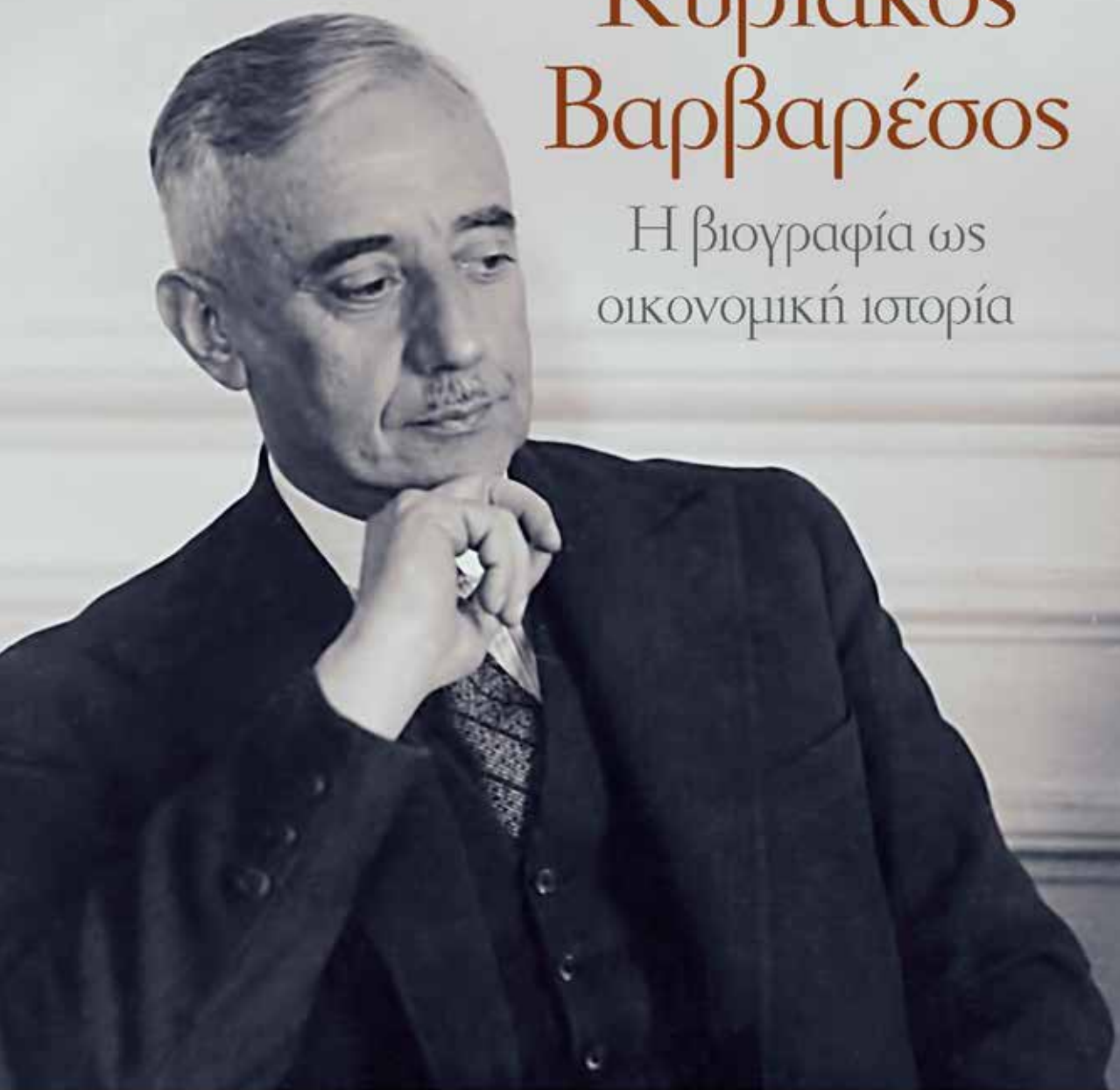

Ανδρέας Κακριδής

Κυριάκος Βαρβαρέσσος

Η βιογραφία ως
οικονομική ιστορία

ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΕΥΡΩΣΥΣΤΗΜΑ

ΚΕΝΤΡΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ

Ανδρέας Κακριδής

Κυριάκος Βαρβαρέσος

Η βιογραφία ως οικονομική ιστορία

ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΕΥΡΩΣΥΣΤΗΜΑ

ΚΕΝΤΡΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ

Στους γονείς μου

Συντονισμός έκδοσης: Κέντρο Πολιτισμού, Έρευνας και Τεκμηρίωσης

Ηλεκτρονική σελιδοποίηση, εκτύπωση και βιβλιοδεσία: Ίδρυμα Εκτύπωσης
Τραπεζογραμματίων και Αξιών της Τράπεζας της Ελλάδος, Τμήμα Εκτύπωσης
Ειδικών Προϊόντων

Γλωσσική επιμέλεια: Χριστίνα Λιναρδάκη, Αντιγόνη Βασιλοπούλου

Πρώτη ανατύπωση: Μάιος 2017

ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Κέντρο Πολιτισμού, Έρευνας και Τεκμηρίωσης

Ελ. Βενιζέλου 21, 102 50 Αθήνα

Τηλ. 210 320 3562

ISBN: 978-960-7032-77-5 (print)

ISBN: 978-618-5536-41-1 (online)

<https://doi.org/10.52903/ccrd.b1.2017>

© 2017 - ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Περιεχόμενα

Συντομογραφίες & ακρωνύμια	iv
Εισαγωγή και ευχαριστίες	vii
1. Οι Βαρβαρέσοι και ο Κυριάκος	1
2. Υπουργείο, Πανεπιστήμιο και Εθνική Τράπεζα	13
Α. Δημόσιος υπάλληλος	13
Β. Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών	28
Γ. Σύμβουλος στην Εθνική Τράπεζα	38
Δ. Σύζυγος και πατέρας	45
3. Από το παρασκήνιο στο προσκήνιο, 1927-32	47
Α. Η σταθεροποίηση του 1927-28 και η ίδρυση της Τράπεζας της Ελλάδος	55
Β. Στο παρασκήνιο ενός δύσκολου ξεκινήματος	62
Γ. Η κρίση του 1929 και η μάχη της δραχμής	78
Δ. Στο προσκήνιο μιας πτώχευσης	93
4. Υποδιοικητής και Διοικητής	95
Α. Πολιτική και οικονομία, 1933-39	109
Β. Ο πολυπράγμων Υποδιοικητής	131
Γ. Ακαδημαϊκές δραστηριότητες	140
Δ. Διοικητής τις παραμονές του πολέμου	151
	151
	168
	181
	181
	185
	210

5. Πόλεμος και εξορία	215
Α. Από την έναρξη του πολέμου έως τη φυγή στην Κρήτη	215
Β. Από την Κρήτη στο Λονδίνο	218
	223
	236
6. Στο Λονδίνο: Υπουργός της εξόριστης κυβέρνησης	237
Α. Νέα χώρα, νέα ζωή	238
Β. Υπουργός Οικονομικών	259
Γ. Αποτίμηση μιας υπουργικής θητείας	276
	279
7. Η πολιτική διάσταση: από τη συνεργασία στην κρίση του 1943	279
Α. Ακυβέρνητες πολιτείες: η ελληνική πολιτική σκηνή στην εξορία	289
Β. Από τη συνεργασία στην ασυνεννοησία	293
Γ. Η κρίση του 1943	311
Δ. Επίλογος	327
	327
8. Σχέδια για τον μεταπολεμικό κόσμο	340
Α. Βραχυχρόνια σχέδια: περίθαλψη & αποκατάσταση	349
Β. Μακροχρόνια σχέδια: Bretton Woods	363
Γ. Επίλογος	364
	375
	387
9. Intermezzo: πολιτικοί και νομισματικοί κλυδωνισμοί	393
Α. Εξορία και παλινόρθωση	401
Β. Η αναθεώρηση της Στρατιωτικής Συμφωνίας: η Συμφωνία	401
Αγγελόπουλου	407
Γ. Νομισματικές διαφωνίες την παραμονή της Απελευθέρωσης	417
Δ. Μετά την Απελευθέρωση	426

10. Προς τη σταθεροποίηση	435
Α. Πίσω στην Αθήνα	436
Β. Προετοιμάζοντας το έδαφος	446
Γ. Περιοδεύοντας στο εξωτερικό	450
	460
	465
11. Το πείραμα Βαρβαρέσου	479
Α. Τα βασικά συστατικά	479
Β. Τα αποτελέσματα	485
Γ. Τα αίτια της αποτυχίας	507
Δ. Μετά το πείραμα	517
	525
12. Ο «νέος ακούσιος εκπατρισμός»	559
Α. Ανάμεσα σε δύο τράπεζες	559
Β. Διπλωματικές αποστολές	585
Γ. Το υπόμνημα για τον Acheson και η αμερικανική βοήθεια	
Δ. Λύνοντας τη σιωπή	
13. Διεθνής τραπεζίτης	
Α. Πιάνοντας δουλειά	
Β. Το «πραξικόπημα» των τραπεζιτών	
Γ. Κερδίζοντας την εμπιστοσύνη των αγορών	
Δ. Δύο τέλη, δύο αρχές	
Ε. Σύμβουλος της Τράπεζας	
14. Ειδικός σύμβουλος: η Έκθεση του 1952	
Α. Πριν από την Έκθεση	
Β. Η Έκθεση	
Γ. Μετά την Έκθεση	

15. Τα φώτα σβήνουν

Φωτογραφίες και τεκμήρια

Βιβλιογραφία

Ευρετήριο

Συντομογραφίες & ακρωνύμια

Αρχειακές συντομογραφίες

AAA	Αρχείο Ακαδημίας Αθηνών
AB	Αρχείο Βενιζέλου (Μουσείο Μπενάκη & Ίδρυμα «Ελ. Βενιζέλος»)
AEMT	Αρχείο Εμμανουήλ και Μαρίας Τσουδερού, Ιστορικό Μουσείο Κρήτης
AM	Αρχείο Μεταξά, Γενικά Αρχεία του Κράτους
AMA	Αρχείο Μέσης Ανατολής, Γενικά Αρχεία του Κράτους
AT	Αρχείο Τσουδερού, Γενικά Αρχεία του Κράτους
ATIMK	Αρχείο Τσουδερού, Ιστορικό Μουσείο Κρήτης
ΔΙΑΥΕ	Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών
ΙΑΕΙΤ	Ιστορικό Αρχείο Εμμανουήλ Ι. Τσουδερού (δημοσιευμένο)
ΙΑΕΚΠΑ	Ιστορικό Αρχείο Εθνικού & Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών
ΙΑΕΤΕ	Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος
ΙΑΤΕ-Α1	Αρχείο Τράπεζας της Ελλάδος, Τράπεζα της Ελλάδος
ΙΑΤΕ-Α3	Αρχείο Τσουδερού, Τράπεζα της Ελλάδος
ΙΑΤΕ-Α4	Αρχείο Βαρβαρέσου, Τράπεζα της Ελλάδος
ΙΑΤΕ-Α5	Αρχείο Μαντζαβίνου, Τράπεζα της Ελλάδος
BArch	Bundesarchiv (Γερμανικά Ομοσπονδιακά Κρατικά Αρχεία)
JMK	The Collected Writings of John Maynard Keynes (δημοσιευμένο Αρχείο)
FO	Αρχείο Foreign Office, Βρετανικά Κρατικά Αρχεία
FRUS	Foreign Relations of the United States diplomatic papers (δημοσιευμένο Αρχείο του State Department)
OV	Overseas Department, Αρχείο Τράπεζας της Αγγλίας
PAAA	Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών Γερμανίας)
T	Αρχείο Treasury, Βρετανικά Κρατικά Αρχεία
UNA	Αρχείο Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών (United Nations Archive), Νέα Υόρκη
WBA	Αρχείο Διεθνούς Τράπεζας (World Bank Archive), Ουάσιγκτον

Αναλυτικότερες πληροφορίες για τις πηγές και τον τρόπο ανάγνωσης των αρχειακών παραπομπών δίνονται στη βιβλιογραφία.

Λοιπές συντομογραφίες

δισεκ.	δισεκατομμύρια
εκατ.	εκατομμύρια
τηλ/μα	τηλεγράφημα
contra	αντίθετη άποψη
ff.	και επόμενες σελίδες
op. cit.	όπως παραπάνω (στο ίδιο κεφάλαιο)
ibid.	στο ίδιο (στην αμέσως προηγούμενη παραπομπή).

Κυριότερα ακρωνύμια

ΔΟΕ	Διεθνής Οικονομική Επιτροπή (για τον Διεθνή Οικονομικό Έλεγχο)
ΕΑΜ	Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο
ΕΛΑΣ	Ελληνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός
ΕΦ-ΕΞ	Κεντρική Υπηρεσία Εφοδίων Εξωτερικού
ΟΗΕ	Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών
BEM	British Economic Mission (Βρετανική Οικονομική Αποστολή)
BMA	British Military Authority (Βρετανική Στρατιωτική Διοίκηση)
EAC	Economic Advisory Committee (Συμβουλευτική Οικονομική Επιτροπή)
FAO	Food and Agriculture Organization (Οργανισμός Τροφίμων και Γεωργίας)
FEA	Foreign Economic Administration
JCC	Joint Coordinating Committee (Μεικτή Επιτροπή Συντονισμού)
JPC	Joint Policy Committee (Μεικτή Επιτροπή Πολιτικής)
ML	Military Liaison (Στρατιωτική Υπηρεσία Αρωγής)
MSA	Mutual Security Administration (Διοίκηση Αμοιβαίας Ασφάλειας)
UNRRA	United Nations Relief and Rehabilitation Administration (Οργανισμός Περιθάλψεως και Αποκαταστάσεως των Ηνωμένων Εθνών)

Σημείωση σχετικά με τα παραθέματα: Τα ελληνικά κείμενα που παρατίθενται εντός εισαγωγικών γράφονται σε μονοτονικό, αλλά ακολουθούν την ορθογραφία της πηγής από την οποία αντλήθηκαν. Τα ξενόγλωσσα κείμενα παρατίθενται σε μετάφραση του συγγραφέα εντός εισαγωγικών και σε πλάγια γραφή, που τα διακρίνει

από όσα προέρχονται από ελληνικό πρωτότυπο. Σε λίγες περιπτώσεις, όπου κρίθηκε απαραίτητο για την καλύτερη κατανόηση του κειμένου, έγιναν επεμβάσεις στη στίξη.

Εισαγωγή

Ο Κυριάκος Βαρβαρέσος αποτελεί μια από τις πιο ενδιαφέρουσες προσωπικότητες στον χώρο της οικονομικής σκέψης και πολιτικής στην Ελλάδα του 20ού αιώνα. Ανώτερος δημόσιος υπάλληλος και αργότερα καθηγητής, Υπουργός Οικονομικών κατά την πτώχευση του 1932, Υποδιοικητής και μετέπειτα Διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος έως το 1946, Υπουργός της εξόριστης κυβέρνησης Τσουδερού στη διάρκεια της Κατοχής και Αντιπρόεδρος της κυβέρνησης Βούλγαρη, το 1945, υπεύθυνος για την πλέον φιλόδοξη σταθεροποιητική προσπάθεια της μεταπολεμικής οικονομίας, ο Βαρβαρέσος συνέδεσε το όνομά του με τις πιο κρίσιμες οικονομικές εξελίξεις μιας ολόκληρης εποχής.

Λιγότερο γνωστή, αλλά εξίσου ενδιαφέρουσα ήταν η δράση του στο διεθνές προσκήνιο. Από το Συνέδριο της Ειρήνης μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, όπου συμμετείχε ως απλός σύμβουλος, μέχρι το Bretton Woods, όπου προϊστάτο της ελληνικής αποστολής, ο Βαρβαρέσος ήταν παρών σε όλες τις σημαντικές διεθνείς συναντήσεις της εποχής του. Διαπραγματεύθηκε τον διακανονισμό του ελληνικού χρέους, τις εμπορικές συμφωνίες του Μεσοπολέμου και τη μεταπολεμική οικονομική βοήθεια. Απέκτησε τη φήμη του οξυδερκούς εμπειρογνώμονα και ικανού διαπραγματευτή. Στηρίχθηκε στη φήμη αυτή, το 1946, για να εκλεγεί στο πρώτο συμβούλιο της Παγκόσμιας Τράπεζας στην Ουάσινγκτον, όπου και παρέμεινε μέχρι τον θάνατό του, το 1957.

Σήμερα, όσοι τον θυμούνται έχουν συνήθως υπόψη τους την περίφημη Έκθεση επί του Οικονομικού Προβλήματος της Ελλάδος, ένα μακροσκελές κείμενο που υπέβαλε στην κυβέρνηση Πλαστήρα, το 1952, με τις προτάσεις του για τη σταθεροποίηση και την ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας. Παρά τη σημασία της, η Έκθεση δεν παύει να αποτελεί ένα από τα τελευταία έργα του – ψηφίδα μιας πολύ μεγαλύτερης εικόνας του ανθρώπου, που παρουσιάζεται συχνά διαθλασμένη και αντιφατική. Ο ίδιος κατηγορήθηκε τόσο για συντηρητισμό, όσο και για ριζοσπαστισμό· βαφτίστηκε σωτήρας αλλά και οικονομικός δικτάτορας· εξυμνήθηκε και λοιδορήθηκε. Στη σύγχρονη ιστοριογραφία τον συναντάμε άλλοτε ως νοσταλγό του παρελθόντος, εκπρόσωπο του παλιού κατεστημένου, και άλλοτε ως πρωτοπόρο, υπερασπιστή των λαϊκών στρωμάτων, τον μόνο που τόλμισε να συγκρουστεί με την καθεστηκυία τάξη. Οι απόψεις αυτές μαρτυρούν περισσότερα για τις ιδεολογικές προτιμήσεις

των εκφραστών τους, παρά για τον ίδιο τον Βαρβαρέσο· καμία δεν αποδίδει την πραγματική εικόνα του ανθρώπου και της εποχής του.

Αυτή την εικόνα φιλοδοξεί να αναδείξει το παρόν βιβλίο, προϊόν τριετούς έρευνας που χρηματοδοτήθηκε από την Τράπεζα της Ελλάδος και στηρίχθηκε στη διεξοδική μελέτη αρχειακού υλικού στην Ελλάδα και το εξωτερικό.

Φυσική αφετηρία αποτέλεσε το Αρχείο Βαρβαρέσου, με πυρήνα τα υπηρεσιακά έγγραφα και την αλληλογραφία που παράχθηκαν μετά τη φυγή της ελληνικής κυβέρνησης στο Λονδίνο, στη διάρκεια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου. Οι 8.500 σελίδες του αφορούν κυρίως γεγονότα μετά το 1940 και άρα καλύπτουν μόλις 17 από τα 46 χρόνια της σταδιοδρομίας του δημιουργού του. Έτσι, η έρευνα επεκτάθηκε εξ αρχής στα υπόλοιπα αρχεία της Τράπεζας της Ελλάδος, στο Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας, στο Αρχείο Βενιζέλου και σε μια σειρά από περιφερειακές πηγές που συνέβαλαν στην κάλυψη των κενών του Μεσοπολέμου. Για την πολεμική περίοδο χρησιμοποιήθηκαν επίσης τα αχανή Αρχεία Τσουδερού – σε Αθήνα και Κρήτη – το Ιστορικό και Διπλωματικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών και ποικίλο αταξινόμητο υλικό από τα Γενικά Αρχεία του Κράτους. Ειδικότερα θέματα εξετάστηκαν μέσα από ειδικότερα αρχεία, όπως το Ιστορικό Αρχείο του Πανεπιστημίου Αθηνών και το Αρχείο της Ακαδημίας.

Ταυτόχρονα, η μελέτη στράφηκε στο εξωτερικό. Λονδίνο, Βερολίνο, Νέα Υόρκη και Ουάσινγκτον: τέσσερις πόλεις, επτά αρχεία και περισσότερες από 21.000 φωτογραφίες τεκμηρίων συμπλήρωσαν τα κενά που άφηναν οι εγχώριες πηγές. Κάποιες από τις συναφείς επιλογές ήταν μάλλον αυτονόητες: τα αρχεία του βρετανικού Treasury και του Foreign Office έχουν ήδη χρησιμοποιηθεί από διάφορους μελετητές της περιόδου, με αξιόλογα αποτελέσματα. Τα αρχεία της Τράπεζας της Αγγλίας είναι λιγότερο γνωστά, αλλά περισσότερο διαφωτιστικά σε θέματα οικονομικής και νομισματικής πολιτικής. Κάποια αρχεία, κυρίως στην Παγκόσμια Τράπεζα και τον Οργανισμό Ηνωμένων Εθνών, ανοίχθηκαν πρώτη φορά για τους σκοπούς της βιογραφίας. Άλλα, όπως τα γερμανικά αρχεία των εμπορικών διαπραγματεύσεων του Μεσοπολέμου, είχαν να διαβαστούν από τη δεκαετία του 1970. Πολλά δεν είχαν ξαναχρησιμοποιηθεί, φανερώνοντας τα σημαντικά περιθώρια που εξακολουθεί να παρουσιάζει η οικονομική ιστορία ως ερευνητικό πεδίο στην Ελλάδα.

Στην πλούσια αυτή παλέτα του πρωτογενούς υλικού ήρθαν να προστεθούν – εκτός από τα εκατοντάδες δημοσιεύματα του τύπου – οι προσωπικές αφηγήσεις συγγενών του Βαρβαρέσου και στενών συνεργατών του, που μοιράστηκαν οικογενειακά

αλληλογραφία, φωτογραφίες και αναμνήσεις με τον συγγραφέα. Χάρη σε αυτές, η αφήγηση ζωντάνεψε και ο πρωταγωνιστής της ξέφυγε από την αποστειρωμένη γλώσσα των υπηρεσιακών εγγράφων, που αποτελούν το βασικό αρχειακό του κατάλοιπο. Άλλωστε, η συνύφανση του προσωπικού με το συλλογικό, του ανθρώπου με την εποχή του, αποτελεί βασικό προτέρημα οποιασδήποτε βιογραφίας.

Η βιογραφία ως οικονομική ιστορία

Ποιο είναι όμως το προτέρημα της συγκεκριμένης βιογραφίας; Γιατί να μας ενδιαφέρει η ζωή του Κυριάκου Βαρβαρέσου; Αντιμέτωπος με αυτό το ερώτημα, κάθε βιογράφος μπαίνει στον πειρασμό να τονίσει την ιδιαίτερη σημασία, την τεράστια συμβολή και το ειδικό βάρος του εκάστοτε πρωταγωνιστή του. Κινδυνεύει όμως έτσι να αποδώσει υπερφυσικές διαστάσεις στον ήρωα της αφήγησης, μετατρέποντας τη βιογραφία σε «δοξογραφία» ή ακόμα και αγιογραφία. Προς αποφυγήν ενός τέτοιου κινδύνου, το βιβλίο αυτό γράφτηκε με την πεποίθηση ότι η βιογραφία Βαρβαρέσου θα πρέπει να ενδιαφέρει ανεξαρτήτως του Βαρβαρέσου, δηλαδή ανεξαρτήτως των πράξεων ή των παραλείψεων του πρωταγωνιστή της.

Υπό αυτό το πρίσμα, οι πολλαπλές ιδιότητες του Κυριάκου Βαρβαρέσου γίνονται το εργαλείο μέσω του οποίου ο αναγνώστης μπορεί να περιηγηθεί σε ποικίλα ιστορικά μονοπάτια. Να συνοδεύσει τον πρωταγωνιστή στους διαδρόμους του πανεπιστημίου και τις ακαδημαϊκές έριδες της δεκαετίας του 1930· να παρακολουθήσει την ίδρυση της Τράπεζας της Ελλάδος και τις προσπάθειες των στελεχών της να εδραιώσουν – μέσα σε εχθρικό πολιτικό και επιχειρηματικό περιβάλλον – έναν νέο οργανισμό, ενώ παράλληλα ξεσπούσε η κρίση του 1929· να ακολουθήσει, στη διάρκεια του πολέμου, την ελληνική κυβέρνηση στα βουνά της Κρήτης, την Αίγυπτο, το Κέιπ Τάουν και το Λονδίνο και να ζήσει «από μέσα» το πολιτικό παρασκήνιο και την προετοιμασία της Απελευθέρωσης· να παραστεί σε διαπραγματεύσεις για θέματα από την τιμή της κιλοβατώρας μέχρι την ισοτιμία της δραχμής και από το δημόσιο χρέος μέχρι τη φορολογία των εφοπλιστών· να συναντήσει διεθνείς προσωπικότητες από τον John Maynard Keynes έως τον Dean Acheson και να βρεθεί στο παρασκήνιο κρίσιμων οικονομικών συνεδρίων και αποφάσεων· τέλος, να ακούσει πολιτικούς καβγάδες – άλλοτε με επιστημονικό περίβλημα, όπως κατά την περίφημη σύγκρουση Ζολώτα-Βαρβαρέσου, και άλλοτε χωρίς, όπως στη διάρκεια της ενδοκυβερνητικής κρίσης του 1943.

Με δυο λόγια, η βιογραφία Βαρβαρέσου ανοίγει ένα παράθυρο στις αγωνίες, τις επιτυχίες και τις απογοητεύσεις τεσσάρων δεκαετιών ελληνικής οικονομικής ιστο-

ρίας. Η θέα απ' αυτό το παράθυρο δεν είναι βέβαια ανεξάρτητη από το πρόσωπο της βιογραφίας: οι άνθρωποι που θα συναντήσει, οι συζητήσεις στις οποίες θα συμμετάσχει, οι θέσεις τις οποίες θα καταλάβει είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με τον ίδιο – πόσο μάλλον καθώς σταδιακά μετατρέπεται από απλό παρατηρητή σε συνδιαμορφωτή των εξελίξεων. Καθήκον όμως του βιογράφου, ως ιστορικού, είναι να εκμεταλλεύεται τη ζωή του ήρωά του για να αναδείξει κάτι μεγαλύτερο από αυτόν. Έτσι, η παρούσα βιογραφία δεν γράφτηκε για να φωτίσει μόνο τον Βαρβαρέσο, αλλά για να φωτίσει μέσα από τον Βαρβαρέσο μια σειρά από κρίσιμα ζητήματα της ελληνικής οικονομικής ιστορίας. Η αντίληψη αυτή είναι τόσο θεμελιώδης, ώστε κρίθηκε σκόπιμο να ενσωματωθεί στον τίτλο του βιβλίου.

Τέσσερις δεκαετίες ελληνικής οικονομικής ιστορίας

Τι καινούργιο προσφέρει μια οικονομική ιστορία μέσα από τη ζωή του Κυριάκου Βαρβαρέσου;

Πρώτον, αναδεικνύει σχετικά άγνωστα ιστορικά γεγονότα, προσφέροντας νέα ευρήματα και υποθέσεις εργασίας αναφορικά με την οικονομική και τραπεζική ιστορία της χώρας. Η συμμετοχή του Βαρβαρέσου στην ίδρυση της Τράπεζας της Ελλάδος και τη «μάχη της δραχμής», πόσο μάλλον η ανάληψη του Υπουργείου Οικονομικών κατά την πτώχευση του 1932, επιτρέπουν μια νέα αφήγηση των επιπτώσεων της κρίσης του 1929, εστιασμένη στη λειτουργία του νεοσύστατου εκδοτικού ιδρύματος. Ευρύτερα ιστορικά ερωτήματα σχετικά με την κατεύθυνση της νομισματικής πολιτικής τη δεκαετία του 1930, τον χαρακτήρα των ελληνογερμανικών εμπορικών σχέσεων, τη χρηματοδότηση του πολέμου και την οικονομική πολιτική της εξόριστης κυβέρνησης Τσουδερού, απαντώνται για πρώτη φορά χάρη στον πλούτο του πρωτογενούς υλικού. Το παρασκήνιο των διαβουλεύσεων για τη μεταπολεμική βοήθεια περιθάλψεως (UNRRA) και η ελληνική συμβολή στο συνέδριο του Bretton Woods, όπου γεννήθηκαν το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο και η Παγκόσμια Τράπεζα, εξετάζονται επίσης για πρώτη φορά, χάρη στην ενεργό ανάμειξη του Βαρβαρέσου στις συμμαχικές διαπραγματεύσεις. Από τη λειτουργία της πρώτης στατιστικής υπηρεσίας στο Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, το 1911, μέχρι τις πρώτες αποστολές εμπειρογνομόνων της Παγκόσμιας Τράπεζας, τη δεκαετία του 1950, η παρούσα βιογραφία φωτίζει μια σειρά από άγνωστα στιγμιότυπα της ελληνικής ιστορίας.

Δεύτερον, η βιογραφία Βαρβαρέσου έρχεται να αμφισβητήσει και να αναθεωρήσει τις υφιστάμενες αντιλήψεις και ερμηνείες για μια σειρά από γνωστά γεγονότα

και περιστατικά. Μεταξύ αυτών ξεχωρίζει η σταθεροποιητική προσπάθεια του 1945, η αποτυχία της οποίας αποδίδεται συνήθως στις αντιστάσεις του οικονομικού κατεστημένου και τις αδυναμίες της κρατικής διοίκησης. Επιφυλακτική απέναντι σε αυτές τις ερμηνείες, η βιογραφία αμφισβητεί τόσο το οικονομικό σκεπτικό όσο και την πολιτική οικονομία του «πειράματος Βαρβαρέσου», αναδεικνύοντας παράλληλα τον ρόλο της UNRRA στις οργανωτικές προκλήσεις που προέκυψαν μετά την άνοιξη του 1945.

Εξίσου αναθεωρητική είναι η προσέγγιση στο ζήτημα της νομιμοποιητικής μεταρρύθμισης και της σύγκρουσης με τον Ξενοφώντα Ζολώτα. Σε πείσμα όσων έχουν γραφτεί, οι νομιμοποιητικές εξελίξεις το φθινόπωρο του 1944 δεν είχαν καμία σχέση με την επικράτηση των απόψεων Ζολώτα: όλες οι κρίσιμες αποφάσεις λήφθηκαν από τις οικονομικές υπηρεσίες του Βρετανικού Στρατού, που αδιαφορούσαν για τις ακαδημαϊκές έριδες δύο Ελλήνων οικονομολόγων. Ως προς το περιεχόμενο της διένεξης, κανένας από τους δύο πρωταγωνιστές δεν ήταν περισσότερο «φιλελεύθερος» ή «ρεαλιστής»: ίσα-ίσα, αμφότεροι μοιράζονταν ουσιαστικές – και ουσιαστικά μη ρεαλιστικές – υποθέσεις. Έτσι, η βιογραφία επιχειρεί να μετατοπίσει το κέντρο βάρους της συζήτησης από το πεδίο της αντιπαράθεσης στους υποκείμενους κοινούς τόπους και τους λόγους που οδήγησαν τόσοι οικονομολόγοι – συμπεριλαμβανομένων των ξένων ειδικών – να υποτιμήσουν την έκταση του νομιμοποιητικού προβλήματος. Η προτεινόμενη εξήγηση εστιάζει στα θεωρητικά εργαλεία που είναι διαθέσιμα σε κάθε ιστορική συγκυρία: τα προβλήματα του 1944 προσεγγίστηκαν μέσα από την εμπειρία του Μεσοπολέμου· εν τω μεταξύ, οι οικονομικές και πολιτικές συνθήκες είχαν μεταβληθεί ριζικά. Η διαπίστωση έχει διαχρονική αξία: αντίστοιχα φαινόμενα συναντήσαμε πρόσφατα, στις αντιδράσεις των οικονομολόγων στην παγκόσμια κρίση του 2008, αλλά και την ελληνική κρίση, μετά το 2010. Η εξάρτηση από ένα παλιότερο θεωρητικό σχήμα είναι πάντα πολύ μεγαλύτερη απ' ό,τι παραδέχονται ή συνειδητοποιούν οι εκάστοτε οικονομικοί εμπειρογνώμονες.

Τέλος, η συζήτηση για την Έκθεση του 1952 φιλοδοξεί να αντιστρέψει ορισμένες βασικές πτυχές της κυρίαρχης ανάγνωσης αυτού του εμβληματικού κείμενου. Μιας ανάγνωσης που τείνει να αναγνωρίζει την τόλμη των προτεινόμενων σταθεροποιητικών μέτρων, ενώ ψέγει τον συντηρητισμό των αναπτυξιακών προτάσεων. Η βιογραφία δεν συμμερίζεται τον συνήθη ενθουσιασμό για το σταθεροποιητικό σκέλος της Έκθεσης, που επαναλάμβανε αρκετά από τα λάθη του «πειράματος» και διαπνεόταν από έναν διάχυτο βολонταρισμό. Αντίθετα, οι απόψεις του Βαρβαρέσου για τη μακροχρόνια ανάπτυξη βρίσκονταν μπροστά από την εποχή τους. Μελετώντας τη σταδιοδρομία του στην Ουάσιγκτον, η βιογραφία συνδέει το περιεχόμενο της

Έκθεσης με τη σύγκρουση ανάμεσα στην Παγκόσμια Τράπεζα και τον Οργανισμό Ηνωμένων Εθνών, σχετικά με το περιεχόμενο της ανάπτυξης του Τρίτου Κόσμου. Υπό αυτή την έννοια, οι αντιδράσεις που προκάλεσε η δημοσίευση της Έκθεσης δεν ερμηνεύονται μόνο με βάση τα συμφέροντα διαφόρων προσώπων ή επαγγελματικών ομάδων, αλλά συνιστούν προέκταση της κριτικής που αντιμετώπιζαν οι ιδέες της Παγκόσμιας Τράπεζας διεθνώς. Ιδέες που τότε θεωρούνταν συντηρητικές, ενώ σήμερα βρίσκονται στην καρδιά της οικονομικής ορθοδοξίας.

Στο μεταίχμιο δύο κόσμων

Η τελευταία παρατήρηση μας επαναφέρει στο ζήτημα των ιδεών και μιας θυμίζει πόσο ιστορικά προσδιορισμένα είναι τα θεωρητικά εργαλεία με τα οποία οι οικονομολόγοι προσεγγίζουν τις εκάστοτε προκλήσεις της εποχής τους. Από την άλλη, πολλά από τα διλήμματα πολιτικής που γεμίζουν τις σελίδες αυτής της βιογραφίας διατηρούν την επικαιρότητά τους μέχρι σήμερα. Αυτή είναι και η τρίτη συνεισφορά μιας οικονομικής ιστορίας μέσα από τη ζωή του Κυριάκου Βαρβαρέσου: η ικανότητά της να «συνομιλήσει» με το παρόν, προσφέροντας ιστορικό βάθος σε κρίσιμα ζητήματα οικονομικής πολιτικής. Αν και κάθε αναγνώστης θα κάνει τις δικές του επιλογές, κάποια από τα ερωτήματα αυτά είναι τόσο θεμελιώδη που αξίζει να επισημανθούν εξ αρχής.

Πρώτα απ' όλα, το δίλημμα ανάμεσα στο κράτος και την αγορά παραμένει στον πυρήνα της οικονομικής επιστήμης. Ο Βαρβαρέσος θα βρεθεί από την πρώτη στιγμή στην πλευρά του κράτους, θεωρώντας πως η ανεξέλεγκτη αγορά παράγει και ανέχεται υπερβολικές ανισότητες. Στην πορεία του χρόνου, οι απόψεις του αυτές θα «μπολιαστούν» με διάφορες κεϋνσιανές ιδέες. Στην καρδιά τους, ωστόσο, θα παραμείνει μια πθική κριτική του φιλελευθερισμού ως συστήματος που επιτρέπει τη συγκέντρωση υπερβολικής δύναμης σε λίγα χέρια. Μέσα από αυτό το πρίσμα, ο ίδιος έβλεπε το κράτος ως αντίβαρο στην ασυδοσία της αγοράς. Μιλώντας στην Ακαδημία Αθηνών, το 1937, θα ισχυριστεί πως:

«Παρά την θεωρητική διαμάχην περί το θέμα τι εκπροσωπεί πράγματι εκάστοτε η συντεταγμένη πολιτική εξουσία, δεν δυνάμεθα να αρνηθώμεν ότι το σύγχρονον Κράτος δεν δύναται να είναι, ούτω πράγματι είναι, Κράτος συμφερόντων, ουδέ Κράτος τάξεων. Είναι Κράτος κοινωνικόν, εκπροσωπούν, όχι μόνον κατά νομικόν πλάσμα αλλά και κατ' ουσίαν, την κοινωνικήν αντίληψιν και τεταγμένον να εξυπηρετή και προάγῃ το συμφέρον του κοινωνικού

συνόλου. Έχει δε το κράτος εις την διάθεσιν αυτού προς εκπλήρωσιν της αποστολής του το άριστον και αποτελεσματικώτερον των μέσων, την επιταγήν του νόμου» (*Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, έτος 1937, τόμ. 12, Συνεδρίαση της 15ης Μαΐου 1937, σελ. 63).

Αυτές οι λίγες προτάσεις συμπυκνώνουν τη σκέψη του Βαρβαρέσου για το κράτος. Ταυτόχρονα, αποκαλύπτουν τις αδυναμίες της, εφόσον παρακάμπτουν δύο κρίσιμα ζητήματα: τη σχέση ανάμεσα στο κράτος και τις επιμέρους ομάδες συμφερόντων και την αποτελεσματικότητα των νομοθετικών παρεμβάσεων στη διαρρύθμιση των οικονομικών σχέσεων. Αμφότερα θέματα τον ταλαιπώρησαν σε ολόκληρη τη σταδιοδρομία του και εξακολουθούν να ταλαιπωρούν τους διαδόχους του σήμερα.

Βασανιστικό παραμένει επίσης το ζήτημα της διανεμητικής δικαιοσύνης, που υφίσταται έντονη αναθέρμανση στις μέρες μας, κυρίως εξαιτίας της αύξησης των ανισοτήτων σε πολλές χώρες. Θεωρώντας την όξυνση των οικονομικών αντιθέσεων υπαίτια για πολλά από τα δεινά της ελληνικής κοινωνίας, ο Βαρβαρέσος δεν δίστασε να θέσει το ζήτημα της διανομής στον πυρήνα της σκέψης του: ονομαστικά μεγέθη, όπως οι τιμές και οι μισθοί, είχαν πραγματικό αντίκτυπο στη διανομή του εισοδήματος· αμιγώς νομιματικές επιλογές είχαν σαφείς κοινωνικές επιπτώσεις. Μπορεί ο ίδιος να μην αναμείχθηκε ποτέ στην ενεργό πολιτική, οι παρεμβάσεις του όμως είχαν πάντοτε δεοντολογικό χαρακτήρα και πολιτικές προεκτάσεις. Σήμερα, οι οικονομολόγοι τείνουν να απεκδύονται κάθε ηθική ή πολιτική ευθύνη, επικαλούμενοι τον αμιγώς τενοκρατικό χαρακτήρα των αναλύσεών τους. Είναι συνεπώς ενδιαφέρον να έρχεται κανείς αντιμέτωπος με έναν οικονομολόγο μιας άλλης εποχής, για τον οποίο η επιστημονική ανάλυση δεν ισοδυναμούσε με ηθικό αγνωστικισμό. Όπως ενδιαφέρον είναι να παρακολουθεί τις αντιδράσεις και αντιστάσεις που παράγει οποιαδήποτε οικονομική μεταρρύθμιση, στον βαθμό που παρεμβαίνει στη διανομή των πόρων μεταξύ διαφορετικών κοινωνικών ομάδων. Οι μεταπολεμικές δοκιμασίες και αστοχίες του Βαρβαρέσου προσφέρουν άφθονη τροφή για σκέψη γύρω από τις προϋποθέσεις εκείνες που επιτρέπουν σε μια μεταρρυθμιστική προσπάθεια να πετύχει.

Επίκαιρο παραμένει επίσης το δίλημμα ανάμεσα στις ελεύθερες και τις σταθερές ισοτιμίες, είτε η σταθερότητα αυτή εξασφαλίζεται μέσω ενός συναλλαγματικού κανόνα, είτε στο πλαίσιο ενός κοινού νομίσματος. Η αντιμετώπιση των διεθνών ανισορροπιών, ένα πρόβλημα που κυριάρχησε στο συνέδριο του Bretton Woods και έφερε τον Βαρβαρέσο στο πλευρό του Keynes, βρίσκεται στην καρδιά της κρίσης

που ταλανίζει την Ευρωζώνη από το 2010. Μιας κρίσης που μας υπενθύμισε πόσο άνισα μπορεί να μοιραστεί το βάρος μιας προσαρμογής ανάμεσα στις ελλειμματικές και τις πλεονασματικές χώρες. Μας θύμισε επίσης τη σημασία της πολιτικής συνοχής και της διακρατικής συνεργασίας στην αντιμετώπιση τέτοιων ανισορροπιών: συνοχής και συνεργασίας που κατέρρευσαν τη δεκαετία του 1930 – με ολέθρια αποτελέσματα – και που σήμερα, στον απόηχο της κρίσης του 2008, φαίνονται και πάλι να απειλούνται.

Ίσως αυτός να είναι ο βασικός συνδετικός κρίκος της βιογραφίας Βαρβαρέσου με το σήμερα. Ο Κυριάκος Βαρβαρέσος έζησε από πρώτο χέρι την κρίση του 1929, την κατάρρευση της υφιστάμενης οικονομικής ορθοδοξίας και την αναδίπλωση του φιλελευθερισμού. Τα πλέον κρίσιμα χρόνια της σταδιοδρομίας του τα πέρασε στο μεταίχμιο μεταξύ του προπολεμικού και του μεταπολεμικού κόσμου, σε μία περίοδο που ξαναγράφονταν οι ίδιοι οι κανόνες του παιχνιδιού. Στον βαθμό που σήμερα βιώνουμε μια αντίστοιχη μετάβαση ή έστω μια ανάλογη αντίδραση στη δική μας παγκοσμιοποίηση και τη δική μας Belle Époque, οι ομοιότητες είναι κάθε άλλο παρά τυχαίες. Αυτό δεν είναι άλλωστε που κάνει την οικονομική ιστορία τόσο συναρπαστική;

Ευχαριστίες

Το βιβλίο αυτό δεν θα υπήρχε χωρίς τη γενναιόδωρη υποστήριξη της Τράπεζας της Ελλάδος. Ο Διοικητής Γιάννης Στουρνάρας στήριξε αμέριστα το έργο που μου είχαν αναθέσει το 2013 ο τότε Διοικητής, Γεώργιος Προβόπουλος, και η Υποδιοικήτρια, Ελένη Λουρή, για τη μελέτη και συγγραφή της βιογραφίας του Κυριάκου Βαρβαρέσου· τους ευχαριστώ θερμά για την εμπιστοσύνη που μου έδειξαν και ελπίζω το αποτέλεσμα να τους ικανοποιήσει.

Το Κέντρο Πολιτισμού, Έρευνας και Τεκμηρίωσης της Τράπεζας της Ελλάδος μου προσέφερε ένα ιδανικό ερευνητικό περιβάλλον. Ο Διευθυντής, Παναγιώτης Παναγάκης, και το προσωπικό του Κέντρου αγκάλιασαν εξ αρχής το εγχείρημα και δημιούργησαν όλες τις προϋποθέσεις για την ευόδωσή του. Οι αρχειονόμοι Βίκυ Ασκητή και Κέλλυ Γιάνναρη με βοήθησαν να περιηγηθώ στο αρχειακό υλικό, ενώ οι βιβλιοθηκονόμοι Εύα Σεμερτζάκη και Άννα Ναδάλη ανταποκρίθηκαν στις πλέον εκκεντρικές βιβλιογραφικές μου αναζητήσεις. Η Σταυρούλα Παπαδοπούλου λειτούργησε ως συνδετικός κρίκος με τη Διοίκηση και την Επιστημονική Επιτροπή, στην οποία συμμετείχαν οι Νίκος Αλιβιζάτος, Mark Mazower, Δημήτρης

Μαλλιαρόπουλος, Ελένη Λουρή, Γεράσιμος Νοταράς, Ιωάννης Παπαδάκης και Μιχάλης Ψαλιδόπουλος. Τα μέλη της επιτροπής παρακολούθησαν την πορεία του έργου και προσέφεραν πολύτιμες συμβουλές και παρατηρήσεις. Ιδιαίτερα σημαντικές ήταν οι φροντίδες της Χριστίνας Λιναρδάκη και της Αντιγόνης Βασιλοπούλου, που ανέλαβαν την τελική επιμέλεια του κειμένου. Ο Νίκος Δουγέκος, καθώς και οι Δημήτρης Σιγάλας και Στέφανος Τικέλλης από το ΙΕΤΑ, συνέβαλαν στο άρτιο εκδοτικό αποτέλεσμα.

Ένα τόσο φιλόδοξο ερευνητικό εγχείρημα ήταν φυσικό να σωρεύσει πολλά χρέη και έξω από την οικογένεια της Τράπεζας. Δεκάδες αρχειονόμοι μετέφεραν μικροφίλμ και φακέλους, κυρίως όμως γνώση και εμπειρία γύρω από το υλικό των αρχειακών συλλογών τους. Το Πανεπιστήμιο Columbia της Νέας Υόρκης με φιλοξένησε το 2015 και μου προσέφερε ένα γόνιμο ακαδημαϊκό περιβάλλον, στο οποίο γράφτηκε σημαντικό μέρος του τελικού κειμένου. Μέλη της οικογένειας και οι συγγενείς των πιο στενών συνεργατών του Βαρβαρέσου μοιράστηκαν μαζί μου αναμνήσεις και τεκμήρια· θα ήθελα να ευχαριστήσω ειδικότερα τους Κώστα και Γιώργο Παπαχρυσάνθου, Alan Stone, Sarah Temple, Ντένη Ζαχαρόπουλο, Γιάννη και Αλέξανδρο Ζαφειρίου, Μαρία-Λουΐζα Τζόγια-Μοάτσου και Βιργινία Τσουδερού.

Τέλος, ευχαριστώ θερμά τους Γιώργο Γκουζούλη, Γεωργία Ηλιοπούλου, Χρυσάφη Ιορδάνογλου, Κώστα Κωστή και Κατερίνα Παπακωνσταντίνου, που διάβασαν τμήματα του βιβλίου και προσέφεραν ιδέες, παρατηρήσεις και υλικό. Το βιβλίο – και ο συγγραφέας του – θα ήταν φτωχότεροι χωρίς τη συμβολή τους τα τελευταία τρία χρόνια.

Οι Βαρβαρέσοι και ο Κυριάκος

Στις παρυφές τις Ακρόπολης, ανάμεσα στο Μνημείο του Λυσικράτη και τη Διονυσίου Αρεοπαγίτου, βρίσκεται η οδός Βύρωνος, ένα στενό δρομάκι με κομψές διώροφες κατοικίες, που το καλοκαίρι γεμίζει πλανόδιους πωλητές και τουρίστες. Στον αριθμό 17 στέκει ένα λιτό, μακρόστενο σπίτι με τέσσερα παράθυρα προς τον δρόμο και μια πίσω αυλή, κρυμμένη από τα αδιάκριτα μάτια των περαστικών. Εκεί, στις 4 Μαρτίου 1884, ξεκίνησε τη ζωή του ο πρωταγωνιστής της ιστορίας μας, Κυριάκος Βαρβαρέσος.¹

Ο πατέρας του, ο μπαρμπα-Χαράλαμπος, καταγόταν από το Λάχι, ένα μικρό χωριό στα Βάτικα της Λακωνίας, κρεμασμένο στο βουνό απέναντι από την Ελαφρόνησο, λίγα χιλιόμετρα πριν τον Καβομαλιά. Το μεγαλύτερο από τα έξι παιδιά ενός εμπόρου, με το που τελείωσε το δημοτικό σχολείο κίνησε για την πρωτεύουσα, όπου έπιασε δουλειά σαν μαθητευόμενος ράφτης. Στις αρχές της δεκαετίας του 1870, η Αθήνα μεταμορφωνόταν από την κωμόπολη που έτυχε να οριστεί ως διοικητικό κέντρο του νεοσύστατου ελληνικού κράτους σε μια μικρή ευρωπαϊκή πρωτεύουσα των εκατό χιλιάδων κατοίκων. Νέοι άνθρωποι συνέρρεαν από κάθε γωνιά του βασιλείου, ψάχνοντας για δουλειά και μια καλύτερη ζωή. Νέες συνήθειες έφθαναν από το εξωτερικό, μαζί με τους έμπορους των παροικιών, τους ανθρώπους του παλατιού και τους ξένους διπλωμάτες. Μέσα σε δύο δεκαετίες, ο πληθυσμός της πόλης τριπλασιάστηκε. Οι δρόμοι μάκρυναν, τα σοκάκια πύκνωσαν και η κοιλάδα ανάμεσα στην Ακρόπολη και τον Λυκαβηττό γέμισε σπίτια, μαγαζιά, άμαξες και τις καθημερινές ζωές χιλιάδων ανθρώπων, που ύφαιναν από κοινού τον αστικό ιστό.

Η πόλη άλλαξε μαζί με τους ανθρώπους της. Με τα χρόνια, ο Χαράλαμπος απέκτησε δική του επιχείρηση και έγινε ένας από τους καλούς ράφτες της Αθήνας. Τον καιρό

¹ Πολλές από τις πληροφορίες αυτές της ενότητας προέρχονται από προσωπικές συνεντεύξεις με μέλη της οικογένειας, πρωτίστως με τους Κώστα Παπαχρυσάνθου (13.4.2013, 15.3.2014) και Ντιέν Ζαχαρόπουλο (1.10.2013)· πρβλ. επίσης διάφορα βιογραφικά σημειώματα που περιέχονται στον φάκελο ΙΑΤΕ-Α4S2Y2F1, καθώς και το απομαγνητοφωνημένο απόσπασμα της εκπομπής της ΕΡΤ-2, «Ιστορικές προσωπογραφίες», από τις σελίδες του περιοδικού *Προσανατολισμοί*, Απρίλιος 1983, (65), στο ΙΑΤΕ-Α4S2Y4F4.

εκείνο, όλο και περισσότεροι Αθηναίοι περιφρονούσαν τις παραδοσιακές φορεσιές και ζητούσαν να ράψουν «κομπλέ» από αγγλικό λινό ή να αντικαταστήσουν τη φουστάνελα με αυτό που οι λόγιοι της εποχής αποκαλούσαν «περισκελίδα», αλλά ο κόσμος αναγνώριζε ως πανταλόνι. Το ραφείο του βρισκόταν στο ψηλοτάβανο ισόγειο μιας τριώροφης οικίας που στολίζει μέχρι σήμερα τη γωνία των οδών Αιόλου και Βορέου, κοντά στην πλατεία της Αγίας Ειρήνης. Εκεί περνούσε τις ημέρες του, ακολουθώντας τις επιταγές της μόδας και της πελατείας του, στην οποία λάνσαρε το σλόγκαν «ράβομαι στον Βαρβαρέσο και γι' αυτό πολύ αρέσω».

Στις αρχές της δεκαετίας του 1880, ο Χαράλαμπος παντρεύτηκε την Υπατία Μαγειροπούλου, μια όμορφη, ξανθιά κοπέλα που καταγόταν από τη Νάξο, αλλά είχε έρθει με την οικογένειά της στην Αθήνα από την Κωνσταντινούπολη. Οξυδερκής και χαμηλών τόνων, η Υπατία είχε εξαιρετικό χιούμορ, κάτι που έλειπε από τον μάλλον βαρύθυμο σύντροφό της. Το ζευγάρι μετακόμισε στο σπίτι της οδού Βύρωνος, όπου απέκτησε οκτώ παιδιά: τέσσερις γιούς και τέσσερις κόρες. Τον Κυριάκο ακολούθησε η Κατίνα, που σαν μεγαλύτερη αδελφή ανέλαβε την υπαρχηγία ανάμεσα στα αδέρφια· μετά γεννήθηκαν ο Αγησίλαος, η Μαρίκα, ο Κλεισθένης, η Ισμήνη, ο Αχιλλέας και η Αντιγόνη. Το διώροφο γέμισε και οι ένοικοί του στριμώχτηκαν: ένα δωμάτιο για τα αγόρια, ένα για τα κορίτσια. Ο Κυριάκος, ως πρωτότοκος, ήταν προνομιούχος: όταν ήρθε η ώρα να σπουδάσει, απέκτησε δικό του δωμάτιο.

Η ανατροφή των παιδιών ακολούθησε τα πρότυπα της ανερχόμενης αστικής οικογένειας της εποχής: η μουσική και οι ξένες γλώσσες αποτέλεσαν απαραίτητο συμπλήρωμα της σχολικής εκπαίδευσης. Χάρη σε αυτό, ο Κυριάκος έπαιζε πιάνο και μιλούσε από μικρός αγγλικά, γαλλικά και γερμανικά. Οι γονείς του είχαν γνώσεις δημοτικού, απέδιδαν ωστόσο ιδιαίτερη σημασία στη μόρφωση των νέων – αγοριών και κοριτσιών. Ενσάρκωνοντας την κοινωνική κινητικότητα της εποχής, ο μπαρμπα-Χαράλαμπος καλλιέργησε στα παιδιά του μια έντονη εργασιακή ηθική και μια βαθιά αίσθηση του καθήκοντος, τόσο απέναντι στην οικογένεια, όσο και απέναντι στο κοινωνικό σύνολο. Ο ίδιος ήταν ιδιαίτερα αυστηρός, ιδιότητα που φρόντισε να μεταβιβάσει στον πρωτότοκο γιο, που ήταν και ο φυσικός του διάδοχος στην κορυφή της οικογένειας. Έτσι, η σχέση του Κυριάκου με τα υπόλοιπα αδέρφια, αν και εγκάρδια, πέρναγε πάντα μέσα από το φίλτρο του μεγάλου αδελφού. Σε αυτό συνέβαλε το επιβλητικό του ανάστημα, που έφθανε κοντά στα δύο μέτρα, από τα οποία μπορούσε να εποπτεύει τα μικρότερα αδέρφια του· όταν βέβαια δεν τα πείραζε, γιατί ευτυχώς ο Κυριάκος είχε κληρονομήσει το χιούμορ της μητέρας του!

Η οικογενειακή ζωή δεν επεφύλασσε ιδιαίτερες εκπλήξεις. Έχοντας περάσει τις καθημερινές εργαζόμενος αδιάκοπα, ο μπαρμπα-Χαράλαμπος επέστρεφε τα βράδια στην οδό Βύρωνος για να φάει αναδρομικά όλα τα γεύματα της ημέρας. Μετά το φαγητό του άρεσε να διαβάσει· το είχε πάρει από τον πατέρα του, τον «Γραμματικά», όπως τον φώναζαν περιπαικτικά οι συγχωριανοί του. Όταν μεγάλωσαν τα παιδιά, οι συζητήσεις γύρω από το τραπέζι ζωήρεψαν, αν και σε αυτές συμμετείχαν μόνο τα αγόρια. Τις Κυριακές η οικογένεια πήγαινε βόλτα, περπατώντας στα φαρδιά πεζοδρόμια της Σταδίου ή σταματώντας για γλυκό στα τραπεζάκια της πλατείας Συντάγματος, όπου δεκάδες γκαρσόνια συναγωνίζονταν στη φωνή τους εφημεριδοπώλες, ενώ υπαίθριες ορχήστρες γέμιζαν τον αέρα με μελωδίες από βαλς και οπερέτες. Το καλοκαίρι, οι Αθηναίοι στοιβάζονταν στα τραμ με τα λευκοστολισμένα άλογα για να κατέβουν στην παραλία του Φαλήρου ή έπαιρναν το «θηρίο», τον θορυβώδη ατμοσιδηρόδρομο για την Κηφισιά, για να κάνουν τη βραδινή τους βόλτα στο άλσος.

Οι εικόνες της αστικής ευημερίας δεν πρέπει να μας παρασύρουν. Στα τέλη του 19ου αιώνα, η Ελλάδα βρισκόταν σε έντονη διαδικασία μετασχηματισμού, που απέρρεε από την ανάγκη συγκρότησης ενός σύγχρονου κράτους, ικανού να ανταποκριθεί στις προκλήσεις που δημιουργούσε η αποσύνθεση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και η άνοδος του βαλκανικού εθνικισμού. Ο μετασχηματισμός αυτός, με τις αντιφάσεις και τα πτωχεύματα που τον χαρακτήρισαν, συνδέθηκε κυρίως με το φιλόδοξο εκσυγχρονιστικό πρόγραμμα του Χαρίλαου Τρικούπη, που σκόνταψε στη διεθνή κρίση και την πτώχευση του 1893. Την ίδια περίοδο, η κατάρρευση των εξαγωγών σταφίδας, της σημαντικότερης ελληνικής μονοκαλλιέργειας, κλυδώνισε την αγροτική οικονομία και δημιούργησε μεγάλα κύματα εσωτερικής και εξωτερικής μετανάστευσης. Ο Κυριάκος ήταν μόλις 13 χρονών, όταν ο ατυχής πόλεμος του 1897 ήρθε να συμπληρώσει την εθνική απογοήτευση, εγκαινιάζοντας μια μακρά περίοδο αβεβαιότητας και εσωστρέφειας, που έμελλε να αρθεί μόνο μετά το κίνημα στο Γουδί το 1909. Τα χρόνια που μεσολάβησαν, ο νεαρός μαθητής θα μεταμορφωνόταν σε έναν σχολαστικό επιστήμονα, έτοιμο να συνδέσει τη σταδιοδρομία του με την άνοδο του Ελευθέριου Βενιζέλου στην εξουσία.

Σπουδάζοντας στη Νομική Αθηνών

Το καλοκαίρι του 1902 ο Κυριάκος ολοκλήρωσε τις γυμνασιακές σπουδές του. Ξύπνιος και επιμελής μαθητής, στις 18 Σεπτεμβρίου του ιδίου έτους γράφτηκε στη Νομική Σχολή. Το Πανεπιστήμιο Αθηνών τότε δεν αριθμούσε περισσότερους από τρεις χιλιάδες φοιτητές. Η Νομική ήταν η πλέον περιζήτητη σχολή, το πτυχίο της

οποίας εξασφάλιζε σχεδόν βέβαιη επαγγελματική αποκατάσταση και πρόσβαση στα ανώτερα κλιμάκια της δημόσιας διοίκησης.²

Τα επόμενα τέσσερα χρόνια, τα νομικά μαθήματα αποτέλεσαν τον βασικό πυρήνα των σπουδών του. Εκείνη την εποχή, τα οικονομικά αντιμετωπιζόνταν ως παρακλάδι της νομικής και καλύπτονταν από έναν μικρό αριθμό μαθημάτων. Στην αλλαγή του αιώνα, η διδασκαλία της πολιτικής οικονομίας βρισκόταν στο μεταίχμιο μεταξύ του κλασικού φιλελευθερισμού – όπως τον είχε εισάγει ο πρώτος κάτοχος της ομώνυμης έδρας, Ιωάννης Σούτσος, και τον πρόσβευε ο Νεοκλής Καζάζης – και των ανερχόμενων ιδεών της γερμανικής ιστορικής σχολής, που είχαν κάνει την εμφάνισή τους στον ελληνικό χώρο μετά το 1890.³ Εγγύτεροι σε αυτές ήταν διάφοροι νέοι υφηγιότες, όπως ο γερμανοσπουδαγμένος Σπύρος Βεζανής, στο μάθημα του οποίου ο Κυριάκος ήρθε για πρώτη φορά σε επαφή με τις ιδέες του Adolph Wagner, σχετικά με την οικονομική ανισότητα και τον ρόλο του κράτους στην εξασφάλιση μεγαλύτερης κοινωνικής δικαιοσύνης: πολλές από αυτές θα ξανασυναντούσε λίγο αργότερα, στη διάρκεια των μεταπτυχιακών σπουδών του.⁴

Μεταξύ των υφηγιτών ξεχώριζε κάποιος που έμελλε να παίξει σημαντικό ρόλο στη μετέπειτα σταδιοδρομία του νεαρού Κυριάκου. Ευρυμαθής και πολυτάλαντος, ο Ανδρέας Ανδρεάδης ήταν ένας από τους πλέον χαρισματικούς δασκάλους που γνώρισε η Νομική της Αθήνας. Το 1906, ανέλαβε τη νεοσυσταθείσα έδρα «Στατιστικής και Δημοσιονομίας», μέσω της οποίας άσκησε σημαντική επιρροή στη διαμόρφωση της οικονομικής επιστήμης στην Ελλάδα. Ο ίδιος θεωρούσε τον εαυτό του «εκλεκτικό», καθώς συνδύαζε αρκετές από τις απόψεις του κλασικού φιλελευθερισμού με την ιστορική μέθοδο και διατηρούσε μια επιφύλαξη απέναντι σε κάθε λογής νομοτέλεια. Η επίδρασή του όμως ξεπερνούσε τους τοίχους της διδακτικής αίθουσας: όπως θα θυμούνταν αρκετές δεκαετίες αργότερα οι μαθητές του:

2 Βλ. *Βιβλίων ανανεώσεων φοιτητών 1904-1905*, εγγραφή 442, Βαρβαρέσος Κυριάκος με Α.Μ. 26754, όπου αναφέρονται και οι προηγούμενες ημερομηνίες εγγραφής, ΙΑΕΚΠΑ. Για τα αριθμητικά στοιχεία του Πανεπιστημίου Αθηνών εκείνη την εποχή, βλ. Γαβρόγλου et al. (2014: 160).

3 Ψαλιδόπουλος (2006: 363): πρβλ. τη μελέτη των μεταφράσεων οικονομικών βιβλίων της περιόδου 1801-1944 από τον Ψαλιδόπουλο (1999β), όπου και καταγράφεται η σταδιακή μετατόπιση προς λιγότερο φιλελεύθερα χειρίδια. Σημαντικό ρόλο στη διάδοση των ιδεών της ιστορικής σχολής έπαιξε ο διάδοχος του Σούτσου, Νικόλαος Γουναράκης, ο οποίος ωστόσο αποχώρησε σύντομα από το Πανεπιστήμιο για να πολιτευθεί (Andreades, 1927: 238· Ψαλιδόπουλος, 1989: 145ff· Κουντούρης, 1998: 109ff). Αντικαταστάτης του ορίστηκε ο Καζάζης, ο οποίος διατήρησε την έδρα «προσωρινώς» έως το 1911: η περίπτωση Καζάζη, είναι πιο περίπλοκη απ' ό,τι αφήνει να εννοηθεί η παραπάνω αφοριστική διατύπωση, που εστιάζεται κυρίως στις απόψεις του για τον ρόλο του κράτους στην οικονομία: για μια ευρύτερη αποτίμηση, βλ. Κόκκινος (1996).

4 Για τις απόψεις του Σπύρου Βεζανή, βλ. Καλιτσουράκη (1932) και Ψαλιδόπουλο (2006: 361): για το διδακτικό του έργο, όπως και τον ευρύτερο επιμερισμό των οικονομικών μαθημάτων μεταξύ των καθηγιτών και υφηγιτών της Νομικής Σχολής τα χρόνια εκείνα, βλ. Κιμουρτζή (2008: 79).

«Ὡς διδάσκαλος ἀκαδημαϊκός ὁ Ἀνδρεάδης ὑπῆρξεν ὄντως υπέρροχος. [...] Τρυφερά ἦτο ἡ ἀγάπη ἣν ἔτρεφε διὰ τοὺς μαθητὰς του, οὐς ἐβοήθει καὶ ἐποδηγέτει καὶ ἀφοῦ ἐγκατέλειπον τὰ φοιτητικὰ ἐδώλια. Εἰς τοὺς νέους ἀφιέρωνεν ὁλόκληρον τὸ πατρικόν του μέχρις ἀδυναμίας ἐνδιαφέρον. Εἰς τὴν διάθεσίν των ἔθετε τὸ Πανευρωπαϊκόν κύρος του. Πλείστοι των σημερινῶν Καθηγητῶν τῆς Νομικῆς Σχολῆς ὑπῆρξαν μαθηταὶ του, τοὺς οὐσίους αὐτὸς κατηύθυνεν, αὐτὸς ἀνέδειξεν».⁵

Κανείς ίσως δεν επαλήθευε αυτή την πρόταση περισσότερο από τον Βαρβαρέσο, τον οποίο ο Ανδρεάδης υποστήριξε σταθερά από τα πρώτα βήματα της ακαδημαϊκής και επαγγελματικής του σταδιοδρομίας.

Την Τετάρτη, 25 Οκτωβρίου 1906, ο 22χρονος Κυριάκος παρουσιάστηκε ενώπιον δεκαμελούς επιτροπής καθηγητών και εξετάστηκε προφορικά «επί διδακτορία» την εποχή εκείνη, ο τίτλος του διδάκτορος δεν συνδεόταν με την υποβολή πρωτότυπης επιστημονικής εργασίας. Έτσι, το απόγευμα της ίδιας ημέρας αναγορεύθηκε διδάκτορας της Νομικής Σχολής με βαθμό «λίαν καλώς».⁶ Οι πόρτες μιας νομικής σταδιοδρομίας ήταν πλέον ανοικτές μπροστά του. Εντούτοις, δεν θέλησε ποτέ να δικηγορήσει και επέλεξε να συνεχίσει τις σπουδές του στα οικονομικά.⁷ Τον επόμενο χρόνο, η Νομική Σχολή προκήρυξε διαγωνισμό «προς αποστολήν ενός διδάκτορος υποτρόφου εις Ευρώπην διὰ τὴν σπουδὴν τῆς Στατιστικῆς». Καταλαμβάνοντας την πρώτη θέση μεταξύ των έξι υποψηφίων που προσήλθαν στην εξέταση, ο Βαρβαρέσος κέρδισε την υποτροφία που του εξασφάλισε το εισιτήριο για μεταπτυχιακές σπουδές στη Γερμανία.⁸

Η επιλογή του αντικειμένου της υποτροφίας παρέπεμπε στην επιρροή του Ανδρεάδη. Δεν ξέρουμε αν ίσχυσε το ίδιο και για την επιλογή του υποψηφίου. Το σίγουρο ήταν πως ο νεαρός καθηγητής εκτιμούσε τα προσόντα του Κυριάκου, με τον οποίο συνέχισε να αλληλογραφεί κατά τη διάρκεια της υποτροφίας του. Σε αυτό δεν αποκλείεται να συνέβαλε και η προσωπική γνωριμία με την

5 Βαρβαρέσος, Κ., Πετρόπουλος Γ. & Πίντος Ι., «Εισαγωγή» στον Ανδρεάδη (1938: iv).

6 Βλ. *Βιβλίων πτυχίων Νομικής Σχολής, αρ. 22, Πανεπιστημιακόν έτος 1906-1907*, Αντίγραφο πτυχίου με α/α 9, στο ΙΑΕΚΠΑ: από το αντίγραφο προκύπτει ότι στην εξεταστική επιτροπή συμμετείχαν οι Δ. Θεοφανόπουλος, Ν. Δαμασκηνός, Α. Κρασός, Ν. Καζάζης, Ι. Ευαξίας, Γ.Ι. Αγγελόπουλος, Κ. Πολυγένης, Γ. Στρέιτ, Α. Ανδρεάδης και Ι. Αραβαντινός. Η διάκριση πτυχίου και διδακτορικού καθιερώνεται με τον νέο κανονισμό του 1911 (Γαβρόγλου et al., 2014: 203).

7 Στην από 29.1.2015 απάντηση σε συναφές ερώτημα που υποβλήθηκε στον Δικηγορικό Σύλλογο Αθηνών (ΔΣΑ) προκύπτει ότι ο Κυριάκος Βαρβαρέσος δεν εγγράφηκε ποτέ στο μητρώο του Συλλόγου ούτε διορίστηκε δικηγόρος παρά τω Πρωτοδικείο Αθηνών.

8 *Πρακτικά Συγκλήτου 1907-1909*, τόμ. 23, Συνεδρίαση ΣΤ' της 17ης Νοεμβρίου 1907, σελ. 17, στο ΙΑΕΚΠΑ.

οικογένεια Βαρβαρέσου: γνωστός για τις ενδυματολογικές του απαιτήσεις, ο Ανδρεάδης έτυχε να ράβεται στον μπαρμπα-Χαράλαμπο.⁹ Στην οικογενειακή μνήμη, σώζεται η εξής ιστορία: μια μέρα που είχε έρθει για πρόβα στο ραφείο, λίγο μετά το τέλος των εξετάσεων, ο Ανδρεάδης γύρισε στον ράφτη του και τον ρώτησε «βρε Χαράλαμπε, έχεις κανέναν συγγενή Κυριάκο Βαρβαρέσο;». «Βέβαια», απάντησε εκείνος, «γιος μου είναι!» «Και γιατί δεν μου το είπες ότι ο γιος σου παίρνει μέρος στις εξετάσεις;», ρώτησε απορημένος ο καθηγητής, για να εισπράξει την αφοπλιστική απάντηση του Χαράλαμπου: «Γιατί ήθελα να κριθεί μόνο με την αξία του».

Μεταπτυχιακές σπουδές στη Γερμανία

Με την αξία του, λοιπόν, και με την υποτροφία του Πανεπιστημίου Αθηνών, στις αρχές του 1908 ο Κυριάκος αναχώρησε για το Μόναχο. Εκεί, νοίκιασε ένα διαμέρισμα στο ισόγειο της οδού Amalien 18, δύο τετράγωνα από το Πανεπιστήμιο. Την εποχή εκείνη, οι λιγοστοί Έλληνες που είχαν τη δυνατότητα να σπουδάσουν στο εξωτερικό επέλεγαν συνήθως χώρες όπως η Γαλλία ή η Γερμανία· το εαρινό εξάμηνο του 1908, ο Κυριάκος ήταν ένας από τους μόλις δεκατρείς Έλληνες φοιτητές που εγγράφηκαν στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου.¹⁰ Τα επόμενα δύο εξάμηνα, παρακολούθησε συνολικά επτά μαθήματα, ενώ συμμετείχε παράλληλα στο εβδομαδιαίο σεμινάριο στατιστικής. Κεντρική θέση στο πρόγραμμα σπουδών του είχαν πλέον τα οικονομικά. Καθηγητές του στο Μόναχο ήταν δύο από τους σημαντικότερους εκπροσώπους της γερμανικής οικονομικής σκέψης και της στατιστικής, οι Lujó Brentano και Georg von Mayr.¹¹

Η αλλαγή του αιώνα βρήκε τη Γερμανία σε μεταβατική περίοδο. Η ραγδαία εκβιομηχάνιση, η πληθυσμιακή αύξηση και η αστικοποίηση είχαν προκαλέσει

⁹ Το 1937, ο ποιητής Τέλλος Άγρας θα περιέγραφε μεταξύ των αναμνήσεων από τη φοιτητική του ζωή στη Νομική Σχολή τον φθόνο που προκαλούσε στους φοιτητές «[τόσο] το μεταξωτό του σταχτί πουκάμισο, όσο και η χτυπητή πολυγλωσσία» του Ανδρεάδη, στον οποίο αναγνώριζαν τα προσόντα του, «την πέντοινη σάκκα του και τα βαρειά, καλοκομμένα του φορέματα» (Άγρας, 1937: 1849).

¹⁰ Το σύνολο των φοιτητών ξεπερνούσε τις έξι χιλιάδες, εκ των οποίων μόλις πεντακόσιοι προέρχονταν από το εξωτερικό· βλ. *Amtliches Verzeichnis der Lehrer, Beamten und Studierenden an der Königlich Bayerischen Ludwig-Maximilians-Universität zu München* για το εαρινό και χειμερινό εξάμηνο του 1908· το χειμερινό εξάμηνο ο Βαρβαρέσος μετακόμισε λίγο παρακάτω, στον τρίτο όροφο της οδού Schelling 102.

¹¹ Βλ. δελτίο φοίτησης στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου με το όνομα Kyriakoulis (sic) Varvaressos, στο IATE-A4S2Y2F3/1. Από εκεί προκύπτει ότι κατά το εαρινό εξάμηνο παρακολούθησε Οικονομική Ιστορία (5 ώρες) με τον Brentano και Στατιστική με τον Mayr (4 ώρες)· το χειμερινό εξάμηνο του 1908-09 παρακολούθησε Γενική Πολιτική Οικονομία (5 ώρες) με τον Brentano και Στατιστική με τον Mayr (4 ώρες), συμμετέχοντας παράλληλα στο σεμινάριο στατιστικής του τελευταίου (1½ ώρες). Ταυτόχρονα, εγγράφηκε στα μαθήματα του καθηγητή Friedrich Hellmann, Ιστορία του Ρωμαϊκού Δικαίου και Σύστημα Ρωμαϊκού Δικαίου (10 ώρες), καθώς και στο μάθημα Ποινικού Δικαίου του καθηγητή Emanuel Ritter von Ullmann (6 ώρες).

βίαιες μεταβολές στη σύνθεση της γερμανικής κοινωνίας, οξύνοντας τις οικονομικές ανισότητες που βρίσκονταν στον πυρήνα του κοινωνικού ερωτήματος (Sozialfrage) που απασχολούσε τους διανοούμενους από τα μέσα του προηγούμενου αιώνα. Αυτό ήταν το περιβάλλον μέσα στο οποίο εμφανίστηκε και μεσουράνησε η γερμανική ιστορική σχολή, μια ετερόκλητη ομάδα ακαδημαϊκών και γραφειοκρατών, τους οποίους συνέδεε η αντίδραση στη βρετανική οικονομική παράδοση. Η αντίδραση είχε δυο βασικές συνιστώσες: η πρώτη αφορούσε τη *μεθοδολογία* της οικονομικής επιστήμης και η δεύτερη τους ίδιους τους *στόχους* της οικονομικής έρευνας.¹²

Από πλευράς *μεθοδολογίας*, τα συμπεράσματα της κλασικής πολιτικής οικονομίας θεωρούνταν υπερβολικά αφαιρετικά, στερούμενα της γενικής ισχύος που τους απέδιδαν οι θιασώτες τους. Όπως η ανθρώπινη συμπεριφορά μπορούσε να ξεπεράσει τα στενά πλαίσια του οικονομικού ορθολογισμού, έτσι και η οικονομία ξεπερνούσε τα όρια της απλής συναλλαγής αγαθών και ήταν προϊόν μιας συγκεκριμένης ιστορικής συγκυρίας, με τα δικά της έθιμα, τους δικούς της θεσμούς, την ηθική και τα οράματά της. Κατ' επέκταση, η διατύπωση γενικών νόμων αποτελούσε χίμαιρα. Οι οικονομικές αλήθειες ήταν μόνο σχετικές αλήθειες: ο εμπορικός φιλελευθερισμός που ευαγγελιζόταν λ.χ. η Βρετανία, μια βιομηχανικά ώριμη χώρα, δεν ήταν κατάλληλος για αναπτυσσόμενες οικονομίες, όπως οι Ηνωμένες Πολιτείες ή η Γερμανία. Έτσι, βασικό καθήκον του επιστήμονα ήταν η διεξοδική χαρτογράφηση κάθε περιόδου, κοινωνίας και οικονομίας, μέσω εργαλείων όπως η ιστορία και η στατιστική· από ένα τέτοιο εμπειρικό υπόβαθρο μπορούσαν ενδεχομένως να εξαχθούν *επαγωγικά* συμπεράσματα, των οποίων η ισχύς δεν έπαυε να είναι μερική και ιστορικά προσδιορισμένη. Ήταν ωστόσο πολυτιμότερα από τα *απαγωγικά* θεωρήματα των κλασικών οικονομολόγων.¹³

Εφόσον οι οικονομικές σχέσεις μεταβάλλονταν στον χρόνο, η μεταρρύθμισή τους μπορούσε να αποτελέσει συνειδητό *στόχο* της επιστημονικής έρευνας. Φωτίζοντας τη λειτουργία της οικονομίας, οι επιστήμονες καλούνταν να συμβάλλουν στη χάραξη εκείνης της πολιτικής που θα επέτρεπε την άμβλυνση των κοινωνικών ανισοτήτων. Υπό αυτή την έννοια, η γερμανική ιστορική σχολή είχε έναν ξεκάθαρα μεταρρυθ-

¹² Η παρουσίαση της γερμανικής ιστορικής σχολής στις ακόλουθες παραγράφους θα είναι αναπόφευκτα απλουστευτική· για μια γρήγορη εισαγωγή βλ. Schinzing (1987) και Tribe (2003)· για μια διεξοδική μελέτη, η μονογραφία του Grimmer-Solem (2003) παραμένει αεσιέραστη.

¹³ Η σύγκρουση μεταξύ των δύο προσεγγίσεων κορυφώθηκε στη λεγόμενη διαμάχη για τη μέθοδο (Methodenstreit) μεταξύ του Gustav Schmoller, εξέχοντος εκπροσώπου της ιστορικής σχολής, και του αυστριακού οικονομολόγου Carl Menger, ο οποίος υποστήριζε ότι η εμπειρική μελέτη ήταν συμπλήρωμα, όχι υποκατάστατο της απαγωγικής θεωρίας. Στην πραγματικότητα, κανένας ιστορικός οικονομολόγος δεν απέρριπτε εξ ολοκλήρου τη θεωρία, ενώ οι περισσότεροι υιοθετούσαν κάποια από τα εργαλεία της κλασικής πολιτικής οικονομίας· βλ. Tribe (1995: 77ff)· Grimmer-Solem (2003: κεφ. 7).

μιστικό προσανατολισμό, στηριζόμενο σε μια ηθική αποτίμηση των συνεπειών του καπιταλιστικού μετασχηματισμού στη γερμανική κοινωνία. Όχι τυχαία, πολλά από τα μέλη της ονομάστηκαν «από καθέδρας σοσιαλιστές». Στην πραγματικότητα, οι περισσότεροι αντιπαθούσαν τον σοσιαλισμό εξίσου με τον κλασικό φιλελευθερισμό· στόχος τους ήταν η εξημέρωση, όχι η εξόντωση του καπιταλισμού. Το κυριότερο εργαλείο τους ήταν το κράτος, το οποίο θεωρούσαν ότι όφειλε να παίξει ενεργότερο ρόλο στην οικονομία. Μέσω του Συλλόγου για την Κοινωνική Πολιτική (Verein für Sozialpolitik), τον οποίο είχαν ιδρύσει το 1872, ο Gustav Schmoller με τον Lujo Brentano συνέβαλαν στη βελτίωση της εργατικής νομοθεσίας και την υιοθέτηση του γερμανικού συστήματος κοινωνικής ασφάλισης.¹⁴

Η έμφαση στην εμπειρική τεκμηρίωση των οικονομικών φαινομένων εξηγεί τη στενή σχέση της ιστορικής σχολής με τη στατιστική. Ταυτόχρονα, φωτίζει τους λόγους που η στατιστική στη Γερμανία άργησε να ενστερνιστεί τις πιο σύνθετες μαθηματικές μεθόδους: η αναζήτηση κανονικότητας και η προσήλωση στον «μέσο όρο» συσκοτίζει την πολυπλοκότητα των κοινωνικών φαινομένων. Κατεξοχήν εκπρόσωπος αυτής της αντίληψης, ο Georg von Mayr ανήκε στους θεμελιωτές της γερμανικής στατιστικής. Συνδυάζοντας το πανεπιστήμιο με την ενεργό ανάμειξη στη δημόσια διοίκηση, είχε διατελέσει διευθυντής του Βαυαρικού Στατιστικού Γραφείου και είχε συμβάλει στην αναδιοργάνωση της κρατικής στατιστικής. Ιδρυτής διαφόρων επιστημονικών περιοδικών και μετέπειτα πρόεδρος της Γερμανικής Στατιστικής Εταιρείας, ο von Mayr διαφωνούσε με τη χρήση των μαθηματικών και της δειγματοληψίας. Πιστός στην παράδοση του 19ου αιώνα, θεωρούσε την «εξαντλητική παρατήρηση των συνολικών στοιχείων»,¹⁵ δηλαδή τη συνολική απογραφή κάθε πληθυσμού, μόνη αξιόπιστη βάση για τη στατιστική επιστήμη. Ευρέως διαδεδομένη στους κύκλους της διοίκησης, η αντίληψη αυτή συνέβαλε στην καθυστέρηση της γερμανικής στατιστικής έναντι των αγγλόφωνων χωρών. Όλο και συχνότερα, στη διάρκεια των σπουδών του Κυριάκου, οι γερμανικές στατιστικές αντιμετώπιζαν τις επικρίσεις διαφόρων νέων επιστημόνων· εντούτοις, χρειάστηκε να μεσολαβήσει ο Πρώτος Παγκόσμιος

14 Ο Brentano, ειδικότερα, είχε αφιερώσει το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του υποστηρίζοντας τη σημασία των εργατικών σωματείων στη βελτίωση της θέσης των εργαζομένων· τα συμπεράσματά του βασίζονταν στη διεξοδική μελέτη των συνθηκών εργασίας στη Βρετανία και τη Γερμανία. Από την άλλη, ο ίδιος θεωρούσε τις οικονομικές ανισότητες απαραίτητες για την ανθρώπινη πρόοδο· βλ. Schefold (1987) και Hagemann (2001).

15 Βλ. von Mayr (1895: 5)· για τον von Mayr, βλ. Hertz (2001: 219ff)· συναφής, αλλά όχι ταυτόσημη, ήταν η στάση του σημαντικότερου Γερμανού στατιστικού, Wilhelm Lexis, με το έργο του οποίου ο Βαρβαρέσος ήρθε σίγουρα σε επαφή στη διάρκεια των σπουδών του (Gigerenzer et al., 1989: 52ff· Βαρβαρέσος, 1912). Για τον ευρύτερο ρόλο της στατιστικής στη γερμανική ιστορική σχολή, βλ. Grimmer-Solem (2003: 127ff).

Πόλεμος, για να ανατραπεί ο συντηρητισμός της γραφειοκρατίας και να επιτραπεί η εισαγωγή νέων μεθόδων και προτύπων.¹⁶

Την άνοιξη του 1909, ο Κυριάκος έφυγε από το Μόναχο και γράφτηκε στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου.¹⁷ Η καταστροφή των πανεπιστημιακών αρχείων στη διάρκεια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου δεν μας επιτρέπει να γνωρίζουμε το ακριβές περιεχόμενο των σπουδών του. Εντούτοις, ο κατάλογος του εαρινού εξαμήνου του 1909 μας δίνει μια γεύση των μαθημάτων ανάμεσα στα οποία είχε να επιλέξει από τα ονόματα των καθηγητών που ξεχωρίζουν είναι αυτό του πατριάρχη της νεότερης ιστορικής σχολής, Gustav Schmoller, αλλά και του Adolph Wagner, διακεκριμένου μελετητή της τραπεζικής και των δημόσιων οικονομικών. Ο Wagner, ένας από τους γνωστότερους «από καθέδρας σοσιαλιστές», δεν δίσταζε να επικρίνει τον Schmoller για την περιφρόνησή του προς την κλασική πολιτική οικονομία. Από την άλλη, το Πανεπιστήμιο του Βερολίνου υστερούσε στη στατιστική, με μοναδική εξαίρεση τον Ladislaus Bortkiewicz, που παρέμενε ωστόσο στο περιθώριο εξαιτίας της καχυποψίας που επικρατούσε στους κύκλους της στατιστικής έναντι των μαθηματικών εργαλείων. Θα ήταν ωστόσο παράδοξο αν ο Κυριάκος δεν είχε επιλέξει να παρακολουθήσει τουλάχιστον ένα από τα μαθήματα που προσέφερε στη στατιστική θεωρία ή τη θεωρία του πληθυσμού.¹⁸

Ο απώτερος στόχος της μετακίνησης του Κυριάκου στο Βερολίνο δεν ήταν όμως το πανεπιστήμιο. Κατεξοχήν αρμόδια για τη συγκέντρωση και επεξεργασία των απογραφικών στοιχείων, τα διάφορα περιφερειακά στατιστικά γραφεία της Γερμανίας αποτελούσαν τα κυριότερα ερευνητικά κέντρα στο πεδίο της στατιστικής και συμμετείχαν ενεργά στη θεωρητική παραγωγή της ιστορικής σχολής. Η μακρά ενασχόληση του Brentano με τις συνθήκες διαβίωσης της εργατικής τάξης, είχε ως αφετηρία το σεμινάριο του Ernst Engel, πατέρα του ομώνυμου οικονομικού νόμου και διευθυντή του Πρωσικού Στατιστικού Γραφείου για περισσότερες από δύο δεκαετίες. Το γραφείο έδρευε στο Βερολίνο και ήταν η πλέον φημισμένη στατιστική

16 Βλ. Tooze (2001: 40ff). Αξίζει να σημειωθεί πως αρκετές από τις επικρίσεις που διατυπώνονταν προέρχονταν από μελετητές της ιστορικής σχολής, που θεωρούσαν τις κατηγορίες των επίσημων στατιστικών απαρχαιωμένες και ακατάλληλες για μια σύγχρονη οικονομία· από την άλλη, η ιστορική σχολή δεν ξεπέρασε ποτέ την επιφυλακτικότητά της προς τη χρήση των μαθηματικών μεθόδων στην εμπειρική ανάλυση.

17 *Βιβλίο εγγράφων* του βασιλικού Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin (σημερινό Πανεπιστήμιο Humboldt), με αριθμό μπρώου 5161 και όνομα (και πάλι) Kyriakoulis Varvaressos· πρβλ. *Amtliches Verzeichnis des Personals und der Studierenden der Königlichen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin, 1909* και *1910*, όπου και οι ακριβείς διευθύνσεις κατοικίας στο Σαρλότενμπουργκ (Charlottenburg).

18 Για τη θέση του Bortkiewicz στο Βερολίνο, βλ. Grimmer-Solem (2003: 277). Τα μαθήματα που δίδασκε ο Bortkiewicz το 1909 ήταν Γενική Στατιστική Θεωρία, Στατιστική και Θεωρία Πληθυσμού και Λοκώσεις Στατιστικής (μαζί με τον Dr. Ballod)· βλ. *Verzeichnis der Vorlesungen an der Königlichen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin im Sommer-Semester & im Winter-Semester 1909*.

υπηρεσία της χώρας. Αυτήν επέλεξε ο Κυριάκος τον Νοέμβριο του 1909 για να πραγματοποιήσει μια εννεάμηνη πρακτική άσκηση, χάρη στην οποία μπόρεσε να παρακολουθήσει από κοντά τον τρόπο οργάνωσης και συγκέντρωσης των πρωσικών στατιστικών.¹⁹ Παράλληλα, καθ' υπόδειξη του διευθυντή του γραφείου, Emil Blenck, γράφτηκε στον Σύλλογο για την Επιμόρφωση στην Κρατική Επιστήμη (Verein für Staatswissenschaftliche Fortbildung), όπου και παρακολούθησε διάφορες ομιλίες και σεμινάρια.²⁰

Μένοντας τρία χρόνια στη Γερμανία, ο Κυριάκος βρέθηκε σε ένα εξαιρετικά γόνιμο περιβάλλον, όπου ακαδημαϊκοί είχαν την ιδιότητα του γραφειοκράτη και εξέφραζαν με έντονο τρόπο τον προβληματισμό τους για τον ρόλο των επιστημών σε μια διαρκώς μεταβαλλόμενη κοινωνία. Έθεταν τον εαυτό τους και την επιστήμη στο κέντρο της κρατικής οργάνωσης και θεωρούσαν τη στατιστική όχι απλά μέσο παρατήρησης των εξελίξεων, αλλά εργαλείο διαμόρφωσης των οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών της χώρας τους (Tooze, 2001: 21). Η γερμανική ιστορική σχολή βρισκόταν στη δύση της, όχι όμως και η αναζήτηση απαντήσεων στα κοινωνικά ερωτήματα που είχε θέσει, πολλά από τα οποία θα αποκτούσαν ιδιαίτερη επικαιρότητα στην Ελλάδα των επόμενων χρόνων. Η γερμανική στατιστική εμφάνιζε σημάδια αρτηριοσκλήρυνσης, αυτά όμως προέρχονταν από μια μακρά γραφειοκρατική παράδοση – παράδοση, που η Ελλάδα των αρχών του αιώνα ήλπιζε ακόμα να αποκτήσει.

Πέραν των σπουδών του, ελάχιστα είναι γνωστά για τη ζωή του Κυριάκου στη Γερμανία. Οι λιγοστές φωτογραφίες της εποχής δείχνουν έναν ψιλόλιγνο νέο με ένα ήρεμο, ίσως και ελαφρά περιπαικτικό, βλέμμα. Αν το Πανεπιστήμιο του Βερολίνου του επέτρεψε να γνωρίσει τον Adolph Wagner, η βασιλική όπερα του Μονάχου τον έφερε για πρώτη φορά σε επαφή με τον Richard Wagner, του οποίου η μουσική τον συνόδευε για την υπόλοιπη ζωή του. Όρθιος επί ώρες στα φοιτητικά θεωρεία παρακολουθούσε συνεπαρμένος τη βαγκνερική μυσταγωγία. Αρκετές δεκαετίες αργότερα, οι συνεργάτες του τον θυμούνταν να σιγοτραγουδά τις βαρύτονες άριες, ενώ ένα ολόκληρο μπαούλο από δίσκους βινυλίου των 78 στροφών του θύμιζε την εξαντλητική διαδικασία του κουρδίσματος του γραμμοφώνου σε μια εποχή που ο

19 Βαρβαρέσος, Κ., «Σημείωμα περί της επιστημονικής και κοινωνικής δράσεώς μου προς την Ακαδημία των Αθηνών», 1.4.1936, Φάκελος Υποψηφιότητας Κ. Βαρβαρέσου, στο ΑΑΑ-Ε63. Η πρακτική άσκηση διήρκεσε από τον Νοέμβριο του 1909 έως τον Αύγουστο του 1910. Για τη σχέση των στατιστικών γραφείων με τη γερμανική ιστορική σχολή, βλ. Grimmer-Solem (2003: 62ff)· ειδικότερα για το Πρωσικό Στατιστικό Γραφείο, βλ. Schneider (2013).

20 Προϊόν της συνεργασίας του Schmoller με τον Friedrich Althoff το 1902, ο σύλλογος αποσκοπούσε στην επιμόρφωση ανώτερων κρατικών αξιωματούχων αλλά και του ευρύτερου κοινού· οι ομιλητές προέρχονταν κατά κανόνα από τους οικονομολόγους του Πανεπιστημίου του Βερολίνου· βλ. vom Bruch (2006: 345).

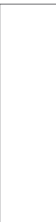
«Καλπασμός των Βαλκυριών» χρειαζόταν δύο δίσκους και μία αλλαγή βελόνας.²¹ Κανείς όμως δεν τον κατηγορήσε ποτέ για ανυπομονησία. Τρία χρόνια μετά την αναχώρησή του για τη Γερμανία, στις αρχές του 1911, ο Κυριάκος επέστρεψε στην οδό Βύρωνος 17, έτοιμος να ξεκινήσει την επαγγελματική του σταδιοδρομία.

Στη διάρκεια των σπουδών του, ο Κυριάκος αλληλογραφούσε με τον Ανδρεάδη, τον οποίο κρατούσε ενήμερο για την πορεία των μελετών του. Μέσω αυτού δεν αποκλείεται να πληροφορήθηκε την ίδρυση του νέου Υπουργείου Γεωργίας, Εμπορίου και Βιομηχανίας, στις αρμοδιότητες του οποίου συγκαταλεγόταν η «γεωργική, εμπορική και βιομηχανική στατιστική» της χώρας.²² Έτσι, τις παραμονές των εκλογών του Νοεμβρίου του 1910, που οδήγησαν στην επικράτηση των Φιλελευθέρων, ο Κυριάκος έστειλε επιστολή στον Ελευθέριο Βενιζέλο, ζητώντας να ληφθούν υπόψη τα προσόντα του κατά την πλήρωση των νέων θέσεων της διοίκησης. Αντίγραφο της επιστολής, μαζί με τα συναφή πιστοποιητικά, έστειλε και στον αρμόδιο υπουργό, Εμμανουήλ Μπενάκη, εκφράζοντας την επιθυμία του να συμμετάσχει σε τυχόν διαγωνισμό προσλήψεων.²³ Λίγους μήνες αργότερα, ο εικοσιεπτάχρονος Κυριάκος περνούσε τις πόρτες του νεοσύστατου υπουργείου για να αναλάβει τη διεύθυνση του Τμήματος Στατιστικής.

21 Επιστολή Ρένιας Ζαφειρίου προς Κώστα Παπαχρυσάνθου, 14.8.2000, στο προσωπικό αρχείο Κώστα Παπαχρυσάνθου· Παπαχρυσάνθου, Κ., «Κυριάκος Βαρβαρέσος (1884-1957)», 17.2.1983, στο ΙΑΤΕ-Α4S2Y2F1/2.

22 Νόμος ΓΨΚΔ (υπ. αριθ. 3724) «περί ουστάσεως Υπουργείου Γεωργίας, Εμπορίου και Βιομηχανίας», 28 Απριλίου 1910, στο ΦΕΚ Α 159, 4.5.1910. Το Υπουργείο ιδρύθηκε από την κυβέρνηση του Στέφανου Δραγούμη, άρχισε όμως να λειτουργεί το επόμενο έτος, στη διάρκεια της πρώτης κυβέρνησης του Ελ. Βενιζέλου· στις 20.6.1911 μετονομάστηκε σε Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, βλ. Νόμο ΓΨΗΗ (υπ. αριθ. 3798), στο ΦΕΚ Α 150, 21.6.1911.

23 Αναφορά του Κ. Βαρβαρέσου προς τον Ελ. Βενιζέλο σχετικά με την κάλυψη των δημοσίων θέσεων στο Υπουργείο Γεωργίας, Εμπορίου και Βιομηχανίας, 18.10.1910, στο ΑΒ-Φ215/28.

Υπουργείο, Πανεπιστήμιο και Εθνική Τράπεζα

2

Α. Δημόσιος υπάλληλος

Οι σπουδές του Βαρβαρέσου στο Μόναχο και το Βερολίνο, καθώς και η εργασία του στο Πρωσικό Στατιστικό Γραφείο, διέυρυναν τους ορίζοντές του και τον έφεραν σε επαφή με καθηγητές ευρωπαϊκού κύρους και μια ώριμη στατιστική γραφειοκρατία. Δίχως άλλο, οι γνώσεις και οι εμπειρίες του αυτές ήταν χρήσιμες, τόσο για τον ίδιο όσο και για τη χώρα στην οποία επέστρεψε το 1911 προκειμένου να εργαστεί ως τμηματάρχης στατιστικής στο Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας.¹

Τον καιρό εκείνο η Ελλάδα δεν διέθετε οργανωμένη στατιστική υπηρεσία. Τον προηγούμενο αιώνα είχαν λειτουργήσει διάφορα στατιστικά τμήματα σε επιμέρους υπουργεία, με πλέον δραστήριο το Γραφείο Δημοσίας Οικονομίας του Υπουργείου Εσωτερικών, στο οποίο οφείλουμε τα λιγοστά δημογραφικά στοιχεία της εποχής. Άλλωστε, οι απογραφές πληθυσμού και η κίνηση του εξωτερικού εμπορίου αποτελούσαν τις μόνες συστηματικές καταγραφές της περιόδου.² Παρά τις προσπάθειες των κυβερνήσεων του Χαρίλαου Τρικούπη να εμπλουτίσουν τη δημόσια στατιστική, στην πράξη, η πολιτική αστάθεια και οι ελλείψεις πόρων δεν επέτρεψαν σε αυτές τις πρωτοβουλίες να καρποφορήσουν. Ίσα-ίσα, η πτώχευση και η ήττα στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 προκάλεσαν «πλήρην απονέκρωση των

1 Έτσι είχε μετονομαστεί το Υπουργείο Γεωργίας, Εμπορίου και Βιομηχανίας λίγες μόλις εβδομάδες πριν τον διορισμό του· βλ. το Β.Δ. της 6.7.1911, δημοσιευμένο στο ΦΕΚ Β 126 της επομένης, που τον ορίζει Τμηματάρχη Β΄ τάξεως στο Τμήμα Στατιστικής.

2 Οι πρώτες απογραφές πληθυσμού ήταν στην ουσία απλές απαριθμήσεις· μόλις το 1861, όταν ο καθηγητής Πολιτικής Οικονομίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, Ιωάννης Σούτσος, ανέλαβε τη διεύθυνση του Γραφείου Δημοσίας Οικονομίας, πραγματοποιήθηκε η πρώτη έρευνα «άξια του ονόματος της απογραφής» (Κλαδάς, 1932: 17)· βλ. Υπουργείον των Εσωτερικών (1862), *Στατιστική της Ελλάδος - πληθυσμός του έτους 1861*, Εν Αθήναις: Εκ του Βασιλικού Τυπογραφείου. Για τη γενικότερη ιστορία της στατιστικής στην Ελλάδα του 19ου και πρώιμου 20ού αιώνα, βλ. Κλαδά (1932) και Χουλιαράκη (1972), στους οποίους στηρίζεται και το αντίστοιχο ιστορικό τμήμα της μελέτης της Μιχαλοπούλου (2004). Βλ. επίσης τη διεξοδική μελέτη του Μπαφούνη (2006).

στατιστικών εργασιών» (Κλαδάς, 1932: 20· πρβλ. Μπαφούνη, 2006: 215ff)· μόνο η απογραφή πληθυσμού το 1907 θύμιζε την ύπαρξη στατιστικής σε μία χώρα της οποίας η στρατιωτική και κρατική οργάνωση υστερούσαν σημαντικά έναντι των αναγκών που είχε γεννήσει η αναζωπύρωση του βαλκανικού εθνικισμού στις αρχές του 20ού αιώνα.

Το αίτημα του εκσυγχρονισμού αρθρώθηκε πρώτα από τους αξιωματικούς του Στρατιωτικού Συνδέσμου, μέσω του κινήματος στο Γουδί, το 1909. Την πιο ώριμη και μαζική έκφρασή του, όμως, τη βρήκε στο πρόσωπο του Ελευθέριου Βενιζέλου, που σύντομα αναδείχθηκε σε κυρίαρχο του πολιτικού παιχνιδιού και εγκαινίασε την πρώτη περίοδο διακυβέρνησης του Κόμματος των Φιλελευθέρων. Ο εκσυγχρονισμός της δημόσιας διοίκησης αποτέλεσε σημαντική συνιστώσα του βενιζελικού εγχειρήματος, στην οποία μπορούμε να εντάξουμε την ίδρυση του «όγδοου υπουργείου» για τη γεωργία, το εμπόριο και τη βιομηχανία. Βέβαια, η χάραξη πολιτικής προϋπέθετε τη γνώση των αντίστοιχων μεγεθών κάθε παραγωγικού κλάδου και άρα τον σχεδιασμό και τη διεξαγωγή των κατάλληλων στατιστικών ερευνών. Αυτή ακριβώς ήταν η πρόκληση που κλήθηκε να αντιμετωπίσει ο νέος τμηματάρχης στο Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας.

Ο Βαρβαρέσος έπιασε αμέσως δουλειά. Μέσα σε έναν μήνα, συνέταξε τον πρώτο οργανισμό του Τμήματος Στατιστικής, δίδοντας έμφαση στη σύνδεση μεταξύ του κέντρου και της περιφέρειας. Ακολουθώντας τα πρότυπα του Πρωσικού Στατιστικού Γραφείου, οραματίστηκε ένα ιεραρχικό σύστημα που θα ξεκινούσε από το Υπουργείο και θα έφθανε – μέσω μιας αλυσίδας νομαρχιακών και δημοτικών επιτροπών – σε κάθε άκρη της χώρας, επιτρέποντας τη διακίνηση, συμπλήρωση και διασταύρωση κάθε λογής πληροφοριακού δελτίου «εγκαίρως», «επακριβώς», «επιμελώς» και σύμφωνα «προς τας εκάστοτε διδομένας οδηγίας».³ Ταυτόχρονα, το Υπουργείο ανακοίνωσε τη διεξαγωγή της πρώτης γεωργικής απογραφής. Ατομικά ερωτηματολόγια θα στέλνονταν σε κάθε κατοικημένη περιοχή, μαζί με τις κατάλληλες οδηγίες συμπλήρωσης· εκεί, μια ειδική επιτροπή από έναν ιερέα, έναν δημοδιδάσκαλο και μερικούς εκλεγμένους γαιοκτήμονες θα καλούσε κάθε αγρότη να δηλώσει με λεπτομέρεια τις καλλιεργούμενες εκτάσεις, τον αριθμό των ζώων και τη σοδεία του για το 1911. Τα συμπληρωμένα δελτία θα επιστρέφονταν – μέσω της

3 Β.Δ. της 26.8.1911 «περί οργανώσεως της στατιστικής υπηρεσίας εν τω Υπουργείω της Εθνικής Οικονομίας», ΦΕΚ Α 244, 30.8.1911.

αλυσίδας των δημοτικών και νομαρχιακών επιτροπών – στην κεντρική υπηρεσία προς έλεγχο και επεξεργασία.⁴

Κάπου εκεί τελείωσε η στατιστική θεωρία και άρχισε η ελληνική πραγματικότητα. Το Εθνικό Τυπογραφείο καθυστέρησε να εκτυπώσει τα απογραφικά δελτία και οι ιδιώτες τυπογράφοι αποδείχθηκαν αναξιόπιστοι. Οι τοπικοί πληθυσμοί, αντιμέτωποι για πρώτη φορά με μια γεωργική απογραφή, ήταν ιδιαίτερα καχύποπτοι. Η διοίκηση δυσανασχετούσε για τον επιπρόσθετο φόρτο εργασίας. Οι αγρότες διέβλεπαν τον κίνδυνο μιας νέας φορολογίας. Οι ιερείς και οι δημοδιδάσκαλοι δυσκολεύονταν να εξηγήσουν τα ερωτήματα στους καλλιεργητές, που με τη σειρά τους δυσκολεύονταν να προσδιορίσουν τις εκτάσεις που εκμεταλλεύονταν. Η απουσία κτηματολογίου και η άγνοια του Δημοσίου για τις ακριβείς δασικές ή αγροτικές περιοχές που είχε στην ιδιοκτησία του δεν βοηθούσαν. Διαφορές στις κατά τόπους μονάδες μέτρησης, αριθμητικά λάθη και παρανοήσεις δυσχέραιναν ακόμα περισσότερο το έργο της κεντρικής υπηρεσίας, όπου άρχισαν να φθάνουν οι πρώτες απαντήσεις την άνοιξη του 1912. Έναντι των εκατοντάδων χιλιάδων δελτίων, ο Βαρβαρέσος είχε να αντιτάξει δύο γραφείς και έναν γραμματέα.⁵ Τα πράγματα δεν πήγαιναν πολύ καλά.

Η Θεωρία του πληθυσμού

Την ίδια εποχή, ο Βαρβαρέσος δημοσίευσε το πρώτο βιβλίο του, με τίτλο *Η Θεωρία του πληθυσμού*.⁶ Επρόκειτο για ένα εκτενές δοκίμιο πάνω στη μαλθουσιανή θεωρία, την οποία αξιολογούσε τόσο από θεωρητικής, όσο και από εμπειρικής άποψης. Εστιασμένο στη στατιστική, το βιβλίο αποτελούσε προέκταση των μεταπτυχιακών του σπουδών, στη διάρκεια των οποίων είχε καταπιαστεί εκτενώς με τη δημογραφία: όλοι οι καθηγητές του είχαν αφιερώσει μέρος των μαθημάτων τους στη θεωρία του πληθυσμού, ενώ ο Brentano είχε ήδη δημοσιεύσει τη δική του αποτίμηση

4 Υ.Α. 20292 της 30.8.1911 «περί ενεργείας Γενικής Γεωργικής Στατιστικής του Κράτους κατά το έτος 1911», ΦΕΚ Α 246, 1.9.1911.

5 Βαρβαρέσος, Κ. (1914), «Εισαγωγή» στο: Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Διεύθυνσις Στατιστικής, *Γεωργική απογραφή του έτους 1911, Α. Γεωργικάί εκτάσεις, γεωργική παραγωγή και αξία αυτής, Ι. Θεσσαλία και Άρτα*, Αθήναι: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου.

6 Βαρβαρέσος (1912), όπου και αναφέρονται οι σελίδες σε αυτή την ενότητα· σημειωτέον ότι το βιβλίο δεν αποτελούσε διατριβή επί διδασκαλία, όπως αναφέρεται συχνά από μεταγενέστερους συγγραφείς.

του Malthus, στην οποία μάλιστα στηρίχθηκε ο Βαρβαρέσος σε πολλά σημεία της μελέτης του.⁷

Στην Ελλάδα, το βιβλίο χαιρέτιστηκε ως πρωτότυπη επιστημονική συμβολή.⁸ Στην πραγματικότητα, η κύρια πρωτοτυπία του ήταν γλωσσική, μιας και αποτελούσε το πρώτο *ελληνικό* βιβλίο αφιερωμένο στη μαλθουσιανή θεωρία και – μέσω αυτής – στη σύγχρονη δημογραφία. Το θεωρητικό του μέρος προσέφερε μια κριτική επισκόπηση της διεθνούς βιβλιογραφίας, που υπερασπιζόταν τον πυρήνα του μαλθουσιανού επιχειρήματος, ο οποίος δεν ήταν άλλος από τη φυσική ροπή του πληθυσμού να αυξάνεται ταχύτερα από τα μέσα της διατροφής του.⁹ Η αντιπαράθεση του Malthus με τους επικριτές του επέτρεψε στον Βαρβαρέσο να κάνει επίδειξη πολυμαθείας και τεχνικής δεινότητας: περιηγούμενος ανάμεσα σε δεκάδες συγγραφείς, επισημαίνοντας ερμηνευτικά ή υπολογιστικά σφάλματα και παρεκβαίνοντας σε θέματα από τον αναπαραγωγικό κύκλο των ελεφάντων και την κατανάλωση ρεγγών έως τον νόμο των φθινουσών αποδόσεων, ο νεαρός τμηματάρχης του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας επιβεβαίωνε την απόσταση που τον χώριζε από τους περισσότερους συναδέλφους του. Συνεπώς στις επιρροές της ιστορικής σχολής, αφιέρωσε αρκετές σελίδες στον «σιδηρούν νόμον του ημερομισθίου», σύμφωνα με τον οποίο τα εργατικά ημερομίσθια δεν μπορούσαν ποτέ να ξεφύγουν από τα γλίσχρα επίπεδα επιβίωσης.¹⁰ Παραγνώνοντας την ετερογένεια της εργατικής τάξης και ανάγοντας μια συγκεκριμένη ιστορική σχέση σε διαχρονικό αξίωμα, ο «νόμος» ήταν ενδεικτικός των μεθοδολογικών σφαλμάτων της κλασικής πολιτικής οικονομίας, που:

7 Δημοσιευμένη το 1909, η μελέτη του Brentano περιέχει το σύνολο των εμπειρικών δεδομένων και μεγάλο μέρος των επιχειρημάτων που χρησιμοποιεί ο Βαρβαρέσος. Εντούτοις, ο μαθητής αποφεύγει να ασπαστεί κάποιες από τις απόψεις του δασκάλου, κυρίως ως προς τον κίνδυνο «απεθνικοποίησης» (Entnationalisierung) των κυρίαρχων ευρωπαϊκών εθνών (Herrenvölker) από ταχύτερα αναπαράγόμενους πληθυσμούς «χαμηλότερης πολιτισμικής στάθμης» (Brentano, 1909: 629). Για μια σύγχρονη αποτίμηση της συμβολής του Brentano στη δημογραφία, βλ. Kendzia & Zimmermann (2013), που τον θεωρούν μάλιστα πρόδρομο της προσέγγισης των Jacob Mincer και Gary Becker για μια σύντομη εισαγωγή στη θεωρία του Thomas Malthus, βλ. Weir (1987).

8 Έκθεσις της τριμελούς επιτροπής περί των έργων των υποψηφίων εις την τακτικήν έδραν της Πολιτικής Οικονομίας, 9.8.1918, στο ΙΑΕΚΠΑ· Έκθεσις της τριμελούς επιτροπής περί των έργων του υποψηφίου εις την έδραν των Πολιτικών Επιστημών, 30.4.1936, Φάκελος Υποψηφιότητας Κ. Βαρβαρέσου, στο ΑΑΑ-Ε63· Δελβάνης (1959: 135ff).

9 Για την ακρίβεια, ο Βαρβαρέσος διέκρινε μεταξύ της *θεωρητικής* τάσης του πληθυσμού – όταν δεν επενεργούν πάνω του ανασταλτικοί παράγοντες – και της πραγματικής εξέλιξής του, την οποία θα εξέταζε στο εμπειρικό σκέλος του βιβλίου· βλ. σελ. 118ff.

10 Τυχόν αύξηση θα προκαλούσε αύξηση των γεννήσεων και άρα αύξηση της προσφοράς εργασίας, με αποτέλεσμα την επιστροφή των ημερομισθίων στο αρχικό επίπεδο ισορροπίας· ο όρος αποδίδεται συνήθως στον Γερμανό σοσιαλιστή Ferdinand Lassalle, αποτελούσε ωστόσο προέκταση της κλασικής θεωρίας των μισθών, όπως αυτή είχε διατυπωθεί ήδη από τον Smith και τον Ricardo (O'Brien, 1975: 111ff· Wolf, 2014: 1913).

«Παραβλέπουσα τας συγκεκριμένας σχέσεις του πραγματικού βίου, κατασκευάζει αφηρημένα και απολύτους εννοίας των σχέσεων τούτων και, επί τη βάσει των εννοιών τούτων, εργάζεται με καθαρώς επαγωγικήν μέθοδον, δεν λαμβάνει υπ' όψιν τας ποιοτικές διαφοράς, τας οποίας παρουσιάζει εκάστη εκ των ομάδων, εις τας οποίας το υπό μελέτην φαινόμενον εμφανίζεται, και εκάστη οικονομική περίοδος, λόγω της μεταβολής των οικονομικών συνθηκών».¹¹

Αντίθετα, η ιστορία φανέρωνε δεκάδες παραδείγματα οικονομικών «νόμων» που αχρηστεύθηκαν από την πρωτοβουλία των ίδιων των ανθρώπων: όπως η αντικατάσταση της ανθρώπινης εργασίας από μηχανές είχε επιφέρει «κατ' ανάγκην μεταβολήν εις την σχέση του εργάτου προς το κεφάλαιον», έτσι και η συγκρότηση των εργατικών ενώσεων είχε επιτρέψει τη βελτίωση των εργατικών απολαβών σε πείσμα της πληθυσμιακής αύξησης.¹²

Περνώντας στο εμπειρικό τμήμα της μελέτης, ο Βαρβαρέσος αξιοποιούσε τα διαθέσιμα στοιχεία για να πιστοποιήσει την αύξηση του πληθυσμού στις ευρωπαϊκές χώρες, την οποία απέδιδε στη μείωση της θνησιμότητας.¹³ Ταυτόχρονα, διαπίστωνε την υποχώρηση των γεννήσεων, όχι λόγω της «ηθικής αποχής» που ευαγγελιζόταν ο Malthus (δηλαδή της αναβολής των γάμων), αλλά εξαιτίας της ίδιας της κοινωνικής προόδου: η χειραφέτηση της κοινωνίας από προλήψεις, η επικράτηση νέων ιδεών ως προς τη σχέση των φύλων και η μεγαλύτερη οικονομική ευρωστία προκαλούσαν μείωση της γεννητικότητας (σελ. 154ff). Το γεγονός ότι η μείωση αυτή ήταν εντονότερη στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα επιβεβαίωνε την απροθυμία των φτωχών να συμμορφωθούν με τις μαλθουσιανές νουθεσίες· στο σημείο αυτό, ο Βαρβαρέσος έσπευδε να υπερασπιστεί το δικαίωμα των εργατών σε έναν «πρόωρο» γάμο:

«Ο γάμος από της μίας απόψεώς του, ως σχέσεως φυσικής, παρέχει εις τον εργάτην μίαν εκ των ελαχίστων απολαύσεων της ζωής, εις την οποίαν η κοινωνική ανισότης και διάκρισις πλούσιου και πένιτος δεν κατώρθωσε να εισχωρήσῃ. Από της άλλης του απόψεως, ως σχέσεως ηθικής, ασκεί μεγάλην εξανθρωπιστικήν επίδρασιν επί του εργάτου. Μόνον εις τους κόλπους της οικογενείας του δύναται να αναζητήσει ο εργάτης μικράν ανάπαυαν από της καθημερινής μονοτόνου ρουτίνας της ζωής και μόνον εις την οικογένειαν δύναται να διηδή αντάξιον του ανθρωπισμού του

11 Σελ. 124.

12 Σελ. 128· προφανώς, το σημείο αυτό φανέρωνε την επιρροή ενός άλλου κλασικού έργου του Brentano (1870), σχετικά με την ιστορία των συντεχνιών και των εργατικών ενώσεων.

13 Επρόκειτο για δημογραφικές τάσεις που ήταν ευρέως γνωστές εκείνη την εποχή· το σύνολο των πινάκων της σχετικής ενότητας αντλείται από το 39ο έργο στατιστικό παράρτημα του Brentano (1909).

σκοπόν της ζωής και να ανεύρη την ισότητα των αισθημάτων, την οποίαν ματαίως ζητεί εις τα λοιπὰ σχέσεις του βίου». ¹⁴

Γραμμένες φυσικά από έναν εργένη, οι λέξεις αυτές μαρτυρούσαν επιπλέον την επιρροή που είχε ασκήσει στον Βαρβαρέσο η κριτική των από καθέδρας σοσιαλιστών στον καπιταλισμό: το πραγματικό εμπόδιο στη βελτίωση της θέσης των κατώτερων τάξεων δεν ήταν ο γάμος, αλλά ο τρόπος οργάνωσης της σύγχρονης κοινωνίας:

«Η έλλειψις κεφαλαίου και η αδυναμία προς απόκτησιν τοιούτου εκ του μόλις διά τας πρωτίστους ανάγκας του εργάτου επαρκούντος ημερομισθίου καταδικάζει την εργατικήν τάξιν εις διαρκή οικονομικήν και επομένως κοινωνικήν εξάρτησιν και ανελευθερίαν». ¹⁵

Η *Θεωρία του πληθυσμού* ήταν μία από τις πρώτες στατιστικές πραγματείες που κυκλοφόρησαν στην Ελλάδα. Από οικονομικής άποψης, προσέφερε μια ενδιαφέρουσα εφαρμογή της αρχής της φθίνουσας αποδοτικότητας του εδάφους, έστω και αν – λαμβάνοντας το επίπεδο της τεχνολογίας ως σταθερό – παρέκαμπτε τη βασικότερη αιτία αύξησης της αγροτικής παραγωγής. ¹⁶ Από πλευράς μεθοδολογίας, η μελέτη περιοριζόταν στην παρουσίαση δημογραφικών πινάκων, χωρίς περαιτέρω επεξεργασία. Πιο σύνθετες στατιστικές έννοιες, όπως η κατανομή πιθανοτήτων και ο νόμος των μεγάλων αριθμών έκαναν την εμφάνισή τους στην εισαγωγή, χωρίς όμως να αξιοποιούνται στις υπόλοιπες σελίδες του έργου· το θέμα, άλλωστε, δεν διευκόλυνε κάτι τέτοιο. ¹⁷ Σε κάθε περίπτωση, η *Θεωρία του πληθυσμού* επέτρεψε στον συγγραφέα της να προβάλει τα επιστημονικά του εφόδια και να διεκδικήσει επάξια την εξέλιξή του στην ιεραρχία του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας.

¹⁴ Σελ. 179.

¹⁵ Σελ. 178ff.

¹⁶ Ο νόμος της φθίνουσας αποδοτικότητας του εδάφους (ή, γενικότερα, νόμος των φθινουσών αποδόσεων) ορίζει ότι διαδοχικές προσθήκες εργατών σε μια δεδομένη έκταση γης καταλήγουν σε ολοένα μικρότερες αυξήσεις της γεωργικής παραγωγής. Ο νόμος αποτελεί τη θεωρητική αφετηρία της μαλθουσιανής θεωρίας και προϋποθέτει δεδομένο επίπεδο τεχνολογίας. Θέλοντας να αξιολογήσει τη θεωρία με τους δικούς της όρους, ο Βαρβαρέσος επιλέγει και αυτός να εξαιρέσει την τεχνική πρόοδο από την ανάλυσή του (σελ. 113ff).

¹⁷ Στα σημεία αυτά ο Βαρβαρέσος ακολουθεί πιστά τις διατυπώσεις του καθηγητή του, Georg von Mayr· πρβλ. λ.χ. τη σελ. 11 της εισαγωγής με τον Mayr (1895: 5ff)· σε άλλα σημεία της είναι προφανής η επίδραση των θεωριών του Wilhelm Lexis σχετικά με τη σταθερότητα των «κανόνων» στις κοινωνικές επιστήμες· πρβλ. Gigerenzer et al. (1989: 51ff) και Μιχαλοπούλου (2004: 174).

Από Τμήμα σε Διεύθυνση

Ο πρώτος χρόνος στο Υπουργείο είχε αναδείξει τις δυνατότητες αλλά και τα όρια του νεοσύστατου Τμήματος Στατιστικής. Θέλοντας να αντιμετωπίσει τα προβλήματα που είχαν προκύψει κατά τη γεωργική απογραφή, αλλά και τις προκλήσεις που γεννούσε η ενσωμάτωση των Νέων Χωρών, ο Βαρβαρέσος ζήτησε και πέτυχε τη ριζική αναδιοργάνωση της Υπηρεσίας του. Τον Απρίλιο του 1913, το Τμήμα Στατιστικής αναβαθμίστηκε σε αυτοτελή Διεύθυνση, υπαγόμενη απευθείας στον εκάστοτε υπουργό. Στις αρμοδιότητές της προστέθηκε η συλλογή και επεξεργασία των στατιστικών του πληθυσμού, που ως τότε υπάγονταν στο Υπουργείο Εσωτερικών. Ο νέος νόμος προέβλεπε επίσης αμοιβές για τους νομαρχιακούς ή δημοτικούς υπαλλήλους που αναλάμβαναν στατιστικά καθήκοντα, αλλά και τσουχτερά πρόστιμα για όσους επιδείκνυαν αμέλεια ή παρείχαν ψευδείς πληροφορίες. Παράλληλα, θέλοντας να συμβάλει στην εμπέδωση της στατιστικής συνείδησης, ο νόμος κατοχύρωνε την εμπιστευτικότητα των παρεχόμενων στοιχείων και απέκλειε τη χρήση τους για φορολογικούς σκοπούς. Προς υποστήριξη της νέας Διεύθυνσης ορίστηκε επίσης γνωμοδοτικό Συμβούλιο Στατιστικής, την προεδρία του οποίου ανέλαβε ο Ανδρέας Ανδρεάδης. ¹⁸

Η ίδρυση της Διεύθυνσης Στατιστικής αποτέλεσε την πρώτη απόπειρα συγκέντρωσης των επιμέρους στατιστικών αρμοδιοτήτων σε έναν ενιαίο φορέα. ¹⁹ Ο Βαρβαρέσος προβιβάστηκε σε Διευθυντή της νέας υπηρεσίας, που πλέον αριθμούσε δέκα μόνιμους και έως τριάντα έκτακτους υπαλλήλους – ανάλογα με τις εκάστοτε ανάγκες. ²⁰ Μέσα στους πρώτους μήνες, συνέταξε καινούριο κανονισμό, που σε 103 άρθρα ρύθμιζε τα πάντα, από τα προσόντα του προσωπικού μέχρι τον τρόπο διαχείρισης της υπηρεσιακής αλληλογραφίας. ²¹ Οραματιζόμενος ένα στατιστικό γραφείο ευρωπαϊκών προδιαγραφών, ο Βαρβαρέσος προέβλεψε, μεταξύ άλλων, τη λειτουργία βιβλιοθήκης, τη διεξαγωγή στατιστικών και οικονομικών

¹⁸ Νόμος ΑΡΟ (υπ. αριθ. 4170) της 9.4.1913 «περί συστάσεως Διευθύνσεως της Στατιστικής και περί οργανώσεως της στατιστικής υπηρεσίας», ΦΕΚ Α 65, 9.4.1913. Υπουργός Εθνικής Οικονομίας εκείνη την περίοδο ήταν ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος. Για την προεδρία του Συμβουλίου Στατιστικής, βλ. Χουλιαράκη (1972: 34).

¹⁹ Η συναφής προσπάθεια ολοκληρώθηκε το 1925, με την ίδρυση της Γενικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος, στην οποία δόθηκε η αποκλειστική αρμοδιότητα των επίσημων στατιστικών του κράτους· βλ. Κλαδά (1932: 22ff).

²⁰ Το άρθρο 5 του νέου νόμου όριζε τα απαιτούμενα προσόντα του προϊσταμένου ως εξής: «Διευθυντής με βαθμόν Τμηματάρχου Α΄ τάξεως διορίζεται ο έχων δίπλωμα Νομικής ή Πολιτικών Επιστημών, δυνάμενος να αποδείξει ευρύτεραν οικονομικήν και στατιστικήν μόρφωσιν, κάτοχος μίας τουλάχιστον ξένης γλώσσας και συγγραψας έργων οικονομικών, ή στατιστικών ανεγνωρισμένης αξίας». Για καλή του τύχη, ο Βαρβαρέσος είχε μόλις δημοσιεύσει τη *Θεωρία του πληθυσμού*· έτσι, διορίστηκε Διευθυντής στις 29.4.1913, βάσει του ΦΕΚ Β 70, 1.5.1913.

²¹ Β.Δ. της 14.8.1913 «περί Διευθύνσεως της Στατιστικής και οργανώσεως της Στατιστικής υπηρεσίας του Κράτους», ΦΕΚ Α 163, 24.8.1913.

μαθημάτων και τη μετεκπαίδευση του προσωπικού στο εξωτερικό. Το κείμενο δεν εντυπωσίαζε μόνο για τη λεπτομέρεια και τη φιλοδοξία του· εντυπωσίαζε και για ένα ακόμα χαρακτηριστικό, που έμελλε να συνοδεύσει τον Βαρβαρέσο στη σταδιοδρομία του: τον έντονο συγκεντρωτισμό του. Το σύνολο των αποφάσεων, από την επιλογή της μεθοδολογίας μέχρι τη διόρθωση ενός αριθμητικού λάθους σε κάποιο απογραφικό δελτίο, χρειαζόταν τη συγκατάθεση του εκάστοτε διευθυντή.

Η αναβάθμιση της Στατιστικής Υπηρεσίας επέτρεψε την επιτάχυνση του έργου της. Στις αρχές του 1914 δημοσιεύθηκε ο πρώτος τόμος της γεωργικής απογραφής. Προλογίζοντας την έκδοση, ο Βαρβαρέσος επεσήμαινε πως, παρά τις αδυναμίες τους,

«[...] τα αποτελέσματα της παρούσης εργασίας δύνανται να θεωρηθώσιν ως αρκούτως ικανοποιητικά, μέλλοντα να πληρώσωσι κενόν αποτελούν μέχρι τούδε ανυπέρβλητον εμπόδιον πάσης ιδιωτικής ή δημοσίας μελέτης, [...] παρέχουσι δε την ελπίδα ότι η επανάληψις της εργασίας ταύτης θέλει δώσει αποτελέσματα προσεγγίζοντα προς πάσαν δυνατήν ακρίβειαν».²²

Ακολούθησε η δημοσίευση άλλων εννέα τόμων, που από κοινού προσέφεραν την πρώτη συστηματική αποτύπωση της γεωργικής και κτηνοτροφικής παραγωγής της χώρας. Βέβαια, εν τω μεταξύ, οι βαλκανικοί πόλεμοι είχαν αλλάξει τα όρια της ελληνικής επικράτειας: το καλοκαίρι του 1913 διενεργήθηκε η πρώτη απαρίθμηση των πληθυσμών των Νέων Χωρών και ξεκίνησε η προετοιμασία για τη γενική απογραφή, που αναβλήθηκε όμως λόγω του Εθνικού Διχασμού.²³ Ανάλογη ήταν η μοίρα της πρώτης βιομηχανικής απογραφής, η οποία είχε προετοιμαστεί από τον Βαρβαρέσο, αλλά πραγματοποιήθηκε μετά την αποχώρησή του από την Υπηρεσία, στα τέλη του 1920.²⁴ Το 1915 ολοκληρώθηκε επίσης η πρώτη απογραφή της ναυτιλιακής κίνησης, που καθυστέρωσε έως τότε λόγω της αδυναμίας των λιμενικών

22 Βαρβαρέσος, Κ. (1914), «Εισαγωγή» στο: Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, *op.cit.*, σελ. VII.

23 Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Διευθυνσις Στατιστικής (1915), *Απαρίθμησης των κατοίκων των Νέων Επαρχιών της Ελλάδος του έτους 1913*, Αθήναι: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου. Η γενική απογραφή πληθυσμού είχε αρχικά προγραμματιστεί για το 1915, αναβλήθηκε ωστόσο δύο φορές (1917, 1918), προτού τελικά πραγματοποιηθεί στις 19.12.1920· βλ. Χουλιαράκη (1972: 38) και Μιχαλόπουλο, Ι. (1928) «Εισαγωγή» στο: Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Απογραφή του πληθυσμού της Ελλάδος κατά την 19η Δεκεμβρίου 1920, Γενικά στατιστικά αποτελέσματα Α. Πληθυσμός – Β. Οικογένεια*, Αθήναι: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου.

24 Η πρώτη βιομηχανική απογραφή πραγματοποιήθηκε ταυτόχρονα με τη γενική απογραφή πληθυσμού του 1920· βλ. Χουλιαράκη (1972: 33) και Κλαδά (1932: 82). Είχαν προηγηθεί βιομηχανική έρευνα και η απογραφή των εργατών στην Αθήνα και τον Πειραιά, που είχε διεξαχθεί με αφορμή τη χορήγηση επιδόματος στους εργάτες οι οποίοι ήταν άνεργοι λόγω του ναυτικού αποκλεισμού της πρωτεύουσας από τις δυνάμεις της Entente, τον Φεβρουάριο του 1917· βλ. Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Διευθυνσις Στατιστικής (1917), *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής εργατών Αθηνών-Πειραιώς, ενεργηθείσης την 25ην Φεβρουαρίου 1917*, Αθήναι: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου. Την εποχή εκείνη, ο Βαρβαρέσος δεν είναι Διευθυντής της υπηρεσίας, καθότι έχει αποσπαστεί στο Υπουργείο Επισιτισμού της Κυβέρνησης Εθνικής Αμύνης (βλ. παρακάτω).

αρχών να καταγράψουν αξιόπιστα τον κατάπλου και τον απόπλου των πλοίων.²⁵ Λίγο αργότερα, η αναδιοργάνωση των υπηρεσιών του Υπουργείου Οικονομικών επέτρεψε στη Διεύθυνση Στατιστικής να επεκτείνει τις δραστηριότητές της στο εξωτερικό εμπόριο, αναλαμβάνοντας εκείνη πλέον τη δημοσίευση των συναφών πινάκων.²⁶ Όλα αυτά τα χρόνια συνεχιζόταν η έκδοση του τριμηνιαίου *Δελτίου Στατιστικής των Μέσων Τιμών των Κυριωτέρων Ειδών Καταναλώσεως*, που στηριζόταν σε μηνιαίες τιμοληψίες από τα εμπορικά επιμελητήρια και τις δημοτικές αρχές των μεγαλύτερων πόλεων. Οι τιμές που συγκεντρώνονταν σταθμίζονταν με τον πληθυσμό κάθε πόλης και αποτύπωναν τη μέση τιμή κάθε αγαθού σε ολόκληρη την επικράτεια.²⁷ Επρόκειτο για το πρώτο βήμα στην κατάρτιση ενός αριθμοδείκτη «ακριβείας της ζωής», ζήτημα που θα συνέχιζε να απασχολεί τον Βαρβαρέσο και μετά τη μετάβασή του στον τραπεζικό τομέα.

Οι πρώτες αυτές συστηματικές προσπάθειες καταγραφής της οικονομικής και κοινωνικής πραγματικότητας στην Ελλάδα συνάντησαν πλήθος αντιδράσεων από τις τοπικές υπηρεσίες και τους πληθυσμούς, που δεν ήταν εξοικειωμένοι με τις στατιστικές πρακτικές και αμφισβητούσαν τη σκοπιμότητά τους. Στο πλαίσιο αυτό, το έργο του Βαρβαρέσου υπήρξε σημαντικό στη θεμελίωση και οργάνωση της κρατικής στατιστικής (Κλαδάς, 1932: 23· Χουλιαράκης, 1972: 33). Εξίσου σημαντικές ήταν οι δεξιότητες που απέκτησε ο ίδιος, τις οποίες σύντομα θα καλείτο να επιστρατεύσει στο Υπουργείο Επισιτισμού, στο οποίο μετακινήθηκε κατά τη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου (βλ. παρακάτω).

Πόλεμος και ειρήνη

Η Ελλάδα βίωσε τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο μέσα από το πρίσμα του Εθνικού Διχασμού. Η διαφωνία μεταξύ Βενιζέλου και Κωνσταντίνου σχετικά με τη θέση

25 Τα συναφή δελτία συμπληρώνονταν από τους πλοίαρχους, υπό την εποπτεία της λιμενικής αρχής. Παρότι η προσπάθεια συλλογής των δελτίων είχε ξεκινήσει αρκετά χρόνια νωρίτερα, τα στοιχεία του 1915 ήταν τα πρώτα που κρίθηκαν αρκετά αξιόπιστα ώστε να δημοσιευθούν. Βλ. Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Διεύθυνσις Στατιστικής (1916), *Δελτίον ναυτιλιακής κινήσεως της Ελλάδος μετά του εξωτερικού κατά το έτος 1915*, Αθήναι: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου.

26 Η μεταφορά της αρμοδιότητας έγινε τον Νοέμβριο του 1917· το ιστορικό περιγράφεται στην «Εισαγωγή» στο: Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Διευθυνσις Στατιστικής (1919), *Στατιστικά του Ειδικού Εμπορίου της Ελλάδος μετά των ξένων επικρατειών κατά το έτος 1917*, Αθήναι: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου.

27 Σύμφωνα με τις οδηγίες του Βαρβαρέσου, οι τιμοληψίες δεν έπρεπε να περιορίζονται σε ένα σημείο πώλησης, αλλά θα έπρεπε να λαμβάνουν υπόψη τις τιμές σε διαφορετικά σημεία της πόλης· η δε ποιότητα του προϊόντος έπρεπε να είναι η συνήθης, δηλαδή αυτή που επέλεγαν κατά κανόνα οι κάτοικοι κάθε περιοχής. Βλ. Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Διευθυνσις Στατιστικής (1912), *Δελτίον στατιστικής των μέσων τιμών των κυριωτέρων ειδών καταναλώσεως κατά την πρώτην τριμηνίαν του έτους 1912*, Αθήναι: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου. Για την ιστορία της κατάρτισης ενός αξιόπιστου δείκτη τιμών καταναλωτή, βλ. Κλαδά (1932: 59ff), Μιχαλοπούλου (2004: 118ff) και Μητροφάνη (2011: 343ff).

της στον πόλεμο, προκάλεσε τη διαίρεση της χώρας σε δύο αντίπαλα στρατόπεδα – πολιτικά και, αργότερα, γεωγραφικά. Αγγίζοντας τα όρια του εμφυλίου, η αντιπαράθεση ξεπερνούσε το ζήτημα της εξωτερικής πολιτικής: συσπειρώνοντας τις παλιές πολιτικές δυνάμεις, την καχυποψία της Παλαιάς Ελλάδας έναντι των Νέων Χωρών και τους «χαμένους» του αστικού εκσυγχρονισμού, το στέμμα αναδείχθηκε στον κατεχονή εκπρόσωπο του αντιβενιζελισμού. Επιλέγοντας να ταυτιστεί ανοικτά με μια μερίδα του πολιτικού κόσμου, ο Κωνσταντίνος υπονόμει τα συνταγματικά θεμέλια του θρόνου και φύτεψε τους σπόρους του πολιτειακού ζητήματος που θα επισκίαζε την πολιτική του Μεσοπολέμου.²⁸

Την άνοιξη του 1915, οι διαδοχικές παρεμβάσεις του στέμματος στην εξωτερική πολιτική προκάλεσαν την παραίτηση της κυβέρνησης Βενιζέλου και τη διεξαγωγή εκλογών, στις οποίες επικράτησαν πάλι οι Φιλελεύθεροι. Αρνούμενος να αποδεχθεί το αποτέλεσμα, ο βασιλιάς εξώθησε τον Βενιζέλο σε νέα παραίτηση και ανέλαβε εμμέσως τη διακυβέρνηση της χώρας, διορίζοντας κυβερνήσεις που παρέμεναν υπό τον έλεγχο του περιβάλλοντός του. Καταγγέλλοντας τη διάλυση της Βουλής, οι Φιλελεύθεροι απείχαν από τις εκλογές της 6ης Δεκεμβρίου 1915· το χάσμα μεταξύ των δύο παρατάξεων διευρύνθηκε. Εν τω μεταξύ, η επίθεση της Βουλγαρίας κατά της Σερβίας και η απόβαση γαλλικών και βρετανικών στρατευμάτων στη Θεσσαλονίκη έφεραν τον πόλεμο εγγύτερα στα βόρεια σύνορα της χώρας, θέτοντας σε κίνδυνο τις εδαφικές κτήσεις των Βαλκανικών Πολέμων. Τον επόμενο χρόνο, η Ελλάδα έφθασε στο χείλος του εμφυλίου: αναλαμβάνοντας την ηγεσία του κινήματος της Εθνικής Αμύνης, τον Σεπτέμβριο του 1916, ο Βενιζέλος εγκαθίδρυσε προσωρινή κυβέρνηση στη Θεσσαλονίκη και κήρυξε τον πόλεμο στις Κεντρικές Δυνάμεις. Για τους επόμενους επτά μήνες, η χώρα παρέμεινε χωρισμένη στη μέση.

Ο διχασμός του έθνους δεν θα μπορούσε να μη διχάσει το κράτος, άρα και τους λειτουργούς του. Το φθινόπωρο του 1916, εκατοντάδες υψηλόβαθμοι δημόσιοι υπάλληλοι και στρατιωτικοί που προέρχονταν από τον βενιζελικό χώρο μετακινήθηκαν στη Θεσσαλονίκη για να στελεχώσουν τη διοίκηση και τον στρατό της Εθνικής Αμύνης. Ο Βαρβαρέσος ήταν ανάμεσά τους. Ο Διευθυντής Στατιστικής του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας «αποσπάστηκε» στην Ανώτατη Διεύθυνση Προμηθείας και Κατανομής Τροφίμων, όπου και ανέλαβε Γενικός Γραμματέας.²⁹

28 Για την ιστορία της περιόδου, βλ. Leon (1974) και Λεονταρίτη (2000): ειδικότερα για τον Εθνικό Διχασμό, βλ. Μαυρογορδάτο (2015).

29 Βλ. Διάταγμα της 17ης Οκτωβρίου 1916, που δημοσιεύεται στην *Εφημερίδα της Προσωρινής Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος* Β 6, 19.10.1916.

Επρόκειτο για ένα νέο υπουργείο, που ο Βενιζέλος είχε συστήσει για να αντιμετωπίσει τα επεισοδιακά προβλήματα από τη διχοτόμηση της επικράτειας· σε αυτά ήρθε λίγο αργότερα να προστεθεί ο ναυτικός αποκλεισμός της Entente, που – αν και προσανατολισμένος στην Παλαιά Ελλάδα – προκάλεσε σοβαρές ελλείψεις στη Μακεδονία. Στα πλαίσια των νέων αρμοδιοτήτων του, ο Βαρβαρέσος έπρεπε να εκτιμήσει και να αντιστοιχίσει τις καταναλωτικές ανάγκες με τις διαθέσιμες προμήθειες, οργανώνοντας το δίκτυο κρατικής διανομής· επρόκειτο για μια σύνθετη προγραμματική άσκηση, την οποία θα καλείτο να επαναλάβει στη διάρκεια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου (βλ. κεφάλαιο 8).

Η κατάσταση στην Αθήνα, όπου παρέμεναν τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας, ήταν ζοφερή. Το κίνημα Εθνικής Αμύνης και οι πιέσεις της Entente αύξησαν την ανασφάλεια του «Κράτους των Αθηνών», που εξαπέλυσε διώξεις εναντίον των βενιζελικών, με αποκορύφωμα τα Νοεμβριανά του 1916. Παραμονές των επεισοδίων, σημαδεύθηκαν με κόκκινη μπογιά τα μαγαζιά όσων καταστηματαρχών ήταν βενιζελικοί. Λίγες ημέρες αργότερα, εκατοντάδες επώνυμοι και ανώνυμοι πολίτες προερχόμενοι από τον χώρο των Φιλελευθέρων κακοποιήθηκαν, ληστεύθηκαν, διαπομπεύθηκαν, φυλακίστηκαν και σε κάποιες περιπτώσεις δολοφονήθηκαν, με την ανοχή των Αρχών.³⁰ Ο μπαρμπα-Χαράλαμπος βρέθηκε στη φυλακή. Η εμπειρία ήταν τραυματική για τον ίδιο και θα τη θυμόταν για την υπόλοιπη ζωή του. Απλοί άνθρωποι βρέθηκαν ξαφνικά αντιμέτωποι με το ανείπωτο μίσος των γειτόνων τους και με μια διάχυτη ανομία, που τους έκανε να φοβούνται για την ίδια τους τη ζωή. Για καλή τύχη του μπαρμπα-Χαράλαμπου, η μεγαλύτερη κόρη του, η Κατίνα, είχε παντρευτεί τον Βασίλειο Βουρνάζο, που προερχόταν από μια παλιά φιλοβασιλική οικογένεια· πληροφορούμενος τη σύλληψη του πεθερού του, ο Βουρνάζος έσπευσε να διαμαρτυρηθεί και τελικά εξασφάλισε την αποφυλάκισή του.³¹

Η διαίρεση της χώρας συνεχίστηκε έως τον Ιούνιο του 1917, οπότε και ο Κωνσταντίνος υποχρεώθηκε από τις δυνάμεις της Entente να εγκαταλείψει τον θρόνο υπέρ του δευτερότοκου γιου του Αλέξανδρου και να καταφύγει στην Ελβετία. Η επάνοδος του Βενιζέλου και η αναβίωση της «Βουλής των Λαζάρων» έδωσαν το σύνθημα για βίαια αντίποινα κατά των αντιβενιζελικών και μαζικές εκκαθαρίσεις του κρατικού μηχανισμού και του στρατού, που προκάλεσαν σημαντικές ανακατατάξεις στον πυρήνα της διοίκησης (Μαυρογορδάτος, 2015: 119ff). Επιστρέφοντας στην Αθήνα,

30 Μαυρογορδάτος (2015: 99): οι διώξεις των Βενιζελικών είχαν ξεκινήσει ήδη το καλοκαίρι, με τη συγκρότηση του κινήματος των Επιστράτων, το οποίο έμελλε να παίξει πρωταγωνιστικό ρόλο και στα περίφημα Νοεμβριανά· βλ. επίσης Μαυρογορδάτο (1996).

31 Προσωπική συνέντευξη με Κώστα Παπαχρυσάνθου, 13.4.2013.

ο Βαρβαρέσος ανέλαβε Γενικός Γραμματέας στο Υπουργείο Επισιτισμού, που ήταν αρμόδιο για την εξασφάλιση βασικών ειδών – κυρίως σιτηρών και καυσίμων – στη διάρκεια της επιστράτευσης και του πολέμου.³² Ως διοικητικός προϊστάμενος του Υπουργείου, ο Βαρβαρέσος είχε πλέον υπό την ευθύνη του πέντε διευθύνσεις και μερικές εκατοντάδες υπαλλήλους, που καταπιάνονταν με την εκτέλεση των προμηθειών, την εξασφάλιση των απαραίτητων μεταφορικών μέσων και αποθηκών και τη διανομή των προϊόντων στους καταναλωτές. Ειδικό αγορανομικό τμήμα ήταν επιφορτισμένο με τον έλεγχο των τιμών, προσφέροντας στον Βαρβαρέσο την πρώτη του εμπειρία στη διοικητική εφαρμογή των διατιμήσεων.³³

Ο Βαρβαρέσος παρέμεινε στο Υπουργείο Επισιτισμού μέχρι τη λήξη του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου. Στα τέλη του 1918, και ενώ είχε ήδη εκλεγεί έκτακτος καθηγητής στο Πανεπιστήμιο (βλ. παρακάτω), επέστρεψε στη Διεύθυνση Στατιστικής του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας. Με τη διπλή αυτή ιδιότητα, κλήθηκε από τον Ελευθέριο Βενιζέλο να συμμετάσχει ως τεχνικός σύμβουλος στο Συνέδριο της Ειρήνης, που ξεκίνησε τον Ιανουάριο του 1919.³⁴ Στη διάρκεια αυτής της μαραθώνιας συνδιάσκεψης, εκατοντάδες εκπρόσωποι από 27 συμμαχικές χώρες βρέθηκαν στο Παρίσι, μαζί με πολιτικούς, γαλαζοαίματους, διανοούμενους, δημοσιογράφους και ανθρώπους κάθε λογής, που είχαν σπεύσει να υποβάλουν τα αιτήματά τους στους ειρηνοποιούς. Από τους τρεις ορόφους του Hôtel Mercedes, λίγα μέτρα από την Αψίδα του Θριάμβου, όπου είχε καταλύσει η ελληνική αποστολή, η πόλη φάνταζε σε συνεχή διπλωματικό αναβρασμό.³⁵ Στην πολυτελή αίθουσα του Quai d'Orsay, όπου συναντιόνταν οι βασικοί πρωταγωνιστές του Συνεδρίου, τα πράγματα δεν ήταν πολύ καλύτερα. Όπως θα έγραφε ένας από τους τεχνικούς συμβούλους της βρετανικής αποστολής στο βιβλίο που θα τον έκανε διάσημο:

«[...] ο Πρόεδρος και ο Πρωθυπουργός στη μέση ενός όχλου, μιας Βαβέλ, ενός συνονθυλεύματος από βιαστικές, αυτοσχέδιες συμβιβαστικές προτάσεις και αντιπροτάσεις, όλο θόρυβο και θυμό χωρίς καμία σημασία, για ένα ούτως ή

32 Επρόκειτο για το αρχικό Υπουργείο Επισιτισμού και Αυταρκείας, το οποίο είχε ιδρύσει η κυβέρνηση Λάμπρου στις 11.2.1917 σε αντικατάσταση της Επιτροπής Προμηθειών του 1916· το Υπουργείο αναδιοργανώθηκε και μετονομάστηκε σε Επισιτισμού μετά την επιστροφή του Βενιζέλου στην Αθήνα. Υπουργός ανέλαβε ο σύμβουλος της Ανώτατης Διεύθυνσης Προμηθείας και Κατανομής Τροφίμων της Κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης, εφοπλιστής Λεωνίδας Εμπειρικός.

33 Βλ. Βαρβαρέσο, Κ., «Σημείωμα περί της επιστημονικής και κοινωνικής δράσεώς μου προς την Ακαδημία των Αθηνών», 31.3.1936, στο ΙΑΤΕ-Α4S2Y3F5/1· για το Υπουργείο Επισιτισμού, βλ. Ν. 824/29.1917 «περί οργανισμού Υπουργείου Επισιτισμού», ΦΕΚ Α 188, 59.1917.

34 Η συναφής προεργασία είχε ξεκινήσει ήδη από το φθινόπωρο του 1918· ο ίδιος διευκρίνιζε ότι είχε αποσταλεί πρώτα στο Λονδίνο και έπειτα στο Παρίσι «ίνα χρησιμεύσω ως εις των τεχνικών Συμβούλων της Ελληνικής αποστολής κατά την Συνδιάσκεψιν της Ειρήνης» – βλ. Βαρβαρέσο, Κ., «Σημείωμα περί της επιστημονικής...», ibid.

35 Βλ. Macmillan (2001: 347ff)· Steiner (2005: 16ff)· ειδικά για την ελληνική αποστολή, βλ. Petsalis-Diomidis (1978).

*άλλως φανταστικό ερώτημα, με τα μεγάλα ζητήματα της πρωινής συνάντησης να έχουν ξεχαστεί και παραμεινθεί».*³⁶

Η εμπειρία στο Παρίσι φαίνεται πως επηρέασε τον Βαρβαρέσο, που δεν δίστασε να ασπαστεί τις απόψεις όσων – όπως ο John Maynard Keynes – αμφισβητούσαν την οικονομική αρχιτεκτονική της ειρήνης. Έτσι, λίγους μήνες αργότερα, θέλησε να αφιερώσει τον εναρκτήριο λόγο του στη Νομική Σχολή στη «Σημασία των οικονομικών όρων της Συνθήκης των Βερσαλλιών», επικρίνοντας την ασάφεια και βαρύτητα των επανορθώσεων που είχαν επιβάλει οι νικητές στους ηττημένους. Επρόκειτο – όπως παραδεχόταν ο ίδιος – για «ιδίας ή και δανείου κρίσεις» σχετικά με τη βιωσιμότητα μιας ειρήνης που στηριζόταν στην οικονομική αποδυνάμωση της Γερμανίας. Επιδιώκοντας να εξοντώσουν οικονομικά μια χώρα-κλειδί για την ευρωπαϊκή ανασυγκρότηση, οι όροι της συνθήκης παρεμπόδιζαν «ουσιωδώς την επαναφοράν ομαλών συνθηκών εν τη διεθνεί οικονομία».³⁷ Οι επιρροές του Βαρβαρέσου ήταν σαφείς: τέσσερις μήνες πριν, ο Keynes είχε δημοσιεύσει τις *Οικονομικές Συνθήκες της Ειρήνης*· σχεδόν ταυτόχρονα, ο Norman Angell είχε γράψει για τη *Συνθήκη της Ειρήνης και το Οικονομικό Χάος στην Ευρώπη*. Την άνοιξη του 1920, όμως, οι απόψεις των Keynes και Angell ήταν ακόμα αμφιλεγόμενες· επιλέγοντας να αφιερώσει το εναρκτήριο μάθημά του σε αυτές, ο νεοδιόριστος καθηγητής έδειξε από νωρίς το θάρρος που θα συνόδευε τις δημόσιες τοποθετήσεις του.³⁸

Ο Βαρβαρέσος έμεινε στο Παρίσι επί τρεις μήνες, συμβάλλοντας στην κατάρτιση και ποσοτική τεκμηρίωση των ελληνικών υπομνημάτων για το Συνέδριο της Ειρήνης. Στο περιθώριο των εργασιών, συμμετείχε επίσης στις συναντήσεις της γαλλικής Εταιρείας Πολιτικής Οικονομίας (Société d'Économie Politique).³⁹ Τον Απρίλιο του 1919, επέστρεψε στην Αθήνα για να αναλάβει ξανά τη Διεύθυνση Στατιστικής, όπου είχαν ξεκινήσει οι προετοιμασίες για τη διπλή απογραφή – πληθυσμού και βιομηχανίας – της επόμενης χρονιάς. Η επάνοδός του στην Υπηρεσία που είχε θεμελιώσει αποδείχθηκε βραχύβια: στις 10 Μαρτίου 1920 υπέβαλε την παραίτησή

36 Keynes (1919: III.6).

37 Βαρβαρέσος (1923β: 34)· ο εναρκτήριο λόγος εκδίδεται το 1923, αλλά εκφωνείται τον Απρίλιο του 1920.

38 Τα έργα των Keynes (1919) και Angell (1919) αναφέρονται από τον ίδιο τον Βαρβαρέσο στην έκδοση της ομιλίας το 1923· πρβλ. Δελιβάνη (1959: 136).

39 Βλ. λ.χ. τα «Πρακτικά της Συνεδρίασης της 5.3.1919» στο *Bulletin de la Société d'économie politique*, Année 1919, σελ. 35· βάσει του απολογισμού της εταιρείας τον επόμενο χρόνο, το 1919 γράφτηκαν μέλη επίσης ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ο Έλληνας πρέσβης στο Παρίσι, Νικόλαος Πολίτης, ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος και δύο από τους τεχνικούς συμβούλους της αποστολής, ο Χρήστος Δαμίρης και ο Θεόδωρος Λεκατζής· βλ. «Réunion du 6 Avril 1920» στο *Bulletin...*, ibid.

του και αποχώρησε από το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας.⁴⁰ Η σταδιοδρομία του στη δημόσια διοίκηση είχε τελειώσει οριστικά.

Οι λόγοι που τον οδήγησαν σε αυτή την απόφαση δεν είναι γνωστοί. Ενδεχομένως επιθυμούσε να αφοσιωθεί στα νέα ακαδημαϊκά του καθήκοντα, προσβλέποντας σε μια μόνιμη θέση στο Πανεπιστήμιο. Ίσως πάλι να προσανατολιζόταν στον ιδιωτικό τομέα, που ήταν ικανός να του προσφέρει μεγαλύτερες οικονομικές απολαβές. Αυτή τουλάχιστον ήταν η ερμηνεία που έδινε ο Υπουργός Εξωτερικών, Νικόλαος Πολίτης, όταν ζητούσε λίγο αργότερα από τον Βενιζέλο να βελτιώσει τη μισθοδοσία των δημοσίων υπαλλήλων:

«[...] η κρίσις είναι μεγάλη και οι φόβοι ους πολλάκις σας εξέφρασα ήρχισαν να πραγματοποιούνται: οι καλλίτεροι υπάλληλοι παραιτούνται. Ήδη απεχώρησαν του Υπουργ. της Εθν. Οικονομίας ο Βαρβαρέσος και ο Σοφιανόπουλος, οίτινες ανοίγουν δικηγορικών γραφείον. [...] Εννοώ τας αντιρρήσεις και αντιλαμβάνομαι τας οικονομικάς δυσχερείας. Αλλά το πρόβλημα είναι μέγιστον – καθ' ην ώραν έχομεν ανάγκην νέων και ικανών υπαλλήλων, δυνάμεθα να παριστάμεθα αδιάφοροι εις την αποχώρσιν των καλλιτέρων εξ αυτών;».⁴¹

Νομικός και υψηλόβαθμο στέλεχος της διοίκησης, ο Ιωάννης Σοφιανόπουλος ήταν λίγα χρόνια μικρότερος από τον Βαρβαρέσο. Προερχόταν κι αυτός από τον βενιζελικό χώρο, στην αριστερή πτέρυγα του οποίου έμελλε να διακριθεί αργότερα ως πολιτικός.⁴² Έχοντας προσχωρήσει στο κίνημα της Θεσσαλονίκης, το 1917 είχε διοριστεί Γενικός Γραμματέας στο Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, θέση από την οποία είχε συμβάλει σε διάφορες φιλεργατικές μεταρρυθμίσεις. Το 1919 είχε συμμετάσχει και αυτός ως σύμβουλος στο Συνέδριο της Ειρήνης, απ' όπου είχε επιστρέψει την ίδια περίπου εποχή με τον Βαρβαρέσο. Κατά πόσο η ταυτόχρονη

40 Βλ. το Β.Δ. της 21.3.1920, που δημοσιεύεται στο ΦΕΚ Γ 75, 21.3.1920, και τον απαλλάσσει από τα καθήκοντά του· πρβλ. «Πιστοποιητικόν Υπουργείου Εμπορίου», 7.5.1957, στο ΙΑΤΕ-Α4S2Y2F6/2. Εννοείται ότι ο ίδιος δεν έπαψε να ενδιαφέρεται για τη Στατιστική· με την ακαδημαϊκή του πλέον ιδιότητα θα βρεθεί, λίγα χρόνια αργότερα, να είναι μέλος του Συμβουλίου Στατιστικής (Κλαδάς, 1932: 34).

41 Επιστολή Νικόλαου Πολίτη προς Ελευθέριο Βενιζέλο, 27.3.1920, στο ΑΒ-Φ315/16.

42 Ο Ιωάννης Σοφιανόπουλος (1887-1951) είχε σπουδάσει νομικά στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και είχε διατελέσει Διευθυντής στο Γραφείο Τύπου του Ελευθέριου Βενιζέλου. Ιδρυτής του σοσιαλιστικών αρχών Αγροτικού Κόμματος, εκλέχθηκε αρκετές φορές βουλευτής και υπέστη διώξεις στη διάρκεια της δικτατορίας του Μεταξά και της Κατοχής. Συμμετείχε στο συνέδριο του Λιβάνου και το 1945 ανέλαβε Υπουργός Εξωτερικών στις κυβερνήσεις Πλαστήρα, Βούλγαρη και Σοφούλη.

αποχώρησή τους από τη δημόσια διοίκηση συνδεόταν με κοινά επαγγελματικά σχέδια δεν είναι γνωστό· αντίθετα από τον Σοφιανόπουλο, ο Βαρβαρέσος δεν εγγράφηκε ποτέ στον δικηγορικό σύλλογο, ενώ το ίδιο καλοκαίρι άρχισε κιόλας να εργάζεται ως οικονομικός εμπειρογνώμονας στον τραπεζικό τομέα (βλ. παρακάτω). Αυτό που είναι γνωστό είναι ότι ο Σοφιανόπουλος υπήρξε ένας από τους στενότερους φίλους του Βαρβαρέσου σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, αλλά και τα πρώτα χρόνια μετά την Απελευθέρωση.⁴³ Την παρέα συμπλήρωνε ένας ακόμη νομικός, ο Κωνσταντίνος Γουλιμής, γνωστός για τις επιδόσεις του στη δικηγορία, αλλά και για το πάθος του όσον αφορά την ελληνική χλωρίδα.⁴⁴ Χρόνια αργότερα, οι τρεις φίλοι συνέχιζαν να συναντιούνται στο σπίτι του «Κωστάκη», που ήταν φωλιασμένο στη μέση ενός τεράστιου κήπου στην Κάτω Κηφισιά· η φιλία τους αποδείχθηκε ανθεκτικότερη από την όποια επαγγελματική συγκυρία τους είχε φέρει κοντά στις αρχές του 1920.⁴⁵

Β. Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών

Ο Εθνικός Διχασμός δεν άφησε αλώβητο το Πανεπιστήμιο Αθηνών. Οι εκκαθαρίσεις που διαδέχθηκαν την επικράτηση του Βενιζέλου, το καλοκαίρι του 1917, οδήγησαν στην απόλυση αρκετών καθηγητών για πολιτικούς λόγους. Η Νομική Σχολή έχασε τέσσερις από τους δεκατέσσερις καθηγητές της· μεταξύ αυτών ήταν και ο Νικόλαος Γουναράκης, τακτικός καθηγητής της Πολιτικής Οικονομίας, η έδρα του οποίου προκηρύχθηκε την άνοιξη του 1918.⁴⁶

43 Οι δυο τους μάλιστα υπηρέτησαν δίπλα-δίπλα στο 2ο Τμήμα του Έμπεδου Επιτελείου Αθηνών, στη διάρκεια του Πρώτου Βαλκανικού Πολέμου (Πετρακόπουλος, 1961: 39).

44 Ως ερασιτέχνης βοτανολόγος, στη διάρκεια των περιηγήσεών του ο Κωνσταντίνος Γουλιμής (1886-1963) ανακάλυψε 17 νέα είδη φυτών· σε αυτά συγκαταλέγεται και μια σπάνια κόκκινη τουλίπα (Touλίpa Goulimiyi), που συναντάται κυρίως στην ευρύτερη περιοχή νότια από τα Βάικα, τόπο καταγωγής των Βαρβαρέσων· η βοτανική συλλογή του σώζεται σήμερα στο Μουσείο Γουλανδρή Φυσικής Ιστορίας στην Κηφισιά.

45 Στη διάρκεια της έρευνας, η αναφορά στη λειτουργία κοινού δικηγορικού γραφείου προέκυψε μόνο άλλη μία φορά: τον Απρίλιο του 1945, ο τότε Υπουργός Εθνικής Οικονομίας Γρηγόριος Κασσιμάτης ανέφερε στον Βρετανό οικονομικό σύμβουλο Sir Quintin Hill ότι, πριν ακόμα γίνει καθηγητής, ο Βαρβαρέσος είχε δικηγορικό γραφείο με τους Γουλιμή και Σοφιανόπουλο· βλ. τηλ/μα 84, Hill προς Waley, 12.4.1945, στο T236-1044. Σύμφωνα με τα αρχεία του Δικηγορικού Συλλόγου Αθηνών, ωστόσο, ο Βαρβαρέσος δεν υπήρξε ποτέ μέλος του Συλλόγου, σε αντίθεση με τους Σοφιανόπουλο (17.10.1909-2.4.1934) και Γουλιμή (26.3.1910-20.5.1963)· συνεπώς, η όποια δικηγορική συνεργασία δεν μπορεί να είχε ιδιαίτερη έκταση.

46 Εκτός από τον Γουναράκη, απολύθηκαν οι Κωνσταντίνος Πολυγένης και Αντώνιος Μομφεράτος· νωρίτερα, είχε απολυθεί ο πρώην Υπουργός Εξωτερικών και στενός σύμβουλος του Κωνσταντίνου, Γεώργιος Στρέπ. Οι Γουναράκης και Πολυγένης απολύονταν για δεύτερη φορά, έχοντας περιληφθεί ήδη στη λίστα των εκκαθαρίσεων του 1910 (αποκαταστάθηκαν το 1911)· βλ. *Πρακτικά Συνεδριάσεων της Νομικής Σχολής*, τόμ. 7, Συνεδριάσεις της 20ής Οκτωβρίου 1917, σελ. 220, και της 31ης Ιανουαρίου 1918, σελ. 241, στα ΙΑΕΚΠΑ και Γαβρόγλου et al. (2014: 198).

Ο Βαρβαρέσος έσπευσε να υποβάλει υποψηφιότητα. Συνυποψήφιος του ήταν ο Κωνσταντίνος Βουρνάζος, παλιός υφηγητής και μαθητής του Νεοκλή Καζάζη, που είχε ξαναπροσπαθήσει το 1911, αλλά είχε κριθεί ακατάλληλος για την έδρα. Η εισηγητική έκθεση, γραμμένη κυρίως από τα χέρια του Ανδρέα Ανδρεάδη, αφιέρωνε 34 από τις 39 σελίδες της στη διαπίστωση ότι «τα από του 1911 δημοσιευθέντα ή και χειρόγραφα έργα δεν επαρκούσι δυστυχώς όπως εικασθή ότι [ο κ. Βουρνάζος] από ακαταλλήλου κατέστη κατάλληλος»· αντιθέτως, οι εργασίες του Βαρβαρέσου παρουσιάζονταν ως «τρανά τεκμήρια πλήρους κατάρτισης, ευφυΐας, ευμεθοδίας και ευκάρπου φιλοπονίας» και προοιωνίζαν σίγουρη ακαδημαϊκή επιτυχία.⁴⁷ Εντούτοις, η επιτροπή έκρινε ότι ο Βαρβαρέσος, στερούμενος διδακτικής εμπειρίας, δεν ήταν ώριμος να εκλεγεί τακτικός καθηγητής. Για τους λόγους αυτούς, τον πρότεινε για τη θέση του *εκτάκτου*, στην οποία και εξελέγη παμψηφεί. Στη διάρκεια της ψηφοφορίας, αρκετοί καθηγητές εξήραν τις επιδόσεις του, εκφράζοντας παράλληλα την ελπίδα ότι ο παλιός τους φοιτητής θα αφιερωνόταν πλέον στο Πανεπιστήμιο, «απαλλασσόμενος κατά το πλείστον του όγκου της δημοσίας υπηρεσίας, υπ' ης σήμερον επιβαρύνεται».⁴⁸

Η εκλογή του Βαρβαρέσου έγινε στις ένδεκα το πρωί. Δύο ώρες νωρίτερα, ο Γεώργιος Μπαλής είχε εκλεγεί έκτακτος καθηγητής Αστικού Δικαίου· όπως και στην περίπτωση Βαρβαρέσου, η σχολή είχε κρίνει τον υποψήφιο ανώριμο να αναλάβει την τακτική έδρα που είχε αφήσει κενή η απόλυση του Αντώνιου Μομφεράτου. Αρκετά χρόνια αργότερα, ο Ανδρεάδης θα έριχνε φως στο παρασκήνιο των εκλογών του 1918:

«[...] ήδη τω 1918 εθεώρουν και τον κ. Μπαλίν και τον προσφιλήν μου μαθητήν κ. Βαρβαρέσον αξίους να ψηφισθώσιν τακτικοί καθηγηταί. Αν δ' εψήφισα αμφοτέρους ως εκτάκτους, τούτο έπραξα διότι αι έδραι εις ας ήσαν υποψήφιοι δεν είχαν κενωθή “φυσιολογικώς”, οι κατέχοντας ταύτας καθηγηταί είχαν απολυθή διά λόγους πολιτικούς, ή μάλλον επί πολιτικάς προφάσεις. Ενόμιζον λοιπόν ότι η Σχολή έπρεπε να κανονίση τα πράγματα κατά τρόπον, όστις χωρίς να βλάβη την διδασκαλίαν να επέτρεπεν ενδεχομένως την ομαλήν

47 Αγγελόπουλος, Γ. Ι., Ανδρεάδης, Α. Μ. και Πετιμεζάς, Θ. Γ. (1918), *Κρίσις περί των έργων των διά την τακτική έδραν της Πολιτικής Οικονομίας υποψηφίων*, σελ. 39, Αθήναι: Τυπογραφείον της Β. Αυλής Α. Ραυτάνη· η σκληρή γλώσσα της έκθεσης προκάλεσε την αντίδραση του Βουρνάζου, που δημοσίευσε εκτενή απάντηση· βλ. Βουρνάζο (1919).

48 *Πρακτικά Συνεδριάσεων της Νομικής Σχολής*, τόμ. 8, Συνεδρίαση της 22ας Αυγούστου 1918, σελ. 28-29, στο ΙΑΕΚΠΑ· η συγκεκριμένη διατύπωση ανήκει στον καθηγητή Ποινικής Δικονομίας Κωνσταντίνου Βασιλείου, για τον οποίο ο Βαρβαρέσος είχε επίσης υπάρξει «πρότυπον φοιτητού».

επάνοδον των αδικώς παυθέντων συναδέλφων. Την αντίληψίν μου ταύτην συνεμερίζοντο πλείστοι συνάδελφοι».⁴⁹

Επρόκειτο με άλλα λόγια για έναν τακτικό ελιγμό, μέσω του οποίου η Νομική Σχολή προσπαθούσε να μετριάσει τις συνέπειες των πολιτικών παρεμβάσεων στο διδακτικό προσωπικό του Πανεπιστημίου.

Ο ελιγμός δεν προστάτευσε τους νεοδιόριστους καθηγητές από τα αντίποινα των αντιβενιζελικών. Μετά την ήττα των Φιλελευθέρων στις εκλογές του 1920, η κυβέρνηση Ράλλη έσπευσε να αποκαταστήσει όσους είχαν απολυθεί από το προηγούμενο καθεστώς, ακυρώνοντας ταυτόχρονα τους διορισμούς της τελευταίας τριετίας.⁵⁰ Έτσι, τον Δεκέμβριο του 1920, ο Βαρβαρέσος βρέθηκε εκτός πανεπιστημίου. Χρειάστηκε να περάσουν δύο χρόνια για να μπορέσει να συνεχίσει την ακαδημαϊκή του καριέρα. Το φθινόπωρο του 1921, όμως, συμμετείχε στα φροντιστηριακά μαθήματα της Ανωτέρας Γυναικείας Σχολής, δίνοντας έτσι και ένα στίγμα των προοδευτικών ιδεολογικών του συντεταγμένων. Επρόκειτο για ένα πρωτοποριακό εγχείρημα του Δημήτρη Γλυνού, που είχε στόχο να κρατήσει ζωντανό το πνεύμα του δημοτικισμού και της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης μετά την επιστροφή των βασιλοφρόνων στην εξουσία. Στα πλαίσια των απογευματινών διαλέξεων της Σχολής, που δίνονταν δύο φορές την εβδομάδα στην αίθουσα του Ελληνικού Ωδείου, ο Βαρβαρέσος δίδαξε «Στοιχεία πολιτικής οικονομίας». Μεταξύ των συναδέλφων του ξεχώριζαν τα ονόματα των Σωκράτη Κουγέα, Ζαχαρία Παπαντωνίου, Απόστολου Δοξιάδη, Ιωάννη Γρυπάρη και Δημήτριου Χονδρού· ο ίδιος, μοιραζόταν τον κύκλο των «πολιτικοοικονομικών» διαλέξεων με τους Αλέξανδρο Σβώλο και Κωνσταντίνο Τριανταφυλλόπουλο.⁵¹ Η σχολή λειτούργησε δύο χρόνια – όσα και η παραμονή των βενιζελικών εκτός κυβέρνησης.

Στον απόηχο της Μικρασιατικής Καταστροφής, η επανάσταση Πλαστήρα-Γονατά ανέλαβε την εξουσία και αποκατέστησε τους απολυμένους της αντιβενιζελικής

49 *Πρακτικά Συνεδριάσεων της Νομικής Σχολής*, τόμ. 8, Συνεδρίαση της 14ης Ιανουαρίου 1925, σελ. 344, στο ΙΑΕΚΠΑ.

50 Βλ. Διάταγμα της 1.12.1920, ΦΕΚ Α 279, 4.12.1920, που κυρώνεται με τον Ν. 2705/24.8.1921, ΦΕΚ Α 155, 26.8.1921· οι απολύσεις ανακοινώνονται στη Συνεδρίαση της Νομικής Σχολής της 18ης Ιανουαρίου 1921, βλ. *Πρακτικά Συνεδριάσεων της Νομικής Σχολής*, τόμ. 8, σελ. 126ff, στο ΙΑΕΚΠΑ.

51 Ο Τριανταφυλλόπουλος ήταν επίσης μεταξύ των απολυμένων της Νομικής, στην οποία ο Σβώλος ήταν υφηγητής. Για την Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή, βλ. τη μελέτη της Μπέλλα (2011), που στηρίζεται στο αρχείο του Δημήτρη Γλυνού. Οι απόψεις του Βαρβαρέσου στα ζητήματα των σχέσεων των δύο φύλων φάνηκαν επίσης κατά την αναθεώρηση του Αστικού Κώδικα, στις αρχές της δεκαετίας του 1930, οπότε και ως μέλος της αρμόδιας επιτροπής υποστήριξε – μαζί με τους Σβώλο και Τριανταφυλλόπουλο – το δικαίωμα της γυναίκας να ασκεί επάγγελμα χωρίς τη συναίνεση του ανδρός της, ενώ υιοθέτησε ιδιαίτερα προοδευτικές θέσεις στο ζήτημα του διαζυγίου και του πολιτικού γάμου· βλ. *Εφημερίδα των Συζητήσεων του Νέου Αστικού Κώδικος* (1931).

περιόδου.⁵² Στις αρχές του 1923, ο Βαρβαρέσος επέστρεψε στο Πανεπιστήμιο, ενώ λίγο αργότερα εξέδωσε το δεύτερο βιβλίο του με τίτλο *Οι εμπορικές συμβάσεις και η ρήτρα του μάλλον ευνοούμενου κράτους*. Επρόκειτο για το θεωρητικό τμήμα μιας ευρύτερης μελέτης, το δεύτερο μέρος της οποίας θα ήταν αφιερωμένο εξ ολοκλήρου στην Ελλάδα. Αντικείμενό της ήταν το διεθνές εμπόριο και κυρίως οι δασμολογικές συμβάσεις. Στηριζόμενος στη διεθνή βιβλιογραφία, ο Βαρβαρέσος προσέφερε διαυγή και ισορροπημένη αξιολόγηση των επιχειρημάτων υπέρ και κατά του ελεύθερου εμπορίου. Χωρίς να παραγνωρίζει τη σκοπιμότητα του προστατευτισμού, αποδοκίμαζε τη διαφορετική δασμολογική μεταχείριση του κάθε εμπορικού εταίρου, που είχε ως αποτέλεσμα τον κατακερματισμό και την αστάθεια στις διεθνείς συναλλαγές. Η ρήτρα του πλέον ευνοούμενου κράτους, αναπόσπαστο τμήμα των περισσότερων εμπορικών συμφωνιών μέχρι σήμερα, προσέφερε κατά τη γνώμη του την καλύτερη εγγύηση για την ομαλή λειτουργία του εμπορίου.⁵³ Αντίθετα, η μεταπολεμική στροφή πολλών χωρών στον προστατευτισμό «έτεινε να δημιουργήσει οικονομικά συνθήκες καθιστώντας ανέφικτον την επάνοδον εις πραγματικών ειρηνικών βίων» (Βαρβαρέσος, 1923α: 92). Υπό αυτή την έννοια, η κεντρική θέση του βιβλίου αποτελούσε προέκταση των επιχειρημάτων που είχε αρθρώσει στο εναρκτήριο μάθημά του, τρία χρόνια νωρίτερα. Ο ίδιος θα παραδεχόταν ότι το έργο του δεν μπορούσε να αξιώσει την πρωτοτυπία της δημιουργίας «νέων επιστημονικών αξιών».⁵⁴ Αποτελούσε ωστόσο την πρώτη συστηματική του ενασχόληση με την εμπορική πολιτική, πεδίο στο οποίο έμελλε να παίξει πρωταγωνιστικό ρόλο. Γιατί μπορεί να μην κατάφερε ποτέ να γράψει το δεύτερο μέρος της μελέτης του, υπήρξε όμως ο βασικός διαπραγματευτής των ελληνικών εμπορικών συμβάσεων μετά το 1932 (βλ. κεφάλαιο 4).

Με μία επιπλέον μονογραφία στο ενεργητικό του, το καλοκαίρι ο Βαρβαρέσος υπέβαλε υποψηφιότητα για την τακτική έδρα του Νικόλαου Γουναράκη, που είχε μόλις συνταξιοδοτηθεί.⁵⁵ Έχοντας κερδίσει την εκτίμηση των συναδέλφων του, στις 29 Νοεμβρίου 1923 εκλέχθηκε ομόφωνα τακτικός καθηγητής στην πρώτη έδρα της

Πολιτικής Οικονομίας. Τα επόμενα δεκαεπτά χρόνια, δίδαξε στα αμφιθέατρα της Νομικής Σχολής όπου είχε πρωτομπεύ ως φοιτητής δύο δεκαετίες νωρίτερα.⁵⁶

Διδάσκοντας Πολιτική Οικονομία

Ο Βαρβαρέσος ανέλαβε εξ αρχής τη διδασκαλία του μαθήματος της Πολιτικής Οικονομίας στους πρωτοετείς. Τρεις διαλέξεις την εβδομάδα και μία ώρα φροντιστηριακών ασκήσεων αποτελούσαν τη διδακτική ρουτίνα που τήρησε με ευλάβεια τα πρώτα χρόνια της καθηγορίας του. Με τον καιρό προστέθηκαν κι άλλα μαθήματα και υποχρεώσεις· γενιές ολόκληρες νομικών και οικονομολόγων πέρασαν από μπροστά του. Οι φοιτητές του τον θυμούνταν ως αυστηρό, επιβλητικό, αλλά και στοργικό δάσκαλο. Η οργάνωση της σκέψης του επηρέαζε τον τρόπο της διδασκαλίας του, που έδινε έμφαση στη σαφή οριοθέτηση κάθε ζητήματος. Η εμπειρία του τον βοηθούσε να προσφέρει πρακτικά παραδείγματα· η νομική του κατάρτιση του επέτρεπε να φωτίζει τις νομικές πτυχές κάθε προτεινόμενης πολιτικής. Από την άλλη, αδιαφορούσε για τα διαγράμματα και τις εξισώσεις, που έκαναν σταδιακά την εμφάνισή τους στα οικονομικά βιβλία.⁵⁷

Ακολουθώντας τα πρότυπα της οικονομικής διδασκαλίας του Μεσοπολέμου, το περιεχόμενο των μαθημάτων του δεν επεφύλασσε ιδιαίτερες εκπλήξεις: οι παραγωγικοί συντελεστές, ο νόμος της προσφοράς και της ζήτησης, η θεωρία του χρήματος και οι βασικές λειτουργίες του τραπεζικού συστήματος κάλυπταν το μεγαλύτερο μέρος των διαλέξεων.⁵⁸ Ο ίδιος δεν εξέδωσε κάποιο εγχειρίδιο, αλλά επέτρεψε τη δημοσίευση των πανεπιστημιακών του παραδόσεων, στις οποίες έκανε τακτικά διορθώσεις και προσθήκες.⁵⁹ Οι παραδόσεις αυτές επιβεβαιώνουν αυτό που ένας παλιός φοιτητής του περιέγραφε ως «ίσως υπερβολική προσήλωση εις τον Philirronich»: τόσο η δομή όσο και ο τρόπος ανάπτυξης των περισσότερων θεμάτων ήταν βασισμένα στον πρώτο τόμο του δημοφιλέστερου γερμανικού εγχειρίδιου εκείνης της εποχής, του *Σχεδίου Πολιτικής Οικονομίας (Grundriss*

52 Βλ. Νομοθετικό Διάταγμα της 6.12.1922 «περί τροποποίησης της ισχύουσας περί Πανεπιστημίου νομοθεσίας», ΦΕΚ Α 258, 7.12.1922.

53 Σε μία διακρατική σύμβαση, η ρήτρα του μάλλον ευνοούμενου κράτους (most favoured nation clause) εξασφαλίζει σε ένα κράτος τους ευνοϊκότερους όρους που προσφέρει ο αντισυμβαλλόμενος στους άλλους εμπορικούς του εταίρους· έτσι λ.χ. αποτρέπει την επιβολή υψηλότερων δασμών από αυτούς που προσφέρονται σε άλλα κράτη και επεκτείνει αυτόματα τυχόν μεταγενέστερες παραχωρήσεις σε τρίτους.

54 Βαρβαρέσος, Κ., «Σημείωμα περί της επιστημονικής...», *op.cit.*

55 *Πρακτικά Συνεδριάσεων της Νομικής Σχολής*, τόμ. 8, Συνεδρίαση της 28ης Ιουνίου 1923, σελ. 201ff, στο ΙΑΕΚΠΑ· ως κοσμήτορας, ο Ανδρεάδης προτείνει την άμεση προκήρυξη μίας έδρας της Πολιτικής Οικονομίας και μίας του Διοικητικού Δικαίου.

56 *Πρακτικά Συνεδριάσεων της Νομικής Σχολής*, τόμ. 8, Συνεδρίαση της 29ης Νοεμβρίου 1923, σελ. 211ff, στο ΙΑΕΚΠΑ. Ο διορισμός του έγινε στις 4.1.1924. Συνυποψήφιοί του ήταν οι Κ. Σαρατζόπουλος και Ι. Τουρνάκης, με τον δεύτερο να μην πληροί τα τυπικά κριτήρια της υποψηφιότητας, καθότι δεν είχε διδακτορικό δίπλωμα. Η εισηγητική επιτροπή απαρτιζόταν από τους Α. Ανδρεάδη, Θ. Πετμεζά και Ν. Σαρίπολο.

57 Βλ. Δελβάνη (1959: 133ff), καθώς και το απομαγνητοφωνημένο απόσπασμα της εκπομπής της ΕΡΤ-2 «Ιστορικές προσωπογραφίες», από τις σελίδες του περιοδικού *Προσανατολισμοί*, Απρίλιος 1983, (65), στο ΙΑΤΕ-A4S2Y4F4.

58 Βλ. τα περιεχόμενα των πανεπιστημιακών του παραδόσεων, όπως δημοσιεύονται στα Παπασπυρόπουλος (1925, 1930)· για την ύλη του μαθήματός του ως έκτακτου καθηγητή, βλ. *Πρακτικά Συνεδριάσεων της Νομικής Σχολής*, τόμ. 8, Συνεδρίαση της 2ας Μαρτίου 1923, σελ. 188, στο ΙΑΕΚΠΑ.

59 Παπασπυρόπουλος, *ibid.*· σύμφωνα με τον Δελβάνη (1959: 135), το φθινόπωρο του 1930 ο Βαρβαρέσος είχε περάσει τις διακοπές του συμπληρώνοντας ένα εγχειρίδιο Πολιτικής Οικονομίας που ήταν «καθ' όλα τότε έτοιμο»· το βιβλίο όμως δεν δημοσιεύθηκε ποτέ.

der Politischen Oekonomie) του Eugen von Philippovich.⁶⁰ Η επιλογή του Βαρβαρέσου αντικατόπτριζε μια μέση οδό μεταξύ των μεθοδολογικών εργαλείων των αυστριακών οικονομικών και του κοινωνικού προβληματισμού της ιστορικής σχολής.

Εξέχον μέλος του Verein für Sozialpolitik και βουλευτής των αυστριακών Σοσιαλδημοκρατών, ο Philippovich είχε αγωνιστεί για τη βελτίωση των συνθηκών εργασίας και την άμβλυνση των ανισοτήτων, ζητήματα στα οποία έδινε αρκετή έμφαση το εγχειρίδιό του. Ίσως αυτός να ήταν και ένας από τους λόγους που ο Βαρβαρέσος το επέλεξε ως οδηγό για τη διδασκαλία ενός μαθήματος, στην καρδιά του οποίου ο ίδιος έθετε τα εξής ερωτήματα:

«Η τάξι αυτή των πραγμάτων οφείλεται εις φυσικούς τινας και αναλλοιώτους νόμους; η διάκρισις των ανθρώπων εις πλουσίους και πένπτας, εις την μεγάλην τουτέστιν ομάδα των εργαζομένων και παραγόντων υπό δυσμενείς οικονομικάς και κοινωνικάς συνθήκας και εις την μικράν τάξιν των απολαύοντων ανέτως το προϊόν της εργασίας εκείνων, είναι φυσική και αναγκαία; Δυνάμεθα διά σκοπιμωτέρας κατευθύνσεως της ομαδικής ενεργείας να επιτύχωμεν βελτίωσιν των συνθηκών της παραγωγής και καταναλώσεως και να αυξήσωμεν την στάθμην της ζωής και το μέτρον της ανθρωπίνης ευτυχίας; Τα προβλήματα ταύτα θα απασχολήσωσιν ημάς εν τη διδασκαλία της Πολιτικής Οικονομίας».⁶¹

Για όποιον είναι συνηθισμένος στην τεχνοκρατική χροιά του σύγχρονου οικονομικού λόγου, που επιδιώκει πρωτίστως να διαχωρίσει την ανάλυση από τη δεοντολογία, οι παραπάνω φράσεις ηχούν σίγουρα παράταιρες. Για τον Βαρβαρέσο όμως, η πολιτική οικονομία – κατ' επέκταση και η οικονομική πολιτική – είχε μια σαφή *ηθική* αποστολή, που δεν έπρεπε να παραγνωρίζεται.

Από την άλλη, ο Βαρβαρέσος ήταν υπερβολικά εκλεκτικός για να ενταχθεί σε μια συγκεκριμένη οικονομική σχολή. Στο τέλος ενός εκτενούς κεφαλαίου για την ιστορία

⁶⁰ Η διατύπωση ανήκει στον Δημήτριο Δελιβάνη (1959: 133). Το εγχειρίδιο του von Philippovich (1923 [1893]) κυκλοφόρησε για πρώτη φορά το 1893· τις επόμενες τρεις δεκαετίες πούλησε περισσότερα από 63.000 αντίτυπα σε 19 εκδόσεις. Αποτελέσει το βασικό οικονομικό εγχειρίδιο μέσω του οποίου οι φοιτητές στη Γερμανία και την Αυστρία ήρθαν σε επαφή με την οριακή ανάλυση και τις ιδέες του Carl Menger βλ. Hagemann & Rösch, (2012: 110).

⁶¹ Βλ. Παπασπυρόπουλο (1925: 17)· τα ερωτήματα αποτελούν ουσιαστικά τον πυρήνα του κοινωνικού προβλήματος, όπως το είχε θέσει ο Schmoller κατά το ιδρυτικό συνέδριο του Verein für Sozialpolitik το 1872 – βλ. Tribe (2003: 222) και Grimmer-Solem (2003: 176).

και τις «νέες τάσεις» της πολιτικής οικονομίας, που εμφανίστηκε στη δεύτερη έκδοση των παραδόσεών του, το 1930, ο ίδιος φαινόταν να κρατά όλες τις πόρτες ανοικτές:

«Ποία εκ των αναφερθέντων σχολών έχει με το μέρος της την αλήθειαν δεν είναι εύκολον ν' απαντήσωμεν. Σήμερον η θέσις της θεωρίας της πολιτικής οικονομίας, είναι κάπως δύσκολος. Είναι αναμφισβήτητον ότι ο μέγας πόλεμος, όστις ετροπο[πο]ίησεν τας αντιλήψεις του κοινωνικού βίου έσχεν επίδρασιν και επί της κρατούσης θεωρίας της Πολιτικής Οικονομίας, χωρίς να δυνάμεθα να είπωμεν ποία η κατεύθυνσις αυτής. Η θεωρία της Πολ. Οικονομίας σήμερον φαίνεται, ότι βαδίζει ψηλαφητεί, ίνα καταλήξη οριστικώς εις το να δημιουργήσῃ νέας αντιλήψεις του οικονομικού βίου και των οικονομικών φαινομένων. Προς το παρόν εκείνον όπερ δέον να έχωμεν ως βάσιν είναι ότι, δέον να υπάρξη σύνδεσμος των δύο σχολών της κλασικής και της ιστορικής σχολής ούτως ώστε τα φαινόμενα να είναι αποτέλεσμα αφ' ενός της πείρας και της εξελίξεως και αφ' ετέρου προϊόντα της λογικής σκέψεως. Ούτε την γνώμην της πρώτης ότι ο οικονομικός βίος είναι δεδομένον τι και αμετάβλητον δέον να παραδεχθώμεν, ούτε την της δευτέρας ότι ο οικονομικός βίος ρέει και διά τούτο δέον να περιορισθώμεν μόνον εις την περιγραφήν των εκάστοτε μορφών αυτού, αλλά αφού εξετάσωμεν τα οικονομικά φαινόμενα ιστορικώς είτα διά της λογικής και της αναλύσεως να εξαγάγωμεν τους οικονομικούς κανόνas. »Τελευταύοντες επαναλαμβάνομεν τούτο, ότι όσον αφορά τας τάσεις της οργανώσεως του οικονομικού βίου, το μόνον όπερ δύναται να λεχθή είναι, ότι ουδέν δύναται να θεωρηθή a priori αμετάβλητον, καθ' όσον όπως τα οικονομικά φαινόμενα είναι προϊόντα εξελίξεως, ούτω είναι και επιδεκτικά εξελίξεως. Ούτε δυνάμεθα να είπωμεν αν διά της μεταβολής του σημερινού συστήματος και αντικαταστάσεως αυτού δι' ετέρου με διαφόρους βάσεις θα έχωμεν κέρδος τι, καθ' όσον ουδείς εν τη οικ. επιστήμη δύναται να υπάρξη προφήτης, δι' ο αρκούμεθα μόνον να είπωμεν, ότι εν τω οικονομικώ βίω τα “πάντα ρεΐ” και επομένως πάντα τα φαινόμενα αυτού είναι επιδεκτικά μεταβολής».⁶²

Ανοικτές ήταν και οι πόρτες του γραφείου του για τους φοιτητές, στους οποίους προσέφερε βιβλία και πατρικές συμβουλές με «κάποιαν δόσιν ειρωνείας», την οποία οι φοιτητές είχαν συνηθίσει να περιμένουν από τον καθηγητή τους (Δελιβάνης, 1959: 135). Το ύφος του ήταν αυστηρό, αλλά κανείς δεν αμφισβητούσε τις προθέσεις του, ενώ πολλοί φοιτητές τον βρήκαν συμπαραστάτη τους στον επαγγελματικό και τον ακαδημαϊκό στίβο. Στη διάρκεια της

⁶² Παπασπυρόπουλος (1930: 257ff)· η έμφαση στο πρωτότυπο.

ακαδημαϊκής του διαδρομής επέβλεψε τις διατριβές πολλών φοιτητών που στελέχωσαν αργότερα τα οικονομικά τμήματα των ελληνικών πανεπιστημίων, με χαρακτηριστικότερα ίσως παραδείγματα τους Πίνδαρο Χριστοδουλόπουλο και Ανδρέα Σαουνάτσο.⁶³ Ταυτόχρονα, υποστήριξε τις υφηγεσίες των Ξενοφώντα Ζολώτα, Δημοσθένη Στεφανίδη, Χαράλαμπου Αλιβιζάτου και Ιερώνυμου Πίντου, με τους οποίους συνεργάστηκε στα πλαίσια των μαθημάτων της Νομικής Σχολής. Από την άλλη, δεν δίσταζε να καταψηφίσει υποψηφίους των οποίων οι εργασίες δεν πληρούσαν τα επιστημονικά κριτήρια που ο ίδιος θεωρούσε απαραίτητα.⁶⁴

Συμμετέχοντας στη διοίκηση

Με την εκλογή του στην τακτική έδρα της Πολιτικής Οικονομίας, ο Βαρβαρέσος απέκτησε μια θέση στις συνεδριάσεις της Νομικής Σχολής και ένα μερίδιο στις διοικητικές υποχρεώσεις που τη συνόδευαν. Πολλές από αυτές αφορούσαν τη συμμετοχή σε διάφορα κρατικά συμβούλια και επιτροπές, στις οποίες ο νομοθέτης προέβλεπε την παρουσία καθηγητών της Νομικής. Άλλες πάλι αφορούσαν την ίδια τη διοίκηση του Πανεπιστημίου και τη συμμετοχή σε εισηγητικές και εξεταστικές επιτροπές.⁶⁵

Παρών σχεδόν σε όλες τις συνεδριάσεις, ο Βαρβαρέσος δεν δίσταζε να υποστηρίξει τις απόψεις του αναφορικά με την επιλογή υποψηφίων για διάφορες θέσεις, τη διαχείριση των φοιτητικών αιτημάτων και τη γενικότερη λειτουργία του Πανεπιστημίου. Στις εκλογές του διδακτικού προσωπικού συμπαρατασσό-

63 Ο Βαρβαρέσος υπήρξε εισηγητής των διδακτορικών διατριβών των Ι. Τουρνάκη (12.4.1924), Ξ. Ζολώτα (4.5.1927), Β. Σιμωνίδη (17.10.1928), Χ. Ευελπίδη (2.4.1930), Π. Χριστοδουλόπουλου (14.5.1930), Ι. Κουτσοκέρα (28.2.1934), Π. Ραπτάρη (6.5.1935) και Α. Σαουνάτσου (10.5.1935): ωστόσο, κάποιες από τις διατριβές αυτές αποτελούσαν προϊόντα προηγούμενων μελετών και δεν είχαν εκπονηθεί υπό την επίβλεψη του Βαρβαρέσου. Βλ. *Πρακτικά Συνεδριάσεων της Νομικής Σχολής*, διάφοροι τόμοι, στο ΙΑΕΚΠΑ: οι ημερομηνίες εντός παρενθέσεων αναφέρονται στη συνεδρίαση κατά την οποία ο Βαρβαρέσος υπέβαλε την εισηγητική του έκθεση.

64 Βλ. για παράδειγμα, *Πρακτικά Συνεδριάσεων της Νομικής Σχολής* τόμ. 9, Συνεδρίαση της 29ης Νοεμβρίου 1930, σελ. 244, στο ΙΑΕΚΠΑ. Οι συνεδριάσεις στις οποίες ο Βαρβαρέσος εισηγήθηκε τις υφηγεσίες των Ξ. Ζολώτα (18.1.1928), Δημ. Στεφανίδη (18.1.1928), Χ. Αλιβιζάτου (24.4.1936) και Ι. Πίντου (12.5.1937) αναφέρονται στις παρενθέσεις.

65 Μεταξύ άλλων, υπήρξε μέλος του συμβουλίου της διοικητικής υπηρεσίας και του αστυνομικού συμβουλίου της Νομικής Σχολής, ενώ συμμετείχε επίσης στο υπηρεσιακό συμβούλιο του Υπουργείου Παιδείας, στο δευτεροβάθμιο συμβούλιο προσωπικού των ΤΤΤ (Ταχυδρομεία, Τηλέγραφοι, Τηλεφωνία) και στο διοικητικό συμβούλιο του Υπουργείου Εσωτερικών: *Πρακτικά Συνεδριάσεων της Νομικής Σχολής*, διάφοροι τόμοι, στο ΙΑΕΚΠΑ.

ταν συνήθως με την πλειοψηφία.⁶⁶ Το ίδιο έκανε και όποτε αισθανόταν ότι οι πρωτοβουλίες του Υπουργείου Παιδείας έθεταν σε κίνδυνο την αυτονομία ή το κύρος του Πανεπιστημίου Αθηνών. Στα μάτια των περισσότερων καθηγητών, τη δεκαετία του 1920, οι πρωτοβουλίες αυτές συνδέονταν κυρίως με την ίδρυση του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Συνιστώσα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, που προωθούσε η προοδευτική πτέρυγα του βενιζελισμού, η ίδρυση ενός νέου πανεπιστημίου απειλούσε το «μονοπώλιο» της Αθήνας, προκαλώντας ποικίλες αντιδράσεις και αντιστάσεις. Ιδεολογικά φιλικός προς το εγχείρημα, ο Βαρβαρέσος δεν ήταν αντίθετος προς τη δημιουργία του νέου πανεπιστημίου και συμμετείχε στην επιλογή των πρώτων καθηγητών της Νομικής Θεσσαλονίκης.⁶⁷ Από την άλλη, διαφωνούσε με οτιδήποτε θα μπορούσε να θέσει τη Νομική Αθηνών σε μειονεκτική θέση. Έτσι, όταν το 1924 η κυβέρνηση θέλησε – στα πλαίσια περικοπών στις δημόσιες δαπάνες – να αναβάλει τη διαίρεση της σχολής σε δύο τμήματα, ο Βαρβαρέσος υποστήριξε πως κάτι τέτοιο θα ήταν αδύνατον, εφόσον είχε δρομολογηθεί η ίδρυση Σχολής στη Θεσσαλονίκη που θα απένειμε χωριστά πτυχία. Τελικά, η διάκριση των πτυχίων της Νομικής Αθηνών νομοθετήθηκε το καλοκαίρι του 1926.⁶⁸ Η Σχολή ανέθεσε τότε στον Βαρβαρέσο να μελετήσει «τα του προγράμματος σπουδών» και να ενημερώσει σχετικά την πρυτανεία: παράλληλα, συμμετείχε στην επιτροπή για την κατάρτιση του νομοθετικού διατάγματος για τις εισαγωγικές εξετάσεις που θα εφαρμόζονταν για πρώτη φορά από το επόμενο ακαδημαϊκό έτος.⁶⁹

Η διαίρεση της Σχολής αφορούσε τον διαχωρισμό της νομικής από τις πολιτικές και οικονομικές επιστήμες, στις οποίες θα μπορούσαν να εξειδικευθούν οι φοιτητές στο τέταρτο έτος. Επρόκειτο για μία σημαντική μεταρρύθμιση που αναβάθμιζε το

66 Εξάιρεση αποτελεί η ψηφοφορία για την τακτική έδρα του Ιδιωτικού Διεθνούς Δικαίου το 1925, όπου μειοψηφεί μαζί με τον Α. Ανδρεάδη, Κ. Ράλλη και Κ. Τριανταφυλλόπουλο, υποστηρίζοντας την εκλογή του Γεώργιου Μαριδάκη: *Πρακτικά Συνεδριάσεων της Νομικής Σχολής*, τόμ. 8, Συνεδρίαση της 29ης Μαΐου 1925, σελ. 362ff, στο ΙΑΕΚΠΑ. Γενικότερα πάντως, αξίζει να σημειωθεί πως μέχρι το 1931 η ψήφος του Βαρβαρέσου ακολουθεί πάντα αυτά του Ανδρεάδη.

67 Για τις αντιδράσεις του Πανεπιστημίου Αθηνών στην ίδρυση του νέου ιδρύματος, βλ. Μαρκέτο (1989) και Γαβρόγλου et al. (2014: 216ff)· για τον ρόλο του Βαρβαρέσου στη στελέχωση της Νομικής Θεσσαλονίκης, βλ. *Πρακτικά Συνεδριάσεων της Νομικής Σχολής* τόμ. 9, Συνεδρίαση της 4ης Μαρτίου 1931, σελ. 363, στο ΙΑΕΚΠΑ.

68 *Πρακτικά Συνεδριάσεων της Νομικής Σχολής*, τόμ. 8, Συνεδριάσεις της 5ης και της 19ης Νοεμβρίου 1924, σελ. 284ff & 288ff αντίστοιχα, στο ΙΑΕΚΠΑ: η προετοιμασία για τη διαίρεση σε δύο τμήματα είχε ξεκινήσει από τη συνεδρίαση της 27ης Φεβρουαρίου 1924, σελ. 251ff, στο ΙΑΕΚΠΑ. Η διαίρεση πραγματοποιήθηκε με το άρθρο 17 παρ. 1 του Ν.Δ. «περί τροποποιήσεως του οργανισμού του Αθηνών Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου» της 12.5.1926, ΦΕΚ Α 195, 12.6.1926. Το Τμήμα Πολιτικών και Οικονομικών Επιστημών στη Θεσσαλονίκη λειτούργησε για πρώτη φορά το 1928· το αντίστοιχο Νομικό Τμήμα καθυστερήσε έως το 1930-31 (Γαβρόγλου et al., 2014: 217).

69 *Πρακτικά Συνεδριάσεων της Νομικής Σχολής*, τόμ. 8, Συνεδρίαση της 27ης Ιανουαρίου 1926, σελ. 391 και τόμ. 9, Συνεδριάσεις της 8ης και της 23ης Ιουνίου 1926, σελ. 13 & 16ff αντίστοιχα, στο ΙΑΕΚΠΑ. Για την καθιέρωση των εισαγωγικών εξετάσεων, βλ. Γαβρόγλου et al. (2014: 212ff).

κύρος των οικονομικών μαθημάτων και επέτρεπε τη διεύρυνση του προγράμματος σπουδών. Πέραν της Πολιτικής Οικονομίας του πρώτου έτους, ο Βαρβαρέσος θα αναλάμβανε πλέον τις διαλέξεις και το φροντιστήριο της Εφαρμοσμένης Πολιτικής Οικονομίας για τους τεταρτοετείς. Αυτά αποτελούσαν και τη βασικότερη καινοτομία της οικονομικής κατεύθυνσης.⁷⁰ Το νέο πρόγραμμα εφαρμόστηκε για πρώτη φορά κατά το διδακτικό έτος 1928-29· έτσι, ο διπλασιασμός των διδακτικών υποχρεώσεων συνέπεσε με την αναβάθμιση των ευθυνών του Βαρβαρέσου ως οικονομικού συμβούλου στον τραπεζικό τομέα.

Γ. Σύμβουλος στην Εθνική Τράπεζα

Την άνοιξη του 1920, λίγους μόλις μήνες μετά την παραίτησή του από το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, ο Κυριάκος Βαρβαρέσος πέρασε τις πόρτες της Εθνικής Τράπεζας, στην οδό Αιόλου, για να συζητήσει το ενδεχόμενο μιας νέας συνεργασίας. Το πρώτο τραπεζικό ίδρυμα της χώρας αποτελούσε προνομιακό χώρο απασχόλησης για έναν οικονομολόγο, ενώ διατηρούσε στενές σχέσεις με διάφορους καθηγητές της Νομικής Σχολής· ανάμεσα σε αυτούς ήταν και ο Ανδρέας Ανδρεάδης, που δεν αποκλείεται να προκάλεσε την πρώτη αυτή συνάντηση των δύο πλευρών.

Αφορμή για τη συζήτηση με τον Βαρβαρέσο ήταν η ίδρυση, λίγο νωρίτερα, του Ελληνικού Συνδικάτου Υδροηλεκτρικών Μελετών και Εγκαταστάσεων Δυτικής Μακεδονίας και Στερεάς Ελλάδος. Επρόκειτο για τραπεζική κοινοπραξία, με επικεφαλής την Εθνική, που είχε στόχο να προετοιμάσει τις τεchnοοικονομικές μελέτες για την παραγωγή, μεταφορά και εκμετάλλευση ηλεκτρικής ενέργειας από τις υδατοπτώσεις στη Δυτική Μακεδονία και τη Στερεά Ελλάδα.⁷¹ Ο πρόσφατος πόλεμος είχε καταδείξει τις αδυναμίες των ενεργειακών υποδομών της χώρας και τις συνέπειες της εξάρτησης από εισαγόμενα καύσιμα. Με τη συμμετοχή ξένων κεφαλαίων, διάφοροι επιχειρηματικοί όμιλοι φιλοδοξούσαν να αναλάβουν την εκτέλεση μεγάλων τεχνικών έργων. Απαραίτητη προϋπόθεση ήταν η εξασφάλιση των επιχειρηματικών προϋποθέσεων και η παραχώρηση ικανοποιητικών ανταλλαγμάτων εκ μέρους της κυβέρνησης· εκεί ήταν που καλούνταν να παίξουν σημαντικό ρόλο οι διασυνδέσεις και η επιρροή της

⁷⁰ Βλ. το πρόγραμμα σπουδών, όπως καταγράφεται στα *Πρακτικά Συνεδριάσεων της Νομικής Σχολής*, τόμ. 9, Συνεδρίαση της 23ης Ιουνίου 1926, σελ. 17ff και τις αντίστοιχες πανεπιστημιακές επετηρίδες, όπου καταγράφονται τα προσφερόμενα μαθήματα και οι διδάσκοντες κάθε έτους, αμφότερα στο ΙΑΕΚΠΑ.

⁷¹ Βλ. συστατική πράξη υπ' αρ. 58806 του συμβολαιογράφου Ι. Οικονομόπουλου, 23.5.1920, στο ΙΑΕΤΕ-Α1Σ25Υ4Φ16· η διάρκεια του Συνδικάτου ήταν τριετής και το αρχικό κεφάλαιο ήταν 500.000 δρχ· εκτός από την Εθνική Τράπεζα (32%), στο Συνδικάτο συμμετείχαν οι Τράπεζες Αθηνών, Βιομηχανίας, Εθνικής Οικονομίας, Πειραιώς, Χίου και η Γενική Τράπεζα· άλλο 25% εισέφερε ο μηχανικός Μιλτιάδης Αρμάος· αργότερα προστέθηκε και η εταιρεία Vickers Hellenic Ltd. Την προεδρία ανέλαβε ο εκπρόσωπος της Εθνικής Τράπεζας, Αλέξανδρος Διομήδης· βλ. *Πρακτικά του Συμβουλίου του Συνδικάτου*, στο ΙΑΕΤΕ-Α1Σ25Υ4Φ18. Για τη δραστηριότητα του Συνδικάτου, βλ. Παντελάκη (1991: 203ff).

Εθνικής Τράπεζας. Απώτερος στόχος του Συνδικάτου ήταν η ανάθεση της εκτέλεσης των μελετώμενων έργων στην κοινοπραξία· σε διαφορετική περίπτωση, βάσει της σύμβασης που η Εθνική πρότεινε στην κυβέρνηση, το Δημόσιο θα αποζημιώνει το Συνδικάτο για τις δαπάνες των μελετών, «πυξημένων κατά 5% λόγω τόκου και πάσης φύσεως αμοιβής».⁷²

Τον Ιούνιο του 1920, ο Βαρβαρέσος προσλήφθηκε ως οικονομικός σύμβουλος του Συνδικάτου, το οποίο απέκτησε δική του έδρα και γραφείο στην Αθήνα· ο μισθός του ορίστηκε στις 1.000 δραχμές τον μήνα, ποσό που ξεπερνούσε ήδη τις αντίστοιχες απολαβές των δημοσίων υπαλλήλων.⁷³ Θέλοντας να αξιοποιήσει την εμπειρία του στη Διεύθυνση Στατιστικής, το Συνδικάτο του ανέθεσε καταρχάς να «συλλέξη τάχιιστα όλες τις στατιστικές, βιομηχανικές, γεωργικές και οικονομικές πληροφορίες σχετιζόμενες με το έργο του Συνδικάτου».⁷⁴ Απώτερος στόχος ήταν η κατάρτιση αυτού που σήμερα θα ονομαζόταν το *επιχειρηματικό σχέδιο* (business plan) των υπό μελέτη υδροηλεκτρικών εγκαταστάσεων. Το τεχνικό μέρος του σχεδίου ανατέθηκε σε ομάδα μηχανικών υπό την επίβλεψη του Ελβετού Α. Boucher, που πρότεινε την κατασκευή τριών φραγμάτων και των αντίστοιχων υδροηλεκτρικών μονάδων στον ποταμό Αχελώο, και συγκεκριμένα στις θέσεις Κρεμαστά, Πρεβέντζη και Κρικούκι.⁷⁵ Ο Βαρβαρέσος ανέλαβε αρχικά να εκτιμήσει το μέγεθος της ζήτησης· έτσι, μελέτησε την εγκατεστημένη ισχύ και τις προοπτικές εξέλιξης της βιομηχανίας, καθώς και την υφιστάμενη οικιακή και δημοτική κατανάλωση στην Αθήνα, τον Πειραιά και τις περιοχές απ' όπου θα περνούσε το σχεδιαζόμενο δίκτυο.⁷⁶ Παράλληλα, εξέτασε

⁷² Βλ. ακρονολόγητο σχέδιο σύμβασης «περί καταρτισμού μελετών και ενδεχομένων κατασκευής και εκμεταλλεύσεως υδροηλεκτρικών εγκαταστάσεων εν τη Δυτική Μακεδονία και Στερεά Ελλάδα», στο ΙΑΕΤΕ-Α1Σ25Υ4Φ16.

⁷³ *Πρακτικά 2ης Συνεδρίας του Συμβουλίου του Συνδικάτου* της 2ας Ιουνίου 1920, στο ΙΑΕΤΕ-Α1Σ25Υ4Φ18. Από τα παραστατικά ταμείου προκύπτει η σταθερή μισθοδοσία του Βαρβαρέσου κατά 1.000 δρχ. μηνιαίως (πλέον δώρων) έως το καλοκαίρι του 1922, στο ΙΑΕΤΕ-Α1Σ25Υ4Φ20.

⁷⁴ *Πρακτικά 2ης Συνεδρίας της Εκτελεστικής Επιτροπής του Συνδικάτου* της 9ης Ιουλίου 1920, στο ΙΑΕΤΕ-Α1Σ25Υ4Φ18.

⁷⁵ Παράλληλα, ανατέθηκε στον μηχανικό ηλεκτρολόγο Γεώργιο Σαρρόπουλο η μελέτη του κόστους μεταφοράς της ενέργειας στην Αθήνα· βλ. *Πρακτικά 6ης Συνεδρίας του Συμβουλίου του Συνδικάτου* της 22ας Νοεμβρίου 1921, στο ΙΑΕΤΕ-Α1Σ25Υ4Φ18.

⁷⁶ Προς τον σκοπό αυτό εκπόνησε σειρά επικουρικών μελετών· στα *Πρακτικά 5ης Συνεδρίας του Συμβουλίου του Συνδικάτου* της 22ας Ιουλίου 1921, αναφέρεται η ολοκλήρωση Γενικής Έκθεσης «περί των βιομηχανικών εγκαταστάσεων του Νομού Αττικοβοιωτίας» και τριών σειρών στατιστικών πινάκων «κινητηρίου δυνάμεως βιομηχανικών εγκαταστάσεων» (Αθήνα, Πειραιάς, υπόλοιπο Αττικοβοιωτίας)· παράλληλα προαναγγέλλεται η αντίστοιχη μελέτη για τα αστικά και βιομηχανικά κέντρα της Δυτικής Στερεάς και Δυτικής Πελοποννήσου, που «θέλει σπριχθή εις τα αποτελέσματα της ενεργηθείσης κατά Δεκέμβριον του 1920 βιομηχανικής απογραφής», καθώς και μια μελέτη «αναγομένη εις την μονογραφικήν εξέτασιν των κυριωτέρων Ελληνικών Βιομηχανιών και εις προβλέψεις περί του μέλλοντος αυτών»· δυστυχώς, οι εν λόγω μελέτες δεν μπόρεσαν να εντοπιστούν στα αρχεία της Εθνικής Τράπεζας· αντίγραφα των πρακτικών, στο ΙΑΕΤΕ-Α1Σ25Υ4Φ18.

τη διεθνή εμπειρία και παρουσίασε τη γαλλική νομοθεσία για την αξιοποίηση του Ροδανού ποταμού, τον οποίο θεωρούσε οικονομικά συγκρίσιμο με τον Αχελώ.⁷⁷

Βάσει των παραπάνω μελετών, ο Βαρβαρέσος υπέβαλε το τελικό επιχειρηματικό του σχέδιο. Με γνώμονα το μέγεθος της αγοράς και το κόστος παραγωγής, προέκρινε την έναρξη των εργασιών με την κατασκευή του φράγματος των Κρεμαστών, ικανού να αποδώσει περίπου 87.000 κιλοβατώρες τον χρόνο στην περιοχή της πρωτεύουσας. Έναντι αυτών, ο Βαρβαρέσος υπολόγιζε την υφιστάμενη ζήτηση σε 67.000 κιλοβατώρες με σημαντικά περιθώρια ανόδου, εφόσον αυξανόταν η κατανάλωση. Ως προς το χρηματοδοτικό σχήμα, πρότεινε τη χρήση μετοχών σε ποσοστό 25% της επένδυσης και την έκδοση ομολογιακού δανείου – με την εγγύηση του ελληνικού Δημοσίου – για το υπόλοιπο. Με μέσο λειτουργικό κόστος μόλις 20 λεπτά ανά κιλοβατώρα, η νέα επιχείρηση θα ήταν σε θέση να πουλά το ρεύμα στη μισή τιμή από τις ισχύουσες, εξασφαλίζοντας ικανό περιθώριο για την εξυπηρέτηση των κεφαλαίων της. Ανεξαρτήτως ιδιωτικοοικονομικών κριτηρίων, ο Βαρβαρέσος θεωρούσε πως η γενικότερη οικονομική και κοινωνική σημασία του έργου ήταν:

«[...] τόσοον πασιδηλος, ώστε δεν παρίσταται ανάγκη να τονίσωμεν ταύτην ιδιαιτέρως. Η αθλία κατάστασις εις ην ευρίσκεται σήμερον η συγκοινωνία, η εν γένει κίνησις, ο φωτισμός και πάσαι ανεξαιρέτως αι κοινωνικαί και οικονομικαί λειτουργίαι, αι εξαρτώμεναι εκ της παροχής μηχανικής ενεργείας, καθιστώσιν επιβλητικήν την ανάγκην της λήψεως γενναίων μέτρων προς αντιμετώπισιν της καταστάσεως ταύτης».⁷⁸

Το σχέδιο Βαρβαρέσου παρουσιάζει ενδιαφέρον για τους παράγοντες που συνυπολογίζει – όπως τις επιπτώσεις των συναλλαγματικών διακυμάνσεων στους τόκους των δανείων και το κόστος εισαγωγής ανταγωνιστικών καυσίμων – αλλά και γι' αυτούς που παραλείπει. Μεταξύ των δεύτερων ξεχωρίζει οποιαδήποτε αναφορά στη σχέση της νέας επιχείρησης με την υφιστάμενη Ελληνική Ηλεκτρική Εταιρεία (ΕΗΕ), που λειτουργούσε τον ατμοηλεκτρικό σταθμό του Νέου Φαλήρου και ηλεκτροδοτούσε μεγάλο μέρος της πρωτεύουσας. Οι υπολογισμοί του Βαρβαρέσου βασίζονταν στην υπόθεση πως η νέα επιχείρηση θα απορροφούσε το σύνολο της αγοράς, εκτοπίζοντας τους ανταγωνιστές και υποκαθιστώντας την παραγωγή ρεύματος με την ίδια τη βιομηχανία. Δεδομένης της εποχικότητας που χαρακτηρίζει την παραγωγή υδροηλεκτρικής ενέργειας, είναι απορίας άξιο πώς το σχέδιο θεωρούσε

⁷⁷ Βαρβαρέσος, Κ., *Συνοπτική έκθεσις περί των εν Γαλλία νομοθετικών μέτρων και προπαρασκευαστικών μελετών διαρρυθμίσεως του ποταμού Ροδανού*, 4.8.1922, στο ΙΑΕΤΕ-Α1Σ25Υ4Φ17.

⁷⁸ Βαρβαρέσος, Κ., *Μελέτη περί της οικονομικής εκμεταλλεύσεως της ηλεκτρικής ενεργείας της παραχθισομένης εκ των υδατοπτώσεων του ποταμού Αχελώου*, 20.7.1922, σελ. 35ff, στο ΙΑΕΤΕ-Α1Σ25Υ4Φ17.

εφικτή την πλήρη υποκατάσταση των θερμικών από υδροηλεκτρικές μονάδες. Πίσω από την παράλειψη αυτή δεν αποκλείεται να κρυβόταν η άρρητη προσδοκία του Συνδικάτου να μην *εκτοπίσει*, αλλά να *απορροφήσει* την υφιστάμενη Ηλεκτρική Εταιρεία, διατηρώντας τις θερμοηλεκτρικές μονάδες της· οι δυσκολίες ενός τέτοιου εγχειρήματος φάνηκαν – με άλλη αφορμή – λίγα χρόνια αργότερα.

Τα σχέδια του Συνδικάτου παρέμειναν ανεκπλήρωτα. Ο Υπουργός Εθνικής Οικονομίας αρνήθηκε να υπογράψει τη σύμβαση για την αξιοποίηση των μελετών από το ελληνικό Δημόσιο. Η συγκυρία άλλωστε δεν ήταν καθόλου ευνοϊκή. Λίγο μετά την κατάρτιση των τελικών σχεδίων, η κατάρρευση του μετώπου στη Μικρά Ασία και η καταστροφή της Σμύρνης μετέβαλαν τις προτεραιότητες της ελληνικής πολιτείας. Χρειάστηκε να περάσουν κοντά τέσσερις δεκαετίες μέχρι να κατασκευαστεί – από τη Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού (ΔΕΗ) πλέον – το υδροηλεκτρικό φράγμα στα Κρεμαστά.⁷⁹

Αήληγρή συνδικάτου: η σύμβαση με την Power

Η εγκατάλειψη των φιλόδοξων σχεδίων για την εκμετάλλευση των υδατοπτώσεων στον Αχελώο δεν σήμανε την αναστολή οποιασδήποτε πρωτοβουλίας των τραπεζών στον τομέα της ενέργειας. Άλλωστε, οι επενδύσεις στις αστικές υποδομές και τα έργα κοινής ωφέλειας παρέμεναν επιτακτική ανάγκη, την οποία επέτεινε η έλευση των προσφύγων. Τον Οκτώβριο του 1923, ο Διοικητής της Εθνικής, Αλέξανδρος Διομήδης, συγκάλεσε για τελευταία φορά το Συμβούλιο του Συνδικάτου Υδροηλεκτρικών Μελετών και ανακοίνωσε πως:

«[...] κατά την τελευταίαν αυτού εις Αγγλίαν μετάβασιν προήλθεν εις συνεννοήσεις μετά σοβαρωτάτου οικονομοτεχνικού ομίλου εδρεύοντος εν Λονδίνω υπό την επωνυμίαν "*Power & Traction Finance Company Ltd*" δεχομένου ν' αναλάβη την εκτέλεσιν έργων εν Ελλάδι υπό τον ρητόν όρον της συμμετοχής και της Εθνικής Τραπεζής».⁸⁰

Υπενθυμίζοντας ότι η συμβατική διάρκεια του Συνδικάτου είχε πλέον λήξει, ο Διομήδης πήρε την άδεια των υπόλοιπων μελών να αξιοποιήσει τις μελέτες του Αχελώου στις επαφές του με την Power. Η Εθνική από τη μεριά της δεσμεύθηκε

⁷⁹ Για τα προβλήματα με την κυβέρνηση και το ναυάγιο της σύμβασης με το Δημόσιο, βλ. *Πρακτικά Συνεδριών του Συμβουλίου του Συνδικάτου* της 7ης Αυγούστου 1920 και της 22ας Ιανουαρίου 1921, στο ΙΑΕΤΕ-Α1Σ25Υ4Φ18· μέρος της σχετικής αλληλογραφίας βρίσκεται επίσης στο ΙΑΕΤΕ-Α1Σ25Υ4Φ19.

⁸⁰ *Πρακτικά 8ης Συνεδρίας του Συμβουλίου του Συνδικάτου* της 22ας Οκτωβρίου 1923, στο ΙΑΕΤΕ-Α1Σ25Υ4Φ18.

– εφόσον οι διαπραγματεύσεις κατέληγαν σε αποτέλεσμα – να προσφέρει τη δυνατότητα στις άλλες τράπεζες να συμμετάσχουν στη νέα επένδυση.

Οι συνεννοήσεις της Εθνικής με την Power κράτησαν περίπου έναν χρόνο και οδήγησαν, τον Νοέμβριο του 1924, στην υπογραφή προσυμφώνου για τη σύσταση της Γενικής Ελληνικής Εταιρείας, μιας εταιρείας χαρτοφυλακίου (holding) που θα αναλάμβανε την αναδιοργάνωση και επέκταση της ηλεκτροπαραγωγής και των τροχιοδρόμων στην πρωτεύουσα. Καθοριστική για την έκβαση των συνομιλιών υπήρξε η ανάμιξη του βρετανικού Δημοσίου, που ανέλαβε να εγγυηθεί ομολογιακό δάνειο ύψους ενάμισι εκατομμυρίου λιρών για τη χρηματοδότηση των έργων. Από ελληνικής πλευράς, η Εθνική συμμετείχε στις διαπραγματεύσεις ως εκπρόσωπος του νεοσύστατου Συνδικάτου Μελετών και Επιχειρήσεων. Επρόκειτο για μια νέα τραπεζική κοινοπραξία, στην οποία συμμετείχαν τα περισσότερα από τα παλιά μέλη του Συνδικάτου Υδροηλεκτρικών Μελετών. Ο Βαρβαρέσος κλήθηκε πάλι να προσφέρει τις υπηρεσίες του, αυτή τη φορά ως οικονομικός σύμβουλος της επικεφαλής του ομίλου, Εθνικής Τράπεζας.⁸¹

Οι τελικές διαπραγματεύσεις κράτησαν ενάμιση χρόνο. Οι δυσκολίες δεν αφορούσαν μόνο τις απαιτήσεις της Power, που ήταν φυσικό να επιδιώκει τις μέγιστες δυνατές παραχωρήσεις, αλλά και τις αντιστάσεις των εγκατεστημένων επιχειρήσεων, κυρίως της Ελληνικής Ηλεκτρικής Εταιρείας (ΕΗΕ), που κρατούσε στα χέρια της μια σειρά από στρατηγικές συμβάσεις με μεγάλους καταναλωτές, όπως ήταν τα τραμ και ο ηλεκτρικός σιδηρόδρομος, αλλά και με την Εταιρεία Αερίοφωτος, μέσω της οποίας δένει το ρεύμα στους καταναλωτές. Έχοντας αποτύχει να εξασφαλίσουν τη συνεργασία της Ηλεκτρικής, στις αρχές του 1925, Εθνική και Power προσανατολίστηκαν στην εξόντωση του ανταγωνιστή τους, πολιορκώντας και αποσπώντας τις εταιρείες στις οποίες στηριζόταν για τη διάθεση του ρεύματος (Παντελάκης, 1991: 230ff). Έτσι, ο Βαρβαρέσος ταξίδεψε στο Παρίσι για να διαπραγματευθεί με τους εκπροσώπους της Εταιρείας Αερίοφωτος, στην οποία άνηκε το μεγαλύτερο μέρος του δικτύου διανομής στην πρωτεύουσα· όπως θα έγραφε στον Αλέξανδρο Διομήδη:

«[...] άνευ της συνεργασίας με την Εταιρίαν Αερίοφωτος, πολύ δε μάλλον με την Εταιρίαν ταύτην ως ανταγωνιστήν, αι ελπίδες περί επιτυχίας του όλου σχεδίου θα πλατύνονται τα μέγιστα».⁸²

81 Βαρβαρέσος, Κ., «Σημείωμα περί της επιστημονικής...», *op.cit.* Πρβλ. Παντελάκη (1991: 215ff). Το νέο Συνδικάτο περιλάμβανε τις τράπεζες: Εθνική, Ιονική, Αθηνών, Ανατολής, Λαϊκή, Εμπορική, Εθνικής Οικονομίας, Βιομηχανίας, Γενική και Αξιών· βλ. το συναφές κείμενο της συμφωνίας, 30.9.1924, στο ΙΑΕΤΕ-Α1Σ25Υ4Φ13.

82 Βαρβαρέσος προς Διομήδη, 20.4.1925, στο ΙΑΕΤΕ-Α1Σ25Υ4Φ12.

Συντονιστής των συνομιλιών και συνεργάτης του Βαρβαρέσου ήταν ο μηχανικός και Διευθυντής των Σιδηροδρόμων Αθηνών-Πειραιώς (ΣΑΠ), Αλέξανδρος Βλάχκαλης, που ταυτόχρονα διαπραγματευόταν με τις εταιρείες τροχιοδρόμων και σιδηροδρόμων. Προϊόν όλων αυτών των επαφών ήταν μια σειρά από πρωτόκολλα συνεργασίας, με τα οποία το Συνδικάτο και η Power προσεταιρίζονταν τις εταιρείες μεταφορών αλλά και το δίκτυο διανομής στην Αθήνα. Ο κλοιός γύρω από την Ηλεκτρική είχε αρχίσει να σφίγγει.

Όπως ήταν φυσικό, η Ηλεκτρική αντέδρασε έντονα στις πρωτοβουλίες αυτές, που στρέφονταν ενάντια στα συμβατικά της δικαιώματα, όπως και στην εξαγορά από την Εθνική των λιγνιτωρυχείων Ωρωπού, που προμήθευαν τις θερμοηλεκτρικές μονάδες της Αθήνας. Ακόμα μεγαλύτερη ένταση προκάλεσαν οι κινήσεις της Εθνικής για την άλωση της ίδιας της Ηλεκτρικής Εταιρείας, μέσω της απόκτησης μετοχών από ιδιώτες που ήταν διατεθειμένοι να διευκολύνουν – με το αζημίωτο – την επιθετική εξαγορά της επιχείρησης. Τα σενάρια αυτά είχαν την υποστήριξη του νέου Υποδιοικητή της τράπεζας, Εμμανουήλ Τσουδερού, που θεωρούσε πως μόνο έτσι θα μπορούσαν να «φύγουν από το μέσον» εκείνα τα στελέχη της Ηλεκτρικής που αντιστρατεύονταν τα σχέδια του Συνδικάτου.⁸³ Πρώην βουλευτής των Φιλελευθέρων και οικονομολόγος, ο Τσουδερός είχε οριστεί Υποδιοικητής τον Μάιο του 1925 και είχε εμπλακεί εξ αρχής στις διαπραγματεύσεις για τη σύμβαση της Power, στις οποίες συμμετείχε και ο Βαρβαρέσος. Οι δρόμοι των δύο ανδρών είχαν διασταυρωθεί για πρώτη φορά το 1919 στο Παρίσι, την περίοδο του Συνεδρίου της Ειρήνης. Η συνάντησή τους στην Εθνική Τράπεζα θα αποτελούσε την αφετηρία μιας γόνιμης και πολυετούς συνεργασίας, που θα συνεχιζόταν λίγο αργότερα στην Τράπεζα της Ελλάδος.

Η σύγκρουση των δύο πλευρών κορυφώθηκε το καλοκαίρι του 1925. Ο τύπος της εποχής – μοιρασμένος μεταξύ των στρατοπέδων – έδωσε μεγάλη δημοσιότητα στο ζήτημα, το οποίο είχε σοβαρές πολιτικές προεκτάσεις. Σε τεχνικό επίπεδο, το αρμόδιο συμβούλιο του Υπουργείου Συγκοινωνιών έκρινε τις προτάσεις της Ηλεκτρικής προτιμότερες από εκείνες των ανταγωνιστών της. Η κυβέρνηση του Θεόδωρου Πάγκαλου, ωστόσο, επέλεξε την ανταγωνιστική προσφορά του Συνδικάτου και της Power. Με σύμβαση που επικυρώθηκε με νομοθετικό διάταγμα, το ελληνικό Δημόσιο παραχώρησε στην ανάδοχο το αποκλειστικό προνόμιο παραγωγής και διανομής του ηλεκτρικού ρεύματος σε ακτίνα 20 χιλιομέτρων από την Ομόνοια,

83 Βλ. Τσουδερό προς Διομήδη, 3.7.1925, όπως παρατίθεται στον Παντελάκη (1991: 239ff)· για την εξαγορά των λιγνιτωρυχείων Ωρωπού, βλ. σειρά άρθρων Ι. Δημόπουλου, «Η ιστορία μίας Συμβάσεως», *Πρωία*, 8.2. & 12.2.1927.

καθώς και το αποκλειστικό δικαίωμα εκμετάλλευσης των τραμ και του ηλεκτρικού σιδηρόδρομου για τα επόμενα 60 χρόνια. Ειδικός όρος της σύμβασης προέβλεπε την αναγκαστική απαλλοτρίωση των εγκαταστάσεων της Ηλεκτρικής Εταιρείας, σε περίπτωση που οι δύο πλευρές δεν έρχονταν σε συνεννόηση.⁸⁴ Όπως ήταν αναμενόμενο, η εξέλιξη αυτή επέδρασε καταλυτικά στις διαπραγματεύσεις, εφόσον υποχρέωσε την Ηλεκτρική σε υποχώρηση και συμβιβασμό. Οι τελικές επαφές έγιναν στο Λονδίνο, με πρωταγωνιστές τους Διομήδη και Βλάχαλη, οι οποίοι εξασφάλισαν την υπογραφή των οριστικών συμφωνιών.⁸⁵ Στις 13 Μαρτίου 1926, στο ίδιο γραφείο όπου το 1920 είχε συσταθεί το Συνδικάτο Υδροηλεκτρικών Μελετών, οι εκπρόσωποι των ελληνικών τραπεζών υπέγραψαν το καταστατικό της Γενικής Ελληνικής Εταιρείας (ΓΕΕ). Καθισμένοι δίπλα στον πληρεξούσιο της Power & Traction, για να του μεταφράζει, ήταν ο Κυριάκος Βαρβαρέσος.⁸⁶ Ο εξηλεκτρισμός της Αθήνας περνούσε σε μία νέα περίοδο.

Η σύμβαση Power επέτρεψε την εισροή κεφαλαίων σε μία περίοδο που οι ανάγκες της χώρας σε ξένες επενδύσεις ήταν ιδιαίτερα επιτακτικές. Από την άλλη, οι όροι της ήταν προκλητικά ευνοϊκοί προς την ανάδοχο εταιρεία, στην οποία εξασφαλιζονταν φορολογικές ατέλειες, υψηλό ποσοστό κερδοφορίας και μια μακρά περίοδος μονοπωλίου. Ο Βαρβαρέσος, ως φαίνεται, δεν συμπάθησε αυτή την πτυχή της εργασίας του. Δύο δεκαετίες αργότερα, όταν ως Αντιπρόεδρος της κυβέρνησης βρέθηκε αντιμέτωπος με τις επίμονες πιέσεις της Power, αρνήθηκε να εφαρμόσει τη σύμβαση, δηλώνοντας στον Βρετανό συνομιλητή του πως *«ήξερε καλύτερα απ' όλους πόσο παράλογες ήταν οι παραχωρήσεις, γιατί τις είχε συντάξει ο ίδιος ως δικηγόρος της εταιρείας!»*.⁸⁷

Μετά την πώση της δικτατορίας, η σύμβαση Power βρέθηκε στο στόχαστρο μερίδας του τύπου και αρκετών αντιβενιζελικών βουλευτών. Η κυβέρνηση, που προσανατολιζόταν στη διεκδίκηση ενός εξωτερικού δανείου στις αγορές του Λονδίνου, προτίμησε εντούτοις να την επικυρώσει, για να μη δυσαρεστήσει τον βρετανικό

84 Η σύμβαση υπογράφηκε στις 14.10.1925 και κυρώθηκε με νομοθετικό διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ Α 309, 17.10.1925· η σύμβαση τροποποιείται στις 29.10.1925 και κυρώθηκε με νέο διάταγμα στο ΦΕΚ Α 389, 5.12.1925. Η οικονομική κυβέρνηση, που διαδέχθηκε το καθεστώς Παγκάλου, αρκέστηκε στη διαπραγμάτευση της ευνοϊκότερης ερμηνείας κάποιων όρων, καταλήγοντας σε συναφή συμφωνία· βλ. ΦΕΚ Α 60, 11.4.1927. Για τους όρους των συμβάσεων και το σχετικό παρασκήνιο, βλ. Στεφανίδη (1930: 280ff), Παντελάκη (1991: 258ff) και Ι. Δημόπουλο, *ibid.*

85 Βλ. Παντελάκη (1991: 269ff). Για την εμπλοκή του Βαρβαρέσου από την Αθήνα, βλ. λ.χ. Βαρβαρέσο προς Βαμβέτο, 13.11.1925, στο ΙΑΕΤΕ-ΑΙΣ25Υ4Φ12.

86 Ο πληρεξούσιος της Power & Traction ήταν ο Gerald Talbot· βλ. *Πρωία*, 12.2.1927, σελ. 1. Λίγο αργότερα, ο Βαρβαρέσος ορίστηκε επίσης μέλος του διοικητικού συμβουλίου της θυγατρικής της ΓΕΕ, Εταιρείας Ηλεκτρικών Σιδηροδρόμων· βλ. *Ελεύθερον Βήμα*, 8.4.1926, σελ. 6.

87 Quintin Hill προς Davidson (Treasury), 11.9.1945, στο FO371-48335.

παράγοντα.⁸⁸ Λίγους μήνες αργότερα, ο Βαρβαρέσος βρέθηκε αναμειγμένος στις διαπραγματεύσεις για τη σύναψη του νέου δανείου, οι οποίες θα οδηγούσαν στη σταθεροποίηση της δραχμής και τη δημιουργία της Τράπεζας της Ελλάδος (βλ. κεφάλαιο 3).

Δ. Σύζυγος και πατέρας

Ως σύμβουλος του Συνδικάτου Υδροηλεκτρικών Μελετών, ο Βαρβαρέσος δεν είχε διατάσει να καταδικάσει την «αθλία κατάσταση» των μέσων συγκοινωνίας της πρωτεύουσας. Σε αυτά όμως χρωστούσε τη γνωριμία του, την ίδια περίπου εποχή, με τη γυναίκα που έμελλε να παντρευτεί.⁸⁹

Η Μαθίλδη Ράκοβιτς (ή Ρακόφσκι) καταγόταν από μια μικρή πόλη της Πολωνίας.⁹⁰ Ο πατέρας της ήταν καπετάνιος στο ποτάμι, αλλά μάλλον είχε πεθάνει νέος, με αποτέλεσμα η μητέρα της να ξαναπαντρευτεί. Πέραν τούτου, ελάχιστα είναι γνωστά για την οικογένειά της, που ήταν όμως αρκετά φτωχή. Η ίδια δεν συνήθιζε να μιλάει για το παρελθόν της, ενώ διατηρούσε την απλότητα ενός ανεπιτήδευτου ανθρώπου που δεν συμπαθούσε τις πολλές κοσμικότητες. Έχοντας δουλέψει ως κομμώτρια στη Λωζάννη ή το Παρίσι, μετακόμισε στην Αθήνα, όπου άνοιξε ένα κομμωτήριο στην πλατεία Συντάγματος, κοντά στην οδό Καραγεώργη Σερβίας.

Κατά την οικογενειακή αφήγηση, ο Κυριάκος γνώρισε τη Μαθίλδη στο τραμ, απ' όπου κατέβηκε για να την ακολουθήσει. Ήταν εννέα χρόνια μικρότερή του και διατηρούσε ήδη το δικό της κομμωτήριο. Για τα δεδομένα της αστικής Αθήνας του 1920, η σχέση ενός ανερχόμενου καθηγητή του πανεπιστημίου με μίαν αλλοδαπή κομμώτρια αποτελούσε πρόκληση – κυρίως για τις Ελληνίδες κόρες των «καλών» αστικών οικογενειών, που φρόντιζαν να ενημερώσουν τους γονείς του Κυριάκου για το σκανδαλώδες ειδύλλιο. Θέλοντας να μάθει περισσότερα, η μητέρα του έστειλε την κόρη της, Μαρίκα, να χτενιστεί στο κομμωτήριο του Συντάγματος. Οι υποψίες της δεν άργησαν να επιβεβαιωθούν, όταν λίγο αργότερα εμφανίστηκε ο Κυριάκος με μία ανθοδέσμη· αντικρίζοντας την αδελφή του, δεν άργησε να αντιληφθεί πως

88 Βλ. Στεφανίδη (1930: 286), Δαφνή (1997 [1974]: 369ff) και Κωστή (2003: 261).

89 Οι πληροφορίες της ενότητας προέρχονται από προσωπικές συνεντεύξεις με μέλη της οικογένειας, κυρίως με τον Κώστα Παπαχρυσάνθου (13.4.2013, 15.3.2014) και τον εγγονό του Βαρβαρέσου, Alan Stone (19.3.2015). Χρήσιμα ήταν επίσης τα αρχεία της Αρχιεπισκοπής Αθηνών, όπου και εντοπίστηκε η συναφής άδεια γάμου, με αριθμό 1927 και ημερομηνία έκδοσης 3.7.1923· βλ. το αντίγραφο στο ΙΑΕΤΕ-Α4S2Y2F6/5.

90 Στην άδεια γάμου της, δηλώνεται ως τόπος γέννησης η πόλη Πουλτούσκ (Pultusk) της Πολωνίας, ενώ το έτος γέννησης που προκύπτει από τη δηλωθείσα ηλικία είναι το 1892.

οι προθέσεις του είχαν πλέον διαρρεύσει. Κανείς όμως δεν πρόβαλε αντίρρηση· η Ματθίλδη υπήρξε εξ αρχής αγαπητή στην οικογένεια, αν και δεν έπαψε να αισθάνεται κάπως ξένη μεταξύ των Ελλήνων συγγενών της.

Ο Κυριάκος και η Ματθίλδη παντρεύτηκαν την 5η Ιουλίου 1923 στην Αγία Αικατερίνη, λίγα μέτρα από το πατρικό του γαμπρού. Δύο χρόνια αργότερα το ζευγάρι απέκτησε το μοναδικό του παιδί, την Υβόννη. Η οικογένεια μετακόμισε στο Παλαιό Φάληρο, επί της οδού Ποσειδώνος 30, όπου ο μπαρμπα-Χαράλαμπος είχε αγοράσει ένα διώροφο σπίτι με θέα στη θάλασσα. Μια νέα περίοδος ξεκινούσε στη ζωή του Κυριάκου.

Από το παρασκήνιο στο προσκήνιο, 1927-32

Α. Η σταθεροποίηση του 1927-28 και η ίδρυση της Τράπεζας της Ελλάδος

Βγαίνοντας από μια δεκαετία πολέμων, εδαφικών ανακατατάξεων και ανταλλαγών πληθυσμού, η μεσοπολεμική Ελλάδα βρέθηκε αντιμέτωπη με μια σειρά σημαντικών προκλήσεων, με κυριότερες την ενσωμάτωση των Νέων Χωρών και την αποκατάσταση εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων. Με τη Μεγάλη Ιδέα να αποτελεί πια παρελθόν, η χώρα έστρεψε την προσοχή της στο εσωτερικό των νέων της συνόρων και την ανασυγκρότηση της οικονομίας – υπό τις ακραίες πολιτικές συνθήκες που είχε δημιουργήσει η μικρασιατική τραγωδία.

Η Ελλάδα του Μεσοπολέμου παρέμενε μια φτωχή και κατεχόμενη αγροτική οικονομία. Οι πολεμικοί εξοπλισμοί και η έλευση των προσφύγων μπορεί να είχαν δώσει ώθηση στη μεταποίηση, ο δευτερογενής τομέας παρέμενε ωστόσο στο περιθώριο της οικονομικής δραστηριότητας.¹ Τα δύο τρίτα του πληθυσμού εξακολουθούσαν να ζουν και να απασχολούνται στην ύπαιθρο, όπου παράγονταν το 60% του εθνικού εισοδήματος και το 90% των εξαγωγών, με κυριότερα εξαγωγίμα προϊόντα τον καπνό και τη σταφίδα. Το βασικό πρόβλημα της γεωργίας παρέμενε η περιορισμένη έκταση των καλλιεργούμενων εδαφών και οι πρωτόγονες μέθοδοι παραγωγής. Επιπλέον, σημαντικές εκτάσεις υπέφεραν από πλημμύρες και μαστίζονταν από την ελονοσία. Η αγροτική μεταρρύθμιση συνέβαλε στην εκτόνωση των κοινωνικών πιέσεων που είχε προκαλέσει η άφιξη των προσφύγων, δεν συνοδεύθηκε όμως από αντίστοιχη βελτίωση στη διάρθρωση ή την παραγωγικότητα του αγροτικού τομέα. Ίσα-ίσα, οι στρεμματικές αποδόσεις μειώθηκαν ακόμα περισσότερο, οξύνοντας την

¹ Σύμφωνα με τις διαθέσιμες εκτιμήσεις, τη δεκαετία του 1920 ο δευτερογενής τομέας (χωρίς τις κατασκευές) μετά βίας άγγιζε το 8% του ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος (ΑΕΠ): τα αντίστοιχα ποσοστά για τον πρωτογενή και τον τριτογενή τομέα ήταν 61% και 31% περίπου· βλ. Κωστελένο et al. (2007: Πίνακας 6-VII).

υποαπασχόληση και διευρύνοντας το έλλειμμα στο εμπορικό ισοζύγιο της χώρας. Τα δημητριακά, που κάλυπταν το 70% των καλλιεργούμενων εκτάσεων, εμφάνιζαν μερικές από τις χαμηλότερες αποδόσεις στην Ευρώπη – ακόμα και στα Βαλκάνια. Έτσι, στα τέλη της δεκαετίας του 1920, η Ελλάδα εξακολουθούσε να καλύπτει τα δύο τρίτα των αναγκών της σε σιτάρι από το εξωτερικό.²

Με αυτά τα δεδομένα, η βελτίωση των αγροτικών εισοδημάτων και η ελάφρυνση του ισοζυγίου προϋπέθεταν την πραγματοποίηση ουσιαστικών έργων υποδομής στην ύπαιθρο. Αυτός ήταν ο στόχος των «μεγάλων παραγωγικών έργων», μιας σειράς εγγειοβελτιωτικών παρεμβάσεων στις πεδιάδες της Θεσσαλονίκης και των Σερρών, στην Ήπειρο, τη Βοιωτία και την Κρήτη, αλλά και ενός φιλόδοξου προγράμματος οδοποιίας. Αν και οι πρώτες σκέψεις για τα έργα αυτά είχαν γίνει ήδη στα τέλη της προηγούμενης δεκαετίας, η υλοποίησή τους κατέστη επείγουσα μετά τον πόλεμο, οπότε και το ζήτημα της «βιωσιμότητας» της ελληνικής οικονομίας τέθηκε πλέον επιτακτικά.³ Η έλευση των προσφύγων δεν επηρέασε μόνο την ύπαιθρο, αφού άσκησε παράλληλα έντονες πιέσεις στις ισχνές υποδομές των αστικών κέντρων. Απευθυνόμενος στον Πρωθυπουργό Ανδρέα Μιχαλακόπουλο, το 1924 ο Αμερικανός πρέσβης στην Αθήνα διαμαρτυρόταν για τις πρακτικές δυσκολίες της καθημερινότητας: «Καταλαβαίνετε, κύριε πρόεδρε, ότι δεν μπορώ την ίδια μέρα να κάμω το μπάνιο μου και να πιω και τσάι. Πρέπει μια μέρα το ένα και μια μέρα το άλλο».⁴ Σε μία πόλη χωρίς δίκτυο υπονόμων, όπου εννιά στους δέκα καταναλωτές είχαν νερό μία φορά κάθε τέσσερις ημέρες, οι περισσότεροι δυσκολεύονταν να διατηρήσουν το χιούμορ τους. Με την αύξηση του αστικού πληθυσμού, τα προβλήματα ύδρευσης, αποχέτευσης και ηλεκτροδότησης εντάθηκαν, ενώ η ανάγκη στέγασης των προσφύγων επιδείνωσε ένα προϋπάρχον κοινωνικό και υγειονομικό πρόβλημα. Με δυο λόγια, ο Μεσοπόλεμος ήταν μια περίοδος βίαιης προσαρμογής και μετασχηματισμού, κοινωνικού και οικονομικού· η πολιτική αστάθεια που τον διέκρινε ήταν αναπόδραστη συνέπεια αυτής της βιαιότητας.

Για να επιτευχθεί ο εν λόγω μετασχηματισμός, η Ελλάδα χρειαζόταν κεφάλαια – και μάλιστα πολλά. Μετά από μια δεκαετία πολέμων, τα δημόσια οικονομικά δεν ήταν καθόλου ανθηρά. Η έλευση των προσφύγων είχε επιβαρύνει ακόμα περισσότερο τις

2 Βλ. Τράπεζα της Ελλάδος (1934), *Εκθεσις επί του Ισολογισμού, 31 Δεκεμβρίου 1933*, Αθήνα.

3 Σε αυτό συνέβαλε η μεταστροφή της αμερικανικής πολιτικής, που περιόρισε τις μεταναστευτικές ροές, στερώντας την ελληνική ύπαιθρο από έναν παραδοσιακό δίαυλο εκτόνωσης των πληθυσμιακών πιέσεων. Για την περίφημη συζήτηση περί βιωσιμότητας, βλ. Χατζιωσόφ (1986) και Kakridis (2009b).

4 Δαφνής (1997 [1974]: 286)· καθοριστική για την αντιμετώπιση του προβλήματος θα είναι η κατασκευή του φράγματος του Μαραθώνα, το 1932, από την αμερικανική εταιρεία ULEN, σε εφαρμογή συναφούς σύμβασης και εξωτερικού δανείου του 1925 (Τσοκόπουλος, 1999: 114).

κρατικές δαπάνες, την ίδια στιγμή που τα έσοδα – παρά τη σημαντική αύξηση της φορολογίας – δυσκολεύονταν να ισοσκελίσουν τους προϋπολογισμούς. Διαδοχικά ελλείμματα καλύπτονταν συνήθως από εσωτερικά δάνεια: το κράτος δανειζόταν από την Εθνική Τράπεζα, που με τη σειρά της αύξανε την κυκλοφορία χαρτονομισμάτων. Η δημοσιονομική καχεξία μετατρεπόταν σε νομισματική αστάθεια: ανήμπορο να συγκεντρώσει επαρκείς πόρους, το κράτος «φορολογούσε» τους πολίτες μέσω του πληθωρισμού. Μεταξύ 1920 και 1927, οι τιμές πενταπλασιάστηκαν· ο πληθωρισμός, με άλλα λόγια, έτρεχε με ετήσιο ρυθμό πάνω από 25% (βλ. Διάγραμμα 3.1). Οι εναλλακτικές στο εσωτερικό ήταν περιορισμένες. Η ανάγκη προσφυγής – και μάλιστα δύο φορές – σε τεχνάσματα όπως η διχοτόμηση των χαρτονομισμάτων, φανέρωνε την απροθυμία των Ελλήνων πολιτών να εμπιστευθούν τις αποταμιεύσεις τους στο Δημόσιο – τουλάχιστον με τη θέλησή τους!⁵

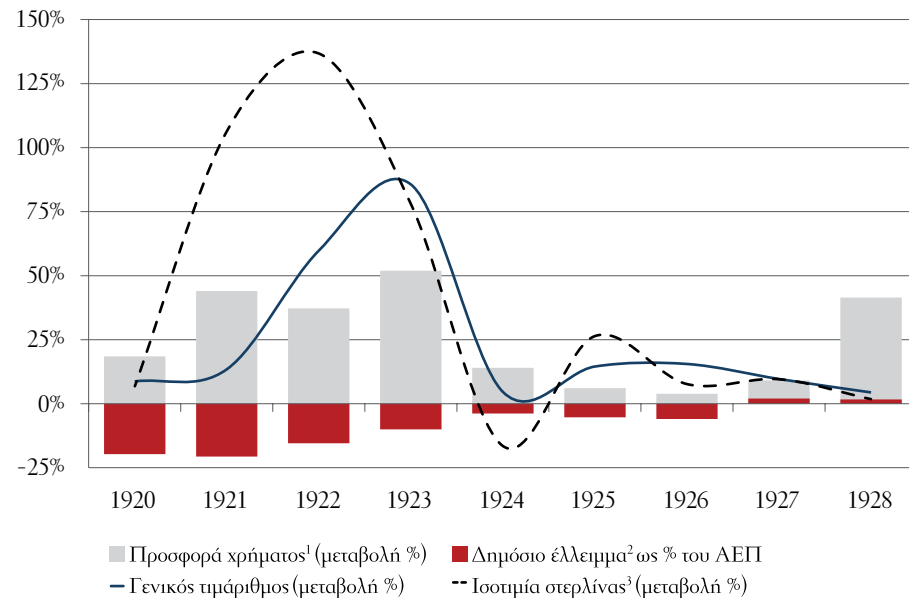
Η λύση ήταν προφανής: η Ελλάδα έπρεπε να δανειστεί κεφάλαια από το εξωτερικό. Ποιός όμως θα ήταν διατεθειμένος να αγοράσει ελληνικά ομόλογα; Χάρη κυρίως στο ασφυκτικό θεσμικό πλαίσιο της Διεθνούς Οικονομικής Επιτροπής (ΔΟΕ), που δραστηριοποιόταν στην Ελλάδα από το 1898, η χώρα εξυπηρετούσε κανονικά το εξωτερικό της χρέος. Εντούτοις, η δημοσιονομική καχεξία και η νομισματική αστάθεια δεν άφηναν πολλά περιθώρια αισιοδοξίας, ενώ οι εκκρεμότητες που δημιουργούσαν οι επανορθώσεις και τα χρέη προς τους συμμάχους δυσχέραιναν την άντληση πόρων από το εξωτερικό. Μοναδική εξαίρεση ήταν το προσφυγικό δάνειο, που είχε εκδοθεί με την υποστήριξη της Κοινωνίας των Εθνών το 1924. Ακόμα και αυτό όμως, συνοδευόταν από υψηλά επιτόκια και ένα αυστηρό πλαίσιο εποπτείας από την Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ).⁶ Συνεπώς, η δημοσιονομική και η νομισματική εξυγίανση αποτελούσαν τις αναγκαίες προϋποθέσεις για να αποκατασταθεί η πρόσβαση της χώρας στις διεθνείς κεφαλαιαγορές και να χρηματοδοτηθούν τα παραγωγικά έργα.

Αυτές ήταν οι συνθήκες με τις οποίες βρέθηκε αντιμέτωπη η οικουμενική κυβέρνηση που προέκυψε από την ανατροπή της δικτατορίας του Πάγκαλου και τις εκλογές του Νοεμβρίου του 1926 – τις πρώτες μετά από μακρά περίοδο πολιτικής ανωμαλίας. Οι κάλπες δεν έδωσαν σαφές προβάδισμα σε καμία παράταξη, επιβεβαιώνοντας την επιθυμία του εκλογικού σώματος να υπερβεί την πόλωση του Εθνικού Διχασμού.

5 Τα αναγκαστικά εσωτερικά δάνεια του 1922 και του 1926 προέκυψαν από τη μείωση της ονομαστικής αξίας όλων των τραπεζογραμματίων κατά 50% και 25%, αντίστοιχα, και την ταυτόχρονη μετατροπή του υπολοίπου σε εικοσαετή κρατικά ομόλογα. Τα κονδύλια του δεύτερου αναγκαστικού δανείου χρησιμοποιήθηκαν για την εξόφληση των εντόκων γραμματίων Εθνικής Αμύνης, των μόνων πιστωτικών τίτλων που μπόρεσαν να εκδοθούν πριν τη σταθεροποίηση.

6 Στεφανίδης (1930: 234ff)· για το ζήτημα των πολεμικών πιστώσεων, βλ. επίσης Παντελάκη (1988) και Αγγελόπουλο (1937).

Διάγραμμα 3.1 Από την καταστροφή στη σταθεροποίηση
(Δημοσιονομικά και νομισματικά μεγέθη, 1920-1928)

1 Κυκλοφορία τραπεζογραμμάτων και καταθέσεις όψεως.

2 Τα στοιχεία αναφέρονται στα οικονομικά έτη που δρασικελίζουν το τρέχον και το επόμενο ημερολογιακό έτος· π.χ. τα στοιχεία του 1920 αναφέρονται στο οικονομικό έτος 1920-21.

3 Η ισοτιμία εκφράζεται ως δρχ./£, οπότε κάθε % αύξηση υποδηλώνει υποτίμηση της δραχμής.

Πηγές: Η προσφορά χρήματος και το ονομαστικό ΑΕΠ από τον Κωστελένο et al. (2007: Πίνακες 9-ΙΙΑ & 9-ΙΥΑ)· το έλλειμμα του προϋπολογισμού από διαδοχικά τεύχη των *Εκθέσεων του Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος*· ο γενικός τιμάρθμος ακρίβειας ζωής (ΓΣΥΕ) και η ισοτιμία της στερλίνας από διαδοχικά τεύχη της *Οικονομικής Επιτηρίδος της Ελλάδος* του Γ. Χαριτάκη.

Άλλωστε, η Μικρασιατική Καταστροφή είχε μειώσει την απόσταση μεταξύ των δύο παραδοσιακών στρατοπέδων, των οποίων οι ιδεολογικές διαφορές ήταν μικρότερες απ' ό,τι άφηνε να εννοηθεί η σφοδρότητα των μεταξύ τους συγκρούσεων, που αφορούσαν κυρίως τη νομή της εξουσίας και τον έλεγχο της κρατικής μηχανής και του στρατού.⁷

⁷ Η οικουμενική κυβέρνηση προέκυψε από τη συνεργασία δύο βενιζελικών και δύο αντιβενιζελικών κομμάτων, υπό την προεδρία της υπερκομματικής προσωπικότητας του Αλ. Ζαΐμη· ο όρος «οικουμενική» ήταν κάπως παραπλανητικός, πόσο μάλλον εφόσον σταδιακά απομακρύνθηκαν από την κυβέρνηση τόσο οι Λαϊκοί του Παναγή Τσαλδάρη όσο και η Δημοκρατική Ένωση του Αλέξανδρου Παπαναστασίου. Πυρήνας των κυβερνήσεων παρέμεινε σε όλη τη διάρκεια το Κόμμα Φιλελευθέρων, με επικεφαλής τον Γεώργιο Καφαντάρη, ο οποίος είχε αναλάβει και το δύσκολο χαρτοφυλάκιο της οικονομίας. Για τις πολιτικές εξελίξεις της περιόδου, βλ. Λαφνή (1997 [1974]), Mavrogordatos (1983: 25-54) και Mazower (1991: 19-37).

Η εξασφάλιση ενός νέου εξωτερικού δανείου αποτέλεσε βασική προτεραιότητα της νέας κυβέρνησης, που έσπευσε καταρχάς να τακτοποιήσει τα πολεμικά χρέη. Το φθινόπωρο του 1926 επαναλήφθηκαν οι διαπραγματεύσεις με την Αγγλία, οι οποίες ολοκληρώθηκαν λίγους μήνες αργότερα· ακολούθησαν παρόμοιες συμφωνίες με τις Ηνωμένες Πολιτείες και τη Γαλλία, αίροντας έτσι τα νομικά εμπόδια που απέτρεπαν την έκδοση ελληνικών ομολόγων στις διεθνείς αγορές.⁸ Έμενε να κερδηθεί και η εμπιστοσύνη των ξένων επενδυτών. Καθοριστικό ρόλο θα έπαιζε η στάση της Δημοσιονομικής Επιτροπής της Κοινωνίας των Εθνών, την υποστήριξη της οποίας επιζητούσε διακαώς η ελληνική πλευρά. Το μήνυμα από τη Γενεύη ήταν ξεκάθαρο: η Ελλάδα έπρεπε να νοικοκυρέψει τα δημόσια οικονομικά της και να σταθεροποιήσει τη δραχμή.⁹

Τον Δεκέμβριο του 1926, ο Υπουργός Οικονομικών και διάδοχος του Βενιζέλου στην αρχηγία του Κόμματος Φιλελευθέρων, Γεώργιος Καφαντάρης, ανέθεσε σε επιτροπή εμπειρογνομόνων την υπόδειξη των κατάλληλων μέτρων για τη σταθεροποίηση. Η επιτροπή, στην οποία συμμετείχε ο Βαρβαρέσος με την ακαδημαϊκή του ιδιότητα, προχώρησε σε σειρά προτάσεων για την ισοσκέλιση του προϋπολογισμού και τη νομισματική εξυγίανση. Οι περισσότερες από αυτές ήταν μάλλον αυτονόητες, εφόσον προέτασαν την περικοπή των πολεμικών δαπανών και τον εκσυγχρονισμό της φορολογίας. Το νοικοκύρεμα των δημόσιων οικονομικών, με τη σειρά του, θα άνοιγε τον δρόμο για την αντιμετώπιση του νομισματικού προβλήματος, που συνίστατο «εις την αστάθειαν της δραχμής».¹⁰ Ο πληθωρισμός είχε συνοδευθεί από σταδιακή υποτίμηση του εθνικού νομίσματος, που βρισκόταν πλέον στο 1/15 της προπολεμικής του αξίας (βλ. Διάγραμμα 3.1). Κατά τα πρότυπα της εποχής, νομισματική εξυγίανση δεν σήμαινε απλά σταθεροποίηση της κυκλοφορίας και τιθάσευση του πληθωρισμού· πάνω απ' όλα, σήμαινε «κλείδωμα» της ισοτιμίας και πρόσδεση της δραχμής στο άρμα του χρυσού.

⁸ Επρόκειτο για διαπραγματεύσεις που είχαν ξεκινήσει από το 1924, στις οποίες είχαν συμμετάσχει τόσο ο Αλέξανδρος Διομήδης, όσο και ο Εμμανουήλ Τσουδερός· τον Οκτώβριο του 1926, η κυβέρνηση Κονδύλη ανέθεσε στον Ελευθέριο Βενιζέλο να έρθει σε επαφή με τους Βρετανούς για την τελική ρύθμιση του ζητήματος. Η υπογραφή της οριστικής συμφωνίας έγινε στις 9 Απριλίου 1927. Αν και είχε εξασφαλιστεί από τις αρχές του 1928, η συμφωνία με τις ΗΠΑ επικυρώθηκε στις 8.11.1928· δυσκολότερες αποδείχθηκαν οι διαπραγματεύσεις με τους Γάλλους, που ολοκληρώθηκαν τον Δεκέμβριο του 1928 (Παντελάκης, 1988: 200ff· Δρίτσα, 2012: 118ff).

⁹ Αντίστοιχες ήταν και οι νοουθεσίες της Τράπεζας της Αγγλίας και της Διεθνούς Οικονομικής Επιτροπής που είχαν διατυπωθεί ήδη από τα μέσα του 1926· βλ. Pcpclasis-Minoglou (1996).

¹⁰ *Εκθεσις επιτροπής εμπειρογνομόνων περί της οικονομικής εξυγιάσεως και βελτιώσεως των δημοσίων οικονομικών*, Ιανουάριος 1927, στο ΙΑΕΤΕ-Α1Σ34Υ33Φ146. Βλ. επίσης Ψαλιδόπουλο (1989: 316ff) και «Η πρώτη συνεδρία της επιτροπής των εμπειρογνομόνων», *Ελευθερον Βήμα*, 21.12.1926, σελ. 6.

Ο κανόνας του χρυσού είχε αποτελέσει τον ακρογωνιαίο λίθο του διεθνούς νομισματικού συστήματος πριν το 1914.¹¹ Κάθε χώρα όριζε την ισοτιμία της σε όρους του κίτρινου μετάλλου και ήταν πρόθυμη να ανταλλάξει το εθνικό της νόμισμα με αυτό, χωρίς περιορισμούς. Έτσι, οι χώρες εξασφάλιζαν ελευθερία στην κίνηση κεφαλαίων και σταθερές ισοτιμίες, θυσιάζοντας μέρος της ανεξαρτησίας τους στη νομισματική πολιτική. Τυχόν εμπορικές ανισορροπίες διορθώνονταν αυτόματα, μέσω της προσαρμογής της κυκλοφορίας.¹² Το ξέσπασμα του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου είχε αναγκάσει τις χώρες να αναστείλουν τη μετατρεψιμότητα των νομισμάτων τους για να ανακτήσουν τον έλεγχο της εκτυπωτικής μηχανής. Τυπώνοντας χρήματα στη διάρκεια του πολέμου και της ανοικοδόμησης, πολλές από αυτές είδαν τις τιμές τους να εκτινάσσονται στα ύψη και τα νομίσματά τους να απαξιώνονται. Θέλοντας να ξορκίσουν τη νομισματική αστάθεια, η μία μετά την άλλη, τη δεκαετία του 1920 οι χώρες επέστρεψαν στον χρυσό, υιοθετώντας τις απαραίτητες σταθεροποιητικές πολιτικές. Για τα μέλη της επιτροπής «οικονομικής εξυγιάνσεως» είχε έρθει πλέον και η σειρά της δραχμής: προκειμένου να μπορέσει η Ελλάδα να δανειστεί στο εξωτερικό, το εθνικό νόμισμα έπρεπε να προσδεθεί στον χρυσό ή σε κάποιο σταθερό νόμισμα, όπως ήταν η στερλίνα και το δολάριο.¹³

Στο ίδιο μήκος κύματος κινήθηκαν οι υποδείξεις των εμπειρογνομόνων που όρισε η Δημοσιονομική Επιτροπή της Κοινωνίας των Εθνών, οι οποίοι επισκέφθηκαν την Ελλάδα την άνοιξη του 1927.¹⁴ Κρίσιμες αποδείχθηκαν όμως οι παρατηρήσεις τους για τον ρόλο της Εθνικής Τράπεζας. Συγκεκριμένα, τα μέλη της επιτροπής καυτηρίασαν τις σχέσεις της Εθνικής με το Δημόσιο, επικρίνοντας ταυτόχρονα το

11 Οι διατυπώσεις που ακολουθούν είναι αναπόφευκτα απλουστευτικές, εφόσον επιδιώκουν να συνοψίσουν κάποια από τα πιο πολυσυζητημένα θέματα της διεθνούς νομισματικής ιστορίας: ο ενδιαφερόμενος αναγνώστης θα μπορούσε να ξεκινήσει το ταξίδι του από τις κλασικές συλλογές δοκιμών των Eichengreen & Flandreau (1997) και Bordo & Schwartz (1984)· ειδικά για τη μεσοπολεμική εμπειρία, βλ. επίσης Brown (1940) και League of Nations (1944).

12 Αυτή ήταν τουλάχιστον η θεωρία· στην πράξη, οι χώρες – κυρίως όσες είχαν εμπορικά πλεονάσματα – είχαν τη δυνατότητα να αποκλίνουν από τους κανόνες, αποσυνδέοντας την εγχώρια κυκλοφορία από το εμπορικό τους ισοζύγιο. Οι αποκλίσεις αυτές, τις οποίες επεσήμαινε και ο Κυριάκος Βαρβαρέσος στις πανεπιστημιακές του διαλέξεις, συνέβαλαν στην τελική κατάρρευση του κανόνα του χρυσού. Βλ. Nurkse (1944) και Bordo & MacDonland (2003)· για την κριτική του Βαρβαρέσου στη «θεωρία των κυκλοφοριακών μέσων», βλ. Μυλωνά (1939 [1937]: 37ff).

13 Ανάλογα με το αν μια χώρα συνδεόταν απευθείας με τον χρυσό ή μέσω ενός άλλου νομίσματος (που ήταν μετατρέψιμο σε χρυσό), προσχωρούσε στον κανόνα του χρυσού ή τον κανόνα του χρυσού συναλλάγματος (gold exchange standard)· η διαφορά, αν και όχι αμελητέα, ήταν μάλλον τεχνική και δεν θα μας απασχολήσει περαιτέρω. Άλλωστε, περιφερειακές χώρες όπως η Ελλάδα είχαν ισχυρά κίνητρα να υιοθετήσουν τον κανόνα χρυσού συναλλάγματος.

14 Πρόκειται για την περίφημη επιτροπή υπό τον Joseph Avenol, στην οποία συμμετείχαν άλλα τρία μέλη της γραμματείας της Κοινωνίας των Εθνών. Η ελληνική κυβέρνηση, που κάθε άλλο παρά ενθουσιασμένη ήταν από την προοπτική της επίσκεψης, αναγκάστηκε να υποχωρήσει αφού κατέστη σαφές ότι η αξιολόγηση από τη Δημοσιονομική Επιτροπή ήταν απαραίτητη για την εξασφάλιση εξωτερικού δανείου (βλ. Κωστή, 2003: 272ff και Πύρρο, 1936: 28ff).

γεγονός ότι το εκδοτικό προνόμιο βρισκόταν στα χέρια μιας εμπορικής τράπεζας. Η σύγχρονη πρακτική υπαγόρευε την ανάθεση της νομισματικής πολιτικής σε ένα ανεξάρτητο ίδρυμα, ικανό να λειτουργήσει ως αρωγός ολόκληρου του τραπεζικού συστήματος και να αντισταθεί στις πολιτικές πιέσεις.¹⁵ Έτσι, η σταθεροποίηση της ελληνικής οικονομίας συνδέθηκε με τη μετατροπή της Εθνικής σε αμιγώς εκδοτικό ίδρυμα.

Στερούμενη ουσιαστικών εναλλακτικών, η ελληνική πλευρά αναγκάστηκε να αποδεχθεί τους όρους της Κοινωνίας των Εθνών, ελπίζοντας να μπορέσει να καθυστερήσει την τραπεζική μεταρρύθμιση. Όταν η μεταρρύθμιση αυτή αποδείχθηκε αδιαπραγμάτευτη, η Εθνική αρνήθηκε κατηγορηματικά να αναστείλει τις εμπορικές της δραστηριότητες. Ταυτόχρονα, η κυβέρνηση αντιμετώπιζε με καχυποψία το ενδεχόμενο αποδυνάμωσης του μεγαλύτερου πιστωτικού ιδρύματος της χώρας. Οι διαπραγματεύσεις φάνηκαν να οδηγούνται σε αδιέξοδο. Τη λύση έδωσε ο Υποδιοικητής της Εθνικής, Εμμανουήλ Τσουδερός, προτείνοντας την ίδρυση μιας νέας τράπεζας, στην οποία η Εθνική θα παραχωρούσε το εκδοτικό προνόμιο, μαζί με τα αντίστοιχα περιουσιακά στοιχεία και υποχρεώσεις.¹⁶ Έτσι, οπλισμένη με ένα σύγχρονο καταστατικό που θα οριοθετούσε τις σχέσεις της με το κράτος, η νέα τράπεζα θα αφιερωνόταν στην προάσπιση του νομίσματος, ενώ η Εθνική θα μπορούσε να συνεχίσει τις εμπορικές της δραστηριότητες.

Αυτοί ήταν οι βασικοί άξονες του Πρωτοκόλλου της Γενεύης, της διεθνούς πράξης με την οποία η ελληνική κυβέρνηση δεσμεύθηκε για μια σειρά από παρεμβάσεις που είχαν στόχο τη δημοσιονομική και νομισματική σταθεροποίηση, συμπεριλαμβανομένης της ίδρυσης της Τράπεζας της Ελλάδος. Η υπογραφή του Πρωτοκόλλου, τον Σεπτέμβριο του 1927, σε συνδυασμό με τη βελτιωμένη εικόνα του προϋπολογισμού, που το 1927-28 κατέγραψε το πρώτο του πραγματικό πλεόνασμα (βλ. Διάγραμμα 3.1), άνοιξαν τον δρόμο για την έκδοση ενός δανείου εννέα εκατομμυρίων λιρών υπό την αιγίδα της Κοινωνίας των Εθνών. Το ένα τρίτο του δανείου προοριζόταν για το συναλλαγματικό απόθεμα της Τράπεζας της Ελλάδος, ενώ το υπόλοιπο θα διοχετευόταν στον προϋπολογισμό και στα έργα αποκατάστασης των προσφύγων.

15 Αυτή ήταν η συνταγή που είχε ακολουθηθεί κατά την ίδρυση διαφόρων κεντρικών τραπεζών στη διάρκεια του Μεσοπολέμου, συχνά υπό την αιγίδα της Κοινωνίας των Εθνών (Singleton, 2010: 50ff).

16 Αυτά συνίσταντο κυρίως στα συναλλαγματικά αποθέματα και χρέη του Δημοσίου προς την τράπεζα· το αντίκριμά τους στο παθητικό ήταν τα ίδια τα τραπεζογραμμάτια σε κυκλοφορία και οι διάφορες καταθέσεις του Δημοσίου ή των εμπορικών τραπεζών στην κεντρική τράπεζα.

Η δημόσια εγγραφή ξεκίνησε στις 31 Ιανουαρίου 1928. Μέσα σε λίγες ώρες το ποσό του δανείου καλύφθηκε πέντε φορές· η Ελλάδα είχε πάλι πρόσβαση στις διεθνείς κεφαλαιαγορές. Τα χρόνια που ακολούθησαν η χώρα θα δανειζόταν πάνω από 30 εκατ. στερλίνες στο εξωτερικό, κυρίως υπό τη μορφή μακροχρόνιων ομολογιών του ελληνικού Δημοσίου.¹⁷ Έτσι, το κόστος εξυπηρέτησης του εξωτερικού χρέους παρέμεινε υψηλό και μάλιστα έφθασε, τις παραμονές του 1932, να καλύπτει τα δύο πέμπτα των κρατικών δαπανών.

Στις 12 Μαΐου 1928, η δραχμή επέστρεψε και τυπικά στον αστερισμό του χρυσού: η ισοτιμία της «κλείδωσε» στις 375 δραχμές ανά στερλίνα και η Τράπεζα της Ελλάδος ανέλαβε την υποχρέωση να πουλάει και να αγοράζει συνάλλαγμα σε αυτή την τιμή. Δύο μέρες αργότερα, το νεοσύστατο ίδρυμα άνοιξε για πρώτη φορά τις πόρτες του στο κοινό. Διοικητής του ορίστηκε ο μέχρι πρότινος συνδιοικητής της Εθνικής Τράπεζας, Αλέξανδρος Διομήδης, με Υποδιοικητή τον Εμμανουήλ Τσουδερό. Η σταθεροποίηση είχε πλέον ολοκληρωθεί.

Β. Στο παρασκήνιο ενός δύσκολου ξεκινήματος

Ως σύμβουλος της Εθνικής Τράπεζας, ο Κυριάκος Βαρβαρέσος παρακολούθησε από κοντά τις συζητήσεις για τη σταθεροποίηση. Τον Σεπτέμβριο του 1927, συνόδευσε τους δύο συνδιοικητές και τον Υπουργό Οικονομικών, Γεώργιο Καφαντάρη, στην έδρα της Κοινωνίας των Εθνών, όπου διαμορφώθηκαν τα τελικά κείμενα του Πρωτοκόλλου της Γενεύης. Έχοντας μείνει στην Αθήνα, ο Εμμανουήλ Τσουδερός έγραφε στον πρόεδρο της Δημοσιονομικής Επιτροπής, Otto Niemeyer: «*Σας συστήνω ιδιαίτερα τον κ. Βαρβαρέσο, που συμμετέχει στην αποστολή της Τράπεζας*», αφήνοντας έτσι να εννοηθεί ότι ο τεχνικός σύμβουλος της αποστολής ήταν ο δικός του άνθρωπος στην τελική φάση των διαπραγματεύσεων.¹⁸

Η σχέση εμπιστοσύνης που είχε οικοδομηθεί μεταξύ του εμπνευστή της τραπεζικής μεταρρύθμισης και του Βαρβαρέσου σίγουρα συνέβαλε στην απόφαση του δεύτερου να ακολουθήσει τον Τσουδερό στην Τράπεζα της Ελλάδος. Άλλωστε, το εκδοτικό ίδρυμα προσέφερε καλύτερες επαγγελματικές προοπτικές, ενώ οι αρμοδιότητες του νεοσύστατου οργανισμού βρισκόνταν εγγύτερα στα ενδιαφέροντα και την εμπειρία

¹⁷ Τα στοιχεία προκύπτουν από τα ισοζύγια εξωτερικών συναλλαγών των ετών 1928-32 και δεν περιλαμβάνουν – όπως είναι φυσικό – τις εκροές για την εξυπηρέτηση υφιστάμενων τραπεζικών πιστώσεων και δανείων· βλ. Πύροο (1946: 57) και Τράπεζα της Ελλάδος (1934), *op.cit.*, Πίνακα 32.

¹⁸ Tsouderos προς Niemeyer, 26.8.1927, στο OV9-190/113.

του. Έτσι, την άνοιξη του 1928 ο Βαρβαρέσος αποχώρησε από την Εθνική και διορίστηκε οικονομικός σύμβουλος στην Τράπεζα της Ελλάδος, αναλαμβάνοντας ταυτόχρονα τη διεύθυνση του Τμήματος Οικονομικών Μελετών.¹⁹

Τα πρώτα χρόνια της Τράπεζας, ο Βαρβαρέσος κλήθηκε να παίξει έναν ρόλο παρασκηνιακό, όχι όμως και περιθωριακό. Η άνεση με την οποία ισορροπούσε μεταξύ νομικής και οικονομικών τον καθιστούσε ιδιαίτερα πολύτιμο σε μια συγκυρία όπου η Τράπεζα όφειλε να ερμηνεύσει και να εφαρμόσει τους όρους του Πρωτοκόλλου της Γενεύης. Συντάκτης πληθώρας υπομνημάτων, αλλά και των πρώτων ετήσιων Εκθέσεων του Διοικητή, ο Βαρβαρέσος ανέλαβε συχνά να υπερασπιστεί την πολιτική του ιδρύματος έναντι των επικριτών του.²⁰ Ταυτόχρονα, ως προϊστάμενος του Τμήματος Μελετών, κλήθηκε να σχεδιάσει και να επιβλέψει την έκδοση των πρώτων στατιστικών δελτίων. Η συγκέντρωση και η επεξεργασία στοιχείων για την πορεία της οικονομίας και των τραπεζών ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για την άσκηση κατάλληλης πολιτικής. Υπό την καθοδήγηση του Βαρβαρέσου κατασκευάστηκαν τα πρώτα ερωτηματολόγια για τις τράπεζες και καταρτίστηκαν νέοι δείκτες και τιμάρημοι.²¹ Χρειάστηκε βέβαια αρκετός καιρός – ενίοτε και η παρέμβαση της Δημοσιονομικής Επιτροπής – μέχρις ότου υποχρεωθούν οι εμπορικές τράπεζες να μοιράζονται τα οικονομικά τους στοιχεία με το εκδοτικό ίδρυμα. Εντούτοις, η εμπειρία του Βαρβαρέσου ήταν κρίσιμη, τόσο ως προς την αναζήτηση των κατάλληλων δεδομένων, όσο και ως προς την αποτίμηση της αξιοπιστίας τους.²²

Οι ισορροπίες μεταξύ των προσώπων είχαν επίσης τη σημασία τους για τον ρόλο που κλήθηκε να παίξει ο Βαρβαρέσος. Σημαντικό μέρος της καθημερινής διαχείρισης του νέου ιδρύματος πέρασε από νωρίς στα χέρια του Τσουδερού, με τον οποίο η συνεργασία γινόταν ολοένα και στενότερη. Αυτό μαρτυρούν τουλάχιστον οι εμπιστευτικές εκθέσεις του Horace Finlayson, τεχνικού συμβούλου της Τράπεζας,

¹⁹ Πρακτικά Γενικού Συμβουλίου της 26ης Μαΐου 1928, Βιβλίο Ι, σελ. 46, στο IATE-A1S2Y1F1.

²⁰ Έτσι, λ.χ., όταν την άνοιξη του 1930 ο βουλευτής Κωνσταντίνος Ζαβιτσάνος – υποκινούμενος από κύκλους της Εθνικής Τράπεζας – επιτέθηκε στο εκδοτικό ίδρυμα, ο Βαρβαρέσος ανέλαβε να συντάξει την υπερασπιστική γραμμή της Τράπεζας. Βλ. Annex I, 14.2.1930, στο OV9-192/73· για την υπόθεση Ζαβιτσάνου, βλ. Δαφνή (1997[1974]: 431). Το γεγονός ότι ο Βαρβαρέσος ήταν ο συντάκτης των εκθέσεων του Αλέξανδρου Διομήδη αποκαλύπτεται στο Finlayson προς Niemeyer, 11.4.1930, στο OV9-193/26.

²¹ Χαρακτηριστική είναι η αλλαγή στη μέθοδο εκτίμησης του τιμάρημου ακρίβειας ζωής στην Αθήνα, με αποτέλεσμα η νέα σειρά να έχει διαφορετική σύνθεση και να υιοθετεί για πρώτη φορά τον γεωμετρικό αντί του αριθμητικού μέσου κατά τους υπολογισμούς· βλ. Τράπεζα της Ελλάδος (1930), Υπηρεσία Μελετών, *Μηνιαίο Δελτίον*, έτος Α, αρ. 4, σελ. 18-20. Το 1928, άλλωστε, ο Βαρβαρέσος είχε συμμετάσχει σε ειδική επιτροπή της Στατιστικής Υπηρεσίας για το ζήτημα των τιμάρημων· βλ. «Το συμβούλιον διά τον τιμάρημον», *Ελευθερον Βήμα*, 10.1.1928, σελ. 6, και «Ο τιμάρημος της ακρίβειας», *Ελευθερον Βήμα*, 7.2.1928.

²² Βλ. την τοποθέτηση του Βαρβαρέσου στο Société des Nations – Comité Financier, 32ème session, *Procès-verbal de la quatrième séance tenue à Genève, le Samedi 1er Septembre 1928*, στο IATE-A3S1Y1F18/2.

τον οποίον είχε ορίσει η Δημοσιονομική Επιτροπή να εποπτεύει την εφαρμογή των όρων του Πρωτοκόλλου της Γενεύης. Τσουδερός και Βαρβαρέσος αποτέλεσαν εξ αρχής τους βασικούς συνομιλητές του ξένου εμπειρογνώμονα, με τον οποίο συσκέπτονταν τακτικά για να αποτιμήσουν τις εξελίξεις.²³ Οι τρεις τους εκπροσώπουν την Τράπεζα ενώπιον της Δημοσιονομικής Επιτροπής, όποτε αυτή ζητούσε πληροφορίες για την πορεία της σταθεροποίησης. Αντίστοιχα, ο Διευθυντής του Γενικού Λογιστηρίου, Γεώργιος Μαντζαβίνος, είχε αναλάβει να ενημερώνει τη Γενεύη για την εκτέλεση του κρατικού προϋπολογισμού. Δεν ήταν τυχαίο πως οι Βαρβαρέσος και Μαντζαβίνος έμελλαν να αποτελέσουν τις μετέπειτα επιλογές του Τσουδερού για τις θέσεις των υποδιοικητών του.²⁴ Ο ίδιος άλλωστε δεν ήταν διατεθειμένος να παραμείνει για πάντα υποδιοικητής, γεγονός που σίγουρα συνέδραμε στη σταδιακή επιδείνωση των σχέσεών του με τον Διομήδη (Δρίτσα, 2012: 210). Για τον Βαρβαρέσο, η σύγκρουση των δύο ανδρών στην κορυφή της τραπεζικής ιεραρχίας σήμαινε πως ο ίδιος θα ταυτιζόταν όλο και περισσότερο με την πλευρά του ανερχόμενου υποδιοικητή.

Η ορφανή τράπεζα

Την ημέρα των εγκαίνιων της Τράπεζας της Ελλάδος, ο Κυριάκος Βαρβαρέσος βρισκόταν στη Γενεύη. Μέλος μιας επιτροπής εμπειρογνομόνων, είχε προσκληθεί να γνωμοδοτήσει σχετικά με την εφαρμογή της ρήτρας του πλέον ευνοούμενου κράτους. Προβληματισμένη από την εξέλιξη του διεθνούς εμπορίου, η Κοινωνία των Εθνών αναζητούσε τρόπους να μειώσει τον προστατευτισμό. Ο Βαρβαρέσος πρότεινε την εναρμόνιση των εμπορικών συμβάσεων, αποδίδοντας τον προστατευτισμό στην παρανόηση – εκ μέρους των κρατών – της αμοιβαιότητας των συμφερόντων στις διεθνείς συναλλαγές. Οι απόψεις του δεν προσέθεταν τίποτα καινούργιο σε μία συζήτηση, της οποίας οι ακαδημαϊκές πτυχές ήταν ήδη γνωστές.²⁵ Άλλωστε, το πρόβλημα ήταν προϊόν των γενικότερων ανισορροπιών του Μεσοπολέμου, τις οποίες η Κοινωνία των Εθνών συνήθιζε να παρακολουθεί, όχι όμως και να επηρεάζει.

23 Ο Finlayson, που προερχόταν από το βρετανικό Treasury και είχε θητεύσει προηγουμένως στη Γερμανία, διατηρούσε εβδομαδιαία επικοινωνία με την Τράπεζα της Αγγλίας και κυρίως τον Niemeyer, στον οποίο όφειλε και τον αρχικό διορισμό του (βλ. φακέλους OV9-190 έως OV9-192).

24 Αξίζει να αναφέρουμε ότι, τον ίδιο καιρό, μόνιμος εκπρόσωπος της Ελλάδας στην Κοινωνία των Εθνών ήταν ο Αθανάσιος Αγγίδης, με τον οποίο ο Βαρβαρέσος έμελλε να αναπτύξει στενή φιλία στα χρόνια του πολέμου, όταν οι δύο τους συμμετείχαν στην εξόριστη κυβέρνηση στο Λονδίνο.

25 Ο ίδιος τις είχε ήδη πραγματοποιήσει στο Βαρβαρέσος (1923a). Το υπόμνημα προς την Κοινωνία των Εθνών είναι το Varvaressos, K., "Memoire sur quelques principes généraux qui pourraient s'appliquer en ce qui concerne le sens et l'interprétation de la clause de la nation la plus favorisée", Société des Nations - Comité Consultatif Economique, 12.5.1928, στο IATE-A4S1Y5F1.

Στο περιθώριο της Συνόδου, στελέχη της Κοινωνίας των Εθνών πλησίασαν τον Έλληνα εκπρόσωπο για να του μεταφέρουν τις επιφυλάξεις τους σχετικά με τον τρόπο εφαρμογής του Πρωτοκόλλου της Γενεύης. Έχοντας μόλις πάρει στα χέρια τους τα κείμενα της τραπεζικής μεταρρύθμισης, είχαν θορυβηθεί από το γεγονός ότι οι καταθέσεις διαφόρων νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου – κυρίως ταμείων και ιδρυμάτων – επρόκειτο να παραμείνουν στον έλεγχο της Εθνικής Τράπεζας. Με τον τρόπο αυτό, το Δημόσιο στερούσε την Τράπεζα της Ελλάδος από ρευστότητα και υπονόμει την ανεξαρτησία της: θέλοντας να την απειλήσει, ο εκάστοτε υπουργός θα μπορούσε να δημιουργήσει ένα νέο ταμείο και να μεταφέρει τμήμα του προϋπολογισμού εκτός του εκδοτικού ιδρύματος.²⁶

Ο Βαρβαρέσος έσπευσε να ενημερώσει την Αθήνα, ζητώντας οδηγίες. Σε επιστολή του προς τον Τσουδερό, μετέφερε το ύφος των συζητήσεων στη Γενεύη:

«Πρέπει να ομολογήσωμεν ότι κατ' αρχήν έχουν δίκαιον και ότι ομιλούν επί τη βάσει δεδομένων εκ της πείρας. [...] Άμα βρεθείτε ενώπιόν των σας κολλούν στον τοίχο με το ακλόνητον δόγμα ότι όταν ένα πράγμα είναι θεωρητικώς δυνατόν πρέπει, διά την ασφάλειαν, να θεωρηθή και πρακτικώς πιθανόν».²⁷

Ο ίδιος θεωρούσε τους φόβους των ξένων κάπως υπερβολικούς, δεν πίστευε όμως από την άλλη ότι ο «φιλιππικός του κ. Διομήδους εναντίον της στενοκεφαλιάς και του formalisme του Comité» θα έλυσε το πρόβλημα. Ο Διοικητής ήταν γνωστό πως δεν εκτιμούσε τις υποδείξεις των ξένων, ειδικά όταν αυτές έμπαιναν στα χωράφια της Εθνικής Τράπεζας, και έσπευσε να υποβαθμίσει το ζήτημα.

Δύο εβδομάδες αργότερα, οι δυο τους βρέθηκαν από κοινού ενώπιον της Δημοσιονομικής Επιτροπής, για να ενημερώσουν τα μέλη της για την πορεία της σταθεροποίησης. Η κουβέντα δεν άργησε να πάει στις καταθέσεις των ταμείων. Ο Βαρβαρέσος αποπειράθηκε να λύσει το πρόβλημα με μία νομική πιρουέτα: ερμηνεύοντας το επίμαχο άρθρο 6 της σύμβασης του Δημοσίου με την Εθνική, ισχυρίστηκε ότι ενώ η *διαχείριση* των αποθεματικών ανήκε στην Τράπεζα της Ελλάδος, τα χρήματα έπρεπε να κατατίθενται στην Εθνική για να τοκίζονται.²⁸ Ο Διομήδης από την πλευρά του υπερασπίστηκε τον ρόλο της Εθνικής, διαψεύδοντας την ύπαρξη οποιουδήποτε νομικού κωλύματος. Καμία από τις δύο απαντήσεις δεν

26 De Bordes προς Niemeyer, 15.5.1928, στο OV9-191/45.

27 Βαρβαρέσος προς Τσουδερό, 17.5.1928, στο ATIMK-Φ5/112, όπως παρατίθεται στη Δρίτσα (2012: 192).

28 Société des Nations - Comité Financier, 31ème session, Procès-verbal de la 4ème séance tenue à Genève, le 1er Juin 1928, στο IATE-A3S1Y1F1/1. Σημαντικό μέρος του προβλήματος προέκυπτε από το γεγονός ότι η Τράπεζα της Ελλάδος δεν μπορούσε να δέχεται έντοκες καταθέσεις, με αποτέλεσμα η μεταφορά των αποθεματικών να συνεπάγεται απώλεια εσόδων για τα ταμεία. Για μια διεξοδική εξέταση του ζητήματος, βλ. Πύρσο (1936: κεφ. 8).

φάνηκε να ικανοποιεί τους ξένους. Το θέμα έμεινε ανοικτό και αποτέλεσε μόνιμη εστία τριβής με την ελληνική κυβέρνηση, που ήταν απρόθυμη να συγκρουστεί με την Εθνική.²⁹

Το περιστατικό ήταν ενδεικτικό των δυσκολιών που συνάντησε η Τράπεζα της Ελλάδος από την πρώτη στιγμή της λειτουργίας της. Οι πολιτικοί την έβλεπαν με καχυποψία· οι τραπεζίτες με εκθρότητα. Η ίδρυσή της αντιμετωπιζόταν ως αναγκαίο κακό, προϊόν της επιμονής των ξένων σε μια στείρα τραπεζική ορθοδοξία, που κινδύνευε να θίξει τη μεγαλύτερη εμπορική τράπεζα της χώρας. Αυτή ήταν η αντίληψη από την οποία απέρρεε η μεροληψία της κυβέρνησης και του Διομήδη υπέρ της Εθνικής Τράπεζας.³⁰

Αποτέλεσμα ήταν η Τράπεζα της Ελλάδος να βρεθεί εξαρχής σε μειονεκτική θέση έναντι των εμπορικών τραπεζών, με πρώτη και κύρια την Εθνική, της οποίας οι καταθέσεις και οι πιστώσεις ήταν πολλαπλάσιες του εκδοτικού ιδρύματος. Αντίθετα απ' ό,τι φοβούνταν οι Καφαντάρης και Διομήδης, η τραπεζική μεταρρύθμιση λειτούργησε μάλιστα λυτρωτικά για την Εθνική, αφού της επέτρεψε να μεταβιβάσει τα πλέον «δύσπεπτα» δημόσια δάνεια στο χαρτοφυλάκιο του νεοσύστατου εκδοτικού ιδρύματος. Αυτό είχε στο μυαλό του ο Τσουδερός όταν, λίγες ημέρες μετά τα εγκαίνια της Τράπεζας, έγραφε στον Βαρβαρέσο:

«Αγαπτιέ φίλε, περιπτόν να σου κάμω οϊανδήποτε περιγραφήν του χωρισμού, της μεταβιβάσεως ενεργητικού και παθητικού, της μεταθέσεως των υπαλλήλων από την μίαν Τράπεζαν εις την άλλην, κ.λπ. Με ολίγην φαντασίαν, θα μαντεύσης το πώς έγιναν όλα αυτά, από τα οποία ετελειώσαμεν επί τέλους ευτυχώς. Θα τα πούμε όταν έλθης».³¹

Ταυτόχρονα, μεγάλο μέρος του τριμερούς δανείου χρησιμοποιήθηκε για την εξόφληση των κρατικών οφειλών προς την Εθνική Τράπεζα, ενισχύοντας άμεσα τη ρευστότητά της. Απαλλαγμένη από τα βάρη του Δημοσίου, η Εθνική μπόρεσε να μετατραπεί σε αδιαφιλονίκητο κυρίαρχο του τραπεζικού παιχνιδιού, τόσο απέναντι στους εμπορικούς ανταγωνιστές της όσο και απέναντι στην Τράπεζα της Ελλάδος.

29 Finlayson προς Niemeyer, 21.2.1930, στο OV9-193/13 και Finlayson, H., *Record of an interview with M. Venizelos (present, Mr. Maris)*, 19.2.1930, στο OV9-193/14, όπου και οι επιφυλάξεις του Υπουργού Γεώργιου Μαρή, που δηλώνει απρόθυμος να ανοίξει νέο μέτωπο με την Εθνική. Χρειάστηκαν περισσότερα από δύο χρόνια εξωτερικών πιέσεων, ώσπου το ελληνικό Δημόσιο να εκχωρήσει τη διαχείριση των αποθεματικών των ταμείων στην Τράπεζα της Ελλάδος. Βλ. Βενέζης (1966: 65ff), Πύροο (1936: κεφ. 8) και Κωστή (1986: 80ff).

30 Βλ. Φαρμακίδης (1934: 8ff) και Κωστή (2003: 279ff)· πρβλ. Διομήδη προς Τσουδερό, 23.5.1931, όπως παρατίθεται στον Βενέζης (1966: 76ff).

31 Τσουδερός προς Βαρβαρέσο, 19.5.1928, στο IATE-A3S1Y1F32/1.

Όπως θα εξηγούσε μερικά χρόνια αργότερα ο Βαρβαρέσος, απευθυνόμενος στα μέλη της Δημοσιονομικής Επιτροπής:

«Γνωρίζετε ήδη την κατάσταση και την ιστορία της τράπεζάς μας. Η αφετηρία από την οποία ξεκινήσαμε, όταν το 1928 ιδρύθηκε η Τράπεζα, ήταν [ήδη] δυσμενής. Είχαμε 52% του ενεργητικού μας ρευστό και 48% ακινητοποιημένο σε χρέη του Δημοσίου. Δυστυχώς, την ίδια στιγμή που δημιουργήθηκε η Τράπεζα της Ελλάδος, δημιουργήθηκε επίσης η βάση ενός πληθωρισμού, μέσω της ρευστοποίησης ενός μεγάλου μέρους του ενεργητικού των άλλων τραπεζών, κυρίως της Εθνικής Τράπεζας. [...] Ο πληθωρισμός αυτός ενίσχυσε τις εμπορικές τράπεζες και αποδυνάμωσε αρκετά την Τράπεζα της Ελλάδος σε ό,τι αφορά τον έλεγχο της αγοράς και των πιστώσεων στη χώρα».³²

Το πρόβλημα δεν ήταν μόνο οικονομικό, αλλά και πολιτικό. Άλλωστε, η τραπεζική μεταρρύθμιση δεν είχε γίνει εξίσου αποδεκτή από όλα τα κόμματα. Το καλοκαίρι του 1927, ο Παναγής Τσαλδάρης διαφώνησε με τους χειρισμούς για την αφαίρεση του προνομίου από την Εθνική και αποσύρθηκε από την κυβέρνηση.³³ Έτσι εγκαινιάστηκε μια μακρά περίοδος αντιπαράθεσης, στη διάρκεια της οποίας το Λαϊκό Κόμμα επέκρινε συχνά την Τράπεζα της Ελλάδος για τους χειρισμούς της. Λίγο αργότερα ήταν η σειρά του Γεώργιου Κονδύλη να ζητήσει την αναστολή της μεταρρύθμισης. Η μεγαλύτερη πρόκληση ήρθε όμως από τον ίδιο τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Στις 27 Ιουνίου 1928, λίγες μόλις εβδομάδες μετά τη σταθεροποίηση, ο Βενιζέλος διαφώνησε δημοσίως με την ασκούμενη πολιτική, προκαλώντας την παραίτηση του Καφαντάρη και την πτώση της οικουμενικής κυβέρνησης. Αφορμή στάθηκε η ανακοίνωση της δημόσιας εγγραφής για την έκδοση των μετοχών της Τράπεζας της Ελλάδος.³⁴

Η πέτρα του σκανδάλου ήταν η περίφημη υπεραξία των καλυμμάτων. Το ζήτημα δεν αφορούσε την Τράπεζα της Ελλάδος, αλλά την Εθνική, από την οποία ο Βενιζέλος διεκδικούσε τα 900 εκατ. δρχ. που είχαν προκύψει από την υποτίμηση της

32 Société des Nations – Comité Financier, 42ème session, *Procès-verbal de la huitième séance tenue à Genève, le 7 Septembre 1931*, σελ. 9, στο IATE-A3S1Y1F29/1.

33 Συγκεκριμένα, το Λαϊκό Κόμμα διαφωνούσε με τη μεταχείριση της υπεραξίας των καλυμμάτων και αμφισβητούσε την ευρύτερη σκοπιμότητα της τραπεζικής μεταρρύθμισης. Στην απόφαση Τσαλδάρη δεν αποκλείεται να συνέβαλε η απροθυμία του να συνδέσει το όνομά του με τα επώδυνα δημοσιονομικά μέτρα που προϋπέθετε μια σταθεροποίηση – πόσο μάλλον, εφόσον το Λαϊκό Κόμμα είχε πλέον πετύχει τον βασικό στόχο της συμμετοχής του στην κυβέρνηση, που δεν ήταν άλλος από μια ευνοϊκή ρύθμιση του αποτακτικού ζητήματος στον στρατό· βλ. Δαφνί (1997 [1974]: 377-382).

34 Δαφνί (1997 [1974]: 399ff) και Finlayson, H., *Relations between the state and the central bank of issue*, 10.10.1928, στο OV9-206/2. Για μια σύνοψη (και αξιολόγηση) των επιχειρημάτων όσων επέκριναν την τραπεζική μεταρρύθμιση, βλ. Πύροο (1936: κεφ. 10).

δραχμής.³⁵ Ωστόσο, η πολιτική κρίση υπονόμεισε το κύρος του εκδοτικού ιδρύματος, αφήνοντας να εννοηθεί ότι οι όροι της σταθεροποίησης – προϊόν των οποίων ήταν και η Τράπεζα της Ελλάδος – ήταν ανοικτοί σε διαπραγμάτευση. Στην πορεία των συζητήσεων, ο Βενιζέλος πρότεινε μάλιστα την *de facto* συγχώνευση των δύο ιδρυμάτων. Η πρότασή του προκάλεσε την πικρή παρέμβαση της Κοινωνίας των Εθνών, που έσπευσε να υπερασπιστεί το Πρωτόκολλο της Γενεύης. Εντούτοις, η όλη αντιπαράθεση συντήρησε την αβεβαιότητα σχετικά με το μέλλον του εκδοτικού ιδρύματος, εκθέτοντας την αδυναμία του στα μάτια των εμπορικών τραπεζών. Όπως θα εξηγήσει λίγο αργότερα ο Finlayson:

*«[...] οι ιδιωτικές τράπεζες διατηρούν μια στάση βλοσυρής εχθρότητας απέναντι στο Κεντρικό Ίδρυμα. Αυτό δεν πρόκειται να αλλάξει όσο η Τράπεζα της Ελλάδος παραμένει σχεδόν πλήρως απομονωμένη. Για την ώρα, δεν είναι το παιδί κανενός και οι πραγματικές της δραστηριότητες δεν απέχουν πολύ από αυτές ενός πολυτελούς ανταλλακτηρίου συναλλάγματος».*³⁶

Επιστρέφοντας στην ηγεσία των Φιλελευθέρων, το καλοκαίρι του 1928 ο Βενιζέλος επικράτησε θριαμβευτικά στις εκλογές, εγκαινιάζοντας μια δεύτερη «μεγάλη τετραετία» διακυβέρνησης. Η σταθεροποίηση του πολιτικού τοπίου επέτρεψε τη διευθέτηση του ζητήματος των καλυμμάτων, από την οποία προέκυψε μία ακόμα κρατική τράπεζα, εξειδικευμένη στη γεωργική πίστη. Με την ίδρυση της Αγροτικής, το καλοκαίρι του 1929, ολοκληρώθηκε ο βασικός μετασχηματισμός του τραπεζικού συστήματος την περίοδο του Μεσοπολέμου.³⁷ Το ίδιο διάστημα, η Τράπεζα της Ελλάδος άνοιξε τα πρώτα της υποκαταστήματα, επιχειρώντας να κατοχυρώσει την αυτονομία της και να διεισδύσει στην πιστωτική αγορά. Άλλωστε, ο νέος Πρωθυπουργός είχε αποδεχθεί πλέον τη λειτουργία του εκδοτικού ιδρύματος, η ύπαρξη του οποίου διευκόλυνε τη χρηματοδότηση από το εξωτερικό.

Ο Βενιζέλος είχε κερδίσει τις εκλογές υποσχόμενος να αλλάξει το πρόσωπο της χώρας. Για να το κάνει αυτό, η Ελλάδα χρειαζόταν σταθερή πρόσβαση σε ξένες πιστώσεις, τόσο για να εξυπηρετεί το υφιστάμενο χρέος, όσο και για να συμπληρώνει τις χρηματοδοτικές ανάγκες των παραγωγικών έργων. Κατ' επέκταση, δημοσιονομική και νομισματική σταθερότητα αποτελούσαν βασικούς κορμούς της εξωστρεφούς αναπτυξιακής στρατηγικής που υπηρετούσε η Τράπεζα της Ελλάδος. Η σταθερή

³⁵ Λεπομέρειες για το ζήτημα στους Πύροο (1936: κεφ. 7) και Κωστή (2003: κεφ. 16).

³⁶ Finlayson, H., *Relations between the state and the central bank...*, op.cit.

³⁷ Για την ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας, βλ. Κωστή (1986: 54ff και 2003: κεφ. 12)· σημειωτέον ότι ο Βαρβαρέσος, λόγω της ακαδημαϊκής του ιδιότητας, βρέθηκε εξ αρχής σε μία από τις θέσεις του διοικητικού συμβουλίου του ιδρύματος.

εκτέλεση του προϋπολογισμού εξασφάλιζε την είσπραξη των απαραίτητων εσόδων σε δραχμές· η ισορροπία στο νόμισμα και το εξωτερικό ισοζύγιο εξασφάλιζε την ομαλή μετατροπή των δραχμών αυτών σε συνάλλαγμα. Δυστυχώς, καμία από αυτές τις προϋποθέσεις δεν έμελλε να αντέξει τις συνέπειες της παγκόσμιας κρίσης που ξέσπασε το 1929.

Γ. Η κρίση του 1929 και η μάχη της δραχμής

Στα τέλη της δεκαετίας του 1920, η διεθνής οικονομία βρισκόταν σε κρίσιμη καμπή. Το σχέδιο Dawes είχε διευθετήσει τις γερμανικές επανορθώσεις, χωρίς να προσφέρει οριστική λύση στο πρόβλημα των μεταπολεμικών χρεών. Η επιστροφή στον χρυσό είχε αποκαταστήσει τη νομισματική σταθερότητα, χωρίς όμως να αντιμετωπίσει τις βαθύτερες ανισορροπίες του παγκόσμιου συστήματος. Αυτές καλύπτονταν κυρίως μέσω του διεθνούς δανεισμού, χάρη δηλαδή στη διάθεση των επενδυτών να αναζητήσουν αποδόσεις έξω από τα σύνορα των χωρών τους. Η ευρωπαϊκή ανασυγκρότηση – ψηφίδα της οποίας ήταν και τα παραγωγικά έργα στην Ελλάδα – είχε στηριχθεί στην προθυμία χιλιάδων επενδυτών, κυρίως από την άλλη πλευρά του Ατλαντικού, να δανείσουν ή να επενδύσουν τα χρήματά τους στην Ευρώπη. Η εξυπηρέτηση αυτών των δανείων προϋπέθετε σταθερή πρόσβαση σε νέες πιστώσεις: τα αναπτυξιακά αποτελέσματα ήταν μακροχρόνια, ενώ τα δάνεια έπρεπε να πληρώνονται βραχυχρόνια. Αυτό καθιστούσε την ισορροπία ιδιαίτερα εύθραυστη: μια απότομη μεταστροφή στο επενδυτικό κλίμα ήταν ικανή να προκαλέσει σοβαρούς κλυδωνισμούς, ασκώντας ασύμμετρες πιέσεις στις ελλειμματικές χώρες.

Η μεταστροφή αυτή ήρθε το καλοκαίρι του 1929. Αφορμή υπήρξε η απόφαση του Federal Reserve να αυξήσει τα επιτόκια και η συνακόλουθη επιβράδυνση της αμερικανικής οικονομίας, που προσέλαβε οξύτερες διαστάσεις μετά την κατάρρευση του χρηματιστηρίου της Wall Street, τον Οκτώβριο του 1929. Χάρη στη διεθνή κινητικότητα του κεφαλαίου, το πρόβλημα μεταφέρθηκε γρήγορα στο εξωτερικό, όπου πολλαπλασιάστηκε εξαιτίας της αποπληθωριστικής μεροληψίας που προσέδιδε ο κανόνας του χρυσού στο διεθνές σύστημα. Αναζητώντας υψηλότερα επιτόκια ή ασφάλεια, οι επενδυτές έσπευσαν να μεταφέρουν τα κεφάλαιά τους στις Ηνωμένες Πολιτείες. Παράλληλα, οι αμερικανικές εισαγωγές συρρικνώθηκαν, στερώντας παραγγελίες και συνάλλαγμα από τους προμηθευτές τους και επισπεύδοντας την κατάρρευση των διεθνών τιμών. Αποπληθωρισμός και φυγή κεφαλαίων αλληλοτροφοδοτούνταν, καθώς η πτώση των τιμών δυσχέραινε την εξυπηρέτηση των χρεών,

προκαλώντας μεγαλύτερη ανησυχία στους επενδυτές. Βλέποντας τα αποθεματικά τους να υποχωρούν, οι κεντρικές τράπεζες των ελλειμματικών χωρών συμμορφώθηκαν με τους κανόνες του παιχνιδιού: αύξησαν τα επιτόκια και περιόρισαν τις πιστώσεις, ασκώντας αποπληθωριστική πολιτική. Σε αυτήν ήρθαν να προστεθούν νέοι φόροι και περικοπές δαπανών, καθώς οι περισσότερες κυβερνήσεις πάσχιζαν να διατηρήσουν ισοσκελισμένους τους προϋπολογισμούς τους. Η παγκόσμια οικονομία φρέναρε απότομα· η Μεγάλη Ύφεση ήταν πλέον γεγονός.³⁸

Η Ελλάδα δεν θα μπορούσε να μείνει ανεπηρέαστη από τις εξελίξεις, αν και ο αγροτικός χαρακτήρας της οικονομίας της τη θωράκισε από τις βαθύτερες εκδηλώσεις της κρίσης, με αποτέλεσμα η ελληνική ύφεση να είναι σχετικά ήπια (βλ. Πίνακα 3.1). Η κυριότερη εκδήλωση της κρίσης ήταν η πτώση των τιμών, που είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση του πραγματικού χρέους των επιχειρήσεων και τη συρρίκνωση της αξίας των εξαγωγών. Σε συνδυασμό με την επιβράδυνση του ξένου δανεισμού και των εμβασμάτων, η εξέλιξη αυτή επιδείνωσε το εξωτερικό ισοζύγιο. Η συνακόλουθη εκροή συναλλάγματος επηρέασε την εγχώρια κυκλοφορία, αυξάνοντας το κόστος του χρήματος, με αποτέλεσμα διάφορες επιχειρήσεις να αντιμετωπίσουν δυσκολίες. Το χρηματιστήριο άρχισε να κατρακυλά και οι πωχεύσεις πενταπλασιάστηκαν, συμπαρασύροντας και τις πρώτες εμπορικές τράπεζες. Πολύ μεγαλύτερο ήταν το πρόβλημα στην ύπαιθρο, λόγω της κατάρρευσης των τιμών των αγροτικών προϊόντων, που οδήγησε στη συρρίκνωση των αγροτικών εξαγωγών και εισοδημάτων. Έτσι, ένα από τα πρώτα καθήκοντα της νεοσύστατης Αγροτικής Τράπεζας ήταν να ανακουφίσει τον αγροτικό κόσμο από τις συνέπειες της κρίσης, προσφέροντας επιπλέον πιστώσεις και παρεμβαίνοντας στην αγορά προς στήριξη των τιμών.³⁹

Όπως ήταν φυσικό, η Τράπεζα της Ελλάδος βρέθηκε εξ αρχής στο επίκεντρο των εξελίξεων. Υποχρεωμένη από το καταστατικό της να διατηρεί το ποσοστό του καλύμματος πάνω από το 40% της κυκλοφορίας, η Τράπεζα αντέδρασε στην εκροή συναλλάγματος μειώνοντας την προσφορά χρήματος (βλ. Πίνακα 3.1). Η στάση της αυτή προκάλεσε διαφορετικές αντιδράσεις στο εσωτερικό και το εξωτερικό. Στο εσωτερικό, κυβέρνηση και εμπορικές τράπεζες – με πρώτη και καλύτερη την Εθνική – επέκριναν το εκδοτικό ίδρυμα για υπερβάλλοντα ζήλο, που προκαλούσε

38 Οι προηγούμενες παράγραφοι προσπαθούν να συμπυκνώσουν, αναπόφευκτα απλουστευτικά, τις βασικές πτυχές μιας αχανούς βιβλιογραφίας σχετικά με την κρίση του 1929. Βλ. τα κλασικά έργα των Kindleberger (1986 [1973]), Temin (1989, 1993), Feinstein, Temin & Toniolo (1997) και Eichengreen (1992) για ένα ευρύτερο ιστορικό έργο με έμφαση στην Ευρώπη, βλ. Steiner (2005).

39 Μέσα σε τρία χρόνια, η χώρα εξήγαγε 30% λιγότερα προϊόντα και εισέπραξε 60% λιγότερα χρήματα, εξαιτίας της κατάρρευσης των διεθνών τιμών για τα αγροτικά προϊόντα. Για την κρίση στην ελληνική οικονομία, βλ. Κωστή (1986) και Mazower (1991).

νομισματική στενότητα και στραγγάλιζε την οικονομία.⁴⁰ Ο Βενιζέλος μάλιστα κατηγόρησε την Τράπεζα της Ελλάδος για «φετιχισμό» στο θέμα του χρυσού, ζητώντας αύξηση των πιστώσεων και μείωση του προεξοφλητικού επιτοκίου, προκειμένου να διευκολυνθεί η χρηματοδότηση της οικονομίας.⁴¹

Τα μηνύματα από το εξωτερικό ήταν εντελώς αντίθετα: παρακολουθώντας τη συνεχή μείωση του καλύμματος, τα μέλη της Δημοσιονομικής Επιτροπής επέκριναν το εκδοτικό ίδρυμα για κωλυσιεργία. Η Τράπεζα της Ελλάδος όφειλε να είχε αυξήσει τα επιτόκια και να είχε συρρικνώσει ακόμα περισσότερο την κυκλοφορία, ώσπου να αναστείλει την εκροή συναλλάγματος. Η ετυμηγορία του Otto Niemeyer ήταν ενδεικτική του κλίματος που επικρατούσε στη Γενεύη: «η Τράπεζα της Ελλάδος είχε πιαστεί στον ύπνο».⁴²

Ποια όμως από τις δύο πλευρές είχε δίκιο; Παραδόξως, και οι δύο. Πειθαρχώντας στον κανόνα του χρυσού, η κεντρική τράπεζα είχε περιορίσει την κυκλοφορία, συμβάλλοντας στον αποπληθωρισμό της οικονομίας: στα τέλη του 1930, οι τιμές στην Ελλάδα βρίσκονταν περίπου 10% χαμηλότερα από τα επίπεδα του 1928 (βλ. Πίνακα 3.1). Από την άλλη, υπό τη συνεχή πίεση της κυβέρνησης, η Τράπεζα της Ελλάδος είχε διατηρήσει το προεξοφλητικό επιτόκιο αμετάβλητο, σε πείσμα της διεθνούς πρακτικής και των υποδείξεων του ξένου συμβούλου της, Horace Finlayson.⁴³ Παράλληλα, είχε προχωρήσει στην ίδρυση νέων υποκαταστημάτων, μέσω των οποίων είχε αυξήσει τις προεξοφλήσεις γραμματίων, ενώ προσέφευγε συχνά σε διάφορα λογιστικά τεχνάσματα για να «φουσκώνει» το ποσοστό του καλύμματος. Στα μάτια των ξένων, οι πρωτοβουλίες αυτές μαρτυρούσαν την απροθυμία του ελληνικού εκδοτικού ιδρύματος να ασκήσει μια γενναία αποπληθωριστική πολιτική. Στην ουσία, οι δύο απόψεις αντικατόπτριζαν δύο διαφορετικές οικονομικές προτεραιότητες: την υπεράσπιση της εξωτερικής ισοτιμίας έναντι της υποστήριξης

40 Αφορμή στάθηκαν αρχικά οι χρηματοδοτικές δυσκολίες διαφόρων μεταποιητικών επιχειρήσεων, το φθινόπωρο του 1929: έτσι γεννήθηκε η ιδέα της δημιουργίας μιας ειδικής βιομηχανικής τράπεζας – αντίστοιχης της Αγροτικής – για την αναδιάρθρωση των βιομηχανικών χρεών. Η ιδέα αυτή, την οποία προωθούσαν στο εξωτερικό οι Διομήδης και Βενιζέλος, δεν έτυχε θετικής ανταπόκρισης. Βλ. Δρίτσα (2012: 197ff) και Finlayson προς Siepmann, 17.11.1930, στο OV80-4/52a. Για τις θέσεις της Τράπεζας έναντι της κριτικής του Υποδιοικητή της Εθνικής, Αλεξάνδρου Κορυζή, περί νομισματικής στενότητας, βλ. Finlayson, H., *Summary of Statement made to the Financial Committee*, 21.1.1930, στο OV9-192/66.

41 Finlayson προς Niemeyer, 14.2.1930, στο OV9-192/72.

42 Finlayson, H., *Report on the Proceedings of the meeting of the Financial Committee (January 1930)*, 2.2.1930, στο OV9-192/66.

43 Το προεξοφλητικό επιτόκιο παρέμεινε στο 9% από τα τέλη του 1928 έως τον Σεπτέμβριο του 1931. Ο Finlayson υποστήριζε την ανάγκη εφαρμογής μιας σκληρότερης πολιτικής, στην οποία έδινε το διόλου ελκυστικό όνομα «η μέθοδος του ρετινόλαδου», λόγω των καθαρικών επιδράσεων που θα είχε στην οικονομία· βλ. Finlayson, H., *Summary of Statement...*, op.cit.

της *εγχώριας* δραστηριότητας. Το πρόβλημα της κυβέρνησης ήταν ότι χρειαζόταν και τα δύο: η οικονομική δραστηριότητα συντηρούσε τον προϋπολογισμό και τους ψηφοφόρους της· η μάχη της δραχμής ήταν απαραίτητη για να συνεχιστούν τα εξωτερικά δάνεια που στήριζαν τα παραγωγικά έργα.

Η ειρωνεία όμως ήταν πως αμφότεροι υπερτιμούσαν τις δυνατότητες του εκδοτικού ιδρύματος να επηρεάσει την οικονομία. Μπορεί η κρίση να είχε βάλει την Τράπεζα της Ελλάδος στο επίκεντρο των εξελίξεων, δεν την είχε κάνει όμως λιγότερο «ορφανή». Έχοντας κληρονομήσει τα πλέον δύσπεπτα χρέη του Δημοσίου, η Τράπεζα είχε ελάχιστα περιθώρια συναλλαγής με τον ιδιωτικό τομέα, στον οποίον εξακολουθούσε να δεσπόζει η Εθνική. Το αποτέλεσμα, όπως θα εξηγούσε ο Βαρβαρέσος στα μέλη της Δημοσιονομικής Επιτροπής, ήταν ότι:

*«Δεδομένης της μεγάλης ανεξαρτησίας των εμπορικών τραπεζών από την Τράπεζα της Ελλάδος, η τελευταία δεν έχει απολύτως καμία επαφή με την αγορά και θα ήταν χαμένος κόπος να αυξηθεί το ύψος του προεξοφλητικού επιτοκίου, με στόχο τη μεταβολή στην κίνηση του συναλλάγματος».*⁴⁴

Τα βαθύτερα αίτια ήταν γνωστά: η τεράστια ρευστότητα της Εθνικής, προϊόν εν μέρει της ίδιας της σταθεροποίησης, της έδινε το περιθώριο να αγνοεί – ακόμα και να απειλεί – την Τράπεζα της Ελλάδος. Οι περισσότερες πρωτοβουλίες του εκδοτικού ιδρύματος εκείνα τα χρόνια, στον σχεδιασμό των οποίων συμμετείχε ο Βαρβαρέσος, αποσκοπούσαν στην υπέρβαση αυτού του προβλήματος: ο έλεγχος των αποθεματικών των ταμείων, η ίδρυση νέων υποκαταστημάτων, η υποχρέωση των εμπορικών τραπεζών να τηρούν ένα ελάχιστο ποσοστό καταθέσεων στο εκδοτικό ίδρυμα (Ν. 5076/1931) και οι προσπάθειες αύξησης της εμπορευσιμότητας του δημοσίου χρέους συνέτειναν σε έναν κοινό στόχο: τη μείωση της ρευστότητας της Εθνικής και την αύξηση των δυνατοτήτων της Τράπεζας της Ελλάδος να ελέγχει τις πιστωτικές συνθήκες.⁴⁵

Ο ανταγωνισμός με την Εθνική ερχόταν να προσθέσει άλλη μία διάσταση στο βασικό δίλημμα ανάμεσα στη μάχη της δραχμής και τη στήριξη της οικονομίας, όπως αυτό μεταφερόταν στο εσωτερικό της Τράπεζας της Ελλάδος. Για τους Τσουδερό και Βαρβαρέσο, η εκροή συναλλάγματος απέρρεε σε μεγάλο βαθμό από την απροθυμία

44 Société des Nations – Comité Financier, 42ème session, op.cit, σελ. 10.
45 Finlayson προς Siepmann, 5.5.1931, στο OV80-04/101g· Finlayson προς Venizelos, 2.5.1931, στο OV80-04/101h· Finlayson, H., “Memorandum on Savings Banks, together with suggestions regarding a scheme applicable to Greece”, 1931, στο OV80-04/101i.

Πίνακας 3.1 Η περίοδος της κρίσης, 1928-32
(οικονομική δραστηριότητα, τιμές, νομισματικά & δημοσιονομικά μεγέθη)

	1928	1929	1930	1931	1932
Δείκτες δραστηριότητας¹ (1928=100)					
Δείκτης οικονομικής δραστηριότητας	100,0	103,5	99,9	95,3	91,5
μεταβολή %		3,5%	-3,5%	-4,6%	-4,0%
Δείκτης βιομηχανικής παραγωγής	100,0	107,8	103,9	103,3	102,8
μεταβολή %		7,8%	-3,6%	-0,6%	-0,5%
Δείκτης αγροτικής παραγωγής	100,0	96,9	100,0	95,0	132,0
μεταβολή %		-3,1%	3,2%	-5,0%	38,9%
Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (ΑΕΠ)	100,0	104,7	112,7	111,7	108,4
μεταβολή %		4,7%	7,6%	-0,9%	-3,0%
Δείκτες τιμών (1928=100)					
Δείκτης τιμών χονδρικής	100,0	105,2	95,6	85,4	112,1
μεταβολή %		5,2%	-9,1%	-10,6%	31,2%
Δείκτης τιμών γεωργικών προϊόντων	100,0	102,0	89,0	78,0	91,0
μεταβολή %		2,0%	-12,7%	-12,4%	16,7%
Δείκτης τιμών εξαγωγών ²	100,0	94,7	80,1	72,2	54,3
μεταβολή %		-5,3%	-15,4%	-9,9%	-24,9%
Γενικός τιμάρθρωμος ακρίβειας ζωής	100,0	102,9	90,0	89,5	94,9
μεταβολή %		2,9%	-12,5%	-0,7%	6,1%
Νομισματικά & δημοσιονομικά μεγέθη (εκατ. δρχ.)					
Κάλυμμα ³	4.241	3.116	3.011	1.916	1.599
μεταβολή %		-26,5%	-3,4%	-36,4%	-16,5%
Νομισματική κυκλοφορία	5.751	5.269	5.097	4.318	5.052
μεταβολή %		-8,4%	-3,3%	-15,3%	17,0%
Προσφορά χρήματος ⁴	14.873	14.222	13.889	11.336	11.411
μεταβολή %		-4,4%	-2,3%	-18,4%	0,7%
Ισοζύγιο προϋπολογισμού	565	301	316	-150	-385
ως % του ΑΕΠ	1,7%	0,9%	1,0%	-0,5%	-1,2%

1 Προερχόμενοι από διαφορετικές πηγές και στηριζόμενοι σε διαφορετικές μεθοδολογίες, οι δείκτες αυτοί μπορεί να αντικατοπτρίζουν τις διαθέσιμες εκτιμήσεις, πρέπει όμως να αντιμετωπίζονται με επιφύλαξη· όλα τα στοιχεία συγκλίνουν εντούτοις στην ηπιότητα της ελληνικής ύφεσης.
2 Βασίζεται στον λόγο της αξίας (σε σταθεροποιημένες δραχμές) προς τον όγκο (σε μετρικούς τόνους) των πραγματοποιηθέντων εξαγωγών, βλ. Τράπεζα της Ελλάδος (1934), op.cit., Πίνακας 3.
3 Πρόκειται για τα συναλλαγματικά αποθέματα, εκφρασμένα στο δραχμικό τους ισοόποσο.
4 Ορίζεται ως το άθροισμα της νομισματικής κυκλοφορίας και των καταθέσεων όψεως.

Πηγές: Οι δείκτες οικονομικής δραστηριότητας και αγροτικής παραγωγής από το Ανώτατον Οικονομικών Συμβούλιον (1935)· η βιομηχανική παραγωγή βάσει των εκτιμήσεων της Christodoulaki (2001)· οι υπολογισμοί του ΑΕΠ και τα νομισματικά στοιχεία, από τους Κωστελένο et al. (2007: Πίνακες 9-Πα & 9-IVa)· τα συναλλαγματικά αποθέματα από τον Πύρσο (1946)· το έλλειμμα του προϋπολογισμού από διαδοχικά τεύχη των *Εκθέσεων του Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος*· οι δείκτες τιμών από διαδοχικά τεύχη της *Οικονομικής Επετηρίδος της Ελλάδος*, του Γ. Χαριτάκη, με εξαίρεση τον δείκτη τιμών εξαγωγών (βλ. σημείωση 2).

των εμπορικών τραπεζών να πειθαρχήσουν στις υποδείξεις του εκδοτικού ιδρύματος, αυξάνοντας τα δάνεια και διευκολύνοντας τη φυγάδευση κεφαλαίων στο εξωτερικό.

Η εκτίμηση του Διομήδη ήταν διαφορετική. Ο ίδιος παραδεχόταν ότι «η σημερινή πείρα μας έδειξε ότι σκόπιμον θα ήτο να περιορίζετο η δύναμις της Εθνικής Τραπέζης», δεν πίστευε ωστόσο ότι η νομισματική πολιτική θα έπρεπε να έχει υπάρξει αυστηρότερη. Σχολιάζοντας, την άνοιξη του 1931, τις τελευταίες νουθεσίες της Δημοσιονομικής Επιτροπής, έγραφε στον Τσουδερό:

«Αι δογματικά παρατηρήσεις του C[omité] F[inancier] ούτε με εξέπληξαν αλλά και ούτε με έπεισαν. Τας αυτάς παρατηρήσεις ακούω και από τον φίλον Βαρβαρέσον, εις επανειλημμένας δε συζητήσεις εις μάτην τας αντικρούω, ουδένα πείθων».⁴⁶

Για τον Διομήδη, η εκροή συναλλάγματος αντικατόπτριζε τη δυσμενή εξέλιξη του εξωτερικού ισοζυγίου, την οποία οι εμπορικές τράπεζες περισσότερο ακολουθούσαν, παρά διαμόρφωναν: «Διερχόμεθα δίσεκτα έτη, παρασιτικός δε οργανισμός η Ελλάς υποφέρει εκ της όλης καταστάσεως. [...] Το κάλυμμα συνεχώς πίπτει διότι συνεχώς έχομεν παθητικά έτη».⁴⁷ Χωρίς νέο εξωτερικό δάνειο, η εξάντληση των συναλλαγματικών αποθεμάτων ήταν θέμα χρόνου – όποιον δρόμο και αν επέλεγαν οι εμπορικές τράπεζες.

Η αλήθεια βρισκόταν πάλι στη μέση. Η φυγή κεφαλαίων ήταν προϊόν της αμφισβήτησης της ικανότητας της Ελλάδας να παραμείνει στον κανόνα του χρυσού: ανήσυχτοι για το ενδεχόμενο μιας υποτίμησης, καταθέτες και επενδυτές έσπευδαν να μετατρέψουν τις δραχμές τους σε χρυσό ή συνάλλαγμα.⁴⁸ Ο Διομήδης είχε δίκιο: όσο και αν οι εμπορικές τράπεζες συμμετείχαν σε αυτές τις συναλλαγές ή τις διευκόλυναν, το βαθύτερό τους αίτιο ήταν άλλο – η δυσμενής εικόνα του εξωτερικού ισοζυγίου. Από την άλλη, η ίδια η φυγή κεφαλαίων *συντελούσε* στην επιδείνωση του ισοζυγίου και τη μείωση του καλύμματος, κλονίζοντας ακόμα περισσότερο την εμπιστοσύνη στη δραχμή. Από αυτή την άποψη, οι Τσουδερός και Βαρβαρέσος ορθώς έψεγαν την εφεκτικότητα της Τράπεζας της Ελλάδος, που κατέληγε να συντηρεί τις ανησυχίες

⁴⁶ Διομήδης προς Τσουδερό, 23.5.1931, όπως παρατίθεται στον Βενέζη (1966: 76-79)· στο ίδιο βιβλίο και η αρχική επιστολή Τσουδερού, για την οποία ο Υποδιοικητής είχε εκμυστηρευθεί στη σύζυγό του ότι βρήκε «την ευκαιρίαν από εκεί να του πω μερικάς αληθείας για την πολιτικήν του στην Τράπεζα και την αφοσίωσιν προς την Εθνικήν» (Δρίτσα, 2012: 210). Για τα πρακτικά της αρκετά βασανιστικής συνεδρίασης στη Γενεύη, παρουσία του Finlayson, βλ. Société des Nations – Comité Financier, *41ère session, Procès-verbal de la neuvième séance tenue à Genève, lundi le 11 mai 1931*, στο IATE-A3S1Y1F28/2.

⁴⁷ Διομήδης προς Τσουδερό, *ibid.*

⁴⁸ Για την ακρίβεια, η συνήθης επιλογή ήταν τα χρεόγραφα του ελληνικού Δημοσίου που είχαν εκδοθεί στο εξωτερικό και είχαν ρήτρα χρυσού (χωρίς αυτό φυσικά να αποκλείει και άλλα αξιόγραφα εξωτερικού).

σχετικά με την προσήλωση της χώρας στον κανόνα του χρυσού. Τον Σεπτέμβριο του 1931, οι ανησυχίες μετατράπηκαν σε βέβαιο πανικό, υποχρεώνοντας τον Διομήδη σε παραίτηση και την Τράπεζα στην επιβολή συναλλαγματικών περιορισμών.

Η κρίση της στερλίνας και η παραίτηση Διομήδη

Το καλοκαίρι του 1931 η παγκόσμια οικονομία διένυε μία από τις χειρότερες χρονιές της ύφεσης. Η συνεχής εκροή συναλλάγματος και ο αποπληθωρισμός ασκούσαν ισχυρές πιέσεις στο ευρωπαϊκό τραπεζικό σύστημα. Τον Μάιο του 1931, με αφορμή την αδυναμία της Creditanstalt να ανταποκριθεί στις υποχρεώσεις της, η Αυστρία αντιμετώπισε οξύτατη τραπεζική κρίση, που γρήγορα μεταδόθηκε στις γειτονικές χώρες. Το χρεοστάσιο του Hoover, η πρόταση δηλαδή του Αμερικανού προέδρου για μονοετή αναστολή της εξυπηρέτησης των πολεμικών χρεών, δεν ήταν αρκετό για να σταθεροποιήσει τις αγορές. Εν μέσω σοβαρών πολιτικών κλυδωνισμών και της κατάφωρης αδυναμίας των κεντρικών τραπεζών να συνεργαστούν προς την αποκατάσταση της εμπιστοσύνης στον κανόνα του χρυσού, τον Ιούλιο του 1931 η Γερμανία αναγκάστηκε να αναστείλει τη μετατρεψιμότητα του μάρκου, «παγώνοντας» τα κεφάλαια των ξένων πιστωτών της.⁴⁹ Η πίεση μεταφέρθηκε στην Αγγλία, η οποία – βλέποντας τις ευρωπαϊκές της πιστώσεις ακινητοποιημένες και την οικονομία της σε ύφεση – αποφάσισε να εγκαταλείψει τον κανόνα του χρυσού και να υποτιμήσει τη στερλίνα. Ήταν η πρώτη φορά, από το 1717, που το βρετανικό νόμισμα βρισκόταν εκτός χρυσού σε καιρό ειρήνης (Sayers, 1976· Eichengreen & Jeanne, 2000). Στον πανικό που ακολούθησε, οι ευρωπαϊκές κυβερνήσεις έσπευσαν είτε να υποτιμήσουν είτε να θωρακίσουν τα νομίσματά τους πίσω από συναλλαγματικούς περιορισμούς· αργά ή γρήγορα αναγκάστηκαν να κάνουν και τα δύο. Ο κανόνας του χρυσού έπνεε τα λοίσθια· η ημερομηνία ήταν 20 Σεπτεμβρίου 1931.

Ο Βαρβαρέσος έτυχε να βρίσκεται στο Λονδίνο για υπηρεσιακούς λόγους. Τις επόμενες ημέρες έσπευσε να συναντηθεί με στελέχη της Τράπεζας της Αγγλίας και τηλεγράφησε στην Αθήνα, προτείνοντας την άμεση εγκατάλειψη της χρυσής βάσης και την πρόδοση της δραχμής στη στερλίνα. Ενδεχόμενη παραμονή της χώρας στον κανόνα του χρυσού θα εξέθετε την Τράπεζα της Ελλάδος σε σημαντικές πιέσεις, τις οποίες ήταν αδύνατο να αντέξει με τα υφιστάμενα αποθέματα. Αντιθέτως,

⁴⁹ Για τα αίτια της ευρωπαϊκής τραπεζικής κρίσης του 1931 και την αποτυχία της διατραπεζικής συνεργασίας, βλ. Kindleberger (1986 [1973]: 148ff) και Eichengreen (1992: 276ff)· για τη σημασία των πολιτικών παραγόντων, κυρίως των γερμανικών επιλογών στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής, βλ. Ferguson & Temin (2003).

«[...] αν ακολουθήσωμεν υποδεικνυομένην πολιτικήν, ίσως θα είχομεν [την] ευκαιρίαν ενισχύσωμεν θέσιν Τραπεζής μας και αποφύγωμεν μείζονας δυσχερείας μέλλοντος».⁵⁰

Αξίζει να επισημανθεί ότι ο Βαρβαρέσος δεν πρότεινε την ελεύθερη διακύμανση της δραχμής, αλλά την πρόσδεσή της στην – ελεύθερα κυμαινόμενη – στερλίνα. Η διαφορά δεν ήταν μόνο τεχνική, εφόσον ο Βαρβαρέσος απέδιδε εξαιρετική σημασία στην επίδραση των προσδοκιών και θεωρούσε τις κυμαινόμενες ισοτιμίες ιδιαίτερα επικίνδυνες για περιφερειακά νομίσματα, όπως η δραχμή. Αυτό που πρότεινε δεν ήταν η πλήρης απαγκίστρωση του εθνικού νομίσματος, αλλά η αγκίστρωση σε έναν χαμηλότερο – και άρα πιο εύκολα υποστηρίξιμο – στόχο. Ανήμπορη να μείνει για πολύ ακόμα στη βάρκα του χρυσού, η δραχμή όφειλε να μεταπηδήσει στο σωσίβιο της στερλίνας, πριν αυτό απομακρυνθεί πολύ από τα κύματα.

Στην Αθήνα το κλίμα ήταν πολύ διαφορετικό. Πλησιάζοντας στο τέλος της τετραετίας, η κυβέρνηση ήταν απρόθυμη να τροφοδοτήσει με βέλη τη φαρέτρα των πολιτικών της αντιπάλων, εγκαταλείποντας ένα από τα θεμέλια της οικονομικής της πολιτικής. Χώρια που μια υποτίμηση θα αύξανε το δραχμικό κόστος εξυπηρέτησης του χρέους, που αντιστοιχούσε πλέον στο 35% των δαπανών του προϋπολογισμού, θέτοντας έτσι σε κίνδυνο τη δημοσιονομική ισορροπία.⁵¹ Αντίστοιχα επιφυλακτικές ήταν οι διοικήσεις των εμπορικών τραπεζών, των οποίων οι συναλλαγματικές υποχρεώσεις θα ανατιμούνταν αυτόματα.⁵² Για τον Βαρβαρέσο, τα προβλήματα αυτά ήταν αναπόφευκτα. Αργά ή γρήγορα, η Ελλάδα θα υποχρεωνόταν να εγκαταλείψει τον χρυσό. Επιλέγοντας να το κάνει αργά, θα θυσιάζε το πολύτιμο συνάλλαγμα και θα μείωνε τα περιθώρια ελιγμών της.

Εδώ βρισκόταν η βασική διαφορά στην αντίληψη των δύο πλευρών: το φθινόπωρο του 1931 η Αθήνα προσέβλεπε ακόμη σε ένα νέο δάνειο ή μια ευρύτερη διακρατική συμφωνία, που θα εξασφάλιζε στη χώρα αρκετό συνάλλαγμα για να διατηρήσει τους όρους της σταθεροποίησης. Συμμορφούμενη με τους κανόνες του παιχνιδιού, η χώρα μπορούσε να προσβλέπει στην ενίσχυση της Κοινωνίας των Εθνών – αυτό πίστευαν τουλάχιστον οι Βενιζέλος και Διομήδης. Έτσι, στις 21 Σεπτεμβρίου, η Τράπεζα της

50 Βλ. τηλ/μα Βαρβαρέσου της 24.9.1931, όπως παρατίθεται στον Πύρο (1946: 88ff) και τον Βενέζη (1955: 100ff). Το τηλεγράφημα συντάσσεται κατόπιν συνάντησης με τον Niemeyer, του οποίου τις απόψεις μεταδίδει, σημειώνοντας ότι τον βρίσκουν απόλυτα σύμφωνο.

51 Για τα στοιχεία του κόστους εξυπηρέτησης του εξωτερικού χρέους, βλ. Δερτιλή (1960: 196).

52 Για την ακρίβεια, ο κίνδυνος αφορούσε τις υποχρεώσεις εκείνες που ήταν εκφρασμένες σε συνάλλαγμα χρυσής βάσης. Για τις απόψεις που εκφράστηκαν από τους διοικητές των εμπορικών τραπεζών στις κρίσιμες συναντήσεις με τον Βενιζέλο και τον Διομήδη, βλ. Πύρο (1946: 85ff).

Ελλάδος ανακοίνωσε την αποσύνδεση της δραχμής από τη λίρα και την πρόσδεσή της στο αμερικανικό νόμισμα, στην ισχύουσα ισοτιμία των 77,05 δραχμών ανά δολάριο. Ο κύβος είχε ριφθεί: η δραχμή θα έδινε τη μάχη να κρατηθεί στον χρυσό.

Η μάχη ήταν άνιση. Από την πρώτη κιόλας ημέρα επικράτησε πανικός, με αποτέλεσμα τη μαζική φυγή κεφαλαίων. Εκτεταμένες ρευστοποιήσεις τίτλων προκάλεσαν απώλειες στο Χρηματιστήριο της Αθήνας, το οποίο και ανέστειλε τη λειτουργία του για πέντε μέρες· τελικά, παρέμεινε κλειστό επί 15 μήνες. Ταυτόχρονα, πολλοί έτρεξαν να αποσύρουν τα χρήματά τους από τις τράπεζες και να τα μετατρέψουν σε συνάλλαγμα. Μέχρι το τέλος της εβδομάδας, η Τράπεζα της Ελλάδος είχε διαθέσει πάνω από 3,6 εκατ. δολάρια από το κάλυμμα, το επίπεδο του οποίου άρχισε να φλερτάρει επικίνδυνα με το καταστατικό όριο του 40% (βλ. Διάγραμμα 3.2).⁵³ Συνεδριάζοντας εκτάκτως το Σαββατοκύριακο, το υπουργικό συμβούλιο αποφάσισε να αναστείλει την εξαργύρωση των τραπεζογραμματίων και να επιβάλει περιορισμούς στις εισαγωγές. Σε μια προσπάθεια να καθησυχάσει τον κόσμο, η κυβέρνηση διακήρυξε την προσήλωσή της στη σταθεροποίηση. Μάταια όμως· στους δρόμους της Αθήνας εμφανίστηκαν οι πρώτοι πράκτορες που εμπορεύονταν «μαύρο» συνάλλαγμα, σε τιμές πολύ ακριβότερες από τις επίσημες. Η δραχμή είχε αρχίσει ήδη να απομακρύνεται από τον χρυσό.

Ο πρώτος νόμος «περί προστασίας του εθνικού νομίσματος» δημοσιεύθηκε τη Δευτέρα, 28 Σεπτεμβρίου 1931.⁵⁴ Την ίδια μέρα, ο Αλέξανδρος Διομήδης υπέβαλε την παραίτησή του από τη διοίκηση της Τράπεζας της Ελλάδος, επικαλούμενος λόγους υγείας. Στην πραγματικότητα ο Πρωθυπουργός ήταν εκείνος που είχε δείξει την πόρτα της εξόδου στον Διοικητή, στον οποίο αδικώς καταλόγιζε μεγάλο μέρος των προβλημάτων που είχαν προκύψει μετά την κρίση της στερλίνας.⁵⁵ Η βιαστική κίνηση του Βενιζέλου ήταν μάλλον άστοχη, εφόσον υπονόμωσε το κύρος της Τράπεζας σε μία κρίσιμη συγκυρία. Σε κάθε περίπτωση, η απομάκρυνση του Διομήδη άνοιξε στον Τσουδερό τον δρόμο προς την κορυφή της ιεραρχίας. Παρά

53 Στην πραγματικότητα, το κάλυμμα βρισκόταν ήδη αρκετά κάτω από το καταστατικό όριο, με την Τράπεζα να προσφεύγει σε διάφορα τεχνάσματα (μεταφορά καταθέσεων όψεως σε προθεσμίας, βραχυχρόνιες συναλλαγματικές πιστώσεις από την Εθνική Τράπεζα, κ.ά.) για να το συντηρεί στο προβλεπόμενο επίπεδο· βλ. Πύρο (1946: 110ff).

54 Βλ. Α.Ν. «περί προστασίας του εθνικού νομίσματος», ΦΕΚ Α 335, 28.9.1931· το οπλοστάσιο των συναλλαγματικών περιορισμών με τους οποίους η κυβέρνηση έδωσε τη μάχη της δραχμής συμπληρώθηκε με τους Α.Ν. «περί συμπληρώσεως του από 28 Σεπτεμβρίου 1931 αναγκαστικού Νόμου περί προστασίας του Εθνικού νομίσματος», ΦΕΚ Α 354, 8.10.1931, και Ν.Δ. «περί συμπληρώσεως και τροποποιήσεως των περί προστασίας της δραχμής μέτρων», ΦΕΚ Α 29, 2.2.1932, που κυρώθηκαν με τον Ν. 5406, ΦΕΚ Α 122, 21.4.1932.

55 Αφορμή για την απομάκρυνσή του στάθηκε μια ατυχής, πλην καθόλα νόμιμη συναλλαγή της 25.9.1931 (δηλαδή πριν την επιβολή των συναλλαγματικών περιορισμών), οπότε και η Τράπεζα της Ελλάδος εξέδωσε επιταγή 7 εκατ. γαλλικών φράγκων στην καπνοβιομηχανία των αδελφών Παπαστράτου· Βενέζης (1955: 112ff).

τις προσπάθειες του Βενιζέλου να εξασφαλίσει την υποψηφιότητα ενός προσώπου ευρύτερης πολιτικής αποδοχής, ο Τσουδερός εξασφάλισε τη θετική εισήγηση του Γενικού Συμβουλίου και την υποστήριξη των περισσότερων βενιζελικών παραγόντων.⁵⁶

Το απόγευμα του Σαββάτου, 24 Οκτωβρίου 1931, συνήλθε εκτάκτως η Γενική Συνέλευση των μετόχων για να εκλέξει τον νέο Διοικητή. Η συνεδρίαση ήταν αρκετά επεισοδιακή, με πολλούς από τους παρισταμένους να διεκδικούν την αναβολή της ψηφοφορίας, επικαλούμενοι μάλιστα άρθρο του νόμου περί ανωνύμων εταιρειών, που καθιστούσε την αποδοχή του αιτήματός τους υποχρεωτική, εφόσον είχε τη στήριξη του 5% των μετόχων. Παίρνοντας τον λόγο, ο Βαρβαρέσος υπενθύμισε ότι η Τράπεζα ασκούσε δημόσιο λειτουργήμα, με αποτέλεσμα το καταστατικό της να περιορίζει ουσιαστικά τη δύναμη των μετόχων, καθιστώντας δυσχερή την εφαρμογή του εν λόγω νόμου.⁵⁷ Κατόπιν τούτου, το αίτημα της μειοψηφίας απορρίφθηκε και λίγο αργότερα ο Ερμανουήλ Τσουδερός εξελέγη δεύτερος Διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος. Η εκλογή του αύξησε τις αρμοδιότητες του Βαρβαρέσου, πόσο μάλλον αφού ο νέος Υποδιοικητής, Ερμανουήλ Καμάρας, προερχόταν από τους κύκλους της Εθνικής και αντιμεπιζόταν με επιφυλακτικότητα από τον Τσουδερό.⁵⁸

Η τελευταία μάχη

Οι συναλλαγματικοί περιορισμοί επέτρεψαν στην Τράπεζα της Ελλάδος να επιβραδύνει, όχι όμως και να αναστείλει τη συρρίκνωση του καλύμματος, που δεν άργησε να σπάσει το καταστατικό όριο του 40% (βλ. Διάγραμμα 3.2). Ο λόγος ήταν απλός: η εξυπηρέτηση του εξωτερικού χρέους και οι εισαγωγές απορροφούσαν πολύ περισσότερο συνάλλαγμα απ' όσο απέδιδαν οι εξαγωγές. Όπως θα εξηγήσει ο Βαρβαρέσος:

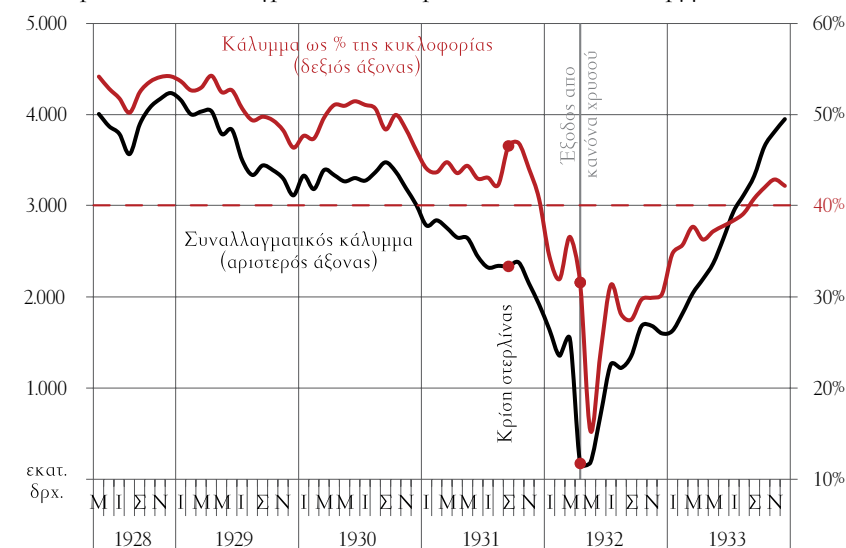
«[...] δεν δυνάμεθα του λοιπού να τηρήσωμεν ουδ' αυτό το κατά συνθήκην κάλυμμα εις το 40%, λόγω της ανάγκης παροχής προκαταβολών εις το Δημό-

⁵⁶ «Ο κ. Τσουδερός εξελέγη χθες...», *Ελευθέρον Βήμα*, 25.10.1931, σελ. 8. Για το παρασκήνιο της εκλογής Τσουδερού, βλ. Βενέζη (1966: 82ff), Κωστή (2003: 382ff) και Δαφνή (1997 [1974]: 524ff).

⁵⁷ Βλ. 1η Έκτακτη Γενική Συνέλευση των Μετόχων, 24.10.1931, στα *Πρακτικά Γενικών Συνελεύσεων των Μετόχων*, Βιβλίο Ι, σελ. 45-56, στο IATE-A1S1Y1F1. Την ίδια θέση πήρε και ο νομικός σύμβουλος της Τράπεζας, Πέτρος Θηβαίος. Η παρέμβαση ήταν μάλλον προσχεδιασμένη, εφόσον οι σχετικές φήμες περί αιτήματος αναβολής είχαν οργιάσει τις προηγούμενες ημέρες (Βενέζης, 1955: 118).

⁵⁸ Για την ακρίβεια, ο Καμάρας ήταν Γενικός Διευθυντής της Τράπεζας της Ανατολής, θυγατρικής της Εθνικής, η οποία και την απορρόφησε το 1932. Η εκλογή του προέκυψε από την Έκτακτη Γενική Συνέλευση της 25ης Νοεμβρίου 1931· βλ. *Πρακτικά Γενικών Συνελεύσεων των Μετόχων*, Βιβλίο Ι, σελ. 64-67, στο IATE-A1S1Y1F1.

Διάγραμμα 3.2 Το κάλυμμα και η φυγή από τη δραχμή (μηνιαία συναλλαγματικά διαθέσιμα, Μάιος 1928 – Δεκέμβριος 1933)

Σημείωση: Το κάλυμμα εκφράζεται στο ισοόποσο δραχμών της σταθεροποίησης (μία δρχ. ισοδυναμεί με 0,0195263 γρ. καθαρού χρυσού)· το εκατοστιαίο ποσοστό του καλύμματος αφορά τον λόγο του καλύμματος προς τα τραπεζογραμμάτια σε κυκλοφορία, που – σύμφωνα με το καταστατικό της Τράπεζας της Ελλάδος – δεν έπρεπε να πέσει κάτω από το 40%.

Πηγές: Διαδοχικά τεύχη του *Στατιστικού δελτίου* της Τράπεζας της Ελλάδος.

σιον, τινές των οποίων μετατρέπονται αμέσως εις συνάλλαγμα, και λόγω του γεγονότος ότι καθ' εκάστην εβδομάδα υφιστάμεθα μείωσιν του καλύμματος πναγκασμένοι να τροφοδοτώμεν, έστω και κατ' ελάχιστον ποσοστόν μόνον, την ζήτησιν διά τας αναποτρέπτους μόνον οικονομικής ανάγκας της χώρας».⁵⁹

Υπό φυσιολογικές συνθήκες, το εμπορικό έλλειμμα και η εξυπηρέτηση του χρέους θα αντισταθμιζόνταν από άδηλους πόρους και νέες πιστώσεις. Οι συνθήκες όμως είχαν πάψει να είναι φυσιολογικές. Η εξάρτηση της συναλλαγματικής ισορροπίας από δύο τόσο ασταθείς πηγές εισροών, αποτέλεσε την αχίλλειο πτέρνα του ελληνικού εξωτερικού ισοζυγίου (βλ. Διάγραμμα 3.3).

Το 1932, οι άδηλοι πόροι της χώρας έπεσαν στα εννιά εκατομμύρια στερλίνες, δηλαδή στα δύο τρίτα των επιπέδων του 1929. Η μείωση δεν ήταν αποτέλεσμα

⁵⁹ Χειρόγραφη επιστολή Βαρβαρέσου προς Τσουδερό, 19.1.1932, στο AEMT-Φ62/121-134.

μόνο των χαμηλότερων εισοδημάτων για τους Έλληνες μετανάστες ή της κρίσης στη ναυτιλία. Όλο και περισσότερα ξένα εισοδήματα παρέμεναν στο εξωτερικό ή διοχετεύονταν στη μαύρη αγορά, παρακάμπτοντας το τραπεζικό σύστημα. Η Τράπεζα της Ελλάδος παρακολουθούσε τα τελωνεία, ήταν όμως ανήμπορη να ελέγξει αποτελεσματικά τα εμβάσματα. Το πρόβλημα δεν ήταν τόσο η ανεπάρκεια των ελεγκτικών μηχανισμών, όσο η διάχυτη προσδοκία μιας υποτίμησης. Όπως θα εξηγήσει ο Βαρβαρέσος στα μέλη της Δημοσιονομικής Επιτροπής:

*«Όλοι οι τραπεζίτες, η οικονομία γενικότερα, όλοι όσοι έχουν κεφάλαια στην Ελλάδα είναι πεπεισμένοι ότι δεν θα μπορέσουμε να κρατήσουμε [τη δραχμή] σε αυτά τα επίπεδα για περισσότερο από μερικούς μήνες. Υπό αυτές τις συνθήκες, κανένας δεν έχει το κουράγιο να φέρει, όχι μόνο το κεφάλαιο, ούτε καν τα κέρδη που έχει πραγματοποιήσει στο εξωτερικό, παρά μόνο αν συντρέχει απόλυτη ανάγκη. Έτσι, παρά την έλλειψη δραχμών, δεν υπάρχει καμία εισροή κεφαλαίων».*⁶⁰

Η αναφορά σε έλλειψη δραχμών, δηλαδή στην ύπαρξη νομισματικής στενότητας, ήταν σκόπιμη: στόχος του Βαρβαρέσου ήταν να αποτρέψει μια επανάληψη των συνθησιασμένων νουθεσιών της Γενεύης περί αύξησης των επιτοκίων και περιορισμού των πιστώσεων. Άλλωστε, η Τράπεζα της Ελλάδος είχε ήδη ανεβάσει το προεξοφλητικό της επιτόκιο, με μοναδικό αποτέλεσμα την περαιτέρω δυσφορία των εγχώριων επιχειρηματιών.⁶¹

Οι αριθμοί ήταν αμείλικτοι: ο *μόνος τρόπος να μπορέσει η Ελλάδα να ανταποκριθεί στις συναλλαγματικές υποχρεώσεις του 1932 ήταν να εξασφαλίσει ένα νέο εξωτερικό δάνειο*. Τον προηγούμενο χρόνο, η χώρα είχε δανειστεί 7,3 εκατ. στερλίνες για να καλύψει το 40% των συναλλαγματικών της αναγκών.⁶² Με τις εξαγωγές να έχουν καταρρεύσει, τους άδηνλους πόρους καθηλωμένους και το κάλυμμα να εξαντλείται, η συναλλαγματική «τρύπα» της επόμενης χρονιάς φαινόταν ακόμα μεγαλύτερη.

60 Financial Committee, 44th Session, Minutes of the Second Meeting held at Geneva on Monday, January 11th, 1932, σελ. 11ff, στο IATE-A3S1Y2F165/1.

61 Από την άλλη, η τοποθέτηση του Βαρβαρέσου αποσιωπούσε τη σταδιακή αύξηση των πιστώσεων, την οποία ο Finlayson θεωρούσε ιδιαίτερα προβληματική, εφόσον – προσφέροντας ρευστότητα στις εμπορικές τράπεζες – η Τράπεζα της Ελλάδος προμήθευε την αγορά με δραχμές που μετατρέπονταν σε συνάλλαγμα στη μαύρη αγορά· βλ. Finlayson προς Loveday, 29.3.1932, στο OV80-6/100.

62 Βλ. Διάγραμμα 3.3· τα 8,3 εκατ. στερλίνες που αναφέρονται ως προϊόντα μακροπρόθεσμων δανείων και επανορθώσεων επιμερίζονται ως εξής: 7,3 εκατ. στερλίνες από δάνεια (Β' παραγωγικό δάνειο, υπόλοιπο τριμερούς, διάφορες προκαταβολές, κ.ά.) και 1,0 εκατ. στερλίνες από επανορθώσεις.

Δυστυχώς, οι διεθνείς συνθήκες απέκλειαν το ενδεχόμενο η Ελλάδα να μπορέσει να καλύψει αυτή την τρύπα μέσω ενός νέου δανείου. Όλο και συχνότερα, ο Πρωθυπουργός δεχόταν εισηγήσεις να αναστείλει την εξυπηρέτηση του εξωτερικού χρέους ή να αρχίσει να το αποπληρώνει σε δραχμές. Έτσι, η χώρα θα εξοικονομούσε συνάλλαγμα, ενώ οι τόκοι θα παρέμεναν κατατεθειμένοι υπέρ των ομολογιούχων στην Τράπεζα της Ελλάδος, δίνοντας τη δυνατότητα αύξησης των εσωτερικών πιστώσεων προς τα παραγωγικά έργα.⁶³ Ο Βενιζέλος όμως επέμενε στη διατήρηση της σταθεροποίησης, προσβλέποντας σε μια λύση από το εξωτερικό: αν οι πόρτες των αγορών ήταν κλειστές, τότε είχε έρθει η ώρα των ξένων κυβερνήσεων να συμπαρασταθούν στις μικρές χώρες, προσφέροντας τα απαραίτητα κεφάλαια. Αυτό ήταν το μήνυμα που μετέφερε ο Τσουδερός, όταν επισκέφθηκε το Παρίσι και το Λονδίνο στα τέλη του 1931. Δυστυχώς, τα αποτελέσματα των επαφών του δεν ήταν διόλου ενθαρρυντικά.⁶⁴

Στα μέσα Ιανουαρίου ήταν η σειρά του Βαρβαρέσου να προσπαθήσει να πείσει τη Δημοσιονομική Επιτροπή για την ανάγκη στήριξης της Ελλάδας. Εκθέτοντας την κατάσταση «με πλήρη ειλικρίνεια και αντικειμενικότητα, με κάποιαν όμως δόσιν απαισιοδοξίας», ο σύμβουλος της Τράπεζας εξέφρασε:

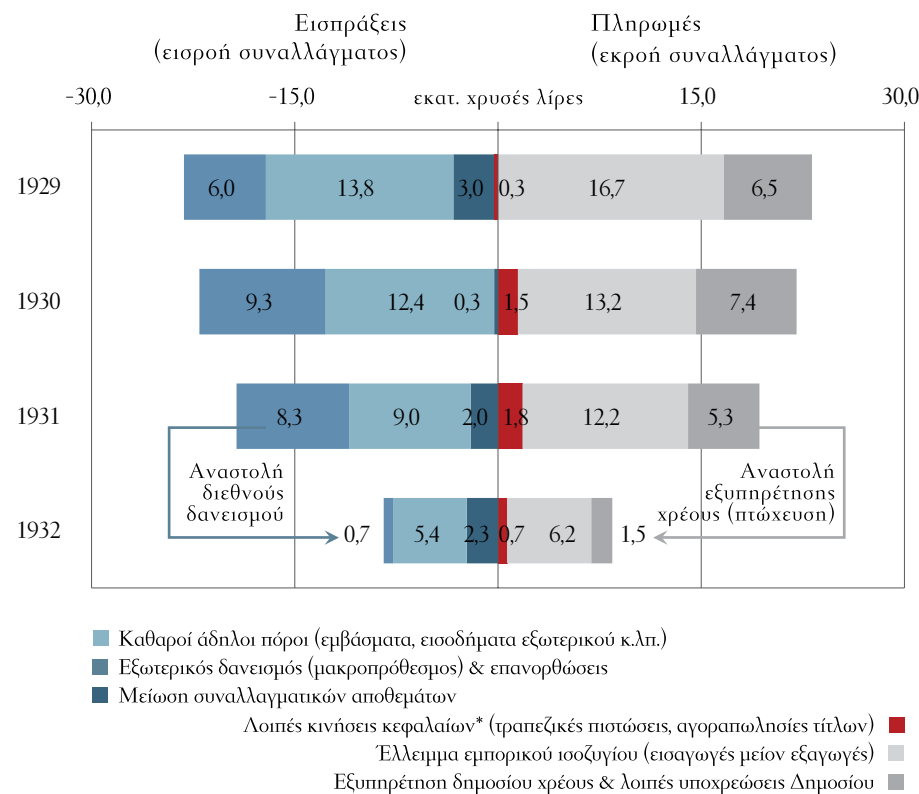
*«[...] την ακράδαντον πεποίθησίν μου ότι η περαιτέρω εξέλιξις θα μας αγάγη αναποτρέπτως εις δύο μόνο δυνατάς λύσεις. Ή θα επιτύχωμεν εξωτερικήν σοβαράν και ανάλογον προς τας ανάγκας μας ενίσχυσιν του Δημοσίου και της Τραπεζής και θα σώσωμεν το έργον της Γενεύης του 1928, ή, αφιέμενοι εις τας ιδίας δυνάμεις, θα καταλήξωμεν μοιραίως μετά βραχύν χρόνον εις εγκατάλειψιν [...] της χρυσής βάσεως την οποίαν αγωνιζόμεθα να τηρήσωμεν σήμερον, εις ακατάσχετον πληθωρισμόν και επομένως εις την εκμηδένισιν της προσπάθειάς την οποίαν με τόσας θυσίας και τόσην ειλικρινήν ενίσχυσιν εκ μέρους του Comité Financier εκάμαμε προ τετραετίας περίπου».*⁶⁵

63 Στην τεχνική ορολογία της εποχής, ενώ η πρώτη πρόταση ισοδυναμούσε με χρεοκοπία, η δεύτερη συνίστατο στην αναστολή του transfer, δηλαδή της μετατροπής των τοκοχρεολυσίων σε συνάλλαγμα. Μία από τις πιο πολυσυζητημένες παρεμβάσεις στη συναφή συζήτηση ήταν το άρθρο του Δ. Μάξιμου στο φύλλο της Πρωίας της 5.12.1931· μεταξύ άλλων, η πρόταση επανερχόταν στο ζήτημα της κατάργησης της Τράπεζας της Ελλάδος. Λιγότερο γνωστό, αλλά περισσότερο ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι την άποψη περί εγκατάλειψης της χρυσής βάσης φαίνεται να συμμερίζεται πλέον και ο Υπουργός Οικονομικών του Βενιζέλου, Γεώργιος Μαρής (Δαφνής, 1997 [1974]: 528 & 545).

64 Niemeyer, O., "Memorandum of conversations with Mr. Tsouderos", 14.12.1931, στο OV80-5/95.

65 Χειρόγραφη επιστολή Βαρβαρέσου προς Τσουδερό, 19.1.1932, στο AEMT-Φ62/121-134. Για τα πλήρη πρακτικά των συναντήσεων στη Γενεύη, βλ. Financial Committee, 44th Session..., op.cit., και Minutes of the Third Meeting, held at Geneva on Tuesday, January 12th, 1932, στο IATE-A3S1Y2F165/1-3.

Διάγραμμα 3.3 Η εξέλιξη του εξωτερικού ισοζυγίου, 1929-32

* Μέρους αυτών ενδέχεται να αποτελούσε την καθαρή «φυγή κεφαλαίων» μέσω του τραπεζικού συστήματος· είναι σαφές ότι το ποσό – αν και διόλου ευκαταφρόνητο – δεν ήταν καθοριστικό για την πορεία του ισοζυγίου.

Πηγή: Πίνακας 32 της *Εκθέσεως του Διοικητού της Τραπέζης της Ελλάδος επί του Ισολογισμού 31.12.1933*.

Οι ξένοι δεν φάνηκαν να συγκινούνται. Εκείνες τις μέρες άλλωστε, η Γενεύη κατακλυζόταν από υπουργούς οικονομικών και τραπεζίτες της Κεντρικής Ευρώπης, των οποίων οι οικονομίες ήταν σε χειρότερη θέση από της Ελλάδας.⁶⁶ Η επιτροπή

⁶⁶ «Εχομεν δυστυχώς το ατύχημα να συνεξεταζόμεθα με χώρας των οποίων αι Κεντρικαί Τράπεζαι και το Δημόσιον ευρίσκονται εις κατάστασιν ουσιαστικής, αν μη και τυπικής, πτώχευσεως και επομένως θεωρούμεθα και ως ευτυχείς αφού δεν εφθάσαμεν ακόμα εις το αυτό σημείον», εξηγούσε ο Βαρβαρέσος στον Τσουδερό, στις 19.1.1932, στο ΑΕΜΤ-Φ62/121-134.

αρκέστηκε να εκφράσει την ανησυχία της και να ανακοινώσει την αποστολή του Otto Niemeyer στην Αθήνα, για να μελετήσει από κοντά την κατάσταση.⁶⁷

Λίγο αργότερα, ο Βενιζέλος επισκέφθηκε τη Ρώμη, το Παρίσι και το Λονδίνο, διεκδικώντας πενταετή αναστολή των χρεολυσίων και ταυτόχρονη εξασφάλιση νέων πιστώσεων, ύψους 50 εκατ. δολαρίων, για να μπορέσουν να συνεχιστούν τα παραγωγικά έργα και να καλυφθεί το συναλλαγματικό έλλειμμα. Η αντίδραση των ξένων κυβερνήσεων ήταν κάτι λιγότερο από χλιαρή: οποιαδήποτε ρύθμιση του χρέους έπρεπε να γίνει σε απευθείας συνεννόηση με τους ομολογιούχους, που δύσκολα θα συναινούσαν ταυτόχρονα σε ένα νέο δάνειο.⁶⁸

Λιγότερο αποθαρρυντική ήταν η εισήγηση της Δημοσιονομικής Επιτροπής, που συνήλθε τον Μάρτιο του 1932 στο Παρίσι, για να εξετάσει τα προβλήματα της Ελλάδας, της Αυστρίας, της Βουλγαρίας και της Ουγγαρίας. Η τελική έκθεση της Επιτροπής προσέφερε μία διαυγέστατη ανάλυση των δυσκολιών που αντιμετώπιζαν όλες οι χώρες στην εξυπηρέτηση των εξωτερικών τους υποχρεώσεων.⁶⁹ Εντούτοις, όταν ήρθε η ώρα να καταπιαστεί με την ελληνική περίπτωση, η Επιτροπή θέλησε να μετριάσει τις κυβερνητικές φιλοδοξίες: στηριζόμενη στα πορίσματα της επίσκεψης Niemeyer στην Αθήνα, αναγνώρισε μεν το συναλλαγματικό πρόβλημα, πρότεινε όμως τη χορήγηση πιστώσεων μόνο 10 εκατ. δολαρίων και την αναστολή της πληρωμής των τοκοχρεολυσίων για έναν χρόνο – το ένα πέμπτο όσων ζητούσε η Ελλάδα.⁷⁰

Τα βλέμματα στράφηκαν στη Γενεύη, όπου στα μέσα Απριλίου, το Συμβούλιο της Κοινωνίας των Εθνών θα συνεδρίαζε εκτάκτως για την παροχή βοήθειας στις χώρες που αντιμετώπιζαν δυσκολίες. Εν τω μεταξύ η Τράπεζα της Ελλάδος εξακολουθούσε να αιμορραγεί οικονομικά, χάνοντας περίπου ένα εκατομμύριο δολάρια

⁶⁷ Η επίσκεψη Niemeyer πραγματοποιήθηκε κατόπιν συναφούς αιτήματος του Τσουδερού προς τη Δημοσιονομική Επιτροπή· για την απόφαση, βλ. τηλ/μα Varvaressos προς Tsouderos, 15.1.1932, στο ΑΒ-Φ179/103, καθώς και χειρόγραφη επιστολή Βαρβαρέσου προς Τσουδερό, 22.1.1932, στο ΑΕΜΤ-Φ62/135-153· πρβλ. και "Note by O.E. Niemeyer", 25.1.1932, στο ΟΥ80-6/6.

⁶⁸ "Note of Interview with Monsieur Venizelos", 28.1.1932, στο ΟΥ80-6/15· Chamberlain προς Venizelos, 28.1.1932, στο ΟΥ80-6/18.

⁶⁹ League of Nations, *Report to the Council on the work of the forty-fifth session of the Committee*, Paris, 3-24.3.1932, στο ΟΥ80-6/86. Τα συναφή πρακτικά της συνόδου, όπου η Ελλάδα εκπροσωπήθηκε από τους Μαρή, Τσουδερό και Μαντζαβίνο, στο ΙΑΤΕ-Α3S1Y2F64· για το συναφές παρασκήνιο, βλ. Πύρο (1946: 108) και Βενέζη (1966: 88).

⁷⁰ Επιπλέον, θεωρώντας ότι η Ελλάδα αντιμετώπιζε κυρίως πρόβλημα μετατροπής των δραχμών σε συνάλλαγμα (transfer) και όχι δημοσιονομικό πρόβλημα, ζήτησε τα χρεολύσια να κατατίθενται στην Τράπεζα της Ελλάδος υπέρ των ομολογιούχων, απ' όπου θα μπορούσαν να προκαταβάλλονται υπό τη μορφή πιστώσεων στο κράτος, για τη συνέχιση των παραγωγικών έργων.

την εβδομάδα. Το οικοδόμημα του 1928 έτριζε επικίνδυνα, ενώ ο προϋπολογισμός εμφάνισε έλλειμμα, υποχρεώνοντας το Δημόσιο να προσφύγει – για πρώτη φορά από τη σταθεροποίηση – στην εκτυπωτική μηχανή. Αντιμέτωπος με το ενδεχόμενο αναστολής των εισαγωγών βασικών τροφίμων, ο Βενιζέλος έδωσε εντολή στον Τσουδερό να προετοιμάσει την υποτίμηση και ξεκαθάρισε στους ξένους ότι τυχόν απόρριψη του ελληνικού αιτήματος θα οδηγούσε σε εγκατάλειψη του κανόνα του χρυσού και στάση πληρωμών. Πολλοί από τους ξένους αξιωματούχους φάνηκαν να αποδέχονται την εξέλιξη ως αναπόφευκτη.⁷¹

Στις 15 Απριλίου 1932, το Συμβούλιο της Κοινωνίας των Εθνών πήρε αποστάσεις από την εισήγηση της Δημοσιονομικής Επιτροπής: η αναστολή της εξυπηρέτησης του ελληνικού χρέους έπρεπε να συζητηθεί απευθείας με τους ξένους ομολογιούχους· το συναλλαγματικό πρόβλημα ήταν υπαρκτό, αλλά δεν απέκλειε την πληρωμή των χρεολυσίων σε δραχμές· για νέο δάνειο ούτε λόγος. Η αντίδραση του Βενιζέλου ήταν άμεση: «Διέβημεν τον Ρουβίκωνα», δήλωσε στους δημοσιογράφους που τον περίμεναν έξω από την αίθουσα της συνόδου. Λίγες ημέρες αργότερα, η δραχμή υποτιμήθηκε και η Ελλάδα κήρυξε στάση πληρωμών (Δαφνής, 1997 [1974]: 542).

Δ. Στο προσκήνιο μιας πτώχευσης

Ο Βενιζέλος επέστρεψε στην Αθήνα αποδυναμωμένος: έχοντας αποτύχει να σχηματίσει οικουμενική κυβέρνηση στα τέλη Μαρτίου, βρέθηκε τώρα εκτεθειμένος στην κριτική της αντιπολίτευσης για την αποτυχία των διπλωματικών πρωτοβουλιών του. Οι τόνοι της πολιτικής αντιπαράθεσης ανέβηκαν, αναζωπυρώνοντας τα πάθη του Εθνικού Διχασμού. Διάφοροι συνεργάτες του Πρωθυπουργού, συμπεριλαμβανομένου του Υπουργού Οικονομικών, εισηγούνταν την άμεση διάλυση της Βουλής και την προκήρυξη εκλογών, έτσι ώστε οι οριστικές αποφάσεις για την άρση της σταθεροποίησης να βαρύνουν την επόμενη κυβέρνηση. Το θέμα επανήλθε στη διάρκεια του υπουργικού συμβουλίου της 21ης Απριλίου 1932, με τον Βενιζέλο να επιμένει στην εξάντληση της τετραετίας. Ακολούθησε έντονο φραστικό επεισόδιο μεταξύ του Πρωθυπουργού και του Μαρή, που οδήγησε τον δεύτερο σε παραίτηση. Η απομάκρυνση του Υπουργού Οικονομικών, που αντιμετώπιζε παράλληλα

71 Finlayson, H., *Greece's departure from the gold standard*, 27.4.1932, σελ. 3-6, στο IATE-A3S1Y2F84/1.

κατηγορίες για συμμετοχή σε διάφορα οικονομικά σκάνδαλα, ήταν φυσικό να πλήξει ακόμα περισσότερο το κύρος της κυβέρνησης.⁷²

Ο Βενιζέλος χρειαζόταν επείγοντως έναν νέο υπουργό για να διαχειριστεί τις συνέπειες της επερχόμενης εξόδου από τον κανόνα του χρυσού. Ο κατακερματισμός του βενιζελικού στρατοπέδου του είχε στερήσει πολύτιμα στελέχη. Θέλοντας πιθανώς να εξουδετερώσει την κριτική της αντιπολίτευσης, προσέφερε τη θέση στον Δημήτριο Μάξιμο, πρώην Διοικητή της Εθνικής και οικονομικό σύμβουλο του Τσαλδάρη. Όπως ήταν φυσικό, ο Μάξιμος αρνήθηκε. Στερούμενος προφανών εναλλακτικών, ο Πρωθυπουργός στράφηκε στον οικονομικό σύμβουλο της Τράπεζας της Ελλάδος που είχε μόλις συντάξει το προσχέδιο του νόμου για την άρση της σταθεροποίησης. Έτσι, στις 22 Απριλίου, ο Κυριάκος Βαρβαρέσος ορκίστηκε νέος Υπουργός των Οικονομικών και πέρασε απότομα από το παρασκήνιο στο προσκήνιο μιας προδιαγεγραμμένης πτώχευσης.

Ο ρόλος του Βαρβαρέσου ήταν αρκετά τεχνοκρατικός και η θέση του διόλου αξιοζήλευτη. Στη διάρκεια των επόμενων μηνών, ακόμα και όταν ο Βενιζέλος παραχώρησε την πρωθυπουργία στον Αλέξανδρο Παπαναστασίου, κανένας δε θέλησε να απαλλάξει τον Βαρβαρέσο από τη δύσκολη θέση που είχε αναλάβει. Ίσα-ίσα που οι βενιζελικοί επέμεναν στην ανάγκη διατήρησης του Υπουργού Οικονομικών, «γιατί ο κόσμος τον εμπιστεύεται».⁷³ Άλλωστε η παραμονή του Βενιζέλου μακριά από την πρωθυπουργία δεν κράτησε πολύ, μιας και έσπευσε πολύ γρήγορα να ανατρέψει τον Παπαναστασίου και να οδηγήσει ο ίδιος τη χώρα στις εκλογές. Όπως θα έγραφε ο Finlayson στο Λονδίνο:

*«Τώρα που έπιασαν οι ξέστες φαίνεται πως άρχισε για τα καλά η εποχή της πολιτικής "σαχλαμάρας" και αυτή η κωμωδία θα συνεχιστεί μάλλον έως τις εκλογές τον Αύγουστο. [...] Λυπάμαι τον Βαρβαρέσο. Όλα τα κόμματα τον αναγνωρίζουν ως ικανό, ευσυνείδητο και ειλικρινή Υπουργό, που ξέρει τη δουλειά του και ανέλαβε ένα άχαρο έργο από αίσθηση καθήκοντος. Φοβάμαι πως θα πρέπει να αντέξει, τουλάχιστον μέχρι [το συνέδριο σ]τη Λωζάννη».*⁷⁴

72 Βλ. την έκθεση του Γ. Μαρή για τους λόγους που έπρεπε να γίνουν άμεσα εκλογές, 1932, στο AB-Φ347/119 και Δαφνή (1997 [1974]: 542)· η επιστολή παραίτησης Μαρή προς Βενιζέλο, 21.4.1932, στο AB-Φ287/17.

73 Η διατύπωση ανήκει στον Βενιζέλο και μεταφέρεται στο Finlayson προς Leith-Ross, 20.5.1932, στο OV80-6/199.

74 Finlayson προς Niemeyer, 4.6.1932, στο OV80-7/6. Το συνέδριο της Λωζάννης, όπου την Ελλάδα εκπροσώπησαν οι Μιχαλακόπουλος και Βαρβαρέσος, αφορούσε τη ρύθμιση των επανορθώσεων μετά τη λήξη του χρεοστασίου του Hoover και τη γενικότερη αντιμετώπιση της παγκόσμιας κρίσης· αποτελούσε μία από τις τελευταίες ελπίδες για την εξεύρεση κάποιας ευρύτερης λύσης στο θέμα των διακρατικών χρεών. Οι ελπίδες δεν επαληθεύθηκαν (Δαφνής, 1997 [1974]: 562).

Τελικά, ο Βαρβαρέσος χρειάστηκε να αντέξει έως τις αρχές Νοεμβρίου του 1932, οπότε και ο σχηματισμός της κυβέρνησης Τσαλδάρη έδωσε τη σκυτάλη στο Λαϊκό Κόμμα.

Υποτίμηση και δραχμοποίηση

Τρεις ημέρες μετά την ορκωμοσία του, ο Βαρβαρέσος ανέβηκε στο βήμα της Βουλής για να εισηγηθεί την έξοδο της δραχμής από τον κανόνα του χρυσού. Ο Ν. 5422, που αποτέλεσε τον ακρογωνιαίο λίθο του νέου νομισματικού συστήματος, προέβλεπε την οριστική αναστολή της εξαργύρωσης των τραπεζογραμμάτων και συγκέντρωνε όλες τις αγοραπωλησίες συναλλάγματος στην Τράπεζα της Ελλάδος, απ' όπου θα διοχετεύονταν αποκλειστικά για τους σκοπούς του Δημοσίου ή «διά τας πραγματικές και εξακριβωμένες ανάγκες του εισαγωγικού εμπορίου». Ταυτόχρονα, ο Νόμος απαγόρευε τη σύναψη δανείων ή την πραγματοποίηση καταθέσεων σε ξένα νομίσματα.⁷⁵

Η υποτίμηση της δραχμής ήταν πλέον αναπόφευκτη. Ποια θα ήταν όμως η έκτασή της και πώς θα γινόταν στο εξής η διαπραγμάτευση του εθνικού νομίσματος; Το ζήτημα είχε αποτελέσει αντικείμενο ζωικών συζητήσεων στο οικονομικό επιτελείο. Εμμένοντας στις παλιότερες απόψεις του, ο Βαρβαρέσος υποστήριζε τη σταθεροποίηση σε ένα νέο, χαμηλότερο επίπεδο και τη σύνδεση με τη στερλίνα· κατά τη γνώμη του, η ελεύθερη διακύμανση του νομίσματος ήταν επικίνδυνη και τροφοδοτούσε την κερδοσκοπία. Από την άλλη, ο Υπουργός Εθνικής Οικονομίας, Παναγής Βουρλούμης, τάχθηκε εξ αρχής κατά μιας νέας σταθεροποίησης· την άποψή του συμμεριζόταν και ο Finlayson, που θεωρούσε ότι η Τράπεζα της Ελλάδος δεν είχε το απαραίτητο συνάλλαγμα για να υπερασπιστεί μια νέα ισοτιμία.⁷⁶

Τελικά υιοθετήθηκε μία ενδιάμεση λύση: η ισοτιμία της δραχμής θα προσδιοριζόταν ελεύθερα σε μία ανελεύθερη αγορά, δηλαδή σε μία αγορά με αυστηρούς συναλλαγματικούς περιορισμούς. Όπως θα διευκρίνιζε ο Βαρβαρέσος από το βήμα της Βουλής:

⁷⁵ Οι προϋπάρχουσες απαιτήσεις σε συνάλλαγμα στο εσωτερικό θα εξοφλούνταν υποχρεωτικά σε δραχμές, στην τρέχουσα ισοτιμία· κατ' εξαίρεση, οι καταθέσεις και τα δάνεια των εμπορικών τραπεζών σε συνάλλαγμα «πάγωναν» για τρεις μήνες (βλ. το ζήτημα της δραχμοποίησης). Βλ. Ν. 5422 «περί αναστολής της υποχρέωσης της Τράπεζας της Ελλάδος προς εξαργύρωση των τραπεζικών γραμματίων αυτής και περί ρυθμίσεως της αγοράς και πωλήσεως συναλλάγματος», ΦΕΚ Α 133, 26.4.1932. Το προσχέδιο του νόμου, το οποίο είχε συνταχθεί από τον ίδιο τον Βαρβαρέσο, κυκλοφορούσε στην Τράπεζα της Ελλάδος ήδη από τα τέλη του προηγούμενου μήνα – βλ. Finlayson, H., *Greece's departure...*, op.cit., σελ. 11.

⁷⁶ Finlayson προς Loveday, 29.3.1932, σελ. 18, στο OV80-6/100.

«Υπάρχει, γνωρίζετε, μία γνώμη διαδεδομένη ότι ο άριστος ρυθμιστής του ισοζυγίου των λογαριασμών και επομένως ο ρυθμιστής εκείνος ο οποίος θα καταλήξη κατ' ανάγκην εις σταθερότητα του νομίσματος είναι η ελεύθερα αγορά, δηλαδή η διαπραγματεύσεις εν τη ελεύθερα αγορά της τιμής του συναλλάγματος [...] Εις την αρχήν ταύτην δεν δύναται να πιστεύση η Κυβέρνησις, εις την απόλυτον ελευθερίαν, εις την απόλυτον ασυδοσίαν της διαμορφώσεως των σχέσεων του κράτους, της οικονομίας του Έθνους προς την αλλοδαπήν, δεν δύναται να προσχωρήση η Κυβέρνησις. [...]

»Όταν ομιλούμεν περί ελευθερίας του συναλλάγματος, δεν εννοούμεν ελευθερίαν της αγοράς και πωλήσεως αυτού δι' οιασδήποτε ανάγκας και δι' αυτὰς κερδοσκοπικάς, αλλά εννοούμεν απλώς και μόνον την ελευθερίαν της διαμορφώσεως τιμής συναλλάγματος μεταξύ της προσφοράς και της ζητήσεως, προκειμένου πάντως περί θεμιτών και αναγκαίων αναγκών της εξαγωγής και εισαγωγής».⁷⁷

Πίσω από αυτές τις διατυπώσεις – που συνοδεύονταν από αυστηρές προειδοποιήσεις και μέτρα κατά της «κερδοσκοπίας» – δεν κρυβόταν μόνο ο φόβος μιας ανεξέλεγκτης υποτίμησης του εθνικού νομίσματος υπό την πίεση της διαρροής συναλλάγματος. Πρωτίστως, κρυβόταν η θεμελιώδης πεποίθηση ενός οικονομολόγου ότι οι μηχανισμοί της αγοράς ήταν ανάγκη να υποτάσσονται στην εξυπηρέτηση συλλογικών προτεραιοτήτων. Αυτό άλλωστε επέβαλλαν οι συνθήκες μιας εποχής στην οποία οι «αυτοματισμοί» του παλιού κόσμου έδιναν τη θέση τους στην κρατική παρέμβαση και τον προστατευτισμό. Η Ελλάδα δεν είχε επιδιώξει να ακολουθήσει αυτό τον δρόμο· όταν όμως αυτός της επιβλήθηκε από τις περιστάσεις, η στάση της ως μικρής, περιφερειακής οικονομίας δεν μπορούσε παρά να είναι αμυντική.

Την επομένη της δημοσίευσης του Ν. 5422, η Τράπεζα της Ελλάδος άρχισε να πουλά το δολάριο στις 130 δραχμές, τιμή που αντιστοιχούσε σε μια υποτίμηση 40%.⁷⁸ Τους μήνες που ακολούθησαν, η ισοτιμία συνέχισε να διολισθαίνει, γίνενα σταθεροποιηθεί τελικά στο 43% περίπου της αρχικής της τιμής (βλ. Διάγραμμα 3.4). Αυτά ήταν και τα επίπεδα στα οποία θα παρέμενε για το υπόλοιπο του Μεσοπολέμου, υπό την άμεση εποπτεία και διαχείριση της Τράπεζας της Ελλάδος. Ο πληθωρισμός κινήθηκε χαμηλότερα, βελτιώνοντας την ανταγωνιστικότητα των ελληνικών προϊόντων. Σε

⁷⁷ Αντίγραφο των *Πρακτικών της Συνεδρίασης της Βουλής* της 25.4.1932, στο IATE-A4S1Y5F2/2.

⁷⁸ Με σκοπό να μετριάσει τις πληθωριστικές επιδράσεις, ο νόμος Βαρβαρέσου προέβλεπε την επιδότηση των εισαγωγών βασικών αγαθών, και κυρίως των σιτηρών, με αποτέλεσμα για το πρώτο διάστημα να ισχύσει *de facto* ένα σύστημα πολλαπλών ισοτιμιών (Πύρρος, 1946: 141ff).

συνδυασμό με μια εξαιρετική γεωργική σοδειά, η εξέλιξη αυτή ψαλίδισε το εμπορικό έλλειμμα σχεδόν στο μισό (βλ. Διάγραμμα 3.3).

Η υποτίμηση δεν επέδρασε μόνο στη σχέση των εξωτερικών με τις εσωτερικές αξίες. Τα προηγούμενα χρόνια, η δυσπιστία προς τη δραχμή είχε οδηγήσει πολλούς ιδιώτες και επιχειρήσεις εντός Ελλάδας στη σύναψη δανείων και την πραγματοποίηση καταθέσεων σε συνάλλαγμα.⁷⁹ Οι εμπορικές τράπεζες είχαν μάλιστα ενθαρρύνει αυτή την πρακτική, που τους επέτρεπε να παρακάμπτουν κάποιους από τους περιορισμούς της Τράπεζας της Ελλάδος. Η υποτίμηση έφερε τα πάνω κάτω σε αυτές τις συναλλαγές: όσοι είχαν δανειστεί με ρήτρα συναλλάγματος καλούνταν – από τη μία μέρα στην άλλη – να εξοφλήσουν τις υποχρεώσεις τους με τις διπλάσιες περίπου δραχμές. Στους οφειλότες συγκαταλέγονταν και οι τράπεζες, που καλούνταν να εξοφλήσουν τους καταθέτες στη νέα ισοτιμία, την ίδια στιγμή που οι πελάτες τους δυσκολεύονταν να αποπληρώσουν τα δάνειά τους. Έτσι, η ευκολία μετατράπηκε σε βαρύδι και απειλούσε τη βιωσιμότητα του τραπεζικού συστήματος. Ο Ν. 5422 είχε παγώσει όλες τις συναφείς πληρωμές για ένα τρίμηνο, χωρίς να έχει προσφέρει οριστική λύση.

Καλούμενος να αντιμετωπίσει το πρόβλημα, ο Βαρβαρέσος εξέδωσε το αναγκαστικό διάταγμα «περί μετατροπής εις δραχμάς των εις ξένον νόμισμα ή συνάλλαγμα οφειλών», σύμφωνα με το οποίο οι συναφείς υποχρεώσεις θα μετατρέπονταν αυτομάτως σε δραχμές, όχι όμως με την τρέχουσα ισοτιμία – που τον Ιούλιο είχε φθάσει τις 144 δρχ. – αλλά προς 100 δρχ. ανά δολάριο.⁸⁰ Με τον τρόπο αυτόν, ελαφρύνονταν οι οφειλότες και μετριαζόταν η αναδιανεμητική επίδραση της υποτίμησης υπέρ των καταθετών και των άλλων πιστωτών σε συνάλλαγμα. Όπως ήταν φυσικό, το μέτρο προκάλεσε αρκετές αντιδράσεις. Η αντιπολίτευση βρήκε άλλη μια ευκαιρία να επικρίνει την πολιτική της κυβέρνησης, κάνοντας λόγο για επιδρομή στις καταθέσεις των πολιτών. Στην πραγματικότητα, επρόκειτο για μια μάλλον αναπόφευκτη παρέμβαση που είχε στόχο να προστατεύσει το τραπεζικό σύστημα και να ανακουφίσει όσους είχαν εγχώριες οφειλές σε συνάλλαγμα.⁸¹

Μιλώντας στη Βουλή για τη δραχμοποίηση, ο Βαρβαρέσος επικαλέστηκε και πάλι την ανάγκη υπαγωγής των ιδιωτικών στα συλλογικά συμφέροντα:

⁷⁹ Μεγάλο μέρος των καταθέσεων αυτών προερχόταν από μεταναστευτικά εμβάσματα, καθώς οι μετανάστες προτιμούσαν να διατηρούν τις αποταμιεύσεις τους σε συνάλλαγμα.

⁸⁰ ΦΕΚ Α 244, 29.7.1932.

⁸¹ Για μια διαφορετική άποψη, βλ. Πύρρος (1946: 144ff)· ο Πύρρος θεωρεί ότι η αναδιανομή θα μπορούσε να είχε γίνει μέσω του κρατικού προϋπολογισμού, γεγονός που δύσκολα συμβιβάζεται με την εικόνα των δημόσιων οικονομικών και τις φορολογικές δυνατότητες της εποχής.

«Αν θέλετε, από απόψεως νομικής το παραδέχομαι, [η δραχμοποίηση] είναι μία αυθαίρετος μετατροπή των όρων μιας συναλλαγής. Αλλ' είναι ζήτημα αμύνης του Κράτους απέναντι της οικονομίας εν συνόλω και η άμυνα του Κράτους [έναντι] της οικονομίας εν συνόλω δεν είναι δυνατόν παρά να θίγη ιδιωτικά συμφέροντα».⁸²

Επιπλέον, για τον Υπουργό Οικονομικών, τα θιγόμενα συμφέροντα προέρχονταν κυρίως από τα ανώτερα οικονομικά στρώματα, που ήθελαν να αποφύγουν να συμμετάσχουν στην «περιπέτεια» της υποτίμησης:

«Υπό τας σημερινάς ιδίως σχέσεις, υφ' ας ουδέν απολύτως εισόδημα είναι ασφαλές, δεν είναι δυνατόν να υπάρξη τάξις ανθρώπων η οποία να έχη το δικαίωμα όχι μόνον να διατηρήσῃ ακέραιον το εισόδημά της, πλήρη την αγοραστική δύναμιν εν τω τόπω, εν τω οποίῳ κινείται και ζῇ, αλλά και να την πολλαπλασιάσῃ εις βάρος των λαϊκών τάξεων».⁸³

Η διατύπωση αυτή είναι αποκαλυπτική της ευαισθησίας του Βαρβαρέσου στα ζητήματα κοινωνικής δικαιοσύνης, αλλά και της τάσης του να ταυτίζει κάθε προσπάθεια αποφυγής του πληθωρισμού με την κερδοσκοπία, για την οποία υπεύθυνη θεωρούσε πάντα μια συγκεκριμένη κοινωνική τάξη. Η πραγματικότητα ήταν πιο σύνθετη: ούτε όλοι οι καταθέτες σε συνάλλαγμα ήταν πλούσιοι, ούτε όλοι όσοι είχαν δανειστεί σε συνάλλαγμα ήταν φτωχοί. Άλλωστε, με το ίδιο σκεπτικό, *οποιοσδήποτε* είχε περιουσία σε κάτι άλλο από δραχμές – λ.χ. εμπορεύματα, ακίνητα ή μηχανήματα, των οποίων η αξία είχε ανέβει μετά την υποτίμηση – μπορούσε να χαρακτηριστεί κερδοσκόπος. Το διάταγμα της δραχμοποίησης καταπιανόταν ωστόσο *μόνο* με τους κατόχους συναλλάγματος, γιατί αυτοί προκαλούσαν δυσκολίες στο τραπεζικό σύστημα. Το ηθικό περιτύλιγμα είχε να κάνει περισσότερο με την πολιτική διαχείριση μιας δύσκολης απόφασης εν μέσω της προεκλογικής περιόδου.⁸⁴

Πτώχευση και διαπραγμάτευση

Ο Βαρβαρέσος δεν είχε καμία αμφιβολία ότι η παρουσία του στο Υπουργείο Οικονομικών ήταν μεταβατική· άλλωστε, προτιμούσε να θεωρεί τον εαυτό του τεχνοκράτη,

⁸² Αντίγραφο των *Πρακτικών της Συνεδρίασης της Βουλής* της 10.8.1932, σελ. 3, στο ΙΑΤΕ-Α4S1Y5F2/6.

⁸³ Ibid.

⁸⁴ Είναι χαρακτηριστικό πως ο Βενιζέλος ήταν ενήμερος όχι μόνο για το περιεχόμενο του διατάγματος, αλλά και για τον τρόπο με τον οποίο αυτό θα παρουσιαζόταν στο κοινό· βλ. «Σημείωμα Κ. Βαρβαρέσου σχετικά με οικονομικά θέματα», 1932 (με χειρόγραφες παρατηρήσεις του Α. Μιχαλακόπουλου), στο ΑΒ-Φ358/131. Βλ. επίσης Finlayson, Η., "Memorandum on conversion into drachmae of all debts expressed in terms of foreign currencies", 5.8.1932, στο OV80-7/62.

ιδιότητα που τον προστάτευε από την όξυνση των πολιτικών αντιπαραθέσεων. Όπως θα εξηγήσει σε Βρετανό αξιωματούχο, λίγο μετά την ανάληψη των καθηκόντων του, ο ίδιος είχε θέσει στον εαυτό του δύο στόχους:

«(α) να ρυθμίσει το θέμα του νομίσματος και να λάβει τα απαραίτητα μέτρα για να εξασφαλίσει, στο μέτρο του δυνατού, την εσωτερική σταθερότητα και (β) να ετοιμάσει έναν νέο προϋπολογισμό. Κατόπιν τούτων θα θεωρούσε ότι η αποστολή του είχε ολοκληρωθεί. Είναι αποφασισμένος να παρουσιάσει έναν πραγματικά ισοσκελισμένο προϋπολογισμό και θα κάνει τα πάντα για να εξοικονομήσει ουσιαστικούς πόρους. Αν ο Πρωθυπουργός δεν εγκρίνει τις προτάσεις του, είχε σκοπό να παραιτηθεί αμέσως».⁸⁵

Αν η απαγκίστρωση της δραχμής από τον χρυσό ήταν το εύκολο σκέλος της αποστολής του, η κατάρτιση ενός νέου προϋπολογισμού συνιστούσε μεγαλύτερη πρόκληση. Ο λόγος δεν ήταν τόσο η συρρίκνωση των εσόδων εξαιτίας της κρίσης, όσο η επιβάρυνση που προκαλούσε η εξυπηρέτηση του χρέους και η ανάγκη να εξασφαλιστούν πόροι για τα παραγωγικά έργα.

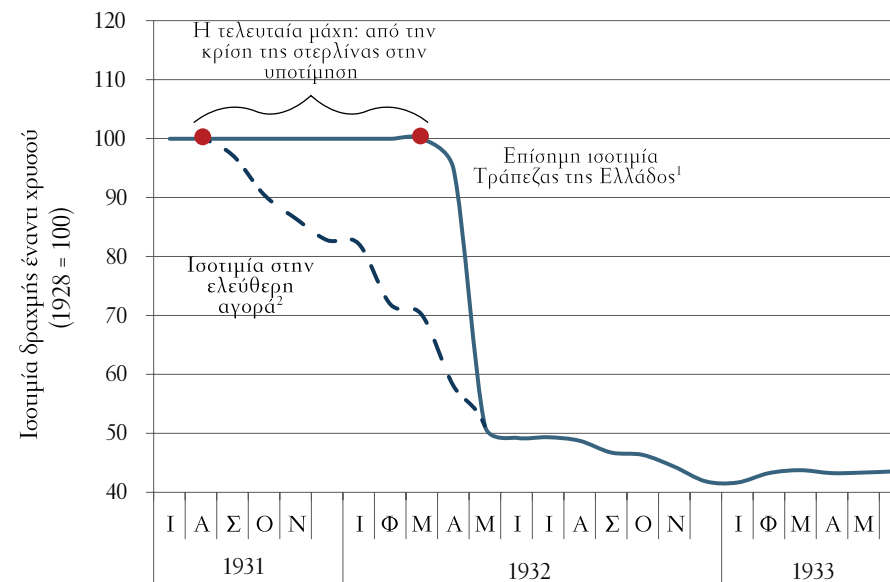
Η υποτίμηση είχε αυξήσει το δραχμικό κόστος των τοκοχρεολυσίων από το 37% στο 55% του προϋπολογισμού. Για τον Βαρβαρέσο, ήταν σαφές πως «η αφαίρεση τμήματος ούτου ποσού εκ των εσόδων του κράτους θα παρέλκε πάσαν κρατική λειτουργία και θα είχε ως αναπότρεπτον συνέπεια οικονομική και κοινωνική ανατροπή».⁸⁶ Το ελληνικό Δημόσιο δεν δυσκολευόταν πλέον μόνο να βρει *συνάλλαγμα*: δυσκολευόταν να βρει ακόμα και τις απαραίτητες δραχμές. Η κυβέρνηση ανακρίνωσε τον περιορισμό των τόκων στα εσωτερικά δάνεια κατά 25%. Λίγο αργότερα, η Τράπεζα της Ελλάδος έλαβε εντολή να μην επιτρέψει στη Διεθνή Οικονομική Επιτροπή (ΔΟΕ) να πληρώσει τους τόκους του Μαΐου στους κατόχους ελληνικών ομολόγων του εξωτερικού: για τις καταβολές χρεολυσίων ούτε λόγος. Το ελληνικό Δημόσιο είχε πτωχεύσει.

Ο Βαρβαρέσος καταπιάστηκε αμέσως με την κατάρτιση ενός νέου προϋπολογισμού, αναζητώντας τρόπους να περικόψει τις δαπάνες και να αυξήσει τα έσοδα. Όπως ήταν φυσικό, οι πρωτοβουλίες του προκάλεσαν αρκετές αντιδράσεις, την ίδια στιγμή

⁸⁵ "Extract of Note by D. Reid", 11.5.1932, στο OV80-6/175.

⁸⁶ Βαρβαρέσος, Κ., *Περί του προβλήματος των εις ξένον νόμιμα εθνικών δανείων και περί του δυνατού της μερικώς εξυπηρέτησής αυτών*, 21.5.1932, στο AB-Φ72/4 και Φ287/28-9, όπου και η ορθή ταυτοποίηση του τεκμηρίου, που στον Φ72 φέρεται ως συνταχθέν από τον Γ. Μαρή κατά το προηγούμενο έτος, πράγμα ασυμβίβαστο με το περιεχόμενό του: πρβλ. και Finlayson προς Niemeyer, 23.5.1932, στο OV80-6/199.

Διάγραμμα 3.4 Ισοτιμία της δραχμής έναντι του χρυσού
(Μηνιαίος δείκτης, Ιούλιος 1931 – Ιούνιος 1933· 1928=100)

- 1 Προκύπτει από τη μέση μηνιαία τιμή έναντι του ελβετικού φράγκου (που παραμένει συνδεδεμένο με τον χρυσό σε όλη τη διάρκεια της εικονιζόμενης περιόδου). Σημειώτεον ότι μετά την έξοδο του δολαρίου από τον κανόνα του χρυσού, την άνοιξη του 1933, η δραχμή ανατιμήθηκε έναντι του δολαρίου.
- 2 Βάσει τιμής δολαρίου (συναλλάγματος επί Νέας Υόρκης) στην ελεύθερη (μαύρη) αγορά.

Πηγή: Στατιστικά δελτία της Τράπεζας της Ελλάδος και Πύροος (1946: 121 & 190).

που η αντιπολίτευση κατηγορούσε την κυβέρνηση για αδικαιολόγητες σπατάλες.⁸⁷ Ο νέος προϋπολογισμός προέβλεπε ισοσκέλιση εσόδων και δαπανών σε αρκετά χαμηλότερα επίπεδα απ' ό,τι το προηγούμενο έτος. Η αύξηση των δασμών, η επαναφορά παλιότερων φόρων και το πάγωμα των μισθολογικών αυξήσεων συνέβαλαν στην αντιστάθμιση της «συναλλαγματικής διαφοράς», της αύξησης δηλαδή των δημοσίων δαπανών λόγω της υποτίμησης. Η μεγαλύτερη ωστόσο εξοικονόμηση προήλθε από την αναστολή της εξυπηρέτησης του χρέους. Χωρίς τις δραχμές των τοκοχρεολυσίων θα ήταν αδύνατο να καλυφθεί το έλλειμμα του προϋπολογισμού ή να συνεχιστούν τα παραγωγικά έργα. Όπως θα εξηγήσει στη Βουλή ο Βαρβαρέσος:

⁸⁷ Μια γεύση του κλίματος δίνεται από τα εξής δημοσιεύματα του τύπου: «Αι προτεινόμενα υπό της κυβερνήσεως λύσεις...», *Ελεύθερον Βήμα*, 18.5.1932, σελ. 4· «Τα κόμματα υπέχουν ευθύνας...», *Ελεύθερον Βήμα*, 18.5.1932, σελ. 1· «Απειλείται το ισοζύγιον του προϋπολογισμού...», *Βραδυνή*, 3.7.1932, σελ. 4· «Εθνική η πολιτική των οικονομικών», *Εστία*, 11.7.1932, σελ. 6.

«Το κράτος ευρέθη προ σκληρών συνθηκών, πναγκάσθη να είπη εις τους εξωτερικούς δανειστάς “όχι δεν καταβάλλω, αλλά δεν δύναμαι προς το παρόν, είνε απολύτως αδύνατον να εκπληρώσω τας υποχρεώσεις μου, χωρίς να υποστώ πλήρη καταστροφήν οικονομικήν και κοινωνικήν”. Νομίζω λοιπόν ότι από απόψεως διεθνούς ηθικής δεν είνε δυνατόν να ρίψη τις επί του ελληνικού κράτους την μομφήν ότι επιζητεί να μειώση τας προς τους αλλοδαπούς ή εν γένει και προς τους δανειστάς υποχρεώσεις». ⁸⁸

Προφανώς, οι ξένοι ομολογιούχοι δεν έβλεπαν τα πράγματα ακριβώς έτσι. Στα μάτια τους, η ελληνική κυβέρνηση είχε προτιμήσει να βάλει χέρι στις τσέπες των πιστωτών της, αντί να εφαρμόσει επώδυνα σταθεροποιητικά μέτρα. Η απόφαση της Δημοσιονομικής Επιτροπής, τον Ιούνιο του 1932, περιείχε αρκετές αιχμές για την αναστολή της εξυπηρέτησης του ελληνικού χρέους. ⁸⁹

⁸⁸ «Ομιλία Βαρβαρέσου στη Βουλή», 20.5.1932, όπως αναδημοσιεύεται στο *Ελεύθερον Βήμα*, 21.5.1932, σελ. 4.

⁸⁹ Η απόφαση προκάλεσε την έντονη αντίδραση του Βαρβαρέσου, ο οποίος διαμαρτυρήθηκε για το γεγονός ότι δεν είχε κληθεί στη Γενεύη να εκθέσει την κατάσταση της ελληνικής οικονομίας και τις προθέσεις της κυβέρνησης. Βλ. Finlayson, H., “Memorandum”, 8.7.1932, στο OV80-6/36, στο οποίο επισημαίνεται και το τελικό κείμενο της απόφασης της επιτροπής.

Ο Niemeyer, που θεωρούσε τους χειρισμούς ολέθριους για το αδιόχρεο της χώρας, αναρωτιόταν αν «*όλοι στην Ελλάδα [είχαν] χάσει εντελώς τα λογικά τους*». Η Αθήνα αντέτεινε ότι τυχόν καταβολή των τοκομεριδίων θα στερούσε τη χώρα από το συνάλλαγμα που χρειαζόταν για να πληρώσει τις εισαγωγές της σε τρόφιμα· ο Finlayson αναρωτιόταν με τη σειρά του αν όλοι στο εξωτερικό «*[είχαν] χάσει κάθε αίσθηση της πραγματικότητας*». ⁹⁰

Η μεσολάβηση της ΔΟΕ για την καταβολή των τοκοχρεολυσίων περιέπλεκε την κατάσταση, εφόσον ένας ανεξάρτητος διεθνής φορέας εισέπραττε *απευθείας* ένα μέρος των κρατικών εσόδων. Για να ανακτήσει το Δημόσιο αυτά τα έσοδα έπρεπε να συναινέσουν οι εκπρόσωποι της βρετανικής, γαλλικής και ιταλικής κυβέρνησης – πράγμα που δεν είχαν καμία διάθεση να κάνουν. Σε αλληπάλληλα διαβήματα του Βαρβαρέσου, η ΔΟΕ απαντούσε πως ο ρόλος της δεν ήταν να διευκολύνει την εκτέλεση του προϋπολογισμού αλλά την πληρωμή των ομολογιούχων. ⁹¹ Στερούμενο εσόδων, το Υπουργείο Οικονομικών αναγκάστηκε να προσφύγει στην Τράπεζα της Ελλάδος, δίδοντας λαβή στους επικριτές της κυβέρνησης, που θεωρούσαν την άρση της σταθεροποίησης προάγγελο νέων πληθωριστικών δεινών. ⁹² Στην πραγματικότητα, όσο τα χρήματα που δανειζόταν το Δημόσιο ισοσκελίζουν τα φορολογικά έσοδα που παρέμεναν «εγκλωβισμένα» στον λογαριασμό της ΔΟΕ, ο κίνδυνος του πληθωρισμού ήταν περιορισμένος. Εντούτοις, η διαρκής αύξηση των προκαταβολών προκαλούσε πονοκέφαλο στον Βαρβαρέσο, που – λίγες εβδομάδες αφότου είχε διακηρύξει την προσήλωση της κυβέρνησης στην ανεξαρτησία της Τράπεζας της Ελλάδος – εμφανιζόταν να παραβιάζει το καταστατικό του εκδοτικού ιδρύματος για να συμπληρώσει το κρατικό ταμείο. ⁹³

⁹⁰ Βλ. Finlayson προς Niemeyer, 18.5.1932, και Niemeyer προς Finlayson, 28.5.1932, στο OV80-6/188 & 212.

⁹¹ Βλ. Varvaressos προς Roussin, 19.7.1932, και την απάντηση του προέδρου της ΔΟΕ, Roussin προς Varvaressos, 22.7.1932, στο OV80-7/51c & 51d· πρβλ. και Finlayson προς Leith-Ross, 11.5.1932, στο OV80-6/172.

⁹² Ως συνήθως, οι κύριοι επικριτές της κυβέρνησης δεν ήταν άλλοι από τους πολιτικούς της αντιπάλους, που στα μάτια του Άγγλου πρέσβη στην Αθήνα, Patrick Ramsay, «*αντιλούσαν εντυπωσιακά αντιπατριωτική ευχαρίστηση*» από τις δυσκολίες του Βενιζέλου και έσπευδαν με κάθε ευκαιρία να υπονομεύσουν την πολιτική του, «*διαφορώντας για τις συνέπειες στη χώρα*» βλ. Ramsay προς Sargent (Foreign Office), 30.4.1932, στο OV80-6/158. Από την πλευρά της, η κυβέρνηση τόνιζε με κάθε ευκαιρία την πρόθεσή της να ισοσκελίζει τον προϋπολογισμό και να αποφύγει τη χρήση της εκτυπωτικής μηχανής για τη χρηματοδότηση του Δημοσίου· χαρακτηριστικές είναι οι ομιλίες του Βαρβαρέσου στη Βουλή και τη Γερουσία στις 25 και 26 Απριλίου 1932· βλ. IATE-A4SIY5F2/1-2.

⁹³ Finlayson προς Niemeyer, 25.7.1932, στο OV80-7/51b και Πύροος (1946: 360ff)· βλ. επίσης τις ομιλίες του Βαρβαρέσου στη Βουλή και τη Γερουσία, *ibid.* Το ζήτημα αξιοποιήθηκε αργότερα από τον αντιβενιζελικό τύπο για να θέσει ζήτημα δίωξης των Τσουδερού και Βαρβαρέσου· βλ. «Μία παράνομος πράξις», *Βραδυνή*, 14.11.1932, σελ. 4.

Η λύση ήταν προφανής: η Ελλάδα έπρεπε να έρθει σε συνεννόηση με τους πιστωτές της και να καταλήξει σε έναν κοινά αποδεκτό συμβιβασμό, που θα επέτρεπε στη ΔΟΕ να εκταμιεύσει την όποια διαφορά υπέρ του Δημοσίου. Με αυτό κατά νου, ο Βαρβαρέσος είχε προτείνει εξ αρχής στην κυβέρνηση να καταβάλει το 25% των υπόλοιπων τόκων της τρέχουσας χρήσης, απελευθερώνοντας έτσι κάπου μισό δισεκ. δραχμές για τη χρηματοδότηση των παραγωγικών έργων. Το συμβούλιο των πολιτικών αρχηγών είχε θεωρήσει το σχέδιο Βαρβαρέσου υπερβολικά γενναιόδωρο και είχε προτιμήσει να στείλει τον Διευθυντή του Τμήματος Δημοσίου Χρέους, Γεώργιο Δροσόπουλο, στο Λονδίνο με μία αόριστη υπόσχεση καταβολής ενός μέρους των τόκων στο μέλλον. Όπως ήταν φυσικό, οι εκπρόσωποι των ομολογιούχων απέρριψαν την πρόταση ως απαράδεκτη και το ζήτημα έμεινε μετέωρο.⁹⁴

Το καλοκαίρι του 1932, οι διαπραγματεύσεις είχαν φθάσει σε αδιέξοδο. Στο City του Λονδίνου, η αντιπαράθεση της κυβέρνησης με τη ΔΟΕ είχε επιβαρύνει ακόμα περισσότερο την εικόνα της Ελλάδας. Στην προεκλογική Αθήνα, το θέμα είχε μετατραπεί σε αντικείμενο πολιτικής πλειοδοσίας, όπου κάθε κόμμα υποσχόταν σκληρότερη διαπραγμάτευση και μικρότερες παραχωρήσεις. Από το Μπανιόλ (Baguols) της Γαλλίας, όπου βρισκόταν για λουτροθεραπεία, ο Βενιζέλος μετέφερε στον Βαρβαρέσο τις ακόλουθες σκέψεις:

«[...] εφ' όσον είναι πλέον παρά [πολύ] πιθανόν ότι εκ των εκλογών η σημερινή Κυβέρνησις θα εξέλθῃ μειοψηφούσα, δεν νομίζω ότι έχει ηθικῶς το δικαίωμα να ρυθμίσῃ αυτό το ζήτημα, αφού ιδίως ἐνεκα της ἐνάρξεως του ἐκλογικοῦ ἀγῶνος συνεννόησις ἐπ' αὐτοῦ με τοὺς ἀρχηγούς της ἀντιπολιτεύσεως δεν εἶναι δυνατή. Διὰ τοῦτο σκέπτομαι ἀν δεν θα ἦτο ἐνδεδειγμένον νὰ προτείνωμεν προσωρινήν λύσιν ἀφορώσαν τὸ τρέχον μόνον ἔτος καὶ οὐδαμῶς προδικάσωμεν τὸ μέλλον. [...] Παρακαλῶ νὰ μελετήσῃτε τὸ ζήτημα τοῦτο, ὥστε μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν μου νὰ λάβωμεν ὁριστικὰς ἀποφάσεις».⁹⁵

Μερικές ημέρες αργότερα, οι δύο άνδρες συμφώνησαν να αναζητηθεί μια προσωρινή ρύθμιση για το οικονομικό έτος 1932-33. Προς τον σκοπό αυτό, ο Βαρβαρέσος

94 Οι τεχνικές λεπτομέρειες των επιμέρους προτάσεων είναι αρκετά σύνθετες και δεν χρειάζεται να μας απασχολήσουν· η ειδοποιός διαφορά ήταν ότι η πρόταση Βαρβαρέσου προέβλεπε – έστω και σταδιακά – την καταβολή των τόκων σε *συνάλλαγμα*, ενώ η αρχική πρόταση της κυβέρνησης δεν προσέφερε καμία τέτοια διαβεβαίωση. Για τις λεπτομέρειες βλ. Βαρβαρέσο, Κ., *Περὶ τοῦ προβλήματος τῶν εἰς ξένον νόμισμα ἐθνικῶν δανείων...*, *op.cit.*: Finlayson προς Niemeyer, 23.5.1932, στο OV80-6/199· «Η εξυπηρέτησις του δημοσίου χρέους», *Ελεύθερον Βήμα*, 19.5.1932, σελ. 4.

95 Βενιζέλος προς Βαρβαρέσο, 30.7.1932, στο ΔΙΑΥΕ ΚΥ-Φάκελος Α14.1 (Α' Πολιτική. Διαπραγματεύσεις και συμφωνίες Λονδίνου· Αποστολή Βαρβαρέσου σε Λονδίνο-Παρίσι).

ταξίδεψε επειγόντως στο Λονδίνο για να διαπραγματευθεί απευθείας με τους εκπροσώπους των ξένων ομολογιούχων.⁹⁶

Η πρώτη συνάντηση έγινε στις 18 Αυγούστου, στα γραφεία του Συμβουλίου των Ξένων Ομολογιούχων, λίγα τετράγωνα μακριά από τον καθεδρικό του Άγιου Παύλου.⁹⁷ Αφού εξέθεσε διεξοδικά την κατάσταση της ελληνικής οικονομίας, ο Βαρβαρέσος πρότεινε την καταβολή του 25% των υπόλοιπων τόκων του τρέχοντος έτους. Το ποσοστό αυτό δεν ικανοποίησε τους πιστωτές, που ζήτησαν από την κυβέρνηση να αναγνωρίσει το πλήρες ποσό της οφειλής της. Δύο μέρες αργότερα, ο Βαρβαρέσος ανέβασε την προσφορά στο 30%· μαζί με τους τόκους που είχαν ήδη καταβληθεί, το ποσοστό ισοδυναμούσε με εξόφληση του 38% των υποχρεώσεων για το 1932-33. Η ελληνική κυβέρνηση, προσέθεσε, ήταν πρόθυμη να αναγνωρίσει την εκκρεμότητα του υπόλοιπου 62%, την οποία δεν μπορούσε να διευθετήσει άμεσα. Στην πράξη, αυτό σήμαινε πως το Δημόσιο θα εξέδιδε έντοκα γραμμάτια για να καλύψει τη διαφορά.⁹⁸

Οι εκπρόσωποι των ομολογιούχων παρέμειναν ανένδοτοι. Ακόμα και χώρες με χαμηλότερη πιστοληπτική ικανότητα, όπως η Βουλγαρία και η Ουγγαρία, είχαν πληρώσει 50% και είχαν εγγράψει το υπόλοιπο στον προϋπολογισμό τους. Η Ελλάδα, ισχυρίστηκαν, έπρεπε να προσφέρει τουλάχιστον 60%, έστω και τμηματικά. Η απόσταση μεταξύ των δύο πλευρών ήταν μεγάλη. Ο Βαρβαρέσος αναγκάστηκε αρκετές φορές να ζητήσει οδηγίες από την Αθήνα, ενώ οι συνομιλητές του μετέφεραν τις ελληνικές προτάσεις στους εντολείς τους εκατέρωθεν του Ατλαντικού. Χρειάστηκαν τρεις εβδομάδες αλληπάλληλων συναντήσεων και παρασκευαστικών επαφών ώστε οι δύο πλευρές να καταλήξουν σε έναν κοινά αποδεκτό συμβιβασμό. Συγκεκριμένα, η ελληνική κυβέρνηση συμφώνησε στην άμεση καταβολή του 30% των οφειλόμενων τόκων και την παρακράτηση – μέσω της ΔΟΕ – ενός επιπλέον 35%, το οποίο θα μπορούσε να καταβληθεί στους ομολογιούχους αργότερα, εφόσον το επέτρεπαν τα δημόσια οικονομικά. Προς τον σκοπό αυτό, οι δύο πλευρές θα επανεξέταζαν την οικονομική κατάσταση τον προσεχή Νοέμβριο, με στόχο να καταλήξουν σε ένα

96 Βλ. Finlayson προς Niemeyer, 25.7.1932, στο OV80-7/51b. Για την ακρίβεια, στις διαπραγματεύσεις δεν συμμετείχε μόνο το συμβούλιο του Corporation of Foreign Bondholders (CFB), αλλά και η επιτροπή των δανείων της Κοινωρίας των Εθνών (League Loans Committee), που εκπροσωπούσε την Κοινωρία των Εθνών ως προς τα ομόλογα που είχαν εκδοθεί υπό την αιγίδα της.

97 Τα πρακτικά των διαπραγματεύσεων στο Finlayson, H., *Debt Negotiations in London, 18th August - 13th September 1932*, 3.10.1932, στο OV80-8/14.

98 Τηλ/μα 9090, Βαρβαρέσος (Λονδίνο) προς Βενιζέλο, 23.8.1932 και Βαρβαρέσος προς Βενιζέλο, 26.8.1932, στο ΔΙΑΥΕ ΚΥ-Φάκελος Α14.1 (Α' Πολιτική. Διαπραγματεύσεις και συμφωνίες Λονδίνου· Αποστολή Βαρβαρέσου σε Λονδίνο-Παρίσι).

οριστικό χρηματοδοτικό σχήμα· τυχόν απλήρωτα υπόλοιπα θα καλύπτονταν μέσω της έκδοσης εντόκων γραμματίων από το ελληνικό Δημόσιο.

Ο Βαρβαρέσος δυσκολεύτηκε να καταπιεί την παρακράτηση του 35%, που μείωνε τα κονδύλια που μπορούσαν να εκταμιευθούν από τη ΔΟΕ και δημιουργούσε την προσδοκία ότι η Ελλάδα θα κατέβαλε τελικά το 65% των τόκων. Η άλλη πλευρά όμως δεν του είχε αφήσει πολλά περιθώρια. Κατά τη διατύπωση του Αντιπροέδρου του Συμβουλίου των Ξένων Ομολογιούχων, Henry Alexander Trotter:

«[...] θέλω να μπορέσει να γυρίσει ο κ. Βαρβαρέσος με δάφνες στην Αθήνα, δεν θέλω όμως να μου κόψουν το λαρύγγι οι κάτοχοι των ομολόγων».⁹⁹

Για τον ίδιο λόγο, το κοινό ανακοινωθέν δεν ανέφερε τα 310 εκατ. δρχ. των χρεολυσίων και το υπόλοιπο των τόκων που η ΔΟΕ θα επέστρεφε στην ελληνική κυβέρνηση με την ολοκλήρωση της συμφωνίας. Το γεγονός αυτό, που αποτελούσε και τον πρωταρχικό στόχο της αποστολής Βαρβαρέσου, αποκρύφθηκε στις συμπληρωματικές επιστολές που αντάλλαξαν οι δύο πλευρές και κρατήθηκε μακριά από τα φώτα της δημοσιότητας.¹⁰⁰ Οι τελικές υπογραφές μπήκαν την Τρίτη, 13 Σεπτεμβρίου 1932. Για να αποφύγουν τυχόν γρουσουζιά, οι δύο πλευρές συμφώνησαν να χρησιμοποιήσουν την ημερομηνία της προηγούμενης ημέρας.

Η τύχη δεν στάθηκε με το μέρος των ξένων ομολογιούχων. Στις εκλογές της 25ης Σεπτεμβρίου, τα δύο μεγάλα κόμματα αναδείχθηκαν ισόπαλα, εγκαಿನιάζοντας μια περίοδο πολιτικής αστάθειας που δεν ευνόπη τη διευθέτηση του χρέους. Καθυστερήσεις και παλινωδίες εκ μέρους των ξένων έδωσαν την ευκαιρία στο Λαϊκό Κόμμα, που σχημάτισε κυβέρνηση μειοψηφίας στις αρχές Νοεμβρίου, να αμφισβητήσει το περιεχόμενο της συμφωνίας. Η κίνηση αυτή προκάλεσε την έντονη αντίδραση των ξένων, που ζήτησαν να γίνει σεβαστή η υπογραφή του Βαρβαρέσου. Αναδιπλούμενη, η ελληνική πλευρά άδραξε την ευκαιρία να ξεκαθαρίσει πως το 30% αποτελούσε το ανώτατο όριο των πληρωμών που μπορούσε να αντέξει η οικονομία για το 1932-33. Πράγματι, στις 3 Ιανουαρίου 1933, η Τράπεζα της Ελλάδος πήρε εντολή

⁹⁹ Finlayson, H., *Debt Negotiations*, op.cit., σελ. 13.

¹⁰⁰ Βλ. Trotter προς Varvaressos, 12.9.1932 και Varvaressos προς Trotter, 12.9.1932, στο ΑΒ (Αρχείο Αναστάσιου Κεραμειανίδη) Φ2/34 & 65-70. Για τις απόψεις του Βαρβαρέσου σχετικά με τα προτεινόμενα κείμενα, βλ. Βαρβαρέσο προς Βενιζέλο, 2.9.1932, στο ΔΙΑΥΕ ΚΥ-Φάκελος Α14.1 (Α΄ Πολιτικά. Διαπραγματεύσεις και συμφωνίες Λονδίνου· Αποστολή Βαρβαρέσου σε Λονδίνο- Παρίσι), όπου και οι ελληνικές μεταφράσεις των επιστολών. Για τις επαφές του Βαρβαρέσου με τους Γάλλους, βλ. «Η συμφωνία του Λονδίνου θα δημοσιευθεί μετά την έγκρισή της υπό των Τριών Δυνάμεων», *Ελεύθερον Βήμα*, 22.9.1932, σελ. 4.

να διαθέσει το απαραίτητο συνάλλαγμα για την πληρωμή του 30% των τόκων· το υπόλοιπο 35% δεν εκταμιεύθηκε ποτέ.¹⁰¹

Η «συμφωνία Βαρβαρέσου», όπως έμεινε γνωστό το αποτέλεσμα των διαπραγματεύσεων στο Λονδίνο, αποτέλεσε την πρώτη μίας σειράς συνεννοήσεων για την προσωρινή εξυπηρέτηση του εξωτερικού χρέους της χώρας. Σε προσωπικό επίπεδο, η συμφωνία αποτέλεσε την πρώτη διεθνή διαπραγματευτική επιτυχία του Βαρβαρέσου, που καθιερώθηκε πλέον ως ικανός και ακριβοδίκαιος οικονομικός διαπραγματευτής. Η επιτυχία αυτή ήρθε στο τέλος μιας κρίσιμης υπουργικής θητείας, που έθεσε τις βάσεις της νομισματικής και εμπορικής πολιτικής της χώρας για τα επόμενα χρόνια. Έτσι, αποχωρώντας από το Υπουργείο Οικονομικών, τον Νοέμβριο του 1932, ο Βαρβαρέσος επέστρεψε στην Τράπεζα της Ελλάδος με το κύρος του σαφώς ενισχυμένο, τόσο στο εσωτερικό, όσο και στο εξωτερικό. Η ανταμοιβή του δεν θα αργούσε να έρθει.

¹⁰¹ Βλ. Finlayson προς Niemeyer, 14.11.1932, και Finlayson προς Rodd, 19.11.1932, στο ΟΥ80-8/37 & 41. Επίσης, «Η κυβέρνηση απεφόισε να προβή εις την εκτέλεση της συμφωνίας Βαρβαρέσου», *Ελεύθερον Βήμα*, 29.12.1932, σελ. 4· Δερτιλής (1960: 420ff).

Υποδιοικητής και Διοικητής

Το μεσημέρι της Τετάρτης, 8 Μαρτίου 1933, συνήλθε το Γενικό Συμβούλιο της Τράπεζας της Ελλάδος. Καθισμένος δίπλα στον Τσουδερό, στο κέντρο της αίθουσας του Συμβουλίου, βρέθηκε για πρώτη φορά ο Κυριάκος Βαρβαρέσος. Λίγες ημέρες νωρίτερα είχε δημοσιευθεί ο διορισμός του στη θέση του Υποδιοικητή. Απευθυνόμενος στους συναδέλφους του, ο Βαρβαρέσος έσπευσε να απολογηθεί για την καθυστέρηση στην ανάληψη των καθηκόντων του και δεσμεύθηκε να καταβάλει «πάσαν προσπάθειαν διά να δικαιολογήση την εμπιστοσύνην μεθ' ης τον περιέβαλε το Συμβούλιον, αφωσιούμενος ολοψύχως εις την Διοίκησιν της Τραπέζης».¹

Η αλήθεια ήταν πως είχαν περάσει οκτώ μήνες από τότε που η Τράπεζα είχε εισηγηθεί τον διορισμό του στη θέση του εκλιπόντος Εμμανουήλ Καμάρα. Πίσω από την ομόφωνη απόφαση του Γενικού Συμβουλίου κρυβόταν η έντονη επιθυμία του Τσουδερού να εξασφαλίσει την ανάδειξη ενός προσώπου της εμπιστοσύνης του. Οι καιροί άλλωστε προμηνύονταν δύσκολοι. Η άρση της σταθεροποίησης είχε αυξήσει τις αρμοδιότητες του εκδοτικού ιδρύματος: την ίδια στιγμή, το Λαϊκό Κόμμα, στα μάτια του οποίου η Τράπεζα της Ελλάδος αποτελούσε προπύργιο του βενιζελισμού, κέρδιζε έδαφος. Μαζί του κέρδιζαν έδαφος και τα σενάρια για μια ενδεχόμενη συγχώνευση του εκδοτικού ιδρύματος με την Εθνική Τράπεζα. Σε αυτή τη συγκυρία, ο Τσουδερός εκτίμησε – ορθά όπως αποδείχθηκε – πως η παρουσία

¹ Διάταγμα «περί διορισμού Υποδιοικητού της Τραπέζης της Ελλάδος», ΦΕΚ Γ 18, 24.2.1933, στο ΙΑ-ΤΕ-Α4S2Y2F2/2 και *Πρακτικά Γενικού Συμβουλίου της 8ης Μαρτίου 1933*, Βιβλίο 5, σελ. 31, στο ΙΑΤΕ-Α1S2Y1F5.

του Βαρβαρέσου στη Διοίκηση θα συντελούσε στη θωράκιση της Τράπεζας της Ελλάδος από τους επερχόμενους πολιτικούς κλυδωνισμούς.²

Τα πράγματα δεν ήταν όμως τόσο εύκολα. Στο φορτισμένο κλίμα του καλοκαιριού του 1932, η τοποθέτηση του Υπουργού των Οικονομικών στη θέση του Υποδιοικητή κινδύνευε να φέρει σε δύσκολη θέση την κυβέρνηση Βενιζέλου. Τα σχόλια των εφημερίδων ήταν χαρακτηριστικά της πόλωσης που επικρατούσε στο προεκλογικό τοπίο. Την ίδια στιγμή που ο φιλοκυβερνητικός τύπος επιδοκίμαζε την επιλογή Βαρβαρέσου και εξήρε τα χαρακτηριστικά του «υπουργού των Οικονομικών με την μοναδικής δεξιοτέχνης διαχείρισιν του ζητήματος της μετασταθμεύσεως (sic) της δραχμής», η αντιπολιτευόμενη *Εστία* παρατηρούσε πως δεν αρκούσε «διά τοιαύτας μεγάλας τιμάς και θέσεις η εν τω Υπουργείω των Οικονομικών δήμενος εργασία, περιοριζόμενη εις την υποβολήν [...] ενός αξιοθρηνήτου προϋπολογισμού, ο οποίος θα ήρκει διά να σημάνη το τέλος της σταδιοδρομίας κάθε πολιτευομένου οικονομολόγου».³

Στο πολιτικό ασυμβίβαστο ήρθε σύντομα να προστεθεί και ένα νομικό κώλυμα: το καταστατικό της Τράπεζας υποχρέωνε τα στελέχη της Διοίκησης να απασχολούνται αποκλειστικά στο εκδοτικό ίδρυμα· ο Βαρβαρέσος δεν ήταν διατεθειμένος να εγκαταλείψει την έδρα του στο Πανεπιστήμιο. Έτσι, χρειάστηκε πρώτα η Γενική Συνέλευση των μετόχων να τροποποιήσει το συναφές άρθρο του καταστατικού, επιτρέποντας σε καθηγητές νομικών ή οικονομικών μαθημάτων του Πανεπιστημίου να συνδυάζουν την ιδιότητα του στελέχους της Διοίκησης με τα ακαδημαϊκά τους καθήκοντα. Η απόφαση ελήφθη την 15η Φεβρουαρίου 1933 και επικυρώθηκε από την απερχόμενη κυβέρνηση Βενιζέλου λίγες ημέρες αργότερα.⁴ Έτσι, την πρώτη εβδομάδα του Μαρτίου, ο Βαρβαρέσος ανέλαβε επισήμως τα καθήκοντά του. Η πολιτική συγκυρία δεν θα μπορούσε να είναι κρισιμότερη.

2 Ο Καμάρας απεβίωσε στις 30.5.1932· η εισήγηση του Γενικού Συμβουλίου για την εκλογή Βαρβαρέσου έγινε στη συνεδρίαση της 17ης Ιουνίου 1932 (Βιβλίο 4, σελ. 204ff, στο IATE-A1S2Y1F4). Για τις προθέσεις και τις παρασκηνιακές πρωτοβουλίες του Τσουδερού, βλ. Finlayson προς Niemcey, 4.6.1932, στο OV80-7/6 και ιδιόχειρη επιστολή Τσουδερού προς Βενιζέλο, 19.6.1932, στο AB-Φ183/52. Για την αποδοχή της εισήγησης από την κυβέρνηση, βλ. *Πρακτικά Γενικού Συμβουλίου* της 10ης Νοεμβρίου 1932, Βιβλίο 4, σελ. 262, στο IATE-A1S2Y1F4. Για τη στάση των Λαϊκών την ίδια εποχή, βλ. «Ο κ. Μάξιμος επιμένει ότι επιβάλλεται η συγχώνευσις της Εκδοτικής μετά της Εθνικής – Σήμερον θ' απαντήση ο Υπουργός κ. Βαρβαρέσος», *Ελεύθερον Βήμα*, 5.5.1932, σελ. 4.

3 Βλ. τα παραθέματα από τα άρθρα «Κοινωνικός αρριβισμός και άγνωστοι ελληνικά αξία», *Ελεύθερον Βήμα*, 19.6.1932, σελ. 1, και «Ζητήματα πολιτικής ηθικής», *Εστία*, 19.6.1932, σελ. 1.

4 Βλ. *Βιβλίο Πρακτικών Γενικών Συνελεύσεων των Μετόχων* της 15ης Φεβρουαρίου 1933, τόμ. 1, σελ. 88, και Διάταγμα «περί κυρώσεως προσθήκης εις το Καταστατικόν της Τραπεζής της Ελλάδος» της 17.2.1933, που δημοσιεύεται στο ΦΕΚ Α 43, 20.2.1933.

Α. Πολιτική και οικονομία, 1933-39

Στις εκλογές της 5ης Μαρτίου 1933, η «Ηνωμένη Αντιπολίτευσις» κατάφερε να συγκεντρώσει τις περισσότερες έδρες, ανοίγοντας τον δρόμο για τον σχηματισμό κυβέρνησης από το Λαϊκό Κόμμα του Παναγή Τσαλδάρη.⁵ Το κίνημα του Πλαστήρα, που εκδηλώθηκε τα ξημερώματα της επομένης των εκλογών, αποτέλεσε τη σπασμωδική αντίδραση του βενιζελικού μηχανισμού στην προοπτική απώλειας της εξουσίας μετά από κάτι παραπάνω από μία δεκαετία. Παρά την αποτυχία του, το κίνημα όξυνε την πολιτική αντιπαράθεση και ενίσχυσε την επιθυμία της δεξιάς πτέρυγας του αντιβενιζελισμού να μεταβάλει τη σύνθεση του στρατού και της δημόσιας διοίκησης, στην οποία επικρατούσαν τα βενιζελικά στελέχη. Τρεις μήνες αργότερα, μια δραματική απόπειρα δολοφονίας εναντίον του Βενιζέλου δηλητηρίασε ακόμα περισσότερο τις σχέσεις των δύο παρατάξεων, ιδίως όταν αποκαλύφθηκε η ανάμειξη του νεοδιόριστου Διοικητή Ασφαλείας στην υπόθεση. Οι καθυστερήσεις στην ανακριτική διαδικασία, την οποία φάνηκαν να υπονομεύουν κυβερνητικοί κύκλοι, έριξαν κι άλλο λάδι στη φωτιά.

Τα πάθη του Εθνικού Διχασμού αναζωπυρώθηκαν. Τα χρόνια που ακολούθησαν κυριάρχησε η πόλωση και ο κομματικός τακτικισμός. Από τις τιμές του καπνού έως την εξωτερική πολιτική και από τη διευθέτηση του χρέους έως την εκλογή του Προέδρου της Δημοκρατίας, τα κόμματα της αντιπολίτευσης ασκούσαν αμείλικτη κριτική σε κάθε κυβερνητική επιλογή. Διατηρώντας τον έλεγχο της Γερουσίας, η αντιπολίτευση ήταν μάλιστα σε θέση να παρακωλύει το νομοθετικό έργο της κυβέρνησης. Υπό την πίεση των πιο αδιάλλακτων εταίρων της, όπως ήταν οι Γεώργιος Κονδύλης και Ιωάννης Μεταξάς, η κυβέρνηση από τη μεριά της επεδίωκε να μειώσει την επιρροή των βενιζελικών στις ένοπλες δυνάμεις, να περιορίσει τις εξουσίες της Γερουσίας και να μεταβάλει τον εκλογικό νόμο εις βάρος των αντιπάλων της. Στην πορεία του 1934 γινόταν ολοένα και πιο ξεκάθαρο ότι οι δύο παρατάξεις ήταν αδύνατο να συνυπάρξουν – τουλάχιστον στο πλαίσιο του κοινοβουλευτικού συστήματος. Έμενε να φανεί ποια από τις δύο θα δοκίμαζε πρώτη να εξουδετερώσει τον αντίπαλό της και – μαζί με αυτόν – τη δεύτερη ελληνική δημοκρατία.

Την 1η Μαρτίου 1935, ξέσπασε νέο κίνημα βενιζελικών αξιωματικών υπό την ηγεσία του στρατηγού Πλαστήρα. Με πρόσχημα την ανάγκη υπεράσπισης του

5 Για τις πολιτικές εξελίξεις της περιόδου βλ. μεταξύ άλλων τους Δαφνή (1997 [1974]), Βερέμ (1977), Κολιόπουλος (1977), Κολιόπουλο (1978), Αλιβιζάτο (1983) και τα συλλογικά έργα των Βερέμ (επιμ.) (2009) και Χατζηβασιλείου (επιμ.) (2012).

πολιτεύματος, η «επανάσταση της 1ης Μαρτίου» απείλησε να βυθίσει τη χώρα σε νέο εμφύλιο, αντίστοιχο του Εθνικού Διχασμού. Στην πραγματικότητα, το κίνημα αποτελούσε την προσπάθεια μιας μερίδας του βενιζελισμού – και του Βενιζέλου προσωπικά – να ανακτήσει την εξουσία. Η αποτυχία του κινήματος επέφερε τα ακριβώς αντίθετα αποτελέσματα, εφόσον συσπείρωσε την κυβέρνηση και ενδυνάμωσε τη δεξιά πτέρυγα του αντιβενιζελισμού, ανοίγοντας τον δρόμο για την παλινόρθωση της μοναρχίας. Στον απόηχο του κινήματος, η κυβέρνηση προχώρησε σε μαζικές εκκαθαρίσεις βενιζελικών από τις ένοπλες δυνάμεις και τη διοίκηση, ενισχύοντας την εξουσία της πάνω στον κρατικό μηχανισμό. Λίγο αργότερα, η αποχή των Φιλελευθέρων από τις εκλογές της 9ης Ιουνίου της επέτρεψε να αποκτήσει πλήρη έλεγχο του κοινοβουλίου, ενισχύοντας παράλληλα όσους επιθυμούσαν την ανακίνηση του πολιτειακού ζητήματος, που εξασφάλισαν τη διεξαγωγή σχετικού δημοψηφίσματος. Θέλοντας μάλιστα να προκαταλάβει το αποτέλεσμα, στις 10 Οκτωβρίου ο Γεώργιος Κονδύλης, μαζί με τους αρχηγούς των ενόπλων δυνάμεων, ανέτρεψε την κυβέρνηση Τσαλδάρη και κήρυξε την παλινόρθωση. Οι πραξικοπηματίες επέσπευσαν το δημοψήφισμα, στο οποίο το 97,88% του εκλογικού σώματος φέρεται να τάχθηκε υπέρ της επιστροφής του βασιλιά. Η έκταση της νοθείας ήταν τόσο μεγάλη, που προκάλεσε αμηχανία στην ίδια την κυβέρνηση, ενώ ο Κονδύλης ενοχλήθηκε από τον υπερβάλλοντα ζήλο των οπαδών του.⁶

Η επιστροφή του Γεωργίου Β΄ χαιρετίστηκε από πολλούς ως μια ευκαιρία πολιτικής συμφιλίωσης. Παρά τις επιφυλάξεις του έναντι των βενιζελικών, ο βασιλιάς φάνηκε προς στιγμή διατεθειμένος να λειτουργήσει συμβιβαστικά: απομάκρυνε τον Κονδύλη και όρισε υπηρεσιακή κυβέρνηση υπό την προεδρία του καθηγητή του αστικού δικαίου, Κωνσταντίνου Δεμερτζή. Η νέα κυβέρνηση απένειμε χάρη στους κινηματίες της 1ης Μαρτίου και επεδίωξε να αποκαταστήσει την πολιτική ομαλότητα ενόψει των εκλογών της 26ης Ιανουαρίου 1936. Τα αποτελέσματα των εκλογών, ωστόσο, οδήγησαν σε νέο αδιέξοδο: οι δύο μεγάλες παρατάξεις εμφανίστηκαν σχεδόν ισόπαλες, παρατείνοντας την πολιτική αβεβαιότητα. Στον απόηχο της αποτυχίας των συνεννοήσεων μεταξύ Τσαλδάρη και Σοφούλη, για τον σχηματισμό οικουμενικής κυβέρνησης, ο βασιλιάς ανέθεσε και πάλι την πρωθυπουργία στον Δεμερτζή, με Αντιπρόεδρο της κυβέρνησης και Υπουργό Στρατιωτικών τον Ιωάννη Μεταξά. Εκμεταλλευόμενος την αδυναμία των μεγάλων κομμάτων να συμβιβαστούν, αλλά και το κενό ηγεσίας που δημιουργήθηκε μετά τον θάνατο – με διαφορά λίγων μηνών – των Κονδύλη, Βενιζέλου και Τσαλδάρη, ο αρχηγός ενός περιθωριακού κόμματος με διακηρυγμένες αντικοινοβουλευτικές απόψεις αναδείχθηκε σε πρωταγωνιστή

6 MacVeagh προς Department of State, 9.11.1935, όπως παρατίθεται στο Iatrides (1980: 60).

των εξελίξεων. Μετά τον θάνατο του Δεμερτζή, τον Απρίλιο του 1936, ο Μεταξάς ορκίστηκε πρωθυπουργός και εξασφάλισε ψήφο εμπιστοσύνης, διακόποντας τις εργασίες της Βουλής για ένα πεντάμηνο. Λίγο αργότερα, προφασιζόμενος τον κίνδυνο διασάλευσης του κοινωνικού καθεστώτος, προχώρησε στην οριστική διάλυση του Κοινοβουλίου. Το καθεστώς της 4ης Αυγούστου ήταν πλέον γεγονός.⁷

Οικονομία και οικονομική πολιτική

Την ίδια στιγμή που η χώρα βυθιζόταν σε πολιτική κρίση, η οικονομία είχε αρχίσει να βγαίνει από την ύφεση.⁸ Επαλθεύοντας τον κανόνα που ήθελε όσες χώρες απαλλάσσονταν από τα «χρυσά δεσμά» να ανακάμπτουν ταχύτερα, μετά το 1932 η οικονομική δραστηριότητα αυξήθηκε με γοργούς ρυθμούς (βλ. Διάγραμμα 4.1).⁹ Η δραστική υποτίμηση της δραχμής και ο προστατευτισμός επέδρασαν καταλυτικά: η στροφή στην αυτάρκεια τόνωσε την εγχώρια παραγωγή, κυρίως μέσω της υποκατάστασης των εισαγωγών. Ταυτόχρονα, το ελληνικό κράτος αναγκάστηκε να αναλάβει ενεργότερο ρόλο στην οικονομία, αν και ποτέ δεν προσέγγισε τα παρεμβατικά ή κορπορατιστικά πρότυπα που επικράτησαν σε άλλες χώρες της μεσοπολεμικής Ευρώπης.

Με τη βοήθεια μιας καλής σοδειάς, η γεωργία ανέκαμψε πρώτη. Από το 1932 και έως το τέλος του Μεσοπολέμου, η αγροτική παραγωγή αυξήθηκε εντυπωσιακά, στηριζόμενη στην επέκταση των καλλιεργούμενων εδαφών και τη βελτίωση των στρεμματικών αποδόσεων.¹⁰ Η αύξηση εντοπίστηκε κυρίως σε εκείνα τα προϊόντα που προορίζονταν για εγχώρια κατανάλωση. Κατεξοχήν παράδειγμα ήταν ο κλάδος των σιτηρών, που αποτέλεσε προνομιούχο αποδέκτη των πιστώσεων της Αγροτικής Τράπεζας και συστηματικό πεδίο κρατικής παρέμβασης προς στήριξη των τιμών.¹¹ Απώτερος στόχος ήταν η εξοικονόμηση συναλλάγματος: τη δεκαετία

7 Στην πραγματικότητα, η κίνηση Μεταξά – που έγινε σε συνεννόηση με τον Γεώργιο Β΄, αν όχι καθ' υπόδειξή του – είχε πιθανότερο στόχο να προλάβει αντίστοιχες πρωτοβουλίες αξιωματικών του στρατού.

8 Για τις εξελίξεις στην ελληνική οικονομία την περίοδο 1932-1940, βλ. Βεργόπουλο (1978), Freris (1986), Pelt (1998), Ψαλιδόπουλο (1989), Mazower (1991), Βερέμη & Mazower (2009), Πετμεζά (2012) και Κωστή (2012).

9 Η συναφής διεθνής βιβλιογραφία περιστρέφεται γύρω από τα έργα των Bernanke & James (1991) και Eichengreen (1992). Για την Ελλάδα, βλ. Mazower (1991) contra Christodoulakis (2013).

10 Αμφότερες εξελίξεις αντικατόπτριζαν τη βελτίωση των καλλιεργητικών επιλογών και τη διευρυμένη χρήση λιπασμάτων, που μείωσαν την αγρανάπαιση και βελτίωσαν την παραγωγικότητα: μικρότερα από τα αναμενόμενα, αλλά όχι αμελητέα, ήταν και τα αποτελέσματα των μεγάλων παραγωγικών έργων (Πετμεζάς, 2012: 245ff).

11 Φορέας αυτής της παρέμβασης ήταν η Κεντρική Επιτροπή Προστασίας Εγχώριας Σιτοπαραγωγής (ΚΕΠΕΣ), που είχε ιδρυθεί το 1926 και εξασφάλιζε στους αγρότες ικανοποιητικές και πρωτίστως σταθερές τιμές για το προϊόν τους. Η σημασία της κορυφώθηκε την περίοδο 1931-35, οπότε και η κατάρρευση των διεθνών τιμών αύξησε σημαντικά το περιθώριο μεταξύ του κόστους εισαγωγής (συμπεριλαμβανομένων των δασμών) και των «τιμών συγκέντρωσης» που προσέφερε η ΚΕΠΕΣ στους αγρότες, με σκοπό να θωρακίσει τα εισοδήματά τους από τις επιπτώσεις της κρίσης: βλ. Αλιβιζάτο (1937) και Ανώτατον Οικονομικόν Συμβούλιον (1939).

του 1930, το μερίδιο των εισαγωγών στην εγχώρια κατανάλωση υποχώρησε από το 67% στο 32%.¹² Αντίθετα, βασικά εξαγωγικά προϊόντα, όπως ο καπνός και η σταφίδα, δυσκολεύονταν να βρουν αγοραστές, με αποτέλεσμα να γνωρίσουν μικρότερους ή και αρνητικούς ρυθμούς ανάπτυξης. Στο πεδίο αυτό, η κρατική πολιτική επεδίωξε να βελτιώσει την ποιότητα του προϊόντος και να περιορίσει τις καλλιεργούμενες εκτάσεις, με αποτέλεσμα να συναντήσει τις αντιδράσεις πολιτικά ευαίσθητων και συνδικαλιστικά ισχυρών ομάδων, όπως οι καπνεργάτες.

Η εικόνα της μεταποίησης ήταν αντίστοιχη. Μέσα στη «θερμοκηπική ατμόσφαιρα» (Ζολώτας, 1936: 22), που γέννησαν η υποτίμηση και ο προστατευτισμός, η βιομηχανία γνώρισε σημαντική άνθηση. Παραδοσιακές δραστηριότητες, όπως η κλωστοϋφαντουργία, επεκτάθηκαν γοργά για να καλύψουν τις εγχώριες καταναλωτικές ανάγκες, συμπαρασύροντας την ντόπια βαμβακοκαλλιέργεια. Νεότεροι κλάδοι, όπως η πολεμική βιομηχανία που αναπτύχθηκε γύρω από το συγκρότημα Μποδοσάκη, χρωστούσαν την άνοδό τους στους στρατιωτικούς εξοπλισμούς και την προνομιακή τους σχέση με το κράτος. Οι εμπορικές τράπεζες – με αδιαφιλονίκητη πρωταγωνίστρια την Εθνική – συμμετείχαν ενεργά στη διαμόρφωση του βιομηχανικού τοπίου, ενθαρρύνοντας τις συγχωνεύσεις και περιορίζοντας τον ανταγωνισμό.¹³ Ο προστατευτισμός και οι ολιγοπωλιακές συνθήκες ενίσχυαν την κερδοφορία, καλλιεργώντας αίσθηση ευημερίας στους επιχειρηματικούς κύκλους.

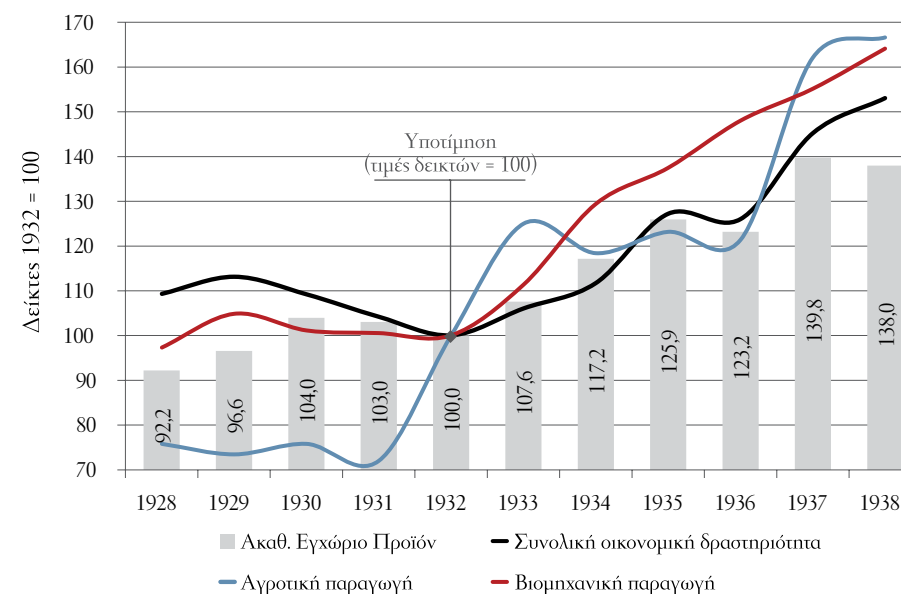
Οι θετικές εξελίξεις δεν θα πρέπει να παρασύρουν σε διθυραμβικά συμπεράσματα. Η αφετηρία των δεικτών του Διαγράμματος 4.1 ήταν ιδιαίτερα χαμηλή. Η ανάκαμψη της παραγωγής αποτύπωνε περισσότερο την ομαλοποίηση των συνθηκών παρά τη δραστική επέκταση των παραγωγικών δυνατοτήτων. Άλλωστε, το κατά κεφαλήν εισόδημα μετά βίας ξεπερνούσε τα προπολεμικά επίπεδα: η Ελλάδα της δεκαετίας του 1930 πάσχιζε ακόμα να απορροφήσει τους κραδασμούς των πολέμων και της καταστροφής (βλ. Διάγραμμα 4.2).

Οι εντυπωσιακοί ρυθμοί μεγέθυνσης υπέκρυπταν επίσης μία σειρά διαρθρωτικών αδυναμιών. Στον αγροτικό τομέα, η παραγωγικότητα παρέμενε χαμηλή και τα εισοδήματα κατανέμονταν άνισα, με αποτέλεσμα πολλά νοικοκυριά να ζουν στα όρια της επιβίωσης. Μεγάλο μέρος της υπαίθρου ήταν απόλυτα εξαρτημένο από

¹² Για την ακρίβεια, τα στοιχεία αφορούν τις περιόδους 1928-32 και 1933-37· τα αντίστοιχα ποσοστά στη μεταποίηση είναι 38% και 25%· βλ. Mazower (1991: 237). Η χώρα παρέμεινε εντούτοις καθαρός εισαγωγέας τροφίμων.

¹³ Για τον ρόλο της Εθνικής Τράπεζας στη χρηματοδότηση της βιομηχανίας, βλ. Κωστή (2003: κεφ. 20), όπου σκιαγραφείται επίσης η ιδιαίτερη σχέση μεταξύ της Εθνικής και του Πυριτιδοποιείου-Καλυκοποιείου για τον Μποδοσάκη και την ΠΥΡΚΑΛ, βλ. Σωτηρόπουλο (1985), Pelt (1998: 78ff) και Σφήκα (2000).

Διάγραμμα 4.1 Δείκτες οικονομικής δραστηριότητας, 1928-38

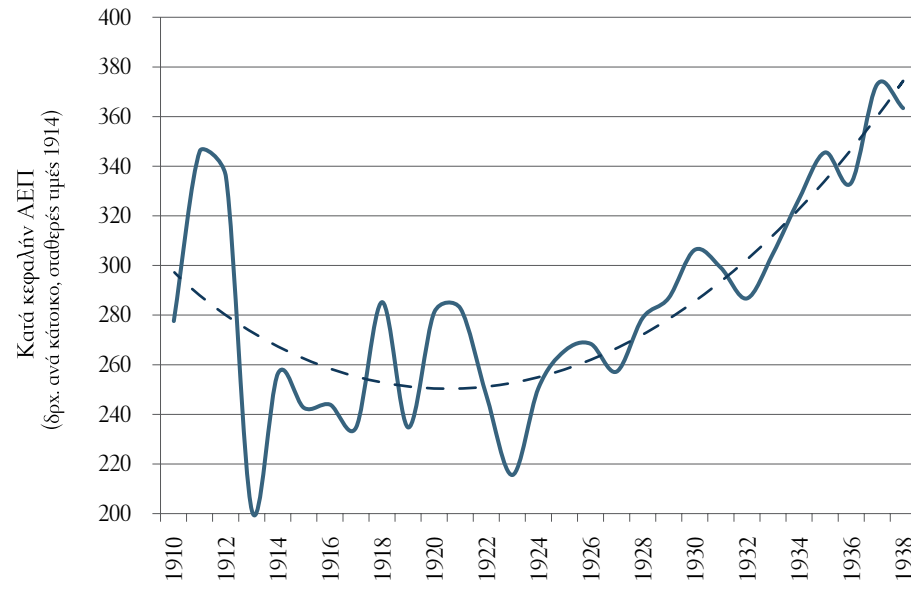

Πηγές: Οι δείκτες συνολικής οικονομικής δραστηριότητας και αγροτικής παραγωγής προέρχονται από το Ανώτατο Οικονομικό Συμβούλιο και αντλούνται από διαδοχικά τεύχη της *Οικονομικής Επετηρίδος της Ελλάδος* του Γ. Χαριτάκη· ο δείκτης βιομηχανικής παραγωγής βάσει των εκτιμήσεων της Christodoulaki (2001)· το πραγματικό ΑΕΠ από τους Κωστέλενο et al. (2007: Πίνακας 9-Πα).

την κρατική στήριξη των τιμών ή την αύξηση των αγροτικών πιστώσεων. Την ίδια στιγμή, οι περισσότεροι αγρότες ήταν υπερχρεωμένοι, με αποτέλεσμα την ανάγκη διαδοχικών μέτρων σεισάχθειας εκ μέρους των κυβερνήσεων. Στη βιομηχανία, η υψηλή κερδοφορία δεν μεταφράστηκε σε νέες επενδύσεις ή παραγωγικό εκσυγχρονισμό. Διατηρώντας τις υφιστάμενες δομές, οι περισσότερες μονάδες αρκέστηκαν στην αξιοποίηση του अपαρχαιωμένου δυναμικού τους για να καρπωθούν τα οφέλη που τους προσέφερε η στροφή στην αυτάρκεια.¹⁴ Έτσι, ο δευτερογενής τομέας δυσκολεύτηκε να βελτιώσει την ανταγωνιστικότητά του και να δημιουργήσει νέες θέσεις εργασίας. Στο εμπόριο, ο προστατευτισμός αύξησε τις τιμές, διογκώνοντας τα κέρδη όσων επιχειρηματιών βρέθηκαν να κατέχουν τις πολυπόθητες άδειες εισαγωγής. Χωρίς να σκαρφαλώσει ποτέ στα επίπεδα που επικρατούσαν πριν τη σταθεροποίηση, ο πληθωρισμός συνέχισε να ροκανίζει τα πραγματικά εισοδήματα

¹⁴ Σε αυτό συνέβαλε η κρατική πολιτική, που αποθάρρυνε την ίδρυση νέων βιομηχανιών, κυρίως όταν αυτή συνοδευόταν από την ανάγκη εισαγωγής κεφαλαιουχικού εξοπλισμού και πρώτων υλών· βλ. Mazower (1991: 257ff)· contra Ζολώτας (1936: 22 & 57).

Διάγραμμα 4.2 Κατά κεφαλήν ΑΕΠ, 1910-38
(δρχ. ανά κάτοικο, σταθερές τιμές 1914)

Πηγή: Κωστέλενος et al. (2007: Πίνακας 9-Πα).

των μικροαστικών στρωμάτων.¹⁵ Στις παρυφές των μεγάλων πόλεων, χιλιάδες πρόσφυγες εξακολουθούσαν να ζουν υπό άθλιες συνθήκες. Υπό το βάρος αυτών των συσσωρευμένων αντιθέσεων, η Ελλάδα έγινε θέατρο οικονομικών και κοινωνικών συγκρούσεων.

Το πολιτικό σύστημα αντιμετώπισε τις προκλήσεις αυτές με αμηχανία. Η οικονομική πολιτική παρέμεινε πρωτίστως *αμυντική*, με τις διαδοχικές κυβερνήσεις να επιδιώκουν να διαχειριστούν τις συνέπειες της κρίσης εντός των υφιστάμενων πλαισίων της οικονομικής ορθοδοξίας. Στερούμενη εναλλακτικών πηγών χρηματοδότησης, η δημοσιονομική πολιτική παρέμεινε συντηρητική. Τα παραγωγικά έργα συνεχίστηκαν, αν και με χαμηλότερους ρυθμούς. Η Τράπεζα της Ελλάδος παρέμεινε προσηλωμένη στη νομισματική σταθερότητα και την προστασία του συναλλάγματος (βλ. παρακάτω). Ο κρατικός παρεμβατισμός στηρίχθηκε πρωτίστως στους θεσμούς και τα εργαλεία της προηγούμενης περιόδου – με τις απαραίτητες

προσαρμογές. Τα πιο φιλόδοξα σχέδια υπαγωγής του εξωτερικού εμπορίου ή άλλων κλάδων της οικονομίας σε κρατικό έλεγχο συνάντησαν ποικίλες αντιδράσεις και εγκαταλείφθηκαν. Εξίσου ατελέσφορες υπήρξαν οι νομοθετικές πρωτοβουλίες στην κοινωνική ασφάλιση και την εργατική νομοθεσία· ανήμπορο να μεσολαβήσει αποτελεσματικά μεταξύ εργαζομένων και εργοδοτών, το κράτος προσέφυγε όλο και συχνότερα στους κατασταλτικούς μηχανισμούς για να τηρήσει την εργασιακή ειρήνη.¹⁶

Το πρόβλημα ήταν καταρχάς πολιτικό. Η πόλωση ενθάρρυνε τη διατήρηση του status quo. Το αδιέξοδο στο οποίο είχαν οδηγηθεί οι κοινοβουλευτικές διαδικασίες δυσχέραινε την ανάληψη τολμηρών πρωτοβουλιών. Προς την ίδια κατεύθυνση συνέτεινε η πολιτική ιδιοσυγκρασία του Λαϊκού Κόμματος: θεωρώντας τον εαυτό της εκπρόσωπο των αγροτικών και μικροαστικών στρωμάτων (Βούρος, 1955: 398), η κυβέρνηση Τσαλδάρη ήταν καχύποπτη έναντι του κρατικού παρεμβατισμού. Σε αυτό συνέβαλαν οι αδυναμίες του ίδιου του κρατικού μηχανισμού, που άλλωστε βρισκόταν υπό τον έλεγχο των βενιζελικών.

Το πρόβλημα δεν ήταν όμως *μόνο* πολιτικό· ήταν επίσης πρόβλημα ιδεών. Η κρίση του 1929 δεν αφορούσε μόνο την οικονομία, αλλά και το θεωρητικό υπόδειγμα για την οικονομία. Το 1932 δεν είχε χρεοκοπήσει μόνο το ελληνικό Δημόσιο· είχε χρεοκοπήσει το ίδιο το ελληνικό αναπτυξιακό πρότυπο, που στηριζόταν στον εξωτερικό δανεισμό για να διαχειριστεί τις κοινωνικές και οικονομικές ανισορροπίες του Μεσοπολέμου. Το φαινόμενο ήταν πολύ ευρύτερο: σε ολόκληρο τον κόσμο, η κρίση είχε αποκαλύψει τα όρια του φιλελευθερισμού και τα σαθρά θεμέλια της προσπάθειας αναβίωσης του προπολεμικού κόσμου. Τη δεκαετία του 1930, νέες θεωρίες και νέοι τρόποι οργάνωσης της οικονομίας – από το αμερικανικό New Deal έως τον σοβιετικό προγραμματισμό και τον ιταλικό φασισμό – βρέθηκαν να κερδίζουν έδαφος και θαυμαστές.

Στην Ελλάδα, οι κυρίαρχες πολιτικές δυνάμεις δυσκολεύονταν να παρακολουθήσουν τις εξελίξεις. Έχοντας προσδέσει το πολιτικό του άρμα στον χρυσό, ο βενιζελισμός βγήκε από την κρίση αποδυναμωμένος και επεδίωξε να δραπετεύσει στο παρελθόν, αναζωπυρώνοντας τον Εθνικό Διχασμό. Το Λαϊκό Κόμμα που τον διαδέχθηκε φάνηκε εξίσου αμήχανο. Καμία από τις δύο παρατάξεις δεν ήταν πρόθυμη να εγκαταλείψει τις αρχές του φιλελευθερισμού· αμφότερες έβλεπαν την απομάκρυνση

¹⁵ Βάσει του τιμάρθιμου ακρίβειας ζωής στην Αθήνα, ο μέσος πληθωρισμός της περιόδου 1932-38 ήταν μόλις 4,7%· ο μέσος όρος υποκρύπτει σημαντικές διακυμάνσεις, κυρίως μετά την υποτίμηση το 1932-33 και πάλι το 1937.

¹⁶ Για τις διάφορες προτάσεις κρατικής παρέμβασης στο εξωτερικό εμπόριο, βλ. Χατζηβασιλείου (1936: 155ff)· το επιχείρημα επεκτείνεται στον Mazower (1991: 204ff), που εξετάζει πολύ περισσότερες πτυχές της οικονομικής πολιτικής των κυβερνήσεων του Λαϊκού Κόμματος.

από αυτόν ως αναγκαία παρένθεση, προϊόν της κρίσης και της κατάρρευσης της διεθνούς οικονομικής συνεργασίας. Την άποψη αυτή δεν συμμεριζόταν βέβαια μία ομάδα προοδευτικών επιστημόνων και στελεχών, μεταξύ των οποίων και ο Βαρβαρέσος, που έβλεπαν το τέλος του *laissez faire* ως μονιμότερη κατάσταση, στην οποία το κράτος θα περιόριζε την αυθαιρεσία της αγοράς. Μπορεί οι περισσότεροι να απεύχονταν τη ριζική μεταρρύθμιση του πολιτειακού καθεστώτος, όλοι τους όμως ήταν απογοητευμένοι από τις επιδόσεις του πολιτικού συστήματος και οραματίζονταν μια πιο αποτελεσματική και τεχνοκρατική εκτελεστική εξουσία.¹⁷

Η δικτατορία της 4ης Αυγούστου ήρθε να υπερβεί το πολιτικό αδιέξοδο με τον πλέον ζοφερό τρόπο. Καταργώντας το Κοινοβούλιο και διώκοντας τους πολιτικούς του αντιπάλους, ο Μεταξάς μπόρεσε να προχωρήσει σε μια σειρά παρεμβάσεων που ενίσχυαν τον κρατισμό, χωρίς να αλλάξουν τη βασική του φυσιογνωμία. Οι περισσότερες από αυτές – κυρίως στους τομείς της κοινωνικής ασφάλισης και της εργατικής νομοθεσίας – αποτελούσαν παλιότερες νομοθετικές πρωτοβουλίες, τις οποίες οι κοινοβουλευτικές κυβερνήσεις είχαν διστάσει να εφαρμόσουν. Ταυτόχρονα, ο αναπροσανατολισμός της οικονομίας τροφοδότησε τις συζητήσεις για την εκβιομηχάνιση και την εκμετάλλευση των εγχώριων πλουτοπαραγωγικών πηγών.¹⁸ Στην πράξη, οι προσπάθειες προς αυτή την κατεύθυνση υπήρξαν αποσπασματικές. Ένα φιλόδοξο πρόγραμμα οχυρωματικών έργων στη Βόρεια Ελλάδα και μια σειρά εξοπλιστικών παραγγελιών αποτέλεσαν τις μεγαλύτερες συμβολές της δικτατορίας στα μεγάλα έργα και την εγχώρια μεταποίηση. Με την έκρηξη του πολέμου, η αναζήτηση για ένα νέο αναπτυξιακό πρότυπο μετατέθηκε οριστικά για τη μεταπολεμική περίοδο (Kakridis, 2009c).

Η Τράπεζα της Ελλάδος

Η Τράπεζα της Ελλάδος βγήκε από την κρίση ενδυναμωμένη. Η άρση της σταθεροποίησης την απελευθέρωσε από μια σειρά καταστατικών περιορισμών, αυξάνοντας την ευελιξία της στη νομισματική πολιτική. Ταυτόχρονα, η μαζική φυγή των καταθέσεων κλόνισε την ευρωστία των εμπορικών τραπεζών, που αναγκάστηκαν να υποστούν τον στενότερο έλεγχο του εκδοτικού ιδρύματος. Στο νέο οικονομικό περιβάλλον που

διαμορφώθηκε, η Τράπεζα της Ελλάδος αποτέλεσε ένα από τα βασικά παρεμβατικά εργαλεία. Πότε υποστηρίζοντας και πότε υποκαθιστώντας άλλες κρατικές υπηρεσίες, μετά το 1932 το εκδοτικό ίδρυμα συμμετείχε ενεργά στην άσκηση της οικονομικής πολιτικής.

Χάρη στη σχετική αυτονομία της, η Τράπεζα λειτούργησε επίσης ως καταφύγιο διαφόρων στελεχών του βενιζελικού χώρου, που μπόρεσαν να συνεχίσουν τις δραστηριότητές τους υπό δυσμενέστερες πολιτικές συνθήκες. Μεταξύ αυτών ήταν και ο υπηρεσιακός Υπουργός Οικονομικών των κυβερνήσεων Δεμερτζή, Γεώργιος Μαντζαβίνος. Ανώτατος δημόσιος υπάλληλος με φιλελεύθερο παρελθόν, ο Μαντζαβίνος παραιτήθηκε μετά την κήρυξη της δικτατορίας Μεταξά για να εκλεγεί, λίγες εβδομάδες αργότερα, δεύτερος Υποδιοικητής στην Τράπεζα της Ελλάδος, όπου και συνέχισε την καριέρα του.¹⁹

Το εκδοτικό ίδρυμα δεν εκμεταλλεύθηκε την ελευθερία που του εξασφάλισε το νέο νομισματικό καθεστώς: μετά το 1933, η πολιτική της Τράπεζας της Ελλάδος παρέμεινε εγκρατής, προσπλωμένη στη διατήρηση της εσωτερικής και πρωτίστως της εξωτερικής νομισματικής σταθερότητας. Κύριος οδηγός της ήταν και πάλι η ισοτιμία, με απώτερο στόχο τη συγκράτηση του πληθωρισμού και την εξασφάλιση ενός επαρκούς συναλλαγματικού αποθέματος.

Στο εξωτερικό πεδίο, ο στόχος αυτός εξυπηρετήθηκε αρχικά μέσω της ελεύθερης υποτίμησης της δραχμής, που επέτρεψε στην Τράπεζα να αγοράζει συνάλλαγμα στις επικρατούσες τιμές και να αναπληρώνει τα αποθεματικά της (βλ. Διάγραμμα 4.3).²⁰ Στις αρχές του 1933, οι τάσεις στην αγορά αντιστράφηκαν: η διεθνής αβεβαιότητα και η υποτίμηση του δολαρίου προκάλεσαν επαναπατρισμό κεφαλαίων. Η δραχμή άρχισε να ανατιμάται. Εκείνη τη στιγμή, η Τράπεζα της Ελλάδος επέλεξε να «κλειδώσει» την ισοτιμία του εθνικού νομίσματος έναντι του ελβετικού φράγκου, σταθεροποιώντας τη δραχμή στο 43% της αρχικής της αξίας.²¹ Η απόφαση αυτή ισοδυναμούσε με συνειδητή υποτίμηση και επέκταση της εσωτερικής κυκλοφορίας: με την κρίση του 1931–32 ακόμη νωπή στη μνήμη, οι Τσουδερός και Βαρβαρέσος

17 Για μία χαρακτηριστική διατύπωση προς αυτή την κατεύθυνση, βλ. Ζολώτα (1936: 101ff) για το γενικότερο ζήτημα της ανόδου μιας «τεχνοκρατικής» αντίληψης για την οικονομική διαχείριση σε ορισμένους κύκλους την περίοδο του Μεσοπολέμου, βλ. Mazower (1991: 280ff) και Kakridis (2009c: 117ff).

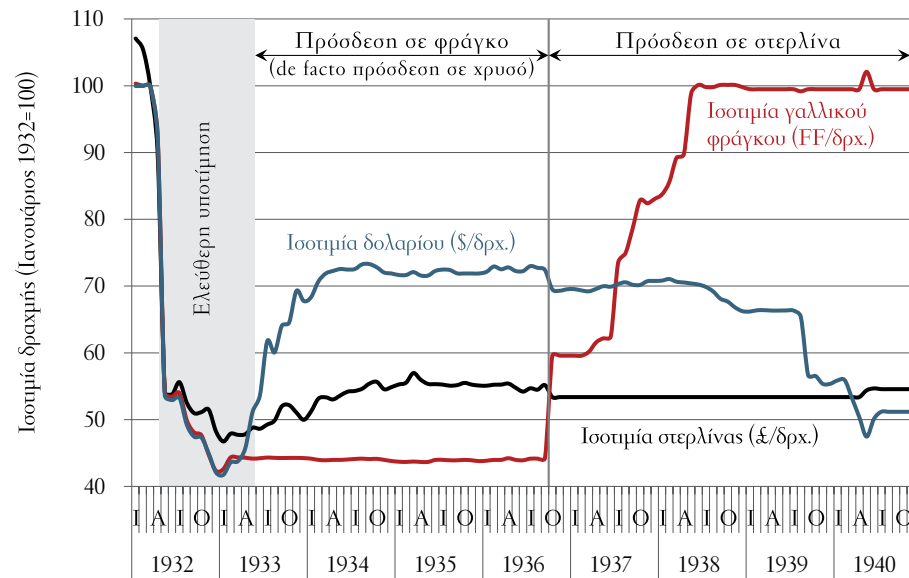
18 Πρόκειται για συζητήσεις που είχαν ξεκινήσει ήδη το 1932 στους κύκλους του Τεχνικού Επιμελητηρίου και συνδέονταν με το επίμαχο ζήτημα της βιωσιμότητας της ελληνικής οικονομίας και βιομηχανίας: βλ. Χατζιωσήφ (1986: 351ff) και Κωστή (2012: 98).

19 Βενέζης (1955: 187): Μαντζαβίνος προς Niemeyer, 8.8.1936, στο OV80-15/6. Ο Μαντζαβίνος ήταν Διευθυντής του τμήματος Δημοσίου Λογιστικού στο Υπουργείο Οικονομικών και είχε αναλάβει κυβερνητικός επίτροπος στην Τράπεζα της Ελλάδος από το 1935· εξελέγη Υποδιοικητής από τη Γενική Συνέλευση στις 23.9.1936. Με την εκλογή του συμπληρώθηκε η τριανδρία που αποτέλεσε το οικονομικό επιτελείο της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης στη διάρκεια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου (βλ. κεφάλαιο 6).

20 Από τις 26 Απριλίου έως τις 22 Δεκεμβρίου του 1932, οι αγορές αυτές μάλιστα πραγματοποιούνταν κρυφά, μέσω ιδιωτικών πρακτόρων, για να μην επηρεάσουν υπέρμετρα τις προσδοκίες και τις τιμές της αγοράς (Βενέζης, 1955: 133).

21 Το ελβετικό φράγκο, καθώς και τα νομίσματα της Γαλλίας, της Ιταλίας, του Βελγίου και της Ολλανδίας, παρέμειναν συνδεδεμένα με τον χρυσό, συμμετέχοντας έτσι στον λεγόμενο συνασπισμό του χρυσού (gold block).

Διάγραμμα 4.3 Ισοτιμίες της δραχμής
(Μηνιαίος δείκτης, Ιανουάριος 1932 – Δεκέμβριος 1940· Ιανουάριος 1932 = 100)

Πηγή: Πίνακας GR3_M στο *South-Eastern European Monetary and Economic Statistics from the Nineteenth Century to World War II*, published by: Bank of Greece, Bulgarian National Bank, National Bank of Romania, Oesterreichische Nationalbank, 2014, Athens, Sofia, Bucharest, Vienna.

προτίμησαν να θωρακίσουν την οικονομία από μια μελλοντική συναλλαγματική κρίση, μαζεύοντας όσο περισσότερο συνάλλαγμα μπορούσαν.²² Όπως θα εξηγήσει ο Υποδιοικητής του ιδρύματος:

«Η Τράπεζα της Ελλάδος προτίμησε να αγοράσει όλο το συνάλλαγμα που της προσφέρθηκε [στην ισχύουσα τιμή]. Εκτίμησε, στην ουσία, ότι από τη στιγμή που η προσφορά ήταν τέτοια που, ενώ ικανοποιούνταν όλες οι νόμιμες ανάγκες, παρέμενε ένα πλεόνασμα, είχε την υποχρέωση να συγκεντρώσει το

*σύνολο αυτού του πλεονάσματος και να αποτρέψει την εκμετάλλευσή του από την κερδοσκοπία».*²³

Η προσήλωση σε μια φθηνή και πρωτίστως *σταθερή* ισοτιμία θα χαρακτηρίσει την οικονομική πολιτική της Τράπεζας σε όλο το υπόλοιπο του Μεσοπολέμου. Όταν μάλιστα, τον Σεπτέμβριο του 1936, εγκατέλειψαν τον χρυσό και οι τελευταίες χώρες, το ελληνικό εκδοτικό ίδρυμα έσπευσε να συνδέσει τη δραχμή με τη στερλίνα.²⁴

Η ισοτιμία δεν ήταν το μοναδικό εργαλείο που είχε στη διάθεσή της η Τράπεζα της Ελλάδος. Ίσα-ίσα, με την επέκταση των συναλλαγματικών περιορισμών και τη στροφή στον προστατευτισμό, το εκδοτικό ίδρυμα είχε αποκτήσει πρόσβαση σε ένα σημαντικό διοικητικό οπλοστάσιο. Μπορεί πολλοί από τους περιορισμούς να υπήρξαν αναποτελεσματικοί ή να έπαιξαν δευτερεύοντα ρόλο, δεν έπαυαν όμως να ενισχύουν τις εξουσίες της Τράπεζας στην οικονομία.²⁵ Εξίσου κεντρικός ήταν ο ρόλος της στην υιοθέτηση και εφαρμογή των διάφορων εμπορικών συμφωνιών που είχαν φυτρώσει σαν μανιτάρια μεταξύ των κρατών μετά το 1931 (βλ. παρακάτω). Οι συμφωνίες αυτές, μαζί με την παροχή επιδοτήσεων (πριμ) στους εξαγωγείς και τη διαφοροποίηση των δασμών ανάλογα με τη χώρα προέλευσης ή το είδος του προϊόντος, γεννούσαν εκατοντάδες αποκλίσεις και εξαιρέσεις. Έτσι, ενώ η επίσημη ισοτιμία λειτουργούσε ως «άγκυρα» της νομισματικής πολιτικής, στην πράξη οι περισσότερες συναλλαγές εκτελούνταν σε διαφορετικές ισοτιμίες.²⁶

Στο *εσωτερικό* μέτωπο, η Τράπεζα της Ελλάδος παρέμεινε προσπλωμένη στη νομισματική σταθερότητα. Παρά τη γενναία υποτίμηση, ο πληθωρισμός διατηρήθηκε σχετικά χαμηλά, ενώ τα επιτόκια χορηγήσεων υποχώρησαν. Τα χρηματοδοτικά

23 Βλ. Varvaressos, K., "La situation monétaire en Grèce", *Messenger d'Athènes*, 21.3.1936. Στο ίδιο κείμενο, ο Βαρβαρέσος εξηγεί ότι η στάση αυτή της Τράπεζας διέψευσε τους πληθωριστικούς φόβους, εφόσον οι περισσότερες από τις δραχμές που διατέθηκαν για την αγορά συναλλάγματος επέστρεψαν στο εκδοτικό ίδρυμα μέσω της αύξησης των καταθέσεων των εμπορικών τραπεζών, με αποτέλεσμα η συνολική κυκλοφορία να παραμείνει σχεδόν ανεπηρέαστη: βλ. και Τράπεζα της Ελλάδος (1978: 150).

24 Βλ. Πύρσο (1946: 179ff). Η σύνδεση με τον χρυσό (μέσω του ελβετικού φράγκου) την περίοδο 1933-36 είχε ως αποτέλεσμα την απώλεια ανταγωνιστικότητας, λόγω της υποτίμησης των άλλων νομισμάτων έναντι του χρυσού (βλ. δολάριο) και των υψηλότερων ρυθμών πληθωρισμού στην Ελλάδα (Κωστής, 2002: 465 & 477). Η απώλεια ανταγωνιστικότητας σαφώς κατέστησε τη δραχμή *ακριβότερη* απ' ό,τι πριν· λιγότερο σαφές είναι αν την κατέστησε *ακριβή* ή κατά πόσο – μέσα σε ένα δαιδαλώδες πλέγμα εμπορικών περιορισμών, δασμών και επιδοτήσεων – αυτό είχε πλέον τόσο σημασία. Σε κάθε περίπτωση, η Διοίκηση της Τράπεζας της Ελλάδος θεωρούσε ότι η ισοτιμία της δραχμής διατηρούσε το ανταγωνιστικό πλεονέκτημά της στο εξωτερικό: βλ. Βαρβαρέσος, Κ., «Η σταθερότητα της δραχμής», *Ελεύθερον Βήμα*, 22.10.1936, σελ. 1.

25 Για την αποτελεσματικότητα των ελέγχων, βλ. Χατζηβασιλείου (1936: 80ff) και Mazower (1991: 217ff).

26 Η *de facto* ύπαρξη ενός συστήματος πολλαπλών ισοτιμιών σημαίνει ότι είναι δύσκολο να υπολογιστεί η *πραγματική* ισοτιμία της δραχμής τη δεκαετία του 1930. Εξίσου δύσκολο είναι να αξιολογηθούν οι επιπτώσεις της επιλογής να συνδεθεί η δραχμή με τον χρυσό ή τη στερλίνα στην ανταγωνιστικότητα των ελληνικών προϊόντων.

22 Το δεύτερο δίδαγμα της προηγούμενης περιόδου ήταν ότι, υπό συνθήκες νομισματικής αστάθειας, τα συναλλαγματικά αποθέματα ήταν προτιμότερο να τηρούνται σε χρυσό αντί για ξένα νομίσματα· έτσι, την περίοδο αυτή η Τράπεζα φρόντισε όχι μόνο να αγοράσει χρυσό από ιδιώτες, αλλά και να μετατρέψει το μεγαλύτερο μέρος των αποθεματικών της στο πολύτιμο μέταλλο (Τράπεζα της Ελλάδος, 1978: 152).

όρια του Δημοσίου παρέμειναν αμετάβλητα, με εξαίρεση τις προκαταβολές που χορηγούνταν έναντι των εσόδων της Διεθνούς Οικονομικής Επιτροπής (ΔΟΕ). Πρόθυμη να συνδράμει τις εμπορικές τράπεζες υπό έκτακτες συνθήκες – όπως ήταν το κίνημα του Μαρτίου του 1935 – η Τράπεζα της Ελλάδος υπήρξε εντούτοις προσεκτική όσον αφορά τη χρηματοδότηση της οικονομίας: η πιστωτική πολιτική προσαρμοζόταν στις ανάγκες της αγοράς, χωρίς να επιδιώκει να τις διαμορφώσει.²⁷

Η νομισματική εγκράτεια δεν αντικατόπτριζε μόνο τη στρατηγική της Τράπεζας της Ελλάδος, αλλά και τους πολιτικούς και οικονομικούς περιορισμούς υπό τους οποίους ήταν υποχρεωμένη να λειτουργεί. Μπορεί το εκδοτικό ίδρυμα να είχε βγει ενισχυμένο από την κρίση, στην εγχώρια χρηματαγορά όμως εξακολουθούσε – λόγω μεγέθους και ρευστότητας – να παίζει καθοριστικό ρόλο η Εθνική Τράπεζα (Ζολώτας, 1936: 27ff· Κωστής, 2002: 480ff). Το ζήτημα είχε και πολιτικές προεκτάσεις, λόγω των σχέσεων που διατηρούσαν κύκλοι της Εθνικής με στελέχη του Λαϊκού Κόμματος. Η ανάληψη της εξουσίας από τους αντιβενιζελικούς, την άνοιξη του 1933, αναζωπύρωσε μάλιστα τα σενάρια κατάργησης του εκδοτικού ιδρύματος. Με πρόσχημα τον καλύτερο συντονισμό της πιστωτικής πολιτικής, ο νέος Υπουργός Εξωτερικών Δημήτριος Μάξιμος επανέφερε τις προτάσεις του για de facto συγχώνευση της Εθνικής με την Τράπεζα της Ελλάδος. Τον ίδιο καιρό, δημοσιεύματα του αθηναϊκού τύπου έκαναν λόγο για απομάκρυνση του Τσουδερού.²⁸ Η κατηγορηματική άρνηση της Δημοσιονομικής Επιτροπής ήταν αρκετή για να αποτρέψει την εφαρμογή του σχεδίου Μάξιμου, όχι όμως για να μεταβάλει την καχυποψία της νέας κυβέρνησης απέναντι στην Τράπεζα της Ελλάδος.²⁹

Τα χρόνια που ακολούθησαν επέτρεψαν στην Τράπεζα να διευρύνει τις υπηρεσίες που προσέφερε στο Δημόσιο και να διαμορφώσει τις κατάλληλες ισορροπίες με την κυβέρνηση Τσαλδάρη. Το κίνημα του Μαρτίου του 1935 ήρθε να ανατρέψει αυτές τις ισορροπίες, ενισχύοντας τις φωνές όσων επιθυμούσαν την εκκαθάριση των βενιζελικών. Βουλευτές της μεταξικής αντιπολίτευσης ζήτησαν την αποπομπή του

Τσουδερού, κατηγορώντας τον ως χρηματοδότη του πραξικοπήματος.³⁰ Σύμφωνα με τον Finlayson, ο Υποδιοικητής δεν ήταν σε καλύτερη θέση:

*«Ο Βαρβαρέσος είναι επίσης στοχοποιημένος. Μου είπε πως επισκέφθηκε τον Πρωθυπουργό αμέσως μετά το ξέσπασμα του κινήματος για να του επισημάνει πως ο ίδιος είχε ανέκαθεν επιδιώξει να υπηρετήσει το δημόσιο συμφέρον ανεξαρτήτως της εκάστοτε κυβέρνησης· ωστόσο, προσέθεσε, αν η απομάκρυνσή του διευκόλυνε την κυβέρνηση, ήταν διατεθειμένος να παραιτηθεί αμέσως. Ο Τσαλδάρης τον διαβεβαίωσε ότι τον εμπιστεύεται, τόσο μάλιστα που το περασμένο Σάββατο τον έστειλε σε επίσημη αποστολή στο Βερολίνο, όπου και παραμένει έως σήμερα. Οι εφημερίδες θεώρησαν σκανδαλώδη την επιλογή της κυβέρνησης να στείλει έναν βενιζελικό πρώην υπουργό σε επίσημη ξένη αποστολή! Ανησυχώ ότι θα ασκηθεί τέτοια πίεση στην κυβέρνηση που θα χάσουμε τόσο τον Βαρβαρέσο όσο και τον διοικητή».*³¹

Η πίεση δεν αφορούσε μόνο τα πρόσωπα. Εκμεταλλευόμενοι τη συγκυρία, κυβερνητικοί κύκλοι επανέφεραν τις προτάσεις για συγχώνευση της Εθνικής με την Τράπεζα της Ελλάδος. Θέλοντας μάλιστα να κάμψουν τις αντιστάσεις του Τσουδερού, άφησαν να εννοηθεί πως τυχόν συμβιβαστική λύση θα του επέτρεπε να κρατήσει τη θέση του. Περνώντας στην αντεπίθεση, ο Τσουδερός παραιτήθηκε, προκαλώντας την κυβέρνηση να ξεκαθαρίσει τη στάση της απέναντι στο εκδοτικό ίδρυμα. Το υπουργικό συμβούλιο έκανε δεκτή την παραίτηση, αλλά δεν έδωσε συνέχεια στα σχέδια συγχώνευσης· η προσωρινή – όπως αποδείχθηκε – απομάκρυνση του Τσουδερού ήταν το τίμημα για τη διατήρηση της αυτονομίας της Τράπεζας.³² Η θέση του Διοικητή παρέμεινε κενή έως τον Μάρτιο του 1936, οπότε και η υπηρεσιακή κυβέρνηση Δεμερτζή του ζήτησε να επιστρέψει στα καθήκοντά του.

Το πολιτικό πλαίσιο είναι σημαντικό, για τις επιπτώσεις του όχι μόνο στα πρόσωπα που διοικούσαν την Τράπεζα της Ελλάδος, αλλά και στην ίδια την πολιτική της. Η απομάκρυνση από τον κανόνα του χρυσού είχε λύσει τα χέρια του εκδοτικού ιδρύματος, απαλλάσσοντάς το από την υποχρέωση να τηρεί μια ορισμένη σχέση μεταξύ κυκλοφορίας και καλύμματος. Στην πράξη όμως, η Τράπεζα απέφυγε να

²⁷ Μια νέα σύμβαση μεταξύ του ελληνικού Δημοσίου και της Τράπεζας, της 26ης Ιουλίου 1934, προσδιόριζε το όριο κυκλοφορίας πέραν του οποίου αυξανόταν η συμμετοχή του Δημοσίου στα κέρδη της Τράπεζας· το όριο αυτό ήταν αρκετά ελαστικό και δεν επηρεαζόταν από τυχόν προκαταβολές ή άλλα δάνεια προς το Δημόσιο (Βενέζης, 1955: 176ff)· για τη γενικότερη πιστωτική πολιτική, βλ. Τράπεζα της Ελλάδος (1978: 146ff).

²⁸ Τηλ/μα Varvaressos προς Tsouderos, 19.7.1933, στο IATE-A3S1Y2F31/55. Στα δημοσιεύματα συνέβαλε η διαρροή της συνάντησης του Τσουδερού με τον Βενιζέλο στο Παρίσι, που όμως είχε γίνει κατόπιν προτροπής της ίδιας της κυβέρνησης, με αφορμή τις διαπραγματεύσεις για το εξωτερικό χρέος (Δρίτσα, 2012: 247ff).

²⁹ Για τη στάση της Δημοσιονομικής Επιτροπής έναντι των Μάξιμου και Λοβέρδου, στη διάρκεια των διαπραγματεύσεων στο Λονδίνο, τον Ιούνιο του 1933, βλ. Βενέζη (1955: 168ff). Για τις παράλληλες προσπάθειες του Βαρβαρέσου στην Αθήνα να πείσει τον Τσαλδάρη να μην επιμείνει, βλ. Varvaressos προς Tsouderos, 14.6.1933, στο IATE-A3S1Y2F31/11.

³⁰ Finlayson προς Niemeyer, 19.3.1935, και Finlayson προς Siepmann, 2.4.1935, στο OV80-13/12 & 16 αντίστοιχα. Οι κατηγορίες διατυπώθηκαν από τον βουλευτή των Ελευθεροφρόνων Ιωάννη Ράλλη, όμως τα πορίσματα της σχετικής έρευνας τις διέψευσαν· βλ. IATE-A3S1Y2F86.

³¹ Finlayson προς Loveday, 4.4.1935, στο OV80-13/20.

³² Επομένως, η παραίτηση υποβλήθηκε προς το Γενικό Συμβούλιο της Τράπεζας στις 31.5.1935 για λόγους υγείας (Βενέζης, 1955: 179)· το παρασκήνιο περιγράφεται στην επιστολή Finlayson προς Niemeyer, 2.6.1935, στο OV80-13/39· βλ. επίσης Δρίτσα (2012: 249). Η παραίτηση έγινε δεκτή δύο μήνες αργότερα, στις 31.7.1935, και δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ Γ 106, 13.8.1935 (βλ. και IATE-A3S1Y2F175/76).

απομακρυνθεί ιδιαίτερα από τα καταστατικά της όρια και σύντομα προτίμησε να σταθεροποιήσει εκ νέου την ισοτιμία της δραχμής. *Δένοντας τα χέρια της, δεν επέλεξε μόνο να ακολουθήσει μια ορθόδοξη νομισματική πολιτική· επέλεξε ταυτόχρονα να κατοχυρώσει την αυτονομία της και να προστατευθεί από τις πολιτικές πιέσεις που της ασκούσαν.* Παρότι ισχυρότερη, η Τράπεζα της Ελλάδος μετά το 1932 παρέμενε ορφανή.

Β. Ο πολυπράγμων Υποδιοικητής

Ο Βαρβαρέσος επέστρεψε στην Τράπεζα της Ελλάδος με το κύρος του σαφώς ενισχυμένο. Έχοντας υπάρξει από την πρώτη στιγμή ο στενότερος συνεργάτης του Τσουδερού, τον Μάρτιο του 1933 απέκτησε τον θεσμικό ρόλο που του επέτρεπε να συμμετάσχει πλέον άμεσα στον σχεδιασμό της νομισματικής πολιτικής. Άλλωστε, πολλές από τις αρμοδιότητές του αποτελούσαν φυσική συνέχεια της δράσης του στο Υπουργείο Οικονομικών. Έτσι, ο έλεγχος του συναλλάγματος, οι εμπορικές συμφωνίες και ο διακανονισμός του εξωτερικού χρέους αποτέλεσαν από νωρίς προνομιακά πεδία ενασχόλησης του νέου Υποδιοικητή. Συμμετέχοντας παράλληλα στο Διοικητικό Συμβούλιο της Αγροτικής Τράπεζας, λειτούργησε ως σύνδεσμος του εκδοτικού ιδρύματος με τον μεγαλύτερο πιστωτικό φορέα του Δημοσίου, καθώς και με διάφορους συμβουλευτικούς και εποπτικούς οργανισμούς, στους οποίους του έδινε πρόσβαση η ακαδημαϊκή του ιδιότητα. Έτσι, τη δεκαετία του 1930 αναδείχθηκε μεταξύ των πρωταγωνιστών στη χάραξη της οικονομικής πολιτικής. Ταυτόχρονα, δεν έπαψε να απολαμβάνει την εμπιστοσύνη του Τσουδερού, την οποία δικαίωσε πλήρως όταν ανέλαβε να τον αντικαταστήσει προσωρινά για ένα επτάμηνο.

«Παρότι καταλαμβάνει τη δεύτερη θέση, ο Βαρβαρέσος είναι το σημαντικότερο πρόσωπο στην Τράπεζα της Ελλάδος· σε όλα τα οικονομικά ζητήματα της χώρας, ο λόγος του έχει βαρύνουσα σημασία», παρατηρούσε ο Γερμανός πρέσβης στην Αθήνα, Ernst Eisenlohr, το 1935.³³ Η διατύπωση αδικούσε τον Τσουδερό, φώτιζε ωστόσο μία από τις βασικές διαφορές στον χαρακτήρα των δύο ανδρών. Όπως θα εξηγούσε ένας παλιός μαθητής και συνεργάτης του Βαρβαρέσου, οι συζητήσεις μαζί του φανέρωναν πάντα:

«[...] έναν άνθρωπον με πίστιν εις τας ιδέας του και απόλυτον αυτοπεποίθησιν. Ορθολογίζετο πάντοτε και δι' αυτό είχε την μανίαν της πειθούς. Ήθελε να κερδίξη και τον λόγον και τα ζητήματα και δι' αυτό τον διέκρινε το θάρρος να

³³ Eisenlohr προς Auswärtiges Amt, 28.2.1935, στο PAAA-R105895 (Handakten Clodius).

διατυπώνη πάντοτε και προς όλους την γνώμην του. Διά ν' αλλάξη γνώμην έπρεπε να πεισθῇ πλήρως ότι έσφαλε. Δεν τον διέκρινον άλλης φύσεως σκοπιμότητες. Δεν ήτο μ' άλλα λόγια πολιτικός, εν αντιθέσει προς τον Τσουδερόν, ο οποίος πάντα άκουε, σπανίως εξέφερε την γνώμην του, διότι απέβλεπε να κερδίξη τα ζητήματα και όχι διά του λόγου να οξύνη τας αντιθέσεις».³⁴

Στην ευελιξία του Τσουδερού, η ισχυρογνωμοσύνη του Βαρβαρέσου έβρισκε ένα πολύτιμο συμπλήρωμα, που καθιστούσε τα δύο κορυφαία στελέχη της Τράπεζας ιδιαίτερα αποτελεσματικό δίδυμο. Η θωράκιση της Τράπεζας απαιτούσε τόσο την πολιτική δεξιότητά του Διοικητή, όσο και το τεχνοκρατικό προφίλ του Υποδιοικητή, που του επέτρεπε να συνεργάζεται με στελέχη διαφορετικών κυβερνήσεων.

Εξιστορώντας τη δράση του στην Τράπεζα της Ελλάδος, λίγα χρόνια πριν τον θάνατό του, ο Κυριάκος Βαρβαρέσος επέλεξε – σε ένα πυκνογραμμένο κείμενο 53 σελίδων – να αφιερώσει μόνο μία παράγραφο στα προπολεμικά χρόνια. Σε αυτήν, αρκέστηκε να επισημάνει τη λήψη σημαντικών πρωτοβουλιών για το συνάλλαγμα και το χρέος.³⁵ Δυστυχώς, το Αρχείο Βαρβαρέσου δεν είναι περισσότερο εύγλωττο: έχοντας συγκροτηθεί μετά το ξέσπασμα του πολέμου, περιλαμβάνει ελάχιστα παλιότερα τεκμήρια. Έτσι, ο σύγχρονος μελετητής υποχρεώνεται να αναζητήσει τα ίχνη του σε άλλες πηγές και μεταγενέστερες μαρτυρίες. Μεταξύ αυτών ξεχωρίζει μια προσωπική επιστολή του ίδιου, γραμμένη τον Δεκέμβριο του 1945. Πικραμένος από την πρόσφατη αποτυχία της σταθεροποιητικής του πολιτικής, εξηγεί στον φίλο του και Υπουργό των Εξωτερικών, Ιωάννη Σοφιανόπουλο, πως:

«Από του 1928, αλλ' ιδιαιτέρως από του 1931, είτε ως Υπουργός, είτε ως Υποδιοικητής ή Διοικητής της Τραπεζής της Ελλάδος, είχα την πρωτοβουλίαν και ήμην ο πραγματικός υπεύθυνος διά την διαχείρισιν και διαρρύθμισιν των νομισματικών και οικονομικών μας ζητημάτων. Τα πλείστα των θεμελιωδών νομοθετημάτων επί των οποίων εστερεώθη η νομισματική και οικονομική μας οργάνωσις, έχουν γραφή με τα χέρια μου. Με ωνόμασαν δικτατορικών, αυταρχικών, άκαμπτων. Τίποτε από αυτά δεν συνέβαινε. Εκείνο το οποίο πράγματι συνέβη είναι ότι μέσα εις τας διεθνείς οικονομικάς κρίσεις και τας εσωτερικάς πολιτικάς, κοινωνικάς και οικονομικάς ανωμαλίας, η χώρα μας είχεν αποκτήσει σταθερόν νόμισμα, είχεν επιτελέσει μίαν αξιόλογον παραγωγικήν προσπάθειαν και είχεν αναπτύξει σημαντικώς την οικονομικήν δραστηριότητα. Ταύτα δε

³⁴ Γ. Μυλωνάς, «Διατί απέτυχεν η μεταπελευθερωτική οικονομική προσπάθεια του Βαρβαρέσου», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 7.3.1957, σελ. 7.

³⁵ Βαρβαρέσος, Κ., *Η δράσις μου εις την Διοίκησιν της Τραπεζής της Ελλάδος*, Αύγουστος 1953, σελ. 2, στο IATE-A4S2Y2F2/22.

άνευ εξωτερικής βοήθειας, διότι η εποχή των εξωτερικών δανείων είχε πλέον παρέλθει από το 1931».³⁶

Οι αρχειακές ελλείψεις δεν μας επιτρέπουν να γνωρίζουμε λεπτομέρειες για τον τρόπο που λαμβάνονταν οι αποφάσεις νομισματικής πολιτικής τη δεκαετία του 1930. Η διατύπωση του Βαρβαρέσου, γραμμένη σε μία στιγμή προσωπικής αγανάκτησης, παραγνωρίζει τον ρόλο της εκάστοτε πολιτικής ηγεσίας.³⁷ Από την άλλη, δεν χωρεί αμφιβολία ότι ο Υποδιοικητής της Τράπεζας ήταν απόλυτα σύμφωνος με την ασκούμενη πολιτική, πρωτίστως ως προς τη σταθεροποίηση της ισοτιμίας. Άλλωστε, είχε διατυπώσει ήδη την άποψη αυτή από το βήμα της Βουλής, τον Απρίλιο του 1932:

«Αλλά, κύριοι, βουλευταί, η εγκατάλειψις του χρυσού κανόνος δεν σημαίνει αναρχίαν νομισματικήν. Τα κράτη και όταν ακόμη το νόμισμα αυτών δεν δύνανται να το προσπλώσουν ακάμπτως προς χρυσήν τινα βάσιν δεν είναι δυνατόν να παραιτηθούν του καθήκοντος να υπερασπίσουν το νόμισμα αυτών και να διατηρήσουν την αγοραστικήν αυτού αξίαν εις σταθερόν όριον, ούτως ώστε να αποκρούσουν, αν μη την υποτίμησιν του νομίσματος πάντως όμως την αστάθειαν αυτού. Διότι η τιμή καθ' εαυτήν του νομίσματος δεν έχει τόσην αξίαν όσον η σταθερότης αυτού».³⁸

Τα χρόνια που ακολούθησαν, η προσήλωση στη σχετική σταθερότητα της ισοτιμίας αποτέλεσε έναν από τους βασικούς άξονες της νομισματικής πολιτικής.³⁹ Το σκεπτικό του Βαρβαρέσου δεν απείχε πολύ από αυτό που είχε διατυπώσει τον Σεπτέμβριο του 1931: υπό συνθήκες αβεβαιότητας, η σύνδεση της δραχμής με ένα ισχυρό νόμισμα σταθεροποιούσε τις προσδοκίες του κοινού, διευκολύνοντας το εμπόριο και την εισροή των άδηνων πόρων. Απαραίτητες προϋποθέσεις ήταν, πρώτον, η νέα ισοτιμία να είναι αρκετά χαμηλή ώστε να αποθαρρύνει τυχόν κερδοσκοπικές επιθέσεις, δεύτερον, η κίνηση συναλλάγματος να παραμένει υπό στενή κρατική εποπτεία και, τρίτον, η δημοσιονομική πολιτική να μην επιβαρύνει την Τράπεζα με νέα δάνεια.⁴⁰ Στην καρδιά του θεωρητικού αυτού

36 Βαρβαρέσος προς Σοφιανόπουλο, 20.12.1945, στο IATE-A4S2Y1F4/5.

37 Η αλληλογραφία μεταξύ του Διοικητή και του Υποδιοικητή, τον Ιούλιο του 1933, σχετικά με τη συναλλαγματική πολιτική της δραχμής αποτελεί μία από τις σπάνιες και ενδιαφέρουσες εξαιρέσεις (IATE-A3S1Y2F31/36-42): βρισκόμενος στο Λονδίνο, ο Τσουδερός έχει συνεχείς επαφές με τους Λοβέρδο και Μάξιμο, ενώ ο Βαρβαρέσος συναντά τον Πρωθυπουργό στην Αθήνα, για να συζητήσει μαζί του το ενδεχόμενο σύνδεσης της δραχμής με τη στερλίνα.

38 Αντίγραφο των *Πρακτικών της Συνεδρίασης της Βουλής* της 25ης Απριλίου 1932, στο IATE-A4S1Y5F2/2.

39 Για μερικές από τις ελάχιστες δημόσιες διατυπώσεις αυτής της πολιτικής εκ μέρους του Υποδιοικητή, βλ. Varvaresos, K., "La situation...", *op.cit.*: Βαρβαρέσος, Κ., «Η σταθερότης...», *op.cit.*

40 Για τις ανησυχίες του Βαρβαρέσου σχετικά με τις ενδεχόμενες επιπτώσεις μιας πιο χαλαρής δημοσιονομικής πολιτικής, κυρίως ως προς τους πολεμικούς εξοπλισμούς, βλ. "Memorandum by C. A. Gunston", 8.7.1936, στο OV80-15/1.

υποδείγματος δέσποζε η εμπιστοσύνη στις δυνατότητες της οργανωμένης πολιτείας να προσφέρει καλύτερα και δικαιότερα αποτελέσματα από την ελεύθερη αγορά. Άλλωστε, υπό τις συνθήκες που επικρατούσαν στο διεθνές εμπόριο και την κίνηση κεφαλαίων, η αγορά συναλλάγματος μόνο ελεύθερη δεν μπορούσε να είναι!

Περνώντας από τη θεωρία στην πράξη, πολλές από τις ενέργειες του Βαρβαρέσου μετά το 1933 αφορούσαν τη συντήρηση και βελτίωση του θεσμικού πλαισίου που είχε εγκαινιάσει ως Υπουργός των Οικονομικών. Έτσι, συμμετείχε εξ αρχής στην αρμόδια κυβερνητική επιτροπή για την αναθεώρηση του νόμου περί δραχμοποίησης και επωμίστηκε την ευθύνη των τελικών νομοθετικών παρεμβάσεων.⁴¹ Ταυτόχρονα, ανέλαβε τις συνεννοήσεις για την εξόφληση των εμπορικών χρεών στο εξωτερικό και συμμετείχε στη σύνταξη και εφαρμογή μιας σειράς νομοθετικών και διοικητικών πράξεων για τη συμπλήρωση του Ν. 5422 της 26ης Απριλίου 1932.⁴²

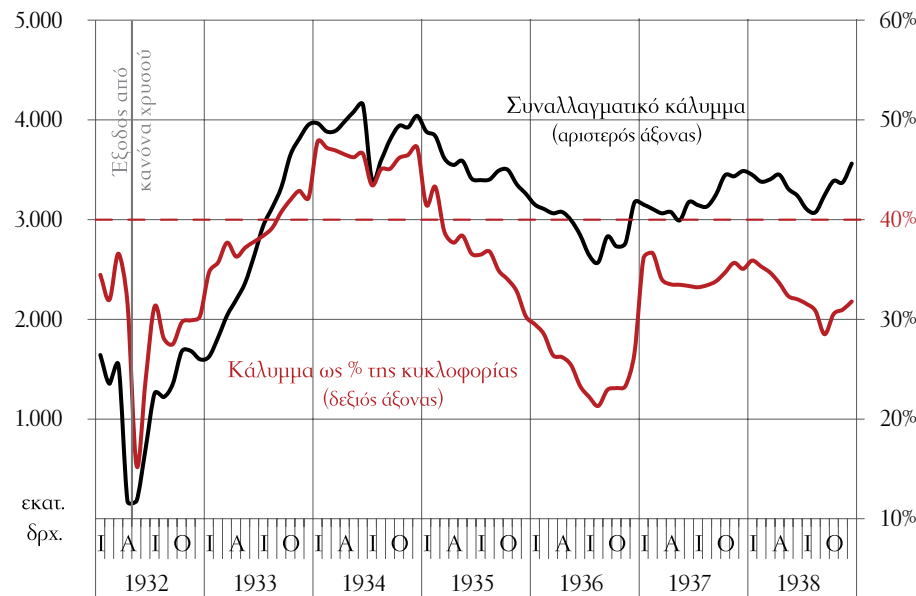
Πολλές από τις νομοθετικές παρεμβάσεις που περνούσαν από το γραφείο του Υποδιοικητή αφορούσαν τον έλεγχο του συναλλάγματος. Το 1935 η Τράπεζα της Ελλάδος είδε – για πρώτη φορά από την υποτίμηση του 1932 – τα συναλλαγματικά της διαθέσιμα να υποχωρούν (βλ. Διάγραμμα 4.4). Οι αυξημένες εισαγωγές σίτου, η πολιτική αστάθεια και οι δυσκολίες που αντιμετώπιζαν τα νομίσματα της ζώνης του χρυσού ανάγκασαν την Τράπεζα να ρευστοποιήσει το 17% των αποθεματικών της και έσπειραν φόβους για μία νέα υποτίμηση.⁴³ Στις αρχές του 1936, η εκροή συναλλάγματος επιταχύνθηκε. Ανήσυχτοι, οι Τσουδερός και Βαρβαρέσος ζήτησαν από την κυβέρνηση να λάβει δραστικότερα μέτρα. Υπό την πίεση των εξελίξεων, ο

41 Η «επιτροπή δραχμοποιήσεως» είχε συγκροτηθεί ήδη τον Δεκέμβριο του 1932 από τον Κ. Αγγελόπουλο, με μέλη τον Βαρβαρέσο και τον Ζολώτα (βλ. *Ελεύθερον Βήμα*, 9.12.1932, σελ. 4). Το ζήτημα παρέμεινε ανοικτό έως το καλοκαίρι του 1934, οπότε ο Τσαλδάρης ανέθεσε στον Βαρβαρέσο να προτείνει τις σχετικές παρεμβάσεις· η εξέλιξη αυτή προκάλεσε ποικίλα σχόλια στον τύπο, που κατηγορήσε την κυβέρνηση ότι αναζητούσε τρόπο να αποφύγει τις προεκλογικές της υποσχέσεις, οι οποίες έρχονταν σε αντίθεση με τις προτάσεις Βαρβαρέσου· βλ. «Η κυβέρνησις θ' αναθέσει την ρύθμισιν του ζητήματος της δραχμοποιήσεως εις τον κ. Βαρβαρέσον» και «Το ιστορικόν του ζητήματος της δραχμοποιήσεως», *αμφότερα στο Ελεύθερον Βήμα*, 23 & 26.12.1932. Η τελική διευθέτηση καθυστέρησε έως το επόμενο καλοκαίρι· βλ. H. Finlayson, "The 'Drachmification' decrees", 25.9.1935, στο OV80-13/66.

42 Για έναν πλήρη κατάλογο των συναφών (αναγκαστικών) νόμων, υπουργικών αποφάσεων και διαταγμάτων, βλ. Πύρρος (1946: 134ff)· για μια εικόνα του δαιδαλώδους διοικητικού πλαισίου στα τέλη του Μεσοπολέμου, βλ. την έκδοση του Υπουργείου Οικονομικών (1939), *Περί προστασίας του εθνικού νομίσματος (νόμοι-διατάγματα-οδηγίαι)*, Αθήναι: Εθνικών Τυπογραφείων.

43 Σε αυτό δεν αποκλείεται να συνέβαλε και η χαλάρωση των ελέγχων εκ μέρους της κυβέρνησης Τσαλδάρη· βλ. Χατζηβασιλείου (1936: 84)· ο Πύρρος (1946: 166) θεωρεί κρίσιμο το άρθρο 2 του Ν. 5809 της 27.9.1933 (ΦΕΚ Α 294, 5.10.1933), που αναγνώρισε στους παραβάτες της νομοθεσίας για την προστασία του νομίσματος τη δυνατότητα να απαλλαγούν από κάθε δίωξη εφόσον πωλούσαν ή κατέθεταν το ισοποσο συνάλλαγμα στην Τράπεζα της Ελλάδος ή άλλη τράπεζα. Βλ. επίσης Finlayson προς Niemeyer, 27.3.1935, στο OV80-13/13.

Διάγραμμα 4.4 Η ανασυγκρότηση του συναλλαγματικού καλύμματος
(μηνιαία συναλλαγματικά διαθέσιμα, Ιανουάριος 1932 – Δεκέμβριος 1938)

Σημείωση: Το κάλυμμα εκφράζεται στο ισόποσο δραχμών της σταθεροποίησης (μία δρχ. ισοδυναμεί με 0,0195263 γρ. καθαρού χρυσού): το εκατοστιαίο ποσοστό του καλύμματος αφορά τον λόγο του καλύμματος προς τα τραπεζογραμμάτια σε κυκλοφορία.

Πηγές: Πύρρος (1946: 170 & 172).

Μεταξάς επέδειξε μεγαλύτερη αποφασιστικότητα: τον Αύγουστο του 1936 επιβλήθηκαν οικονομικοί έλεγχοι στην εξωτερική αλληλογραφία, μέσω της οποίας πολλοί μετανάστες έστελναν συνάλλαγμα στους συγγενείς τους στην Ελλάδα. Ταυτόχρονα συστάθηκε *Ειδική Υπηρεσία Προστασίας Εθνικού Νομίσματος*: όπως θα θυμόταν ο πρώτος προϊστάμενος της υπηρεσίας, Αριστοτέλης Κουτσουμάρης:

«[...] η επιτυχής εφαρμογή του νόμου οφείλεται εις την άκαμπτον και μακράν παντός πολιτικού ή άλλου επηρεασμού επιμονήν του Κυριάκου Βαρβαρέσου, χάρις εις την οποίαν έγινε και επιτυχής η επιλογή του προσωπικού, τόσο της Αστυνομίας Πόλεων, όσον και της Τραπέζης της Ελλάδος, διά του οποίου συνεκροτήθη η υπηρεσία».⁴⁴

⁴⁴ Βενέζης (1966: 141).

Η προσήλωση του Βαρβαρέσου στην εφαρμογή των ελέγχων αναδεικνύεται στην ιστορία της εξιχνίασης ενός από τα μεγαλύτερα κυκλώματα παράνομης εξαγωγής συναλλάγματος. Στις αρχές του 1936, έφθασαν στα αυτιά του πληροφορίες για τη δράση ενός κυκλώματος, ο εγκέφαλος του οποίου διέμενε σε πολυτελές διαμέρισμα της οδού Ρηγίλλης. Εκεί τον επισκέπτονταν οι διάφοροι πελάτες του: έμποροι που ήθελαν να πραγματοποιήσουν εισαγωγές εκτός των επιτρεπών ορίων, εξαγωγείς που προτιμούσαν να διατηρήσουν τις εισπράξεις τους στο εξωτερικό και όλοι όσοι ήθελαν να μετατρέψουν τις δραχμές τους σε συνάλλαγμα. Καχύποπτος απέναντι στο τοπικό αστυνομικό τμήμα, ο Βαρβαρέσος κάλεσε στο γραφείο του τον Αντεισαγγελέα Αθηνών, συνοδεία του οποίου κατευθύνθηκαν στο διαμέρισμα της Ρηγίλλης. Εκτός από τον εγκέφαλο του κυκλώματος – ντυμένο ακόμα με τις πυτζάμες του – στα χέρια των Αρχών περιήλθαν τα βιβλία της παράνομης επιχείρησης, απ' όπου προέκυπταν μηνιαίες συναλλαγές αξίας δεκάδων εκατομμυρίων· το πελατολόγιο του κυκλώματος ξεπερνούσε τα χίλια ονόματα, πολλά από τα οποία ανήκαν σε γνωστούς πολιτικούς και επιχειρηματίες των Αθηνών.⁴⁵

Το φθινόπωρο του 1936, τα συναλλαγματικά αποθέματα άρχισαν να ανακάμπουν (βλ. Διάγραμμα 4.4). Βασική αιτία δεν ήταν ούτε οι συλλήψεις μαυραγοριτών ούτε η εντατικοποίηση των ελέγχων, αλλά η αποκλιμάκωση της διεθνούς συναλλαγματικής αστάθειας μετά τη σύναψη της Τριμερούς Συμφωνίας.⁴⁶ Η γενικότερη εμπειρία του Μεσοπολέμου επηρέασε όμως τις απόψεις του Βαρβαρέσου για την αποτελεσματικότητα των ελεγκτικών μηχανισμών. Πολλές από τις πρωτοβουλίες που θα αναλάμβανε στη διάρκεια της σύντομης θητείας του στην Αντιπροεδρία της κυβέρνησης, το καλοκαίρι του 1945, είχαν στόχο να ανασυστήσουν τους εποπτικούς μηχανισμούς της περιόδου 1932-39, χρησιμοποιώντας μάλιστα συχνά τα ίδια πρόσωπα-κλειδιά (βλ. κεφάλαιο 10).⁴⁷

Διαπραγματεύσεις για το χρέος

Λίγα θέματα συμπύκνωναν τα οικονομικά αδιέξοδα που προκαλούσε η πολιτική αντιπαράθεση καλύτερα από τις διαπραγματεύσεις με τους ξένους ομολογιούχους. Όλοι αναγνώριζαν πως η *οριστική* διευθέτηση του χρέους θα προσέφερε μεγαλύτερη

⁴⁵ Η αφήγηση στην επιστολή Finlayson προς Cobbold, 22.2.1936, στο OV80-14/21b και στην εφημερίδα *Ελευθέρα Γνώμη* (Φεβρουάριος 1936).

⁴⁶ Επρόκειτο για μια άτυπη συμφωνία μεταξύ Αγγλίας, Γαλλίας και Ηνωμένων Πολιτειών για τη σταθεροποίηση των συναλλαγματικών ισοτιμιών: προσχωρώντας στη συμφωνία, η Γαλλία υποτίμησε το φράγκο. Στην Ελλάδα, η Τράπεζα της Ελλάδος αποφάσισε να αποσυνδέσει τη δραχμή από το ελβετικό φράγκο και να τη συνδέσει με τη βρετανική στερλίνα (Clarke, 1977· Πύρρος, 1946: 185ff).

⁴⁷ Το καλοκαίρι του 1945, ο Βαρβαρέσος θα διορίσει τον Κουτσουμάρη Γενικό Γραμματέα στο Υπουργείο Εφοδιασμού, με βασική ευθύνη την αναδιοργάνωση των αγοραστικών υπηρεσιών για την εφαρμογή των ελέγχων τιμών.

δημοσιονομική σταθερότητα και θα βελτίωνε τις σχέσεις της χώρας με το εξωτερικό. Ταυτόχρονα, εφόσον οποιοσδήποτε διακανονισμός, που θα είχε συνέπεια τη μείωση των τόκων, άνοιγε τον δρόμο για την αποδέσμευση των επιπλέον υπέγγυων εσόδων από τη Διεθνή Οικονομική Επιτροπή (ΔΟΕ). Έτσι, όσα δραχμικά έσοδα εξοικονομούνταν θα επέστρεφαν στον κρατικό προϋπολογισμό, μειώνοντας τις αντίστοιχες προκαταβολές της Τράπεζας της Ελλάδος.⁴⁸

Εντούτοις, στην πολιτικά δηλητηριασμένη ατμόσφαιρα της εποχής, καμία κυβέρνηση δεν ήταν διατεθειμένη να αναλάβει την ευθύνη ενός γενναίου συμβιβασμού. Έχοντας αποκρημίζει τη συμφωνία Βαρβαρέσου, το Λαϊκό Κόμμα βρέθηκε εξαρχής δέσμιος της προεκλογικής του ρητορικής. Η βενιζελική αντιπολίτευση από την πλευρά της πέρασε στην αντεπίθεση, ασκώντας σκληρή κριτική στους διαπραγματευτικούς χειρισμούς της κυβέρνησης Τσαλδάρη. Το αποτέλεσμα ήταν μια βασανιστική αλληλουχία προσωρινών συμφωνιών, που διατήρησαν το χρέος σε εκκρεμότητα μέχρι το ξέσπασμα του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου.

Η κυβέρνηση που προέκυψε από τις εκλογές του Μαρτίου του 1933 θέλησε εξαρχής να εξασφαλίσει κάτι καλύτερο από το 30% των τόκων που είχε πετύχει ο Βαρβαρέσος, «για να αποδείξει πως οι βενιζελικοί είχαν ενεργήσει εις βάρος των εθνικών συμφερόντων».⁴⁹ Οι πιστωτές από την πλευρά τους, γνωρίζοντας τη βελτίωση των δεικτών της ελληνικής οικονομίας, προσδοκούσαν μια καλύτερη οικονομική πρόταση.⁵⁰ Η κυβέρνηση κινήθηκε προς την αντίθετη κατεύθυνση, ζητώντας να καταβάλει μόλις 15%. Παρά τις πολύμηνες συζητήσεις, στη διάρκεια των οποίων η ελληνική πλευρά ανέβασε την προσφορά της κατά δέκα ποσοστιαίες μονάδες, οι διαπραγματεύσεις οδηγήθηκαν σε αδιέξοδο. Στα τέλη Ιουλίου, οι Έλληνες υπουργοί επέστρεψαν

από το Λονδίνο άπραγοι.⁵¹ Χρειάστηκαν άλλοι τέσσερις μήνες παρασκηνιακών διαβουλεύσεων για να βρεθεί μια συμβιβαστική λύση, βάσει της οποίας η ελληνική πλευρά θα κατέβαλλε το 27,5% των τόκων για το 1933-34 και το 35% για το 1934-35. Η νέα συμφωνία συγκέντρωσε τα πυρά της αντιπολίτευσης, που αμφισβήτησε την αποτελεσματικότητα των κυβερνητικών χειρισμών.⁵²

Ο επόμενος διαπραγματευτικός γύρος ξεκίνησε στις αρχές του 1935, όταν ο νέος Υπουργός Οικονομικών, Γεώργιος Πεσμαζόγλου, ταξίδεψε στο Λονδίνο για να συναντήσει τους εκπροσώπους της Κοινωνίας των Εθνών και των ομολογιούχων. Για άλλη μια φορά, η απόσταση μεταξύ των δύο πλευρών φάνηκε αγεφύρωτη: η κυβέρνηση θέλησε να καταβάλει το 35% των τόκων· οι πιστωτές ζήτησαν 50%. Κατόπιν τούτου, ο Πεσμαζόγλου διέκοψε τις συνομιλίες και κάλεσε τους κατόχους ελληνικών ομολόγων να προσέλθουν στις τράπεζες για να εισπράξουν το 35% των τόκων.⁵³ Η μονομερής αυτή ενέργεια προκάλεσε την έντονη αντίδραση των πιστωτών και της ΔΟΕ, που θεωρούσε πως η κυβέρνηση είχε παραβιάσει τον νόμο περί Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου. Το κίνημα της 1ης Μαρτίου έστρεψε την προσοχή της πολιτικής ηγεσίας στο εσωτερικό· το ζήτημα του χρέους παρέμεινε σε εκκρεμότητα.

Ο Βαρβαρέσος παρακολουθούσε στενά τις εξελίξεις. Τόσο η συμμετοχή του στην πρώτη διαπραγμάτευση όσο και ο θεσμικός του ρόλος τον καθιστούσαν απαραίτητο συνομιλητή της εκάστοτε πολιτικής ηγεσίας. Η κυβέρνηση μάλιστα του ζήτησε αρκετές φορές να συνδράμει, αναλαμβάνοντας τη διαχείριση «περιφερειακών» ζητημάτων, όπως ήταν οι διαπραγματεύσεις για το ελληνικό μερίδιο του οθωμανικού χρέους ή για την εξυπηρέτηση των δανείων της Power & Traction προς τις

48 Υπενθυμίζεται πως το Δημόσιο ζητούσε από την Τράπεζα της Ελλάδος να του προκαταβάλει το ισόποσο των υπέγγυων προσόδων που διεκδικούσε από τη ΔΟΕ. Πρόκειται για ένα λογιστικό τέχνασμα που είχε εισάγει ο Βαρβαρέσος το καλοκαίρι του 1932, θέλοντας να παρακάμψει τους ταμειακούς περιορισμούς που επέβαλε στο Υπουργείο Οικονομικών η στάση της ΔΟΕ (βλ. κεφάλαιο 3).

49 Η διατύπωση ανήκει στον Βρετανό σύμβουλο της Τράπεζας της Ελλάδος H. Finlayson: Finlayson προς Niemeyer, 19.8.1933, στο OV80-10/33· πρβλ. Finlayson προς Siepmann, 5.10.1933, στο OV80-10/47.

50 Οι εμπειρογνώμονες της Κοινωνίας των Εθνών που επισκέφθηκαν την Αθήνα την άνοιξη του 1933 για να αποτιμήσουν την οικονομική κατάσταση της χώρας, αναγνώρισαν τις υφιστάμενες δυσκολίες, αλλά προσέθεσαν ότι υπήρχαν σημαντικά περιθώρια βελτίωσης της εικόνας των δημόσιων οικονομικών. Το σχόλιο αυτό προκάλεσε τη δυσοφία της κυβέρνησης, η οποία είχε προσκαλέσει τους εμπειρογνώμονες, προσβλέποντας σε ένα επιπλέον διαπραγματευτικό χαρτί έναντι των πιστωτών· βλ. Dertilis (1936: 190ff)· Tsouderos προς Niemeyer, "Personal and confidential note", 12.6.1933, στο OV80-9/43 & 44.

51 Οι τεχνικές λεπτομέρειες των διαφόρων προτάσεων είναι πιο σύνθετες απ' ό,τι μαρτυρά αυτή η παράγραφος· για περισσότερες πληροφορίες, βλ. Dertilis (1936: 192ff) και Αγγελόπουλο (1937: 198ff). Βλ. επίσης Niemeyer προς Tsouderos, 4.7.1933· "Note by Otto Niemeyer", 26.7.1933, Niemeyer προς Finlayson, 14.8.1933, όλα στο OV80-10/9, 30 & 32. Για τον ρόλο του Τσουδερού σε αυτή την αποστολή, βλ. την αλληλογραφία Βαρβαρέσου-Τσουδερού στα IATE-A3SIY2F31 και Δρίτσα (2012: 246ff).

52 Η συμφωνία, που υπογράφηκε στις 16 Νοεμβρίου 1933 αλλά εφαρμόστηκε μόλις τον Ιούνιο του επομένου έτους, προέβλεπε επίσης τη διετή αναστολή των χρεολυσίων και την επανάληψη των διαπραγματεύσεων στις αρχές του 1935· η ελληνική πλευρά συμφώνησε να εγγράψει το σύνολο των τόκων στον προϋπολογισμό και να καταθέσει στη ΔΟΕ άτοκα γραμμάτια ελληνικού Δημοσίου, ίσα προς το ανεξόφλητο υπόλοιπο των τόκων (Dertilis, 1936: 195ff).

53 Όσοι εισέπρατταν το 35% θεωρείτο αυτοδικαίως ότι δέχονταν την ελληνική πρόταση. Όπως ήταν φυσικό, το Συμβούλιο των Ομολογιούχων στο Λονδίνο προέτρεψε τα μέλη του να μην εισπράξουν τους τόκους, υπόδειξη με την οποία συμμορφώθηκαν περίπου οι μισοί κάτοχοι ομολόγων (Αγγελόπουλος, 1937: 204).

ελληνικές θυγατρικές της.⁵⁴ Εντούτοις, ο Βαρβαρέσος διαφωνούσε με τους χειρισμούς του Πεσμαζόγλου και θεωρούσε προτιμότερη την καταβολή ενός μεγαλύτερου ποσοστού των τόκων με αντάλλαγμα μια οριστική συμφωνία. Σε αυτό συμφωνούσε και ο Διευθυντής του Δημόσιου Λογιστικού, Γεώργιος Μαντζαβίνος, στα χέρια του οποίου έμελλε να περάσει σύντομα η ευθύνη της διαπραγματεύσεως.⁵⁵

Λίγο μετά την επάνοδο του βασιλιά, τον Νοέμβριο του 1935, σχηματίστηκε υπηρεσιακή κυβέρνηση υπό την πρωθυπουργία του Κωνσταντίνου Δεμερτζή. Αναλαμβάνοντας το Υπουργείο Οικονομικών, ο Μαντζαβίνος ζήτησε τη βοήθεια του Βαρβαρέσου στη διευθέτηση του χρέους.⁵⁶ Το καλοκαίρι του 1936, οι δύο άνδρες επισκέφθηκαν το Λονδίνο για να διαπραγματευθούν απευθείας με τους ομολογιούχους. Έχοντας μόλις διαλύσει το Κοινοβούλιο, ο Μεταξάς είχε μεγαλύτερα περιθώρια συμβιβασμού. Η ελληνική πλευρά συμφώνησε στην καταβολή του 40% των τόκων για μία διετία, με την προοπτική ενός τελικού διακανονισμού το 1937. Η νέα συμφωνία χαιρετίστηκε ως σημαντική, κυρίως επειδή άνοιγε τον δρόμο προς μία οριστική λύση. Ο μόνος που δυσαρεστήθηκε ήταν ο Πεσμαζόγλου, που έσπευσε να διαμαρτυρηθεί στον Υποδιοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος. Κοιτώντας τον ατάραχος, ο Βαρβαρέσος απάντησε φλεγματικά: «Ευτυχώς, κ. Πεσμαζόγλου, η άποψή σας ούτε ζητήθηκε ούτε χρειάστηκε»!⁵⁷

Αντίθετα με τις ελληνικές προσδοκίες, η οριστική διευθέτηση του χρέους δεν ήρθε τον επόμενο χρόνο. Οι διαπραγματεύσεις, τις οποίες διεξήγαγαν οι Τσουδερός και Μαντζαβίνος μαζί με τον νέο Υπουργό Οικονομικών, Ανδρέα Αποστολίδη, προσέκρουσαν στην απροθυμία των ομολογιούχων να αποδεχθούν την παράταση της αποπληρωμής στα 60 χρόνια και τη *μόνιμη* περικοπή των τόκων κατά 50%.⁵⁸ Έτσι, το ζήτημα έμεινε ανοικτό, ενώ η κυβέρνηση συνέχισε να προσφέρει το 40% των τόκων. Η επόμενη συμφωνία υπογράφηκε στα πλαίσια των ελληνοβρετανικών διαπραγματεύσεων τον Ιανουάριο του 1940 και αύξησε το ποσοστό των καταβαλ-

όμενων τόκων στο 43%. Βασικός διαπραγματευτής ήταν και πάλι ο Κυριάκος Βαρβαρέσος, που έτσι βρέθηκε να διαμορφώνει όχι μόνο την πρώτη, αλλά και την τελευταία προπολεμική συμφωνία για το χρέος.⁵⁹

Το εξωτερικό εμπόριο και το *clearing*

Η κατάρρευση της διεθνούς νομισματικής συνεργασίας ήταν φυσικό να συμπαρασύρει το πολυμερές εμπόριο. Ισοτιμίες κλυδωνίστηκαν και διασυννοριακές εμπορικές οφειλές βρέθηκαν μετέωρες, υποσκάπτοντας τις συναλλαγές. Θέλοντας να περιφρουρήσουν τα συναλλαγματικά τους διαθέσιμα, πολλές χώρες προσέφυγαν στον προστατευτισμό ή θέλησαν να εξοφλήσουν τις εισαγωγές τους με ισόποσες εξαγωγές προς κάθε εμπορικό εταίρο ξεχωριστά. Όπως ήταν φυσικό, οι πρακτικές αυτές μείωσαν τον όγκο του εμπορίου και «εγκλώβισαν» τις συναλλαγές σε διμερές επίπεδο. Η επιλογή του πελάτη έπαψε να είναι ανεξάρτητη από εκείνην του προμηθευτή: συνδέοντας την πληρωμή των εξαγωγών με εισαγωγές, κάθε χώρα ουσιαστικά υποχρέωνε τους προμηθευτές της να προτιμήσουν τα δικά της προϊόντα.⁶⁰

Αυτές ήταν οι συνθήκες στις οποίες γεννήθηκαν και ευδοκίμησαν οι συμφωνίες συμψηφισμού (*clearing*), μέσω των οποίων διοχετεύθηκε μεγάλο μέρος του μεσοπολεμικού εμπορίου.⁶¹ Σε αντιδιαστολή προς το παραδοσιακό εμπόριο, όπου οι εισαγωγείς μίας χώρας προμηθεύονταν συνάλλαγμα για να εξοφλήσουν τους εξαγωγείς μιας άλλης, το *clearing* καταργούσε την ανάγκη μεταφοράς συναλλάγματος (βλ. Διάγραμμα 4.5): εισαγωγείς και εξαγωγείς συναλλάσσονταν απευθείας με το γραφείο συμψηφισμού στο εθνικό τους νόμισμα. Τυχόν ανισορροπίες παρήγαγαν ενεργητικά και παθητικά υπόλοιπα, που μπορούσαν να χρηματοδοτήσουν μελλοντικές συναλλαγές ή να εξοφλήσουν παρελθούσες οφειλές. Η μεταφορά συναλλάγματος ή χρυσού αποτελούσε την εξαίρεση – όχι τον κανόνα. Αυτός ήταν και ένας από τους βασικούς λόγους που οι χώρες με *ενεργητικά* υπόλοιπα, δηλαδή

54 Οι διαπραγματεύσεις με τους ξένους (κυρίως Γάλλους) ομολογιούχους για το μερίδιο του οθωμανικού χρέους, στις οποίες ο Βαρβαρέσος ήταν επικεφαλής, συνοψίζονται στο Finlayson προς Niemeyer, 3.12.1934, στο OV80-12/44c για την εξυπηρέτηση των ιδιωτικών δανείων της Power & Traction (εγγυητής των οποίων ήταν το βρετανικό Δημόσιο) προς τη Société Générale Hellénique, βλ. Finlayson προς Siepmann, 24.1.1936, και Finlayson προς Cobbold, 20.2.1936 και 17.3.1936, όλα στο OV80-14/3, 21a & 35a.

55 Finlayson προς Siepmann, 22.1.1936, στο OV80-14/2b.

56 Στην απόφασή του αυτή είχε τη στήριξη του ίδιου του βασιλιά, που «*αισθανόταν ότι οι φίλοι του στο City περίμεναν από αυτόν να κάνει κάτι γι' αυτούς, τώρα που είχε επιστρέψει στον θρόνο του*» Finlayson προς Siepmann, 22.1.1936, στο OV80-14/2b. Την ίδια εποχή, ο Γεώργιος Β' φέρεται να ρωτάει τους συνομιλητές για τον Βαρβαρέσο, του οποίου οι ικανότητες φαίνεται να τον εντυπωσιάζουν: βλ. Eisenlohr προς Auswärtiges Amt, 12.12.1935 και 6.1.1936, στο PAAA-R30169.

57 Finlayson προς Cobbold, 24.8.1936, στο OV80-15/10a: πρβλ. Mantzavinos προς Niemeyer, 8.8.1936, στο OV80-15/6. Για τις λεπτομέρειες της συμφωνίας, βλ. Αγγελόπουλο (1937: 204ff).

58 Για τις διαπραγματεύσεις του 1937 στο Λονδίνο, βλ. τα τεκμήρια στο IATE-A3S1Y2F111.

59 Βλ. αλληλογραφία μεταξύ Foreign Office και Treasury, τον Ιανουάριο του 1940, στο FO371-24904: πρβλ. Δερτιλή (1960: 426ff). Στη διάρκεια του πολέμου, η εξόριστη ελληνική κυβέρνηση ανέστειλε επ' αόριστον οποιαδήποτε πληρωμή τόκων ή χρεολυσίων για το δημόσιο χρέος.

60 Αντίθετα, το πολυμερές εμπόριο προσφέρει σε κάθε χώρα τη δυνατότητα να επιλέγει τους πελάτες των εξαγωγών της ανεξάρτητα από τους προμηθευτές των εισαγωγών της, πετυχαίνοντας καλύτερους όρους και μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα. Έτσι, η Ελλάδα θα μπορούσε λ.χ. να διαθέτει καπνό στη Γερμανία και να εισάγει σπάρη από τον Καναδά, αντισταθμίζοντας ένα διμερές έλλειμμα (έναντι του Καναδά) με ένα διμερές πλεόνασμα (έναντι της Γερμανίας). Απαραίτητη προϋπόθεση για να γίνει αυτό ήταν τα μάρκα των εξαγωγών να μπορούν να μετατραπούν – μέσω της δραχμής – σε καναδικά δολάρια, για να τεθούν στη διάθεση των εισαγωγέων. Όσο τα εμπλεκόμενα νομίσματα ανήκαν στον κανόνα του χρυσού, αυτό ήταν εύκολο: μετά το 1931-32, όλα έγιναν δύσκολα. Βλ. Eichengreen & Irwin (1995) και League of Nations (1944).

61 Για την ιστορία των συμφωνιών συμψηφισμού, οι οποίες γεννήθηκαν στην Κεντρική Ευρώπη και εξαπλώθηκαν γρήγορα στον υπόλοιπο κόσμο, βλ. League of Nations (1935), Neal (1979) και Roselli (2014: 120ff).

με πλεονάσματα, είχαν κίνητρο να αυξήσουν τις εισαγωγές τους: μη μπορώντας να ελπίζουν σε συνάλλαγμα, αναγκάζονταν να αγοράσουν περισσότερα από τα προϊόντα του εμπορικού τους εταίρου. Διαφορετικά, τα ενεργητικά υπόλοιπα ισοδυναμούσαν με άτοκα δάνεια, εκφρασμένα μάλιστα στο νόμισμα μιας άλλης χώρας.

Στην πράξη, οι συμφωνίες συμψηφισμού έπαιρναν ποικίλες μορφές. Κάποιες περιορίζονταν μόνο σε συγκεκριμένα προϊόντα. Άλλες επεκτείνονταν στο σύνολο του εμπορίου και των υπηρεσιών. Πολλές συνδέονταν με την εξυπηρέτηση του εξωτερικού χρέους ή προέβλεπαν την πληρωμή ενός μέρους των συναλλαγών σε συνάλλαγμα. Όλες όμως αντικατόπριζαν τη σχετική διαπραγματευτική ισχύ των αντισυμβαλλομένων. Η θέση της Ελλάδας ήταν μάλλον μειονεκτική: οι εξαγωγές της αποτελούνταν κυρίως από αγαθά όπως ο καπνός και η σταφίδα, για τα οποία λίγοι ήταν διατεθειμένοι να προσφέρουν συνάλλαγμα. Αντίθετα, η χώρα είχε ανάγκη από τρόφιμα και καύσιμα, οι προμηθευτές των οποίων απαιτούσαν να πληρώνονται σε διεθνή νομίσματα. Έτσι, την ίδια στιγμή που οι ελληνικές εξαγωγές «εγκλωβίζονταν» σε συμφωνίες συμψηφισμού, χώρες όπως η Αγγλία και η Αργεντινή, απ' όπου προέρχονταν πολλές από τις εισαγωγές της Ελλάδας, επέμεναν στη χρήση συναλλάγματος.⁶² Θέλοντας και μη, η χώρα υποχρεώθηκε να στρέψει το εμπόριό της στο clearing, απ' όπου κατέληξε να απορροφά το 60% των εισαγωγών της (Διάγραμμα 4.6).⁶³

Ο Βαρβαρέσος βρέθηκε εξ αρχής στο επίκεντρο της νέας εμπορικής πολιτικής: άλλωστε, οι ποσοστώσεις και οι συμψηφισμοί αποτελούσαν βασικά όπλα στη μάχη για την προστασία του νομίσματος, στην οποία πρωταγωνιστούσε (Χατζηβασιλείου, 1936: 81). Το γεγονός ότι είχε υπάρξει υπέρμαχος της ρήτρας του πλέον ευνοούμενου κράτους, την οποία αναγκαζόταν τώρα να καταστρατηγήσει, ήταν μία από τις πολλές ειρωνείες που είχε δημιουργήσει η ριζική ανατροπή των κανόνων του παιχνιδιού μετά το 1932.

62 Οι Ηνωμένες Πολιτείες αποτελούσαν ειδική περίπτωση: πηγή μεταναστευτικών εμβασμάτων και σημαντικός αγοραστής καπνών, η Αμερική ήταν η πολυτιμότερη πηγή «ελεύθερου» συναλλάγματος για τη μεσοπολεμική Ελλάδα. Παρότι οι διμερείς συναλλαγές απέφυγαν το clearing, δεν ήταν λίγες οι φορές που η αμερικανική κυβέρνηση πίεσε την Ελλάδα να αυξήσει τις αμερικανικές εισαγωγές, υπό την απειλή επιβολής περιορισμών στην εξαγωγή συναλλάγματος προς τη χώρα. Βλ. λ.χ. Iatrides (1980: 141ff) και *Entwurf der Deutschen Gesandtschaft Athen*, 8.3.1938, στο ΡΑΑΑ-ΓΑ57. Για τη γενικότερη ελληνική εμπορική πολιτική τη δεκαετία του 1930, βλ. Ανδρέου (1933), Χατζηβασιλείου (1936), Kacarkova (1976), Schönfeld (1990) και Pelt (1998).

63 Τράπεζα της Ελλάδος (1933), *Εκθεσις επί του Ισολογισμού*, 31.12.1932, όπου οι διατυπώσεις είναι ενδεικτικές της δυσφορίας που προκαλεί η διάδοση των συμψηφισμών, που «υπενθυμίζουν υπό ένδυμα νωτέρου πολιτισμού το σύστημα του πρωτόγονου εμπορίου» και αποτελούν «τροχοπέδην του εμπορίου, η οποία το αναγκάζει να στρέφεται περί τον αυτόν άξονα και εντός του αυτού κύκλου» (σελ. 31ff).

Λίγες ημέρες μετά την άρση της σταθεροποίησης, η Βουλή ψήφισε τον Ν. 5426 «περί περιορισμού εισαγωγής εμπορευμάτων». Προϊόν μακράς διαβούλευσης με τον εμπορικό κόσμο, ο νόμος επέτρεπε μεταξύ άλλων στην κυβέρνηση να συνάπτει διεθνείς συμφωνίες συμψηφισμού.⁶⁴ Η συναφής συζήτηση είχε ξεκινήσει αρκετούς μήνες νωρίτερα: το φθινόπωρο του 1931, η Αυστρία ήταν η πρώτη χώρα που είχε δηλώσει την αδυναμία της να καταβάλει συνάλλαγμα για τον ελληνικό καπνό. Λίγο αργότερα, η Γαλλία πρότεινε την υπογραφή μιας συμφωνίας συμψηφισμού που θα επέτρεπε την αποπληρωμή των ελληνικών οφειλών προς Γάλλους εμπόρους. Το καλοκαίρι του 1932, με αφορμή τις αγορές της καπινοβιομηχανίας Reemtsma στην Ελλάδα, ήρθε η σειρά της Γερμανίας να διεκδικήσει κάτι ανάλογο.⁶⁵ Οι διπραγματεύσεις που διεξήγαγε ο Βαρβαρέσος, με την ιδιότητα του Υπουργού των Οικονομικών, οδήγησαν σε μια ευρύτερη εμπορική συμφωνία, που αποτέλεσε την αφετηρία του ελληνογερμανικού clearing.⁶⁶ Τα χρόνια που ακολούθησαν, η Ελλάδα υπέγραψε δεκάδες συμφωνίες μερικού ή ολικού συμψηφισμού με τους εμπορικούς της εταίρους. Οι σημαντικότερες από αυτές εφαρμόστηκαν από την Τράπεζα της Ελλάδος και έφεραν την υπογραφή του δραστήριου Υποδιοικητή της.

Η ειδική σχέση: το ελληνογερμανικό clearing

Στα τέλη του Μεσοπολέμου η Γερμανία αναδείχθηκε στον σημαντικότερο εμπορικό εταίρο της Ελλάδας. Το 1938, τα δύο πέμπτα των ελληνικών αγαθών που περνούσαν από τα τελωνεία της χώρας κατευθύνονταν στις γερμανικές αγορές: σε αυτά συμπεριλαμβάνονταν περισσότερες από τις μισές εξαγωγές καπνού, του σημαντικότερου εξαγωγικού προϊόντος της χώρας.⁶⁷ Στη λογική των συμψηφισμών, η αύξηση των εξαγωγών ενθάρρυνε την προτίμηση γερμανικών προϊόντων, που τριπλασίασαν το μερίδιό τους στις ελληνικές εισαγωγές. Ακολουθώντας τη μοίρα

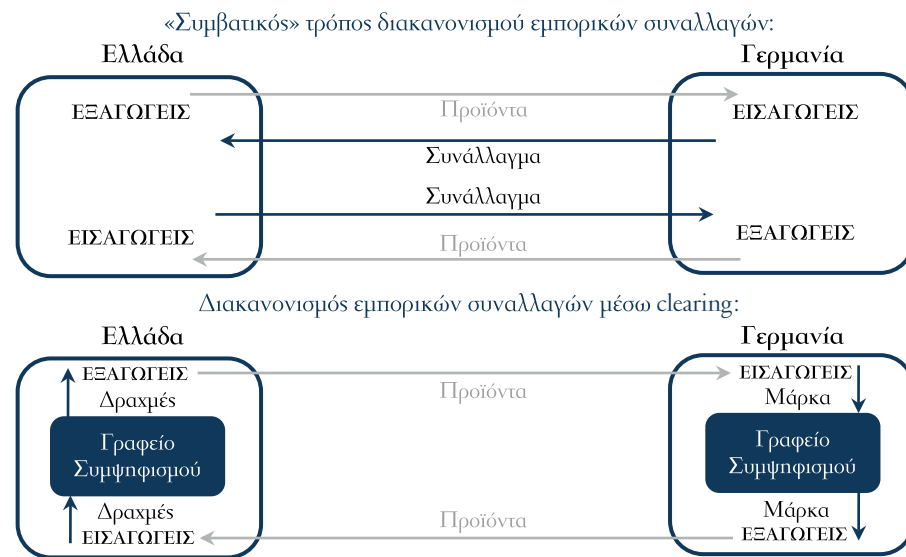
64 Βλ. Ν. 5426/29.4.1932 (ΦΕΚ Α 137): για το παρασκήνιο του εν λόγω νόμου, βλ. Mazower (1991: 205ff): πρβλ. Χατζηβασιλείου (1936: 83ff) και Καλιτσούνακη (1945: 54ff).

65 Υπενθυμίζεται ότι η άρση της σταθεροποίησης είχε προκαλέσει το «πάγωμα» των πληρωμών προς ξένους προμηθευτές: πρόθεση του Βαρβαρέσου, όπως αποτυπωνόταν στο άρθρο 10 του Ν. 5422, ήταν οι ιδιωτικές αυτές οφειλές να εξοφληθούν σε συνάλλαγμα σε δέκα ισόποσες εξαμηνιαίες δόσεις. Οι συμφωνίες συμψηφισμού επέτρεπαν την ταχύτερη εξόφληση των οφειλών μέσω των ελληνικών εξαγωγών. Για τις περιπτώσεις της Αυστρίας και της Γαλλίας, βλ. Χατζηβασιλείου (1936: 81ff) και Forster (Παρίσι) προς Auswärtiges Amt, 8.3.1932, στο ΡΑΑΑ-R105894 (Handakten Clodius): για την πρόταση της Reemtsma, βλ. Eisenlohr προς Auswärtiges Amt, 8.6.1932, και Wiehl προς Αθήνα, 25.6.1932, αμφότερα στο ΡΑΑΑ-R105894 (Handakten Clodius). Αντίστοιχες πρωτοβουλίες ανέλαβε η Reemtsma και σε άλλες χώρες, όπως η Βουλγαρία (βλ. Ellis, 1940: 60).

66 Η συμφωνία υπογράφηκε τον Αύγουστο του 1932. Βλ. Kacarkova (1976: 52ff): ειδικότερα για την ανάμειξη του Βαρβαρέσου, βλ. Eisenlohr προς Auswärtiges Amt, 27.6, 19.7 & 1.8.1932, όλα στο ΡΑΑΑ-R105894 (Handakten Clodius).

67 Η κρισιμότητα του καπνού δεν ήταν μόνο οικονομική, αλλά και πολιτική: η παραγωγή του ήταν συγκεντρωμένη στις βενιζελικές «Νέες Χώρες», ενώ η συνδικαλιστική ισχύς των καπνεργατών προκαλούσε πονοκέφαλο στην εκάστοτε πολιτική ηγεσία: βλ. Μανρωγόρδατος (1983: 167ff), Mazower (1991: 116-128) και Iatrides (1980: 85ff).

Διάγραμμα 4.5 Η λειτουργία του clearing

Πηγή: Προσαρμογή διαγράμματος από το League of Nations (1935: 28).

των περισσότερων Βαλκανικών χωρών, η Ελλάδα βρέθηκε εξαρτημένη από τη γερμανική αγορά, τη μόνη πρόθυμη να απορροφήσει τα εξαγωγικά της προϊόντα – και μάλιστα σε ευνοϊκές τιμές.⁶⁸

Η ελληνογερμανική συμφωνία συμψηφισμού του 1932 είχε στόχο την επανεκκίνηση του διμερούς εμπορίου, που είχε βρεθεί σε αδιέξοδο μετά την υποτίμηση και το «πάγωμα» των εξωτερικών χρεών. Την επόμενη διετία οι εξαγωγές ανέκαμψαν, επιτρέποντας την εξόφληση των παλιότερων οφειλών προς Γερμανούς προμηθευτές.⁶⁹ Το πρόβλημα μάλιστα αντιστράφηκε: καθώς οι εξαγωγές υπερκάλυπταν τις αντίστοιχες εισαγωγές, η Γερμανία άρχισε να χρωστά στην Ελλάδα. Ο συναλλαγματικός κίνδυνος από αυτά τα ενεργητικά υπόλοιπα ανησυχούσε την Τράπεζα της Ελλάδος: η υψηλή τιμή του μάρκου – χάρη στην

οποία η Γερμανία μπορούσε να προσφέρει τόσο ελκυστικές τιμές στους Έλληνες εξαγωγείς – εγκυμονούσε τον κίνδυνο μιας υποτίμησης που θα μείωνε δραστικά την αξία των μάρκων που είχε στα χέρια της η Τράπεζα.⁷⁰

Τον Ιούνιο του 1934, ο Βαρβαρέσος επισκέφθηκε τη Γερμανία για να διαπραγματευθεί τη ρευστοποίηση του ελληνικού ενεργητικού υπολοίπου, που είχε ξεπεράσει τα 12 εκατ. μάρκα (Πίνακας 4.1). Η ελληνική οικονομία είχε ανάγκη από τρόφιμα και πρώτες ύλες που δεν μπορούσε να της προσφέρει η γερμανική αγορά. Ο Βαρβαρέσος διεκδίκησε την εξόφληση των ελληνικών πλεονασμάτων, έτσι ώστε η χώρα να στραφεί σε άλλους προμηθευτές.⁷¹

Η συγκυρία της επίσκεψης δεν ήταν καθόλου ευνοϊκή. Έχοντας μόλις ξεκινήσει να ανακάμπει, η γερμανική οικονομία διψούσε για εισαγωγές, δεν διέθετε όμως το αντίστοιχο συνάλλαγμα. Οι συνομιλητές του Βαρβαρέσου απέρριψαν κάθε ενδεχόμενο μεταφοράς συναλλάγματος προς εξόφληση των ελληνικών απαιτήσεων. Άλλωστε, ο Γερμανός πρέσβης στην Αθήνα είχε υποδείξει στο Βερολίνο «να μην παραχωρήσει τίποτα στον Βαρβαρέσο και, επιπλέον, να δώσει στην ελληνική κυβέρνηση να καταλάβει ότι η Γερμανία μπορούσε να βρει και αλλού καπνό».⁷²

Έναν μήνα αργότερα, ο Χίτλερ ανέθεσε το γερμανικό Υπουργείο Οικονομικών στον διοικητή της Reichsbank, Hjalmar Schacht, αρχιτέκτονα του «Νέου Σχεδίου» (Neuer Plan) για το εξωτερικό εμπόριο. Λύση ανάγκης, αλλά και προϊόν μιας πιο μακροπρόθεσμης στρατηγικής για τη δημιουργία μιας ευρύτερης οικονομικής ζώνης (Grossraumwirtschaft), το Νέο Σχέδιο εγκαινιάστηκε το φθινόπωρο του 1934 για να εξοικονομήσει συνάλλαγμα. Στο πλαίσιο αυτού, η Γερμανία θα έδινε προτεραιότητα στους συμψηφισμούς και πρωτίστως στην προμήθεια πρώτων υλών έναντι βιομηχανικών προϊόντων. Κατ' επέκταση, το σχέδιο προέβλεπε τον αναπρο-

68 Βλ. Milward (1981: 401). Τα στοιχεία αυτής της παραγράφου για το ελληνογερμανικό εμπόριο προέρχονται από τις στατιστικές επιτηρίδες· πρβλ. Pelt (1998: 51ff). Το μερίδιο των γερμανικών εισαγωγών στην Ελλάδα αυξήθηκε από 10,4% το 1930 σε 30,0% το 1939· την ίδια περίοδο τα αμερικανικά και βρετανικά προϊόντα, για τα οποία η χώρα εξακολουθούσε να καταβάλλει συνάλλαγμα, περιορίστηκαν από 28,8% σε 19,0% του συνόλου.

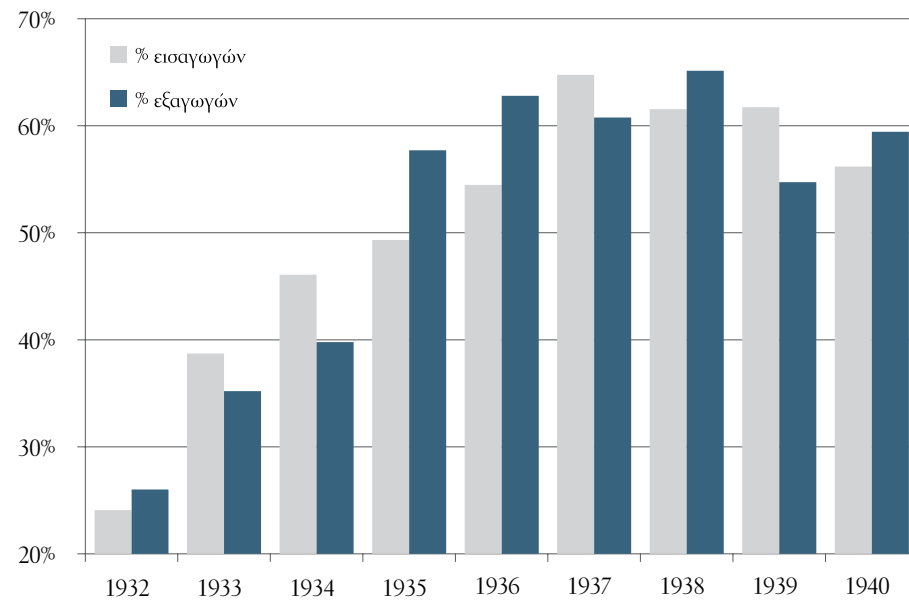
69 Για την ακρίβεια, μεταξύ Αυγούστου του 1932 και Δεκεμβρίου του 1934, η Τράπεζα της Ελλάδος συγκέντρωσε ενεργητικά υπόλοιπα 17,8 εκατ. μάρκων, εκ των οποίων διέθεσε 5,7 εκατ. για την εξόφληση προηγούμενων οφειλών· τα χρόνια που ακολούθησαν, οι αντίστοιχες πληρωμές ήταν σαφώς μειωμένες, φθάνοντας τα 1,3 εκατ. μάρκα έως τον Δεκέμβριο του 1940· βλ. Πίνακα 4.1.

70 Η Τράπεζα της Ελλάδος «αγόραζε» τα μάρκα του clearing από τους εξαγωγείς, καταβάλλοντας το ισοποσο σε δραχμές βάσει της ισχύουσας ισοτιμίας· έτσι, ο κίνδυνος τυχόν υποτίμησης βάρυνε την Τράπεζα της Ελλάδος και όχι τους Έλληνες εμπόρους.

71 Eisenlohr προς Auswärtiges Amt, 16 & 26.6.1934, στο PAAA-GA32· πρβλ. Kacarkova (1976: 54) και Pelt (1998: 111).

72 Eisenlohr προς Auswärtiges Amt, 29.6.1934, στο PAAA-R89000. «Χάρη στη θέση μας στο ιδιόμορφο ελληνικό εξωτερικό εμπόριο, κρατάμε τη μοίρα της ελληνικής οικονομίας στα χέρια μας. Οι καπνοπαραγωγοί και καπνεργάτες της Μακεδονίας και της Θράκης αποτελούν το φτωχότερο, οικονομικά σημαντικότερο και από εσωτερικής πολιτικής άποψης πλέον επικίνδυνο μέρος του ελληνικού πληθυσμού», συνέχιζε ο Eisenlohr στην ίδια αναφορά.

Διάγραμμα 4.6 Η στροφή του εμπορίου στο clearing
(% εισαγωγών/εξαγωγών που πραγματοποιείται μέσω συμψηφισμού - clearing)

Πηγές: Διαδοχικές Εκθέσεις του Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος και στατιστικές επιτηρίδες.

σανατολισμό του γερμανικού εμπορίου από τη Δυτική Ευρώπη στα Βαλκάνια, που θα αποτελούσαν τη φυσική «περιφέρεια» του γερμανικού οικονομικού χώρου.⁷³

Οι συνέπειες του Νέου Σχεδίου για την Ελλάδα δεν άργησαν να φανούν: μέσα σε ενάμιση χρόνο, οι εξαγωγές προς τη Γερμανία διπλασιάστηκαν, ανεβάζοντας το υπόλοιπο του clearing στα 24,3 εκατ. μάρκα (βλ. Πίνακα 4.1). Η θέση της Τράπεζας της Ελλάδος δεν ήταν αξιοζήλευτη: από τη μία, η χώρα είχε απόλυτη ανάγκη τις παραγγελίες των γερμανικών καπινοβιομηχανιών. Από την άλλη, η συσσώρευση μάρκων εξέθετε το εκδοτικό ίδρυμα σε σοβαρούς κινδύνους: μία ενδεχόμενη υποτίμηση του μάρκου κατά 10% ισοδυναμούσε πλέον με απώλεια

100 εκατ. δραχμών – όσα ήταν περίπου και τα έξοδα λειτουργίας της Τράπεζας για έναν ολόκληρο χρόνο!⁷⁴

Θέλοντας να μοιραστεί τον κίνδυνο με τους εμπόρους, ο Βαρβαρέσος πρότεινε οι εξαγωγείς να πιστώνονται με μάρκα, που θα μετατρέπονταν σε δραχμές μόνο μετά την ισοσκέλιση του διμερούς εμπορίου· εν τω μεταξύ, οι έμποροι θα μπορούσαν να δανείζονται *άτοκα* ένα μέρος των αντίστοιχων δραχμών.⁷⁵ Αρχικά, το μέτρο εφαρμόστηκε δοκιμαστικά για να αποθαρρύνει τις εξαγωγές βαμβακιού προς τη Γερμανία. Στις αρχές του 1936, ο Βαρβαρέσος θέλησε να το επεκτείνει στον καπνό. Η κυβέρνηση Δεμερτζή συμφώνησε, βρέθηκε όμως αντιμέτωπη με τις σφοδρές αντιδράσεις και κινητοποιήσεις των καπνεργατών, με αποτέλεσμα να ανακαλέσει.⁷⁶ Έτσι, τα μάρκα του clearing έμειναν στα χέρια της Τράπεζας της Ελλάδος. Ανήμπορη να τα εξαργυρώσει ή να τα μετακυλήσει στους ιδιώτες, η Τράπεζα στράφηκε στη μοναδική λύση που της είχε απομείνει: να βρει έναν τρόπο να τα ξοδέψει.

Οι συναφείς προσπάθειες είχαν ξεκινήσει ήδη την άνοιξη του 1935. Προϊόν των επαφών του Βαρβαρέσου στο Βερολίνο ήταν το Πρωτόκολλο της 6ης Απριλίου, βάσει του οποίου η Ελλάδα είχε απελευθερώσει τις περισσότερες γερμανικές εισαγωγές.⁷⁷ Λίγους μήνες αργότερα, η κυβέρνηση παρήγγειλε για λογαριασμό των Σιδηροδρόμων Ελληνικού Κράτους (ΣΕΚ) τροχαίο υλικό αξίας πέντε εκατ. μάρκων από τη Γερμανία. Η επιλογή γερμανικών εταιρειών προκάλεσε δυσάρεσκα στη βρετανική πρεσβεία, η οποία διαμαρτυρήθηκε για τις αντίστοιχες πιέσεις που ασκούσαν σε επιχειρήσεις αγγλικών συμφερόντων, όπως ήταν η Power και οι Σιδηρόδρομοι Πελοποννήσου (ΣΠΑΠ). Η επανέναρξη των πολεμικών εξοπλι-

⁷⁴ Οι υπολογισμοί αφορούν τον Δεκέμβριο του 1935 και στηρίζονται στην ισοτιμία της δραχμής με το μάρκο (40,5 δρχ./RM), τα στοιχεία του γενικού ισολογισμού της Τράπεζας και τα σωρευτικά υπόλοιπα του ελληνογερμανικού clearing (24,3 εκατ. RM).

⁷⁵ Eisenlohr προς Auswärtiges Amt, 26.2.1935, στο PAAA-R105895 (Handakten Clodius). Εφόσον το διμερές εμπόριο δεν είχε ελπίδες να ισοσκελιστεί άμεσα, το μέτρο θα είχε ως αποτέλεσμα την αποθάρρυνση των εξαγωγών προς τη Γερμανία, εφόσον θα υποχρέωνε τους εμπόρους να λάβουν υπόψη τους τον κίνδυνο μιας υποτίμησης.

⁷⁶ Kordt προς Auswärtiges Amt, 28.2.1936, στο PAAA-R89000: "Memorandum by H.C. Finlayson - German Clearing Credit Balances", 20.2.1936, και Waterlow προς Eden, 5.3.1936, αμφότερα στο FO286-1136/71. Βλ. επίσης Pelt (1998: 144).

⁷⁷ Protokoll über die Besprechungen zwischen der deutschen und der griechischen Delegation vom 2-6 April 1935 über die deutsch-griechischen Waren- und Zahlungsverkehr, 6.4.1935, στο PAAA-R241085· πρβλ. Eisenlohr προς Auswärtiges Amt, 28.2.1935, στο PAAA-R105894 (Handakten Clodius). Για την απελευθέρωση των εισαγωγών, που δεν αφορούσε μόνο είδη πρώτης ανάγκης, βλ. «Σημείωμα του Τμήματος Ελέγχου Συναλλάγματος», 3.11.1936, στο IATE-A3SIY1F116/17.

⁷³ Οι βαλκανικές αγορές παρείχαν το επιπλέον στρατηγικό πλεονέκτημα ότι, σε περίπτωση πολέμου, ήταν λιγότερο εκτεθειμένες στις συνέπειες ενός ηπειρωτικού αποκλεισμού. Για το *Νέο Σχέδιο* και τις επιπτώσεις στις γερμανικές συναλλαγές με τα Βαλκάνια, βλ. Milward (1981), Wendt (1987) και Grenzebach (1988) – ειδικότερα για την Ελλάδα, βλ. Pelt (1998: 83ff).

σμών θα προσέδιδε ακόμα μεγαλύτερη ένταση σε αυτούς τους επιχειρηματικούς ανταγωνισμούς.⁷⁸

Η απελευθέρωση των γερμανικών εισαγωγών κατάφερε να επιβραδύνει, όχι όμως και να αντιστρέψει, τη συσσώρευση των ελληνικών πλεονασμάτων. Η Τράπεζα της Ελλάδος έπρεπε επειγόντως να μετριάσει την έκθεσή της στο γερμανικό νόμισμα. Η λύση προέκυψε από ένα γενναίο εξοπλιστικό πρόγραμμα, μέρος του οποίου διοχετεύθηκε στη γερμανική πολεμική βιομηχανία. Η κρίση της Αβρυσσών, τον Σεπτέμβριο του 1935, επεσήμανε τον κίνδυνο του ιταλικού επεκτατισμού και ανέδειξε τις αδυναμίες των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων, αναγκάζοντας την κυβέρνηση να επεξεργαστεί σχέδια για την αναδιοργάνωση και τον εκσυγχρονισμό τους.⁷⁹ Έμφαση δόθηκε στην ενίσχυση της εγχώριας βιομηχανίας και την εισαγωγή σύγχρονων όπλων και τεχνογνωσίας. Η επιλογή προμηθευτών και η χρηματοδότηση των εισαγωγών ήταν φυσικό να επηρεάσουν τη συναλλαγματική θέση της χώρας, για την οποία αρμόδια ήταν η Τράπεζα της Ελλάδος. Τον Φεβρουάριο του 1936, ο Βαρβαρέσος πρότεινε στο Δημόσιο να δανειστεί 15 εκατ. μάρκα για να προμηθευθεί όπλα από τη Γερμανία.⁸⁰ Η κυβέρνηση δίστασε. Οι εφημερίδες της εποχής κατακλύζονταν από δημοσιεύματα που κατήγγελλαν τα γερμανικά επιχειρηματικά συμφέροντα. Γάλλοι και Βρετανοί, που αποτελούσαν και τους παραδοσιακούς προμηθευτές των ενόπλων δυνάμεων, άφηναν να εννοηθεί πως τυχόν παραγγελίες στη Γερμανία θα ζημίωναν τις εξωτερικές σχέσεις της χώρας. Από την πλευρά του, ο Eisenlohr υπενθύμιζε τη σημασία της γερμανικής καπινοβιομηχανίας στην απορρόφηση των ελληνικών καπνών.⁸¹

Η απεμπλοκή των διαπραγματεύσεων ήρθε με την ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Ιωάννη Μεταξά. Αποφασισμένος να προχωρήσει στον εκσυγχρονισμό των ενόπλων δυνάμεων, ο Μεταξάς φάνηκε πρόθυμος να αξιοποιήσει τα υπόλοιπα του clearing. Στη διάρκεια επίσκεψης του Schacht στην Αθήνα, τον Ιούνιο του 1936,

78 Στην περίπτωση του ΣΠΑΠ, η κυβέρνηση χρησιμοποίησε ως μοχλό την Εθνική Τράπεζα, που ανέλαβε να χρηματοδοτήσει την αγορά βαγονιών στη Γερμανία· βλ. Pelt (1998: 115ff)· για τον ρόλο του Βαρβαρέσου, που βρισκόταν σε επαφή με την Εθνική Τράπεζα και την κυβέρνηση, βλ. Varvaressos προς Hemmen, 18.4.1935, στο PAAA-R105894 (Handakten Clodius).

79 Οι σχετικές συζητήσεις είχαν ξεκινήσει αρκετά νωρίτερα, κυρίως την περίοδο που Υπουργός Στρατιωτικών ήταν ο Γεώργιος Κονδύλης, ο οποίος θεωρούσε τον εκσυγχρονισμό των ενόπλων δυνάμεων προϋπόθεση για την αποδυνάμωση των βενιζελικών ερεισμάτων στο στράτευμα (βλ. Pelt, 1998: 133ff και Παπάγο, 1945: 140ff).

80 Για την ακρίβεια, η κυβέρνηση θα δανειζόταν σε δραχμές με ενοίκιο επιτόκιο 3%, με τις οποίες θα αγόραζε μάρκα από το ενεργητικό του ελληνογερμανικού clearing· έτσι, η Τράπεζα θα μεταβίβαζε τον συναλλαγματικό κίνδυνο στην κυβέρνηση· βλ. Kordt προς Auswärtiges Amt, 27.2.1936, στο PAAA-GA20.

81 Eisenlohr προς Auswärtiges Amt, 12.12.1935, στο PAAA-R30169· Kordt προς Auswärtiges Amt, 4.2.1936 και Entze προς Demertzis, 17.3.1936, στο PAAA-GA20. Η λεπτομερέστερη αφήγηση του παρασκηνίου των στρατιωτικών εξοπλισμών είναι του Pelt (1998: 133-160).

Πίνακας 4.1 Η εξέλιξη του ελληνογερμανικού clearing (χιλιάδες μάρκα, στις 31 Δεκεμβρίου κάθε έτους)

Εισαγωγές ¹	Εξαγωγές	Προσωρινό Ισοζύγιο	Εμπορικές οφειλές ²	Πολεμικό υλικό ³	Τελικό Ισοζύγιο ⁴	Σωρευτικό υπόλοιπο	
1932	4.128	5.840	1.712	763	949	949	
1933	18.652	30.601	11.949	2.731	9.218	10.167	
1934	38.011	42.190	4.179	2.255	1.924	12.091	
1935	49.520	62.326	12.806	607	12.199	24.290	
1936	67.268	93.428	26.159	336	27.886	-2.062	22.227
1937	89.416	84.168	-5.248	253	3.310	-8.810	13.417
1938	97.265	97.121	-144	100	4.001	-4.246	9.172
1939	81.103	84.475	3.372	11	4.070	-709	8.463
1940	61.188	68.655	7.467	6	1.059	6.402	14.865
Σύνολα		62.252	= 7.062	+ 40.325	+ 14.865		
(και τρόπος διάθεσης)		100,0%	11,3%	64,8%	23,9%		

- 1 Εξαιρούνται οι εισαγωγές πολεμικού υλικού για λογαριασμό του ελληνικού Δημοσίου, βάσει της συμφωνίας Schacht-Τσουδερού. Περιλαμβάνονται 5,1 εκατ. για την αγορά τροχαίου υλικού για τους Σιδηρόδρομους Ελληνικού Κράτους (ΣΕΚ) την τριετία 1936-38 (δημόσιες προμήθειες).
- 2 Ποσά καταβληθέντα μέσω clearing προς εξόφληση παλιών εμπορικών οφειλών.
- 3 Εισαγωγές πολεμικού υλικού για λογαριασμό του ελληνικού Δημοσίου, βάσει της συμφωνίας Schacht-Τσουδερού.
- 4 Το τελικό ισοζύγιο προκύπτει από το προσωρινό ισοζύγιο (εξαγωγές μείον εισαγωγές), αφού αφαιρεθούν οι πληρωμές για παλιές εμπορικές οφειλές και οι προμήθειες πολεμικού υλικού για λογαριασμό του Δημοσίου.

Πηγές: Πίνακες Η' και Θ' στο Τράπεζα της Ελλάδος (1941), Έκθεσις του Διοικητού της Τραπεζής επί του Ισολογισμού του έτους 1940· «Σημείωμα 2», στο ΙΑΤΕ-A3S1Y2F116/17.

ο Πρωθυπουργός δώλωσε πρόθυμος να επισπεύσει τις γερμανικές παραγγελίες. Εν τω μεταξύ, η Τράπεζα της Ελλάδος είχε παραχωρήσει στο Δημόσιο 891 εκατ. δραχμές προκειμένου να αγοράσει μάρκα από το clearing· επιπλέον, ειδικό διάταγμα προέβλεπε ότι τυχόν απαιτήσεις σε μάρκα που είχαν δημιουργηθεί μετά τις 20 Φεβρουαρίου, αγοράζονταν απευθείας για λογαριασμό του Δημοσίου.⁸² Έτσι, η Τράπεζα «είχε καταφέρει να μεταβιβάσει το ρίσκο της θέσης της σε μάρκα στην κυβέρνηση».⁸³

82 Βλ. Pelt (1998: 148) και Βενέζη (1955: 194)· το δάνειο της Τράπεζας της Ελλάδος προς το Δημόσιο ήταν δεκαπενταετές, με επιτόκιο 3%· οι όροι αυτοί βελτιώθηκαν με μεταγενέστερες συμβάσεις· η εξυπηρέτηση του δανείου ανεστάλη με την έκρηξη του πολέμου.

83 "Memorandum by C. A. Gunston", 8.7.1936, στο OV80-15/1.

Οι διαπραγματεύσεις συνεχίστηκαν από τον Βαρβαρέσο στο Βερολίνο. Η κύρια εκκρεμότητα αφορούσε το ποσοστό του συναλλάγματος που θα κατέβαλλε η Ελλάδα για τους εξοπλισμούς: οι Γερμανοί ζητούσαν το 25% των παραγγελιών να εξοφληθεί *εκτός* του μηχανισμού clearing, δηλαδή με συνάλλαγμα· η ελληνική πλευρά προτιμούσε να δώσει μόνο μάρκα. Στις 22 Ιουλίου 1936, οι δύο πλευρές κατέληξαν σε συμβιβασμό: το Δημόσιο θα κατέβαλε το 15% της αξίας των εξοπλισμών σε συνάλλαγμα, ενώ στο ποσό αυτό θα συμψηφίζονταν οι ελληνικές εξαγωγές μεταλλευμάτων όπως ο βωξίτης και ο χρωμίτης, που αποτελούσαν τις συναλλαγματικά πολυτιμότερες εξαγωγές της χώρας. Παράλληλα, η Γερμανία θα προμήθευε την ελληνική αγορά με προϊόντα τρίτων χωρών, με τις οποίες η Ελλάδα δεν είχε συμφωνίες συμψηφισμού.⁸⁴

Οι συνεννοήσεις του Βαρβαρέσου αποτέλεσαν τη βάση της συμφωνίας Schacht-Τσουδερού, που ολοκληρώθηκε τον Δεκέμβριο του 1936 και προέβλεπε την παροχή επιπλέον πιστώσεων για συνολικές εξοπλιστικές παραγγελίες 60 εκατ. μάρκων.⁸⁵ Χάρη στο clearing, το ελληνικό Δημόσιο είχε ήδη στην κατοχή του 34 εκατ. μάρκα, τα οποία και αξιοποίησε. Το πιστωτικό σκέλος της συμφωνίας καθυστέρησε να ενεργοποιηθεί, εξαιτίας των διαφωνιών που προέκυψαν με τους εκπροσώπους των Γερμανών βιομηχάνων, με αποτέλεσμα το μεγαλύτερο μέρος των πιστώσεων να παραμείνει ανεκμετάλλευτο.⁸⁶ Ωστόσο, τα χρόνια που ακολούθησαν, οι εξοπλισμοί απορρόφησαν περισσότερα από 40 εκατ. μάρκα από το ελληνογερμανικό clearing (βλ. Πίνακα 4.1).⁸⁷

⁸⁴ Αυτού του είδους η συναλλαγή (transit clearing) θα επέτρεπε στην Ελλάδα να αγοράσει λ.χ. καφέ από τη Βραζιλία, καταβάλλοντας μόνο μέρος του απαραίτητου συναλλάγματος· βλ. *Entwurf der Zahlungsbedingungen und Schiedsgerichtsklausel für die beabsichtigten Verkäufe an die griechischen Wehrmachts-Ministerien*, 3.7.1936, στο ΡΑΑΑ-Γ50· Rizo-Rangabé προς Neurath, 22.7.1936, στο ΙΑΤΕ-Α351Υ2F116/5· Kordt προς Auswärtiges Amt, 25.8.1936, στο ΒΑrch R901-110310.

⁸⁵ Συγκεκριμένα, το Δημόσιο θα μπορούσε να εξοφλήσει τους Γερμανούς προμηθευτές με έντοκα γραμμάτια έκδοσής του, τα οποία θα μπορούσαν να προεξοφληθούν σε γερμανικές τράπεζες· βλ. Βενέζη (1955: 195), Kacarkova (1976: 57) και Kordt προς Auswärtiges Amt, 18.12.1936, στο ΒΑrch R901-110310. Η τελική φάση των διαπραγματεύσεων αποδείχθηκε αρκετά περιπετειώδης, κυρίως λόγω της προσπάθειας των γερμανικών υπηρεσιών να υπαναχωρήσουν από τα συμφωνηθέντα του καλοκαιριού· βλ. Τσουδερό προς Βαρβαρέσο, 12 & 24.11.1936 και τις απαντήσεις του Βαρβαρέσου από την Αθήνα, 19 & 27.11.1936, στο ΙΑΤΕ-Α351Υ2F116/1, 4, 9 & 11.

⁸⁶ Καθοριστική σε αυτό υπήρξε η επιλογή των προμηθευτών να προσφέρουν υψηλότερες τιμές για τον εξοπλισμό που θα αγοράζονταν με έντοκα γραμμάτια, κάτι που οι Τσουδερός και Βαρβαρέσος θεωρούσαν αντίθετο προς τη συμφωνία με τον Schacht· βλ. Eisenlohr προς Auswärtiges Amt, 12.3.1937· Reichsgruppe Industrie προς Auswärtiges Amt, 22.3.1937, αμφότερα στο ΡΑΑΑ/ΓΑ50· πρβλ. Pelt (1998: 151ff).

⁸⁷ Αν ληφθεί υπόψη ότι ένα ποσοστό 15% (και περισσότερο, μετά το 1938) πληρωνόταν σε συνάλλαγμα, οι συνολικές παραγγελίες από τη Γερμανία πρέπει να πλησίασαν τα 50 εκατ. μάρκα ή περίπου 2 δισεκ. δραχμές· κατά τον Παπάγο (1945: 201), το σύνολο των έκτακτων στρατιωτικών δαπανών της περιόδου 1936-41 ήταν 6,8 δισεκ. δραχμές.

Οι παραγγελίες του Δημοσίου υπήρξαν καθοριστικές για την αποφόρτιση του clearing. Ταυτόχρονα, η ανάκαμψη της παγκόσμιας οικονομίας βελτίωσε τις προοπτικές των ελληνικών εξαγωγών σε άλλες χώρες. Το 1937 οι εξαγωγές προς τη Γερμανία υποχώρησαν σημαντικά. Σύμφωνα με τον νέο πρόση στην Αθήνα, Viktor Prinz zu Erbach-Schönberg, οι Έλληνες προτιμούσαν να διαθέτουν τα μεταλλεύματα, το ελαιόλαδο ή το βαμβάκι τους σε αγορές εκτός clearing, ενώ περίμεναν από τη Γερμανία να αγοράσει τον καπνό και τα σταφύλια τους. Κάτι τέτοιο δεν μπορούσε να συνεχιστεί: η Γερμανία είχε ανάγκη από βασικές πρώτες ύλες και σταθερές εξωτερικές συναλλαγές. Κατά τον Erbach, το Βερολίνο θα έπρεπε να σκληρύνει τη στάση του και να επιδιώξει συνομιλίες,

«[...] με στόχο μια δίκαιη εξίσωση των οικονομικών συμφερόντων της κάθε πλευράς. [...] Δεν προτείνω να κηρύξουμε οικονομικό πόλεμο. Θεωρώ ωστόσο πως οι ψευδαισθήσεις που έχουν οι Έλληνες θα πρέπει να διαλυθούν. Οι διαπραγματεύσεις για μια τέτοια εξίσωση μόνο να ωφελήσουν τις δύο οικονομίες μπορούν».⁸⁸

Οι προτροπές του Erbach βρήκαν εύφορο έδαφος στη Reichsbank, που τον καιρό εκείνο έψαχνε τρόπους να ξεφορτωθεί τα παθητικά υπόλοιπα των συμψηφισμών. Οι συνέπειες της γερμανικής μεταστροφής φάνηκαν τον Αύγουστο του 1937, όταν ο Βαρβαρέσος έφθασε για νέες συνομιλίες στο Βερολίνο.

«Αγαππé μου Διοικητά και φίλε», έγραφε έναν μήνα αργότερα στον Τσουδερό ο επικεφαλής της ελληνικής αποστολής, «σπανίως εις την ζωήν μου είχα να διεξαγάγω τόσον σκληράς και επιπόνους διαπραγματεύσεις όσον αυτήν την φοράν με τους φίλους μας Γερμανούς».⁸⁹ Αιτία ήταν η επιθυμία του Βερολίνου να ισοσκελίσει το ελληνογερμανικό εμπόριο το ταχύτερο δυνατό. Η γερμανική πρόταση «δεν ήτο καθόλου δυσάρεστος» στον Βαρβαρέσο, αφού υποσχόταν να λύσει το πρόβλημα των ελληνικών υπολοίπων. Οι δυσκολίες είχαν προκύψει επειδή:

«[...] μια φορά που οι Γερμανοί απεφάσισαν να εισαγάγουν νέον σύστημα, ηθέλησαν να το εφαρμόσουν κατά συνεπή και άκαμπτον τρόπον μέχρι των ακροτάτων του συνεπειών. Και απ' εδώ αρχίζει η απέραντος συζήτησις, και η ανάγκη επιχειρηματολογίας διά να πεισθούν ότι αι ζωντανά οικονομικά

⁸⁸ Erbach προς Auswärtiges Amt, *Unsere Wirtschaftspolitik gegenüber Griechenland*, 7.7.1937, στο ΒΑrch R901-110310.

⁸⁹ Ίσως αυτός να ήταν ο λόγος που τα μέλη της ελληνικής αποστολής βραβεύθηκαν με τα παράσημα του Τάγματος του Γερμανικού Αετού (*Verdienstorden vom Deutschen Adler*)· βλ. *Ελεύθερον Βήμα*, 5.1.1938, σελ. 2.

σχέσεις δεν μπορούν να υπαχθούν εντός εικοσιτεσσάρων ωρών εις αυστηρές και ακλόνητες φόρμες».⁹⁰

Προϊόν αυτής της απέραντης συζήτησης ήταν οι συμφωνίες Spitta-Βαρβαρέσου, που υπογράφηκαν στις 24 Σεπτεμβρίου 1937.⁹¹ Οι δύο πλευρές προσδιόρισαν τα όρια των εισαγωγών και εξαγωγών ανά προϊόν και δεσμεύθηκαν να επιδιώξουν την ισοσκελίση των μεταξύ τους συναλλαγών. Η παρακολούθηση της συμφωνίας ανατέθηκε σε δύο κυβερνητικές επιτροπές, που θα συνεδρίαζαν τουλάχιστον μία φορά τον χρόνο· η προεδρία των επιτροπών ανατέθηκε στους Hans Spitta και Κυριάκο Βαρβαρέσο.

Οι συμφωνίες του 1937 αποτέλεσαν σημείο καμπής για το ελληνογερμανικό εμπόριο.⁹² Οι διμερείς ανισορροπίες περιορίστηκαν, κυρίως χάρη στον καλύτερο συντονισμό των εμπορικών πολιτικών: όποτε οι εξαγωγές της μίας χώρας ξέφευγαν από τα συμφωνημένα όρια, οι αρμόδιες υπηρεσίες χορηγούσαν επιπρόσθετες άδειες εισαγωγής.⁹³ Επιπλέον, οι κυβερνητικές επιτροπές προσέφεραν ένα σταθερό πλαίσιο, μέσα στο οποίο οι δύο πλευρές μπορούσαν να συζητούν θέματα δασμολογίου, ισοτιμιών ή γενικότερης εμπορικής πολιτικής. Η επιτυχία αυτών των συζητήσεων στηρίχθηκε σε μεγάλο βαθμό στις καλές σχέσεις του Βαρβαρέσου με τους Spitta και Moraht, που αποτέλεσαν τους βασικούς Γερμανούς διαπραγματευτές.⁹⁴ Καθώς όμως τα σύννεφα του πολέμου πύκνωναν πάνω από την Ευρώπη, η προσπάθεια της Ελλάδας να ισορροπήσει μεταξύ των δύο αναδυόμενων συνασπισμών γινόταν ολοένα δυσκολότερη, με αποτέλεσμα να συμπαρασύρονται και οι εμπορικές σχέσεις (βλ. ενότητα Δ).

90 Βαρβαρέσος προς Τσουδερό, 7.9.1937, όπως παρατίθεται στον Βενέζη (1966: 150ff).

91 Για το περιεχόμενο των διαπραγματεύσεων, βλ. Βενέζη (1966: 150ff) και Aufzeichnung betr. die deutsch-griechische Wirtschaftsverhandlungen (Geheim), 27.8.1937, στο PAAA-GA50. Τα κείμενα των τελικών συμφωνιών επικυρώνονται με τον Α.Ν. 1004 «περί κυρώσεως των εν Βερολίνω τη 24η Σεπτεμβρίου 1937 υπογραφισίων "Συμφωνίας περί του τρόπου πληρωμών εν τη κινήσει εμπορευμάτων μεταξύ του Βασιλείου της Ελλάδος και του Γερμανικού Κράτους" και "Συμπληρωματικής Συμφωνίας της από 24ης Μαρτίου 1928 Ελληνογερμανικής Συνθήκης Εμπορίου και Ναυτίας"», ΦΕΚ Α 521, 24.12.1937.

92 Από την άλλη, ο ισχυρισμός του Pelt (1998: 131ff) ότι «αποτελέσαν προσπάθεια εφαρμογής της οικονομικής πολιτικής του Göring στα πλαίσια του τετραετούς σχεδίου» παρερμηνεύει το περιεχόμενο των συμφωνιών, που διαμορφώθηκαν κυρίως από τον Schacht, λίγους μήνες πριν την παραίτησή του από το Υπουργείο Οικονομικών. Ο Göring άλλωστε απέδιδε πολύ μικρότερη σημασία στην ισοσκελίση του διμερούς εμπορίου, που αποτέλεσε τον βασικό πυρήνα των συμφωνιών.

93 Βλ. για παράδειγμα Rizo-Rangabe προς Spitta, 23.5.1938, και την απάντηση της γερμανικής πλευράς, 20.6.1938, αμφότερα στο BArch R901-110352.

94 Μέχρι το ξέσπασμα του πολέμου πραγματοποιήθηκαν τρεις συναντήσεις των κυβερνητικών επιτροπών· βλ. τα συναφή εμπιστευτικά πρωτόκολλα της 20.8.1938 (BArch R901-110352), 1.10.1938 (BArch R901-110349) και 26.8.1939, στο PAAA-R105895. Για τη σχέση του Βαρβαρέσου με τον Spitta, βλ. Erbach προς Auswärtiges Amt, 17.10.1938, και Spitta προς Erbach, 1.12.1938, στο PAAA-GA52.

Γ. Ακαδημαϊκές δραστηριότητες

Η μετάβαση του Βαρβαρέσου στην Τράπεζα της Ελλάδος δεν συνοδεύθηκε από αντίστοιχη περιστολή των υποχρεώσεων του στο Πανεπιστήμιο, όπου είχε επιλέξει να παραμείνει αμισθί.⁹⁵ Ίσα-ίσα, η διαίρεση των πτυχίων της Νομικής μετά το 1928 αύξησε τα οικονομικά μαθήματα, άρα και τις διδακτικές ανάγκες του προγράμματος σπουδών.

Αναλαμβάνοντας το μάθημα της Εφαρμοσμένης Πολιτικής Οικονομίας, ο Βαρβαρέσος επωμίστηκε το μεγαλύτερο μερίδιο της διδασκαλίας όσων φοιτητών επέλεγαν την κατεύθυνση των πολιτικών και οικονομικών επιστημών. Παρότι κατά καιρούς κλήθηκε να διδάξει και άλλα μαθήματα, η Εφαρμοσμένη Πολιτική Οικονομία αποτέλεσε τον βασικό άξονα της διδασκαλίας του τη δεκαετία του 1930. Ο ίδιος όριζε το αντικείμενο του μαθήματος ως τη μελέτη των μέτρων που λαμβάνει το κράτος προς πραγμάτωση των στόχων του στην οικονομία. Παράλληλα, θεωρούσε καθήκον του επιστήμονα να αξιολογεί τα μέτρα αυτά, αλλά και τους ίδιους τους στόχους της κρατικής πολιτικής:

«Ο επιστήμων, ερευνών τα εκάστοτε λαμβανόμενα μέτρα προς επίτευξιν ωρισμένων σκοπών, δεν είναι δυνατόν [...] να μην κρίνη, εάν οι σκοποί αυτοί είναι ορθοί, εάν είναι σύμφωνοι προς το οικονομικόν συμφέρον του συνόλου και τας ιδιαιτέρας φύσεως συνθήκας, αι οποίαι υπάρχουν εις ωρισμένην χώραν ή ωρισμένην κοινωνίαν και οικονομικήν οργάνωσιν. [...] κατά τούτο διαφέρει η οικονομική πολιτική από της καθαρής θεωρίας της οικονομίας, όπου δεν διατυπούμεν κρίσεις, αλλ' απλώς και μόνον επιστημονικούς κανόνες».⁹⁶

Στην πράξη, οι διαλέξεις του Βαρβαρέσου εστιάζονταν στην πολιτική του εξωτερικού εμπορίου, την οποία άλλωστε γνώριζε από πρώτο χέρι. Το 1937 ενθάρρυνε την έκδοση των πανεπιστημιακών του παραδόσεων, που αποτέλεσαν και το βασικό εγχειρίδιο για τους φοιτητές.⁹⁷

95 Για την ακρίβεια, ο Βαρβαρέσος σταμάτησε να αμείβεται από το Πανεπιστήμιο, όταν ανέλαβε τη θέση του Υποδιοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος, την άνοιξη του 1933· βλ. χειρόγραφο σχέδιο απάντησης Βαρβαρέσου προς Γαρδίκας, 11.7.1949, στο ΙΑΤΕ-A4S2Y2F4/1.

96 Μυλωνάς (1939 [1937]: 7ff).

97 Μυλωνάς (1939 [1937]). Ο Βαρβαρέσος είχε αρχικά προσπαθήσει να συντάξει ένα εγχειρίδιο με τη βοήθεια του Γεώργιου Μυλωνά· ανήμπορος να εξασφαλίσει τον απαραίτητο χρόνο, κατέληξε να ενθαρρύνει τον παλιό φοιτητή του να δημοσιεύσει τις σημειώσεις των διαλέξεων – βλ. Γ. Μυλωνάς, «Διατί απέτυχε η μεταπελευθερωτική οικονομική προσπάθεια του Βαρβαρέσου», *Οικονομικός Ταχυδρόμος* 7.3.1957, σελ. 7.

Παράλληλα, ο Βαρβαρέσος συνέχισε να συμμετέχει ενεργά στη διοίκηση της Νομικής, την οποία υπηρέτησε δύο χρονιές ως κοσμήτορας.⁹⁸ Μεταξύ των δεκάδων επιτροπών, στις οποίες κλήθηκε να συμμετάσχει, ξεχωρίζει η επιτροπή για την περιουσιακή κατάσταση του Πανεπιστημίου Αθηνών, που συστάθηκε τον Απρίλιο του 1930. Ενόψει της αναθεώρησης του πανεπιστημιακού οργανισμού, ο τότε Υπουργός Παιδείας, Γεώργιος Παπανδρέου, ζήτησε από τους Κ. Βαρβαρέσο, Ε. Τσουδερό, Δ. Μάξιμο και Θ. Πετμεζά να καταγράψουν την περιουσία του ιδρύματος και να προτείνουν μέτρα για την καλύτερη αξιοποίησή της. Η συναφής έκθεση, που υποβλήθηκε τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους, αποτέλεσε την πληρέστερη καταγραφή της περιουσίας του Πανεπιστημίου από την εποχή της ίδρυσής του. Αξιοποιώντας το προσωπικό και την τεχνογνωσία της Τράπεζας της Ελλάδος, οι συντάκτες της έκθεσης προχώρησαν στην αποτίμηση της εμπορικής αξίας όλων των χρεογράφων και ακινήτων του Πανεπιστημίου Αθηνών, ασκώντας παράλληλα κριτική για την «φανεράν έλλειψιν επαρκούς τάξεως», που είχε ως αποτέλεσμα να αγνοείται ακόμα και η τοποθεσία ορισμένων από τα ακίνητα των κληροδοτημάτων! Όπως ήταν επόμενο, η επιτροπή πρότεινε τη ριζική αναδιοργάνωση των οικονομικών υπηρεσιών, αλλά και του οικονομικού συμβουλίου της Συγκλήτου. Αναγνωρίζοντας παράλληλα την ανάγκη νέων επενδύσεων, πρότεινε την κάλυψη των κεφαλαιουχικών δαπανών από τον κρατικό προϋπολογισμό, με το Πανεπιστήμιο να επωμίζεται τις επιπρόσθετες λειτουργικές δαπάνες. Συνεπώς, η καλύτερη αξιοποίηση της πανεπιστημιακής περιουσίας αποτελούσε βασική προϋπόθεση για τη διατήρηση της οικονομικής αυτοτέλειας και την περαιτέρω ανάπτυξη του ιδρύματος.⁹⁹

Αλληλαγή σκυτάλης

Τον Απρίλιο του 1930, παραμονές της εκλογής Βαρβαρέσου στη θέση του κοσμήτορα, η Νομική Σχολή προκήρυξε τη δεύτερη τακτική έδρα της Πολιτικής Οικονομίας.¹⁰⁰ Υποψηφιότητα υπέβαλαν οι Ξενοφώντας Ζολώτας, Δημήτριος Καλιτσουνάκης και Ιωάννης Τουρνάκης. Έχοντας αναλάβει να αξιολογήσει το έργο των υποψηφίων, ο Βαρβαρέσος τάχθηκε υπέρ της εκλογής Ζολώτα, τις ικανότητες του οποίου είχε εκτιμήσει ήδη από το 1928, όταν είχε εισηγηθεί την υφηγεσία του στο Πανεπιστήμιο

Αθηνών.¹⁰¹ Λίγο αργότερα, ως μέλος της επιτροπής που είχε αναλάβει να υποδείξει στο Υπουργείο Παιδείας τους πρώτους καθηγητές της Νομικής στη Θεσσαλονίκη, ο Βαρβαρέσος είχε συμφωνήσει στον διορισμό του Ζολώτα ως τακτικού καθηγητή της νεοσύστατης σχολής.¹⁰²

Την άποψη του Βαρβαρέσου συμμεριζόταν και το δεύτερο μέλος της εισηγητικής επιτροπής, Αλέξανδρος Σβώλος. Την επιτροπή συμπλήρωνε ο Ανδρέας Ανδρεάδης, που τον καιρό της προκήρυξης απουσίαζε στο εξωτερικό. Η επιστροφή του σήμανε και τις πρώτες δυσκολίες: εκτιμώντας ότι η πλήρωση της δεύτερης τακτικής έδρας της Πολιτικής Οικονομίας ήταν άκαιρη, ο Ανδρεάδης αρνήθηκε να αξιολογήσει τις υποψηφιότητες. Δύο από αυτές, άλλωστε, έφερναν τη Σχολή σε δύσκολη θέση: τόσο ο Ζολώτας όσο και ο Καλιτσουνάκης ήταν ήδη τακτικοί καθηγητές άλλων πανεπιστημίων. Κατά τον Ανδρεάδη, τυχόν εκλογή τους στη Νομική Σχολή θα μπορούσε να δημιουργήσει τριβές με τα ιδρύματα απ' όπου προέρχονταν.¹⁰³

Προεδρεύοντας σε δύο θυελλώδεις συνεδρίες, ο Βαρβαρέσος προσπάθησε να διατηρήσει τις ισορροπίες: αναγνωρίζοντας τις επιφυλάξεις του παλιού του δασκάλου, επεσήμανε ταυτόχρονα την ανάγκη να καλυφθεί η έδρα, επιτρέποντας τον επιμερισμό των μαθημάτων μεταξύ περισσότερων διδασκόντων. Ο Ανδρεάδης ήταν ανένδοτος: μπορεί ο Βαρβαρέσος να είχε δίκιο που εξήρε τις επιστημονικές αρετές του Ζολώτα, αυτό όμως δεν αρκούσε για «να υπερνικήσωσι την κακήν εντύπωσιν ην μοι εγέννησεν η κατά τα τελευταία έτη πολιτεία του υποψηφίου». Η βασική ένσταση του Ανδρεάδη αφορούσε την πρόθεση του Ζολώτα να επιστρέψει στην Αθήνα, τρία μόλις χρόνια μετά τον διορισμό του – υπό εξαιρετικά ευνοϊκές για την ηλικία του συνθήκες – στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, που είχε τότε μεγάλη ανάγκη από καθηγητές. Έχοντας συμμετάσχει – μαζί με τον Βαρβαρέσο – στον αρχικό διορισμό του, ο Ανδρεάδης είχε διαφορετικές προσδοκίες από τον νεαρό επιστήμονα:

«Εφανταζόμην ότι ο κ. Ζολώτας θ' ανεγνώριζε τον εις την τύχην του και εις την αξίαν του οφειλόμενον διορισμόν φιλοτιμούμενος να καταστήσῃ την

98 Τα ακαδημαϊκά έτη 1930-31 και 1938-39: οι αντίστοιχες εκλογές στα *Πρακτικά Συνεδριάσεων της Νομικής Σχολής*, τόμ. 9, Συνεδρίαση της 4ης Ιουνίου 1930, σελ. 293ff και τόμ. 11, Συνεδρίαση της 15ης Ιουνίου 1938, σελ. 29ff, στο ΙΑΕΚΠΑ.

99 Βλ. Μάξιμο, Δ., Τσουδερό, Ε., Πετμεζά Θ. & Βαρβαρέσο Κ., *Έκθεση επί της περιουσιακής καταστάσεως του Πανεπιστημίου Αθηνών*, Δεκέμβριος 1930: πρβλ. Γαβρόγλου et al. (2014: 218ff).

100 *Πρακτικά Συνεδριάσεων της Νομικής Σχολής*, τόμ. 9, Συνεδρίαση της 9ης Απριλίου 1930, σελ. 279, στο ΙΑΕΚΠΑ.

101 *Πρακτικά Συνεδριάσεων της Νομικής Σχολής*, τόμ. 9, *Εισηγητική έκθεση επί των επιστημονικών έργων του υποψηφίου δι' υφηγεσίαν, κ. Ξενοφώντος Ε. Ζολώτα*, 10.2.1928, σελ. 57ff, στο ΙΑΕΚΠΑ.

102 Την επιτροπή συμπλήρωναν οι Α. Ανδρεάδης, Δ. Παπούλιας και Σ. Σεφεριάδης: βλ. *Πρακτικά Συνεδριάσεων της Νομικής Σχολής*, τόμ. 9, Συνεδρίαση της 4ης Μαρτίου 1931, σελ. 363, στο ΙΑΕΚΠΑ. Η ίδια επιτροπή είχε αποφασίσει και τον διορισμό του Δημοσθένη Στεφανίδη στη Θεσσαλονίκη.

103 Ibid., σελ. 358ff. Ο Καλιτσουνάκης δίδασκε στην Ανωτάτη Σχολή Οικονομικών και Εμπορικών Επιστημών (ΑΣΟΕΕ) από το 1923: η τοποθέτησή του εκεί είχε γίνει πάλι με πρωτοβουλία των καθηγητών της Νομικής Αθηνών.

πρωτεύουσας της Βορείου Ελλάδος και από επιστημονικής απόψεως κέντρον οικονομικών πρώτης τάξεως. [...] Αντί τούτου δ' όμως παριδών την ευγενή και πατριωτική ταύτην αποστολήν ο κ. Ζολώτας μόλις μεταβάς εις Θεσσαλονίκην δεν εσκέφθη παρά πώς να φύγη εκείθεν».¹⁰⁴

Η παρέμβαση του Ανδρεάδη υπήρξε καταλυτική. Οι ψήφοι μοιράστηκαν και, παρά τις προσπάθειες του Βαρβαρέσου να μεταπείσει τους συναδέλφους του, δύο διαδοχικές ψηφοφορίες οδηγήθηκαν σε αδιέξοδο. Ως συμβιβαστική λύση, επιλέχθηκε η ανάδειξη ενός έκτακτου καθηγητή Πολιτικής Οικονομίας για μία τριετία. Έτσι, στις 6 Μαρτίου 1931, ο Ξενοφών Ζολώτας εκλέχθηκε για πρώτη φορά καθηγητής στο Πανεπιστήμιο στο οποίο έμελλε να αφήσει το στίγμα του τις επόμενες δεκαετίες.¹⁰⁵

Το περιστατικό προκάλεσε αρκετές αναταράξεις. Ο Καλιτσουνάκης δημοσίευσε εκτενή απάντηση στην εισηγητική έκθεση της πλειοψηφίας, με την οποία στρεφόταν εναντίον των Βαρβαρέσου και Ζολώτα· ταυτόχρονα, έστειλε επιστολή στον Πρωθυπουργό Ελ. Βενιζέλο, διαμαρτυρούμενος ότι «τα οικονομικά συμφέροντα της οργανωμένης τραπεζικής τάξεως κατέστρεψαν [...] την υποψηφιότητά μου, αγωνιζομένου υπέρ της Κοινωνικής Οικονομικής Πολιτικής των Φιλελευθέρων από εικοσαετίας και πλέον». Το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης διαμαρτυρήθηκε για την εκλογή ενός τακτικού καθηγητή του στην Αθήνα, και μάλιστα σε επικουρική έδρα. Ο Ανδρεάδης, από τη μεριά του, συνέχισε να εκφράζει τις επιφυλάξεις του για το νεότερο μέλος του διδακτικού προσωπικού της Σχολής.¹⁰⁶

Πολύ μεγαλύτερα προβλήματα προξένησε, έναν χρόνο αργότερα, η προσθήκη ειδικής διάταξης στον υπό ψήφιση οργανισμό του Πανεπιστημίου, που προέβλεπε την αυτόματη μετατροπή των επικουρικών εδρών σε τακτικές, εφόσον οι κάτοχοί τους είχαν διατελέσει τακτικοί καθηγητές ομοταγούς ιδρύματος.¹⁰⁷ Αναγνωρίζοντας ότι η διάταξη αφορούσε αποκλειστικά την έδρα της Πολιτικής Οικονομίας, ο Βαρβαρέσος

¹⁰⁴ Ibid., σελ. 363. Την ίδια άποψη υποστήριξε άλλο ένα μέλος της επιτροπής του 1928, ο Δημήτριος Παππούλιας, υπενθυμίζοντας παράλληλα ότι η επιτροπή είχε προσεγγίσει τότε πρώτα τον Δ. Καλιτσουνάκη, ο οποίος ωστόσο είχε δηλώσει «εν πάσει ειλικρινεία» ότι δεν επιθυμούσε να μετακομίσει μόνιμα στη Θεσσαλονίκη.

¹⁰⁵ *Πρακτικά Συνεδριάσεων της Νομικής Σχολής*, τόμ. 9, Συνεδρίαση της 6ης Μαρτίου 1931, σελ. 376, στο ΙΑΕΚΠΑ. Η διαδικασία αυτή προβλεπόταν από το άρθρο 62 παρ. 2 του ισχύοντος Οργανισμού του Πανεπιστημίου Αθηνών (Ν. 2905, στο ΦΕΚ Α 127, 27.7.1922) για τις περιπτώσεις που κανένας υποψήφιος δεν κρινόταν κατάλληλος για τακτική έδρα.

¹⁰⁶ Επιστολή του Δ. Καλιτσουνάκη προς τον Ελ. Βενιζέλο, 26.3.1931, στο ΑΒ-Φ341/65· η διαβίβαση του εγγράφου του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης στα *Πρακτικά Συνεδριάσεων της Νομικής Σχολής*, τόμ. 10, Συνεδρίαση της 14ης Οκτωβρίου 1931, σελ. 26· για τη στάση του Ανδρεάδη, βλ. για παράδειγμα τα *Πρακτικά Συνεδριάσεων της Νομικής Σχολής*, τόμ. 10, Συνεδρίαση της 4ης Νοεμβρίου 1931, σελ. 31ff, στο ΙΑΕΚΠΑ.

¹⁰⁷ Βλ. άρθρο 346 του Ν. 5343 «περί οργανισμού του Πανεπιστημίου Αθηνών», στο ΦΕΚ Α 86, 23.3.1932.

προσπάθησε να υποδείξει «κατά τρόπον έντονον» στον Ζολώτα ότι τυχόν συναίνεσή του σε έναν τέτοιο χειρισμό θα τον αδικούσε και θα δημιουργούσε προβλήματα στη συνεργασία του με τη Σχολή, που ήταν ανέκαθεν αντίθετη σε πολιτικές παρεμβάσεις. Ο Ζολώτας απέδιδε τη διάταξη σε πρωτοβουλία βουλευτών της Μακεδονίας, που ήθελαν έτσι να διαφυλάξουν το κύρος του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης· από την άλλη, ο ίδιος δεν φαινόταν διατεθειμένος να την απορρίψει. Κατά τους Γ. Μπαλή και Κ. Τριανταφυλλόπουλο, που είχαν επίσης αποπειραθεί να τον μεταπείσουν, δικαιολογούσε τη στάση του λέγοντας πως:

«εφόσον υπάρχουν καθηγηταί – και συγκεκριμένως ο κ. Ανδρεάδης – οίτινες δηλούν ότι δεν θα τον ψηφίσουν ποτέ εις τακτικόν, ευρίσκει την διάταξιν δεδικαιολογημένην, πρόσθεσε δε ότι εις τρόπος μένει να μη θιχθή η Σχολή, δηλαδή να συγκληθῇ αὐτή προ πάσης ψηφίσεως του Οργανισμού και να τον ψηφίσῃ ως τακτικόν».¹⁰⁸

Η Νομική Σχολή ήταν ανάστατη. Παραμονές της ψήφισης του νομοσχεδίου, ο Βαρβαρέσος συγκάλεσε εκτάκτως τη συνέλευση των καθηγητών. Κατόπιν μιας ακόμη θυελλώδους συνεδρίας, η Σχολή τον εξουσιοδότησε να συναντήσει το ίδιο κίόλας απόγευμα τον Υπουργό Παιδείας, Γεώργιο Παπανδρέου, για να του επιδώσει ψήφισμα διαμαρτυρίας και να ζητήσει την απόσυρση του επίμαχου «άρθρου Ζολώτα».¹⁰⁹

Οι επόμενοι χειρισμοί του Βαρβαρέσου λειτούργησαν πυροσβεστικά. Στη διάρκεια της συζήτησης επί του νομοσχεδίου, ο Παπανδρέου διευκρίνισε ότι η διάταξη ήταν προαιρετική και το Υπουργείο δεν επρόκειτο να προχωρήσει μονομερώς σε κανέναν διορισμό. Λίγες ημέρες αργότερα, ο Ζολώτας κοινοποίησε στη Σχολή επιστολή προς τον Υπουργό, με την οποία «παρατείτ[ο] του υπό το άρθρον 346 του νέου Οργανισμού του Παν/μίου παρεχομένου δικαιώματος, όπως διορισθῇ τακτικός καθηγητής».¹¹⁰ Το περιστατικό θεωρήθηκε λήξαν και δύο χρόνια αργότερα, στις 25 Απριλίου 1934, ο Ζολώτας εκλέχθηκε τακτικός καθηγητής με την ομόφωνη πλέον στήριξη των συναδέλφων του. Εν τω μεταξύ, είχε ήδη αναλάβει τη διδασκαλία των πρωτοετών, ενώ μοιραζόταν τα φροντιστήρια της Πολιτικής Οικονομίας με τον Βαρβαρέσο, ο οποίος δίδασκε πλέον κυρίως τους φοιτητές της οικονομικής κατεύθυνσης.¹¹¹

¹⁰⁸ *Πρακτικά Συνεδριάσεων της Νομικής Σχολής*, τόμ. 10, Έκτακτη συνεδρίαση της 19ης Μαρτίου 1932, σελ. 78, στο ΙΑΕΚΠΑ.

¹⁰⁹ Ibid., σελ. 80· τον Βαρβαρέσο σε αυτή την «αποστολή» πλαισίωσαν οι Γεώργιος Μπαλής και Κωνσταντίνος Τριανταφυλλόπουλος.

¹¹⁰ *Πρακτικά Συνεδριάσεων της Νομικής Σχολής*, τόμ. 10, Συνεδρίαση της 30ής Μαρτίου 1932, σελ. 83, στο ΙΑΕΚΠΑ.

¹¹¹ *Πρακτικά Συνεδριάσεων της Νομικής Σχολής*, τόμ. 10, Συνεδρίαση της 25ης Απριλίου 1934, σελ. 262ff, στο ΙΑΕΚΠΑ.

Ο Ανδρέας Ανδρεάδης ήταν απών από την ψηφοφορία της 25ης Απριλίου. Κατά την αμέσως επόμενη συνεδρία της Σχολής, υπέβαλε την παραίτησή του από την έδρα της Δημόσιας Οικονομίας. Από κοινού με τον Πρύτανη και τον Κοσμήτορα, ο Βαρβαρέσος ανέλαβε να τον μεταπείσει, προτρέποντάς τον να αποσύρει την παραίτησή του. Ο Ανδρεάδης επέμεινε, εκφράζοντας την επιθυμία να αφοσιωθεί στην ολοκλήρωση του συγγραφικού του έργου· έναν χρόνο αργότερα, στις 29 Μαΐου 1935, άφησε την τελευταία του πνοή.¹¹² Η Νομική Σχολή είχε χάσει τον «πατριάρχη» της δημοσιονομίας· ο Βαρβαρέσος, τον σημαντικότερο δάσκαλό του.

Η παραίτηση Ανδρεάδη ολοκλήρωσε την αλλαγή σκυτάλης που είχε ξεκινήσει με την έλευση του Ξενοφώντα Ζολώτα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Γύρω από το δίδυμο των Βαρβαρέσου και Ζολώτα συγκροτήθηκε ένας αξιόλογος πυρήνας νέου επιστημονικού δυναμικού, που έπαιξε σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της οικονομικής επιστήμης στην Ελλάδα. Τα χρόνια που ακολούθησαν, η Νομική Σχολή προσέλκυσε αρκετούς νέους υφηγιτές, οι περισσότεροι από τους οποίους ακολούθησαν αργότερα ακαδημαϊκή σταδιοδρομία.¹¹³ Ο Βαρβαρέσος αποτελούσε πλέον τον αδιαφιλονίκητο πρωταγωνιστή των οικονομικών σπουδών στην Ελλάδα. Οι ακαδημαϊκές και τραπεζικές του δραστηριότητες αλληλοσυμπληρώνονταν, ενισχύοντας την επιρροή του. Στη διάρκεια της δικτατορίας Μεταξά, προσπάθησε αρκετές φορές να χρησιμοποιήσει αυτή την επιρροή για να προστατέψει τη Νομική Σχολή από πολιτικές παρεμβάσεις. Οι προσπάθειές του δεν στέφονταν πάντα με επιτυχία, πρωτίστως όταν συναντούσαν την αντίσταση του Υφυπουργού Δημοσίας Ασφαλείας του καθεστώτος, Κωνσταντίνου Μανιαδάκη.¹¹⁴

Την αλλαγή σκυτάλης ήρθε να επισφραγίσει με κάθε επισημότητα η εκλογή του Βαρβαρέσου στη θέση του Ανδρεάδη στην Ακαδημία Αθηνών. Το προφίλ του

112 *Πρακτικά Συνεδριάσεων της Νομικής Σχολής*, τόμ. 10, Συνεδρίαση της 9ης Μαΐου 1934, σελ. 266ff, στο ΙΑΕΚΠΑ. Μετά τον θάνατο του Α. Ανδρεάδη ορίστηκε τριμελής επιτροπή αποτελούμενη από τους Βαρβαρέσο, Τριανταφυλλόπουλο και Πετρόπουλο που θα επιμελούνταν την έκδοση των έργων του· *Πρακτικά Συνεδριάσεων της Νομικής Σχολής*, τόμ. 11, Συνεδρίαση της 13ης Νοεμβρίου 1935, σελ. 102ff, στο ΙΑΕΚΠΑ. Τα έργα εκδόθηκαν τελικά σε δύο τόμους το 1939-40, οπότε ο Κ. Τριανταφυλλόπουλος αντικαταστάθηκε από τον Ιερώνυμο Πίντο.

113 Βλ. Ψαλιδόπουλο (1989: 426· 1999α: 172)· υφηγιτές που ανέλαβαν τη διδασκαλία οικονομικών μαθημάτων ήταν οι Άγγελος Αγγελόπουλος, Παναγιώτης Δερτιλής, Ιερώνυμος Πίντος και Χαράλαμπος Αλιβιζάτος.

114 Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα η υπόθεση του Αλέξανδρου Σβώλου, τον οποίο το καθεστώς εκτόπισε στη Μήλο και τη Νάξο· ο Βαρβαρέσος συμμετείχε εξ αρχής στην επιτροπή που επεδίωξε να αναστείλει την ποινή, δηλώνοντας ότι «η αποχώρησις του κ. Σβώλου εκ της Σχολής αποτελεί πραγματικήν απώλειαν καθ' όσον ούτος μετά ζήλου πραγματικού επιστήμονος πάντοτε ηργάσθη τόσο εν τω Παν/μίω όσον και εκτός αυτού»· *Πρακτικά Συνεδριάσεων της Νομικής Σχολής*, τόμ. 11, Συνεδρίαση της 24ης Φεβρουαρίου 1937, σελ. 250ff, στο ΙΑΕΚΠΑ. Αντίστοιχες πρωτοβουλίες συζητήθηκαν στις συνεδριάσεις της 28ης Οκτωβρίου 1936 (σελ. 189ff), 2ας Ιουνίου 1937 (σελ. 305ff) και 7ης Ιουνίου 1939 (σελ. 210ff), όπως καταγράφονται στα *Πρακτικά Συνεδριάσεων της Νομικής Σχολής*, τόμ. 11 & 12, στο ΙΑΕΚΠΑ.

μαθητή ήταν βέβαια αρκετά διαφορετικό από αυτό του δασκάλου, τον οποίο καλείτο να αντικαταστήσει: ερευνητικά ακούραστος και πολυγραφότατος, ο Ανδρέας Ανδρεάδης είχε αρνηθεί να αναλάβει οποιαδήποτε υπουργική ή διοικητική θέση· άλλωστε, θεωρούσε την πανεπιστημιακή έδρα βωμό, οι ιερείς του οποίου δεν δικαιούνταν να ανακατεύονται στην πολιτική. Ο Βαρβαρέσος, αντίθετα, όπως θα ομολογούσε στο υπόμνημά του προς την Ακαδημία, «υστερούσε σημαντικώς» σε συγγραφικό έργο, εξαιτίας των ευθυνών που συνόδευαν τις άλλες δραστηριότητές του. Εντούτοις, πίστευε πως στην οικονομική επιστήμη:

«[...] αι λοιπαί, πλην της συγγραφικής, εκδηλώσεις της προσωπικής δραστηριότητος δεν είναι παραμελητέαι εφ' όσον έχουσιν αυστηρώς επιστημονικόν χαρακτήρα και κρίνονται ως συμβάλλουσαι εις την πληρεστέραν διαρρύθμισιν του πραγματικού οικονομικού βίου».¹¹⁵

Η εισηγητική επιτροπή αναγνώρισε στο πρόσωπο του υποψηφίου «ευτυχή σύμπτωσης λαμπράς θεωρητικής κατάρτισεως και πρακτικής εφαρμογής επιστημονικών διδαγμάτων» και πρότεινε ασμένως την ένταξή του στην οικογένεια της Ακαδημίας.¹¹⁶ Έτσι, λαμβάνοντας 26 από τις 32 ψήφους, στις 4 Ιουνίου 1936, ο Κυριάκος Βαρβαρέσος εξελέγη τακτικό μέλος της Ακαδημίας στην Τάξη των Ηθικών και Πολιτικών Επιστημών.¹¹⁷

Ο εισιτήριος λόγος του στην Ακαδημία, την άνοιξη του 1937, επέτρεψε στον Βαρβαρέσο να δώσει για άλλη μια φορά το ιδεολογικό του στίγμα γύρω από «το πρόβλημα της οικονομικής οργανώσεως», που δεν ήταν άλλο από την επιλογή του κατάλληλου οικονομικού συστήματος προς ικανοποίηση των σύγχρονων κοινωνικών αξιώσεων.¹¹⁸ Το σύστημα της ελεύθερης αγοράς, παρά τη συνεισφορά του στην επέκταση και βελτίωση της παραγωγής, εμφάνιζε σημαντικές κοινωνικές αδυναμίες, κυρίως λόγω των ανισοτήτων που ανεχόταν και εξέτρεφε. Από θεωρητικής άποψης, η ελεύθερη αγορά αναγνώριζε ως ρυθμιστή της παραγωγής τη ζήτηση, πίσω από την οποία κρυβόταν η αξία που απέδιδαν οι καταναλωτές σε κάθε προϊόν. Υποτιμούσε έτσι τον ρόλο των εισοδηματικών ανισοτήτων, που επηρέαζαν την αγοραστική δύναμη κάθε ομάδας και άρα τη συμμετοχή της στη διαμόρφωση των

115 Βαρβαρέσος, Κ., «Σημείωμα περί της επιστημονικής και κοινωνικής δράσεώς μου προς την Ακαδημίαν των Αθηνών», 31.3.1936, στο ΙΑΤΕ-A4S2Y2F5/1.

116 Την εισηγητική επιτροπή αποτελούσαν οι συνάδελφοι του Βαρβαρέσου από τη Νομική Σχολή, Γ. Μπαλής, Κ. Τριανταφυλλόπουλος και Κ. Ράλλης. Βλ. *Εκθέσις της τριμελούς επιτροπής περί των έργων του υποψηφίου εις την έδραν των Πολιτικών Επιστημών*, 30.4.1936, Φάκελος Υποψηφιότητας Κ. Βαρβαρέσου, στο AAA-E63.

117 *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, έτος 1936, τόμ. 11, Συνεδρίαση της 4ης Ιουνίου 1936, στο AAA.

118 *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, έτος 1937, τόμ. 12, Συνεδρίαση της 15ης Μαΐου 1937, σελ. 49-64, στο AAA.

αξιών.¹¹⁹ Παρέβλεπε επίσης ότι ο μισθός δεν ήταν απλά η τιμή ενός εμπορεύματος, αλλά βασικός συντελεστής της *κατανομής* του εισοδήματος μεταξύ των διαφόρων κοινωνικών τάξεων. Στην πρακτική του εφαρμογή, ο κλασικός φιλελευθερισμός είχε οδηγήσει σε σημαντικές ανισότητες, όχι μόνο οικονομικές αλλά και πολιτικές:

«Η συγκέντρωση αυτή κοινωνικής και πολιτικής δυνάμεως εις χείρας ατόμων, η δύνατο να επηρεάσει και επηρεάζει συχνάκις επικινδύνως και αυτήν την έννομον τάξιν, ήτις, υπό την επίδρασιν αυτών, κατευθύνεται εις την δημιουργίαν κοινωνικών και νομικών μορφών προσαρμοζομένων μάλλον προς τα υπ' αυτών εκπροσωπούμενα συμφέροντα παρά προς το συμφέρον του κοινωνικού συνόλου».¹²⁰

Προσπερνώντας την εναλλακτική του κομμουνισμού, που δεν αποτελούσε «πρέπον σύστημα οργάνωσης οικονομίας και κοινωνίας απαρτιζομένης εξ ελευθέρων ανθρώπων», ο Βαρβαρέσος τασσόταν υπέρ ενός συστήματος που θα παρέμενε θεμελιωμένο στην ατομική ιδιοκτησία, αλλά θα υπέτασσε την ιδιωτική πρωτοβουλία στο κοινωνικό και εθνικό συμφέρον. Αρμόδιο να διαγνώσει και ικανό να επιβάλει αυτό το συμφέρον, ήταν το Κράτος «ανεξαρτήτως της εκάστοτε μορφής, υπ' ην είναι συντεταγμένη η Πολιτεία». Εδώ βρισκόταν και η βασική αδυναμία μιας επιχειρηματολογίας που φαινόταν να λύνει το οικονομικό πρόβλημα παρακάμπτοντας το *πολιτικό* του περίβλημα:

«Παρά την θεωρητικήν διαμάχην περί το θέμα τι εκπροσωπεί πράγματι εκάστοτε η συντεταγμένη πολιτική εξουσία, δεν δυνάμεθα να αρνηθώμεν ότι το σύγχρονον Κράτος δεν δύναται να είναι, ούτω πράγματι είναι, Κράτος συμφερόντων, ουδέ Κράτος τάξεων. Είναι Κράτος κοινωνικόν, εκπροσωπούν, όχι μόνον κατά νομικόν πλάσμα αλλά και κατ' ουσίαν, την κοινωνικήν αντίληψιν και τεταγμένον να εξυπηρετή και προάγη το συμφέρον του κοινωνικού συνόλου. Έχει δε το κράτος εις την διάθεσιν αυτού προς εκπλήρωσιν της αποστολής του το άριστον και αποτελεσματικώτερον των μέσων, την επιταγήν του νόμου».¹²¹

Όση κατανόηση και αν δείξει κανείς για τα στενά περιθώρια ελιγμών που είχε ο ομιλητής το 1937, δεν μπορεί να παραβλέψει πως η βολонταριστική αυτή διατύπωση

άφηνε στο περιθώριο της ανάλυσης δύο κρίσιμα ζητήματα του «προβλήματος της οικονομικής οργάνωσης»: τη σχέση μεταξύ κράτους και επιμέρους ομάδων συμφερόντων και την αποτελεσματικότητα των νομοθετικών παρεμβάσεων στη διαρρύθμιση των οικονομικών σχέσεων.

Δ. Διοικητής τις παραμονές του πολέμου

Το καλοκαίρι του 1939, ο Μεταξάς ζήτησε από τον Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος να παραιτηθεί. Οι εφημερίδες απέδωσαν το γεγονός σε οικογενειακούς λόγους. Πραγματική αιτία ήταν η αποκάλυψη της αντικαθεστωτικής δράσης του Τσουδερού. Στη διάρκεια έρευνας στο γραφείο του Διευθυντή του Υποκαταστήματος Πειραιά, η αστυνομία είχε ανακαλύψει ιδιόχειρη επιστολή του Τσουδερού με συνωμοτικό περιεχόμενο. Έχοντας αναμειχθεί στο κίνημα της Κρήτης τον προηγούμενο χρόνο, ο Διοικητής αποτελούσε πρόσωπο-κλειδί για διάφορες αντιδικτατορικές ομάδες.¹²² Η παραίτηση και ο εκτοπισμός του στη Σύρο έθεσαν οριστικά τέλος στη θητεία του στην Τράπεζα της Ελλάδος – το τέταρτο παιδί του, όπως συνήθιζε να την αποκαλεί ο ίδιος (Δρίτσα, 2012: 5).

Διάδοχός του ορίστηκε ο Διοικητής της Εθνικής Τράπεζας, Ιωάννης Δροσόπουλος, εγείροντας ανησυχίες για την αυτοτέλεια του εκδοτικού ιδρύματος. Οι δραστηριότητες της Εθνικής, πολλές από τις οποίες αφορούσαν τη χρηματοδότηση της πολεμικής βιομηχανίας, της είχαν εξασφαλίσει προνομιακή σχέση με το καθεστώς στα τέλη της δεκαετίας του 1930. Τόσο οι Υπουργοί Οικονομικών και Εθνικής Οικονομίας, Ανδρέας Αποστολίδης και Ιωάννης Αρβανίτης, όσο και ο Υπουργός Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως, Αλέξανδρος Κορυζής, προέρχονταν από τους κόλπους της. Έτσι, η επιλογή Δροσόπουλου δεν εξέπληξε κανένα· ο θάνατός του, λίγες ημέρες αργότερα, τους αιφνίδιασε όλους. Αναζητώντας διάδοχο, ο Μεταξάς στράφηκε στο πρόσωπο του παλαιότερου Υποδιοικητή του ιδρύματος. Έτσι στις αρχές Αυγούστου του 1939, ο Κυριάκος Βαρβαρέσος έγινε ο τέταρτος Διοικητής της Τράπεζας της

¹¹⁹ Ο ρόλος των κοινωνικών τάξεων στη διαμόρφωση των αξιών αναπτύσσεται περαιτέρω στις «Σκέψεις τινές περί του προβλήματος της αξίας», ένα σύντομο κείμενο με το οποίο ο Βαρβαρέσος συμμετείχε στον τόμο που εκδόθηκε το 1940 στη μνήμη του Ανδρέα Ανδρεάδη· βλ. Βαρβαρέσος (1940: 343ff). Σημειωτέον ότι ο Βαρβαρέσος είχε αναλάβει την επιμέλεια του τόμου αυτού, σε συνεργασία με τους Ι. Πίντο, Ξ. Ζολώτα, Α. Αγγελόπουλο και Γ. Πετρόπουλο.

¹²⁰ *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, έτος 1937, *op.cit.*, σελ. 58.

¹²¹ *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, έτος 1937, *op.cit.*, σελ. 60 & 63.

¹²² Αυτό μαρτυρούσαν άλλωστε οι συχνές προτροπές του στον Βρετανό πρέσβη στην Αθήνα, μέσω των οποίων προσπαθούσε να πείσει τους Βρετανούς να άρουν την υποστήριξή τους στον Μεταξά· βλ. Κολιοπούλου (1977: 80ff & 148ff). Για το παρασκήνιο της παραίτησης Τσουδερού, βλ. Δαφνή (1997 [1974]: 874ff), Βενέζη (1966: 162ff) και τις εγγραφές του ίδιου του δικτάτορα στο προσωπικό του ημερολόγιο της 26ης, 27ης και 30ής Ιουνίου 1939 (Μεταξάς, 1960: 366).

Ελλάδος· χρέν Υποδιοικητή ανέλαβε ο Αρβανίτης, διατηρώντας το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας και τον σύνδεσμο με την Εθνική Τράπεζα.¹²³

Οι συνθήκες υπό τις οποίες ο Βαρβαρέσος ανέλαβε τη Διοίκηση του εκδοτικού ιδρύματος ήταν ενδεικτικές των σχέσεών του με το καθεστώς της 4ης Αυγούστου. Σε αντίθεση με τον Δροσόπουλο, ο Βαρβαρέσος ουδέποτε αποτέλεσε μέλος του στενού κύκλου του Μεταξά. Σε αυτό συνέβαλαν το βενιζελικό του παρελθόν και η αποστροφή του προς τις φασιστικές αποχρώσεις του «Τρίτου Ελληνικού Πολιτισμού».¹²⁴ Από την άλλη, όπως και οι προκάτοχοί του, ο Μεταξάς εκτιμούσε τις δεξιότητες του Υποδιοικητή, στον οποίο είχε μάλιστα προτείνει να αναλάβει το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας. Ο Βαρβαρέσος είχε αρνηθεί, παρέμεινε όμως στην Τράπεζα για να συνεχίσει την πολιτική που είχε εγκαινιάσει το 1932.¹²⁵ Απαντώντας σε όσους τον κατηγορούσαν ότι συνεργάστηκε με τη δικτατορία, θα έγραφε στον αδελφό του αρκετά χρόνια αργότερα:

«Δεν έχω καμμίαν δυσκολία να ομολογήσω με υπερηφάνειαν ότι κατόρθωσα να εξυπηρετήσω τα συμφέροντα της κοινωνίας και του κράτους και επί των δημοκρατικών κυβερνήσεων και επ' αυτών ακόμη των δικτατορικών συμπεριλαμβανομένης και της δικτατορίας Μεταξά. Η διατήρηση της νομιμοκρατικής και οικονομικής μας σταθερότητας ήταν εν πολλοίς έργο μου, η δε νομοθεσία που εισήγαγον το 1932 ως υπουργός των Οικονομικών έμεινε αμετάβλητος διά μέσου των κομματικών ευτελών αγώνων, των κυβερνητικών και των καθεστωτικών μεταβολών».¹²⁶

Ο Βαρβαρέσος υπήρξε ένας από τους πολλούς τεχνοκράτες, τραπεζίτες και ακαδημαϊκούς που συνεργάστηκαν με το καθεστώς της 4ης Αυγούστου, όχι χάριν των ιδεολογικών τους καταβολών, αλλά εξαιτίας της απογοήτευσής

τους από τη λειτουργία του πολιτικού συστήματος και της προσδοκίας μιας αποτελεσματικότερης διοίκησης, προστατευμένης από κομματικές έριδες (βλ. Mazower, 1991: 290). Καρπός της ίδιας απογοήτευσης ήταν η επιφύλαξη με την οποία θα αντιμετώπιζε στο εξής τους πολιτικούς του παλαιοκομματικού συστήματος (βλ. κεφάλαιο 7).

Μάχη με τον χρόνο: μεταξύ Γερμανίας και Βρετανίας

Είχε περάσει λιγότερος από ένας μήνας από την ορκωμοσία Βαρβαρέσου, όταν τα γερμανικά στρατεύματα εισέβαλαν στην Πολωνία. Η Ευρώπη βυθιζόταν και πάλι στον πόλεμο. Απευθυνόμενος στο Γενικό Συμβούλιο της Τράπεζας, ο νέος Διοικητής ομολογούσε πως: «ηρνούμην να πιστεύσω, ότι η γενεά ημών, έχουσα ακόμη ζωντανή και πρόσφατον την εικόνα του τελευταίου μεγάλου πολέμου και των καταστροφών τας οποίας επέφερε, θα παρίστατο και πάλιν μάρτυς μιας νέας συρράξεως των ισχυροτέρων οργανωμένων δυνάμεων του κόσμου. [...] Φαίνεται όμως ότι το ατελές όργανον της ατομικής λογικής δεν δύναται να συλλάβη τα ελατήρια της ομαδικής ενέργειας ουδέ να κατανοήση τους νόμους, εις ους υπακούει η ιστορική εξέλιξις».¹²⁷

Η έκρηξη του πολέμου προκάλεσε σημαντική αναστάτωση στο κοινό, που έσπευσε να αποσύρει τις καταθέσεις του. Μην θέλοντας να επιβάλει περιορισμούς στις αναλήψεις, ο Βαρβαρέσος έδωσε εντολή στο εκδοτικό ίδρυμα να προσφέρει απεριόριστη ρευστότητα στις τράπεζες. Μέσα σε δύο μήνες, η κυκλοφορία τραπεζογραμματίων αυξήθηκε κατά 35%, προκαλώντας φόβους για έξαρση του πληθωρισμού. Ο Βαρβαρέσος πόνταρε σε ψυχολογικούς παράγοντες: βλέποντας τις τράπεζες να λειτουργούν ομαλά, οι πολίτες θα ανακτούσαν την εμπιστοσύνη τους στο εθνικό νόμισμα. Έτσι και έγινε: οι καταθέσεις ανέκαμψαν, ενώ οι τιμές των περισσότερων αγαθών παρέμειναν αμετάβλητες. Κερδίζοντας τη μάχη των προσδοκιών, η Τράπεζα της Ελλάδος απέκτησε μεγαλύτερα περιθώρια ελιγμών: η διάθεση του κοινού να κρατήσει περισσότερες δραχμές τής επέτρεψε να αυξήσει την προσφορά χρήματος χωρίς να ανησυχήσει για την εξέλιξη των τιμών. Μέχρι την κήρυξη του ελληνοϊταλικού πολέμου η Τράπεζα διοχέτευσε 2,5 δισεκ. νέες δραχμές στην οικονομία, καλύπτοντας έτσι πολλές από τις έκτακτες δαπάνες του Δημοσίου.¹²⁸

123 Για τον ρόλο της Εθνικής, βλ. Finlayson, H., *Impressions of a visit to Greece*, 5.10.1938, στο OV80-16/104, Pelt (1998: 186) και Κωστή (2003: 513ff). Ο Δροσόπουλος πέθανε στις 27 Ιουλίου 1939· το Γενικό Συμβούλιο εισηγήθηκε στην κυβέρνηση τον διορισμό Βαρβαρέσου στις 2 Αυγούστου (βλ. *Πρακτικά Γενικού Συμβουλίου*, Βιβλίο 9, σελ. 286, στο IATE-A1S2Y1F9)· το συναφές διάταγμα του Υπουργείου Οικονομικών δημοσιεύθηκε δύο μέρες αργότερα (ΦΕΚ Γ 171, 4.8.1939)· η πρώτη ημερήσια διαταγή του Βαρβαρέσου εκδόθηκε στις 11 Αυγούστου (IATE-A4S2Y2F2/4).

124 Όπως και ο Τσουδερός, ο Βαρβαρέσος αντιτάχθηκε στη συμμετοχή της κόρης του στην Εθνική Οργάνωση Νεολαίας (ΕΟΝ). Άλλωστε, κανένα από τα παιδιά της ευρύτερης οικογένειας δεν συμμετείχε στην ΕΟΝ. Σε αυτό βοήθησαν και οι γονείς, εξασφαλίζοντας σε κάποιες περιπτώσεις «πλαστά» ιατρικά πιστοποιητικά· προσωπική συνέντευξη με Ντένη Ζαχαρόπουλο, 1.10.2013.

125 Βλ. «Νυκτερινόν Υπουργικόν Συμβούλιον», *Ελεύθερον Βήμα*, 19.8.1936, σελ. 4. Από την άλλη, ο ισχυρισμός του Παπαναστασίου (2009: 211) ότι ο Βαρβαρέσος υπήρξε ο «ιθύνων νους των οικονομικών της 4ης Αυγούστου», στηριζόμενος σε εκτίμηση του Γερμανού πρέσβη, γραμμένη λίγες εβδομάδες μετά την ανάληψη των καθηκόντων του, απλουστεύει τον τρόπο λειτουργίας του καθεστώτος και αδικεί τα διαθέσιμα τεκμήρια· contra Iatrides (1980: 149 & 164).

126 Προσωπική επιστολή προς Αχιλλέα Βαρβαρέσο, 3.12.1944, στο IATE-A4S2Y1F15/1.

127 *Πρακτικά Γενικού Συμβουλίου* της 24ης Φεβρουαρίου 1940, Βιβλίο 10, σελ. 39, στο IATE-A1S2Y1F10.

128 Βλ. Βαρβαρέσο, Κ., *Η δράσις μου εις την Διοίκησιν...*, *op.cit.*, σελ. 3, στο IATE-A4S2Y2F2/22· τα στοιχεία για τη μεταβολή της κυκλοφορίας και τις προκαταβολές στο Δημόσιο από το Τράπεζα της Ελλάδος (1941), *op.cit.*

Τα μεγαλύτερα προβλήματα που αντιμετώπισε η χώρα αφορούσαν τη διεξαγωγή του εξωτερικού εμπορίου και την τροφοδοσία της οικονομίας. Με την έναρξη των εχθροπραξιών, οι εμπόλεμες χώρες έθεσαν επιπλέον περιορισμούς στις εξωτερικές συναλλαγές. Ταυτόχρονα, στις διεθνείς αγορές εμφανίστηκαν οι πρώτες ελλείψεις και ανατιμήσεις προϊόντων. Ο βρετανικός στόλος απέκλεισε τη Μεσόγειο και επιτηρούσε τη ροή των εμπορευμάτων από και προς τις ουδέτερες χώρες. Οι σύμμαχοι διεκδικούσαν τη ναύλωση του ελληνικού εμπορικού στόλου και τη μείωση των εξαγωγών στη Γερμανία. Στα μάτια των Γερμανών, καμία από τις δύο ενέργειες δεν ήταν συμβατή με την ουδετερότητα που διακήρυτε η ελληνική κυβέρνηση.¹²⁹

Ο εναγκαλισμός των βαλκανικών οικονομιών από τη Γερμανία δεν είχε περάσει απαρατήρητος στη Βρετανία, που είχε αναζητήσει τρόπους να μειώσει τη γερμανική επιρροή. Η αρμόδια επιτροπή που είχε συσταθεί στο Treasury το 1938, υπό την προεδρία του Sir Frederick Leith-Ross, είχε επιδιώξει να ενθαρρύνει την αγορά ελληνικών καπνών από τη βρετανική καπνοβιομηχανία. Ωστόσο, οι επαφές των Βαρβαρέσου και Αποστολίδη στο Λονδίνο είχαν καταλήξει σε αδιέξοδο. Επισημαίνοντας την προτίμηση των καταναλωτών για ποικιλίες Virginia και την αδυναμία τους να ανταγωνιστούν τις γερμανικές τιμές, οι εκπρόσωποι της Imperial Tobacco είχαν αρνηθεί να παραγγείλουν ελληνικά καπνά.¹³⁰ Έναν χρόνο αργότερα, ο Leith-Ross επισκέφθηκε την Αθήνα και το Βουκουρέστι, προσφέροντας εξαγωγικές πιστώσεις και υποσχέσεις στενότερης συνεργασίας. Παρά τις κοπιώδεις διαπραγματεύσεις και μια διήμερη εκδρομή στους Δελφούς, συνοδεία των Τσουδερού και Βαρβαρέσου, οι δύο πλευρές δε μπόρεσαν να συμφωνήσουν: τα ελληνικά καπνά και οι εισαγωγές από τη ζώνη της στεριλίνας αποτελούσαν τα βασικά αγκάθια σε μία συζήτηση που ποτέ δεν ξέφυγε από τη σκιά του ελληνικού χρέους. Τελικά, τον Ιούλιο του 1939, ο Μεταξάς δέχθηκε την προσφορά εγγυήσεων αξίας δύο εκατ. λιρών για την προμήθεια αγγλικών προϊόντων· τα πιο φιλόδοξα σχέδια για την αγορά ελληνικού καπνού από το βρετανικό Board of Trade έμειναν για μια ακόμη φορά στα χαρτιά.¹³¹

Για τον Βαρβαρέσο, η αποτυχία των Βρετανών να αμφισβητήσουν τη γερμανική ηγεμονία στα Βαλκάνια έβρισκε την εξήγησή της στις διαφορετικές αντιλήψεις των

δύο χωρών για τη σχέση του ατόμου με την κοινωνία. Ανατρέχοντας στις εμπορικές διαπραγματεύσεις του 1938, θα εξηγούσε αργότερα πως:

«η μεν [βρετανική] Κυβέρνησις ευρίσκετο εν αδυναμία να ασκήσῃ κάποιαν επιβολήν επί των ιδιωτικών επιχειρήσεων, λόγω του συστήματος της ελευθερίας το οποίον εκράτει, αι δε ιδιωτικά επιχειρήσεις δεν ήσαν αρμόδιοι να εξυπηρετήσουν γενικώτερα συμφέροντα της χώρας, διότι ενδιεφέροντο μόνον διά τα συμφέροντα των μετόχων των. [...] Τουναντίον εν Γερμανία, πολύ προ της εμφανίσεως του Χιτλερισμού, η οργάνωσις του Κράτους, της Κοινωνίας και της Οικονομίας, είχε λάβῃ περισσότερον κοινωνικόν χαρακτήρα. [...] το Κράτος, ως εκπροσωποῦν το Κοινωνικόν Συμφέρον, ήσκει διαρκώς μεγαλύτεραν επίδρασιν επί της διαμορφώσεως της Κοινωνίας και της Οικονομίας και ενεφανίζετο ως ελέγχον και κηδεμονεύον την ατομικὴν ἐνέργειαν».¹³²

Αποτέλεσμα αυτής της κηδεμονίας ήταν ο καλύτερος συντονισμός των ιδιωτικών συμφερόντων και η σταθερή προσήλωση σε έναν απώτερο εθνικό στόχο – όσο καταστροφικός και αν έμελλε αυτός να αποδειχθεί για την υπόλοιπη Ευρώπη. Χάρη σε αυτή την πολιτική, η Γερμανία μπόρεσε να προσφέρει καλύτερες τιμές στους Έλληνες εξαγωγείς και να προμηθεύσει κάρβουνο, χάλυβα και βιομηχανικά είδη στην ελληνική αγορά. Όσο δυσάρεστες και αν ήταν οι *πολιτικές* προεκτάσεις του, το ελληνογερμανικό clearing είχε συμβάλει στη σταθεροποίηση των αγροτικών εισοδημάτων και στην ανάκαμψη της ελληνικής οικονομίας. Αντίθετα, η βρετανική προσκόλληση στον φιλελευθερισμό δεν είχε επιτρέψει στους Άγγλους να προβάλουν ένα ανάχωμα στην προγραμματισμένη δράση του αντιπάλου τους.¹³³

Το ξέσπασμα του πολέμου μετέβαλε τις βρετανικές προτεραιότητες. Οι συναλλαγές με την Ελλάδα απέκτησαν στρατηγική και πολιτική σημασία. Τον Νοέμβριο του 1939, η βρετανική κυβέρνηση αποφάσισε να αυξήσει τις εισαγωγές ελληνικών αγαθών μέσω μιας σειράς κρατικών παραγγελιών· οι παραγγελίες αφορούσαν κυρίως μεταλλεύματα και αγροτικά προϊόντα, συμπεριλαμβανομένων καπνών αξίας 500.000 στερλινών. Σε ερώτηση του Αμερικανού συναδέλφου του σχετικά με το τι θα έκανε η Αγγλία τα ελληνικά καπνά, ο Βρετανός πρέσβης αποκρίθηκε

¹²⁹ Για το ζήτημα των ελληνοβρετανικών σχέσεων τις παραμονές του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, η καλύτερη πηγή παραμένει ο Κολιόπουλος (1977: κεφ. 4)· για τις γερμανικές αντιδράσεις, βλ. Pelt (1998: 236ff).

¹³⁰ Η αφήγηση των διαπραγματεύσεων στο Βαρβαρέσο, Κ., *Ο ελληνικός αγών: οικονομικά συμφέροντα και ηθικοί παράγοντες*, ομιλία στο Royal Institute for International Affairs (Chatham House), 2.12.1941, στο IATE-A4S1Y1F32/6· για τη βρετανική πλευρά, βλ. Leith-Ross (1968: 260ff).

¹³¹ Η σχετική συμφωνία είναι η *Anglo-Greek Guarantee Agreement (Agreement relating to guarantees in connection with the export to Greece of goods manufactured in the United Kingdom)* της 12.9.1939. Για τις διαπραγματεύσεις στην Αθήνα και το Λονδίνο, βλ. Leith-Ross (1968: 267ff) και Cobbold, C., "Note on Greek and Turkish Tobacco", 23.5.1939, στο OV80-17/25c, καθώς και τη συναφή αλληλογραφία της Πρεσβείας, στο FO371-23761.

¹³² Βαρβαρέσο, Κ., *Ο ελληνικός αγών...*, *op.cit.*, σελ. 10 & 12.

¹³³ Ο Βαρβαρέσο απέρριπτε τις αιτιάσεις όσων παρουσίαζαν το ελληνογερμανικό εμπόριο ως εκμεταλλευτικό, επικαλούμενοι τη δευτερεύουσα σημασία ή τις τεχνητά υψηλές τιμές των γερμανικών εξαγωγών στην Ελλάδα· η σύγχρονη έρευνα για τη γερμανική εμπορική πολιτική στα Βαλκάνια φαίνεται να συμφωνεί μαζί του – βλ. Milward (1981: 401) και Roselli (2014: 141-146).

φλεγματικά: «δεν ξέρω· φαντάζομαι θα τα πετάξει στη θάλασσα».¹³⁴ Η διατύπωση δεν άφηνε περιθώρια αμφιβολίας ως προς τον βρετανικό στόχο, που δεν ήταν άλλος από την εμπορική απομόνωση της Γερμανίας. Αυτό ήταν άλλωστε το σκεπτικό πίσω από την προσωρινή συμφωνία στην οποία είχαν καταλήξει οι δύο πλευρές στις αρχές Οκτωβρίου: η Ελλάδα δεσμεύθηκε να περιορίσει τις εξαγωγές της στη Γερμανία, με αντάλλαγμα τη διέλευση βασικών αγαθών από τον βρετανικό ναυτικό αποκλεισμό.¹³⁵ Τον ίδιο καιρό, το αγγλικό Υπουργείο Ναυτιλίας προσπαθούσε να πείσει τους Έλληνες εφοπλιστές να ναυλώσουν τα πλοία τους για τη μεταφορά συμμαχικών εφοδίων. Στη σκιά του πολέμου, οι ελληνοβρετανικές σχέσεις γνώριζαν ξαφνική αναθέρμανση.

Ο Μεταξάς παρακολουθούσε τις εξελίξεις με αμφιθυμία (Κολιόπουλος, 1977: 130). Από τη μια, η τροφοδοσία της ελληνικής οικονομίας εξαρτιόταν από τη βρετανική πολιτική στη Μεσόγειο· από την άλλη, η ικανοποίηση των βρετανικών αιτημάτων ήταν φυσικό να προκαλέσει την αντίδραση του Άξονα. Τον Ιανουάριο του 1940, οι Βαρβαρέσος και Αποστολίδης ταξίδεψαν στο Λονδίνο. Προϊόν των πολυήμερων διαπραγματεύσεων, στο περιθώριο των οποίων ο Βαρβαρέσος απέσπασε έναν νέο συμβιβασμό για το χρέος, ήταν η εμπορική συμφωνία της 26ης Ιανουαρίου 1940. Η Ελλάδα δεσμεύθηκε να περιορίσει τις εξαγωγές πρώτων υλών – πρωτίστως μεταλλευμάτων – στη Γερμανία, με αντάλλαγμα την τροφοδοσία της ελληνικής αγοράς με σιτηρά, ζάχαρη, πετρελαιοειδή και άλλα βασικά αγαθά· ταυτόχρονα, η Βρετανία υποσχέθηκε να αγοράζει 55.000 τόνους ελληνικού χρωμίτη κάθε χρόνο, αντισταθμίζοντας έτσι τις πωλήσεις που θα εκτρέπονταν από τη γερμανική αγορά.¹³⁶

Με τη συμφωνία της 26ης Ιανουαρίου 1940, η Ελλάδα προσχωρούσε ουσιαστικά στον οικονομικό πόλεμο κατά της Γερμανίας. Η περικοπή των εξαγωγών συνιστούσε ευθεία παράβαση των όρων του ελληνογερμανικού εμπορίου, όπως είχαν διαμορφωθεί από τις συμφωνίες Σπίττα-Βαρβαρέσου. Οι Γερμανοί βέβαια αναγνώριζαν τις δυσκολίες που προκαλούσε στην Ελλάδα ο ναυτικός αποκλεισμός και είχαν δεχθεί

να περιορίσουν το διμερές εμπόριο κατά 30% έναντι των προπολεμικών στόχων. Άλλωστε, και οι ίδιοι δυσκολεύονταν πλέον να εξασφαλίσουν τις προμήθειες που είχαν τάξει, πόσο μάλλον να παραδώσουν στρατιωτικό υλικό στις ελληνικές ένοπλες δυνάμεις.¹³⁷ Εντούτοις, τόσο η ναύλωση εμπορικών πλοίων στους συμμάχους, όσο και η εκούσια παρακάλυψη των εξαγωγών στη Γερμανία δεν συμβιβάζονταν εύκολα με την ελληνική ουδετερότητα. Στη σκιά του πολέμου, οι ελληνογερμανικές σχέσεις γνώριζαν ξαφνική υπερθέρμανση.

Τους μήνες που ακολούθησαν, η ελληνική πλευρά εφνύρε διάφορα τεχνάσματα για να περιορίσει τις εξαγωγές στη Γερμανία, κυρίως όσες αφορούσαν στρατηγικά εφόδια. Πότε ο Βαρβαρέσος ανέστελλε τις προκαταβολές στους εξαγωγείς, εκφράζοντας ανησυχία για το υπόλοιπο του clearing· πότε η κυβέρνηση έθετε την παράδοση των στρατιωτικών παραγγελιών ως προϋπόθεση για τη συνέχιση των εξαγωγών· πότε και οι δύο ζητούσαν την περικοπή των συναλλαγών, λόγω δυσκολιών στις μεταφορές. Κάποιες από τις δυσκολίες ήταν τεχνητές: έχοντας συμφωνήσει να παραλαμβάνει κάρβουνο και να επιστρέφει τα βαγόνια με μεταλλεύματα, η κυβέρνηση επικαλέστηκε την έλλειψη οργάνωσης και προσωπικού των ελληνικών σιδηροδρόμων για να δικαιολογήσει το γεγονός ότι εκατοντάδες γερμανικά βαγόνια παρέμεναν φορτωμένα στις αποβάθρες. Στην πραγματικότητα, τα γερμανικά προϊόντα παρέμεναν καθηλωμένα καθ' υπόδειξη των ελληνικών αρχών.¹³⁸

Το Βερολίνο ήταν καχύποπτο. Πριν ακόμα πέσουν στα χέρια τους εμπιστευτικά έγγραφα που αποκάλυπταν το περιεχόμενο της ελληνοβρετανικής συμφωνίας, οι Γερμανοί υποψιάζονταν ότι οι καθυστερήσεις ήταν σκόπιμες. Στις αρχές Απριλίου, ο Erbach ενημέρωσε τον Μεταξά ότι το Βερολίνο σκεφτόταν να «παγώσει» τις αγορές καπνού σε αντίποινα για τα εμπόδια που συναντούσε η μεταφορά χρωμίτη στη Γερμανία. Ο Μεταξάς διέψευσε την ύπαρξη οποιασδήποτε πρόθεσης και παρακάλεσε τον Γερμανό πρέσβη να μεσολαβήσει για να συνεχιστούν κανονικά

¹³⁴ Iatrides (1980: 141)· για τις βρετανικές πρωτοβουλίες ενόψει των διαπραγματεύσεων για την εμπορική συμφωνία του Ιανουαρίου του 1940, βλ. "Memorandum", 14.11.1939, και τηλ/ματα 506, 507, 508, Foreign Office προς Palaret, 25.11.1939, όλα στο FO371-23766.

¹³⁵ Βλ. Palaret προς Metaxas, 6.10.1939, και την απάντηση του Μεταξά, 9.10.1939, αμφότερα στο FO372-23765· για τις γερμανικές αντιδράσεις, βλ. Wühl προς Erbach, 23.9.1939, και την απάντηση του Γερμανού πρέσβη στις 28.9.1939, αμφότερα στο PAAA-R105895 (Handakten Clodius).

¹³⁶ Βλ. *War Trade Agreement*, 26.1.1940, στο FO371-24904, όπου και οι λεπτομέρειες των σχετικών διαπραγματεύσεων, στη διάρκεια των οποίων το Treasury επιχείρησε να συνδέσει το ζήτημα του ελληνικού χρέους με την αγορά καπνών. Η Γαλλία προσχώρησε στη συμφωνία λίγες ημέρες αργότερα· βλ. Moraht, H. "Vermerk", 27.11.1940, στο PAAA-R105896 (Handakten Clodius). Λίγο νωρίτερα, είχαν ολοκληρωθεί και οι επαφές με τους εκπροσώπους των εφοπλιστών· βλ. *Record of agreement reached at discussions between representatives of the Greek ship-owners and representatives of the Allied governments*, 22.1.1940, στο OV6-268/8.

¹³⁷ Moraht προς Erbach, 21.9.1939· Wühl προς Erbach, 5.10.1939, αμφότερα στο PAAA-R105895 (Handakten Clodius). Για τη συμφωνία περιορισμού των ορίων εξαγωγών/εισαγωγών κατά 30% έναντι των συμφωνηθέντων, βλ. Moraht προς Rizo-Rangabe, 27.11.1939, και την απάντηση του Έλληνα πρέσβη με ημερομηνία 29.11.1939, αμφότερα στο BArch R901-110353.

¹³⁸ Βλ. Telefonat aus Athen (Höfingshoff), 16.2.1940, στο BArch R901-110353· Moraht προς Erbach, 27.3.1940, στο PAAA-R105895 (Handakten Clodius)· τηλ/μα 457, Palaret προς Foreign Office, 7.10.1940, στο FO371-24914. Οι ελληνικές εξηγήσεις για τις δυσκολίες στο εμπόριο αναπτύσσονται σε ειδικό υπόμνημα της 25.4.1940, στο BArch R901-110354, όπου και η αντίδραση του Erbach με ημερομηνία 3.5.1940.

οι παραγγελίες καπνού.¹³⁹ Δύο μήνες αργότερα ήρθε η σειρά του Βαρβαρέσου να αντιμετωπίσει τη γερμανική καχυποψία. Στο περιθώριο των ετήσιων εμπορικών συνομιλιών, ο επικεφαλής της γερμανικής επιτροπής, Hans Moraht, ζήτησε να μιλήσει ιδιαίτερα με τον Έλληνα ομόλογό του. Στη διάρκεια της μεταξύ τους συνάντησης, ο Moraht έδειξε στον Βαρβαρέσο αντίγραφο βρετανικού εγγράφου, που αναφερόταν στη συμφωνία της 26ης Ιανουαρίου, ζητώντας του να ανοίξει τα χαρτιά του:

*«Ο Βαρβαρέσος, που προσπαθούσε συνεχώς να αλλάξει θέμα και ήταν φανερό πως αισθανόταν εξαιρετικά άβολα, είπε τελικά, όταν του έθεσα το ερώτημα [ευθέως], ότι δεν μπορούσε να απαντήσει προτού ρωτήσει την κυβέρνηση του, η οποία ενδεχομένως να μην έκρινε σκόπιμη μια τέτοια συζήτηση. Εγώ του εξήγησα πως [...] η απροθυμία του να συζητήσει το θέμα χωρίς να συμβουλευθεί την κυβέρνησή του, μαρτυρούσε την ύπαρξη ζητήματος πολιτικής εμπιστοσύνης, που θα μπορούσε να επισκιάσει κάτι περισσότερο από τις οικονομικές σχέσεις των δύο χωρών».*¹⁴⁰

Λίγες ημέρες αργότερα, η Ιταλία μπήκε στον πόλεμο επισκιάζοντας κάτι περισσότερο από τις ελληνογερμανικές σχέσεις. Τους μήνες που ακολούθησαν, η Γερμανία σκλήρυνε τη στάση της, θεωρώντας πως η μεταβολή στις πολεμικές ισορροπίες όφειλε να στρέψει την Ελλάδα εγγύτερα στις δυνάμεις του Άξονα.¹⁴¹ Οι πιέσεις που ασκούσαν στον Βαρβαρέσο αυξήθηκαν, ώσπου έδωσαν τη θέση τους στην αμχανία που προκάλεσε η ιταλική εισβολή.

Οι πιέσεις δεν αφορούσαν μόνο το εμπόριο ή τη ναύλωση του εμπορικού στόλου. Οι Γερμανοί διεκδικούσαν επίσης την αναπροσαρμογή της διμερούς ισοτιμίας: έχοντας επιλέξει να προσδέσει τη δραχμή στη στερλίνα, η αξία της οποίας είχε αρχίσει να υποχωρεί, η Ελλάδα όφειλε να υποτιμήσει το νόμισμά της έναντι του μάρκου. Σε διαφορετική περίπτωση, την ίδια στιγμή που η Reichsbank κρατούσε το μάρκο σταθερό έναντι του αμερικανικού νομίσματος, η δραχμή γινόταν φθηνότερη σε δολάρια αλλά όχι σε μάρκα. Το καλοκαίρι του 1940, η απόκλιση των ισοτιμιών ξεπέρασε το 50%. Οι εκπρόσωποι της Reichsbank ζήτησαν από τον Βαρβαρέσο

¹³⁹ Για τις γερμανικές υποψίες και απειλές, βλ. Wiehl προς Erbach, 5.2.1940· Erbach προς Auswärtiges Amt, 2.4.1940· στο PAAA-R105895 (Handakten Clodius). Για τις πληροφορίες των γερμανικών μυστικών υπηρεσιών σχετικά με το περιεχόμενο της ελληνοβρετανικής συμφωνίας, βλ. Chef der Sicherheitspolizei προς Auswärtiges Amt, 18.5.1940, στο BArch R901-110354 και Moraht, H., "Vermerk", 27.11.1940, στο PAAA-R105896 (Handakten Clodius).

¹⁴⁰ Moraht προς Auswärtiges Amt, *Delegationsbericht*, 13.6.1940, στο BArch R901-110354.

¹⁴¹ Για τη σκλήρυνση της γερμανικής στάσης, βλ. Wiehl προς Erbach, 14.6.1940 και Clodius προς Moraht και Erbach, 22.6.1940, αμφότερα στο PAAA-R105895 (Handakten Clodius). Βλ. επίσης Aufzeichnung (Clodius), 21.8.1940, στο PAAA-R105896 (Handakten Clodius).

να ανατιμήσει το μάρκο από τις 42,5 στις 63 δραχμές. Ο Διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος αρνήθηκε κατηγορηματικά, υπενθυμίζοντας στους συνομιλητές του πως οι ισοτιμίες του μάρκου δεν προσδιορίζονταν στην ελεύθερη αγορά και άρα δεν ήταν συγκρίσιμες με τη στερλίνα, που παρέμενε μετατρέψιμη σε δολάρια. Άλλωστε, μια τόσο μεγάλη υποτίμηση θα επιδείνωνε δραματικά τους ελληνικούς όρους εμπορίου και θα προκαλούσε σοβαρές πληθωριστικές πιέσεις. Το Βερολίνο θεώρησε τη στάση του Βαρβαρέσου αγενή, δέχθηκε ωστόσο να συμβιβαστεί με μια συμβολική υποτίμηση (46,5 δρχ./μάρκο), συνοδευόμενη από τη δέσμευση ότι, στο εξής, η ισοτιμία του μάρκου θα παρακολουθούσε τυχόν μεταβολές στην τιμή του δολαρίου.¹⁴²

Οι πιέσεις δεν προέρχονταν μόνο από την πλευρά των Γερμανών. Θέλοντας να εξοικονομήσουν δολάρια, οι Βρετανοί αναζητούσαν τρόπους να περιορίσουν τη μετατρεψιμότητα της στερλίνας. Στη διάρκεια των διαπραγματεύσεων του Λονδίνου, τον Ιανουάριο του 1940, η Τράπεζα της Αγγλίας είχε προτείνει στον Βαρβαρέσο την ακινητοποίηση του 80% των ελληνικών συναλλαγματικών εισπράξεων σε έναν ειδικό λογαριασμό, για αγορές εντός της ζώνης της στερλίνας· το υπόλοιπο 20% θα μπορούσε σταδιακά να μετατραπεί σε χρυσό, σε μια εγγυημένη ισοτιμία.¹⁴³ Η συμφωνία ήταν ασύμφορη για την Ελλάδα: στις αρχές του 1940, οι κάτοχοι λιρών μπορούσαν ακόμα να προμηθεύονται δολάρια στη Νέα Υόρκη· ο περιορισμός της μετατρεψιμότητας στο 20% φάνταζε μάλλον ασφυκτικός, ενώ το «καρότο» μιας σταθερής ισοτιμίας ήταν μικρό. Ο Βαρβαρέσος προσπάθησε να κερδίσει χρόνο, επινοώντας διάφορες δικαιολογίες.

Τα δεδομένα άλλαξαν στις 18 Ιουλίου 1940: η Βρετανία ανέστειλε τη μετατρεψιμότητα της στερλίνας, με αποτέλεσμα οι Έλληνες εφοπλιστές στη Νέα Υόρκη να δυσκολεύονται να αγοράσουν συνάλλαγμα· ταυτόχρονα, η προοπτική μιας

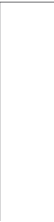
¹⁴² Στην τεχνική ορολογία της εποχής, το ζητούμενο για τους Γερμανούς ήταν η μείωση του *disagio* που προέκυπτε από την αναντιστοιχία των διμερών ισοτιμιών. Βλ. Moraht προς Erbach, 25.10.1939· Moraht προς Clodius, 12.6.1940· Wiehl προς Moraht, 15.6.1940, Moraht προς Wiehl, 18.6.1940, και Clodius προς Moraht, 20.6.1940, όλα στο PAAA-R105895 (Handakten Clodius). Για τα επιχειρήματα Βαρβαρέσου, βλ. Moraht προς Auswärtiges Amt, 6.6.1940, στο BArch R901-110354, και Varvaressos προς Reichsbankdirektorium, 20.10.1939, στο BArch R901-110353.

¹⁴³ Επί της ουσίας, η προτεινόμενη συμφωνία «μπλόκαρε» πάνω από το 80% των ελληνικών εισπράξεων σε στερλίνες για χρήση εντός της βρετανικής αυτοκρατορίας, προσφέροντας ως κίνητρο μια σταθερή τιμή της στερλίνας σε χρυσό. Βλ. Cobbold προς Varvaressos, 27.1.1940, στο OV80-17/80d· *Draft Heads of Agreement* στο OV80-17/80e. Αντίστοιχες συμφωνίες προτεινόταν τον καιρό εκείνο σε πολλές χώρες με παρεμφερείς όρους. Οι Βρετανοί προβληματιζόνταν ιδιαίτερα για τις χώρες με εκτεταμένη εμπορική ναυτιλία (Ελλάδα, Νορβηγία, Ιταλία), οι οποίες είχαν σημαντικές ποσότητες λιρών «για να παίξουν στην ελεύθερη αγορά» της Νέας Υόρκης (Cobbold προς Waley, 31.1.1940, στο OV80-17/80f).

εγγυημένης ισοτιμίας άρχισε να μοιάζει πολύ πιο ελκυστική.¹⁴⁴ Οι διαπραγματεύσεις με την Τράπεζα της Αγγλίας διήρκεσαν έως τις 22 Αυγούστου. Η Ελλάδα συναίνεσε στη διαχείριση των αγγλο-ελληνικών συναλλαγών μέσω ειδικού λογαριασμού και δεσμεύθηκε να «κλειδώσει» την ισοτιμία της στερλίνας στις 530 δραχμές. Σε αντάλλαγμα, οι Βρετανοί εγγυήθηκαν την αξία των υπολοίπων του λογαριασμού αυτού σε όρους χρυσού, θωρακίζοντας έτσι την Τράπεζα της Ελλάδος από τον συναλλαγματικό κίνδυνο μιας ενδεχόμενης υποτίμησης.¹⁴⁵ Από τις 2 Σεπτεμβρίου, οι ελληνοβρετανικές εξωτερικές συναλλαγές περνούσαν μέσω Ειδικού Λογαριασμού στην Τράπεζα της Αγγλίας. Εκκρεμούσε η υπογραφή μιας τελικής συμφωνίας πληρωμών· η κήρυξη του ελληνοϊταλικού πολέμου ήρθε να δώσει νέα τροπή στις διμερείς διαπραγματεύσεις.

¹⁴⁴ Βλ. αλληλογραφία μεταξύ Foreign Office και Palairot στην Αθήνα, στο OV6-262/40-45 & 50· για τις διαπραγματεύσεις πριν τη μονομερή αναστολή της μετατρεψιμότητας, βλ. Johns προς Fraser, 1.6.1940, και Draft Cable to Greece, 31.5.1940, αμφότερα στο OV6-262/36 & 37· Foreign Office προς Palairot, 8.6.1940, στο OV80-17/108.

¹⁴⁵ Η ελληνική πλευρά δεσμεύθηκε επίσης να διατηρήσει την τιμή του δολαρίου στις 150 δρχ. ανά δολάριο και να μην επιτρέψει τη δυσμενή μεταβολή της σχετικής ισοτιμίας της δραχμής με τη λίρα έναντι του γερμανικού μάρκου. Για τις διαπραγματεύσεις, βλ. Palairot προς Foreign Office και Waley (Treasury), 22.8.1940· Bank of Greece προς Bank of England, 22.8.1940· για την πληρέστερη διατύπωση του περιεχομένου της συμφωνίας σε εκείνο το στάδιο, βλ. Foreign Office προς Palairot, 30.8.1940, όλα στο OV6-262/60, 61 & 68.

Πόλεμος και εξορία

5

Α. Από την έναρξη του πολέμου έως τη φυγή στην Κρήτη

Στις τρεις τα ξημερώματα της 28ης Οκτωβρίου 1940, ο Ιωάννης Μεταξάς δέχθηκε την επίσκεψη του Ιταλού πρέσβη, ο οποίος του μετέφερε τελεσίγραφο για την παράδοση τμημάτων του ελληνικού εδάφους στις ιταλικές δυνάμεις. Η είσοδος της Ελλάδας στον πόλεμο ήταν πλέον γεγονός.

Η βρετανική οικονομική βοήθεια

Το ίδιο κιόλας πρωινό, οι Βαρβαρέσος και Αρβανίτης επισκέφθηκαν τον Βρετανό πρέσβη, Sir Michael Palairt, για να του μεταφέρουν την επιθυμία της ελληνικής κυβέρνησης να λάβει πιστώσεις από τη Μεγάλη Βρετανία προκειμένου να αντιμετωπίσει τις έκτακτες δαπάνες του πολέμου.

Οι δαπάνες αυτές είχαν δύο όψεις: η μία ήταν **συναλλαγματική**, αφορούσε δηλαδή τις εισαγωγές πολεμικού υλικού από το εξωτερικό, για τις οποίες η Ελλάδα δεν είχε περιθώρια να εξασφαλίσει συνάλλαγμα από άλλες πηγές. Η άλλη ήταν **δραχμική** και αναφερόταν στις επιπλέον δαπάνες στο εσωτερικό της χώρας. Ο πόλεμος θα οδηγούσε αναπόφευκτα σε σημαντική αύξηση των δημοσίων δαπανών και άρα στη δημιουργία ελλειμμάτων, που θα καλύπτονταν με πιστώσεις. Από πού θα προέρχονταν όμως αυτές οι πιστώσεις; Η μόνη άμεση δυνατότητα *εσωτερικού* δανεισμού ήταν η έκδοση χαρτονομίσματος από την Τράπεζα της Ελλάδος, η οποία όμως θα υποδαύλιζε τον πληθωρισμό.¹ Η ελληνική πλευρά προέκρινε τη λύση της *εξωτερικής* χρηματοδότησης: η Βρετανία θα δάνειζε επιπλέον στερλίνες στο ελληνικό Δημόσιο, που με τη σειρά

¹ Η εναλλακτική της έκδοσης ομολόγων προς διάθεση στον ιδιωτικό τομέα δεν είχε πολλές πιθανότητες επιτυχίας, εφόσον – ακόμα και στην περίπτωση που το κοινό ανταποκρινόταν θετικά – θα προκαλούσε ισόποση μείωση των καταθέσεων, οι οποίες ήταν ούτως ή άλλως ακινητοποιημένες από την έναρξη του πολέμου. Το πρακτικό αποτέλεσμα θα ήταν και πάλι μια αύξηση της κυκλοφορίας, που αντί να έχει προέλθει από την κεντρική τράπεζα θα προέκυπτε από την αποδέσμευση των καταθέσεων.

του θα τις πωλούσε στην Τράπεζα για να πάρει δραχμές.² Έτσι, οι επιπλέον δραχμές που θα έμπαιναν στην κυκλοφορία θα καλύπτονταν από ισόποσο συνάλλαγμα, που θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για εισαγωγές. Η πώληση των εισαγωγών θα στράγγιζε δραχμές από την κυκλοφορία και θα αποσοβούσε τον κίνδυνο του πληθωρισμού – αυτό τουλάχιστον ήταν το ελληνικό σκεπτικό.³

Χάρη στις συνεννοήσεις που είχαν προηγηθεί (βλ. κεφάλαιο 4), η βρετανική αντίδραση ήταν άμεση. Την επόμενη κιόλας ημέρα, το Foreign Office τηλεγράφησε στον Palaiet να «διαβεβαιώσει την ελληνική κυβέρνηση ότι [η Βρετανία] θα υλοποιούσε στο ακέραιο την υπόσχεσή της για οικονομική βοήθεια» παράλληλα, το Treasury έδωσε οδηγίες στην Τράπεζα της Αγγλίας να ανοίξει πιστώσεις 5 εκατ. στερλινών υπέρ του ελληνικού Δημοσίου.⁴

Για τη διαχείριση των πιστώσεων στήθηκε ένας αρκετά πολύπλοκος μηχανισμός. Στην Τράπεζα της Αγγλίας δημιουργήθηκε ένας νέος Ειδικός Λογαριασμός, με αριθμό 2, στο όνομα του ελληνικού Δημοσίου. Εκεί κατατίθεντο οι λίρες που προορίζονταν για την αγορά πολεμικού υλικού. Οι Βρετανοί δεν έθεσαν κάποιο όριο στις πιστώσεις αυτές, αν και ζήτησαν να ενημερώνονται για τις επιμέρους παραγγελίες. Έως την άνοιξη του 1941, 10 εκατ. στερλίνες είχαν τεθεί στη διάθεση της Ελλάδας, ενώ άλλα 5 εκατ. δολάρια δόθηκαν για να εξυπηρετήσουν τυχόν παραγγελίες έξω από τη ζώνη της στερλίνας.⁵

Όσον αφορά τη χρηματοδότηση των εγχώριων δαπανών, οι Βρετανοί συμφώνησαν να προσφέρουν άλλα 5 εκατ. στερλίνες κάθε μήνα στο ελληνικό Δημόσιο. Αυτό με τη σειρά του πωλούσε το συνάλλαγμα στην Τράπεζα της Ελλάδος και εισέπραττε δραχμές για να εξοφλήσει τις υποχρεώσεις του. Για λόγους εποπτείας – και όχι μόνο – η Τράπεζα δεν κατέθετε τις στερλίνες στον Λογαριασμό 1, όπου τηρούσε τα υπόλοιπα διαθέσιμα σε στερλίνες, αλλά σε έναν χωριστό Ειδικό Λογαριασμό,

που πήρε τον αριθμό 3.⁶ Κατ' αυτόν τον τρόπο, έως τα τέλη Απριλίου του 1941, η Τράπεζα της Ελλάδος αγόρασε 35 εκατ. στερλίνες από το ελληνικό Δημόσιο, ανεβάζοντας τις συνολικές βρετανικές πιστώσεις σε 46,2 εκατ. στερλίνες περίπου.⁷

Οι διαπραγματεύσεις με το Treasury: γύρος πρώτος

Οι ακριβείς όροι της βοήθειας υπήρξαν αντικείμενο βασανιστικών διαπραγματεύσεων μεταξύ του Βαρβαρέσου και του Palaiet, ο οποίος κλήθηκε να υποστηρίξει τις – συχνά αντιφατικές – θέσεις της κυβέρνησής του, σε ένα θέμα που δίχαζε τα βρετανικά Υπουργεία Εξωτερικών και Οικονομικών. Για το Foreign Office, η πολιτική σκοπιμότητα της βοήθειας υποσκέλιζε τις όποιες επιφυλάξεις του Treasury: η Αγγλία όφειλε να δείξει ότι συμπαραστέκεται στους συμμάχους της.⁸ Για το Treasury από την άλλη, η συμφωνία με την Ελλάδα ήταν υπερβολικά γενναιόδωρη και επικίνδυνη.

Οι επιφυλάξεις του Treasury αφορούσαν κυρίως το σκέλος των δραχμικών δαπανών. Οι Βρετανοί δεν είχαν κανέναν τρόπο να ελέγξουν το ύψος των ελληνικών εξόδων ή να πείσουν την κυβέρνηση να αυξήσει τους φόρους και να αναζητήσει εναλλακτικές πηγές χρηματοδότησης. Έχοντας αναλάβει να καλύπτουν την έκδοση νέων δραχμών με 5 εκατ. στερλίνες κάθε μήνα, κινδύνευαν να επωμιστούν ολόκληρο το δημοσιονομικό κόστος του ελληνικού πολέμου. Όπως παρατηρούσε ο J. M. Keynes, που είχε πρόσφατα επιστρέψει στο Treasury ως σύμβουλος, «το χειρότερο στην παρούσα κατάσταση είναι ότι η ελληνική κυβέρνηση έχει κάθε κίνητρο να πληρώσει για όλα εκδίδοντας χαρτονόμισμα, εφόσον σε αυτή την περίπτωση το κόστος βαρύνει εμάς, ενώ σε διαφορετική περίπτωση θα βάρυνε την ίδια».⁹

Πέραν των στρεβλών κινήτρων, η παροχή αυτών των πιστώσεων δημιουργούσε και προβλήματα για το μέλλον, εφόσον επέτρεπε στην Τράπεζα της Ελλάδος να

2 Το «επιπλέον» εδώ ορίζεται σε σχέση με το συνάλλαγμα που χρειαζόταν για τις εισαγωγές πολεμικού υλικού: βλ. τηλ/μα 1001, Palaiet προς Foreign Office, 28.10.1940, στο OV6-262/103· «Υπόμνημα περί της ασκηθείσης υπό της Ελληνικής Κυβερνήσεως πολιτικής εν τη διαχείρισει των Δημοσίων Οικονομικών από της εγκαταστάσεώς της εν Κρήτη κατ' Απρίλιον του 1941 μέχρι της 1ης Απριλίου 1943», σελ. 9, στο IATE-A4S1Y5F4/1.

3 Για μια εύλογη διατύπωση του επιχειρήματος από τον ίδιο τον Βαρβαρέσο, βλ. την αδημοσίευτη έκθεσή του προς τη Γενική Συνέλευση της 27.3.1941, σελ. 38-39, στο IATE-A4S1Y1F6/1.

4 Τηλ/μα 785, Foreign Office προς Palaiet, 29.10.1940, στο OV6-262/106.

5 Η συνολική δολαριακή ενίσχυση ήταν ακόμα μεγαλύτερη, καθώς η Βρετανία προσέφερε μια σειρά από «δυσκολύνσεις» που επέτρεπαν στην Ελλάδα να εξοικονομεί δολάρια και χρυσό· σε αυτές συγκαταλέγονταν η εισαγωγή πετρελαίου από τη Βρετανία, η προμήθεια τουρκικών εισαγωγών αξίας 600.000 στερλινών με χρέωση του αγγλο-τουρκικού clearing και η προμήθεια αγαθών από τα βρετανικά αποθέματα· βλ. τηλ/μα 1157, Foreign Office προς Palaiet, 20.12.1940, στο OV6-262/156· *Extract from Overseas Finance Progress Report No. 43*, 25.1.1941, στο OV6-262/186.

6 Για την ακρίβεια οι λίρες κατατίθεντο από τους Βρετανούς στον Λογαριασμό 2 (του Δημοσίου), για να μεταφερθούν στον Λογαριασμό 3 (της Τράπεζας) μετά την πώλησή τους έναντι δραχμών· βλ. «Υπόμνημα περί της ασκηθείσης υπό της Ελληνικής Κυβερνήσεως πολιτικής...», *op.cit.*, σελ. 10-11· τηλ/μα 54447, Bank of Greece προς Bank of England, 28.11.1940, στο OV6-262/131 και "UK Financial Assistance to Greece", 29.1.1941, στο OV6-262/191.

7 10 εκατ. στερλίνες σε πιστώσεις για εισαγωγές + 35 εκατ. στερλίνες για εγχώριες δαπάνες = 45 εκατ. στερλίνες + 5 εκατ. δολάρια για εισαγωγές εκτός ζώνης στερλίνας, δηλ. επιπλέον 1,2 εκατ. στερλίνες = 46,2 εκατ. στερλίνες.

8 Ανάλογο σκοπό υπηρετούσε και η μετέπειτα εμπλοκή βρετανικών στρατιωτικών δυνάμεων στην ελληνική άμυνα, που ήταν επιχειρησιακά ανεπαρκής για να αποτρέψει την κατάληψη της χώρας από τα γερμανικά στρατεύματα (Koliopoulos, 1977: 173ff & 201ff Lawlor, 1982).

9 Keynes προς Waterfield, 6.12.1940, στο JMK, XXIII: 30.

συγκεντρώνει αποθέματα λιρών στον Λογαριασμό 3. Όπως εξηγούσε ο Lionel Fraser, ένας άλλος αξιωματούχος του Treasury, «αυτό που μας απασχολεί κυρίως είναι το τεράστιο υπόλοιπο με το οποίο μπορεί να βρεθούν οι Έλληνες μεταπολεμικά στον Λογαριασμό 3, εκτός εάν το ποσό αυτό μας επιστραφεί αμέσως μετά τη λήξη του πολέμου. Αλλιώς θα έχουμε σοβαρό πρόβλημα, αφού οι Έλληνες θα θελήσουν αναμφίβολα είτε να μετατρέψουν τις στερλίνες σε χρυσό ή δολάρια, είτε να τις ξοδέψουν στη ζώνη της στερλίνας. Προφανώς, καμία από τις δύο επιλογές δεν μας είναι ελκυστική».¹⁰ Επρόκειτο για γενικότερο πρόβλημα, το οποίο αφορούσε τη μεταπολεμική διάθεση των λιρών που είχαν σωρευθεί στα χέρια αλλοδαπών κυβερνήσεων, οργανισμών και ιδιωτών.¹¹ Βέβαια, το υπόλοιπο του Λογαριασμού 3 ήταν σταγόνα στον ωκεανό μπροστά στα 3.355 εκατ. στερλινών που βρέθηκε να χρωστάει η Βρετανία στα τέλη του πολέμου (Sayers, 1956: 439· Abreu, 2014)· δεν έπαυε όμως να ρίχνει σκιά στις ελληνοβρετανικές σχέσεις.

Έτσι, οι εκπρόσωποι του Treasury επεδίωξαν σε κάθε φάση των διαπραγματεύσεων να περιορίσουν το ύψος και τον τρόπο διάθεσης των ελληνικών πιστώσεων. Οι προθέσεις τους φάνηκαν ήδη από τις 13 Νοεμβρίου 1940, όταν ενημέρωσαν την κυβέρνηση πως τα υπόλοιπα του Λογαριασμού 3 θα αποτελούσαν δεσμευμένη κατάθεση (fixed deposit) και δεν θα ήταν διαθέσιμα για την προμήθεια εμπορευμάτων από τη ζώνη της στερλίνας.¹²

Η ελληνική διαπραγματευτική αντίδραση ήταν άμεση και αριστοτεχνική. Σε πρώτη φάση, ο βασιλιάς κάλεσε τον Palairot προκειμένου να εκφράσει τη βαθιά του απογοήτευση για τη βρετανική συμπεριφορά, σε μια στιγμή που «η Ελλάδα αντιμετώπιζε έναν από τους σοβαρότερους κινδύνους στην

ιστορία της». Στη συνέχεια, ο Αρβανίτης επισκέφθηκε τον πρέσβη για να διαμαρτυρηθεί που το Λονδίνο φαινόταν να προσφέρει καλύτερους όρους στους Τούρκους απ' ό,τι στους Έλληνες.¹³ Τέλος, ο Βαρβαρέσος ανέλαβε να αναπτύξει την απαραίτητη οικονομική επιχειρηματολογία. Το σκεπτικό του ήταν απλό: αν ο Λογαριασμός 3 παρέμενε δεσμευμένος, οι πιστώσεις θα ήταν άχρηστες. Για να μπορούν να στηρίξουν τη δραχμή και να αποτρέψουν τον «πραγματικό πληθωρισμό», έπρεπε να μπορούν να διατεθούν για εισαγωγές. Διαφορετικά, θα αποτελούσαν λογιστικές εγγραφές χωρίς αντίκρισμα. Η Ελλάδα – θύμιζε ο Βαρβαρέσος – είχε πικρή εμπειρία τέτοιου είδους λογιστικής βοήθειας από τον προηγούμενο πόλεμο, όταν οι «παγωμένες» συμμαχικές πιστώσεις του 1917-18 ακυρώθηκαν λίγο αργότερα, προκαλώντας την κατάρρευση της δραχμής το 1920.¹⁴

Αντιμέτωπο με τις ελληνικές αντιδράσεις και την γκρίνια του Foreign Office, που ζητούσε μεγαλύτερη ελαστικότητα, το Treasury αναδιπλώθηκε, κάνοντας λόγο για παρεξήγηση λόγω της τεχνικής φύσης του ζητήματος.¹⁵ Λίγες εβδομάδες αργότερα επεδίωξε να περιορίσει τις πιστώσεις για εγχώριες δαπάνες από 5 σε 4 εκατ. λίρες τον μήνα, για να συναντήσει και πάλι την αντίσταση της ελληνικής πλευράς.¹⁶ Στις 9 Ιανουαρίου 1941, οι Βρετανοί επανήλθαν ισχυριζόμενοι ότι, επειδή η διάκριση μεταξύ στρατιωτικών και λοιπών προμηθειών ήταν δυσχερής, οι πιστώσεις θα κάλυπταν στο εξής μόνο τα ελλείμματα του εξωτερικού ισοζυγίου – ανεξαρτήτως προέλευσης. Κάτι τέτοιο ισοδυναμούσε με σημαντική περικοπή της βοήθειας, που θα χρηματοδοτούσε πλέον μόνο τυχόν ελλείμματα και όχι το πλήρες κόστος των στρατιωτικών εισαγωγών. Ο Βαρβαρέσος και η κυβέρνηση προχώρησαν σε νέα διαβήματα, με αποτέλεσμα το Λονδίνο να αποσύρει και πάλι την πρότασή του.¹⁷

13 Τηλ/μα 1135, Palairot προς Foreign Office και Fraser (Treasury), 14.11.1940, στο OV80-18/15b.

14 Τηλ/ματα 1137 και 1138, Palairot προς Foreign Office και Fraser (Treasury), 15.11.1940, στο OV80-18/15c-d.

15 Τηλ/ματα 932 και 933, Foreign Office προς Palairot, 19.11.1940, στο OV6-262/121c-d.

16 Το βρετανικό επιχείρημα ήταν αρκετά τεχνικό: εφόσον η ελληνική πλευρά μεταχειριζόταν τον Λογαριασμό 3 ως «κάλυμμα» της κυκλοφορίας και οι έκτακτες δραχμικές δαπάνες δεν ξεπερνούσαν τα 10 εκατ. στερλινών, δηλαδή στο ποσοστό καλύμματος που προέβλεπε το καταστατικό της Τράπεζας της Ελλάδος. Το υπόλοιπο 60% των δραχμικών δαπανών θα έπρεπε να καλυφθεί με πιστώσεις της Τράπεζας προς το κράτος. Βλ. Keynes προς Waterfield, op.cit.· "Bank of Greece Cover Requirements", 12.12.1940, στο OV6-262/149· τηλ/μα 1122, Foreign Office προς Palairot, 14.12.1940, στο OV80-18/29. Ο Βαρβαρέσος από την πλευρά του θεωρούσε ότι η πρόταση αυτή παρερμήνευε το καταστατικό της Τράπεζας, αυξάνοντας τον κίνδυνο του πληθωρισμού (βλ. «Υπόμνημα περί της ασκηθείσης υπό της Ελληνικής Κυβερνήσεως πολιτικής...», op.cit.).

17 Τηλ/μα 67, Palairot προς Foreign Office, 13.1.1941, στο OV80-18/42· σχέδιο τηλεγραφήματος Foreign Office προς Palairot, χωρίς ημερομηνία, στο OV80-18/43· η συναφής αλληλογραφία συνεχίζεται για αρκετό καιρό, καταλήγοντας σε αλληλοκατηγορίες μεταξύ του Palairot και του Fraser σχετικά με την αδυναμία του πρώτου να καταλάβει τους όρους της συμφωνίας και τις αντιφάσεις των οδηγιών του δεύτερου (βλ. "Memorandum", 29.1.1941, στο OV6-272/191b· τηλ/μα 142, Palairot προς Foreign Office, 29.1.1941, στο OV80-18/58e και τηλ/μα 251, Foreign Office προς Palairot, 7.2.1941, στο OV80-18/58f· τηλ/μα 185 Palairot προς Foreign Office, 8.2.1941, στο OV80-18/58g).

10 Fraser προς Cobbold, 18.1.1941, στο OV2-262/178c.

11 «Υπόμνημα περί της ασκηθείσης υπό της Ελληνικής Κυβερνήσεως πολιτικής...», op.cit., σελ. 20.

12 Τηλ/μα 864, Treasury προς Palairot, 11.11.1940, στο OV80-18/9e· «Υπόμνημα περί της ασκηθείσης υπό της Ελληνικής Κυβερνήσεως πολιτικής...», op.cit., σελ. 17.

Ο πρώτος γύρος των διαπραγματεύσεων έληξε ευνοϊκά για την Ελλάδα. Η ελληνική πλευρά εκμεταλλεύθηκε τα πλεονεκτήματα που της προσέφερε η διόλου πλεονεκτική θέση της στον πόλεμο. Ο βασιλιάς και ο Μεταξάς παρουσίαζαν κάθε απόπειρα περιστολής της βοήθειας ως εγκατάλειψη της χώρας στη μέση της μάχης· ο δε Βαρβαρέσος ανέλαβε τον ρόλο του συντηρητικού τραπεζίτη που ήθελε να αποφύγει τον πληθωρισμό. Από την άλλη, το Treasury βρέθηκε στριμωγμένο ανάμεσα στις ελληνικές διεκδικήσεις και την απροθυμία του Foreign Office να δυσαρεστήσει έναν σύμμαχο που πολεμούσε τις δυνάμεις του Άξονα στα δικά του εδάφη. Έτσι, προτίμησε να ρίξει τους τόνους και να συναινέσει στα ελληνικά αιτήματα. Παρασκηνιακά, τα στελέχη του βρετανικού Υπουργείου Οικονομικών δεν έκρυβαν τη δυσαρέσκειά τους· απευθυνόμενος σε συνάδελφό του στην Τράπεζα της Αγγλίας, ο Fraser έγραφε, την άνοιξη του 1941:

*«Όπως ξέρεις, ένα είδος εκστρατείας εκβιασμού είναι σε εξέλιξη και οι Έλληνες δεν χάνουν ευκαιρία να εκμεταλλευθούν τα γενναιόδωρα συναισθήματά μας για να μας αποσπάσουν όσο το δυνατόν περισσότερα. Εμείς, από την πλευρά μας, σε αυτή την ιδιαίτερα λεπτή συγκυρία, διστάζουμε, φυσικά, να κάνουμε οποιοδήποτε βήμα θα μπορούσε να προκαλέσει την απογοήτευση της Αθήνας, και έτσι το παιχνίδι συνεχίζεται».*¹⁸

Οι κανόνες αυτού του «παιχνιδιού» έμελλε να μεταβληθούν σημαντικά μετά την κατάρρευση του μετώπου.

Η πολιτική της Τράπεζας στο εσωτερικό

Η είδηση της ιταλικής εισβολής οδήγησε πολύ κόσμο στα ταμεία των εμπορικών τραπεζών. Αποκλίνοντας από τη μέχρι τότε πρακτική της, η Τράπεζα της Ελλάδος επέβαλε αμέσως περιορισμούς στις αναλήψεις.¹⁹ Ο Βαρβαρέσος απέδωσε την αλλαγή τακτικής στον κίνδυνο του πληθωρισμού που θα προκαλούσε τυχόν απεριόριστη παροχή ρευστότητας μέσω των τραπεζών.²⁰ Στην πραγματικότητα, ο μεγαλύτερος πληθωριστικός κίνδυνος προερχόταν από το ίδιο το Δημόσιο, του οποίου οι έκτακτες πολεμικές δαπάνες οδηγούσαν σε σημαντική διεύρυνση της κυκλοφορίας. Οι περιορισμοί στις αναλήψεις ακινητοποιούσαν μέρος της προσφοράς χρήματος, επιτρέποντας στην Τράπεζα να χορηγεί επιπλέον τραπεζογραμμάτια στο Δημόσιο,

18 Fraser προς Johns, 6.3.1941, στο OV80-18/64c.

19 Με τον Α.Ν. 2608 της 28.10.1940 (ΦΕΚ Α 339) οι αναλήψεις περιορίστηκαν στο 5% του υπολοίπου κάθε λογαριασμού ανά μήνα, με ανώτατο όριο τις 10.000 δρχ.

20 Βαρβαρέσος, Κ., *Η δράσις μου εις την Διοίκησιν της Τραπεζης της Ελλάδος*, Αύγουστος 1953, σελ. 3, στο ΙΑΤΕ-Α4S2Y2F2/22.

χωρίς ανάλογη αύξηση των τιμών.²¹ Το ίδιο σκεπτικό κρυβόταν πίσω από την αύξηση του προεξοφλητικού επιτοκίου και τη γενικότερη συγκράτηση της πιστωτικής δραστηριότητας των εμπορικών τραπεζών.

Η έκρηξη του πολέμου γέννησε μια σειρά ζητημάτων, που αφορούσαν την προσαρμογή της οικονομίας στις ανάγκες της στρατιωτικής κινητοποίησης. Αναγνωρίζοντας τις αυξημένες αρμοδιότητες της Τράπεζας, ο Βαρβαρέσος συγκρότησε ένα Ειδικό Γνωμοδοτικό Συμβούλιο, με στόχο την υποστήριξη της Διοίκησης στις επιμέρους αποφάσεις της. Στα μέλη του Συμβουλίου περιλαμβάνονταν οι βασικοί συνεργάτες του από τα Υπουργεία Οικονομικών, Εθνικής Οικονομίας και Εξωτερικών, καθώς και γνωστοί του από τον πανεπιστημιακό χώρο· γραμματέας ορίστηκε ο στενός φίλος και συνεργάτης του, Ιερώνυμος Πίντος.²² Τους μήνες που ακολούθησαν, το Συμβούλιο κλήθηκε να γνωμοδοτήσει για την πιστωτική πολιτική, τον έλεγχο των τιμών, τη φορολογία, τις εισαγωγές και, πρωτίστως, τις νομισματικές επιπτώσεις των δημοσιονομικών εξελίξεων.

Η χρηματοδότηση των δημοσίων δαπανών αποτέλεσε ένα από τα βασικότερα οικονομικά προβλήματα του πολέμου. Με την κήρυξη της επιστράτευσης και την έναρξη των επιχειρήσεων, οι στρατιωτικές δαπάνες διογκώθηκαν, ενώ τα δημόσια έσοδα άρχισαν να υποχωρούν. Με εξαίρεση κάποια διστακτικά φορολογικά μέτρα, όπως η αύξηση της φορολογίας στον καπνό, το μεγαλύτερο μέρος της διαφοράς καλύφθηκε προσφεύγοντας στην εκτυπωτική μηχανή: από την έναρξη του πολέμου έως τον Απρίλιο του 1941 9,4 δισεκ. νέες δραχμές εισέρευσαν στην οικονομία (βλ. Πίνακα 5.1).

Επρόκειτο για αύξηση της κυκλοφορίας κατά 75%, που δικαίως ανησυχούσε τον Βαρβαρέσο και τους συνεργάτες του. Όπως εξηγούσε το Γνωμοδοτικό Συμβούλιο, «τα διάφορα μέτρα προς δημιουργίαν διά το Κράτος νέων χρηματικών πόρων, οσονδήποτε ευφυή και εάν είναι, δεν λύουν τελικώς το δημοσιονομικόν πρόβλημα, ταυτοχρόνως δε κινδυνεύουν να προκαλέσουν σοβαράς ζημίας εις την εθνικάν οικονομίαν».²³ Οι ζημίες ήταν κυρίως πληθωριστικές. Σύμφωνα με τις εισηγήσεις

21 Προϋπόθεση για να ισχύσει αυτό ήταν βέβαια το κοινό να διατηρήσει την εμπιστοσύνη του στη δραχμή· όταν αυτή άρχισε να κλονίζεται, στις αρχές του 1941, οι Μαντζαβίνος και Βαρβαρέσος έκριναν ότι το «πάγωμα» των καταθέσεων λειτουργούσε πλέον αποσταθεροποιητικά και προχώρησαν στην άρση του συναφούς νόμου (βλ. Α.Ν. 2793 της 14.2.1941, ΦΕΚ Α 44· Hugh-Jones προς Waley, 7.1.1941, στο OV80-18/58b).

22 Τα υπόλοιπα μέλη του Συμβουλίου ήταν οι Κ. Βεναρδής, Ν. Φωκάς, Α. Αγγελόπουλος, Ξ. Ζολώτας και Χ. Θεοδωρόπουλος· σύμφωνα με τον ίδιο τον Βαρβαρέσο, η δημιουργία του Συμβουλίου έγινε σε συνεννόηση με τον Μεταξά. Βλ. *Πρακτικά Γενικού Συμβουλίου* της 15ης Νοεμβρίου 1940 και της 6ης Φεβρουαρίου 1941, Βιβλίο 10, σελ. 108 & 147, στο ΙΑΤΕ-Α1S2Y1F5.

23 «Υπόμνημα για το δημοσιονομικό πρόβλημα του πολέμου», x.x., σελ. 1, στο ΙΑΤΕ-Α4S1Y5F3/3.

Πίνακας 5.1 Βασικά νομισματικά και συναλλαγματικά μεγέθη
(31 Οκτωβρίου 1940 - 31 Απριλίου 1941)

	Προσφορά χρήματος & τιμές			Χρημ/ση Δημοσίου		Χρυσός & Συναλλάγμα	
	Τραπεζο- γραμμάτια	Καταθέ- σεις ¹	Τιμάριθ- μος ²	Προκατα- βολές ³	Καθαρές πιστώσεις ⁴	Αποθέματα	Κάλυμμα τραπ/τίων
	εκατ. δρχ.	εκατ. δρχ.	1938 = 100	εκατ. δρχ.	εκατ. δρχ.	εκατ. δρχ.	%
1940 Οκτώβριος	12.599	17.379	114,2	954	394	5.413	43,0%
Νοέμβριος	14.174	17.134	117,2	235	-702	7.977	56,3%
Δεκέμβριος	15.369	17.365	118,5	772	28	10.000	65,1%
Ιανουάριος	16.175	17.987	124,0	2.790	2.000	10.290	63,6%
1941 Φεβρουάριος	17.039	18.704	124,7	31	-1.295	16.873	99,0%
Μάρτιος	19.371	18.388	127,0	1.921	50	18.465	95,3%
Απρίλιος	22.000	17.357	129,9			23.309 ⁵	115,1%
Μεταβολή %	74,6%	-0,1%	11,2%			330,6%	
εκατ. δρχ.	9.401	-23				19.922	

- 1 Υπόλοιπο καταθέσεων όψεως και ταμειευτηρίου των τραπεζών στην Ελλάδα, στο τέλος κάθε περιόδου μεταξύ 28.10.1940 και 14.2.1941, ίσχυσαν περιορισμοί στις αναλήψεις.
- 2 Τιμάρθμος ακρίβειας της ζωής στην Αθήνα (γενικός δείκτης).
- 3 Διαφορά μεταξύ (χρεωστικού) υπολοίπου λογαριασμού «Συγκεντρώσεως εισπράξεων και πληρωμών Δημοσίου» και (πιστωτικού) υπολοίπου λογαριασμού «Διεθνούς Οικονομικής Επιτροπής εξ εισπράξεων υπεγγύων προσόδων», στο τέλος κάθε περιόδου ισοδυναμεί με τις προκαταβολές που χορηγεί η Τράπεζα της Ελλάδος στο Δημόσιο.
- 4 Διαφορά μεταξύ συνολικών χορηγήσεων προς το Δημόσιο και του αθροίσματος των καταθέσεων του Δημοσίου και του ΔΟΕ στην Τράπεζα της Ελλάδος· ισοδυναμεί με τις καθαρές πιστώσεις που αντλεί το Δημόσιο από την Τράπεζα.
- 5 Αναγωγή σε δραχμές βάσει αποθεμάτων της 26.4.1941 σε λίρες στερλίνες ύψους 44 εκατ. επί ισοτιμία 546 δρχ./λίρα (βλ. συναφή πίνακα στο ΙΑΤΕ-Α1S1Y1F06/6).

Πηγές: Στατιστικά Δελτία και Εκθέσεις Διοικητού της Τραπεζής της Ελλάδος, διάφορα τεύχη, 1938-41.

της Τράπεζας, η αποφυγή των ανατιμήσεων προϋπέθετε ταχύτερη κινητοποίηση της παραγωγής, έλεγχο των πιστώσεων και των τιμών βασικών αγαθών και αύξηση της φορολογίας· από την άλλη, η επιβολή εκτεταμένων αγορανομικών ελέγχων θεωρείτο αμφίβολης αποτελεσματικότητας.²⁴

Στην πράξη, η κατάρρευση του μετώπου ήρθε πριν την κατάρρευση της δραχμής. Παρά την επιτάχυνση του πληθωρισμού, οι τιμές στη διάρκεια του πολέμου αυξήθηκαν μόλις κατά 11%. Έτσι, το μεγαλύτερο μέρος της αγοραστικής δύναμης που διοχετεύθηκε στην οικονομία απορροφήθηκε από το κοινό, που προτίμησε να

24 Βλ. τα δύο αχρονολόγητα υπομνήματα για τη χρηματοδότηση και το δημοσιονομικό πρόβλημα στο ΙΑΤΕ-Α4S1Y5F3/2-3· πρβλ. Hugh-Jones προς Waley, 7.1.1941, στο OV80-18/58b.

κρατήσει τα επιπλέον μετρητά στα χέρια του, αντί να τα ξοδέψει ή να τα καταθέσει.²⁵ Οι περιορισμοί στις αναλήψεις, σε συνδυασμό με ένα μείγμα ελέγχων στις τιμές και τις πιστώσεις, συνέβαλαν στην αναγκαστική αποταμίευση (forced saving) του νομισματικού πλεονάσματος. Αντίστοιχες πρακτικές ακολουθήθηκαν σε αρκετές χώρες εκείνη την εποχή, προσφέροντας πρόσκαιρη ισορροπία – αλλά και μεταπολεμικό πονοκέφαλο (Klopstock, 1946· Dornbusch & Wolff, 1990).

Το πόσο εύθραυστη ήταν η ισορροπία στην Ελλάδα φάνηκε αμέσως μετά την κατάρρευση του μετώπου, οπότε και οι τιμές άρχισαν να αυξάνονται ταχύτερα απ’ ό,τι η κυκλοφορία. Τίποτα όμως δεν μαρτυρούσε ακόμα τη νομισματική αποδιάρθρωση που ακολούθησε τα χρόνια της Κατοχής, όταν ο υπερπληθωρισμός οδήγησε στην πλήρη απαξίωση της δραχμής. Έτσι, η τελευταία εμπειρία του Βαρβαρέσου από τη διαχείριση του ελληνικού νομίσματος ήταν η επιτυχής συγκράτηση του πληθωρισμού στη διάρκεια του ελληνοϊταλικού πολέμου. Την επόμενη φορά που θα βρισκόταν στην Ελλάδα, το καλοκαίρι του 1945, οι συνθήκες θα ήταν πλέον πολύ διαφορετικές.

Οι βρετανικές πιστώσεις και το συναλλαγματικό κομπόδεμα

Προϋπόθεση για τον έλεγχο του πληθωρισμού ήταν η διατήρηση της εμπιστοσύνης του κοινού στη δραχμή. Σε αυτό συνέβαλαν οι βρετανικές πιστώσεις, τις οποίες πωλούσε το Δημόσιο στην Τράπεζα έναντι δραχμών. Έτσι, αντί να αυξάνει τις δανειακές υποχρεώσεις του Δημοσίου, η διεύρυνση της κυκλοφορίας εμφανιζόταν να εμπλουτίζει τα συναλλαγματικά αποθέματα της Τράπεζας· έχοντας μπει στον πόλεμο με αποθέματα αξίας 5,4 δισεκ. δραχμών, το εκδοτικό ίδρυμα βρέθηκε στις 26 Απριλίου 1941 να κατέχει 23,3 δισεκ. δραχμές σε συναλλάγμα (βλ. Πίνακα 5.1)! Προερχόμενη σχεδόν εξ ολοκλήρου από τον Λογαριασμό 3, η αύξηση υπερκάλυπτε την άνοδο της κυκλοφορίας και ενίσχυε την αίσθηση των Βρετανών πως η Ελλάδα επιχειρούσε να φορτώσει το δημοσιονομικό κόστος του πολέμου στη σύμμαχό της. Όπως εξηγούσε μεταγενέστερο υπόμνημα της Τράπεζας της Αγγλίας:

«Δεν ήταν ποτέ πρόθεσή μας να προσφέρουμε τόσο βοήθεια· προέκυψε επειδή η Κυβέρνηση της Αυτού Μεγαλειότητας, στερούμενη λεπτομερούς πληροφόρησης για την οικονομική κατάσταση στην Ελλάδα, δεν μπορούσε

25 Βλ. Πίνακα 5.1, όπου η σημαντική διεύρυνση της κυκλοφορίας δεν συνοδεύθηκε από αντίστοιχη αύξηση των καταθέσεων. Υπό αυτή την έννοια, είναι κάπως περίεργο που ο Βαρβαρέσος, απευθυνόμενος στους μετόχους το 1941, επέλεξε να ψέξει την αποθησαύριση των μετρητών [Τράπεζα της Ελλάδος (1941), *Εκθέσεις του Διοικητού της Τραπεζής επί του Ισολογισμού του έτους 1940*, σελ. 41, στο ΙΑΤΕ-Α4S1Y1F6/1]: ίσα-ίσα, η προθυμία του κοινού να κρατήσει μετρητά στα χέρια του, διέυρυνε τα περιθώρια της Τράπεζας της Ελλάδος να αυξήσει την κυκλοφορία των τραπεζογραμματίων χωρίς να χάσει τον έλεγχο του πληθωρισμού!

να αξιολογήσει τα ελληνικά αιτήματα για βοήθεια. Μαζί με την πολιτική κατάσταση, αυτό επέτρεψε στους Έλληνες να διεξάγουν, για να χρησιμοποιήσουμε τα λόγια του Fraser, “ένα είδος εκστρατείας εκβιασμού” προκειμένου να αποσπάσουν από την Κυβέρνηση της Αυτού Μεγαλειότητας όσο το δυνατόν περισσότερα». ²⁶

Ο Βαρβαρέσος φυσικά δεν το έβλεπε έτσι. Αντίθετα, διακήρυττε πως το υψηλό συναλλαγματικό κάλυμμα ήταν απαραίτητο για την αποφυγή του πληθωρισμού και προσέφερε «πολύτιμον ενίσχυσιν της οικονομίας μας, διότι δύναται να διατίθεται προς αγοράν ποικίλων αγαθών εκ της ζώνης της στερλίνας»· έτσι θα στραγγίζονταν δραχμές από την κυκλοφορία και θα εξασφαλιζόταν η σταθερότητα του νομίσματος. ²⁷

Η πραγματικότητα ήταν κάπως διαφορετική. Υπό τις κρατούσες συνθήκες οικονομικού αποκλεισμού, οι βρετανικές πιστώσεις ήταν σχεδόν αδύνατο να μετατραπούν σε εισαγωγές. ²⁸ Μοιραία, συγκεντρώνονταν στον Λογαριασμό 3, απ’ όπου δεν προσέφεραν ουσιαστική προστασία έναντι του πληθωρισμού. Υπό αυτή την έννοια, οι Βρετανοί είχαν δίκιο να θεωρούν την επίκληση του «καλύμματος» προσχηματική ή – στην καλύτερη περίπτωση – ψυχολογική.

Προς τι λοιπόν η εμμονή στη βρετανική βοήθεια και την ελεύθερη διάθεση των υπολοίπων του Λογαριασμού 3; Το ερώτημα δεν είναι μόνο ιστορικό: αναγνωρίζοντας ότι το μεγαλύτερο μέρος των λιρών δεν θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί άμεσα, το Γνωμοδοτικό Συμβούλιο αναρωτιόταν, το φθινόπωρο του 1940, κατά πόσο το ελληνικό Δημόσιο είχε λόγο να αντλεί πιστώσεις από το εξωτερικό, αντί να δανείζεται απευθείας από την Τράπεζα: ούτως ή άλλως, το βάρος της χρηματοδότησης έπεφτε στην εκτυπωτική μηχανή. ²⁹

Από την άλλη, εφόσον οι αγγλικές πιστώσεις παρέμεναν άτοκες, ο Βαρβαρέσος είχε κάθε λόγο να προτιμά τη χρηματοδότηση του Δημοσίου από το εξωτερικό. Πρώτον, διότι αναγνώριζε ότι η ψυχολογία έπαιζε καθοριστικό ρόλο στη συγκράτηση των τιμών: ανεξάρτητα από τις δυνατότητες αξιοποίησής τους, τα συναλλαγματικά

²⁶ “Confidential memo of Overseas and Foreign Office, ‘Bank of Greece returns & UK financial assistance’”, 18.7.1941, στο OV80-19/25.

²⁷ Βλ. Πρακτικά Γενικού Συμβουλίου της 6ης Φεβρουαρίου 1941, Βιβλίο 10, σελ. 134, στο IATE-A1S2Y1F10.

²⁸ Όπως εξηγούσε ένα διαυγέστατο υπόμνημα του Treasury «έτσι όπως έχουν τα πράγματα αυτή τη στιγμή, ο ιδιώτης, αντιμέτωπος με αυστηρούς εισαγωγικούς και συναλλαγματικούς περιορισμούς, δεν έχει καμία δυνατότητα να διοχετεύσει αυτή την επιπλέον αγοραστική δύναμη σε εισαγόμενα είδη, ενώ η Κυβέρνηση σκέφτεται (ή σκεφτόταν στις 20 Δεκεμβρίου) να την αυξάνει με ρυθμό 5 εκατ. στερλινών κάθε μήνα» (“UK Financial Assistance to Greece”, 29.1.1941, στο OV6-262/191). Βλ. επίσης Niemeyer προς Waley, 4.2.1941, στο OV80-18/57.

²⁹ Βλ. «Υπόμνημα για τη χρηματοδότηση του πολέμου» και «Υπόμνημα για το δημοσιονομικό πρόβλημα του πολέμου», κ.κ., στο IATE-A4S1Y5F3/2-3.

αποθέματα ενέπνεαν εμπιστοσύνη στο κοινό. Δεύτερον, διότι διατηρούσε την ελπίδα να χρησιμοποιήσει ένα μέρος των πιστώσεων για εισαγωγές αγαθών από τη ζώνη της στερλίνας. ³⁰ Όταν, μάλιστα, τις παραμονές της γερμανικής εισβολής, η εμπιστοσύνη του κοινού στη δραχμή φάνηκε να κλονίζεται, η Τράπεζα πρότεινε στους Βρετανούς να επιτρέψουν την απευθείας πώληση λιρών στο κοινό! Η πρόταση, που δύσκολα θα είχε υποβληθεί χωρίς την έγκριση του Βαρβαρέσου, ήταν αρκετά ασυνήθιστη, εφόσον δημιουργούσε ένα παράθυρο για μαζική φυγή από τη δραχμή· έδειχνε όμως την αγωνία των Ελλήνων αξιωματούχων να χρησιμοποιήσουν τις πιστώσεις για να στηρίξουν το εγχώριο νόμισμα. ³¹

Στην πράξη, με εξαίρεση τις αγορές πολεμικού υλικού, η χρήση των βρετανικών πιστώσεων για εισαγωγές υπήρξε περιορισμένη. Τα συναλλαγματικά αποθέματα της Τράπεζας φούσκωσαν με τα υπόλοιπα του Λογαριασμού 3. Ο ίδιος ο Βαρβαρέσος παραδεχόταν αργότερα πως:

«Ούτω τα διαθέσιμα της Τραπεζής, αυξανόμενα εκ της πωλήσεως εις αυτήν παρά της Ελληνικής Κυβερνήσεως έναντι δραχμών μεγάλου μέρους των πιστώσεων της Βρετανικής Κυβερνήσεως [...], μη χρησιμοποιούμενα όμως συμφώνως προς τον προορισμόν των, συνεσσωρεύοντο εις την Τράπεζαν». ³²

Έτσι, η συσσώρευση συναλλάγματος μπορεί να μην αποτέλεσε την πρωταρχική σκέψη πίσω από τους χειρισμούς του Βαρβαρέσου· στην πορεία του χρόνου, όμως, και εφόσον η άμεση αξιοποίησή τους κατέστη δυσχερής, τα υπόλοιπα του Λογαριασμού 3 μετατράπηκαν σε ένα πολύτιμο «κομπόδεμα» για την κάλυψη των μεταπολεμικών αναγκών της χώρας. Σε αυτό συνέβαλε η πεποίθηση – δικαιολογημένη, όπως αποδείχθηκε – ότι οι Βρετανοί δεν θα διεκδικούσαν την εξόφληση των πολεμικών πιστώσεων προς την Ελλάδα. Η διαφύλαξη αυτού του κομπόδεματος θα αναχθεί σε βασικό στρατηγικό στόχο της πολιτικής Βαρβαρέσου τα επόμενα χρόνια.

³⁰ Βλ. Hugh-Jones προς Waley, 7.1.1941, στο OV80-18/58b.

³¹ Το συναφές τηλεγράφημα της Τράπεζας της Ελλάδος είναι το υπ’ αριθ. 93238, Bank of Greece προς Bank of England, 2.4.1941, στο OV80-18/104· οι αντιδράσεις του Treasury και της Τράπεζας της Αγγλίας βρίσκονται στο OV80-18/104b-113. Αμφότερες πλευρές έκριναν την πρόταση αδόκιμη.

³² Βαρβαρέσος, Κ., Έκθεσις περί (1) της [παρούσης] οικονομικής καταστάσεως της εν Λονδίνω εγκατεστημένης Ελληνικής Κυβερνήσεως, (2) προβλέψεων διά το μέλλον, και (3) της θέσεως της Τραπεζής της Ελλάδος και των διαθεσίμων αυτής, 15.10.1942, σελ. 13, στο IATE-A4S1Y5F5/1.

Έρχονται οι Γερμανοί

Ξημερώματα της 29ης Ιανουαρίου 1941 πέθανε ο Μεταξάς· αυθημερόν ο βασιλιάς όρισε πρωθυπουργό τον Αλέξανδρο Κορυζή, Διοικητή της Εθνικής Τράπεζας, στους ώμους του οποίου έπεσε το βάρος της διαχείρισης της γερμανικής εισβολής που διαφαινόταν στον ορίζοντα.

Ενώ το στρατιωτικό επιτελείο επεξεργαζόταν την οργάνωση της άμυνας σε συνεργασία με τα λιγοστά βρετανικά στρατεύματα, το πολιτικό προσωπικό προετοίμαζε το σχέδιο αποχώρησης από την Ελλάδα. Καταρτίστηκαν ονομαστικοί κατάλογοι των υπαλλήλων που θα καλούνταν να ακολουθήσουν την κυβέρνηση σε περίπτωση μεταφοράς της έδρας της εκτός Αθήνας και ξεκίνησαν οι σχετικές ετοιμασίες.

Το κλίμα στην Αθήνα γινόταν ολοένα και πιο βαρύ. Αυτήκοος μάρτυρας των συζητήσεων στα δωμάτια της Μεγάλης Βρετανίας, όπου συνεδρίαζε η κυβέρνηση και το Γενικό Επιτελείο Στρατού, ο Γιώργος Σεφέρης σημείωνε στο ημερολόγιό του εκείνες τις ημέρες: «Μικρά μυαλά, μικρές λεπτομέρειες και φόβος, φόβος, Θεέ μου, όλους τους συνέχει ο φόβος» (Σεφέρης, 1979: 21· πρβλ. Κολιopoulos, 1977: 268ff).

Η νευρική κατάσταση στους διαδρόμους της Μεγάλης Βρετανίας απλωνόταν και μερικά τετράγωνα παραπέρα, στο μέγαρο της Τράπεζας της Ελλάδος. Η Διοίκηση επεξεργαζόταν ανάλογο σχέδιο αποχώρησης από την Αθήνα, με μια επιπλέον ανησυχία: τη διάσωση του αποθέματος χρυσού και συναλλάγματος. Σε συνεννόηση με τον Κορυζή, ο Βαρβαρέσος αποφάσισε την ενεργοποίηση του σχεδίου για τη μεταφορά του χρυσού της Τράπεζας σε ασφαλή τοποθεσία εκτός Αθηνών. Υπό συνθήκες άκρας μυστικότητας, πάνω από 20 τόνοι χρυσού σε ράβδους και νομίσματα συσκευάστηκαν σε 314 κιβώτια και μεταφέρθηκαν στην Κρήτη με δύο αντιτορπιλικά του πολεμικού ναυτικού, τον *Βασιλέα Γεώργιο* και τη *Βασίλισσα Όλγα*.³³ Εκεί, αποθηκεύτηκαν στο υπόγειο του Υποκαταστήματος Ηρακλείου, του οποίου η ασφάλεια και το προσωπικό ενισχύθηκαν κατάλληλα.³⁴

Ο πόλεμος δεν είχε αφήσει αλώβητο το προσωπικό της Τράπεζας. Περίπου 300 υπάλληλοι είχαν επιστρατευθεί, προκαλώντας ελλείψεις προσωπικού και αναγκάζοντας τη Διοίκηση να προχωρήσει σε έκτακτες προσλήψεις και μεταθέσεις, κυρίως

στις κατώτερες βαθμίδες.³⁵ Κάποιοι κλήθηκαν να επανδρώσουν τα νεοσύστατα πρακτορεία στο Αργυρόκαστρο και την Κορυτσά, ενώ άλλοι βρέθηκαν να υπηρετούν υπό την καθημερινή απειλή των βομβαρδισμών. Δεκάδες υπάλληλοι έχασαν τη ζωή τους και πολλοί τραυματίστηκαν στο μέτωπο. Με εισήγηση του Βαρβαρέσου, το Γενικό Συμβούλιο της Τράπεζας εξασφάλισε συντάξεις και επιδόματα στα θύματα και τις οικογένειές τους.³⁶

Ενώ οι μυστικές προετοιμασίες συνεχίζονταν, ο Βαρβαρέσος συγκάλεσε την ετήσια Γενική Συνέλευση. Στις 4:00 το απόγευμα της 27ης Μαρτίου 1941 οι μέτοχοι συγκεντρώθηκαν στην αίθουσα συνελεύσεων για να επικυρώσουν τις συμβάσεις της Τράπεζας, να απαλλάξουν τη Διοίκηση και να εκλέξουν τους συμβούλους και ελεγκτές του επόμενου έτους. Τα γερμανικά στρατεύματα βρίσκονταν ήδη στα εδάφη της Βουλγαρίας· δύο μέρες νωρίτερα, η γιουγκοσλαβική κυβέρνηση είχε προσχωρήσει στον Άξονα, για να ανατραπεί στη συνέχεια πραξικοπηματικά. Η γερμανική επίθεση ήταν πλέον υπόθεση ημερών.

Μέσα σε αυτό το κλίμα, η ομιλία του Βαρβαρέσου δεν ξεχωρίζει ούτε για την ανάλυση των οικονομικών εξελίξεων ούτε για τον τρόπο με τον οποίον εξυμνούσε την ελληνική συμμετοχή στον αγώνα· ξεχωρίζει γιατί προσέφερε μια συμπεκνωμένη διατύπωση του κεντρικού διακυβεύματος του πολέμου, όπως το αντιλαμβάνονταν ο ομιλητής. Σύμφωνα με τον Βαρβαρέσο, ο πόλεμος δεν θα προκαλούσε μόνο τεράστιες υλικές και ανθρώπινες θυσίες, αλλά θα έκρινε την «τύχη των θεμελιωδών πνευματικών και ηθικών αξιών». Γιατί πέραν των στρατευμάτων, «η πραγματική απειλή κατά της ανεξαρτήτου ζωής των λαών πηγάζει κυρίως εκ των διακηρυσσόμενων νέων δογμάτων περί των όρων της μελλούσης συμβίωσης των εθνών, εκ των νέων νομικών, κοινωνικών και ηθικών μορφών, των οποίων απειλείται η διά της βίας επιβολή επί του κόσμου, όστις θα ευρίσκετο υπό την εξουσίαν των διακηρυσσόντων ταύτας. Αλλ' αι μορφαί αύται [...] ουδέν άλλο είναι παρά περικαλύμματα, ουχί καν εύσχημα, του συστήματος πολιτικής και οικονομικής ανελευθερίας και εξαρτήσεως».³⁷

Απαλλαγμένος πλέον από κάθε διπλωματική περιστροφή, ο μέχρι πρότινος κεντρικός διαπραγματευτής των ελληνογερμανικών εμπορικών συμφωνιών μιλούσε πλέον ανοικτά, καταδικάζοντας τη *Νέα Οικονομική Τάξη* που ευαγγελίζονταν οι

35 Στη διάρκεια του πολέμου δημιουργήθηκαν περίπου 100 νέες οργανικές θέσεις· οι 60 αφορούσαν μια νέα κατηγορία υπαλλήλων (γραφείς), που θα αναλάμβαναν βοηθητικές εργασίες της Τράπεζας (βλ. *Πρακτικά Γενικού Συμβουλίου* της 16ης Ιανουαρίου 1941, Βιβλίο 10, σελ. 125ff, στο IATE-A1S2Y1F10).

36 Βλ. Τράπεζα της Ελλάδος (1978: 172)· Τράπεζα της Ελλάδος (1941), *op.cit.*, σελ. 3ff, στο IATE-A4S1Y1F6/1· *Πρακτικά Γενικού Συμβουλίου*, *ibid.*, σελ. 126.

37 Τράπεζα της Ελλάδος (1941), *op.cit.*, σελ. 1ff.

33 Το βάρος του καθαρού χρυσού υπολογιζόταν σε 610.796 ουγγιές ή 17.315 κιλά περίπου· με μία μέση καθαρότητα 90%, η οποία ήταν αρκετά συνηθισμένη, το μεικτό βάρος του φορτίου θα έπρεπε να άγγιζε τους είκοσι τόνους.

34 Στο ίδιο θησαυροφυλάκιο μεταφέρθηκαν 16 κιβώτια με χρυσά και αργυρά νομίσματα και ημεδαφή που είχε στην κατοχή της η Εθνική Τράπεζα (Βενέζης, 1955: 243ff· Κούκουνας, 2013: 47ff).

Γερμανοί. Ο ίδιος είχε άλλωστε πάρει την απόφασή του: απρόθυμος να υπηρετήσει μια τέτοια πολιτική, σκόπευε να παραιτηθεί μετά τη συνθηκολόγηση· η πρόταση να ακολουθήσει την κυβέρνηση στο εξωτερικό προσέφερε μια εναλλακτική διέξοδο, την οποία και επέλεξε.³⁸ Το ίδιο έκανε και ο Υποδιοικητής του, Γεώργιος Μαντζαβίνος.

Οι τελευταίες εβδομάδες στην Αθήνα

Τα ξημερώματα της 6ης Απριλίου 1941 τα γερμανικά στρατεύματα εισέβαλαν στην Ελλάδα· λίγες ημέρες αργότερα πλησίαζαν στις Θερμοπύλες, την τελευταία συμμαχική γραμμή άμυνας. Στα μέσα της Μεγάλης Εβδομάδας, η κατάρρευση του μετώπου ήταν πλέον ορατή. Τη Μεγάλη Πέμπτη ενεργοποιήθηκε το σχέδιο αποχώρησης από την Αθήνα. Κατ' εντολή Βαρβαρέσου, είκοσι υπάλληλοι της Τράπεζας κλήθηκαν να ετοιμαστούν για να φύγουν το επόμενο πρωινό. Ανταποκρίθηκαν τέσσερις· οι υπόλοιποι δήλωσαν αδυναμία.

Το φαινόμενο δεν ήταν ασυνήθιστο εκείνες τις ημέρες: ο πανικός είχε τυλίξει την Αθήνα, όπου έφθναν ομάδες στρατιωτών με ειδήσεις από το μέτωπο (Κολιόπουλος, 1977: 273). Πολλοί αμφισβητούσαν τη σκοπιμότητα της συνέχισης του αγώνα. Ακόμα και σε επίπεδο κορυφής, ο βασιλιάς και η κυβέρνηση ταλαντεύονταν· υπό το βάρος των εξελίξεων, ο Κορυζής αυτοκτόνησε. «Δηλαδή μας μούντζωσε κι αυτός», φέρεται να σχολίασε ο βασιλιάς (Σεφέρης, 1979: 35). Το ημερολόγιο έδειχνε Μεγάλη Παρασκευή, 18 Απριλίου 1941.

Το ίδιο βράδυ, τέσσερις υπάλληλοι της Τράπεζας της Ελλάδος, οι Αριστείδης Λαζαρίδης, Λέανδρος Παλαμάς, Μίνωας Λεβής και Σωκράτης Κοσμίδης, άκουγαν τον επιτάφιο στο ραδιόφωνο του εμπορικού πλοίου *Σοφία*, που βρισκόταν αραγμένο στο λιμάνι του Ωρωπού. Είχαν επιβιβαστεί μαζί με τους υπαλλήλους διαφόρων υπουργείων λίγο νωρίτερα, φορτωμένοι με βαλίτσες που περιείχαν όλα τα έγγραφα σχετικά με το άνοιγμα πιστώσεων του Δημοσίου και των ιδιωτών στο εξωτερικό, καθώς και τα τελευταία ξένα χαρτονομίσματα της Τράπεζας.

Το σκεπτικό ήταν ξεκάθαρο: μετά την κατάληψη της χώρας από τους Γερμανούς, η εξόριστη Διοίκηση της Τράπεζας της Ελλάδος θα έπρεπε να μπορεί να ελέγξει το συνάλλαγμα που βρισκόταν κατατεθειμένο σε συμμαχικές χώρες. Λίγο μετά τις έξι το απόγευμα εμφανίστηκαν γερμανικά βομβαρδιστικά και επιτέθηκαν στο αντιτορπιλικό *Ιέραξ*, που ήταν αγκυροβολημένο παραδίπλα. Η επίθεση προκάλεσε

38 Βαρβαρέσος, Κ., *Η δράσις μου εις την Διοίκησιν...*, op.cit., σελ. 5.

ζημιές και ματαίωσε τον απόπλου του *Σοφία*. Οι υπάλληλοι διανυκτέρευσαν στο τοπικό σχολείο και επέστρεψαν την επομένη στην Τράπεζα (Λεβής, 1990: 7).

Εν τω μεταξύ, στους διαδρόμους της Μεγάλης Βρετανίας επικρατούσε αναστάτωση. Ο Γεώργιος Β' βολιδοσκοπούσε διάφορα πρόσωπα για τον σχηματισμό κυβέρνησης, με τον στρατηγό Μαζαράκη να φαντάζει πρόσκαιρα ο πιθανότερος διάδοχος του Κορυζή. Οι διαπραγματεύσεις κράτησαν μέχρι αργά τη νύχτα – χωρίς αποτέλεσμα. Φανερά ενοχλημένος, ο βασιλιάς είπε στον Υπουργό Τύπου, Θεολόγο Νικολούδη: «Η Ελλάδα ζει αυτή τη στιγμή μια τραγωδία· κοιτάξτε μην την κάνετε κωμωδία» (Σεφέρης, 1979: 25· πρβλ. Κολιόπουλος, 1977: 281ff).

Η κυβέρνηση Τσουδερού και η αναχώρηση για την Κρήτη

Το πρωί της Κυριακής του Πάσχα, 20 Απριλίου, ο βασιλιάς κάλεσε τον Βαρβαρέσο και του ζήτησε να συναντήσει τον Τσουδερό και να του προτείνει την ανάληψη της πρωθυπουργίας. Ο Βαρβαρέσος επισκέφθηκε τον φίλο του στο σπίτι του, όπου βρισκόταν υπό περιορισμό, έχοντας επιστρέψει πρόσφατα από την εξορία του στη Σύρο. Ο Τσουδερός δήλωσε πρόθυμος να υπηρετήσει τη χώρα, χωρίς μάλιστα να θέσει όρους ή προϋποθέσεις, πλην της ανάληψης των Υπουργείων Οικονομικών και Εξωτερικών από τον ίδιο. «Τούτο και εγένετο», σημειώνει στο ημερολόγιό του την ίδια μέρα· το μεσημέρι της επομένης ορκίστηκε ενώπιον του Γεωργίου Β' (ΙΑΕΙΤ Α: 1ff). Ο ίδιος απέδιδε την ευκολία με την οποία δέχθηκε την πρωθυπουργία στις παραινέσεις που είχε λάβει από τον Ελευθέριο Βενιζέλο, ο οποίος είχε πρόσφατα επικοινωνήσει μαζί του από το υπερπέραν, στη διάρκεια μιας από τις πνευματιστικές συνεδρίες όπου ήταν καλεσμένος (Βενέζης, 1966: 173ff).

Η επιλογή Τσουδερού αποτέλεσε τομή στη διαδικασία της ιδιότυπης μεταπολίτευσης που είχε ξεκινήσει μετά τον θάνατο του Μεταξά, εφόσον σηματοδοτούσε την πρώτη – έστω και διστακτική – απόπειρα του Γεωργίου Β' να αποστασιοποιηθεί από το καθεστώς της 4ης Αυγούστου. Σε αυτό συνέβαλε δίχως άλλο και η επικείμενη συνέχιση του αγώνα στην Κρήτη. Το Foreign Office θεωρούσε την ανάδειξη ενός φιλελεύθερου πολιτικού στην πρωθυπουργία προϋπόθεση για την ομαλή μεταφορά της κυβέρνησης στη γενέτειρα του Ελευθερίου Βενιζέλου (Κολιόπουλος, 1978: 450). Από την άλλη, η επιλογή ενός βενιζελικού πρωθυπουργού δεν ισοδυναμούσε με ανατροπή του μεταξικού καθεστώτος, διακεκριμένα στελέχη του οποίου – συμπεριλαμβανομένου και του διαβόητου πρώην υπουργού Ασφαλείας Κωνσταντίνου Μανιαδάκη – συμμετείχαν στο νέο σχήμα. Η «εκκαθάριση» της κυβέρνησης από τους προβεβλημένους υποστηρικτές του καθεστώτος και η κατάργηση των

διαταγμάτων της 4ης Αυγούστου αποτέλεσαν δύο από τις πρώτες προκλήσεις που θα αντιμετωπίσει ο Τσουδερός λίγους μήνες αργότερα (Χατζηβασιλείου, 2000: 72ff).

Σε κάθε περίπτωση, ο μεσολαβητικός ρόλος που κλήθηκε να παίξει ο Βαρβαρέσος επιβεβαίωνε τη στενή σχέση που διατηρούσε με τον πρώην Διοικητή του. Η εμπιστοσύνη με την οποία τον περιέβαλλε ο Τσουδερός, σήμαινε ότι ο Βαρβαρέσος βρέθηκε από την πρώτη στιγμή στο επίκεντρο του νέου πολιτικού σχεδιασμού. Είναι μάλιστα σαφές πως η εμπλοκή του στα οικονομικά ζητήματα υπήρξε σημαντική, πολύ πριν αναλάβει επισήμως το Υπουργείο Οικονομικών. Η στενή συνεργασία μεταξύ των δύο ανδρών θα φανεί ήδη από τις πρώτες ημέρες της νέας κυβέρνησης, οδηγώντας ενίοτε σε επικριτικές αναφορές στους «τραπεζίτες» που ηγούνταν πλέον των εθνικών προσπαθειών.

Τη Δευτέρα του Πάσχα, ξεκίνησαν οι τελευταίες προετοιμασίες για τη μεταφορά της κυβέρνησης στην Κρήτη. Το βράδυ της Τρίτης, 22 Απριλίου, οι Βαρβαρέσος και Μαντζαβίνος επιβιβάστηκαν μαζί με άλλα κυβερνητικά στελέχη και τις οικογένειές τους στο αντιτορπιλικό *Βασίλισσα Όλγα*, που τους παρέλαβε από μια παραλία των Μεγάρων. Δίπλα τους, τυλιγμένο στις φλόγες, ήταν ένα ατμόπλοιο που μόλις είχε βομβαρδιστεί από τη γερμανική αεροπορία: δεκατέσσερα βαπόρια είχαν χαθεί την ίδια μέρα στον Σαρωνικό από торπίλες (ΙΑΕΙΤ Α: 8). Το πλοίο, ταξίδεψε νύχτα και έφθασε στο λιμάνι της Σούδας το επόμενο ξημέρωμα, λίγο μετά το υδροπλάνο που μετέφερε τον βασιλιά, τον πρωθυπουργό και τον Βρετανό πρέσβη. Μετά την αποβίβαση, οι επιβάτες του πλοίου ξεκουράστηκαν στον ισκίο ενός κοντινού ελαιώνα, όπου κατέφυγαν για να προστατευθούν από τυχόν αεροπορικές επιδρομές.³⁹

Από τη Σούδα, οι Βαρβαρέσος και Μαντζαβίνος επιβιβάστηκαν σε στρατιωτικά καμιόνια και κατευθύνθηκαν προς τα Χανιά, όπου εγκαταστάθηκαν προσωρινά με τις οικογένειές τους στον πάνω όροφο του Υποκαταστήματος της Τράπεζας. Οι Λαζαρίδης, Λεβής και Κοσμίδης, που είχαν ταξιδέψει με το πλοίο *Ζάκυνθος* από το λιμάνι της Ζέας στη Σούδα το ίδιο βράδυ, βολεύτηκαν σε μια παρακείμενη κλινική. Μαζί τους έφεραν και πάλι τις βαλίτσες με τα παραστατικά των ξένων πιστώσεων και το λίγο συνάλλαγμα που είχε μείνει στην Αθήνα.⁴⁰ Η Τράπεζα της Ελλάδος είχε πλέον μεταφερθεί στα Χανιά.

39 Βλ. ΙΑΕΙΤ Α: 8 και Βενέζη (1955: 223ff). Η κόρη του Βαρβαρέσου, Υβόννη, προσφέρει μια ακόμα ενδιαφέρουσα μαρτυρία του ταξιδιού από την Αθήνα στο Λονδίνο, από την οποία μάλιστα αποσιώζουν κάποιες από τις πιο δραματικές πινελιές της μετέπειτα αφήγησης του Μαντζαβίνου στον Βενέζη: *Ημερολόγιο Υβόννης Βαρβαρέσου* στο προσωπικό αρχείο Alan Stone.

40 Λεβής (1990: 6). Ο τέταρτος υπάλληλος που είχε δεχθεί να φύγει μαζί με τη Διοίκηση, Λέανδρος Παλαμάς, αρνήθηκε τελικά να την ακολουθήσει στη δεύτερη απόπειρα αναχώρησης.

Β. Από την Κρήτη στο Λονδίνο

Στη διάρκεια της σύντομης παραμονής της στην Κρήτη, η κυβέρνηση αφοσιώθηκε κυρίως στην οργάνωση της άμυνας του νησιού, για την οποία οι βρετανικές προετοιμασίες είχαν υπάρξει μάλλον ελλιπείς. Αρκετοί απότακτοι αξιωματικοί των κινημάτων του 1933 και του 1935 αποκαταστάθηκαν στο στράτευμα. Τους επόμενους μήνες, ολοένα και περισσότεροι φιλελεύθεροι στρατιωτικοί θα επιστρέψουν στις ένοπλες δυνάμεις, προκαλώντας τη δυσφορία των πιο συντηρητικών κύκλων (Χατζηβασιλείου, 2000: 75). Με τον Τσουδερό απορροφημένο στις πολιτικές και στρατιωτικές εξελίξεις, οι Βαρβαρέσος και Μαντζαβίνος επωμίστηκαν την οικονομική διαχείριση μιας κυβέρνησης, της οποίας η επικράτεια είχε συρρικνωθεί στα όρια ενός νησιού. Οι πρώτες πρωτοβουλίες τους αποσκοπούσαν στη θεσμική κατοχύρωση της Τράπεζας, την αναζήτηση περαιτέρω βοήθειας και τη διαφύλαξη του χρυσού.

Μεταφέροντας την Τράπεζα

Η μεταφορά της Τράπεζας στην Κρήτη δεν θα είχε νόημα, αν δεν αναγνωριζόταν η νομιμότητα της Διοίκησης Βαρβαρέσου. Σε διαφορετική περίπτωση, στα Χανιά θα είχαν καταφύγει απλώς κάποια τραπεζικά στελέχη με μερικές βαλίτσες χαρτιά. Με τον Α.Ν. 3004 της 7ης Μαΐου 1941, η κυβέρνηση τροποποίησε το καταστατικό της Τράπεζας, ορίζοντας ως έδρα της την πόλη όπου ήταν εγκατεστημένη η νόμιμη κυβέρνηση της χώρας και αναστέλλοντας – για την περίοδο της Κατοχής – τις αρμοδιότητες του Γενικού Συμβουλίου και της Συνέλευσης των Μετόχων, τις οποίες και εμπιστεύθηκε στον Διοικητή, τον Πρωθυπουργό και το Υπουργικό Συμβούλιο.⁴¹ Λίγες ημέρες νωρίτερα, ο Βαρβαρέσος είχε τηλεγραφήσει στους ανταποκριτές της Τράπεζας στο εξωτερικό, ενημερώνοντάς τους για τη μεταφορά της έδρας και την ακύρωση όλων των νόμιμων υπογραφών, με εξαίρεση αυτής του Μαντζαβίνου και της δικής του.⁴²

41 Α.Ν. 3004/1941 «περί τροποποιήσεως του Καταστατικού της Τράπεζας της Ελλάδος και περί διαρρυθμίσεως ζητημάτων τινών των λοιπών Τραπεζών», ΦΕΚ 154, 7.5.1941, τεύχος μόνον, εν Χανίοις. Βλ. Τράπεζα της Ελλάδος (1947), *Εκθεσις του Διοικητού της Τράπεζας επί των Ισολογισμών των ετών 1941, 1944, 1945 και 1946*, σελ. 118.

42 Βλ. Varvaressos προς Midland Bank, 29.4.1941 και τηλ/μα 81306, Varvaressos προς Bank of England, 3.5.1941, στο ΟΥ6-263/115 & 116a. Το πρώτο τηλεγράφημα δεν ήταν κρυπτογραφημένο, γεγονός που προκάλεσε προβληματισμό στην Τράπεζα της Αγγλίας, που ζήτησε διευκρινίσεις μέσω του Foreign Office. Η επαλήθευση ήρθε με τηλεγράφημα του Palairt από την Κρήτη, στις 5.5.1941.

Το ζήτημα δεν ήταν φυσικά τόσο νομικό, όσο πολιτικό. Οι δυνάμεις του Άξονα δεν επρόκειτο ποτέ να αναγνωρίσουν την εξόριστη κυβέρνηση, πόσο μάλλον τη Διοίκηση Βαρβαρέσου. Στις 24 Μαΐου, η κατοχική κυβέρνηση απάλλαξε τους Βαρβαρέσο και Μαντζαβίνο από τα καθήκοντά τους, «λόγω αυθαιρέτου αποχής εκ τούτων και απομακρύνσεως των εκ της εν Αθήναις έδρας της Τράπεζας». Τη θέση του Διοικητή ανέλαβε λίγο αργότερα ο καθηγητής Δημόσιας Οικονομίας, Δημήτριος Σάντης, ενώ στην Τράπεζα εγκαταστάθηκαν ξένοι επίτροποι, στα χέρια των οποίων συγκεντρώθηκαν οι περισσότερες εξουσίες του εκδοτικού ιδρύματος (Τράπεζα της Ελλάδος, 1978: 190ff).

Από την άλλη μεριά, οι Βρετανοί αναγνώρισαν εξ αρχής το δικαίωμα της εξόριστης Διοίκησης να διαχειρίζεται τους συναλλαγματικούς πόρους της Τράπεζας. Μόλις επιβεβαιώθηκε η μεταφορά της έδρας, οι αρμόδιες υπηρεσίες αποδέσμευσαν τα περιουσιακά στοιχεία της Τράπεζας στη Βρετανία και ξανάρχισαν να εκτελούν εντολές για λογαριασμό της.⁴³ Οι Αμερικανοί χρειάστηκαν λίγο περισσότερο για να πειστούν. Στις 28 Απριλίου 1941, το αμερικανικό Υπουργείο Οικονομικών προχώρησε στο «πάγωμα» των ελληνικών περιουσιακών στοιχείων στις ΗΠΑ, θεωρώντας ότι η Ελλάδα βρισκόταν πλέον υπό ξένη κατοχή (Polk, 1941). Στη συνέχεια αρνήθηκε να αναγνωρίσει την εξόριστη Διοίκηση ως νόμιμη εκπρόσωπο της Τράπεζας, προβάλλοντας διάφορες ενστάσεις. Χρειάστηκε να περάσουν αρκετοί μήνες και να ζητηθεί η συνδρομή των Άγγλων για να πειστούν οι Αμερικανοί να επιτρέψουν, τον Νοέμβριο του 1941 πλέον, την πρόσβαση στα δολαριακά αποθεματικά της Τράπεζας της Ελλάδος στις ΗΠΑ.⁴⁴

Η στέρηση της κατεχόμενης Ελλάδας από το συνάλλαγμα της Τράπεζας ήταν αναπόφευκτη συνέπεια της κατάληψης της χώρας από τις δυνάμεις του Άξονα. Γνωρίζοντας όμως πως οι εισαγωγές ήταν απαραίτητες για την εξασφάλιση τροφίμων στη χώρα, ακόμα και σε καιρό ειρήνης, ο Βαρβαρέσος θέλησε από την πρώτη στιγμή να αφήσει ανοικτό το παράθυρο των εισαγωγών. Έτσι, ο Α.Ν. 3004 επέτρεπε τη χρήση συναλλάγματος για την αγορά τροφίμων στο εξωτερικό, με στόχο την εισαγωγή τους στα κατεχόμενα εδάφη. Επρόκειτο για την πρώτη πρωτοβουλία στο μέτωπο του επισιτισμού, που δυστυχώς σκόνταψε στην αυστηρότητα του συμμαχικού ναυτικού αποκλεισμού στη Μεσόγειο. Θα χρειαζόταν να μεσολαβήσει ο λιμός του επόμενου χειμώνα για να δεχθούν τελικά οι σύμμαχοι να χαλαρώσουν τον κλοιό

γύρω από την Ελλάδα και να επιτρέψουν κάποιες εισαγωγές τροφίμων, υπό τη μορφή ανθρωπιστικής βοήθειας.⁴⁵

Οι διαπραγματεύσεις με το Treasury: γύρος δεύτερος

Η δεύτερη οικονομική πρωτοβουλία της κυβέρνησης ήταν η αναζήτηση επιπλέον οικονομικής βοήθειας από τους Βρετανούς. Το απόγευμα της 21ης Μαΐου, ο σύμβουλος της ελληνικής πρεσβείας στο Λονδίνο, Ιωάννης Ρωμανός, επισκέφθηκε τον Fraser για να του ζητήσει νέες πιστώσεις για την κάλυψη των δραχμικών δαπανών. Τα τελευταία 5 εκατ. στερλινών που είχε λάβει το Δημόσιο στις αρχές Απριλίου είχαν σωθεί και εκκρεμούσε η ανανέωση της συμφωνίας με το Treasury. Η αντίδραση του Fraser ήταν κατηγορηματική: το αίτημα ήταν «εντελώς ακατανόητο» και «παράλογο»· η Ελλάδα διέθετε πλέον πλούσια συναλλαγματικά αποθέματα, ικανά να προσφέρουν επαρκές κάλυμμα για τις δραχμικές δαπάνες στην Κρήτη.⁴⁶

Πράγματι, χάρη κυρίως στις βρετανικές πιστώσεις του προηγούμενου εξαμήνου, η Τράπεζα της Ελλάδος είχε δει τα συναλλαγματικά της διαθέσιμα να εκτινάσσονται στα 44 εκατ. στερλίνες (βλ. Πίνακα 5.2). Στα μάτια του Fraser, το νέο αίτημα επιβεβαίωνε απλώς την προσπάθεια των Ελλήνων να «εκβιάσουν» το βρετανικό Δημόσιο για ακόμα περισσότερο συνάλλαγμα, το οποίο θα κατέληγε στον Λογαριασμό 3.

Η ελληνική απάντηση ήρθε υπό τη μορφή υπομνήματος, το οποίο συνέταξε ο Βαρβαρέσος και παρέδωσε ο πρέσβης στο Λονδίνο, Χαράλαμπος Σιμόπουλος.⁴⁷ Επικαλούμενος και πάλι τους κανόνες της ορθής τραπεζικής, ο Βαρβαρέσος υπενθύμισε πως το ελληνικό συνάλλαγμα ανήκε στην Τράπεζα της Ελλάδος και όχι στο Δημόσιο· τυχόν χρήση του για την κάλυψη των δημοσίων δαπανών θα ισοδυναμούσε με μείωση του καλύμματος και πληθωριστική έκδοση χαρτονομίσματος. Ο ίδιος απέφυγε βέβαια να αναφερθεί στα 7 εκατ. στερλίνες που είχε στη διάθεσή του το *ίδιο* το Δημόσιο (κυρίως στον Λογαριασμό 2)· αυτά άλλωστε προορίζονταν για εισαγωγές στρατιωτικού υλικού (βλ. Πίνακα 5.2).

Ο Βρετανοί παρέμειναν ασυγκίνητοι. Υποβάθμιζαν τον πληθωριστικό κίνδυνο, επισημαίνοντας πως το κάλυμμα ξεπερνούσε το 100%. Υπενθύμιζαν πως, εφόσον

43 Οι σχετικές ενέργειες είχαν ανασταλεί για προληπτικούς λόγους στις 28 Απριλίου (Foreign Exchange Committee Announcement, 28.4.1941, στο OV80-18/128a)· για την αναγνώριση της εξόριστης Διοίκησης, βλ. "Bank of Greece (memo)", 8.5.1941, στο OV6-263/122a.

44 Βλ. Fraser προς Varvaressos, 30.10.1941, και Varvaressos προς Fraser, 6.11.1941, στο IATE-A4S1Y1F14/7.

45 Βλ. «Υπόμνημα περί της ασκήσεως υπό της Ελληνικής Κυβερνήσεως πολιτικής...», *op.cit.*, σελ. 4. Πρβλ. Τσουδερό (1946).

46 Fraser προς Bowker, 21.5.1941, στο OV80-19/6· τηλ/μα 3540, Σιμόπουλος προς Τσουδερό, 21.5.1941, στο IAEIT A: 40.

47 "Memorandum 3775/A/41 προς Treasury", 30.5.1941, στο IATE-A4S1Y1F10/2· τηλ/μα 853, Τσουδερός προς Σιμόπουλο, 26.5.1941, στο IAEIT A: 40.

οι πιστώσεις δεν μεταφράζονταν σε επιπλέον εισαγωγές, η αντιπληθωριστική τους συνεισφορά ήταν περιορισμένη. Κυρίως όμως, αμφισβητούσαν την αυτοτέλεια των συναλλαγματικών αποθεμάτων της Τράπεζας: σε συνθήκες πολέμου, οι χώρες όφειλαν να θέτουν το σύνολο των περιουσιακών τους στοιχείων – συμπεριλαμβανομένων και των αποθεματικών της κεντρικής τράπεζας – στη διάθεση της πολιτείας. Η εμμονή στην εξαίρεση του συναλλάγματος της Τράπεζας της Ελλάδος θα αποτελούσε παραφωνία σε σχέση με την πρακτική των συμμάχων, αλλά και της ίδιας της Βρετανίας.⁴⁸

Σε κάθε περίπτωση, οι δραχμικές ανάγκες της κυβέρνησης Τσουδερού είχαν πλέον περιοριστεί στα όρια της Κρήτης και σύντομα θα εξέλειπαν εντελώς. Το Treasury επέτρεψε την πώληση λιρών στην Τράπεζα από τις πιστώσεις του Λογαριασμού 2 που προορίζονταν για εισαγωγές στρατιωτικού υλικού. Έτσι απέφυγε να χορηγήσει επιπλέον βοήθεια χωρίς να προκαλέσει μείωση του καλύμματος.⁴⁹ Το ερώτημα ήταν τι θα γινόταν όταν εξαντλούνταν τα υπόλοιπα των στρατιωτικών πιστώσεων, οπότε η κυβέρνηση θα αναγκαζόταν είτε να αναζητήσει νέα βοήθεια είτε να καταφύγει στο αποθεματικά της Τράπεζας. Η απάντηση σε αυτό το ερώτημα, όμως, μπορούσε να περιμένει έως την άφιξη της κυβέρνησης στο Λονδίνο.

Μεταφέροντας τον χρυσό

Αυτό που δεν μπορούσε να περιμένει άλλο ήταν η φυγάδευση του χρυσού της Τράπεζας από την Κρήτη.⁵⁰ Οι πληροφορίες για την επερχόμενη γερμανική επίθεση πλήθαιναν μέρα με τη μέρα. Στις 10 Μαΐου 1941, ο Βαρβαρέσος έδωσε εντολή στους Λεβή και Λαζαρίδη να μεταβούν στο Ηράκλειο και να περιμένουν οδηγίες. Τρεις ημέρες αργότερα, τα 314 κιβώτια με τον χρυσό μεταφέρθηκαν από το υπόγειο του Υποκαταστήματος Ηρακλείου στο κατάστρωμα της βρετανικής κορβέτας *HMS Salvia*. Δεν είχε καλά-καλά τελειώσει η φόρτωση στο λιμάνι και

σήμανε συναγερμός: η πρώτη ιταλική επίθεση από αέρος απέτυχε – «Ιταλοί γαρ», σημείωνε χαιρέκακα ο Λεβής!

Η Τρίτη, 13 Μαΐου 1941, αποδείχθηκε τυχερή μέρα για την Τράπεζα. Στις οκτώ το βράδυ το *Salvia* βγήκε από το λιμάνι του Ηρακλείου για να ενωθεί με τη νηοπομπή που το περίμενε. Ακολούθησε νέα επίθεση και πολύωρη αεροναυμαχία, στη διάρκεια της οποίας οι Γερμανοί έχασαν αρκετά αεροσκάφη. Το *Salvia* άντεξε. Μόλις νύχτωσε για τα καλά, ταξίδεψε για το λιμάνι της Σούδας, ενώ η υπόλοιπη νηοπομπή κινήθηκε προς διαφορετική κατεύθυνση για να παραπλανήσει τον εχθρό.

Το απόγευμα της επόμενης ημέρας, το *Salvia* προσέγγισε το βρετανικό καταδρομικό *HMS Dido*, στο οποίο μετεπιβιβάστηκαν οι Λεβής και Λαζαρίδης, μαζί με τα έγγραφα της Τράπεζας. Ταυτόχρονα ξεκίνησε η μεταφόρτωση του χρυσού, την οποία διέκοψε εκ νέου ο ήχος του συναγερμού. Έτσι ξεκίνησε νέα αεροπορική επίθεση, με σαφή πλέον στόχο τη βύθιση του πλοίου που μετέφερε τον χρυσό – ευτυχώς χωρίς αποτέλεσμα. Στη βιασύνη τους όμως να λάβουν θέσεις μάχης, οι ναύτες πέταξαν τρία κιβώτια, με αποτέλεσμα αυτά να σπάσουν και να σκορπίσουν το περιεχόμενό τους στο κατάστρωμα του πλοίου. Μόλις πέρασε ο κίνδυνος, οι χρυσές λίρες συγκεντρώθηκαν και μετρήθηκαν. Βρέθηκαν όλες, αλλά μία την κράτησε το πλήρωμα του *Dido* για γούρι. Το ίδιο ίσως θα έπρεπε να έχει κάνει και το *Salvia*, που торπιλίστηκε και βυθίστηκε αΐτανδρο, λίγους μήνες αργότερα.⁵¹

Ανεξαρτήτως ναυτικών προλήψεων, το *Dido* κατάφερε – παρά τους ανηλεείς γερμανικούς βομβαρδισμούς, που σταμάτησαν μόνο όταν εισήλθε στα χωρικά ύδατα της Αιγύπτου – να φθάσει στην Αλεξάνδρεια τα ξημερώματα της Παρασκευής. Το ίδιο διάστημα, ο ελληνικός ραδιοφωνικός σταθμός της κατεχόμενης πλέον Αθήνας μετέδιδε πως «ο Εβραίος υπάλληλος της Τραπεζής της Ελλάδος, Μίνως Λεβής, κλέψας τον χρυσόν του ελληνικού λαού, εδραπέτευσεν εις το εξωτερικόν» (Λεβής, 1990: 7). Επρόκειτο δίχως άλλο για μια από τις πιο ευρηματικές, πλην ανέντιμες, εμπνεύσεις της προπαγάνδας στην Αθήνα.

Στην Αλεξάνδρεια ο χρυσός τοποθετήθηκε στο θησαυροφυλάκιο της Εθνικής Τράπεζας της Αιγύπτου, για να αποφασιστεί λίγο αργότερα η μεταφορά του στη Νότια Αφρική. Μια πομπή από φορτηγά και τανκς τον οδήγησε μέσα από την έρημο

48 «Όλες οι άλλες συμμαχικές κυβερνήσεις σε αυτή τη χώρα έχουν αποδεχθεί τη γενική αρχή ότι τα ξένα περιουσιακά στοιχεία της κεντρικής τράπεζας είναι διαθέσιμα για πολεμικές ανάγκες ή άλλες δαπάνες: είμαι βέβαιος ότι η κυβέρνησή σας δεν θα θελήσει να ενεργήσει διαφορετικά», έγραφε ο Βρετανός υπουργός οικονομικών το καλοκαίρι του 1941. Βλ. Wood προς Simopoulos, 13.6.1941, στο IATE-A4S1Y1F10/2: πρβλ. τηλ/μα 3803, Σιμόπουλος προς Τσουδερό, 31.5.1941, στο ΙΑΕΙΤ Α: 42.

49 Επρόκειτο στην ουσία για λογιστική μεταφορά 1 εκατ. στερλινών από τον Λογαριασμό 2 στον Λογαριασμό 3: Fraser προς Cobbold, 4.6.1941, στο OV80-19/13.

50 Αν και η ιστορία της φυγάδευσης του χρυσού είναι γνωστή, οι συναφείς αφηγήσεις στηρίζονται πρωτίστως στη μαρτυρία του Γεώργιου Μαντζαβίνου, ο οποίος όμως δεν ήταν παρών στη μεταφορά (Βενέζης, 1955: 245ff-1966: 195ff)· οι παράγραφοι που ακολουθούν αξιοποιούν ένα λίγο-πολύ άγνωστο ντοκουμέντο, το χειρόγραφο σημείωμα του Μίνου Λεβή, ενός από τους δύο υπαλλήλους της Τράπεζας που ταξίδεψαν με το πολύτιμο φορτίο. Η εξιστόρηση του Λεβή (1990) δημοσιεύθηκε μετά τον θάνατό του και δεν έτυχε ιδιαίτερης προσοχής.

51 Ο Μαντζαβίνος εσφαλμένα αναφέρει το *Salvia* ως ρυμουλκό του εμπορικού ναυτικού· επρόκειτο περί βρετανικής κορβέτας (K97) που είχε συμβάλει στη φυγάδευση των δυνάμεων από την Ελλάδα και συμμετείχε σε νηοπομπές στην Ανατολική Μεσόγειο· торπιλίστηκε ανοικτά της Αλεξάνδρειας τις παραμονές Χριστουγέννων του 1941 (Morgan & Taylor, 2011: 175ff).

Πίνακας 5.2 Συναλλαγματικά διαθέσιμα στις 26 Απριλίου 1941
(σε χιλιάδες λίρες στερλίνες)

	Ελλ. Δημόσιο	Τράπεζα Ελλάδος	Σύνολο
Χρυσός (799.952,655 ουγγιές)		6.719,0	6.719,0
Δολάρια (£1 = \$4,03)	1.844,9 ¹	1.081,1	2.926,0
Λίρες στερλίνες	5.095,0	36.178,7	41.273,7
στον Λογαριασμό 1 (Τράπεζα Αγγλίας)		7.000,0	7.000,0
στον Λογαριασμό 2 (Τράπεζα Αγγλίας)	4.417,0 ²		4.417,0
στον Λογαριασμό 3 (Τράπεζα Αγγλίας)		26.800,0 ³	26.800,0
σε άλλους λογαριασμούς & τράπεζες	678,0	2.378,7	3.056,7
Συνολικά διαθέσιμα 26.4.1941	6.939,9	43.978,8	50.918,7
Βρετ. πιστώσεις 28.10.40 -26.4.41	11.240,7	35.000,0	46.240,7
Υπόλοιπο βρετ. πιστώσεων στις 26.4.41	5.651,5	26.800,0	32.451,5
% διαθεσίμων από βρετ. πιστώσεις	81,4%	60,9%	63,7%

- 1 Αδιάθετο υπόλοιπο 4.975 χιλιάδων δολαρίων (από τις 5.000 χιλιάδες δολάρια των βρετανικών πιστώσεων), που ισοδυναμεί με 1.234,5 χιλιάδες στερλίνες· πλέον ένα υπόλοιπο 610,4 χιλιάδων στερλινών πιστώσεις στη διάθεση της ελληνικής πρεσβείας στις ΗΠΑ.
- 2 Αδιάθετο υπόλοιπο βρετανικών πιστώσεων 10.000 χιλιάδων στερλινών για εισαγωγές στρατιωτικού υλικού.
- 3 Υπόλοιπο 35.000 χιλιάδων στερλινών από βρετανικές πιστώσεις για δραχμικές δαπάνες.

Πηγές: Πίνακας στο IATE-AS1Y1F6/4· “Memorandum to the honourable E. Stettinius”, 16.5.1944, στα IATE-A4S1Y5F9/1 και FRUS 1944: 216ff· “Application of the Greek Government to the DG of UNRRA”, Ιούλιος 1944, σελ. 85-88, στο IATE-A4S1Y2F4/1· Τράπεζα της Ελλάδος (1947), *Εκθεσις του Διοικητού της Τραπέζης επί των Ισολογισμών των ετών 1941, 1944, 1945 και 1946*.

στο Σουέζ, όπου και διανυκτέρευσε στην προκυμαία, περιμένοντας το πλοίο που θα τον μετέφερε στη Νότιο Αφρική. Την επόμενη μέρα φορτώθηκε σε ένα καράβι με προορισμό το Ντούρμπαν (Durban). Από εκεί ταξίδεψε – συνοδευόμενος από τον Λαζαρίδη – για το Γέρμιστον (Germiston) της Νότιας Αφρικής, όπου εδρεύει έως σήμερα η εταιρεία επεξεργασίας πολύτιμων μετάλλων Rand Refinery. Στο Germiston μετατράπηκε σε ράβδους συνολικού βάρους 608.350,79 ουγγιών ή 17,2 τόνων περίπου, που φυλάχθηκαν στα θησαυροφυλάκια της South African Reserve Bank, στην Πραιτόρια. Έτσι, μαζί με τα υπόλοιπα αποθέματα που βρίσκονταν στο Federal Reserve Bank των ΗΠΑ, ο χρυσός της Ελλάδας έφθανε τις 799.952,655 ουγγιές, αξίας 6,7 εκατ. στερλινών (βλ. Πίνακα 5.2).

Φεύγοντας από την Κρήτη

Μετά τον χρυσό δεν άργησε να έρθει και η σειρά της κυβέρνησης να φύγει από την Κρήτη. Οι οικογένειες αναχώρησαν πρώτες, ενώ ο βασιλιάς και η κυβέρνηση

παρέμειναν στο νησί για να ενισχύσουν το πθικό των αμυνομένων. Μαζί τους έμειναν και ο Βαρβαρέσος με τον Μαντζαβίνο.

Το πρωί της 20ής Μαΐου ο ουρανός σκεπάστηκε από σύννεφα αεροπλάνων· λίγο αργότερα άρχισε η βροχή – ανθρώπων. Ο ορίζοντας γέμισε χιλιάδες αλεξιπτωτιστές που θύμιζαν στον Τσουδερό «τραγικά πολύχρωμα όρνεα που χιμούν εις την γη διά την αρπαγή του θηράματός των» (ΙΑΕΙΤ Α: 14).

Η γερμανική επίθεση βρήκε τον Βαρβαρέσο σε ένα χωριό έξω από τα Χανιά, όπου είχαν καταλύσει ο βασιλιάς και ο Τσουδερός, για λόγους ασφαλείας. Οι αλεξιπτωτιστές τούς απέκοψαν από το λιμάνι με αποτέλεσμα να χρειαστεί να καταφύγουν με τα πόδια στα βουνά. Ο βασιλιάς και η συνοδεία του αναχώρησαν πρώτοι. Ο Βαρβαρέσος ακολούθησε τον Τσουδερό, που έφυγε κατά τις έξι το απόγευμα για το χωριό Θέρισο, στους πρόποδες των Λευκών Ορέων. Τους συνόδευε ένας μάλλον ετερόκλητος «θίασος» από Νεοζηλανδούς και Έλληνες στρατιώτες, χωροφύλακες, ντόπιους με τοπικές φορεσιές και πολλούς δραπετές των φυλακών Αγκυιάς, ντυμένους με τις ριγέ στολές τους! Διανυκτέρευσαν στο Θέρισο, απ’ όπου κίνησαν το επόμενο πρωινό, μαζί με τον βασιλιά, για τα νότια παράλια του νησιού. Οι οδηγίες του αγγλικού αρχηγείου του στόλου ήταν σαφείς: είχαν έως το βράδυ της επομένης για να φθάσουν στην Αγία Ρουμέλη, ένα παραθαλάσσιο χωριό στην έξοδο απ’ το φαράγγι της Σαμαριάς.

Σκαρφαλώνοντας στα Λευκά Όρη, έφθασαν τη νύχτα σε ένα μιτάτο που βρισκόταν ψηλά, κοντά στις βουνοκορφές. Οι βοσκοί έσφαξαν δυο πρόβατα και τα έβρασαν σε γκαζοντενεκέδες, προσφέροντάς τα στον βασιλιά και τη συνοδεία του, μαζί με τυρί, γιαούρτι και ό,τι άλλο τους περίσσευε. Νερό δεν είχαν, αλλά υπήρχε άφθονο χιόνι παραπέρα (ΙΑΕΙΤ Α:15). Στον ορίζοντα εξελισσόταν ένα τρομακτικό θέαμα: η γερμανική αεροπορία επιτίθετο λυσσαλέα εναντίον των βρετανικών πλοίων που βρίσκονταν ακόμα γύρω από το νησί· ένα από αυτά, επρόκειτο να τους συναντήσει την επόμενη μέρα στο Λιβυκό πέλαγος.

Η κατάβαση ξεκίνησε στις πεντέμισι τα ξημερώματα. Ο βασιλιάς ήταν στις κακές του. Η πορεία ήταν εξαντλητική. Σε μια στιγμή, ο Βαρβαρέσος είπε στον Τσουδερό, γαλλιστί: «δεν μπορώ πλέον» (Βενέζης, 1966: 215). Αναγκάστηκε να μπορέσει. Ακολουθώντας το φαράγγι της Σαμαριάς, έφθασαν στην Αγία Ρουμέλη, όπου συνάντησαν τον Palairot και άλλους υπαλλήλους της βρετανικής πρεσβείας· είχαν έρθει με πλοίο από το λιμάνι των Σφακίων, απ’ όπου φυγαδεύτηκε το μεγαλύτερο μέρος του συμμαχικού εκστρατευτικού σώματος. Ο Μαντζαβίνος βρισκόταν ήδη

εν πλω για την Αλεξάνδρεια, έχοντας φύγει απευθείας από τα Χανιά. Στις δύο τα ξημερώματα της 24ης Μαΐου έφθασαν τα καταδρομικά *HMS Decoy* και *HMS Hero* για να παραλάβουν τον βασιλιά και τη συνοδεία του. Λίγες ώρες αργότερα, οι Βαρβαρέσος και Τσουδερός έπλεαν για την Αλεξάνδρεια. Τράπεζα και κυβέρνηση βρίσκονταν πλέον στην εξορία.

Ταξιδεύοντας για το Λονδίνο

Οι μήνες που ακολούθησαν ήταν μεταβατικοί. Η μετάβαση ήταν καταρχάς κυριολεκτική: ο βασιλιάς και η κυβέρνηση κατέφυγαν στην Αλεξάνδρεια και ύστερα στο Κάιρο, για να αναχωρήσουν λίγο αργότερα για το Λονδίνο, μέσω Νότιας Αφρικής. Ήταν όμως και μεταφορική: χωρίς τον έλεγχο της ελληνικής επικράτειας, η κυβέρνηση έπρεπε να προσαρμοστεί στο ιδιότυπο καθεστώς της εξορίας, όπου μεγάλο μέρος των εξουσιών, αλλά και των λειτουργιών της, εξαρτιόταν από τη συνεργασία ή την ανοχή των συμμάχων της (Χατζηβασιλείου, 2000: 72ff).

Ταυτόχρονα, οι μήνες που διαδέχθηκαν την αναχώρηση από την Κρήτη συνέπεσαν με την πρώτη φάση της μεταπολίτευσης, η οποία είχε ξεκινήσει με την ανάδειξη του Τσουδερού στην πρωθυπουργία. Λίγες μόνο μέρες μετά την άφιξη στην Αίγυπτο, έδρα μιας πολυπληθούς ελληνικής παροικίας με βενιζελικά φρονήματα, η κυβέρνηση ανασχηματίστηκε. Με μια «κουραστική αλλά ενδιαφέρουσα μανούβρα» (ΙΑΕΙΤ Α: 53) ο Τσουδερός απομάκρυνε τους περισσότερους μεταξικούς υπουργούς, αναθέτοντας στους Μανιαδάκη και Νικολούδη μακρινές διπλωματικές αποστολές. Αντιπρόεδρος της κυβέρνησης και άνθρωπος-κλειδί για την ανασυγκρότηση του στρατού παρέμεινε ο ναύαρχος Σακελλαρίου, του οποίου τα συντηρητικά φρονήματα και οι ηγεμονικές φιλοδοξίες δεν άργησαν να τον φέρουν σε σύγκρουση με τον Πρωθυπουργό (Ραπαρτάς, 1984: 59). Δυστυχώς, ούτε οι μετέπειτα ανασχηματισμοί, ούτε οι συνεχείς ελιγμοί του Τσουδερού προσέφεραν οριστική λύση στα προβλήματα της κυβέρνησης, η οποία βρέθηκε εξ αρχής στη δίνη των πολιτικών ανταγωνισμών που γέννησε το τέλος του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου (βλ. κεφάλαιο 7).

Η παρουσία των ομογενών, η εγγύτητα με την κατεχόμενη Ελλάδα και η υπαγωγή των ενόπλων δυνάμεων στο βρετανικό στρατηγείο της Μέσης Ανατολής, εξασφάλιζαν στην Αίγυπτο νευραλγική θέση κατά τη διάρκεια του πολέμου. Το καλοκαίρι του 1941, ωστόσο, το Foreign Office έκρινε προτιμότερο ο βασιλιάς και η κυβέρνηση να μετακινηθούν στο Λονδίνο – πόσο μάλλον αφού η αιγυπτιακή κυβέρνηση δεν επιθυμούσε την εγκατάστασή τους στη χώρα. Έτσι, στις 27 Ιουνίου 1941, οι Έλληνες αξιωματούχοι επιβίβαστηκαν στο ατμόπλοιο *New Amsterdam*,

με προορισμό τη Νότια Αφρική. Οι οικογένειες Τσουδερού και Βαρβαρέσου αναγκάστηκαν να στριμωχτούν σε μια καμπίνα. Στο κατάστρωμα του πλοίου, οι δύο φίλοι και παλιοί συνεργάτες βρέθηκαν να συνομιλούν αρκετές ώρες για τις προκλήσεις που αντιμετώπιζε η εξόριστη κυβέρνηση.⁵²

Στη διάρκεια του ταξιδιού προς τη Νότια Αφρική, ο Τσουδερός συνέταξε ένα εκτενές υπόμνημα προς τον βασιλιά Γεώργιο, στο οποίο εξέθετε τους βασικούς άξονες της κυβερνητικής του πολιτικής. Στο πολιτικό αυτό «μανιφέστο», ο Πρωθυπουργός ανέπτυξε τις απόψεις του για τις εθνικές διεκδικήσεις, την εξωτερική πολιτική, τον ρόλο των ενόπλων δυνάμεων – που καλούνταν να «είναι μακράν πολιτικών βλέψεων και να μην έχουν πολιτική πρωτοβουλία» (ΙΑΕΙΤ Α: 108) – και τη μεταπολεμική πολιτική κατάσταση. Ως προς την τελευταία, ο Τσουδερός υποστήριξε πως η Ελλάδα δεν μπορούσε και δεν έπρεπε «να διοικηθεί αστυνομικώς», ούτε όμως «να διακυβερνηθεί από τας ιδιοτροπίας των πεζοδρομίων ή τας φιλοδοξίας των νευρασθενικών οργανώσεων οιασδήποτε τάξεως» (ΙΑΕΙΤ Α: 109). Με αυτή την κάπως σιβυλλική διατύπωση, ο Πρωθυπουργός τασσόταν υπέρ της αποκατάστασης της δημοκρατικής ομαλότητας υπό το στέμμα, με την προϋπόθεση ότι θα παραμερίζονταν τα πάθη του Εθνικού Διχασμού.⁵³ Ο Βαρβαρέσος δύσκολα θα μπορούσε να διαφωνήσει με αυτή την πρόταση, που απηχούσε και τις δικές του πολιτικές απόψεις.

Στις 7 Ιουλίου, το πλοίο που μετέφερε την ελληνική αποστολή έδεσε στο σημαντικό λιμάνι του Durban. Η υποδοχή που τους επιφύλαξαν ο στρατάρχης Smuts και η ομογένεια ήταν ιδιαίτερα θερμή, αν και η ισχύς της γερμανικής κατασκοπείας στη χώρα ήταν τέτοια, που ο βασιλιάς χρειάστηκε να μετακινείται με αρκετή προσοχή (ΙΑΕΙΤ Α: 97ff). Μετά από μία εβδομάδα στο Γιοχάνεσμπουργκ, ο Βαρβαρέσος και η οικογένειά του μετακόμισαν στο Κέιπ Τάουν, όπου και έμειναν αρκετές εβδομάδες περιμένοντας το πλοίο που θα τους μετέφερε στην Αγγλία. Ο Βαρβαρέσος συνέχισε τις προσπάθειες αναγνώρισης της εξόριστης Διοίκησης της Τράπεζας, με στόχο να ελέγξει πλήρως τα συναλλαγματικά αποθέματα της χώρας στο εξωτερικό. Ταυτόχρονα, βρέθηκε να διαχειρίζεται ολοένα μεγαλύτερο μέρος των οικονομικών υποθέσεων της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης. Στις 15 Αυγούστου

52 Προφορική μαρτυρία Βιργινίας Τσουδερού, Αθήνα, 3.7.2013.

53 Από άλλα κείμενα της περιόδου φαίνεται πως ο Τσουδερός τασσόταν υπέρ της υιοθέτησης ενός προεδρικού συστήματος (κατά το αμερικανικό ή ελβετικό πρότυπο), με ενισχυμένη τη θέση της εκτελεστικής εξουσίας έναντι του κοινοβουλίου, απ' όπου είχαν προκύψει οι περισσότερες κομματικές αντιπαραθέσεις (βλ. «Σημείωμα Σύντομον από όσα διάβασα και σκέφτηκα διά το Ελληνικόν Σύνταγμα ταξιδεύοντας τον Ατλαντικόν», 16.9.1941, στο ΙΑΕΙΤ Α: 160-165· πρβλ. Τσουδερό προς Γ. Ρούσοο, 21.1.1942, στο ΙΑΕΙΤ Α: 270-273).

1941 διορίστηκε Υπουργός Οικονομικών και – «προσωρινώς» – Εθνικής Οικονομίας, αναλαμβάνοντας πλέον και τυπικά τις συναφείς αρμοδιότητες. Μία από τις πρώτες ενέργειες του νέου Υπουργού ήταν να έρθει σε επαφή με τις στρατιωτικές υπηρεσίες στο Κάιρο, ζητώντας τους να εκτιμήσουν τις χρηματοδοτικές ανάγκες των επόμενων μηνών. Οι εκτιμήσεις αυτές αποτέλεσαν τη βάση για την κατάρτιση του πρώτου προϋπολογισμού της εξόριστης κυβέρνησης.⁵⁴

Η παραμονή στη Νότια Αφρική δεν περιλάμβανε μόνο δουλειά. Για τον Βαρβαρέσο και τους υπόλοιπους Έλληνες που είχαν ξεκινήσει από την Κρήτη δύο μήνες νωρίτερα, προσέφερε επίσης μια πολύτιμη ανάσα πριν το επικίνδυνο ταξίδι για την Αγγλία. Όπως σημειώνει η κόρη του, Υβόννη, στο ημερολόγιό της: «κάνουμε εκδρομούλες, πήγαμε και στο Cape (σκέψου την Υβόννη στο άκρον του κόσμου) που ήταν πάρα πολύ ωραία. Πηγαίνουμε στα μαγαζιά και στο σινεμά, που μου αρέσει πολύ, ιδίως η Bette Davis».⁵⁵

Στις 25 Αυγούστου 1941 η κυβέρνηση, ο βασιλιάς και η Διοίκηση της Τράπεζας επιβιβάστηκαν στο υπερωκεάνιο *Durban Castle*. Το ταξίδι από το Κέιπ Τάουν στο Λίβερπουλ, που κανονικά δεν έπαιρνε πάνω από δέκα μέρες, κράτησε σχεδόν έναν μήνα: από τον φόβο των γερμανικών επιθέσεων, το πλοίο παρέπλευσε τις ακτές της Νότιας Αφρικής και διέσχισε τον Ατλαντικό έως τα ανοικτά της Βενεζουέλας, προτού κατευθυνθεί βόρεια προς τις βρετανικές ακτές (Βενέζης, 1966: 255· ΙΑΕΙΤ Α: 99ff). Η καθημερινότητα στο πλοίο, όπως την έζησε η δεκαεξάχρονη Υβόννη, ήταν αρκετά ιδιόμορφη: ασκήσεις ετοιμότητας και δοκιμές εγκατάλειψης του πλοίου εναλλάσσονταν με ομιλίες, θεατρικές παραστάσεις, συναυλίες, αγώνες πινγκ-πονγκ και κάθε λογής εκδηλώσεις, με τις οποίες οι επιβάτες προσπαθούσαν να ξεχάσουν την αφόρητη ζέση του ισημερινού και τον κίνδυνο των υποβρυχίων.⁵⁶

Στις 9 Σεπτεμβρίου, το πλοίο αγκυροβόλησε ανοικτά του Τρινιντάντ για να ανεφοδιαστεί. Δεκαετίες αργότερα, η Βιργινία Τσουδερού, θυμάται ακόμα το έντρομο ύφος του Βαρβαρέσου, όταν πληροφορήθηκε πως οι κυρίες σκόπευαν να αποβιβαστούν για να περιηγηθούν και να κάνουν ψώνια στο κακόφημο λιμάνι του Πορτ

οφ Σπείν (Port of Spain). Η εκδρομή τους κύλησε ευχάριστα, αλλά η επιστροφή πάνω σε βενζινακάτους γεμάτες μεθυσμένους φαντάρους από το καράβι φάνηκε να επιβεβαιώνει τους φόβους του συντηρητικού Βαρβαρέσου!⁵⁷

Δύο μέρες αργότερα, ξεκίνησε το τελευταίο και πιο επικίνδυνο σκέλος του ταξιδιού: ο διάπλους του Ατλαντικού προς την Αγγλία. Στον καθημερινό κίνδυνο των υποβρυχίων, που ανάγκαζε τους επιβάτες να κυκλοφορούν με τα σωσίβια και να κρατούν τα παράθυρά τους κλειστά, προστέθηκε μια φοβερή τρικυμία. Ο Βαρβαρέσος υπέφερε ιδιαίτερα.⁵⁸ Μήνες αργότερα, ως εκπρόσωπος της κυβέρνησης σε βρετανική ναυτική εκδήλωση, θα ομολογούσε στο ακροατήριό του πως «αν κάποιος είναι λιγότερο αρμόδιος να μιλήσει εξ ονόματος του ελληνικού ναυτικού ή των ναυτών μας, αυτός είμαι εγώ. Ντρέπομαι να ομολογήσω ότι είμαι ο χειρότερος θαλασσοπόρος που μπορείτε να φανταστείτε».⁵⁹

Το πρωί της 22ας Σεπτεμβρίου 1941, το *Durban Castle* κατέπλευσε στο Λίβερπουλ. Στις πεντέμισι το απόγευμα, οι Έλληνες αξιωματούχοι και η συνοδεία τους έφθασαν στον σιδηροδρομικό σταθμό του Λονδίνου, όπου τους υποδέχθηκαν ο Churchill, ο Eden και το βρετανικό βασιλικό ζεύγος. Λίγες ημέρες αργότερα, ο Βαρβαρέσος πραγματοποιούσε τις πρώτες του επαφές ως Υπουργός Οικονομικών της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης. Μια από τις πιο κουραστικές, αλλά και πιο δημιουργικές, περιόδους της ζωής του μόλις ξεκινούσε.

⁵⁴ Βλ. αλληλογραφία με στρατιωτικά υπουργεία στο ΙΑΤΕ-Α4S1Y1F7 και ΙΑΤΕ-Α4S1Y1F10. Πρβλ. «Υπόμνημα περί της ασκηθείσης υπό της ελληνικής κυβερνήσεως πολιτικής...», *op.cit.*, σελ. 26. Ο διορισμός του Βαρβαρέσου στη θέση του Υπουργού Οικονομικών και, «προσωρινώς», Υπουργού Εθνικής Οικονομίας δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, Εν Γιοχάνεσμπουργκ (Νοτίου Αφρικής), την 15.8.1941· είχε προηγηθεί η παραίτηση του Τσουδερού από τα αντίστοιχα χαρτοφυλάκια.

⁵⁵ *Ημερολόγιο Υβόννης Βαρβαρέσου*, 25.8.1941, *op.cit.*

⁵⁶ Τίποτε από αυτά, ωστόσο, δεν έκανε τόση εντύπωση στη νεαρή Υβόννη όσο η πρόσκληση της οικογένειας να δειπνήσει με τον βασιλιά, που της δημιούργησε ένα αίσθημα στο στομάχι, λες και «επρόκειτο να [γράψει] διαγώνισμα λατινικών». *Ημερολόγιο Υβόννης Βαρβαρέσου*, 7.9.1941, *op.cit.*

⁵⁷ Προφορική μαρτυρία Βιργινίας Τσουδερού, Αθήνα, 3.7.2013, και *Ημερολόγιο Υβόννης Βαρβαρέσου*, 9 & 10.9.1941, *op.cit.*

⁵⁸ *Ημερολόγιο Υβόννης Βαρβαρέσου*, 13.9.1941, *op.cit.*

⁵⁹ Βλ. ομιλία Βαρβαρέσου (χωρίς τίτλο), στο ΙΑΤΕ-Α4S1Y1F17/2.

Στο Λονδίνο: Υπουργός της εξόριστης κυβέρνησης

Α. Νέα χώρα, νέα ζωή

Τον Σεπτέμβριο του 1941 ο Βαρβαρέσος έφθασε στο Λονδίνο, ακολουθώντας τον βασιλιά και τα υπόλοιπα μέλη της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης. Εκεί εγκαταστάθηκε μέχρι το τέλος του πολέμου, μεταφέροντας την έδρα της Τράπεζας της Ελλάδος στο εξωτερικό. Όταν μάλιστα, την άνοιξη του 1943, οι πολιτικές και στρατιωτικές εξελίξεις ανάγκασαν την κυβέρνηση να επιστρέψει στο Κάιρο, μετατοπίζοντας το κέντρο βάρους των πολιτικών αποφάσεων στη Μέση Ανατολή, η Διοίκηση της Τράπεζας παρέμεινε στην Αγγλία μέχρι την Απελευθέρωση.

Τον πρώτο καιρό, οι Έλληνες αξιωματούχοι εγκαταστάθηκαν στο Dorchester, ένα πολυτελές ξενοδοχείο στο Μείφερ (Mayfair). Το 1941, βέβαια, οι πολυτέλειες ήταν περιορισμένες: η πρόσοψη του ξενοδοχείου ήταν καλυμμένη με σακιά άμμου, ενώ κατά διαστήματα οι σειρήνες του συναγερμού ανάγκαζαν τους ενοίκους να διασχίσουν τον δρόμο προς τα αντιαεροπορικά καταφύγια που ήταν σκαμμένα στις παρυφές του Χάιντ Παρκ (Hyde Park). Στα μαγαζιά, τα περισσότερα αγαθά πωλούνταν με δελτίο. Η ατμόσφαιρα ήταν φορτισμένη.

Ο Βαρβαρέσος και η οικογένειά του έσπευσαν να προσαρμοστούν στους ρυθμούς της βρετανικής πρωτεύουσας. Η Υβόννη γράφτηκε στο σχολείο, απ' όπου θα αποφοιτούσε τρία χρόνια αργότερα για να σπουδάσει φυσικές επιστήμες στο κολέγιο Somerville της Οξφόρδης – «ειδικόν διά φοιτητρίας», έσπευδε να διευκρινίσει ο περήφανος πατέρας της, γράφοντας πως η κόρη του «είναι πραγματικά ενθουσιασμένη από τη νέα ζωή και έχει σοβαρά αποφασίσει να ακολουθήσει την επιστήμην, ίσως δε μεταγενεστέρως να επιδοθή εις την ιατρικήν. Την άφηκα εντελώς ελευθέρα να

επιλέξη την επιστήμην εις την οποίαν αισθάνεται κλήσιν, αφ' ου εξεδήλωσε ζωηράν επιθυμίαν να εξακολουθήση ανωτέρας σπουδάς».¹

Ο ενθουσιασμός για τη νέα ζωή δεν ήταν άμεσος· η αρχή ήταν πιο δύσκολη. Στο ξεκίνημα του 1942 η οικογένεια μετακόμισε σε ένα σπίτι λίγο πιο έξω από το κέντρο. Στην καρδιά του λονδρέζικου χειμώνα, όπου ο ουρανός σκοτείνιαζε στις τέσσερις, η ατμόσφαιρα του σπιτιού ήταν καταθλιπτική: το δεύτερο κιόλας βράδυ, η οικογένεια έριξε βιαστικά κάποια πράγματα σε μια βαλίτσα και γύρισε «άρων άρων» στο ξενοδοχείο.² Χρειάστηκε να περάσει αρκετός καιρός για να μπορέσουν να ξαναφύγουν. Το Dorchester τουλάχιστον προσέφερε τη συντροφιά άλλων Ελλήνων, με τους οποίους μοιράζονταν την αγωνία για την τύχη των συγγενών τους. Οι πρώτοι μήνες δεν πρέπει να ήταν εύκολοι για τον Βαρβαρέσο: τον Ιανουάριο του 1942, η Υβόννη σημείωνε στο ημερολόγιό της: «Το βράδυ είχαμε πάλι ιστορίες με τον μπαμπά. Ας είναι όμως, άρχισε να το καταλαβαίνει και είναι καλύτερα. Αλλά άρχισα κι εγώ τώρα να έχω μελαγχολίες».³

Με τον καιρό, η ζωή στην Αγγλία βρήκε τους ρυθμούς της. Νοίκιασαν ένα εξοχικό σπίτι σε μια ασφαλή περιοχή σαράντα χιλιόμετρα έξω από το Λονδίνο, όπου και έμειναν μέχρι το τέλος του πολέμου. Το φορτωμένο πρόγραμμα του Βαρβαρέσου άφηνε όλο και λιγότερα περιθώρια μελαγχολίας.

Παλιοί και νέοι συνεργάτες

Λίγες ημέρες μετά την άφιξή της στην Αγγλία, η κυβέρνηση ανασχηματίστηκε: ο Ανδρέας Μιχαλόπουλος ανέλαβε το Υφυπουργείο Τύπου, ενώ το Υφυπουργείο Εξωτερικών ανατέθηκε στον Έλληνα πρέσβη στο Λονδίνο, Χαράλαμπο Σιμόπουλο. Ο Βαρβαρέσος διατήρησε το χαρτοφυλάκιο του Υπουργείου Οικονομικών, κλήθηκε ωστόσο να καταπιαστεί με τα ζητήματα της εμπορικής ναυτιλίας, αναπληρώνοντας

¹ Προσωπική επιστολή προς Αχιλλέα Βαρβαρέσο, 3.12.1944, στο IATE-A4S2Y1F15/1.

² *Ημερολόγιο Υβόννης Βαρβαρέσου*, 9.1.1942, στο προσωπικό αρχείο Alan Stone. Σύμφωνα με την κόρη του, ο Βαρβαρέσος ήταν ενθουσιασμένος με την επιστροφή στο Dorchester και ανέλαβε να τακτοποιήσει την υπόθεση με την ιδιοκτήτρια του σπιτιού. Μεταξύ άλλων, η σχετική διαπραγμάτευση περιλάμβανε τη φροντίδα για τις κότες που φιλοξενούνταν στον κήπο της ιδιοκτήτριας!

³ *Ημερολόγιο Υβόννης Βαρβαρέσου*, 6.1.1942, op.cit.

τον αρμόδιο Υφυπουργό, τον οποίο ο Τσουδερός είχε στείλει στη Νέα Υόρκη.⁴ Άλλωστε, η φορολογία των πλοίων αποτελούσε τη μοναδική ουσιαστική πηγή εσόδων που είχε στη διάθεσή της η εξόριστη κυβέρνηση.

Δύο τετράγωνα από το ξενοδοχείο Dorchester υψώνεται έως σήμερα το Alford House, ένα οκταώροφο μεσοπολεμικό κτήριο με επιβλητική θέα πάνω από το Hyde Park. Στη διάρκεια του πολέμου, το διαμέρισμα 8 του συγκροτήματος λειτούργησε ως έδρα της Τράπεζας της Ελλάδος στο εξωτερικό. Οι Λεβής, Κοσμίδης και Λαζαρίδης, που είχαν ακολουθήσει τη Διοίκηση στην εξορία, αποτέλεσαν τον πυρήνα του προσωπικού της. Στο ίδιο διαμέρισμα εγκαταστάθηκαν τα γραφεία του εξόριστου Υπουργείου Οικονομικών. Για τη στελέχωση των υπηρεσιών του, η πρεσβεία απευθύνθηκε σε Έλληνες φοιτητές του Λονδίνου. Σε αυτούς προστέθηκαν αργότερα μερικοί παλιοί συνεργάτες, όπως ο Αθανάσιος Σμπαρούνης, που κατάφερε να διαφύγει από την Ελλάδα το φθινόπωρο του 1943.⁵ Στους νέους επιστήμονες που πέρασαν από το διαμέρισμα 8 της Park street εκείνα τα χρόνια συγκαταλέγονται ενδιαφέρουσες προσωπικότητες της μεταπολεμικής Ελλάδας, όπως οι Παναγής Παπαληγούρας και Ιωάννης Ζίγδης.

Μεταξύ των νέων συνεργατών του Βαρβαρέσου ξεχώρισε μια παλιά του φοιτήτρια. Το όνομά της ήταν Ρένα Ζαφειρίου και είχε αποφοιτήσει από τη Νομική Σχολή στα μέσα της δεκαετίας του 1930. Στα 29 της χρόνια βρισκόταν πλέον στο Λονδίνο, όπου σπούδαζε με υποτροφία στο London School of Economics (LSE). Λόγω των βομβαρδισμών, τα μαθήματα είχαν μεταφερθεί στο Cambridge, όπου η Ζαφειρίου άκουσε για πρώτη φορά τον John Maynard Keynes και την Joan Robinson και γοντεύθηκε από τις ιδέες τους.⁶ Δυστυχώς, τη θεωρητική της μεταστροφή δεν φάνηκε να συμμερίζεται ο επιβλέπων καθηγητής της στο LSE,

⁴ Έμπιστος συνεργάτης του πρωθυπουργού και παλιό στέλεχος των Φιλελευθέρων, ο Υφυπουργός Εμπορικής Ναυτιλίας, Σταύρος Θεοφανίδης, ενεργούσε ως σύνδεσμος με τις αμερικανικές αρχές και την ομογένεια, ενώ ενημέρωνε τακτικά τον Πρωθυπουργό για τις πολιτικές εξελίξεις στην ελληνική κοινότητα· βλ. ενδεικτικά, Θεοφανίδη προς Τσουδερό, 19.10.1941 και 3.2.1942, αμφότερα στο IAEIT A: 318ff & 533ff. Η παρατεταμένη απουσία του Θεοφανίδη προκάλεσε αρκετές δυσκολίες, με αποτέλεσμα τον Μάρτιο του 1942 ο Βαρβαρέσος να αναλάβει και αναπληρωτής Υφυπουργός Εμπορικής Ναυτιλίας· βλ. Αλεξανδρά, Κ., *Εκθεσις περί της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας κατά τον παρόντα πόλεμον* [Εμπιστευτική], 5.1.1941, σελ. 15, στο IATE-A3S1Y2F218/18 και τα περιεχόμενα του φακέλου IATE-A4S1Y1F20.

⁵ Βλ. τηλ/μα 6318, Τσουδερός προς Βαρβαρέσο, 15.9.1943, στο IATE-A4S1Y1F4/8· Σμπαρούνης (1951: 209ff)· ο ίδιος δεν έμεινε πολύ στο Λονδίνο, αφού ανέλαβε να αναπληρώσει τον Βαρβαρέσο στις νεοσύστατες υπηρεσίες της UNRRA στην Αμερική (βλ. κεφάλαιο 8).

⁶ Στη διάρκεια του πολέμου, η Ζαφειρίου συγκαταικούσε με έναν άλλο Έλληνα υπότροφο, τον ποιητή Δημήτριο Καπετανάκη, γνωστό για τις σχέσεις του με τους φιλολογικούς κύκλους του Λονδίνου και την ομάδα Bloomsbury· προσωπική συνέντευξη με Γιάννη Ζαφειρίου, Αθήνα, 1.6.2016· πρβλ. Κανελλόπουλο (2003 [1977]: 298ff). Για τον Καπετανάκη, ο οποίος πέθανε από λευχαιμία την άνοιξη του 1944, βλ. Ricks (1996) και Papanikolaou (2006).

που δεν ήταν άλλος από τον περίφημο Friedrich Hayek. Οι δυο τους κατέληξαν να διαφωνούν σχεδόν σε όλα, με αποτέλεσμα η διατριβή της να καθυστερήσει έως τον Ιούλιο του 1945.⁷ Παρόλα αυτά, η Ρένα Ζαφειρίου δεν παύει να είναι η πρώτη Ελληνίδα που απέκτησε διδακτορικό στα οικονομικά: μια από τις πιο προικισμένες οικονομολόγους της γενιάς της στην Ελλάδα, που έζησε τελικά το μεγαλύτερο μέρος της ζωής της στο εξωτερικό (Psalidopoulos, 2000: 490).

Τον Νοέμβριο του 1941, η Ζαφειρίου διέσχισε το κατώφλι του Alford House για να προσφέρει τις υπηρεσίες της στην εξόριστη ελληνική κυβέρνηση. Μαζί με τους Γιώργο Πολυχρονιάδη και Αντώνη Μανουηλίδη, διορίστηκε προσωρινή υπάλληλος Β' τάξεως στο Υπουργείο Οικονομικών.⁸ Λίγο αργότερα ήρθαν και οι Δημήτρης Σουλίδης και Λ. Καρολίδης. Μαζί με τον Μαντζαβίνο, οι υπάλληλοι αυτοί αποτέλεσαν την ομάδα που πλαισίωσε τον Βαρβαρέσο στη διάρκεια του πολέμου. Όπως θα έγραφε ο ίδιος μερικά χρόνια αργότερα:

«Είχα την τύχη να έχω ελαχίστους μεν αλλά πολύ καλούς και φιλοτίμους νέους συνεργάτες, τους οποίους ευρήκα εδώ τελειώνοντας τις σπουδές των. Ιδιαία μία παλαιά μαθήτριά μου, αριστούχος της Νομικής και των Πολιτικών Επιστημών του Πανεπιστημίου μας, η Δις Ρένα Ζαφειρίου, με εβοήθησεν ιδιαίτερως και παρέσχε εξαιρετικές υπηρεσίες».⁹

Μεταξύ του καθηγητή και της παλιάς του μαθήτριάς αναπτύχθηκε βαθιά σχέση σεβασμού και αλληλοεκτίμησης, που θα διαρκούσε για το υπόλοιπο της ζωής του. Τα χρόνια του Λονδίνου, η Ζαφειρίου μετατράπηκε στη στενότερη και πλέον αξιόπιστη συνεργάτιδα του Βαρβαρέσου. Την ιδιότητα αυτή θα τη διατηρούσε και μετά το τέλος του πολέμου, αφού θα τον ακολουθούσε πρώτα στην Αθήνα και αργότερα στην Ουάσιγκτον, εργαζόμενη πάντα στο πλευρό του. Τα περισσότερα υπομνήματα και οι εκθέσεις που συνέταξε ο Βαρβαρέσος μετά το 1941 – συμπεριλαμβανομένης και της *Εκθεσης επί του οικονομικού προβλήματος της Ελλάδος* του 1952 – αποτέλεσαν καρπούς αυτής της γόνιμης συνεργασίας. Ο ίδιος, άλλωστε, δεν δίστασε ποτέ να ευχαριστήσει την παλιά του μαθήτριά, αναγνωρίζοντας τη συμβολή της. Κάποιες από τις πιο κεύνσιανές αποχρώσεις των ύστερων γραπτών του αντικατοπτρίζουν πιθανότατα τις δικές της επιρροές. Συμβατοί στους θεωρητικούς τους προσανατολισμούς, οι δυο τους συνεννοούνταν αβίαστα στα περισσότερα ζητήματα. Ένα από τα

⁷ Βλ. Ζαφειρίου (1945). Σύμφωνα με την αφήγηση του ανιψιού της, η Ζαφειρίου επιθυμούσε να εκπνήσει το διδακτορικό της υπό την επίβλεψη της Joan Robinson. Εντούτοις, οι εξωπανεπιστημιακές υποχρεώσεις της Robinson στη διάρκεια του πολέμου δεν επέτρεψαν κάτι τέτοιο· προσωπική συνέντευξη με Γιάννη Ζαφειρίου, Αθήνα 1.6.2016.

⁸ Διάταγμα Υπουργείου Οικονομικών της 31.12.1941 (Λονδίνο), ΦΕΚ 179, στο IATE-A4S1Y1F36/2.

⁹ Προσωπική επιστολή προς Αχιλλέα Βαρβαρέσο, 3.12.1944, στο IATE-A4S2Y1F15/1.

λίγα θέματα στα οποία διαφωνούσαν ήταν η μουσική: η Ζαφειρίου αγαπούσε τον Μότσαρτ, ενώ έβρισκε τον Βάγκνερ στομφώδη και υπερβολικό. Για τον βαγκνερικό Βαρβαρέσο, ο Μότσαρτ παραίταν ελαφρύς.¹⁰

Β. Υπουργός Οικονομικών

Η πρόκληση

Υπό μία έννοια, ο ρόλος του Βαρβαρέσου ως Υπουργού Οικονομικών ήταν αρκετά συνηθισμένος: έπρεπε να εξασφαλίσει επαρκείς πόρους για να χρηματοδοτήσει τις δαπάνες της ελληνικής κυβέρνησης. Υπό μία άλλη, ήταν αρκετά ασυνήθιστος: η κυβέρνηση που υπηρετούσε ήταν εξόριστη και άρα δεν είχε ούτε τα ίδια έσοδα, ούτε τις ίδιες οικονομικές υποχρεώσεις με μια κυβέρνηση που βρίσκεται εγκατεστημένη στη χώρα της.

Το μεγαλύτερο έξοδο της εξόριστης κυβέρνησης ήταν οι **στρατιωτικές δαπάνες**, που απέρρεαν από τη συμμετοχή των ενόπλων δυνάμεων στον συμμαχικό αγώνα. Μετά τη φυγή από την Κρήτη, τα σκάφη του Πολεμικού Ναυτικού συγκεντρώθηκαν στην Αλεξάνδρεια, όπου επισκευάστηκαν και εντάχθηκαν στις συμμαχικές επιχειρήσεις. Η Αεροπορία καθυστέρησε να επιστρέψει στην ενεργό δράση, τα στελέχη της όμως εκπαιδεύτηκαν στη Ροδεσία και εγγράφηκαν στην εφεδρεία της βρετανικής RAF. Στα μέσα Ιουνίου του 1941 ξεκίνησε και η συγκρότηση των πρώτων σωμάτων του Βασιλικού Ελληνικού Στρατού Μέσης Ανατολής (ΒΕΣΜΑ). Στον πυρήνα τους βρέθηκαν αρκετοί Αιγυπτιώτες, καθώς και μέρος της ταξιαρχίας του Έβρου που, για να αποφύγει τη γερμανική αιχμαλωσία, είχε περάσει τα ελληνοτουρκικά σύνορα και είχε φθάσει μέχρι τη Μέση Ανατολή (Papastratis, 1984: 33ff).

Όσο περνούσε ο καιρός, ολοένα και περισσότεροι αξιωματικοί και στρατιώτες παρουσιάζονταν στο στρατηγείο Μέσης Ανατολής: κάποιοι διέφευγαν από την Ελλάδα για να καταταγούν· άλλοι ήταν εθελοντές ή επίστρατοι από άλλες χώρες. Όλοι τους όμως έπρεπε να ντυθούν, να τραφούν και να στεγαστούν· έπρεπε επίσης να τους δοθούν όπλα και πυρομαχικά· και τέλος, βέβαια, έπρεπε να πληρωθούν. Οι οικονομικές υποχρεώσεις που δημιουργούσε η δραστηριότητα των ενόπλων δυνά-

¹⁰ Επιστολή Ρένας Ζαφειρίου προς Κώστα Παπαχρυσάνθου, 14.8.2000, στο προσωπικό αρχείο Κώστα Παπαχρυσάνθου.

μεων ξεπερνούσαν τις δυνατότητες της εξόριστης κυβέρνησης, που θεώρησε εξαρχής πως οι σύμμαχοι όφειλαν να χρηματοδοτήσουν τον εξοπλισμό και τη συντήρηση του στρατού.¹¹ Ακόμα και έτσι όμως, η αύξηση του αριθμού των υπηρετούντων μεγέθυνε τη μισθολογική επιβάρυνση του προϋπολογισμού.

Η δεύτερη μεγαλύτερη κατηγορία δαπανών αφορούσε την **περίθαλψη και τον επισιτισμό** στην Ελλάδα και στα στρατόπεδα προσφύγων της Μέσης Ανατολής. Η αποστολή τροφίμων και άλλων ειδών στην κατεχόμενη χώρα αποτέλεσε μια από τις βασικές προτεραιότητες της κυβέρνησης Τσουδερού, που χρειάστηκε για τον σκοπό αυτό να πείσει τους συμμάχους να χαλαρώσουν τον ναυτικό αποκλεισμό και να επιτρέψουν στον Διεθνή Ερυθρό Σταυρό να πραγματοποιήσει αποστολές εφοδίων (Τσουδερός, 1946). Παρά τη σημαντική βοήθεια που εξασφαλίστηκε από το εξωτερικό, ένα μέρος του μεταφορικού κόστους και των εφοδίων κατέληξε να χρηματοδοτείται από τον ελληνικό προϋπολογισμό. Σε αυτό προστέθηκαν οι δαπάνες για την περίθαλψη και τη συντήρηση όσων διέφευγαν από την Ελλάδα και κατέληγαν στα στρατόπεδα προσφύγων της Μέσης Ανατολής. Αν και ο αριθμός τους ήταν αρχικά περιορισμένος, στην πορεία του πολέμου ολοένα και περισσότεροι Έλληνες βρέθηκαν να ζουν σε στρατόπεδα της βρετανικής Διεύθυνσης Προσφύγων Μέσης Ανατολής (MERRA), που χρέωνε στην ελληνική κυβέρνηση το κόστος φιλοξενίας τους.¹²

Μια επιπλέον υποχρέωση προέκυπε από την ανάγκη εξυπηρέτησης του εξωτερικού χρέους. Υπενθυμίζεται ότι τον Ιανουάριο του 1940 ο Βαρβαρέσος είχε έρθει σε συμφωνία με τους ξένους ομολογιούχους, έτσι ώστε στη διάρκεια του πολέμου η Ελλάδα να καταβάλει το 43% των τόκων στους δανειστές της. Η κατάληψη της χώρας από τον Άξονα είχε οδηγήσει σε αναστολή των σχετικών πληρωμών, για τις οποίες η κυβέρνηση δεχόταν κατά καιρούς πιέσεις από ξένες τράπεζες και ομολογιούχους.¹³ Το ζήτημα τέθηκε από νωρίς στις σχετικές συζητήσεις, με την Τράπεζα της Αγγλίας και το Συμβούλιο των Ξένων Ομολογιούχων (Council of Foreign Bondholders)

να επιδιώκουν μια – έστω και συμβολική – πληρωμή εκ μέρους της εξόριστης κυβέρνησης στο Λονδίνο.

Η ελληνική πλευρά ήταν κατηγορηματικά αντίθετη. Απαντώντας σε σχετική ερώτηση του Fraser, τον Νοέμβριο του 1941, ο Βαρβαρέσος ξεκαθάρισε πως ήταν αδιανόητο – τη στιγμή που ο λαός της λιμοκτονούσε – να ζητείται από μία εξόριστη κυβέρνηση να πληρώσει τόκους επί του δημόσιου χρέους. Οι ελληνικές θέσεις αντιμετωπίστηκαν με συμπάθεια από το Treasury, που βολιδοσκοπώσε σχετικά τον πρόεδρο του Συμβουλίου των Ξένων Ομολογιούχων, λόρδο Bessborough. Ο Bessborough δήλωσε πρόθυμος να κάνει μια «ευχάριστη κουβέντα» με τον Βαρβαρέσο – συνοδεία ελαφρού γεύματος. Ο Τσουδερός με τη σειρά του φρόντισε να συναντήσει τον Διοικητή της Τράπεζας της Αγγλίας, Montagu Norman.¹⁴ Αρκετές συζητήσεις και μερικά ελαφρά γεύματα αργότερα, οι δύο πλευρές κατέληξαν σε κοινή συμφωνία, βάσει της οποίας η Ελλάδα απαλλασσόταν προσωρινά από την καταβολή τόκων, με αντάλλαγμα τη διαβεβαίωση ότι το ζήτημα θα επανεξεταζόταν μετά την Απελευθέρωση και την «αποκατάσταση της ομαλής οικονομικής ζωής» στη χώρα (Τσουδερός, 1950: 157). Όπως ήρθαν τα πράγματα, χρειάστηκαν τελικά πάνω από είκοσι χρόνια για να επανεξεταστεί το ζήτημα και η Ελλάδα να αναγκαστεί, τη δεκαετία του 1960 πια, να τακτοποιήσει το προπολεμικό της χρέος.

Σε κάθε περίπτωση, η εξόριστη κυβέρνηση κατάφερε να αποφύγει το κόστος εξυπηρέτησης του χρέους στη διάρκεια του πολέμου· δεν κατάφερε όμως να

απαλλαγεί και από τη Διεθνή Οικονομική Επιτροπή (ΔΟΕ). Το ζήτημα το είχε θέσει πρώτος ο Κορυζής στον Eden, σε μία παρένθεση των κρίσιμων συνομιλιών του Μαρτίου του 1941 (Κολιόπουλος, 1978: 441). Δύο μήνες αργότερα, ο Τσουδερός είχε επανέλθει από τα Χανιά, επισημαίνοντας πως η συνέχιση της λειτουργίας της επιτροπής ελέγχου αποτελούσε επικίνδυνο αναχρονισμό, μιας και οι μοναδικοί αντιπρόσωποι που θα συμμετείχαν πλέον σε αυτήν, προέρχονταν από εχθρικές χώρες.¹⁵ Διεκδικώντας την κατάργηση της ΔΟΕ, η ελληνική πλευρά επανέφερε το θέμα αρκετές φορές στη διάρκεια του πολέμου. Αν και πρόθυμο να συναινέσει, το Treasury επεδίωκε να θωρακίσει τα συμφέροντα των ομολογιούχων και ζητούσε από την Τράπεζα της Ελλάδος να αναλάβει τις αρμοδιότητες της ΔΟΕ. Οι Βαρβαρέσος

11 Βλ. «Υπόμνημα περί της ασκηθείσης υπό της Ελληνικής Κυβερνήσεως πολιτικής εν τη διαχείρισει των Δημοσίων Οικονομικών από της εγκαταστάσεώς της εν Κρήτη κατ' Απρίλιον του 1941, μέχρι της Απριλίου 1943», Μάιος 1943, σελ. 26, στο IATE-A4S1Y5F4/1. Οι Βρετανοί φυσικά δεν θεωρούσαν την εν λόγω αξίωση εξίσου αυτονόητη, έστω και αν τελικά ενέδωσαν σε αυτήν (βλ. παρακάτω).

12 Βλ. Randall προς Simopoulos, 2.12.1941, στο IATE-A4S1Y1F35/3. Αρχικά, η κυβέρνηση είχε προσπαθήσει να αποφύγει την οικονομική επιβάρυνση που δημιουργούσαν οι Έλληνες πρόσφυγες – βλ. Simopoulos προς Eden, 25.10.1941, στο IATE-A4S1Y1F35/2. Όμως, στις 10 Νοεμβρίου 1941, ο Τσουδερός δήλωσε στον Palaiet ότι η κυβέρνηση θα αναλάμβανε το σχετικό κόστος.

13 Βλ. τηλ/μα 2942, Διαμαντόπουλος προς Τσουδερό, 30.9.1941, στο IATE-A4S1Y1F1/7· Barclays προς Υπ. Οικονομικών, 5.2.1942 και Keyser προς Υπ. Οικονομικών, 11.2.1942, στο IATE-A4S1Y1F15/9 & 14.

14 Fraser προς Cobbold, 25.11.1941, στο OV80-19/41· "Private conversation with Lord Bessborough (memo)", 25.11.1941, στο OV80-19/49d· Cobbold προς Fraser, 26.11.1941, στο OV80-19/50· Τσουδερός (1950: 156ff).

15 Tsouderos προς Palaiet, 12.5.1941, στο IATE-A4S1Y1F37/1. Οι χώρες αυτές θα ήταν η Ιταλία και η Γαλλία του Βισύ (Vichy).

και Μαντζαβίνος ήταν επιφυλακτικοί, με αποτέλεσμα οι σχετικές διαπραγματεύσεις να καταλήξουν σε αδιέξοδο.¹⁶ Μετά τον πόλεμο, η Ιταλία αποσύρθηκε από τη ΔΟΕ, αφήνοντας μόνες τους τη Γαλλία και τη Βρετανία. Το ζήτημα επανήλθε στο περιθώριο των διαπραγματεύσεων Bevin-Τσουδερού, στα τέλη του 1945 (Τσουδερός, 1950: 154ff).

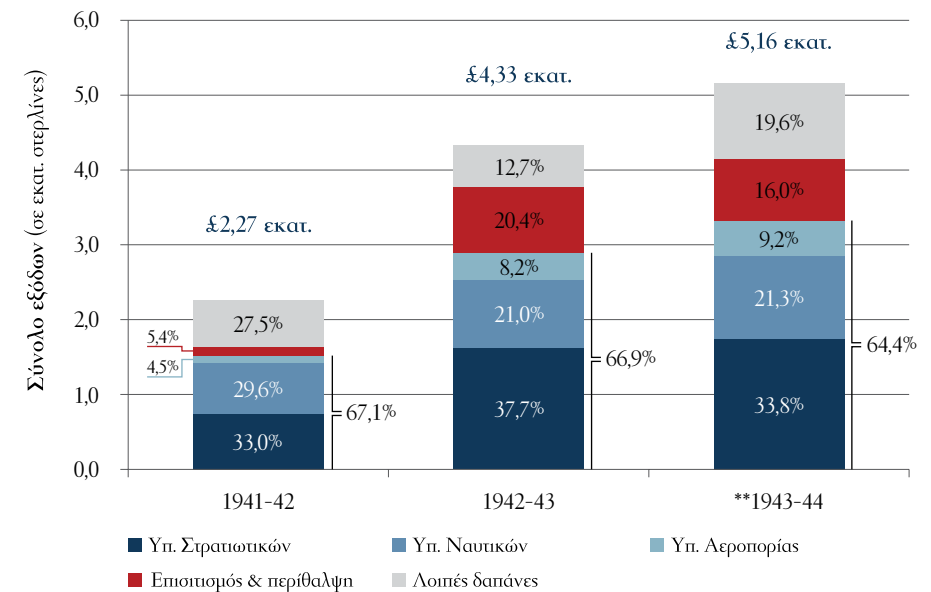
Οι υπόλοιπες οικονομικές υποχρεώσεις της εξόριστης κυβέρνησης αφορούσαν τα λειτουργικά έξοδα και τη μισθοδοσία της διοίκησης, συμπεριλαμβανομένων των διπλωματικών και προξενικών υπηρεσιών. Μαζί με ορισμένες πάγιες υποχρεώσεις, όπως η βασιλική χορηγία και η χορήγηση μερικών συντάξεων, τα ποσά αυτά αποτελούσαν το αναλογικά μικρότερο και πλέον προβλέψιμο σκέλος των δαπανών που καλείτο να χρηματοδοτήσει η κυβέρνηση.

Το Διάγραμμα 6.1 παρουσιάζει το ύψος και τη σύνθεση των δαπανών της εξόριστης κυβέρνησης για τα οικονομικά έτη 1941-44. Τα στοιχεία επιβεβαιώνουν την κυριαρχία των στρατιωτικών δαπανών και τις σημαντικές υποχρεώσεις που δημιουργούσαν ο επισιτισμός και οι πρόσφυγες. Κυρίως όμως φανερώνουν τη ραγδαία αύξηση των εξόδων της κυβέρνησης, που εύλογα δυσκολευόταν να προϋπολογίσει τις δαπάνες της – πόσο μάλλον όταν αυτές εξαρτιόνταν από αστάθμητους παράγοντες, όπως ήταν ο αριθμός των στρατιωτών ή των προσφύγων που θα έφθαναν στη Μέση Ανατολή. Μην ξεχνάμε επίσης πως το Διάγραμμα ενσωματώνει το αποτέλεσμα των ενεργειών της κυβέρνησης και του Βαρβαρέσου για τη μείωση των εξόδων μέσω ξένης βοήθειας. Οι υποχρεώσεις που αντίκρισε ο Βαρβαρέσος το φθινόπωρο του 1941, όταν ανέλαβε το Υπουργείο του, ήταν σαφώς μεγαλύτερες από αυτές που τελικά επωμίστηκε ο κρατικός προϋπολογισμός μετά τις διαπραγματεύσεις της κυβέρνησης με τους συμμάχους. Έναντι αυτών των υποχρεώσεων, το ελληνικό Δημόσιο είχε στη διάθεσή του περίπου 7 εκατ. στερλίνες σε συνάλλαγμα, κυρίως χάρη στα υπόλοιπα των βρετανικών πιστώσεων του Λογαριασμού 2 (βλ. Πίνακα 5.2)· στην πραγματικότητα οι πόροι του ήταν ακόμα λιγότεροι, καθώς έπρεπε να εξοφληθούν διάφορες παλιότερες προμήθειες.¹⁷

¹⁶ Το κύριο βάρος των συνομιλιών έπεσε στον Μαντζαβίνο, που ανέλαβε να καταρτίσει και να διαπραγματευθεί διαδοχικά σχέδια συμφωνιών για την κατάργηση της ΔΟΕ και τη μεταβίβαση των αρμοδιοτήτων της στην Τράπεζα (Τσουδερός, 1950: 154ff). Βλ. τηλ/μα 7604, Tsouderos προς Eden, 27.2.1942 και τηλ/μα 12150, Eden προς Tsouderos, 10.8.1942, καθώς και διάφορα σχέδια συμφωνιών στο IATE-A3S1Y1F206. Για την αμερικανική στάση στο ζήτημα, βλ. Hull προς Winant, 19.5.1942, στο FRUS 1942: 795· Winant προς Acheson, 27.12.1943, στο FRUS 1944: 228.

¹⁷ Ο Βαρβαρέσος υπολόγιζε εκ των υστέρων το ύψος των υποχρεώσεων αυτών σε 1,61 εκατ. στερλίνες· βλ. *Εκθεσίς περί (1) της [παρούσης] οικονομικής καταστάσεως της εν Λονδίνω εγκατεστημένης Ελληνικής Κυβερνήσεως, (2) προβλέψεων διά το μέλλον, και (3) της θέσεως της Τραπεζής της Ελλάδος και των διαθεσίμων αυτής*, 15.10.1942, στο IATE-A4S1Y5F5/1. Αρκετές από αυτές όμως παρέμειναν σε εκκρεμότητα έως το τέλος του πολέμου.

Διάγραμμα 6.1 Έξοδα εξόριστης κυβέρνησης ανά οικονομικό έτος* (26.4.1941 - 31.3.1944)

* Τα οικονομικά έτη ξεκινούν την 1η Απριλίου και λήγουν στις 31 Μαρτίου του επόμενου ημερολογιακού έτους· το 1941-42 κατ' εξαίρεση ξεκινά στις 26.4.1941, δηλαδή μετά την αναχώρηση της κυβέρνησης από την Αθήνα.

** Τα στοιχεία του 1943-44 αφορούν τα προϋπολογισθέντα έξοδα, από τα οποία έχουν αφαιρεθεί οι 600.000 λίρες των προβλέψεων για το αποθεματικό του Υπ. Οικονομικών· τα απολογιστικά μεγέθη που σώζονται στο αρχείο Μαντζαβίνου αφορούν δυστυχώς μόνο τις πληρωμές από το Λονδίνο και άρα είναι ελλιπή (βλ. IATE-A5SY10F3).

Πηγές: *Κατάσταση δαπανών κατά υπουργεία από της αναχωρήσεως της κυβερνήσεως εξ Αθηνών μέχρι και της 31ης Μαρτίου 1943*, στο IATE-A4S1Y1F12/11· Απόφασις Υπ. Συμβουλίου υπ' αρ. 220 «περί εγκρίσεως του Προϋπολογισμού των Εξόδων διά την χρήση του Οικονομικού Έτους 1943-44», στο ΦΕΚ Α 6, 13.2.1944 (Κάιρο).

Τα έσοδα από την εμπορική ναυτιλία

Η μόνη αξιόλογη πηγή φορολογικών εσόδων ήταν τα κέρδη της εμπορικής ναυτιλίας. Παραμονές του πολέμου, ο ελληνικός εμπορικός στόλος καταλάμβανε την ένατη θέση παγκοσμίως και περιλάμβανε 329 ωκεανοπόρα φορτηγά συνολικής χωρητικότητας ενάμισι εκατ. τόνων.¹⁸ Τα περισσότερα ανήκαν σε ιδιώτες ή επιχειρήσεις με έδρα την Ελλάδα, που είχαν αναθέσει τη διαχείριση των σκαφών τους σε πράκτορες

¹⁸ Ένωσης Ελλήνων Εφοπλιστών (1946)· οι αριθμοί αναφέρονται μόνο στα πλοία άνω των 3.000 τόνων, βάσει της ολικής χωρητικότητας (gross tonnage). Τα ατμόπλοια (ανεξαρτήτως μεγέθους) ήταν 607, με ολική χωρητικότητα 1,8 εκατ. τόνων· το 1943, οι αριθμοί αυτοί είχαν μειωθεί σε 121 πλοία και 0,5 εκατ. τόνους αντίστοιχα.

του Λονδίνου. Δεδομένης της σημασίας των μεταφορών για την τροφοδοσία των εμπολέμων, οι Έλληνες εφοπλιστές δέχθηκαν εξ αρχής πιέσεις να θέσουν τα πλοία τους στην υπηρεσία των συμμάχων, που προσέφεραν ωστόσο χαμηλότερα ναύλα συγκριτικά με την ελεύθερη αγορά. Η πρώτη συμφωνία προς αυτή την κατεύθυνση είχε υπογραφεί στο περιθώριο των ελληνοβρετανικών διαπραγματεύσεων, τον Ιανουάριο του 1940, και προέβλεπε τη ναύλωση 60 ελληνικών πλοίων για λογαριασμό των συμμάχων.¹⁹ Επίσημως, η τότε ελληνική κυβέρνηση είχε τηρήσει αποστάσεις από αυτό που περιέγραφε ως μια «αμιγώς εμπορική συναλλαγή»· η ουδετερότητα της χώρας δεν επέτρεπε κάτι περισσότερο.²⁰

Η είσοδος της Ελλάδας στον πόλεμο μετέβαλε το σκηνικό. Θέλοντας να ελέγξουν το σύνολο του συμμαχικού στόλου, οι Βρετανοί ζήτησαν να ναυλώσουν και τα υπόλοιπα πλοία υπό ελληνική σημαία. Μεταφέροντας το κλίμα στο Λονδίνο, ο Έλληνας πρέσβης θα εξηγούσε πως το αρμόδιο βρετανικό υπουργείο:

«[...] λόγω των δυσχερειών ως αντιμετωπίζει αποβλέπει δι' όλων των μέσων να θέσει χείρα εφ' όλων των συμμαχικών πλοίων, και έχει όλα τα προς τούτο μέσα. Δεν προβαίνει εις λήψιν βιαίων μέτρων άτινα αντίκεινται εις τα Αγγλικάς συνθηείας, αλλά προβαίνει με την συνήθη επιτηδειότητα εις λήψιν τοιούτων μέτρων άτινα εν τέλει επιτυγχάνουσι τον ον επιδιώκουσι σκοπόν».²¹

Προϊόν της «συνήθους επιτηδειότητας» των Βρετανών και των πολύμηνων διαπραγματεύσεων με τους εφοπλιστές ήταν η *Αγγλοελληνική Ναυτιλιακή Συμφωνία*, που υπογράφηκε στο Λονδίνο στις 20 Μαΐου 1941, λίγες ημέρες πριν την ολοκληρωτική κατάληψη της Ελλάδας από τα γερμανικά στρατεύματα. Η συμφωνία προέβλεπε τη ναύλωση του ελληνικού στόλου από το βρετανικό Δημόσιο. Εξαιρέθηκαν μόλις 30 από τα μεγαλύτερα και νεότερα ελληνικά πλοία· κάποια από αυτά ήταν ήδη ναυλωμένα από την ελβετική κυβέρνηση, ενώ τα υπόλοιπα παρέμειναν ελεύθερα να εκτελούν δρομολόγια εκτός των επικίνδυνων ζωνών. Στόχος ήταν η προστασία των πολυτιμότερων οκαφών και η εξασφάλιση επιπλέον εσόδων: η ελεύθερη αγορά

19 *Record of agreement reached at discussions between representatives of the Greek ship-owners and representatives of the Allied governments*, 22.1.1940, στο OV6-268/8. Αντίστοιχες συμφωνίες είχαν ήδη υπογραφεί με τους Νορβηγούς και τους Σουηδούς, ενώ οι Δανοί θα ακολουθούσαν λίγες εβδομάδες αργότερα· βλ. Riste (1987) και Siemianowski (2010).

20 Ziffo προς Gilmour (Ministry of Shipping), 23.1.1940, στο OV6-268/10· ο Αμβρόσιος Τζίφος ήταν Υφυπουργός Εμπορικής Ναυτιλίας της κυβέρνησης Μεταξά και βρισκόταν στο Λονδίνο στη διάρκεια των διαπραγματεύσεων μεταξύ των εφοπλιστών και των συμμαχικών εκπροσώπων. Παρασκηνιακά, η κυβέρνηση είχε υποσχεθεί να πιέσει τους πλοιοκτίτες να εφαρμόσουν τη συμφωνία.

21 Σιμόπουλος προς Τσουδερό, 19.9.1941, στο IATE-A4SIY1F14/3. Οι διαπραγματεύσεις είχαν ξεκινήσει το φθινόπωρο του 1940 και διεξάγονταν ταυτόχρονα σε Λονδίνο και Αθήνα· πρβλ. Waterfield προς Cobbold, 28.12.1940, στο OV6-268/36. Τα μέτρα που υπονοούνται αφορούσαν επιπρόσθετες διοικητικές διατυπώσεις και παρεμβάσεις – από κοινού με τις Ηνωμένες Πολιτείες – με σκοπό τη μείωση των τιμών στη διεθνή ναυλαγορά.

εξακολουθούσε να προσφέρει διπλάσια ναύλα σε σχέση με αυτά που κατέβαλλε το βρετανικό Υπουργείο Πολεμικών Μεταφορών. Ειδική συμφωνία μεταξύ της κυβέρνησης και των εφοπλιστών εκχωρούσε τη διαφορά στο ελληνικό Δημόσιο, που έτσι αποκτούσε ένα σημαντικό επιπλέον έσοδο – πληρωτέο μάλιστα σε πολύτιμο συνάλλαγμα.²²

Η Αγγλοελληνική Συμφωνία βασίστηκε στο πρότυπο των ναυτιλιακών συμβάσεων που είχαν υπογραφεί με άλλες χώρες υπό εκθρική κατοχή. Η ειδοποιός διαφορά – και εστία των μεγαλύτερων προβλημάτων – αφορούσε τον ακριβή ρόλο του ελληνικού Δημοσίου. Ενώ η Νορβηγία και η Ολλανδία είχαν αναθέσει τη διαχείριση των πλοίων σε κρατικούς οργανισμούς που εισέπρατταν τα ναύλα και τις ασφαλιστικές αποζημιώσεις υπέρ των εφοπλιστών, οι Έλληνες πλοιοκτίτες αντιτάθηκαν σθεναρά σε μια λύση που θα παραχωρούσε τον έλεγχο των χρημάτων τους στο ελληνικό Δημόσιο.²³ Η στάση τους δεν πρόδιδε μόνο τη συνήθη απροθυμία ενός επιχειρηματικού κλάδου να υπαχθεί σε στενότερο κρατικό έλεγχο, αλλά και μια διάχυτη δυσπιστία έναντι των αρμόδιων υπηρεσιών.²⁴ Κύριος φόβος των εφοπλιστών ήταν ότι η κυβέρνηση θα επιχειρούσε να «βάλει χέρι» στις εισπράξεις τους, αυξάνοντας τη φορολογία ή υποχρεώνοντάς τους να μετατρέψουν το ναυτιλιακό συνάλλαγμα σε δραχμές.

Από την άλλη, η κατάληψη της χώρας από τις Αξονικές δυνάμεις είχε αυξήσει την εξάρτηση των εφοπλιστών από την κυβέρνηση: σύμφωνα με την αγγλική νομοθεσία, όσα πλοία ανήκαν σε φυσικά ή νομικά πρόσωπα με έδρα την Ελλάδα αποτελούσαν πλέον «εχθρική περιουσία» και περιέρχονταν αυτομάτως σε βρετανική δικαιοδοσία. Κινδυνεύοντας να αποκλειστούν από τη διαχείριση των περιουσιών τους, οι εφοπλιστές ζήτησαν τη νομική κάλυψη της ελληνικής κυβέρνησης, που προχώρησε στην επίταξη του εμπορικού στόλου. Η ναύλωση των πλοίων – που εμφανίζονταν πλέον να ανήκουν στο Δημόσιο – ανατέθηκε

22 Το κείμενο της συμφωνίας στο *Anglo-Greek Shipping Agreement*, 20.5.1941, στο IATE-A4SIY1F14/1. Για τα «ελεύθερα» πλοία βλ. Βαρβαρέσο, Κ., *Η δράσις μου εις την Διοίκειν της Τραπεζής της Ελλάδος*, Αύγουστος 1953, σελ. 10, στο IATE-A4S2Y2F2/22 και Harlaftis (1996: 245).

23 Στην περίπτωση της Ολλανδίας, ιδρύθηκε η Ολλανδική Ναυτιλιακή Επιτροπή (Netherlands Shipping Committee), ενώ η Νορβηγία συνέστησε τη Νορβηγική Αποστολή Ναυτιλίας και Εμπορίου (Norwegian Shipping and Trade Mission), που έμεινε γνωστή με την τηλεγραφική συντομογραφία της (NORTRASHIP)· βλ. Siemianowski (2012).

24 Σε αυτήν είχαν συμβάλει συγκεκριμένα πρόσωπα, αλλά και μια σειρά αδέξιων κυβερνητικών χειρισμών στο μέτωπο της ναυτεργατικής πολιτικής. Στα μάτια του Έλληνα πρέσβη, «η καταφορά κατά των υπηρεσιών του Υφυπουργείου της Εμπορικής Ναυτιλίας ήτο μεγίστη από μέρους του εφοπλιστικού κόσμου. Εξ όσων αντελήφθη προσωπικώς ήτο απολύτως δεδαικιοιογημένη»· Σιμόπουλος προς Τσουδερό, 19.9.1941, στο IATE-A4SIY1F14/3· πρβλ. Αλεξανδρή, Κ., *Εκθεσις περί της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας...*, ορ. cit., σελ. 51f· ο Κωνσταντίνος Αλεξανδρής ήταν ναυτικός ακόλουθος στην πρεσβεία του Λονδίνου.

στη Ναυτιλιακή Επιτροπή (Shipping Committee), μια νεοσύστατη υπηρεσία με έδρα το Λονδίνο, στην οποία συμμετείχαν εκπρόσωποι των πλοιοκτητών.²⁵ Οι εφοπλιστές κατάφεραν εντούτοις να αποκλείσουν το ελληνικό Δημόσιο από τη διαχείριση των χρημάτων: βάσει της Αγγλοελληνικής Ναυτιλιακής Συμφωνίας, η κυβέρνηση κλήθηκε να υποδείξει αντιπροσώπους (nominees), στους οποίους θα καταβάλλονταν *απευθείας* τα έσοδα από την εκμετάλλευση των επιταγμένων πλοίων. Κατά διαβολική σύμπτωση, οι αντιπρόσωποι δεν ήταν άλλοι από τους ναυτιλιακούς πράκτορες των εφοπλιστών! Θεωρητικά, οι πράκτορες εισέπρατταν τα χρήματα για λογαριασμό της κυβέρνησης και όχι των πλοιοκτητών· στην πράξη, σημείωναν οι Βρετανοί, αυτό ήταν «ψευδαίσθηση», μιας και η ελληνική κυβέρνηση δεν είχε πρόσβαση στους λογαριασμούς των αντιπροσώπων της.²⁶

Η «ψευδαίσθηση» αυτή αποτέλεσε εστία τριβών μεταξύ της κυβέρνησης και των πρακτόρων που, ενώ κατά την είσπραξη των χρημάτων εμφανίζονταν να εκπροσωπούν το Δημόσιο, στη συνέχεια αρνούνταν να αναγνωρίσουν οποιοδήποτε δημόσιο δικαίωμα στις εισπράξεις τους. Η «πρωτεύκη» φύση των ναυτιλιακών πόρων – που άλλοτε εμφανίζονταν να ανήκουν στους εφοπλιστές και άλλοτε στο Δημόσιο – συνέβαλε επίσης στην πλημμελή εφαρμογή της αντίστοιχης φορολογικής νομοθεσίας.

Αυτή ήταν η κατάσταση με την οποία βρέθηκε αντιμέτωπος ο Βαρβαρέσος το φθινόπωρο του 1941, όταν κλήθηκε να διευθετήσει διάφορες νομικές και οικονομικές εκκρεμότητες που απέρρεαν από την εφαρμογή της πρόσφατης Ναυτιλιακής Συμφωνίας. Για τον Υπουργό Οικονομικών δεν υπήρχε αμφιβολία πως τα έσοδα των επιταγμένων πλοίων εισπράττονταν για λογαριασμό της κυβέρνησης, που όφειλε να εξασφαλίσει την καταβολή των φόρων και να μεριμνήσει για την ανασυγκρότηση της ναυτιλίας. Αυτό ήταν το πνεύμα των νομοθετικών του παρεμβάσεων, μέσω

25 Η επίταξη των πλοίων έγινε δυνάμει του Α.Ν. 3009 της 3.5.1941 από την Κρήτη. Η Ναυτιλιακή Επιτροπή είχε συσταθεί δυνάμει του Α.Ν. 2609 (ΦΕΚ Α 342, 28.10.1940), για να ασκεί τις εξουσίες που απέρρεαν από τον Νόμο 4442/29 σχετικά με τις επιτάξεις και ναυλώσεις των εμπορικών πλοίων. Πρόεδρος είχε οριστεί ο Έλληνας πρέσβης στο Λονδίνο, Χαράλαμπος Σιμόπουλος, ενώ στην επιτροπή συμμετείχαν δύο εκπρόσωποι των εφοπλιστών, ο εκάστοτε ναυτικός ακόλουθος της πρεσβείας και ένας γραμματέας. Το έργο της επιτροπής υποστηριζόταν από τα ναυτιλιακά γραφεία του Λονδίνου, που διέθεταν την εμπειρία και το προσωπικό για τη διαχείριση κάθε πλοίου. Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. Αλεξανδρή, Κ., *Εκθεσις περί της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας...*, *op.cit.*

26 Slade προς Davidson, "Greek Shipping Monies", 13.4.1945, στο OV6-269/128. Πρβλ. Johns προς Rink, 23.7.1941, στο OV6-268/164, όπου η κατάθεση των χρημάτων για λογαριασμό του ελληνικού Δημοσίου χαρακτηρίζεται «προσχηματική».

των οποίων θέλησε να προσαρμόσει τις ισχύουσες διατάξεις στα νέα δεδομένα.²⁷ Παράλληλα, ο Βαρβαρέσος ζήτησε τη στήριξη των Βρετανών για την εφαρμογή της ελληνικής νομοθεσίας από τις βρετανικές υπηρεσίες. Τα αποτελέσματα των σχετικών επαφών ήταν μάλλον απογοητευτικά: οι Βρετανοί δεν συμμερίζονταν πάντα τις απόψεις της ελληνικής κυβέρνησης, ούτε ήταν πρόθυμοι να εμπλακούν σε διένεξη με τους εφοπλιστές.²⁸ Ίσα-ίσα, η παράταση της υφιστάμενης αβεβαιότητας εξυπηρετούσε τους Βρετανούς, που προτιμούσαν να βλέπουν τα έσοδα της εμπορικής ναυτιλίας ακινητοποιημένα σε τραπεζικούς λογαριασμούς εντός της ζώνης της στερλίνας.²⁹

Στο πεδίο της φορολογίας, ο Βαρβαρέσος διαπίστωσε πως η υφιστάμενη νομοθεσία «δεν είχε τύχει παρά σποραδικής εφαρμογής».³⁰ Προεξοφλώντας την αύξηση των κερδών λόγω του πολέμου, τον Νοέμβριο του 1939 η κυβέρνηση Μεταξά είχε επιβάλει έκτακτο φόρο στη ναυτιλία. Παράλληλα, είχε επιδώξει να δεσμεύσει ένα ποσοστό των ασφαλιστικών αποζημιώσεων για τις απώλειες πλοίων, με την προοπτική να επιστρέψει τα χρήματα στους εφοπλιστές εφόσον προχωρούσαν στην ανανέωση του στόλου τους. Επρόκειτο για το περίφημο **παρακράτημα**, μια αδέξια φορολογική παρέμβαση για την ανασυγκρότηση της ναυτιλίας, που δημιούργησε πολύ περισσότερα προβλήματα απ' όσα έλυσε. Αμφότερες πρωτοβουλίες είχαν προκαλέσει την έντονη αντίδραση των εφοπλιστών, που διεκδικούσαν φορολογικές ελαφρύνσεις και αρνούνταν να αποχωριστούν τις ασφαλιστικές τους αποζημιώσεις.³¹

27 Τα κυριότερα νομοθετήματα δημοσιεύθηκαν στο ΦΕΚ 176, 7.12.1941 και περιλάμβαναν τον Α.Ν. 3073 «περί επιτάξεως και διαχειρίσεως εμπορικών πλοίων», που τακτοποιούσε το ζήτημα της επίταξης του στόλου και της εφαρμογής της Αγγλοελληνικής Ναυτιλιακής Συμφωνίας· βλ. ΙΑΤΕ-Α451Υ1Φ18/10.

28 Ενδεικτική ήταν η «παρεξήγηση» που προέκυψε με το Treasury, τον χειμώνα του 1941-42, σχετικά με το καθεστώς των ναυτιλιακών εσόδων, όπως καταγράφεται στην αλληλογραφία Fraser-Βαρβαρέσου, στο ΙΑΤΕ-Α551Υ10Φ8· για τη βρετανική ερμηνεία της παρεξήγησης, βλ. Kahn, E., *Greek Shipping Agreement – Utilisation of Monies*, 26.3.1942, στο OV6-268/291.

29 Τυχόν διευθέτηση των διαφορών μεταξύ κυβέρνησης και εφοπλιστών θα επέτρεπε την ελεύθερη διάθεση των κονδυλίων· μεταπολεμικά, κάτι τέτοιο θα μπορούσε να σημάνει μετατροπή των ασφαλιστικών αποζημιώσεων σε συνάλλαγμα και εξαγωγή από τη Μεγάλη Βρετανία, εξέλιξη που απεύχονταν τόσο το Treasury όσο και το Υπουργείο Πολεμικών Μεταφορών. Για μία σύνοψη της βρετανικής οπτικής, βλ. Ministry of War Transport, "Greek shipping monies held in London", 7.3.1945, στο FO371-48328/R5349, όπου αναφέρεται και η περίφημη δικαστική υπόθεση Α. Βεργωτή, με την οποία είχε ασχοληθεί και ο Βαρβαρέσος· πρβλ. Harlaftis (1989).

30 Βαρβαρέσος, Κ., *Η δράσις μου εις την Διοίκησιν...*, *op.cit.*, σελ. 11.

31 Η σχετική νομοθεσία ήταν ο Α.Ν. 2075 «περί επιβολής εκτάκτου προσωρινού φόρου επί των κερδών των φορτηγών πλοίων» της 14.11.1939, όπως δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ Α 487 της ίδιας ημέρας και τροποποιήθηκε με τον Α.Ν. 2288 της 5.4.1940, που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ Α 118, 6.4.1940. Για τα προβλήματα του παρακρατήματος, βλ. Μπερνάρν, Α., «Σημείωμα διά τον κ. Υπουργόν των Οικονομικών και Εμπορικής Ναυτιλίας», 30.10.1942, στο ΙΑΤΕ-Α351Υ2Φ218/1· για τις (άκαρπες) προσπάθειες του Βαρβαρέσου να το ενσωματώσει στην Αγγλοελληνική Ναυτιλιακή Συμφωνία, βλ. τηλ/μα 670, Bank of Greece προς Bank of England (μέσω Foreign Office), 9.4.1941 και το απαντητικό τηλ/μα 780 της 11.4.1941, αμφότερα στο OV6-268/87 & 92-93. Για τις θέσεις των εφοπλιστών, βλ. Ελληνική Επιτροπή Ναυτιλιακής Συνεργασίας, «Υπόμνημα επί της φορολογίας του Ν. 2075/39», 3.10.1941, στο ΙΑΤΕ-Α451Υ1Φ18/5.

Θέλοντας να γυρίσει σελίδα στη σχέση της κυβέρνησης με τους εφοπλιστές, ο Βαρβαρέσος μείωσε τους φορολογικούς συντελεστές και το ποσοστό του παρακρατήματος.³² Η νέα φορολογία ίσχυσε αναδρομικά από τον Απρίλιο του 1941 και απέδωσε πάνω από 700.000 στερλίνες στη διάρκεια της θητείας του στο Υπουργείο Οικονομικών.³³ Δυστυχώς, η σταδιακή συρρίκνωση του στόλου σήμανε και την υποχώρηση των αντίστοιχων φορολογικών εσόδων. Τα περισσότερα χρήματα – κάπου 2,3 εκατ. στερλίνες – συγκεντρώθηκαν από τη διαφορά μεταξύ των ναύλων που εισέπρατταν τα «ελεύθερα» πλοία και αυτών που κατέβαλλε το βρετανικό Υπουργείο Πολεμικών Μεταφορών. Την άνοιξη του 1942, οι Βρετανοί προχώρησαν στη ναύλωση άλλων 18 ελληνικών φορτηγών, εξαιρώντας μόνο όσα ήταν μισθωμένα από την ελβετική κυβέρνηση. Οι σχετικές διαπραγματεύσεις πραγματοποιήθηκαν μεταξύ του Βαρβαρέσου και του αρμόδιου Βρετανού Υπουργού, Λόρδου Leathers.³⁴ Αναγνωρίζοντας τη σημασία των «ελεύθερων» πλοίων στα έσοδα της εξόριστης κυβέρνησης, οι Βρετανοί δέχθηκαν να καταβάλλουν – πλέον των ναύλων – ένα εκατ. στερλίνες τον χρόνο στον κρατικό προϋπολογισμό. Έτσι, εξασφαλίστηκαν άλλα 2,1 εκατ. στερλίνες έως τα τέλη του πολέμου.

Οι πρωτοβουλίες του Βαρβαρέσου δεν έτυχαν ευμενούς υποδοχής από τους εφοπλιστικούς κύκλους. Από τη Νέα Υόρκη, όπου είχαν καταφύγει αρκετοί πλοιοκτήτες, κατέφθαναν τηλεγραφήματα διαμαρτυρίας για το περιεχόμενο της Αγγλοελληνικής Συμφωνίας και τη φορολογική πολιτική, που «*υπονόμεινε τις δυνατότητες του κλάδου να ανασυνταχθεί και να παίξει τον ζωτικό του ρόλο στην εθνική ανασυγκρότηση*».³⁵ Μετά τον πόλεμο, η Ένωση Ελλήνων Εφοπλιστών κατήγγειλε την «οικονομική αφαίμαξη» της ναυτιλίας, που μαζί με τους άστοχους χειρισμούς της κυβέρνησης στο ναυτεργατικό ζήτημα, ευθύνονταν για την απομάκρυνση των

32 Βλ. Α.Ν. 3064 της 30.8.1941, όπως δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 169, 5.9.1941 και Α.Ν. 3074 της 5.12.1941, όπως δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 177, 20.12.1941. Βάσει του προηγούμενου καθεστώτος, η έκτακτη φορολογία επιβαλλόταν στην ολική χωρητικότητα (gross tonnage), ενώ το ποσοστό του παρακρατήματος μπορούσε να φθάσει το 50% με 60%. Ο νέος νόμος υιοθετούσε την προτεινόμενη από τους εφοπλιστές φορολογική κλίμακα επί της χωρητικότητας νεκρού φορτίου (deadweight tonnage) και περιόριζε το παρακράτημα στο 30%.

33 Μπερνάρης, Α., «Σημείωμα διά τον κ. Υφυπουργόν των Οικονομικών», 10.3.1943, στο ΙΑΤΕ-Α5S1Y10F12. Μια σειρά επιμέρους τελών που προβλέπονταν από την προπολεμική νομοθεσία, αλλά δεν είχαν εφαρμοστεί πριν την άφιξη της κυβέρνησης στο Λονδίνο (π.χ. το τέλος επιτηδεύματος), απέδωσαν λιγότερες από 10.000 λίρες. Για τα ακριβή μεγέθη, βλ. τον Πίνακα 6.1 παρακάτω.

34 "Memorandum of Agreement between His Majesty's Government in the United Kingdom and the Greek Government regarding the time chartering of further Greek Ships" (draft), 5.1.1942, στο ΙΑΤΕ-Α4S1Y1F15/4. Οι σχετικές διαπραγματεύσεις είχαν ξεκινήσει ήδη τον Νοέμβριο του προηγούμενου έτους· βλ. Keenlyside προς Varvaressos, 28.11.1941, στο ΙΑΤΕ-Α4S1Y1F14/10.

35 Committee of Greek Shipowners προς Tsouderos, 19.11.1942, στο ΙΑΤΕ-Α4S1Y1F16/16· το προσέδριο της απάντησης, γραμμένο από τον Βαρβαρέσο, στο ΙΑΤΕ-Α4S1Y1F16/15. Πρβλ. και Committee of Greek Shipowners προς Tsouderos, 27.1.1942, στο ΙΑΤΕ-Α4S1Y1F15/7.

εφοπλιστών από την ελληνική σημαία.³⁶ Συνοψίζοντας τη συναφή κριτική, το περιοδικό *Ναυτικά Χρονικά* θα έγραφε μερικά χρόνια αργότερα πως «η ξυνωρίς Τσουδερού-Βαρβαρέσου οικτράν συνωμοσίαν κατά του μέλλοντος του Εμπορικού μας Ναυτικού εξύφανεν· υπόδικος θα παραμείνη ενώπιον της εθνικής ναυτιλίας. Οι δύο αυτοί, οι κακή τη μοίρα διαχειρισθέντες τότε την ναυτιλιακήν μας υπόθεσιν, είνε και οι πρωτεργάται της καταβαρθρωσέως της».³⁷ Θεωρώντας πως η φορολογική μεταχείριση της ναυτιλίας παρέμενε σχετικά ευνοϊκή, η εξόριστη κυβέρνηση δεν συμμεριζόταν τις απόψεις των πλοιοκτητών.³⁸ Στα μάτια του Βαρβαρέσου:

«[...] οι Έλληνες εφοπλισταί πλην ελαχίστων εξαιρέσεων, προσπλωμένοι εις την ιδέαν της αυξήσεως των κερδών και των κεφαλαίων των διά παντός τρόπου δεν έδειξαν ότι είχαν αντίληψιν της κρισίμου καταστάσεως εις την οποίαν ευρίσκετο το Έθνος αγωνιζόμενον τον περί πάντων αγώνα και εθεώρουν ότι μόνον δικαιώματα είχαν απέναντι του Κράτους και ουδεμίαν υποχρέωσιν. Και αυτήν την ελαφράν εισφοράν την οποίαν επέβαλε το Κράτος επί των τεραστίων κερδών τα οποία απεκόμιζαν ως και τας λοιπάς υποχρεώσεις των, εδέχοντο κατά συγκατάβασιν και με δυσφορίαν, αντέδρων δε συστηματικώς εις πάσαν σχετικήν προσπάθειαν του Κράτους».³⁹

Στον πυρήνα αυτών των αντιφάσεων βρισκόταν η αναστάτωση που είχε φέρει ο πόλεμος στις ισορροπίες μεταξύ ελληνικού Δημοσίου και εμπορικής ναυτιλίας. Ο πόλεμος και η Κατοχή είχαν αυξήσει την εξάρτηση των εφοπλιστών από την κυβέρνηση, που καλείτο να εκπροσωπήσει τα συμφέροντα των πλοιοκτητών έναντι του βρετανικού Δημοσίου και να τιθασεύσει το ναυτεργατικό κίνημα. Την ίδια στιγμή, η εξορία είχε αυξήσει την εξάρτηση της κυβέρνησης από τα έσοδα της εμπορικής ναυτιλίας, που ξαφνικά βρέθηκε στο επίκεντρο της φορολογικής πολιτικής. Καμία από τις δύο πλευρές δεν ήταν συνηθισμένη σε αυτό τον ρόλο· αμφότερες ήταν υποχρεωμένες να τον αποδεχθούν.

36 Ένωσις Ελλήνων Εφοπλιστών (1946: 15ff)· πρβλ. Μπαμπούρη (1949: 24). Για τις ναυτεργατικές εξελίξεις, που ξέφευγαν από τις αρμοδιότητες του Βαρβαρέσου, βλ. Kitroeff (1980)· το ζήτημα είχε σαφείς πολιτικές προεκτάσεις, στον βαθμό που κάποια ναυτεργατικά σώματα υποκινούνταν από το ΕΑΜ. Για μια ευρύτερη αποτίμηση του επιχειρήματος των εφοπλιστών, βλ. Harlaftis (1989).

37 Βλ. «Ανασκόπηση 25ετίας», *Ναυτικά Χρονικά*, 15.1.1957, (2), σελ. 138.

38 Συγκριτικά, στη διάρκεια του πολέμου η νορβηγική κυβέρνηση κατάφερε να αποσπάσει τριπλάσια φορολογικά έσοδα (ανά τόνο χωρητικότητας) από την εκμετάλλευση των επιταγμένων πλοίων (Harlaftis, 1996: 246).

39 Βαρβαρέσος, Κ., *Η δράσις μου εις την Διοίκησιν...*, op.cit., σελ. 11.

Οι διαπραγματεύσεις με το Treasury: γύρος τρίτος

Παρά τα έσοδα της εμπορικής ναυτιλίας, ήταν ξεκάθαρο πως οι δημοσιονομικές ανάγκες της εξόριστης κυβέρνησης θα ξεπερνούσαν τα έσοδά της· η πρόκληση για τον Βαρβαρέσο ήταν να μειώσει τη διαφορά. Χωρίς επιπλέον έσοδα ή βοήθεια από τους συμμάχους, το ελληνικό Δημόσιο γρήγορα θα εξαντλούσε το υπόλοιπο των βρετανικών πιστώσεων και θα αναγκαζόταν να προσφύγει στα συναλλαγματικά διαθέσιμα της Τράπεζας της Ελλάδος. Αυτό ήταν που απευχόταν περισσότερο ο Βαρβαρέσος: εκτός από Υπουργός, άλλωστε, ήταν και Διοικητής του ιδρύματος που θα έπρεπε, μεταπολεμικά, να προσφέρει το απαραίτητο κάλυμμα στη δραχμή και να χρηματοδοτήσει τις εισαγωγές για την ανασυγκρότηση. Η διαφύλαξη του συναλλαγματικού «κομποδέματος» της Τράπεζας αποτέλεσε βασική προτεραιότητα της πολιτικής του, που προσανατολίστηκε εξαρχής στην αναζήτηση επιπλέον εσόδων και βοήθειας από τους συμμάχους.

Η πρώτη σκέψη του Βαρβαρέσου ήταν να απευθυνθεί στη Βρετανία· αυτή άλλωστε είχε ήδη προσφέρει πιστώσεις ύψους 46,2 εκατ. στερλινών, χάρη στις οποίες τα συναλλαγματικά αποθέματα της Τράπεζας της Ελλάδος είχαν ανέλθει στα 44 εκατ. στερλίνες. Μαζί με το υπόλοιπο των διαθεσίμων του Δημοσίου, οι συναλλαγματικοί πόροι της χώρας άγγιζαν το διόλου ευκαταφρόνητο ποσό των 51 εκατ. στερλινών (βλ. Πίνακα 5.2).

Από την άλλη, η αύξηση των συναλλαγματικών διαθεσίμων προβλημάτιζε το Treasury, που αντιμετώπιζε τα ελληνικά αιτήματα με καχυποψία. Η πέτρα του σκανδάλου, όπως έχουμε δει, ήταν το υπόλοιπο του Λογαριασμού 3. Εκεί – κατά τη διατύπωση του Βαρβαρέσου – «συνεσωρεύοντο» οι λίρες που η κυβέρνηση είχε πουλήσει στην Τράπεζα έναντι δραχμών, και τις οποίες οι Βρετανοί ήθελαν να δουν να μειώνονται ή να δεσμεύονται. Αναλύοντας το «ελληνικό χρηματοοικονομικό μπερδεμα», τον Ιανουάριο του 1941, ο Keynes εξηγούσε πως η βρετανική κυβέρνηση όφειλε να σκληρύνει τη στάση της, διακρίνοντας μεταξύ των πραγματικών αναγκών της χώρας και της «κομπίνας» (racket) βάσει της οποίας η Βρετανία, ως αρωγός χώρα, θα κατέλυνε τελικά να χρωστά στην Ελλάδα.⁴⁰ Σημάδια αυτής της σκληρότερης στάσης είχαν ήδη φανεί τον Μάιο του

40 Keynes προς Hopkins, "The Greek Financial Imbroglio", 31.1.1941, στο JMK, XXIII: 33ff. Πρβλ. το σημείωμα του Kahn, 1.4.1941, στο OV80-18/104a, καθώς και Fraser προς Bowker, 11.4.1941, στο OV80-18/117, όπου ο Fraser σχολιάζει ότι «από όλα αυτά είναι προφανές, συνεπώς, ότι από οικονομικής άποψης οι Έλληνες εκμεταλλεύονται στο μέγιστο τη συγκυρία, αν και, βεβαίως, αμφιβάλλω αν κάποιος μπορεί να αξιολογήσει σε χρηματικούς όρους την αξία της συμμετοχής τους στον πόλεμο».

1941, όταν το Treasury αρνήθηκε να χορηγήσει επιπλέον πιστώσεις στην κυβέρνηση Τσουδερού, θεωρώντας πως η Ελλάδα είχε στη διάθεσή της άφθονο συνάλλαγμα (βλ. προηγούμενο κεφάλαιο).

Το ζήτημα βρέθηκε στον πυρήνα των διαπραγματεύσεων του Βαρβαρέσου με το Treasury, που ξεκίνησαν τον Σεπτέμβριο του 1941, για να ολοκληρωθούν με την υπογραφή της *Ελληνοβρετανικής Στρατιωτικής Συμφωνίας* της 9ης Μαρτίου 1942. Σε όλη τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων, ο Βαρβαρέσος επέμεινε στην αυτοτέλεια των συναλλαγματικών πόρων της Τράπεζας της Ελλάδος. Θεωρούσε δηλαδή πως μόνο 7 από τα 51 εκατ. στερλίνες του συναλλάγματος ήταν πραγματικά στη διάθεση του ελληνικού Δημοσίου (βλ. Πίνακα 5.2). Τα υπόλοιπα 44 εκατ. στερλίνες ανήκαν στην Τράπεζα και όφειλαν να διατηρηθούν ανέπαφα, για να χρηματοδοτήσουν τη μεταπολεμική ανασυγκρότηση και να προσφέρουν το απαραίτητο κάλυμμα στη δραχμή. Σε αυτά συγκαταλέγονταν και τα κάπου 27 εκατ. στερλίνες του Λογαριασμού 3, που έπρεπε – σύμφωνα πάντα με τον Βαρβαρέσο – να παραμείνουν αδέσμευτα και να τοκίζονται κανονικά.⁴¹

Ο Fraser από την πλευρά του, που είχε αναλάβει τη βρετανική εκπροσώπηση και σκόπευε να «τηρήσει σκληρή γραμμή», θεωρούσε πως η κυβέρνηση όφειλε να αξιοποιήσει τα συναλλαγματικά αποθέματα του εκδοτικού της ιδρύματος.⁴² Ακόμα και η Τράπεζα της Αγγλίας, μολονότι αναγνώριζε πως η χρηματοδότηση του Δημοσίου αποτελούσε «αίρεση» για έναν ορθόδοξο κεντρικό τραπεζίτη, επεσήμαινε πως «*δεδομένων των αναγκών του καθολικού πολέμου και του παραδείγματος [άλλων χωρών], ο Βαρβαρέσος μάταια προσπαθεί να τοποθετήσει την Τράπεζα της Ελλάδος σε ένα βάθρο, προσποιούμενος πως η κυβέρνηση δεν μπορεί να βάλει χέρι στα αποθεματικά της*».⁴³

Σε οικονομικούς όρους, η αγγλική πλευρά είχε αρκετούς τρόπους να πιέσει την κυβέρνηση. Ο χρόνος κυλούσε πλέον υπέρ της: τα διαθέσιμα του Δημοσίου μειώνονταν, ενώ όλο και περισσότεροι πρόσφυγες και στρατιώτες συγκεντρώνονταν

41 Ειδικά το ζήτημα των τόκων που θα καταβάλλονταν αποτέλεσε αγκάθι στη σχέση της κυβέρνησης με το Treasury, που θεωρούσε απαράδεκτο να καλείται η Βρετανία να πληρώνει τόκους για χρήματα που προέρχονταν από δικές της πιστώσεις (βλ. Varvaressos προς Fraser, 26.2.1942, στο IATE-A4S1Y1F10/8: "Confidential Memo: meeting with Mr. Mantzavinos", 4.3.1942, στο OV6-266/63a)! Για τον τρίτο γύρο των διαπραγματεύσεων με το Treasury, βλ. Kahn προς Cobbold, 30.9.1941, στο OV80-19/39: Cobbold, "Memo on Fraser's interview with Varvaressos on 29th September", 2.10.1941, στο OV80-19/39: "Greece: Financial Assistance", 3.4.1942, στο OV80-19/89b.

42 Fraser προς Warner, 28.10.1941, στο OV6-265/27a: ανάλογα επιχειρήματα διατυπώνονται στο Fraser προς Varvaressos, 25.11.1941, στο IATE-A4S1Y1F10/8 (πρβλ. και την απάντηση Varvaressos προς Fraser, 17.12.1941, στον ίδιο φάκελο) και Cobbold προς Fraser, 5.1.1942, στο OV6-265/80.

43 Overseas and Foreign Office, "Confidential memo on Bank of Greece No. 3 Account", 26.12.1941, στο OV6-265/71.

στη Μέση Ανατολή, επιβαρύνοντας τον προϋπολογισμό. Χώρια που η βάση των περιβόπων ελληνικών αποθεματικών ήταν τα 46,2 εκατ. στερλίνες των βρετανικών πιστώσεων, των οποίων οι όροι αποπληρωμής παρέμεναν αδιευκρίνιστοι. Αμφότερες πλευρές προεξοφλούσαν τη διαγραφή της οφειλής μετά τον πόλεμο· αυτό όμως δεν σήμαινε ότι το Treasury δεν θα μπορούσε να διεκδικήσει την καταβολή τόκων ή τη μερική εξόφληση του χρέους, σε περίπτωση που οι Έλληνες αποδεικνύονταν δύστροποι.

Το ζήτημα δεν ήταν όμως μόνο δημοσιονομικό. Οι συζητήσεις στο Treasury εξελίσσονταν παράλληλα με διάφορες επαφές της ελληνικής κυβέρνησης με τους Βρετανούς, σχετικά με τις εθνικές διεκδικήσεις, την προοπτική μιας νέας Βαλκανικής Ένωσης και κυρίως σχετικά με τον εξοπλισμό και την επιχειρησιακή οργάνωση των ενόπλων δυνάμεων στη Μέση Ανατολή. Στις διμερείς εκκρεμότητες προστίθεντο ζητήματα όπως η ναύλωση των ελληνικών εμπορικών πλοίων, ο επισιτισμός, η εξυπηρέτηση του δημόσιου χρέους και η Κύπρος (Τσουδερός, 1950: 93ff. Papastratis, 1984: 10ff). Πολλά από αυτά τα ζητήματα δεν ήταν μάλιστα αμιγώς διμερή, εφόσον η μεταχείριση της Ελλάδας δεν μπορούσε να απέχει σημαντικά από αυτή των άλλων εξόριστων κυβερνήσεων, ούτε από τους όρους που η ίδια η Βρετανία ήλπιζε να εξασφαλίσει από τις Ηνωμένες Πολιτείες.

Υπό αυτή την έννοια, οι διαπραγματεύσεις με το Treasury αποτελούσαν ψηφίδα ενός πολύ μεγαλύτερου παζλ, ένα από τα σημαντικότερα κομμάτια του οποίου ήταν η Ελληνοβρετανική Στρατιωτική Συμφωνία.

Η Ελληνοβρετανική Στρατιωτική Συμφωνία της 9.3.1942

Η ανάγκη σύναψης διμερούς στρατιωτικής συμφωνίας – στο πρότυπο εκείνων που είχαν υπογραφεί και με άλλες συμμαχικές χώρες – είχε τεθεί λίγο μετά την άφιξη της κυβέρνησης στο Λονδίνο. Το πρώτο σχέδιο της Συμφωνίας, μαζί με τις προτάσεις του Foreign Office για τον τρόπο οργάνωσης των συνομιλιών, έφθασε στο γραφείο του Τσουδερού στα μέσα Δεκεμβρίου.⁴⁴ Είχαν προηγηθεί συναντήσεις με τους Churchill και Eden, ενώ λίγες ημέρες νωρίτερα η κυβέρνηση είχε υποβάλει τα αιτήματά της για την ανάπτυξη των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων, διεκδικώντας εξοπλισμό για δύο ταξιαρχίες πεζικού, βομβαρδιστικά και καταδιωκτικά για τέσσερις αεροπορικές μοίρες και επιπλέον σκάφη για το πολεμικό ναυτικό (Τσουδερός, 1950: 164).

44 Sargent προς Tsouderos, 16.12.1941, στο IATE-A5S1Y10F18.

Το περιεχόμενο της πρότασης του Foreign Office ήταν ιδιαίτερα ανησυχητικό, εφόσον χρέωνε στην ελληνική πλευρά το πλήρες κόστος του εξοπλισμού, της συντήρησης και της μισθοδοσίας των ενόπλων δυνάμεων. Η απάντηση του Τσουδερού, την οποία συνέταξε ο Βαρβαρέσος, εξέθετε για ακόμη μία φορά τη δημοσιονομική καχεξία της εξόριστης κυβέρνησης και αντιπρότεινε την ανάληψη των εξόδων συντήρησης και εξοπλισμού από τη Βρετανία· η εξόριστη κυβέρνηση από τη μεριά της θα αναλάμβανε μόνο τους μισθούς και τα επιδόματα των στρατιωτών.⁴⁵ Στις διαπραγματεύσεις που ακολούθησαν, και στις οποίες συμμετείχε ο Βαρβαρέσος, η ελληνική πλευρά έθεσε επιπλέον ζητήματα, σχετικά με τη δικαιοδοσία των στρατοδικείων, την ένταξη εθελοντών στις ελληνικές ένοπλες δυνάμεις και άλλα. Το θέμα που κυριάρχησε, όμως, ήταν το οικονομικό.

Οι πρωτοβουλίες του Foreign Office έδωσαν νέα ώθηση στις συζητήσεις με το Treasury, που είχαν φθάσει σε αδιέξοδο από την προηγούμενη άνοιξη. Ο Υπουργός Οικονομικών, Kingsley Wood, επανέλαβε τη θέση σχετικά με την αξιοποίηση του συναλλάγματος της Τράπεζας της Ελλάδος. Προσέθεσε όμως:

«[...] Εν όψει της τακτοποίησης των οικονομικών μας προβλημάτων σε αυτό το πνεύμα, η κυβέρνησή μου θα ήθελε να εκδηλώσει τη συμπάθεια και τον θαυμασμό της για την Ελλάδα με μια νέα χειρονομία. Είναι συνεπώς πρόθυμη να διαγράψει αμέσως όλες τις εκκρεμείς οφειλές που αφορούν εξοπλισμό και άλλα εφόδια που έχουν παραχωρηθεί στις ελληνικές ένοπλες δυνάμεις και στο εξής να τα προσφέρει σε όρους ενοικιοδανεισμού· εσείς θα καλύψετε όλες τις υπόλοιπες οικονομικές σας ανάγκες από τα διαθέσιμα της Τράπεζας της Ελλάδος και τα δικά σας φορολογικά έσοδα, μετά την εξάντληση του υπολοίπου στον Λογαριασμό 2».⁴⁶

Οι Βρετανοί δηλαδή αποδέχονταν το ελληνικό αίτημα, παραχωρώντας στην Ελλάδα εξοπλισμό και εφόδια με όρους αντίστοιχους αυτών που προσέφερε ο αμερικανικός ενοικιοδανεισμός (lend-lease) στη Βρετανία. Επρόκειτο για εφαρμογή της αρχής της «αμοιβαίας βοήθειας», που επεκτεινόταν σταδιακά στις διασυμμαχικές σχέσεις μετά την επίσημη είσοδο των ΗΠΑ στον πόλεμο.⁴⁷

45 Tsouderos προς Sargent, 31.12.1941, στο IATE-A5S1Y10F18· στο ίδιο αρχείο σώζονται και χειρόγραφα προσχέδια των επιστολών, γραμμένα από τον Βαρβαρέσο.

46 Wood προς Varvaressos, 20.1.1942, στο IATE-A4S1Y1F10/8.

47 Η πρώτη συμφωνία αμοιβαίας βοήθειας μεταξύ ΗΠΑ και Βρετανίας υπογράφηκε στις 23 Φεβρουαρίου 1942. Εκτός από την Ελλάδα, αντίστοιχοι όροι προσφέρθηκαν στις εξόριστες κυβερνήσεις της Τσεχοσλοβακίας και της Γαλλίας (Γαλλική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης). Αντίθετα, οι Ολλανδοί, οι Βέλγοι, οι Νορβηγοί και οι Γιουγκοσλάβοι συνέχισαν να πληρώνουν για τις προμήθειές τους από τη Βρετανία. Βλ. *A Report on Mutual Aid, Presented by the Chancellor of the Exchequer to Parliament*, November 1943, London: HMSO.

Η ελληνική πλευρά αναγνώρισε στην πρόταση τα όρια της βρετανικής γενναιοδωρίας. Η οικονομική ενίσχυση με την οποία ισοδυναμούσε, άλλωστε, δεν ήταν μικρή, καθώς *απάλλασσε τον προϋπολογισμό από το μεγαλύτερο μέρος των στρατιωτικών δαπανών*. Όταν λοιπόν, λίγες ημέρες αργότερα, ο Βαρβαρέσος συνάντησε τον Wood στο Treasury, του μετέφερε την αποδοχή της βρετανικής πρότασης εκ μέρους της κυβέρνησης. Διατήρησε εντούτοις τις επιφυλάξεις του ως προς τη χρήση των υπολοίπων του Λογαριασμού 3. Οι επιφυλάξεις όμως αυτές μπορούσαν πλέον να περιμένουν: για την ώρα, η κυβέρνηση είχε αρκετό συνάλλαγμα στον Λογαριασμό 2 για να εξυπηρετήσει τις υπόλοιπες υποχρεώσεις της.⁴⁸ Στο περιθώριο των συναντήσεων Wood-Βαρβαρέσου διευθετήθηκαν και μια σειρά από μικρότερα ζητήματα, όπως το ακριβές ύψος των βρετανικών πιστώσεων και το καθεστώς των φορτίων όσων εμπορικών πλοίων είχαν εκτραπεί σε συμμαχικά λιμάνια λίγο πριν την κατάληψη της Ελλάδας.⁴⁹

Αφού τακτοποιήθηκαν οι εκκρεμότητες με το Treasury, το θέμα επέστρεψε στο Foreign Office, που υπέβαλε στην κυβέρνηση νέο σχέδιο συμφωνίας στις 18 Φεβρουαρίου 1942.⁵⁰ Παράλληλα, ο Eden ενημέρωσε τον Τσουδερό πως η Βρετανία αδυνατούσε να εξασφαλίσει υλικό για τη συγκρότηση δύο ταξιαρχιών στην Ελλάδα· δεσμεύθηκε όμως να προσφέρει επιπλέον οπλισμό στο μέλλον, εφόσον υπήρχαν κατάλληλα εκπαιδευμένοι στρατιώτες (Τσουδερός, 1950: 165). Ακολούθησε ένας ακόμα γύρος διαπραγματεύσεων, που επέτρεψε στον Βαρβαρέσο να επιδείξει τις ιδιαίτερες νομικές του δεξιότητες.⁵¹ Στις 9 Μαρτίου, όλα ήταν έτοιμα· η συμφωνία υπογράφηκε στα γραφεία του Foreign Office. Για το υπόλοιπο του πολέμου, οι ελληνικές στρατιωτικές δαπάνες θα περιορίζονταν πρωτίστως στη μισθοδοσία του στρατεύματος.

48 Wood προς Varvaressos, 29.1.1942, και Varvaressos προς Wood, 30.1.1942, στο IATE-A4S1Y1F10/8: "Memo: Exchange of Letters between Varvaressos and the Chancellor", 4.2.1942, στο OV80-19/74: "Greece: financial assistance", 3.4.1942, στο OV80-19/83b.

49 *Εκθεσις τμηματάρχου κ. Μιν. Λεβή επί εκκαθαρίσεως και διαπιστώσεως ελληνικών απαιτήσεων διά τα εν τη Μέση Ανατολή παραδοθέντα φορτία εις Αγγλικάς Στρατιωτικές Αρχάς*, 29.4.1949, στο IATE-A5S1Y10F18.

50 Strang προς Tsouderos, 18.2.1942, στο IATE-A5S1Y10F18· η απάντηση, Tsouderos προς Strang, 26.2.1942, στον ίδιο φάκελο, είναι επίσης γραμμένη από το χέρι του Βαρβαρέσου.

51 Βλ. *Agreed Record of Meeting: Greek Forces Agreement*, 5.3.1942· Varvaressos προς Strang, χειρόγραφο· Βαρβαρέσος προς Τσουδερό, 9.4.1942 – όλα στο IATE-A5S1Y10F18. Πρβλ. Βαρβαρέσος προς Τσουδερό, 17.5.1943, στο IATE-A4S1Y1F12/3. Ένα από τα ζητήματα αφορούσε την ακριβή διατύπωση των βρετανικών υποχρεώσεων· ο Βαρβαρέσος προσπάθησε – χωρίς αποτέλεσμα – να εξασφαλίσει τη δέσμευση των Βρετανών να χορηγήσουν όλο τον «απαραίτητο» εξοπλισμό στον ελληνικό στρατό, φοβούμενος ότι σε διαφορετική περίπτωση η Βρετανία θα μπορούσε να εξαναγκάσει έμμεσα την Ελλάδα να προμηθευθεί υλικά με δικά της έξοδα, απορρίπτοντας συναφή αιτήματα ως μη απαραίτητα. Στην πράξη κάτι τέτοιο δεν συνέβη.

Η σύναψη της Ελληνοβρετανικής Στρατιωτικής Συμφωνίας και οι επιμέρους διευθετήσεις που τη συνόδευσαν έφεραν σχετική γαλήνη στις διμερείς σχέσεις, εφόσον οριοθέτησαν τις εκατέρωθεν υποχρεώσεις. Όχι πως δεν προέκυπταν κατά καιρούς δυσκολίες, κυρίως όποτε χρειάστηκε να υπάρξει κάποια διευκρίνιση ή τροποποίηση των όρων της συμφωνίας.⁵² Τα μεγαλύτερα προβλήματα εμφανίστηκαν εν όψει της Απελευθέρωσης, που δημιουργούσε την αντίστροφη υποχρέωση της κυβέρνησης να προσφέρει – στα πλαίσια της αμοιβαίας βοήθειας – δωρεάν υλικό και υπηρεσίες στα βρετανικά στρατεύματα που θα συμμετείχαν σε επιχειρήσεις επί ελληνικού εδάφους. Η προοπτική αυτή είχε ανησυχήσει τον Βαρβαρέσο ήδη τον Απρίλιο του 1943, όταν είχε ενημερωθεί σχετικά από το Treasury. Όπως εξηγούσε στον Τσουδερό, ο κίνδυνος που ελλόχευε ήταν το Δημόσιο να κληθεί να επωμιστεί το συνολικό κόστος όσων αγαθών ή υπηρεσιών θα αγοράζονταν από τις συμμαχικές δυνάμεις στην Ελλάδα.⁵³ Αυτό ήταν μάλιστα το περιεχόμενο που έδινε στην έννοια της αμοιβαιότητας η αμερικανοβρετανική συμφωνία ενοικιοδανεισμού (lend-lease), την οποία το Treasury επεδίωκε να επεκτείνει στις συμφωνίες με τους υπόλοιπους συμμαχούς.

Ο Βαρβαρέσος που, από την πλευρά του, ορθά επεσήμαινε πως η οικονομική κατάσταση στις κατεχόμενες χώρες ήταν αρκετά διαφορετική από αυτή των μεγάλων συμμάχων, ήθελε να περιορίσει τις ελληνικές υποχρεώσεις μόνο σε εκείνα τα αγαθά που θα μπορούσαν να προσφερθούν *απευθείας* από το Δημόσιο. Έτσι, για παράδειγμα, η ελληνική κυβέρνηση θα παραχωρούσε δωρεάν τη χρήση διαφόρων δημόσιων κτηρίων στις συμμαχικές δυνάμεις, αλλά δεν θα ήταν υποχρεωμένη να αναλάβει το δραχμικό κόστος της αγοράς τροφίμων από εγχώριους προμηθευτές, για λογαριασμό των βρετανικών στρατευμάτων. Το ζήτημα υπήρξε αντικείμενο μιας «μακράς και κάπως σκληρής» συζήτησης στο Treasury, το καλοκαίρι του 1943, στη διάρκεια της οποίας ο Βαρβαρέσος εξασφάλισε την αποδοχή των ελληνικών θέσεων.⁵⁴ Χρειάστηκε όμως να περάσει πάνω από ένας χρόνος για να οριστικοποιηθεί η σχετική συμφωνία: η καθυστέρηση της Απελευθέρωσης και οι πολιτικές ανακατατάξεις που διαδέχθηκαν το κίνημα στη Μέση Ανατολή προκάλεσαν απελευθερίες αναβολές, με αποτέλεσμα λίγες ημέρες πριν την απόβαση των πρώτων βρετανικών μονάδων στην Ελλάδα το ζήτημα να παραμένει σε εκκρεμότητα. Στα τέλη Αυγούστου του 1944, ο Leeper ενημέρωσε τον Γεώργιο Παπανδρέου για τις

52 Βλ. Moorshead προς Ελληνικό Υπουργείο Στρατιωτικών, 15.7.1943, στο IATE-A4S1Y1F2/5, σχετικά με την υποχρέωση καταβολής των συντάξεων και των εξόδων που πραγματοποιούνται απευθείας από τις ελληνικές δυνάμεις.

53 Βλ. Βαρβαρέσο προς Τσουδερό, 17.5.1943, στο IATE-A4S1Y1F12/3.

54 Βλ. Βαρβαρέσο προς Τσουδερό, 2.6.1943, στο IATE-A4S1Y1F4/2.

διαπραγματεύσεις που είχαν προηγηθεί, προτείνοντας την άμεση τροποποίηση της διμερούς στρατιωτικής συμφωνίας.⁵⁵ Το ζήτημα πλέον δεν ήταν μόνο πιο επείγον, αλλά και πιο πολύπλοκο, εφόσον συνδεόταν με τη νομισματική σταθεροποίηση και την ισοτιμία της στερλίνας στην Ελλάδα – δύο θεμελιώδη νομισματικά προβλήματα που έμελλαν να απασχολήσουν τον Βαρβαρέσο τις παραμονές της Απελευθέρωσης (βλ. κεφάλαιο 9).

Επισιτισμός

Την εποχή που υπογραφόταν η Στρατιωτική Συμφωνία, ένα άλλο ζήτημα που απασχολούσε την εξόριστη κυβέρνηση φάνηκε να οδηγείται σε λύση: τον Ιανουάριο, ο Eden ανακοίνωνε την κοινή πρόθεση των ΗΠΑ και της Αγγλίας να επιτρέψουν τη χαλάρωση του ναυτικού αποκλεισμού στην Ελλάδα. Λίγο αργότερα – και ενώ η ελληνική πλευρά κλιμάκωνε τις πιέσεις της – οι ίδιοι σύμμαχοι συναίνεσαν σε ένα τακτικό πρόγραμμα αποστολών τροφίμων υπό την αιγίδα του Σουηδικού και του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού. Πολύτιμο παρασκηνιακό ρόλο έπαιξαν Έλληνες του εξωτερικού, κυρίως η αμερικανική φιланθρωπική οργάνωση Greek War Relief Association (GWRA), που είχε σχηματιστεί αμέσως μετά την ιταλική επίθεση, υπό τη διεύθυνση του πολυμήχανου προέδρου της κινηματογραφικής εταιρείας Twentieth Century Fox, Σπύρου Σκούρα (Chrissochoidis, 2013: 116ff· Μων, 1969: 24ff).

Χρειάστηκαν ακόμα μερικοί μήνες ώσπου οι κατοχικές δυνάμεις να συναινέσουν στο εγχείρημα και να δεσμευθούν να μη «βάλουν χέρι» στα ελληνικά εφόδια. Στις αρχές Ιουνίου του 1942, στη διάρκεια της επίσημης επίσκεψης του Τσουδερού στην Αμερική, ανακοινώθηκε η απόφαση των ΗΠΑ και της Βρετανίας να ξεκινήσουν μηνιαίες αποστολές 15.000 τόνων σιταριού και 3.000 τόνων οσπρίων και γάλακτος προς την Ελλάδα. Το πρώτο σουηδικό πλοίο σάλπαρε από τον Καναδά στις 7 Αυγούστου 1942. Έκτοτε και επί τρία χρόνια, έως τις 27 Μαρτίου 1945, μεταφέρθηκαν σχεδόν 670.000 τόνοι τροφίμων, ρούχων και φαρμάκων (Τσουδερός, 1946· Μων, 1969).

Η ελληνική κυβέρνηση είχε προσπαθήσει εξ αρχής να εξασφαλίσει τη χαλάρωση του ναυτικού αποκλεισμού. Τον Ιούνιο του 1941 οι Βρετανοί είχαν συναινέσει στην αποστολή τροφίμων από την Τουρκία, που βρισκόταν εντός της ζώνης του αποκλεισμού και συναλλασσόταν με τον Άξονα. Για τον σκοπό αυτό ναυλώθηκε το

εμπορικό πλοίο SS *Kurtulous* – και λίγο αργότερα το SS *Tumlupinar* – που έως τον Μάρτιο του 1942 πραγματοποίησαν επτά ταξίδια, μεταφέροντας λίγο περισσότερους από 9.000 τόνους τροφίμων. Οι αποστολές αυτές υστερούσαν σημαντικά τόσο σε ποιότητα όσο και σε ποσότητα. Βλέποντας πως η εξασφάλιση επαρκών εφοδίων από την Τουρκία θα ήταν αδύνατη, το φθινόπωρο του 1941 η ελληνική κυβέρνηση έθεσε εκ νέου το ζήτημα της άρσης του αποκλεισμού στον Churchill και τον Roosevelt (Τσουδερός, 1946· Papastratis, 1984: 116ff).

Ο επισιτισμός αποτέλεσε ένα από τα πλέον αξιόλογα επιτεύγματα της εξόριστης κυβέρνησης, που δεν ήταν δυστυχώς αρκετό για να αποτρέψει μια από τις πιο θλιβερές πτυχές της Κατοχής – τον θάνατο χιλιάδων ανθρώπων από τον λιμό (Hionidou, 2006). Το ζήτημα φαίνεται πως στεναχωρούσε ιδιαίτερα τον Βαρβαρέσο, που ήταν άλλωστε τακτικός αποδέκτης των ανατριχιαστικών προξενικών εκθέσεων για την κατάσταση στην Ελλάδα.⁵⁶ Πάντα προστατευτική με τον πατέρα της, η Υβόννη σημείωνε εκνευρισμένη στο ημερολόγιό της την Κυριακή, 11 Ιανουαρίου 1942:

«Το βράδυ εκείνη η μαϊμού η Κ. άρχισε τη συζήτηση για την πείνα στην Ελλάδα (πράγμα για το οποίο δεν θα της καίγεται καρφί) και ο μπαμπάς συγχύστηκε πολύ. Τη σαχλή! Δεν καταλαβαίνει πως ο μπαμπάς το βράδυ θέλει πouxία; Επειδή δηλαδή εκείνη όλο παίζει χαρτιά νομίζει πως έτσι κάνουν και οι άλλοι;».⁵⁷

Η ανάμειξη του Βαρβαρέσου δεν ήταν μόνο συναισθηματική. Μπορεί οι κορυφαίες διπλωματικές επαφές να ανήκαν στον Τσουδερό, η διαχείριση του επισιτισμού όμως είχε πέσει στους ώμους του Υπουργείου Οικονομικών και στις προξενικές υπηρεσίες των δωρητριών χωρών. Στο αρχείο Βαρβαρέσου σώζονται εκατοντάδες υπηρεσιακά τηλεγραφήματα που αφορούν τη ναύλωση πλοίων από τη Σουηδική Ναυτιλιακή Επιτροπή (Sjofartskommitten), την αγορά των εφοδίων στην Τουρκία, την πληρωμή των ναύλων και τις συνεννοήσεις με την GWRA.⁵⁸

Βασική επιδίωξη της κυβέρνησης ήταν να ελαχιστοποιήσει τη δημοσιονομική επιβάρυνση που δημιουργούσε ο επισιτισμός, χωρίς βεβαίως να θέσει σε κίνδυνο τη ροή των προμηθειών. Η ελληνική πλευρά είχε αναλάβει εξ αρχής να καλύψει τις όποιες οικονομικές υποχρεώσεις δημιουργούσαν οι αποστολές των εφοδίων. Τα περισσότερα τρόφιμα, όμως, κορηγόυνταν δωρεάν από τις κυβερνήσεις του Καναδά,

⁵⁵ Βλ. Leeper προς Papandreou, 28.8.1944, στο IATE-A4S1Y1F3/36· η απάντηση του Παπανδρέου στο τηλ/μα 17987, Papandreou προς Leeper, 19.9.1944· πρβλ. τηλ/μα 128, Varvaressos προς Fraser, 28.9.1944, αμφότερα στο IATE-A4S1Y1F4/39 & 44.

⁵⁶ Βλ. διάφορες εκθέσεις της περιόδου 1941-42, στο IATE-A4S1Y1F25.

⁵⁷ *Ημερολόγιο Υβόννης Βαρβαρέσου*, 11.1.1942, op.cit.

⁵⁸ Βλ. κυρίως φακέλους IATE-A4S1Y1F24, F26 & F27· ανάλογα τεκμήρια υπάρχουν και στο ΑΤ· πρβλ. Τσουδερό (1946).

της Αργεντινής και των ΗΠΑ, καθώς και από εθελοντικές οργανώσεις. Το μεγαλύτερο έξοδο, τουλάχιστον έως τις αρχές του 1943 που το ανέλαβε το αμερικανικό lend-lease, ήταν τα μεταφορικά.

Η GWRA προθυμοποιήθηκε εξ αρχής να συνδράμει την κυβέρνηση, τόσο στην αγορά των εφοδίων όσο και στην πληρωμή των ναύλων και των ασφαλίσεων. Αυτό ήταν πιο δύσκολο απ' ό,τι φαινόταν: ως φιλανθρωπική οργάνωση, η GWRA δεν μπορούσε να εγγυηθεί το ύψος των εισφορών της ή τον ακριβή χρόνο που αυτές θα ήταν διαθέσιμες. Ταυτόχρονα, δεν μπορούσε να χρηματοδοτήσει την ελληνική κυβέρνηση απευθείας, παρά μόνο τους προμηθευτές της. Ο Βαρβαρέσος συνεπώς βρέθηκε στριμωγμένος μεταξύ των Σουηδών πλοιοκτητών, που διεκδικούσαν την εξόφληση των οφειλών τους, και της GWRA, που ήθελε πάντα να γνωρίζει το ακριβές κόστος των μεταφορικών εκ των προτέρων, χωρίς να μπορεί να εγγυηθεί την έγκαιρη πληρωμή τους. Στην πράξη, το Υπουργείο Οικονομικών αναγκάστηκε αρκετές φορές να πληρώσει τα ναύλα από τον κρατικό προϋπολογισμό.⁵⁹

Ενδεικτικοί των προσπαθειών του Βαρβαρέσου να μετριάσει το κόστος του επισιτισμού ήταν και οι χειρισμοί του στο θέμα των εφοδίων που αγοράστηκαν στην Τουρκία, τόσο για τις πρώτες επισιτιστικές αποστολές όσο και για τη μετέπειτα τροφοδοσία των νησιών του Αιγαίου. Οι αγορές πραγματοποιούνταν για λογαριασμό της ελληνικής κυβέρνησης από την United Kingdom Commercial Corporation (UKCC), με προκαταβολές που χορηγούσε το βρετανικό Δημόσιο. Μέρος των προκαταβολών καλύφθηκε και πάλι από την GWRA: το υπόλοιπο παρέμεινε σε εκκρεμότητα, εν μέρει χάρη στην ευρηματικότητα με την οποία οι Βαρβαρέσος και Μαντζαβίνος καθυστέρουσαν την αποπληρωμή τους.

Έτσι, για παράδειγμα, όταν το φθινόπωρο του 1943 ο Fraser πίεσε την κυβέρνηση να εξοφλήσει τις σχετικές οφειλές, ο Βαρβαρέσος έθεσε ζήτημα συμψηφισμού τους με την αξία των φορτίων όσων εμπορικών πλοίων είχαν εκτραπεί προς συμμαχικά λιμάνια.⁶⁰ Μετά τη γερμανική εισβολή, προκειμένου τα φορτία τους να μην πέσουν στα χέρια του εχθρού, όσα πλοία κατευθύνονταν προς την Ελλάδα είχαν πάρει εντολή να καταπλεύσουν σε λιμάνια της Μέσης Ανατολής, όπου τα εμπορεύματα

που μετέφεραν πέρασαν στον έλεγχο των Βρετανών.⁶¹ Ο ελιγμός του Βαρβαρέσου ήταν καθαρά παρελκυστικός: οι δύο υποθέσεις ήταν άσχετες μεταξύ τους, ενώ οι όποιες βρετανικές οφειλές θα μπορούσαν να συμψηφιστούν με τις πιστώσεις του Λογαριασμού 2, με τις οποίες είχαν άλλωστε αγοραστεί τα περισσότερα επιταγμένα φορτία του Δημοσίου.⁶² Ωστόσο, η αναφορά στις επιτάξεις ανακινούσε το ζήτημα της αποζημίωσης των ιδιωτών για αντίστοιχες απώλειες φορτίων: εκεί τα ποσά ήταν πολύ μεγαλύτερα και οι Βρετανοί δεν ήθελαν σε καμία περίπτωση να ανοίξουν τέτοια συζήτηση. Έτσι, ο Βαρβαρέσος κέρδιζε χρόνο, ενώ προσπαθούσε να εξασφαλίσει επιπλέον βοήθεια από την GWRA.⁶³ Εν τέλει, η οφειλή προς την UKCC παρέμεινε εκκρεμής για πολλά χρόνια μετά τον πόλεμο: το ίδιο – διόλου συμπτωματικά – συνέβη και με τις αποζημιώσεις των ιδιωτών για τα επιταγμένα φορτία (Τσουδερός, 1946: 23).

Αμερικανικός ενοικιοδανεισμός και άληθη βοήθεια

Η διπλωματική κινητικότητα που παρατηρήθηκε στις αρχές του 1942 δεν ήταν άσχετη με την είσοδο της Αμερικής στον πόλεμο, που μετέβαλε δραστικά τους πολιτικούς και οικονομικούς συσχετισμούς στο στρατόπεδο των συμμάχων. Έχοντας επιδιώξει να επισκεφθεί τις Ηνωμένες Πολιτείες ήδη από τα τέλη του 1941, το καλοκαίρι του 1942 η κυβέρνηση πραγματοποίησε επίσημη επίσκεψη στην Αμερική. Λίγο μετά τον κρίσιμο ανασχηματισμό που ανέδειξε τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο στη θέση του Αντιπροέδρου, οι Τσουδερός και Γεώργιος Β' διέσχισαν τον Ατλαντικό για να συναντήσουν κορυφαίους Αμερικανούς αξιωματούχους και εκπροσώπους της ομογένειας (IAEIT B: 2-5· FRUS 1942: 797ff).

Η ατζέντα των επαφών περιλάμβανε ευρύ φάσμα θεμάτων, από τον επισιτισμό και την εμπορική ναυτιλία έως την προώθηση των ελληνικών εδαφικών διεκδικήσεων και την κατάταξη των ομογενών στις ένοπλες δυνάμεις (Τσουδερός, 1950: 110-125). Στο οικονομικό πεδίο, που αφορούσε περισσότερο τον Βαρβαρέσο, το βασικό ζητούμενο ήταν η εξασφάλιση πόρων μέσω του αμερικανικού ενοικιοδανεισμού (lend-lease). Στη διάρκεια της επίσκεψης, οι δύο πλευρές υπέγραψαν τη συμφωνία

59 Βλ. Tsouderos προς Skouras, 5.8.1942· GWRA προς Diamantopoulos, 22.8.1942, και Τσουδερός προς Διαμαντόπουλο, 25.8.1942, στο IATE-A4S1Y1F24/30 & 42-43. Πρβλ. "Memorandum by the Adviser on Political Relations (Randall Murray)", 3.12.1942, στο FRUS 1943: 167.

60 Fraser προς Varvaressos, 8.10.1943, και Varvaressos προς Fraser, 21.10.1943, στο IATE-A4S1Y1F4/20· η απάντηση του Treasury στο Fraser προς Mantzavinos, 11.11.1943, στο IATE-A4S1Y1F26/14· η ελληνική οφειλή προς την UKCC το 1943 προσέγγιζε το ένα εκατομμύριο λίρες.

61 Βάσει διμερούς συμφωνίας που υπογράφηκε τον Φεβρουάριο του 1942, η Βρετανία είχε αναγνωρίσει την υποχρέωση να καταβάλει αποζημίωση για τις επιτάξεις φορτίων, τα οποία διέκρινε σε κρατικά και μη κρατικά· βλ. *Εκθεσις γημνατάρχου κ. Μιν. Λεβή...*, *op.cit.*

62 Βλ. απάντηση του Fraser στον Βαρβαρέσο μέσω του Μαντζαβίνου, 11.11.1943, στο IATE-A4S1Y1F26/14.

63 Βλ. Βαρβαρέσο προς Διαμαντόπουλο, 31.3.1944, στο IATE-A4S1Y1F31/18· Varvaressos προς Skouras, 12.4.1944, στο IATE-A4S1Y1F27/31. Τον ίδιο καιρό το Treasury ασκούσε εκ νέου πιέσεις για την αποπληρωμή των ελληνικών οφειλών (βλ. Fraser προς Mantzavinos, 12.2.1944, στο IATE-A4S1Y1F27/4).

ενοικιοδανεισμού, ενώ λίγο αργότερα η αμερικανική κυβέρνηση ανέλαβε την παροχή εφοδίων για τον επισιτισμό (FRUS 1942: 814ff).

Την ίδια περίοδο, ο Βαρβαρέσος υπέβαλε τις προτάσεις του για τις οικονομικές διαπραγματεύσεις στις ΗΠΑ. Συγκεκριμένα, πρότεινε στον Τσουδερό να ζητήσει πιστώσεις 15-20 εκατ. δολαρίων, που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν και εκτός της ζώνης της στερλίνας. Συνοψίζοντας τη δυσμενή θέση της κυβέρνησης, προέβλεπε σημαντική διόγκωση των δημοσίων δαπανών, οφειλόμενη «α) εις ολονέν αυξανόμενην στρατιωτικήν ημών δύναμιν, ην έχομεν συμφέρον και καθήκον αναπτύξωμεν και ενισχύσωμεν μέχρι ανωτάτου δυνατού ορίου, β) εις προσθέτους ανάγκας περιθάψεως προσφύγων, αι οποίαι δεν αποκλείεται αυξηθούν σημαντικώς [...], γ) εις δαπάνας επισιτισμού αι οποίαι οπωσδήποτε θα είναι μεγάλαι, θα βαρύνουν δε σοβαρώτατα το κράτος αν επιδειχθή εμμονή εις ιδέαν δωρεάν διανομής. Πλην αναφερομένων [...] είναι βέβαιοι ότι θα κληθώμεν προσεχώς καταβάλωμεν αξίαν εκ Τουρκίας αποστολών, όσαι δεν θα έχουσι πληρωθή εξ εράνων». Έναντι αυτών των δαπανών, η κυβέρνηση διέθετε ελάχιστους πόρους, ενώ οι Βρετανοί δεν ήταν διατεθειμένοι να προσφέρουν επιπλέον πιστώσεις «λόγω της επιμονής του Θησαυροφυλακίου να μας οδηγήσιν εις την οδόν της χρησιμοποιήσεως των διαθεσίμων [της] Τραπεζής [της] Ελλάδος».⁶⁴ Το τηλεγράφημα Βαρβαρέσου αποτέλεσε τη βάση του υπομνήματος που επέδωσε ο βασιλιάς στον Roosevelt στις 26 Ιουνίου (FRUS 1942: 798ff).

Λίγους μήνες αργότερα, ο Βαρβαρέσος είχε την ευκαιρία να αναπτύξει τα ίδια επιχειρήματα σε υπόμνημά του προς το State Department.⁶⁵ Στο κείμενο αυτό γινόταν η πρώτη συνολική αποτύπωση των εσόδων και δαπανών της εξόριστης κυβέρνησης, ενώ δινόταν ιδιαίτερη έμφαση στην αυτοτέλεια των συναλλαγματικών διαθεσίμων της Τράπεζας. Σκοπός του Βαρβαρέσου ήταν φυσικά να προλάβει τις γνωστές επιφυλάξεις σχετικά με το συνάλλαγμα. Όπως εξηκούσε στον Έλληνα πρέσβη στην Ουάσιγκτον, ο οποίος διεξήγαγε τις σχετικές συζητήσεις, «επ' ουδενί λόγω δύναται επομένως τα διαθέσιμα ταύτα της Τραπεζής της Ελλάδος, τα οποία διεσώθησαν από τον εχθρόν και διαφυλάσσονται διά την εξυπηρέτησιν των τρομακτικών αναγκών του Ελληνικού Λαού, να θεωρηθώσι έστω και εν μέρει ως προσομοιάζοντα προς

τα διαθέσιμα του Ελληνικού Κράτους και επομένως να τεθώσι εις την διάθεσιν της Κυβερνήσεως υπό τύπον δανείου».⁶⁶

Οι Αμερικανοί δεν φάνηκαν να συγκινούνται ιδιαίτερα από αυτό το επιχείρημα· ούτως ή άλλως θεωρούσαν τη Βρετανία κατεχόμενη υπεύθυνη για τη χρηματοδότηση της ελληνικής κυβέρνησης. Από την άλλη, οι ΗΠΑ επιθυμούσαν να προσφέρουν κάποια βοήθεια, έστω για να μετριάσουν τις ελληνικές ανάγκες σε δολάρια.⁶⁷ Το αμερικανικό θεσμικό πλαίσιο όμως δεν επέτρεπε τη χρηματοδότηση εξόριστων κυβερνήσεων, με αποτέλεσμα το State Department να προσανατολιστεί στην απευθείας ανάληψη κάποιων από τις υποχρεώσεις του προϋπολογισμού. Στα τέλη Νοεμβρίου, ο Βαρβαρέσος ρωτήθηκε για το ύψος της ενίσχυσης που φιλοδοξούσε να εξασφαλίσει η χώρα, το οποίο και προσδιόρισε στα 20 εκατ. δολάρια.⁶⁸ Έτσι, την άνοιξη του 1943, η κυβέρνηση των ΗΠΑ ανακοίνωσε την πρόθεσή της να καλύψει – αναδρομικά από 1ης Ιανουαρίου και για 18 μήνες – το μεταφορικό κόστος του επισιτισμού.⁶⁹ Σύμφωνα με τις αμερικανικές εκτιμήσεις, η ενίσχυση αυτή ισοδυναμούσε με τα 20 εκατ. δολάρια που είχε ζητήσει ο Βαρβαρέσος.

Ταυτόχρονα, οι ΗΠΑ έδωσαν άδεια στην GWRA να χρηματοδοτήσει την περίθαλψη των προσφύγων στη Μέση Ανατολή, υπό την προϋπόθεση ότι η οργάνωση θα συμμετείχε στη διοίκηση των στρατοπέδων.⁷⁰ Αυτό δημιούργησε νέο πονοκέφαλο στην κυβέρνηση, καθώς η βρετανική Διεύθυνση Προσφύγων Μέσης Ανατολής (MERRA) φάνηκε απρόθυμη να αναγνωρίσει σε μια ιδιωτική φιλανθρωπική οργάνωση το δικαίωμα να συμμετάσχει στη διοίκησή της.⁷¹ Η ελληνική πλευρά αντέτεινε – παραπλανητικά – ότι εν προκειμένω η GWRA ενεργούσε ως όργανο της αμερικανικής κυβέρνησης και άρα όφειλαν να της αναγνωριστούν αυξημένες αρμοδιότητες.⁷² Αποτέλεσμα των παραπάνω διαφωνιών ήταν η χρηματοδότηση

64 Τηλ/μα 546, Βαρβαρέσος προς Διαμαντόπουλο, 30.10.1942, στο IATE-A4S1Y1F11/10.

67 Secretary of State (Hull) προς President Roosevelt, 26.4.1943, στο FRUS 1943: 174. Στην επιστολή αυτή ο Hull αφήνει ανοικτό το ενδεχόμενο χρήσης των διαθεσίμων της Τράπεζας της Ελλάδος για τη χρηματοδότηση της κυβέρνησης.

68 Τηλ/μα 603, Βαρβαρέσος προς Διαμαντόπουλο, 26.11.1942, στο AMA-2064 (Υπ. Εξωτερικών, 1942).

69 Cordell Hull προς Diamantopoulos, 4.5.1943, στο IATE-A4S1Y1F12/1.

70 Secretary of State (Hull) προς Minister in Egypt (Kirk), 7.5.1943, στο FRUS 1943: 176.

71 "Aide-mémoire, MERRA to Greek Minister of State", 6.7.1943, στο IATE-A4S1Y1F22/9· Matthews προς Tsouderos, 6.7.1943, στο IATE-A4S1Y1F26/3.

72 Tsouderos προς Matthews, 28.7.1943· Διαμαντόπουλος προς Τσουδερό και Βαρβαρέσο, 11.9.1943, στο IATE-A4S1Y1F26/4 & 7· πρβλ. Βαρβαρέσο προς Τσουδερό, 7.9.1943, στο IATE-A4S1Y1F30/11. Στην πράξη, η GWRA λειτουργούσε απλώς υπό την εποπτεία του National War Fund και του War Relief Control Board, που αποτελούσαν το θεσμικό πλαίσιο μέσω του οποίου η κυβέρνηση Roosevelt επεδίωκε να συντονίσει τις επιμέρους φιλανθρωπικές οργανώσεις· τα κεφάλαια των οργανώσεων αυτών παρέμεναν ιδιωτικά (βλ. Cutlip, 1965: 406ff· McCleary, 2009: 49ff).

64 Βαρβαρέσος προς Τσουδερό, 12.6.1942, στο IATE-A4S1Y1F11/2.

65 Βαρβαρέσος, Κ., *Εκθεσις περί (1) της (παρούσης) οικονομικής καταστάσεως της εν Λονδίνω εγκατεστημένης ελληνικής κυβερνήσεως...*, ορ.σ.ι.τ. Το αίτημα των στοιχείων στο Διαμαντόπουλος προς Τσουδερό, 28.8.1942, στο IATE-A4S1Y1F11/3· η αγγλική εκδοχή του κειμένου στο FRUS 1942: 804-813.

των προσφυγικών δαπανών να καθυστερήσει για έναν ολόκληρο χρόνο, αν και η GWRA δέχθηκε να τις καλύψει αναδρομικά από 1ης Απριλίου 1943.⁷³

Την άνοιξη του 1944, οι Βαρβαρέσος και Μαντζαβίνος συναντήθηκαν στο Λονδίνο – παρουσία του Σπύρου Σκούρα – με τον Αμερικανό Υφυπουργό Εξωτερικών, Edward Stettinius, στο περιθώριο της επίσκεψής του στη Βρετανία. Αντικείμενο της συνάντησης ήταν η παροχή απευθείας οικονομικής βοήθειας προς την Ελλάδα. Ο Stettinius απέφυγε να δεσμευθεί και ζήτησε από τον Βαρβαρέσο να του υποβάλει σχετικό υπόμνημα, επισημαίνοντας ωστόσο πως το υφιστάμενο νομικό πλαίσιο δεν άφηνε πολλά περιθώρια. Επιστρέφοντας από το συνέδριο του Bretton Woods, δύο μήνες αργότερα, ο Βαρβαρέσος συνάντησε τον Stettinius στην Ουάσιγκτον και του επέδωσε οκτασέλιδο υπόμνημα σχετικά με τις χρηματοδοτικές ανάγκες της χώρας.⁷⁴ Το υπόμνημα Stettinius, που επικαιροποιούσε τα δεδομένα του παλιότερου υπομνήματος προς το State Department, κατέληγε ζητώντας ένα χαμηλότοκο δάνειο 25 εκατ. δολαρίων.

Οι συναντήσεις με τον Stettinius αποτέλεσαν την αφετηρία των μακρόσυρτων διαπραγματεύσεων που θα οδηγούσαν – στις αρχές του 1946 – στην έγκριση του περίφημου δανείου των 25 εκατ. δολαρίων από την αμερικανική Export-Import Bank (Ex-Im Bank). Το δάνειο αυτό αποτέλεσε την πρώτη αμερικανική πρωτοβουλία για την παροχή *απευθείας* οικονομικής βοήθειας στην Ελλάδα μετά τον πόλεμο. Η αδυναμία της ελληνικής κυβέρνησης να το απορροφήσει αποτέλεσε αντίστοιχα ένα από τα πρώτα παραδείγματα των δυσκολιών που γέννησε η διαχείριση της μεταπολεμικής βοήθειας. Κατά παράξενη ειρωνεία, το 1946 ο Βαρβαρέσος βρισκόταν πλέον στην Ουάσιγκτον, όπου υπηρετούσε στην Παγκόσμια Τράπεζα. Μία από τις πρώτες ασχολίες του ήταν να εξετάσει τις δυνατότητες χορήγησης ενός δανείου στην Ελλάδα· την ιδέα την είχε δώσει το State Department στην ελληνική κυβέρνηση, όταν αυτή είχε επανέλθει ζητώντας επιπλέον πιστώσεις από την Ex-Im Bank (Amen, 1978: 48-52).

73 Βλ. White προς Tsouderos, 10.1.1944· Tsouderos προς White, 21.1.1944· Τσουδερός προς Βαρβαρέσο και Μαντζαβίνο, 4.2.1944· Fraser προς Mantzavinos, 12.2.1944 και Varvaressos προς Skouras, 12.4.1944, όλα στο IATE-A4S1Y1F27/1-4 & 37.

74 Για την αρχική συνάντηση βλ. Μαντζαβίνο και Βαρβαρέσο προς Τσουδερό, 16.5.1944, στο IATE-A4S1Y1F12/5. Για τη συνάντηση στην Ουάσιγκτον, βλ. "Memorandum of Conversation by the Undersecretary of State (Stettinius)", 28.7.1944, στο FRUS 1944: 216. Το κείμενο του υπομνήματος στο "Memorandum to the honorable E. Stettinius", 16.5.1944, στα IATE-A4S1Y5F9/1 και FRUS 1944: 216ff.

Γ. Αποτίμηση μιας υπουργικής θητείας

Αντιμέτωπος με την προοπτική ενός τεράστιου ελλείμματος και την απροθυμία των Βρετανών να προσφέρουν νέες πιστώσεις, ο Βαρβαρέσος επεδίωξε εξ αρχής να περιορίσει τις δαπάνες και να αυξήσει τα λιγοστά έσοδα της εξόριστης κυβέρνησης. Από αυτή την άποψη, η οικονομική του πολιτική δεν υπήρξε καθόλου πρωτότυπη. Υπήρξε ωστόσο εξαιρετικά επιτυχής: στα τριάντισι χρόνια της εξορίας, το Υπουργείο Οικονομικών κατάφερε να τα φέρει βόλτα με τα συναλλαγματικά διαθέσιμα του Δημοσίου και τα έσοδα από τη φορολογία της εμπορικής ναυτιλίας. Έτσι, δεν χρειάστηκε να δανειστεί από την Τράπεζα της Ελλάδος, της οποίας τα διαθέσιμα παρέμειναν άθικτα για να αξιοποιηθούν μετά τον πόλεμο.

Στη διάρκεια των τριών οικονομικών ετών που μεσολάβησαν από τον Απρίλιο του 1941 έως τον Μάρτιο του 1944, η εξόριστη ελληνική κυβέρνηση ξόδεψε 13,2 εκατ. στερλίνες (βλ. Πίνακα 6.1). Τα δύο τρίτα αυτών απορροφήθηκαν από τα στρατιωτικά υπουργεία, ενώ το υπόλοιπο μοιράστηκε μεταξύ του επισιτισμού και της διοίκησης. Η μεγαλύτερη ελάφρυνση δεν προήλθε από την περικοπή των δαπανών, αλλά από την απευθείας ανάληψη διαφόρων υποχρεώσεων από συμμαχικές κυβερνήσεις και φιλανθρωπικές οργανώσεις. Έτσι, παρά τη σκλήρυνση της βρετανικής στάσης και τη συνεχιζόμενη δυσφορία του Treasury για τα υπόλοιπα στον Λογαριασμό 3, η Ελληνοβρετανική Συμφωνία της 9ης Μαρτίου 1942 σήκωσε από τους ώμους του ελληνικού Δημοσίου το δυσβάστακτο βάρος της συντήρησης και του εξοπλισμού των ενόπλων δυνάμεων στη Μέση Ανατολή. Η χορήγηση δωρεάν τροφίμων και φαρμάκων, η ναύλωση πλοίων για τον επισιτισμό και η περίθαλψη των προσφύγων – δραστηριότητες που χρηματοδοτήθηκαν από τους συμμάχους και την GWRA – προσέφεραν μικρότερες, αλλά εξίσου σημαντικές ανάσες στον προϋπολογισμό.

Πολλές από αυτές τις ελαφρύνσεις αντικατόπτριζαν τη συνολική δυναμική των σχέσεων της εξόριστης κυβέρνησης με τους συμμάχους ή τις μεταβολές στο διεθνές πλαίσιο της αλληλοβοήθειας. Ωστόσο, η συμμετοχή του Βαρβαρέσου στις διαπραγματεύσεις εξασφάλιζε σταθερότητα και αξιοπιστία στις ελληνικές διεκδικήσεις. Η σταθερότητα αυτή διατηρήθηκε και μετά την αποχώρησή του από την κυβέρνηση, το καλοκαίρι του 1943. Ο Τσουδερός συνέχισε την πολιτική που είχε χαράξει ο συνεργάτης του, αναθέτοντας το Υφυπουργείο των Οικονομικών στον Μαντζαβίνο, με τον οποίο ο Βαρβαρέσος εξακολουθούσε να μοιράζεται το διαμέρισμα 8 στο Alford House. Έτσι, ο ίδιος συνέχισε να παρακολουθεί τη δημοσιονομική πολιτική της κυβέρνησης και να συμμετέχει στις συνομιλίες με τους συμμάχους.

Ο ρόλος του Βαρβαρέσου στις εν λόγω συνομιλίες υπήρξε σημαντικός. Αποφεύγοντας τις υπερβολές και τηρώντας συνεπή και ομοιόμορφη διαπραγματευτική στάση, κατάφερε να κερδίσει τον σεβασμό των συνομιλητών του.⁷⁵ Όσο και αν δεν συμφωνούσαν πάντα με τα συμπεράσματά του, ποτέ δεν αμφισβήτησαν τη διαύγεια ή την ειλικρίνεια των αναλύσεων στις οποίες στηρίζονταν. Ίσα-ίσα, τα υπομνήματα του Βαρβαρέσου για τη δημοσιονομική κατάσταση της Ελλάδας σχολιάζονταν θετικά στην αλληλογραφία των ξένων υπηρεσιών.⁷⁶ Η πεισματική επιμονή του σε ζητήματα όπως η προστασία των συναλλαγματικών διαθεσίμων, η αναστολή της εξυπηρέτησης του εξωτερικού χρέους, ο τοκισμός των καταθέσεων του Λογαριασμού 3 ή ο περιορισμός των συμβατικών υποχρεώσεων του Δημοσίου έναντι των συμμαχικών στρατευμάτων, αποσπούσε λιγότερο ευμενή σχόλια, αλλά αποδείχθηκε ακόμα πιο πολύτιμη για τη διαφύλαξη των πόρων της εξόριστης κυβέρνησης.

Από την πλευρά των εσόδων, μεταξύ Απριλίου 1941 και Μαρτίου 1944 το Δημόσιο εισέπραξε 5,8 εκατ. στερλίνες (βλ. Πίνακα 6.1). Το σύνολο σχεδόν προήλθε από τη φορολόγηση – άμεση ή έμμεση – της εμπορικής ναυτιλίας, που ήταν ο μόνος ουσιαστικός πόρος που παρέμεινε στον έλεγχο της εξόριστης κυβέρνησης. Οι διαμαρτυρίες των εφοπλιστών – που δεν είχαν συνηθίσει να αποτελούν την αποκλειστική φορολογική βάση του ελληνικού Δημοσίου – ήταν αναμενόμενες. Εξίσου αναμενόμενη ήταν η επιφύλαξη με την οποία τις μεταχειρίστηκε ο Βαρβαρέσος.

Χάρη στα παραπάνω, το δημοσιονομικό έλλειμμα της τριετίας 1941-44 περιορίστηκε στα 7,4 εκατ. στερλίνες, που καλύφθηκαν σχεδόν εξολοκλήρου από τα συναλλαγματικά διαθέσιμα του ελληνικού Δημοσίου, δηλαδή κυρίως από τα αδιάθετα υπόλοιπα των βρετανικών πιστώσεων της πολεμικής περιόδου (βλ. Πίνακα 6.1). Έτσι, μετά από τρία χρόνια εξορίας, στις 31 Μαρτίου 1944, το Υπουργείο Οικονομικών είχε δανειστεί μόλις 451.000 στερλίνες από την Τράπεζα της Ελλάδος, της οποίας τα συναλλαγματικά αποθέματα είχαν αυξηθεί εν τω μεταξύ λόγω των τόκων που εισέπραττε. Η εικόνα δεν μεταβλήθηκε ουσιαστικά το επόμενο εξάμηνο, αν και – έχοντας πλέον εξαντλήσει τις δικές του καταθέσεις – το Δημόσιο αναγκάστηκε να καλύψει τα ελλείμματά του από προκαταβολές του εκδοτικού ιδρύματος. Έτσι, τον Δεκέμβριο του 1944, η Τράπεζα της Ελλάδος βρέθηκε με συναλλαγματικά διαθέσιμα αξίας 42,5 εκατ. στερλινών: τετραπλάσια από αυτά με τα οποία είχε εισέλθει στον πόλεμο και μόλις ενάμισι εκατομμύριο κάτω από αυτά με τα οποία

⁷⁵ Βλ. π.χ. τη σχολαστικότητα με την οποία δίνει οδηγίες στον πρέσβη στις ΗΠΑ, Κίμωνα Διαμαντόπουλο, για τις ελληνικές θέσεις, κυρίως ως προς την αυτοτέλεια των συναλλαγματικών διαθεσίμων της Τράπεζας της Ελλάδος στο τηλ/μια 546, Βαρβαρέσος προς Διαμαντόπουλο, 30.10.1942, στο ΙΑΤΕ-A4S1Y1F11/10.

⁷⁶ Βλ. π.χ. Fraser προς Cobbold, 16.11.1942, στο OV80-19/123A.

είχε ξεκινήσει στην εξορία. Το συναλλαγματικό «κομπόδεμα» είχε διαφυλαχθεί πλήρως.⁷⁷ Συνοψίζοντας την πολιτική του αρκετά χρόνια αργότερα, ο Βαρβαρέσος εξηγούσε πως:

«Η συνεχής και επίμονος προσπάθειά μου από του 1940 κατευθύνετο εις την αποφυγήν της κατασπαταλήσεως των πολυτίμων συναλλαγματικών πόρων της χώρας και εις την συντήρησιν αυτών και την χρησιμοποίησίν των μόνον διά τας πραγματικές ανάγκας του πληθυσμού και της οικονομίας της χώρας. Αποτέλεσμα της προσπάθειάς ταύτης υπήρξε ότι μετά την απευλευθέρωσιν της πατρίδος είχομεν εις την διάθεσίν μας σημαντικώτατα ποσά χρυσού και συναλλάγματος, τα οποία με καλήν και στοργικήν διαχείρισιν θα πδύναντο να χρησιμεύσουν ως πρώτη βάσις διά την θεραπείαν των αναγκών του πληθυσμού και την αποκατάστασιν της οικονομίας».⁷⁸

Η διατύπωση του Βαρβαρέσου αφήνει να εννοηθεί πως οι προσδοκίες του για μια «καλή και στοργική» διαχείριση δεν είχαν επαληθευθεί μετά τον πόλεμο· ίσα-ίσα, ο ίδιος εξελίχθηκε σε έναν από τους σκληρότερους επικριτές της μεταπολεμικής οικονομικής πολιτικής που οδήγησε στην ταχεία ρευστοποίηση των συναλλαγματικών αποθεμάτων με στόχο τη σταθεροποίηση του πληθωρισμού (βλ. κεφάλαιο 12):

«Η προσπάθεια αυτή την οποίαν κατέβαλον εξηγεί διατί ποθάνθην τόσων θλίψιν και τόσων οργήν, όταν είδον τους πολυτίμους τούτους πόρους της χώρας εξαφανιζομένους εντός ολιγώτερον των δύο ετών διά της διοικητέσεως ολοκλήρου του χρυσού μας προς την κερδοσκοπίαν και της διαθέσεως συναλλάγματος διά την εισαγωγήν ακρήστων διά τον πληθυσμόν ή αμφιβόλου αξίας εμπορευμάτων και διά την εξαγωγήν κεφαλαίων εις το εξωτερικόν».⁷⁹

⁷⁷ Το μόνο που είχε αλλάξει στη διάρκεια του πολέμου ήταν η σύνθεσή του: διαβλέποντας τη σημασία των δολαρίων στη μεταπολεμική περίοδο, ο Βαρβαρέσος επέλεξε να εξοφλεί τις υποχρεώσεις του Δημοσίου σε λίρες, πουλώντας τα δολάρια που εισέπραττε το Δημόσιο από την εμπορική ναυτιλία στην Τράπεζα της Ελλάδος.

⁷⁸ Βαρβαρέσος Κ., *Η δράσις μου εις την Διοίκησιν...*, ορ. cit., σελ. 12.

⁷⁹ Ibid.

Πίνακας 6.1 Δημοσιονομική διαχείριση και η επίδρασή της στα συναλλαγματικά διαθέσιμα, οικονομικά έτη¹ 1941-44 (σε χιλιάδες λίρες στερλίνες)

	Ελλ. Δημόσιο	Τράπεζα Ελλάδος	Σύνολο
Διαθέσιμα ² 26.4.1941	6.939,9	43.978,8	50.918,7
Τόκοι κ.λπ. έως 31.3.1944	20,0	1.517,1	1.537,1
Διαθέσιμα 31.3.1944	6.959,9	45.495,9	52.455,8
A.N. 3064 (φορολογία ναυτιλίας)	715,1		
A.N. 3073 (διαφορά ναύλων)	2.323,6		
Σύμβαση ναύλων (Treasury)	2.125,0		
Εισπράξεις επιτηδεύματος	9,9		
Greek Shipping Committee	108,0		
Έναντι ναύλων ³	95,2		
Εμβάσματα από Κάιρο	227,0	Ισοζύγιο (έσοδα μείον έξοδα)	
Λοιπά	200,0		- 7.410,9
Έσοδα οικ. ετών 1941-44	5.803,7		
Έξοδα προηγούμενων χρήσεων	1.459,1		
Έξοδα οικ. έτους 1941-42	2.266,3		
Έξοδα οικ. έτους 1942-43	4.326,4		
Έξοδα οικ. έτους 1943-44	5.162,7		
Έξοδα οικ. ετών 1941-44	13.214,6		
Επιμερισμός ελλείμματος σε συναλλαγματικά διαθέσιμα	- 6.959,9	- 451,0	- 7.410,9
Διαθέσιμα 31.3.1944	-	45.044,9	45.044,9
Καθαρή μεταβολή εννεαμήνου Απριλίου – Δεκεμβρίου 1944		- 2.551,7	- 2.551,7
Διαθέσιμα 31.12.1944	-	42.493,3	42.493,3

1 Τα οικονομικά έτη ξεκινούν την 1η Απριλίου και λήγουν στις 31 Μαρτίου του επόμενου ημερολογιακού έτους· το 1941-42 κατ' εξαίρεση ξεκινά στις 26.4.1941, δηλαδή μετά την αναχώρηση της κυβέρνησης από την Αθήνα.
2 Για την προέλευση αυτών των διαθεσίμων, βλ. πίνακα 5.2 στο προηγούμενο κεφάλαιο.
3 Έναντι ναύλων καταβληθέντων για σουηδικά πλοία επισιτισμού.

Πηγές: Πίνακας «Έσοδα Δημοσίου 26.4.1941-31.3.1944», στο ΙΑΤΕ-A4S1Y1F6/3· πίνακας «Γενικά κίνησις λογαριασμών Δημοσίου από 26.4.1941-31.12.1944», στο ΙΑΤΕ-A5S1Y10F5· «Κατάσταση δαπανών κατά Υπουργεία από της αναχώρησης της κυβέρνησεως εξ Αθηνών μέχρι και της 31ης Μαρτίου 1943», στο ΙΑΤΕ-A4S1Y1F12/11· Απόφασις Υπ. Συμβουλίου υπ' αρ. 220 «περί εγκρίσεως του Προϋπολογισμού των Εξόδων διά την χρήση του Οικονομικού Έτους 1943-44», στο ΦΕΚ Α 6, 13.2.1944 (Κάιρο)· "Memorandum to the honourable E. Stettinius", op.cit.: Τράπεζα της Ελλάδος (1947), Έκθεσις του Διοικητού της Τραπεζης επί των Ισολογισμών των ετών 1941, 1944, 1945 και 1946.

Η πολιτική διάσταση: από τη συνεργασία στην κρίση του 1943

Επιλέγοντας να συμμετάσχει στην κυβέρνηση Τσουδερού, ο Βαρβαρέσος εγκατέλειπε – για πρώτη φορά από το 1932 – τη σχετική προστασία που του προσέφερε η ιδιότητα του κεντρικού τραπεζίτη και αναλάμβανε μερίδιο ευθύνης στην *πολιτική* κατεύθυνση της εξόριστης κυβέρνησης. Τόσο η υπουργική εμπειρία του 1932 όσο και τα χρόνια που μεσολάβησαν, δεν είχαν μετριάσει την επιφυλακτικότητα του απέναντι στην πολιτική ή την περιφρόνησή του για τις μικροκομματικές έριδες που τόσο είχαν ταλαιπωρήσει τη χώρα την περίοδο του Εθνικού Διχασμού. Ωστόσο, ο ίδιος εξηγούσε πως η απόφασή του στηριζόταν στην πεποίθηση ότι προσχωρούσε σε μια υπερκομματική κυβέρνηση «εθνικής ενώσεως, με μοναδική αποστολή την προάσπιση και προαγωγή των συμφερόντων της χώρας κατά τον χρόνον της εχθρικής κατοχής».¹ Η πεποίθηση αυτή δεν άργησε να διαψευστεί.

Α. Ακυβέρνητες πολιτείες: η ελληνική πολιτική σκηνή στην εξορία

Το πολιτικό τοπίο που αντιμετώπιζε η ελληνική κυβέρνηση ήταν αρκετά ζοφερό: αποκομμένη από την Ελλάδα, εκτεθειμένη στην προπαγάνδα της κατοχικής κυβέρνησης, αλλά και την αμφισβήτηση των εγχώριων πολιτικών δυνάμεων, η

¹ Βαρβαρέσος, Κ., *Η δράσις μου εις την Διοίκησιν της Τραπέζης της Ελλάδος*, Αύγουστος 1953, σελ. 12, στο ΙΑΤΕ-Α4S2Y2F2/22. Στην απόφασή του μάλλον έπαιξε ρόλο και η προοπτική της συνεργασίας με τον Τσουδερό, καθώς οι σχέσεις των δύο ανδρών παρέμεναν ιδιαίτερα φιλικές.

κυβέρνηση Τσουδερού βρέθηκε εξαρχής σε θέση αδυναμίας.² Την ίδια στιγμή, παρέμενε εξαρτημένη από τους οικοδεσπότες και συμμάχους της, η συναίνεση των οποίων ήταν απαραίτητη τόσο για την άσκηση της εξουσίας της όσο και για την καθημερινή λειτουργία των υπηρεσιών της.³ Η απόσταση μεταξύ της έδρας της κυβέρνησης στο Λονδίνο και της Μέσης Ανατολής, όπου βρισκόταν ο στρατός και η ελληνική παροικία, υπονόμει ακόμα περισσότερο τη συνοχή της κυβέρνησης – τουλάχιστον μέχρι την επιστροφή της στο Κάιρο, την άνοιξη του 1943.

Ανάλογα προβλήματα αντιμετώπιζαν βέβαια όλες οι κυβερνήσεις που βρέθηκαν στο Λονδίνο τα χρόνια του πολέμου (Riste, 1987). Αυτό που καθιστούσε τη θέση του Τσουδερού περισσότερο ευάλωτη ήταν η περιορισμένη νομιμοποίηση που του προσέφερε η ανάθεση της εξουσίας από τον βασιλιά, τον οποίο οι περισσότεροι δεν είχαν συγχωρήσει για την άνοδο του Μεταξά. Γενικότερα, η έκλειψη του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου είχε δημιουργήσει ζήτημα πολιτικής διαδοχής και είχε επαναφέρει στο προσκήνιο τα πάθη του Εθνικού Διχασμού. Η ανακίνηση του πολιτειακού ζητήματος, που κλήθηκε εκ νέου να συμπυκνώσει το περιεχόμενο της πολιτικής αντιπαράθεσης, υπέκρυπτε – σε πρώτη φάση τουλάχιστον – την αναζωπύρωση των συγκρούσεων προηγούμενων δεκαετιών. Με την πάροδο του χρόνου, η άνοδος νέων πολιτικών δυνάμεων όπως το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (ΕΑΜ), άλλαξε τους όρους του παιχνιδιού και ώθησε τις αντίπαλες αστικές παρατάξεις σε συσπείρωση έναντι της κοινής απειλής (Χατζηβασιλείου, 2000: 73).

Η εξόριστη κυβέρνηση βρέθηκε εξαρχής στο επίκεντρο αυτών των συγκρούσεων. Σε όλη τη διάρκεια της τριετούς διαδρομής της, η κυβέρνηση Τσουδερού βαλλόταν τόσο από δεξιά, από τους νοσταλγούς της 4ης Αυγούστου και τους βασιλόφρονες, που έβλεπαν με κακό μάτι τα διστακτικά της «ανοίγματα» προς τον προοδευτικό χώρο, όσο και από αριστερά, από τους Φιλελευθέρους και τις δυνάμεις του ΕΑΜ, που αμφισβητούσαν τη νομιμότητά της και αντιμετώπιζαν με καχυποψία τη σχέση της με το στέμμα και τους αντιβενιζελικούς. Η διεξαγωγή δημοψηφίσματος και η αναβολή της επιστροφής του βασιλιά στην Ελλάδα, που αναδείχθηκαν σε βασικά αιτήματα των προοδευτικών πολιτικών δυνάμεων, αντικατόπτριζαν αυτήν ακριβώς την επιφυλακτικότητα.

2 Οι πολιτικές περιπέτειες των εξόριστων ελληνικών κυβερνήσεων μπορούν να αποτελέσουν – και έχουν αποτελέσει – αντικείμενο ξεχωριστών μονογραφιών: για το ιστορικό πλαίσιο του κεφαλαίου αυτού, βλ. Papastratis (1984), Fleischer (1978), Τσουδερό (1945), Κανελλόπουλο (1964, 2003 [1977]), Χατζηβασιλείου (2000), Διβάνη (1991), Woodhouse (1976), Leeper (1950: 1-63) και Alexander (1982: 1-48).

3 Υπενθυμίζεται πως, μεταξύ άλλων, οι Βρετανοί έλεγχαν τις επικοινωνίες με τη Μέση Ανατολή αλλά και την κατεχόμενη Ελλάδα.

Παρά τις ιδεολογικές της εκφάνσεις, η αντιπαράθεση αφορούσε ουσιαστικά τον έλεγχο του στρατού και τη νομή της εξουσίας, με απώτερο στόχο την κυριαρχία στο μεταπολεμικό πολιτικό σκηνικό. Πίσω από τους ιστούς της πολιτικής ίντριγκας που υφαίνονταν στα σοκάκια της Αλεξάνδρειας και του Καΐρου – τα νήματα των οποίων έφθαναν έως τα Ιεροσόλυμα, το Λονδίνο και την ελληνική παροικία της Νέας Υόρκης – κρύβονταν συνήθως οι φιλοδοξίες συγκεκριμένων προσώπων ή ομάδων. Η απόσταση από την Ελλάδα, η έλλειψη ενός συμβατικού πολιτικού στίβου και το γεγονός ότι οι τελευταίες εκλογές είχαν πραγματοποιηθεί το 1936 θόλωναν το πολιτικό τοπίο και επέτρεπαν σε διάφορα πρόσωπα να προβάλλονται ως γνήσιοι εκφραστές της λαϊκής βούλησης, διεκδικώντας μερίδιο στην εξουσία.

Στις διεκδικήσεις αυτές αναμείχθηκαν δυστυχώς και οι ένοπλες δυνάμεις, με δυσάρεστες συνέπειες για το διαπραγματευτικό κύρος της χώρας και την ικανότητά τους να συμμετάσχουν στις συμμαχικές επιχειρήσεις. Δεκάδες μυστικές οργανώσεις εξαπλώθηκαν στο στράτευμα, καλύπτοντας το σύνολο του πολιτικού φάσματος και αναπτύσσοντας πλούσια συνωμοτική και προπαγανδιστική δράση (Fleischer, 1978). Η εκδήλωση στασιαστικών κινημάτων ήταν θέμα χρόνου και προκάλεσε διαδοχικές πολιτικές κρίσεις, με αποκορύφωμα το κίνημα του Απριλίου του 1944, που οδήγησε στην παραίτηση του Τσουδερού.

Στα παραπάνω προστίθετο η εξάρτηση από τους συμμάχους, κυρίως τους Βρετανούς, που περιέπλεκε τα πράγματα ακόμα περισσότερο. Ο Βρετανός Υπουργός Εξωτερικών, Anthony Eden, σημείωνε λίγο μετά την άφιξη της εξόριστης κυβέρνησης στο Λονδίνο: «η ελληνική πολιτική είναι ένας καυτός και γλοιώδης χυλός και σιχαίνονται την προοπτική ναβάλω το δάχτυλό μου μέσα σε αυτόν».⁴ Στην πράξη, τα βρετανικά δάχτυλα που μπήκαν στον χυλό ήταν παραπάνω από ένα και οι συγκρουόμενες προτεραιότητες του Foreign Office, του Αρχηγείου της Μέσης Ανατολής και των επιμέρους μυστικών υπηρεσιών συνέβαλαν στην αστάθεια του πολιτικού τοπίου. Πολλές από τις ξένες παρεμβάσεις, βέβαια, υποκινούνταν ή ενθαρρύνονταν από Έλληνες, που επεδίωκαν να στρατολογήσουν τον ξένο παράγοντα σε βάρος των πολιτικών τους αντιπάλων.

Με δυο λόγια, η εξόριστη ελληνική κυβέρνηση βρέθηκε εξαρχής στη δίνη των αντίρροπων πολιτικών δυνάμεων και συμφερόντων που αναδύθηκαν στη διάρκεια του πολέμου. Στη θέση της κυβέρνησης «εθνικής ενώσεως» που οραματιζόταν ο Βαρβαρέσος, ο Γιώργος Σεφέρης έβλεπε μια «ατμόσφαιρα στουπιωμένη με

4 Minute by Eden, 5.11.1941, στο FO371-29909/R9277.

μηχανογραφίες: κόλπα Άγγλων, κόλπα των Ελλήνων πολιτικατζήδων, ακαταστασίες στο στρατό [...] πολιτική εκμετάλλευση κάθε λογής [...] χάος» (Σεφέρης, 1979: 47), ενώ ο Στρατής Τοίρκας έβλεπε «χίλιες μυστικές εξουσίες» να κυβερνούν αυτό που ήταν, στην πραγματικότητα, μια *Ακυβέρνητη Πολιτεία* (Τοίρκας, 2005 [1960]: 69).

Β. Από τη συνεργασία στην ασυνεννοησία

Από το Λονδίνο, όπου εγκαταστάθηκε ο Βαρβαρέσος, τα πράγματα φαίνονταν πιο τακτοποιημένα – τουλάχιστον τους πρώτους μήνες. Λίγο μετά την άφιξή της, η εξόριστη κυβέρνηση κλήθηκε να αντιμετωπίσει μια σειρά από επείγοντα ζητήματα που αφορούσαν τη συγκρότηση των ενόπλων δυνάμεων στη Μέση Ανατολή, τις διαπραγματεύσεις με τους Βρετανούς και τον επισιτισμό. Λιγότερο επείγοντα, αλλά εξίσου σημαντικά, ήταν ζητήματα όπως η προβολή των εθνικών διεκδικήσεων και η χάραξη των μεταπολεμικών συμμαχιών. Ο Τσουδερός πρόβαλε εξ αρχής τις ελληνικές αξιώσεις και πρότεινε τη σύναψη ελληνοβρετανικής στρατιωτικής συμμαχίας. Οι Άγγλοι απέφυγαν να δεσμευθούν και ενθάρρυναν τη διαβαλκανική συνεννόηση, προϊόν της οποίας ήταν η υπογραφή μιας θνησιγενούς συμφωνίας με τη Γιουγκοσλαβία (Τσουδερός, 1950: 191ff). Ως μέλος της κυβέρνησης, ο Βαρβαρέσος βρέθηκε εξ αρχής στο τραπέζι των συνομιλιών. Στον οικονομικό τομέα, που απορρόφησε το μεγαλύτερο μέρος του χρόνου του, απολάμβανε μάλιστα σημαντική ελευθερία κινήσεων. Από την άλλη, η ανάμειξή του σε ζητήματα εκτός των αρμοδιοτήτων του ήταν πιο περιορισμένη, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν παρακολουθούσε ή δεν υποστήριζε την κυβερνητική γραμμή.⁵

Το πιο ακανθώδες εσωτερικό ζήτημα ήταν το πολιτειακό, δηλαδή η μορφή του πολιτεύματος και ο ρόλος του βασιλιά μετά τον πόλεμο. Επρόκειτο στην ουσία για τον βασικό πολιορκητικό κριό με τον οποίο ο βενιζελικός χώρος επεδίωκε να αλώσει την κυβέρνηση: η ανακίνηση του πολιτειακού υπονόμειε τόσο τον βασιλιά όσο και την κυβέρνησή του. Ανάλογη στάση τηρούσε και η πλειονότητα των παραδοσιακών κομμάτων στην Ελλάδα, που χρέωναν στο στέμμα την επικράτηση του Μεταξά. Από την πλευρά τους, οι Τσουδερός και Γεώργιος ήταν απρόθυμοι να αναγνωρίσουν την ύπαρξη πολιτειακού ζητήματος.⁶ Ο Βαρβαρέσος υπήρξε απόλυτα αλληλέγγυος με τον Πρωθυπουργό σε αυτό το θέμα, θεωρώντας ότι σε εκείνη τη

συγκυρία το καθεστωτικό ζήτημα – που τόσο είχε διχάσει στο παρελθόν – έπρεπε να θεωρηθεί «ως οριστικώς λελυμένον».⁷ Το μήνυμα αυτό προσπάθησε να το μεταφέρει στην κατεχόμενη Ελλάδα, μέσω των ομιλιών του στον ραδιοφωνικό σταθμό του BBC. Η πιο σημαντική από αυτές μεταδόθηκε στις 12 Φεβρουαρίου 1942, οπότε και αποφάσισε να «διακόψει την σιωπήν» του και να μιλήσει για ένα θέμα που «ανακινείται σιωπηρώς [υπό] ωρισμένων κύκλων», παρά το γεγονός ότι οι εθνικές προτεραιότητες ήταν πολύ διαφορετικές. Το θέμα δεν ήταν άλλο από το πολιτειακό: «ένα ζήτημα το οποίον, όπως η πρόσφατος Ιστορία του τόπου μας αποδεικνύει, εδίασε τον λαόν, εδημιούργησε μίση και πάθη, παρέλυσε την συλλογικήν ενέργειαν του Έθνους εις πολλές κρίσιμους περιστάσεις και συχνά ανέτρεψε και εξουδετέρωσε τας ηρωϊκάς προσπάθειάς του λαού».⁸

Η ομιλία Βαρβαρέσου ερχόταν σε μια κρίσιμη στιγμή για την κυβέρνηση, που πρόσφατα είχε ενημερωθεί για το περιεχόμενο της επιστολής του Στυλιανού Γονατά: μιλώντας εξ ονόματος του πολιτικού κόσμου στην Ελλάδα, ο συναρχηγός του Κόμματος Φιλελευθέρων απέρριπτε την κυβέρνηση Τσουδερού, την οποία θεωρούσε συνέχεια του Μεταξά, και τασσόταν υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας.⁹ Λίγο νωρίτερα είχαν εκδηλωθεί οι πρώτες στασιαστικές ενέργειες στον στρατό (Τσουδερός, 1945: 25-32). Υπό το βάρος των εξελίξεων, η κυβέρνηση εξέδωσε τη Συντακτική Πράξη της 4ης Φεβρουαρίου 1942, με την οποία καταργήθηκαν τα διατάγματα της 4ης Αυγούστου. Η ελπίδα ήταν ότι έτσι θα ικανοποιούνταν οι επικριτές της αλλά και το Foreign Office, που ανησυχούσε για τη χαμηλή δημοτικότητα του στέμματος και της κυβέρνησης (Papastratis, 1984: 24-33). Λίγες ημέρες αργότερα, ο Βαρβαρέσος εξηγόσε από το ραδιόφωνο του BBC πως:

«Η Κυβέρνησις φρονεί αδιατάκτως ότι η ενότης αυτή εξασφαλίζεται μόνον υπό την σκέπην του ελευθέρου Πολιτεύματος της Βασιλευμένης Δημοκρατίας, το οποίον θα απεικονίση την συνέχισιν της δημιουργικής συνεργασίας του κυριάρχου Λαϊκού παράγοντος μετά του ρυθμιστικού Κληρονομικού παράγοντος.

»Θεωρώ ότι εκτελώ Εθνικόν καθήκον εάν επισύρω την προσοχήν πάντων εκείνων οι οποίοι θεωρούν την παρούσαν στιγμήν κατάλληλον διά την ανα-

⁵ Βλ. λ.χ. τις παρεμβάσεις του στην εξωτερική πολιτική στα *Πρακτικά του Υπουργικού Συμβουλίου της 5ης και 15ης Νοεμβρίου 1941*, στο ΙΑΕΙΤ Α: 347ff.

⁶ Papastratis (1984: 15ff) «Υπόμνημα Τσουδερού προς Foreign Office», 4.11.1941, και Τσουδερός προς Ρούσοο, 21.1.1942, στο ΙΑΕΙΤ Α: 213 & 270ff.

⁷ Βλ. τηλ/μα 9052, Βαρβαρέσος, Σιμόπουλος και Μιχαλόπουλος προς Τσουδερό, 20.4.1942, στο ΙΑΕΙΤ Α: 614.

⁸ Ομιλία στο BBC, 12.2.1942, σελ. 2, στο ΙΑΤΕ-A4S1Y1F33/2.

⁹ Η επιστολή Γονατά απευθυνόταν στη Βρετανική Κυβέρνηση και είχε φθάσει στα χέρια του Τσουδερού από τον φιλελεύθερο πρόεδρο της Εθνικής Επιτροπής Αιγύπτου, Γεώργιο Ρούσοο, τον οποίο ο Γονατάς φέρεται να είχε προτρέψει να αναλάβει την εκπροσώπηση της Ελλάδας στο εξωτερικό (Τσουδερός, 1945: 46· η επιστολή Γονατά, στο ΙΑΕΙΤ Α: 260ff). Για την αντίδραση της ελληνικής κυβέρνησης και του Foreign Office, βλ. Τσουδερός προς Eden, 25.1.1942, Τσουδερός προς Sargent, 26.1.1942, και βρετανικό «Κείμενον οδηγίων», 2.2.1942, στο ΙΑΕΙΤ Α: 274-80.

κίνησιν Πολιτειακών και καθεστωτικών ζητημάτων, επί της κολοσσιαίας ευθύνης την οποίαν αναλαμβάνουν απέναντι του Έθνους.

»Τα ζητήματα ταύτα θα αναξέσουν μοιραίως παλαιάς πληγάς, θα αναδαυλίσουν πάθη και μίση, θα διασπάρουν την ενότητα του Έθνους και θα αμβλύνουν την προσπάθειαν αυτού».¹⁰

Παρά τη γνσιότητα των αισθημάτων που μετέφερε, η ομιλία ήταν μάλλον απόμακρη και το ύφος εκκλησιαστικό. Υπό μία έννοια, φανέρωνε την απόσταση της εξόριστης κυβέρνησης στο Λονδίνο από τις πολιτικές ζυμώσεις στην Ελλάδα. Λίγες εβδομάδες αργότερα, πολιτικοί ηγέτες από την κατεχόμενη Ελλάδα, χωρίς τη συμμετοχή του ΕΑΜ, υπέγραφαν μανιφέστο που τασσόταν υπέρ της συγκρότησης οικουμενικής κυβέρνησης και της διεξαγωγής δημοψηφίσματος μετά την Απελευθέρωση (Χατζηβασιλείου, 2000: 77).

Το χάσμα μεταξύ Λονδίνου και Αθήνας προβλημάτιζε το Foreign Office, που επιθυμούσε να διευρύνει την κυβέρνηση κατά τρόπο που θα βελτίωνε την εικόνα της στην κατεχόμενη Ελλάδα. Η άφιξη του Παναγιώτη Κανελλόπουλου στη Μέση Ανατολή σηματοδότησε την αφετηρία της σημαντικότερης τέτοιας προσπάθειας το 1942 (Papastratis, 1984: 51ff). Ο Βαρβαρέσος υποστήριξε εξ αρχής την είσοδο Κανελλόπουλου στην κυβέρνηση και την ανάθεση της Αντιπροεδρίας σε έναν άνθρωπο «συμβολίζοντα τον νέον υγιή πολιτικών κόσμον της χώρας μας».¹¹ Παρακολουθώντας ωστόσο τις διαπραγματεύσεις στο Κάιρο, ο Βαρβαρέσος θεώρησε την επιμονή Κανελλόπουλου να αναλάβει το νευραλγικό Υπουργείο Εθνικής Άμυνας ασυμβίβαστη με την πολιτική του εμπειρία και συνέστησε στον Τσουδερό να αρνηθεί. Όταν ο Τσουδερός αντέτεινε ότι πίσω από την αδιαλλαξία του Κανελλόπουλου κρύβονταν οι βρετανικές μυστικές υπηρεσίες και η αντιπολιτευόμενη μερίδα των Αιγυπτιωτών, ο Βαρβαρέσος έσπευσε να τηλεγραφήσει:

«Βασιζόμενος εις μακράν και ειλικρινή φιλίαν μας και με ένθερμον επιθυμίαν βοηθήσω επιτύχεις πλήρως εις βαρύ έργον όπερ ανέλαβες, εθέωρησα καθήκον σου μεταδώσω τα επόμενα: Διαισθάνομαι ότι ενταύθα πραγματικοί φίλοι σου βλέπουν με ανησυχίαν, την οποίαν συμμερίζομαι, ότι πολλάκις αποδίδεις υπερβολικήν προσοχήν εις αληθείς ή και απλώς καταγγελλομένας μηχανορραφίας και δολοπλοκίας ασημάντων ανθρώπων ή ανθρώπων με μεγάλους τίτλους αλλ' άνευ πραγματικής επιρροής, [...] πρέπει να αγνοήσης εντελώς

¹⁰ Ομιλία στο BBC, *op.cit.*, σελ. 8ff.

¹¹ Βλ. τηλ/μα 9260, Βαρβαρέσος προς Τσουδερό, 28.4.1942, στο ΙΑΕΙΤ Α: 628· πρβλ. τηλ/ματα 8730 και 9052, Βαρβαρέσος, Σιμόπουλος και Μιχαλόπουλος προς Τσουδερό, 7.4.1942 και 20.4.1942, στο ΙΑΕΙΤ Α: 604 & 614.

τέτοιας οιασδήποτε παρεμβάσεις και να ανακοινώσης σαφώς και θαρραλέως [εις] Κανελλόπουλον, ανώτατον όριον υποχωρήσεων».¹²

Στην πραγματικότητα, παρά τις διαβεβαιώσεις του Λονδίνου προς το αντίθετο, οι υπηρεσίες του Special Operations Executive (SOE) στην Αίγυπτο φαίνεται πράγματι να υποστήριζαν τον Κανελλόπουλο, ενώ το ίδιο το Foreign Office είχε αργήσει να ξεκαθαρίσει τη στάση του (Κανελλόπουλος, 2003 [1977]: 44· Papastratis, 1984: 55). Όσο για τις μηχανορραφίες της αντιπολίτευσης στο Κάιρο, αυτές μπορεί να ήταν μόνιμες, δεν ήταν όμως όλες εξίσου ασημαντες ή στερούμενες επιρροής. Το κατά πόσο η θαρραλέα στάση που πρότεινε ο Βαρβαρέσος θα οδηγούσε σε κάτι εκτός από την παραίτηση της κυβέρνησης είναι δύσκολο να εκτιμηθεί. Σε κάθε περίπτωση, ο Τσουδερός αποδέχθηκε τα αιτήματα του Κανελλόπουλου, που ανέλαβε την αναδιοργάνωση του στρατού και την εκπροσώπηση της κυβέρνησης στη Μέση Ανατολή.

Το περιστατικό είναι ενδεικτικό των διαφορών μεταξύ Τσουδερού και Βαρβαρέσου: πολιτικά εμπειρότερος και οξυδερκέστερος, ο Πρωθυπουργός ήταν πρόθυμος να ελιχθεί για να προστατέψει τη θέση του και την κυβέρνηση. Ο Βαρβαρέσος, από την πλευρά του, θεωρούσε πως η συνέπεια και ορθότητα της κυβερνητικής πολιτικής αποτελούσαν – ή έστω όφειλαν να αποτελούν – ικανή συνθήκη για τη διατήρηση της εξουσίας. Η πεποίθηση αυτή τον έκανε πιο αδιάλλακτο, ακόμα και αν αυτό απαιτούσε την παραίτηση της κυβέρνησης· τον έκανε επίσης λιγότερο φιλύποπτο και απρόθυμο να ακολουθήσει τον Τσουδερό στις διάφορες πολιτικές ίντριγκες στις οποίες επιδιόταν κατά καιρούς.¹³ Είναι χαρακτηριστικό ότι οι επιφυλάξεις του έναντι της στάσης του Κανελλόπουλου δεν είχαν προσωπικό χαρακτήρα κι έτσι δεν άργησε να εκτιμήσει την ειλικρίνεια του νεαρού Αντιπροέδρου, σε αντίθεση με τον Τσουδερό που εξ αρχής αντιμετώπιζε τις ηγεμονικές διαθέσεις του Κανελλόπουλου με καχυποψία (Fleischer, 1978: 11· Κανελλόπουλος, 2003 [1977]: 175ff).

Τον ανασχηματισμό του Μαΐου διαδέχθηκε το ταξίδι του βασιλιά Γεωργίου και του Πρωθυπουργού στις ΗΠΑ. Η παρατεταμένη απουσία του Τσουδερού από

¹² Τηλ/μα 9341, Βαρβαρέσος προς Τσουδερό, 1.5.1942, στο ΙΑΕΙΤ Α: 636. Πρβλ. τηλ/μα 8942, Βαρβαρέσος προς Τσουδερό, 28.4.1942, στο ΙΑΕΙΤ Α: 629, όπου επισημαίνεται πως τυχόν ρήξη με την Εθνική Επιτροπή Αιγύπτου, πρόεδρος της οποίας ήταν ο Ρούσσος, θα δημιουργούσε πρόβλημα στην επαφή της κυβέρνησης με τον ελληνισμό της Αιγύπτου.

¹³ Βλ. λ.χ. την πικραμένη αντίδραση του Βαρβαρέσου στην άκομψη απομάκρυνση του πρέσβη Χαράλαμπου Σιμόπουλου από τη θέση του μόνιμου Υφυπουργού Εξωτερικών, μετά την άφιξη του Αθανάσιου Αγγινίδη στο Λονδίνο· Βαρβαρέσος προς Τσουδερό, 5.5.1942, και τηλ/μα 9633, 14.5.1942, στο ΙΑΕΙΤ Α: 643 & 646. Λίγους μήνες αργότερα, ο Τσουδερός ήταν εξίσου δυσαρεστημένος με τον Αγγινίδη!

το Λονδίνο μεγάλωσε την απόσταση που τον χώριζε από τους υπουργούς του και τροφοδότησε την καχυποψία του. Μετά την επιστροφή του άρχισε να γίνεται ολοένα και πιο συγκεντρωτικός: «ο Τσουδερός κάθεται στο ξενοδοχείο του και τραβά τηλεγραφήματα χωρίς να μαθαίνουν τίποτε οι υπηρεσίες», μετέφερε ο Κανελλόπουλος στον Γεώργιο Σεφέρη (1979: 63), λίγους μήνες αργότερα.

Στα τέλη του 1942 εμφανίστηκαν οι πρώτοι τριγμοί. Ο Βαρβαρέσος πρότεινε στο Υπουργικό Συμβούλιο την τήρηση πρακτικών· ο Τσουδερός τα έγραφε μόνος του και τους έδινε χαρακτήρα μονολόγου. Οι τριβές μεταξύ τους έγιναν συχνότερες και πιο δημόσιες. Οι τόνοι ανέβηκαν. Ο Τσουδερός υποψιαζόταν ότι ο Βαρβαρέσος συνωμοτούσε με τον Αγκνίδη, ενώ παραπονιόταν στους συνεργάτες του ότι είχε γίνει ανυπόφορος, θύμωνε αμέσως και τον εξευτέλιζε. Στη διάρκεια της κυβερνητικής κρίσης με αφορμή τις συμμαχικές δηλώσεις για την Αλβανία ήταν η σειρά του Βαρβαρέσου να παραπονεθεί στον Κανελλόπουλο για τον Τσουδερό.¹⁴

«Παίρνει αποφάσεις μόνος του και, αντί να συσχεφθεί μαζί μας, μας αναγγέλλει απλώς ότι τις πήρε. Του έχω κάμει πολλές σκηνές ως τώρα αλλά δεν διορθώνεται. Έπειτα, εννοεί να συνεργάζεται περισσότερο με ανεύθυνους και επιτήδειους παρά με μας, με τους υπουργούς. Η φιλυποψία του έφτασε σε σημείο απίστευτο. Παρεξηγεί που έρχεται ο Αγκνίδης και περνάει το Σαββατοκύριακο μαζί μου. Νομίζει ότι δεν κάνουμε τίποτε άλλο, όταν είμαστε μαζί, παρά να συνωμοτούμε εναντίον του. Επιτέλους, έχω ανάγκη από ένα φίλο, να πω δυο κουβέντες, να ξεσκάσω. Αυτά δεν τα καταλαβαίνει. Επίσης, παρερμηνεύει και διαστρέφει ό,τι κι αν του πεις. Αφήστε δα το άλλο: ό,τι γίνεται καλό το 'καμε μονάχος του, ό,τι λάθος γίνεται το κάναμε όλοι μας, δηλαδή προπάντων εμείς κι όχι αυτός». (Κανελλόπουλος, 2003 [1977]: 360)

Φεύγοντας από το Λονδίνο τον Φεβρουάριο του 1943, ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος σημείωνε στο ημερολόγιό του πως η αντίθεση μεταξύ των δύο ανδρών είχε πάρει «μια ένταση επικίνδυνη». Πράγματι, η τελική ρήξη δεν θα αργούσε να έρθει· αυτό που δεν φανταζόταν ο Αντιπρόεδρος ήταν πως η αφορμή θα συνέπιπτε με τη δική του αποχώρηση από την κυβέρνηση.

14 Οι συμμαχικές διαβεβαιώσεις για την ανεξαρτησία της Αλβανίας προκάλεσαν ενδοκυβερνητική κρίση, καθώς θεωρήθηκε ότι αποδυναμώνουν την ελληνική διεκδίκηση της Β. Ηπείρου· η κρίση έληξε στα τέλη Ιανουαρίου 1943 (Κανελλόπουλος, 2003 [1977]: 248ff· Τσουδερός, 1950: 132-146).

Γ. Η κρίση του 1943

Λίγο μετά την επιστροφή του Κανελλόπουλου στην Αίγυπτο, εκδηλώθηκε μεγάλης έκτασης κίνημα στον στρατό. Αφορμή υπήρξε και πάλι η αντιπαράθεση μεταξύ δημοκρατικών και συντηρητικών αξιωματικών για τον έλεγχο των ενόπλων δυνάμεων.¹⁵ Μέσω αυτής αναδείχθηκε για πρώτη φορά και ο δυναμικός ρόλος των πολιτικών οργανώσεων του κατώτερου στρατεύματος – κυρίως της Αντιφασιστικής Στρατιωτικής Οργάνωσης (ΑΣΟ) – που προσανατολίζονταν όλο και περισσότερο στον πολιτικό αστερισμό του ΕΑΜ. Έναν χρόνο αργότερα, οι δυνάμεις αυτές θα αναλάμβαναν εξ αρχής τον πρωταγωνιστικό ρόλο στην εκδήλωση του κινήματος της Μέσης Ανατολής.

Η κρίση του 1943 οδήγησε τον Κανελλόπουλο σε παραίτηση και τον Τσουδερό στο Κάιρο, όπου κλήθηκε να διαχειριστεί την κρίση. Η διαπραγματευτική του θέση ήταν μάλλον ισχνή: οι στασιαστές διεκδικούσαν την αντικατάσταση των συντηρητικών στοιχείων του στρατού και της κυβέρνησης από δημοκρατικά στελέχη. Οι Βρετανοί ήταν απρόθυμοι να καταστείλουν το κίνημα και επεδίωκαν να κατευθύνουν τα πνεύματα. Η πρωτοβουλία των κινήσεων ανήκε στη βενιζελική «αντιπολίτευση». Όπως τηλεγραφούσε ο Τσουδερός, «εφ' όσον προχωρώ μελέτην καταστάσεως πείθομαι ότι στάσις έχει περιεχόμενον πολιτικής φύσεως, αλλά εντεχνότατα καμουφλαρισμένον. Δεν επιδιώκουν ανατροπήν Κυβερνήσεως, αλλά πρόσληψιν αρκετών φιλελευθέρων ως υπουργών».¹⁶ Στην πραγματικότητα, οι Φιλελεύθεροι ευχαρίστως θα ανέτρεπαν τον Πρωθυπουργό, αλλά οι επιφυλάξεις των Βρετανών και ένας τακτικός ελιγμός της ΑΣΟ τους ανάγκασαν να συμβιβαστούν.¹⁷ Ο Τσουδερός από την πλευρά του έκρινε απαραίτητη μια τακτική υποχώρηση, ώστε να «δυνηθώμεν ολίγον κατόπιν επαναφέρωμεν τα πράγματα εις τον δρόμον τους».¹⁸ Λίγες ημέρες αργότερα, στις 24 Μαρτίου 1943, η κυβέρνηση ανασχηματίστηκε: Αντιπρόεδρος ορκίστηκε ο Γεώργιος Ρούσσο, ενώ υπουργικές θέσεις κατέλαβαν οι επίσης Φιλελεύθεροι

15 Έναν χρόνο νωρίτερα, η ανάληψη της πολιτικής ηγεσίας του στρατού από τον Κανελλόπουλο είχε ενισχύσει τα προοδευτικά στοιχεία στο στράτευμα. Στα τέλη του 1942, η ανάθεση της διοίκησης μιας νεοσύστατης μεραρχίας στον φιλοβασιλικό στρατηγό Χρήστο Ζυγούρη και η απομάκρυνση μερικών αξιωματικών τροφοδότησε τις φήμες περί εκκαθάρισης του στρατεύματος από δημοκρατικούς αξιωματικούς. Αρχικά η απουσία και έπειτα μια σειρά από ατυχείς χειρισμούς του Κανελλόπουλου επέτρεψαν στην κρίση να πάρει σημαντικές διαστάσεις (Fleischer, 1978: 15ff· Papastratis, 1984: 77ff).

16 Τηλ/μα 23, Τσουδερός προς Αγκνίδη, 18.3.1943, στο ΙΑΤΕ-Α451Υ1F39/1.

17 Για τη βρετανική παρέμβαση, βλ. Papastratis (1984: 87)· για τον τακτικό ελιγμό του Γιάννη Σάλλα, ηγέτη της ΑΣΟ, που αρνήθηκε να στηρίξει τους βενιζελικούς εναντίον του Τσουδερού, βλ. Fleischer (1978: 18ff).

18 Τηλ/μα 65, Τσουδερός προς Βαρβαρέσο και Μιχαλόπουλο, 22.3.1943, στο ΙΑΤΕ-Α451Υ1F39/4.

Βύρων Καραπαναγιώτης και Εμμανουήλ Σοφούλης. Ο βασιλιάς δεν έκρυψε τη δυσαρέσκειά του, αλλά αναγκάστηκε να συμβιβαστεί (Leeper, 1950: 6).

Από τις μακρινές όχθες του Τάμεση, τα υπόλοιπα μέλη του Υπουργικού Συμβουλίου – Βαρβαρέσος, Μιχαλόπουλος και Θεοφανίδης – δυσκολεύονταν να παρακολουθήσουν τις εξελίξεις στην Αίγυπτο. Ο Βαρβαρέσος υποψιαζόταν πως ο Τσουδερός επιδιδόταν σε νέες ίντριγκες· πρωτίστως, έβρισκε τη στάση του αδικαιολόγητα συγκαταβατική και απέρριπτε κάθε συμβιβασμό με τους Φιλελευθέρους, εφόσον:

«[...] θα απετέλει πλήρη επιδοκίμασίαν της μεθόδου της χρησιμοποιήσεως του στρατού ως οργάνου επιτυχίας προσωπικών ωφελειών [...] δεν επιτρέπεται εις ημάς να αναλάβωμεν την ευθύνην συμβιβασμού διά του οποίου παραδίδομεν πάσας ενόπλους δυνάμεις χώρας εις εν και μόνον κόμμα το οποίον άλλωστε είναι άγνωστον τι εκπροσωπεί σήμερον εν Ελλάδι. Διά τοιαύτης υποχωρήσεως θα παράσχωμεν απόδειξιν ότι επρόκειτο περί κινήματος παλαιάς μορφής, το οποίο επέτυχε διά της επιβολής της θελήσεως ενός μόνου κόμματος και της υποταγής των αντιθέτων».¹⁹

Το αξιοπρόσεκτο στην τοποθέτηση Βαρβαρέσου – δεδομένης της κριτικής που του ασκήθηκε εκ των υστέρων – είναι ότι η ένστασή του απέρριε από ένα ζήτημα γενικότερης πολιτικής αρχής: ο Βαρβαρέσος δεν απέρριπτε τον ανασχηματισμό, επειδή απευθυνόταν προς τους Φιλελευθέρους· τον απέρριπτε, επειδή ήταν μονομερής και πραξικοπηματικός. Ο ίδιος, άλλωστε, δήλωνε πρόθυμος να παραιτηθεί για να διευκολύνει την ανασύνθεση της κυβέρνησης – φθάνει αυτή να ήταν ισορροπημένη και αντιπροσωπευτική των «δυνάμεων του έθνους». Η οπτική του φάνηκε ακόμα καλύτερα στο επόμενο τηλεγράφημα:

«Αισθάνομαι βαθύτατα δυσχερές θέσεώς σας και οδυνηράς στιγμίας ας διέρχεσθε, δεν νομίζω όμως ότι η τάσις προς συμβιβασμούς και υποχωρήσεις επί θεμελιωδών ζητημάτων είναι η καλλιτέρα μέθοδος η οποία δύναται να αγάγη εις τας ορθάς λύσεις. Υπάρχουν βασικάί αρχαί τας οποίας δεν επιτρέπεται τις να εγκαταλείψη υπό οιασδήποτε συνθήκας, αλλ' οφείλει να αγωνισθή μέχρις εσχάτων υπέρ αυτών επικρατών ή πτωμένους. [...] Είμαι βέβαιος ότι σημερινή υποχώρησίς σας θα καταστήση Βασιλέα και υμιάς δεσμίους υποκινητών στάσεως».²⁰

19 Τηλ/μα 19411, Βαρβαρέσος προς Τσουδερό, 20.3.1943, στο IATE-A4S1Y1F39/3. Ανάλογη ήταν η επιχειρηματολογία του Μιχαλόπουλου στο τηλ/μα 19412, Μιχαλόπουλος προς Τσουδερό, 21.3.1943, στο ΑΤ, Αποστολή Ε, Φάκελος 4, Τεκμήριο 30. Η ημερομηνία του δεύτερου τηλεγραφήματος αναφέρεται στον χρόνο άφιξης στο Κάιρο.

20 Τηλ/μα 19500, Βαρβαρέσος προς Τσουδερό, 24.3.1943, στο IATE-A4S1Y1F39/7.

Ο Τσουδερός ήταν διατεθειμένος να δείξει μεγαλύτερη ευελιξία. Όπως έγραφε στον Βαρβαρέσο:

«Η κρίσις έπρεπε να ρυθμισθή. Πώς; Έπρεπε να σταματήσω το κακόν. Έπρεπε να φράζω τις τρύπες του καραβιού από τις οποίες έμπαινε άφθονο νερό και το βούλιαγμα ήτο άμεσον. Το να παραιτηθώ ήτο αντιπολιτικό και άνανδρο, καθώς αντιλαμβανόμην εκ των πραγμάτων. Το κακό που θα προκαλούσα θα ήτο πολύ μεγάλο. Θα ετιμωρούντο οι προκαλέσαντες τα γεγονότα, διότι θα ήσαν ανίκανοι να ρυθμίσουν τα πράγματα. Αλλά τι το όφελος; Το καράβι θα επνίγετο και μόνον η δική μου υπόληψη θα εσώζετο. Επρωτίμω να σωθή το καράβι. Να σταματήση το κακό. Και σταμάτησε. Τώρα προσπαθώ να κάμω καλή επιδιόρθωσιν. Ψυχραιμότερες σκέψεις επέρχονται σ' όλους. Η αρρώστια αρχίζει να υποχωρή αλλά πότε-πότε παρουσιάζεται ο πυρετός της ασθενείας».²¹

Ο Τσουδερός μάλιστα παραδεχόταν πως ο ανασχηματισμός είχε αλλάξει τις ισορροπίες, με αποτέλεσμα ο ίδιος και ο Βαρβαρέσος να αποτελούν «για την ώρα το τελευταίον έρεισμα συντηρητικότητας». Ο συμβιβασμός ήταν όμως αναπόφευκτος: «η στάσις μου δεν ήτο στάσις αδυναμίας· ήτο στάσις ανθρώπου με δύναμιν και με περινοίαν».

Πρόκειται δίχως άλλο για δύο διαφορετικές προσεγγίσεις από δύο διαφορετικές προσωπικότητες· το κατά πόσο η παραίτηση της κυβέρνησης θα είχε οδηγήσει σε καλύτερα αποτελέσματα είναι δύσκολο να αξιολογηθεί. Λίγο αργότερα – σε προσωπική του επιστολή προς τον Βαρβαρέσο – ο Τσουδερός θα άφηνε να εννοηθεί ότι η στάση του «κατά φυσικήν συνέπειαν σου γεννά ώρισμένες υποχρεώσεις, δηλαδή εν περιπτώσει αποχωρήσεώς μου να αναλάβης συ την εκτέλεση της πολιτικής [της μη συνεργασίας με τους επικρατήσαντας επαναστάτας]».²² Στο Λονδίνο, το όνομα του Βαρβαρέσου ακουγόταν κατά καιρούς για την προεδρία μιας υπηρεσιακής κυβέρνησης χωρίς πολιτικό χρωματισμό. Στη Μέση Ανατολή, όμως, η δυναμική των εξελίξεων ήταν εντελώς διαφορετική και τα χρώματα πολύ πιο έντονα. Ο δε Υπουργός Οικονομικών συνιστούσε κόκκινο πανί για τα στελέχη της βενιζελικής «αντιπολίτευσης».

Ο Βαρβαρέσος σωστά επέλεξε να κρατηθεί μακριά από τις πολιτικές ζυμώσεις της Μέσης Ανατολής. Εκεί που έκανε λάθος, ήταν στην πεποίθηση πως το «άνοιγμα» της κυβέρνησης προς τα αριστερά – χωρίς ταυτόχρονη ενσωμάτωση «συντηρητικών»

21 Χειρόγραφη επιστολή Τσουδερού προς Βαρβαρέσο, 11.3.1943, στο IATE-A4S2Y1F2/1.

22 Χειρόγραφη επιστολή Τσουδερού προς Βαρβαρέσο, 18.4.1943, στο IATE-A4S2Y1F2/2.

στοιχείων – θα προκαλούσε την αντίδραση του ελληνικού λαού. Έχοντας ζήσει δύο χρόνια στο Λονδίνο δεν αντιλαμβανόταν πως το πολιτικό φάσμα στην κατεχόμενη Ελλάδα είχε μετατοπιστεί σαφώς αριστερότερα, έτσι ώστε η αντιπροσωπευτικότητα την οποία διεκδικούσε να έχει διαφορετικό περιεχόμενο από αυτό που ο ίδιος της έδινε. Αυτό προσπαθούσε να του επισημάνει ο Τσουδερός, όταν του έγραφε πως:

«Σήμερα οι Ρούσσοι, Καραπαναγιώτης, Βενιζέλος, εκπροσωπούν ασφαλώς το κοινόν αίσθημα της πλειοψηφίας του Ελληνικού λαού και του ενταύθα στρατού. Η απομάκρυνσίς των άνευ αντικαταστάσεώς των

διά προσώπων κύρους θα μας απομακρύνει από κάθε επαφήν μετά του Ελληνικού λαού. Πίστεψέ μου το, σου το γράφω ειλικρινά, ότι ούτε εγώ, ολιγώτερον δε συ έχομεν επαφήν προς τας μάζας του λαού μας».²³

Εντούτοις, τους μήνες που ακολούθησαν, ο Βαρβαρέσος επέμεινε συστηματικά στην ανάγκη διεύρυνσης της κυβέρνησης και προς τα δεξιά, έτσι ώστε αυτή να καταστεί πιο αντιπροσωπευτική.

Μεταξύ παραιτήσεων

Η είδηση του ανασχηματισμού εξόργισε τον Βαρβαρέσο, που θεώρησε πως ο Πρωθυπουργός όχι μόνο αγνόησε τις παραιτήσεις του, αλλά ανακοίνωσε την παραμονή του στην κυβέρνηση χωρίς να τον ρωτήσει. Στις 26 Μαρτίου 1943 υπέβαλε την παραίτησή του, δηλώνοντας στον Τσουδερό ότι «η διαφωνία μας επί θεμελιωδών ζητημάτων αρχής είναι τόσο ριζική ώστε δεν μου επιτρέπεται πλέον [να] εξακολουθήσω μετέχων της Κυβερνήσεως και συμμεριζόμενος τας πολιτικές της ευθύνas».²⁴

Ο Τσουδερός αρνήθηκε ότι ενήργησε χωρίς επαρκή εξουσιοδότηση και προέτρεψε τους διαφωνούντες, Βαρβαρέσο και Μιχαλόπουλο, να επανεξετάσουν τη στάση τους. Ταυτόχρονα τηλεγράφησε στον Αγκίνδη, ζητώντας να μεσολαβήσει το Foreign Office ώστε να παραμείνει ο Βαρβαρέσος. Διαφορετικά, τον κάλεσε να διερευνήσει κατά πόσο ο Μαντζαβίνος θα ήταν πρόθυμος να

²³ Ibid.

²⁴ Τηλ/μα 19530, Βαρβαρέσος προς Τσουδερό, 26.3.1943, στο IATE-A4S1Y1F39/9. Την ίδια μέρα ο Μιχαλόπουλος εξέφραζε την απορία του για την ανακοίνωση της παραμονής του στην κυβέρνηση και ζητούσε διευκρινίσεις από τον νέο Αντιπρόεδρο της κυβέρνησης, Γεώργιο Ρούσο· βλ. τηλ/μα 19539, Μιχαλόπουλος προς Τσουδερό, 26.3.1943, στο ΑΤ, Αποστολή Ε, Φάκελος 5, Τεκμήριο 7.

αναλάβει το χαρτοφυλάκιο του Υπουργείου Οικονομικών.²⁵ Η παρέμβαση των Βρετανών λειτούργησε πυροσβεστικά, εφόσον δήλωσαν – μέσω του Μόνιμου Υφυπουργού Εξωτερικών, Sir Alexander Cadogan – πως οι πρόσφατες κυβερνητικές μεταβολές δεν εξαντλούσαν το ζήτημα του ανασχηματισμού, που θα ολοκληρωνόταν μόνο μετά την άφιξη μετριοπαθών αντιβενιζελικών από την Ελλάδα.²⁶ Η διαβεβαίωση αυτή καθυσάχασε τον Βαρβαρέσο, που δέχθηκε να ανακαλέσει την παραίτησή του «υπό την ρητήν προϋπόθεσιν ότι τα πράγματα δεν θα αφεθώσι να εξακολουθήσωσι τον δρόμον των, αλλά θα επιδιωχθή ειλικρινώς και συντόνως η ανασυγκρότησις της Κυβερνήσεως [...] εκ στοιχείων εκπροσωπούντων πράγματι ολόκληρον πνωμένον σήμερον εν κοινώ αγώνι Ελληνικόν Λαόν». Ο Μιχαλόπουλος πήρε αντίστοιχη θέση. Ο Τσουδερός δήλωσε ικανοποιημένος, αν και γνώριζε πως οι συνεννοήσεις με τα κόμματα στην Ελλάδα καρκινοβατούσαν.²⁷ Προς στιγμήν τα πράγματα φάνηκαν να ομαλοποιούνται.

Τρεις ημέρες αργότερα η κρίση υποτροπίασε. Με αφορμή την καθυστέρηση του διορισμού Βούλγαρη στο Υπουργείο Ναυτικών, οι Ρούσσοι και Καραπαναγιώτης απείλψαν με παραίτηση. Ο Τσουδερός αναδιπλώθηκε. Με φανερά αμνηχανία, μετέφερε τα νέα στο Λονδίνο:

«Ακούω αυτό που θα είπετε αναγινώσκοντες το τηλεγράφημά μου. Μακράν έχετε δίκαιον αλλά εγγύς τα πράγματα [με] υποχρεούν να σκέπτομαι ότι με κάθε θυσίαν έπρεπε αποφευχθή διάλυσις εθνικών δυνάμεων [...]. Εάν αποχωρήσωμεν, η έστω και προσχηματική νομιμοφροσύνη θα εκλείψη καθ' ολοκληρίαν και το πολιτικόν ζήτημα θα τεθή υπό ποικίλας μορφάς [...]. Το καθήκον μας όθεν παραμένει σαφές. Να προσπαθήσωμεν να διασώσωμεν ακέραιον έστω και την προθήκην της εθνικής ενότητας».²⁸

Ο Βαρβαρέσος, που δεν ενδιαφερόταν ιδιαίτερα για τις «προθήκες», απάντησε λακωνικά ότι λυπόταν που οι προβλέψεις του επαληθεύονταν...²⁹

²⁵ Τηλ/μα 130, Τσουδερός προς Βαρβαρέσο και Μιχαλόπουλο, 28.3.1943, στο IATE-A4S1Y1F39/10· τηλ/μα 148, Τσουδερός προς Αγκίνδη, 27.3.1943, στο ΑΤ, Αποστολή Ε, Φάκελος 4, Τεκμήριο 6· η ασυνέπεια στις ημερομηνίες οφείλεται στη διαφορά μεταξύ του χρόνου αποστολής και άφιξης.

²⁶ Τηλ/μα 19661, Αγκίνδης προς Τσουδερό, 30.3.1943, στο IATE-A4S1Y1F39/12.

²⁷ Τηλ/μα 19672, Βαρβαρέσος προς Τσουδερό, 31.3.1943, στο IATE-A4S1Y1F39/13 και τηλ/μα 19648, Μιχαλόπουλος προς Τσουδερό, 30.3.1943, στο ΑΤ, Αποστολή Ε, Φάκελος 4, Τεκμήριο 10. Η απάντηση Τσουδερού στο τηλ/μα 245, Τσουδερός προς Βαρβαρέσο, 2.4.1943, στο IATE-A4S1Y1F39/15.

²⁸ Τηλ/μα 302, Τσουδερός προς Λονδίνο, 5.4.1943, στο IATE-A4S1Y1F39/16.

²⁹ Τηλ/μα 19804, Βαρβαρέσος προς Τσουδερό, 10.4.1943, στο ΑΤ, Αποστολή Ε, Φάκελος 4, Τεκμήριο 15.

Στις αρχές Απριλίου ο Τσουδερός αντιλήφθηκε πως το χάσμα ανάμεσα στο Κάιρο και το Λονδίνο ήταν πλέον αγεφύρωτο. Η προσδοκία διεύρυνσης της κυβέρνησης με «μετριοπαθείς αντιβενιζελικούς» από την Ελλάδα – που θα εξασφάλιζε την ισορροπία που ζητούσε ο Βαρβαρέσος – αποτελούσε χίμαιρα. Από την άλλη, οι νέοι κυβερνητικοί εταίροι τον πίεζαν να απομακρύνει τους Μιχαλόπουλο και Βαρβαρέσο ως αντιδραστικούς. Για τον Σοφοκλή Βενιζέλο, που επέμενε στην παραίτηση του Υπουργού των Οικονομικών, ο Βαρβαρέσος ήταν αυτός που «υπηρέτησε δουλοπρεπέστατα την δικτατορίαν, ανεχθείς αδιαμαρτυρήτως την εξαγωγή εκατομμυρίων εις συνάλλαγμα, προϊόν του ιδρώτος του Ελληνικού λαού».³⁰ Όταν λίγο αργότερα οι Άγγλοι αποφάσισαν να θέσουν μέρος του στρατεύματος υπό βρετανική ηγεσία, το Κάιρο απέδωσε την εξέλιξη σε ακριτομυθίες – αν όχι συνωμοσίες – των Βαρβαρέσου και Μιχαλόπουλου στο Foreign Office. Η βαριά κατηγορία διατυπώθηκε μάλιστα εγγράφως από τον Τσουδερό και συνοδεύθηκε από «τελεσίγραφο» προς τους δύο Υπουργούς στο Λονδίνο, που κλήθηκαν να δηλώσουν αν αποδέχονται τη νέα σύνθεση και κατεύθυνση της κυβέρνησης.³¹ Η οργίλη απάντηση του Βαρβαρέσου δεν άφηνε πολλά περιθώρια παρανόησης: «η αποστολή του ως άνω τηλεγραφήματός σας με τας ασυστάτους αιτιάσεις και τον πρωτοφανή χαρακτήρα απετέλεσε βαρύ σφάλμα το οποίον [...] καθιστά δυσχερεστάτην την συνέχισιν της συνεργασίας μας».³² Αναγνωρίζοντας το σφάλμα του, ο Τσουδερός έστειλε την ακόλουθη σύντομη επιστολή:

«Αγαπητέ φίλε, προ δύο ετών φθάναμε εις την Κρήτην, δι' έναν αγώνα διετή ως τώρα. Ανάλογα προς το μέγεθος της υποθέσεως και προς την ένεκα αυτής εξάντλησίν μας, νομίζω πως με την βοήθειαν του Θεού δεν εβλάψαμεν και συχνά ωφελήσαμεν. Συνέβησαν και συμβαίνουν, όσο περνά καιρός άτοπα, με Ελληνικόν χρώμα, αλλ' αυτά είναι ολιγώτερα από ό,τι θα περίμενε κανείς από οργανισμούς σαν τους δικούς μας – και από Έλληνες, για να μιλήσω γενικότερα. Σ' αυτόν τον κανόνα πρέπει να υπαγάγη κανείς και όσα συμβαίνουν τώρα τελευταία μεταξύ μας. Ποιος πταίει; Η κούρασι και το ενδιαφέρον που έχει καθένας μας να εξυπηρετήσει την χώραν κατά τον τρόπον του. Έτσι

30 Βενιζέλος προς Τσουδερό, 18.11.1942, στο ΙΑΕΙΤ Β: 280· πρβλ. Δαφνιά (1970: 204ff) και Κανελλόπουλο (2003 [1977]: 451).

31 Τηλ/μα 569, Τσουδερός προς Βαρβαρέσο και Μιχαλόπουλο, 18.4.1943, στο ΙΑΤΕ-Α4S1Y1F39/19. Μία από τις φήμες που κυκλοφορούσαν εκείνες τις ημέρες στο Κάιρο ήταν πως ο ίδιος ο Τσουδερός άφησε να εννοηθεί ότι η δυστροπία των Άγγλων προερχόταν από τον Βαρβαρέσο, με στόχο να σκηνοθετήσει την απομάκρυνσή του (Κανελλόπουλος 2003 [1977]: 456).

32 Τηλ/μα 20190, Βαρβαρέσος προς Τσουδερό, 21.4.1943, στο ΙΑΤΕ-Α4S1Y1F39/20· η εξίσου οργισμένη απάντηση Μιχαλόπουλου στο τηλ/μα 20151, Μιχαλόπουλος προς Τσουδερό, 21.4.1943, στο ΑΤ, Αποστολή Ε, Φάκελος 4, Τεκμήριο 16.

όταν αλληλοκριθώμεν θα πεισθής ότι επιβάλλεται να μείνωμεν έως το τέλος εις το ίδιον χαράκωμα ακλόνητοι, όπου από 2 [έτη] ακριβώς ευρισκόμεθα.

»Αυτάς τας σκέψεις κάνω ξαναδιαβάζοντας το προς σε τ/φημά μου 569 και την προς με απάντησίν σου 20190. Νομίζω ότι ούτε το ένα ούτε το άλλο δεν θα έπρεπε να καλύπτονται από τας υπογραφάς μας. Αυτό το αναγνωρίζω πλήρως από μέρους μου. Ο Δημητράκης θα σου ειπή μερικά που θα σου εξηγήσουν την κακήν ψυχολογίαν υπό την οποίαν το τ/φημά μου εγράφη, υπεγράφη και εστάλη.

»Στην Κυρίαν Βαρβαρέσου και εις την κόρην σου στέλλω τας καλύτερας ευχάς μου διά το Πάσχα, καθώς και σε σένα· και του χρόνου εις την Εκάλη, οπότε όλα τα σημερινά θα είναι ένας κακός εφιάλτης ή κοχεμάρι.

»Σ' ασπάζομαι, Ε. Τσουδερός».³³

Στην πραγματικότητα, αμφότεροι αντιλαμβάνονταν πως η κατάσταση δεν μπορούσε πλέον να συνεχιστεί. Η αντίστροφη μέτρηση για τους «διαφωνούντες» στο Λονδίνο είχε ξεκινήσει.

Ambassador-at-Large

Η εξουδετέρωση του Μιχαλόπουλου ήρθε σχεδόν αμέσως και μάλιστα με τρόπο αντάξιο της φήμης που ακολουθούσε τον Τσουδερό στις πολιτικές μανούβρες. Ερήμην του Υφυπουργού, το Υπουργικό Συμβούλιο στο Κάιρο αποφάσισε την κατάργηση του Υφυπουργείου Τύπου και του ζήτησε να υπογράψει το σχετικό διάταγμα, που ισοδυναμούσε με εξάλειψη της θέσης του. Ο ίδιος προτίμησε να παραιτηθεί.³⁴

Η περίπτωση Βαρβαρέσου ήταν πιο δύσκολη. Τυχόν απομάκρυνσή του μπορεί να προκαλούσε δυσφορία στους συμμαχικούς κύκλους, όπου απολάμβανε ιδιαίτερη εκτίμηση. Επίσης, η εμπειρία του τον καθιστούσε πολύτιμο στην κυβέρνηση, όπου όμως ήταν πλέον αδύνατον να παραμείνει. Όπως θα εκμυστηρευόταν ο Τσουδερός στον Αγγίδη:

33 Χειρόγραφη επιστολή Τσουδερού προς Βαρβαρέσο, 23.4.1943, στο ΙΑΤΕ-Α4S2Y1F2/3.

34 Πρβλ. Κανελλόπουλο (2003 [1977]: 457). Ο Βαρβαρέσος πληροφορήθηκε το σχέδιο λίγες ημέρες νωρίτερα και ρώτησε τον Τσουδερό τηλεγραφικώς, αν «είναι δυνατόν να θεωρείτε ορθόν τούτο απέναντι προσώπου με το οποίον τόσοι στενώς συνηγάσθητε έστω και αν διεφωνήσατε μετ' αυτού επ' εσκάτων; Δεν νομίζω ότι δύναται να αμφισβητηθή ότι υπάρχει στοιχειώδης υποχρέωσις να δοθή ευκαιρία εις τον συνάδελφον να αποχωρήση της Κυβερνήσεως παραιτούμενος, όπερ άλλωστε εάν δεν απατώμαι, εδήλωσεν [...] ότι είναι πρόθυμος να πράξη»· χειρόγραφο τηλεγραφήματος Βαρβαρέσου προς Τσουδερό, 8.5.1943, στο ΙΑΤΕ-Α4S1Y1F39/23.

«Πάντες επιθυμούν κεφάλαιον κ. Βαρβαρέσου και θέλουν ειλικρινώς διακεκριμένην χρησιμοποιήσιν αυτού, αλλά φρονούν ότι περαιτέρω συνεργασία του ως Υπουργού εν τη Κυβερνήσει δύναται από ημέραν εις ημέραν να προκαλέσῃ βίαιον χωρισμόν. Εἰς αὐτό συναινῶ και ἐγὼ λόγῳ τῆς πείρας μου πλείστων μνηνών. Επιθυμῶ δ' ειλικρινώς και τὴν φιλίαν του τὴν προσωπικὴν να διατηρήσω και τὴν συνεργασίαν του εἰς τὸν διεξαγόμενον ἀγῶνα να εξασφαλίσω».³⁵

Ο Βαρβαρέσος ἀπὸ τὴν πλευρά του ἔχει ἀφήσει να ἐννοηθεῖ πὼς ἡ παραμονὴ του στὴν κυβέρνησις ἦταν προσωρινή, μέχρι τὴν ολοκλήρωσις τῶν διαπραγματεύσεων γιὰ τὴ μεταπολεμικὴ βοήθεια (βλ. ἐπόμενο κεφάλαιο). Ὁ Πρωθυπουργὸς καλεῖται να βρεῖ ἕναν τρόπο να τὸν κρατήσῃ «εἰς τὸ ἴδιον χαράκωμα», ἀλλὰ ἐκτὸς κυβερνητικοῦ στρατοπέδου. Ἡ λύσις τὴν ὁποία σκαρφίστηκε περιλάμβανε τὴν ἀναγωγή του Υπουργοῦ Οικονομικῶν σὲ *Εἰδικὸ Ἀπεσταλμένο* τῆς κυβερνήσεως γιὰ ζητήματα ἀνοικοδόμησις, με εὐρεία ἐξουσιοδότησις (ambassador-at-large). Ζήτησε μάλιστα ἀπὸ τὸν Ἀγνίδην να βολιδοσκοπήσῃ σχετικὰ τὸν Βαρβαρέσο, χωρὶς να ἀποκαλύψῃ τὴν προέλευσις τῆς πρότασις. Ταυτόχρονα, ἔσπευσε να διερευνήσῃ τὴν προθυμίαν του Μαντζαβίνου να ἀναλάβῃ τὸ Υπουργεῖο Οικονομικῶν.³⁶

Οἱ παρασκηνιακὲς ζυμώσεις διάρκεσαν περίπου ἕναν μῆνα. Ὁ Ἀγνίδης συνομιλοῦσε τακτικὰ με τὸν Βαρβαρέσο και προλείπει τὸ ἔδαφος, ἐνῶ τηλεγραφοῦσε στὸν Τσουδερό να δείξῃ υπομονὴ «ολίγας ἀκόμη ἡμέρας» και να ἀποτρέψῃ τυχόν μονομερὴ πρωτοβουλία ἀπὸ τὸ Κάιρο, «αφῆνοντες ταύτην [...] εἰς ἐνδιαφερόμενον, ὅστις συνεπὴς εἰς ἐπανειλημμένας δηλώσεις του ὅτι δεν θα παραμείνῃ [εἰς τοὺς] κόλπους [τῆς] Κυβερνήσεως, βεβαίως θα τὴν λάβῃ, ἀφοῦ ὡς γνωρίζετε εἶχε δεχθῇ ἀποσύρῃ παραίτησίν του ἐπιμόνῳ συστάσει υμῶν τε και ἄλλων φίλων ὡς και αὐτῶν τῶν Βρεττανῶν φίλων μας».³⁷

Ἐν τέλει, στὶς 4 Ἰουνίου 1943, ὁ Βαρβαρέσος ἐπανήλθε στὴ διαφωνία του με τὴν κυβερνητικὴ πολιτικὴ και υπέβαλε γιὰ δευτέρη φορά τὴν παραίτησή του, ἐτοί ὥστε

³⁵ Τηλ/μα 1276, Τσουδερός πρὸς Ἀγνίδην, 11.5.1943, στὸ ΔΙΑΥΕ ΚΥ-Φάκελος 13.1.1 (1943).

³⁶ Βλ. τηλ/μα 925, Τσουδερός πρὸς Ἀγνίδην, 6.5.1943, στὸ ΔΙΑΥΕ ΚΥ-Φάκελος 13.1.1 (1943). Σὲ υστερόγραφο προσωπικῆς ἐπιστολῆς πρὸς τὸν Μαντζαβίνο, στὴ διάρκεια τῆς κρίσεως, ὁ Τσουδερός εἶχε προειδοποιήσει τὸν Ὑποδιοικητὴ, γράφοντάς του: «εἰμὶ βέβαιος ὅτι ἐάν χρειασθῶ, διὰ τὴν πατρίδα, τὰς υπηρεσίας σου ὅτι δεν θα μου τὰς ἀρνήθῃς. Πιστεύω να βλέπῃς σαφέστερα» – βλ. χειρόγραφη ἐπιστολή Τσουδεροῦ πρὸς Μαντζαβίνο, 10.4.1943, στὸ ΙΑΤΕ-Α5S1Y10F19.

³⁷ Βλ. τηλ/μα 1258, Ἀγνίδης πρὸς Τσουδερό, 7.5.1943· Τσουδερό πρὸς Ἀγνίδην, 9.5.1943· τηλ/μα 1278, Ἀγνίδης πρὸς Τσουδερό, 10.5.1943· τηλ/μα 1276, Τσουδερός πρὸς Ἀγνίδην, 11.5.1943· τηλ/μα Ἀγνίδης πρὸς Τσουδερό, 25.5.1943· τηλ/μα 1440, Τσουδερός πρὸς Ἀγνίδην, 27.5.1943· Ἀγνίδης πρὸς Τσουδερό, 31.5.1943, ὅλα στὸ ΔΙΑΥΕ ΚΥ-Φάκελος 13.1.1 (1943). Τὸ ἀπόσπασμα που παρατίθεται προέρχεται ἀπὸ τὸ τηλ/μα τῆς 25.5.1943.

«να λήξῃ ἡ δημιουργηθεῖσα ἐκκρεμότης, τῆς ὁποίας ἡ παράτασις οὐδένα πλέον ἐξυπηρετεῖ σκοπόν».³⁸ Ἡ ἀπάντησις τοῦ Τσουδεροῦ δεν ἀργήσε να ἐρθῇ:

«Γνωρίζω ὅτι ἀπὸ μνηνών ἡ συνεργασία μας εἶχε καταστῇ σχεδὸν ἀδύνατος καίτοι ἡ προσωπικὴ φιλία και ἀμοιβαία ἐκτίμησις παρέμενεν ἀκεραία. Πὼς περιπλάκυσαν τὰ πράγματα μέχρι τοῦ σημείου αὐτοῦ ἀγνοῶ, οὔτε πρόκειται σήμερον να κάμωμεν διάγνωσιν. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅμως αὐτὸ ἡ παραίτησίς σας, ἡ ὁποία φαίνεται να τερματίζει μιαν τόσο δύσκολον κατάστασιν, με κάνει ν' ἀναμνησκόμαι μόνον τὸ γόνιμον μέρος τῆς συνεργασίας μας, τὸ ὁποῖον εἶχε εὐεργετικὰς διὰ τὰ ἐθνικὰ συμφέροντα συνεπειάς. Τὰ ἐλαττώματά μας μεν συνεκρούοντο, ἀλλὰ τὰ προτερήματα τοῦ ἐνὸς συνεπλήρουν τὰ προτερήματα τοῦ ἄλλου. Ἐντεύθεν μου γεννῶνται αἱ κατωτέρω ἐιλικρινεῖς σκέψεις τὰς ὁποίας θέτω ὑπ' ὄψιν σας. Ἡ συνεργασία μας δεόν να συνεχισθῇ ὑπὸ ἄλλην μορφήν. Δεν εἶναι ἀνάγκη να συμμετέχωμεν ἀμφότεροι τῆς Κυβερνήσεως διὰ να εἴμεθα χρήσιμοι εἰς τὸν Ἐθνικὸν Ἀγῶνα».³⁹

Στὴ συνέχεια τοῦ τηλεγραφήματος ὁ Πρωθυπουργὸς πρότεινε στὸν Βαρβαρέσο να ἀναλάβῃ τὴ θέση τοῦ πληρεξούσιου ἀντιπροσώπου τῆς κυβερνήσεως γιὰ οικονομικὰ ζητήματα. Παράλληλα, τὸν ρωτοῦσε γιὰ τὸν καταλληλότερο διάδοχό του στὸ Υπουργεῖο, ἐφόσον ὁ Μαντζαβίνος φαίνεταν ἀπρόθυμος να ἐπωμιστεῖ τὴν εὐθύνη.

Στις 10 Ἰουνίου 1943, ὁ Βαρβαρέσος ἀποδέχθηκε τὴν πρότασις τοῦ Πρωθυπουργοῦ:

«Τὰ αἰσθήματά σας ταυτίζονται πρὸς τὰ ἰδικά μου. Νομίζω ὅτι ὅταν ὁδηγὸς τῶν πράξεων εἶναι τὸ καθήκον και ἡ πρόθεσις ἐξυπηρετήσεως τῶν ἐθνικῶν συμφερόντων, ἡ διαφωνία ἐπὶ ζητημάτων ἀρχῶν, ἔστω και θεμελιωδῶν, οὔτε τὴν ἀμοιβαίαν ἐκτίμησιν ἐπηρεάζει, οὔτε τὴν συνέχισιν τῆς συνεργασίας ἀποκλείει. Μάλιστα, ὑπὸ τὰς σημερινὰς συνθήκας οὐδεὶς δικαιούται ἀρνηθῇ να παράσχῃ εἰς τὴν χώραν τὰς υπηρεσίας ας δύναται».⁴⁰

Συνεννοούμενος με τὸν Ὑποδιοικητὴ του, ὁ Βαρβαρέσος πρότεινε τὴν ἀνάληψιν τοῦ Υπουργεῖο Οικονομικῶν ἀπὸ τὸν Τσουδερό, με Ὑφυπουργὸ τὸν Μαντζαβίνο. Ἐπτά μέρες ἀργότερα, τὸ Υπουργικὸ Συμβούλιον στὸ Κάιρο τὸν διορίζε «πληρεξούσιον Ὑπουργὸ πρώτης τάξεως με τὸν τίτλον Ambassadeur» και τοῦ ἀνέθετε τὴ διαχείρισιν «τῶν οικονομικῶν ζητημάτων τῆς ημετέρας χώρας ἐν Ἡνωμέναις Πολιτείαις και ἐν Μεγάλῃ Βρετανίᾳ και [τῇ] ἀντιπροσωπείᾳ τοῦ κράτους εἰς τὰς οικονομικὰς

³⁸ Τηλ/μα Βαρβαρέσου πρὸς Τσουδερό, 4.6.1943, στὸ ΙΑΤΕ-Α4S1Y1F39/25.

³⁹ Τηλ/μα 1746, Τσουδερός πρὸς Βαρβαρέσο, 7.6.1943, στὸ ΑΤ, Ἀποστολή Ε, Φάκελος 4, Τεκμήριο 23.

⁴⁰ Βαρβαρέσος πρὸς Τσουδερό, 10.6.1943, στὸ ΙΑΤΕ-Α4S1Y1F39/27.

και άλλας παρεμφερείς διασκέψεις». ⁴¹ Η είδηση τον βρήκε στην άλλη μεριά του Ατλαντικού, όπου συμμετείχε στις προκαταρκτικές συζητήσεις που θα οδηγούσαν – λίγους μήνες αργότερα – στην ίδρυση της UNRRA (βλ. επόμενο κεφάλαιο). Η θητεία του ως ειδικού απεσταλμένου είχε ήδη ξεκινήσει.

Οι δύο φίλοι

Η απομάκρυνση του Βαρβαρέσου από την κυβέρνηση μπορεί να έλυσε το πολιτικό πρόβλημα, δεν αποκατέστησε όμως και τη συνεργασία του με τον Πρωθυπουργό. Τους επόμενους μήνες τα νεύρα παρέμειναν τεταμένα, ενώ τον Οκτώβριο ξέσπασε νέα, οξεία αντιπαράθεση.

Αφορμή υπήρξε η πρωτοβουλία του Τσουδερού να ζητήσει από το Υποκατάστημα της Τράπεζας της Ελλάδος στη Σάμο, η οποία είχε απελευθερωθεί προσωρινά μετά τη συνθηκολόγηση της Ιταλίας, να χορηγήσει τραπεζογραμμάτια στη βρετανική στρατιωτική διοίκηση με χρέωση του Δημόσιου. ⁴² Η παράκαμψη της Διοίκησης – και μάλιστα σε μια συγκυρία που η Τράπεζα διαπραγματευόταν στο Λονδίνο τον τρόπο χρηματοδότησης των δαπανών των συμμαχικών δυνάμεων που θα συμμετείχαν στην απελευθέρωση της χώρας (βλ. κεφάλαιο 8) – προκάλεσε την οργή του Βαρβαρέσου. Χώρια που η παροχή προκαταβολών στο Δημόσιο χωρίς προηγούμενη συμφωνία αποτελούσε ανάθεμα για κάθε κεντρικό τραπεζίτη. Έτσι, ο Διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος έσπευσε να υπενθυμίσει στον Πρωθυπουργό:

«Είμαι βέβαιος ότι συμφωνείτε ότι έκδοσις απ' ευθείας εντολών παρ' Υπουργού Οικονομικών προς Υποκαταστήματα Τραπεζών δεν είναι σύμφωνος προς τον Νόμον και το Καταστατικόν και είναι λίαν επικίνδυνος και διά τον υπάλληλον και διά την Τράπεζαν και διά το Δημόσιον». ⁴³

Ο Τσουδερός από τη μεριά του δεν είχε όρεξη για μαθήματα νομικής. Με αρκετή ειρωνεία, και αφού ευχαρίστησε τον Διοικητή «διά τας υποδείξεις» του, έσπευσε να του ανταποδώσει το διδακτικό ύφος:

«Θα αρνηθίτε εις μίαν τόσοον κρίσιμον εθνικώς στιγμήν να πιστώσπετε Δημόσιον και αν ακόμη δεν υπήρχε υπογεγραμμένη συμφωνία; Είμαι βέβαιος ότι μέτρον σας τούτο είναι αρκετά σκληρόν ως προς Ελληνικόν Δημόσιον εν

41 Τηλ/μα 1375, Διαμαντόπουλος προς Βαρβαρέσο, 22.6.1943, στο ΔΙΑΥΕ ΚΥ-Φάκελος 13.1.1 (1943).

42 Τηλ/μα 8054, Τσουδερός προς Τράπεζα της Ελλάδος, 16.10.1943, στο ΙΑΤΕ-Α4S1Y1F2/19.

43 Τηλ/μα 43, Βαρβαρέσος προς Τσουδερό, 20.10.1943, στο ΙΑΤΕ-Α4S1Y1F4/18.

εξορία. [...] Θέλετε να μου επιτρέψετε μίαν φιλικήν συμβουλήν και ιδίως εν η περιπτώσει δεν είμαι εγώ Υπουργός Οικονομικών; Μη δεικνύετε τόσην δυσπιστίαν εις το Δημόσιον εις τοιαύτας περιστάσεις και μη συνθλίβετε και τους Υπουργούς. Αυτά εις μίαν στιγμήν κοπώσεως και νευρώσεως δύνανται να προκαλέσουν δυσχερείας». ⁴⁴

Ταυτόχρονα τηλεγραφούσε στον Μαντζαβίνο ότι το ποτήρι ξεχείλισε και ο ίδιος ήταν έτοιμος – αν ο Βαρβαρέσος επέμενε – να λύσει το πρόβλημα με αναγκαστικό νόμο: «Δεν θέλω να είμαι εγώ εκείνος όστις κάμη αυτήν την αρχήν. Ταύτα έχπε υπ' όψιν σας αλλά με υποχρεώνετε να μη του είππετε ότι σας επηλεγράφησα ίνα μη νομίση ως συνήθως ότι κάμνω μανούβρας [-] η μόνη ικανότης που μου αναγνωρίζει». ⁴⁵

Η πυροσβεστική μεσολάβηση του Μαντζαβίνου, που πήρε το μέρος του Διοικητή του, φαίνεται να αποφόρτισε το κλίμα· ο Τσουδερός παραδέχθηκε στον Υφυπουργό Οικονομικών πως το τηλεγράφημά του ήταν «κακοδιατυπωμένο», αλλά η στάση του Βαρβαρέσου όλον αυτόν τον καιρό «θα είχε θίξη και την πλέον γαϊδουρινήν φιλοτιμίαν». ⁴⁶ Ευτυχώς ο Βαρβαρέσος είχε μόλις αναχωρήσει για τις ΗΠΑ και ο Μαντζαβίνος προτίμησε να μην προωθήσει τη συγκεκριμένη αλληλογραφία στην Ουάσιγκτον. Όταν ο Βαρβαρέσος επέστρεψε στο Λονδίνο και διάβασε την απάντηση Τσουδερού, είχαν πια περάσει δύο μήνες:

«Επανελθών εξ Αμερικής έλαβον γνώσιν μόλις σήμερον υμετέρου [τηλεγραφήματος] 8251. Μοι προκάλεσεν αίσθημα βαθείας αποκαρδιώσεως, δι' ο απέχω να απαντήσω». ⁴⁷

Η κρίση δημιούργησε βαθύ ρήγμα στη σχέση των δύο φίλων. Τα επόμενα χρόνια οι επαφές τους παρέμειναν τυπικές, ενώ, μετά την Απελευθέρωση, ο Βαρβαρέσος δεν δίστασε να επικρίνει τον Τσουδερό για την πολιτική των κυβερνήσεων στις οποίες θα συμμετείχε (βλ. κεφάλαιο 12). Με τα χρόνια, οι δύο άνδρες αποκατέστησαν τη μεταξύ τους επικοινωνία – ίσως και ένα μέρος της φιλίας τους. Η πληγή που άνοιξε το 1943, ωστόσο, δεν επουλώθηκε ποτέ.

Έτσι, η διετία 1941-43 αποτέλεσε το κύκνειο άσμα μιας ιδιαίτερα επιτυχημένης συνεργασίας, που γεννήθηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1920 στους κόλπους της

44 Τηλ/μα 8251, Τσουδερός προς Βαρβαρέσο, 23.10.1943, στο ΙΑΤΕ-Α5S1Y10F22.

45 Τηλ/μα 8283, Τσουδερός προς Μαντζαβίνο, 23.10.1943, στο ΙΑΤΕ-Α5S1Y10F22.

46 Χειρόγραφη επιστολή Τσουδερού προς Μαντζαβίνο, 2.12.1943, στο ΙΑΤΕ-Α5S1Y10F19. Η τηλεγραφική αλληλογραφία μεταξύ Τσουδερού και Μαντζαβίνου για το ζήτημα της Σάμου βρίσκεται στο ΙΑΤΕ-Α5S1Y10F22.

47 Τηλ/μα 53, Βαρβαρέσος προς Τσουδερό, 21.12.1943, στο προσωπικό αρχείο Κώστα Παπαχρυσάνθου.

Εθνικής Τράπεζας και καρποφόρησε στην Τράπεζα της Ελλάδος. Ο Τσουδερός είχε δίκιο όταν έγραφε πως, ενώ τα ελαττώματά τους συγκρούονταν, τα προτερήματά τους αλληλοσυμπληρώνονταν. Οι γνώσεις, το ταλέντο και η εργατικότητα του Βαρβαρέσου προσέδιδαν κύρος στη γνώμη του και τον καθιστούσαν πολύτιμο σύμμαχο σε κάθε διαπραγμάτευση. Ταυτόχρονα, η επιφύλαξη με την οποία ο ίδιος αντιμετώπιζε την πολιτική, σε συνδυασμό με την εντιμότητα και την ειλικρίνειά του, εξασφάλιζαν στον φιλόπομπο Τσουδερό έναν αξιόπιστο συνεργάτη.

Ο Τσουδερός από την πλευρά του απάλυνε την ακαδημαϊκή ακαμψία του φίλου του, χωρίς ούτε να απλουστεύει, ούτε να παρανοεί τα υποκείμενα οικονομικά ζητήματα. Πέραν τούτου, η πολιτική του οξυδέρκεια και η ικανότητά του να ελίσσεται στο ευμετάβλητο ελληνικό πολιτικό τοπίο, προστάτευαν την κυβέρνηση – και παλιότερα την Τράπεζα – από διάφορες κακοτοπιές, δημιουργώντας έτσι το περιθώριο μέσα στο οποίο ο Βαρβαρέσος μπορούσε να αναπτύξει τη δράση του. Σε τελική ανάλυση, ο Τσουδερός ήταν ο αρχιτέκτονας του πολιτικού ελιγμού, μέσω του οποίου ο απερχόμενος Υπουργός Οικονομικών μπόρεσε να συνεχίσει το έργο του και εκτός κυβέρνησης, χωρίς να πρέπει πλέον να συμμετάσχει στις πολιτικές «μιανούβρες» της Μέσης Ανατολής. Αν το ζήτημα είχε μείνει στα χέρια του Βαρβαρέσου και των πολιτικών του εχθρών, η έξοδός του από την κυβέρνηση το 1943 θα είχε υπάρξει πολύ πιο βίαιη. Όπως έλεγε ο Τσουδερός, χαριτολογώντας, «έχει και τα καλά του να είσαι πολιτικάντης»!⁴⁸

Δ. Επίλογος

Οι εξόριστες ελληνικές κυβερνήσεις αποτέλεσαν μια ιδιότυπη μεταπολιτευτική αφετηρία: για πρώτη φορά από το 1936, στελέχη προερχόμενα από αντίπαλα στρατόπεδα του Εθνικού Διχασμού κλήθηκαν να συνεργαστούν σε ένα κοινό πολιτικό σχήμα. Παρά τις προσδοκίες του Βαρβαρέσου, οι παλαιοκομματικές έριδες δεν άργησαν να αναζωπυρωθούν, το πολιτειακό ζήτημα αναμοχλεύθηκε και ο στρατός βρέθηκε ανακατεμένος στο μικροπολιτικό παιχνίδι. Το ζητούμενο δεν ήταν ο έλεγχος της εξόριστης κυβέρνησης αυτής καθεαυτήν, αλλά η εξασφάλιση μιας καλύτερης θέσης στη μεταπολεμική πολιτική σκακιέρα. Υπό αυτές τις συνθήκες, ούτε ο ρόλος του θρόνου ούτε η ενότητα του αστικού πολιτικού χώρου ήταν εξασφαλισμένες. Αυτό που ώθησε τελικά τις αστικές δυνάμεις σε μια – έστω και διστακτική – συνεργασία ήταν η σταδιακή άνοδος του ΕΑΜ και η απειλή που αντιπροσώπευε για τον παραδοσιακό

πολιτικό χώρο. Η κλιμάκωση των ένοπλων συγκρούσεων μεταξύ αντάρτικων ομάδων, στα τέλη του 1943, αποτέλεσε την πρώτη σοβαρή προειδοποίηση για την ισχύ που είχε αποκτήσει πλέον το ΕΑΜ και προκάλεσε τη μεταστροφή του βρετανικού παράγοντα, που άρχισε να εξετάζει με μεγαλύτερη ευμένεια τον διορισμό του αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού ως αντιβασιλέα (Χατζηβασιλείου, 2000: 80). Λίγο αργότερα, το κίνημα στη Μέση Ανατολή άλλαξε ριζικά το πολιτικό σκηνικό και οδήγησε στη συσπείρωση των αστικών κομμάτων εν όψει του Συνεδρίου του Λιβάνου.

Από το Λονδίνο, ο Βαρβαρέσος παρακολουθούσε με πικρία τις εξελίξεις στην Ελλάδα και τη Μέση Ανατολή. Ο σχηματισμός της κυβέρνησης εθνικής ενότητας του Γεωργίου Παπανδρέου φάνηκε προσωρινά να προσφέρει την αντιπροσωπευτική λύση που επιζητούσε – έστω και με περιεχόμενο διαφορετικό από αυτό που της είχε δώσει ο ίδιος στη διάρκεια της κυβερνητικής κρίσης του 1943. Έτσι, στις 14 Ιουνίου 1944, έσπευσε να στείλει συγχαρητήριο τηλεγράφημα και θερμές ευχές στον Παπανδρέου «επί καταρτήσεως Εθνικής Κυβερνήσεως».⁴⁹ Λίγες ημέρες αργότερα βρέθηκε στην Αμερική για να συμμετάσχει στις προετοιμασίες του συνεδρίου του Bretton Woods. Ο ρόλος του «ειδικού απεσταλμένου» της κυβέρνησης για οικονομικά ζητήματα τον είχε φέρει στο επίκεντρο των σχεδίων για τον μεταπολεμικό κόσμο.

48 Χειρόγραφη επιστολή Τσουδερού προς Μαντζαβίνο, 2.12.1943, στο IATE-A5S1Y10F19.

49 Τηλ/μα 61, Βαρβαρέσος προς Παπανδρέου, 14.6.1944, στο IATE-A4S1Y1F3/27· το χειρόγραφο του ίδιου τηλεγραφήματος, στο IATE-A4S1Y1F5/6.

Σχέδια για τον μεταπολεμικό κόσμο

Πολλοί που έζησαν τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο – μεταξύ των οποίων και ο Βαρβαρέσος – μοιράζονταν τις αναμνήσεις και τις εμπειρίες από τον προηγούμενο πόλεμο και τα ταραγμένα χρόνια του Μεσοπολέμου. Για τους περισσότερους, το πρόταγμα της επόμενης μέρας ήταν ξεκάθαρο: να μην ξαναγίνουν τα ίδια λάθη.

Τα λάθη αυτά δεν ήταν λίγα. Ήταν ο αμερικανικός απομονωτισμός, η απροθυμία των ΗΠΑ να διαδεχθούν τη Βρετανία στον ρόλο του ρυθμιστή του παγκόσμιου συστήματος· ήταν η συνακόλουθη αδυναμία της Κοινωνίας των Εθνών να διαχειριστεί τις εντάσεις του μεσοπολεμικού κόσμου· ήταν η συνθήκη των Βερσαλλιών και οι πολιτικές και οικονομικές της συνέπειες, που είχαν γεννήσει πολλές από αυτές τις εντάσεις. Το μεγαλύτερο λάθος ίσως ήταν η προσπάθεια επιστροφής σε έναν κόσμο που είχε χαθεί οριστικά το 1914. Στο οικονομικό πεδίο, αυτή εκδηλώθηκε με την αγωγή της αποκατάστασης του κανόνα του χρυσού, που με τη σειρά του θα επέτρεπε – αυτό ήταν τουλάχιστον το σκεπτικό – στις αγορές να λειτουργήσουν αποτελεσματικά και να διοχετεύσουν τα προϊόντα και τα κεφάλαια εκεί που χρειάζονταν για την ανασυγκρότηση. Πόσο εσφαλμένη ήταν αυτή η άποψη φάνηκε ξεκάθαρα μετά την κρίση του 1929.

Μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο κανείς δεν συζητούσε για επιστροφή στο 1938. Οι συζητήσεις μάλιστα ξεκίνησαν πολύ νωρίτερα, στη διάρκεια ακόμα του πολέμου, οπότε και διαμορφώθηκαν πολλά από τα μεταπολεμικά οικονομικά σχέδια. Κάποια από αυτά ήταν βραχυχρόνια: καταπιάνονταν με τον επισιτισμό, την αποκατάσταση των προσφύγων και την ανασυγκρότηση των οικονομιών. Άλλα ήταν πιο μακροχρόνια και αφορούσαν τους κανόνες που θα ίσχυαν στις ισοτιμίες και τις διεθνείς συναλλαγές μετά την ανασυγκρότηση της παγκόσμιας οικονομίας.

Η περίφημη UNRRA, που επιφορτίστηκε με την προμήθεια των απελευθερωμένων πληθυσμών με στοιχειώδη τρόφιμα και πρώτες ύλες, αποτέλεσε τη σημαντικότερη

βραχυχρόνια πρωτοβουλία που γεννήθηκε τα χρόνια του πολέμου.¹ Στο άλλο άκρο, το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (ΔΝΤ) ήταν προσανατολισμένο στη λειτουργία των αγορών συναλλάγματος και την εξισορρόπηση των διεθνών συναλλαγών. Από τη μεριά της, η Παγκόσμια Τράπεζα φιλοδοξούσε να χρηματοδοτήσει τόσο τη βραχυχρόνια ανοικοδόμηση όσο και τη μακροχρόνια ανάπτυξη, βρέθηκε όμως εξ αρχής με ελάχιστα μέσα σε σχέση με τις διαστάσεις του προβλήματος. Μια σειρά από άλλες πρωτοβουλίες στέφθηκαν με μεγαλύτερη ή μικρότερη επιτυχία, με γνωστότερη ίσως την ατυχή προσπάθεια σύστασης ενός Διεθνούς Οργανισμού Εμπορίου (ΙΤΟ), την οποία διαδέχθηκε η Γενική Συμφωνία Δασμών και Εμπορίου (GATT) (Penrose, 1953: 349ff).

Σε όλη τη διάρκεια του πολέμου, ο Βαρβαρέσος ήταν ο βασικός εκπρόσωπος της Ελλάδας σε αυτές τις συζητήσεις, με τις οποίες καταπιάνεται το κεφάλαιο που ακολουθεί.

Α. Βραχυχρόνια σχέδια: περίθαλψη & αποκατάσταση

Οι συζητήσεις για τον επισιτισμό και τη μεταπολεμική βοήθεια ξεκίνησαν νωρίς – πριν ακόμα η Ελλάδα εμπλακεί στον πόλεμο. Τον Αύγουστο του 1940, ο Churchill υποσχόταν στους λαούς της Ευρώπης από το βήμα της Βουλής των Κοινοτήτων ότι:

*«Θα κάνουμε ό,τι μπορούμε για να ενθαρρύνουμε τον σχηματισμό αποθεμάτων τροφίμων σε όλον τον κόσμο, έτσι ώστε να βρίσκεται πάντα μπροστά στα μάτια των λαών της Ευρώπης, συμπεριλαμβανομένων – το λέω επίτηδες – των λαών της Γερμανίας και της Αυστρίας, η βεβαιότητα ότι η συντριβή της ναζιστικής δύναμης θα τους εξασφαλίσει άμεσα τρόφιμα, ελευθερία και ειρήνη».*²

Εκτός από τη ρητορική δεινότητα του Churchill, τον καιρό εκείνο η Βρετανία δεν μπορούσε να προσφέρει σχεδόν τίποτα: το Λονδίνο βομβαρδιζόταν καθημερινά, ενώ τα όποια πλεονάσματα τροφίμων βρίσκονταν στην αμερικανική ήπειρο, όπου κυριαρχούσε το δολάριο (Leith-Ross, 1968: 289). Τα πράγματα όμως άλλαξαν μετά την προσχώρηση της Ρωσίας και κυρίως των Ηνωμένων Πολιτειών στο συμμαχικό στρατόπεδο.

Η προετοιμασία για τις μεταπολεμικές προμήθειες τροφίμων και βασικών αγαθών είναι μια από τις λίγες ευχάριστες καινοτομίες του Δευτέρου Παγκοσμίου συγκριτικά

με τον προηγούμενο πόλεμο, όπου η απουσία σχεδιασμού, ο ανταγωνισμός μεταξύ χωρών και η ασυντόνιστη δράση επιμέρους υπηρεσιών οδήγησε σε σημαντικές καθυστερήσεις, σπατάλες και αστοχίες, που πολλαπλασίασαν τα θύματα των στερήσεων, του λιμού και των επιδημιών (Reinisch, 2008: 375ff).

Οι μνήμες των σφαλμάτων του 1918 δεν ήταν βέβαια αρκετές για να αλλάξουν την πολιτική των συμμάχων. Σε αυτό συνέβαλαν και άλλοι παράγοντες, όπως οι στόχοι της προπαγάνδας στις κατεχόμενες χώρες, η επιθυμία να κατευναστούν όσοι ασκούσαν κριτική στον ναυτικό αποκλεισμό (και τις στερήσεις που προκαλούσε), η ανάγκη συντονισμού ετερόκλητων ανθρωπιστικών οργανώσεων και ο μεγάλος αριθμός των προσφύγων και εκτοπισμένων (Fox, 1950). Ακόμα περισσότερο ίσως συνέβαλε η γενικότερη πίστη στον κρατικό σχεδιασμό της οικονομίας που καλλιεργήθηκε την περίοδο του πολέμου (Shephard, 2008).

Διασυμμαχική Επιτροπή Μεταπολεμικών Αναγκών (Επιτροπή Leith-Ross)

Το πρωί της 24ης Σεπτεμβρίου 1941 – δύο μόλις μέρες μετά την άφιξή τους στην Αγγλία – οι Τσουδερός και Βαρβαρέσος πέρασαν την είσοδο του ανακτόρου του Αγ. Ιακώβου για να συναντήσουν τους εκπροσώπους των άλλων συμμάχων και να συνυπογράψουν τη Χάρτα του Ατλαντικού, ένα από τα πιο εμβληματικά κείμενα του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, που συμπύκνωνε πολλές από τις θεμελιώδεις αρχές για τη συγκρότηση του μεταπολεμικού κόσμου (Τσουδερός, 1950: 160).

Μεταξύ των επιμέρους θεμάτων που συζητήθηκαν στη διάσκεψη ήταν και ο σχεδιασμός της κάλυψης των μεταπολεμικών αναγκών. Αφορμή για τη συναφή πρωτοβουλία ήταν το γεγονός ότι κάποιες από τις εξόριστες κυβερνήσεις, όπως η ολλανδική και η νορβηγική, είχαν ήδη στείλει αποστολές στη Νότιο Αμερική για να εξασφαλίσουν μεταπολεμικές προμήθειες (Acheson, 1970 [1969]: 65ff). Έτσι διαφαινόταν ο κίνδυνος να διατεθούν αλλού πόροι από τη συμμαχική προσπάθεια και να ανατιμηθούν διάφορα αγαθά λόγω των ανταγωνιστικών παραγγελιών επιμέρους συμμάχων.

Για να αποφευχθεί κάτι τέτοιο, η διάσκεψη αποφάσισε ότι η κύρια επισιτιστική ευθύνη θα παρέμενε στις επιμέρους κυβερνήσεις, ξεκαθαρίζοντας ωστόσο ότι η εξασφάλιση τροφίμων, πρώτων υλών και άλλων βασικών αγαθών αποτελούσε κοινό συμμαχικό σκοπό και απαιτούσε «*συντονισμό των σχεδίων και ενεργειών*» (Woodbridge, 1950: 9-10· Τσουδερός, 1950: 161ff). Προς την κατεύθυνση αυτή

¹ United Nations Relief and Rehabilitation Administration· στα ελληνικά μεταφραζόταν συνήθως ως «Οργανισμός Περιθάλψεως και Αποκαταστάσεως των Ηνωμένων Εθνών», όλοι όμως την έλεγαν ΟΥΝΡΑ.

² House of Commons, 20 Αυγούστου 1940, σελ. 1162, όπως παρατίθεται στο Steinert (2008: 422).

δημιουργήθηκε η Διασυμμαχική Επιτροπή Μεταπολεμικών Αναγκών (Inter-Allied Committee on Post-War Requirements). Στόχος της Επιτροπής, που έμεινε γνωστή κυρίως από το όνομα του προέδρου της και βετεράνου του Treasury, Sir Frederick Leith-Ross, ήταν η εκτίμηση των μεταπολεμικών αναγκών των κατεχόμενων χωρών σε βασικά αγαθά. Με άλλα λόγια, η Επιτροπή καλείτο να προσδιορίσει τι θα χρειαζόνταν οι κατεχόμενες χώρες μετά την Απελευθέρωση. Από την άλλη, η διερεύνηση της διαθεσιμότητας των προμηθειών ή των μέσων μεταφοράς τους, καθώς και του τρόπου χρηματοδότησης του εγχειρήματος, παρέμεινε εκτός των αρμοδιοτήτων της, περιορίζοντας έτσι και τη χρησιμότητα των συμπερασμάτων της.

Εντούτοις, η Επιτροπή Leith-Ross αποτέλεσε το βασικό πλαίσιο συνεργασίας της Βρετανίας και των εξόριστων κυβερνήσεων για τον υπολογισμό των μεταπολεμικών αναγκών. Τον ενάμιση χρόνο που μεσολάβησε από τη Διάσκεψη στο ανάκτορο του Αγ. Ιακώβου έως τον Ιούνιο του 1943, οπότε και η Επιτροπή υπέβαλε την τελική της έκθεση στους συμμάχους, δραστηριοποιήθηκαν 44 επιτροπές και υποεπιτροπές και συντάχθηκαν εκατοντάδες μελέτες για θέματα όπως η καταπολέμηση των ασθενειών, οι ανάγκες σε ρουχισμό και οι επισιτιστικές ανάγκες επιμέρους χωρών για το πρώτο μεταπολεμικό εξάμηνο.³ Οι εκτιμήσεις των επιμέρους χωρών συγκεντρώνονταν και διασταυρώνονταν από το Συμμαχικό Γραφείο Μεταπολεμικών Αναγκών (Allied Post-War Requirements Office), μια ειδική υπηρεσία του Board of Trade που στελεχωνόταν από Βρετανούς γραφειοκράτες.

Την ελληνική εκπροσώπηση στην Επιτροπή Leith-Ross ανέλαβε ο Βαρβαρέσος. Στον πυρήνα των εργασιών της βρέθηκε ο τεχνικός προσδιορισμός των αναγκών εισαγωγών κάθε χώρας. Αυτός προϋπέθετε: *πρώτον*, την υιοθέτηση κοινών στόχων για το επίπεδο κατανάλωσης που θα έπρεπε να εξασφαλιστεί μεταπολεμικά και *δεύτερον*, τη στατιστική αποτύπωση της εγχώριας παραγωγής και των εκάστοτε διαθέσιμων πόρων. Από τη διαφορά μεταξύ του στόχου κατανάλωσης και της εγχώριας παραγωγής θα προέκυπταν οι εισαγωγικές ανάγκες κάθε χώρας.⁴

Τίποτα από τα παραπάνω δεν ήταν εύκολο. Οι πλουσιότερες χώρες ήθελαν οι στόχοι να εκφραστούν ως ποσοστά της προπολεμικής κατανάλωσης, διατηρώντας έτσι τις

ανισότητες και συμπιέζοντας την κατανάλωση σε φτωχές χώρες όπως η Ελλάδα. Ο Βαρβαρέσος πέτυχε την υιοθέτηση ενός κοινού θερμιδικού στόχου για όλες τις χώρες· δυστυχώς, ο στόχος αυτός αποδείχθηκε ιδιαίτερα φιλόδοξος σε σχέση με τους πόρους με τους οποίους βρέθηκε να έχει τελικά στη διάθεσή της η UNRRA, με αποτέλεσμα οι εκτιμήσεις της Επιτροπής Leith-Ross να χάσουν τελικά το νόημά τους.

Παράλληλα, οι Βρετανοί αμφισβητούσαν τους υπολογισμούς των εξόριστων κυβερνήσεων για την παραγωγή των χωρών τους, θεωρώντας τους υπερβολικά απαισιόδοξους. Αντιμέτωπος με ένα κατ' ουσίαν εμπειρικό ερώτημα, ο Βαρβαρέσος βρέθηκε στο στοιχείο του. Αξιοποιώντας τις μελέτες του Ανωτάτου Οικονομικού Συμβουλίου που εξασφάλισε από τη βιβλιοθήκη της Οξφόρδης, τις εκθέσεις του Ερυθρού Σταυρού, διάφορες διπλωματικές εκθέσεις με πληροφορίες από την κατεχόμενη Ελλάδα και όσες επίσημες στατιστικές μπόρεσε να συλλέξει, η ελληνική πλευρά προχώρησε στην κατάρτιση δεκάδων εκθέσεων και μελετών σχετικά με την κατάσταση της οικονομίας και τις επιπτώσεις του πολέμου.⁵

Η διαπραγματευτική στρατηγική του Βαρβαρέσου, όπως την εξηγούσε ο ίδιος, συνίστατο στην αποφυγή υπερβολών και τη χρήση όσο το δυνατόν πιο αξιόπιστων και αμερόληπτων στοιχείων, έτσι ώστε να εξασφαλίζεται η αξιοπιστία των ελληνικών παρεμβάσεων. Η επιστημονική αυτή προσέγγιση – σύμφυτη άλλωστε με τον χαρακτήρα του παλιού διευθυντή στατιστικής – διαπέρασε το σύνολο των εργασιών του την περίοδο της ανασυγκρότησης και αναμφίβολα ενίσχυσε το κύρος των ελληνικών αποστολών.

Για την υποστήριξη αυτών των δραστηριοτήτων, ο Βαρβαρέσος συγκρότησε μια ολιγομελή υπηρεσία μελετών. Τα στελέχη αυτής της υπηρεσίας, μεταξύ των οποίων ήταν η Ρένα Ζαφειρίου, ο Αντώνης Μανουηλίδης και ο Δημήτρης Σουλίδης, στήριξαν τη μεταπολεμική εκπροσώπηση της χώρας στον Οργανισμό Τροφίμων και Γεωργίας (FAO) και την UNRRA. Ενδεικτική της εκτίμησης που έτρεφε ο Βαρβαρέσος για τους νέους συνεργάτες του ήταν η συχνότητα με την οποία τους ευχαριστούσε δημοσίως. Η αγάπη του για την υπηρεσία μελετών διατηρήθηκε και μετά την απομάκρυνσή του από αυτήν: το καλοκαίρι του 1946 θα απευθυνόταν με παράπονο στον Μαντζαβίνο, προτρέποντάς τον να μεσολαβήσει για την τακτοποίηση των «παιδιών» της υπηρεσίας, καταλήγοντας:

³ Βλ. Inter-Allied Committee on Post-War Requirements (1943), *Report to Allied Governments*. Χωριστοί υπολογισμοί έγιναν και για την περίοδο πριν την ανάληψη της εξουσίας από τις πολιτικές αρχές, δηλαδή την περίοδο της συμμαχικής στρατιωτικής διοίκησης.

⁴ Προφανώς η περιγραφή υπεραπλουστεύει τη λειτουργία της επιτροπής. Για λεπτομέρειες, βλ. Σμπαρούνη Αθ., *Γενική έκθεση περί του ελληνικού έργου εις τις οργανώσεις προς αρωγήν και οικονομικήν αποκατάστασιν των συμμαχικών χωρών*, 18.1.1944, στο ΑΤ, Αποστολή Β, Φάκελος 5, Τεκμήριο 24· Βαρβαρέσο προς Τσουδερό, 25.9.1943, στο ΙΑΤΕ- Α4S1Y1F30/17· Penrose (1953) και Leith-Ross (1968).

⁵ Αντίγραφα των περισσότερων μελετών σώζονται σε επτά φακέλους στο ΙΑΤΕ-Α4S1Y3, αλλά και στο ΑΤ, Αποστολή Γ, Φάκελος 11· περιλήψεις των βασικών μελετών από τον Αθ. Σμπαρούνη σώζονται στο ΑΤ, Αποστολή Β, Φάκελος 5.

«Επιτέλους πρέπει να αντιληφθώμεν ότι παρ' όλην την αδιαφορίαν και την κακομοιριά μας, δεν μπορούμεν να μένωμεν άνευ ουσιαστικής εκπροσωπήσεως εις τας διαφόρους υπηρεσίας και επιτροπάς, αι οποίαι λειτουργούν εδώ και εις τας οποίας αντιπροσωπεύονται όλα τα έθνη. Δεν μπορούμε να έχωμεν μόνον αξιώσιν να απολαύωμεν των ωφελειών από την λειτουργίαν των οργανώσεων αυτών και συγχρόνως να αδιαφορούμε διά την ύπαρξή των».⁶

Προς την UNRRA

Το γεγονός ότι η Επιτροπή Leith-Ross – πόσο μάλλον το Γραφείο Μεταπολεμικών Αναγκών – αποτελούσε κυρίως βρετανική υπόθεση, καθόριζε τα όρια των δυνατοτήτων της. Οι Σοβιετικοί αρνήθηκαν εξ αρχής να συμμετάσχουν στις εργασίες της, προτείνοντας ένα εναλλακτικό θεσμικό πλαίσιο. Οι Αμερικανοί από την πλευρά τους έστειλαν παρατηρητές στο Λονδίνο, δεν έπαψαν όμως ποτέ να αντιμετωπίζουν τα πορίσματα της Επιτροπής με καχυποψία.

Αυτό δεν σήμαινε ότι οι ΗΠΑ αδιαφορούσαν για τον σχεδιασμό της μεταπολεμικής βοήθειας. Σήμαινε όμως ότι, στη δική τους λογική, η διαχείριση της βοήθειας – όπως και η γενικότερη εξασφάλιση της μεταπολεμικής σταθερότητας – όφειλε να ανατεθεί σε έναν *διεθνή* οργανισμό που θα λειτουργούσε πρωτίστως υπό αμερικανικό έλεγχο, θα περιλάμβανε όμως τη Σοβιετική Ένωση, την Κίνα και τη Βρετανία. Άλλωστε, ήταν σαφές ότι η χώρα τους θα κατέβαλλε το μεγαλύτερο μέρος των απαιτούμενων πόρων.

Στις αρχές του 1943, ο Roosevelt προσκάλεσε τις συμμαχικές κυβερνήσεις σε διαβουλεύσεις για το ζήτημα των τροφίμων (Penrose, 1953: 116ff). Αποτέλεσμα αυτής της πρωτοβουλίας ήταν το συνέδριο του Χοτ Σπρινγκς (Hot Springs), που συνήλθε στη Βιρτζίνια των Ηνωμένων Πολιτειών μεταξύ 18 Μαΐου και 3 Ιουνίου 1943 και οδήγησε τελικά στη σύσταση του Οργανισμού Τροφίμων και Γεωργίας (FAO). Αντιπρόσωπος της Ελλάδας είχε οριστεί ο Βαρβαρέσος, τον οποίο όμως αντικατέστησε τελευταία στιγμή ο Έλληνας πρέσβης, υποστηριζόμενος από τους Ζαφειρίου και Σουλίδη. Εν μέσω της εξελισσόμενης κυβερνητικής κρίσης, ο Βαρβαρέσος προτίμησε να μείνει στο Λονδίνο, απ' όπου και έδινε οδηγίες στην ελληνική αποστολή. Άλλωστε «ήτο φανερόν ότι ουδέν το συγκεκριμένον έπρεπε να αναμένεται εκ της Διασκέψεως ταύτης, ουδέ εκ του παρ' αυτής συσταθέντος οργανισμού Διατροφής και Γεωργίας (FAO), καθ' όσον ο κύριος

σκοπός αυτών ήτο η συγκέντρωση και παροχή στοιχείων και πληροφοριών και ουχί η χορήγησις υλικής ενισχύσεως εις τα μέλη της Οργανώσεως».⁷

Για να υπάρξει κάτι το συγκεκριμένο έπρεπε να ολοκληρωθούν οι μυστικές διαπραγματεύσεις μεταξύ των ΗΠΑ, της Σοβιετικής Ένωσης, της Κίνας και της Βρετανίας, οι οποίες αφορούσαν τη δημιουργία της κατάλληλης θεσμικής φόρμουλας για τη σύσταση ενός νέου διεθνούς οργανισμού βοήθειας – της μετέπειτα UNRRA. Αυτό έγινε λίγο αργότερα, τον Ιούνιο του 1943. Ακολούθησε τρίμηνη καθυστέρηση, εξαιτίας των επιφυλάξεων που διατυπώθηκαν στο Κογκρέσο (Woodbridge, 1950: 11-14; Shephard, 2008: 411). Διάφορες χώρες άρχισαν να ανυπομονούν: το τέλος του πολέμου – μαζί και οι ανάγκες που δημιουργούσε – ήταν πλέον ορατά. Η Επιτροπή Leith-Ross είχε υποβάλει την έκθεσή της με κάθε λογής στατιστικούς υπολογισμούς, επί της ουσίας όμως ελάχιστα είχαν γίνει για να εξασφαλιστούν οι προμήθειες ή τα μέσα μεταφοράς τους. Θέλοντας να εξασφαλίσουν επαρκή αποθέματα, ορισμένες κυβερνήσεις άρχισαν να προβαίνουν σε μονομερείς ενέργειες, παραγγέλλοντας αγαθά με δικούς τους πόρους.

Οι εξελίξεις προβληματίζαν τον Βαρβαρέσο, που ανησυχούσε ότι οι συμμαχικές προετοιμασίες ήταν ανεπαρκείς, με αποτέλεσμα οι φτωχότερες χώρες να μην μπορέσουν να εξασφαλίσουν τις απαραίτητες προμήθειες. Το ταξίδι του στις ΗΠΑ, τον Ιούλιο του 1943, επαλήθευσε αυτές του τις ανησυχίες. Στο περιθώριο των συνομιλιών για τα νομοσφατικά ζητήματα της μεταπολεμικής περιόδου (βλ. παρακάτω), ο Βαρβαρέσος συναντήθηκε με τον επικεφαλής του Office for Foreign Relief and Rehabilitation Operations (OFRRO) και μετέπειτα διευθυντή της UNRRA, Herbert Lehman, από τον οποίο απέσπασε εμπιστευτικά ένα αντίγραφο του αμερικανικού σχεδίου για τη βοήθεια στην Ελλάδα.⁸ Αυτό που είδε δεν του άρεσε καθόλου: ξεκινώντας από υπεραισιόδοξες εκτιμήσεις της εγχώριας παραγωγής, το σχέδιο περιόριζε τις προβλεπόμενες εισαγωγές τροφίμων στο ήμισυ των (συντηρητικών) υπολογισμών της Επιτροπής Leith-Ross.⁹ Ήταν σαφές ότι οι Αμερικανοί όχι μόνο δεν θεωρούσαν αξιόπιστους τους υπολογισμούς της Επιτροπής, αλλά προσανατολίζονταν και προς ένα πολύ μετριοπαθέστερο πρόγραμμα βοήθειας.

⁷ Βαρβαρέσος, Κ., *Η δράσις μου εις την Διοίκσιν της Τραπεζής της Ελλάδος*, Αύγουστος 1953, σελ. 21, στο IATE-A4S2Y2F2/22. Βλ. επίσης Διαμαντόπουλο προς Βαρβαρέσο, 18.6.1943, και Βαρβαρέσο προς Σουλίδη, 5.8.1943, στο IATE-A4S1Y1F2/4 & 6.

⁸ Το Office for Foreign Relief and Rehabilitation Operations (OFRRO) αποτέλεσε μια από τις πρώτες υπηρεσίες του State Department με ευθύνη τον συντονισμό των αμερικανικών πρωτοβουλιών για την παροχή βοήθειας σε περιοχές που απελευθερώνονταν· εν αναμονή της ίδρυσης της UNRRA, η οποία απορρόφησε και μέρος του προσωπικού του, το γραφείο συγχωνεύθηκε τον Σεπτέμβριο του 1943 με άλλες υπηρεσίες και συγκρότησε τη Foreign Economic Administration (FEA) (Woodbridge, 1950: 22; Nevins, 1963).

⁹ Τηλ/μα 22443, Βαρβαρέσος προς Τσουδερό, 4.8.1943, στο IATE- A4S1Y1F31/2.

⁶ Βαρβαρέσος προς Μαντζαβίνο, 12.6.1946· πρβλ. Βαρβαρέσο προς Μαντζαβίνο, 9.11.1945, στο IATE-A5S1Y10F20.

Το ταξίδι στην Ουάσιγκτον έπαιξε καθοριστικό ρόλο στον αναπροσανατολισμό των πρωτοβουλιών του Βαρβαρέσου προς την άλλη πλευρά του Ατλαντικού, όπου και θα λαμβάνονταν στο εξής οι κυριότερες αποφάσεις για τη βοήθεια. Τον Ιούλιο του 1943, ο Βαρβαρέσος συναντήθηκε αρκετές φορές με αξιωματούχους του OFRRO και τη Συντονιστική Επιτροπή των Αμερικανικών Υπηρεσιών στην Ελλάδα, στους οποίους περιέγραψε την οικονομική κατάσταση στη χώρα, διεκδικώντας την αναθεώρηση των υπολογισμών για τις εισαγωγές και τη στενότερη συνεργασία των αμερικανικών υπηρεσιών με την ελληνική κυβέρνηση.¹⁰

Επιστρέφοντας στο Λονδίνο, ανέλαβε επιπλέον πρωτοβουλίες για την προβολή των ελληνικών αιτημάτων στις ΗΠΑ, προτείνοντας μεταξύ άλλων την αξιοποίηση του ελληνικού τύπου για σκοπούς προπαγάνδας και ενθάρρυνσης περαιτέρω φιλανθρωπικών πρωτοβουλιών. Όπως εξηγούσε προφητικά στον Έλληνα πρέσβη: «παρά πάσαν όμως οργάνωσιν και παρά την υπάρχουσαν αναμιφισβητήτως αρίστην θέλησιν, έχομεν πάντες σοβαροτάτους φόβους, σχεδόν την βεβαιότητα, ότι θα αντικρύσωμεν την σκληράν πραγματικότητα της ανεπαρκείας των προμηθειών».¹¹ Οι φόβοι αυτοί έκαναν τον Βαρβαρέσο να εισηγηθεί επίσης την έναρξη συνεννοήσεων ώστε η Ελλάδα να προχωρήσει μονομερώς στην αγορά κάποιων βασικών προμηθειών. Η εν λόγω εισήγηση οδήγησε σε διάβημα προς το Foreign Office και κάποιες διερευνητικές επαφές με τον Καναδά και την Αργεντινή. Ο Τσουδερός όμως ήταν εξαρχής επιφυλακτικός απέναντι στο όλο εγχείρημα, το οποίο και εγκαταλείφθηκε μετά την ίδρυση της UNRRA.¹²

Η πρώτη σύνοδος του Συμβουλίου της UNRRA στο Atlantic City

Στις 9 Νοεμβρίου 1943, οι εκπρόσωποι των συμμάχων συγκεντρώθηκαν στο Ατλάντικ Σίτυ (Atlantic City) των Ηνωμένων Πολιτειών για να υπογράψουν την ιδρυτική συμφωνία της UNRRA και να συμμετάσχουν στην πρώτη σύνοδο του Συμβουλίου της. Το τελικό κείμενο ελάχιστα διέφερε από το προσχέδιο που είχε προκύψει από τις διαπραγματεύσεις των Τεσσάρων Μεγάλων (ΗΠΑ, Ρωσίας,

Βρετανίας και Κίνας), επαληθεύοντας τη σύνεση της επιλογής του Βαρβαρέσου να αποδεχθεί το σχέδιο ανεπιφύλακτα. Άλλωστε, τα διαπραγματευτικά περιθώρια της Ελλάδας ήταν περιορισμένα και οι όποιες αντιρρήσεις μόνο δυσφορία ή καθυστέρηση μπορούσαν να προκαλέσουν.¹³

Ο νεοσύστατος οργανισμός θα αναλάμβανε τη διανομή ανθρωπιστικής βοήθειας (τρόφιμα, ρούχα και φάρμακα) και την αποκατάσταση των μεταφορικών υποδομών, στον βαθμό που αυτές εξυπηρετούσαν τον σκοπό της ανακούφισης του πληθυσμού και της διανομής βασικών αγαθών. Η επιλογή του όρου *αποκατάσταση* (rehabilitation) έναντι του σαφώς πιο φιλόδοξου στόχου της *ανασυγκρότησης* (reconstruction) αντικατόπτριζε την επιφύλαξη Αμερικανών και Βρετανών να αναλάβουν μακροχρόνιες υποχρεώσεις σε συμμαχικές χώρες. Πέραν τούτου – και παρά τη μετέπειτα κριτική για την ανεπάρκεια των *μέσων* της UNRRA – η μετριοπάθεια των *στόχων* της ήταν απόλυτα δικαιολογημένη: υπό τις υπάρχουσες συνθήκες αβεβαιότητας, κάθε μακροχρόνιος σχεδιασμός ήταν σχεδόν αδύνατος. Όπως θα έγραφε αργότερα ο Acheson, ο όρος *αποκατάσταση* που χρησιμοποιήθηκε «για μας δεν είχε ορισμό· ήταν περισσότερο ο εξευμενισμός της άγνοιάς μας» (Acheson, 1970[1969]: 69).

Ο Βαρβαρέσος συμφωνούσε. Λίγο πριν τη σύνοδο του Atlantic City υπενθύμιζε – κουνώντας και πάλι το δάχτυλο στον Τσουδερό – «προς διάλυσιν τυχόν υφισταμένων παρεξηγήσεων και προς κατεύθυνσιν των προσπαθειών μας εις τα έργα εκείνα άτινα είναι εφικτά σύμφωνα προς τας συμμαχικάς κατευθύνσεις και δύναται να έχουν πιθανότητας πραγματοποιήσεως» ότι «ουδεμία κυβέρνηση θα πδύνατο [...] να ισχυρισθί σοβαρώς ότι κατέχει, έστω και στοιχειωδώς, τα αναγκαία δεδομένα διά να επιχειρήση την χάραξιν τοιαύτης τινός πολιτικής μακράς διάρκειας».¹⁴ Όσπου να ξεκαθαρίσει συνεπώς το τοπίο, τα μεγαλεπήβολα σχέδια ήταν από περιττά έως επικίνδυνα. Ο Βαρβαρέσος θα διατηρούσε αυτή την άποψη τα επόμενα χρόνια, γεγονός που τον έφερε αρκετές φορές σε σύγκρουση με κυβερνητικά στελέχη και υπηρεσίες.

Η UNRRA συνεπώς θα ήταν προσωρινή. Η δράση της θα ξεκινούσε έξι μήνες μετά την Απελευθέρωση, οπότε και θα έληγε η μεταβατική περίοδος της στρατιωτικής διοίκησης, στην οποία την ευθύνη του επισιτισμού θα είχε ο συμμαχικός στρατός.

10 *Minutes of the Coordinating Committee of American Agencies in Greece*, 21.7.1943, στο AMA-1716-1. Η Συντονιστική Επιτροπή ήταν προϊόν της επίσκεψης Τσουδερού στις ΗΠΑ το προηγούμενο καλοκαίρι και συγκέντρωνε εκπροσώπους από διάφορες αμερικανικές υπηρεσίες που δραστηριοποιούνταν στην Ελλάδα (με κυριότερο το ίδρυμα Near East).

11 Βαρβαρέσος προς Διαμαντόπουλο, 25.9.1943, στο IATE-A4S1Y1F2/13.

12 Οι σχετικές προτάσεις στο τηλ/μα 22442, Βαρβαρέσος προς Τσουδερό, 4.8.1943, και την έκθεσή της 9.8.1943 (IATE-A4S1Y2F30/2 και IATE-A4S1Y2F31/7)· οι επιφυλάξεις του Τσουδερού και οι – αναπόφευκτες εκείνη την εποχή – παρεξηγήσεις μεταξύ των δύο είναι εμφανείς στη συναφή αλληλογραφία του επόμενου μήνα (IATE-A4S1Y2F30/8-16).

13 Βλ. Βαρβαρέσο, Κ., *Εκθεσις περί της Συμφωνίας περί Συστάσεως Διασυμμαχικής Οργανώσεως Αρωγής και Αποκαταστάσεως και περί των Αποφάσεων του Πρώτου Συμβουλίου αυτής εν Ατλάντικ Σίτυ*, Μάιος 1944, στο IATE-A4S1Y2F2/1.

14 Βαρβαρέσος προς Τσουδερό, 25.9.1943, στο IATE-A4S1Y1F30/17.

Η δραστηριότητά της θα αναπτυσσόταν σε συνεννόηση με τις εθνικές αρχές και η διανομή των προμηθειών θα γινόταν έτσι ώστε να μπορούν όλοι – ανεξαρτήτως εισοδήματος, φυλής, θρησκευτικών ή πολιτικών πεποιθήσεων – να τις καταναλώσουν. Παράλληλα, θα αναλάμβανε τη φροντίδα και τον σταδιακό επαναπατρισμό των χιλιάδων εκτοπισμένων και προσφύγων του πολέμου (Woodbridge, 1950: 29).

Η σύνοδος του Atlantic City αποτέλεσε σημαντικό πολιτικό γεγονός, στο οποίο δόθηκε μεγάλη δημοσιότητα. Η λίστα των συμμετεχόντων περιλάμβανε πρόσωπα όπως ο Jean Monnet, ο Jan Masaryk και ο Andrei Gromyko, ενώ πρόεδρος της συνόδου ορίστηκε ο Αμερικανός Υφυπουργός Εξωτερικών, Dean Acheson. Ως επικεφαλής της ελληνικής αντιπροσωπείας, ο Βαρβαρέσος είχε την ευκαιρία να συνεργαστεί για πρώτη φορά με τον Acheson, του οποίου και κέρδισε την εκτίμηση.¹⁵ Η σχέση αυτή θα οδηγούσε, δύο χρόνια αργότερα, στη σύνταξη του περίφημου εμπιστευτικού υπομνήματος του Βαρβαρέσου για το ελληνικό πρόβλημα, που άσκησε σημαντική επιρροή στη διαμόρφωση της αμερικανικής οικονομικής πολιτικής για την Ελλάδα μετά το 1947 (βλ. κεφάλαιο 12).

Οι εργασίες της συνόδου κράτησαν από τις 10 Νοεμβρίου έως την 1η Δεκεμβρίου 1943. Μετά από 21 μέρες και 41 αποφάσεις οριοθετήθηκαν η αποστολή και οι βασικοί κανόνες λειτουργίας του νέου οργανισμού.¹⁶ Μεγάλο μέρος των συζητήσεων αφιερώθηκε σε θέματα χρηματοδότησης, κυρίως στο ζήτημα της πληρωμής των προμηθειών.¹⁷ Όσες χώρες είχαν διαθέσιμο συνάλλαγμα, θα καλούνταν να καταβάλουν το αντίτιμο των εφοδίων που θα τους χορηγούνταν, ενώ το υπόλοιπο αποφασίστηκε να χρηματοδοτηθεί από τις εθελοντικές εισφορές (ύψους 1% του ΑΕΠ) όσων χωρών δεν είχαν δοκιμαστεί από εχθρική κατοχή. Δεδομένης της αβεβαιότητας που περιέβαλλε την έκταση του όλου εγχειρήματος, ο αριθμός

αυτός – που μεταφράστηκε σε κάτι λιγότερο από δύο δισεκ. δολάρια – προέκυψε λίγο-πολύ τυχαία.¹⁸

Προβληματική ήταν και η έννοια του «διαθέσιμου συναλλάγματος»: αρκετές χώρες, συμπεριλαμβανομένης και της Ελλάδας, διέθεταν σημαντικά αποθέματα, τα οποία όμως προτιμούσαν να δαπανήσουν για την ανασυγκρότησή τους. Οι Αμερικανοί, από την άλλη, δεν ήθελαν να φορτωθούν τον εφοδιασμό όλων των υπόλοιπων συμμάχων. Στην πορεία της συνόδου άρχισε να διαφαίνεται ότι η UNRRA θα αναλάμβανε – κατόπιν αιτιολογημένου αιτήματος – τη χρηματοδότηση των εφοδίων στη Νότια και Ανατολική Ευρώπη, ενώ οι δυτικοευρωπαϊκές χώρες θα χρησιμοποιούσαν μεν τον μηχανισμό προμηθειών της οργάνωσης, αλλά θα πλήρωναν από την τσέπη τους (Woodbridge, 1950: 82). Την υποβολή των σχετικών αιτημάτων για λογαριασμό της Ελλάδας θα αναλάμβαναν στο εξής ο Βαρβαρέσος και η Ζαφειρίου.

Ο μηχανισμός προμηθειών προκάλεσε επίσης συζητήσεις, κυρίως ως προς το αν οι προμήθειες θα εκτελούνταν απευθείας από την UNRRA ή θα αξιοποιούσαν τον υφιστάμενο μηχανισμό των αγγλοαμερικανικών Combined Boards. Τον καιρό εκείνο, οι επιτροπές αυτές έλεγχαν το 95% της παγκόσμιας προσφοράς βασικών αγαθών εκτός των εχθρικών χωρών, κατευθύνοντας πόρους στους στρατιωτικούς σκοπούς και διαμορφώνοντας τις τιμές. Αμερικανοί και Βρετανοί δεν επιθυμούσαν τη δημιουργία ενός επιπλέον μηχανισμού προμηθειών, που θα μπορούσε να λειτουργήσει ανταγωνιστικά προς τα Combined Boards. Άλλες χώρες όμως, κυρίως όσες θα πλήρωναν για τα εφόδιά τους, δεν ήθελαν να χρησιμοποιηθεί ένας μηχανισμός στον οποίο δεν εκπροσωπούνταν. Τελικά επικράτησε η αμερικανική άποψη, με αποτέλεσμα «*η εξασφάλιση [...] των αναγκαίων προμηθειών θέλει εξαρτηθεί εν πολλοίς εκ της πολιτικής και των αποφάσεων των Combined Boards, ήτοι εμμέσως των Κυβερνήσεων των Ηνωμένων Πολιτειών και της Μεγάλης Βρετανίας*».¹⁹ Για τον Βαρβαρέσο όμως, το σημαντικό ήταν να υπάρξει ένας *συνολικός* μηχανισμός που θα εξασφάλιζε στις μικρές χώρες πρόσβαση σε δυσεύρετες προμήθειες: το ποιος ακριβώς θα τον έλεγε – εφόσον η Ελλάδα δεν μπορούσε να έχει τέτοιες φιλοδοξίες – ήταν μάλλον δευτερεύον.

15 Στη σύνοδο του Atlantic City, ο Βαρβαρέσος ορίστηκε Αντιπρόεδρος του Acheson στην επιτροπή οικονομικού ελέγχου για την ελληνική αντιπροσωπεία, βλ. τπλ/μα 40, Βαρβαρέσος προς Τσουδερό, 14.8.1943, στο ΙΑΤΕ-A4S1Y1F2/17. Την αποστολή συμπλήρωναν ο πρέσβης στις ΗΠΑ Κίμων Διαμαντόπουλος, η Ζαφειρίου και ο Λαδάς ως τεχνικοί σύμβουλοι.

16 Ομολογουμένως, οι περισσότερες αποφάσεις επικύρωναν απλώς όσα είχαν συμφωνηθεί στις μυστικές διαπραγματεύσεις των Τεσσάρων Μεγάλων τον προηγούμενο χρόνο (Woodbridge, 1950: 30-32).

17 Με τη συμφωνία ίδρυσης της UNRRA γινόταν διάκριση μεταξύ των διοικητικών δαπανών της οργάνωσης – στις οποίες συμμετείχαν όλες οι χώρες – και των λειτουργικών δαπανών για την αγορά και τη μεταφορά των εφοδίων σε χώρες που δεν μπορούσαν να πληρώσουν.

18 Το παρασκήνιο των διαπραγματεύσεων, τόσο μεταξύ των Τεσσάρων Μεγάλων, όσο και στη διάρκεια της πρώτης συνόδου είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον, αλλά ξεφεύγει από τα όρια της αφήγησής μας (βλ. Woodbridge, 1950: 84ff Divine, 1967: 158ff). Είναι πάντως γνωστό ότι ο αρχικός προϋπολογισμός εκτιμήθηκε μεταξύ 2 και 3 δισεκ. δολαρίων, με βασικό κριτήριο ότι τα νούμερα αυτά ήταν στρογγυλά. Όταν το καλοκαίρι του 1945 διαπιστώθηκε ότι οι πόροι ήταν τραγικά ανεπαρκείς, αποφασίστηκε μία δεύτερη εισφορά, μετά την οποία ο συνολικός προϋπολογισμός ανέβηκε λίγο πάνω από τα 3,5 δισεκ. δολάρια: τα 2,7 δισεκ. από αυτά προήλθαν από τις ΗΠΑ (Woodbridge, 1950: 104).

19 Βλ. Βαρβαρέσο, Κ., *Εκθέσεις περί της Συμφωνίας...*, op.cit., σελ. 41.

Αυτός ο πραγματισμός χαρακτήριζε όλη τη διαπραγματευτική στάση του Βαρβαρέσου απέναντι στην UNRRA. Έχοντας αντιληφθεί ότι η πρωτοβουλία των κινήσεων ανήκε κυρίως στους Αμερικανούς και Βρετανούς, επεδίωξε από την αρχή να κατοχυρώσει τη θέση του αξιόπιστου συνομιλητή.²⁰ Η εξέλιξη των πραγμάτων άλλωστε φαινόταν να ικανοποιεί τις βασικές ελληνικές επιδιώξεις: (α) ο επισημοποίησης ανατίθετο σε μια διασυμμαχική οργάνωση που θα απέτρεπε τον αποκλεισμό των μικρών χωρών, (β) η Ελλάδα κατά πάσα πιθανότητα θα λάμβανε δωρεάν εφόδια και πρώτες ύλες, αλλά και (γ) τίποτα δεν θα μπορούσε να γίνει χωρίς τη σύμφωνη γνώμη της ελληνικής κυβέρνησης.

Από κει και πέρα, έμενε να προσδιοριστεί το ύψος της βοήθειας. Σε αυτό το μέτωπο ο κύριος σύμμαχος του Βαρβαρέσου ήταν η οικονομική πραγματικότητα: η θέση της Ελλάδας ήταν τραγική και οι ανάγκες τεράστιες. Χρέος της ελληνικής πλευράς ήταν να αποφύγει τις υπερβολές και να παρουσιάσει μια αμερόληπτη και τεκμηριωμένη εικόνα. Αυτό ήταν το πνεύμα που διέπνεε το υπόμνημα που κατέθεσε η ελληνική αντιπροσωπεία στο Atlantic City, στηριζόμενη άλλωστε στην προεργασία της Επιτροπής Leith-Ross.²¹ Αφοριστικά, η στρατηγική του Βαρβαρέσου μπορούσε να συνοψιστεί ως εξής: η Ελλάδα όφειλε να παίξει με τους κανόνες του παιχνιδιού· να παίξει δε τόσο καλά ώστε να μπορέσει να τους επικαλεστεί στη διεκδίκηση του μεριδίου της στη βοήθεια.

Συμμετέχοντας στα όργανα της UNRRA

Μετά το Atlantic City ο Βαρβαρέσος επέστρεψε στο Λονδίνο. Αναπληρωτής του στις κεντρικές υπηρεσίες της UNRRA ορίστηκε ο Αθανάσιος Σμπαρούνης, ο οποίος είχε διαφύγει πρόσφατα από την κατεχόμενη Ελλάδα και στις αρχές του 1944 ταξίδεψε στο Λονδίνο για να πάρει οδηγίες προτού συνεχίσει για την Αμερική.²² Γύρω από το ελληνικό προξενείο στη Νέα Υόρκη συγκροτήθηκε σταδιακά μια δεύτερη υπηρεσία μελετών, που θα συνεργαζόταν πιο άμεσα με τους κεντρικούς φορείς του νέου

οργανισμού. Εν τω μεταξύ, στο Λονδίνο η Επιτροπή Leith-Ross μεταμορφώθηκε σε επιτροπή του Συμβουλίου της Ευρώπης της UNRRA, στην οποία ανατέθηκε η προσαρμογή των προηγούμενων υπολογισμών στους μετριοπαθέστερους στόχους της «περιθάλψεως και αποκαταστάσεως» και η κατάρθρωση των πρώτων σχεδίων για τις ευρωπαϊκές χώρες (Woodbridge, 1950: 326).

Ο Βαρβαρέσος, η Ζαφειρίου και τα υπόλοιπα στελέχη της υπηρεσίας μελετών ξανάπιασαν δουλειά. Τους επόμενους μήνες, εκατοντάδες τηλεγραφήματα ανταλλάχθηκαν με στόχο την εξασφάλιση των τελευταίων εκθέσεων του Ερυθρού Σταυρού, την ενημέρωση των στατιστικών για την ελληνική οικονομία, τη διασταύρωση των πληροφοριών με το Κάιρο και την υπεράσπιση των ελληνικών θέσεων στις συμμαχικές υπηρεσίες. Αυτή τη φορά ήταν η σειρά των Αμερικανών να αμφισβητήσουν τους ελληνικούς υπολογισμούς για τη μείωση της εγχώριας παραγωγής, θέλοντας έτσι να μειώσουν τον όγκο της απαιτούμενης βοήθειας. Κατόπιν πολύμηνων διαπραγματεύσεων, η ελληνική πλευρά κατάφερε να γίνουν δεκτές – έστω και με κάποια επιφύλαξη – οι δικές της εκτιμήσεις.²³

Ένας από τους πρώτους στόχους που κλήθηκαν να υπηρετήσουν οι νέοι υπολογισμοί ήταν η υποστήριξη του ελληνικού αιτήματος για τη δωρεάν χορήγηση εφοδίων. Το σχετικό αίτημα υποβλήθηκε από τον Σμπαρούνη στις 22 Μαΐου 1944 και συνοδεύθηκε από εκτενές υπόμνημα των Βαρβαρέσου και Ζαφειρίου.²⁴ Δύο μήνες αργότερα, κατατέθηκε και το τελικό πρόγραμμα εισαγωγών της χώρας για τον πρώτο χρόνο λειτουργίας της UNRRA. Πρόκειται για δύο σημαντικά κείμενα που συμπυκνώνουν τις απόψεις των συντακτών τους για την κατάσταση της οικονομίας και τις πρώτες μεταπολεμικές ανάγκες. Ως τέτοια, αξίζουν λίγο μεγαλύτερης προσοχής.

Το υπόμνημα ξεκινά περιγράφοντας την προπολεμική Ελλάδα: μια φτωχή, αγροτική οικονομία με πλεονάζον εργατικό δυναμικό, κυρίως στην ύπαιθρο. Λόγω των φυσικών και κλιματικών της ιδιαιτεροτήτων, η Ελλάδα παρήγαγε αγαθά όπως ο καπνός και η σταφίδα, που προορίζονταν για εξαγωγή και δεν κάλυπταν άμεσα

20 Χρέος μας – έγραφε αργότερα στον Κανελλόπουλο – ήταν «να προσπαθήσωμεν [να] αποκτήσωμεν την πλήρη εμπιστοσύνη των διεθνών εκείνων οργανισμών και των υπηρεσιών των μεγάλων συμμάχων μας, εκ των οποίων μοιραίως θα εξαρτηθή η έκτασις της βοήθειας και ενισχύσεως» (Βαρβαρέσος προς Κανελλόπουλο, 28.8.1944, σελ. 10, στο IATE-A4S1Y2F3/1).

21 "Memorandum of the Greek Delegation to the UNRRA", Νοέμβριος 1943, στο IATE-A4S1Y2F1/1: το υπόμνημα κοινοποιήθηκε και σε μέλη του Αμερικανικού Κογκρέσου προς υποστήριξη της ανάγκης δημιουργίας της UNRRA.

22 Τηλ/μα 10027, Τσουδερός προς Βαρβαρέσο, 10.12.1943, και τηλ/μα 51, Βαρβαρέσος προς Τσουδερό, 20.12.1943, αμφότερα στο IATE-A4S1Y1F2/23 & 26: τηλ/μα 14, Βαρβαρέσος προς Τσουδερό, 1.2.1944, και τηλ/μα 20, Βαρβαρέσος προς Τσουδερό, 1.3.1944, και τα δύο στο IATE-A4S1Y1F3/6 & 9. Στο τελευταίο ο Βαρβαρέσος δηλώνει ότι «ενταύθα στάσις κ. Σμπαρούνη υπήρξεν άψογος και σύμφωνος προς μακράς υπαλληλικάς παραδόσεις»: πρβλ. Σμπαρούνη (1951: 209ff).

23 Βλ. Ζαφειρίου προς Βαρβαρέσο, 27.6.1944, στο IATE-A4S1Y1F31/32: Βαρβαρέσος προς Υπ. Ανασυγκροτήσεως, 28.8.1944, στο IATE-A4S1Y2F3/1. Οι μεγαλύτερες διαφωνίες αφορούσαν τον υπολογισμό της ελληνικής αγροτικής παραγωγής, με τα πιο πρόσφατα ελληνικά στοιχεία να στηρίζονται σε εκτιμήσεις των Άγγελου Αγγελόπουλου και Χρήστου Βασιμαζίδη (τηλ/μα 15190, Υπ. Οικονομικών προς Βαρβαρέσο, 31.5.1944, στο IATE-A4S1Y1F28/15: Σμπαρούνης 1951: 257). Για τη γενικότερη αλληλογραφία σχετικά με τη συγκέντρωση στοιχείων και την κατάρτιση των προγραμμάτων εκείνης της περιόδου, βλ. IATE-A4S1Y1F4 και IATE-A4S1Y2F9.

24 Σμπαρούνης (1951: 277ff): Politakis (1990: 75-77). Το υπόμνημα Βαρβαρέσου-Ζαφειρίου, "Application of the Greek Government to the Director-General of the UNRRA for the determination of the capacity of Greece to pay for relief and rehabilitation supplies in accordance with resolution 14, section 17 of the First Council of UNRRA", Ιούλιος 1944, στο IATE-A4S1Y2F4/1: το πρώτο μισό του κειμένου αποτελεί νεότερη εκδοχή του υπομνήματος που υπέβαλε η ελληνική αντιπροσωπεία στο Atlantic City τον Νοέμβριο του 1943.

τις διατροφικές της ανάγκες. Παρά την επιβεβλημένη στροφή προς την αυτάρκεια κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, η μέση κατανάλωση είχε διατηρηθεί σε πολύ χαμηλά επίπεδα ενώ η χώρα παρέμενε εξαρτημένη από τις εισαγωγές τροφίμων.

Η κατάσταση επιδεινώθηκε με την έναρξη του πολέμου και κυρίως της Κατοχής: οι εισαγωγές σταμάτησαν· η αγροτική παραγωγή – που είχε ήδη μειωθεί κατά το 1/3 στη διάρκεια του πολέμου – υποχώρησε περαιτέρω λόγω των ελλείψεων σε σπόρους, λιπάσματα, ζώα και μηχανήματα· τα λίγα αποθέματα που είχαν σωθεί επιτάχθηκαν από τους κατακτητές.

Στα προβλήματα αυτά ήρθε να προστεθεί μια σειρά οικονομικών πρακτικών των δυνάμεων κατοχής, που οδήγησαν στην περαιτέρω εξάρθρωση της οικονομίας.²⁵ Η Ελλάδα έπεσε θύμα εκτεταμένης και ανορθολογικής εκμετάλλευσης, η οποία έθεσε σε κίνδυνο την ίδια την επιβίωση του πληθυσμού της. Την πολιτική αυτή ο Βαρβαρέσος την ονόμαζε «*λυστρική οικονομία*» (Raubwirtschaft) και την ενέτασσε στη λογική της γερμανικής Νέας Οικονομικής Τάξης.²⁶ Εκεί όμως που άλλες χώρες είχαν βιώσει την ορθολογική εκμετάλλευση και ενίοτε επέκταση του παραγωγικού τους δυναμικού, η Ελλάδα είχε υποστεί ανεύθυνη καταλήστευση. Σύμφωνα με τους συντάκτες του υπομνήματος, αυτό οφειλόταν στους περιορισμένους πόρους της, την απόσταση από τα κέντρα παραγωγής του Άξονα, καθώς και την απροθυμία των Ελλήνων να συνεργαστούν με τους κατακτητές. Πιο πρόσφατα, η εντατικοποίηση της δραστηριότητας των ανταρτών – μαζί με τα αντίποινα που προκαλούσε – είχε οδηγήσει σε ακόμα μεγαλύτερες θυσίες.

Βάσει των παραπάνω, οι Βαρβαρέσος και Ζαφειρίου δεν δυσκολεύτηκαν να πιστοποιήσουν τη χαμηλή στάθμη της ελληνικής παραγωγής και την ανεπάρκεια της εγχώριας κατανάλωσης, καταλήγοντας σε μια πρώτη εκτίμηση των εισαγω-

γικών αναγκών που έφθανε τα 420 εκατ. δολάρια.²⁷ Δύο μήνες αργότερα, κατά την υποβολή των τελικών πινάκων εκ μέρους της Ελλάδας, το νούμερο αυτό είχε αυξηθεί στα 544 εκατ. δολάρια, από τα οποία τα 206,6 εκατ. προορίζονταν μόνο για τρόφιμα. Τα μεγέθη ήταν ουτοπικά, εφόσον αντιστοιχούσαν στο ένα τέταρτο περίπου του συνολικού προϋπολογισμού της UNRRA. Ο Βαρβαρέσος γνώριζε ότι τα παραπάνω σχέδια είχαν ελάχιστες πιθανότητες εκπλήρωσης· γράφοντας όμως στον Κανελλόπουλο στις 28.8.1944, εξηγούσε πως:

«Παρά ταύτα το πρόγραμμα τούτο έπρεπε να λάβη την έκτασιν αυτήν, διότι ανταποκρίνεται προς τας πραγματικές ανάγκας της χώρας, υπολογισθείσας, ως είρηται, όχι κατ' αυθαίρετόν τινα γνώμονα, αλλά συμφώνως προς τας διά κοινής συμφωνίας αποδεκτάς γενομένας βάσεις. Εάν δεν καταστή δυνατή η ολοκληρωτική πραγματοποίησις αυτού, τούτο θα οφείλεται εις αίτια εξωτερικά, άσχετα προς τας ημετέρας συνθήκας. Αι ανάγκαι όμως δεν θα παύσουν να υφίστανται, ούτε να είναι εκτάκτως επείγουσαι».²⁸

Με άλλα λόγια, εφόσον οι ελληνικές ανάγκες είχαν υπολογιστεί με συνέπεια προς τη μεθοδολογία και τους στόχους της UNRRA (πρβλ. Woodbridge, 1950: 360), όφειλαν να παρουσιαστούν και να αποτελέσουν μοχλό πίεσης προς τις κεντρικές υπηρεσίες και τους συμμάχους.

Το τελευταίο βήμα για την εξασφάλιση δωρεάν βοήθειας περιλάμβανε την αντιδιαστολή των παραπάνω αναγκών προς τους διαθέσιμους συναλλαγματικούς πόρους. Το «πρόβλημα» για την Ελλάδα ήταν ότι έβγαινε από τον πόλεμο με σημαντικά συναλλαγματικά αποθέματα. Το μεγαλύτερο μέρος τους βέβαια ήταν στερλίνες, που ελάχιστα μπορούσαν να προσφέρουν όσο ίσχυαν οι βρετανικοί εμπορικοί περιορισμοί. Ο Βαρβαρέσος όμως δεν ήθελε να αφήσει να εννοηθεί ότι η Ελλάδα δεν υπολόγιζε στην αξιοποίηση αυτών των πόρων, από φόβο μην ανοίξει πάλι την όρεξη του Treasury για πάγωμα των σχετικών κονδυλίων:

«Ούτω το ενώπιον ημών τιθέμενον πρόβλημα ήτο πώς να πείσωμεν την Διοίκεισιν της UNRRA ότι δεν έπρεπε να ληφθούν υπ' όψει τα εις Λίρας σημαντικά διαθέσιμα της χώρας [...] χωρίς να επικαλεσθώμεν το ισχυρότε-

25 Η πλέον επίσημη έκφανση αυτής της πολιτικής ήταν η επιβολή εξόδων κατοχής για τη συντήρηση των ξένων στρατιωτών και την κατασκευή οχυρωματικών έργων. Η χρηματοδότηση των δαπανών αυτών, όπως και μιας σειράς πιστώσεων και προκαταβολών, έγινε μέσω της εκτυπωτικής μηχανής και οδήγησε στην περαιτέρω αποδάρθρωση της οικονομίας και τον υπερπληθωρισμό. Ο διαμερισμός της χώρας σε ζώνες κατοχής, εκ των οποίων δύο από τις πιο εύφορες προσαρτήθηκαν στη Βουλγαρία, υπονόμεισε την ενότητα των εσωτερικών αγορών. Επιπλέον, επιβλήθηκαν περιορισμοί στις μετακινήσεις ακόμα και εντός των ζωνών κατοχής: εγκλωβίζοντας έτσι τα προϊόντα στην ύπαιθρο, οι κατακτητές εξασφάλιζαν φθηνότερες τιμές για τους εαυτούς τους, ενθάρρυναν όμως και την περαιτέρω απόκρυψη αγαθών. Αλλά και χωρίς διοικητικούς περιορισμούς, η κατάσταση δεν θα ήταν πολύ καλύτερη, εφόσον οι κατοχικές δυνάμεις είχαν κατασέσει όσα μεταφορικά μέσα είχαν διασωθεί.

26 Πρβλ. την ομιλία του στο BBC, στις 9.10.1941, στο IATE-A4S1Y1F14/9 και την ομιλία στο Royal Institute of Economic Affairs (Chatham House), στις 2.12.1941, στο IATE-A4S1Y1F32/6.

27 Υπενθυμίζεται ότι ο προγραμματικός ορίζοντας της UNRRA ξεκινούσε μετά την εξαμηνιαία περίοδο της στρατιωτικής διοίκησης, που στην περίπτωση της Ελλάδας διήρκεσε έως τις 31.3.1945. Τα μεγέθη αφορούν το πρώτο έτος εισαγωγών· σημαντικό μέρος του υπομνήματος καταλαμβάνεται από τους υπολογισμούς ανά κατηγορία προϊόντος, βάσει των θερμιδικών στόχων και λοιπών κριτηρίων της UNRRA.

28 Βαρβαρέσος προς Κανελλόπουλο, 28.8.1944, σελ. 16, στο IATE-A4S1Y2F3/1.

ρον υπέρ ημών επιχείρημα, ότι δηλ. αι Λίραι αύται θα ήσαν περιορισμένης χρησιμότητας κατά τα πρώτα μεταπολεμικά έτη».²⁹

Το πρόβλημα όμως λυνόταν εύκολα μόλις κανείς συνειδητοποιούσε ότι οι αιτούμενες εισαγωγές ύψους 544 εκατ. δολαρίων ήταν πολύ μεγαλύτερες από οποιαδήποτε συναλλαγματικά διαθέσιμα. Θεωρώντας ότι η Ελλάδα θα εισέπραττε γύρω στα 80 εκατ. δολάρια από εξαγωγές και άδηλους πόρους και προσθέτοντας το διαθέσιμο συνάλλαγμα, οι Ζαφειρίου και Βαρβαρέσος κατέληξαν σε ένα διαθέσιμο κονδύλι της τάξεως των 195 εκατ. δολαρίων, το οποίο ήταν πολύ μικρότερο από τις απαραίτητες εισαγωγές. Το συναλλαγματικό κενό των 350 εκατ. δολαρίων δικαιολογούσε το ελληνικό αίτημα βοήθειας – πόσο μάλλον εφόσον δεν περιλάμβανε την παραμικρή δαπάνη για την ανασυγκρότηση.³⁰ Με άλλα λόγια, η φιλόδοξη έκταση του ελληνικού προγράμματος λειτουργούσε υποστηρικτικά στη διεκδίκηση δωρεάν βοήθειας.

Πράγματι, ο Γενικός Διοικητής του οργανισμού επέλεξε να ικανοποιήσει το ελληνικό αίτημα, συγκαταλέγοντας την Ελλάδα στις χώρες που δεν θα κατέβαλλαν συνάλλαγμα για τα εφόδια που θα τους χορηγούσε η UNRRA.³¹ Το καθεστώς της χώρας θα επανεξεταζόταν μετά το πρώτο εξάμηνο, με αποτέλεσμα η Ελλάδα να χρειαστεί να υποβάλει άλλες δύο τέτοιες αιτήσεις, το φθινόπωρο του 1945 και την άνοιξη του 1946. Οι αιτήσεις αυτές – τη σύνταξη των οποίων επιμελήθηκαν εκ νέου οι Βαρβαρέσος και Ζαφειρίου – ακολούθησαν την ίδια γραμμή επιχειρηματολογίας, προσαρμοσμένη στις εκάστοτε συνθήκες.³² Εν τέλει η Ελλάδα εξασφάλισε το σύνολο των εφοδίων της UNRRA δωρεάν· ανεξαρτήτως της διαπραγματευτικής δεινότητας της ελληνικής αντιπροσωπείας, η εξέλιξη αυτή δυστυχώς αντικατόπριζε πρωτίστως τη θλιβερή οικονομική κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει η χώρα στο τέλος του πολέμου.

²⁹ Βαρβαρέσος, Κ., *Η δράσις μου εις την Διοίκησιν...*, op.cit., σελ. 19.

³⁰ Για την ακρίβεια, το τελικό πρόγραμμα που υπέβαλε η ελληνική κυβέρνηση στην UNRRA προέβλεπε και εισαγωγές ύψους 157,5 εκατ. δολαρίων για ανασυγκρότηση, οι οποίες όμως δεν αφορούσαν την UNRRA και δεν λαμβάνονταν υπόψη στον υπολογισμό του συναλλαγματικού κενού. Το μέγεθος ήταν ιδιαίτερα συντηρητικό, καθώς ο Βαρβαρέσος θεωρούσε ότι, ακόμα και αν εξασφαλιζόνταν οι συναλλαγματικοί πόροι, οι απορροφητικές δυνατότητες της οικονομίας κατά το πρώτο έτος θα ήταν πολύ περιορισμένες. Έναν χρόνο αργότερα, η δεύτερη ελληνική έκθεση προχωρούσε σε μια πολύ πιο τολμηρή εκτίμηση του κόστους της ανασυγκρότησης, το οποίο υπολόγιζε σε ένα δισεκ. δολάρια για την επόμενη τριετία.

³¹ Την επίσημη απόφαση έλαβε πενταμελής επιτροπή χωρών που συνεδρίασε στις 6 Σεπτεμβρίου 1944 ενώπιον του Lehman· τις ελληνικές θέσεις, στη βάση του υπομνήματος Βαρβαρέσου-Ζαφειρίου, ανέπτυξε ο Αθανάσιος Σμπαρούνης. Βλ. τηλ/μα 3228, Σμπαρούνης προς Βαρβαρέσο, 7.9.1944, στο ΔΙΑΥΕ ΚΥ-Φάκελος 19.2.1· τηλ/μα 21.9.1944 στο ΔΙΑΥΕ ΚΥ-Φάκελος 19.3.1.

³² Έτσι, λ.χ. με το δεύτερο υπόμνημα αναθεωρήθηκαν, βάσει των εμπειριών του 1945, οι εκτιμήσεις για τις εξαγωγές και τους άδηλους πόρους προς τα κάτω και ενσωματώθηκαν οι πρώτοι υπολογισμοί για το κόστος της ανασυγκρότησης (βλ. "Memorandum presented by the Greek Government on the Economic and Financial Position of Greece", 5.10.1945, στο IATE-A4S1Y2F5/1). Στο τρίτο υπόμνημα λήφθηκε υπόψη ο περιορισμένος όγκος των επανορθώσεων που είχαν δοθεί στην Ελλάδα και τις γενικότερες προοπτικές αντίληψης συναλλάγματος από άλλες πηγές ("Memorandum on the Economic and Financial Situation in Greece", 25.4.1946, στο IATE-A4S1Y2F14/20).

Συγκρούσεις με το Κάιρο

Η υποβολή του τελικού προγράμματος εισαγωγών στην UNRRA συνοδεύθηκε από μια δυσάρεστη σύγκρουση με τις υπηρεσίες στο Κάιρο. Οι σχέσεις μεταξύ του γραφείου μελετών στο Λονδίνο και των υπουργείων στη Μέση Ανατολή ήταν πάντα δύσκολες. Η γεωγραφική απόσταση, ο κατακερματισμός των αρμοδιοτήτων, οι προσωπικές φιλοδοξίες και οι τριβές, που προκαλούνταν από την προσπάθεια διαφορετικών υπηρεσιών να διαφυλάξουν και να επεκτείνουν την εξουσία τους, αρκούσαν για να τροφοδοτήσουν περιστασιακές παρεξηγήσεις και διαφωνίες.

Αναγνωρίζοντας το πρόβλημα, ο Τσουδερός προσπάθησε το 1943 να θέσει κάποιες από τις υπηρεσίες στο Κάιρο υπό την εποπτεία του Βαρβαρέσου, αλλά αυτός αρνήθηκε.³³ Σε αυτό συνέβαλε δίχως άλλο η επιφύλαξη που έτρεφε πλέον τόσο προς την κυβέρνηση, από την οποία είχε μόλις παραιτηθεί, όσο και ειδικότερα απέναντι στις υπηρεσίες της Μέσης Ανατολής, τις οποίες θεωρούσε εντελώς ανεπαρκείς. Δεν ήταν άλλωστε λίγες οι φορές που είχε κατακεραυνώσει τηλεγραφικά τους υπαλλήλους στο Κάιρο ή είχε ζητήσει να αποσύρουν κάποιο υπόμνημα που έθετε σε κίνδυνο την αξιοπιστία των διαπραγματεύσεων στο Λονδίνο.³⁴

Η παραίτηση Τσουδερού και ο σχηματισμός της κυβέρνησης Παπανδρέου, το καλοκαίρι του 1944, προκάλεσε ανακατατάξεις στο πολιτικό προσωπικό και τα στελέχη των οικονομικών υπουργείων. Μεταξύ άλλων, δημιουργήθηκε για πρώτη φορά Υπουργείο Ανασυγκροτήσεως, με υπουργό τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο. Λίγες ημέρες αργότερα ο – μάλλον πικρόχολος – Τσουδερός μετέφερε πως ο νέος υπουργός ήταν «πολυτάραχος και πολυσχέδιος» και δεν αναγνώριζε κανέναν εκτός από τον εαυτό του και τον στενό του συνεργάτη, Επαμεινώνδα Τσέλλο.³⁵ Ο ίδιος ο Κανελλόπουλος έγραφε στο ημερολόγιό του πως, αμέσως μετά την ορκωμοσία του, είχε «σκύψει πάνω στους φακέλους» που αφορούσαν τον προϋπολογισμό, τα νομισματικά και την ανασυγκρότηση (Κανελλόπουλος, 2003 [1977]: 580). Οι φάκελοι αυτοί ήταν παρόμοιοι εκείνων που χειρίζονταν οι υπηρεσίες στο Λονδίνο· τα σύννεφα δεν άργησαν να φανούν.

³³ Βλ. Τσουδερό προς Βαρβαρέσο, 27.6.1943, στο IATE-A4S1Y1F30/5· τηλ/μα 6319, Τσουδερός προς Βαρβαρέσο, 15.9.1943, και τηλ/μα 23, Βαρβαρέσος προς Τσουδερό, 22.9.1943, στο IATE-A4S1Y1F4/8.

³⁴ Βαρβαρέσος προς Τσουδερό, 28.1.1944, στο IATE-A4S1Y1F31/9. Ενδεικτικό του ύφους του Βαρβαρέσου σε αυτές τις επικοινωνίες είναι το τηλ/μα 34 της 30.3.1944 του οποίου οι αποδέκτες προτρέπονται «όπως εις το μέλλον εξετάζουν τα εις την αρμοδιότητα αυτών υπαγόμενα ζητήματα μετά περισσοτέρας προσοχής και κατά πλέον υπεύθυνον τρόπον ώστε να μη αναγκάζουν και ημάς να καταναλιόκωμεν χρόνον απαντώντες εις απόψεις αίτηνες δεν δύνανται οσβαρώς να υποστηρικθώσι», (IATE-A4S1Y1F31/17).

³⁵ Τσουδερός προς Μαντζαβίνο, 30.6.1944, στο IATE-A5S1Y10F19.

Επιστρέφοντας από το Bretton Woods, ο Βαρβαρέσος βρήκε στο γραφείο του υπόμνημα του Κανελλόπουλου προς την UNRRA, με διάφορες προτροπές για το πρόγραμμα εισαγωγών της στρατιωτικής περιόδου και τη χρηματοδότηση της Αγροτικής Τράπεζας – αμφότερα θέματα που ξέφευγαν από την αρμοδιότητα της UNRRA. Οι οδηγίες του Υπουργού προς τον Βαρβαρέσο είχαν ανάλογο περιεχόμενο. Τα υπομνήματα που τις συνόδευαν ήταν γεμάτα ανακρίβειες και υπερβολές, γραμμένες σε χείριστα αγγλικά με δυο λόγια, συμπύκνωναν τον ερασιτεχνισμό και την κουτοπονηριά για την οποία ο Βαρβαρέσος κατηγορούσε τις υπηρεσίες στο Κάιρο.³⁶

Σαν να μην έφθανε αυτό, λίγες ημέρες αργότερα το Κάιρο επεδίωξε να παρακάμψει το Λονδίνο στην κατάρτιση του τελικού προγράμματος εισαγωγών και να θέσει τους συνεργάτες του Βαρβαρέσου υπό την αρμοδιότητα του Υπουργείου Ανασυγκροτήσεως. Η κίνηση αυτή, που ισοδυναμούσε με «αχρήστευσιν ολοκλήρου της συντελεσθείσας εργασίας», προκάλεσε την οργισμένη αντίδραση του Βαρβαρέσου, ο οποίος και αποφάσισε να αφηγήσει τις οδηγίες του Υπουργείου και να υποβάλει το ελληνικό πρόγραμμα, υπό την επιφύλαξη της μετέπειτα τροποποίησής του από την κυβέρνηση.³⁷ Στο μακροσκελές αιτιολογικό υπόμνημα που απέστειλε κατόπιν στον Κανελλόπουλο, εξηγούσε πως κίνητρό του δεν είχε υπάρξει κάποια προσωπική φιλοδοξία, αλλά η ανησυχία ότι τυχόν ανάμειξη των υπηρεσιών της Μέσης Ανατολής θα είχε οδηγήσει στην απόρριψη του ελληνικού προγράμματος. Οι υπηρεσίες αυτές αγνοούσαν το πλαίσιο λειτουργίας του Συμβουλίου της Ευρώπης και είχαν επανειλημμένα φανερώσει την ανεπάρκειά τους. Αν επρόκειτο να συμμετάσχουν αποτελεσματικά στις εργασίες της UNRRA, όφειλαν να πάψουν να υποβάλλουν μεγαλεπήβολα σχέδια που ξέφευγαν από τις αρμοδιότητές της, να αντικαταστήσουν τις διάφορες προσωπικές γνώμες από αμερόληπτα στατιστικά στοιχεία και να φροντίσουν οι προτάσεις τους να είναι συμβατές μεταξύ τους.³⁸

36 Kanellopoulos προς Mathews, 7.7.1944, και Archer προς Kanellopoulos, 21.7.1944, στο IATE-A4S1Y2F9/3. Τα αντίγραφα του Βαρβαρέσου κοσμούνται από χειρόγραφες υπογραμμίσεις και θαυμαστικά σε διάφορα σημεία· μεταξύ των πιο απολαυστικών διατυπώσεων συγκαταλέγονται αυτές που περιγράφουν την οικονομία σε κατάσταση “decomposition” ή κάνουν λόγο για την ανάγκη “tooling” των ανθρώπων στην ύπαιθρο.

37 Τηλ/μα 17105, Υπ. Ανασυγκροτήσεως προς Μαντζαβίνο, 4.8.1944· απαντητικό τηλ/μα 86, Βαρβαρέσος προς Κανελλόπουλο, 9.8.1944, αμφότερα στο IATE-A4S1Y1F31/38-39.

38 «Δεν δυνάμεθα π.χ. να υποβάλλωμεν συγχρόνως δύο αιτήματα εκάτερον των οποίων θα προϋπέθετε ύπαρξιν πραγματικών καταστάσεων εντελώς διαφόρων. Π.χ. όταν ζητούμεν πρώτας ύλας διά την πλήρη λειτουργίαν ενός βιομηχανικού κλάδου ευθύς από του πρώτου εξαμήνου, δεν δυνάμεθα συγχρόνως να βεβαιούμεν ότι ο κλάδος ούτος υπόσκη σημαντικές ζημίας και να ζητούμεν τα μέσα της αποκαταστάσεως της παραγωγικής του ικανότητας και τανάπαλιν» (Βαρβαρέσος προς Κανελλόπουλο, 28.8.1944, σελ. 11, στο IATE-A4S1Y2F3/1).

Ευτυχώς, το Κάιρο δεν θέλησε να δώσει συνέχεια στο περιστατικό ούτε να προχωρήσει σε αναθεώρηση του προγράμματος της UNRRA. Η κυβέρνηση εθνικής ενότητας βρισκόταν αντιμέτωπη με άλλη μια εσωτερική πολιτική κρίση, η οποία μονοπωλούσε το ενδιαφέρον του Κανελλόπουλου (Κανελλόπουλος, 2003 [1977]: 609). Ο ίδιος άλλωστε εισηγήθηκε, λίγες ημέρες αργότερα, την ανανέωση της θητείας του Βαρβαρέσου στη Διοίκηση της Τράπεζας της Ελλάδος. Πολύ πιο πιθανό είναι η σύγκρουση να ξεκίνησε από υψηλόβαθμα στελέχη της Διοίκησης, όπως τον Τσέλλο ή τον Βεναρδή, με τον οποίο ο Βαρβαρέσος ήταν ήδη «έξω φρενών» λόγω διαφόρων πρωτοβουλιών που είχε αναλάβει τους προηγούμενους μήνες.³⁹

Σε κάθε περίπτωση, το περιστατικό συνέβαλε στην αποξένωση του Βαρβαρέσου από το οικονομικό επιτελείο της νέας κυβέρνησης εθνικής ενότητας. Πολλά από τα πρόσωπα που ο ίδιος κατηγορούσε για ανεπάρκεια και ανικανότητα συμμετείχαν παράλληλα στις διαβουλεύσεις για την επίλυση του νομισματικού ζητήματος, από τη διαχείριση του οποίου θα άρχιζε σταδιακά να παραγκωνίζεται (βλ. επόμενο κεφάλαιο).

Οι πρώτοι μήνες της στρατιωτικής διοίκησης

Στις 16 Σεπτεμβρίου 1944 πραγματοποιήθηκε η δεύτερη σύνοδος του Συμβουλίου της UNRRA, στο Μόντρεαλ (Montreal) του Καναδά. Καθότι η ατζέντα περιλάμβανε κυρίως τη διασαφήνιση και συμπλήρωση προηγούμενων αποφάσεων, ο Βαρβαρέσος προτίμησε να μείνει στο Λονδίνο.⁴⁰ Μεταξύ άλλων, η σύνοδος επικύρωσε την εξαίρεση της Ελλάδας από την πληρωμή των προμηθειών και αποφάσισε την επέκταση της δραστηριότητας της οργάνωσης στα Δωδεκάνησα.⁴¹ Στο παρασκήνιο δεν έλειψαν οι επικρίσεις για την καθυστέρηση στην πρόοδο των εργασιών της

39 Ο Κωνσταντίνος Βεναρδής ήταν υψηλόβαθμο στέλεχος του Υπ. Οικονομικών στην Ελλάδα, από την οποία είχε διαφύγει το φθινόπωρο του 1943· φθάνοντας στο Κάιρο, είχε επικοινωνήσει με τον Βαρβαρέσο διεκδικώντας τη μετακίνησή του στην Αμερική, τον είχε όμως προλάβει ο Σμπάρουνς (βλ. Βεναρδή προς Βαρβαρέσο, 8.12.1943, στο IATE-A4S1Y5F6/1). Η οργή του Βαρβαρέσου περιγράφεται από τον Μαντζαβίνο στον Τσουδερό, στην επιστολή της 12.3.1944, στο IATE-A5S1Y10F19. Απαντώντας, ο Τσουδερός αποκαλύπτει πως «χάρηκα πολύ που ο Βεναρδής πείραξε τα νεύρα μεγάλου προσώπου του Β[αρβαρέσου]. Μερικά έργα και έγγραφα του Βεν[αρδή] τα έστειλα επίτηδες για να δη ο Β[αρβαρέσος] την ποιότητα του φίλου του» (Τσουδερός προς Μαντζαβίνο, 30.6.1944, στο IATE-A5S1Y10F19· πρβλ. τηλ/μα 26, Βαρβαρέσος προς Τσουδερό, 11.3.1944, στο IATE-A4S1Y1F31/13).

40 Την Ελλάδα αντιπροσώπευσαν ο πρόεδρος στις ΗΠΑ Κ. Διαμαντόπουλος και οι Αλ. Αργυρόπουλος, Γ. Δεπάστας και Αθ. Σμπαρούνης· βλ. Έκθεση υπ' αρ. 3785, Διαμαντόπουλος προς Υπ. Εξωτερικών, 14.10.1944, στο IATE-A4S1Y2F13/5.

41 Η πρωτοβουλία για τα Δωδεκάνησα ξεκίνησε από τον Ιωάννη Ζίγδη, που τότε ήταν υπάλληλος της UNRRA και καταγόταν από τη Ρόδο· βλ. τηλ/μα 6483, Βαρβαρέσος προς Σβώλο και Κανελλόπουλο, 26.9.1944, στο ΔΙΑΥΕ ΚΥ-Φάκελος 19.3.1.

οργάνωσης και την ανεπάρκεια του Lehman ως διευθυντή (Woodbridge, 1950: 39-41· Acheson, 1970[1969]: 43).

Στο Λονδίνο, η υπηρεσία μελετών βρέθηκε αναμειγμένη στην προετοιμασία των παραγγελιών για τις προμήθειες. Επρόκειτο δίχως άλλο για μια πολύ άχαρη δουλειά: από το γραφείο του Βαρβαρέσου περνούσαν καθημερινά δεκάδες τηλεγραφήματα για κάθε λογής αγαθά – συνοδευόμενα συχνά και από δείγματα προϊόντων. Δεν έλειψαν μάλιστα οι περιπτώσεις όπου χρειάστηκε να επισκεφθεί ο ίδιος τους χώρους παραγωγής για να εξετάσει τα προτεινόμενα είδη: έτσι, το πρωί της 12ης Οκτωβρίου, πήρε τον Υφυπουργό Οικονομικών Άγγελο Αγγελόπουλο και πήγαν μαζί να δοκιμάσουν παπούτσια με ξύλινες σόλες, τα οποία προορίζονταν για το πρόγραμμα υπόδοσης της χώρας.⁴² Δεν γνωρίζουμε πόσο άνετα τους φάνηκαν· γνωρίζουμε όμως πως οι υπηρεσίες του Λονδίνου συνέχισαν να αναζητούν δερμάτινες σόλες...

Ενώ η UNRRA σχεδίαζε ακόμα τις παραγγελίες της, η Ελλάδα απελευθερωνόταν. Στις 12 Οκτωβρίου, οι Γερμανοί άρχισαν την εκκένωση της Αθήνας· έξι μέρες αργότερα, ο Πρωθυπουργός Γ. Παπανδρέου ύψωνε την ελληνική σημαία στην Ακρόπολη. Η περίοδος της ανασυγκρότησης ξεκινούσε και επισήμως.

Κατά το πρώτο εξάμηνο της στρατιωτικής διοίκησης, την προμήθεια του πληθυσμού με αγαθά θα αναλάμβανε η Στρατιωτική Υπηρεσία Αρωγής ή Military Liaison (ML), βάσει των αγαθών που θα της εξασφάλιζαν τα Combined Boards. Ξεκινώντας από χαμηλότερους στόχους ημερήσιας κατανάλωσης – 2.000 έναντι των 2.650 θερμίδων της UNRRA – η στρατιωτική διοίκηση υπερεκτιμούσε την εγχώρια παραγωγή και προγραμματιζε ένα ιδιαίτερα φειδωλό πρόγραμμα εισαγωγών. Αντί των 361 χιλιάδων τόνων τον μήνα που διεκδικούσε το πρόγραμμα Βαρβαρέσου για το αμέσως επόμενο εξάμηνο, οπότε θα αναλάμβανε η UNRRA, το Στρατιωτικό Σχέδιο Α υπολόγιζε να εξασφαλίζονται μόλις 135 χιλιάδες μηνιαίως – λιγότερα από τα μισά (Σμπαρούνης, 1951: 298).

Για το σχέδιο αυτό η ελληνική κυβέρνηση ενημερώθηκε την τελευταία στιγμή, λίγο μετά την άφιξή της στην Ιταλία στις αρχές Σεπτεμβρίου του 1944, οπότε και διεκδίκησε την αναθεώρηση των στόχων για την Ελλάδα (Αγγελόπουλος, 1945: 68-72). Ο Βαρβαρέσος – που βρέθηκε εξίσου ανενημέρωτος – κλήθηκε να προσφέρει την απαραίτητη τεκμηρίωση και να αμφισβητήσει τους συμμαχικούς υπολογισμούς,

συντάσσοντας τα σχετικά υπομνήματα με αποδέκτη όποιον αρμόδιο ήταν πρόθυμος να ακούσει.⁴³

Η προσπάθεια ήταν εντελώς μάταιη. Η ML όχι μόνο δεν βελτίωσε το σχέδιο προμηθειών για την Ελλάδα, αλλά δεν κατάφερε ούτε καν να το εφαρμόσει. Με κυριότερο εμπόδιο την ανεπάρκεια μεταφορικών μέσων, το πρώτο τρίμηνο η ML εισήγαγε μόλις 220 χιλιάδες τόνους αγαθών, που κατέληξαν κυρίως στην πρωτεύουσα. Η κυβέρνηση βρέθηκε έτσι να αγωνίζεται όχι για την αναθεώρηση του σχεδίου, αλλά για την εξασφάλιση της εφαρμογής του – και μάλιστα με αντάλλαγμα την υιοθέτηση σταθεροποιητικών μέτρων. Τα Δεκεμβριανά ήρθαν να ανατρέψουν κάθε υπόσχεση και υπολογισμό εκτρέποντας πόρους και μεταφορικά μέσα προς τις στρατιωτικές επιχειρήσεις. Έως τις 31.3.1945, οπότε και ανέλαβε επισήμως η UNRRA, η ML είχε προμηθεύσει την Ελλάδα με 370 χιλιάδες τόνους αγαθών – περίπου 65 χιλιάδες τον μήνα!⁴⁴

Η ανεπάρκεια ήταν προφανής. Εξίσου προφανές ήταν πως η μετάβαση στην UNRRA δύσκολα θα συνοδευόταν από κάποια θεαματική βελτίωση στη ροή των αγαθών. Το πρόβλημα δεν ήταν μόνο ελληνικό: τόσο το μέγεθος του προ-υπολογισμού της, όσο και η εξάρτηση της UNRRA από τα Combined Boards περιόριζαν τις δυνατότητές της (Shephard, 2008: 414). Οι βρετανικές και αμερικανικές στρατιωτικές Αρχές διατηρούσαν το πάνω χέρι και ασκούσαν δυσανάλογη επιρροή στις δραστηριότητές της (Nevins, 1963: 224ff).

Τίποτα από αυτά δεν πρέπει να προκάλεσε ιδιαίτερη έκπληξη στον Βαρβαρέσο. Έναν χρόνο νωρίτερα είχε προβλέψει πως οι διαβουλεύσεις μεταξύ των συμμάχων θα ήταν μάλλον «φαινομενικές», εφόσον:

«[...] από πρακτικής απόψεως νομίζομεν ότι η βοήθεια της UNRRA θα δοθή κυρίως επί τη βάσει υπολογισμών εις ους έχουν ήδη προβή αι αρμόδιαι Αμερικανικά κυρίως υπηρεσίαι, [...] αίτινες αποβλέπουν εις την ικανοποίησιν του ελαχίστου ορίου αναγκών των απελευθερουμένων χωρών και δη υπό μορφήν σιτηρών καί τινων άλλων στοιχειωδών ειδών καταναλώσεως διά τα οποία

43 "Final statement on food supplies available to civilian population in 1943-44", 3.10.1944, στο IATE-A5S1Y5F7/2· Varvaressos, K., "Remarks on estimates of Greek import requirements of the Combined Civil Affairs Committee (CCAC)", November 1944, στο IATE-A5S1Y5F8/1· τηλ/μα 145, Βαρβαρέσος προς Παπανδρέου, 31.10.1944, στο IATE-A5S1Y1F31/47.

44 Βλ. Πίνακα σελ. 77, στο *Report to Director General from the Chief of Mission on the UNRRA Mission to Greece, November 1944 - June 1945*, 1.8.1945, στο UNA S-1021-0037-10. Πρβλ. Αγγελόπουλο (1945: 72).

42 Τηλ/μα 132, Varvaressos προς Schaaff, 11.10.1944, στο IATE-A4S1Y2F9/2.

δεν θα υπάρξει έλλειψη, ως και αναγκαίων τινών ειδών διά την αναβίωσιν της γεωργικής παραγωγής».⁴⁵

Αυτό που σίγουρα δεν είχε προβλέψει ο Βαρβαρέσος ήταν το πόσο αυτή η αδυναμία της UNRRA να αυξήσει τις προμήθειες προς την Ελλάδα θα επηρέαζε την επιτυχία της δικής του πολιτικής όταν, λίγους μήνες αργότερα, βρέθηκε στο τιμόνι της ελληνικής οικονομίας (βλ. κεφάλαιο 11).

B. Μακροχρόνια σχέδια: Bretton Woods

Παρά τη σημασία των επισιτιστικών αναγκών της μεταπολεμικής περιόδου, δεν ήταν λίγοι αυτοί που απόρριψαν όταν, την άνοιξη του 1943, ο Roosevelt επέλεξε ως θέμα του πρώτου συνεδρίου των Ηνωμένων Εθνών στο Χοτ Σπρινγκς (Hot Springs) τα τρόφιμα. Απευθυνόμενος σε έναν Αμερικανό διπλωμάτη στο Λονδίνο, ο Keynes αναρωτιόταν:

«Θέλετε να μας πείτε ότι ο Πρόεδρός σας, με τη μεγάλη πολιτική του δι-ορατικότητα, αποφάσισε ότι η καλύτερη στρατηγική για τη μεταπολεμική ανασυγκρότηση είναι να ξεκινήσουμε με τις βιταμίνες και μετά σιγά-σιγά να το γυρίσουμε στο ισοζύγιο εξωτερικών συναλλαγών;» (Penrose, 1953: 120)

Ο εκνευρισμός του Keynes ήταν αναμενόμενος. Στα μάτια του το πρόβλημα της ανασυγκρότησης δεν ήταν διατροφικό, αλλά δολαριακό. Συγκεκριμένα, ήταν η εξεύρεση των δολαρίων για τη χρηματοδότηση των εισαγωγών που θα χρειαζόταν η Ευρώπη όχι μόνο για να θρέψει τους πληθυσμούς της, αλλά και για να αποκαταστήσει τον παραγωγικό της ιστό. Πιο συγκεκριμένα, ήταν η εξασφάλιση των πιστωτικών διευκολύνσεων που θα επέτρεπαν τη διαχείριση του διευρυνόμενου δολαριακού ελλείμματος της Αγγλίας⁴⁶. Αυτός ήταν άλλωστε ο ένας από τους βασικούς στόχους πίσω από το βρετανικό σχέδιο για τη σύσταση μιας Ένωσης Συμψηφισμών, το οποίο ο Keynes επεξεργαζόταν από το φθινόπωρο του 1941 (Moggridge, 1992: 26ff). Ο άλλος – πιο μακρόπνοος – ήταν η δημιουργία ενός μηχανισμού εξομάλυνσης και διόρθωσης των εμπορικών ανισορροπιών, που

45 Βλ. Βαρβαρέσο, Κ., *Εκθεσις περί της Συμφωνίας...*, op.cit., σελ. 56-57.

46 Τη σχετική αγωνία ενέτεινε το περίφημο άρθρο VII που είχαν προσθέσει οι Αμερικανοί στη συμφωνία ενοικιοδανεισμού (lend-lease), το οποίο προέβλεπε μεταπολεμικά την εκατέρωθεν αποχή από εμπορικές πολιτικές που έκαναν διακρίσεις εις βάρος της άλλης χώρας για την Αγγλία, ο όρος αυτός δεν απειλούσε απλώς να αυξήσει το έλλειμμα, αλλά έθετε σε κίνδυνο την προνομιακή σχέση με τις χώρες της Κοινοπολιτείας (van Dormael, 1978: 21-28).

θα επέτρεπε την ομαλή διεξαγωγή του διεθνούς εμπορίου χωρίς να οδηγεί στα αδιέξοδα του κανόνα του χρυσού.

Ο Keynes προφανώς δεν ήταν ο μόνος που ενδιαφερόταν για το μεταπολεμικό νομισματικό σύστημα. Στην άλλη άκρη του Ατλαντικού, ο Harry Dexter White επεξεργαζόταν για λογαριασμό του αμερικανικού Υπουργείου Οικονομικών ένα παρεμφερές σχέδιο, υιοθετώντας όμως την οπτική της κατεχοχίν πλεονασματικής χώρας που θα καλείτο να παράσχει πολλές από τις διευκολύνσεις που οραματιζόταν ο Keynes. Από τον συγκερασμό των δύο αυτών προσπαθειών – με κυρίαρχη τη γεύση του αμερικανικού σχεδίου – προέκυψαν δυόμισι χρόνια αργότερα το Συνέδριο του Μπρέτον Γουντς (Bretton Woods) και η ίδρυση του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου (ΔΝΤ) και της Παγκόσμιας Τράπεζας.⁴⁷

Τα σχέδια Keynes και White

Αφετηρία για την αναθεώρηση του διεθνούς νομισματικού συστήματος αποτέλεσαν οι νομισματικές αρρυθμίες του Μεσοπολέμου. Τα πολεμικά χρέη και οι επανορθώσεις ήταν μόνιμη πηγή ανισορροπιών μεταξύ των χωρών, που μόνο παροδικά ανακουφίστηκαν από τα σχέδια Dawes και Young. Η κρίση του 1929 είχε δώσει τη χαριστική βολή στον κανόνα του χρυσού: αντιμέτωπες με την εξάντληση των συναλλαγματικών τους αποθεμάτων, οι χώρες εγκατέλειψαν τη χρυσή βάση, επέβαλαν συναλλαγματικούς περιορισμούς και προσέφυγαν στον προστατευτισμό, προκειμένου να στηρίξουν τις εθνικές τους οικονομίες. Το διεθνές εμπόριο συρρικνώθηκε και κατακερματίστηκε από διμερείς εμπορικές συμφωνίες, σαν αυτές που είχε κληθεί να διαπραγματευθεί ο Βαρβαρέσος με τη Γερμανία. Οι χώρες οδηγήθηκαν στην αυτάρκεια, τον οικονομικό εθνικισμό και εν τέλει τον πόλεμο.

Τα μεταπολεμικά σχέδια όφειλαν να αποκαταστήσουν τη λειτουργία του διεθνούς εμπορίου σε πολυμερή βάση και να αποτρέψουν την επανάληψη των προβλημάτων του Μεσοπολέμου. Για τους Keynes και White, αυτό προϋπέθετε την ίδρυση ενός υπερεθνικού οργανισμού, που θα εξασφάλιζε τη διατήρηση σταθερών ισοτιμιών, προσφέροντας συνάμα ένα κοινά αποδεκτό πλαίσιο για την αναπροσαρμογή τους, όποτε αυτή κρινόταν απαραίτητη. Αμφότερα σχέδια προέβλεπαν επίσης ελέγχους στις κινήσεις κεφαλαίων, η αστάθεια των οποίων είχε συμβάλει στα προβλήματα

47 Η βιβλιογραφία για τη συγκρότηση του συστήματος του Bretton Woods είναι εκτενέστατη: η παρούσα ενότητα αντλεί πληροφορίες από τους Horsefield (1969, τόμοι I & III), van Dormael (1978), Moggridge (1992), Skidelsky (2003), Solomon (1977), Mikesell (1994), Penrose (1953) και Oliver (1984): οι επιμέρους παραπομπές περιορίζονται χάριν συντομίας.

του Μεσοπολέμου. Η συμμετοχή στον νέο οργανισμό θα προϋπέθετε την αποδοχή κάποιων βασικών αρχών σχετικά με την ελευθερία του εμπορίου, την άρση των συναλλαγματικών περιορισμών και την αποφυγή κάθε άλλης διακριτικής πρακτικής, συμπεριλαμβανομένων των διμερών συμφωνιών συμψηφισμού.

Σε αντάλλαγμα της παραχώρησης μέρους της νομισματικής τους κυριαρχίας, οι χώρες-μέλη θα αποκτούσαν πρόσβαση σε έναν αυτόματο μηχανισμό χρηματοδότησης των εξωτερικών τους ελλειμμάτων. Ο μηχανισμός αυτός θα ήταν πιο ελαστικός απ' ό,τι τα «χρυσά δεσμά» (Eichengreen, 1992) του Μεσοπολέμου, χωρίς να παύει να ενθαρρύνει τη διόρθωση των επιμέρους ανισορροπιών. Κατά γενική παραδοχή, οι εν λόγω ανισορροπίες θα ήταν ακόμα μεγαλύτερες στη μεταβατική περίοδο της ανασυγκρότησης. Για τον Keynes, αυτό δικαιολογούσε τα γενναιόδωρα πιστωτικά όρια που προέβλεπε η Ένωση Συμψηφισμών· για τον White, το πρόβλημα θα αντιμετωπιζόταν μέσω ενός ξεχωριστού οργανισμού, της Παγκόσμιας Τράπεζας, που θα χορηγούσε μακροχρόνια δάνεια για την ανασυγκρότηση.

Κάπως έτσι προσδιορίστηκε ο κοινός τόπος των προτάσεων για το μεταπολεμικό νομισματικό σύστημα. Από εκεί και πέρα υπήρχε μια σειρά τεχνικών και ουσιαστικών διαφωνιών, που βρέθηκαν στον πυρήνα των διαπραγματεύσεων έως τον Ιούλιο του 1944. Ποια θα ήταν η συνολική δύναμη πυρός των νεοσύστατων οργανισμών; Πόσο θα μπορούσε να δανειστεί μία ελλειμματική χώρα; Ποια θα ήταν η μέγιστη έκθεση μιας πλεονασματικής χώρας; Πώς θα διορθώνονταν τυχόν ανισορροπίες; Πότε μια ανισορροπία γινόταν τόσο θεμελιώδης ώστε να δικαιολογεί μια υποτίμηση; Μπορούσε κάτι τέτοιο να αποφασιστεί μονομερώς; Αυτά ήταν κάποια από τα βασικά ερωτήματα στα οποία Αμερικανοί και Βρετανοί έδιναν διαφορετικές απαντήσεις.⁴⁸

Πολλές από τις διαφορές υπέκρυπταν τα αποκλίνοντα συμφέροντα μιας πλεονασματικής και μιας ελλειμματικής χώρας. Έτσι, οι βρετανικές προτάσεις περιλάμβαναν πιο γενναιόδωρες πιστώσεις, έδιναν μεγαλύτερα περιθώρια στις χώρες να υποτιμήσουν το νόμισμά τους, επεδίωκαν την υποβάθμιση του ρόλου του χρυσού στις διεθνείς συναλλαγές και προέβλεπαν τη συμβολή και των πλεονασματικών χωρών στη διόρθωση των εμπορικών ανισορροπιών. Το σχέδιο White ήταν πολύ πιο συντηρητικό: διατηρούσε τον χρυσό στον πυρήνα του συστήματος, πρότασσε τον στόχο της συναλλαγματικής σταθερότητας, έδινε περισσότερη δύναμη στις πλεονασματικές χώρες και παρείχε σαφώς μικρότερες διευκολύνσεις. Σε αντίθεση

με την Ένωση Συμψηφισμών, που θα λειτουργούσε ως τράπεζα και θα μπορούσε να δημιουργήσει 26 δισεκ. δολάρια «νέου χρήματος» μέσω δανεισμού, το σχέδιο White προέβλεπε κάθε χώρα να εισφέρει κεφάλαια σε χρυσό και σε εγχώριο νόμισμα για τη δημιουργία ενός ταμείου 5 δισεκ. δολαρίων, από το οποίο τα μέλη θα μπορούσαν (υπό προϋποθέσεις) να αγοράζουν συνάλλαγμα για να καλύψουν τα εξωτερικά τους ελλείμματα.⁴⁹ Ακολουθώντας το αμερικανικό πρότυπο, το ταμείο που προέκυψε τελικά από το Bretton Woods μπορεί να ήταν ύψους 8,8 δισεκ. δολαρίων, διατήρησε όμως τον χαρακτήρα ενός κοινού «κουμπάρα», στον οποίο κάθε χώρα συμμετείχε με συγκεκριμένη ποσόστωση (quota).

Από τη δημοσίευση των σχεδίων στην Κοινή Δήλωση Αρχών

Επί ενάμιση περίπου χρόνο τα δύο σχέδια αποτέλεσαν αντικείμενο εσωτερικών επεξεργασιών και διμερών διαβουλεύσεων. Στις αρχές του 1943, το State Department έστειλε αντίγραφα του σχεδίου White στους υπουργούς Οικονομικών 37 χωρών, μεταξύ αυτών και τον Βαρβαρέσο, καλώντας τους να επισκεφθούν την Ουάσιγκτον για ανεπίσημες συνομιλίες. Ταυτόχρονα, το Treasury διένειμε το σχέδιο Keynes και ξεκίνησε επαφές με τις εξόριστες συμμαχικές κυβερνήσεις στο Λονδίνο, διερευνώντας τις προθέσεις τους (van Dormael, 1978: 67ff· Horsefield, 1969, I: 31).

Δεδομένης της ελλειμματικότητας των εξωτερικών τους ισοζυγίων, οι περισσότεροι σύμμαχοι έτρεφαν μεγαλύτερη συμπάθεια προς τις βρετανικές προτάσεις. Ωστόσο, οι συνομιλίες στην Ουάσιγκτον το καλοκαίρι του 1943 αποκάλυψαν ότι οι Αμερικανοί ήταν ανυποχώρητοι σε μια σειρά από θεμελιώδη ζητήματα. Αναγνωρίζοντας τη ματαιότητα οποιασδήποτε συμφωνίας χωρίς τις ΗΠΑ, οι υπόλοιπες κυβερνήσεις – συμπεριλαμβανομένων των Βρετανών και του Keynes – αποδέχθηκαν το σχέδιο White ως διαπραγματευτική βάση και αφιέρωσαν τον επόμενο χρόνο στη βελτίωση των όρων του (van Dormael, 1978: 83· Skidelsky, 2003: 730ff).

Στις συνομιλίες αυτές συμμετείχαν όλες οι συμμαχικές χώρες· η ουσιαστική διαπραγμάτευση όμως παρέμεινε μεταξύ Αγγλίας και Αμερικής – με τον Καναδά να παίζει ενίοτε μεσολαβητικό ρόλο. Λίγες ήταν οι περιπτώσεις όπου κάποια άλλη χώρα μπόρεσε να επηρεάσει το τελικό αποτέλεσμα, ενώ οι κυριότερες αποφάσεις

48 Η σύγκριση των δύο σχεδίων – τα οποία άλλωστε υπέστησαν διαδοχικές τροποποιήσεις – δεν μπορεί εδώ παρά να είναι σχηματική και απλουστευτική· για λεπτομέρειες, βλ. van Dormael (1978), Horsefield (1969, I: 26–53), Skidelsky (2003: 700ff), Boughton (2002)· contra Muchlinski (2005).

49 Μην ξεχνάμε βέβαια ότι το σχέδιο White προέβλεπε και τη δημιουργία μιας Παγκόσμιας Τράπεζας με κεφάλαια 10 δισεκ. δολαρίων, με αποτέλεσμα τα συνολικά κεφάλαια των δύο οργανισμών να φθάνουν τα 15 δισεκ. δολάρια· από την άλλη, τα κονδύλια της Παγκόσμιας Τράπεζας δεν θα επιτελούσαν την ίδια ακριβώς λειτουργία με αυτά του Ταμείου ούτε θα ήταν διαθέσιμα για τους ίδιους σκοπούς και τις ίδιες χώρες (Skidelsky, 2003: 699).

«κλείδωσαν» σε διμερές επίπεδο (Mikesell, 1994: 3). Μετά τις περίφημες «Συνομιλίες της Ουάσιγκτον», το φθινόπωρο του 1943, οι δύο πλευρές κατέληξαν σε μια Κοινή Δήλωση Αρχών (Joint Statement of Principles), η οποία κυκλοφόρησε τον Απρίλιο του 1944 και αποτέλεσε τη βάση της μετέπειτα συμφωνίας του Bretton Woods.

Η ελληνική συμμετοχή

Αυτό ήταν το πλαίσιο στο οποίο ο Βαρβαρέσος κλήθηκε να αντιπροσωπεύσει την ελληνική κυβέρνηση όσον αφορά τον σχεδιασμό του μεταπολεμικού νομισματικού συστήματος. Στις συζητήσεις αυτές προσήλθε με ένα εθνικό μειονέκτημα και ένα προσωπικό πλεονέκτημα. Το μειονέκτημα ήταν ότι εκπροσωπούσε μια χώρα με αμελητέα οικονομική βαρύτητα· η συμμετοχή της Ελλάδας στο προτεινόμενο Ταμείο θα ήταν γύρω στο **μισό χιλιοστό** του συνολικού κεφαλαίου – με ό,τι αυτό συνεπαγόταν για τη διαπραγματευτική της θέση. Το προσωπικό πλεονέκτημα του Βαρβαρέσου ήταν η εμπειρία του από τη διαχείριση των εμπορικών και συναλλαγματικών δυσχερειών μιας περιφερειακής, ελλειμματικής χώρας την περίοδο του Μεσοπολέμου. Η εξοικείωση του Βαρβαρέσου με τις τεχνικές πτυχές του ζητήματος, σε συνδυασμό με τις νομικές του δεξιότητες, του εξασφάλισαν αξιοπρόσεκτη θέση στο τραπέζι των συνομιλιών.

Στη διάρκεια της επίσκεψής του στις Ηνωμένες Πολιτείες, το καλοκαίρι του 1943, ο Βαρβαρέσος συνέταξε από κοινού με τη Ρένα Ζαφειρίου ένα υπόμνημα για το σχέδιο White.⁵⁰ Το πρώτο μέρος του υπομνήματος αποτιμούσε τη «γενική σύλληψη» του σχεδίου. Το πιο εντυπωσιακό χαρακτηριστικό του κειμένου – που αποτελεί ένα από τα καλύτερα δείγματα της ώριμης οικονομικής σκέψης του Βαρβαρέσου – είναι η έντονα κεϋνσιανή του χροιά. Τα προβλήματα του Μεσοπολέμου εντοπίζονταν στις προσπάθειες κάθε χώρας να διορθώσει τις ανισορροπίες μεταξύ παραγωγικού δυναμικού και κατανάλωσης μέσω υποτιμήσεων και εισαγωγικών περιορισμών. Ο στόχος της πλήρους απασχόλησης απαιτούσε στο εξής οι ανισορροπίες να διορθώνονται όχι με τη μείωση της παραγωγής, αλλά με την επέκταση της κατανάλωσης (σελ. 1-3).

Κατά τους Βαρβαρέσο και Ζαφειρίου, το σχέδιο White αναγνώριζε αυτές τις αρχές, αλλά δεν αρκούσε για να τις υπηρετήσει, καθώς πρότεινε έναν μηχανισμό νομισματικής σταθερότητας υπό τη «στενότερη, τεχνική έννοια των σταθερών ισοτιμιών», στις οποίες μάλιστα απέδιδε υπερβολική σημασία. Σε περιπτώσεις σοβαρών ανισορροπιών, η εμμονή στη νομισματική σταθερότητα «θα ασκούσε υπερβολική πίεση στο επίπεδο των εισοδημάτων» και θα οδηγούσε σε αποπληθωριστικές πιέσεις (σελ. 4). Το μεγαλύτερο πρόβλημα προέκυπτε από την ασυμμετρία με την οποία αντιμετωπίζονταν οι δύο πλευρές μιας διεθνούς ανισορροπίας: ενώ οι ελλειμματικές χώρες εξωθούνταν – με τη σταδιακή εξάντληση των πιστωτικών τους περιθωρίων – στην άσκηση αποπληθωριστικής πολιτικής και στον περιορισμό των εισαγωγών, οι πλεονασματικές χώρες δεν αντιμετώπιζαν καμία ανάλογη πίεση. Το αποτέλεσμα ήταν ένας βραδυκίνητος μηχανισμός που μεροληπούσε υπέρ του αποπληθωρισμού και της ύφεσης· μιας ύφεσης μάλιστα που θα επεκτεινόταν στις πλεονασματικές χώρες, αφού αυτές θα έβλεπαν τις εξαγωγές τους να μειώνονται (σελ. 5-12).

Με έκδηλη την προτίμησή τους στις αρχές που διέπνεαν το σχέδιο Keynes, οι Βαρβαρέσος και Ζαφειρίου πρότειναν καταρχάς μεγαλύτερη ευκολία στην αναπροσαρμογή των ισοτιμιών. Πολλές χώρες συμμερίζονταν την άποψη αυτή, με αποτέλεσμα η τελική συμφωνία να χαλαρώσει κάποιες από τις προϋποθέσεις για την υποτίμηση ενός νομίσματος και να προσφέρει μακρά μεταβατική περίοδο.⁵¹ Πέραν τούτου, η ελληνική πλευρά διεκδικούσε μεγαλύτερη συνεργασία στη διόρθωση των ανισορροπιών, ειδικά όταν πίσω από το έλλειμμα μιας χώρας κρύβονταν οι αποπληθωριστικές ή προστατευτικές πολιτικές των εμπορικών της εταίρων. Εδώ ο Βαρβαρέσος προφανώς είχε κατά νου τα προβλήματα του ελληνικού εξωτερικού ισοζυγίου κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου. Σε αυτές τις περιπτώσεις, το βάρος της προσαρμογής έπρεπε να πέφτει στην πλεονασματική χώρα, που θα καλείτο να ανατιμήσει το νόμισμά της, να μειώσει τους δασμούς ή να αυξήσει την εγχώρια κατανάλωση (σελ. 12-14).

Σε λιγότερες από 17 σελίδες, οι Βαρβαρέσος και Ζαφειρίου ανέλυαν ένα από τα θεμελιώδη προβλήματα οποιουδήποτε συστήματος σταθερών συναλλαγματικών ισοτιμιών. Ο συνδυασμός αποπληθωρισμού και ύφεσης που βίωσαν οι ελλειμματικές χώρες της ευρωζώνης μετά την κρίση χρέους του 2009 αποτελεί το πιο πρόσφατο

50 Βλ. Varvaressos, K., "Greece: the proposal for a united and associated nations stabilization fund", 14.7.1943, στο IATE-A4S1Y1F42/1. Τη στενή του συνεργασία με τη Ζαφειρίου στη σύνταξη του υπομνήματος, την αναφέρει ο ίδιος ο Βαρβαρέσος στον Keynes, ενώ την ίδια την ευχαριστεί για την προσπάθεια «την οποίαν από κοινού κατεβάλαμε εν Ουάσιγκτον προς διευκρίνισιν και ανάλυσιν του Αμερικανικού σχεδίου Σταθεροποιήσεως» (Βαρβαρέσος προς Ζαφειρίου, 4.8.1943, στο IATE-A4S1Y1F42/3).

51 Βλ. Horsfield (1969, I: 61)· το πρόβλημα επανεμφανίστηκε τη δεκαετία του 1970, όταν ήταν πλέον οι ΗΠΑ που επιζητούσαν μεγαλύτερη ευελιξία στις συναλλαγματικές ισοτιμίες. Πολλοί Αμερικανοί οικονομολόγοι – συμπεριλαμβανομένου του Milton Friedman – χρησιμοποίησαν τότε ανάλογα επιχειρήματα εναντίον των θέσεων του σχεδίου White (Oliver, 1984: 42).

παράδειγμα της ασυμμετρίας των πιέσεων που εκδηλώνονται όταν δημιουργούνται ανισορροπίες μεταξύ χωρών που συνδέονται με ένα κοινό νόμισμα (ή μια σταθερή ισοτιμία). Όταν το 2013 το αμερικανικό Υπουργείο Οικονομικών επέκρινε τη Γερμανία, ζητώντας της να αυξήσει την εγχώρια κατανάλωση και τις εισαγωγές της, για να μην «εμποδίζει την αποκατάσταση της ισορροπίας τη στιγμή που πολλές άλλες χώρες της ευρωζώνης έχουν υποστεί σημαντικές πιέσεις για να μειώσουν τη ζήτηση και να περιορίσουν τις εισαγωγές», στην ουσία αναπαρήγαγε τα επιχειρήματα που είχαν διατυπώσει οι επικριτές του σχεδίου White πριν από εβδομήντα χρόνια!⁵²

Το 1944 όμως οι ρόλοι ήταν μοιρασμένοι διαφορετικά: η Αμερική, ως η κατεξοχήν *πλεονασματική* χώρα, δεν ήταν διατεθειμένη να παραχωρήσει ούτε σπιθαμή της οικονομικής της ανεξαρτησίας. Οι ελλειμματικές χώρες θα έπρεπε να προσαρμοστούν στην πολιτική της και όχι το αντίστροφο. Μοναδική εξαίρεση αποτελούσε μια από τις πιο ιδιόζουσες διατάξεις του σχεδίου, που αφορούσε την περίπτωση όπου κάποιο νόμισμα του Ταμείου γινόταν «σπάνιο» (*scarce*). Πρακτικά, αυτό σήμαινε ότι η χώρα που το εξέδιδε είχε μεγάλα πλεονάσματα, με αποτέλεσμα το Ταμείο να δυσκολεύεται να εξασφαλίσει επαρκείς ποσότητες για να χρηματοδοτήσει τα ελλείμματα των υπόλοιπων μελών. Το σενάριο αυτό προφανώς φωτογράφιζε τις ΗΠΑ και το δολάριο.⁵³

Το ελληνικό υπόμνημα ασκούσε κριτική στις σχετικές διατάξεις, θεωρώντας πως λειτουργούσαν και πάλι εις βάρος της αποκατάστασης μιας ισορροπίας. Υπό συνθήκες κυμαινόμενων ισοτιμιών, ένα σπάνιο νόμισμα θα γινόταν ακριβότερο, με αποτέλεσμα να μειωθούν οι εξαγωγές και να αυξηθούν οι εισαγωγές της χώρας που το εξέδιδε. Το προτεινόμενο σχέδιο στερούσε την παγκόσμια οικονομία από αυτόν τον αυτόματο διορθωτικό μηχανισμό, χωρίς να προσφέρει αξιόπιστη εναλλακτική. Το μόνο που προέβλεπε ήταν κάποιου είδους έλεγχο στην κατανομή του σπάνιου νομίσματος μεταξύ μελών, πράγμα που ισοδυναμούσε με επιβολή συναλλαγματικών περιορισμών από το Ταμείο – την ίδια στιγμή που οι επιμέρους χώρες απαγορευόταν να προσφύγουν σε ανάλογα εργαλεία (σελ. 15-17)!

Τα επιχειρήματα Βαρβαρέσου δεν διακρίνονταν τόσο για την πρωτοτυπία, όσο για τη διαύγειά τους. Πολλοί είχαν προβάλει – και συνέχιζαν να προβάλλουν – ανάλογες ενστάσεις. Εκτός από τον ίδιο τον Keynes, το ζήτημα της προσαρμογής εκ

μέρους των πλεονασματικών οικονομιών το έθεσαν οι αντιπρόσωποι του Βελγίου, της Γαλλίας, της Αυστραλίας και πολλών άλλων χωρών (Horsefield, 1969, I: 35). Αρκετοί είχαν ζητήσει επίσης διευκρινίσεις για τα σπάνια νομίσματα. Τον Απρίλιο του 1943, οι Καναδοί είχαν ρωτήσει τι θα έκανε μια πλεονασματική χώρα για να άρει τη σπανιότητα του νομίσματός της· η αφοπλιστική απάντηση του White ήταν ότι το βάρος της προσαρμογής θα το επωμιζόταν η άλλη πλευρά. Όταν όμως ρωτήθηκαν κατά πόσο η άλλη πλευρά θα μπορούσε να επιβάλει συναλλαγματικούς περιορισμούς ή προστατευτικά μέτρα για να εξοικονομήσει «σπάνιο» συνάλλαγμα, οι Αμερικανοί αντέδρασαν με δυσφορία.⁵⁴

Το υπόμνημα Βαρβαρέσου-Ζαφειρίου έμελλε να παίξει αρκετά σημαντικό ρόλο σε αυτή τη συζήτηση. Στα τέλη Ιουλίου, ο Dennis Robertson, που συμμετείχε στις διαπραγματεύσεις για λογαριασμό των Βρετανών, έστειλε αντίγραφο του ελληνικού υπομνήματος στον Keynes. Το κείμενο προκάλεσε θετική εντύπωση στον Βρετανό οικονομολόγο, που απέστειλε συγχαρητήριο τηλεγράφημα στον Βαρβαρέσο, ζητώντας του να συναντηθούν, όταν θα επέστρεφε στο Λονδίνο. Εν τω μεταξύ, στην Ουάσιγκτον ο Βαρβαρέσος συναντήθηκε αρκετές φορές με στελέχη του Υπουργείου Οικονομικών, στα οποία και ανέπτυξε τα επιχειρήματά του.⁵⁵ Έναν μήνα αργότερα, ο Keynes επανήλθε στο ζήτημα των σπάνιων νομισμάτων και επικαλέστηκε το υπόμνημα Βαρβαρέσου. Αυτή τη φορά, οι Αμερικανοί συμφώνησαν να επιτρέψουν στις άλλες χώρες-μέλη να επιβάλουν συναλλαγματικούς περιορισμούς για την εξοικονόμηση ενός «σπάνιου» νομίσματος. Ήταν μια από τις σημαντικές δικλίδες ασφαλείας που εξασφάλισαν οι Βρετανοί στις διαπραγματεύσεις (Skidelsky, 2003: 744) και ο ρόλος του Βαρβαρέσου σε αυτό υπήρξε σημαντικός· το βράδυ της 4ης Οκτωβρίου 1943, ο Keynes του τηλεφώνησε για να του δώσει συγχαρητήρια (Horsefield, 1969, I: 59).

Το δεύτερο μέρος του υπομνήματος καταπιανόταν με τις συνέπειες του σχεδίου White για την Ελλάδα. Εφαρμόζοντας τις προτεινόμενες φόρμουλες στα δεδομένα της ελληνικής οικονομίας, οι Βαρβαρέσος και Ζαφειρίου υπολόγιζαν την ελληνική συμμετοχή (ποσόστωση) στα 30 εκατ. δολάρια, που θα καταβάλλονταν κατά 7,5 εκατ. δολάρια σε χρυσό και το υπόλοιπο σε δραχμές. Για να μπορέσει η χώρα να αξιοποιήσει τις χρηματοδοτικές ευκολίες του Ταμείου, θα έπρεπε να ξοδέψει άλλα 17,5 εκατ. δολάρια χρυσού για να αντλήσει επιπλέον 30 εκατ. δολάρια πιστώσεις! Με δυο λόγια, η χρηματοδότηση που προσέφερε το σχέδιο σε μια χώρα σαν την

52 US Department of the Treasury, Office of International Affairs (2013), *Report to Congress on International Economic and Exchange Rate Policies*, σελ. 25.

53 Αστεεισμένοι, κάποιοι Αμερικανοί χρησιμοποιούσαν την ορθογραφία “\$SCARCE CURRENCY” για τον όρο· η προέλευση και η ακριβής σημασία των σχετικών διατάξεων ήταν κάπως μυστηριώδης, με αποτέλεσμα να προκληθούν ζωηρές συζητήσεις και ερμηνείες στους βρετανικούς κύκλους (Horsefield, 1969, I: 44ff· Skidelsky, 2003: 703ff).

54 Βλ. Phillips προς Keynes, 20.5.1943, στο FO371-35334.

55 Βλ. Keynes προς Varvaressos, 26.7.1943· Βαρβαρέσος προς Ζαφειρίου, 4.8.1943· Βαρβαρέσος προς Keynes, 4.8.1943 και Βαρβαρέσος προς Morgenthau, 12.10.1943, όλα στο IATE-A4S1Y1F42/2-5.

Ελλάδα ήταν ασήμαντη, ενώ θα απορροφούσε το 62,5% των αποθεμάτων της σε χρυσό. Σε αυτό συνέβαλαν η χαμηλή αρχική συμμετοχή στο κεφάλαιο και ο σημαντικός ρόλος που εξακολουθούσε να παίζει ο χρυσός στις συναλλαγές με το Ταμείο.⁵⁶

Επρόκειτο για ζητήματα που απασχολούσαν πολλές χώρες. Το ελληνικό υπόμνημα ξεχώριζε και πάλι για τη σαφήνιά του. Ο Keynes αργότερα σχολίασε πως, αν και είχε υποψιαστεί ότι κάτι τέτοιο μπορεί να συνέβαινε στην πράξη, το υπόμνημα Βαρβαρέσου αποτελούσε την πρώτη συγκεκριμένη αριθμητική εφαρμογή που αναδείκνυε το πρόβλημα.⁵⁷ Στην πορεία των διαπραγματεύσεων, το μερίδιο της αρχικής εισφοράς χρυσού μειώθηκε. Εντούτοις, ο τρόπος υπολογισμού των ποσοστώσεων, ο οποίος στηριζόταν σε έναν πολύπλοκο μαθηματικό τύπο που είχαν «μαγειρέψει» οι Αμερικανοί για να εξασφαλίσουν συγκεκριμένα κονδύλια στις μεγαλύτερες χώρες, εξακολούθησε να δίνει πολύ μικρά μερίδια στις μικρές χώρες και να αποτελεί σημείο τριβής (Mikesell, 1994).

Το δεύτερο υπόμνημα έθιγε επίσης μια σειρά από ειδικότερα ζητήματα. Τόνιζε λ.χ. ότι τα πρώτα χρόνια μετά τον πόλεμο, οι ισοτιμίες θα έπρεπε να μπορούν να μεταβάλλονται με μεγαλύτερη ελευθερία, «ώσπου να βρουν το κατάλληλο επίπεδο». Υπενθύμιζε ότι στο παρελθόν η Ελλάδα είχε αναγκαστεί να συνάψει διμερείς συμφωνίες υπό την απειλή της απώλειας αγορών για τις εξαγωγές της και αναρωτιόταν τι θα γινόταν, αν βρισκόταν εκ νέου αντιμέτωπη με τέτοιες πιέσεις από μια χώρα που δεν ήταν μέλος του Ταμείου. Τέλος, στηριζόμενοι στη μεσοπολεμική εμπειρία, οι Βαρβαρέσος και Ζαφειρίου θεωρούσαν την κατάργηση των περιορισμών πρόωρη, ειδικά για χώρες όπως η Ελλάδα, όπου:

«[...] η διατήρηση των συναλλαγματικών ελέγχων θα είναι μάλλον απαραίτητη όχι μόνο ως έκτακτο μέτρο την περίοδο της προσαρμογής και ανασυγκρότησης, αλλά και ως μόνιμο χαρακτηριστικό της νομισματικής πολιτικής. Με δεδομένους τους περιορισμένους πόρους της χώρας σε σχέση με το μέγεθος του πληθυσμού της και την ιδιαίτερη φύση των ελληνικών εξαγωγών, η εγκατάλειψη των συναλλαγματικών ελέγχων θα απαιτούσε σταθερή εισροή ξένου κεφαλαίου ή μια πολιτική εσωτερικής νομισματικής συρρίκνωσης

*που θα ήταν ασυμβίβαστη με την πλήρη ανάπτυξη και απασχόληση των παραγωγικών πόρων της χώρας».*⁵⁸

Η μακροχρόνια μεταβατική περίοδος που *de facto* προέκυψε από τη συνθήκη του Bretton Woods εξασφάλισε ότι οι περισσότερες χώρες – συμπεριλαμβανομένης της Ελλάδας – θα συνέχιζαν να προσφεύγουν σε διάφορα περιοριστικά εργαλεία επί τουλάχιστον άλλη μία δεκαετία (Solomon, 1977).

Από την Κοινή Δήλωση στο Atlantic City...

Η δημοσίευση της Κοινής Δήλωσης άνοιξε τον δρόμο προς την τελική ευθεία (van Dormael, 1978: 135ff). Στις αρχές Μαΐου, ο Keynes είχε διαδοχικές συναντήσεις με τους εκπροσώπους των συμμαχικών κυβερνήσεων στο Λονδίνο, με τους οποίους συζήτησε διάφορες πτυχές του αγγλοαμερικανικού σχεδίου. Οι περισσότερες χώρες, μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα, εξακολουθούσαν να προβάλλουν ενστάσεις ως προς το ύψος της ποσόστωσής τους, το οποίο θεωρούσαν ανεπαρκές. Επιπλέον, ο Βαρβαρέσος εξέφρασε ανησυχία για τις κερδοσκοπικές επιθέσεις που μπορεί να προκαλούσαν οι συζητήσεις του Ταμείου για ενδεχόμενη μεταβολή των επίσημων ισοτιμιών ενός νομίσματος και την ανάγκη να ληφθούν υπόψη οι ιδιαίτερες συνθήκες στις κατεστραμμένες χώρες την περίοδο της ανασυγκρότησης. Σε κάθε περίπτωση, όμως, οι σύμμαχοι ήταν διατεθειμένοι να συνεχίσουν τις διαπραγματεύσεις.⁵⁹

Την άνοιξη του 1944, οι Αμερικανοί ανακοίνωσαν την πρόθεσή τους να συγκαλέσουν ένα συνέδριο για τον προσεχή Ιούλιο, με τη συμμετοχή 44 χωρών· λίγο νωρίτερα, μια ολιγομελής επιτροπή θα συνεδρίαζε στο Atlantic City για να ετοιμάσει το κείμενο που θα αποτελούσε τη βάση των διαπραγματεύσεων. Διαβάζοντας τις εφημερίδες, ο Keynes αναρωτιόταν τι ακριβώς θα έκανε ένα τόσο μεγάλο συνέδριο για τόσες εβδομάδες: «δεν βλέπω πώς το κεντρικό κλουβί με τις μαϊμούδες θα μείνει απασχολημένο τόσον καιρό. Πιο πιθανό φαίνεται έως το τέλος του συνεδρίου να έχει επικρατήσει οξεία αλκοολική δηλητηρίαση».⁶⁰

Εφόσον η ουσιαστική δουλειά θα γινόταν στην προπαρασκευαστική επιτροπή, η προσοχή στράφηκε στις χώρες που θα καλούνταν στο Atlantic City. Τα αμερικανικά σχέδια εξαιρούσαν την Ελλάδα, περιλάμβαναν όμως την Κούβα, της οποίας οι εκπρόσωποι «δεν θα μιλούσαν και ο βασικός ρόλος τους θα ήταν να φέρουν

⁵⁶ Τα κρίσιμα μεγέθη εδώ ήταν το μερίδιο της αρχικής συμμετοχής (ποσόστωσης) που κάθε χώρα έπρεπε να καταβάλλει σε χρυσό, καθώς και το ποσοστό των (ενδεχόμενων) πιστώσεων που έπρεπε να αποπληρώνονται σε χρυσό στο τέλος κάθε έτους.

⁵⁷ Keynes προς Varvaressos, 26.7.1943, στο IATE-A4S1Y1F42/2-4.

⁵⁸ Βλ. Varvaressos, K., *Greece: the proposal...*, op.cit., σελ. 20.

⁵⁹ *Minutes of meeting at the Treasury*, 1.5.1944, στο T160/1281/F18885/11.

⁶⁰ Keynes προς Waley, 30.5.1944, στο JMK, XXVI: 41.

πούρα».⁶¹ Ο Keynes θεωρούσε εξοργιστικό να καλούνται χώρες που δεν είχαν ιδέα από διεθνή τραπεζική και πρότεινε:

«[...] να απορρίψουμε οπωσδήποτε την Κούβα· να επιμείνουμε στην Ολλανδία και το Βέλγιο· και να προτείνουμε η Ελλάδα να αντικαταστήσει την Τσεχοσλοβακία, εξαιτίας της ειδικής συνεισφοράς που μπορεί να έχει ο Βαρβαρέσος. Αν, όμως, ο Βαρβαρέσος δεν μπορεί να παρευρεθεί, η Ελλάδα δικαιολογείται να μείνει απέξω».⁶²

Στις 19 Ιουνίου 1944, ο Βαρβαρέσος έφθασε στο ξενοδοχείο Claridge του Atlantic City, όπου τις επόμενες δέκα μέρες συμμετείχε στις διαβουλεύσεις για τα κείμενα που θα υποβάλλονταν στο τελικό συνέδριο. Οι εργασίες στο Atlantic City επανέφεραν πολλά από τα ζητήματα που είχαν απασχολήσει τις διμερείς διαπραγματεύσεις των προηγούμενων μηνών. Μέχρι τέλους συγκεντρώθηκαν κάπου 70 τροπολογίες, οι οποίες και αποτέλεσαν – μαζί με την κοινή δήλωση – τη διαπραγματευτική αφετηρία του συνεδρίου στο Bretton Woods.⁶³ Οι Αμερικανοί μπορεί να μην ήταν διατεθειμένοι να δεχθούν πολλές αλλαγές, το τελικό συνέδριο όμως θα είχε αρκετά πράγματα να ξεκαθαρίσει· ο κίνδυνος της «αλκοολικής δηλητηρίασης» φάνηκε να απομακρύνεται.

... και μετά στο Bretton Woods

Στις 30 του μηνός, οι θαμώνες του ξενοδοχείου Claridge επιβιβάστηκαν σε ένα τρένο με προορισμό το Bretton Woods του Νιου Χάμσαϊρ (New Hampshire). Εκεί, στην καρδιά ενός κατάφυτου εθνικού δρυμού και ανάμεσα σε επιβλητικές βουνοκορφές, βρίσκεται μέχρι σήμερα το τεράστιο συγκρότημα του πολυτελούς ξενοδοχείου Mt. Washington. Το καλοκαίρι του 1944, το ξενοδοχείο μόλις συνερχόταν από τον πόλεμο και ήταν λιγότερο πολυτελές: οι πρώτοι σύνεδροι συναντήθηκαν με τους τελευταίους ελαιοχρωματιστές, ενώ οι ελλείψεις σε προσωπικό, κρεβάτια, ζεστό νερό κ.λπ. φαίνεται ότι κόστισαν στον διευθυντή του ξενοδοχείου τη θέση του (van Dormael, 1978: 169).

Το συνέδριο διήρκεσε τρεις εβδομάδες. Πάνω από 700 εκπρόσωποι και τεχνικοί σύμβουλοι από 44 χώρες κατέκλυσαν το ξενοδοχείο, το οποίο μετατράπηκε σε πύργο της Βαβέλ. Μια στρατιά από στενογράφους, δακτυλογράφους, διερμηνείς – ακόμα και ένα σώμα προσκόπων – κλήθηκαν να υποστηρίξουν τις εργασίες. Με επικεφαλής τον Βαρβαρέσο, η ελληνική αντιπροσωπεία περιλάμβανε τον Αλέξανδρο Αργυρόπουλο, τον Αθανάσιο Σμπαρούνη και δύο τεχνικούς συμβούλους: τον Αλέξανδρο Λοβέρδο και τον 25χρονο γιο του Έλληνα Πρωθυπουργού, Ανδρέα Παπανδρέου.⁶⁴

Οι εργασίες του συνεδρίου μοιράστηκαν σε τρεις επιτροπές. Οι Επιτροπές I και II, στις οποίες πρόεδροι ήταν οι White και Keynes αντίστοιχα, αποτέλεσαν τον πυρήνα του συνεδρίου, αφού αφορούσαν το Ταμείο και την Τράπεζα. Η Επιτροπή III ασχολήθηκε με διάφορα ζητήματα διεθνούς συνεργασίας και είχε περιορισμένο ενδιαφέρον. Το μπαρ του ξενοδοχείου βαφτίστηκε Επιτροπή IV και λειτούργησε εξίσου εντατικά στη διάρκεια του συνεδρίου. Οι εργασίες εξελίσσονταν παράλληλα σε διάφορες υπο-επιτροπές και ad hoc ομάδες εργασίας.

Στην πράξη, οι Αμερικανοί διατηρούσαν τον πλήρη έλεγχο των εργασιών, ενώ οι καίριες αποφάσεις λαμβάνονταν παρασκηνιακά. Η καρδιά του συνεδρίου κτυπούσε στο δωμάτιο του Morgenthau: από εκεί παρήλυναν δεκάδες αντιπρόσωποι για διμερείς επαφές με τους Αμερικανούς· εκεί αντιμετωπίστηκαν και τα σημαντικότερα πολιτικά εμφράγματα που προέκυψαν στη διάρκεια του συνεδρίου (van Dormael, 1978: 179ff). Ο White από την πλευρά του ασκούσε πλήρη έλεγχο στο τελικό προϊόν, εφόσον η ομάδα του επεξεργαζόταν τη διατύπωση των άρθρων που θα παρουσιάζονταν στην ολομέλεια κάθε επιτροπής. Ως πρόεδρος της Επιτροπής I, δεν δίσταζε μάλιστα να παρεμβαίνει για να παραπέμψει κρίσιμα ζητήματα σε «ειδικές επιτροπές», τις οποίες στελέχωνε αποκλειστικά με Αμερικανούς εμπειρογνώμονες.⁶⁵

Η πρόσφατη ανακάλυψη μέρους των στενογραφημένων πρακτικών του συνεδρίου μάς δίνει πλέον τη δυνατότητα να διαβάσουμε αρκετούς από τους διαλόγους και να παρακολουθήσουμε τη δραστηριότητα επιμέρους αντιπροσώπων στο Bretton

61 Η διατύπωση ανήκει στον ίδιο τον White, όπως μεταφέρθηκε από Βρετανό διπλωμάτη· βλ. Opie προς Foreign Office, 24.5.1944, στο FO371-40588.

62 Keynes προς Waley, 30.5.1944, στο JMK, XXVI: 43. Τελικά στο Atlantic City παραβρέθηκαν συνολικά 16 χώρες, μεταξύ των οποίων και η Κούβα· κατά πόσον οι εκπρόσωποί της προμήθευσαν τους συνέδρους με πούρα δεν είναι γνωστό.

63 Μεταξύ των τροπολογιών υπήρχε και μία ελληνική, που φιλοδοξούσε να χαλαρώσει τους όρους υπό τους οποίους οι χώρες θα υποχρεώνονταν να πωλούν χρυσό στο Ταμείο. Βλ. *Proceedings and Documents of the United Nations Monetary and Financial Conference, Bretton Woods, New Hampshire, July 1-22, 1944*, Washington: US Government Printing Office, 1948, vol. I, p. 34.

64 Βλ. τηλ/μα 60, Βαρβαρέσος προς Παπανδρέου, 12.6.1944, στο IATE-A4S1Y1F43/6· Schuler & Rosenberg (2012). Υπενθυμίζεται ότι ο Ανδρέας Παπανδρέου είχε σπουδάσει για κάποιο διάστημα στη Νομική Αθηνών, προτού συνεχίσει τις σπουδές του στην Αμερική· το 1944 είχε πλέον ολοκληρώσει το διδακτορικό του στα οικονομικά.

65 Το πιο ενδιαφέρον τέτοιο περιστατικό έλαβε χώρα το απόγευμα της 13ης Ιουλίου 1944, σε μία συνεδρίαση στην οποία σημαντικό λόγο είχε και ο Βαρβαρέσος. Με αφορμή συναφές ερώτημα ενός συνέδρου, η προβληματική έννοια της μετατρεψιμότητας ενός νομίσματος σε χρυσό παραπέμφθηκε σε ειδική επιτροπή και έτσι κρύφτηκε κάτω από το χαλί, για να επανεμφανιστεί στο τελικό κείμενο με μια διατύπωση που τοποθετούσε το δολάριο στην καρδιά του νέου συστήματος (van Dormael, 1978: 200ff· Skidelsky, 2003: 765).

Woods.⁶⁶ Χάρη στον Βαρβαρέσο, η ελληνική αποστολή εμφανίζεται πολύ πιο δραστήρια απ' ό,τι δικαιολογούσε το μέγεθός της. Ο Βαρβαρέσος διορίστηκε εκπρόσωπος (reporter) της υποεπιτροπής για «τους σκοπούς, τις πολιτικές και τις ποσοτώσεις» του Ταμείου, ενώ μοίρασε τον υπόλοιπο χρόνο του μεταξύ των συνεδριάσεων για το Ταμείο και την Παγκόσμια Τράπεζα.

Παρεμβάσεις του συναντάμε διάσπαρτες στα πρακτικά. Η εξοικείωσή του με τις επιμέρους τροπολογίες κάθε άρθρου ήταν εντυπωσιακή, όπως και η σαφήνεια με την οποία αντιλαμβάνονταν τις διαφορές μεταξύ εναλλακτικών διατυπώσεων. Όταν δεν υπερασπιζόταν τις προτάσεις της υποεπιτροπής που εκπροσωπούσε, συμμετείχε στη διευκρίνιση τεχνικών θεμάτων ή την εξέταση ειδικών περιπτώσεων. Διαβάζοντας κανείς σήμερα τα πρακτικά, αντιλαμβάνεται την «ειδική συνεισφορά» στην οποία προσέβλεπε ο Keynes, όταν ζητούσε να προσκληθεί ο Βαρβαρέσος στο Atlantic City.⁶⁷

Στις 11 Ιουλίου ξεκίνησαν και οι συναντήσεις της Επιτροπής II. Η ίδρυση της Παγκόσμιας Τράπεζας ερχόταν πάντα σε δεύτερη μοίρα· η πρόσκληση που είχε απευθύνει ο Αμερικανός Υπουργός Εξωτερικών στους συνέδρους του Bretton Woods ανέφερε ως στόχο του συνεδρίου τη σύσταση του Ταμείου «και ενδεχομένως μιας Τράπεζας Ανοικοδόμησης και Ανάπτυξης» (Mason & Asher, 1973: 12). Άλλωστε, η Κοινή Δήλωση του Απριλίου δεν είχε περιλάβει τις προτάσεις για την Τράπεζα, παρά το γεγονός ότι διαδοχικά σχέδια του καταστατικού της είχαν κυκλοφορήσει μεταξύ των συμμάχων.

Το καλοκαίρι του 1944 όμως, οι Βρετανοί και οι εκπρόσωποι των άλλων ευρωπαϊκών κρατών άρχισαν να ενδιαφέρονται περισσότερο για την Τράπεζα, στην οποία προσέβλεπαν για τη χρηματοδότηση της μεταπολεμικής ανασυγκρότησης. Ο ίδιος ο Keynes ήλπιζε ότι ο νέος οργανισμός θα αντικαθιστούσε την «κακοσχεδιασμένη κερδοσκοπία» που είχε διαδεχθεί τον προηγούμενο πόλεμο (Skidelsky, 2003: 761). Διασχίζοντας τον Ατλαντικό με το υπερωκεάνιο Queen Mary, μεταξύ 16 και 23

Ιουνίου 1944, ο Keynes και οι άλλοι Ευρωπαίοι προσκεκλημένοι στο Atlantic City είχαν επεξεργαστεί εκ νέου τις αμερικανικές προτάσεις για να καταλήξουν σε ένα νέο σχέδιο (Harrod, 1951: 575ff). Το αμάλγαμα του σχεδίου αυτού με τις αμερικανικές προτάσεις είχε υποβληθεί τελικά στο Bretton Woods για να συζητηθεί στην Επιτροπή II.

Οι συζητήσεις προχώρησαν με γοργό ρυθμό· σε αυτό συνέβαλε η εκνευριστική βιασύνη με την οποία ο Keynes διεύθυνε τις συνεδριάσεις της ολομέλειας (van Dormael, 1978: 178ff). Όπως και στην περίπτωση του Ταμείου, υπήρξαν καβγάδες για την έκταση της συμμετοχής της κάθε χώρας, τη δανειακή πολιτική της Τράπεζας, τον ρόλο των εγγυήσεων που θα παρείχε η Τράπεζα σε ιδιωτικά δάνεια, τη σχετική προτεραιότητα των στόχων της ανασυγκρότησης και της ανάπτυξης κ.ά. Στα περισσότερα θέματα επικράτησαν οι πιο συντηρητικές απόψεις που θα ικανοποιούσαν τους αμερικανικούς τραπεζικούς κύκλους (Moggridge, 1992: 745· Kapur et al., 1997: 912ff).

Μπορεί οι προβολείς του συνεδρίου να ήταν στραμμένοι στο Ταμείο, οι συνεδριάσεις της Επιτροπής II, ωστόσο, τράβηξαν την προσοχή αρκετών συνέδρων. Ο Βαρβαρέσος βρέθηκε και πάλι στο ίδιο τραπέζι με τον Dean Acheson, που εκπροσωπούσε τις ΗΠΑ· η έντονη παρουσία υψηλόβαθμων εκπροσώπων από τη Λατινική Αμερική είχε σκοπό να επισημάνει τη σημασία που έδιναν οι χώρες αυτές στον αναπτυξιακό ρόλο της Τράπεζας. Από την άλλη, η παρουσία των Pierre Mendès-France από τη Γαλλία και J. W. Beyen από την Ολλανδία υπενθύμιζε ότι οι δυτικοευρωπαϊκές χώρες προσέβλεπαν στη βοήθεια της Τράπεζας για την ανασυγκρότηση. Το αρχικό όνομα – Διεθνής Τράπεζα Ανασυγκρότησης και Ανάπτυξης (International Bank for Reconstruction and Development, IBRD) – αντικατόπτριζε τον άβολο συμβιβασμό που προέκυψε όσον αφορά τις επιμέρους προτεραιότητες του νέου οργανισμού (Mason & Asher, 1973: 11ff).

Η παρουσία του Βαρβαρέσου στις συζητήσεις για την Τράπεζα ήταν ανάλογη αυτής για το Ταμείο. Κύριο μέλημά του – όπως είχε φανεί ήδη στις συζητήσεις του Atlantic City – ήταν η απαλοιφή της ρήτρας χρυσού από τα δάνεια της Τράπεζας. Η στάση του στο θέμα αυτό επηρεαζόταν πιθανώς και πάλι από την προσωπική του εμπειρία μετά το 1932, όταν η Ελλάδα είχε κληθεί να εξοφλήσει το εξωτερικό της χρέος σε χρυσό, την ίδια στιγμή που η αξία των νομισμάτων στα οποία είχε δανειστεί – κυρίως δολάριο και στερλίνα – είχε μειωθεί έναντι του χρυσού! Σε κάθε περίπτωση, ο Βαρβαρέσος πέτυχε την αφαίρεση της ρήτρας, παρά τις αντιρρήσεις του

66 Τα δημοσιευμένα πρακτικά περιέλαβαν μόνο τα βασικά κείμενα και κάποια επιλεγμένα αποσπάσματα από τις συνεδριάσεις. Για πολλά χρόνια τα πλήρη πρακτικά θεωρούνταν χαμένα, όπου ανακαλύφθηκαν από τον Kurt Schuler στη βιβλιοθήκη του αμερικανικού Treasury και δημοσιεύθηκαν στο Schuler & Rosenberg (2012).

67 Αντίστοιχη άποψη για τη συνεισφορά του Βαρβαρέσου στο Bretton Woods είχε και ο παλιός φοιτητής και στενός συνεργάτης του Keynes, Richard Kahn (βλ. Kahn, 1976: 17)· αντίθετα, ο Lionel Robbins παρέμενε καχύποπτος απέναντι στις τοποθετήσεις του Έλληνα εκπροσώπου, στον οποίο απέδιδε την ουτοπική προσδοκία ενός κόσμου όπου «οι ελλειμματικές χώρες θα είχαν απεριόριστες πιστωτικές διευκολύνσεις και καμία κύρωση σε περίπτωση χρεοκοπίας» (Howson & Moggridge, 1990: 163). Κάποιες από τις πιο απαξιωτικές διατυπώσεις του Robbins αναπαράγονται μάλλον αβασάνιστα στην πρόσφατη εξιστόρηση του Conway (2014: 194) για μια πιο προσεκτική αφήγηση, που επιδιώκει να ανασκευάσει την εικόνα του συνεδρίου ως αποκλειστικά αμερικανικής υπόθεσης, βλ. Helleiner (2014).

ίδιου του Keynes. Μετά τη σχετική συνεδρίαση, ο Keynes τον πλησίασε και του είπε χαρακτηριστικά «σκοτώσατε τη ρήτρα χρυσού» (you have killed the gold clause).⁶⁸

Η θέση της Ελλάδας στους νέους οργανισμούς

Η ενεργός συμμετοχή του Βαρβαρέσου στις διαδικασίες του Bretton Woods δεν αποτελούσε τεκμήριο της ικανοποίησής του από αυτές. Ο ίδιος εξακολουθούσε να θεωρεί το τελικό σχέδιο υπερβολικά συντηρητικό. Ενημερώνοντας το Κάιρο για την πορεία των εργασιών, δεν έκρυβε τη δυσφορία του για το γεγονός ότι πολλές από τις αποφάσεις «μύριζαν προπολεμική νοοτροπία» (Κανελλόπουλος, 2003 [1977]: 594). Ωστόσο, ο Βαρβαρέσος αναγνώριζε ότι οποιοδήποτε σχέδιο έπρεπε να μπορεί να ικανοποιήσει το αμερικανικό Κογκρέσο· η εναλλακτική ενός κόσμου χωρίς καμία συμφωνία ή με μια συμφωνία χωρίς τη συμμετοχή των Ηνωμένων Πολιτειών ήταν πολύ χειρότερη.

Σε κάθε περίπτωση, η Ελλάδα δεν είχε τη διαπραγματευτική δύναμη να μεταβάλλει τις ισορροπίες του συνεδρίου. Οι αντιπρόσωποί της επέμεναν μόνο σε θέματα που είχαν σημασία για την ελληνική οικονομία, όπως λ.χ. η μεταχείριση των μεταναστευτικών εμβασμάτων ή ο έλεγχος στις ροές των ξένων επενδύσεων. Το κυριότερο ελληνικό παράπονο αφορούσε το ύψος της συμμετοχής της χώρας στο Ταμείο και την Τράπεζα, που είχε προσδιοριστεί στα 40 εκατ. δολάρια. Στο παράπονό της αυτό η Ελλάδα δεν ήταν μόνη. Η κατανομή των ποσοστώσεων αποτέλεσε ένα από τα πιο ακανθώδη θέματα του συνεδρίου. Στην περίπτωση του Ταμείου, όλοι διεκδικούσαν ένα μεγαλύτερο κομμάτι της πίτας, μιας και σε αυτό στηρίζονταν τα πιστωτικά όρια και οι ψήφοι κάθε χώρας (Horsefield, 1969, I: 94ff). Στην Τράπεζα συνέβη το αντίθετο: καθώς η συμμετοχή στο κεφάλαιο ήταν άσχετη με την πρόσβαση σε δάνεια, όλες οι χώρες επεδίωκαν να μειώσουν την ποσόστωσή τους (Moggridge, 1992: 745).

Η λύση στην περίπτωση του Ταμείου ήρθε όταν η συνολική πίτα αυξήθηκε κατά 800 εκατ. δολάρια (van Dormael, 1978: 179ff): το ελληνικό μερίδιο ωστόσο παρέμεινε καθηλωμένο στα 40 εκατ. δολάρια, προκαλώντας την έντονη διαμαρτυρία της ελληνικής πλευράς, η οποία εξέφρασε επιφυλάξεις για το σχετικό παράρτημα της συμφωνίας.⁶⁹ Πέντε μέρες αργότερα βρέθηκε ένας ικανοποιητικός συμβιβασμός: η συμμετοχή στο Ταμείο βάσει της ποσόστωσης θα παρέμενε στα 40 εκατ. δολάρια,

αλλά το μερίδιο στο κεφάλαιο της Τράπεζας θα μειωνόταν στα 25 εκατ. δολάρια. Έτσι, κατά την τελευταία συνεδρίαση της ολομέλειας, ο Βαρβαρέσος απέσυρε τις ελληνικές επιφυλάξεις, προσθέτοντας:

«Το κάνουμε αυτό, πρώτον, γιατί θέλουμε να τονίσουμε το πνεύμα που επικράτησε στη διάρκεια του Συνεδρίου: ένα πνεύμα συνεργασίας, αμοιβαίας κατανόησης και υψηλού βαθμού πειθαρχίας· δεύτερον, γιατί πιστεύουμε ότι η σύσταση και η λειτουργία του Ταμείου είναι πιο πολύτιμες για τις χώρες μας από το ειδικό συμφέρον μας να αυξήσουμε το μερίδιό μας· και τρίτον, γιατί θέλουμε έτσι να δείξουμε την εμπιστοσύνη και βεβαιότητα με την οποία ατενίζουμε τη μέλλουσα συνεργασία των χωρών μας με το Ταμείο».⁷⁰

Τέταρτον, θα προσέθετε ο Βαρβαρέσος, αν απευθυνόταν στην ελληνική κυβέρνηση, επειδή η οικονομική ενίσχυση που θα μπορούσε να περιμένει η χώρα από τους νέους οργανισμούς ήταν ούτως ή άλλως περιορισμένη· «ήτο φανερόν ότι ως είχαν ούτοι συσταθή προσωρίζοντο να παίξουν αποφασιστικόν ρόλον εις την διεθνή οικονομίαν μόνον μετά την αποκατάστασιν των εκ του πολέμου ζημιών».⁷¹

Δύο μέρες αργότερα το συνέδριο τελείωσε και οι εθνικές αντιπροσωπείες πήραν καθεμιά το δρόμο της επιστροφής.

Γ. Επίλογος

Η ιστορία των οικονομικών σχεδίων της πολεμικής περιόδου είναι η ιστορία μιας ημιτελούς προσπάθειας. Ο μεταπολεμικός σχεδιασμός πράγματι ξεκίνησε νωρίτερα και προχώρησε περισσότερο συγκριτικά με εκείνον του προηγούμενου πολέμου. Ωστόσο, οι πιο φιλόδοξες πρωτοβουλίες για τη βραχυχρόνια ανασυγκρότηση ψαλιδίστηκαν, ώσπου να περιοριστούν σε μερικούς θερμιδικούς στόχους για την πρώτη διετία μετά την Απελευθέρωση. Πέραν τούτου, το πρόβλημα της αποκατάστασης των οικονομιών των ηττημένων, κυρίως δε της Γερμανίας, μετατέθηκε για αργότερα (Penrose, 1953: 352). Από την άλλη, οι μακροχρόνιοι σχεδιασμοί κατέληξαν να εξειδικεύονται σε ένα απώτερο μέλλον στο οποίο τα προβλήματα ανασυγκρότησης θα είχαν λυθεί, οι χώρες θα είχαν αποκαταστήσει την ισορροπία στις εξωτερικές τους συναλλαγές και τα ιδιωτικά κεφάλαια θα μπορούσαν να χρηματοδοτήσουν περαιτέρω αναπτυξιακές πρωτοβουλίες. Αποτέλεσμα ήταν οι οργανισμοί του

⁶⁸ Βαρβαρέσος, Κ., *Η δράσις μου εις την Διοίκησιν...*, op.cit., σελ. 23.

⁶⁹ *Minutes of 7th Meeting of Commission I*, 15.7.1944, στο Schuler & Rosenberg (2012): πρβλ. Horsefield (1969, I: 98).

⁷⁰ *Statement by Mr. Kyriakos Varvaressos at the Executive Plenary Session, 20.7.1944, στο Proceedings and Documents...*, op.cit., vol. II, p. 1198ff.

⁷¹ Βαρβαρέσος, Κ., *Η δράσις μου εις την Διοίκησιν...*, op.cit., σελ. 23.

Bretton Woods να περάσουν την πρώτη δεκαετία της ζωής τους καρκινοβατώντας (Oliver, 1984· Solomon, 1977). Ανάμεσα στα δύο αυτά άκρα δημιουργήθηκε ένα χρονικό και οικονομικό κενό, το οποίο κλήθηκαν να καλύψουν μεταπολεμικές πρωτοβουλίες όπως η βοήθεια του Σχεδίου Μάρσαλ, η ίδρυση της Ευρωπαϊκής Ένωσης Πληρωμών και μια σειρά συναφών παρεμβάσεων.

Ας μην υποτιμούμε όμως τη σημασία των σχεδίων της πολεμικής περιόδου. Αυτά ήταν η πρώτη ενσάρκωση της μεταπολεμικής στροφής προς έναν καλύτερο κόσμο. Ανεξάρτητα από τις οικονομικές τους συνέπειες, το ιδρυτικό συνέδριο της UNRRA και το Bretton Woods αποτέλεσαν σταθμούς στον δρόμο για το Dumbarton Oaks – το ιστορικό κτήριο, όπου το καλοκαίρι του 1944 οι μεγάλοι νικητές του πολέμου συμφώνησαν την ίδρυση του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών (Hoopes & Brinkley, 1997). Αμφότερες οι πρωτοβουλίες συνέβαλαν επίσης στην αποτροπή μιας αναβίωσης του αμερικανικού απομονωτισμού, που τόσο ολέθριες συνέπειες είχε μετά τον προηγούμενο πόλεμο (Divine, 1967).

Ο Βαρβαρέσος αντιλαμβάνονταν τη σημασία αυτής της εξέλιξης και τον ρόλο των ΗΠΑ στον μεταπολεμικό κόσμο· αντιλαμβάνονταν επίσης τις ολέθριες συνέπειες που θα είχε – κυρίως για μια μικρή χώρα σαν την Ελλάδα – η απουσία μιας διασυμμαχικής πολιτικής για την παραγγελία και διαχείριση των προμηθειών ή την οργάνωση των συναλλαγών. Τέλος, αντιλαμβάνονταν την περιορισμένη διαπραγματευτική ισχύ μιας χώρας όπως η Ελλάδα, της οποίας η καλύτερη προοπτική στηριζόταν στην οικοδόμηση του προφίλ ενός αξιόπιστου και ακριβοδίκαιου συνομιλητή.

Το γεγονός ότι σε ορισμένες περιστάσεις η ελληνική αντιπροσωπεία εξασφάλισε μεγαλύτερη επιρροή απ' ό,τι δικαιολογούσε το πολιτικό της εκτόπισμα, οφειλόταν εν μέρει στην προσωπικότητα και την τεχνική κατάρτιση του Βαρβαρέσου. Ανεξαρτήτως αυτού, ήταν αποκαλυπτικό της ιδιαίτερης ισχύος που αποκτούσαν σταδιακά οι «τεχνοκράτες» μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο (Penrose, 1953: 362).

Σε κάθε περίπτωση, ο Βαρβαρέσος είχε κάθε λόγο να είναι περήφανος για τα αποτελέσματα των ενεργειών του· γράφοντας για πρώτη φορά μετά τον πόλεμο στους συγγενείς του στην Ελλάδα, τον Δεκέμβριο του 1944, θα συνοψίσει:

«Νομίζω όμως ότι, μέσα εις την μετριοφροσύνη μου, δικαιούμαι να αισθάνομαι κάποιαν υπερηφάνειαν διά το κύρος και την αναγνώρισιν που απέκτησα εις τους επίσημους κύκλους και τα συνέδρια των συμμάχων και ιδίως των δύο μεγάλων, από τους οποίους εξαρτάται κατά μέγα μέρος η τύχη του έθνους μας.

Έφθασαν με κάποιαν υπερβολήν να με θεωρούν έναν από τους κυριωτέρους παράγοντας της συμμαχικής συνεργασίας. Αυτό το κύρος το εκρησιμοποίησα μόνον διά την καλλιτέραν εξυπηρέτησιν των λαϊκών συμφερόντων. [...] [Η] θέσις την οποίαν έχω πλησίον του ενταύθα Υπουργείου των Εξωτερικών, του Θησαυροφυλακίου, της Τραπέζης της Αγγλίας και άλλων Αρχών, όπως και εις την Αμερικνήν είναι πολύ ανωτέρα εκείνης που θα ήρμοζεν εις αντιπρόσωπον μικρού κράτους.

«Όλα αυτά σας τα γράφω, πρώτον για να αισθανθήτε και σεις την ικανοποίησιν που αισθάνομαι και εγώ και δεύτερον για να αντιληφθήτε την έκπληξιν που νοσθήνθην όταν η Κυβέρνησις, χωρίς να φροντίση πριν να μάθη τις σκέψεις μου και την στάσιν που θα ελάμβανον, εδημοσίευσε νόμον δημιουργούντα μίαν θέσιν συνδιοικητού και συγχρόνως εξέδιδε διάταγμα διορισμού εις την θέσιν αυτήν του φίλου μου κ. Ξ. Ζολώτα».⁷²

Τα γεγονότα που οδήγησαν σε αυτή την απόφαση αποτελούν το αντικείμενο του επόμενου κεφαλαίου.

⁷² Προσωπική επιστολή προς Αχιλλέα Βαρβαρέσο, 3.12.1944, στο IATE-A4S2Y1F15/1.

Intermezzo: πολιτικοί και νομισματικοί κλυδωνισμοί

Α. Εξορία και παλινόρθωση

Το κίνημα της Μέσης Ανατολής, τον Απρίλιο του 1944, αποτέλεσε την αφετηρία σημαντικών πολιτικών εξελίξεων. Η πτώση της κυβέρνησης Τσουδερού και η ανάδειξη του Γεωργίου Παπανδρέου στην πρωθυπουργία μετέβαλε το πολιτικό σκηνικό. Τόσο η εξέγερση στον στρατό, όσο και η σχεδόν ταυτόχρονη επίθεση του Ελληνικού Λαϊκού Απελευθερωτικού Στρατού (ΕΛΑΣ) εναντίον των αντάρτικων δυνάμεων της Εθνικής και Κοινωνικής Απελευθέρωσης (ΕΚΚΑ) στην Ελλάδα, ενίσχυσαν την καχυποψία των παραδοσιακών πολιτικών δυνάμεων και της Βρετανίας έναντι του ΕΑΜ. Στο Συνέδριο του Λιβάνου, που πραγματοποιήθηκε στα μέσα Μαΐου, οι δυνάμεις αυτές εμφανίστηκαν συσπειρωμένες εναντίον του ΕΑΜ, που αναγκάστηκε να μετριάσει τις διαπραγματευτικές του αξιώσεις και να συνααινέσει στον σχηματισμό μιας ενιαίας απελευθερωτικής κυβέρνησης.

Μεταξύ της συμφωνίας του Λιβάνου και της τελικής συγκρότησης κυβέρνησης εθνικής ενότητας μεσολάβησαν τρεις μήνες έντονων διαπραγματεύσεων, με απώτερο στόχο την ανακατανομή της ισχύος μεταξύ των βασικών πρωταγωνιστών.¹ Μετά από αλληπάλληλες διαβουλεύσεις, ξένες παρεμβάσεις και κυβερνητικές κρίσεις, η τελευταία από τις οποίες προκάλεσε την αποχώρηση του Σοφοκλή Βενιζέλου, στις αρχές Σεπτεμβρίου τα στελέχη του ΕΑΜ έφθασαν στο Κάιρο για να συμμετάσχουν στη νέα κυβέρνηση. Μεταξύ τους συγκαταλέγονταν δύο συνάδελφοι του Βαρβαρέσου από το Πανεπιστήμιο Αθηνών, οι Αλέξανδρος Σβώλος και Άγγελος Αγγελόπουλος, που θα αναλάμβαναν τις θέσεις Υπουργού και Υφυπουργού Οικονομικών αντίστοιχα. Λίγες ημέρες αργότερα, η ενιαία πλέον πολιτική ηγεσία επαναβεβαίωνε

¹ Για το ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο της εποχής, βλ. Χατζηβασιλείου (2000: 82-86), Papastratis (1984: 144ff) και Alexander (1982: 16-51).

την προσήλωσή της στο «Εθνικό Συμβόλαιο» του Λιβάνου και αναχωρούσε για την Ιταλία, τελευταίο σταθμό πριν την επιστροφή στην πατρίδα.

Από Διοικητής, Συνδιοικητής

Οι πολιτικές ανακατατάξεις δεν άργησαν να επηρεάσουν τον Βαρβαρέσο στο Λονδίνο. Εν όψει της Απελευθέρωσης, το κέντρο βάρους των εξελίξεων μετατοπίστηκε στη Μέση Ανατολή, όπου είχαν αρχίσει να συγκροτούνται και οι πρώτες συμμαχικές υπηρεσίες που θα δραστηριοποιούνταν στην ελεύθερη Ελλάδα. Θέλοντας να εδραιώσει την εξουσία της, η νέα κυβέρνηση επεδίωξε να ανακτήσει την πρωτοβουλία των κινήσεων στον οικονομικό τομέα: οι τριβές που είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, μεταξύ των υπουργείων στο Κάιρο και των υπηρεσιών στο Λονδίνο, ήταν από τις πρώτες εκδηλώσεις αυτής της προσπάθειας.

Το ζήτημα δεν ήταν μόνο γεωγραφικό. Η απομάκρυνση του Τσουδερού από την πρωθυπουργία είχε επηρεάσει τη θέση του Βαρβαρέσου, τον οποίο ο Παπανδρέου αντιμετώπιζε με καχυποψία. Οι φιλελεύθεροι κύκλοι στη Μέση Ανατολή δεν είχαν συγχωρήσει τη στάση του στη διάρκεια της κρίσης του 1943· ούτε ήταν φυσικά διατεθειμένοι να ξεχάσουν τη συνεργασία του με τη δικτατορία του Μεταξά. Στερούμενος πολιτικών ερεισμάτων και αντιμέτωπος με την επερχόμενη λήξη της θητείας του, ο Βαρβαρέσος υιοθέτησε προσεκτική στάση· όπως επεσήμαιναν οι Βρετανοί συνομιλητές του, ο ίδιος φαινόταν «να θέλει να αποφύγει να συγκρουστεί με την κυβέρνησή του σε αυτή τη συγκυρία».² Η αποχώρηση των Φιλελευθέρων από την κυβέρνηση, στον απόηχο της κρίσης του Αυγούστου του 1944, επέτρεψε στον Παναγιώτη Κανελλόπουλο να εισηγηθεί την ανανέωση της θητείας του Βαρβαρέσου στη Διοίκηση της Τράπεζας. Το υπουργικό συμβούλιο της 30ής Αυγούστου επικύρωσε τον διορισμό του, χωρίς ωστόσο να απομακρύνει τα σύννεφα από τη σχέση του με την κυβέρνηση.³ Τέσσερις ημέρες αργότερα, ο Κανελλόπουλος παρέδιδε το Υπουργείο Οικονομικών στους εκπροσώπους του ΕΑΜ, Σβώλο και Αγγελόπουλο.

Την ίδια στιγμή που το άστρο του Βαρβαρέσου φαινόταν να δύνει, ένα νέο πρόσωπο εμφανίστηκε στο προσκήνιο. Στα μέσα Σεπτεμβρίου έφθασε στη Μέση Ανατολή – και από εκεί συνόδευσε την κυβέρνηση στην Ιταλία – ο παλιός φίλος και συνάδελφος

2 Τηλ/μα 629, Foreign Office (Λονδίνο) προς Βρετανική Πρεσβεία στο Κάιρο αρμόδια για την Ελλάδα, 30.8.1944, στο OV80-21/95.

3 Η συνεδρίαση του υπουργικού συμβουλίου περιγράφεται από τον Κανελλόπουλο (2003 [1977]: 622ff)· ο Βαρβαρέσος, του οποίου η πενταετής θητεία έληγε τον ίδιο μήνα, ενημερώθηκε σχετικά από τον Σβώλο στο τηλ/μα 4398 της 6.9.1944 και απάντησε με το τηλ/μα 105 της 8.9.1944· αμφότερα βρίσκονται στο IATE-A4S2Y2F2/5 & 6.

του Βαρβαρέσου, Ξενοφών Ζολώτας. Στη διάρκεια της Κατοχής, ο Ζολώτας είχε συμμετάσχει στην Εταιρεία Σοσιαλιστικών Μελετών, μέλη της οποίας ήταν τόσο ο Πρωθυπουργός, όσο και ο νέος Υφυπουργός Οικονομικών, Άγγελος Αγγελόπουλος. Απαλλαγμένος από τις πολιτικές σκιές που ακολουθούσαν τη μεσοπολεμική δράση του Βαρβαρέσου, ο Ζολώτας απολάμβανε την εμπιστοσύνη του Παπανδρέου. Έτσι, έναν μόλις μήνα μετά την ανανέωση της θητείας του Διοικητή, το Υπουργικό Συμβούλιο τροποποίησε το καταστατικό της Τράπεζας, δημιουργώντας μία θέση Συνδιοικητή για τον Ζολώτα.⁴

Ο Βαρβαρέσος πληροφορήθηκε τις εξελίξεις από τον Αγγελόπουλο, που έφθασε στο Λονδίνο στις αρχές Οκτωβρίου. Επικοινωνήσε αμέσως με τον Πρωθυπουργό, αντιπροτείνοντας να παραχωρηθεί μια θέση Υποδιοικητή στον Ζολώτα, «μεθ' ου [η] συνεργασία θα είναι πλήρης και συναδελφική».⁵ Ήταν όμως ήδη αργά: το επόμενο πρωί, ο Παπανδρέου του ανακοίνωσε τον διορισμό Ζολώτα, αφήνοντας μάλιστα να εννοηθεί πως έτσι θα μπορούσε ο ίδιος να παραμείνει στο Λονδίνο «διά την υπεύθυνον και έγκυρον αντιπροσώπευσιν εις το εξωτερικόν όχι μόνον της Τραπέζης αλλά και του Κράτους».⁶ Ο Βαρβαρέσος ορθά αντιλήφθηκε πως η διαρρύθμιση αυτή ισοδυναμούσε με την *de facto* απομάκρυνσή του από τη Διοίκηση, σε μια στιγμή όπου εκκρεμούσαν σοβαρές οργανωτικές και νομισματικές αποφάσεις:

«Είμαι βέβαιος ότι η Κυβέρνησις θα αντιληφθή ότι δεν μου είναι δυνατόν να συμφωνήσω ούτε εις την ανάγκην δημιουργίας θέσεως Συνδιοικητού, ήτις ανεξαρτήτως του προσώπου αυτού και παρά πάσαν πρόθεσιν της Κυβερνήσεως δεν δύναται παρά να θεωρηθή ως μειούσα την θέσιν του Διοικητού, ούτε εις τον ως άνω διχασμόν αρμοδιοτήτων. Η πραγματοποιήσις της αποφάσεως της Κυβερνήσεως είναι δυνατή μόνον εάν παύσω και νομικώς να είμαι Διοικητής της Τραπέζης. Όθεν έχω την τιμήν να υποβάλω διά του παρόντος την παραίτησίν μου από της θέσεως του Διοικητού της Τραπέζης της Ελλάδος».⁷

Η κυβέρνηση φάνηκε να αιφνιδιάζεται από την αντίδραση του Βαρβαρέσου, του οποίου το κύρος στους συμμαχικούς κύκλους ήταν ευρέως γνωστό. Παπανδρέου και Σβώλος έσπευσαν να τον καθησυχάσουν και να τον προτρέψουν να αποσύρει την παραίτησή του, επισημαίνοντας τη σημασία της συνδρομής του «εις μίαν τόσοσιν μεγάλην στιγμήν» για τη χώρα. Ο ίδιος επέμεινε, δηλώνοντας όμως πρόθυμος να

4 Βλ. Ν. 3325/1.10.1944 (Βενέζης, 1955: 323).

5 Τηλ/μα 131, Βαρβαρέσος προς Παπανδρέου και Σβώλο (Νεάπολη), 6.10.1944, στο IATE-A4S2Y2F2/7.

6 Τηλ/μα 19443, Παπανδρέου (Νεάπολη) προς Βαρβαρέσο και Αγγελόπουλο (Λονδίνο), 6.10.1944, στο IATE-A4S2Y2F2/8-9.

7 Τηλ/μα 510, Βαρβαρέσος προς Παπανδρέου και Σβώλο (Νεάπολη), 9.10.1944, στο IATE-A4S2Y2F2/10.

συνεργαστεί με την κυβέρνηση και τον Ζολώτα, όχι όμως πλέον με την ιδιότητα του Διοικητή.⁸

Εκείνες τις ημέρες, τα τελευταία γερμανικά στρατεύματα αποσύρονταν από την Αθήνα και η κυβέρνηση αναχωρούσε από την ιταλική κωμόπολη Κάβα Ντέι Τιρένι (Cava Dei Tirenni) με προορισμό την Ελλάδα. Στις 17 Οκτωβρίου το Υπουργικό Συμβούλιο έφθασε στον Πόρο, όπου και μετεπιβιβάστηκε στο ιστορικό θωρηκτό *Αβέρωφ*, για να καταπλεύσει το επόμενο πρωί στο λιμάνι του Αγ. Γεωργίου στο Κερατσίνι. Μετά από τριάντισι περίπου χρόνια, η εξόριστη ελληνική κυβέρνηση επέστρεψε στην πρωτεύουσα.

Ο Βαρβαρέσος πέρασε τους επόμενους μήνες στο Λονδίνο, χωρίς να λαμβάνει απαντήσεις στα τηλεγραφήματά του. Στις 29 Νοεμβρίου αναγκάστηκε να επανέλθει με προσωπική επιστολή προς τον Πρωθυπουργό, ζητώντας να λυθεί η εκκρεμότητα που δημιουργούσε η μη αποδοχή της παραίτησής του. Είχαν περάσει σχεδόν δύο μήνες και ο ίδιος ήθελε να απευθυνθεί πλέον με ειλικρίνεια στον Πρωθυπουργό, εκφράζοντας όχι μόνο την «βαθυτάτην πικρίαν» του, αλλά και την ερμηνεία που ο ίδιος έδινε στην απομάκρυνσή του από τη Διοίκηση:

«Γνωρίζω την δύναμιν του φθόνου, της συκοφαντίας και των δημιουργημένων συμφερόντων. Αντιλαμβάνομαι συγχρόνως ότι εις την πρακτικήν ζωήν αναγκάζεται τις πολλάκις να αποδέχεται ανεπιθυμήτους συμβιβασμούς. Όθεν θέλω να πιστεύω ότι η Κυβέρνησις ήχθη εις την αποδοχήν λύσεως αποτελούσης μερικήν ικανοποίησιν αντιλήψεων και τάσεων, τας οποίας ελπίζω ότι τουλάχιστον τα κυριώτερα των μελών αυτής δεν συνεμερίζοντο».⁹

Τέσσερις ημέρες αργότερα, όταν κάθισε να γράψει το πρώτο γράμμα προς τους συγγενείς του στην Ελλάδα, ήταν λιγότερο φειδωλός στις διατυπώσεις του:¹⁰

«Η αλήθεια είναι ότι η Κυβέρνησις υπέστη την πίεσιν ωρισμένων γνωστών κύκλων, οι οποίοι εφοβήθησαν την αποκατάστασιν και την επιβολήν του κύρους του νόμου, και ηθέλησε να με απομακρύνη προσωρινώς από της πραγματικής Διοικήσεως της Τραπεζής, διά να δώση μερικήν ικανοποίησιν αφ' ενός εις μερικούς καλοπίστους ηλιθίους, οι οποίοι νομίζουν ότι δημοκρατία θα ειπή αναρχίαν

και αφ' ετέρου (χωρίς βέβαια να το θέλη ουδέ να το αντιλαμβάνεται), εις εκείνους οι οποίοι δεν ενδιαφέρονται για τίποτε άλλο παρά διά την ελευθέραν συνέχισιν της κερδοσκοπικής των δραστηριότητος, την οποίαν έβλεπαν κινδυνεύουσαν.

«Όλοι αυτοί μετεχειρίσθησαν το απδές και ηλίθιον τροπάριον ότι συνειργάσθην με την Δικτατορίαν. Πρώτον, ήθελα να ερωτήσω ποίαν από όλες. Δεύτερον, δεν έχω καμμίαν δυσκολίαν να ομολογήσω με υπερηφάνειαν ότι κατόρθωσα να εξυπηρετήσω τα συμφέροντα της κοινωνίας και του κράτους και επί των δημοκρατικών Κυβερνήσεων και επ' αυτών ακόμη των Δικτατορικών, συμπεριλαμβανομένης και της Δικτατορίας Μεταξά. Η διατήρησις της νομισματικής και οικονομικής μας σταθερότητος ήταν εν πολλοίς έργον μου, η δε νομοθεσία που εισήγαγον το 1932 ως Υπουργός των Οικονομικών έμεινε αμετάβλητος διά μέσου των κομματικών ευτελών αγώνων, των κυβερνητικών και των καθεστωτικών μεταβολών. Την ίδια νομοθεσίαν επανέφερε η Κυβέρνησις εις ισχύν και διά των νόμων που εξέδωκε προ ολίγου χρόνου. Άλλο αν η πολιτική που εφαρμόζει είναι σύμφωνος προς αυτούς.

«Εις την Κυβέρνησιν ανεκοίνωσα χωρίς κανένα δισταγμόν ότι η μακρά μου παράδοσις και η θέσις μου δεν μου επιτρέπουν να δεχθώ τοιούτους συμβιβασμούς, αν και αναγνωρίζω ότι αι προθέσεις των κυριωτέρων μελών της Κυβερνήσεως ήσαν αγαθαί και έτειναν εις την εξεύρεσιν κάποιας διεξόδου. Εις την αμετάκλητον αυτήν απόφασίν μου ενισχύθην και από το γεγονός ότι εγνωρίζον ότι η πολιτική που επρόκειτο να ακολουθήσθ η κ. Ζολώτας δεν θα με εύρισκε καθόλου σύμφωνον.

«Υπέβαλα επομένως την παραίτησίν μου εις την οποίαν επέμεινα και η οποία είναι οριστική. Εις την Κυβέρνησιν ανεκοίνωσα ότι είμαι πρόθυμος να εξακολουθήσω να παρέχω τας υπηρεσίας μου, εφόσον εθεωρούντο τόσοσ χρήσιμαί, αλλά υπό άλλην ιδιότητα, π.χ. αυτής του αντιπροσώπου της Κυβερνήσεως διά τα οικονομικά, χωρίς άλλους τίτλους ή βαθμούς. Η Κυβέρνησις έως τώρα δεν μου ανεκοίνωσε την αποδοχήν της παραιτήσεώς μου, γνωρίζει όμως καλώς ότι δι' εμέ αύτη είναι οριστική.

«Αυτή είναι η θέσις των πραγμάτων. Αποδεικνύει μόνον την αξιοθρήνητον κατάστασιν εις την οποίαν έχουν περιέλθει τα μυαλά μερικών. Σας παρακαλώ όμως να βεβαιωθήτε ότι δεν με θίγει προσωπικώς καθόλου. Η μωρία και η αδικία είναι τόσοσ μεγάλαι, ώστε δεν μπορούν να θίξουν».¹¹

Στις αρχές Δεκεμβρίου του 1944, ο Βαρβαρέσος ήταν μετέωρος. Θεωρώντας την παραίτησή του οριστική, ήλπιζε να διατηρήσει την ιδιότητα του συμβούλου της κυ-

8 Βλ. τηλ/μα 19886, Παπανδρέου (Νεάπολη) προς Βαρβαρέσο, 12.10.1944· τηλ/μα 19884, Σβώλος (Νεάπολη) προς Βαρβαρέσο, 12.10.1944· τηλ/μα 7088, Βαρβαρέσος προς Παπανδρέου και Σβώλο (Αθήνα), 14.10.1944 – όλα στο ΙΑΤΕ-Α4S2Y2F2/14-16.

9 Επιστολή Βαρβαρέσου προς Παπανδρέου (Αθήνα), αρ. πρωτ. 627, 29.11.1944, στο ΙΑΤΕ-Α4S2Y2F2/17.

10 Όπως εξηγούσε ο ίδιος, στη διάρκεια της Κατοχής είχε αποφύγει κάθε απευθείας επικοινωνία με τα μέλη της οικογένειάς του στην Ελλάδα, για να μην επιβαρύνει τη θέση τους· μάθαινε ωστόσο και έστελνε νέα μέσω κοινών γνωστών.

11 Προσωπική επιστολή προς Αχιλλέα Βαρβαρέσο, 3.12.1944, στο ΙΑΤΕ-Α4S2Y1F15/1.

βέρνησης στο εξωτερικό, που θα του επέτρεπε να παραμείνει κοντά στην οικογένειά του στο Λονδίνο. Τον Μάρτιο, η Υβόννη είχε γίνει δεκτή στο κολέγιο Somerville της Οξφόρδης, όπου και θα περνούσε τα επόμενα τέσσερα χρόνια σπουδάζοντας φυσικές επιστήμες.¹² Όπως εξηγούσε ο Βαρβαρέσος στον αδελφό του Αχιλλέα: «εάν δεν πρόκειται να απασχοληθώ εδώ, θα έλθω εις την Ελλάδα προς το παρόν μόνο, μέχρις ότου προσανατολισθεί πλήρως η Υβόννη εις το College». Καθώς έγραφε τις παραπάνω γραμμές, οι συνθήκες που θα επέτρεπαν την επιστροφή του είχαν μόλις αρχίσει να διαμορφώνονται – με τον πλέον τραγικό δυστυχώς τρόπο για τη χώρα.

Και πάλι Διοικητής

Τον Νοέμβριο του 1944, η κυβέρνηση Παπανδρέου διένυε τη σοβαρότερη πολιτική της κρίση: η αναδιοργάνωση των ενόπλων δυνάμεων και η αποστράτευση των αντάρτικων ομάδων – αμφότερα ζητήματα αποφασιστικής σημασίας για την κατανομή της πολιτικής εξουσίας μεταξύ του ΕΑΜ και των αστικών δυνάμεων – είχαν πολώσει την ατμόσφαιρα. Μετά την οριστική κατάρρευση των διαβουλεύσεων, το ΕΑΜ απέσυρε τους υπουργούς του από την κυβέρνηση και ανακοίνωσε τη διοργάνωση μεγάλου συλλαλητηρίου στην Πλατεία Συντάγματος, την 3η Δεκεμβρίου 1944. Στον απόηχο της βίαιης διάλυσης του συλλαλητηρίου, ξεκίνησαν οι πρώτες ένοπλες συγκρούσεις που θα οδηγούσαν στα Δεκεμβριανά.

Υπό την πίεση των Βρετανών να παραμείνει στην πρωθυπουργία, ο Παπανδρέου άρχισε να αναζητεί λύσεις για την επόμενη μέρα της κυβέρνησής του. Επικοινωνήσε με τον βασιλιά στο Λονδίνο, τον οποίο και βολιδοσκοπήσε για τη σκοπιμότητα ανάθεσης του Υπουργείου Οικονομικών στον Βαρβαρέσο.¹³ Η πρόταση Παπανδρέου δεν αποκλείεται να αποτέλεσε προϊόν βρετανικών πιέσεων. Το Λονδίνο ποτέ δεν έκρυψε την απορία του για την απομάκρυνση του Βαρβαρέσου, τον οποίο θεωρούσε το πλέον ικανό στέλεχος του ελληνικού οικονομικού επιτελείου. Σύμφωνα με τον Διοικητή της Τράπεζας της Αγγλίας ήταν μάλιστα «ο μόνος μεταξύ των Ελλήνων φίλων μας που καταλαβαίνει πραγματικά τι συμβαίνει» στο νομισματικό ζήτημα.¹⁴

12 Μεταξύ των συμφοιτητών της στο Somerville εκείνα τα χρόνια ήταν και η Margaret Roberts, κόρη ενός μπακάλη από το Γκράνθαμ (Grantham) του Lincolnshire, που έμελλε να αφήσει το σύγγραμμά της στη βρετανική πολιτική σκηνή του 20ού αιώνα. Παρότι οι δυο τους ανήκαν στο ίδιο κολέγιο και κύκλο σπουδών, είναι μάλλον αμφίβολο η Υβόννη να ανέπτυξε σχέσεις με τη μετέπειτα Σιδηρά Κυρία, Margaret Thatcher, που το 1946 εκλέχθηκε πρόεδρος της Ένωσης Συντηρητικών της Οξφόρδης. Αντίθετα, οι σχέσεις της με τη Βιργινία Τσουδερού, που σπούδασε Φιλοσοφία, Πολιτικές Επιστήμες και Οικονομικά (PPE) στο ίδιο κολέγιο, ήταν αρκετά στενές: προφορική μαρτυρία Βιργινίας Τσουδερού, 3.7.2013.

13 Βλ. Waley (Treasury) προς Siepmann και Cobbold (Τράπεζα της Αγγλίας), 9.12.1944, στο OV80-23/62.

14 Catto (Τράπεζα της Αγγλίας) προς Υπουργό Οικονομικών (Treasury), 26.10.1944, στο OV80-21/203.

Παρότι αναγνώριζαν πως δεν μπορούσαν να εξαναγκάσουν την κυβέρνηση να τον αξιοποιήσει, οι Βρετανοί δεν έπαψαν – από τις πρώτες ημέρες της Απελευθέρωσης – να συνιστούν την ανάκληση του Βαρβαρέσου στην Αθήνα.¹⁵ Σε αυτό συνέβαλαν η επιδείνωση της νομισματικής κατάστασης και η διαφαινόμενη αδυναμία του υφιστάμενου επιτελείου να ελέγξει τον πληθωρισμό. Στα μάτια του Βρετανού πρέσβη, η κυβέρνηση στερείτο στελεχών με διοικητική εμπειρία, ενώ οι Σβώλος, Αγγελόπουλος και Ζολώτας ήταν «καθηγητές με άφθονες θεωρητικές γνώσεις αλλά καμία προηγούμενη πρακτική εμπειρία».¹⁶ Την ίδια εποχή, ο εκπρόσωπος της Τράπεζας της Αγγλίας στην Αθήνα σχολίαζε πως ο Μαντζαβίνος «δεν φαίνεται να είναι στο κάδρο, ενώ τον νέο Συνδιοικητή Ζολώτα τον βρίσκω μάλλον θεωρητικό».¹⁷

Ο βασιλιάς βρήκε την πρόταση Παπανδρέου εξαιρετική. Ο Βαρβαρέσος πάλι καθόλου. Έχοντας μάθει τα νέα από τον Αγκνίδη, έσπευσε να τηλεγραφήσει στην Αθήνα την απροθυμία του να αναλάβει οποιαδήποτε υπουργική θέση. Ο ίδιος, μάλιστα, δεν ήταν πολιτικός. Η στάση του Βαρβαρέσου ξένισε το Foreign Office, που ήλπιζε πως είχε επιτέλους ανοίξει ο δρόμος για την επιστροφή του. Το Treasury όμως έσπευσε να τον υποστηρίξει, με τον Fraser να ξεκαθαρίζει πως «ο μόνος αποτελεσματικός τρόπος να αξιοποιηθεί ο Βαρβαρέσος ήταν να απολυθεί ή να υποβιβαστεί ο Ζολώτας, δημιουργώντας έτσι χώρο για την επιστροφή του στη Διοίκηση της Τράπεζας της Ελλάδος». Όταν πληροφόρήθηκε τη στάση του Fraser, ο Βαρβαρέσος συγκινήθηκε ιδιαίτερα και του εκμυστηρεύτηκε πως «δεν φανταζόταν πως κάποιος θα μπορούσε να έχει δείξει τέτοια κατανόηση: αυτή ήταν και η δική του επιθυμία, αλλά, φυσικά, δεν θα μπορούσε ποτέ να την έχει εκφράσει ο ίδιος».¹⁸

Θα χρειαζόταν άλλος ένας μήνας περίπου για να εκπληρωθεί αυτή η επιθυμία. Στις 30 Δεκεμβρίου, ο Γεώργιος Β΄ ανακοίνωσε τον διορισμό του αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού στη θέση του Αντιβασιλέα και δεσμεύθηκε να μην επιστρέψει στη χώρα πριν από τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος. Λίγες ημέρες αργότερα, την πρωθυπουργία ανέλαβε ο Νικόλαος Πλαστήρας. Μία από τις πρώτες πρωτοβουλίες

15 Βλ. τηλ/μα 5, Foreign Office προς Leeper (Αθήνα), 23.10.1944, στο FO371-43724. Λίγες ημέρες αργότερα, είναι η σειρά του Treasury να ρωτήσει τον εκεί αποσταλμένο του, αν έχει καταφέρει να εξασφαλίσει την επιστροφή του Βαρβαρέσου, για να εισπράξει τη λακωνική απάντηση: «Ο Βαρβαρέσος θεωρείται υπερβολικά συντηρητικός στις απόψεις του. Αυτό είναι πολύ ατυχές, αλλά δεν μπορώ να κάνω κάτι χρήσιμο επ' αυτού» τηλ/μα 100, Treasury προς Waley (Αθήνα), 4.11.1944, και τηλ/μα 138, Waley (Αθήνα) προς Treasury, 5.11.1944, αμφότερα στο OV80-22/29-30.

16 Τηλ/μα 328, Leeper (Αθήνα) προς Foreign Office, 24.11.1944, στο FO371-43725.

17 Τηλ/μα 149, Beale (Αθήνα) προς Τράπεζα της Αγγλίας, 7.11.1944, στο OV80-22/46.

18 Η αφήγηση στηρίζεται στις πληροφορίες που μετέφερε ο Fraser στον Waley, παρακαλώντας τον να ενημερώσει σχετικά και την Τράπεζα της Αγγλίας: βλ. Waley (Treasury) προς Siepmann και Cobbold (Τράπεζα της Αγγλίας), 9.12.1944, στο OV80-23/62.

του νέου Υπουργού Οικονομικών, Γεώργιου Σιδέρη, ήταν η απομάκρυνση του Ζολώτα. Υπουργός Εξωτερικών της νέας κυβέρνησης ήταν ο στενός φίλος και παλιός συνεργάτης του Βαρβαρέσου, Ιωάννης Σοφιανόπουλος. Με δική του παραίνεση – σε συνεννόηση με τον Βρετανό πρέσβη – ο Βαρβαρέσος προσκλήθηκε να αναλάβει εκ νέου τη Διοίκηση της Τράπεζας της Ελλάδος.¹⁹

Η όλη μανούβρα – για να δανειστούμε έναν αγαπημένο όρο του Τσουδερού για τέτοιου είδους χειρισμούς – διήρκεσε λίγες μόλις ημέρες. Στις 11 Ιανουαρίου, ο εκπρόσωπος του Treasury στην Αθήνα τηλεγραφούσε στο Λονδίνο πως η απομάκρυνση του Ζολώτα είχε βασικό στόχο την επιστροφή του Βαρβαρέσου και αμφισβητούσε κατά πόσο «προσωπικοί λόγοι ή ζητήματα οικονομικής πολιτικής είχαν επηρεάσει ουσιαστικά την απόφαση, αν και ακουγόταν, χωρίς να ισχύει, ότι ο Ζολώτας είναι κομμουνιστής».²⁰ Το ίδιο θα μπορούσε να έχει ειπωθεί και μερικούς μήνες νωρίτερα για τον Βαρβαρέσο, με τη μόνη διαφορά ότι η κατηγορία που τον συνόδευε το φθινόπωρο του 1944 ήταν αυτή του μεταξικού και όχι του κομμουνιστή. Στις 8 Ιανουαρίου ο Ζολώτας αποχωρούσε από την Τράπεζα της Ελλάδος: τέλη του μήνα, ο Βαρβαρέσος βρισκόταν πίσω στην Αθήνα, καθισμένος στο γνώριμο γραφείο του, στην οδό Πανεπιστημίου.

Caveat lector

Το κεφάλαιο αυτό θα μπορούσε να τελειώσει στην προηγούμενη παράγραφο. Η επιστροφή του Βαρβαρέσου στην Αθήνα θα σημάνει την έναρξη της πιο δύσκολης και ψυχοφθόρας περιόδου της σταδιοδρομίας του, που έμεινε γνωστή ως η περίοδος του «πειράματος». Οι αναγνώστες μπορούν εύκολα να παρακάμψουν τις υπόλοιπες σελίδες και να πιάσουν το νήμα της αφήγησης από τα επόμενα κεφάλαια, που αφηγούνται την ιστορία αυτού του πολυσυζητημένου περιστατικού της πρώιμης μεταπολεμικής ιστορίας.

Για τους οικονομικούς ιστορικούς όμως, οι παραμονές της Απελευθέρωσης είναι επίσης γνωστές για τη *θεωρητική* διένεξη μεταξύ Ζολώτα και Βαρβαρέσου όσον αφορά τη σταθεροποίηση της δραχμής. Η παραίτηση Βαρβαρέσου θεωρείται πως επέτρεψε την επικράτηση των νομισματικών αντιλήψεων, τις οποίες ο Ζολώτας

¹⁹ Η παρέμβαση Σοφιανόπουλου, την οποία ο Βαρβαρέσος θα πρέπει τουλάχιστον να γνώριζε εκ των προτέρων, φαίνεται να υπήρξε αρκετά καθοριστική για να καμφθούν οι επιφυλάξεις όσων δεν έβλεπαν την επιστροφή Βαρβαρέσου με καλό μάτι. Δύο μέρες νωρίτερα, ο Σιδέρης είχε αφήσει να εννοηθεί ότι η απομάκρυνση Ζολώτα δεν συνδεόταν απαραίτητα με ανάκληση του Βαρβαρέσου. Βλ. τηλ/μα 2Remac, Hugh Jones (Αθήνα) προς Treasury, 6.1.1945, και τηλ/μα 98, Leeper (Αθήνα) προς Foreign Office, αμφότερα στο FO371-48326.

²⁰ Τηλ/μα 4Remac, Hugh-Jones (Αθήνα) προς Treasury (μέσω Leeper), 11.1.1945, στο FO371-48326.

επιχείρησε να εφαρμόσει στην Τράπεζα της Ελλάδος (Βενέζης, 1955: 322ff· Candilis, 1968: 23ff· Τράπεζα της Ελλάδος, 1978: 245ff). Στη σύγχρονη ιστοριογραφία, το περιστατικό παρουσιάζεται συχνά ως μια σύγκρουση δύο ριζικά διαφορετικών οικονομικών προσεγγίσεων, με το δίκαιο να ανήκει σχεδόν αποκλειστικά στη μία ή στην άλλη πλευρά, ανάλογα με τις προτιμήσεις του εκάστοτε συγγραφέα. Έτσι, ο Βαρβαρέσος παίρνει άλλοτε τον ρόλο του οπισθοδρομικού υποστηρικτή της κρατικής ρύθμισης και άλλοτε του προοδευτικού πολέμιου της οικονομικής ολιγαρχίας, ενώ ο Ζολώτας χαρακτηρίζεται ως ρεαλιστής φιλελεύθερος ή ακούσιος προστάτης της κερδοσκοπίας. Προφανώς, κανένας από τους χαρακτηρισμούς δεν είναι ιδιαίτερα πειστικός.

Οι σελίδες που ακολουθούν επιστρέφουν σε αυτή την περίφημη διαμάχη, συνδυάζοντας τις τοποθετήσεις των πρωταγωνιστών με το αρχειακό υλικό των εμπλεκόμενων ελληνικών και συμμαχικών υπηρεσιών. Καθότι η διαφωνία περιστρεφόταν γύρω από τις βασικές κατευθύνσεις της νομισματικής πολιτικής, το ύφος του κειμένου είναι πιο στριφνό, χωρίς ωστόσο να προϋποθέτει κάποια εξειδικευμένη γνώση. Στόχος άλλωστε είναι η ανάδειξη των βασικών οικονομικών επιχειρημάτων, όχι η ταλαιπωρία του αναγνώστη με όλες τις επιμέρους τεχνικές λεπτομέρειες.

Το συμπέρασμα είναι αναθεωρητικό. Η πραγματικότητα αναδεικνύεται πιο πολύπλοκη από τα διπολικά σχήματα της συμβατικής αφήγησης. Πολλές από τις προεκτάσεις που αποδίδονται στη σύγκρουση προέρχονται από μεταγενέστερες παρεμβάσεις ή ενέργειες των δύο πρωταγωνιστών, που αυθαίρετα προβάλλονται στο παρελθόν. Επιπλέον, οι συμμετέχοντες στον σχεδιασμό της νομισματικής σταθεροποίησης είναι πολύ περισσότεροι από δύο, ενώ οι τελικές αποφάσεις λαμβάνονται με έντονη – αν όχι κυρίαρχη – τη συμμαχική παρουσία και πρωτοβουλία. Ειδικά ο ρόλος του συμμαχικού στρατού, του οποίου οι οικονομικές υπηρεσίες είχαν την καλύτερη πληροφόρηση για την κατεχόμενη Ελλάδα, δεν έχει αναδειχθεί επαρκώς έως τώρα. Κι όμως, οι κρίσιμες νομισματικές αποφάσεις επηρεάζονται πολύ περισσότερο από τις προτεραιότητες του στρατού παρά από τις απόψεις μερικών Ελλήνων οικονομολόγων.

Αλλά και το ίδιο το θεωρητικό περιεχόμενο της αντιπαράθεσης είναι πιο σύνθετο απ' ό,τι συχνά θεωρείται. Κάθε άλλο παρά οπισθοδρομική, η προσέγγιση Βαρβαρέσου ενσαρκώνει την ισχύουσα διεθνή πρακτική και γι' αυτό τυχάνει ευρείας αποδοχής από το βρετανικό Treasury και την Τράπεζα της Αγγλίας. Ο Ζολώτας από την πλευρά του μεταβάλλει ουσιαστικά τη στάση του, καθώς έρχεται αντιμέτωπος με την οικονομική πραγματικότητα της Απελευθέρωσης. Αμφότεροι μοιράζονται πολύ περισσότερες από τις υποκειμένες – και όπως αποδείχθηκε αδικαιολόγητα

αισιόδοξες – αναλυτικές υποθέσεις απ’ ό,τι φανερώνει η ένταση της μεταξύ τους διένεξης.

Ίσως το πιο ενδιαφέρον τελικά να μην είναι ο βαθμός στον οποίο οι δύο κορυφαίοι Έλληνες οικονομολόγοι διαφώνησαν, αλλά το γεγονός ότι *όλοι* σχεδόν οι συμμετέχοντες στον προβληματισμό – συμπεριλαμβανομένων των ξένων εμπειρογνομόνων – υποτίμησαν την έκταση της νομισματικής αρρυθμίας και κυρίως τη δημοσιονομική διάσταση και τα προβλήματα εμπιστοσύνης που θα αντιμετώπιζε η δραχμή. Για τον συγγραφέα, το εύρημα αυτό αναδεικνύει τη σημασία των θεωρητικών εργαλείων που είναι διαθέσιμα σε κάθε ιστορική συγκυρία: τα νομισματικά προβλήματα του 1944 προσεγγίστηκαν μέσα από την εμπειρία του Μεσοπολέμου· ο πληθωρισμός ερμηνεύθηκε με όρους του γερμανικού υπερπληθωρισμού του 1922–23· η χρήση των στρατιωτικών λιρών στην Ελλάδα συγκρίθηκε αρκετές φορές με τη χρήση του Rentenmarkt στη Δημοκρατία της Βαϊμάρης· οι προτάσεις Βαρβαρέσου επηρεάστηκαν από την εμπειρία της νομισματικής πολιτικής που είχε ασκήσει την περίοδο της Διοίκησής του· η κριτική Ζολώτα από την κριτική στις νομισματικές σταθεροποιήσεις μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι ιδέες και οι εμπειρίες του παρελθόντος επηρέαζαν τη χάραξη της οικονομικής πολιτικής. Οι συνθήκες όμως είχαν αλλάξει. Η πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα, ακόμα περισσότερο.

Β. Η αναθεώρηση της Στρατιωτικής Συμφωνίας: η Συμφωνία Αγγελόπουλου

Ένα από τα πιο επείγοντα οικονομικά ζητήματα, ενόψει της Απελευθέρωσης, ήταν η διαρρύθμιση των συναλλαγών στις οποίες θα προέβαιναν οι συμμαχικές Αρχές κατά το πρώτο εξάμηνο της Στρατιωτικής Διοίκησης. Στη διάρκεια αυτής της μεταβατικής περιόδου, ο συμμαχικός στρατός θα αναλάμβανε διευρυμένες αρμοδιότητες στην επικράτεια κάθε χώρας, συμπεριλαμβανομένης της αποκατάστασης βασικών υποδομών και της μεταφοράς εφοδίων.²¹ Στην περίπτωση της Ελλάδας, η Στρατιωτική Διοίκηση έμελλε να είναι αμιγώς βρετανική, με τις ΗΠΑ να περιορίζουν τη συμμετοχή τους σε μερικές δεκάδες πολιτικών

21 Στην Ελλάδα, με τη Συμφωνία της Καζέρτας (26.9.1944) είχε αναγνωρισθεί ο διοικητής του ελληνικού εκστρατευτικού σώματος, στρατηγός Ronald Scobie, ως επικεφαλής των συμμαχικών και αντάρτικων δυνάμεων. Το ελληνικό εκστρατευτικό σώμα εξακολουθούσε να υπάγεται στο Στρατηγείο της Μέσης Ανατολής (AFHQ) υπό τον στρατηγό Henry Maitland Wilson. Τις πολιτικές αρμοδιότητες ανέλαβε η αγγλοαμερικανική υπηρεσία Military Liaison (ML), η οποία διαχειριζόταν τα εφόδια που εξασφάλιζε για την Ελλάδα η Combined Civil Affairs Committee (CCAC). Βλ. Αγγελόπουλος (1945), Lykogiannis (2002) και Papastratis (1984)· για τις στρατιωτικές διοικήσεις και τον ρόλο της Combined Civil Affairs Committee (CCAC) μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο σε όλη την Ευρώπη, βλ. Coles & Weinberg (1964).

υπαλλήλων. Αυτό μετέτρεψε το όλο ζήτημα σε ελληνοβρετανική υπόθεση, με ουσιαστικό ζητούμενο την αναθεώρηση της Στρατιωτικής Συμφωνίας της 9.3.1942 που είχε διαπραγματευθεί ο Βαρβαρέσος.

Η οικονομική πλευρά του θέματος ήταν καταρχάς *δημοσιονομική*, εφόσον αφορούσε τον επιμερισμό των σχετικών δαπανών μεταξύ της ελληνικής κυβέρνησης και των συμμάχων της. Παραδόξως, το βασικό σημείο τριβής *δεν* ήταν η αγορά των εισαγόμενων εφοδίων, την οποία θα χρηματοδοτούσαν συμμαχικές πιστώσεις προς την Ελλάδα, αλλά οι εγχώριες δαπάνες των συμμαχικών στρατευμάτων για αγαθά και υπηρεσίες (π.χ. τρόφιμα, στέγη, μεταφορές). Σύμφωνα με την αρχή της αμοιβαίας βοήθειας, οι δαπάνες αυτές αναλογούσαν στην εκάστοτε χώρα υποδοχής. Στο σημείο αυτό ο Βαρβαρέσος πρόβαλε σθεναρή αντίσταση, αμφισβητώντας την ικανότητα του ελληνικού Δημοσίου να αντεπεξέλθει στο οικονομικό βάρος μιας τέτοιας συμφωνίας, πόσο μάλλον την αντοχή της χώρας να προμηθεύσει τον συμμαχικό στρατό με προϊόντα, την ίδια στιγμή που η επιβίωση του πληθυσμού της εξαρτιόταν από συμμαχικές εισαγωγές.²²

Η άλλη όψη του ζητήματος ήταν *νομισματική*: ανεξαρτήτως του *τι* θα πλήρωνε η Στρατιωτική Διοίκηση, προέκυπτε το επιπλέον ερώτημα του *με τι* θα πλήρωνε. Στη διάρκεια της Κατοχής, η εξόριστη Τράπεζα της Ελλάδος είχε προχωρήσει στον σχεδιασμό και την εκτύπωση νέων τραπεζογραμμάτων· οι αξίες που εξέφραζαν όμως ήταν πλέον ευτελείς, εξαιτίας της ιλιγγιώδους αύξησης των τιμών στην Ελλάδα. Η χρήση τους συνεπώς προϋπέθετε την εισαγωγή νέας δραχμής, δηλαδή μια νομισματική μεταρρύθμιση που θα έπαιρνε αρκετό καιρό να ολοκληρωθεί. Ο συμμαχικός στρατός όμως ήθελε να έχει από την πρώτη στιγμή ένα ευρέως αποδεκτό και σταθερό μέσο συναλλαγών, που να του επιτρέπει να συναλλάσσεται με τον τοπικό πληθυσμό και να πληρώνει τους φαντάρους. Η ισχύουσα δραχμή – ακόμα και αν υποθεθεί ότι εξασφαλιζόταν σε επαρκείς ποσότητες – δύσκολα θα μπορούσε να επιτελέσει αυτή τη λειτουργία. Γι’ αυτό οι Βρετανοί προέκριναν τη χρήση κάποιου στρατιωτικού νομίσματος, με κύρια υποψήφια τη λίρα της Βρετανικής Στρατιωτικής Διοίκησης (BMA). Από την άλλη, ο Βαρβαρέσος ήταν επιφυλακτικός απέναντι σε καθετί που θα μπορούσε να αυξήσει την καχυποψία του κοινού έναντι της δραχμής.

Οι συναφείς συζητήσεις με το Treasury είχαν ξεκινήσει το καλοκαίρι του 1943, οπότε και είχαν πυκνώσει οι εκτιμήσεις για το ενδεχόμενο κατάρρευσης του Άξονα στα

22 Βλ. Βαρβαρέσο προς Τσουδερό (Κάιρο), 2.6.1943, στο IATE-A4S1Y1F4/2· πρβλ. Waley (Treasury) προς Phillips (British Supply Council, Washington), 4.6.1943, στο OV80-19/153 & 153D.

Βαλκάνια. Όπως είδαμε στο κεφάλαιο 6, οι Βαρβαρέσος και Μαντζαβίνος είχαν καταφέρει τότε – κατόπιν μιας «μακράς και κάπως σκληρής» διαπραγμάτευσης – να πετύχουν τον περιορισμό των ελληνικών υποχρεώσεων έναντι του βρετανικού στρατού σε εκείνα τα αγαθά ή τις υπηρεσίες που μπορούσαν να προσφερθούν *απευθείας* από το ελληνικό Δημόσιο.²³ Ταυτόχρονα, η ελληνική κυβέρνηση είχε αναλάβει να αποζημιώσει τους συμμάχους για τυχόν δαπάνες που προέκυπταν από την άσκηση *πολιτικών* αρμοδιοτήτων, όπως η περίθαλψη ή η μεταφορά και διανομή εφοδίων. Στο περιθώριο αυτών των διαπραγματεύσεων, ο Βαρβαρέσος είχε συναινέσει στην κυκλοφορία «ειδικού τύπου τραπεζογραμματίων εις στερλίνας» για λογαριασμό της Στρατιωτικής Διοίκησης, που θα αποσύρονταν μόλις η Τράπεζα της Ελλάδος ανακτούσε τον έλεγχο της εκδοτικής μηχανής.

Η συναφής συμφωνία δεν επικυρώθηκε ποτέ επισήμως. Τα αρμόδια βρετανικά υπουργεία καθυστέρησαν, ενώ η κυβέρνηση στο Κάιρο εξέφρασε επιφυλάξεις για την κυκλοφορία των στρατιωτικών λιρών.²⁴ Θέλοντας να κατοχυρώσει το δημοσιονομικό σκέλος της συμφωνίας, ο Βαρβαρέσος επανήλθε τον Οκτώβριο του 1943: οι εκπρόσωποι του Treasury ήταν καθουσιαστικοί, απέφυγαν όμως και πάλι να παράσχουν τις γραπτές διαβεβαιώσεις που τους ζήτησε.²⁵ Έτσι, οι νομισματικές ανάγκες που δημιουργήθηκαν στη διάρκεια των συμμαχικών επιχειρήσεων στη Σάμο, την Κω και τα γύρω νησιά, το φθινόπωρο του 1943, αντιμετωπίστηκαν με τις δραχμές που βρέθηκαν στο Υποκατάστημα της Τράπεζας της Ελλάδος στο Βαθύ, χωρίς να έχει ξεκαθαριστεί ο τρόπος επιμερισμού των υποχρεώσεων μεταξύ των δύο κυβερνήσεων.²⁶ Η ανακατάληψη των νησιών από τους Γερμανούς και η σταθεροποίηση του βαλκανικού μετώπου απομάκρυναν τη χρονική στιγμή της Απελευθέρωσης και ανέβαλαν την επικύρωση της συμφωνίας.

23 Η διατύπωση αυτή περιόριζε τις ελληνικές υποχρεώσεις δραστικά μιας και το ελληνικό Δημόσιο μπορούσε στην καλύτερη περίπτωση να παραχωρήσει μόνο τη χρήση κάποιων κτηρίων και υποδομών· βλ. Βαρβαρέσο προς Τσουδερό, 26.1943, στο IATE-A4S1Y1F4/2.

24 Τον Σεπτέμβριο του 1943 το Λονδίνο ενημερώθηκε για την ύπαρξη ενός «νέου ρεύματος σκέψης» στο Κάιρο, που ήταν αντίθετο στη χρήση λιρών ΒΜΑ, κυρίως εξαιτίας των δυσμενών για τη δραχμή ψυχολογικών επιδράσεων. Πηγή του νέου ρεύματος ήταν μάλλον ο Αθανάσιος Σμπαρούνης, που μόλις είχε φθάσει στη Μέση Ανατολή και θεωρούσε πως μια τέτοια πρωτοβουλία θα προκαλούσε δυσμενείς παραλληλισμούς με τα αντίστοιχα νομίσματα που είχαν θέσει σε κυκλοφορία οι κατοκικές δυνάμεις. Βλ. Porters (Κάιρο) προς Key (War Office), 22.9.1943, στο OV80-19/295· πρβλ. τηλ/ματα 6303 και 6605, Τσουδερός προς Βαρβαρέσο και Μαντζαβίνο, 16.9.1943 και 20.9.1943, στο IATE-A4S1Y1F4/9.

25 Βλ. το υπόμνημα προς Fraser, που επισυνάπτεται στο Varvaressos προς Fraser, 5.10.1943, στο IATE-A4S1Y1F4/14, όπου ο Βαρβαρέσος ζητά γραπτή επαλήθευση των συμφωνηθέντων· οι αναφορές του Βαρβαρέσου για τις επαφές με το Treasury στα τηλ/ματα 1404 και 31, Βαρβαρέσος προς Τσουδερό, 25.9.1943 και 4.10.1943, στο IATE-A4S1Y1F4/9 & 13, αντίστοιχα.

26 Η προσωρινή απελευθέρωση των περιοχών αυτών ήταν αποτέλεσμα της απόσυρσης της Ιταλίας από τον πόλεμο. Οι νομισματικοί χειρισμοί στα νησιά προκάλεσαν νέα ένταση στις σχέσεις του Τσουδερού με τον Βαρβαρέσο, που θεώρησε πως έθεταν σε κίνδυνο τη συμφωνία με το Treasury. Βλ. τηλ/μα 43, Βαρβαρέσος προς Τσουδερό, 20.10.1943, στο IATE-A4S1Y1F4/18 και κεφάλαιο 7.

Το ζήτημα επανεμφανίστηκε έναν χρόνο αργότερα, οπότε και η βρετανική διπλωματία έσπευσε να τακτοποιήσει τις συναφείς εκκρεμότητες πριν την έναρξη των στρατιωτικών επιχειρήσεων στα Βαλκάνια. Παρά τις αρχικές αντιρρήσεις της ελληνικής πλευράς, το υπουργικό συμβούλιο στο Κάιρο συναινέσε τελικά στη χρήση των λιρών ΒΜΑ, αναθέτοντας στον Βαρβαρέσο να διαπραγματευθεί τη σχετική συμφωνία.²⁷ Οι συζητήσεις στο Λονδίνο κράτησαν δεκαπέντε μέρες. Το τελικό κείμενο συμφωνήθηκε μεταξύ Fraser και Βαρβαρέσου στα μέσα Σεπτεμβρίου και επικυρώθηκε έναν μήνα αργότερα από τον Βρετανό Υφυπουργό Εξωτερικών, Sir Alexander Cadogan, και τον Έλληνα Υφυπουργό Οικονομικών, Άγγελο Αγγελόπουλο, που έδωσε και το όνομά του στη συμφωνία.²⁸ Βάσει αυτής, η Βρετανική Στρατιωτική Διοίκηση αποκτούσε το προσωρινό δικαίωμα να χρησιμοποιεί στρατιωτικές λίρες για τις συναλλαγές στην Ελλάδα. Οι λίρες αυτές θα αποσύρονταν μόλις η Τράπεζα ανακτούσε τη δυνατότητα να προμηθεύει τους συμμάχους με επαρκείς ποσότητες δραχμών. Αξίζει συνεπώς να επισημανθεί πως η κυκλοφορία των λιρών ΒΜΑ ξεκίνησε ως *«μια έκτακτη λύση σε ένα πρακτικό συναλλακτικό πρόβλημα και όχι ως σταθεροποιητικό εργαλείο, ιδιότητα που απέκτησε μετά τη νομισματική μεταρρύθμιση της 11ης Νοεμβρίου 1944»* (βλ. παρακάτω).

Παρά το νομισματικό του περίβλημα, ο πυρήνας της συμφωνίας παρέμενε δημοσιονομικός: αφορούσε τον επιμερισμό των βαρών που γεννούσαν οι συμμαχικές επιχειρήσεις στην Ελλάδα. Μετά την εξαγορά των λιρών ΒΜΑ από το κοινό, η Τράπεζα θα μεταβίβαζε τις λίρες στο βρετανικό Δημόσιο, που θα κατέβαλε το ισοόποσο σε στερλίνες, έχοντας πρώτα αφαιρέσει τυχόν *πολιτικές* δαπάνες που αναλογούσαν στο ελληνικό Δημόσιο. Σημειωτέον ότι η λίρα ΒΜΑ και η λίρα στερλίνα ήταν δύο εντελώς διαφορετικά νομίσματα· θεωρητικά μάλιστα, η λίρα ΒΜΑ θα μπορούσε να *μην* αντιστοιχεί σε μία λίρα στερλίνα, αν και για λόγους γοήτρου οι Βρετανοί απέφυγαν να υποτιμήσουν το στρατιωτικό νόμισμα. Περιορίζοντας τις ελληνικές υποχρεώσεις στις *πολιτικές* δαπάνες, ο Βαρβαρέσος πέτυχε να εξαιρέσει την Ελλάδα από την πλήρη εφαρμογή των αρχών της αμοιβαίας βοήθειας και να ελαφρύνει το δημοσιονομικό βάρος της παρουσίας των ξένων στρατευμάτων στη χώρα. Η

27 Τηλ/μα 18141, Σβώλος και Αγγελόπουλος (Κάιρο) προς Βαρβαρέσο, 5.9.1944, στο IATE-A4S1Y1F5 και τηλ/μα 658, Leeper (Κάιρο) προς Foreign Office, 5.9.1944, στο OV80-21/107. Για τις αρχικές αντιρρήσεις της ελληνικής πλευράς, που προτιμούσε να σφραγιστούν οι υφιστάμενες δραχμές με νέες αξίες, βλ. τηλ/μα 619, Warner (Κάιρο) προς Foreign Office, 26.8.1944, στο OV80-21/88· τηλ/μα 642, Leeper (Κάιρο) προς Foreign Office, 1.9.1944, στο OV80-21/101· τηλ/μα 37558, Γενικό Στρατηγείο Μέσης Ανατολής (GHQME) προς War Office, 3.9.1944, στο FO371-43723. Για τις προτάσεις του Βαρβαρέσου προς την κυβέρνηση βλ. τηλ/μα 95, Βαρβαρέσος προς Κανελλόπουλο (Υπ. Οικονομικών), 29.8.1944, στο IATE-A4S1Y1F5/8.

28 Το κείμενο τη συμφωνίας στο FO371-43724· πρβλ. Αγγελόπουλο (1945). Τα προσχέδια του κειμένου και η αλληλογραφία του Βαρβαρέσου με τον Fraser και με το Κάιρο κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων, στο IATE-A4S1Y1F5· βλ. επίσης Fraser προς Agnides, 17.10.1944, στο OV80-21/173.

Συμφωνία Αγγελόπουλου ήταν η τελευταία συμφωνία που διαπραγματεύθηκε ο Βαρβαρέσος με τους Βρετανούς και αποτέλεσε τη βάση των ελληνοβρετανικών οικονομικών σχέσεων έως τις αρχές του 1946, οπότε και υπογράφηκε η Συμφωνία του Λονδίνου (βλ. κεφάλαιο 12).

Γ. Νομισματικές διαφωνίες την παραμονή της Απελευθέρωσης

Σε ένα γνωστό απόσπασμα του κατοχικού ημερολογίου της, η δημοσιογράφος Ελένη Βλάχου έγραφε, τον Αύγουστο του 1944:

«Προχθές έφαγα δύο πάστες στου Μιλάνου στην Κηφισιά. Την πρώτη την πλήρωσα 16.000.000· τη δεύτερη, αμέσως μετά, ούτε πέντε λεπτά δεν είχαν περάσει, 20.000.000!»²⁹

Τα ποσά που αναφέρονται ήταν σε δραχμές και το φαινόμενο δεν ήταν άλλο από τον υπερπληθωρισμό: η ανεξέλεγκτη άνοδος των τιμών εξαιτίας της υπερβολικής αύξησης της κυκλοφορίας χρήματος. Στη διάρκεια της Κατοχής, η κατάρρευση της οικονομίας και του κρατικού μηχανισμού είχε συρρικνώσει τα δημόσια έσοδα, την ίδια στιγμή που οι δαπάνες αυξάνονταν από τα ελλείμματα δεκάδων δημόσιων οργανισμών που υπολειπούν, τις προσλήψεις προσωπικού και τα δυσβάστακτα έξοδα που επέβαλαν οι δυνάμεις κατοχής. Αποτέλεσμα ήταν το Δημόσιο να καλύπτει ολοένα μεγαλύτερο μέρος των εξόδων του τυπώνοντας χρήμα: εφόσον όμως όλο και περισσότερα χαρτονομίσματα κυνηγούσαν όλο και λιγότερα προϊόντα, οι τιμές σκαρφάλωναν στα ύψη· οι συνεχείς αυξήσεις μισθών δεν άλλαζαν κάτι, εφόσον καλύπτονταν με επιπλέον χρήμα και προκαλούσαν νέες ανατιμήσεις, ανατροφοδοτώντας τον φαύλο κύκλο του πληθωρισμού. Υπό αυτή την έννοια, ο πληθωρισμός λειτουργούσε ως η ύστατη μορφή φορολογίας στην οποία προσέφευγε η ελληνική κυβέρνηση για να καλύψει τα έξοδά της.

Ως φόρος, ο πληθωρισμός έπληττε τα ρευστά διαθέσιμα των πολιτών, που έσπευδαν να ελαχιστοποιήσουν τις δραχμές που κρατούσαν στα χέρια τους: στρέφονταν στα αγαθά, προτιμώντας τα λιγότερο ευπαθή προϊόντα όπως τα τσιγάρα ή το λάδι· απέφευγαν τις χρηματικές συναλλαγές και – εφόσον διαχειρίζονταν μεγαλύτερα ποσά – φρόντιζαν να μετατρέπουν τα ρευστά τους σε χρυσές λίρες. Με δυο λόγια, ο υπερπληθωρισμός είχε οδηγήσει στην κατάρρευση της ζήτησης για δραχμές

29 Βλάχου (2008: 163).

ή, αντίστροφα, στην αύξηση της ταχύτητας κυκλοφορίας του χρήματος και την πλήρη δυοπιστία απέναντι σε κάθε ονομαστική αξία. Το τραπεζικό σύστημα είχε εξαρθρωθεί, αφού η αξία των καταθέσεων και των δανείων είχε εκμηδενιστεί. Ο μηχανισμός των τιμών είχε πάψει να λειτουργεί αποτελεσματικά, υποσκάπτοντας ακόμα περισσότερο την οικονομική δραστηριότητα και εκτρέποντας πόρους προς την κερδοσκοπία.

Υπό αυτές τις συνθήκες, η σταθεροποίηση της δραχμής αποτελούσε μια από τις μεγαλύτερες προκλήσεις που είχε να αντιμετωπίσει η μεταπολεμική οικονομική πολιτική. Το ουσιαστικό ζητούμενο ήταν η ανάσχεση του πληθωρισμού: σταθερή δραχμή σήμαινε σταθερές τιμές. Εκείνη την εποχή όμως, ο όρος σταθεροποίηση χρησιμοποιείτο κυρίως για να περιγράψει τον προσδιορισμό μιας ισοτιμίας με κάποιο ξένο νόμισμα, που θα λειτουργούσε ως άγκυρα για το εγχώριο επίπεδο των τιμών.³⁰ Η διάκριση είναι αρκετά λεπτή και δεν θα μας απασχολήσει άλλο, εξηγεί ωστόσο γιατί όλες οι συζητήσεις για τη σταθεροποίηση εστιάζτηκαν στον προσδιορισμό της ισοτιμίας της δραχμής με τη στερλίνα.

Ένα δεύτερο σημείο που αξίζει να τονιστεί είναι πως για τους περισσότερους συμμετέχοντες στις οικονομικές συζητήσεις πριν την Απελευθέρωση – Έλληνες και ξένους – η τιθάσευση του πληθωρισμού ήταν υπόθεση πρωτίστως *νομισματική*. Οι δημοσιονομικές προϋποθέσεις της, δηλαδή η ανάγκη το Δημόσιο να σταματήσει να τυπώνει χαρτονομίσματα για να καλύψει τις υποχρεώσεις του, δεν παραγνωρίζονταν, αλλά θεωρούνταν λίγο-πολύ εξασφαλισμένες: απαλλαγμένο από το μεγαλύτερο μέρος των στρατιωτικών του δαπανών ή την υποχρέωση να εξυπηρετεί το δημόσιο χρέος, το ελληνικό Δημόσιο θεωρείτο ικανό να αντεπεξέλθει στις υποχρεώσεις του πουλώντας τα εφόδια της βοήθειας στον πληθυσμό. Αυτό θα επέτρεπε στην Τράπεζα της Ελλάδος να ασκήσει νομισματική πολιτική χωρίς να πρέπει να χρηματοδοτεί τον προϋπολογισμό μέσω της έκδοσης χρήματος. Το πόσο ανεδαφική ήταν αυτή η προσδοκία, φάνηκε από τις πρώτες κιόλας ημέρες της Απελευθέρωσης.

Η φόρμουλα Βαρβαρέσος: ο Cassel συναντά τον Fischer

Στη διάρκεια της Κατοχής ο Βαρβαρέσος παρακολουθούσε τις εξελίξεις στην Ελλάδα και διαπίστωνε – όπως και οι περισσότεροι συνομιλητές του – την ανάγκη

30 Η διατύπωση αυτή δεν προϋποθέτει μετατρεψιμότητα της δραχμής στο νόμισμα αυτό ή αποκατάσταση του κανόνα του χρυσού· κάτι τέτοιο δεν ίσχυε από το 1932 και μετά, οπότε η δραχμή βρισκόταν σε αναγκαστική κυκλοφορία. Η ισοτιμία έναντι της στερλίνας ή του δολαρίου αποτελούσε απλώς το βαρόμετρο με το οποίο «κλείδωνε» το εγχώριο επίπεδο τιμών.

υποτίμησης της δραχμής. Το ζητούμενο ήταν ο τρόπος που θα προσδιορίζονταν οι νέες ισοτιμίες του εθνικού νομίσματος μετά την Απελευθέρωση.

Αντιμέτωπος με αυτό το ερώτημα, ο Βαρβαρέσος επικαλέστηκε τη θεωρία της **ισοδυναμίας αγοραστικών δυνάμεων** (purchasing power parity). Επρόκειτο για αρκετά παλιά θεωρία, που είχε κερδίσει σημαντικό έδαφος την περίοδο του Μεσοπολέμου, οπότε και υποστηρίχθηκε πρωτίστως από τον Σουηδό οικονομολόγο Gustav Cassel για να αναδείξει τις νομισματικές στρεβλώσεις που είχαν προκαλέσει ο πόλεμος και η επιστροφή στον κανόνα του χρυσού (Cassel, 1918 & 1922). Μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, οπότε οι περισσότερες χώρες κλήθηκαν να επαναπροσδιορίσουν την αξία των νομισμάτων τους, η ισοδυναμία αγοραστικών δυνάμεων επανήλθε στο προσκήνιο και αποτέλεσε το βασικό εργαλείο για τον καθορισμό των ισοτιμιών στο πλαίσιο του μηχανισμού του Bretton Woods.³¹

Στον πυρήνα της θεωρίας βρίσκεται η εξής απλή ιδέα: όποτε ένα αγαθό είναι φθηνότερο στο εξωτερικό, οι εισαγωγές της χώρας αυξάνονται και προκαλούν υποτίμηση· αντίστροφα, αν τα προϊόντα μας – εκφρασμένα στο νόμισμα μιας άλλης χώρας – είναι φθηνότερα, οι εξαγωγές μας θα αυξηθούν και το νόμισμα θα ανατιμηθεί. Η «σωστή» ισοτιμία συνεπώς είναι αυτή που εξισώνει τις τιμές μεταξύ των χωρών. Με άλλα λόγια, η «φυσιολογική» ισοτιμία δύο νομισμάτων προκύπτει από τον λόγο των τιμών που επικρατούν στις δύο χώρες.

Λιγότερο περιοριστική, αλλά περισσότερο χρήσιμη για το πρόβλημα που είχε να λύσει ο Βαρβαρέσος, ήταν η *σχετική* εκδοχή της θεωρίας, σύμφωνα με την οποία η ισοτιμία δύο νομισμάτων όφειλε να ακολουθεί την εξέλιξη των σχετικών τιμών. Αν λ.χ. στη διάρκεια του πολέμου οι τιμές στην Ελλάδα είχαν δεκαπλασιαστεί, ενώ στη Βρετανία είχαν διπλασιαστεί, η δραχμή θα έπρεπε να υποτιμηθεί στο ένα πέμπτο. Μόνο έτσι θα διατηρούσε τη σχετική της ανταγωνιστικότητα και άρα θα υπήρχαν οι καταρχήν προϋποθέσεις εξισορρόπησης του διμερούς εμπορίου.

Στην Ελλάδα της Κατοχής όμως, η χρήση αυτής της φόρμουλας προσέκρουε σε ένα σημαντικό εμπόδιο: *ποιος ήταν ο δείκτης τιμών βάσει του οποίου θα έπρεπε να υπολογιστεί η νέα ισοτιμία;* Ήταν αυτός που προέκυπτε από τις τιμές της ελεύθερης αγοράς ή αυτός που ενσωμάτωνε τις τιμές των εφοδίων που δίνεμε

31 Ο Metzler et al. (1947: 22ff) εξηγεί πως, παρά τις όποιες αδυναμίες της, η ισοδυναμία αγοραστικών δυνάμεων, με το να εστιάζει στον ρόλο των τιμών, είχε σημαντικά πλεονεκτήματα μετά από πολεμικές περιόδους, οπότε και κατά κανόνα οι μεταβολές των τιμών ήταν πολύ μεγαλύτερες απ' ό,τι αυτές του εισοδήματος, της παραγωγικότητας ή άλλων παραγόντων· για μια πιο κριτική αξιολόγηση της μεθόδου, βλ. Mikesell (1947).

ο Ερυθρός Σταυρός; Οι διαφορές ήταν τεράστιες, λόγω του υπερπληθωρισμού: τον Ιούνιο του 1944, για παράδειγμα, η προσφορά χρήματος είχε διογκωθεί κατά 4.000 φορές σε σχέση με τα προπολεμικά επίπεδα, ο δείκτης κόστους ζωής – που συνυπολόγιζε τα αγαθά του δελτίου – είχε αυξηθεί κατά 37.000 φορές, οι τιμές στην ελεύθερη αγορά είχαν ανέβει πολύ περισσότερο και η χρυσή λίρα πωλείτο 108.000 φορές ακριβότερα.³² Μάλιστα, όλα αυτά αφορούσαν μόνο την Αθήνα, αφού σε άλλες περιοχές επικρατούσαν πολύ διαφορετικές τιμές. Ο διοικητικός κατακερματισμός της χώρας και η κατάρρευση των μεταφορών συντηρούσε αυτές τις αποκλίσεις. Ποιο ήταν λοιπόν το μεταπολεμικό επίπεδο τιμών; Ή μάλλον, *σε ποιο από όλα αυτά τα επίπεδα θα συνέκλιναν οι τιμές μετά την Απελευθέρωση;* Αυτό ήταν το κεντρικό ερώτημα που απασχολούσε τον Βαρβαρέσο, γιατί αυτό θα προσδιόριζε και το ποσοστό της υποτίμησης.

Στο σημείο αυτό ο Βαρβαρέσος υιοθέτησε την εξής άποψη, που έμελλε να αποτελέσει βασικό συστατικό της μετέπειτα κριτικής του στην κυβέρνηση: εκτιμώντας πως οι υφιστάμενες συνθήκες ήταν ακραίες, θεώρησε τις τιμές στην ελεύθερη αγορά ακατάλληλες να αποτελέσουν τη βάση μιας σταθεροποίησης. Για να εκτιμήσει τις «φυσιολογικές» τιμές που θα επικρατούσαν στη χώρα μετά την Απελευθέρωση πήγε ένα βήμα πίσω: στράφηκε στην περίφημη ποσοτική θεωρία του χρήματος, θέλοντας έτσι να εκφράσει τις τιμές ως συνάρτηση της προσφοράς και της ζήτησης χρήματος.

Στη βάση της ποσοτικής θεωρίας βρίσκεται η εξίσωση των συναλλαγών, σύμφωνα με την οποία το σύνολο των συναλλαγών που πραγματοποιούνται σε μία οικονομία ισούται αναγκαστικά με την ποσότητα του χρήματος που αλλάζει χέρια.³³ Στα χρόνια του Μεσοπολέμου, η εξίσωση είχε γνωρίσει αρκετές εναλλακτικές διατυπώσεις· η πιο διάσημη ωστόσο παρέμενε αυτή που είχε προτείνει ο Irving Fisher, στο έργο του για την *Αγοραστική Δύναμη του Χρήματος* (Fisher, 1911). Βάσει αυτής, το επίπεδο των τιμών στο οποίο θα ισορροπούσε μια οικονομία εξαρτιόταν από την προσφορά χρήματος (M), του όγκου των αγαθών που ήταν διαθέσιμα στην οικονομία (Y) και της ταχύτητας της κυκλοφορίας (V).³⁴ Βάσει των τριών αυτών παραμέτρων, ο Βαρβαρέσος θεωρούσε ότι μπορούσε να εκτιμήσει το επίπεδο των τιμών, στο οποίο

32 Βλ. Delivanis & Cleveland (1949) και Βαρβαρέσος, Κ., «Η λύσις του ελληνικού νομισματικού προβλήματος», Λονδίνο, Σεπτέμβριος 1944, σελ. 2, στο ΙΑΤΕ-A4S1Y5F11/1.

33 Η διατύπωση είναι μάλλον αυτονόητη, ως και οφείλει να είναι μια μαθηματική ταυτότητα· η «θεωρία» γεννιέται συνήθως όταν υποθέτουμε πως η ποσότητα των αγαθών και η ζήτηση χρήματος δεν μεταβάλλονται, οπότε κάθε αλλαγή στην ποσότητα του χρήματος επηρεάζει τις τιμές.

34 Η πλήρης εκδοχή της εξίσωσης του Fisher περιλάμβανε και το χρήμα σε τραπεζικούς λογαριασμούς, αλλά τόσο ο Βαρβαρέσος όσο και οι περισσότεροι συνομιλητές του θεώρησαν πως αυτή η παράμετρος μπορούσε να αγνοηθεί στην ελληνική περίπτωση, όπου ο υπερπληθωρισμός είχε εξαλείψει τις καταθέσεις.

θα ισορροπούσε η μεταπολεμική οικονομία και άρα – συγκρίνοντάς το με τις διεθνείς τιμές – την ισοτιμία που θα ήταν συμβατή με τις νέες συνθήκες.

Αυτή ήταν η βάση της περίφημης «φόρμουλας Βαρβαρέσου», που μπορεί να μη διατυπώθηκε ποτέ ως πλήρες αλγεβρικό ανάπτυγμα, εφαρμόστηκε όμως με συνέπεια, τόσο από τον ίδιο όσο και από τους ξένους συνομιλητές του, έως τις παραμονές της Απελευθέρωσης.³⁵ Τα πρώτα ίχνη της βρίσκονται στο υπόμνημα που κατέθεσε ο Βαρβαρέσος στον Harry D. White, στο περιθώριο των συνομιλιών που είχαν στην Ουάσιγκτον, τον Ιούλιο του 1943. Εκεί διατύπωσε για πρώτη φορά την άποψη ότι «ούτε οι επίσημες ισοτιμίες που επιβάλουν οι παρούσες τοπικές αρχές ούτε οποιαδήποτε ισοτιμία ενδεχμένως επικρατεί στη μαύρη αγορά θα μπορούσε να ληφθεί υπόψη [κατά τη σταθεροποίηση], εφόσον πρόκειται για αποτελέσματα αυθαίρετων αποφάσεων ή σπέκουλας και κερδοσκοπίας».

Ταυτόχρονα προχώρησε σε ακόμη μία κρίσιμη παραδοχή: θεώρησε ότι μετά από μια περίοδο «σημαντικών διακυμάνσεων» θα δημιουργούνταν οι προϋποθέσεις για την αποκατάσταση της εμπιστοσύνης στη δραχμή:

«Δεν χωρεί αμφιβολία ότι η εισαγωγή αγαθών σε σχετικά επαρκείς ποσότητες και ο έλεγχος των τιμών και της διανομής, σε συνδυασμό με την ικανοποιητική αντιμετώπιση του προβλήματος των μεταφορών και κυρίως την αποκατάσταση της αισιοδοξίας και της πίστης των ανθρώπων στην ταχύτητα και αποτελεσματικότητα με τις οποίες θα ξεκινήσουν η περίθαλψη και η ανοικοδόμηση, θα επηρεάσουν καθοριστικά τους παράγοντες που διαμορφώνουν την τελική αξία του νομίσματος και θα δημιουργήσουν ευνοϊκές ψυχολογικές συνθήκες».

Τεχνικά, η άποψη αυτή μεταφράστηκε στην υπόθεση ότι για τον υπολογισμό του «σωστού» επιπέδου τιμών (άρα και της σωστής ισοτιμίας) η ταχύτητα της κυκλοφορίας θα επέστρεφε στα προπολεμικά της επίπεδα, συμπαρασύροντας τις τιμές προς τα κάτω.³⁶ Τέλος, θεωρώντας ότι η έκδοση χρήματος θα συνεχιζόταν με τους ίδιους ρυθμούς, ο Βαρβαρέσος πρότεινε μια υποτίμηση της δραχμής στο 1/25ο της προπολεμικής της αξίας, προσθέτοντας πως «ενόψει των γρήγορων μεταβολών στις

35 Η ακριβής μορφή της φόρμουλας δίνεται στο αλγεβρικό παράρτημα του παρόντος κεφαλαίου.

36 Αυτό δεν σημαίνει – όπως αναφέρεται κατά καιρούς – ότι η φόρμουλα Βαρβαρέσου δεν λάμβανε υπόψη της την ταχύτητα κυκλοφορίας· σημαίνει ότι ο Βαρβαρέσος θεωρούσε πως η ταχύτητα κυκλοφορίας, που ήταν υψηλή κατά την υπερπληθωριστική περίοδο, θα αποκλιμακωνόταν γρήγορα και θα ανακτούσε τα προπολεμικά της επίπεδα.

*συνθήκες, τα παραπάνω στοιχεία πιθανόν να πρέπει να επανεξεταστούν κατά τη στιγμή της Απελευθέρωσης».*³⁷

Η ταχύτητα των μεταβολών ήταν πολύ μεγαλύτερη από αυτή που φανταζόταν ο Βαρβαρέσος το καλοκαίρι του 1943. Αντιμέτωπος με την επιτάχυνση του πληθωρισμού, τον Μάρτιο του 1944 υπέβαλε μακροσκελές υπόμνημα στο Treasury, εξηγώντας πως η ρευστότητα της κατάστασης καθιστούσε αδύνατο τον προσδιορισμό μιας ισοτιμίας εκ των προτέρων. Η τελική ισοτιμία θα αποφαιζόταν τη στιγμή της Απελευθέρωσης, βάσει των τότε συνθηκών. Αυτό που μπορούσε να συμφωνηθεί από πριν ήταν η μέθοδος υπολογισμού της, που δεν ήταν άλλη βέβαια από τη φόρμουλα Βαρβαρέσου, σύμφωνα με την οποία η υποτίμηση είχε πλέον φθάσει το 1/70ό της προπολεμικής ισοτιμίας.³⁸

Τους επόμενους μήνες ο Βαρβαρέσος συνέχισε να προσαρμόζει τους υπολογισμούς στις πιο πρόσφατες ειδήσεις για την ποσότητα χρήματος ή την παραγωγή στην Ελλάδα. Έτσι, τον Σεπτέμβριο του 1944, έφθασε να κάνει λόγο για σταθεροποίηση της δραχμής στο 1/3000 της προπολεμικής της ισοτιμίας.³⁹ Αυτό που ποτέ δεν αναθεώρησε – παρότι έμοιαζε ολοένα και πιο παράλογο – ήταν η υπόθεση ότι μετά την Απελευθέρωση το κοινό θα ανακτούσε γρήγορα την εμπιστοσύνη του στη δραχμή και ότι η ταχύτητα κυκλοφορίας θα επέστρεφε στα προπολεμικά της επίπεδα, συμβάλλοντας στην αποκλιμάκωση των τιμών.

Τροποποιήσεις και συζητήσεις

Από το φθινόπωρο του 1943 έως τον Σεπτέμβριο του 1944, το σύνολο των βρετανικών υπηρεσιών που εμπλέκονταν στις ελληνικές οικονομικές υποθέσεις χρησιμοποιούσε τη φόρμουλα Βαρβαρέσου, ή κάποια παραλλαγή της, ως βάση υπολογισμού της κατάλληλης ισοτιμίας. Όχι επειδή χαρακτηριζόταν από κάποια

37 Βλ. Varvaressos προς White (Assistant US Secretary of Treasury), 24.7.1943, και το συνημμένο υπόμνημα, Varvaressos, K., "The position of the Greek Currency Under Enemy Occupation", July 1943, αμφότερα στο IATE-A4S1Y1F4/3. Για τα στοιχεία που είχε στη διάθεσή του ο Βαρβαρέσος, όταν έγραφε το εν λόγω υπόμνημα, βλ. Bank of Greece προς Bank of England, 23.9.1943, στο OV80-19/297. Αντίστοιχους υπολογισμούς φαίνεται να έκανε εκείνο τον καιρό και η Τράπεζα της Αγγλίας, χωρίς να έχει ακόμα υπόψη της τη φόρμουλα Βαρβαρέσου (βλ. Bank of England "Note on Greek Exchange Rate", 30.7.1943, στο OV80-19/206).

38 Βαρβαρέσος, K., «Υπόμνημα περί οικονομικών τινών προβλημάτων τα οποία θα προκύψουν κατά την απελευθέρωση της Ελλάδος και περί των ληπτέων μέτρων προς αντιμετώπιση αυτών», Μάρτιος 1944, στο IATE-A4S1Y1F30/23· η αγγλική εκδοχή στο IATE-A4S1Y5F10/1· για το ίδιο υπόμνημα βλ. επίσης τηλ/μα 25, Varvaressos προς Fraser, 10.3.1944, στο IATE-A4S1Y2F12/1 και τηλ/μα 31, Βαρβαρέσος προς Τσουδερό, 17.3.1944, στο IATE-A4S1Y1F31/15.

39 Βλ. τηλ/μα 100, Βαρβαρέσος προς Υπ. Οικονομικών, 5.9.1944, στο IATE-A4S1Y1F5/11 και Βαρβαρέσο, K., «Η λύσις του ελληνικού νομισματικού προβλήματος», ο.π. cit.

ιδιαίτερη πρωτοτυπία, αλλά ακριβώς επειδή συμπύκνωνε την ισχύουσα διεθνή πρακτική. Άλλωστε, σε μία οικονομία σε υπερπληθωρισμό, όπως ήταν η ελληνική, μια μέθοδος που προέκρινε τους νομισματικούς παράγοντες φάνταζε αυτονόητη. Από την ανάγνωση της εσωτερικής αλληλογραφίας της Τράπεζας της Αγγλίας και του Treasury προκύπτει ότι οι υπηρεσίες του Λονδίνου συμμερίζονταν πλήρως τις απόψεις Βαρβαρέσου, προτείνοντας μόνο κάποιες επιμέρους διορθώσεις.⁴⁰

Η μόνη ουσιαστική κριτική προερχόταν από μία ασυνήθιστη πηγή, εκτός Λονδίνου: οι οικονομικές υπηρεσίες του Στρατηγείου Μέσης Ανατολής εξέφρασαν από νωρίς τις επιφυλάξεις τους, θεωρώντας τον Βαρβαρέσο υπερβολικά αισιόδοξο και προκρίνοντας μεγαλύτερη υποτίμηση.⁴¹ Όπως εξηγούσαν:

*«[...] η παρουσία μεγάλης ποσότητας χρυσού και το γεγονός ότι η ταχύτητα της κυκλοφορίας θα παραμείνει μάλλον πάνω από τα προπολεμικά της επίπεδα υποδεικνύουν ότι, από μόνη της, η μεταβολή του όγκου της κυκλοφορίας και των καταθέσεων δεν αρκεί για να μετρήσει την υποτίμηση της δραχμής στις συνθήκες μετά την Απελευθέρωση. Μια τέτοια φόρμουλα θα υπερτιμούσε σοβαρά τη δραχμή. Από την άλλη βέβαια, ο υπολογισμός της υποτίμησης με βάση τις τιμές της αγοράς προφανώς θα υποτιμούσε τη δραχμή βάσει των τρεχουσών συνθηκών».*⁴²

Η προέλευση της κριτικής έχει τη σημασία της: ο στρατός είχε τις δικές του πηγές πληροφόρησης. Η εγγύτητα στην κατεχόμενη Ελλάδα, η προηγούμενη εμπειρία κατά την απελευθέρωση της Σάμου και των γύρων νησιών, καθώς και η ανάγκη για ένα αξιόπιστο νόμισμα προς υποστήριξη των πολεμικών επιχειρήσεων καθιστούσαν το Στρατηγείο Μέσης Ανατολής νευραλγικό στην αποτίμηση των νομισματικών εξελίξεων.

Ο χρόνος ήταν επίσης σημαντικός: στα τέλη του καλοκαιριού, όταν δηλαδή ο Βαρβαρέσος είχε πάψει να απολαμβάνει την πλήρη εμπιστοσύνη της κυβέρνησης, οι συμμαχικοί κύκλοι της Μέσης Ανατολής όχι μόνο δεν υποστήριζαν τη φόρμουλα που είχε προτείνει, αλλά άρχισαν να αμφισβητούν την ίδια τη σκοπιμότητα μιας σταθεροποίησης. Ο προβληματισμός τους βρήκε πρόσφορο έδαφος στους Κανελλόπουλο και Βερναρδή, που διατηρούσαν τις επιφυλάξεις τους για τις προτάσεις Βαρβαρέσου, αν και «δεν είχαν σκεφθεί το ενδεχόμενο να μη χρειαστεί να ορίσουν την ισοτιμία της δραχμής εξαρχής».⁴³ Στα τέλη Αυγούστου του 1944, ο Βρετανός πρέσβης μετέφερε από το Κάιρο μια εικόνα πλήρους σύγχυσης στους κύκλους της ελληνικής κυβέρνησης, με αφορμή τους νομισματικούς χειρισμούς κατά την Απελευθέρωση.⁴⁴

Η ανάληψη του Υπουργείου Οικονομικών από τους Σβώλο και Αγγελόπουλο φάνηκε να προσφέρει προσωρινή διέξοδο: στις 5 Σεπτεμβρίου το Υπουργικό Συμβούλιο συμφώνησε να «κλειδώσει» την ισοτιμία της δραχμής κατά το πρώτο εικοσιτετράωρο της Απελευθέρωσης, υιοθετώντας τη φόρμουλα Βαρβαρέσου. Εξηγώντας το σκεπτικό της κυβέρνησης, ο Αγγελόπουλος ανέφερε μάλιστα πως οι υπολογισμοί «υποθέτουν την ισχύ της γνωστής εξίσωσης που ανέπτυξε ο Irving Fisher, με τους μισθούς και τις τιμές να αναπροσαρμόζονται προς τα κάτω ώσπου να ανακτήσουν περίπου την ίδια σχέση που ίσχυε προπολεμικά, τόσο μεταξύ τους όσο και με την ποσότητα του χρήματος, ενώ ταυτόχρονα η ταχύτητα της κυκλοφορίας θα επέστρεφε επίσης στα προπολεμικά της επίπεδα».⁴⁵

Τίποτα όμως δεν είχε κριθεί ακόμα. Στο Λονδίνο, οι Βρετανοί αισθάνονταν ολοένα πιο αμήχανοι ενώπιον των εξελίξεων στην Ελλάδα. Όπως έγραφε υψηλόβαθμος αξιωματούχος της Τράπεζας της Αγγλίας, απευθυνόμενος στο Treasury, τα πιο πρόσφατα στοιχεία έδειχναν πως:

«[...] η δραχμή οδεύει ολοταχώς προς έναν Γαδαρνήνο γκρεμό, με την ταχύτητα της καθόδου και το βάθος της αβύσσου να είναι τέτοια ώστε, όταν θα έρθει πλέον η απελευθέρωση, η ελληνική κυβέρνηση να κληθεί να εξετάσει κυρίως τις γενικές πολιτικές και κοινωνικές συνέπειες μιας νέας ισοτιμίας. Αυτές θα πρέπει να αξιολογηθούν από την ίδια [την κυβέρνηση] επί τόπου, με

40 Οι διορθώσεις αφορούσαν συνήθως τον υπολογισμό της προσφοράς χρήματος κατά κεφαλήν (και άρα την ενσωμάτωση τυχόν μεταβολών στον πληθυσμό και τη γεωγραφική επικράτεια στην οποία κυκλοφορούσε το νόμισμα) βλ. ενδεικτικά "Note on Greek Exchange Rate", op.cit.: Rowe-Dutton (Treasury) προς Seed (War Office), 24.9.1943, στο OV80-19/299· Hoar (Τράπεζα της Αγγλίας) προς Mantzavinos, 27.1.1944, στο OV80-20/110· Lithiby (Τράπεζα της Αγγλίας) προς Key (War Office), 6.4.1944, στο OV80-20/172· "Memo on Greek exchange rate", 18.5.1944, στο OV80-21/18.

41 Βλ. Waight (Στρατηγείο MA) προς Key (War Office), 16.12.1944, στο OV80-20/70· "Memorandum on Greek Finance: Considerations affecting the short-term relationship of sterling-drachma values on the liberation of Greece", 16.12.1943, στο OV80-20/71. Το υπόμνημα του Waight αντιμετωπίζεται επικριτικά από την Τράπεζα της Αγγλίας, που υποστηρίζει μια προσέγγιση ανάλογη της φόρμουλας Βαρβαρέσου· βλ. Lithiby (Τράπεζα της Αγγλίας) προς Key (War Office), 21.1.1944, στο OV80-20/105· τα αντεπιχειρήματα του Waight στο Waight προς Key, 20.2.1944, στο OV80-20/139.

42 Πρβλ. AMHQ προς Αγγελόπουλο, *Certain considerations relating to Greek inflation*, 19.9.1944, στο IATE-A4S1Y1F5/26.

43 Βλ. *Πρακτικά συνομιλίας* των Κανελλόπουλου και Βερναρδή με τους ξένους οικονομικούς συμβούλους, 26.8.1944· τις απόψεις του στρατού φαίνεται να υποστήριζε και η UNRRA, βλ. Roseman προς Archer, 24.8.1944· αμφότερα στο UNA S-1360-0000-0015.

44 Τηλ/μα 642, Lecer προς Foreign Office, 1.9.1944, στο OV80-21/101.

45 Τηλ/μα 51, Warner (Κάιρο) προς Foreign Office, 9.9.1944, στο FO371-43723. Τέσσερις ημέρες νωρίτερα οι Σβώλος και Αγγελόπουλος είχαν ενημερώσει τον Βαρβαρέσο ότι συμφωνούν ως προς την προτεινόμενη φόρμουλα (βλ. τηλ/μα 18141, 5.9.1944, στο IATE-A4S1Y1F5/12).

*όση γνώση και φαντασία μπορεί να επικαλεστεί. Οποιαδήποτε δική μας προσπάθεια να επιβάλουμε μια ισοτιμία ενέχει προφανείς κινδύνους και θα προκαλούσε βαθιά δυσαρέσκεια».*⁴⁶

Η αντιπρόταση Ζολώτα

Σε αυτήν ακριβώς τη συγκυρία, βρέθηκε στο πλευρό της κυβέρνησης ο Ξενοφών Ζολώτας. Σε πολυσέλιδο υπόμνημά του, γραμμένο στις 22 Σεπτεμβρίου 1944, διαφώνησε με τις υποδείξεις Βαρβαρέσου και αμφισβήτησε τη σκοπιμότητα μιας σταθεροποίησης της ισοτιμίας κατά την Απελευθέρωση: μέσα στην αβεβαιότητα των πρώτων ημερών, εξηγούσε, η «σωστή» ισοτιμία θα ήταν δύσκολο να υπολογιστεί· αντ' αυτού πρότεινε να αφεθεί η αγορά να βρει τη «φυσιολογική» τιμή για το συνάλλαγμα και η σταθεροποίηση να έρθει σε δεύτερο χρόνο, κλειδώνοντας τη δραχμή εκεί που είχε ισορροπήσει η ελεύθερη αγορά.⁴⁷

Ο Ζολώτας προχωρούσε μάλιστα ένα βήμα παραπέρα, διευκρινίζοντας ότι σε περίπτωση που οι σύμμαχοι επέμεναν να οριστεί εξ αρχής ισοτιμία, αυτή θα έπρεπε να πλησιάζει τις τιμές της ελεύθερης αγοράς. Συνιστούσε δηλαδή μία γενναία υποτίμηση, σαφώς μεγαλύτερη από αυτήν που προέβλεπε η φόρμουλα Βαρβαρέσου. Το επιχείρημά του εδώ ήταν διπτό, αν και τα δύο σκέλη δεν συμβιβάζονταν μεταξύ τους: *πρώτον*, θεωρούσε πως μια μεγάλη υποτίμηση θα ήταν ευκολότερο να «υποστηριχθεί» από την Τράπεζα της Ελλάδος, εφόσον θα άφηνε περιθώρια για περαιτέρω αυξήσεις των τιμών και δεν θα απαιτούσε αγορανομικές ή άλλες διοικητικές παρεμβάσεις. *Δεύτερον*, ο Ζολώτας πίστευε πως μια μικρή υποτίμηση – όπως αυτή που πρότεινε ο Βαρβαρέσος – θα προκαλούσε αποπληθωρισμό και «έντασιν της πτώσεως των τιμών και άρα φοβερά στενότητα χρήματος».⁴⁸ Προς αποφυγή μιας τέτοιας εξέλιξης, ο ίδιος πρότεινε η Τράπεζα να προχωρήσει σε αθρόες αγορές χρυσών λιρών, των οποίων η τιμή θα κατρακυλούσε λόγω της αποκατάστασης της εμπιστοσύνης στο νόμισμα, καθώς και έκδοση χρήματος για ενίσχυση του Δημοσίου. Από αυτές τις κάπως παράδοξες προτάσεις προκύπτει πως ο Ζολώτας όχι μόνο συμμεριζόταν την άποψη Βαρβαρέσου σχετικά με την

⁴⁶ Hoar (Τράπεζα της Αγγλίας) προς Fraser (Treasury), 7.9.1944, στο OV80-21/113.

⁴⁷ Το υπόμνημα είναι το Ζολώτας, Ξ., «Επί του Νομισματικού Ζητήματος», Cava dei Tirenii, 22.9.1944, στο IATE-A4S1Y1F5/27· τα συναφή επιχειρήματα αναπτύσσονται και τηλεγραφικά, μέσω της αλληλογραφίας του Υπουργείου Οικονομικών με τον Βαρβαρέσο· βλ. τηλ/μα 280, Σβώλος προς Βαρβαρέσο και Αγγελόπουλο, 3.10.1944, στο IATE-A4S1Y1F5/29 και το τηλ/μα 19389, Σβώλος προς Βαρβαρέσο, 10.10.1944, στο IATE-A4S1Y1F5/33.

⁴⁸ Ζολώτας, Ξ., *ibid.*, σελ. 3· πρβλ. και τη συναφή διατύπωση στο τηλ/μα 19389, Σβώλος προς Βαρβαρέσο, 10.10.1944, στο IATE-A4S1Y1F5/33, σύμφωνα με την οποία «θα σημειωθεί τεραστία στενότης χρήματος παρεμποδίζουσα οικονομικήν ισορροπία και ανασυγκρότησιν Χώρας [και] δημιουργούσα ανεργίαν».

ταχεία αποκλιμάκωση της ταχύτητας της κυκλοφορίας, αλλά θεωρούσε ότι θα έπαιρνε τέτοια έκταση ώστε να επιτάσσει την *αύξηση* της προσφοράς χρήματος και την *αγορά* χρυσού από την Τράπεζα.⁴⁹ Η εξέλιξη των πραγμάτων ασφαλώς δεν δικαίωσε αυτές τις τόσο αισιόδοξες εκτιμήσεις.

Η απάντηση Βαρβαρέσου

Η εμπλοκή του Ζολώτα προκάλεσε την έντονη δυσφορία του Βαρβαρέσου, που μόλις είχε πληροφορηθεί τα σχέδια της κυβέρνησης για την Τράπεζα της Ελλάδος. Σε δύο μακροσκελή τηλεγραφήματά του προς τον Υπουργό των Οικονομικών, επέκρινε τις προτάσεις Ζολώτα και επανέλαβε τη σημασία μιας έγκαιρης σταθεροποίησης της ισοτιμίας σε επίπεδα ανώτερα αυτών που υποδείκνυαν οι τιμές της μαύρης αγοράς. Φανερά ενοχλημένος, ο Βαρβαρέσος δεν παρέλειψε μάλιστα να επισημάνει στον νεότερο συνάδελφό του τα θεωρητικά ατοπήματα στα οποία φαινόταν να έχει υποπέσει, όταν επικαλείτο – σε μία οικονομία σε υπερπληθωρισμό – τον κίνδυνο αποπληθωρισμού ή τον συνέδεε με μια μικρότερη υποτίμηση:

«Εκείνο όμως εις ο ο κ. Ζολώτας σφά[λ]λει είναι ότι [μια μικρότερη υποτίμηση] θα απετέλει αντιπληθωρισμόν και τεραστίαν στενότητα χρήματος. Εάν προσέξη ο κ. Ζολώτας θα παραδεχθί ότι θα συνέβαιnen ακριβώς το αντίθετον, δηλαδή τούτο θα εδημιούργη ωρισμένης εκτάσεως πληθωρισμόν».⁵⁰

Η ουσία του ζητήματος βρισκόταν όμως αλλού: ο Ζολώτας αμφισβητούσε τη σκοπιμότητα μιας άμεσης σταθεροποίησης, προτείνοντας την ελεύθερη αγορά ως έναν εναλλακτικό μηχανισμό προσδιορισμού της «σωστής» ισοτιμίας. Απαντώντας, ο Βαρβαρέσος έθεσε ουσιαστικά το εξής ερώτημα: *ποια ήταν αυτή η αγορά που θα αναλάμβανε να προσδιορίσει τη σωστή ισοτιμία;* Υπό ομαλές συνθήκες, όταν δηλαδή τα αγαθά και οι υπηρεσίες διακινούνται σχετικά ελεύθερα, η αγορά συναλλάγματος λειτουργεί σταθεροποιητικά και η ισοτιμία μεταβάλλεται για να ισορροπήσει το εξωτερικό ισοζύγιο. Το 1944 όμως οι συνθήκες δεν ήταν καθόλου ομαλές: «υποστηρίζει τις ότι θα υπάρξη ελευθερία εισαγωγής και εξαγωγής εμπορευμάτων και κινήσεως κεφαλαίων και ότι ανάγκαι αύται θα καλύπτονται δι' ελευθέρας διαπραγματεύσεως συναλλάγματος;», αναρωτιόταν ρητορικά ο Βαρβαρέσος, για να προσθέσει – με το κύρος κάποιου που πρόσφατα είχε συμμετάσχει στο

⁴⁹ Η παρατήρηση διαψεύδει τον συνθήη ισχυρισμό πως ο Ζολώτας, σε αντίθεση με τον Βαρβαρέσο, ήταν λιγότερο αισιόδοξος για την ταχύτητα αποκατάστασης της εμπιστοσύνης στη δραχμή (contra Candilis, 1968: 24· Politakis, 1990: 87). Άλλωστε έγραφε πως «η ταχύτης της κυκλοφορίας του νομίσματος θα τείνη να επανέλθη εις τα κανονικά της όρια, λόγω της αναγεννωμένης εμπιστοσύνης και της επανερχομένης βαθμυδόν λειτουργίας του τραπεζτικού συστήματος»· Ζολώτας, Ξ., *ibid.*, σελ. 2.

⁵⁰ Τηλ/μα 137, Βαρβαρέσος προς Σβώλο (Καζέρτα), 12.10.1944, στο IATE-A4S1Y1F5/32.

Bretton Woods – «δύναμαι διαβεβαιώσω υμάς υπευθύνως ότι ουδεμία απολύτως χώρα διανοείται να εφαρμογήν τοιούτου σύστημα πολλά έτη μετά [την] λήξιν [του] πολέμου».⁵¹

Πράγματι, το μεταπολεμικό εμπορικό και συναλλαγματικό σκηνικό ήταν ασυμβίβαστο με την ιδέα ενός συστήματος κυμαινόμενων ισοτιμιών: όλες σχεδόν οι χώρες παρενέβαιναν στις κινήσεις αγαθών και κεφαλαίου, ενώ το μεγαλύτερο μέρος του εμπορίου βρισκόταν υπό κρατικό έλεγχο, κυρίως μέσω των συμμαχικών Combined Boards. Τα πράγματα ήταν ακόμα πιο ξεκάθαρα στην Ελλάδα, όπου οι μόνες διεθνείς συναλλαγές αφορούσαν την εισαγωγή των εφοδίων της βοήθειας. Οι *ιδιωτικές* εισαγωγές και εξαγωγές ήταν όχι μόνο ανύπαρκτες αλλά και αδύνατες, ενώ τα μεταναστευτικά εμβάσματα προσέκρουαν στους ισχύοντες συναλλαγματικούς περιορισμούς των άλλων χωρών. Η κατάσταση αυτή μάλιστα έμελλε να παραμείνει σχεδόν αμετάβλητη κατά τον πρώτο χρόνο μετά την Απελευθέρωση, με τις ιδιωτικές εισαγωγές να αναβιώνουν – και πάλι μόνο προσωρινά – στη διάρκεια του 1946.

Υπό αυτές τις συνθήκες, η «αγορά» που επικαλείτο ο Ζολώτας αφορούσε στην ουσία μια σειρά αγοραπωλησιών δραχμών και χάρτινων λιρών που γίνονταν στο χρηματιστήριο της Αθήνας, μεταξύ ανθρώπων που δεν είχαν καμία πρόθεση (ή δυνατότητα) να χρησιμοποιήσουν το συνάλλαγμα στις διεθνείς συναλλαγές, παρά μόνο επιθυμούσαν να προστατευθούν από τον πληθωρισμό. Η εκάστοτε ισοτιμία της χάρτινης λίρας – όπως και η τιμή του χρυσού – αντικατόπτριζε τις καθημερινές προσδοκίες του κοινού για τον πληθωρισμό και στερείτο κάποιας «φυσιολογικής» τιμής, με την έννοια που της απέδιδε ο Ζολώτας. Το κατά πόσον οι συναλλαγές αυτές θα χαρακτηρίζονταν κερδοσκοπικές και θα απαγορεύονταν με αγορανομικά μέσα, όπως ζητούσε ο Βαρβαρέσος, ήταν δευτερεύον· ο Ζολώτας ορθά επεσήμαινε ότι τέτοιου είδους απαγορεύσεις ήταν δύσκολο να εφαρμοστούν στην πράξη. Η ουσία του ζητήματος όμως δεν βρισκόταν εκεί: βρισκόταν στην απουσία των συνθηκών που θα καθιστούσαν την αγορά ικανή να προσδιορίσει μια ισοτιμία συμβατή με τη διεθνή εμπορική ισορροπία.

Υπό αυτή την έννοια, ο συχνός ισχυρισμός, ότι η πρόταση Βαρβαρέσου ήταν λιγότερο φιλελεύθερη από αυτή του Ζολώτα, είναι μάλλον παραπλανητικός: ο Βαρβαρέσος δεν απέκλειε τον σχηματισμό της ισοτιμίας στην αγορά, επειδή δεν εμπιστευόταν τις αγορές· την απέκλειε επειδή τη στιγμή της Απελευθέρωσης και για τα επόμενα χρόνια *δεν υπήρχαν* αγορές, τουλάχιστον με την έννοια που τις επικαλείτο ο Ζολώτας.

Εφόσον το συνάλλαγμα δεν μπορούσε να μετατραπεί άμεσα σε εμπορεύματα ή να εξαχθεί, οι τιμές στην αγορά συναλλάγματος ήταν εξίσου αυθαίρετες με αυτές που θα επέλεγε η Τράπεζα της Ελλάδος.

Γιατί όμως να πρέπει να επιλέξει μια ισοτιμία η Τράπεζα της Ελλάδος και μάλιστα από την πρώτη στιγμή της Απελευθέρωσης; Εδώ η άποψη του Βαρβαρέσου ήταν ξεκάθαρη: η ανακοίνωση μιας νέας ισοτιμίας με τη στερλίνα θα λειτουργούσε σταθεροποιητικά· αντίθετα, ακόμα «και ελαχίστων ημερών αβεβαιότητας θα δημιουργήσει [...] ανωμαλίαν και δυσπιστίαν».⁵² Με άλλα λόγια, ο Βαρβαρέσος θεωρούσε πως η ανακοίνωση μιας σταθερής ισοτιμίας – έστω και χωρίς μετατρεψιμότητα – θα έδινε το μήνυμα ότι η κυβέρνηση είχε σκοπό να υπερασπιστεί τη δραχμή και θα δημιουργούσε ευνοϊκές προσδοκίες: περιμένοντας ότι οι τιμές θα πέσουν, οι παραγωγοί και οι έμποροι θα απελευθέρωναν τα αποθέματά τους, αυξάνοντας έτσι τη διαθεσιμότητα αγαθών και συμβάλλοντας στην αποκλιμάκωση του πληθωρισμού. Επιπλέον, ο Βαρβαρέσος επεσήμαινε ότι η σταθεροποίηση προϋπέθετε την «αγκίστρωση» του επιπέδου των τιμών σε ένα επίπεδο, βάσει του οποίου θα προσδιορίζονταν οι μισθοί και όλα τα άλλα νομισματικά μεγέθη: όσο ο πληθωρισμός συνεχιζόταν και οι μισθοί αναπροσαρμόζονταν αυτόματα, το ένα μέγεθος θα παρέσερνε το άλλο σε έναν φαύλο κύκλο. Η ανακοίνωση της ισοτιμίας προσέφερε αυτήν ακριβώς την «άγκυρα», εφόσον οι εισαγωγές θα τιμολογούνταν βάσει της αξίας τους σε συνάλλαγμα.

Γιατί έπρεπε όμως η «άγκυρα» να τεθεί σε επίπεδο πάνω από αυτό που υποδείκνυε η ελεύθερη αγορά; Τι κρυβόταν, με άλλα λόγια, πίσω από την εμμονή του Βαρβαρέσου να προτείνει μια μικρότερη υποτίμηση και μια πιο «ακριβή» δραχμή; Ο ίδιος άλλωστε είχε επισημάνει τις δυσκολίες που εγκυμονούσε μια τέτοια επιλογή.⁵³ Εδώ φθάνουμε στην καρδιά μιας προσέγγισης που *αναγνώριζε στην ισοτιμία της δραχμής μια σημαντική διανεμητική λειτουργία*. Ορίζοντας τις τιμές των εισαγόμενων εφοδίων, η ισοτιμία επηρέαζε την κατανομή της αγοραστικής δύναμης μεταξύ διαφορετικών κοινωνικών ομάδων. Μια μεγάλη υποτίμηση θα λειτουργούσε εις βάρος των μισθωτών και φτωχών, αυξάνοντας την ανισότητα και υποσκάπτοντας τις προοπτικές σταθεροποίησης των μισθών. Η ισοτιμία όφειλε συνεπώς να τεθεί σε εκείνο το επίπεδο που θα εξασφάλιζε στις εργαζόμενες τάξεις

51 Τηλ/μα 129, Βαρβαρέσος προς Σβώλο (Καζέρτα), 5.10.1944, στο IATE-A4S1Y1F5/30.

52 Τηλ/μα 118, Βαρβαρέσος προς Αγγελόπουλο και Σβώλο, 16.9.1944, στο IATE-A4S1Y1F5/25.

53 Βλ. τηλ/μα 100, Βαρβαρέσος προς Σβώλο, 5.9.1944, στο IATE-A4S1Y1F5/11.

την ικανότητα να «προμηθεύονται μεγαλύτερον ποσόν αγαθών άτινα θα εισάγονται εις μικροτέρας τιμάς των τιμών αγοράς».⁵⁴

Η «λύσις του ελληνικού νομισματικού προβλήματος»

Η διεξοδικότερη ανάπτυξη αυτής της θέσης βρισκόταν σε ένα υπόμνημα με τίτλο «Η λύσις του ελληνικού νομισματικού προβλήματος», που γράφτηκε σε συνεργασία με τη Ρένα Ζαφειρίου στις αρχές Σεπτεμβρίου του 1944. Το υπόμνημα δεν υποβλήθηκε ποτέ στην κυβέρνηση ή τους συμμάχους γιατί μεσολάβησε η παραίτηση του Βαρβαρέσου από τη Διοίκηση της Τράπεζας. Πρόκειται εντούτοις για ένα σημαντικό κείμενο, το οποίο συνοψίζει πολλές από τις βασικές απόψεις των συντακτών του για την οικονομική πολιτική που όφειλε να ακολουθήσει η ελληνική κυβέρνηση μετά την Απελευθέρωση.⁵⁵

Το κείμενο ήταν κυρίως νομισματικό και επικεντρωνόταν στην επιλογή της κατάλληλης ισοτιμίας για τη δραχμή. Πριν όμως καταλήξουν στη γνωστή φόρμουλα, οι Βαρβαρέσος και Ζαφειρίου προχωρούσαν σε μια διεξοδική – αν και αναπόφευκτα αυθαίρετη – εκτίμηση της κατανομής των εισοδημάτων και της αγοραστικής δύναμης στην Ελλάδα.⁵⁶ Για τους σκοπούς της ανάλυσης, ο (αστικός) πληθυσμός διακρινόταν σε δύο ομάδες. Από τη μία ήταν η τάξη των ευκατάστατων, οι οποίοι δεν ξεπερνούσαν τους 100.000 και εξυπηρετούνταν στην ελεύθερη αγορά. Από την άλλη ήταν όλοι οι υπόλοιποι, που εξαρτιόνταν από τις διανομές εφοδίων του Ερυθρού Σταυρού. Επειδή οι τιμές του δελτίου ήταν πολύ χαμηλότερες από εκείνες που επικρατούσαν στην ελεύθερη αγορά, «διά την μεγάλην πλειοψηφίαν του πληθυσμού, η δραχμή τον Απρίλιο του 1944 είχε τετραπλασίαν σχεδόν αξίαν εκείνης ην είχε διά την τάξιν των ευπόρων και των κερδοσκόπων».⁵⁷

Η επιλογή ισοτιμίας συνεπώς θα διαμόρφωνε το κόστος του δελτίου και θα επηρέαζε τη σχετική αγοραστική δύναμη των δύο ομάδων: μια μεγάλη υποτίμηση θα

54 Τηλ/μα 106, Βαρβαρέσος προς Σβώλο και Αγγελόπουλο, 9.9.1944, στο IATE-A4S1Y1F5/13. Πρβλ. τηλ/μα 92, Βαρβαρέσος προς Κανελλόπουλο (Κάιρο), 18.8.1944, και τηλ/μα 95, Βαρβαρέσος προς Υπ. Οικονομικών, 29.8.1944, στο IATE-A4S1Y1F5/7-8.

55 Βαρβαρέσος, Κ., «Η λύσις του ελληνικού νομισματικού προβλήματος», *op.cit.*

56 Πρόκειται ουσιαστικά για τον προάγγελο του περίφημου υπομνήματος της Ζαφειρίου, της 26ης Μαΐου 1945, σχετικά με την «Παρούσα διάρθρωση των ονομαστικών εισοδημάτων και την κατανομή της αγοραστικής δύναμης μεταξύ του ελληνικού πληθυσμού» (IATE-A4S1Y3F10/1), του οποίου το βασικό συμπέρασμα (έναν πίνακα κατανομής των αστικών εισοδημάτων) απαντάται συχνά στη μεταγενέστερη βιβλιογραφία, χωρίς να είναι ξεκάθαρη η προέλευσή του.

57 Σελ. 31 του υπομνήματος· αξίζει να προσέξουμε την ομαδοποίηση των πλουσίων με τους κερδοσκόπους, στην οποία ο Βαρβαρέσος με τη Ζαφειρίου προέβαιναν όλο και πιο συχνά.

έφερνε τις τιμές των εφοδίων πιο κοντά στην ελεύθερη αγορά και θα συνέθλιβε τους πραγματικούς μισθούς και τις συντάξεις, χωρίς να επηρεάσει ουσιαστικά τις εύπορες τάξεις. Αντίθετα, μια μικρή υποτίμηση θα προστάτευε τους πραγματικούς μισθούς, αυξάνοντας όμως και την αγοραστική δύναμη των πλουσίων. Για τους συντάκτες του υπομνήματος, η μόνη λύση ήταν μια ενδιάμεση υποτίμηση, που «θα απέβλεπεν εις το να αφήσει εις χείρας του πληθυσμού τόσην αγοραστικήν δύναμιν όση θα απαιτείτο προς αγοράν των εισαχθησομένων ειδών» (σελ. 43). Αυτό το εξασφάλιζε η φόρμουλα Βαρβαρέσου, δημιουργώντας ταυτόχρονα αρκετά περιθώρια αύξησης της προσφοράς χρήματος, καθώς θα αποκαθίστατο η οικονομική δραστηριότητα.

Το υπόλοιπο υπόμνημα καταπιανόταν με άλλα ζητήματα οικονομικής πολιτικής, συμπεριλαμβανομένων πολλών από τα μέτρα που θα εισήγαγε αργότερα ο Βαρβαρέσος στη θητεία του ως Αντιπρόεδρος της κυβέρνησης (βλ. κεφάλαιο 11): οι μέθοδοι τμολόγησης και διανομής των ειδών της UNRRA, η παραχώρηση πρώτων υλών στη βιομηχανία με αντάλλαγμα τη διάθεση της παραγωγής σε ελεγχόμενες τιμές, η φορολογία των κατοικιών κερδών και ο ρόλος της δημοσιονομικής πολιτικής στην ανασυγκρότηση εξετάζονται σε μεγαλύτερη ή μικρότερη έκταση. Η γραφή της Ζαφειρίου είναι εμφανής, ενώ το κείμενο διανθίζεται με διάφορα αποσπάσματα του Keynes και της Joan Robinson.

Δύο πράγματα ξεχωρίζουν. *Πρώτον*, η διάχυτη πεποίθηση στη δυνατότητα μιας συγκροτημένης γραφειοκρατίας να ασκήσει αποτελεσματικό έλεγχο στην αγορά και να τιθασεύσει τον πληθωρισμό. Οι εμπειρίες της Βρετανίας και των ΗΠΑ στη διάρκεια του πολέμου μνημονεύονται ως ενδεικτικές των δυνατοτήτων του κράτους να «υπαγορεύσει στην εξίσωση [των συναλλαγών] τι θα συμβεί», αντί να αφήσει τις τιμές στο έλεος της ποσότητας χρήματος. Η παρεμβατική αυτή αντίληψη επρόκειτο να παίξει καθοριστικό ρόλο στη μετέπειτα πολιτική του Βαρβαρέσου.

Δεύτερον, το υπόμνημα φανερώνει μια εντυπωσιακή υποτίμηση του δημοσιονομικού προβλήματος μετά την Απελευθέρωση. Η σχετική ενότιη του κειμένου αποτελεί ύμνο στην κεϋνσιανή πολιτική ενεργού ζήτησης, όπου τυχόν ελλείμματα δεν λειτουργούν πληθωριστικά, αλλά παραγωγικά. Πέραν τούτου, οι συντάκτες θεωρούν πως οι πρόσοδοι από την ξένη βοήθεια και η απουσία σημαντικών εξόδων για στρατιωτικές προμήθειες ή τόκους θα σημάνουν, στη διάρκεια του πρώτου μεταπολεμικού έτους, ότι «τα εις την διάθεσιν του Κράτους χρηματικά μέσα θα είναι άφθονα και θα επιτρέψουν την άνετον κάλυψιν των δημοσίων δαπανών» (σελ. 71). Τίποτα από αυτά δεν έμελλε να ισχύσει στην πράξη.

Τι έγινε στην πράξη

Η άποψη Βαρβαρέσου δεν εισακούστηκε. Η Απελευθέρωση πραγματοποιήθηκε με την ισοτιμία της δραχμής με τη στερλίνα και τη λίρα ΒΜΑ να παραμένει απροσδιόριστη και να διαμορφώνεται «ελεύθερα» στις συναλλαγές. Ούτε η επιχειρηματολογία Ζολώτα όμως φαίνεται να έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση των εξελίξεων· η τελική απόφαση προήλθε από το Στρατηγείο της Μέσης Ανατολής.⁵⁸ Στις 7 Οκτωβρίου 1944, αντιμέτωπος με την άμεση έναρξη των στρατιωτικών επιχειρήσεων στην Ελλάδα, ο αρχιστράτηγος Sir Henry M. Wilson αποφάσισε να προχωρήσει στη χρήση στρατιωτικών λιρών χωρίς επίσημη ισοτιμία. Στο σημείο αυτό, μάλιστα, εκμεταλλεύθηκε την ελευθερία κινήσεων που του είχε δοθεί από το Λονδίνο, παρά το γεγονός ότι το War Office προτιμούσε να υιοθετηθούν οι προτάσεις Βαρβαρέσου.⁵⁹

Ο ρόλος του στρατού στη διαμόρφωση των οικονομικών εξελίξεων δεν έχει σταθμιστεί επαρκώς στην υφιστάμενη ιστοριογραφία, που καταπιάνεται πρωτίτως με το ρόλο του Treasury ή του Foreign Office. Κι όμως, το φθινόπωρο του 1944 ο συμμαχικός στρατός γνώρισε καλύτερα τις εξελίξεις στην Ελλάδα και είχε πολύ πιο ζωτικά νομισματικά συμφέροντα, που συνδέονταν με την πληρωμή των φαντάρων και των τοπικών προμηθευτών. Όπως θα εξηγούσε αργότερα ο Wilson, η κατάσταση στην Ελλάδα δεν άφηνε ουσιαστικά περιθώρια σταθεροποίησης:

*«Απ' όσα γνώριζε το αρχηγείο, [τη στιγμή της Απελευθέρωσης] οι ελληνικές Αρχές δεν προετοιμάζονταν να στηρίξουν μια επίσημη ισοτιμία· ούτε οι βρετανικές στρατιωτικές Αρχές ή το Αρχηγείο στα Βαλκάνια φαίνονταν να έχουν πρόθεση να στηρίξουν μια ισοτιμία ανταλλάσσοντας ελεύθερα δραχμές με λίρες ΒΜΑ. Με αυτά τα δεδομένα, ο προσδιορισμός μιας ισοτιμίας υπό συνθήκες βέβαιης και παρατεταμένης υποτίμησης θα ανάγκαζε τον στρατό είτε να χρησιμοποιεί τις λίρες ΒΜΑ σε μια τεχνητή αξία που θα λειτουργούσε εις βάρος του, είτε να πραγματοποιεί συναλλαγές στη μαύρη αγορά, κάτι που δεν θέλαμε να συμβεί. Γι' αυτούς τους λόγους υπέδειξα στο τηλεγράφημα FX35480 της 7ης Οκτωβρίου ότι δεν μπορούσε να εφαρμοστεί σταθερή ισοτιμία. Θεωρώ πως τα επακόλουθα γεγονότα δικαίωσαν πλήρως αυτή την αποτίμηση της κατάστασης».*⁶⁰

⁵⁸ Διαφορετική εικόνα παρουσιάζεται από τον Βενέζη (1955) και την Τράπεζα της Ελλάδος (1978), της οποίας η ιστορία για τα πρώτα πενήντα χρόνια λειτουργίας γράφεται χωρίς πρόσβαση στο αρχειακό υλικό. Ο Lykogiannis (2002) είναι πολύ πιο προσεκτικός στις διατυπώσεις του· πρβλ. επίσης τη μαρτυρία του Σβώλου (1945).

⁵⁹ Τηλ/μα 74056 War Office προς AFHQ, 5.9.1944, στο OV80-21/108· τηλ/μα 30816 Wilson (Commander in Chief, AFHQ) προς War Office, 26.9.1944, στο FO371-43723.

⁶⁰ Τηλ/μα G-5/100-4, Wilson (Commander in Chief, AFHQ) προς War Office, 10.11.1944, στο FO371-43725.

Την εν λόγω απόφαση ήρθε απλώς να επικυρώσει η ελληνική κυβέρνηση τρεις εβδομάδες αργότερα, όταν βρέθηκε αντιμέτωπη με την έκρυθμη νομισματική κατάσταση στην Αθήνα (Patterson, 1948: 25).

Από την πλευρά του, ο Βαρβαρέσος πίστευε πως, αποφεύγοντας να ανακοινώσει σταθερή ισοτιμία, η κυβέρνηση είχε χάσει μια σημαντική σταθεροποιητική ευκαιρία. Ο Ζολώτας διαφωνούσε. Σε μία πολυσέλιδη υποσημείωση του απολογισμού της περιόδου που ήταν Συνδιοικητής, γραμμένη στις αρχές του 1945, απαντούσε στους επικριτές του ότι «αγνοούν ωρισμένα βασικά στοιχεία, τα οποία καθίσταν αδύνατον την άμεσον νομισματική διαρρύθμισιν, εφ' όσον δεν θα θέλαμεν να την ιδώμεν καταρρέουσαν την επομένην» (Ζολώτας, 1945: 40). Συγκεκριμένα, ο Ζολώτας υποστήριξε ότι οι περιορισμένες εισαγωγές εφοδίων, η φυγή από τη δραχμή και κυρίως τα τεράστια δημοσιονομικά ελλείμματα δεν θα είχαν επιτρέψει στο νόμισμα να σταθεροποιηθεί (Ζολώτας, 1945: 41-2· πρβλ. Αγγελόπουλο, 1945: 77ff). Η απάντηση του Βαρβαρέσου θα γραφόταν λίγο αργότερα, τον Μάρτιο του 1945:

*«[...] το επιχείρημα τούτο στηρίζεται εις τας πεπαλαιωμένας αντιλήψεις αίτινες έβλεπον εις μίαν νομισματικήν σταθεροποίησιν “λεπτοτάτην και άκρως μυστηριώδη επιχείρησιν”, απαιτούσαν την πραγματοποίησιν σειράς όλης προϋποθέσεων και συνεπαγομένης αναγκαίως βαρείας θυσίας διά το κοινόν (οι ορθόδοξοι οικονομολόγοι εμφανίζουν τους οικονομικούς νόμους ως τόσον ατέγντους ώστε θεωρούν ότι πάσα υγιής οικονομική πολιτική δέον να συνεπάγεται θυσίας, ιδία διά τους πτωχοτέρους, και αποβλέπουν μετά δυσπιστίας εις μέτρα άτινα θα συνέβαλον εις την ανακούφισιν των πτωχοτέρων τάξεων, άτινα καταγγέλλουν ως “αντιεπισημονικά” και επικίνδυνα)».*⁶¹

Ο πολεμικός τόνος και η αναφορά σε «λεπτοτάτην και άκρως μυστηριώδη επιχείρησιν» φανερώνει και πάλι τη γραφίδα της Ρένας Ζαφειρίου, που στο σημείο αυτό αποδίδει στους αντιπάλους του Βαρβαρέσου τις συντηρητικές νομισματικές απόψεις της Αυστριακής Σχολής.

Παρά τη ρητορική της δεινότητα, η απάντηση δεν ήταν ιδιαίτερα πειστική. Ο Ζολώτας είχε δίκιο. Το θέμα όμως είναι ότι οι παρατηρήσεις του γράφτηκαν έξι μήνες μετά την Απελευθέρωση. Τον Σεπτέμβριο του 1944 κανείς δεν εστιάζε την προσοχή του στον κρατικό προϋπολογισμό ή στα προβλήματα εμπιστοσύνης έναντι της δραχμής. Ίσα-ίσα, όπως είδαμε, Ζολώτας και Βαρβαρέσος προεξοφλούσαν

⁶¹ Βαρβαρέσος, Κ., «Το ελληνικόν νομισματικόν πρόβλημα και η σημασία αυτού διά την οικονομικήν ανόρθωσιν της χώρας και την άσκησιν προοδευτικής κοινωνικής πολιτικής», Μάρτιος 1945, σελ. 22ff, στο IATE-A4S1Y5F14/1.

ραγδαία αποκλιμάκωση της ταχύτητας κυκλοφορίας, με τον πρώτο να προσδοκά μάλιστα ότι θα έπαιρνε τέτοια έκταση που θα επέτρεπε μαζικές αγορές χρυσού! Είναι χαρακτηριστικό πως ο Ζολώτας επέλεξε να μη δημοσιεύσει το υπόμνημα της 22ας Σεπτεμβρίου στον απολογισμό του, οδηγώντας πολλούς από τους μετέπειτα σχολιαστές να δώσουν άλλο περιεχόμενο στη διαφωνία του με τον Βαρβαρέσο.

Έτσι επανερχόμαστε στη σημαντικότερη ίσως αδυναμία των νομισματικών συζητήσεων πριν την Απελευθέρωση: τόσο οι Έλληνες, όσο και οι ξένοι εμπειρογνώμονες – με πιθανή εξαίρεση τα στελέχη του Τμήματος Πολιτικών Υποθέσεων στο Στρατηγείο της Μέσης Ανατολής – υποτιμούσαν την έκταση της δυσπιστίας έναντι της δραχμής που είχε προκληθεί στη διάρκεια της Κατοχής. Πολύ περισσότερο, υποτιμούσαν τη σημασία του δημοσιονομικού προβλήματος που θα εξωθούσε την κυβέρνηση εθνικής ενότητας να προσφύγει στην εκτυπωτική μηχανή για να καλύψει τις δαπάνες της, συντηρώντας έτσι τον υπερπληθωρισμό. Η πραγματικότητα άρχισε να αποκαλύπτεται από τις πρώτες κιόλας ημέρες της Απελευθέρωσης.

Δ. Μετά την Απελευθέρωση

Τρία εικοσιτετράωρα μετά την έπαυση της ελληνικής σημαίας στην Ακρόπολη από τον Γεώργιο Παπανδρέου, ο οικονομικός σύμβουλος του βρετανικού στρατού, συνταγματάρχης Francis Rugman, ενημέρωνε το Λονδίνο πως:

*«Η δραχμή βρίσκεται στα τελικά στάδια του πληθωρισμού. Η ελληνική κυβέρνηση στερείται αποταμιεύσεων ή φυσιολογικών πηγών εσόδων. Το πρόγραμμα προμηθειών της ΜΕ περιλαμβάνει κυρίως βασικά τρόφιμα και καύσιμα από τα οποία δεν μπορούν να δημιουργηθούν πολλά έσοδα. Χωρίς αντισταθμιστικά μέτρα, ο πληθωρισμός θα επιταχυνθεί με κίνδυνο εμφύλιων ταραχών που θα προκαλέσουν στρατιωτική εμπλοκή [...] η χώρα έχει καταληφθεί από χρυσομανία και τόσο η κυβέρνηση όσο και η Τράπεζα της Ελλάδος θεωρούν μόνη εφικτή μέθοδο ανάσχεσης της τιμής του χρυσού τη σταθεροποίηση της αγοράς, που είναι ευαίσθητη στην πώληση εισαγόμενων χρυσών λιρών».*⁶²

Την επόμενη μέρα ήταν η σειρά του πρέσβη, Reginald Leeper, να τηλεγραφήσει στο Foreign Office τη ζοφερή διάγνωση της κατάστασης και τα ελληνικά αιτήματα. Το Λονδίνο συμφώνησε στην αποστολή χρυσού στην Αθήνα, καυτηριάζοντας ωστόσο την αφέλεια μιας πολιτικής που δαπανούσε τα πολύτιμα συναλλα-

⁶² Rugman (Αθήνα) προς Speed (War Office), 20.10.1944, στο OV80-21/178.

ματικά αποθέματα της χώρας, χωρίς να αντιμετωπίζει τα υποκείμενα αίτια του προβλήματος· αντίστοιχες νουθεσίες έμελλε να συνοδεύσουν – χωρίς ποτέ να αναστείλουν – τις αποστολές λιρών τους επόμενους μήνες.⁶³ Τα αιτήματα για επιπλέον οικονομική βοήθεια αντιμετωπίστηκαν με μεγαλύτερη συμπάθεια, παρότι συμφωνήθηκε πως το πραγματικό εμπόδιο στον εφοδιασμό της Ελλάδας δεν ήταν οι συναλλαγματικοί πόροι της χώρας, αλλά η γενικότερη δυσκολία εξασφάλισης προϊόντων και μεταφορικών μέσων στις διεθνείς αγορές. Παρόλα αυτά, η κρισιμότητα της κατάστασης έθεσε σε κίνηση μια διαδικασία που θα οδηγούσε τους συμμάχους, λίγο αργότερα, στη δωρεάν παραχώρηση των εφοδίων της στρατιωτικής περιόδου.⁶⁴

Τέσσερις ημέρες αργότερα έφθασε στην Αθήνα ο Βρετανός Υπουργός Εξωτερικών, Anthony Eden, για να «ρίξει μια πρώτη ματιά». Όπως θα εξηγούσε στον Churchill, αν και ο ίδιος «δεν προσποιείτο ότι καταλαβαίνει από αυτά τα πράγματα» θεωρούσε την «καταστροφική επιδείνωση της νομισματικής κατάστασης» ιδιαίτερα επικίνδυνη για την πολιτική σταθερότητα και έκρινε σκόπιμη την αποστολή ενός έμπειρου οικονομικού συμβούλου από το Treasury.⁶⁵

Η κατάσταση στην Αθήνα ήταν πράγματι χαώδης. Η πολιτική πώλωση τροφοδοτούσε την αβεβαιότητα, ενώ η εξουσία της κυβέρνησης μετά βίας άγγιζε τα όρια της πρωτεύουσας. Αντί να αντιστραφούν, οι δημοσιονομικές ανισορροπίες της Κατοχής χειροτέρευαν. Η διοίκηση και ο φοροεισπρακτικός μηχανισμός παρέμεναν σε αδράνεια ενώ ο προϋπολογισμός εξακολουθούσε να επιβαρύνεται με τη μισθοδοσία δεκάδων οργανισμών και επιχειρήσεων. Η τιμαριθμική αναπροσαρμογή των μισθών υποδαύλιζε τον πληθωρισμό, χωρίς ωστόσο να αποτρέπει διάφορες κοινωνικές ομάδες από το να πολιορκούν την κυβέρνηση, διεκδικώντας μεγαλύτερες αυξήσεις. Στα μάτια της συμμαχικής διοίκησης,

«[...] η κυβέρνηση συνολικά δεν αντιλαμβάνονταν τη σοβαρότητα της κατάστασης. Ο Ζολώτας παραδεχόταν πως δεν ήξερε τι να κάνει, ενώ ο πληθωρισμός

⁶³ Τηλ/μα 86968, War Office προς Rugman (Αθήνα), 21.10.1944, στο FO371-43724· βλ. επίσης Palairret (2000: 57) και Patterson (1948: 31).

⁶⁴ Την ίδια περίοδο, οι Βρετανοί προανατολίζονταν στη διαγραφή των ελληνικών πολεμικών πιστώσεων, κίνηση που είχε άλλωστε προεξοφληθεί και από τις δύο πλευρές. Τελικά, η βρετανική κυβέρνηση προτίμησε να διατηρήσει το ζήτημα ανοικτό έως τη Συμφωνία του Λονδίνου, τον Ιανουάριο του 1946. Βλ. Chancellor of the Exchequer προς Waley, 29.10.1944, στο FO371-43724· τηλ/μα 1018Camer, Foreign Office προς Keynes και Brand (Ουάσιγκτον), 7.11.1944, στο OV80-22/52· η απάντηση στο τηλ/μα 948Remac, Keynes και Brand (Ουάσιγκτον) προς Foreign Office, 9.11.1944, στο OV80-22/72. Τηλ/μα 1082Camer, Waley προς Keynes και Brand (Ουάσιγκτον), 23.11.1944, στο FO371-43725.

⁶⁵ Βλ. τηλ/μα 12, Leeper προς Foreign Office, 21.10.1944, και τηλ/μα 25, Eden προς Churchill, 26.10.1944, αμφότερα στο FO371-43724.

*κάλαζε όλο και πιο γρήγορα. [...] Οι αξιωματικοί της ML περνούσαν πολλές ώρες σε συναντήσεις με Έλληνες αξιωματούχους [...] που μπορεί να φαίνονταν πολύ εξυπηρετικοί, δυσκολεύονταν ωστόσο να προσκομίσουν στατιστικά στοιχεία ή να παρουσιάσουν μια συγκροτημένη πολιτική μισθών και τιμών. Ήταν φανερό ότι υπήρχε έντονο πολιτικό παρασκήνιο».*⁶⁶

Αντιμέτωπο με έναν καταγιοσμό από κακές ειδήσεις, το Λονδίνο κινητοποιήθηκε. Θορυβημένος από τις εξελίξεις, ο Churchill παρενέβη προσωπικά, προτρέποντας το Treasury να μην περιοριστεί στην αποστολή ενός συμβούλου στην Αθήνα, αλλά να διερευνήσει τις δυνατότητες έμπρακτης οικονομικής στήριξης προς την Ελλάδα: «φαντάζομαι χρειάζεστε μια νέα δραχμή, με κάλυψη, έως ένα σημείο, από τη Μεγάλη Βρετανία. Αλλά πώς θα το επιτύχετε;».⁶⁷ Το ερώτημα αυτό βρέθηκε στον πυρήνα διαδοχικών συναντήσεων για την ελληνική κρίση.

Οι συζητήσεις στο Λονδίνο και οι προτάσεις Βαρβαρέσου

Ενώ τα πρώτα σαράντα κιβώτια με χρυσές λίρες πετούσαν προς την Αθήνα για να ριχτούν στη μάχη κατά του πληθωρισμού, οι εκπρόσωποι των αρμόδιων βρετανικών υπουργείων συναντιόνταν στο Λονδίνο για να σχεδιάσουν τις επόμενες κινήσεις τους. Η συνεχιζόμενη απαξίωση της δραχμής αύξανε τις πιθανότητες η λίρα ΒΜΑ να κληθεί να λειτουργήσει ως μεταβατικό νόμισμα, προετοιμάζοντας το έδαφος για μια νομισματική μεταρρύθμιση. Πάντα προφητικός, ο επικεφαλής του Στρατηγείου Μέσης Ανατολής, Henry Wilson, είχε ήδη εισηγηθεί στο War Office την επέκταση της χρήσης των στρατιωτικών λιρών στη Ελλάδα. Το Λονδίνο παρέμεινε πιο επιφυλακτικό, με το Treasury και την Τράπεζα της Αγγλίας να προτιμούν να ακούσουν πρώτα τις προτάσεις της ελληνικής πλευράς. Αποφάσισαν λοιπόν να ζητήσουν τη συμβουλή του Βαρβαρέσου, του οποίου την εμπειρία αναγνώριζαν και εκτιμούσαν.⁶⁸

Ο Βαρβαρέσος βρέθηκε προς στιγμή σε αμηχανία. Έχοντας διαφωνήσει ριζικά με την ασκούμενη πολιτική, δεν ήθελε να φανεί επικριτικός προς την κυβέρνηση ενώπιον των συμμάχων της. Χρειάστηκε να μεσολαβήσει ο βασιλιάς Γεώργιος για να δεχτεί τελικά να συναντήσει τους Βρετανούς αξιωματούχους. Άπαξ και δέχτηκε, όμως, δεν είχε σκοπό να μασήσει τα λόγια του. Στη διάρκεια της συνά-

⁶⁶ *ML Progress Report No. 1, App. E (Not for publication/to be seen by Greek nationals), Review of present currency situation*, 13.11.1944, σελ. 93-94, στο FO371-43726· πρβλ. Palaioret (2000: 55).

⁶⁷ Churchill προς Υπουργό Οικονομικών, 24.10.1944, στο FO371-43724.

⁶⁸ Για τα πρακτικά της συνάντησης της 23ης Οκτωβρίου στο Treasury, βλ. "Note on Meeting at the Treasury", 24.10.1944, στο OV80-21/196 και Laskey (Foreign Office), *Minutes of Meeting*, 23.10.1944, στο FO371-43724. Η επιστολή του στρατηγού Sir Henry Maitland Wilson, στο Wilson προς War Office, 22.10.1944, στο FO371-43724.

ντησης με τους εκπροσώπους του Treasury, υπέβαλε μακροσκελές υπόμνημα με τον φιλόδοξο τίτλο «*Η λύση της παρούσας νομισματικής κρίσης στην Ελλάδα*». Σε αυτό, ο Βαρβαρέσος εξηγούσε πως το υπάρχον νομισματικό χάος οφειλόταν στην απουσία μιας επίσημης ισοτιμίας, γεγονός που είχε επιδράσει αρνητικά στις προσδοκίες των ανθρώπων, αφού «*επί τρία χρόνια βίωναν τον εφιάλτη ενός μέσου συναλλαγών του οποίου η αξία εξατμιζόταν στα χέρια τους. Δεν πρέπει συνεπώς να προκαλεί έκπληξη το ότι δεν είχαν καμία εμπιστοσύνη στο νόμισμα και συνήθιζαν να προεξοφλούν περαιτέρω υποτιμήσεις. Η έλλειψη επίσημης κατεύθυνσης ως προς την αξία που θα κατέληγε να εκφράζει το νόμισμα για τους κατόχους του δημιούργησε την προσδοκία ότι η δραχμή θα απαξιωνόταν και προκάλεσε τα ανησυχητικά γεγονότα της τελευταίας εβδομάδας*».⁶⁹

Η λύση που πρότεινε ο Βαρβαρέσος συνίστατο συνεπώς στην *άμεση* σταθεροποίηση της ισοτιμίας, με κατάλληλη στήριξη από την κυβέρνηση και τις στρατιωτικές Αρχές. Η στήριξη αυτή δεν θα έπαιρνε τη μορφή της πώλησης στρατιωτικών λιρών ή χρυσού, ο οποίος άλλωστε θα απαγορευόταν στις συναλλαγές, αλλά μέτρων και ανακοινώσεων που θα ενέπνεαν εμπιστοσύνη στο κοινό. Σε αυτά συμπεριλαμβανόταν η ανακοίνωση του ύψους των συναλλαγματικών αποθεμάτων της Τράπεζας της Ελλάδος, καθώς και η περιορισμένη μετατρεψιμότητα της δραχμής σε συνάλλαγμα, εφόσον ο αγοραστής συναλλάγματος το χρειαζόταν για να πραγματοποιήσει ιδιωτικές εισαγωγές ή άλλες «νόμιμες συναλλαγές».⁷⁰ Ταυτόχρονα, η κυβέρνηση θα προχωρούσε στη σταδιακή αντικατάσταση της παλιάς δραχμής με νέα, σε πάγια αναλογία, ενώ θα εγγυόταν τη σταθερή τιμολόγηση των βασικών ειδών. Όπως ήταν φυσικό, η εξασφάλιση επαρκών εισαγωγών τροφίμων και η ορθή διανομή τους αποτελούσαν σημαντικές συνιστώσες του προτεινόμενου προγράμματος. Τέλος, για να υπολογίσει τη σωστή ισοτιμία, ο Βαρβαρέσος επανήλθε στη γνωστή φόρμουλα, λαμβάνοντας υπόψη τα πιο πρόσφατα δεδομένα. Βάσει αυτών πρότεινε την υποτίμηση της δραχμής στο 1/50 εκατομμύρια, επίπεδο σαφώς ανώτερο αυτού που επικρατούσε στην ελεύθερη αγορά.

⁶⁹ Varvaressos, K., "The solution of the present monetary crisis in Greece", 25.10.1944, στο OV80-21/201. Τις θέσεις αυτές αναδιατυπώνει, σε μικρότερη έκταση, στα τπλ/ματα 140 και 144 προς τους Σβώλο και Παπανδρέου, με ημερομηνίες 26 και 28.10.1944 αντίστοιχα (IATE-A4S1Y1F5/34 & 37), καθώς και – αρκετούς μήνες αργότερα – στο υπόμνημα Βαρβαρέσος, K., «Το ελληνικό νομισματικό πρόβλημα...», *op.cit.*, σελ. 17ff.

⁷⁰ Πρόκειται για ένα από τα πιο ασυνήθιστα σκέλη του υπομνήματος, εφόσον ο Βαρβαρέσος γνώριζε ότι σε εκείνη τη συγκυρία κανένας ιδιώτης δεν θα μπορούσε να εξασφαλίσει εισαγωγές τροφίμων ή άλλων βασικών αγαθών, με αποτέλεσμα η όποια μετατρεψιμότητα της δραχμής να αποτελεί κενό γράμμα – ο ίδιος συνήθιζε επίσης να κατακρίνει όσους ήθελαν να δημοσιοποιήσουν το ύψος των συναλλαγματικών διαθεσίμων της Τράπεζας, από φόβο μη διαμαρτυρηθούν άλλες χώρες για το γεγονός ότι η Ελλάδα δεν υποχρεωνόταν να πληρώνει για τα εφόδια της UNRRA.

Μεγάλο μέρος των αποτελεσμάτων στα οποία προσέβλεπε ο Βαρβαρέσος στηρίζονταν σε ψυχολογικούς παράγοντες· ο ίδιος απέδιδε τεράστια σημασία στην αποκατάσταση της εμπιστοσύνης και τη διαχείριση των προσδοκιών μέσω μιας αξιόπιστης πολιτικής. Έναν χρόνο αργότερα, στη διάρκεια της σταθεροποιητικής του προσπάθειας, έμελλε να διαπιστώσει από πρώτο χέρι τα ευεργετικά αποτελέσματα των θετικών προσδοκιών, αλλά και την ταχύτητα με την οποία αυτά μπορούσαν να εξανεμιστούν με μία αντιστροφή του κλίματος (βλ. κεφάλαιο 11).

Από την άλλη, οι προτάσεις Βαρβαρέσου εξακολουθούσαν να υποτιμούν τη δημοσιονομική πτυχή του ζητήματος: ο αναγνώστης της *«Λύσης της παρούσας νομισματικής κρίσης στην Ελλάδα»* θα δυσκολευόταν να διακρίνει ότι το υπόμνημα αναφερόταν σε μία χώρα με τεράστιο δημοσιονομικό έλλειμμα, όπου η εκτύπωση χαρτονομίσματος αποτελούσε ζήτημα καθημερινής επιβίωσης για τον κρατικό μηχανισμό. Παραδόξως, η έλλειψη αυτή δεν ενόχλησε τους βρετανικούς κύκλους, που υποδέχθηκαν τις προτάσεις Βαρβαρέσου με ικανοποίηση. Όπως εξηγούσε σε Αμερικανό ομόλογό του ο Fraser, *«στο Treasury πιστεύουμε ότι οι προτάσεις Βαρβαρέσου είναι πολύ συνετές – για την ακρίβεια, πιστεύουμε ότι τα νομισματικά προβλήματα στην Ελλάδα οφείλονται σε μεγάλο βαθμό στο γεγονός ότι η ελληνική κυβέρνηση δεν ακολούθησε τις συμβουλές του έως τώρα»*.⁷¹

Το δεύτερο υπόμνημα Ζολώτα

Εν τω μεταξύ, στην Αθήνα ο Ζολώτας ετοίμαζε τις δικές του προτάσεις για τη σταθεροποίηση. Από το γραφείο του στην Τράπεζα της Ελλάδος είχε πλέον πολύ καλύτερη εικόνα της δημοσιονομικής κατάστασης και των νομισματικών συνεπειών της. Έτσι, στο δεύτερο υπόμνημά του προς την κυβέρνηση, έσπευσε καταρχάς να αναπτύξει τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες θα μπορούσε να εφαρμοστεί επιτυχώς ένα σταθεροποιητικό πρόγραμμα.⁷² Μεταξύ αυτών συγκαταλέγονταν – εκτός από την αύξηση των εισαγωγών και τη βελτίωση των μεταφορών – η κατάργηση της τιμαριθμικής αναπροσαρμογής των μισθών, η μείωση των κρατικών δαπανών και η «γενναία» αύξηση στις τιμές των εφοδίων και τους έμμεσους φόρους. Για τον Ζολώτα, η δημοσιονομική σταθεροποίηση όφειλε να προηγηθεί της νομισματικής,

71 Fraser προς Taylor (Πρεσβεία ΗΠΑ), 26.10.1944, στο OV80-21/205· για την άποψη της Τράπεζας της Αγγλίας, βλ. Catto (Διοικητής Τράπεζας της Αγγλίας) προς Υπ. Οικονομικών, 26.10.1944, στο OV80-21/203. Ο Laskey (Foreign Office) προσφέρει την καλύτερη περίληψη των απόψεων που επικρατούσαν στο Λονδίνο στον απόηχο των διαδοχικών συναντήσεων εκείνης της εβδομάδας· βλ. *Minutes on Financial Situation in Greece*, 26.10.1944, στο FO371-43724.

72 Ζολώτας, Ξ., «Αι προϋποθέσεις και η πραγματοποίηση της νομισματικής σταθεροποίησης», 1.11.1944, στο Ζολώτας (1945: 1-36).

καθώς «θα απετέλει την χειρότερη πλάνη να πιστεύει τις ότι η σταθεροποίηση θα ήταν δυνατόν να εξασφαλισθεί άνευ της σχετικής έστω εξισορροπήσεως του προϋπολογισμού του Κράτους» (Ζολώτας, 1945: 22). Στα επόμενα υπομνήματά του μάλιστα θα είναι όλο και πιο επικριτικός έναντι της κυβερνητικής αδυναμίας να μειώσει την εξάρτησή της από την εκδοτική μηχανή για τη χρηματοδότηση των δημοσίων δαπανών.

«Εφ' όσον ληφθούν τα μέτρα ταύτα και εξασφαλισθεί σχετικόν ισοζύγιον εις τα δημόσια οικονομικά, δυνάμεθα να προχωρήσωμεν εις την σταθεροποίησιν του νομίσματος και εις την έκδοσιν νέας δραχμής», τόνιζε ο Ζολώτας (σελ. 19). Η ισοτιμία της δραχμής όφειλε να προσδιοριστεί βάσει της τιμής της στερλίνας στην ελεύθερη αγορά. Με άλλα λόγια, ο Ζολώτας εξακολουθούσε να υποστηρίζει μια σαφώς μεγαλύτερη υποτίμηση σε σχέση με αυτήν που πρότεινε ο Βαρβαρέσος, θεωρώντας πως, σε αντίθετη περίπτωση, η οικονομία θα αντιμετώπιζε πρόβλημα αποπληθωρισμού.⁷³ Ταυτόχρονα, εξηγούσε πως μια φθηνότερη δραχμή θα μπορούσε να υποστηριχθεί ευκολότερα στην αγορά. Τέλος – και αυτός ήταν ο πιο κρίσιμος συλλογισμός του – αναγνώριζε πως υπό τις ισχύουσες συνθήκες ήταν μάλλον απίθανο η Τράπεζα να μπορέσει να σταματήσει πλήρως την εκτύπωση νέου χρήματος. Έτσι, μια γενναία υποτίμηση θα άφηνε σημαντικά περιθώρια «περαιτέρω χρηματοδοτήσεως του Κράτους άνευ δημιουργίας πληθωρισμού, δεδομένου ότι τούτο κατά το πρώτον τουλάχιστον χρονικόν διάστημα ίσως χρειασθή συμπλήρωσιν των εσόδων του» (σελ. 25).

Ο Ζολώτας θεωρούσε απαραίτητο η νέα δραχμή να κερδίσει την εμπιστοσύνη του κοινού. Διαχωρίζοντας όμως τη θέση του από τον Βαρβαρέσο, δεν πίστευε πως αυτό μπορούσε να εξασφαλιστεί μόνο μέσω κυβερνητικών ανακοινώσεων ή απαγορεύσεων. Η αξιοπιστία της νέας ισοτιμίας θα προέκυπε:

«[...] όχι διά τεχνητών μέσων, απαγορεύσεων και δώξεων, διότι αύται θα επιφέρουν ακριβώς το αντίθετον αποτέλεσμα. Πρέπει τουναντίον η σταθερότης της λίρας να επιτευχθή διά καθαρώς οικονομικών μέτρων και δη διά της

73 Βλ. Ζολώτα, *ibid.* σελ. 23-24. Πρόκειται για μια αρκετά παράδοξη άποψη που πρωτοεμφανίζεται στο υπόμνημα της 22ας Σεπτεμβρίου και δύσκολα συμβιβάζεται με τα άλλα επιχειρήματα του Ζολώτα. Κατά τον συγγραφέα, η πιο πιθανή ερμηνεία είναι ότι στο σημείο αυτό ο Ζολώτας επηρεαζόταν από την εμπειρία του προηγούμενου πολέμου, οπότε και η προσπάθεια αποκατάστασης του κανόνα του χρυσού στις προπολεμικές (ακριβές) ισοτιμίες είχε οδηγήσει πολλές χώρες στον αποπληθωρισμό και την οικονομική δυσπραγία. Η φόρμουλα Βαρβαρέσου ωστόσο δεν έκανε λόγο για επιστροφή στην προπολεμική ισοτιμία, ενώ μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο καμία χώρα δεν επεδίωξε την άμεση αποκατάσταση της μετατρεψιμότητας του νομίσματος ή την επιστροφή στον κανόνα του χρυσού.

απεριορίστου αγοράς και πωλήσεως συναλλάγματος εις το όριον της σταθεράς ισοτιμίας».⁷⁴

Με άλλα λόγια, ο Ζολώτας πρότεινε – για ένα μεταβατικό διάστημα – την απεριορίστη μετατρεψιμότητα της δραχμής σε συνάλλαγμα, καθώς και τη διακριτική συνέχιση των πωλήσεων χρυσού στην ελεύθερη αγορά. Προφανώς, η πολιτική αυτή άνοιγε διάπλατα την πόρτα για τη φυγή κεφαλαίου στο εξωτερικό.⁷⁵ Ο Ζολώτας δεν δίσταζε να το παραδεχθεί, εξηγούσε όμως πως το μέτρο θα ήταν προσωρινό και ο κίνδυνος μικρός, εφόσον το σύνολο της εγχώριας προσφοράς χρήματος «ανέρχεται εις εκατόν χιλιάδας χρυσών λιρών περίπου [και άρα] δεν είναι δυνατόν να δημιουργηθής σοβαρά ζήτησις λιρών υπό του πληθυσμού» (σελ. 26).

Ο Ζολώτας είχε απόλυτο δίκιο. Τι θα συνέβαινε όμως αν – όπως ο ίδιος υπονοούσε σε άλλα σημεία – οι χρηματοδοτικές ανάγκες του Δημοσίου απαιτούσαν τη συνέχιση της εκτύπωσης χρήματος μετά τη σταθεροποίηση; Σε αυτή την περίπτωση, η φυγή κεφαλαίου θα μπορούσε να συνεχιστεί μέχρις εξαντλήσεως των συναλλαγματικών αποθεμάτων της χώρας, χωρίς κανένα ουσιαστικό αποτέλεσμα. Σε μια από τις πιο αισιόδοξες αποστροφές του υπομνήματός του, ο Ζολώτας εξόρκιζε αυτό το ενδεχόμενο και κατέληγε: «Νομίζομεν όμως ότι τηρουμένων των ανωτέρω όρων δεν θα παρέλθη μιν μετά την σταθεροποίησιν και αντί να αγοράζονται θα προσφέρονται αθρόως λίραι» (σελ. 27).

Η αποστολή Waley και η σταθεροποίηση που δεν έγινε

Στις 28 Οκτωβρίου έφθασε στην Αθήνα ο Sir David Waley, ανώτερο στέλεχος του βρετανικού Treasury, για να αξιολογήσει την κατάσταση και να προτείνει λύσεις. Εκεί βρήκε τόσο τον Υπουργό Εξωτερικών, Anthony Eden, όσο και τον Βρετανό Υπουργό για τη Μεσόγειο, Harold Macmillan, που είχαν έρθει για να προσφέρουν την απαραίτητη πολιτική κάλυψη στις επαφές με την κυβέρνηση Παπανδρέου. Άλλωστε, η οικονομική σταθεροποίηση θεωρείτο προϋπόθεση για την προώθηση του θεμελιώδους πολιτικού στόχου, που δεν ήταν άλλος από τον αφοπλισμό των

αντάρτικων ομάδων και την εδραίωση της κυβερνητικής εξουσίας.⁷⁶ Προϊόν αυτών των διαβουλεύσεων, που διήρκεσαν περίπου δέκα μέρες, ήταν η νομισματική μεταρρύθμιση της 11ης Νοεμβρίου 1944. Αν και έμεινε γνωστή ως σταθεροποίηση Σβώλου, επρόκειτο στην ουσία για βρετανική πρωτοβουλία, που συνοδεύθηκε από τη δέσμευση της ελληνικής κυβέρνησης να ακολουθήσει μετριοπαθή μισθολογική και δημοσιονομική πολιτική. Σε αντάλλαγμα, οι Βρετανοί συναίνεσαν στη χρήση των λιρών ΒΜΑ ως σταθεροποιητικού νομίσματος.⁷⁷

Το πρώτο κιόλας βράδυ ο Waley συναντήθηκε με τους Βρετανούς υπουργούς, τον πρέσβη και τους οικονομικούς του συμβούλους, για να συζητήσουν:

«[...] το ενδεχόμενο μιας άμεσης σταθεροποίησης à la Βαρβαρέσος. [...] Όλοι συμφώνησαν ότι η ελληνική κυβέρνηση έπρεπε να αποφασίσει αν θα επιχειρήσει να σταθεροποιήσει τη δραχμή τώρα (πριν αρχίσουν να φθάνουν για τα καλά οι προμήθειες) ή αργότερα (όταν ενδεχομένως θα έχει ακόμα λιγότερες ελπίδες να πετύχει). Σε κανέναν δεν άρεσε η γενικευμένη χρήση των λιρών ΒΜΑ, γιατί θα κατέληγε να “σκοτώνει” τις δραχμές».⁷⁸

Η κατάσταση την οποία αντίκρισε το επόμενο πρωί ήταν χειρότερη από αυτήν που είχε υποψιαστεί στη διάρκεια των συζητήσεων στο Λονδίνο. Ο Waley δεν άργησε να συμπεράνει ότι το βασικό αίτιο του πληθωρισμού ήταν ο πλήρης δημοσιονομικός εκτροχιασμός και η αναποφασιστικότητα της κυβέρνησης, που αντιμετώπιζε οξύτατα πολιτικά προβλήματα. Μερικοί αριθμοί ίσως βοηθήσουν να αναδειχθεί η έκταση του προβλήματος: από την επομένη της Απελευθέρωσης έως τις παραμονές της μεταρρύθμισης Σβώλου, η ελληνική κυβέρνηση είχε ξοδέψει 6.203.127 τρισεκ. δραχμές· έναντι αυτών, οι εισπράξεις της περιορίζονταν στα 24.007 τρισεκ., ενώ το υπόλοιπο 99,6% των δαπανών της είχε χρηματοδοτηθεί από τις εκτυπωτικές μηχανές της Τράπεζας της Ελλάδος. Έτσι, σε λιγότερο από έναν μήνα, η κυκλοφορία είχε αυξηθεί από 160.000 σε 6.100.000 τρισεκ. δρχ., συμπα-

⁷⁴ Ibid., σελ. 25.

⁷⁵ Μια από τις πιο τολμηρές απόψεις του στο σημείο αυτό ήταν η παροχή αυξημένων εγγυήσεων και ανωνυμίας στους αγοραστές συναλλάγματος, με στόχο την ακόμα μεγαλύτερη τόνωση της εμπιστοσύνης στη δραχμή· ο αντίλογος φυσικά ήταν πως έτσι προσφερόταν ασυλία σε όσους είχαν πλουτίσει παράνομα στη διάρκεια της Κατοχής και επιθυμούσαν να φυγαδεύσουν τα κεφάλαιά τους στο εξωτερικό.

⁷⁶ Βλ. το υπόμνημα Macmillan προς τον Churchill που εξηγεί γιατί η σταθεροποίηση θα πρέπει να προηγηθεί της συγκρότησης της νέας εθνοφρουράς και της διάλυσης των αντάρτικων μονάδων, που είχαν προγραμματιστεί για τα τέλη Νοεμβρίου· Harold Macmillan προς Churchill, 4.11.1944, στο FO371-43724.

⁷⁷ Η ενόπια αυτή δεν φιλοδοξεί να προσφέρει μια διεξοδική αφήγηση της σταθεροποίησης, που θα ξέφυγε από τα όρια της βιογραφίας· άλλωστε, η παρουσία του Waley στην Αθήνα μειώνει αυτόματα τον ρόλο των υπηρεσιών στο Λονδίνο (άρα και του Βαρβαρέσου) στη διαχείριση των νομισματικών υποθέσεων. Για λεπτομέρειες βλ. Ζολώτα (1945), Αγγελόπουλο (1945), Μάιμουκα (1945), Patterson (1948: 44-83), Makinen (1986, 1988), Palairot (2000: 55-71) και Lykogiannis (2002: 86ff).

⁷⁸ Waley (Αθήνα) προς Treasury, 29.10.1944, στο OV80-21/211· με τον όρο «σκοτώνουν τις δραχμές», ο Waley αναφερόταν στον γνωστό φόβο ότι η χρήση λιρών ΒΜΑ θα ενθάρρυνε τη φυγή από τη δραχμή.

ρασύροντας τις τιμές και τους μισθούς. Όλα αυτά μάλιστα χωρίς να λαμβάνονται υπόψη και οι λίρες ΒΜΑ που έθεταν στην κυκλοφορία οι στρατιωτικές Αρχές!⁷⁹

Τις επόμενες ημέρες ο Waley συμμετείχε σε δεκάδες συναντήσεις με Έλληνες και ξένους αξιωματούχους, προσπαθώντας να «εμπνεύσει ταχύτητα, θάρρος και αποφασιστικότητα, γιατί κανένα ημίμετρο δεν θα ήταν ικανό να αποτρέψει την οικονομική καταστροφή».⁸⁰ Αποτέλεσμα των προσπαθειών του ήταν η σταθεροποίηση της 11ης Νοεμβρίου, ένα άθροισμα από ημίμετρα, που εντούτοις εξασφάλισε λίγο επιπλέον χρόνο στην ελληνική κυβέρνηση και διαμόρφωσε τις νομισματικές συνθήκες έως την επιστροφή Βαρβαρέσου, στις αρχές του 1945.

Στη βάση της σταθεροποίησης Σβώλου ψηφίστηκε ο αναγκαστικός νόμος 18, «περί νομισματικής διαρρυθμίσεως», που εισήγαγε τη νέα μεταπολεμική δραχμή, σε σταθερή αναλογία με την παλιά, 1 προς 50 δισεκατομμύρια. Το νέο νόμισμα απέκτησε επίσημη ισοτιμία με τη λίρα και το δολάριο, ενώ απαγορεύθηκαν οι αγοραπωλησίες χρυσού ή συναλλάγματος. Κατά παρέκκλιση από τη φόρμουλα Βαρβαρέσου, το ύψος της ισοτιμίας ορίστηκε – βάσει κάποιων αρκετά μπακάλικων υπολογισμών που έγιναν το πρωί της 8ης Νοεμβρίου – κοντά στις τιμές της ελεύθερης αγοράς.⁸¹ Βάσει της σχέσης παλιάς και νέας δραχμής, η αποκατάσταση της προπολεμικής ισοτιμίας – έστω και στρογγυλεμένης στις 600 νέες δραχμές ανά στερλίνα – ισοδυναμούσε με υποτίμηση κατά 50 δισεκατομμύρια φορές, δηλαδή χίλιες φορές περισσότερο απ' ό,τι είχε προτείνει ο Βαρβαρέσος. Η απόφαση αυτή δεν επηρεάστηκε τόσο από τα επιχειρήματα του Ζολώτα περί ενδεχόμενου αποπληθωρισμού, όσο από την επιθυμία των Βρετανών να δημιουργήσουν ένα περιθώριο ασφαλείας για την περαιτέρω έκδοση χρήματος. Όπως εξηγούσε ο εκπρόσωπος της Τράπεζας της Αγγλίας που συνόδευε τον Waley στην αποστολή του:

«Η ανάγκη να δράσουμε άμεσα υπό τις παρούσες πολιτικές συνθήκες δεν επιτρέπει διεξοδική μελέτη [του ζητήματος] και το μόνο που μπορούμε να επιδιώξουμε είναι να εξασφαλίσουμε μια τέτοιας έκτασης υποτίμηση που να αφήνει περιθώρια για μελλοντικές αναπροσαρμογές μισθών

⁷⁹ Τα στοιχεία αφορούν την περίοδο 19 Οκτωβρίου με 10 Νοεμβρίου και αντλούνται από τους πίνακες του Patterson (1948: 27ff)· πρβλ. Μάιμουκα (1945: 63).

⁸⁰ Βλ. τηλ/μα 90, Waley προς Treasury, 31.10.1944, στο FO371-43724.

⁸¹ Αφηγούμενος τον τρόπο προσδιορισμού της ισοτιμίας, ο Waley τηλεγραφούσε πως «τέσσερις Βρετανοί, τέσσερις Έλληνες και ένας Αμερικανός έκαναν ο καθένας αυτοσχέδιους αριθμητικούς υπολογισμούς σε τρισεκατομμύρια και τελικά κατέληξαν σε 50.000 εκατομμύρια παλιών δραχμών προς μία νέα» (τηλ/μα 172, Waley προς Foreign Office, 9.11.1944, στο OV80-22/67). Ο Patterson (1948: 53) αφηγείται το ακριβές σκεπτικό, το οποίο βασιζόταν στην τιμή του χρυσού και της στερλίνας στην ελεύθερη αγορά το ίδιο πρωινό.

*ή/και τιμών [...] χωρίς τον κίνδυνο του πληθωρισμού. Η προσέγγισή μας αυτή τη στιγμή δεν μπορεί να είναι παρά μόνο βραχυχρόνια».*⁸²

Αρκετούς μήνες αργότερα, όταν θέλησε να αξιολογήσει τη σταθεροποίηση Σβώλου, ο Βαρβαρέσος επέκρινε το ύψος της υποτίμησης που ισοδυναμούσε με βαρύτατη φορολογία των κατόχων χρήματος, εξηγώντας πως:

«Ήτο ως εάν η Βρετανική Κυβέρνησις εδήλου ότι εφεξής τα κυκλοφορούντα τραπεζογραμμάτια μιας λίρας αξίζουν μόνο 2 σελλίνια [sic]. Διά του τρόπου τούτου θα απέκτα το δικαίωμα να προβή εις δαπάνας αντιστοιχούσας προς 18 σελλίνια κατά κυκλοφορούσαν λίραν άνευ δημιουργίας πληθωρισμού, ήτοι θα εφορολόγει βαρύτατα τους κατόχους τραπεζογραμμάτων».⁸³

Από την άλλη, ο Βαρβαρέσος δεν συμμετείχε στην ευρεία και δημοκοπική κατακραυγή της «καταστροφής» των αποταμιεύσεων της μεσαίας τάξης, μέσω της εξάλειψης της αξίας των προπολεμικών καταθέσεων και των ομολόγων, αφού θεωρούσε ότι αυτή:

«[...] είχαν ήδη συντελεσθή προ της απελευθερώσεως συνεπεία του επί της εχθρικής κατοχής συμβάντος ακράτου πληθωρισμού. Είναι φανερόν ότι και αν έτι το νόμισμα είχε σταθεροποιηθή εις πολύ ανωτέραν αξίαν και πάλιν αι προ της κατοχής αξιώσεις εις δραχμάς θα είχαν εκμηδενισθή. Το εάν θα ήτο σκόπιμον όπως το Κράτος αποζημιώση μερικώς τινάς των ζημιωθέντων εκ της αιτίας ταύτης, ως π.χ. τους καταθέτας ή τους εις δραχμάς δανειστάς του δημοσίου, είναι ζήτημα άσχετον προς το επίπεδον της σταθεροποιήσεως».⁸⁴

Πράγματι, στη διάρκεια της μετέπειτα θητείας του στην κυβέρνηση Βούλγαρη, ο ίδιος θα επιδιώξει να προωθήσει τη μερική αποζημίωση των μικροκαταθετών, χωρίς θεαματικά αποτελέσματα.

Ένα επιπλέον σημαντικό χαρακτηριστικό της μεταρρύθμισης Σβώλου ήταν η μετατρεψιμότητα της δραχμής σε στρατιωτικές λίρες. Το Λονδίνο – και συγκεκριμένα η Τράπεζα της Αγγλίας – είχε απορρίψει την πρόταση Ζολώτα για ελεύθερες πωλήσεις συναλλάγματος έναντι των νέων δραχμών, θεωρώντας ότι θα προκαλούσαν μαζική φυγή κεφαλαίων και θα εξέθεταν τη Βρετανία στον κίνδυνο – μόλις εξαντλούνταν τα

⁸² Τηλ/μα 149, Beale προς Τράπεζα της Αγγλίας, 7.11.1944, στο OV80-22/46.

⁸³ Βαρβαρέσος, Κ., «Το ελληνικόν νομισματικόν πρόβλημα...», *ο.π. cit.*, σελ. 25. Πρβλ. Varvaressos προς Maben, 29.9.1945, στο IATE-A4S1Y5F15/1.

⁸⁴ Βαρβαρέσος προς Αγνίδη, 20.12.1944, στο IATE-A4S1Y1F5/42. Για μία από τις πιο εύγλωττες κριτικές της σταθεροποίησης σε αυτό το σημείο, βλ. Μάιμουκα (1945)· πρβλ. την απάντηση του Αγγελόπουλου (1945).

ελληνικά αποθέματα – να πρέπει να δανείσει στερλίνες στην Τράπεζα της Ελλάδος.⁸⁵ Η δριμύτερη κριτική της μετατρεψιμότητας προήλθε αργότερα από τον Βαρβαρέσο, που – υπενθυμίζοντας την εμπειρία της μάχης της δραχμής – επεσήμανε πόσο εύθραυστη ήταν η εμπιστοσύνη του κοινού στο εθνικό νόμισμα και πόσο γρήγορα μπορούσαν να εξανεμιστούν τα συναλλαγματικά αποθέματα της χώρας. Κυρίως όμως εξηνούσε πως η αποτελεσματική εφαρμογή μιας πολιτικής μετατρεψιμότητας σε συνάλλαγμα, που ισοδυναμούσε με επιστροφή στον κανόνα του χρυσού, ήταν η άσκηση σκληρής αντιπληθωριστικής πολιτικής:

«[...] διά της δημιουργίας τεραστίας στενότητος χρήματος [...] Τοιαύτην θυσίαν ουδεμία χώρα είναι σήμερον διατεθειμένη να κάμῃ εις τον βωμόν του χρυσού, πολύ δε ολιγώτερον ο Ελληνικός πληθυσμός όστις υπέστη τοιαύτας κακουχίας και τοιαύτας στερήσεις κατά τα τέσσαρα τελευταία έτη. [...] Είναι όθεν απίθανον ότι σήμερον, κατόπιν τόσων λόγων και τόσων υποσχέσεων περί κοινωνικής δικαιοσύνης και καλλιτέρου μέλλοντος, θα εδέχετο ο ελληνικός λαός να υποστή τον ζυγόν του χρυσού».⁸⁶

Η ευκαιρία να αποδείξει ότι οι προτάσεις των θεωρητικών του αντιπάλων – και όχι οι δικές του – ήταν αναχρονιστικές και αντιπληθωριστικές σίγουρα δεν πέρασε απαρατήρητη από τον Βαρβαρέσο. Σε κάθε περίπτωση, η πρόταση Ζολώτα απορρίφθηκε από τους Βρετανούς, που προώθησαν τη μετατρεψιμότητα σε λίρες ΒΜΑ ως συμβιβαστική εναλλακτική: αντί οι κάτοχοι δραχμών να δικαιούνται να αγοράζουν συνάλλαγμα ή χρυσό, θα μπορούσαν να αγοράζουν *στρατιωτικές* λίρες στην επίσημη ισοτιμία της δραχμής με τη στερλίνα.⁸⁷

Επρόκειτο για ένα μάλλον αφέλές τέχνασμα, που κατέληξε να δημιουργεί περισσότερα προβλήματα χωρίς να προσφέρει καμία επιπλέον αξιοπιστία στη δραχμή. Οι λίρες ΒΜΑ στην Ελλάδα δεν ήταν μετατρέψιμες σε συνάλλαγμα παρά μόνο σε δραχμές, με τις οποίες θα ανταλλάσσονταν κατά την απόσυρσή τους από την κυκλοφορία. Με άλλα λόγια ήταν απλά κομμάτια χαρτιού που, εάν έως τότε άξιζαν κάτι παραπάνω, το χρωστούσαν στο ότι ονομάζονταν λίρες και η Συμφωνία Αγγελόπουλου δεν προσδιόριζε την τιμή εξαγοράς τους. Με τη νομισματική μεταρρύθμιση της 11ης Νοεμβρίου, οι Βρετανοί εξάρτησαν τη μοίρα των στρατιωτικών λιρών από τη

85 “Secret note by Bank of England after meeting with Treasury”, 6.11.1944, στο OV80-22/31 και τηλ/μα 123, Treasury προς Waley (Αθήνα), 6.11.1944, στο OV80-22/35.

86 Βαρβαρέσος, Κ., «Το ελληνικόν νομισματικόν πρόβλημα...», *ο.π. cit.*, σελ. 44-45.

87 Η προοπτική μετατρεψιμότητας της νέας δραχμής σε λίρες ΒΜΑ «τρομοκρατούσε» τον Waley, που δεν έβλεπε ωστόσο άλλον τρόπο να δημιουργηθεί εμπιστοσύνη στη νέα δραχμή: τηλ/μα 125, Waley προς Foreign Office, 3.11.1944, στο OV80-22/18. Βλ. επίσης τα πρακτικά των συναντήσεων στην Τράπεζα της Ελλάδος στις 4, 6, 7 και 8 Νοεμβρίου, στο OV80-22.

δραχμή, δίνοντάς τους σταθερή ισοτιμία σε νέες δραχμές. Έτσι, αντί οι λίρες ΒΜΑ να σκοτώσουν τη δραχμή, όπως φοβόταν αρχικά ο Waley, η δραχμή παραλίγο να σκοτώσει τις λίρες, που άρχισαν να παρακολουθούν το εθνικό νόμισμα στη νέα του κατρακύλα. Η εξέλιξη αυτή προκάλεσε πονοκέφαλο στο Treasury, με τον Waley να πασχίζει από τις αρχές του 1945 να *αποσυνδέσει* εκ νέου τα δύο νομίσματα. Αυτό έγινε τελικά την άνοιξη, με την απόσυρση των λιρών ΒΜΑ από την κυκλοφορία.⁸⁸

Η βασικότερη όμως συνιστώσα της σταθεροποίησης Σβώλου δεν αφορούσε τη «νομισματική διαρρύθμιση», αλλά τα συνακόλουθα δημοσιονομικά μέτρα. Με αντάλλαγμα τη μετατρεψιμότητα σε στρατιωτικές λίρες, η κυβέρνηση Παπανδρέου δεσμεύθηκε ενώπιον του Macmillan να καταργήσει την τιμαριθμική αναπροσαρμογή των μισθών και να σταθεροποιήσει τιμές και μισθούς σε επίπεδα συμβατά μεταξύ τους και ικανά να μειώσουν το δημοσιονομικό έλλειμμα. Εκείνο τον καιρό, ο κρατικός προϋπολογισμός δεν ήταν κάτι περισσότερο από *«πρόχειρες σημειώσεις με μολύβι πάνω σε μισή κόλλα χαρτί»*, για τις οποίες όμως οι Βρετανοί διαπραγματεύθηκαν σκληρά, ώσπου να ισοσκελιστούν τα έσοδα με τις δαπάνες – τουλάχιστον στο χαρτί!⁸⁹ Οι περισσότεροι από αυτούς διατήρησαν εντούτοις σοβαρές επιφυλάξεις για τις πιθανότητες ευόδωσης του σταθεροποιητικού προγράμματος, επιρρίπτοντας την ευθύνη στην αναποφασιστικότητα της ελληνικής κυβέρνησης: *«tis προμήθειες τις βάλαμε εμείς· μυαλό οι Έλληνες έχουν πολύ· δεν μπορούμε να τους προμηθεύσουμε και με κότσια»*, θα κατέληγε ο Waley στον απολογισμό της αποστολής του στην Ελλάδα.⁹⁰

Δυστυχώς, από την Ελλάδα του 1944 δεν έλειπαν μόνο τα κότσια – έλειπαν οι στοιχειώδεις πολιτικές προϋποθέσεις για την άσκηση μιας σταθεροποιητικής πολιτικής. Ούτε όμως οι Βρετανοί κατάφεραν να αυξήσουν τις εισαγωγές στο επιθυμητό επίπεδο: τα συμμαχικά εφόδια συνέχισαν να φθάνουν με το σταγονόμετρο και να παράγουν ελάχιστα έσοδα. Επικαλούμενη την καθυστέρηση των προμηθειών και την άνοδο των τιμών, η κυβέρνηση – κυρίως δε οι υπουργοί του ΕΑΜ – προσπάθησε να αποφύγει τη σταθεροποίηση των μισθών. Ο επικεφαλής των συμμαχικών δυνάμεων,

88 Βλ. υπόμνημα Waley, 19.1.1945, στο OV80-23/188. Η απόφαση απόσυρσης της στρατιωτικής λίρας λαμβάνεται στα μέσα Φεβρουαρίου και εκτελείται τον Απρίλιο του 1945· βλ. τηλ/μα 28Remac, Waley προς Treasury, 13.2.1945, στο FO371-48327 και τηλ/μα 60Remac, Sir Quintin Hill προς Waley, 27.3.1945, στο OV80-24/44.

89 Η διατύπωση ανήκει στον Waley, στο τηλ/μα 125 προς το Foreign Office, 3.11.1944, στο OV80-22/18. Το ακριβές περιεχόμενο της συμφωνίας Παπανδρέου-Macmillan για τη δημοσιονομική σταθεροποίηση περιγράφεται στο τηλ/μα 166, Macmillan προς Foreign Office, 8.11.1944, στο OV80-22/62.

90 Υπόμνημα Waley, “The stabilization of Greek Currency”, 14.11.1944, στο FO371-043725· στη διάρκεια της επίσκεψής του, ο Waley είχε επανειλημμένως εκφράσει επιφυλάξεις για το νόημα μιας σταθεροποίησης όσο ο προϋπολογισμός παρέμενε τόσο ελλειμματικός – βλ. τηλ/μα 136, Waley προς Treasury, 5.11.1944, στο OV80-22/29· τηλ/μα 183, Waley προς Foreign Office, 9.11.1944, στο OV80-22/70.

στρατηγός Scobie, αναγκάστηκε να υποσχεθεί την αύξηση της θερμιδικής αξίας των διανεμόμενων τροφίμων στις 2.000 θερμίδες ημερησίως για να εξασφαλίσει τη συναίνεση της κυβέρνησης στη σταθεροποίηση των μισθών· η σχετική απόφαση «κλείδωνε» όμως τους μισθούς σε επίπεδα πολύ ανώτερα από τα συμφωνηθέντα. Αποτέλεσμα ήταν ο προϋπολογισμός να εκτροχιαστεί πριν αρχίσει καλά-καλά να εφαρμόζεται. Οι εκτυπωτικές μηχανές ξαναπήραν μπρος. Δέκα μόλις ημέρες μετά τη νομισματική μεταρρύθμιση, ο Ζολώτας αναγκάστηκε να ξαναρχίσει τις μυστικές πωλήσεις χρυσού μέσω της Εθνικής Τράπεζας. Η μάχη της σταθεροποίησης είχε αρχίσει να χάνεται.⁹¹

Η χαριστική βολή ήρθε με τα Δεκεμβριανά, που ξέσπασαν λίγες ημέρες αργότερα, βυθίζοντας την πρωτεύουσα σε αιματηρές συγκρούσεις. Όταν κατακάθισε η σκόνη, ελάχιστα απέμεναν από την κυβέρνηση Παπανδρέου, τον προϋπολογισμό Αγγελόπουλου ή τη σταθεροποίηση Σβώλου. Ο Βαρβαρέσος επέστρεψε στην Ελλάδα σε μία κρίσιμη συγκυρία.

⁹¹ Βλ. τηλ/μα 238, Hugh Jones προς Treasury, 15.11.1944, στο OV80-22/127· η παρέμβαση Scobie στα τηλ/ματα 14 & 15Remac του Hugh Jones προς Treasury, 2.12.1944, στο OV80-23/11-12· η δυσαρέσκεια του εκπροσώπου του Treasury στην Αθήνα για το γεγονός ότι ο Αγγελόπουλος «μας εξαπάτησε στο ζήτημα των αμοιβών, που φαίνονται να είναι μεγαλύτερες από τον συμφωνημένο μέσο όρο» στο τηλ/μα 26Remac του Hugh Jones προς Treasury, 26.12.1944, στο FO371-43726· για την απόφαση Ζολώτα να ξαναρχίσουν οι πωλήσεις λιρών (και την προσπάθεια των Βρετανών να την αναστείλουν), βλ. τηλ/μα 2Remac του Hugh Jones προς Foreign Office, 21.11.1944, στο OV80-22/108.

Αλγεβρικό παράρτημα

Η ισοδυναμία αγοραστικών δυνάμεων θεωρεί πως η ισοτιμία (S_t) τη χρονική στιγμή t πρέπει να αντανakλά τον λόγο των εγχώριων προς τις ξένες τιμές:

$$S_t = \frac{P_t}{P_t^*} \quad (1)$$

Θεωρώντας ότι οι τρέχουσες εγχώριες τιμές δεν αποτελούσαν ασφαλή οδηγό των φυσιολογικών τιμών στη μεταπολεμική Ελλάδα, ο Βαρβαρέσος προσέφυγε στην εξίσωση των συναλλαγών, σύμφωνα με την οποία οι τιμές (P_t) μπορούσαν να εκφραστούν ως γινόμενο της προσφοράς χρήματος (M_t) και της ταχύτητας κυκλοφορίας (V_t) προς την ποσότητα των διαθέσιμων αγαθών (Y_t):

$$P_t = \frac{M_t V_t}{Y_t} \quad (2)$$

Αντικαθιστώντας συνεπώς την (2) στην (1) προκύπτει πως:

$$S_t = \frac{M_t V_t}{Y_t P_t^*} \quad (3)$$

Συνεπώς, η κατάλληλη μεταβολή της ισοτιμίας μεταξύ της χρονικής στιγμής 0 (προπολεμικά) και t (μεταπολεμικά) θα διδόταν από τη σχέση (3) ως εξής:

$$\frac{S_t}{S_0} = \left(\frac{M_t}{M_0} \right) \cdot \left(\frac{V_t}{V_0} \right) \cdot \left(\frac{Y_0}{Y_t} \right) \cdot \left(\frac{P_0^*}{P_t^*} \right)$$

Η τελική αυτή σχέση εκφράζει τον λόγο μεταβολής των ισοτιμιών ως γινόμενο τεσσάρων παραγόντων: του λόγου μεταβολής της προσφοράς χρήματος, του λόγου μεταβολής της ταχύτητας κυκλοφορίας και των αντίστροφων λόγων μεταβολής της προσφοράς αγαθών και των διεθνών τιμών.

Έτσι, όταν π.χ. ο Βαρβαρέσος πρότεινε στις αρχές Σεπτεμβρίου του 1944 (βλ. «Η λύσις του ελληνικού νομισματικού προβλήματος», στο IATE-A4S1Y5F11/1), μια ισοτιμία ίση με την προπολεμική (550 δρχ./στερλίνα) επί 3.000, δηλ. 1.650.000 δρχ./στερλίνα, θεωρούσε πως (α) σύμφωνα με τα τελευταία στοιχεία η κυκλοφορία είχε αυξηθεί κατά 1.500 φορές· (β) η ταχύτητα κυκλοφορίας θα επανερχόταν σύντομα στα προπολεμικά επίπεδα ($V_t/V_0 = 1$)· (γ) τα διαθέσιμα αγαθά θα βρίσκονταν στο ένα τρίτο του προπολεμικού επιπέδου ($Y_0/Y_t = 3$)· (δ) οι τιμές στην Αγγλία είχαν αυξηθεί κατά 50% στη διάρκεια του πολέμου ($P_0^*/P_t^* = 2/3$). Αντικαθιστώντας τα παραπάνω, προέκυπε ο συντελεστής υποτίμησης 3.000.

Όλες οι ισοτιμίες που πρότεινε ο Βαρβαρέσος τους 18 μήνες πριν την Απελευθέρωση συνοδεύονταν από παρόμοιες παραδοχές για τις μεταβολές των τεσσάρων συντελεστών· αντίστοιχους υπολογισμούς έκαναν και η Τράπεζα της Αγγλίας με το Treasury.

Α. Πίσω στην Αθήνα

Η Αθήνα στην οποία επέστρεψε ο Βαρβαρέσος τον Ιανουάριο του 1945 προσέφερε ένα μάλλον αλγεινό θέαμα.¹ Χιλιάδες άνθρωποι παρέμεναν άστεγοι, ρακένδυτοι και υποσιτισμένοι σε μια πόλη όπου οι βασικές υποδομές είχαν σχεδόν εκλείψει: το τρεχούμενο νερό αποτελούσε πολυτέλεια που περιοριζόταν σε λίγες περιοχές και ώρες της ημέρας, ενώ τα καύσιμα και τα μεταφορικά μέσα ήταν ελάχιστα, με αποτέλεσμα τα εφόδια που ξεφορτώνονταν στα λιμάνια να φθάνουν στον πληθυσμό με δυσκολία. Το ζήτημα δεν ήταν βέβαια μόνο μεταφορικό: οι εισαγωγές υπολείπονταν των αναγκών της χώρας και η ελληνική διοίκηση δυσκολευόταν να αναπτύξει αποτελεσματικούς μηχανισμούς διαχείρισης και διανομής τους. Η μαύρη αγορά συνέχιζε να αποτελεί σημαντικό κομμάτι της τροφοδοσίας των πόλεων, με τους περισσότερους πολίτες να προσφεύγουν σε αυτή για να ανταλλάξουν κάποια από τα λιγοστά εφόδια του δελτίου με προϊόντα, όπως το λάδι, που δεν συμπεριλαμβάνονταν στις εισαγωγές. Έτσι, είδη της βοήθειας όπως το αλεύρι και η ζάχαρη διέρρεαν στην ελεύθερη αγορά, επιτρέποντας την παρασκευή εκλεκτών γλυκών και αρτοποιημάτων για εκείνους που είχαν διατηρήσει – ή και αυξήσει – την οικονομική τους ευρωστία στη διάρκεια της Κατοχής. Αυτές οι έντονες οικονομικές ανισότητες, σε μία χώρα σε κοινωνικό αναβρασμό, έμοιαζαν προκλητικές στα μάτια των πιο ευαίσθητων παρατηρητών.

Στην ύπαιθρο, η ελonoσία και η φυματίωση παρέμεναν ενδημικές. Διάφορες ένοπλες ομάδες δρούσαν σχεδόν ανενόχλητες και η επικοινωνία με τις γύρω πόλεις γινόταν

¹ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την οικονομική κατάσταση στην Ελλάδα του 1945, βλ. Patterson (1948: 100ff), Delivanis & Cleveland (1949: 119ff), Lykogiannis (2002: 97ff) και Palairot (2000: 71–75). Ενδιαφέρουσες πληροφορίες προσφέρουν επίσης οι εκθέσεις του διευθυντή της αποστολής της UNRRA, Buell Maben, και του οικονομικού του συμβούλου, Charles Coombs, στο UNA S-1021-0037-10.

με τεράστια δυσκολία. Οι αγρότες στερούνταν σπόρους, λιπάσματα και εργαλεία, ενώ ολόκληροι οικισμοί παρέμεναν κατεστραμμένοι. Στα αστικά κέντρα, οι περισσότερες βιομηχανίες ήταν κλειστές ή υπολειπόμενες, λόγω έλλειψης καυσίμων και πρώτων υλών. Η απαγόρευση των απολύσεων που είχαν εισαγάγει οι κατοχικές κυβερνήσεις αύξανε το κόστος των λιγοστών προϊόντων που παράγονταν. Πολλές μεγάλες επιχειρήσεις στηρίζονταν στην τραπεζική ή την κρατική χρηματοδότηση. Αμφότερες λειτουργούσαν πληθωριστικά μιας και τόσο οι τράπεζες, όσο και το Δημόσιο, στερούνταν ίδια έσοδα ή κεφάλαια και αντλούσαν τη ρευστότητά τους από την Τράπεζα της Ελλάδος. Η εκτυπωτική μηχανή κάλυπτε το 95% περίπου των κρατικών δαπανών, με αποτέλεσμα το περιθώριο ασφαλείας που είχε δημιουργήσει η σταθεροποίηση του Νοεμβρίου να έχει σχεδόν εξαντληθεί και οι τιμές να έχουν πάρει τον ανήφορο. Άλλωστε, τα θεμέλια της σταθεροποίησης Σβώλου είχαν αποδειχθεί σαθρά: ο προϋπολογισμός Αγγελόπουλου ήταν προσχηματικός, οι εισαγωγές τροφίμων υπολείπονταν των συμμαχικών στόχων, ενώ η μισθολογική συμφωνία του Νοεμβρίου παραβιαζόταν συστηματικά με την παραχώρηση αυξήσεων και επιδομάτων σε διάφορες επαγγελματικές ομάδες, υπό τη μόνιμη απειλή απεργιακών κινητοποιήσεων. Οι μισθοί συνέχιζαν να κυνηγούν τις τιμές, οδηγώντας τη δραχμή σε νέα υπερτίμηση έναντι της στερλίνας.

Η πολιτική κατάσταση δεν ήταν πολύ καλύτερη.² Τα Δεκεμβριανά συνέβαλαν στην όξυνση της πολιτικής αντιπαράθεσης, που εκδηλωνόταν πλέον ανοικτά με πράξεις βίας. Η συμφωνία της Βάρκιζας δεν προσέφερε έναν βιώσιμο πολιτικό συμβιβασμό, ούτε οδήγησε στον ουσιαστικό αφοπλισμό του ΕΛΑΣ. Ο συντηρητικός πολιτικός χώρος – με πρώτο το Λαϊκό Κόμμα – ανασυγκροτήθηκε και ενίσχυσε την επιρροή του, παρουσιάζοντας τον βασιλιά ως φυσικό ηγέτη του αντικομμουνιστικού στρατοπέδου. Εκμεταλλευόμενες την ήττα του ΕΛΑΣ, διάφορες ακροδεξιές οργανώσεις εξαπέλυσαν διώξεις εναντίον του ΚΚΕ, που με τη σειρά του προέταξε το σύνθημα της «μαζικής λαϊκής αυτοάμυνας». Μεταξύ των δύο άκρων καλούνταν να επιβιώσουν αδύναμες μεταβατικές κυβερνήσεις με βασική αποστολή την ομαλοποίηση της κατάστασης και τη διεξαγωγή εκλογών και δημοψηφίσματος για το πολιτειακό. Η πόλωση ευνοούσε τα άκρα, αποδυναμώνοντας τον κεντρώο χώρο, τον οποίον επεδίωκε να ενισχύσει – όχι πάντα με συνέπεια – ο βρετανικός παράγοντας. Η συγκρότηση και ο έλεγχος των δυνάμεων ασφαλείας, η εφαρμογή της συμφωνίας της Βάρκιζας, η εκκαθάριση των δημοσίων υπηρεσιών και οι προϋποθέσεις διεξαγωγής των εκλογών αποτελούσαν τα μείζονα πολιτικά ζητήματα.

2 Για τις πολιτικές εξελίξεις της περιόδου, βλ. Richter (2012, 1986), Ριζά (2011), Κόντν (2000), Bærentzen et al. (1987) και Alexander (1982).

Υπό αυτές τις συνθήκες, η πολιτική ηγεσία του τόπου ήταν μάλλον απρόθυμη να αναλάβει το πολιτικό κόστος της εφαρμογής μιας επώδυνης οικονομικής σταθεροποίησης· το κενό αυτό κλήθηκε να καλύψει ο Βαρβαρέσος, όταν ανέλαβε, λίγους μήνες μετά την επιστροφή του, την Αντιπροεδρία της κυβέρνησης και την ευθύνη της οικονομικής πολιτικής. Ας πάρουμε όμως τα πράγματα από την αρχή.

Πίσω στην Τράπεζα

Το μεσημέρι του Σαββάτου της 10ης Φεβρουαρίου 1945, ο Βαρβαρέσος βρέθηκε στη γνώριμη αίθουσα συνεδριάσεων του Γενικού Συμβουλίου της Τράπεζας της Ελλάδος.³ Βρισκόταν ήδη δύο εβδομάδες στην Αθήνα και είχε προλάβει να συμμετάσχει σε διάφορες συναντήσεις με στελέχη της κυβέρνησης και ξένους εμπειρογνώμονες.⁴ Απευθυνόμενος στο Γενικό Συμβούλιο με αφορμή την ανάληψη των καθηκόντων του, ο Διοικητής υπήρξε ασυνήθιστα χειμαρρώδης: μετά από μια σύντομη αναδρομή στο ιστορικό της παραίτησής του, άσκησε δριμεία κριτική στην «ασυνάρτητη» και «αδιέξοδη» κυβερνητική πολιτική των προηγούμενων μηνών που είχε απαξιώσει τη δραχμή, είχε προτιμήσει την ευκολία των μισθολογικών αυξήσεων αντί της σταθεροποίησης των τιμών, είχε παραμελήσει τη δημοσιονομική ισορροπία και είχε νομιμοποιήσει τις συναλλαγές σε χρυσό.⁵ Η Τράπεζα όφειλε, σύμφωνα πάντα με τον ίδιο, να εκμεταλλευθεί τη νευραλγική της θέση για να στρέψει την ασκούμενη πολιτική προς τη σωστή κατεύθυνση.

Πράγματι, την εποχή εκείνη, η Τράπεζα της Ελλάδος βρισκόταν στο επίκεντρο των εξελίξεων. Το εκδοτικό ίδρυμα ήταν ο βασικός χρηματοδότης όχι μόνο του Δημοσίου, αλλά και των τραπεζών, των οποίων τα ρευστά διαθέσιμα είχαν εξανεμιστεί λόγω του υπερπληθωρισμού. Ο εξορθολογισμός του τραπεζικού συστήματος προϋπέθετε τη συγχώνευση και εκκαθάριση των μικρότερων εμπορικών τραπεζών και την αναχρηματοδότηση των μεγαλύτερων ιδρυμάτων.⁶ Μεταξύ αυτών ξεχώριζε η Αγροτική Τράπεζα, της οποίας η δραστηριότητα συνδεόταν με την αποκατάσταση της γεωργικής παραγωγής. Για τον λόγο αυτόν άλλωστε, λίγες μόλις ημέρες μετά την ανάληψη των καθηκόντων του, ο Βαρβαρέσος ενέκρινε την παροχή πιστώσεων

3 Βλ. *Πρακτικά Γενικού Συμβουλίου* της 10ης Φεβρουαρίου 1945, Βιβλίο 11, σελ. 277ff, στο IATE-A1S2Y1F11. Είχε προηγηθεί η συνεδρία της 24.1.1945, στην οποία ο Μαντζαβίνος είχε εξάρει το έργο της Τράπεζας στο εξωτερικό, προαναγγέλλοντας την επιστροφή Βαρβαρέσου στη Διοίκηση· βλ. *Πρακτικά Γενικού Συμβουλίου* της 24ης Ιανουαρίου 1945, Βιβλίο 11, σελ. 262-268, στο IATE-A1S2Y1F11.

4 Βλ. τηλ/μα 24Remac, Hugh Jones προς Treasury, 31.1.1945, στο FO371-48327· *Minutes of JCC*, 2nd Meeting, 1.2.1945, στο IATE-A4S1Y3F13/11· *Minutes of ad hoc meeting*, 2.2.1945, στο UNA S-1360-0000-0012.

5 Βλ. *Πρακτικά Γενικού Συμβουλίου* της 10ης Φεβρουαρίου 1945, op.cit., σελ. 281ff.

6 Βλ. τα υπομνήματα των τραπεζών προς το Υπουργείο Οικονομικών και τον Βαρβαρέσο, στις αρχές του 1945, στο IATE-A4S1Y3F9.

για τη χορήγηση καλλιεργητικών δανείων ύψους 550 εκατ. δραχμών. Μέσα στους επόμενους μήνες, οι αγροτικές πιστώσεις ξεπέρασαν τα 3,5 δισεκ. δραχμές, ποσό που – αν και ανεπαρκές σε σχέση με τις ανάγκες της γεωργίας – ήταν αρκετό για να προκαλέσει τη δυσφορία των εμπορικών τραπεζών, μιας και αντιστοιχούσε στα τρία τέταρτα των συνολικών χορηγήσεων της Τράπεζας της Ελλάδος.⁷

Εξαρτημένες πλήρως από την Τράπεζα της Ελλάδος, από την οποία δανείζονταν για να καταβάλουν ακόμα και τη μισθοδοσία τους, οι εμπορικές τράπεζες αντιμετώπιζαν το εκδοτικό ίδρυμα με ένα μείγμα φόβου και φθόνου, διεκδικώντας περισσότερες πιστώσεις και μεγαλύτερη ελευθερία κινήσεων. Ο Βαρβαρέσος αντέτεινε πως η πιστωτική πολιτική όφειλε να είναι συντηρητική και ελεγχόμενη: τον συντηρητισμό τον υπαγόρευε η ανάγκη συγκράτησης της προσφοράς χρήματος· τον έλεγχο τον επέβαλε ο πληθωρισμός, που κρατούσε αρνητικά τα πραγματικά επιτόκια, με αποτέλεσμα όλοι – ανεξάρτητα από τις πραγματικές τους ανάγκες – να θέλουν να δανειστούν σε δραχμές.⁸ Θεωρώντας ότι οι εμπορικές τράπεζες δεν είχαν ουσιαστικό κίνητρο να διακρίνουν μεταξύ κερδοσκοπικών και παραγωγικών δανείων, θέλησε να υποβάλει τις πιστώσεις σε στενό κεντρικό έλεγχο. Προς τον σκοπό αυτό, η Τράπεζα της Ελλάδος συνέστησε ειδική Επιτροπή Πιστώσεων, ενισχύοντας τον εποπτικό της ρόλο και ορίζοντας ακριβείς προϋποθέσεις για τη χρηματοδότηση της βιομηχανίας. Παράλληλα, συνέχισε να χορηγεί απευθείας δάνεια στις επιχειρήσεις, πρακτική που οι εμπορικές τράπεζες θεωρούσαν ευθέως ανταγωνιστική προς τα συμφέροντά τους.⁹

Αποτέλεσμα ήταν η τραπεζική χρηματοδότηση του εμπορίου και της βιομηχανίας να διατηρηθεί σε ιδιαίτερα χαμηλά επίπεδα· στα τέλη Μαρτίου, οι συνολικές πιστώσεις της Τράπεζας της Ελλάδος προς αυτούς τους κλάδους μόλις που άγγιζαν τα 520 εκατ. δραχμές, όσα δηλαδή ήταν και τα δάνεια για τη μισθοδοσία των τραπεζοϋπαλλήλων (Patterson, 1948: 132). Η πιστωτική στενότητα δυσάρεσσε

τις εμπορικές τράπεζες, με πρώτη και καλύτερη την Εθνική, ο πρόεδρος της οποίας κατηγορούσε αργότερα τον Βαρβαρέσο ότι έμεινε «ψυχρός και αναισθητός απέναντι του πτωχού, τλαιπωρημένου, γυμνού, χωρίς στέγη και τρόφιμα, μεγίστου των Ελλήνων πλήθους»· ο Βαρβαρέσος από τη μεριά του δεν έδινε σημασία, πιστεύοντας πως οι κλαυθυρισμοί των τραπεζών υπέκρυπταν τις κερδοσκοπικές φιλοδοξίες μιας στενής οικονομικής ελίτ.¹⁰ Άλλωστε, υπό τις συνθήκες που επικρατούσαν, τα περιθώρια αύξησης των πιστώσεων ήταν ιδιαίτερα περιορισμένα. Η στάση του Βαρβαρέσου δεν του εξασφάλισε πολλούς φίλους στους τραπεζικούς κύκλους· ειδικά η αντιπαράθεσή του με την Εθνική, στελέχη της οποίας συμμετείχαν στην κυβέρνηση, οδήγησε στη σύμπτυξη ενός μετώπου που έμελλε να αντιταχθεί στη μετέπειτα πολιτική του (Παγουλός, 2006: 122ff).

Ανάλογες τριβές προέκυψαν και σε άλλα τραπεζικά ζητήματα. Θέλοντας να αποκαταστήσει την εισροή άδηνων πόρων, ο Βαρβαρέσος επανέφερε την προπολεμική νομοθεσία για τον έλεγχο του συναλλάγματος και ζήτησε από τις ΗΠΑ και τη Βρετανία να άρουν τους περιορισμούς στα μεταναστευτικά και ναυτιλιακά εμβάσματα με προορισμό τη χώρα. Προς έκπληξη των τραπεζών, όμως, ζήτησε τα εμβάσματα αυτά να διοχετεύονται αποκλειστικά μέσω της Τράπεζας της Ελλάδος, εξασφαλίζοντάς της τον έλεγχο του αντίστοιχου συναλλάγματος.¹¹ Για να αποκατασταθούν οι εισροές αδήλων πόρων στην πράξη, βέβαια, έπρεπε να υποτιμηθεί πρώτα η δραχμή. Ο Βαρβαρέσος αναγνώρισε αμέσως την ανάγκη μιας νέας υποτίμησης, προτίμησε ωστόσο να περιμένει την αφαίρεση των στρατιωτικών λιρών από την κυκλοφορία, των οποίων η παρουσία περιέπλεκε την άσκηση συναλλαγματικής πολιτικής. Η απόσυρση των λιρών ΒΜΑ ανακοινώθηκε στις αρχές Απριλίου και διήρκεσε έως τα τέλη Μαΐου, ανοίγοντας τον δρόμο για την υποτίμηση της 5ης Ιουνίου 1945.¹² Λίγο αργότερα επήλθε και η συμφωνία για τη σταδιακή αποκατάσταση του εμπορίου με τις ΗΠΑ και τη Βρετανία· σε αντίθεση με τα μεταναστευτικά εμβάσματα, η επανέναρξη των *ιδιωτικών* εισαγωγών θα καθυστερούσε ακόμα περισσότερο,

⁷ Βλ. απόφαση της 3.2.1945, όπως μεταφέρεται στα *Πρακτικά Γενικού Συμβουλίου* της 10ης Φεβρουαρίου 1945, *op.cit.*, σελ. 285ff· τα συνολικά στοιχεία έως 31.3.1945 προέρχονται από το στατιστικό δελτίο της UNRRA, όπως αξιοποιείται από τον Patterson (1948: 132). Για τα παράπονα των εμπορικών τραπεζών ως προς την «προνομιακή» πιστοδότηση της Αγροτικής, βλ. τηλ/μα 92Remac, Hill προς Waley (Treasury), 18.4.1945, στο T236-1044· πρβλ. Παγουλός (2006: 122ff).

⁸ Η άνοδος των τιμών έδινε κίνητρο σε οποιονδήποτε επιχειρηματία να δανειστεί σε δραχμές για να αγοράσει χρυσό, περιμένοντας να εξοφλήσει το δάνειο με απαξιωμένα χαρτονομίσματα· υπό αυτές τις συνθήκες, ο Βαρβαρέσος θεωρούσε πως η επιλογή των πραγματικά «παραγωγικών» δανείων μπορούσε να γίνει μόνο διοικητικά· ο ίδιος μάλιστα αντιτάχθηκε στην αύξηση των ονομαστικών επιτοκίων, που θα κατέληγαν να ευνοούν τον κερδοσκοπικό δανεισμό, αποκλείοντας τις πιο παραγωγικές (αλλά λιγότερο ελκυστικές) τοποθετήσεις, βλ. Patterson (1948: 125ff).

⁹ Βλ. *Πρακτικά Γενικού Συμβουλίου* της 24ης Ιανουαρίου 1945, 10ης Φεβρουαρίου 1945, 10ης Μαρτίου 1945 και 22ας Μαρτίου 1945, Βιβλίο 11, στο IATE-A1S2Y1F11· Τράπεζα της Ελλάδος (1978: 260-266)· για τις αντιδράσεις των εμπορικών τραπεζών, βλ. Παγουλός (2006: 133ff) και Patterson (1948: 123-128).

¹⁰ Βλ. Διομήδη (1947β: 300) και Βαρβαρέσο (1947β: 344ff)· πρόκειται για κείμενα από την πολυσυζητημένη δημόσια αντιπαράθεση των δύο ανδρών, μέσα από τις στήλες του περιοδικού *Νέα Οικονομία*, την άνοιξη του 1947 (βλ. κεφάλαιο 12).

¹¹ Οι σχετικές συνεννοήσεις του Βαρβαρέσου είχαν ξεκινήσει λίγο πριν την επιστροφή του στην Αθήνα· βλ. Siepmann (Τράπεζα Αγγλίας) προς Varvaressos, 18.1.1945, στο OV80-23/177· τηλ/μα 25Remac, Cumberbatch προς Treasury, 4.2.1945, στο FO371-48327· Cumberbatch προς Varvaressos, 14.1.1945, στο IATE-A4S1Y3F11/12· για τις συνεννοήσεις με τις ΗΠΑ, βλ. Rankin προς Gregoriou, 24.8.1945, στο IATE-A4S1Y3F11/16.

¹² Για τις απόψεις Βαρβαρέσου όσον αφορά την υποτίμηση, βλ. τηλ/μα 24Remac, Hugh Jones προς Treasury, 31.1.1945, στο FO371-48327· για την ανάγκη απόσυρσης της στρατιωτικής λίρας, βλ. Waley προς Key (Τράπεζα Αγγλίας), 20.2.1945 και τηλ/μα 60Remac, Hill προς Waley, 27.3.1945, στο OV80-24/54.

εφόσον προσέκρουε στους εμπορικούς περιορισμούς και τις διεθνείς ελλείψεις σε βασικά είδη και μεταφορικά μέσα.¹³

Τέλος, μια από τις βασικότερες εστίες αντιπαράθεσης με τους τραπεζικούς κύκλους ήταν η επίμονη άρνηση του Βαρβαρέσου να επιτρέψει την πώληση χρυσού ή συναλλάγματος για τη σταθεροποίηση της δραχμής. Στις σχετικές εισηγήσεις των τραπεζών, ο Διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος αντέτεινε πως κάτι τέτοιο θα θυσίαζε τα συναλλαγματικά αποθέματα της χώρας στον βωμό της κερδοσκοπίας, επιτρέποντας τη μαζική φυγή κεφαλαίων με αντάλλαγμα μια επίπλαστη και εφήμερη ανάσχεση του πληθωρισμού.¹⁴ Για τον Βαρβαρέσο, η σταθεροποίηση μπορούσε να προέλθει μόνο από την άσκηση μιας αποφασιστικής μισθολογικής πολιτικής, τον εξορθολογισμό των δημοσίων δαπανών και τον αποτελεσματικό έλεγχο των τιμών· όπως ήταν φυσικό, οι απόψεις αυτές δεν δυσαρεστούσαν μόνο τις τράπεζες, αλλά και την ίδια την κυβέρνηση.

Η κυβέρνηση και η θεωρία των «ρευστών κεφαλαίων»

Τα ποσά που χορηγούσε η Τράπεζα της Ελλάδος στο τραπεζικό σύστημα ωχριούσαν μπροστά στις χρηματοδοτικές ανάγκες του Δημοσίου, που αποτελούσαν και τη βασική αιτία του πληθωρισμού.¹⁵ Παρακολουθώντας τη συνεχή διεύρυνση του ελλείμματος, ο Βαρβαρέσος προσπάθησε να πείσει την κυβέρνηση να περιορίσει την εξάρτησή της από το εκδοτικό προνόμιο. Από τις πρώτες κιόλας ημέρες προέτρεψε τον Υπουργό Οικονομικών Γεώργιο Σιδέρη να ασκήσει μια πολιτική «κατευθυνόμενη περισσότερο από οικονομικές παρά φιλανθρωπικές αρχές», ενώ λίγο αργότερα προσκάλεσε το Δημόσιο να δεσμευθεί ως προς το ανώτατο όριο των πιστώσεων που θα αντλούσε από την Τράπεζα.¹⁶ Οι αδιάκοπες νουθεσίες προς τους υπουργούς της κυβέρνησης Πλαστήρα – κάποιες από τις οποίες διατυπώνονταν με περισσή αυστηρότητα – άρχισαν να ενοχλούν τα κυβερνητικά στελέχη. Όπως σημείωνε ένας Βρετανός παρατηρητής, ο Βαρβαρέσος «έχει μεγάλη προσωπικότητα και

είχε την τάση να φέρεται άγαρμπα στους ανθρώπους».¹⁷ Ο Γρηγόριος Κασσιμάτης, στέλεχος της κατοπινής κυβέρνησης Βούλγαρη και βασικός επικριτής της πολιτικής Βαρβαρέσου, παραπονιόταν για τη συμπεριφορά του Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος, που «δεν συνειδητοποιούσε πως δεν βρίσκεται πλέον σε ένα δικτατορικό καθεστώς».¹⁸ Οι πικρόχολοι υπαινιγμοί για τη δράση του Βαρβαρέσου κατά τη μεταξική περίοδο έγιναν όλο και συχνότεροι τους επόμενους μήνες.

Όσο δυσάρεστος και αν ήταν ο τόνος του Βαρβαρέσου, η διαφωνία του με την κυβέρνηση δεν περιοριζόταν στις διατυπώσεις, αλλά αφορούσε την ουσία της ασκούμενης πολιτικής. Η κυρίαρχη άποψη εκείνη την εποχή ήθελε την Ελλάδα απόλυτα εξαρτημένη από τη συμμαχική βοήθεια. Στις υποδείξεις να περιορίσει τις κρατικές δαπάνες, να απολύσει τους υπεράριθμους υπαλλήλους και να υιοθετήσει μια αυστηρότερη μισθολογική πολιτική, η κυβέρνηση αντέτεινε τις πολιτικές της ευαισθησίες· στις προτροπές να αυξήσει τα φορολογικά έσοδα απαντούσε ότι μια κατεστραμμένη χώρα στερείτο φορολογητέα ύλη και κατηγορούσε τους συμμάχους για την ανεπάρκεια των εισαγόμενων εφοδίων. Υπό αυτό το πρίσμα, το οικονομικό πρόβλημα ήταν πρωτίστως *εξωτερικό*: η σταθεροποίηση δεν μπορούσε να πραγματοποιηθεί χωρίς την οικονομική ανασυγκρότηση, που με τη σειρά της προϋπέθετε την αναγνώριση, εκ μέρους των μεγάλων συμμάχων, του χρέους τους προς την Ελλάδα. Μόνιμη επωδός της κυβέρνησης στις συζητήσεις με τους ξένους αξιωματούχους ήταν η ανάγκη χορήγησης *επιπλέον* βοήθειας – και μάλιστα υπό τη μορφή *ρευστών κεφαλαίων*, δηλαδή συναλλαγματικών πιστώσεων. Πουλώντας το συνάλλαγμα στην Τράπεζα της Ελλάδος, το Δημόσιο θα αποκτούσε δραχμές για να χρηματοδοτήσει τις δαπάνες του προϋπολογισμού. Η κυβέρνηση συνεπώς διεκδικούσε *συναλλαγματικές* πιστώσεις που θα μπορούσαν να λειτουργήσουν ως κάλυμμα για τα τραπεζογραμμάτια με τα οποία εξοφλούσε τα *δραχμικά* της έξοδα. Στο σημείο αυτό μάλιστα, τα αιτήματά της συνέκλιναν με τις απόψεις των τραπεζών, που προσέβλεπαν στη βοήθεια για να διεκδικήσουν χαλάρωση της πιστωτικής πολιτικής.¹⁹

13 Βλ. MacVeagh προς Varvaressos, 1.8.1945· Varvaressos προς MacVeagh, 4.8.1945, αμφότερα στο ΙΑ-ΤΕ-Α4Σ1Υ3Φ17/10 & 11.

14 Για τις σχετικές εισηγήσεις και πιέσεις των τραπεζών, βλ. Κωσταντέλλο (ΑΤΕ) προς Βαρβαρέσο, 20.1 και 5.2.1945, στο ΙΑΤΕ-Α4Σ1Υ3Φ11/4 & 9· Πεσμαζόγλου (ΕΤΕ) προς Hill, 24.5.1945, στο ΙΑΕΤΕ-Α1Σ32Υ1Φ30· τηλ/μα 92Remac, Hill προς Waley (Treasury), 18.4.1945, στο T236-1044.

15 Σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Patterson (1948: 137), οι υποχρεώσεις του Δημοσίου προς την Τράπεζα της Ελλάδος μεταξύ της σταθεροποίησης Σβώλου (11.11.1944) και της 31ης Μαρτίου 1945 αυξήθηκαν κατά τουλάχιστον 15,6 δισεκ. δρχ. (έναντι συνολικής κυκλοφορίας 25,7 δισεκατομμυρίων). Το ίδιο διάστημα, οι συνολικές τραπεζικές πιστώσεις περιορίστηκαν στα 4,7 δισεκ. δραχμές.

16 Η διατύπωση ανήκει στον ίδιο τον Σιδέρη· βλ. *Minutes of JCC*, op.cit. Βλ. και τα γραπτά υπομνήματα Βαρβαρέσου προς Σιδέρη, της 15.3 και 25.3.1945, στο ΙΑΤΕ-Α4Σ1Υ3Φ12/2 & 3.

17 Βλ. Hill προς Bridges (Cabinet Offices), 22.4.1945, στο T236-1044.

18 Βλ. τηλ/μα 84Remac, Hill προς Waley (Treasury), 12.4.1945, στο T236-1044.

19 Για τις σχετικές διατυπώσεις εκ μέρους στελεχών της κυβέρνησης, βλ. *Minutes of JCC*, 3rd Meeting, 8.2.1945, στο UNA S-1360-0000-0012: "Note by Sir David Waley on meeting with Sideris", 12.2.1945, στο FO371-48328· τηλ/μα 28Remac, Waley προς Treasury, 13.2.1945, στο FO371-48327. Για αντίστοιχες τοποθετήσεις εκ μέρους τραπεζικών κύκλων, βλ. Πεσμαζόγλου (ΕΤΕ) προς Hill, 24.5.1945, στο ΙΑΕΤΕ-Α1Σ32Υ1Φ30 και Διομήδη (1947β: 300). Ο Βαρβαρέσος περιγράφει λεπτομερώς την «κρατούσα νοοτροπία εις τους πολιτικούς και οικονομικούς κύκλους» στο: *Η δράσις μου εις την Διοίκειν της Τραπεζης της Ελλάδος*, Αύγουστος 1953, σελ. 27, στο ΙΑΤΕ-Α4Σ2Υ2Φ2/22, καθώς και στην απάντησή του στον Διομήδη (Βαρβαρέσος, 1947β).

Ο Βαρβαρέσος απέρριπτε τη θεωρία των «ρευστών κεφαλαίων» και θεωρούσε τα αιτήματα για πιστώσεις αβέλετα. Πρώτον, γιατί οι σύμμαχοι ήταν απίθανο να συναινέσουν σε αυτά. Οι μιν ΗΠΑ είχαν ξεκαθαρίσει ότι δεν είχαν σκοπό να χρηματοδοτήσουν τις *εσωτερικές* δαπάνες καμίας χώρας, παρά μόνο τις εισαγωγές εφοδίων. Τις περισσότερες από αυτές τις διαχειρίζονταν τα Combined Boards και η UNRRA. Για τον Βαρβαρέσο, συνεπώς, οι όποιες διπλωματικές προσπάθειες έπρεπε να κατευθυνθούν προς τη διασφάλιση και επαύξηση του ελληνικού μεριδίου στις συμμαχικές μεταφορές και προμήθειες (Βαρβαρέσος, 1947β: 345). Όσο για τη Βρετανία, η άλλοτε κραταιά αυτοκρατορία αντιμετώπιζε τα δικά της προβλήματα και αναζητούσε εναγωνίως ένα αμερικανικό δάνειο. Στην Ελλάδα, συμμετείχε ήδη στο κόστος των εφοδίων, ενώ ο προϋπολογισμός της επιβαρυνόταν από την παρουσία των βρετανικών στρατευμάτων και τις δαπάνες εξοπλισμού και συντήρησης του ελληνικού στρατού. Υπό αυτές τις συνθήκες, το Treasury δεν ήταν διατεθειμένο να χορηγήσει επιπλέον πιστώσεις, πόσο μάλλον εφόσον η χώρα ακόμη διέθετε ένα σημαντικό συναλλαγματικό «κομπόδεμα» από την εποχή του πολέμου.²⁰

Οι δυσοίωνες προβλέψεις επαληθεύτηκαν πλήρως: οι σύμμαχοι αρνήθηκαν να χορηγήσουν νέες πιστώσεις. Η κριτική του Βαρβαρέσου όμως προχωρούσε ένα βήμα παραπέρα: ακόμα και αν η χώρα εξασφάλιζε «ρευστά κεφάλαια» από το εξωτερικό, αυτά δεν θα προσέφεραν κάτι στην οικονομία. Ο βασικός λόγος ήταν ότι **σε εκείνη τη συγκυρία ήταν σχεδόν αδύνατο να μετατραπούν σε επιπλέον προϊόντα**. Το πρόβλημα των ελληνικών εισαγωγών δεν ήταν συναλλαγματικό, αλλά αντικειμενικό: αυτό που εμποδίζε την εισαγωγή εφοδίων το 1945 δεν ήταν η έλλειψη συναλλάγματος, αλλά οι διεθνείς ελλείψεις σε αγαθά και μεταφορικά μέσα. Έτσι, η έκδοση δραχμών με «κάλυμμα» ξένες πιστώσεις θα ήταν εξίσου πληθωριστική με την εκτύπωση «ακάλυπτων» τραπεζογραμματίων. Πόσο μάλλον αν οι πιστώσεις ήταν σε βρετανικές λίρες, δηλαδή σε ένα νόμισμα που δεν ήταν μετατρέψιμο σε χρυσό και άρα γινόταν δεκτό μόνο στη ζώνη της στερλίνας, όπου τα διαθέσιμα αγαθά ήταν περιορισμένα και αυστηρά ελεγχόμενα.

Τα επιχειρήματα Βαρβαρέσου δεν κέρδισαν πολλούς οπαδούς στο κυβερνητικό στρατόπεδο. Όπως θα εξηγήσει ο ίδιος λίγα χρόνια αργότερα στον Αμερικανό Υπουργό Εξωτερικών, Dean Acheson, τον καιρό εκείνο:

*«Οι αφελείς θεωρούσαν πως το γεγονός και μόνο ότι οι νέες εκδόσεις δραχμών θα καλύπτονταν από ξένο συνάλλαγμα ήταν αρκετό για να αποκαταστήσει την εμπιστοσύνη στο νόμισμα. Οι πιο πονηρεμένοι αντιλαμβάνονταν πως όσο η προσφορά χρήματος διογκωνόταν χωρίς αντίστοιχη αύξηση των αγαθών σωρευόταν πλεονάζουσα αγοραστική δύναμη που θα έπρεπε κάπως να εξουδετερωθεί. Ισχυρίζονταν, ωστόσο, ότι η επιπλέον βοήθεια υπό τη μορφή συναλλαγματικών πιστώσεων θα επέτρεπε την αύξηση των εισαγωγών και άρα της προσφοράς αγαθών στην αγορά. Όταν τους επισήμαινε κάποιος τις διεθνείς ελλείψεις αγαθών και το γεγονός ότι ακόμα και η UNRRA δυσκολευόταν να εξασφαλίσει εισαγωγές για τη χώρα, το διέψευδαν κατηγορηματικά και επικαλούνταν τους ισχυρισμούς εμπόρων, ότι ξένοι εξαγωγείς ήταν πρόθυμοι να μας πουλήσουν προϊόντα. Όταν κάποιος αντέτεινε ότι αυτά ήταν κυρίως καταναλωτικά αγαθά ή ακόμα και είδη πολυτελείας που θα αγοράζονταν από αυτούς που διέθεταν τη μεγαλύτερη αγοραστική δύναμη, ενώ μια κατεστραμμένη χώρα όπως η Ελλάδα έπρεπε να χρησιμοποιήσει την ξένη βοήθεια για την ανασυγκρότηση ή την περίθαλψη του φτωχού πληθυσμού της, απαντούσαν ότι αυτά ήταν κακοήθεις σοσιαλιστικές δοξασίες και ότι οι έμποροι μπορούσαν να εξασφαλίσουν τα απαραίτητα αγαθά και ήταν σε καλύτερη θέση να γνωρίζουν τις πραγματικές ανάγκες της χώρας απ' ό,τι οι γραφειοκράτες. Τέλος, διατείνονταν πως, ακόμα και αν οι πιστώσεις που δίνονταν στην Ελλάδα δεν μπορούσαν να μετατραπούν άμεσα σε εισαγωγές, η νομισματική σταθερότητα μπορούσε να εξασφαλιστεί, αν η δραχμή γινόταν ελεύθερα μετατρέψιμη σε συνάλλαγμα και το κοινό μπορούσε να αγοράσει απεριόριστες ποσότητες συναλλάγματος ή χρυσού. Αν κάποιος τους έλεγε ότι αυτό ισοδυναμούσε με εξαγωγή κεφαλαίου και σήμαινε ότι η ξένη βοήθεια θα κατέληγε να χρησιμοποιείται για την εξασφάλιση συναλλάγματος για ιδιώτες, η απάντηση ήταν ότι μόνο έτσι μπορούσε να λειτουργήσει μια οικονομία βασισμένη στην ιδιωτική επιχειρηματικότητα και ότι το κόστος θα έπεφτε στους ώμους των μεγάλων συμμάχων, για τους οποίους τα ποσά ήταν σε κάθε περίπτωση αμελητέα. Αξίζει δε να αναφερθεί πως οποιαδήποτε υπόνοια πως η ίδια η στερλίνα δεν ήταν μετατρέψιμο νόμισμα – και άρα δεν μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως σταθεροποιητικό νόμισμα – φάνταζε εξωπραγματική και αποκρηυσόταν ως κακοήθης αίρεση».*²¹

20 Για το αγγλοαμερικανικό δάνειο και την οικονομική συγκυρία, βλ. Skidelsky (2003: 779-830). Για τη στάση του Treasury έναντι των ελληνικών αιτημάτων για επιπλέον πιστώσεις, βλ. την επιστολή του Υπουργού Οικονομικών John Anderson προς τον Υπουργό Εξωτερικών Anthony Eden της 29.1.1945, στο FO371-48327.

21 Varvaressos, K., "Memorandum on the Greek economic situation", Washington, DC, 2.8.1946, σελ. 77-79, στο IATE-A4S1Y5F17/1.

Το σκεπτικό ήταν απόλυτα ορθό. Η ειρωνεία ήταν ότι το ίδιο ακριβώς επιχείρημα είχε επικαλεστεί το βρετανικό Treasury στη διάρκεια του ελληνοϊταλικού πολέμου, όταν επιχειρούσε να περιορίσει το ύψος των πιστώσεων προς την Ελλάδα. Τότε είχε συναντήσει την οργισμένη αντίδραση του Βαρβαρέσου, που τόνιζε την **ψυχολογική** σημασία ενός συναλλαγματικού καλύμματος, ακόμα και αν αυτό δεν μπορούσε να μετατραπεί άμεσα σε εισαγωγές (βλ. κεφάλαιο 5). Τέσσερα χρόνια αργότερα, ο ίδιος μιλούσε περιφρονητικά για όσους διεκδικούσαν ανάλογες πιστώσεις, παρότι αρκετοί από αυτούς επικαλούνταν ψυχολογικούς παράγοντες.²²

Τι είχε αλλάξει; Στις αρχές του 1945, ο Βαρβαρέσος εστίαζε την κριτική του στις τεχνικές αδυναμίες των κυβερνητικών προτάσεων, επισημαίνοντας τις χαμηλές πιθανότητες ικανοποίησης των ελληνικών αιτημάτων και τη ματαιότητα της εξασφάλισης επιπλέον πιστώσεων. **Ο ίδιος όμως απέδιδε στη θεωρία των «ρευστών κεφαλαίων» σαφείς πολιτικές προεκτάσεις**· όπως θα εξηγούσε δύο χρόνια αργότερα:

«Εχρειαζόμεθα αυτές τις πιστώσεις διά τρεις κυρίως λόγους. Πρώτον, διά να δημιουργήσωμεν την ψευδαίσθησιν της ανέσεως διά να δυνάμεθα να συνεχίσωμεν την πολιτική των ευκόλων δαπανών χωρίς την μέριμναν της καλύψεώς των. Δεύτερον, διά να απαλλαγώμεν της οκληράς ανάγκης να λάβωμεν εν τω εσωτερικώ τα ριζικά εκείνα μέτρα τα οποία ελήφθησαν εις πάσας ανεξαιρέτως τις χώρας διά την επιβολήν του κράτους του νόμου και της ηθικής τάξεως και εις τις οικονομικάς σχέσεις. Και τρίτον και κύριον διά να μη έχωμεν να δώσωμεν λόγον πώς χρησιμοποιήθησαν αύται και τίνος ανάγκας εκάλυψαν, αλλά διά να δυνάμεθα να διαθέτωμεν ταύτας προς κάλυψιν της ζητήσεως της “αγοράς”, δηλαδή της ζητήσεως των ολίγων και ταυτοχρόνως να εφαρμόσωμεν ευχερέστερον και με αφθονώτερα μέσα την περίφημον convertibility [μετατρεψιμότητα] [...], δηλαδή την διοχέτευσιν του συναλλάγματος εις την κερδοσκοπίαν».²³

Για τον Βαρβαρέσο λοιπόν, η θεωρία των «ρευστών κεφαλαίων» μετέθετε την ευθύνη της ανασυγκρότησης από την ελληνική πολιτική ηγεσία στους ξένους

συμμάχους. Κάτι τέτοιο ήταν απευκαίριο, γιατί κατέληγε να εξαρτά «την ζωήν και την ευημερίαν του λαού» από την ελπίδα ότι οι σύμμαχοι θα αναγνώριζαν τα ελληνικά αιτήματα και θα ήταν σε θέση να τα ικανοποιήσουν.²⁴ Αυτό όμως που καθιστούσε την κυρίαρχη νοοτροπία αποκρουστική ήταν η πολιτική της μεροληψίας: πίσω από το αίτημα των επιπλέον πιστώσεων, ο Βαρβαρέσος έβλεπε την ασυδοσία και αναλγησία της οικονομικής ελίτ και την απροθυμία της πολιτικής ηγεσίας να της επιβληθεί. Αποκορύφωμα αυτής της έλλειψης «ηθικής τάξεως» στις οικονομικές σχέσεις ήταν οι πιέσεις προς την Τράπεζα της Ελλάδος να αποκαταστήσει τη μετατρεψιμότητα της δραχμής, δηλαδή να ξαναρχίσει τις πωλήσεις συναλλάγματος και χρυσού. Με το πρόσχημα της σταθεροποίησης, πλούσιοι και κερδοσκοποί θα αποκτούσαν τη δυνατότητα να φυγαδεύσουν τα κεφάλαιά τους, εξαντλώντας το πολύτιμο συναλλαγματικό «κομπόδεμα» με το οποίο η χώρα θα μπορούσε να ανακουφίσει τα χαμηλά στρώματα ή να χρηματοδοτήσει την ανασυγκρότηση.

Το ζήτημα δεν ήταν μόνο ηθικό, αλλά βαθιά πολιτικό. Όπως εξηγούσε στο ίδιο κείμενο: «η ανοχή ήτις επεδείχθη προς την τάξιν των εκμεταλλευτών ενίσχυσε τον κομμουνισμόν αντί να τον εξουδετερώσῃ, διότι ενίσχυσε την εξαθλίωσιν των μαζών» (Βαρβαρέσος, 1947β: 338). Για τον Βαρβαρέσο, οι ρίζες του ελληνικού πολιτικού προβλήματος βρίσκονταν στις βαθιές οικονομικές ανισότητες που αναπαρήγαγε το οικονομικό κατεστημένο· έναντι αυτού του κατεστημένου όφειλε να ορθώσει το ανάστημά του το κράτος, ασκώντας προοδευτική κοινωνική πολιτική προς ανακούφιση των μαζών και εναρμόνιση των ιδιωτικών συμφερόντων με τους σκοπούς της κοινωνίας. Η άποψη αυτή θα αποτελούσε τον βασικότερο άξονα των μεταπολεμικών πολιτικών του παρεμβάσεων.

Μια επεισοδιακή δεξίωση

Ο Βαρβαρέσος δεν ήταν ο μόνος που ένιωθε απογοητευμένος από την οικονομική πολιτική της κυβέρνησης. Επισκεπτόμενος την Αθήνα στα τέλη Ιανουαρίου, ο Βρετανός υπουργός Harold Macmillan διαπίστωνε ότι παρά τη σχετική σταθεροποίηση του πολιτικού σκηνικού, η κατάσταση στην οικονομία παρέμενε κρίσιμη, ενώ ο Έλληνας Υπουργός Οικονομικών δυσκολευόταν να συνηθίσει «τον νέο κόσμο στον οποίο ζούμε, όπου το χρήμα δεν έχει απαραίτητως τη δύναμη να μεταφέρει προϊόντα και υπηρεσίες από τη μία χώρα στην άλλη».²⁵ Αντιμέτωπος με τον κίνδυνο

22 Βλ. τα συναφή επιχειρήματα του νέου Υπουργού Οικονομικών, Α. Μυλωνά, όπως μεταφέρονται στο τηλ/μα 73Remac, Hill προς Waley, 4.4.1945, στο T236-1044.

23 Βαρβαρέσος (1947β: 348)· η χρήση μεταγενέστερων κειμένων για την ανάδειξη των απόψεων του συντάκτη σε μια δεδομένη χρονική συγκυρία δημιουργεί πάντα τον κίνδυνο ιστορικού αναχρονισμού. Στο κεφάλαιο αυτό χρησιμοποιούνται συχνά κείμενα της περιόδου 1946-47· γραμμένα στο εξωτερικό, μετά την παραίτησή του από την κυβέρνηση και την Τράπεζα της Ελλάδος, επιτρέπουν στον Βαρβαρέσο να αρθρώσει έναν λόγο πολύ πιο άμεσο και συχνά πολιτικό. Αυτές είναι οι ιδιότητες που εκμεταλλευόμαστε, παραθέτοντας τα χωρία αυτά, αντί για την πληθώρα των έμμεσων αναφορών που φανερώνουν τις ίδιες περίπου απόψεις, διατυπωμένες με την προσοχή που επέβαλλε στον Βαρβαρέσο η ιδιότητά του το 1945.

24 Βαρβαρέσος, Κ., *Η δράσις μου εις την Διοίκειν...*, op.cit.

25 Τηλ/μα 333, Macmillan προς Eden και Anderson, 27.1.1945, στο FO371-48327. Αφορμή για το σχόλιο του Macmillan ήταν το αίτημα του Σιδέρη να χορηγηθεί δάνειο στη χώρα (σε ρευστά κεφάλαια) για να καλυφθεί η μισθοδοσία του ελληνικού στρατού.

ενός νέου οικονομικού εκτροχιασμού, ο Macmillan ζήτησε από τον Waley να επισκεφθεί την Αθήνα για δεύτερη φορά μέσα σε λίγους μήνες, διευκρινίζοντας πως οι συνθήκες διαβίωσης στην πρεσβεία είχαν βελτιωθεί αρκετά από την προηγούμενή του επίσκεψη.²⁶

Ο Waley έφθασε στις αρχές Φεβρουαρίου. Η εικόνα που αντίκρισε ήταν αποκαρδιωτική. Οι προβλέψεις για τις στρατιωτικές δαπάνες «*δεν φανέρωναν μόνο απροθυμία εξοικονόμησης πόρων, αλλά προσέβαλλαν την κοινή λογική*». Ο Σιδέρης επαναλάμβανε μονότονα τα αιτήματα για επιπλέον βοήθεια και ρευστά κεφάλαια. Οι Βρετανοί από την πλευρά τους απέρριπταν κάθε ενδεχόμενο παροχής νέων πιστώσεων, αμφισβητώντας τη χρησιμότητά τους. Σύμφωνα με τον Waley, η σωστή πολιτική περιλάμβανε τη «*σταθεροποίηση των μισθών, την απομάκρυνση των υπεράριθμων δημοσίων υπαλλήλων, τη μείωση των αποδοχών στο στρατό, την αύξηση των εσόδων και τη μεταρρύθμιση της δημόσιας διοίκησης*».²⁷

Ο μόνος που φαινόταν να μιλάει την ίδια γλώσσα με τους ξένους συμβούλους ήταν ο Βαρβαρέσος. Όπως μετέφερε ο Leeper στο Foreign Office, ο Διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος τους «*είχε εντυπωσιάσει όλους με την ενέργεια και τη σύνεση που επιδείκνυε σε οικονομικά και χρηματοδοτικά ζητήματα*» για τους Macmillan και Waley ήταν ο μόνος που μπορούσε να σταθεροποιήσει την οικονομία. Έτσι, τον Φεβρουάριο του 1945, η βρετανική διπλωματία άρχισε να εξετάζει το ενδεχόμενο αξιοποίησης του Βαρβαρέσου στο οικονομικό επιτελείο. Το όνομά του μάλιστα θα προταθεί ακόμα και για την πρωθυπουργία της χώρας, για να απορριφθεί λίγο αργότερα από τον Churchill, που θεωρούσε ότι η παρατεταμένη απουσία του στο εξωτερικό τον καθιστούσε ακατάλληλο να διαδεχθεί τον Πλαστήρα. Η λύση που προκρίθηκε ήταν η ανάληψη από τον Βαρβαρέσο της Αντιπροεδρίας της κυβέρνησης, μαζί με την ευθύνη για τη χάραξη της οικονομικής πολιτικής.²⁸ Θα χρειαζόντουσαν όμως αρκετοί μήνες – και ένας νέος πρωθυπουργός – μέχρι να ευοδωθούν τα βρετανικά σχέδια και να γίνει δεκτή η είσοδος του Βαρβαρέσου στην κυβέρνηση.

Το πρώτο εμπόδιο που έπρεπε να καμφθεί ήταν οι αντιρρήσεις του ίδιου του Αντιστασιακού. Ο Δαμασκηνός μπορεί να τον εκτιμούσε, θεωρούσε ωστόσο την

ανάθεση της Αντιπροεδρίας στον Βαρβαρέσο «*πολιτικά δύσκολη*».²⁹ Στελέχη της κυβέρνησης Πλαστήρα έβλεπαν την ενδυνάμωσή του με κακό μάτι, πόσο μάλλον στον βαθμό που ήταν αντίθετη στις δικές τους πολιτικές φιλοδοξίες. Θέλοντας να προλάβει τις εξελίξεις, ο Σιδέρης πρότεινε στον Βαρβαρέσο να επωμιστεί το χαρτοφυλάκιο των οικονομικών, ενώ ο ίδιος θα αναλάμβανε την Αντιπροεδρία· οι προτάσεις του έπεσαν στο κενό.³⁰

Το βράδυ της 15ης Φεβρουαρίου, ο Δαμασκηνός δεξιώθηκε την πολιτική ηγεσία και τους ξένους αξιωματούχους στο σπίτι του. Μετά το δείπνο, οι δύο Βρετανοί υπουργοί, Eden και Macmillan, συνοδευόμενοι από τον πρέσβη και τους συμβούλους τους, αποσύρθηκαν σε ένα δωμάτιο με τον Πλαστήρα, τον Σιδέρη και τον Υπουργό Εξωτερικών, Ιωάννη Σοφιανόπουλο, για να συζητήσουν τις οικονομικές εξελίξεις. Ο Σιδέρης αγόρευσε εκ νέου υπέρ της αύξησης της βοήθειας, ενώ οι Βρετανοί επανέλαβαν πως η ελληνική κυβέρνηση όφειλε να αναλάβει τις ευθύνες της και να αντιμετωπίσει τα εσωτερικά προβλήματα με αποφασιστικότητα, αντί να αναζητεί όλες τις λύσεις στο εξωτερικό. Η συνάντηση κρατούσε ήδη πάνω από μία ώρα, χωρίς να οδηγεί πουθενά· στη διάρκεια μιας μακροσκελούς παρένθεσης για τον αριθμό των φορτηγών που κυκλοφορούσαν στη χώρα, ο Eden έχασε την υπομονή του: διακόποντας τον Σιδέρη, εξήγησε πως η συζήτηση δεν είχε νόημα εφόσον ο Έλληνας υπουργός δεν έπαιρνε από λόγια. Το κλίμα στο δωμάτιο βάρυνε απότομα. Ο Eden έφυγε εκνευρισμένος για να πάει να βρει τον Δαμασκηνό και να του μεταφέρει τι είχε συμβεί· «*ο Μακαριότατος γέλασε και άφησε να εννοηθεί ότι συμφωνούσε πως το σωστό θα ήταν να προετοιμαστεί ο διορισμός του Βαρβαρέσου. Μένει να δούμε πώς και πότε θα πετύχει τον διορισμό αυτό*», σημείωνε ο Waley στον απολογισμό του.³¹

Β. Προετοιμάζοντας το έδαφος

Έχοντας πλέον εναποθέσει το μεγαλύτερο μέρος των ελπίδων τους στον Βαρβαρέσο, οι Βρετανοί έσπευσαν να συμβάλουν στη διεύρυνση των εξουσιών του, έστω και υπό τις υφιστάμενες συνθήκες. Αυτό δεν ήταν δύσκολο. Η εμπειρία του Βαρβαρέσου ήταν αδιαμφισβήτητη και η επιστροφή του στην Τράπεζα είχε ήδη σημάνει την ανάληψη μιας σειράς νέων ευθυνών και καθηκόντων.

²⁶ Τηλ/μα 332, Macmillan προς Eden και Anderson, 27.1.1945, στο FO371-48327.

²⁷ Τηλ/μα 22Remac, Hugh-Jones προς Treasury, 29.1.1945· τηλ/μα 28Remac, Waley προς Treasury, 13.2.1945, αμφότερα στο FO371-48327· υπόμνημα Waley, "The financial situation in Greece", 10.2.1945, στο OV80-23/51.

²⁸ Τηλ/μα 538, Leeper προς Foreign Office, 15.2.1945, στο FO371-48327· Waley, "Notes on a Mediterranean Journey", 20.2.1945, στο OV80-24/51-2A και Churchill προς Macmillan, 7.3.1941, στο FO954-11.

²⁹ Βλ. τηλ/μα 538, Leeper προς Foreign Office, 15.2.1945, στο FO371-48327.

³⁰ Βλ. τηλ/μα 58Remac, Hill προς Waley (Treasury), 27.3.1945, στο FO371-48328.

³¹ Η αφήγηση περιέχεται σε σημείωμα του Waley, της 20.2.1945, στο OV80-24/51-2A.

Η μετάβαση από την ML στην UNRRA

Ένας τομέας όπου η εμπλοκή του Βαρβαρέσου υπήρξε άμεση και σημαντική ήταν η προετοιμασία της μετάβασης από τη στρατιωτική στην πολιτική διοίκηση, που συνοδευόταν από την επίσημη έναρξη των δραστηριοτήτων της UNRRA στην Ελλάδα.³² Όπως είχε αποφασιστεί, την 1η Απριλίου 1945 η ευθύνη για την εισαγωγή και τη διαχείριση των εφοδίων στην Ελλάδα θα περνούσε από την ML στο ελληνικό Δημόσιο και την UNRRA. Στριζόμενος στη μακρά εμπειρία του Λονδίνου, ο Βαρβαρέσος αναμείχθηκε εξ αρχής στην προετοιμασία αυτής της μεταβολής. Λίγες μόλις ημέρες μετά την άφιξή του στην Αθήνα, ανέλαβε την αναθεώρηση των εισαγωγών του πρώτου τριμήνου και τον συντονισμό των υπουργείων με την UNRRA. Στην πορεία των επόμενων εβδομάδων μετατράπηκε στον κατεξοχήν σύνδεσμο της κυβέρνησης με την αποστολή, παρεμβαίνοντας στον προγραμματισμό των εισαγωγών, τη στελέχωση των επιμέρους επιτροπών, τη διαπραγμάτευση συμβατικών ζητημάτων, αλλά και τη διαμόρφωση του μηχανισμού διαχείρισης των εφοδίων.³³

Το τελευταίο σημείο ήταν αρκετά σημαντικό. Η λήξη της στρατιωτικής περιόδου συνοδεύθηκε από μια ριζική οργανωτική τομή: για πρώτη φορά από την Απελευθέρωση, η ελληνική διοίκηση κλήθηκε να επωμιστεί το κύριο βάρος της διαχείρισης των εφοδίων της ξένης βοήθειας. Βάσει της διμερούς συμφωνίας που υπέγραψε η Οργάνωση με κάθε χώρα, η ευθύνη της UNRRA σταματούσε στα λιμάνια εκφόρτωσης: στην υπόλοιπη εφοδιαστική αλυσίδα, η Οργάνωση διατηρούσε συμβουλευτικό και εποπτικό ρόλο, ελέγχοντας κυρίως τυχόν κρούσματα κακοδιαχείρισης ή διακρίσεων.³⁴ Έτσι, με την αποχώρηση της ML και του σουηδικού Ερυθρού Σταυρού, το Δημόσιο κλήθηκε να αναλάβει τη μεταφορά, αποθήκευση και διανομή της βοήθειας σε όλη τη χώρα. Η οργανωτική πρόκληση ήταν μεγάλη, πόσο μάλλον υπό τις επικρατούσες συνθήκες.

Ο Βαρβαρέσος συμμετείχε εξ αρχής σε αυτές τις συζητήσεις και επηρέασε τη διαμόρφωση του τελικού οργανωτικού σχήματος. Αμφισβητώντας τη δυνατότητα των εμπορικών επιχειρήσεων να εξασφαλίσουν τη δίκαιη διανομή των εφοδίων, ο Διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος προτιμούσε η διαχείριση να μείνει σε κρατικά χέρια.³⁵ Συγκεκριμένα, ο Βαρβαρέσος συνιστούσε τη διατήρηση του υφιστάμενου μηχανισμού του Ερυθρού Σταυρού στα αστικά κέντρα, ενώ στην επαρχία πρότεινε την αξιοποίηση της Αγροτικής Τράπεζας, με την οποία προχώρησε και στις σχετικές συνεννοήσεις. Παρά τις αντιδράσεις των εμπορικών κύκλων, η πρόταση Βαρβαρέσου έγινε δεκτή και αποτέλεσε τη βάση του μηχανισμού διαχείρισης των εφοδίων για την επόμενη διετία.³⁶ Το σχετικό νομοθετικό πλαίσιο, που περιλάμβανε την ενίσχυση του ρόλου του Υπουργείου Εφοδιασμού και τη δημιουργία της Κεντρικής Υπηρεσίας Εφοδίων Εξωτερικού (ΕΦ-ΕΞ), όπως και μιας σειράς άλλων Οργάνων και Υπηρεσιών, γράφτηκε από τον ίδιο τον Βαρβαρέσο και υιοθετήθηκε από την κυβέρνηση και την UNRRA με μικρές τροποποιήσεις.³⁷

Η πραγματικότητα αποδείχθηκε λιγότερο τακτοποιημένη απ' ό,τι προέβλεπε η νομοθεσία. Τους πρώτους μήνες της λειτουργίας τους, τόσο οι υπηρεσίες της αποστολής, όσο και η ελληνική διοίκηση – με αδύναμο κρίκο το Υπουργείο Εφοδιασμού και την ΕΦ-ΕΞ – παρουσίασαν σοβαρές δυσλειτουργίες. Κάποιες από αυτές ήταν οι «παιδικές ασθένειες» ενός νεοπαγούς μηχανισμού: άλλες οφείλονταν στις συνθήκες που επικρατούσαν στην ύπαιθρο και την εξάρθρωση του κρατικού μηχανισμού. Σε αρκετές περιπτώσεις, οι υπηρεσίες βρέθηκαν στριμωγμένες ανάμεσα στις διαδικασίες που απαιτούσε η εφαρμογή των αρχών της UNRRA και στην ανάγκη ταχείας διανομής των ειδών στον πληθυσμό. Η περίπτωση των ρούχων ήταν χαρακτηριστική, μιας και αφορούσε ένα είδος που δεν περιλαμβανόταν στις διανομές του Ερυθρού Σταυρού, με αποτέλεσμα να μην υπάρχει το αντίστοιχο οργανωτικό υπόβαθρο: οι σχετικές συζητήσεις ξεκίνησαν στις αρχές του 1945 και οδήγησαν στην

35 Υπενθυμίζεται ότι, βάσει των καταστατικών αρχών της UNRRA, τα αγαθά έπρεπε να διανεμηθούν ανάλογα με τις ανάγκες του πληθυσμού και χωρίς καμία πολιτική, φυλετική ή άλλη προκατάληψη: ο Βαρβαρέσος θεωρούσε τον ιδιωτικό τομέα αποτελεσματικό στη διανομή των αγαθών με βάση την αγοραστική δύναμη των καταναλωτών, όχι όμως στη διαχείριση της διανομής εφοδίων με δελτίο.

36 Βλ. Patterson (1948: 133-135): *Minutes of JCC*, 4th Meeting, 17.2.1945, στο IATE-A4S1Y3F13/23.

37 Α.Ν. 181 «περί της οργάνωσης της διοίκησης και διαχείρισης των εφοδίων εκ του Εξωτερικού», ΦΕΚ Α 35, 12.3.1945. Επικαλούμενη τον συμβουλευτικό της ρόλο, η UNRRA ζήτησε να τροποποιηθούν οι διατάξεις του νόμου που προέβλεπαν τη συμμετοχή εκπροσώπων της σε επιτροπές με εκτελεστική αρμοδιότητα. Στο περιθώριο των σχετικών διαπραγματεύσεων με την κυβέρνηση, ο Μαντζαβίνος εκμυστηρεύθηκε στους ξένους συνομιλητές του ότι ο Α.Ν. 181 είχε γραφεί εξ ολοκλήρου από τον Βαρβαρέσο. Βλ. Evert Berger, *Notes on a meeting which Col. Rhys-Roberts and myself had with the Minister of Finance (Mantzavinos)*, 12.4.1945, στο UNA S-1360-0000-0012: Maben προς Voulgaris, 14.4.1945, στο UNA S-1360-0000-0054. Τελικά ο Α.Ν. 181 αντικαταστάθηκε από τον Α.Ν. 312 «περί διοίκησης και διαχείρισης των εκ του Εξωτερικού εφοδίων», ΦΕΚ Α 108, 5.5.1945, χωρίς άλλες ουσιαστικές τροποποιήσεις (αν και περιόριζε τη συμμετοχή της διοίκησης της Αγροτικής Τράπεζας στα διαχειριστικά όργανα της βοήθειας).

32 Στελέχη της UNRRA βρίσκονταν στη χώρα ήδη από τα τέλη Σεπτεμβρίου του 1944, ενώ η οργάνωση είχε αναπτύξει στενή συνεργασία με την ML: το ξέσπασμα των Δεκεμβριανών εμπόδισε ωστόσο τη συγχώνευση των δύο οργανισμών, προκαλώντας τριβές στο εσωτερικό της οργάνωσης: για την ιστορία της UNRRA στην Ελλάδα, βλ. Woodbridge (1950) και Tsilaga (2006).

33 Τα πρακτικά της πρώτης συνάντησης της UNRRA με τον Βαρβαρέσο και το επιτελείο της νέας κυβέρνησης στο *Minutes of ad hoc meeting*, op.cit.: για τις επαφές αναφορικά με το πρόγραμμα εισαγωγών, βλ. Maben (UNRRA) προς Varvaressos, 23.2.1945, στο UNA S-1360-0000-0054: για τη σταδιακή διεύρυνση των αρμοδιοτήτων του Βαρβαρέσου, βλ. *Minutes of JCC*, 5th Meeting, 22.2.1945, στο IATE-A4S1Y3F13/25.

34 Στην πράξη, η κατάσταση στην Ελλάδα – και ιδιαίτερα στην επαρχία – ανάγκασε πολλές φορές το προσωπικό και τις υπηρεσίες της UNRRA να εμπλακούν άμεσα στη διανομή των προμηθειών. Βλ. *Report to the Director General from the Chief of Mission on the UNRRA Mission to Greece, November 1944 - June 1945*, 1.8.1945, στο UNA S-1021-0037-10.

ανάπτυξη ενός ολόκληρου μηχανισμού απογραφής των εργαζομένων, χορήγησης των δελτίων και διανομής μέσω ειδικά διαμορφωμένων χώρων των μεγάλων εμπορικών καταστημάτων.³⁸

Οι παρατηρήσεις αυτές έχουν τη σημασία τους. Πολλοί από τους μετέπειτα επικριτές της πολιτικής Βαρβαρέσου συνέδεαν τις εκτεταμένες θεσμικές παρεμβάσεις του με διάφορες καθυστερήσεις και αστοχίες που παρατηρήθηκαν στον μηχανισμό διανομής των εφοδίων. Αυτό που λησμονείται είναι ότι πολλές – όχι όλες – από αυτές τις οργανωτικές μεταβολές δεν οφείλονταν στον πατερναλισμό ή σε κάποια παρεμβατική εμμονή του Βαρβαρέσου, αλλά αποτελούσαν αναπόφευκτη συνέπεια της μετάβασης από την ML στην UNRRA.³⁹ Η εφαρμογή του σταθεροποιητικού προγράμματος Βαρβαρέσου συνέπεσε λίγο-πολύ με την ανάπτυξη των δραστηριοτήτων της UNRRA και της ΕΦ-ΕΞ, με αποτέλεσμα ο ίδιος να χρεωθεί μέρος των προβλημάτων που προέκυψαν από αυτή τη διαδικασία.

Νέες αρμοδιότητες και παηιοί συνεργάτες

Το πιο άμεσο αποτέλεσμα της επεισοδιακής δεξίωσης στο σπίτι του Δαρμασκηνού ήταν η ενίσχυση των αρμοδιοτήτων του Βαρβαρέσου στα πλαίσια της Μεικτής Επιτροπής Συντονισμού (Joint Coordinating Committee ή JCC). Αν και ο ρόλος της ήταν συμβουλευτικός, η Επιτροπή περιλάμβανε τους οικονομικούς συμβούλους των συμμάχων, με αποτέλεσμα να ασκεί σημαντική επιρροή. Δύο μέρες μετά την αντιπαράθεση του Έντεν με τον Σιδέρν, η JCC αποφάσισε τη δημιουργία μιας νέας υποεπιτροπής με διευρυμένες αρμοδιότητες. Η προεδρία του νέου οργάνου ανατέθηκε επίτηδες στον Βαρβαρέσο.⁴⁰

38 Για τα γενικότερα προβλήματα της UNRRA στο ζήτημα των διανομών, βλ. Tsilaga (2006: 120ff και 2008). Αρκετά από αυτά περιγράφονται επίσης – με κάπως συγκαλυμμένο τρόπο – στην έκθεση του αρχηγού της αποστολής, Buell Maben, της 1.8.1945 (UNA S-1021-0037-10). Πολύ αποκαλυπτικότερος – ειδικά ως προς τις αστοχίες της ίδιας της UNRRA – ήταν ο Βρετανός οικονομικός σύμβουλος Lingeman, στο *Report on Economic Conditions in Greece*, 31.5.1945, στο FO371-48333. Για το ζήτημα της διανομής ρούχων ειδικότερα, βλ. *Minutes of JCC*, 4th Meeting, op.cit.

39 Σε αυτήν προστέθηκε και η κυβερνητική μεταβολή που ακολούθησε την πτώση του Πλαστήρα: η έλευση της υπηρεσιακής κυβέρνησης Βούλγαρη σήμανε την αντικατάσταση μεγάλου μέρους του πολιτικού προσωπικού, τόσο στην πρωτεύουσα όσο και σε νομαρχιακό επίπεδο. Βλ. *Report to the Director General from the Chief of Mission on the UNRRA...*, op.cit.

40 Η απόφαση ούστας της επιτροπής στο *Minutes of JCC*, 4th Meeting, op.cit.: μετά την κατάργησή της, το καλοκαίρι του ίδιου έτους, ο Βρετανός οικονομικός σύμβουλος θα εξηγήσει πως αυτή «είχε δημιουργηθεί μόνο για να δοθεί στον Βαρβαρέσο η προεδρία, μιας και οι προϊστάμενοι της βασικής επιτροπής πολιτικής, Σιδέρν, Μυλωνάς ή Μαντζαβίνος, ήταν όλοι αρκετά ανεπαρκείς με διαφορετικούς τρόπους ο καθένας» Hill προς Rowe-Dutton (Treasury), 14.6.1945, στο T236-1045.

Έτσι γεννήθηκε η Μεικτή Υποεπιτροπή Προσδιορισμού Τιμών (Joint Price-Fixing Sub-Committee ή JPFSC), που πίσω από το άχαρο όνομά της συγκέντρωνε όλο και περισσότερες αρμοδιότητες, φθάνοντας στο σημείο να υποβάλει προτάσεις για θέματα από την τιμολόγηση των εφοδίων έως τη μισθολογική πολιτική. Ο ρόλος της ήταν βέβαια συμβουλευτικός, εντούτοις προσέφερε το πλαίσιο μέσα στο οποίο ο Βαρβαρέσος ανέπτυξε και εξειδίκευσε μια σειρά από πτυχές της μετέπειτα πολιτικής του. Η προτίμηση στις μειώσεις τιμών έναντι των αυξήσεων στις αποδοχές, η αποδοκιμασία της σύνδεσης των μισθών με τα έτη προϋπηρεσίας, η επιθυμία επέκτασης του ελέγχου τιμών στα προϊόντα που παράγονταν εγχώρια και η συνακόλουθη ανάγκη υπολογισμού του κόστους παραγωγής είναι προτάσεις που διατυπώθηκαν για πρώτη φορά αναλυτικά στα πρακτικά και τις αποφάσεις της Υποεπιτροπής.⁴¹

Με αφορμή τις εργασίες της Υποεπιτροπής, ο Βαρβαρέσος ανέθεσε στο προσωπικό της Τράπεζας της Ελλάδος τη συγκέντρωση επιπλέον οικονομικών στοιχείων και τη μελέτη διαφόρων ζητημάτων που ξέφευγαν από τα στενά όρια των δραστηριοτήτων του κεντρικού τραπεζικού ιδρύματος.⁴² Η αξιοποίηση της Τράπεζας για την υποστήριξη των νέων δραστηριοτήτων του Διοικητή ήταν αναμενόμενη. Δεν επρόκειτο μόνο για έναν χώρο που του ήταν οικείος, αλλά και για έναν από τους καλύτερα στελεχωμένους οικονομικούς οργανισμούς της χώρας. Άλλωστε, μία από τις βασικές πρωτοβουλίες του Βαρβαρέσου μετά την επιστροφή του στη Διοίκηση ήταν η συστηματική προώθηση έμπιστων συνεργατών σε θέσεις ευθύνης. Έτσι, στα μέσα Μαρτίου του 1945, ο Κωνσταντίνος Γουλιμής εκλέχθηκε σύμβουλος, ενώ ο Στυλιανός Γρηγορίου ανέλαβε την κενή θέση Υποδιοικητή δίπλα στον Μαντζαβίνο. Λίγο αργότερα, ο Ιερώνυμος Πίντος διορίστηκε αναπληρωτής οικονομικός και εμπορικός σύμβουλος: οι υπηρεσίες του άλλωστε είχαν αρχίσει ήδη να αξιοποιούνται από τη Μεικτή Υποεπιτροπή, για λογαριασμό της οποίας έκανε τις πρώτες απόπειρες υπολογισμού του κόστους παραγωγής διαφόρων αγαθών.⁴³

Τέλος, οι παρεμβάσεις Βαρβαρέσου στην ιεραρχία δεν θα μπορούσαν να μην περιλάβουν τους συνεργάτες της εξορίας: οι τρεις υπάλληλοι που είχαν ακολουθήσει τη Διοίκηση στο εξωτερικό – Αριστείδης Λαζαρίδης, Μίνος Λεβής και Σωκράτης

41 Βλ. τηλ/μα 42Remac, Leeper προς Foreign Office, 25.2.1945, στο FO371-48328: *Summary Minutes of Joint Price Fixing Sub-Committee*, 13.3.1945, στο UNA S-1360-0000-0008: *Minutes of JCC*, 8th Meeting, 17.3.1945, στο IATE-A4S1Y3F13/37: *Summary Minutes of Joint Price Fixing Sub-Committee*, 20, 22, 28 και 30.03.1945, στο UNA S-1360-0000-0008.

42 Βλ. *Minutes of JCC*, 8th Meeting, op.cit.

43 Βλ. *Πρακτικά Γενικού Συμβουλίου* της 15ης Μαρτίου 1945, Βιβλίο 11, σελ. 302, της 22ας Μαρτίου 1945, Βιβλίο 12, σελ. 3 και της 31ης Μαρτίου 1945, Βιβλίο 12, σελ. 9-10, όλα στα IATE-A1S2Y1F11 και IATE-A1S2Y1F12. Για τον ρόλο του Πίντου στην JPFSC, βλ. *Summary Minutes of Joint Price Fixing Sub-Committee*, 13.3.1945, op.cit.

Κοσμίδης – έλαβαν προαγωγές, αναλαμβάνοντας διευθυντές και τμηματάρχες της Τράπεζας. Κατά την ίδια συνεδρίαση, το Γενικό Συμβούλιο δημιούργησε μια επιπλέον θέση λογιστή, στην οποία προσέλαβε τη Ρένα Ζαφειρίου.⁴⁴ Η πολυτιμότερη συνεργάτιδα του Βαρβαρέσου είχε μόλις επιστρέψει από το Λονδίνο, όπου είχε υποστηρίξει με επιτυχία τη διατριβή της. Έχοντας ουσιαστικά ανασυστήσει την ομάδα των συνεργατών του, ο Βαρβαρέσος ήταν έτοιμος να αναλάβει περισσότερες πρωτοβουλίες για τη σταθεροποίηση της οικονομίας.

Συζητώντας το σταθεροποιητικό πρόγραμμα

Την άνοιξη του 1945, ο Βαρβαρέσος είχε πλέον διαμορφώσει τις απόψεις του για τη νομισματική σταθεροποίηση και τον γενικότερο προσανατολισμό που όφειλε να ακολουθήσει η οικονομική πολιτική. Πολλές από αυτές συμπυκνώνονταν σε ένα εκτενές υπόμνημα, με τίτλο «Το ελληνικόν νομισματικόν πρόβλημα και η σημασία αυτού διά την οικονομικήν ανόρθωσιν της χώρας και την άσκησην προοδευτικής κοινωνικής πολιτικής», καθώς και στις επιμέρους προτάσεις του προς την κυβέρνηση.⁴⁵

Αφετηρία κάθε ανάλυσης του νομισματικού προβλήματος ήταν η αναντιστοιχία μεταξύ της ποσότητας του χρήματος και των αγαθών. Ο πληθωρισμός προέκυπε από το γεγονός ότι οι ονομαστικές απαιτήσεις της ελληνικής οικονομίας ξεπερνούσαν τα διαθέσιμα προϊόντα: τα χρηματικά εισοδήματα ξεπερνούσαν το μέγεθος της «πίτας» που σχημάτιζε η εγχώρια παραγωγή με τις εισαγωγές, με αποτέλεσμα να αυξάνονται οι τιμές ώστε να προσαρμοστεί η αγοραστική δύναμη στην ποσότητα των αγαθών. Η θεωρία των «ρευστών κεφαλαίων» παρανοούσε το πρόβλημα: εφόσον οι ξένες πιστώσεις δεν μπορούσαν να μετατραπούν σε επιπλέον εισαγωγές, άφηναν το μέγεθος της πίτας ανεπηρέαστο. Αντίστοιχα, οι εισηγήσεις για πώληση συναλλάγματος και χρυσού υπέκρυπταν ιδιοτελή συμφέροντα και φανέρωναν την «απροθυμία των κυβερνώντων να αντιμετωπίσουν υπευθύνως την πραγματικότητα».⁴⁶

Τα συμπεράσματα για τον Βαρβαρέσο ήταν δύο: *πρώτον*, η όποια εξωτερική βοήθεια θα έπρεπε να μεγαλώνει την πίτα μέσω των εισαγωγών. Σε εκείνη τη συγκυρία, αυτό μπορούσε να εξασφαλιστεί μόνο από τα συμμαχικά Combined Boards και την UNRRA. Ο ίδιος μάλιστα αντιμετώπιζε με σκεπτικισμό τις προτάσεις για επανέναρξη των ιδιωτικών εισαγωγών, ακριβώς επειδή αμφισβητούσε τη δυνατότητα των ιδιωτών να εξασφαλίσουν διεθνείς προμηθευτές ή μεταφορείς.⁴⁷ Σε κάθε περίπτωση, ο Βαρβαρέσος θεωρούσε πως «η έξωθεν βοήθεια θα είναι περιωρισμένη, η δε έκτασις αυτής θα εξαρτηθή κατά πολύ από την εσωτερικήν προσπάθειαν ην θα καταβάλωμεν. Ουδεμία διάθεσις υπάρχει να παρέχεται βοήθεια εις λαούς οίτινες δεν βοηθούν εαυτούς».⁴⁸

Αυτό μας φέρνει στο *δεύτερο* συμπέρασμα, σύμφωνα με το οποίο η ανασυγκρότηση όφειλε να στηριχθεί στις εσωτερικές δυνάμεις της οικονομίας. «Η χώρα δεν θα αναλάβει άνευ συντόνου προσπάθειας και εργασίας ημών των ιδίων», υπογράμμιζε ο Βαρβαρέσος τον Μάρτιο του 1945. Στο μέτωπο της σταθεροποίησης, το ουσιαστικό ζητούμενο ήταν η προσαρμογή των ονομαστικών εισοδημάτων στον όγκο της παραγωγής και των εισαγωγών εφοδίων. Με δεδομένο το ύψος της βοήθειας, «το νομισματικόν πρόβλημα είναι κατ' ουσίαν πρόβλημα διανομής των διαθεσίμων αγαθών μεταξύ των διαφόρων τάξεων του πληθυσμού» – δηλαδή ένα πρόβλημα *μοιρασιάς της πίτας*.⁴⁹ Ο τρόπος με τον οποίο γινόταν η μοιρασιά έως τότε ήταν ο πληθωρισμός. Θέλοντας να αντιμετωπίσει τις δαπάνες του, το κράτος τύπωνε χρήμα: το χρήμα αυτό «κυνηγούσε» τα ίδια αγαθά και αύξανε τις τιμές τους, με αποτέλεσμα να μειώνεται – υπό μια έννοια να *φορολογείται* – η αξία των εισοδημάτων (μισθών, επιδομάτων, συντάξεων κ.ά.).⁵⁰ Αντιμέτωπη με τη μείωση της αγοραστικής της ισχύος, κάθε πλευρά διεκδικούσε τη διεύρυνση των αποδοχών της, συμπαρασύροντας και άλλες κοινωνικές ομάδες σε μια αλυσίδα αυξήσεων: ο κύκλος έκλεινε όταν το κράτος – θέλοντας να αγοράσει προϊόντα ή να πληρώσει μισθούς και συντάξεις – διαπίστωνε πως οι δαπάνες του είχαν πολλαπλασιαστεί και αναγκαζόταν να προσφύγει εκ νέου στην εκτυπωτική μηχανή.

44 Βλ. *Πρακτικά Γενικού Συμβουλίου* της 3ης Απριλίου 1945, Βιβλίο 12, σελ. 21-22, στο IATE-A1S2Y1F12. Υπενθυμίζεται ότι ο βαθμός του λογιστή ήταν ο αμέσως χαμηλότερος μετά από αυτόν του τμηματάρχη. Στο Λονδίνο, τέλος, είχε βρεθεί επίσης ο βοηθός Άρνης Πρεζάνης, τον οποίο το Γενικό Συμβούλιο προήγαγε σε υπολογιστή.

45 Βαρβαρέσος, Κ., «Το ελληνικόν νομισματικόν πρόβλημα και η σημασία αυτού διά την οικονομικήν ανόρθωσιν της χώρας και την άσκησην προοδευτικής κοινωνικής πολιτικής», Μάρτιος 1945, σελ. 31, στο IATE-A4S1Y5F14/1.

46 Η διατύπωση προέρχεται από το Βαρβαρέσος, Κ., *Η δράσις μου εις την Διοίκειν...»,* *op.cit.*: μεγάλο μέρος του υπομνήματος του Μαρτίου, «Το ελληνικόν νομισματικόν πρόβλημα...», *op.cit.*, είναι αφιερωμένο στην αποδόμηση της θέσης των ρευστών κεφαλαίων και κυρίως των προτάσεων για την αποκατάσταση της μεταρρευστικότητας του νομίσματος.

47 Κάποιες από τις σχετικές προτάσεις προέρχονταν από την ίδια την UNRRA, που επιθυμούσε να εξασφαλίσει την επιστροφή της χώρας στις ομαλές εμπορικές σχέσεις: βλ. UNRRA (Κάιρο) προς UNRRA (Ουάσιγκτον), 11.5.1945, στο UNA S-0523-0014-0002: "Note of interdepartmental discussion with M. Varvaressos and representatives from UNRRA on imports into Greece outside the UNRRA programme", 24.5.1945, στο FO371-48332.

48 Βαρβαρέσος, Κ., «Το ελληνικόν νομισματικόν πρόβλημα...», *op.cit.*, σελ. 31. Πρβλ. και Βαρβαρέσο (1947b: 346), όπου το επιχείρημα αυτό επεκτείνεται στις – εξίσου παραπλανητικές – προσδοκίες «περί των δισεκατομμυρίων δολαρίων τα οποία η Ελλάς θα ελάμβανε εκ των επανορθώσεων».

49 Βαρβαρέσος, Κ., «Το ελληνικόν νομισματικόν πρόβλημα...», *op.cit.*, σελ. 31-33.

50 Για την ακρίβεια, ο φόρος του πληθωρισμού επιβάλλεται στα χρηματικά διαθέσιμα των πολιτών (που περιλαμβάνουν και τις τραπεζικές καταθέσεις): λόγω του υπερπληθωρισμού όμως, οι καταθέσεις ήταν σχεδόν ανύπαρκτες και άρα τα όποια χρηματικά διαθέσιμα προέκυπταν κυρίως από τα τρέχοντα ονομαστικά εισοδήματα.

Ο Βαρβαρέσος θεωρούσε την πρακτική αυτή επικίνδυνη και ατελέσφορη.⁵¹ Σε **οικονομικούς** όρους, ο πληθωρισμός στρέβλωνε τη λειτουργία της οικονομίας, εκτρέποντας πόρους σε μη παραγωγικές δραστηριότητες: στην αγορά χρυσού, στην αποθεματοποίηση των προϊόντων και στην αναζήτηση κερδοσκοπικών πιστώσεων. Ταυτόχρονα, αποθάρρυνε τις καταθέσεις και καθιστούσε την παραγωγική εργασία ασύμφορη. Σε **κοινωνικούς** όρους, ο πληθωρισμός έθιγε κυρίως τους εργαζόμενους και τα χαμηλότερα (αστικά) στρώματα, έναντι των παραγωγών και των εμπόρων, των οποίων τα εισοδήματα προσαρμόζονταν στις τιμές. Με άλλα λόγια, ο πληθωρισμός αύξανε την ανισότητα και προστάτευε τους εύπορους, στους οποίους συγκαταλέγονταν και πολλοί από τους ευνοημένους της Κατοχής.⁵² Για τον Βαρβαρέσο, αυτή η προκλητική έλλειψη κοινωνικής συνοχής και δικαιοσύνης δεν είχε μόνο ηθικές αλλά και σοβαρές **πολιτικές** προεκτάσεις, εφόσον κατέληγε να ενισχύει τα άκρα του πολιτικού φάσματος.

Ποιες ήταν οι διαθέσιμες εναλλακτικές; Η οικονομική ορθοδοξία και οι ξένοι σύμβουλοι υπαγόρευαν την ανατίμηση των αγαθών του δελτίου και την αύξηση των φόρων κατανάλωσης. Με τον τρόπο αυτόν, η κυβέρνηση θα συγκέντρωνε επιπλέον έσοδα και θα στράγγιζε χρήμα από την αγορά, με αποτέλεσμα να περιορίσει την αγοραστική δύναμη στην ποσότητα των διαθέσιμων αγαθών. Για τον Βαρβαρέσο αυτό δεν έλυne το υποκείμενο *διανεμτικό* πρόβλημα: η «πίτα» μοιραζόταν, αλλά δεν μοιραζόταν δίκαια. Κάθε αύξηση του κόστους του δελτίου ή των έμμεσων φόρων επιβάρυνε πρωτίτως τα χαμηλά στρώματα, ενθαρρύνοντας τις μισθολογικές πιέσεις που κατέληγαν να επιβαρύνουν τον προϋπολογισμό και να ανατροφοδοτούν τον πληθωρισμό. Άλλωστε, τα περιθώρια «στράγγισης» αγοραστικής δύναμης από τα χαμηλά εισοδήματα ήταν ελάχιστα: οι περισσότεροι μισθοί και οι συντάξεις κινούνταν στα όρια της επιβίωσης.

51 Βαρβαρέσος προς Υπ. Οικονομικών, 25.3.1945, στο IATE-A4S1Y3F12/3. Στο υπόμνημα αυτό, γραμμένο μετά από έναν έναν μισθολογικών αυξήσεων που σύντομα θα εξανεμιζόνταν από τον πληθωρισμό, ο Βαρβαρέσος εξηγούσε πως «η αύξηση [...] των εισπραχθέντων εισοδημάτων του πληθυσμού δι' αυξήσεως των μισθών και ημερομισθίων, όχι μόνον δεν είχε καμμίαν έννοιαν αλλά θα απέβαινε επιβλαβής. Η παροχή εις τον πληθυσμόν μείζονος ποσού δραχμών διά να αγοράση τα αυτά εμπορεύματα θα είχαν ως μόνον αναπόφευκτον αποτέλεσμα την αύξηση των τιμών εις μείζονα κλίμακα και επομένως την επίτασιν της δυσχερείας».

52 Οι διανεμτικές επιδράσεις της νομισματικής πολιτικής είχαν απασχολήσει τους Βαρβαρέσο και Ζαφειρίου ήδη στη διάρκεια των συζητήσεων για τον προσδιορισμό της μεταπολεμικής ισοτιμίας (βλ. κεφάλαιο 9). Στα τέλη Μαΐου, η Ζαφειρίου ολοκλήρωσε τη μελέτη της κατανομής των αστικών εισοδημάτων που είχε ξεκινήσει τον προηγούμενο Αύγουστο· στηριζόμενη σε μια σειρά από μάλλον ριψοκίνδυνους υπολογισμούς, η μελέτη εκτιμούσε πως το 77% της αγοραστικής δύναμης των αστικών νοικοκυριών ήταν συγκεντρωμένο στα χέρια του 14,5% του πληθυσμού. Βλ. Bank of Greece Research Department, "Confidential Memorandum on the Present Structure of Money Incomes and the Distribution of Purchasing Power among the Greek population", 26.5.1945, στο IATE-A4S1Y3F10/1.

Η μόνη εναλλακτική – σύμφωνα πάντα με τον Βαρβαρέσο – ήταν η μεταφορά του κόστους προσαρμογής στους πιο εύπορους, κυρίως δε εκείνους που προστατεύονταν από τον πληθωρισμό, επειδή τα εισοδήματά τους διαμορφώνονταν σε συνάρτηση με τις τιμές. Όπως θα εξηγούσε σε υπόμνημα προς τον Υπουργό Οικονομικών:

«Η πραγματική βοήθεια, ην πδυνάμεθα να παράσχομεν εις τον πληθυσμόν μέχρις ου κατορθώσωμεν να αυξήσωμεν τα εις διάθεσίν μας αγαθά, θα ήτο: (α) ο έλεγχος των τιμών και η συγκράτησις αυτών εις τα όρια των εν ισχύι μισθών και ημερομισθίων, (β) η προσπάθεια όπως μειωθούν διά φορολογίας τα εισοδήματα των τάξεων εκείνων του πληθυσμού αίτινες κατωρθούν λόγω του επαγγέλματός των να προσαρμόζουν αυτά προς τας τιμάς της ελευθέρως αγοράς, ως συνήθως και προκαλούν».⁵³

Για τον Βαρβαρέσο, οι τάξεις αυτές προέρχονταν κυρίως από κλάδους του εμπορίου και της βιομηχανίας· έτσι, ο έλεγχος τιμών δεν συνέβαλλε μόνο στη συγκράτηση των μισθών, αλλά και στη συμπίεση των εισοδημάτων όσων προστατεύονταν από τον πληθωρισμό ή κερδοσκοπούσαν χάρη σ' αυτόν. Με άλλα λόγια, ο έλεγχος τιμών συνιστούσε ένα επιπλέον αναδιανεμτικό εργαλείο, ένα εναλλακτικό μέσο φορολόγησης των εμποροβιομηχανικών εισοδημάτων.⁵⁴

Οι παραπάνω προτάσεις, γραμμένες στα τέλη Μαρτίου 1945, συμπύκνωναν την κεντρική φιλοσοφία του σταθεροποιητικού προγράμματος που επεδίωξε να εφαρμόσει ο Βαρβαρέσος λίγους μήνες αργότερα. Ενός προγράμματος που συνδύαζε τον έλεγχο των τιμών με τη φορολόγηση των εμπορικών και βιομηχανικών εισοδημάτων, με απώτερο στόχο όχι μόνο τη σταθεροποίηση, αλλά και μια καλύτερη μοιρασιά της πίτας. Για να φθάσει όμως εκεί έπρεπε πρώτα να εξασφαλίσει επαρκή συμμαχική υποστήριξη και – ενδεχομένως – μεγαλύτερη πίτα!

53 Βαρβαρέσος προς Υπ. Οικονομικών, 25.3.1945, *op.cit.*

54 Ο Βαρβαρέσος δεν προχώρησε ποτέ σε μια τόσο αυστηρά οικονομική διατύπωση· ωστόσο, ήταν σαφές ότι ο έλεγχος των τιμών αποσκοπούσε στη συμπίεση των περιθωρίων και άρα τη μείωση των κερδών όσων επαγγελματιών ομάδων συμμετείχαν στην παραγωγή και διάθεση αγαθών στην ελληνική οικονομία. Η συμπίεση αυτή θα υποκαθιστούσε τη «φορολογία» που επέβαλλε ο πληθωρισμός στα εισοδήματα των μισθωτών και των συνταξιούχων.

Γ. Περιοδεύοντας στο εξωτερικό

Την άνοιξη του 1945, οι σχέσεις του Βαρβαρέσου με την κυβέρνηση είχαν φθάσει σε οριακό σημείο. Θέλοντας να τον απομακρύνει από την Αθήνα, ο Σιδέρης του ανέθεσε να ταξιδέψει στο Λονδίνο και την Ουάσιγκτον, με τελικό προορισμό το Σαν Φρανσίσκο, όπου θα γινόταν η ιδρυτική σύνοδος του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών (ΟΗΕ).⁵⁵ Η μετάβαση από τη στρατιωτική στην πολιτική διοίκηση και η έναρξη του προγράμματος της UNRRA έδιναν την ευκαιρία στην ελληνική πλευρά να διεκδικήσει μεγαλύτερο μερίδιο των εφοδίων που προορίζονταν για την ανασυγκρότηση στην Ευρώπη. Έτσι, στις αρχές Απριλίου ο Βαρβαρέσος αναχώρησε για το Λονδίνο, τον πρώτο σταθμό σε μια περιοδεία που θα τον κρατούσε στο εξωτερικό για δύο περίπου μήνες.

Μεγαλώνοντας την πίτα

Η αιζέντα των συνομιλιών στο εξωτερικό περιλάμβανε πλήθος ζητημάτων, από τον εξοπλισμό των ενόπλων δυνάμεων και την πορεία του προϋπολογισμού έως τα προβλήματα της ναυτιλίας και τα παράπονα των Ελλήνων μεταναστών, που έβλεπαν την επίσημη ισοτιμία της δραχμής να συρρικνώνει την αξία των εμβασμάτων που έστελναν στους συγγενείς τους.⁵⁶ Ο απώτερος στόχος του ταξιδιού ήταν όμως ξεκάθαρος: η αύξηση της βοήθειας προς την Ελλάδα – όχι με την έννοια των πιστώσεων που διεκδικούσαν οι θιασώτες της θεωρίας των ρευστών κεφαλαίων, αλλά υπό τη μορφή επιπλέον τροφίμων και πρώτων υλών. Κεντρική επιδίωξη του Βαρβαρέσου ήταν η αύξηση της «πίτας» των διαθέσιμων αγαθών, που με τη σειρά της θα βελτίωνε τις συνθήκες διαβίωσης του πληθυσμού και θα επέτρεπε την αναζωογόνηση της οικονομίας, δημιουργώντας συνάμα το περιθώριο για τη σταθεροποίηση της δραχμής. Αυτό ήταν άλλωστε το βασικό επιχείρημα του υπομνήματος με το οποίο συνόδευσε τα ελληνικά αιτήματα: *«η μόνη διέξοδος από τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουμε είναι μια άμεση βελτίωση του επιπέδου διαβίωσης των μαζών, κάτι που μπορεί να επιτευχθεί μόνο με μια απότομη πτώση*

των τιμών των βασικών αγαθών», εξηγούσε ο Βαρβαρέσος, ξεκαθαρίζοντας ότι κάτι τέτοιο θα προέκυπτε μόνο μέσω μιας γενναίας αύξησης των εισαγωγών.⁵⁷

Ο Βαρβαρέσος θεωρούσε την τρέχουσα βοήθεια «τελείως ανεπαρκή διά τας ανάγκες του πληθυσμού».⁵⁸ Αξίζει να θυμηθούμε ότι τις παραμονές της Απελευθέρωσης η Στρατιωτική Διοίκηση είχε θέσει ως στόχο του ελληνικού προγράμματος τις 135 χιλιάδες τόνους εισαγωγών ανά μήνα, ποσό λιγότερο από το ήμισυ εκείνου που διεκδικούσε ο Βαρβαρέσος από την UNRRA. Οι τελικές εισαγωγές ήταν ακόμα πιο περιορισμένες, με αποτέλεσμα η ΜΕ να διανέμει μόλις 65 χιλιάδες τόνους εφοδίων τον μήνα (βλ. κεφάλαιο 8)! Λίγο μετά την έναρξη του προγράμματος της UNRRA, οι εισαγωγές ανήλθαν στις 100 χιλιάδες τόνους, εξακολουθούσαν όμως να υπολείπονται σημαντικά των διακηρυγμένων στόχων της αποστολής.⁵⁹

Υπό αυτές τις συνθήκες, ο Βαρβαρέσος θεωρούσε τα ελληνικά αιτήματα απόλυτα δικαιολογημένα. Οι συνομιλητές του εκατέρωθεν του Ατλαντικού φάνηκαν να συμφωνούν και υποσχέθηκαν να επανεξετάσουν το ελληνικό πρόγραμμα εισαγωγών. Ταυτόχρονα επικαλέστηκαν τα παράπονα που εκφράζονταν στις εκθέσεις των ξένων απεσταλμένων στην Ελλάδα, τονίζοντας την ανάγκη να βελτιωθεί ο μηχανισμός ελέγχου των εφοδίων και να ληφθούν μέτρα σταθεροποίησης. Ο Βαρβαρέσος επιχείρησε να αμβλύνει τις εντυπώσεις, επικαλούμενος τις προκλήσεις που αντιμετώπιζε η ελληνική διοίκηση· ταυτόχρονα έσπευσε να τηλεγραφήσει στην Αθήνα πως οι ξένες υπηρεσίες:

«εξέφρασαν [...] κατ' επανάληψιν μεγάλας αμφιβολίας περί της ικανότητας των υπηρεσιών μας [να] ασκήσουν αποτελεσματικόν έλεγχο επί διανομής, διαθέσεως αυτών και διατιμήσεως παραλαμβανομένων ειδών. Φαίνεται ότι έχουν πληροφορίας περί πλήρους ανεπαρκείας των υπηρεσιών μας προς τούτο. [...] είμαι νηαγκασμένος τονίσω και εντεύθεν ότι έχομεν στοιχειώδη υποχρέωσιν να οργανώσωμεν τοιαύτην υπηρεσίαν ελέγχου πραγματικού και όχι φαινομενικού μόνον ελέγχου, διότι άνευ τούτου αφ' ενός μεν κινδυνεύομεν πράγματι στερηθώμεν πρώτων υλών αλλά και άλλων ειδών και αφ' ετέρου

55 Βλ. τμλ/ματα 58 και 59Remac, Hill προς Waley, 27.3.1945, στο FO371-48328. Ο Βρετανός σύμβουλος παραδέχεται ότι δεν γνώριζε αν «η κίνηση με τον Βαρβαρέσο είναι παρελκυστική ή έχει στόχο να τον φέρει στο προσκήνιο»· γνώριζε μόνο ότι ήταν κουραστική για τον ίδιο, επειδή ο Βαρβαρέσος θα έλειπε την περίοδο που θα εφαρμόζονταν η απόσυρση των στρατιωτικών λιρών.

56 Για την αιζέντα των συνομιλιών Βαρβαρέσου στο Λονδίνο, βλ. τμλ/μα 72Remac, Hill προς Waley, 4.4.1945, στο T236-1044· ειδικά για το ζήτημα του εφοδιασμού των ενόπλων δυνάμεων, βλ. Γενικό Επιτελείο Στρατού, «Σημείωμα διά τον εν γένει εφοδιασμόν, εξοπλισμόν και συντήρησιν του ελληνικού στρατού», 30.3.1945, και *Minutes of a meeting held in Sir David Waley's room at the Treasury*, 11.4.1945, στο IATE-A4S1Y3F15/5 & 9.

57 Varvaressos, K., *Statement on the Greek economic situation and the need for immediate outside assistance*, 16.4.1945, σελ. 11, στο T236-1044 και στο IATE-A4S1Y5F13/1.

58 Βαρβαρέσος, K., *Η δράσις μου εις την Διοίκειν...*, ορ.cit.

59 Τους πρώτους μήνες του προγράμματος, οι διανομές της UNRRA στηρίζονταν σε αποθέματα και αφίξεις παραγωγών της ΜΕ, με αποτέλεσμα τα περιθώρια αύξησης της ροής των πόρων να είναι ακόμα πιο περιορισμένα· βλ. πίνακα σελ. 77 στο *Report to Director General from the Chief of Mission on the UNRRA...*, ορ.cit. Πρβλ. Αγγελόπουλο (1945: 72) και Maben προς Voulgaris, 28.5.1945, στο T236-1044.

συμπράττομεν εις δημιουργίαν αθεμίτων κερδών εξ εμπορευμάτων, άτινα με τόσας δυσχερείας και θυσίας εισάγονται».⁶⁰

Η αποτελεσματικότητα του μηχανισμού διαχείρισης των εφοδίων έμελλε να αποτελέσει μόνιμη εστία τριβών μεταξύ της κυβέρνησης και της αποστολής της UNRRA στην Ελλάδα.

Αναχωρώντας από το Λονδίνο, ο Βαρβαρέσος εκμυστηρεύθηκε στον Waley ότι δεν είχε ακόμα αποφασίσει αν θα δεχόταν να συμμετάσχει στην ελληνική κυβέρνηση. Την τελική απόφαση θα την έπαιρνε επιστρέφοντας από το Σαν Φρανσίσκο, λίγες εβδομάδες αργότερα.⁶¹ Εν τω μεταξύ, παρέμεινε για αρκετό διάστημα στην Ουάσιγκτον, αναζητώντας τρόπους να αυξήσει τις αποστολές εφοδίων προς την Ελλάδα. Προς τον σκοπό αυτό προχώρησε στη συγκρότηση μιας οκταμελούς επιτροπής, υπό την προεδρία του διπλωμάτη Αλέξανδρου Αργυρόπουλου, που ανέλαβε την ελληνική εκπροσώπηση στις κεντρικές υπηρεσίες της UNRRA και τη διερεύνηση τυχόν εναλλακτικών πηγών βοήθειας.⁶²

Η κύρια πηγή που είχε στον νου του ο Βαρβαρέσος ήταν το ίδιο το αμερικανικό Δημόσιο, μέσω του προγράμματος ενοικιοδανεισμού (lend-lease) ή της Τράπεζας Εξαγωγών-Εισαγωγών (Ex-Im Bank). Προς την κατεύθυνση αυτή συναντήθηκε με εκπροσώπους της Foreign Economic Administration (FEA) και υπέβαλε αίτημα χρηματοδότησης διαφόρων έργων ανασυγκρότησης (μεταφορικών υποδομών, ύδρευσης, βιομηχανίας κ.λπ.). Οι προσπάθειές του προσέκρουσαν σε διάφορα νομικά κωλύματα: ο ενοικιοδανεισμός περιοριζόταν σε εμπόλεμες χώρες, ενώ η Τράπεζα Εξαγωγών-Εισαγωγών μπορούσε να χρηματοδοτήσει μόνο ιδιώτες. Ωστόσο, η επιτροπή Αργυρόπουλου συνέχισε τις επαφές με την FEA και το καλοκαίρι του 1945 ενημέρωσε τον Βαρβαρέσο – ως Αντιπρόεδρο της κυβέρνησης πλέον – για την πρόοδο των διαπραγματεύσεων.⁶³ Το αμερικανικό Κογκρέσο είχε μόλις τροποποιήσει το καταστατικό της Τράπεζας, αίροντας τους νομικούς περιορισμούς που απέτρεπαν την εξέταση του ελληνικού προγράμματος. Λίγες εβδομάδες αργότερα, η Αθήνα υπέβαλε νέα αίτηση χρηματοδότησης, ύψους 250 εκατ. δολαρίων· απευθυνόμενος στο ελληνικό ακροατήριο, ο Βαρβαρέσος έσπευσε μάλιστα να ανακοινώσει την αισιοδοξία του για την έκβαση της αίτησης. Στην πραγματικότητα, οι Αμερικανοί απέκλειαν το

ενδεχόμενο χορήγησης ενός τόσο μεγάλου δανείου. Στις αρχές του 1946, η Τράπεζα Εξαγωγών-Εισαγωγών ενέκρινε πίστωση ύψους 25 εκατ. δολαρίων, την οποία το ελληνικό Δημόσιο ουδέποτε κατάφερε να εκμεταλλευθεί πλήρως (Patterson, 1948: 241ff. Richter, 1986: 258ff).

Η ιστορία του πολύπαθου αυτού δανείου επανήλθε στο προσκήνιο δύο χρόνια αργότερα, στη διάρκεια της δημόσιας αντιπαράθεσης του Βαρβαρέσου με την κυβέρνηση Τσαλδάρη. Μιλώντας από το βήμα της Βουλής, ο τότε Υπουργός Συντονισμού, Στέφανος Στεφανόπουλος, κατηγορήσε τον Βαρβαρέσο για κωλυσιεργία, που είχε συνέπεια την απώλεια σημαντικών αμερικανικών πιστώσεων.⁶⁴ Η ειρωνεία ήταν απολαυστική: οι κατηγορίες απευθύνονταν στον Υπουργό που είχε ξεκινήσει τις συναφείς διαπραγματεύσεις και προέρχονταν από τον Υπουργό που – δύο χρόνια αργότερα – είχε απορροφήσει μόλις 4,9 από τα 25 εκατ. δολάρια· τελικό αποτέλεσμα ήταν η Τράπεζα Εισαγωγών-Εξαγωγών να ακυρώσει το 40% των πιστώσεων προς την Ελλάδα (Amen, 1978: 48-52)! Απολαυστικά ειρωνικά ήταν και η απάντηση του Βαρβαρέσου, από τις στήλες της *Ελευθερίας*, στην οποία αναρωτιόταν πώς όλες οι προθεσμίες παροχής πιστώσεων, δανείων ή άλλων φανταστικών ενισχύσεων είχαν εκπνεύσει εντός της τρίμηνης θτείας του στην κυβέρνηση, το καλοκαίρι του 1945:

«Πάντες οι μετέπειτα διαχειρισθέντες τας οικονομικάς υποθέσεις της χώρας επί μίαν σχεδόν διετίαν θεώρουν ότι ηδύναντο να δικαιολογήσουν πάσαν αμέλειαν ή ανεπάρκειαν να επιτύχουν κάτι, εάν απεδείκνυνον ότι κατά το τρίμηνον αυτό διάστημα της Υπουργίας μου δεν είχαν κατορθώσει να το επιτύχω».⁶⁵

Η ενόχληση του Βαρβαρέσου ήταν μάλιστα τέτοια, που ζήτησε από τον Αμερικανό διευθυντή της FEA τη γραπτή διάψευση των ισχυρισμών της κυβέρνησης, την οποία και έσπευσε να δημοσιεύσει στον ελληνικό τύπο.⁶⁶

Εν τω μεταξύ στην Αθήνα...

Λίγες μόλις ημέρες μετά την αναχώρηση του Βαρβαρέσου από την Αθήνα, η κυβέρνηση κατέρρευσε. Έχοντας χάσει την εμπιστοσύνη των Βρετανών στο εξωτερικό

60 Βαρβαρέσος (Washington) προς Μαντζαβίνο και Ζαφειρίου, 19.4.1945, στο IATE-A4S1Y3F20/7.

61 Waley προς Hill, 13.4.1945, στο T236-1044.

62 Βλ. Varvaressos προς Lehman (Γεν. Γραμ. UNRRA), 5.5.1945, στο UNA S-0523-0014-0002.

63 Θεοδωρόπουλος προς Βαρβαρέσο, 16.7.1945, και Διαμαντόπουλος προς Βαρβαρέσο, 26.7.1945, στο IATE-A4S1Y3F17/5 & 6.

64 *Πρακτικά ΠΛΗ΄ Συνεδριάσεως της Βουλής* της 20ής Ιουνίου 1947, σελ. 1426-1429.

65 Βλ. επιστολή Βαρβαρέσου με ημερομηνία 27.6.1947, που δημοσιεύθηκε στην *Ελευθερία*, 6.7.1947, σελ. 1 & 4-5. Το δακτυλογραφημένο κείμενο της επιστολής στο IATE-A4S2Y1F6/1.

66 Βλ. Varvaressos προς Maffry, 23.7.1947, και την απάντηση του Αντιπροέδρου της Ex-Im Bank, August Maffry στο Maffry προς Varvaressos, 28.7.1947, στο IATE-A4S1Y3F20/33 & 38.

και των Φιλελευθέρων στο εσωτερικό, ο Πλαστήρας αναγκάστηκε να παραιτηθεί.⁶⁷ Τον διαδέχθηκε ο ναύαρχος Πέτρος Βούλγαρης, που σχημάτισε υπηρεσιακή κυβέρνηση με στόχο να σταθεροποιήσει την πολιτική και οικονομική κατάσταση και να οδηγήσει τη χώρα σε δημοψήφισμα και εκλογές. Λίγο μετά την ορκωμοσία του, ο νέος Πρωθυπουργός έστειλε τηλεγράφημα στον Βαρβαρέσο, προτείνοντάς του να συμμετάσχει στο οικονομικό επιτελείο της κυβέρνησης. Θέλοντας πρώτα να διερευνήσει τις συμμαχικές προθέσεις και τις προοπτικές αύξησης των ελληνικών εισαγωγών, ο Βαρβαρέσος επιφυλάχθηκε να απαντήσει μετά το πέρας των επαφών του στο εξωτερικό. Εν τω μεταξύ, στην Αθήνα ξεκίνησε μια σειρά παρασκευαστικών διαβουλεύσεων που λειτούργησαν καταλυτικά τόσο στην προετοιμασία της Αντιπροεδρίας του, όσο και στην αποκρυστάλλωση της οικονομικής πολιτικής που τη συνόδευσε.

Η ορκωμοσία της κυβέρνησης Βούλγαρη τροφοδότησε έναν νέο κύκλο συζητήσεων για την οικονομία. Στο Υπουργείο Οικονομικών εγκαταστάθηκε ο Υποδιοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος, Γεώργιος Μαντζαβίνος. Βρετανοί και Αμερικανοί δεν έμειναν ικανοποιημένοι ούτε από το πολιτικό προσωπικό του Υπουργείου, ούτε από τον διαφαινόμενο εκτροχιασμό του προϋπολογισμού. Ο νέος Υπουργός τούς έδινε την αίσθηση ότι «βγάζει τις απαντήσεις από το μυαλό του», ενώ ο Υφυπουργός Οικονομικών, Μιχάλης Πεσματζόγλου, «είχε ακόμα λιγότερες προτάσεις απ' ό,τι ο προϋπολογισμός του έσοδα».⁶⁸ Τον ίδιο καιρό, η επιτάχυνση του πληθωρισμού τροφοδοτούσε νέες απεργίες και κινητοποιήσεις, που ανάγκαζαν την κυβέρνηση να παραχωρεί επιπλέον αυξήσεις και επιδόματα. Θέλοντας να «στραγγίξουν» χρήμα από την κυκλοφορία, οι ξένοι σύμβουλοι ζητούσαν να ανατιμηθούν τα είδη του δελτίου και να φορολογηθούν οι μισθοί. Η κυβέρνηση αντιστεκόταν, επικαλούμενη την πολιτική κατάσταση και το χαμηλό βιοτικό επίπεδο των μισθωτών· για τον Πρωθυπουργό και τον Αντιβασιλέα, οποιοσδήποτε φορολογικός συντελεστής άνω του 1% δεν μπορούσε να γίνει αποδεκτός από την ελληνική πλευρά.

Αντιμέτωπος με αδιέξοδο, ο νέος σύμβουλος του Treasury στην Αθήνα, Sir Quintin Hill, απευθύνθηκε στη Ρένα Ζαφειρίου, για την οποία είχε ακούσει ότι ήταν «ιδιοφυία» και ότι «άξιζε όσο δέκα άνδρες» (sic). Στη διάρκεια της πρώτης τους συνάντησης, που έγινε στις 24 Απριλίου, η Ζαφειρίου ανέπτυξε τις σταθεροποιητικές προτάσεις που είχαν διατυπώσει από κοινού με τον Βαρβαρέσο στα υπομνήματά τους προς την κυβέρνηση: το πρόβλημα του πληθωρισμού ήταν **διανεμτικό** και θα λυνόταν μόνο με την εφαρμογή αποτελεσματικών ελέγχων τιμών· αντίθετα, τυχόν ανατιμήσεις ή νέοι φόροι δεν θα είχαν αποτέλεσμα, εφόσον θα αναζωπύρωναν τις διεκδικήσεις των εργαζομένων, που ζούσαν ήδη στο όριο της επιβίωσης. Όπως μετέφερε ο Hill στο Λονδίνο:

*«Η άποψή της [Ζαφειρίου] είναι ότι εδώ έχουμε την ανεξέλεγκτη εφαρμογή των οικονομικών πρακτικών του 19ου αιώνα σε συνθήκες εφιαλτικών στερρήσεων. Η έννοια του ελέγχου είναι άγνωστη στους Έλληνες, παρά μόνο ως κάτι που άλλες χώρες λένε ότι εφαρμόζουν. Η υπαγωγή μιας οικονομικής διαδικασίας σε κρατικό έλεγχο είναι κομμουνισμός και οι κομμουνιστές είναι άνθρωποι που πυροβολούμε. Αυτή, λέει, είναι η νοοτροπία των επιχειρηματιών εδώ, μεγάλων και μικρών, και των φίλων τους των πολιτικών και των αξιωματούχων στα υπουργεία. Θεωρεί ότι υπάρχει πολλή διαφθορά και συμπαιγνία μεταξύ υπουργείων και κερδοσκόπων και η αλήθεια είναι πως εγώ δεν έχω ακόμα βρει κάποιον έλεγχο που να είναι αποτελεσματικός. Η πολιτική που προτείνει θα ξεκινούσε (α) με μια καμπάνια συνεχούς και πλήρους ενημέρωσης των πρακτικών [ελέγχου] στην Αγγλία (που εδώ είναι παντελώς άγνωστες)· (β) με την εφαρμογή ενός ή δύο μεγάλων ελέγχων, όπως στο ελαιόλαδο (που εξαφανίζεται από την αγορά όποτε η τιμή πέφτει κάτω από ένα επίπεδο) και το αλεύρι (όπου οι φτωχοί πωλούν τις μερίδες της UNRRA στους παραγωγούς ζυμαρικών που, χωρίς τους κατοχικούς ελέγχους πλέον, πωλούν τα μακαρόνια πανάκριβα). Στη συνέχεια, η κυβέρνηση θα έπρεπε να προχωρήσει σε περισσότερους και δυσκολότερους ελέγχους. Σταδιακά θα χρειαζόταν να ελέγχονται η τιμή, η παραγωγή, η διανομή και η διάθεση. Αν πετύχαιναν ένα-δύο μέτρα, ο κόσμος θα καταλάβαινε, η εμπιστοσύνη θα βελτιωνόταν και οι τιμές θα άρχιζαν να πέφτουν».*⁶⁹

Το κυριότερο πρόσκομμα – συνέχιζε η Ζαφειρίου – ήταν ωστόσο πολιτικό: οι υπουργοί καρκινοβατούσαν· ο Αντιβασιλέας ήταν αποφασιστικός αλλά δεν ήξερε από οικονομικά. Η καλύτερη λύση θα ήταν μία κυβέρνηση Βαρβαρέσου.

⁶⁷ Αφορμή υπήρξε η δημοσίευση, στις στήλες της εφημερίδας *Ελληνικόν Αίμα*, αποσπασμάτων μιας επιστολής του Πλαστήρα προς τον Έλληνα πρέσβη στο Vichy, της 16.7.1941, στην οποία εξέφραζε αμφιβολίες για τη σκοπιμότητα της ελληνικής αντίστασης στις δυνάμεις του Άξονα· για το σχετικό παρασκήνιο βλ. Ριζά (2011: 137-141) και Richter (2012: 163).

⁶⁸ Τα παραθέματα στο Quintin Hill, "Comments on letters and memoranda received from London in the past few weeks", 31.5.1945, στο T236-1045 και "Note of discussion with M. Pesmatzoglou, Miss Zafiriou, Sir Quintin Hill and Major Muir", 11.5.1945, στο FO371-48331. Η πρώτη συνάντηση για τον προϋπολογισμό Μαντζαβίνου στο τηλ/μα 90Remac, Hill προς Waley, 16.4.1945, στο T236-1044. Πρβλ. Hill προς Davidson (Treasury), 22.4.1945, και Hill προς Bridges (Cabinet Offices), 22.4.1945, αμφότερα στο T236-1044. Για την οπτική του Αμερικανού συμβούλου που συμμετείχε στις συζητήσεις, βλ. Patterson (1948: 108-13).

⁶⁹ Hill προς Davidson (Treasury), 26.4.1945· πρβλ. και το «Σημείωμα» του Quintin Hill προς Caccia, Davidson και Lingeman, 24.4.1945, αμφότερα στο T236-1044.

Οι πολιτικές προτιμήσεις της Ζαφειρίου δεν προκαλούν φυσικά καμία εντύπωση. Στις πολιτικές συζητήσεις εκείνου του καιρού, το όνομα του Βαρβαρέσου ακουγόταν και πέρα από τον κύκλο των στενών συνεργατών του. Πιο ενδιαφέρον είναι να αναρωτηθούμε κατά πόσο – σε εκείνη τη συγκυρία – η Ρένα Ζαφειρίου μετέφερε τις προσωπικές της εκτιμήσεις ή τις πολιτικές φιλοδοξίες του προϊσταμένου της. Δυστυχώς, καμία από τις σωζόμενες επιστολές μεταξύ των δύο συνεργατών δεν μας επιτρέπει κάτι περισσότερο από εικασίες. Αυτό που είναι σαφές είναι πως η Ζαφειρίου είχε αναλάβει να υπερασπιστεί τις σταθεροποιητικές προτάσεις του Βαρβαρέσου ενώπιον των ξένων συμβούλων. Σε αυτό, η επιτυχία της ήταν πλήρης.

Η συνάντηση της 24ης Απριλίου υπήρξε καθοριστική. Στο πρόσωπο του Quintin Hill, το στρατόπεδο Βαρβαρέσου κέρδισε έναν πολύτιμο σύμμαχο. Μεταξύ των κορυφαίων Βρετανών συμβούλων στην Αθήνα, ο Hill ασπάστηκε τις απόψεις της Ζαφειρίου ως προς τα αίτια του πληθωρισμού και την ανάγκη αναδιανομής της αγοραστικής δύναμης μέσω μιας πολιτικής ελέγχων. Τις επόμενες ημέρες οι επαφές των δύο πλευρών έγιναν συχνότερες, ενώ στην παρέα προστέθηκαν ο αρχηγός της UNRRA και ο δεύτερος οικονομικός σύμβουλος της βρετανικής πρεσβείας, Eric Lingeman. Οι συναντήσεις τους παρέμειναν μυστικές, θεωρούνταν ωστόσο προπαρασκευαστικές του έργου που έπρεπε να γίνει από τον Βαρβαρέσο. Για τον Hill δεν χωρούσε άλλωστε αμφιβολία:

*«Ο Βαρβαρέσος πρέπει να είναι η κινητήρια δύναμη. Δεν υπάρχουν ελπίδες να βρεθεί κάποιος καταλληλότερος και η κατάσταση μπορεί ακόμα να σωθεί, αν υπάρξει αποτελεσματικός και δραστικός έλεγχος λίγων βασικών εφοδίων στην αρχή, που μετά θα επεκταθεί σε άλλα είδη. Θεμελιώδης είναι επίσης η κατάλληλη δημοσιότητα ώστε να εκπαιδευθούν οι εμπλεκόμενοι παράγοντες και το κοινό».*⁷⁰

Αποτέλεσμα των συνομιλιών ήταν ένα υπόμνημα που συμπύκνωνε τη νέα γραμμή υπέρ των ελέγχων και ένα προσχέδιο μέτρων που αναδιατύπωνε τις προτάσεις Ζαφειρίου.⁷¹ Τον ίδιο καιρό ξεκίνησαν οι προσπάθειες ενημέρωσης του κοινού για τον ρόλο των οικονομικών ελέγχων στην οργάνωση της πολεμικής οικονομίας άλλων χωρών: η εφημερίδα *Ελευθερία* δημοσίευσε σειρά άρθρων του Πίντου, με

τον τίτλο *Οργάνωση ή Αναρχία*.⁷² Η *Ελευθερία* βέβαια δεν ήταν απλά μια κεντρική εφημερίδα· ήταν μια εφημερίδα φιλική προσκείμενη στον Βαρβαρέσο, της οποίας ο εκδότης, Πάνος Κόκκας, είχε σταθερή επικοινωνία με τον κύκλο του Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος, ο οποίος τη χρησιμοποιούσε για να αντικρούσει τα επιχειρήματα των θεωρητικών του αντιπάλων.⁷³

Οι Βρετανοί από την πλευρά τους κατέβαλλαν αντίστοιχες προσπάθειες στο διπλωματικό πεδίο. Στις αρχές Μαΐου, ο Leeper επισκέφθηκε τους Βούλγαρη και Δαμασκηνό, στους οποίους επέδωσε τις βρετανικές οικονομικές προτάσεις. Συνεδριάζοντας το ίδιο απόγευμα, το Υπουργικό Συμβούλιο αποφάσισε να συναινέσει στην επιβολή οικονομικών ελέγχων. Δύο μέρες αργότερα, ο Πρωθυπουργός διαβεβαίωνε τον Βρετανό πρόξενό ότι η κυβέρνησή του θα εφαρμόζε όποιο σταθεροποιητικό πρόγραμμα προέκυπτε από τις συνομιλίες του Βαρβαρέσου στο Λονδίνο· η επικράτηση των απόψεων του Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος φαινόταν να είναι πλήρης.⁷⁴

Οι τελικές συνεννοήσεις στο Λονδίνο

Το Λονδίνο χρειάστηκε λίγο περισσότερο για να πειστεί. Ανέκαθεν πιο ευαίσθητο στις πολιτικές διαστάσεις των οικονομικών παρεμβάσεων, το Foreign Office παρέμενε επιφυλακτικό έναντι των φιλόδοξων προτάσεων της Αθήνας. Παρότι αναγνώριζε τη σημασία των προτεινόμενων μεταρρυθμίσεων, προέκρινε την εφαρμογή άμεσων λύσεων που θα αξιοποιούσαν τους διαθέσιμους μηχανισμούς και την *υφιστάμενη* δημόσια διοίκηση. Οι σταθεροποιητικές προτάσεις του ήταν εξίσου «συντηρητικές»: η άμεση φορολόγηση των πλουσίων, αν και πολιτικά επιθυμητή, ήταν αβέβαιης αποδοτικότητας και έπρεπε να συνοδεύεται από υψηλότερους έμμεσους φόρους «οι οποίοι θα στράγγιζαν την αγοραστική δύναμη που έχει στα χέρια του το κοινό».⁷⁵ Τέλος, αν και συμμεριζόταν την εκτίμηση ότι ο Βαρβαρέσος έπρεπε να επιστρέψει το γρηγορότερο στην Αθήνα, το Foreign Office συνιστούσε μεγαλύτερη προσοχή, για

72 Βλ. το πρωτοσέλιδο της εφημερίδας *Ελευθερία*, 25.4.1945, και τις τρεις συνέχειες στα φύλλα της 26ης, 27ης και 28ης Απριλίου· πρβλ. Lykogiannis (2002: 105).

73 Βλ. για παράδειγμα το κεντρικό άρθρο τις παραμονές της επιστροφής Βαρβαρέσου στην Αθήνα (25.5.1945), με τίτλο «*Cui prodest?*»· πρόκειται για μια εκτενή κριτική των «θεωρητικών του κλασικού κεφαλαιοκρατισμού», που υποστηρίζουν τις θεωρίες των «ρευστών κεφαλαίων» και της μετατρεψιμότητας, εκπροσωπώντας τα συμφέροντα της οικονομικής ολιγαρχίας. Αντίθετα, η εφημερίδα τάσσεται υπέρ της επιβολής ουστηματικού ελέγχου στην παραγωγή και διανομή των αγαθών, έτσι ώστε τα οφέλη της παραγωγικής αναζωογόνησης να μην περιοριστούν σε «μιαν ελαχίστην μειοψηφίαν».

74 Leeper προς Sargent (Foreign Office), 2.5.1945, στο FO371-48331· Hill προς Davidson (Treasury), 2.5.1945, και τλ/μα 1108, Leeper προς Foreign Office, 4.5.1945, στο T236-1044.

75 Τλ/μα 1Camer, Foreign Office προς Αθήνα (Βρετανική πρεσβεία), 30.4.1945, στο T236-1044.

70 Τλ/μα 99Remac, Leeper προς Foreign Office, 1.5.1945, στο T236-1044· συντάκτης του τηλεγραφήματος ήταν ο Hill.

71 Leeper προς Sargent (Foreign Office), 2.5.1945, και σχετικό «Aide-mémoire», 2.5.1945, στο FO371-48331. Στον ίδιο φάκελο και το αναλυτικότερο υπόμνημα του Lingeman, «Controls in Greece», απευθυνόμενο στο Λονδίνο. Το προσχέδιο μέτρων είναι το «Economic reconstruction of Greece (Notes for Program as evolved in conversation with Miss Zafiriou)», 30.4.1945, στο T236-1044.

να μη δοθεί η εντύπωση στην ελληνική πλευρά ότι ήταν ο μόνος που απολάμβανε την εμπιστοσύνη της βρετανικής κυβέρνησης.

Η αντίδραση του Hill ήταν χαρακτηριστική της νέας οπτικής που επικρατούσε στην Αθήνα: το Foreign Office εξακολουθούσε να αντιμετωπίζει τον πληθωρισμό ως πρόβλημα πλεονάζουσας αγοραστικής δύναμης· το σκεπτικό μπορεί να ήταν σωστό, «*όμως αν βλέπατε τους φτωχούς και τις χαμηλότερες εισοδηματικές τάξεις, θα καταλαβαίνατε ότι, στην περίπτωση τους, η στράγγιση της αγοραστικής δύναμης θα σήμαινε να τους στραγγίζουμε μέχρις εξαφανίσεως*».⁷⁶ Με άλλα λόγια, η συμβατική άποψη παρέβλεπε τη *διανεμητική* διάσταση που αναδείκνυε η προσέγγιση Βαρβαρέσου και προσπαθούσε να διορθώσει η πολιτική των ελέγχων. Υπό αυτή την έννοια, εξηγούσε ο Hill στους προϊσταμένους του, το πρόβλημα ήταν *οικονομικό* και όχι ακριβώς *πληθωριστικό*.

Στο Λονδίνο, το Treasury παρακολουθούσε με ανησυχία την αυξανόμενη ανάμειξη των εκπροσώπων του στα ελληνικά πράγματα. Έχοντας ωστόσο αποδεχθεί ότι η Βρετανία ήταν «*ανακατεμένη στην Ελλάδα μέχρι τα μπούνια*», αποφάσισε να στηρίξει τις προτάσεις του εκπροσώπου του στην Αθήνα.⁷⁷ Έτσι, λίγο πριν ο Βαρβαρέσος επιστρέψει από την Αμερική, οι κεντρικές υπηρεσίες του Treasury συνέταξαν ένα τρισέλιδο υπόμνημα με τον τίτλο «Οικονομικά μέτρα και έλεγχοι στην Ελλάδα».⁷⁸ Το υπόμνημα αυτό έμελλε να αποτελέσει τη βάση των πολυήμερων επαφών στο Λονδίνο, στη διάρκεια των οποίων λήφθηκαν οι τελικές αποφάσεις για την κατεύθυνση της σταθεροποιητικής πολιτικής.

Τα περιθώρια διαφωνίας μεταξύ των δύο πλευρών ήταν ελάχιστα. Οι βρετανικές προτάσεις ήταν προϊόν των μυστικών επαφών του Hill με τη Ζαφειρίου και αναπαρήγαγαν την οικεία επιχειρηματολογία της εφαρμογής μιας πολιτικής ελέγχου στις τιμές, τα μεταφορικά μέσα και τον μηχανισμό διανομής, που να επιτρέπει την αξιόπιστη σταθεροποίηση των μισθών. Ο Βαρβαρέσος συμφώνησε ασμένως και η συζήτηση επικεντρώθηκε στην έκταση των ελέγχων και το επίπεδο των τιμών που θα επιδιωκόταν. Στο σημείο αυτό συζητήθηκαν διάφορες προτάσεις: ο υπολογισμός του κόστους παραγωγής κάθε προϊόντος απορρίφθηκε ως χρονοβόρος· η υιοθέτηση κάποιου πολλαπλάσιου των προπολεμικών τιμών

θα λειτουργούσε στρεβλωτικά, εφόσον δεν θα λάμβανε υπόψη τη μεταβολή στη σχετική διαθεσιμότητα διαφόρων αγαθών. Εν τέλει συμφωνήθηκε να επιδιωχθεί η επαναφορά των τιμών στα επίπεδα του προηγούμενου Μαρτίου.⁷⁹

Οι συνομιλίες στο Λονδίνο διήρκεσαν αρκετές ημέρες και επεκτάθηκαν σε διάφορα οικονομικά ζητήματα. Στο ζήτημα της συναλλαγματικής πολιτικής, ο Βαρβαρέσος βεβαιώθηκε ότι η βρετανική πλευρά συμμεριζόταν τις απόψεις του σχετικά με τη μετατρεψιμότητα της δραχμής και τις συναλλαγές σε χρυσό. Πιο επιφυλακτική ήταν η στάση των Βρετανών έναντι των προτάσεων του για νέα υποτίμηση, την οποία θεωρούσαν επικίνδυνη. Ο Βαρβαρέσος αντέτεινε ότι η υφιστάμενη υπερτίμηση αποθάρρυνε τις εξαγωγές και τα εμβάσματα και υπονόμεινε την ικανότητα της χώρας να αποκαταστήσει τις εξωτερικές της συναλλαγές. Η όποια υποτίμηση θα είχε σταθεροποιητικό χαρακτήρα και δεν θα συνδυαζόταν με περαιτέρω ανατιμήσεις.⁸⁰

Ως προς τη φορολογία εισοδήματος, ο Βαρβαρέσος εξήγησε πως η υποβολή ετήσιων δηλώσεων θα προκαλούσε τεράστιες καθυστερήσεις· ο ίδιος αντιπρότεινε την επιβολή ενός μηνιαίου φόρου στη βάση κάποιου πρόχειρου εισοδηματικού τεκμηρίου, όπως ήταν το ύψος των καταβαλλόμενων ενοικίων. Θεωρούσε μάλιστα σκόπιμο η καταβολή του φόρου να προηγείται τυχόν προσφυγών ή ενστάσεων, μιας και διαφορετικά οι εισπράξεις θα καθυστερούσαν και ο πληθωρισμός θα διάβρωνε την αξία τους. «*Εμείς τον ενθαρρύνουμε ιδιαίτερα να προχωρήσει στη βάση κάποιας χονδρικής μεθόδου, εφόσον αυτή κατάφερνε να φέρει λεφτά στα ταμεία*», τηλεγραφούσε ο Waley στην Αθήνα λίγο αργότερα.⁸¹ Σε συνδυασμό με την εφαρμογή των ελέγχων τιμών, η άμεση φορολογία θα αφαιρούσε αγοραστική δύναμη από εκεί που πλεόναζε, αναδιανέμοντας την πίτα προς τα χαμηλότερα εισοδηματικά στρώματα. Τα στελέχη του Treasury θεωρούσαν τα μέτρα δραστικά, αλλά συμφωνούσαν ότι «*κάτι μάλλον ανορθόδοξο έπρεπε να γίνει – και γρήγορα*». Άλλωστε, δεν απέκλειαν το ενδεχόμενο η κυβέρνηση να προσπαθήσει να μετριάσει τις προτάσεις Βαρβαρέσου κατά την εφαρμογή της πολιτικής του.⁸²

76 Hill προς Davidson (Treasury), 2.5.1945, στο T236-1044.

77 «Σημείωμα του Davidson (Treasury)», 21.4.1945, στο T236-1044.

78 Βλ. Davidson, "Economic Measures and Controls in Greece", 14.5.1945· βλ. επίσης Davidson προς Hill, 7.5.1945, αμφότερα στο T236-1044. Το υπόμνημα Davidson στηριζόταν στην αλληλογραφία του με τον Hill και στο εκτενέστερο υπόμνημα του Lingham, "Economic Controls in Greece", 9.5.1945, στο FO371-48331.

79 "Note of a meeting in the Treasury to discuss economic measures and controls", 22.5.1945, στο FO371-48331 και τμ/μα 88Camer, Foreign Office προς Leeper, 26.5.1945, στο T236-1044.

80 "Draft note of a meeting held at the Treasury on May 18th to discuss the Greek financial position: Gold and Exchange rate", στο T236-1044.

81 Waley προς Hill, 24.5.1945, στο T236-1044· η ακριβής διατύπωση του Waley μάλιστα ήταν – κατά τη βρετανική παροιμία – να υιοθετηθεί οποιαδήποτε προσεγγιστική μέθοδος, «*εφόσον κατάφερνε να φέρει οπίτι το μπέικον*».

82 Waley προς Eady (με κοινοποίηση στον Keynes και τον Davidson), 23.5.1945, και Davidson προς Hill, 24.5.1945, επίσης στο T236-1044.

Το Foreign Office παρέμεινε πιο επιφυλακτικό. Ο Βαρβαρέσος φαινόταν να έχει τις σωστές απόψεις, ήταν όμως αμφίβολο αν θα μπορούσε να τις εφαρμόσει χωρίς να προκαλέσει βίαιες αντιδράσεις. Η «πλάστιγγα έγερνε προς την πλευρά της σταθεροποίησης», σημείωνε ο βασικός εκπρόσωπός του στις διαπραγματεύσεις.⁸³ Τον ίδιο καιρό, ο Leeper ενημέρωνε το Λονδίνο ότι η αποδοχή των ελέγχων από την ελληνική κυβέρνηση ήταν μάλλον προσχηματική, με τους περισσότερους πολιτικούς να αμφισβητούν την πραγματική ικανότητα της κυβέρνησης να ελέγξει την οικονομία. Σύμφωνα με τον Βρετανό πρέσβη, οι ανησυχίες αυτές ήταν δικαιολογημένες, αν και κάποιες ενδεχομένως υπέκρυπταν ιδιοτελή επιχειρηματικά συμφέροντα.

Σε κάθε περίπτωση, η κρίσιμη ώρα για τον Βαρβαρέσο είχε φθάσει. Το πρωί της 27ης Μαΐου προσγειώθηκε στην Αθήνα. Τις επόμενες ημέρες είχε διαδοχικές συσκέψεις με τον Βούλγαρη, τον Δαμασκινό και διάφορους πολιτικούς παράγοντες, τους οποίους ενημέρωσε για τις διαπραγματεύσεις στο Λονδίνο και την Ουάσιγκτον και το περιεχόμενο της προτεινόμενης σταθεροποίησης. Διεκδικώντας την Αντιπροεδρία, ο Βαρβαρέσος έθεσε ως προϋποθέσεις για τη συμμετοχή του στην κυβέρνηση τον πλήρη έλεγχο της οικονομικής πολιτικής, καθώς και την αντικατάσταση του Υπουργού Εφοδιασμού, Ιωάννη Παρασκευόπουλου. Η στάση του προκάλεσε την εύλογη αντίδραση του Παρασκευόπουλου, καθώς και του Υπουργού Εθνικής Οικονομίας, Γρηγόρη Κασσιμάτη. Με τη βοήθεια της βρετανικής πρεσβείας, οι ενδοκυβερνητικές αντιδράσεις κάμφθηκαν και οι δύο Υπουργοί μετακινήθηκαν σε άλλα χαρτοφυλάκια.⁸⁴

Το μεσημέρι της 2ας Ιουνίου 1945, ο Βαρβαρέσος ορκίστηκε Αντιπρόεδρος της κυβέρνησης και Υπουργός Εφοδιασμού. Λίγο αργότερα, ο Churchill τηλεγράφησε στον Βούλγαρη, εκφράζοντας την ικανοποίησή του για την ανάληψη της ευθύνης για την οικονομική πολιτική από τον Βαρβαρέσο· η βρετανική πρεσβεία στην Αθήνα, εξηγούσε πως:

«Δεν χωρεί αμφιβολία πως, στον οικονομικό τομέα, ο κ. Βαρβαρέσος είναι ο άνθρωπος των ημερών· στην Ελλάδα δεν υπάρχει καμία άλλη προσωπικότητα με τα προσόντα που απαιτούνται για να ορθοποδήσει η χώρα. Αντιδράσεις στα μέτρα του θα υπάρξουν πολλές, από διάφορες μεριές και με διαφορετικά

*ελατήρια, αλλά μπορούν να αντιμετωπιστούν, αν εξασφαλιστεί στοιχειώδης υποστήριξη από σημαντικούς παράγοντες και διατηρηθούν η εσωτερική σταθερότητα και η ασφάλεια. Χωρίς αυτά – και με τόσο εύφλεκτο υλικό που υπάρχει εδώ – η Ελλάδα θα ξαναβρεθεί στο έλεος αντιμαχόμενων παρατάξεων, διόλου ήπιων στη μεταχείριση η μία της άλλης, όποτε προκύπτει η ευκαιρία να ξεκαθαρίσουν παλιοί λογαριασμοί».*⁸⁵

83 Βλ. Σημείωμα του Laskey "Financial Situation in Greece", 26.5.1945, στο FO371-48332.

84 Βλ. τηλ/μα 1281, Leeper προς Foreign Office, 30.5.1945, στο T236-1044. Ο τύπος της περιόδου περιείχε καθημερινές αναφορές στις συναντήσεις του Βαρβαρέσου, τις αντιδράσεις και τις πολιτικές ζυμώσεις· κρίσιμη ήταν η συνάντηση της 31ης Μαΐου με τον αρχηγό των Φιλελευθέρων, Θεμιστοκλή Σοφούλη, ο οποίος και δήλωσε ότι θα στήριζε τον Βαρβαρέσο.

85 Lingeman, E., *Report on Economic Conditions in Greece*, 31.5.1945, στο FO371-48333. Το τηλεγράφημα του Churchill αναδημοσιεύθηκε στο *Βήμα*, 5.6.1945, σελ. 2.

Το πείραμα Βαρβαρέσου

11

Την Τρίτη 5 Ιουνίου 1945, η δραχμή υποτιμήθηκε δραστικά έναντι του δολαρίου και της στερλίνας, αποκαθιστώντας μέρος της ανταγωνιστικότητας που είχε χαθεί λόγω του πληθωρισμού των προηγούμενων μηνών. Εφόσον το εξωτερικό εμπόριο συνίστατο αποκλειστικά στις προμήθειες της UNRRA, η υποτίμηση δεν επηρέασε τις τιμές των εισαγόμενων ειδών στην αγορά, οι οποίες ορίζονταν από το κράτος. Η βελτίωση της ανταγωνιστικότητας αφορούσε κυρίως τα μεταναστευτικά εμβάσματα, αλλά και την προοπτική επανέναρξης των εξαγωγών καπνού, που προσέφεραν πολύτιμο συνάλλαγμα στη χώρα.¹ Παράλληλα, η δραχμή αποσυνδέθηκε από τις στρατιωτικές λίρες, ενώ απαγορεύθηκε κάθε συναλλαγή ή δικαιοπραξία σε χρυσό ή ξένα νομίσματα. Με αυτό τον τρόπο, η Τράπεζα της Ελλάδος επιχείρησε να θέσει τέρμα στις συζητήσεις περί μετατρεψιμότητας και να αποκαταστήσει το προπολεμικό καθεστώς συναλλαγματικών ελέγχων.

Το προηγούμενο βράδυ, ο Βαρβαρέσος είχε πραγματοποιήσει εκτενείς ανακοινώσεις για τους βασικούς άξονες του σταθεροποιητικού προγράμματος που είχε σκοπό να εφαρμόσει.² Τις εβδομάδες που ακολούθησαν, η κυβέρνηση ανέπτυξε ευρύ φάσμα νομοθετικών πρωτοβουλιών, παρεμβαίνοντας σε όλους σχεδόν τους τομείς της οικονομικής πολιτικής. Στα μάτια του Αμερικανού οικονομικού συμβούλου στην Αθήνα, Gardner Patterson, η Ελλάδα

1 Α. Ν.362 «περί νομοματικής διαρρυθμίσεως», ΦΕΚ Α 138, 4.6.1945, και τηλ/μα 114Remac, Hill προς Foreign Office, 30.5.1945, στο T236-1044. Η υποτίμηση οδήγησε σε σημαντική αύξηση των άδελων εισπράξεων παρά τις φιλότιμες προσπάθειες του Βαρβαρέσου, όμως, οι εξαγωγές καπνού παρέμειναν καθηλωμένες.

2 «Ανακοινώσεις του κ. Βαρβαρέσου ως Αντιπροέδρου της Κυβερνήσεως», 5.6.1945, στο IATE-A4S1Y3F16/1· οι ανακοινώσεις δημοσιεύθηκαν σχεδόν σε όλες τις εφημερίδες της 5ης Ιουνίου και σχολιάστηκαν εκτενώς στα φύλλα των επόμενων ημερών.

είχε αποκτήσει – για πρώτη φορά μετά την Απελευθέρωση – μια «ευφυή, εμπνευσμένη, δραστήρια και ισχυρή ηγεσία».³ Συνεπώς στην υπόσχεσή του να «κάνει κάτι δραστικό», ο νέος Αντιπρόεδρος της κυβέρνησης εισήγαγε ένα ριζικά διαφορετικό μείγμα πολιτικής, που έμεινε γνωστό ως «πείραμα Βαρβαρέσου».⁴

Α. Τα βασικά συστατικά

Η κεντρική φιλοσοφία του πειράματος ελάχιστα απέχει απ' όσα ο Βαρβαρέσος είχε εκθέσει στην κυβέρνηση και τους συμμάχους στη διάρκεια των προηγούμενων μηνών: ο πυρήνας της σταθεροποίησης ήταν η αύξηση και η αναδιανομή της «πίτας» των διαθέσιμων αγαθών. Η *αύξηση* θα προερχόταν από την εκπλήρωση των υποσχέσεων της UNRRA για περισσότερα εφόδια και πρώτες ύλες· λίγες μέρες νωρίτερα, ο Πρωθυπουργός είχε απευθύνει ραδιοφωνικό διάγγελμα, ανακοινώνοντας – από κοινού με τον επικεφαλής της αποστολής στην Ελλάδα, Buell Maben – την εντατικοποίηση των εισαγωγών ξένης βοήθειας.⁵ Η *αναδιανομή* θα προέκυπτε από έναν συνδυασμό παρεμβάσεων στους μισθούς, τις τιμές και τη φορολογία.

Αύξηση των μισθών και έλεγχός τους

Ένα από τα πρώτα μέτρα ήταν η αύξηση των αποδοχών στον ιδιωτικό και τον δημόσιο τομέα. Ανέκαθεν επιφυλακτικός έναντι των ονομαστικών αυξήσεων, ο Βαρβαρέσος αναγκάστηκε να αναγνωρίσει την ανάγκη μιας αναπροσαρμογής των μισθών η οποία θα επέτρεπε την άρση του απεργιακού κλοιού που πολιορκούσε την κυβέρνηση. Όπως θα εξηγούσε:

«Η δυσαναλογία μεταξύ των εισοδημάτων και του κόστους της ζωής είναι τοιαύτη ώστε να επιβάλλεται η άμεσος λήψις μέτρων προς ανακούφιση [των μισθωτών]. Αι αυξήσεις αι οποίαι θα χορηγηθούν θα επιτρέψουν εις αυτούς να αναμείνουν την εκ των λοιπών οικονομικών μέτρων της Κυβερνήσεως βελτίωσιν της θέσεως αυτών».⁶

3 Patterson (1948: 178)· ο Patterson προσέθετε βέβαια πως η ηγεσία αυτή ενίοτε υπέπιπτε σε λάθη, έκανε αυθαιρεσίες ή διακρινόταν για απλή ξεροκεφαλιά.

4 Η ανάγκη δραστικών (και ενδεχομένως ανορθόδοξων) μέτρων είχε προκύψει αρκετές φορές στη διάρκεια των συνομιλιών στο Λονδίνο· βλ. λ.χ. επιστολή Davidson (Treasury) προς Hill, 24.5.1945, στο T236-1044.

5 Βλ. Maben προς Βούλγαρη, 28.5.1945, και Broadcast of Admiral Voulgaris from Athens Radio, 29.5.1945, στο T236-1044.

6 Βλ. «Ανακοινώσεις του κ. Βαρβαρέσου...», *op.cit.*, σελ. 8.

Τα ημερομίσθια αυξήθηκαν μεταξύ 50% και 60%, ενώ οι μισθοί του ιδιωτικού τομέα – που έως τότε προσδιορίζονταν βάσει της προϋπηρεσίας κάθε υπαλλήλου – μπορούσαν πλέον να διαμορφώνονται ελεύθερα μεταξύ 10.000 και 30.000 δραχμών, επιτρέποντας στους εργοδότες να ανταμείψουν την παραγωγικότητα των εργαζομένων. Στην πράξη, η μεταβολή των αποδοχών ήταν σαφώς μικρότερη: οι αυξήσεις είχαν υπολογιστεί βάσει του μισθολογίου της 12ης Φεβρουαρίου, που είχε παρακαμφθεί με τη βοήθεια διαφόρων επιδομάτων, υπερωριών και απολαβών σε είδος, ενώ αρκετές επαγγελματικές ομάδες είχαν ήδη αποσπάσει επίσημες αυξήσεις. Εντούτοις, οι παρεμβάσεις στον ιδιωτικό τομέα συνέβαλαν στην αποκατάσταση της εργασιακής ειρήνης και επέτρεψαν τον μερικό εξορθολογισμό της μισθοδοσίας.⁷

Στον δημόσιο τομέα, τα πράγματα ήταν πιο δύσκολα. Οι όποιες αυξήσεις είχαν άμεσο αντίκτυπο στον προϋπολογισμό και τροφοδοτούσαν ανάλογες διεκδικήσεις εκ μέρους των συνταξιούχων και των μελών των σωμάτων ασφαλείας. Αψηφώντας τους σχετικούς κινδύνους, στις 22 Ιουνίου η κυβέρνηση προχώρησε στην αύξηση των μισθών του ευρύτερου δημόσιου τομέα κατά 50% περίπου.⁸

Παρά τη γενναιοδωρία τους, οι αυξήσεις απογοήτευσαν τα δημοσιοϋπαλληλικά σωματεία, που απείλησαν με απεργιακές κινητοποιήσεις. Η πραγματική αιτία δεν αφορούσε τόσο το νέο μισθολόγιο όσο τα κυβερνητικά σχέδια για εκκαθάριση των δημόσιων υπηρεσιών και κατάργηση των προαγωγών της κατοχικής περιόδου. Το ζήτημα ήταν αρκετά παλιό, αλλά καμία από τις προηγούμενες κυβερνήσεις δεν είχε θελήσει να το αντιμετωπίσει. Αναγνωρίζοντας τα προβλήματα που γεννούσε η συγκέντρωση μεγάλου αριθμού υπαλλήλων στην κορυφή της ιεραρχίας και τα δημοσιονομικά οφέλη ενός πιθανού εξορθολογισμού, ο Βαρβαρέσος επέμεινε στην άμεση κατάργηση των προσλήψεων και προαγωγών της Κατοχής· τυχόν κενά θα καλύπτονταν με απόφαση των αρμόδιων υπηρεσιακών συμβουλίων.⁹

7 Βλ. Patterson (1948: 198ff) και έκθεση Coombs προς Maben, *The economic program of Mr. Varvaressos*, 20.6.1945, στο T236-1045.

8 Οι αυξήσεις ίσχυαν αναδρομικά, από 1ης Ιουνίου 1945· το ακριβές τους ύψος διέφερε ανάλογα με τη θέση, την προϋπηρεσία και την οικογενειακή κατάσταση κάθε υπαλλήλου. Βλ. Υπ. Απόφαση υπ' αρ. 127723 «περί καθορισμού των αποδοχών των μελών του Υπουργικού Συμβουλίου και των δημοσίων υπαλλήλων» της 27.6.1945, στο ΦΕΚ Β 91, 27.6.1945· Πράξη Υπ. Συμβουλίου υπ' αρ. 291 «περί καθορισμού των αποδοχών του προσωπικού των ΝΠΔΔ» της 21.6.1945, στο ΦΕΚ Α 166, 30.6.1945· για μια περίληψη των μέτρων, βλ. Patterson (1948: 200ff).

9 Βλ. Συντακτική Πράξη 59 «περί καθορισμού της οργανικής συνθέσεως των δημοσίων ή δημοσίου χαρακτήρος υπηρεσιών» της 26.6.1945, στο ΦΕΚ Α 164, 27.6.1945. Σύμφωνα με τον Βαρβαρέσο, το συναφές νομοσχέδιο είχε συνταχθεί από το Υπουργείο Οικονομικών και του παρουσιάστηκε μετά την επιστροφή του στην Αθήνα (Varvaressos, K., «Memorandum on the Greek economic situation», Washington, DC, 2.8.1946, σελ. 110, στο IATE-A4S1Y5F17/1). Για την ευρύτερη ιστορία του ζητήματος της εκκαθάρισης της δημόσιας υπαλληλίας, βλ. Papastratis (1987).

Η ανακοίνωση των μέτρων προκάλεσε θύελλα αντιδράσεων, με τους εργαζομένους στο Δημόσιο να ισχυρίζονται πως η κατάργηση των προαγωγών αναιρούσε τις χορηγούμενες αυξήσεις. Ο Βαρβαρέσος παρέμεινε ανένδοτος και η κυβέρνηση διατήρησε τον έλεγχο της κατάστασης.¹⁰ Η αντιπαράθεση ωστόσο δηλητηρίασε τη σχέση του Αντιπροέδρου με τη Διοίκηση, σε μία κρίσιμη συγκυρία για την εφαρμογή της νέας πολιτικής.

Μείωση των τιμών και έλεγχός τους

Η άσκηση οικονομικού ελέγχου αποτέλεσε έναν από τους βασικούς άξονες του σταθεροποιητικού προγράμματος. Ο Βαρβαρέσος είχε αποδώσει την οικονομική δυσπραγία και τη νομισματική αστάθεια στην «έλλειψιν αποτελεσματικού Κρατικού ελέγχου και Κρατικής εποπτείας επί της οικονομίας», που είχε επιτρέψει τη δημιουργία σοβαρών στρεβλώσεων και αδικιών.¹¹ Στην πράξη, η κύρια έμφαση δόθηκε στον έλεγχο των τιμών. Οι έλεγχοι στην παραγωγή, τη μεταφορά και τη διανομή ήταν σαφώς λιγότεροι και περιοριζόνταν από τις ιδιαιτερότητες κάθε αγοράς. Για τον Βαρβαρέσο, η αποκλιμάκωση των τιμών συνιστούσε απαραίτητη προϋπόθεση για την ανακούφιση των κατώτερων στρωμάτων και την ανάσχεση των μισθολογικών διεκδικήσεων. Επιπλέον, εφόσον επεκτεινόταν πέρα από τα αγαθά του δελτίου, ο έλεγχος των τιμών αποτελούσε ένα έμμεσο εργαλείο φορολόγησης των εμποροβιομηχανικών τάξεων, τις οποίες θεωρούσε κατεχούχνη προνομιούχες (βλ. προηγούμενο κεφάλαιο).

Αυτό μας υπενθυμίζει ότι ο έλεγχος των τιμών είχε δύο συνιστώσες. Η πρώτη αφορούσε τις τιμές των εφοδίων που εισάγονταν μέσω της UNRRA και διανέμονταν στον πληθυσμό με δελτίο. Παρά τις όποιες δυσλειτουργίες του, το σύστημα αξιοποιούσε αρκετούς από τους υφιστάμενους μηχανισμούς και προσέφερε σημαντικά περιθώρια ελέγχου.¹² Κυρίως, προσέφερε τη δυνατότητα στο κράτος να παρεμβαίνει άμεσα στη διαμόρφωση του κόστους ζωής, ορίζοντας τις τιμές των αγαθών που μοιράζονταν με δελτίο. Απαλλαγμένο από την υποχρέωση να καταβάλει το αντίτιμο στην UNRRA, το ελληνικό Δημόσιο μπορούσε – και ανέκαθεν προτιμούσε – να διατηρεί τις τιμές των εφοδίων χαμηλές, επιδοτώντας έτσι τη λαϊκή κατανάλωση. Αυτή ήταν η κατεύθυνση προς την οποία επέλεξε να κινηθεί και ο Βαρβαρέσος, ανακοινώνοντας τη δραστική μείωση των τιμών και την αύξηση των διανομών.

10 Βλ. τηλ/μα 1504, Leeper προς Foreign Office, 8.7.1945, στο T236-1045 και Patterson (1948: 202).

11 Βλ. «Ανακοινώσεις του κ. Βαρβαρέσου...», *op.cit.*, σελ. 2.

12 Δεν είναι μάλιστα τυχαίο ότι τα περισσότερα προβλήματα προέκυψαν εκεί όπου δεν προϋπήρχε σχετική εμπειρία από την ΜΛ ή τον Σουνδικό Ερυθρό Σταυρό (όπως συνέβη, για παράδειγμα, με τη διανομή ρούχων).

Στα τέλη Ιουνίου, το μηνιαίο κόστος του δελτίου είχε περιοριστεί από 726 σε 615 δραχμές, παρά το γεγονός ότι σε αυτό είχαν προστεθεί αγαθά όπως το ελαιόλαδο και ο καφές. Σε ημερήσια βάση, το δελτίο κόστιζε λιγότερο απ' ό,τι δύο εισιτήρια του τραμ!¹³

Για τους εκπροσώπους της UNRRA και τον Βρετανό οικονομικό σύμβουλο, Quintin Hill, η μείωση των τιμών του δελτίου αποδείκνυε πως ο Βαρβαρέσος «είχε/γίνει πλέον πολιτικός» και αναγκαζόταν να παρεκκλίνει από τις επιταγές της οικονομικής ορθοδοξίας.¹⁴ Ο ίδιος είχε εκμυστηρευθεί στον Patterson πως, παρά τους όποιους πληθωριστικούς κινδύνους, η βελτίωση των πραγματικών αποδοχών ήταν απαραίτητη για την εξασφάλιση επαρκούς στήριξης για τις μεταρρυθμίσεις (Patterson, 1948: 182). Το ζήτημα δεν ήταν όμως μόνο πολιτικό, αλλά και οικονομικό: για τον Βαρβαρέσο, η μείωση των τιμών ήταν ο μόνος τρόπος να «ματαιωθούν» οι πληθωριστικές προσδοκίες που οδηγούσαν στην απόκρυψη των αγαθών. Η μείωση έπρεπε μάλιστα να είναι αρκετά δραστική ώστε να προσδώσει αξιοπιστία στις κυβερνητικές εξαγγελίες.

Ο απώτερος στόχος των ελέγχων τιμών βέβαια δεν ήταν τα αγαθά του δελτίου. Η δεύτερη – και ουσιαστικότερη – συνιστώσα της νέας πολιτικής ήταν η μείωση των τιμών στην εγχώρια παραγωγή. Εκεί, η κατάσταση ήταν εντελώς διαφορετική: το μεγαλύτερο μέρος της παραγωγικής και εφοδιαστικής αλυσίδας ανήκε στη σφαίρα της ιδιωτικής οικονομίας, με αποτέλεσμα τα περιθώρια κρατικού ελέγχου να εξατμούνται στην επιβολή ανώτατων τιμών.

Στις 9 Ιουνίου ο Βαρβαρέσος ανακοίνωσε την εφαρμογή πλαφόν σε 17 ντόπια αγαθά και υπηρεσίες, των οποίων οι τιμές ορίστηκαν κάτω από τα ισχύοντα επίπεδα της αγοράς. Για την εφαρμογή τους, ο κρατικός μηχανισμός προσέφυγε σε ένα μείγμα παραινήσεων και αγορανομικών ελέγχων. Οι πολίτες ενθαρρύνθηκαν

13 Για την ακρίβεια, εάν κάποιος χρησιμοποιούσε δύο εισιτήρια του τραμ κάθε μέρα, τα μεταφορικά του θα κόστιζαν 750 δραχμές τον μήνα· βλ. Coombs προς Maben, 20.6.1945, στο T236-1045.

14 Hill προς Waley (Treasury), 5.6.1945, στο T236-1045· οι προβληματισμοί των στελεχών της UNRRA αναπτύσσονται διεξοδικά στο *Report to Director General from the Chief of Mission on the UNRRA Mission to Greece*, November 1944 - June 1945, 1.8.1945, σελ. 49-51, στο UNA S-1021-0037-10. Ο ίδιος ο Βαρβαρέσος υποβάθμιζε το δημοσιονομικό κόστος της πολιτικής του, υπενθυμίζοντας πως η μεγαλύτερη απώλεια εσόδων προερχόταν από τον μεγάλο αριθμό των απόρων, στους οποίους τα αγαθά του δελτίου διανέμονταν δωρεάν. Παράλληλα, εξηγούσε πως η σταδιακή αποκλιμάκωση των εγχώριων τιμών – κυρίως μέσω της βελτίωσης των μεταφορών και της κατάργησης των φόρων υπέρ τρίτων – θα επέτρεπε στην κυβέρνηση να ανεβάσει σταδιακά το κόστος του δελτίου, ευθυγραμμίζοντας τις εγχώριες με τις διεθνείς τιμές. Ωστόσο, καμία από αυτές τις εξαγγελίες δεν πρόλαβε να υλοποιηθεί στη σύντομη διάρκεια της θητείας του στην κυβέρνηση· βλ. Varvaressos προς Maben, 29.9.1945, σελ. 24ff, στο IATE-A4S1Y5F15/1 και Varvaressos, K., "Memorandum on the Greek economic situation", *op.cit.*, σελ. 103ff.

να αναβάλουν τις αγορές τους ώσπου να βελτιωθούν οι συνθήκες στην αγορά· το δελτίο εμπλουτίστηκε με είδη όπως το ελαιόλαδο, που ανταγωνίζονταν ευθέως τους εγχώριους προμηθευτές· οι πρώτες ελλείψεις αντιμετωπίστηκαν με διάφορα τεχνάσματα, όπως ήταν η εναλλαγή των ημερών στις οποίες τα εστιατόρια μπορούσαν να σερβίρουν κρέας ή ψάρι. Κατασταλτικά μέτρα, όπως η αφαίρεση της άδειας λειτουργίας όσων επιχειρήσεων καταδικάζονταν για αδικήματα «απειλούντα ζωτικά συμφέροντα του λαού», ήταν λιγότερο αποτελεσματικά.¹⁵ Στην πραγματικότητα, οι δυνατότητες του Υπουργείου Εφοδιασμού να ελέγξει αποτελεσματικά την αγορά παρέμεναν ιδιαίτερα περιορισμένες.

Τα περιθώρια της κρατικής εποπτείας ήταν μεγαλύτερα στους κλάδους των οποίων η παραγωγή ήταν εξαρτημένη από εισαγόμενες πρώτες ύλες. Σε αυτές τις περιπτώσεις, ο έλεγχος της πρώτης ύλης επέτρεπε τον έμμεσο έλεγχο της παραγωγής και άρα τη διάθεση του τελικού προϊόντος σε σταθερές τιμές. Χαρακτηριστική ήταν η περίπτωση των φούρνων, που προμηθεύονταν αλεύρι από το κράτος με αντάλλαγμα τη διάθεση του ψωμιού σε σταθερό κόστος. Μεταξύ κράτους και αρτοπωλών διεξάγονταν συνεχείς συζητήσεις, στις οποίες το κόστος παραγωγής, το βάρος της φραντζόλας και το ποσοστό της φύρας αποτελούσαν αντικείμενο ζωηρής διαπραγματεύσης. Ο Βαρβαρέσος ήθελε να επεκτείνει την πρακτική αυτή και σε άλλους παραγωγικούς κλάδους. Έτσι, για παράδειγμα, οι ιδιοκτήτες φορτηγών κλήθηκαν να αποδεχθούν τον έλεγχο των τιμών τους, με αντάλλαγμα την προμήθεια καυσίμων.

Ο κλάδος που συγκέντρωσε το μεγαλύτερο ενδιαφέρον ήταν η κλωστοϋφαντουργία: υπεύθυνη για το ένα τρίτο της προπολεμικής μεταποίησης και ικανή να καλύψει ζωτικές ανάγκες του πληθυσμού, η κλωστοϋφαντουργία αποτελούσε βασική κυβερνητική προτεραιότητα. Χάρη στην UNRRA, περίπου 7.500 τόνοι βαμβάκι βρίσκονταν στην Ελλάδα στις αρχές του καλοκαιριού· αυτό που έμενε να διευκρινιστεί, ήταν οι όροι υπό τους οποίους θα παραχωρούνταν στους βιομηχάνους. Την ίδια στιγμή που η UNRRA και το Δημόσιο επιθυμούσαν τη μέγιστη δυνατή παραγωγή φθηνών ενδυμάτων, οι επιχειρηματίες επικαλούνταν μείωση της παραγωγικότητας, υψηλό κόστος παραγωγής και έλλειψη ρευστότητας. Για τον Βαρβαρέσο και τους συνεργάτες του, οι αιτιάσεις αυτές υπέκρυπταν τις κερδοσκοπικές ορέξεις των βιομηχάνων, που ήθελαν να χρεώσουν υψηλότερες τιμές ή να εκτρέψουν μεγαλύτερο ποσοστό της

¹⁵ Πρόκειται για την περίφημη Συντακτική Πράξη 57 «περί αδικημάτων απειλούντων ζωτικά συμφέροντα του λαού» της 22.6.1945, στο ΦΕΚ Α 162, 23.6.1945, που υπερτιμούσε τις δυνατότητες του νομοθέτη να ελέγξει την οικονομική δραστηριότητα με κατασταλτικά μέσα. Στα αδικήματα που φιλοδοξούσε να καταπολεμήσει η συναφής Πράξη εντάχθηκαν η παραβίαση των επίσημων τιμών, η απόκρυψη αγαθών, η άρνηση διάθεσης προϊόντων στις νόμιμες τιμές και η αναστολή λειτουργίας «προς τον σκοπόν δημιουργίας αντιδράσεως κατά κυβερνητικών μέτρων ή επιτυχίας αιτημάτων ή άλλων αξιώσεων»!

παραγωγής στη μαύρη αγορά. Για τους επιχειρηματίες, η κυβερνητική αδιαλλαξία μαρτυρούσε αδικαιολόγητη εκθρόνιση που έτεινε να εξομοιώνει κάθε επιχειρηματική δραστηριότητα με κερδοσκοπία. Το χάσμα μεταξύ των συνομιλητών ήταν μεγάλο.¹⁶

Δημοσιονομική πολιτική και η έκτακτη εισφορά

Στις 22 Ιουνίου ο Βαρβαρέσος απευθύνθηκε για άλλη μια φορά στο κοινό, ανακοινώνοντας τα μέτρα για τη δημοσιονομική εξυγίανση. Όπως εξήγησε, η ισοσκελίση του προϋπολογισμού αποτελούσε βασικό στόχο της κυβέρνησης «ώστε να παύση η προσφυγή εις την εκδοτική μηχανή». ¹⁷ Οι συνθήκες καθιστούσαν τις δαπάνες ανελαστικές, με αποτέλεσμα η προσοχή να στρέφεται στο σκέλος των εσόδων. Κανένα από τα υφιστάμενα έσοδα όμως δεν μπορούσε να σηκώσει το βάρος της προσαρμογής: τυχόν αύξηση της έμμεσης φορολογίας ή του κόστους του δελτίου θα έπληττε δυσανάλογα τα χαμηλά εισοδήματα, αναζωπυρώνοντας τις μισθολογικές διεκδικήσεις· ο φόρος πλουτισάντων, στον οποίο είχε στηρίξει τις ελπίδες του ο Μαντζαβίνος, είχε αποδώσει ελάχιστα. Ο προϋπολογισμός είχε ανάγκη από νέους πόρους:

«Το βάρος της φορολογίας πρέπει να φέρουν εκείνοι οι οποίοι δύνανται και να το βαστάσουν, ήτοι όσοι εν μέσω τόσης καταστροφής κατώρθωσαν να διατηρήσουν, εις τας πλείστας δε των περιπτώσεων και να αυξήσουν, τα εισοδήματά των. [...] Αν η τάξις των ευπορούντων δεν εκπληρώση προθύμως τας υποχρεώσεις της έναντι του συνόλου, αυτό σημαίνει ότι ζητεί και πάλιν όπως ολόκληρον το βάρος και ολόκληρος η ζημία επιπέση επί εκείνων οι οποίοι δεν έχουν άλλο από δραχμάς ως αμοιβήν των υπηρεσιών των».¹⁸

Με άλλα λόγια η νέα φορολογική πολιτική στρεφόταν προς εκείνες τις επαγγελματικές ομάδες των οποίων τα εισοδήματα προστατεύονταν περισσότερο από τον πληθωρισμό, δηλαδή τους εμποροβιοτέχνες και τους βιομήχανους.

Την ίδια μέρα, το υπουργικό συμβούλιο ενέκρινε μία από τις πιο τολμηρές νομοθετικές πρωτοβουλίες του Βαρβαρέσου, τον νόμο «περί επιβολής εκτάκτου εισφοράς

¹⁶ Για το ζήτημα των διαπραγματεύσεων με την κλωστοϋφαντουργία, βλ. Lykogiannis (2002: 123ff)· τηλ/μα 1604, Caccia (Αθήνα) προς Foreign Office, στο T236-1045· *Minutes of 6th Meeting of the EAC*, 2.8.1945, στο UNA S-1360-0000-0009.

¹⁷ «Ανακοινώσεις του κ. Βαρβαρέσου ως Αντιπροέδρου της Κυβερνήσεως», 22.6.1945, σελ. 14, στο ΙΑΤΕ-A4S1Y3F16/1.

¹⁸ Ibid., σελ. 15.

επί των ασκούντων εμπόριον, βιομηχανίαν κ.λπ.».¹⁹ Αρχής γενομένης από την 1η Ιουλίου και για το υπόλοιπο του οικονομικού έτους 1945-46, οι εμποροβιομηχανικές επιχειρήσεις καλούνταν να καταβάλουν μηνιαία εισφορά ίση προς ένα πολλαπλάσιο του πραγματικού ή τεκμαρτού ενοικίου που πλήρωναν για τα καταστήματά τους. Ανάλογα με τον κλάδο δραστηριότητάς της, κάθε επιχείρηση θα κατέβαλε από το εξαπλάσιο έως και το εικοσαπλάσιο του ενοικίου της κάθε μήνα. Τα ενοίκια – που παρέμεναν παγωμένα στο 150% των προπολεμικών τους επιπέδων λόγω του ενοικιοστασίου – απεικόνιζαν το μέγεθος της κάθε μονάδας, που μαζί με τη δραστηριότητα, αποτελούσαν τα βασικά τεκμήρια της φοροδοτικής ικανότητας των επιχειρήσεων. Το βασικό πλεονέκτημα αυτής της μεθόδου ήταν η ταχύτητα και η ευκολία με την οποία μπορούσε να υπολογιστεί και να ελεγχθεί η εισφορά κάθε φορολογουμένου.²⁰

Από την άλλη, ο νέος φόρος είχε αρκετές αδυναμίες. Η κατανομή των επαγγελματιών μεταξύ των διαφορετικών φορολογικών συντελεστών στηριζόταν σε μάλλον αυθαίρετες εκτιμήσεις. Στερούμενο αξιόπιστων λογιστικών στοιχείων, το οικονομικό επιτελείο δυσκολευόταν να δικαιολογήσει γιατί λ.χ. οι πωλητές παλιών γραμματοσήμων καλούνταν να καταβάλουν υπερδιπλάσιο φόρο από τους μανάβηδες και τους κουρείς. Ούτε ήταν προφανές γιατί όλα τα μανάβικα ή τα κουρεία έπρεπε να είναι εξίσου κερδοφόρα ή γιατί η φοροδοτική τους ικανότητα όφειλε να συμβαδίζει με το ύψος του ενοικίου τους. Αναγνωρίζοντας τα προβλήματα, ο Βαρβαρέσος εξηγούσε ότι:

«[...] επιβάλλοντες την εισφοράν ταύτην δεν απεβλέψαμεν εις την δημιουργίαν επιστημονικού συστήματος εξακριβώσεως της οικονομικής δυναμικότητος εκάστου. Τοιαύτα συστήματα απαιτούν χρόνον μακρόν ίνα αποδώσουν και αρτίας φοροτεχνικάς υπηρεσίας ίνα εφαρμοσθούν επιτυχώς. Ημείς εις τας κρίσιμους στιγμάς τας οποίας διερχόμεθα, έχομεν ανάγκην φόρου όστις θα αποδώσῃ αμέσως και θα λειτουργήσῃ αυτομάτως».²¹

Πράγματι, ο «αυτοματισμός» της έκτακτης εισφοράς αποτελούσε το πιο ελκυστικό της χαρακτηριστικό: οποιαδήποτε εναλλακτική κινδύνευε να προκαλέσει σημαντική καθυστέρηση στις εισπράξεις, υπονομεύοντας τη σταθεροποίηση και επιτρέποντας στον πληθωρισμό να διαβρώσει την αξία των φορολογικών εσόδων. Για τον Βαρβαρέσο όμως, η ορθότητα του μέτρου υπαγορευόταν από έναν επιπλέον

συλλογισμό: οι μοναδικές εναλλακτικές ήταν η αύξηση των φόρων κατανάλωσης ή η συνέχιση του πληθωρισμού και «οι αδικίες που [θα] προκαλούσαν [αυτές] ήταν πολύ μεγαλύτερες από αυτές που προκαλούνταν σε κάποιους εμπόρους και βιομηχάνους, μέσω της επιβολής ενός αυτόματου φόρου».²²

Οι έμποροι και οι βιομήχανοι δεν φάνηκαν να συμμερίζονται αυτή την άποψη. Πέραν των τεχνικών της αδυναμιών, η εισφορά δημιουργούσε σημαντική φορολογική επιβάρυνση την ίδια στιγμή που οι έλεγχοι τιμών είχαν συμπίεσει τα περιθώρια κέρδους και δυσκόλευαν τη μετακύλιση του φόρου στους καταναλωτές.²³ Πρόθεση του Βαρβαρέσου δεν ήταν να φορολογήσει μόνο την *τρέχουσα* κερδοφορία, αλλά και τα *σωρευμένα* κεφάλαια των επιχειρήσεων. Για τον Αντιπρόεδρο της κυβέρνησης η ύπαρξη αυτών των κερδών ήταν σχεδόν αυταπόδεικτη, όπως άλλωστε και το γεγονός ότι μεγάλο μέρος τους προερχόταν από καταχρηστικές ή κερδοσκοπικές δραστηριότητες. Στην πραγματικότητα, την εποχή εκείνη κανείς δεν ήταν σε θέση να γνωρίζει το ύψος ή την ακριβή κατανομή των εισοδημάτων, πόσο μάλλον να τα αντιστοιχίσει σε τομείς οικονομικής δραστηριότητας. Όσο για τη διαβόητη «κερδοσκοπία», αυτή σπάνια περιέγραφε κάτι περισσότερο από τη φυσιολογική αντίδραση των παραγωγών σε συνθήκες υπερπληθωρισμού. Υπό αυτή την έννοια, εκείνοι που είχαν καταφέρει να προστατευθούν από τον πληθωρισμό ήταν πολλοί περισσότεροι από την οικονομική ολιγαρχία που κατήγγελλε η ρητορική του Βαρβαρέσου.²⁴

Ανεξαρτήτως της ηθικολογίας που την περιέβαλλε, η έκτακτη εισφορά ήταν φυσικό να ξεσηκώσει θύελλα αντιδράσεων. Η καταδίκη της από τους εμποροβιομηχανι-

22 Επιστολή Varvaressos προς Maben, 29.9.1945, σελ. 17, στο IATE-A4S1Y5F15/1. Πρόκειται για την εκτενέστερη απάντηση του Βαρβαρέσου στις «οικονομοτεχνικές» ενστάσεις της UNRRA έναντι της σταθεροποιητικής του πολιτικής: η επιστολή γράφεται σε απάντηση της έκθεσης Coombs (βλ. *Report to Director General...*, op.cit., σελ. 33-37). Τις απόψεις Βαρβαρέσου φαίνεται να συμμερίζεται ο Αμερικανός οικονομικός σύμβουλος Patterson (1948: 188ff). Ιδιαίτερα διεισδυτικό είναι και μέρος της οικονομικής αρθρογραφίας της εποχής: βλ. μεταξύ άλλων το πρωτοσέλιδο άρθρο του Χρ. Μαργκογιάννη στην *Οικονομολογική* της 17.7.1945.

23 Αυτή ήταν άλλωστε και η πρόθεση του νομοθέτη του Α.Ν. 431, που απαγόρευε ρητά την αύξηση των τιμών λόγω της επιβολής της εισφοράς. Η αποτελεσματικότητα αυτής της απαγόρευσης ήταν αμφίβολη: πιο ευεργετική ενδέχεται να ήταν η γενικότερη τάση αποκλιμάκωσης των τιμών, που αποθάρρυνε μεμονωμένες επιχειρήσεις να ανατιμήσουν τα προϊόντα τους.

24 Για την καλύτερη κριτική της φορολογίας Βαρβαρέσου, βλ. Palairat (2000: 79-81): αξιοπρόσεκτο στο θέμα αυτό είναι και οι παρατηρήσεις του Hadziioissif (1987: 31-33). Η Makinen (1986), από την άλλη, φαίνεται να ασπάζεται την ερμηνεία του φόρου ως «αντιστάθμισης» της στρέβλωσης των ενοικίων, δηλαδή ως προσπάθειας να χρεωθεί στις επιχειρήσεις το ισόποσο του ενοικίου που θα πλήρωναν, αν δεν ίσχυε το ενοικιοστάσιο: η ερμηνεία αυτή – την οποία επικαλείται ενίοτε και ο Βαρβαρέσος, για να δικαιολογήσει το ύψος του φόρου – είναι προβληματική: ακόμα και αν η απελευθέρωση της αγοράς οδηγούσε σε αύξηση των ενοικίων ανάλογη της εισφοράς (πράγμα ιδιαίτερα αμφίβολο), δεν είναι προφανές το γιατί οι επιχειρήσεις θα έπρεπε να μπορούν να πληρώσουν υψηλότερο ενοίκιο χωρίς να αυξήσουν τις τιμές των προϊόντων τους.

19 Α.Ν. 431 της 21.6.1945, στο ΦΕΚ Α 162, 23.6.1945. Για μια διεξοδική παρουσίαση του νόμου και της εφαρμογής του, βλ. *Report to Director General...*, op.cit., σελ. 33-37, και Patterson (1948: 182-193).

20 Στη βιομηχανία, τη θέση του ενοικίου έπαιρνε η λογιστική αξία των παγίων κεφαλαίων, ενώ ανάλογα «εξωτερικά» τεκμήρια μεγέθους χρησιμοποιούνταν και σε άλλες ειδικές περιπτώσεις (τράπεζες, μεταφορικές επιχειρήσεις, σκάφη, κ.α.).

21 «Ανακοινώσεις του κ. Βαρβαρέσου...», 22.6.1945, op.cit., σελ. 16.

κούς συλλόγους ήταν άμεση· στο γραφείο του Βαρβαρέσου έφθναν καθημερινά ψηφίσματα διαφόρων επαγγελματικών σωματείων που ζητούσαν την αναστολή του μέτρου ή την ευνοϊκότερη μεταχείριση των μελών τους. Οι σύλλογοι της Αθήνας κάλεσαν τα μέλη τους σε κλείσιμο των καταστημάτων στις 9 Ιουλίου, παραμονή της προθεσμίας για την καταβολή της πρώτης δόσης του νέου φόρου. Η κινητοποίηση δεν είχε όμως μεγάλη συμμετοχή και έως το μεσημέρι τα περισσότερα μαγαζιά είχαν ανοίξει. Οι φορολογούμενοι έσπευσαν στις εφορίες· άλλη μία μάχη είχε κερδηθεί – όχι όμως και ο πόλεμος.²⁵

Το θεσμικό και οργανωτικό υπόβαθρο

Η εφαρμογή του σταθεροποιητικού προγράμματος προκάλεσε μια σειρά από διοικητικές παρεμβάσεις και μεταρρυθμίσεις. Συγκεντρωτικός στον χαρακτήρα και απαιτητικός από τους συνεργάτες του, ο Βαρβαρέσος ήταν καχύποπτος έναντι των υψηλόβαθμων στελεχών της Διοίκησης, πολλά από τα οποία διατηρούσαν στενούς δεσμούς με πολιτικούς και επιχειρηματικούς παράγοντες. Η πρόσφατη εμπειρία του από τη συνεργασία των ελληνικών με τις συμμαχικές υπηρεσίες είχε άλλωστε ενισχύσει την επιφυλακτικότητα με την οποία αντιμετώπιζε τόσο τη Διοίκηση όσο και μερικούς από τους συναδέλφους του στο Υπουργικό Συμβούλιο. Αποτέλεσμα ήταν οι περισσότερες θεσμικές πρωτοβουλίες του νέου Αντιπροέδρου να έχουν στόχο την ενίσχυση των προσωπικών του εξουσιών.

Ο νόμος που είχε δημιουργήσει τη θέση του Βαρβαρέσου τον προίκιζε με διευρυμένες αρμοδιότητες ως προς τον συντονισμό και τον έλεγχο της οικονομικής πολιτικής και του ανέθετε την προεδρία ενός διυπουργικού Κυβερνητικού Οικονομικού Συμβουλίου.²⁶ Για την υποστήριξη του έργου του συστάθηκε ειδικό γραφείο, που στελεχώθηκε από επιλεγμένο προσωπικό της Τράπεζας της Ελλάδος, υπό τη διεύθυνση της Ρένας Ζαφειρίου. Ο Ιερώνυμος Πίντος διορίστηκε Υφυπουργός Εφοδιασμού, αναλαμβάνοντας την οργάνωση του πλέον νευραλγικού Υπουργείου, ενώ άνθρωποι της εμπιστοσύνης του Βαρβαρέσου προωθήθηκαν σε κρίσιμες θέσεις της Διοίκησης.²⁷

Η συγκέντρωση των οικονομικών εξουσιών στα χέρια του Αντιπροέδρου δεν θα ήταν πλήρης, αν δεν παρέμβαινε στις επαφές με τους ξένους εμπειρογνώμονες και την UNRRA. Λίγες μέρες μετά την ανάληψη των καθηκόντων του, ο Βαρβαρέσος προχώρησε στην κατάργηση της Μεικτής Επιτροπής Πολιτικής (JPC) και των υποεπιτροπών της· στη θέση τους δημιουργήθηκε η Συμβουλευτική Οικονομική Επιτροπή (Economic Advisory Committee ή EAC), στην οποία την ελληνική πλευρά εκπροσωπούσε μόνο ο ίδιος, η Ζαφειρίου και ο Πίντος.²⁸ Ταυτόχρονα, ανακοίνωσε στην UNRRA ότι η Αντιπροεδρία θα αναλάμβανε εφεξής το σύνολο των επαφών με τα στελέχη της οργάνωσης και τον γενικότερο συντονισμό των ενεργειών που αφορούσαν τη βοήθεια.²⁹

Ενημερώνοντας το Λονδίνο, ο Quintin Hill εξέφρασε την ικανοποίησή του για την κατάργηση μιας σειράς δυσκίνητων συμβουλευτικών οργάνων, οι συνεδριάσεις των οποίων συχνά διέπονταν από τις εσωτερικές έριδες των Ελλήνων αξιωματούχων.³⁰ Η UNRRA, που μόλις είχε αφιερώσει τρεις μήνες στη δημιουργία των κατάλληλων επαφών με αυτούς τους αξιωματούχους, ήταν λιγότερο ενθουσιασμένη. Απευθυνόμενος στον αναπληρωτή Γενικό Διευθυντή της οργάνωσης, ο αρχηγός της αποστολής στην Ελλάδα παραπονιόταν πως:

*«Η τρέχουσα πρακτική του [Βαρβαρέσου], όπου κάθε σημαντική απόφαση λαμβάνεται είτε από τον ίδιο είτε από τους προσωπικούς του βοηθούς, έχει προκαλέσει και θα συνεχίσει να προκαλεί σημαντικές δυσκολίες. [...] Κατά τη γνώμη μας, αυτή η μέθοδος του “μπουλιανισμού” κινδυνεύει να δημιουργήσει σοβαρά προβλήματα. Έχουμε προτείνει στον κ. Βαρβαρέσο εναλλακτικούς τρόπους συνεργασίας, που θα διατηρούσαν τις υφιστάμενες επιχειρησιακές σχέσεις, επιτρέποντάς του παράλληλα να κάνει όσες πολιτικές προτάσεις ή διοικητικές παρεμβάσεις έκρινε σκόπιμες. Ευγενικά αλλά σταθερά, οι προτάσεις μας έχουν απορριφθεί, με αποτέλεσμα να πρέπει να διοχετεύουμε όλα τα αιτήματα συνεργασίας ή απόφασης που αφορούν κάποιο στέλεχος της ελληνικής κυβέρνησης μέσω του γραφείου του».*³¹

Στην πραγματικότητα ο Βαρβαρέσος επεδίωκε να αποκτήσει τον ολοκληρωτικό έλεγχο της οικονομικής πολιτικής, τόσο στο εσωτερικό της κυβέρνησης όσο και στη

25 Βλ. τηλ/μα 1504, Leeper προς Foreign Office, 8.7.1945 και τηλ/μα 1546, Caccia προς Foreign Office, 16.7.1945, αμφότερα στο T236-1045.

26 Α.Ν. 395 «περί διαχείρισης των οικονομικών και δημοσιονομικών υποθέσεων της Χώρας» της 11.6.1945, στο ΦΕΚ Α 149, 12.6.1945.

27 *Πρακτικά Γενικού Συμβουλίου* της 16ης Ιουνίου 1945, Βιβλίο 12, σελ. 59, στο ΙΑΤΕ-ΑΙΣ2Υ1F12 και τηλ/μα 1392, Leeper προς Foreign Office, 16.6.1945, στο T236-1045.

28 Η JPC ήταν η διάδοχος της Μεικτής Επιτροπής Συντονισμού (JCC) μετά τη λήξη της περιόδου της στρατιωτικής διοίκησης· οι αρμοδιότητες της EAC περιγράφονται στο *Minutes of 1st meeting of the EAC*, 23.6.1945, Appendix A, στο UNA S-1360-0000-0009.

29 Varvaressos προς Maben, 11 και 12.6.1945, αμφότερα στο UNA S-1360-0000-0054.

30 Hill προς Rowe-Dutton (Treasury), 14.6.1945, στο T236-1045.

31 Maben προς Commander Jackson, Senior Deputy Director General, UNRRA, 11.7.1945, στο UNA S-1360-0000-0054.

σχέση της με τους συμμάχους. Οι παρεμβάσεις του ήταν φυσικό να διαταράζουν ευαίσθητες υπηρεσιακές ισορροπίες και να προκαλέσουν την έντονη δυσφορία όσων έβλεπαν να θίγονται οι σφαίρες επιρροής τους. Η άγαρμπη συμπεριφορά που συνόδευε κάποιες από αυτές σίγουρα δεν βοήθησε. Σε συνδυασμό με τους κλυδωνισμούς που προκαλούσε η επιδιωκόμενη εκκαθάριση των δημόσιων υπηρεσιών, ο καταγιγισμός των νομοθετικών παρεμβάσεων της περιόδου του πειράματος συνέβαλε στη δυσαρέσκεια της δημόσιας υπαλληλίας. Πολύ περισσότερο, όμως, το νέο οργανωτικό σχήμα επιβάρυνε τον Βαρβαρέσο με τεράστιο όγκο δουλειάς, στον οποίο ήταν αδύνατο να αντεπεξέλθει. Η Ζαφειρίου παραπονιόταν αργότερα ότι τα υπουργεία υπερφόρτωναν την Αντιπροεδρία με διεκπεραιωτικές εργασίες και απέφευγαν να αναλάβουν πρωτοβουλίες· οι αντίπαλοι του Βαρβαρέσου από την πλευρά τους τον κατηγορούσαν για συγκεντρωτισμό και απροθυμία να αναθέσει ευθύνες στους υφισταμένους του.³² Η αλήθεια μάλλον βρισκόταν κάπου στη μέση.

Β. Τα αποτελέσματα

Η υποδοχή των εξαγγελιών Βαρβαρέσου ήταν άκρως θετική. Όπως θα εξηγούσε λίγες ημέρες αργότερα το κεντρικό άρθρο της εφημερίδας *Οικονομολογική*:

«Η 5 Ιουνίου βασίμως δύναται να χαρακτηρισθή ως ημέρα εσωτερικής ανακωχής. Ανακωχής εις τον οικονομικόν αγώνα μεταξύ των κοινωνικών τάξεων της χώρας. Το σάλπισμα εδόθη από τον κ. Βαρβαρέσον, ως αντιπρόεδρον της Κυβερνήσεως, αναλαβόντα υπευθύνως να βοηθήσῃ την ανόρθωσιν της οικονομίας και την βελτίωσιν των όρων της ζωής. Ο ελληνικός λαός, τον οποίον εκχαράκτησε ως τον κυριώτερον συντελεστήν πάσης δημιουργικής προσπάθειας και του οποίου εξήτησε την συνδρομήν, υπέστειλε την σημαίαν του οικονομικού αγώνος, ανέστειλε σχεδόν πάσαν σοβαράν απεργιακὴν κίνησιν και ούτω υπεβοήθησε την δημιουργίαν ατμοσφαιρας ευνοούσης την εφαρμογὴν των υπευθύνως εξαγγελθέντων μέτρων».³³

Ανάλογα σχόλια επικράτησαν στο μεγαλύτερο μέρος του τύπου, ενώ ακόμα και οι πιο σκληρά αντιπολιτευόμενες εφημερίδες κράτησαν χαμηλούς τόνους, θέλοντας να δώσουν χρόνο στον νέο Αντιπρόεδρο της κυβέρνησης. Στο ίδιο μήκος κύματος

κινήθηκαν και οι δηλώσεις των βασικών πολιτικών κομμάτων τις ημέρες που διαδέχθηκαν την έναρξη του σταθεροποιητικού προγράμματος.³⁴

Τα νέα μέτρα φάνηκαν να αποδίδουν καρπούς από την πρώτη στιγμή. Τα εντυπωσιακότερα αποτελέσματα καταγράφηκαν στο μέτωπο του πληθωρισμού: η ανακοίνωση του προγράμματος ενίσχυσε τις θετικές προσδοκίες που είχαν δημιουργηθεί στα τέλη Μαΐου, με αποτέλεσμα η τιμή της χρυσής λίρας να σημειώσει κατακόρυφη πτώση (Διάγραμμα 11.1). Ακολούθησαν οι τιμές των προϊόντων: το δελτίο έγινε φθηνότερο και οι τιμές των ντόπιων αγαθών ευθυγραμμίστηκαν με τα πλαφόν που ανακοίνωσε η κυβέρνηση. Η αγορά λειτουργούσε ικανοποιητικά, χωρίς να παρατηρούνται σοβαρές ελλείψεις. Μέρα με τη μέρα, όλο και περισσότερα προϊόντα εντάσσονταν στο σύστημα των ελέγχων, ενώ στις αρχές Ιουλίου η κυβέρνηση ανακοίνωσε την επέκταση των ανώτατων τιμών στην επαρχία.³⁵ Σε συνδυασμό με τις μισθολογικές αυξήσεις, η αποκλιμάκωση των τιμών βελτίωσε τις πραγματικές αποδοχές, που ανέκτησαν προς στιγμήν τα προπολεμικά τους επίπεδα (Πίνακας 11.1).³⁶ Αυτό άλλωστε ήταν το «σάλπισμα» που είχε σημάνει την αναστολή των απεργιακών κινητοποιήσεων.

Τα καλά νέα συνεχίζονταν στο μέτωπο του προϋπολογισμού. Τα δημόσια έσοδα σχεδόν διπλασιάστηκαν και το μεγαλύτερο μέρος της αύξησης προερχόταν από την πρώτη δόση της έκτακτης εισφοράς, που απέδωσε 1,7 τρισεκ. δραχμές κατά τον πρώτο μήνα εφαρμογής της. Αποτέλεσμα ήταν, τον Ιούλιο του 1945, το έλλειμμα του προϋπολογισμού να υποχωρήσει στο 25% των δαπανών, το χαμηλότερο ποσοστό από τη στιγμή της Απελευθέρωσης.

«*Ρωτάς πώς πάνε τα πράγματα εδώ*», έγραφε ο Hill στον Waley, στα τέλη Ιουλίου:

«*Αρκετά καλά, απαντώ, απ' όταν ο Βαρβαρέσος εφάρμοσε την πολιτική του. Ο δείκτης κόστους ζωής (1935-37 = 100) υποχώρησε στο 414 στις 26 Ιουνίου, από 611 στις 2 του ίδιου μήνα. Η χρυσή λίρα έπεσε στις 11.200*

34 Βλ. την κεντρική αρθρογραφία των εφημερίδων της 5ης Ιουνίου και των επόμενων ημερών· πρβλ. τηλ/μα 1361, Letter προς Foreign Office, 9.6.1945, στο T236-1045. Ο *Ριζοπάσις* δήλωσε πως θα υποστήριζε όσα μέτρα «εξυπηρετούσαν το εθνικό σύνολο» (βλ. «Τα οικονομικά μέτρα του κ. Βαρβαρέσου» στο πρωτοσέλιδο της εφημερίδας *Ριζοπάσις* 7.6.1945). Λίγες ημέρες νωρίτερα, η ίδια εφημερίδα είχε, βέβαια, βαφτίσει τον Βαρβαρέσο «οικονομικό δικτάτορα».

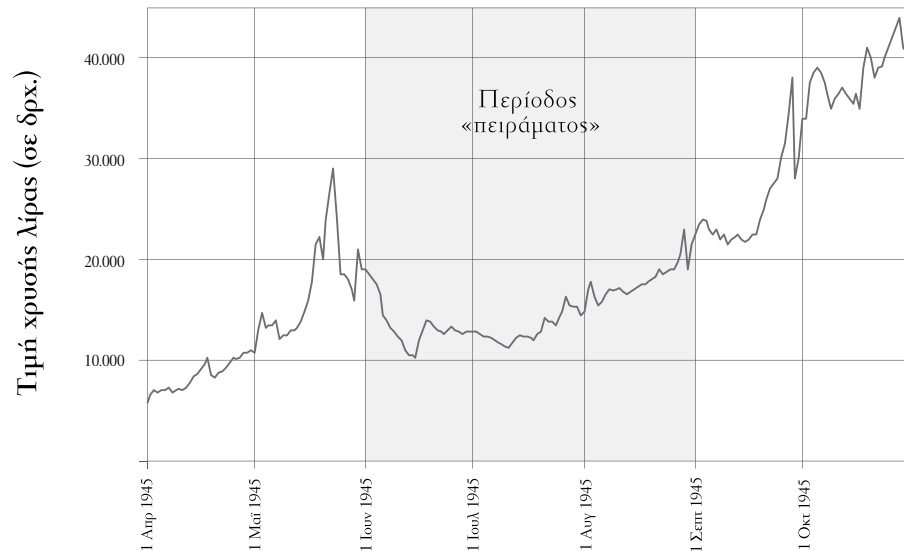
35 Υπενθυμίζεται ότι, έως τότε, οι έλεγχοι τιμών εφαρμόζονταν μόνο στα μεγάλα αστικά κέντρα (κυρίως δε στην Αθήνα, τον Πειραιά και τη Θεσσαλονίκη). Βλ. έκθεση Coombs προς Maben, *The Economic Program of Mr. Varvaressos*, op.cit. και Patterson (1948: 218ff).

36 Οι εκτιμήσεις αυτές πρέπει να αντιμετωπίζονται με κάποια επιφύλαξη· υπό τις συνθήκες της εποχής, η κατασκευή ενός αξιόπιστου δείκτη μισθών ήταν πρακτικά αδύνατη.

32 Hill, *Conversation with Miss Zafiriou on August 7th, 1945*, 8.8.1945, στο T236-1045 και τηλ/μα 1835, Caccia (Αθήνα) προς Foreign Office, 6.9.1945, στο FO371-48335.

33 Κεντρικό άρθρο στο πρωτοσέλιδο της εφημερίδας *Οικονομολογική*, 9.6.1945.

Διάγραμμα 11.1 Ημερήσιες τιμές χρυσής λίρας στην αγορά της Αθήνας
(1 Απριλίου 1945 – 31 Οκτωβρίου 1945)

Πηγή: Δαραβάλης Ν. (1946), *Η χρυσή λίρα από Απριλίου 1941 μέχρι και σήμερα*, Αθήνα.

δραχμές στις 10 Ιουλίου, από 27.000 δραχμές που κόστιζε στις 23 Μαΐου. Οι τιμές γενικότερα έχουν πέσει 30% με 40%. Έκτοτε ξανανέβηκαν λίγο, κυρίως λόγω διαφόρων αντιδράσεων και των πολιτικών αναταραχών στα Βαλκάνια. Όλα αυτά επιβεβαιώνουν την αλήθεια της θέσης ότι ο πληθωρισμός δεν ήταν νομισματικός, αλλά προερχόταν από τη σπανιότητα των αγαθών [και την απουσία ελέγχων].

Ο βασικός σύμμαχος της οικονομικής πολιτικής του Βαρβαρέσου στους βρετανικούς κύκλους ήταν φυσικό να αισθάνεται δικαιωμένος από τα αποτελέσματα της σταθεροποίησης. Εντούτοις, έσπευδε να προειδοποιήσει:

«Όσο και αν έχει βελτιωθεί η κατάσταση, ας μην κρύβουμε το γεγονός ότι εξακολουθεί να είναι εξαιρετικά επικίνδυνη. Αρκεί μια σοβαρή εμπλοκή στα Βαλκάνια, η εξαφάνιση του Βαρβαρέσου ή του Βούλγαρη, μια αλλαγή κυβέρνησης ή οτιδήποτε άλλο πραγματικά δυσάρεστο για να γκρεμιστεί ολόκληρο το οικοδόμημα. [...] Επίσης νομίζω, πρέπει να ξέρεις, ότι ο Βαρβαρέσος, αν και προφανώς ικανοποιημένος από την εξέλιξη των πραγμάτων, είναι σωματικά

*εξουθενωμένος και κατά καιρούς αναρωτιέται πόσο ακόμα θα μπορέσει να αντέξει».*³⁷

Ρωγμές στα θεμέλια

Πίσω από τα εντυπωσιακά αποτελέσματα των πρώτων εβδομάδων κρυβόταν μια σειρά από διαρθρωτικές δυσκολίες και προβλήματα. Η διοικητική μεταρρύθμιση δεν είχε αποφέρει απτά δημοσιονομικά οφέλη. Η εκκαθάριση της δημόσιας υπαλληλίας καρκινοβατούσε και στηριζόταν σε ιδεολογικά ή μικροπολιτικά κριτήρια. Ο Πίντος είχε αποδειχθεί κατώτερος των προσδοκιών και δυσκολευόταν να αναδιοργανώσει το Υπουργείο Εφοδιασμού. Στο Υπουργείο Οικονομικών, ο Μαντζαβίνος έδινε καθημερινές μάχες με τον Υφυπουργό του, Μιχάλη Πεσματζόγλου, για την εφαρμογή της νέας φορολογίας· ο Βαρβαρέσος χρειάστηκε δύο μήνες για να τον αντικαταστήσει με τον Θεόδωρο Μερτικόπουλο, που ήταν πιο συνεργάσιμος. Το Υπουργείο Μεταφορών αντιστεκόταν σθεναρά σε κάθε νέο έλεγχο· ο αρμόδιος Υπουργός, που τύχαινε να είναι παράλληλα ιδιοκτήτης ενός μικρού μεταφορικού στόλου, πίστευε στην αυτορρύθμιση των μεταφορών· δεκάδες καΐκια και φορτηγά μισθώνονταν κρυφά για να μεταφέρουν ελαιόλαδο και άλλα αγροτικά προϊόντα από τα νησιά και την επαρχία προς τα αστικά κέντρα, τροφοδοτώντας τη μαύρη αγορά.³⁸

Τις σχεδόν καθημερινές τριβές με στελέχη των επιμέρους υπουργείων επιβάρυνε η ανάγκη συνεργασίας με την UNRRA: έχοντας επιλέξει να καταστεί ο μοναδικός σύνδεσμος μεταξύ της ελληνικής διοίκησης και των ξένων υπηρεσιών, ο Βαρβαρέσος βρέθηκε συχνά εγκλωβισμένος μεταξύ δύο ετερόκλητων συνομιλητών, των οποίων οι απαιτήσεις δεν συμβιβάζονταν εύκολα. Προβλήματα προέκυπταν επίσης στις συνεννοήσεις για τη διανομή των εφοδίων. Οι περίφημες διαπραγματεύσεις με τους κλωστοϋφαντουργούς, η αποτυχία των οποίων θεωρήθηκε ενδεικτική των ορίων της πολιτικής Βαρβαρέσου, δεν σκόνταψε μόνο στην αδυναμία της κυβέρνησης να πετύχει έναν ικανοποιητικό συμβιβασμό. Καθοριστική ήταν και η παρέμβαση της UNRRA, που θεωρούσε

37 Hill (Αθήνα) προς Waley (Treasury), 23.7.1945, στο T236-1045· ο Waley βρισκόταν εκείνη την περίοδο στη Μόσχα, εκπροσωπώντας το Treasury στις διαπραγματεύσεις για τις επανορθώσεις.

38 Hill, *Conversation with Miss Zafiriou...*, op.cit.: Varvaressos, K., "Memorandum on the Greek economic situation", op.cit., σελ. 111. Ειδικά το ζήτημα των καϊκιών είχε προκαλέσει αρκετά επικριτικά σχόλια εκ μέρους των ξένων· βλ. Maben προς Cpt. George Lambrinopoulos, 24.4.1945, στο UNA S-1360-0000-0054· υπόμνημα Lingeman, "Controls in Greece", 9.5.1945, στο FO371-48331.

τις προτάσεις της κυβέρνησης υπερβολικά γενναιόδωρες προς τους επιχειρηματίες.³⁹ Τα νερά θόλωσαν ακόμα περισσότερο οι μετέπειτα καταγγελίες υψηλόβαθμου στελέχους του Υπουργείου Εφοδιασμού, σχετικά με τις σχέσεις του πρώην υπουργού, Ιωάννη Παρασκευόπουλου, με τον Χριστόφορο Κατσάμπα και άλλους μεγάλους επιχειρηματίες του κλάδου.⁴⁰

Οι διαπραγματεύσεις με τους κλωστοϋφαντουργούς αποτελούσαν μόνο την κορυφή του παγόβουνου. Όπως ήταν φυσικό, οι έλεγχοι τιμών και η έκτακτη εισφορά είχαν ενοχλήσει τον επιχειρηματικό κόσμο. Στην ενόχληση αυτή είχε προστεθεί η δυσαρέσκεια των τραπεζών, πολλές από τις οποίες ήταν βασικοί μέτοχοι και πιστωτές των θιγόμενων επιχειρήσεων. Τραπεζικοί κύκλοι, με πρώτη και καλύτερη την Εθνική, δεν έκρυβαν τη διαφωνία τους με την πολιτική Βαρβαρέσου, την οποία χαρακτήριζαν αυταρχική και επικίνδυνη· στη θέση της αντιπρότειναν την αύξηση των ξένων πιστώσεων και την αποκατάσταση της μετατρεψιμότητας (Παγουλάτος, 2006: 122ff). Υπουργικά στελέχη όπως οι Παρασκευόπουλος και Πεσματζόγλου, που προέρχονταν από τους κόλπους της Εθνικής Τράπεζας, ή ο Γρηγόριος Κασσιμάτης, που διατηρούσε στενές σχέσεις με τον Μποδοσάκη, μετέφεραν την κριτική στο εσωτερικό της κυβέρνησης. «Γνωρίζουμε καλά πως υπάρχουν δύο-τρεις ομάδες υπουργών που απεχθάνονται [τον Βαρβαρέσο], αλλά δεν τολμούν αυτή τη στιγμή να του επιτεθούν», παραδεχόταν στα μέσα του καλοκαιριού ο Βρετανός οικονομικός σύμβουλος.⁴¹ Όσο οι τιμές υποχωρούσαν, η θέση του Βαρβαρέσου παρέμενε ισχυρή· η αντιπολίτευση μετρούσε τις δυνάμεις της, περιμένοντας την κατάλληλη στιγμή για να περάσει στην αντεπίθεση.

39 Βλ. *Minutes of 6th Meeting...*, op.cit.: στη διάρκεια της συνάντησης, η Ζαφειρίου προέτρεψε την UNRRA να άρει τις ενστάσεις της στο προτεινόμενο σχέδιο, για να αποφευχθούν περαιτέρω καθυστερήσεις, ενώ ο Βαρβαρέσος φέρεται να δήλωσε πως «για να εξασφαλιστεί η συνεργασία των βιομηχάνων, η κυβέρνηση είναι πρόθυμη να επιτρέψει υψηλότερα κέρδη απ' όσα θεωρεί δικαιολογημένα». Αυτή η πτυχή του περιστατικού απουσιάζει χαρακτηριστικά από τις μετέπειτα εκθέσεις των ξένων εμπειρογνομόνων, πολλοί εκ των οποίων θεωρούσαν τον Βαρβαρέσο αποκλειστικά υπεύθυνο για το ναυάγιο των συνομιλιών· βλ. λ.χ. τηλ/μα 1734, Caccia (Αθήνα) προς Foreign Office, 21.8.1945, στο T236-1045.

40 Βλ. τη σχετική αρθρογραφία στην εφημερίδα *Ελευθερία*, κυρίως της 5ης και 6ης Οκτωβρίου 1945· για τα βρετανικά σχόλια, βλ. Hill προς Davidson (Treasury), 13.10.1945, στο FO371-48336 και Hill προς Davidson, 23.10.1945, στο T236-1046. Μετά την παραίτηση Βαρβαρέσου, ο Παρασκευόπουλος επέστρεψε στο Υπ. Εφοδιασμού και αποκατέστησε τις σχέσεις της κυβέρνησης με τους επιχειρηματίες· «τα μηνύματα είναι αισιόδοξα, αλλά όλοι αναρωτιόμαστε ποιο ήταν το τίμημα για τη συνεργασία των βιομηχάνων», σχολίαζε ο Hill (Hill προς Davidson, 11.9.1945, στο FO371-48335).

41 Hill (Αθήνα) προς Waley (Treasury), 23.7.1945, στο T236-1045. Για τις σχέσεις των Πεσματζόγλου και Παρασκευόπουλου με την Εθνική Τράπεζα, βλ. Hadziioissif (1987: 30)· για τις πληροφορίες αναφορικά με τις σχέσεις μεταξύ Κασσιμάτη και Μποδοσάκη (αλλά και μία Βιεννέζα χορεύτρια), βλ. Hill προς Davidson, 3.11.1945, στο T236-1047.

Εξίσου ανησυχητικά ήταν τα προβλήματα που έκρυβε η εξέλιξη των βασικών δημοσιονομικών και νομισματικών μεγεθών. Η αδυναμία της κυβέρνησης να ελέγξει τις δαπάνες του προϋπολογισμού και οι μισθολογικές αυξήσεις είχαν φουσκώσει τα έξοδα κατά 75%, απορροφώντας το μεγαλύτερο μέρος των εσόδων της έκτακτης εισφοράς.⁴² Το έλλειμμα άγγιζε τα τρία δισεκ. δραχμές τον μήνα και η Τράπεζα της Ελλάδος συνέχιζε να τυπώνει χρήμα. Αποτέλεσμα ήταν η κυκλοφορία τραπεζογραμμάτων την περίοδο του πειράματος να αυξηθεί κατά 12,3 δισεκ. – ή κάπου 50%! Σημαντικό ρόλο σε αυτό έπαιξε και η αύξηση των εμβασμάτων μετά την υποτίμηση της 5ης Ιουνίου: η αποστολή χρημάτων από τους Έλληνες του εξωτερικού στους συγγενείς τους προσέφερε μεν πολύτιμο συνάλλαγμα, αύξανε όμως ταυτόχρονα την ποσότητα των δραχμών που «κυνηγούσαν» τα διαθέσιμα προϊόντα. Για τον Βαρβαρέσο, αυτό ήταν αναγκαίο κακό: «μια κυβέρνηση που, αντί να κλείσει το πληθωριστικό κενό φορολογώντας τους πλούσιους, αποτρέπει φτωχούς ανθρώπους από το να εισπράττουν βοήθεια από το εξωτερικό, επειδή αποκτούν επιπλέον αγοραστική δύναμη, δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι σέβεται τον εαυτό της», έγραφε λίγο αργότερα.⁴³ Αν κάποιος έπρεπε να περιορίσει τις δραχμικές του δαπάνες, αυτές ήταν οι Βρετανικές Στρατιωτικές Αρχές, που ξόδευαν περίπου 1,2 δισεκ. δραχμές κάθε μήνα, κυρίως για τη μισθοδοσία των ξένων φαντάρων. Πολλοί από αυτούς σύχναζαν σε ελληνικά εστιατόρια και καταστήματα, καταστρατηγώντας έτσι τον όρο της Συμφωνίας Αγγελόπουλου, βάσει του οποίου ο βρετανικός στρατός θα απείχε από την κατανάλωση ντόπιων αγαθών.⁴⁴

Σε κάθε περίπτωση, η ταχεία διεύρυνση της προσφοράς χρήματος εγκυμονούσε σοβαρούς πληθωριστικούς κινδύνους· το γεγονός ότι αυτοί δεν είχαν ακόμα εκδηλωθεί, ήταν μάλλον συγκυριακό. Η αρχική επιτυχία του προγράμματος Βαρβαρέσου στηριζόταν στη λειτουργία ενός ευνοϊκού ψυχολογικού μηχανισμού: η προσδοκία μεγαλύτερων εισαγωγών (και άρα χαμηλότερων τιμών) είχε σπρώξει τους εμπόρους να ρευστοποιήσουν τα αποθέματά τους· ταυτόχρονα, οι καταναλωτές ανέβαλαν τις

42 Τα συνολικά έξοδα τον Μάιο του 1945 ανήλθαν σε 5,4 δισεκ. δραχμές, για να αυξηθούν στα 8,0 δισεκ. δύο μήνες αργότερα· το μεγαλύτερο μέρος της αύξησης προήλθε από την άνοδο των μισθών, που κόστισε επιπλέον δύο δισεκ. δραχμές μηνιαίως. Ο πρόχειρος αυτός υπολογισμός στηρίζεται στις εκτιμήσεις του Coombs στην επιστολή της 20.6.1945 προς τον Maben (βλ. T236-1045). Τα υπόλοιπα μεγέθη που αναφέρονται στην παράγραφο αυτή παρουσιάζονται αναλυτικά στον Πίνακα 11.1 και αφορούν το τρίμηνο Ιουνίου-Αυγούστου· βλ. επίσης Patterson (1948: 196ff).

43 Βλ. Varvaressos προς Maben, 29.9.1945, σελ. 17, στο IATE-A4S1Y5F15/1· οι οικονομολόγοι ίσως να προσέξουν την υιοθέτηση του κεύνοιανού όρου «πληθωριστικό κενό».

44 Για τις δραχμές αυτές η ελληνική κυβέρνηση εξασφάλιζε στερλίνες, τις οποίες όμως δεν μπορούσε να μετατρέψει άμεσα σε επιπλέον εισαγωγές· βλ. το συναφές σημείωμα του Βαρβαρέσου προς τη βρετανική κυβέρνηση, "Note on the requirements of the British Military Authorities in Greece, as they affect the Greek economic situation", Οκτώβριος 1945, στο IATE-A4S1Y5F12/1.

αγορές τους, συντελώντας στην αποκλιμάκωση του πληθωρισμού. Αν και ευεργετική, η εξέλιξη αυτή δεν μπορούσε να υποκαταστήσει τη σταθεροποίηση: η ποσότητα του χρήματος έπρεπε να τεθεί υπό έλεγχο, τουλάχιστον μέχρι την ουσιαστική αύξηση των διαθέσιμων αγαθών ή την πλήρη αποκατάσταση της εμπιστοσύνης του κοινού στο νόμισμα. Σε διαφορετική περίπτωση, αργά ή γρήγορα τα αποθέματα θα εξαντλούνταν, οι προσδοκίες θα αντιστρέφονταν και οι τιμές θα έπαιρναν ξανά τον ανήφορο.⁴⁵ Όπως και έγινε.

Το οικοδόμημα γκρεμίζεται

Στα μέσα Ιουλίου οι τιμές σταμάτησαν να πέφτουν. Κρίσιμα προϊόντα όπως το ελαιόλαδο – πηγή απαραίτητων λιπαρών, αλλά και προϋπόθεση για να αποκτήσουν γεύση τα άνοστα τρόφιμα της βοήθειας – άρχισαν να λείπουν από την αγορά. Η τιμή της χρυσής λίρας άρχισε και πάλι να ανεβαίνει (βλ. Διάγραμμα 11.1). Στις αρχές του επόμενου μήνα οι ελλείψεις γενικεύτηκαν. Οι τιμές για τα ζυμαρικά, το τυρί, το βούτυρο, τη ζάχαρη και το σαπούνι σκαρφάλωσαν πάνω από τα ανώτατα όρια, ενώ την ίδια στιγμή η αγορανομία δυσκολευόταν να κρατήσει τα προϊόντα στα ράφια. Η μαύρη αγορά έκανε όλο και πιο αισθητή την παρουσία της και ο πληθωρισμός αναζωπυρώθηκε.⁴⁶

Την ίδια περίοδο, ο Βαρβαρέσος αναγκάστηκε να υποχωρήσει σε μια σειρά από εισοδηματικές διεκδικήσεις: στις αρχές Αυγούστου, οι συντάξεις υπερδιπλασιάστηκαν. Ο στρατός και τα σώματα ασφαλείας εξασφάλισαν αναδρομικές αυξήσεις ανάλογες των δημοσίων υπαλλήλων, που με τη σειρά τους εισέπραξαν έκτακτες «πιστώσεις» για να προμηθευθούν ρούχα από την UNRRA. Ιδιαίτερα ενοχλητική αποδείχθηκε η απεργία των λιμενεργατών στον Πειραιά, που εκμεταλλεύθηκαν τη νευραλγική τους θέση για να εκβιάσουν την κυβέρνηση, διεκδικώντας αμοιβές εφάμιλλες των μελών του Υπουργικού Συμβουλίου. Εξοργισμένος, ο Βαρβαρέσος απέρριψε αρχικά τα αιτήματά τους. Βλέποντας ωστόσο την τροφοδοσία της πρωτεύουσας να δυσχεραίνεται, αναγκάστηκε να αναδιπλωθεί: για να αποφύγει τις ονομαστικές αυξήσεις, προτίμησε να μειώσει τους τόνους φορτίου που αντιστοιχούσαν σε κάθε

45 Ο πρώτος που επεσήμανε τη λειτουργία αυτού του μηχανισμού ήταν ο οικονομικός σύμβουλος της UNRRA, Charles Coombs (*The economic program of Mr. Varvaressos*, op.cit.) σε αντίστοιχα συμπεράσματα κατέληξαν αργότερα και τα στελέχη του Treasury στο Λονδίνο ("Note by Miss Sandberg", 28.7.1945, στο T236-1045). Αντίθετα, ο Hill δυσκολευόταν να αποδεχθεί μια «νομισματική» ερμηνεία για την επανεμφάνιση του πληθωρισμού και έδινε μεγαλύτερη έμφαση στις δυσκολίες εφαρμογής των ελέγχων και τις αντιστάσεις των επιχειρήσεων.

46 Βλ. British Financial Adviser's Office, *Weekly Summary of Information*, τεύχ. 18 & 19 (4.8.1945 και 11.8.1945), στο FO371-48334. Τηλ/μα 1644, Caccia προς Foreign Office, 5.8.1945, στο T236-1045.

βάρδια. Έτσι όμως συνέβαλε στην περαιτέρω μείωση της αποτελεσματικότητας του κεντρικού λιμανιού της χώρας.⁴⁷

Οι υποχωρήσεις επεκτάθηκαν στο φορολογικό μέτωπο, όπου ανακοινώθηκαν οι αλλαγές στην έκτακτη εισφορά. Πολλές δραστηριότητες μετακινήθηκαν σε διαφορετικά φορολογικά κλιμάκια, ενώ ολόκληρες περιοχές εξαιρέθηκαν λόγω των καταστροφών που είχαν υποστεί στη διάρκεια του πολέμου. Τον Αύγουστο, η έκτακτη φορολογία απέδωσε 1,3 δισεκ. δραχμές, 25% λιγότερα απ' ό,τι τον προηγούμενο μήνα. Το έλλειμμα του προϋπολογισμού διπλασιάστηκε, ξεπερνώντας και πάλι το 40% των δαπανών. Η διαφορά καλύφθηκε από την εκδοτική μηχανή, που έριξε άλλα 4,5 δισεκ. δραχμές στην κυκλοφορία (βλ. Πίνακα 11.1). Η μείωση των εσόδων δεν αντικατόπριζε μόνο τις νέες φοροαπαλλαγές, αλλά και τον αυξανόμενο αριθμό επιχειρήσεων που αρνούνταν να πληρώσουν φόρους. Ενόψει της προθεσμίας καταβολής της δεύτερης δόσης, οι εμποροβιομηχανικοί σύλλογοι των Αθηνών κάλεσαν εκ νέου τα μέλη τους σε κινητοποίηση. Αυτή τη φορά, τα περισσότερα καταστήματα παρέμειναν κλειστά (Patterson, 1948: 190ff).

Το απόγευμα της Τρίτης, 7 Αυγούστου, και ενώ ετοιμαζόταν να επιστρέψει για λίγες εβδομάδες στο Λονδίνο, ο Quintin Hill δέχθηκε την απροσδόκητη επίσκεψη της Ρένας Ζαφειρίου. Ενόψει των επαφών του στη βρετανική πρωτεύουσα, η διευθύντρια της Αντιπροεδρίας είχε θελήσει να τον προειδοποιήσει για τη συνεχή επιδείνωση της κατάστασης. Ο Βαρβαρέσος συναντούσε αντίσταση παντού. Οι κλωστοϋφαντουργοί εξακολουθούσαν να δημιουργούν προβλήματα. Το σχέδιο της κυβέρνησης να εξασφαλίσει ελαιόλαδο από την Κρήτη είχε αποτύχει παταγωδώς: αντί για τους 15.000 τόνους που ήλπιζαν να εξασφαλίσουν οι κρατικές υπηρεσίες, συγκεντρώθηκαν μόνο τρεις. Η υπόλοιπη παραγωγή διοχετεύθηκε στη μαύρη αγορά, κυρίως με τα καΐκια που ο Υπουργός Μεταφορών αρνείτο να υποβάλει σε αυστηρότερους ελέγχους. Το μόνο που ξεπερνούσε την αναποτελεσματικότητα της διοίκησης ήταν η διαφθορά που συναντούσε κανείς σε ορισμένες υπηρεσίες. Ολοένα και περισσότεροι υπουργοί υπονόμειαν τη σταθεροποιητική πολιτική. Βαθύτατα απογοητευμένοι, η Ζαφειρίου

47 Υπουργικές Αποφάσεις υπ' αρ. 168586 «περί των αποδοχών των στρατιωτικών εν γένει», αρ. 168587 «περί των αποδοχών των υπαλλήλων της Αστυνομίας Πόλεων και Πυροσβεστικής Υπηρεσίας και των οπλιτών του στρατεύματος» και αρ. 167191 «περί αυξήσεως από 1 Ιουλίου 1945 των εκ του Δημοσίου Ταμείου καταβαλλομένων συντάξεων, χορηγιών, κ.λπ.», όλες της 1.8.1945, στο ΦΕΚ Β 109, 3.8.1945. Βλ. τηλ/μα 1604, Caccia προς Foreign Office, στο T236-1045, Patterson (1948: 202-205) και Hill, *Conversation with Miss Zafiriou...*, op.cit.

εκμυστηρεύθηκε στον Βρετανό σύμβουλο πως «δεν μπορούσε να δει μέλλον για τη χώρα» και ότι η ίδια «σχεδιάζε να φύγει, αν χρειαστεί».⁴⁸

Η πολιτική συγκυρία σίγουρα δεν βοηθούσε: αντιμέτωπο με την προοπτική μιας σαρωτικής επικράτησης της Δεξιάς, το Κέντρο είχε ανεβάσει τους τόνους της αντιπολιτευτικής κριτικής, διεκδικώντας την αναβολή του δημοψηφίσματος και των εκλογών που προγραμματιζόνταν για το φθινόπωρο.⁴⁹ Στα άκρα του πολιτικού φάσματος, το ΚΚΕ υποστήριζε κάθε κινητοποίηση που μπορούσε να δυσχεράνει τη θέση της κυβέρνησης, ενώ η Δεξιά ασκούσε αμείλικτη κριτική στην οικονομική πολιτική. «Θα είναι ευτύχημα αν ο κ. Βαρβαρέσος, αντιμέτωπος με αμφισβήτηση στο εσωτερικό της κυβέρνησης και αντιδράσεις έξω από αυτήν, καταφέρει να συγκρατήσει την οικονομική κατάσταση έως τις εκλογές», σημείωνε ο Βρετανός οικονομικός σύμβουλος στις 17 Αυγούστου.⁵⁰ Το ίδιο απόγευμα, ο Αντιπρόεδρος της κυβέρνησης απηύθυνε μακροσκελές ραδιοφωνικό διάγγελμα: ο τόνος του ήταν πολεμικός – αν όχι σαφώς πολιτικός:

«Υπάρχουν σήμερα άνθρωποι, οι οποίοι βλέπουν την βελτίωση επερχομένην και ελπίζουν ότι θα δυνηθούν να την παρεμποδίσουν, διότι νομίζουν ότι δεν εξυπηρετεί τα συμφέροντά των. Βλέπουν την φορολογικήν των ασυδοσίαν τερματιζομένην και προτιμούν να θυσιάσθουν τα γενικότερα συμφέροντα παρά να υποστούν αυτοί τας λογικάς και δικαίας θυσίας. [...] Σήμερα καταβάλλομεν μίαν υπερτάτην προσπάθειαν διά να προασπίσωμεν τα συμφέροντα του λαού. [...] Δεν μπορώ να πιστεύσω ότι ένας λαός ο οποίος έχει να επιδείξη ένδοξον ιστορίαν τριών χιλιάδων ετών, ο οποίος ωρθώθη εναντίον δύο ισχυρών εχθρών, τον οποίον δεν έκαμψαν τέσσερα χρόνια κατοχής, θα δεχθή να παραδοθῇ δέσμιος εις μίαν ομάδα κερδοσκοπών οσονδήποτε ισχυρών. Διότι δεν πρέπει να πλανώμεθα επ’ αυτού: η κατάργησις των διατιμήσεων και η ματαίωσις της φορολογίας την οποίαν επιδιώκουν σήμερα ούτοι θα οδηγήσῃ κατ’ ευθείαν προς το χάος του πληθωρισμού και την κατάρρευσιν της οικονομίας μας και θα υποδουλώσουν ολόκληρον τον λαόν εις μίαν οικονομικὴν ολιγαρχίαν. Εἰς ολόκληρον τον κόσμον πνέει σήμερα άνεμος κοινωνικῆς προόδου και νέων λαϊκῶν κατακτήσεων. Δεν ημπορώ να φαντασθῶ ότι ο ελληνικός λαός δεν

48 Hill, *Conversation with Miss Zafiriou...*, op.cit. Ειδικά για το ζήτημα της συγκέντρωσης του ελαιόλαδου, βλ. επίσης *Minutes of 6th Meeting...*, op.cit., αλλά και τις «Ανακοινώσεις του κ. Βαρβαρέσου ως Αντιπροέδρου της Κυβερνήσεως», 17.8.1945 και 3.9.1945, στο IATE-A4S1Y3F16/1.
49 Στην αλλαγή του σκηνικού είχε συμβάλει και η εκλογική νίκη των Εργατικών στη Βρετανία, στα τέλη Ιουλίου του 1945· βλ. Hadziiosif (1987: 34).
50 “Memorandum by the British Financial Adviser” (Hill), 17.8.1945, στο T236-1045.

Πίνακας 11.1 Βασικά οικονομικά και δημοσιονομικά μεγέθη (Απρίλιος - Δεκέμβριος 1945)

	Μάρτιος	Απρίλιος	Μάιος	Ιούνιος	Ιούλιος	Αύγουστος	Σεπτέμβριος	Οκτώβριος	Νοέμβριος	Δεκέμβριος
Έσοδα της κυβέρνησης (δισεκ. δρχ.)	1.572	1.784	2.801	3.259	6.050	5.429	5.793	7.167	10.511	15.254
Δαπάνες της κυβέρνησης (δισεκ. δρχ.)	5.150	4.906	5.417	6.901	8.062	9.448	11.080	14.082	18.941	40.441
Έλλειμμα (δισεκ. δρχ.)	3.578	3.122	2.616	3.642	2.012	4.019	5.287	6.915	8.430	25.187
Έλλειμμα (ως % δαπανών)	69,5%	63,6%	48,3%	52,8%	25,0%	42,5%	47,7%	49,1%	44,5%	62,3%
Κυκλοφ. τραπεζογραμμάτια (δισεκ. δρχ.)	12.780	21.090	25.762	30.260	33.624	38.109	46.980	61.669	76.377	104.083
Κυκλοφ. τραπεζογραμμάτια (μεταβολή %)		+65,0%	+22,2%	+17,5%	+11,1%	+13,3%	+23,3%	+31,3%	+23,8%	+36,3%
Τιμή χρυσός λίρας ¹ (δρχ./λίρα)	5.374	8.453	16.989	13.513	13.074	17.852	25.187	38.313	56.417	115.742
Δείκτης τιμών χρ. λίρας (Μάιος 1945 = 100)	31,6	49,8	100,0	79,5	77,0	105,1	148,3	225,5	332,1	681,3
Δείκτης τιμών ελ. αγοράς (Μάιος 1945 = 100)	56,1	55,9	100,0	104,0	87,1	95,1	148,0	218,9	310,8	575,9
Δείκτης κόστους διαβίωσης ² (Μάιος 1945 = 100)	64,5	70,1	100,0	97,3	88,3	122,1	129,5	218,2	357,5	849,3
Δείκτης ονομ. μισθών (Μάιος 1945 = 100)	91,1	90,5	100,0	160,2	160,7	161,3	161,8	288,0	460,2	1.125,1
Δείκτης πραγμ. μισθών ³ (Οκτ. 1939 = 100)	80,1	73,2	56,7	93,3	103,2	74,9	70,9	74,9	73,0	75,1
Περίοδος «πειράματος»										

1 Μηνιαίοι αριθμητικοί μέσοι όροι των ημερήσιων τιμών.
2 Δείκτης που περιλαμβάνει τα αγαθά που χρειάζονται για την εξασφάλιση 2.550 θερμίδων ημερησίως.
3 Προκύπτει από τον λόγο του δείκτη ονομαστικών μισθών προς τον δείκτη κόστους διαβίωσης: οι υποκείμενοι δείκτες λαμβάνουν ως αρχική βάση τον Οκτώβριο του 1939, γεγονός που επιτρέπει τη σύγκριση του γενικού επιπέδου των μισθών με τα προπολεμικά επίπεδα.
Πηγές: Δημοσιονομικά στοιχεία από UNRRA (10.6.1946), *Economic and Financial Developments in Greece, January-March 1946*, σελ. 33-37, στο UNAS-1021-0037-10· στοιχεία κυκλοφορίας και δείκτες τιμών/μισθών από την Τράπεζα της Ελλάδος, *Μηνιαίο Στατιστικό Δελτίο*, διάφορα τεύχη· τιμές χρυσός λίρας από: Δαράβαλνς Ν. (1946), op.cit..

θα θελήσω και αυτός να διεκδικήσω τα δικαιώματά του διά μίαν καλλιτέραν ζωήν».⁵¹

Στόχος της ομιλίας ήταν η ανανέωση της δυναμικής των μεταρρυθμίσεων. Οι συνθήκες όμως δεν επέτρεπαν κάτι τέτοιο. Οι προσδοκίες είχαν πλέον αντιστραφεί εις βάρος της κυβερνητικής πολιτικής, προκαλώντας ραγδαία επιδείνωση της κατάστασης.

Στα τέλη Αυγούστου, ο έλεγχος τιμών κατέρρευσε. Τα περισσότερα αγαθά εξαφανίστηκαν από την αγορά – τουλάχιστον στις επίσημες τιμές – ενώ η χρυσή λίρα εκτοξεύθηκε σε νέα ύψη. Η κυβέρνηση ενίσχυσε την αγορανομία και απείλησε τους παραβάτες με αυστηρότερες ποινές· το ελαιόλαδο μετατράπηκε σε κρατικό μονοπώλιο. Αναγνωρίζοντας τα όρια των διοικητικών παρεμβάσεων, ο Βαρβαρέσος απευθύνθηκε ταυτόχρονα στους συμμάχους, ζητώντας την επείγουσα αποστολή επιπλέον εφοδίων.⁵² Όπως εξηγούσε λίγες ημέρες αργότερα:

*«Η κυβέρνηση χρειάζεται στρατηγικά αποθέματα προϊόντων για να μπορεί να ελέγχει την αγορά και να πολεμά τους κερδοσκόπους με το μόνο όπλο στο οποίο είναι ευαίσθητοι – την προσφορά αγαθών».*⁵³

Οι συμμαχικές υπηρεσίες κατέβαλαν φιλότιμες προσπάθειες να ανταποκριθούν στο ελληνικό αίτημα, αλλά τα χρονικά περιθώρια ήταν ασφυκτικά και η γραφειοκρατία αμείλικτη: η έκτακτη αποστολή εφοδίων στην Ελλάδα σήμαινε την απελευθέρωση τροφίμων και μεταφορικών μέσων από άλλα προγράμματα και την προσαρμογή δεκάδων επιμέρους σχεδίων. Οι πρώτες προμήθειες θα μπορούσαν να παραδοθούν στα τέλη Σεπτεμβρίου, αλλά τα περισσότερα προϊόντα θα χρειάζονταν αρκετούς μήνες για να φθάσουν στην Ελλάδα.⁵⁴

51 «Ανακοινώσεις του κ. Βαρβαρέσου...», *op.cit.*, 17.8.1945, σελ. 36–37. Βλ. επίσης τον ημερήσιο τύπο της 18ης Αυγούστου.

52 “Note by the Vice-President of the Council Mr. Varvaressos to the American and British Embassies”, 20.8.1945, στο IATE-A4S1Y3F26/2· ο συναφής φάκελος περιλαμβάνει επίσης τεκμήρια για το πρόγραμμα συγκέντρωσης ελαιολάδου και την αλληλογραφία μεταξύ βρετανικής πρεσβείας και Βαρβαρέσου, μετά την υποβολή του αιτήματος βοήθειας.

53 Βλ. *Minutes of 7th Meeting of the EAC*, 25.8.1945, και Paper No. EAC(45)6, “Note by chairman: economic survey for the week ending 24th August 1945”, αμφότερα στο UNA S-1360-0000-0009. Το σημείωμα του Βαρβαρέσου παρέθετε επίσης τις κύριες δυσκολίες που αντιμετώπιζε η κυβέρνηση, αποδίδοντας ιδιαίτερη σημασία στις αντιστάσεις των οικονομικών συμφερόντων και τις αδυναμίες της δημόσιας διοίκησης.

54 Το συγκεκριμένο αίτημα παρήγαγε έναν καταγιοσμό τηλεγραφημάτων, μέσω των οποίων διάφορες συμμαχικές υπηρεσίες προσπαθούσαν να εντοπίσουν εφόδια σε κοντινές αγορές (Ιταλία, Αίγυπτο κ.α.): η περίληψη των εξελίξεων στα τηλεμάτα 1733 και 1769, Caccia προς Foreign Office, 21 & 28.8.1945 αντίστοιχα, στο T236-1045, που περιλαμβάνει και μεγάλο μέρος της συναφούς αλληλογραφίας· για τις πληροφορίες που δίνονταν στον Βαρβαρέσο, βλ. IATE-A4S1Y3F26/6-9.

Ο Βαρβαρέσος βρέθηκε σε αδιέξοδο. Μέρα με τη μέρα, οι αντιδράσεις του γίνονταν πιο σπασμωδικές – ενδεικτικές τόσο της πολιτικής του απομόνωσης, όσο και της προσωπικής του εξάντλησης. Απογοητευμένος από την έλλειψη κατανόησης εκ μέρους των Άγγλων, θεώρησε πως η βρετανική διπλωματία τον είχε εγκαταλείψει.⁵⁵ Αγανακτισμένος από τις αντιδράσεις των αντιπάλων του, επανέλαβε τις κατηγορίες εναντίον των επιχειρηματικών συμφερόντων που αντιστρατεύονταν τη σταθεροποίηση. Ο Σύνδεσμος Ελλήνων Βιομηχάνων (ΣΕΒ) πέρασε στην αντιμετώπιση: σε ανοικτή επιστολή του προς τον Πρωθυπουργό, κατηγόρησε τον Βαρβαρέσο για μονομερείς ενέργειες και απροθυμία να συνεργαστεί με τους επιχειρηματίες. Σχεδόν ταυτόχρονα, αρκετές εφημερίδες επιτέθηκαν με σφοδρότητα εναντίον του Αντιπροέδρου της κυβέρνησης. Ενώ ο *Ριζοπάσις* και η *Ελεύθερη Ελλάδα* παρουσίαζαν τον «μεγαλοτραπέζιτη κ. Βαρβαρέσο» ως υπηρέτη της «ολιγαρχίας του πλούτου», οι εφημερίδες της Δεξιάς τον χαρακτήριζαν «σύμμαχο των κομμουνιστών».⁵⁶ Σε μία ύστατη προσπάθεια να σταθεροποιήσει την αγορά, το Υπουργείο Εφοδιασμού εξέδωσε νέες, δρακόντειες αγορανομικές διατάξεις και κάλεσε τις επιχειρήσεις να προχωρήσουν στην άμεση δήλωση των αποθεμάτων τους. Οι τιμές συνέχισαν να ανεβαίνουν. Τα ράφια παρέμειναν άδεια. Ο έλεγχος της κατάστασης είχε χαθεί οριστικά.⁵⁷

Το απόγευμα της 1ης Σεπτεμβρίου 1945, ο Βαρβαρέσος υπέβαλε την παραίτησή του από την Αντιπροεδρία και το Υπουργείο Εφοδιασμού. Λίγα εικοσιτετράωρα αργότερα, η κυβέρνηση ανακοίνωσε την αναστολή των διατιμήσεων. Τα προϊόντα επέστρεψαν στην αγορά. Το ίδιο και ο υπερπληθωρισμός. Το «πείραμα Βαρβαρέσου» είχε αποτύχει.

Γ. Τα αίτια της αποτυχίας

Η αποτυχία ενός σταθεροποιητικού προγράμματος αποτελεί τον κανόνα, όχι την εξαίρεση.⁵⁸ Για την αποτυχία ευθύνονται συνήθως οι συγκρούσεις που βρίσκονται

55 «Οι Βρετανοί δεν έδειξαν κατανόηση στα αιτήματά μου και η αντίδρασή τους ήταν ψυχρή και επιφυλακτική», έγραφε έναν χρόνο αργότερα στο Varvaressos, K., “Memorandum on the Greek economic situation”, *op.cit.*, σελ. 115.

56 Βλ. «Πείνα και Χάος», *Ριζοπάσις*, 30.8.1945· Εφημερίδες *Ασύρματος* και *Ελληνικόν Αίμα*, 27.8.1945· Patterson (1948: 229). Η ανοικτή επιστολή του ΣΕΒ προς τον Πρωθυπουργό δημοσιεύθηκε στο *Βήμα* της 24.8.1945· η απάντηση του Βαρβαρέσου ήρθε δύο μέρες αργότερα, στο τεύχος της 26.8.1945.

57 Για τις εξελίξεις των τελευταίων ημερών πριν την παραίτηση Βαρβαρέσου, βλ. τηλ/μα 1762, Caccia προς Foreign Office, 26.8.1945, στο T236-1045 και Patterson (1948: 225–230).

58 Η αφοριστική αυτή διατύπωση μπορεί να έχει διαχρονική ισχύ, ταιριάζει όμως ακόμα περισσότερο στην περίοδο αμέσως μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, οπότε και σειρά χωρών (λ.χ. Ιταλία, Γαλλία, Αυστρία, Γερμανία) διένυσαν μακρές περιόδους δημοσιονομικής και νομισματικής αστάθειας όπου να σταθεροποιήσουν τα νομίσματά τους.

στην καρδιά κάθε σταθεροποίησης. Οι συγκρούσεις αυτές είναι πρωτίστως *διανεμικές*, αφορούν δηλαδή τον επιμερισμό των απαιτούμενων θυσιών μεταξύ διαφορετικών κοινωνικών και οικονομικών ομάδων.

Παρά τα μακροχρόνια οφέλη που παράγει, καμία σταθεροποίηση δεν είναι ανώδυνη *βραχυχρόνια*. Η εξυγίανση των δημόσιων οικονομικών απαιτεί τη λήψη μέτρων – φορολογικών, εισοδηματικών και διοικητικών – με ετεροβαρείς οικονομικές επιπτώσεις. Η προσαρμογή των ονομαστικών διεκδικήσεων στην «πίτα» των διαθέσιμων αγαθών παράγει νικητές και ηττημένους, με τους τελευταίους να αντιδρούν στην εφαρμογή των μεταρρυθμίσεων και να προσπαθούν να μεταθέσουν το βάρος αλλού. Η επιτυχία μιας σταθεροποίησης εξαρτάται συνήθως από την αποτελεσματικότητα με την οποία η πολιτική ηγεσία οικοδομεί τις απαραίτητες συμμαχίες για να υπερβεί αυτές τις αντιδράσεις και να οδηγήσει σε μια αποδεκτή διανομή.⁵⁹

Το μοίρασμα της πίτας: η ποθητική οικονομία του πειράματος Βαρβαρέσου

Η πολιτική οικονομία του προγράμματος Βαρβαρέσου δεν ήταν καθόλου ευοίωνη. Από τη μία, η αρχιτεκτονική της σταθεροποίησης παρήγαγε σημαντικά αναδιανεμικά αποτελέσματα. Ο ίδιος ο σχεδιαστής της είχε θέσει το ζήτημα της *διανομής* στον πυρήνα του οικονομικού του προγράμματος (βλ. προηγούμενο κεφάλαιο). Από τον έλεγχο των τιμών και την έκτακτη εισφορά έως τη μισθολογική πολιτική και την αναδιάρθρωση της διοίκησης, οι βασικοί άξονες του προγράμματος παρήγαγαν μεν οφέλη, έθιγαν όμως ταυτόχρονα συμφέροντα και κατεστημένες πρακτικές. Από την άλλη, η υπηρεσιακή κυβέρνηση Βούλγαρη στερείτο συνοχής ή ευρείας πολιτικής νομιμοποίησης και χρωστούσε την επιβίωσή της στη στήριξη του βρετανικού παράγοντα και την ανοχή των κεντρικών πολιτικών δυνάμεων. Στο πολωμένο και αβέβαιο μετα-δεκεμβριανό τοπίο, τα περιθώρια συμβιβασμού ήταν ελάχιστα. Οι δυσκολίες δεν άργησαν να φανούν.

Οι πλέον πικρές αντιδράσεις προήλθαν από τους εμπόρους και τους βιομηχάνους – όχι μόνο την «οικονομική ολιγαρχία» που κατήγγελλε ο Βαρβαρέσος, αλλά και μια πληθώρα από μικροεπαγγελματίες, μαγαζάτορες και βιοτέχνες που βρέθηκαν στο στόχαστρο της έκτακτης εισφοράς και των αγορανομικών ελέγχων. Ο Βαρβαρέσος

απέδιδε τις αντιδράσεις αυτές σε οργανωμένη συνωμοσία των «κερδοσκοπών», που απέκρυπταν τα αγαθά για να υπονομεύσουν τη σταθεροποίηση. Στην πραγματικότητα επρόκειτο συνήθως για τη φυσιολογική αντίδραση στις προσδοκίες και τα κίνητρα που γεννούσαν οι συνθήκες στην αγορά. Όπως έγραφε ο Harold Caccia, στενός συνεργάτης του Macmillan στην Αθήνα, σχολιάζοντας την παραίτηση Βαρβαρέσου:

*«Οι ισχυρισμοί του περί συγκροτημένης επίθεσης οργανωμένων συμφερόντων είναι, στην καλύτερη περίπτωση, συζητήσιμοι. Δεν χωρά αμφιβολία ότι έχουν υπάρξει επιθέσεις από συγκεκριμένες συντεχνίες, όπως είναι οι λαδέμποροι. Αλλά αυτές μπορεί να τις προκάλεσε απλά η άνοδος των τιμών και η προσδοκία μεγαλύτερων κερδών για όσους περιμένουν· γιατί σίγουρα οι περισσότεροι μάντεψαν πως ο Βαρβαρέσος δεν θα έβρισκε τις κρυμμένες ποσότητες [λαδιού] και δεν θα τολμούσε να κατασχέσει τα υφιστάμενα αποθέματα λόγω των εκτεταμένων συνεπειών μιας τέτοιας απόφασης».*⁶⁰

Ακόμα όμως και η ύπαρξη μιας πιο οργανωμένης καμπάνιας για την υπονόμηση της πολιτικής Βαρβαρέσου δεν θα έπρεπε να προκαλεί εντύπωση· για τους ενορχηστρωτές της αποτελούσε αναπόδραστη ανάγκη για την προάσπιση των συμφερόντων τους έναντι των «άλλων».

Υπήρχαν όμως πολλοί «άλλοι» και κάθε ομάδα είχε τις δικές της απαιτήσεις και προσδοκίες. Το διπολικό σχήμα που μεταχειριζόταν ο Βαρβαρέσος, όταν αντιπαρέθετε τα συμφέροντα του «λαού» στις κερδοσκοπικές ορέξεις της «ελίτ», ήταν αρκετά απλουστευτικό. Πληθώρα κοινωνικών και επαγγελματικών ομάδων πολιορκούσε την κυβέρνηση, διεκδικώντας αυξήσεις, επιδοτήσεις, άδειες εισαγωγών, συντάξεις, πιστώσεις και κάθε λογής διευκολύνσεις. Κάποιοι ικανοποιήθηκαν, κάποιοι δυσαρεστήθηκαν. Η εξυπηρέτηση του ενός προκαλούσε την αντίδραση των άλλων: οι αυξήσεις στο Δημόσιο απογοήτευσαν τα σώματα ασφαλείας· οι αυξήσεις στα σώματα ασφαλείας απογοήτευσαν τους συνταξιούχους· η κατάργηση των κατοχικών προαγωγών ενόχλησε τη διοίκηση· ο έλεγχος τιμών ενόχλησε τους εμπόρους· η παράκαμψη των ελέγχων αναζωπύρωσε τις μισθολογικές διεκδικήσεις· η μείωση της εισφοράς για τους μαγαζάτορες σήμανε υψηλότερους φορολογικούς συντελεστές στη βιομηχανία, και ούτω καθεξής.

Σα να μην έφθαναν όλα αυτά, οι παρεμβάσεις των Βρετανών και της UNRRA, που πρόβαλλαν τις δικές τους αξιώσεις και προτεραιότητες, έρχονταν να περιπλέξουν τα πράγματα ακόμα περισσότερο. Οι προτεραιότητες αυτές, μάλιστα, διέφεραν μεταξύ

⁵⁹ Η παράγραφος αυτή κρύβει πίσω της τα βασικά συμπεράσματα της σημαντικής βιβλιογραφίας σχετικά με την πολιτική οικονομία των δημοσιονομικών σταθεροποιήσεων· οι κλασικές αναφορές – απ' όπου αντλείται και το θεωρητικό σχήμα της παρούσας ενότητας – είναι οι Alesina & Drazen (1991) και Fernandez & Rodrik (1991)· για μια επισκόπηση της βιβλιογραφίας, βλ. Rodrik (1996).

⁶⁰ Τηλ/μα 1804, Caccia προς Foreign Office, 1.9.1945, στο FO371-48335.

επιμέρους προσώπων και υπηρεσιών. Έτσι, ενώ το Treasury συμμεριζόταν τις δημοσιονομικές ανησυχίες του Βαρβαρέσου, το Foreign Office απέδιδε μεγαλύτερη σημασία στην επιβίωση της κυβέρνησης και την άμεση διεξαγωγή των εκλογών. Παραπονούμενος ότι «κατά τις τελευταίες εβδομάδες προ της παραιτήσεώς μου συνήντησα παντελή έλλειψιν κατανοήσεως [εκ μέρους] των Άγγλων», ο Βαρβαρέσος περιέγραφε τη σχέση του με το *πολιτικό* προσωπικό της πρεσβείας – όχι το σύνολο της αποστολής. Στα μάτια του Αντιπροέδρου της κυβέρνησης, το Foreign Office είχε αποθαρρυνθεί από τις αντιδράσεις που συναντούσε η εφαρμογή των μέτρων και είχε αποφασίσει «ότι μια πολιτική συνεργασία μετά των οικονομικώς ισχυρών θα ανταπεκρίνεται περισσότερο εις την υφιστάμενην κατάσταση». ⁶¹

Αντιμέτωπος με αυτόν τον καταγισμό διεκδικήσεων, ο Βαρβαρέσος αναγκάστηκε να πάρει μια σειρά από αποφάσεις. Η μοιρασιά της «πίτας» που προέκρινε στηριζόταν σε μια συγκεκριμένη αντίληψη για την κατανομή του πλούτου, που με τη σειρά της προσδιόριζε τη «δίκαιη» συμμετοχή κάθε ομάδας στα βάρη της σταθεροποίησης. Στην πράξη, η διαχωριστική γραμμή μεταξύ φτωχών και πλουσίων δεν ήταν τόσο ευδιάκριτη όσο υπονοούσε η ρητορική του Βαρβαρέσου. Εντούτοις, ο βασικός άξονας της πολιτικής του παρέμενε *πθικός*: η σταθεροποίηση όφειλε να συνοδεύεται από αποκατάσταση της κοινωνικής δικαιοσύνης. Η δικαιοσύνη όμως δεν αποτελούσε ούτε αναγκαία ούτε ικανή συνθήκη για την επιτυχία του πειράματος. Η επιτυχία μιας σταθεροποίησης κρίνεται από την αποδοχή της από τις κυρίαρχες πολιτικές δυνάμεις. Στην Ελλάδα του 1945, οι δυνάμεις αυτές βρισκόταν σε τροχιά μετωπικής σύγκρουσης. Υπό αυτές τις συνθήκες, *καμία* οικονομική ομάδα δεν ήταν διατεθειμένη να θυσιάσει τα συμφέροντά της στον βωμό μιας ακόμη αβέβαιης σταθεροποίησης. Η πθικολογία δεν επρόκειτο να το αλλάξει αυτό.

Το μέγεθος της πίτας: τα οικονομικά του πειράματος Βαρβαρέσου

Οι επικριτές του Βαρβαρέσου απέδιδαν την αποτυχία της σταθεροποίησης στις αδυναμίες του ίδιου του πειράματος: η αυθαιρεσία των επιβαλλόμενων τιμών και εισφορών, οι καθυστερήσεις στην αξιοποίηση των εφοδίων, η δυσκολία στην

61 Βλ. Βαρβαρέσο, Κ., *Η δράσις μου εις την Διοίκειν της Τραπεζής της Ελλάδος*, Αύγουστος 1953, σελ. 31, στο IATE-A4S2Y2F2/22. Στην απογοήτευση από τη βρετανική συμπεριφορά ενδέχεται να συνέβαλε και η προσωρινή απουσία του Hill, του βασικότερου δηλαδή υποστηρικτή των ελέγχων στους βρετανικούς κύκλους, από την Αθήνα. Οι Caccia και Lingeman ήταν σαφώς πιο επικριτικοί έναντι του Αντιπροέδρου της κυβέρνησης, με τον δεύτερο να του καταλογίζει διοικητική αδυναμία και «αδέξιους χειρισμούς» στις διαπραγματεύσεις με τους βιομηχάνους· τηλ/μα 1734, Caccia προς Foreign Office, 21.8.1945, στο T236-1045. Για μια διαφορετική ερμηνεία, βλ. Politakis (1990: 135)· πρβλ. Lykogiannis (2001: 129ff).

αποκέντρωση ή την εφαρμογή των οικονομικών αποφάσεων και η αυταρχική συμπεριφορά του Αντιπροέδρου της κυβέρνησης αποτελούσαν τα πραγματικά αίτια που οδήγησαν στην εκτροπή του προγράμματος. Ο συνήθης αντίλογος ήταν πως τα περισσότερα προβλήματα απέρρεαν από την αποδιάρθρωση της κρατικής μηχανής και τα πενιχρά μέσα που είχε στη διάθεσή της η κυβέρνηση. Σε όσους διαμαρτύρονταν για την αναποτελεσματικότητα της διοίκησης, ο Βαρβαρέσος θύμιζε πως «οι υφιστάμενες δυσκολίες και τα εμπόδια καθιστούσαν ανθρωπίνως αδύνατη την επίτευξη θεαματικών αποτελεσμάτων μέσα σε λιγότερο από τρεις μήνες». ⁶² Για τους επικριτές του, όμως, αυτό αποτελούσε έναν επιπλέον λόγο εγκατάλειψης της αβέλερτης πολιτικής των ελέγχων. Το πείραμα Βαρβαρέσου, κατά τη συνήθη διατύπωση, δεν ανταποκρινόταν «εις την ελληνικήν πραγματικότητα». ⁶³

Οι διοικητικές αστοχίες, οι καθυστερήσεις, τα λάθη και οι παρανοήσεις σίγουρα επηρέασαν την τροχιά του σταθεροποιητικού προγράμματος. Η αξιολόγηση των οικονομικών του πειράματος Βαρβαρέσου τείνει, ωστόσο, να παραβλέπει μία από τις πιο σημαντικές παραμέτρους: το ίδιο το μέγεθος της «πίτας» των διαθέσιμων αγαθών. ⁶⁴

Το καλοκαίρι του 1945 η ελληνική οικονομία παρέμενε πλήρως εξαρτημένη από το εξωτερικό. Με τις βασικές υποδομές της κατεστραμμένες, την αγροτική παραγωγή κάτω από το ήμισυ της προπολεμικής και τη βιομηχανία ακόμα χαμηλότερα, η χώρα ήταν αδύνατον να συντηρήσει τον πληθυσμό της. Περισσότερες από τις μισές θερμίδες που καταναλώνονταν προέρχονταν από τρόφιμα της βοήθειας· στις πόλεις, το ποσοστό ήταν πολύ ψηλότερο. Τους πρώτους μήνες, τα εφόδια της ΜΕ είχαν αποτρέψει την εκδήλωση ενός νέου λιμού, αλλά ήταν τραγικά ανεπαρκή. Η εισαγωγή 135.000 τόνων εφοδίων θα μπορούσε να είχε εξασφαλίσει ένα μέσο σιτηρέσιο 2.000 θερμίδων. Στην πράξη, οι μηνιαίες εισαγωγές δεν ξεπερνούσαν τους 65.000 τόνους (Σμπαρούνης, 1951: 298). Η δραστηριοποίηση της UNRRA είχε γεννήσει την ελπίδα ότι η επισιτιστική κατάσταση θα βελτιωνόταν αισθητά. Όπως είδαμε, η αρχική επιτυχία του πειράματος Βαρβαρέσου είχε στηριχθεί στην

62 Επιστολή Varvaressos προς Maben, 29.9.1945, σελ. 36, στο IATE-A4S1Y5F15/1. Η επιστολή περιλαμβάνει την πληρέστερη απάντηση του Βαρβαρέσου στις πιο «τεχνικές» ενοτάσεις στο σταθεροποιητικό του πρόγραμμα. Για μια καλή σύνοψη των ενστάσεων αυτών, βλ. Lykogiannis (2002: 129-131).

63 Βαρβαρέσος, Κ., *Η δράσις μου εις την Διοίκειν...*, *op.cit.*, σελ. 32.

64 Η παράβλεψη αυτή διατηρείται μάλιστα στη σύγχρονη βιβλιογραφία, η οποία στηρίζεται πρωτίτως στις εκθέσεις των Βρετανών και της UNRRA, που αποφεύγουν (για ευνόητους λόγους) να σχολιάσουν τον βαθμό επιτυχίας των συμμαχικών υπηρεσιών στην εκπλήρωση των στόχων του προγράμματος εισαγωγών, προτιμώντας να ριξουν το μεγαλύτερο μέρος της ευθύνης στην ελληνική διοίκηση.

προσδοκία των εισαγόμενων εφοδίων. Εφόσον η «πίτα» των διαθέσιμων αγαθών θα μεγάλωνε, η σταθεροποίηση θα ήταν ευκολότερη.

Τα πράγματα δεν εξελίχθηκαν ακριβώς έτσι. Οι καιρικές συνθήκες δεν ευνόησαν τα σιτηρά και η σοδειά ήταν μικρότερη απ' ό,τι είχε αρχικά υπολογιστεί. Η UNRRA κατάφερε ευτυχώς να αυξήσει τις εισαγωγές, αλλά η «πίτα» παρέμενε τρομερά μικρή: έναντι στόχου 2.650, ο πληθυσμός μετά βίας εξασφάλιζε 2.000 θερμίδες ημερησίως. Τα προβλήματα στη μεταφορά και διανομή των αγαθών σήμαιναν, μάλιστα, πως πολλοί άνθρωποι κατανάλωναν ακόμα λιγότερες.⁶⁵ Το μεγαλύτερο πρόβλημα προέκυψε στις αρχές Αύγουστου: οι δυσκολίες στις διεθνείς μεταφορές καθυστέρησαν τις αφίξεις αρκετών φορτίων, με αποτέλεσμα να δημιουργηθούν ελλείψεις. Έχοντας αξιοποιήσει μέρος του αυγουσιάτικου δελτίου για να συμπληρώσει τις διανομές του Ιουλίου, η UNRRA αναγκάστηκε να περιορίσει την τροφοδοσία της αγοράς. Την ίδια δηλαδή στιγμή που οι έλεγχοι τιμών δοκιμάζονταν, οι διανομές τροφίμων έπεφταν από τις 2.032 στις 1.541 θερμίδες ημερησίως (Patterson, 1948: 226).

Αξιζει να σταθούμε στη σημασία αυτής της πληροφορίας. Αν η επιτυχία ενός σταθεροποιητικού προγράμματος κρίνεται από την ικανότητα της πολιτικής ηγεσίας να πετύχει μια αποδεκτή μοιρασιά της «πίτας» των αγαθών, τότε το μέγεθος της πίτας αποτελεί κρίσιμη παράμετρο, αφού μπορεί να αμβλύνει ή να οξύνει την ένταση των διανεμητικών συγκρούσεων. Η σταθεροποίηση μιας οικονομίας που αναπτύσσεται ή εισπράττει αυξανόμενες ποσότητες βοήθειας απαιτεί μικρότερες θυσίες: αντίθετα, η συρρίκνωση της «πίτας» αυξάνει τις αντιστάσεις κάθε ομάδας συμφερόντων. Τον Αύγουστο του 1945 η ελληνική οικονομία βρέθηκε με πολύ λιγότερα αγαθά στη διάθεσή της απ' ό,τι τους προηγούμενους μήνες: η κατανάλωση – κατά μέσο όρο – 1.541 θερμίδων δεν δημιουργούσε περιθώρια για ψυχραιμία.

Η τελευταία παρατήρηση μας επιτρέπει ένα ακόμη σχόλιο. Στα μάτια τόσο των ξένων συμβούλων, όσο και του ίδιου του Βαρβαρέσου, η πολιτική των ελέγχων αντλούσε μεγάλο μέρος της νομιμοποίησής της από τις αντίστοιχες επιτυχίες της Βρετανίας και των ΗΠΑ κατά τη διάρκεια του πολέμου. Τα παραδείγματα αυτά όμως είχαν ελάχιστη σχέση με τις ελλείψεις που αντιμετώπιζε η ελληνική οικονομία. Το 1940 ο Churchill μπορεί να έταξε στους Βρετανούς «αίμα, μόχθο, δάκρυα και ιδρώτα»,

⁶⁵ Την άνοιξη του 1945, περισσότεροι από 130.000 τόνοι τροφίμων έφθαναν στα λιμάνια της χώρας κάθε μήνα: βλ. υπόμνημα Βαρβαρέσου, 16.2.1946, στο IATE-A4S1Y2F15/1. Για τα προβλήματα διακίνησης των τροφίμων αυτών και την αδυναμία επίτευξης των θερμιδικών στόχων της UNRRA, βλ. Rountree, A. W., *History of the Food Division, UNRRA Mission to Greece*, στο UNA S-1021-0032-09.

στην πράξη όμως η μέση θερμιδική κατανάλωση των μελών της εργατικής τάξης δεν έπεσε ποτέ κάτω από τις 2.300 θερμίδες: η κατανάλωση ήταν ακόμα υψηλότερη για τα μεσαία και ανώτερα στρώματα. Στην Αμερική, η αύξηση της παραγωγής τροφίμων ήταν τέτοια που, παρά τη στρατιωτική κινητοποίηση, η μέση κατανάλωση του υπόλοιπου πληθυσμού παρέμεινε αμετάβλητη στις 3.300 θερμίδες ημερησίως. Υπό αυτές τις συνθήκες, η εφαρμογή ενός μηχανισμού ελέγχων στις τιμές ήταν πολύ διαφορετική υπόθεση.⁶⁶ Οι συγκρίσεις των χωρών αυτών με την ελληνική εμπειρία, στην οποία πρέπει να προσμετρήσουμε την πείνα και τον υπερπληθωρισμό, ήταν εντελώς αδόκιμες. Αφοριστικές διατυπώσεις όπως αυτή του Waley, που απέδιδε μέρος του προβλήματος στο «γεγονός ότι όλοι οι Έλληνες – από τον οκτάχρονο έως τον ογδοντάχρονο – είναι σπεκουλαδόροι», φώτιζαν τις προκαταλήψεις των συντακτών τους και όχι το πραγματικό αίτιο του προβλήματος, που δεν ήταν άλλο από τη δραματική ανεπάρκεια των προμηθειών.⁶⁷ Όπως εξηγούσε ένας Αμερικανός υπάλληλος της UNRRA, απευθυνόμενος στους συμπατριώτες του, «στη Βόρεια Αμερική δεν έχουμε σοβαρές ελλείψεις. Αν είχαμε, οι ανώτατες τιμές θα παραβιάζονταν και η μαύρη αγορά θα θέριευε» (Lloyd, 1945: 153).

Κανένας μηχανισμός ελέγχου – ακόμα και ο πλέον ολοκληρωτικός – δεν θα μπορούσε να αποτρέψει την απόκρυψη των αγαθών σε μια οικονομία με τέτοιες ελλείψεις. Καμία διοίκηση – ακόμα και η πλέον αποτελεσματική – δεν θα μπορούσε να αποτρέψει την κατάρρευση των ελέγχων. Υπό αυτή την έννοια, η μεγαλύτερη «τεχνική» αδυναμία του προγράμματος Βαρβαρέσου δεν ήταν η εξάρτησή του από μια ανίσχυρη διοίκηση, αλλά από μια ανεπαρκή ποσότητα αγαθών.

Δ. Μετά το πείραμα

Ο Βαρβαρέσος υπέβαλε την παραίτησή του στον Πρωθυπουργό το Σάββατο, 1 Σεπτεμβρίου 1945. Λίγο νωρίτερα είχε τηλεφωνήσει στον Harold Caccia, για να ενημερώσει τη βρετανική πρεσβεία πως:

«Έχοντας εξετάσει προσεκτικά την κατάσταση κατέληγε στο συμπέρασμα ότι το μόνο όπλο στα χέρια της κυβέρνησης ήταν να παραιτηθεί, καταγγέλλοντας τους υπευθύνους για την αποτυχία της πολιτικής του. Θα ακολουθούσε μάλλον μια σύντομη περίοδος χάους, στην οποία οι έλεγχοι θα καταργούνταν και τα αγαθά

⁶⁶ Τα στοιχεία από την Zweiniger-Bargielowska (2000: 45) και τον Rockoff (1998: 93) για την αποτελεσματικότητα των ελέγχων στις δύο αυτές χώρες, βλ. Mills & Rockoff (1987) για την εμπειρία περισσότερων χωρών, βλ. Harrison (1998).

⁶⁷ Waley, D., "Memorandum on the Stabilization of Greek Currency", 14.11.1944, στο FO371-43725.

*θα επέστρεφαν στα ράφια, αλλά οι τιμές τους θα ξεπερνούσαν τις δυνατότητες των μισθωτών. Αυτό με τη σειρά του θα προκαλούσε έντονη δυσαρέσκεια και θα οδηγούσε στη μαζική απαίτηση για επαναφορά των ανώτατων τιμών. Μετά από τέτοια ήττα, οι πολέμιοι των ελέγχων και των φόρων δεν θα τολμούσαν να αμφισβητήσουν ξανά την πολιτική του. Αν οι εξελίξεις ήταν τόσο ραγδαίες όσο περίμενε, όλη η διαδικασία δεν θα κρατούσε πάνω από μια βδομάδα με δέκα μέρες».*⁶⁸

Οι Βρετανοί θεώρησαν τον προτεινόμενο ελιγμό αφελή και προσχηματικό. Πέρα από τα αμφίβολα οικονομικά της αποτελέσματα, η παραίτηση του Αντιπροέδρου κινδύνευε να αποσταθεροποιήσει την κυβέρνηση σε μία κρίσιμη πολιτική συγκυρία. Στις συνήθεις επιθέσεις των άκρων είχε προστεθεί πλέον και η αμφισβήτηση του Κέντρου, που επεδίωκε να αναβάλει τη διεξαγωγή των εκλογών και του δημοψηφίσματος.⁶⁹ Κάτι τέτοιο αποτελούσε ανάθεμα για τη βρετανική διπλωματία, που ήθελε να αποφύγει οποιονδήποτε πολιτικό κλυδωνισμό. Η γραμμή του Foreign Office ήταν σαφής: ο Βαρβαρέσος έπρεπε να μείνει στη θέση του και να βάλει νερό στο κρασί του.

Ακολούθησε ένα διήμερο παρασκηνιακών ζυμώσεων, στη διάρκεια των οποίων ο Βούλγαρης προσπάθησε να πείσει τον Αντιπρόεδρο να παραμείνει στην κυβέρνηση, παραιτούμενος μόνο από το Υπουργείο Εφοδιασμού. Ο Βαρβαρέσος παρέμεινε ανένδοτος. Η πρεσβεία έστρεψε τότε την προσοχή της στην επικοινωνιακή διαχείριση της κατάστασης: εν όψει των κρίσιμων συζητήσεων του Διαμασκηνού στο Λονδίνο, η κυβέρνηση όφειλε να υποβαθμίσει τη σημασία του περιστατικού. Οι επίσημες δηλώσεις απέδωσαν την παραίτηση Βαρβαρέσου σε «ανυπέρβλητες προσωπικές δυσκολίες» και προανήγγειλαν τη συνέχιση της πολιτικής του από τη νέα ηγεσία του Υπουργείου Εφοδιασμού, που θα αντιμετώπιζε τις σοβαρές «καθυστερήσεις εις την παραγωγήν και διανομήν των καταναλωτικών αγαθών».⁷⁰ Η στάση της κυβέρνησης εξόργισε

68 Τηλ/μα 1801, Caccia προς Foreign Office, 1.9.1945, στο FO371-48335. Για την αντίδραση και τα σχόλια των στελεχών της βρετανικής πρεσβείας στην Αθήνα, βλ. τηλ/μα 1804, Caccia προς Foreign Office, 1.9.1945, στον ίδιο φάκελο.

69 Οι πιο καχύποπτοι, μάλιστα, δεν απέκλειαν το ενδεχόμενο η παραίτηση του Αντιπροέδρου να είχε υποκινήθει από φιλικά πρόσωπα προσκείμενα στον κεντρώο χώρο, με αντάλλαγμα την επάνοδό του σε μια κυβέρνηση του Κέντρου. Τη σχετική φημολογία είχαν τροφοδοτήσει οι πληροφορίες για πολύωρες συναντήσεις του Βαρβαρέσου με τον Ιωάννη Σοφριανόπουλο τις παραμονές της παραίτησής του. Βλ. τηλ/μα 1835, Caccia (Αθήνα) προς Foreign Office, 6.9.1945, στο FO371-48335. Τόσο η ιδιοσυγκρασία όσο και η μετέπειτα στάση του Βαρβαρέσου απέναντι στην κυβέρνηση Σοφούλη είναι ασυμβίβαστες με αυτή την ερμηνεία.

70 Βλ. «Το εκδοθέν επίσημον ανακοινωθέν διά την παραίτησιν του κ. Βαρβαρέσου», *Βήμα*, 4.9.1945. Για το παρασκήνιο της προετοιμασίας του ανακοινωθέντος, βλ. τηλ/ματα 1808 και 1808Α, Caccia προς Foreign Office, 2.9.1945, στο FO371-48335.

τον Βαρβαρέσο, που προχώρησε σε εκτενείς δηλώσεις σχετικά με τα αποτελέσματα της σταθεροποίησης και τους υπευθύνους για την εκτροπή της, που:

«[...] ενώ εκραύγαζον ότι ήσαν οικονομικώς κατεστραμμένοι και ότι η φορολογία είχε αποστραγγίσει αυτούς των κεφαλαίων των, διέθετον εκατομμύρια δραχμών διά να εξαπολύσουν μίαν πρωτοφανή επίθεσιν επιστρατεύσαντες τα μάλλον ανόμοια στοιχεία, να δωροδοκήσουν υπαλλήλους, να ανεβάσουν την λίραν, να οργανώσουν την αντίδρασιν των Καταστημάτων. Επίθεσις τοιαύτης εκτάσεως είναι πρωτοφανής εις τα χρονικά οιασδήποτε χώρας. Είναι η επίθεσις ανθρώπων οι οποίοι κατώρθωσαν μέσα εις το χάος και την διάλυσιν της κατοχής να συγκεντρώσουν εις χείρας των τόσον τεραστίαν δύναμιν ώστε να κυριαρχούν σήμερον της οικονομικής ζωής της Χώρας».⁷¹

Όπως ήταν φυσικό, οι δηλώσεις αυτές έριξαν λάδι στη φωτιά, πυροδοτώντας νέο γύρο αντεγκλήσεων. Η υπόθεση έφθασε μέχρι την Εισαγγελία Πλημμελειοδικών Αθηνών, που διέταξε τη διερεύνηση των καταγγελιών του απερχόμενου Αντιπροέδρου. Υπό ασφυκτική πίεση να ρίξει τους τόνους της αντιπαράθεσης και να μην εκθέσει τη χώρα ενώπιον των συμμάχων ή της UNRRA, ο Βαρβαρέσος απέφυγε να εξειδικεύσει τις κατηγορίες· η υπόθεση μπήκε στο αρχείο.⁷² «Το πιστοποιητικό καλής διαγωγής το οποίον ζητούν [οι κερδοσκόποι] δύναται να τους δώση μόνον ο Ελληνικός Λαός και ουχί η εισαγγελική αρχή», ανέφερε στην τελευταία δημόσια παρέμβασή του, δύο μέρες αργότερα, προσθέτοντας πως:

«Προ ολίγων μηνών ανέλαβον ένα βαρύ και επίπονον έργον. Αφιέρωσα εις αυτό όλας μου τας δυνάμεις. Ειργάσθην μετά ελαχίστων συνεργατών μου μετά πίστεως και επιμονής. Προσεπάθησα και επέτυχα να μεταβάλω την ψυχολογίαν του πανικού και της απαισιοδοξίας εις ψυχολογίαν εμπιστοσύνης και αισιοδοξίας. Τώρα βλέπω ως αποτέλεσμα ότι γίνομαι αντικείμενον μιας πρωτοφανούς εις βιαιότητα επιθέσεως, η οποία ολίγον κατ' ολίγον εξελίσσεται εις μίαν καθαράν συκοφαντίαν. Δεν μετανιώ διά την προσπάθειάν μου διά δύο λόγους: πρώτον, διότι αύτη απέδωκε μόνιμους καρπούς και δεύτερον, διότι νομίζω ότι εις τας παρούσας κρίσιμους στιγμάς, οι δημόσιοι άνδρες πρέπει να είναι πρόθυμοι να εξυπηρετήσουν την Χώραν θυσιάζοντες τα πάντα, και αυτήν την υπόληψίν των».⁷³

71 «Ανακοινώσεις του κ. Βαρβαρέσου...», 3.9.1945, *op.cit.*

72 Αρκετές δεκαετίες αργότερα, ο Αντεισαγγελέας που ερευνούσε την υπόθεση θα μετέφερε την προφορική μαρτυρία ενός στελέχους της UNRRA, που εξηνούσε ότι ο Βαρβαρέσος είχε αναγκαστεί να διαψεύσει τις κατηγορίες υπό την απειλή περιστολής της βοήθειας. Βλ. Δελαπόρτα (1977) και «Ένας δικαστής θυμάται: το λιθάρι του Σισύφου», *Βήμα της Κυριακής*, 30.12.1979. Την πληροφορία φαίνεται να επιβεβαίωσε στον Δελαπόρτα και ο Πίντος, σε μεταγενέστερες συναντήσεις τους.

73 «Ανακοινώσεις του κ. Βαρβαρέσου ως Αντιπροέδρου της Κυβερνήσεως», 5.9.1945, στο IATE-A4S1Y3F16/1.

Στροφή πολιτικής

Οι καρποί της προσπάθειας αποδείχθηκαν εφήμεροι. Ο νέος Υπουργός Εφοδιασμού δεν ήταν άλλος από τον προκάτοχο του Βαρβαρέσου, Ιωάννη Παρασκευόπουλο, που επέστρεψε θριαμβευτικά στη θέση απ' όπου είχε εκδιωχθεί τρεις μήνες νωρίτερα. Παρά τις ρητές διαβεβαιώσεις περί του αντιθέτου, η νέα ηγεσία προχώρησε στην άμεση κατάργηση της πολιτικής των ελέγχων. Οι ελλείψεις περιορίστηκαν, αλλά ο πληθωρισμός αναζωπυρώθηκε: μέσα σε τέσσερις μήνες, οι τιμές των αγαθών και της λίρας επιπλασιάστηκαν, ενώ οι πραγματικοί μισθοί υποχώρησαν στα επίπεδα του προηγούμενου Απρίλη. Το πείραμα μετατράπηκε σε ιδιότυπη παρένθεση.⁷⁴

Η Ζαφειρίου και ο Πίντος παραιτήθηκαν μαζί με τον Βαρβαρέσο. Ο Μαντζαβίνος παρέμεινε στο Υπουργείο Οικονομικών, απ' όπου παρακολούθησε τη σταδιακή διάβρωση της έκτακτης εισφοράς και τον εκτροχιασμό του προϋπολογισμού. Δύο μήνες αργότερα, όταν ο Κανελλόπουλος αντικατέστησε τον Βούλγαρη στην πρωθυπουργία, ο Μαντζαβίνος παραχώρησε τη θέση του στον Γρηγόριο Κασσιμάτη, επισφραγίζοντας έτσι την επικράτηση των ενδοκυβερνητικών αντιπάλων της σταθεροποίησης. «Ελπίζω ο κ. Ζολώτας, με τον οποίον συνδέεται με στενήν φιλίαν, και άλλοι τινές θα τον βοηθήσουν, διότι άλλως θα περιπλανηθή εντελώς εις το σκότος», σχολίαζε πικρόχολα ο Βαρβαρέσος, με αφορμή τις αλλαγές στο οικονομικό επιτελείο.⁷⁵

Οι περιπλανήσεις του νέου Υπουργού τον έφεραν στον αντίποδα των απόψεων Βαρβαρέσου: η σταθεροποίηση δεν μπορούσε να στηριχθεί στη φορολόγηση μιας κατεστραμμένης οικονομίας, ούτε στην επιβολή ασφυκτικών αγορανομικών ελέγχων. Σύμφωνα με τον Κασσιμάτη, η Ελλάδα δεν είχε ανάγκη συμμαχικών νουθεσιών, αλλά συναλλαγματικών πιστώσεων. Η Τράπεζα της Ελλάδος όφειλε να αυξήσει τις χορηγήσεις προς τις επιχειρήσεις και να διαθέσει συνάλλαγμα στους ιδιώτες εισαγωγείς. Η πραγματική σταθεροποίηση θα ερχόταν μόνο μετά την ανασυγκρότηση της οικονομίας· εν τω μεταξύ, η αξιοπιστία του νομίσματος θα εξασφαλιζόταν με την ελεύθερη πώληση χρυσού και συναλλάγματος στο κοινό.⁷⁶ Με άλλα λόγια, η νέα οικονομική πολιτική της ελληνικής κυβέρνησης μετέθετε την ευθύνη της σταθεροποίησης στους συμμάχους: η «πίτα» δεν έπρεπε να ξαναμοιραστεί, αλλά

να μεγαλώσει. Οι απόψεις αυτές αποτέλεσαν τον πυρήνα της ελληνικής διαπραγματευτικής γραμμής το προσεχές διάστημα.

Η κυβέρνηση δεν ήταν η μόνη που κλήθηκε να αναθεωρήσει την πολιτική της. Η αποτυχία του Βαρβαρέσου ανάγκασε τους Βρετανούς να επανεξετάσουν τη στάση τους ως προς την Ελλάδα. Μπορεί ο Hill να επέμενε στην ορθότητα των ελέγχων, οι προϊστάμενοί του στο Treasury όμως κινούνταν προς αντίθετη κατεύθυνση.⁷⁷ Ενημερώνοντας την πρεσβεία στα τέλη Σεπτεμβρίου, ο Rowe-Dutton θα μετέφερε το νέο κλίμα που επικρατούσε στο Λονδίνο:

«Καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι η ελληνική οικονομία δεν θα πάρει μπρος χωρίς το κίνητρο του ιδιωτικού οφέλους, και ότι μια κάπως ανοργάνωτη οικονομία που προχωρά, έστω και τρεκλίζοντας, είναι καλύτερη από μια ελεγχόμενη οικονομία που μένει ακίνητη. Οφείλουμε μάλιστα να παραδεχθούμε το ενδεχόμενο, η πολιτική Βαρβαρέσου, που εισήγαγε ελέγχους τους οποίους οι Έλληνες δεν μπορούσαν να εφαρμόσουν, να ήταν λανθασμένη, παρά το γεγονός ότι συμφωνούσαμε μαζί του και τον στηρίζαμε.

»Αντιλαμβανόμαστε ότι πρόκειται για μια αρκετά ριζική αλλαγή φιλοσοφίας. Προφανώς δεν θα εφαρμοστεί παντού: όπου οι έλεγχοι αγαθών και υπηρεσιών λειτουργούν ήδη αποτελεσματικά, δεν υπάρχει λόγος να σταματήσουν. Αλλά μια ευρεία πολιτική ελέγχων δεν έφερε αποτέλεσμα· από τα στοιχεία που μας έχεις στείλει, καταλαβαίνουμε μάλιστα ότι δεν μπορεί να φέρει. Οπότε εμείς βλέπουμε το δίλημμα [...] ως εξής: να ζητήσουμε από τους Έλληνες να επιδιώξουν μια τέλεια διοίκηση και να ρισκάρουμε την πλήρη κατάρρευση ή να δεχθούμε την πραγματικότητα και να κόψουμε το ελληνικό πρόγραμμα στα μέτρα του μπαλωμένου ελληνικού υφάσματος;»⁷⁸

Τους μήνες που διαδέχθηκαν την παραίτηση Βαρβαρέσου, ο κίνδυνος μιας «πλήρους κατάρρευσης» ανάγκασε πολλές φορές τους Βρετανούς να θυσιάσουν την οικονομική ορθοδοξία στον βωμό της πολιτικής σταθερότητας. Έχοντας ως βασική προτεραιότητα τη διεξαγωγή των εκλογών, η βρετανική διπλωματία ήταν διατεθειμένη να συμβιβαστεί με μια «επιφανειακή» σταθεροποίηση, ανάλογη αυτής που προέβλεπαν

74 Τηλ/μα 1853, Lascelles προς Foreign Office, 8.9.1945, στο FO371-48335 και στοιχεία Πίνακα 11.1.

75 Βλ. ιδίως την επιστολή Βαρβαρέσου προς Μαντζαβίνο, 9.11.1945, στο IATE-A5S1Y10F20.

76 Βλ. Κασσιμάτη (1945): επιστολή Hill προς Davidson, 3.11.1945, στο T236-1047· για λεπτομέρειες σχετικά με το οικονομικό πρόγραμμα Κασσιμάτη και τις ανυδράσεις των συμμαχικών οικονομικών συμβούλων, βλ. Patterson (1948: 260ff) και Lykogiannis (2002: 144-149).

77 Επιστολή Hill προς Davidson (Treasury), 11.9.1945, στο FO371-48335. Ο Hill συγκεκριμένα θεωρούσε ότι η αποτελεσματική εφαρμογή των ελέγχων προϋπέθετε την ενεργότερη ανάμειξη των συμμάχων στην ελληνική διοίκηση· η άποψη αυτή φαίνεται να είχε οπαδούς και μεταξύ των στελεχών της UNRRA· βλ. σημείωμα Hill για Lascelles, 29.9.1945, στο T236-1046.

78 Rowe-Dutton (Treasury) προς Hill, 25.9.1945· η απάντηση στην επιστολή Hill προς Davidson (Treasury), 2.10.1945, αμφότερα στο T236-1046.

οι προτάσεις Κασσιμάτη. Αποκορύφωμα αυτής της διαδικασίας ήταν η Συμφωνία του Λονδίνου, τον Ιανουάριο του 1946 (βλ. επόμενο κεφάλαιο).

Μία τελευταία παραίτηση

Ο Βαρβαρέσος δεν άργησε να αντιληφθεί τις συνέπειες της νέας πολιτικής για την οικονομία αλλά και την Τράπεζα της Ελλάδος, όπου παρέμενε Διοικητής.⁷⁹ Η αύξηση των εμπορικών πιστώσεων, η διευκόλυνση των ιδιωτικών εισαγωγών και η μετατρεψιμότητα της δραχμής ισοδυναμούσαν με πλήρη αντιστροφή της νομισματικής πολιτικής που είχε εφαρμόσει, ενώ παράλληλα έθεταν σε κίνδυνο το πολύτιμο συναλλαγματικό «κομπόδεμα» που με κόπο είχε προστατέψει στη διάρκεια του πολέμου. Υπό αυτές τις συνθήκες, η παραμονή του στη Διοίκηση του εκδοτικού ιδρύματος της χώρας ήταν αδιανόητη.

Στις 19 Σεπτεμβρίου, ο Βαρβαρέσος υπέβαλε την παραίτησή του από τη Διοίκηση της Τράπεζας της Ελλάδος.⁸⁰ Όπως εξήγησε στη μακροσκελή επιστολή του προς τον Πρωθυπουργό:

«Ο Διοικητής της Τραπέζης της Ελλάδος έχει ιδίαν ευθύνην διά την ασκουμένην νομισματικήν πολιτικήν, επειδή δε θεωρείται και οφείλει να είναι ο φυσικός σύμβουλος της Κυβερνήσεως όχι μόνον εν τη εκτελέσει αλλά και εν τη κατάρτισει των οικονομικών και δημοσιονομικών προγραμμάτων αυτής, λογίζεται δικαίως συμμετέχων των Κυβερνητικών ευθυνών διά την ασκουμένην εκάστοτε οικονομικήν και δημοσιονομικήν πολιτικήν.

«Όθεν είναι φανερόν ότι, εφ' όσον η συνέχισις ενός θεμελιώδους σημασίας οικονομικού προγράμματος όπερ εισηγήθην και εφήρμοσα, εματαιώθη διά τους ανωτέρω εκτεθέντες λόγους, δεν μου είναι πλέον δυνατόν, αλλά ουδέ πρέπον θα ήτο, να εξακολουθήσω διατηρών την θέσιν του Διοικητού της Τραπέζης της Ελλάδος και να έχω τας εκ της θέσεως ταύτης ευθύνας».⁸¹

Δύο εβδομάδες αργότερα ο Βαρβαρέσος αναχώρησε για την Αγγλία όπου τον περίμενε η οικογένειά του. Ένα από τα σημαντικότερα κεφάλαια της ζωής του είχε κλείσει – με τον πλέον επώδυνο τρόπο.

⁷⁹ Τη διοίκηση ασκούσε βέβαια ο Υποδιοικητής Στ. Γρηγορίου, μιας και οι Βαρβαρέσος και Μαντζαβίνος βρίσκονταν σε άδεια. Ωστόσο, το εκδοτικό ίδρυμα εξακολουθούσε να συνεργάζεται στενά και να ευθυγραμμίζεται με τις επιθυμίες του Βαρβαρέσου· χαρακτηριστική ήταν λ.χ. η απόφαση της Τράπεζας να καταβάλει την έκτακτη εισφορά του Α.Ν. 431, παρότι είχε δικαίωμα να εξαιρεθεί από τον νόμο (βλ. *Πρακτικά Γενικού Συμβουλίου* της 9ης Ιουλίου 1945, Βιβλίο 12, σελ. 68-69, στο IATE-A1S2Y1F12).

⁸⁰ Βλ. *Πρακτικά Γενικού Συμβουλίου* της 19ης Σεπτεμβρίου 1945, Βιβλίο 12, σελ. 135-139, στο IATE-A1S2Y1F12· στη διάρκεια της ίδιας συνεδρίασης αποφασίζεται η μονιμοποίηση του αδελφού του, Αχιλλέα Βαρβαρέσου, όπως και άλλων τριών καλλιτεχνών που απασχολούνταν στο τμήμα σχεδιασμού τραπεζογραμματίων από το 1939 (βλ. σελ. 129 των πρακτικών). Πρβλ. τηλ/μα 1928, Letter προς Foreign Office, 20.9.1945, στο FO371-48335.

⁸¹ Επιστολή Βαρβαρέσου προς Βούλγαρη, 19.9.1945, σελ. 5, στο IATE-A4S2Y2F2/18.

Ο «νέος ακούσιος εκπατρισμός»

Α. Ανάμεσα σε δύο τράπεζες

Το φθινόπωρο του 1945 ο πόλεμος στην Ευρώπη είχε τελειώσει. Οι Βρετανοί ψηφοφόροι είχαν χαρίσει μια σαρωτική νίκη στο Εργατικό Κόμμα, που είχε υποσχεθεί να οικοδομήσει μια «Νέα Ιερουσαλήμ»: μια πιο δίκαιη και προοδευτική κοινωνία. Τα αμέσως επόμενα χρόνια, η κυβέρνηση του Clement Attlee θα εθνικοποιούσε τα ανθρακωρυχεία και τους σιδηροδρόμους, θα ίδρυε το περίφημο Εθνικό Σύστημα Υγείας (NHS) και θα έθετε τις βάσεις για την προσφορά κρατικής στέγης σε εκατομμύρια πολίτες. Κι όμως, η Αγγλία έβγαινε από τον πόλεμο εξουθενωμένη – ανίκανη να επιβιώσει χωρίς αμερικανική βοήθεια ή να ανταποκριθεί στις υπερπόντιες υποχρεώσεις μιας αυτοκρατορίας. Το κλίμα στο Λονδίνο παρέμενε βαρύ. Προς στιγμήν, η λήξη του πολέμου είχε συνοδευθεί από όξυνση των ελλείψεων. Ο μέσος Λονδρέζος δεν μπορούσε να ελπίζει σε περισσότερα από τρία αυγά τον μήνα. Η ζάχαρη μοιραζόταν με δελτίο. Η κυβέρνηση είχε καταργήσει τους περιορισμούς στην παραγωγή τακουινιών, εντούτοις όσες γυναίκες ήθελαν καινούργια παπούτσια έπρεπε να περιμένουν στην ουρά για το δικαίωμα να περιμένουν σε μίαν άλλη ουρά – ακόμα και για ένα χαμπλοτάκουνο ζευγάρι (Hennesy, 1992· Waller, 2005).

Αυτή ήταν η πόλη στην οποία επέστρεψε ο Βαρβαρέσος τον Οκτώβριο του 1945. Σε σχέση με αυτή που μόλις είχε αφήσει, οι συνθήκες ήταν ειδυλλιακές. «Ευρήκα ευτυχώς του δικούς μου καλά και ευχαριστημένους με την εδώ ζωή τους», έγραφε στον Μαντζαβίνο λίγες εβδομάδες αργότερα.¹ Η Υβόννη βρισκόταν στο τελευταίο έτος των σπουδών της και ετοιμαζόταν πυρετωδώς για τις πτυχιακές εξετάσεις στην Οξφόρδη. Η Ματθίλδη εξακολουθούσε να απολαμβάνει τη σχετική ανωνυμία που της προσέφερε η ζωή μακριά από την Ελλάδα. Στην οικογένειά του και στα

1 Χειρόγραφη επιστολή Βαρβαρέσου (Οξφόρδη) προς Μαντζαβίνο, 9.11.1945, στο IATE-A5S1Y10F20.

φιλικά πρόσωπα του Μιχαλόπουλου, του Αγνίδη και των νεαρών υπαλλήλων της υπηρεσίας μελετών, ο Βαρβαρέσος βρήκε την οικειότητα που χρειαζόταν: έμενε να αποφασίσει πώς θα διαχειριζόταν τον «νέον ακούσιον εκπατρισμόν» του.²

Δύο εβδομάδες αργότερα επισκέφθηκε τον Leith-Ross στο γραφείο του στο Treasury. Αφού συνομίλησαν αρκετή ώρα για τις εξελίξεις στην Ελλάδα, ο Βρετανός αξιωματούχος τον ρώτησε για τις μελλοντικές του προθέσεις. Ο Βαρβαρέσος του εκμυστηρεύθηκε πως η δημοτικότητα του στην Ελλάδα ήταν τόσο χαμηλή, που ο ίδιος θα αποτελούσε βαρίδι για οποιαδήποτε κυβέρνηση. Υπό αυτές τις συνθήκες, προτιμούσε να παραμείνει στο εξωτερικό. Θα μπορούσε άραγε η Βρετανία να τον βοηθήσει να αναλάβει κάποιο πόστο σε έναν από τους νεοσύστατους οργανισμούς του Bretton Woods; Ο Leith-Ross φάνηκε να καταλαβαίνει την επόμενη μέρα έγγραψε σχετικά στον Waley, που είχε όμως ήδη ενημερωθεί από τον Αγνίδη:

*«Συνάντησα πρόσφατα τον Έλληνα πρέσβη και ανταλλάξαμε μερικές κουβέντες. Έχει έρθει σε επαφή με τον Sargent στο Foreign Office και νομίζω και οι τρεις μας θεωρούμε πολύ κρίμα που ο Βαρβαρέσος αποφάσισε να βγάλει τον εαυτό του από το κάδρο και θέλει πια να ζήσει εκτός Ελλάδας. Από την άλλη, όλοι μας πιστεύουμε ότι θα ήταν λάθος να μην αντιμετωπίσουμε γι' αυτό τον λόγο με συμπάθεια την επιθυμία του για μια θέση σε έναν διεθνή οργανισμό: τα προσόντα του άλλωστε τον καθιστούν απόλυτα κατάλληλο υποψήφιο».*³

Οι καρποί αυτών των επαφών θα ωρίμαζαν λίγο αργότερα, στη διάρκεια της εναρκτήριας συνεδρίασης των διοικητικών συμβουλίων της Παγκόσμιας Τράπεζας και του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου, που πραγματοποιήθηκε στη Σαβάνα (Savannah) των Ηνωμένων Πολιτειών τον Μάρτιο του 1946. Καθ' υπόδειξη της κυβέρνησης, η ελληνική αντιπροσωπεία προσέγγισε τις αραβικές χώρες και συμφώνησε στην αμοιβαία στήριξη των υποψηφίων της Ελλάδας και της Αιγύπτου. Ο Έλληνας υποψήφιος δεν ήταν άλλος από τον Βαρβαρέσο, που κατάφερε έτσι να εκλεγεί σε μία από τις δώδεκα θέσεις Εκτελεστικών Διευθυντών της Τράπεζας, συγκεντρώνοντας 2.230 ψήφους από την Ελλάδα, την Αίγυπτο, το Ιράν, το Ιράκ και την Αιθιοπία.⁴ Η στενή σχέση όλων των χωρών με την Αγγλία μαρτυρά την

παρασκηνιακή εμπλοκή των Βρετανών στην εκλογή ενός υποψηφίου από μια τόσο μικρή χώρα. Οι νέοι Διευθυντές, των οποίων η θητεία ήταν διετής, κλήθηκαν να μεταβούν στην Ουάσιγκτον για να προετοιμάσουν τις εργασίες της Τράπεζας.⁵

Η κυβέρνηση Σοφούλη

Το 1945, η Ουάσιγκτον βρισκόταν ακόμη αρκετά μακριά. Στους γνώριμους δρόμους του Λονδίνου, ο Βαρβαρέσος φάνηκε να έχει ξαναβρεί τον εαυτό του. «Έχω μίαν ψυχική πρεμίαν που σπανίως είχα εις την πλήρη ευθυνών και προσπαθειών ζωήν μου», εξομολογιόταν λίγο πριν τα Χριστούγεννα στον κουνιάδο του, Γεώργιο Παπαχρυσάνθου.⁶

Στην Αθήνα, αντίθετα, δεν επικρατούσε καμία πρεμία. Η κυβέρνηση Βούλγαρη είχε αντικατασταθεί από τη βραχύβια κυβέρνηση Κανελλόπουλου. Ο χρόνος διεξαγωγής των εκλογών εξακολουθούσε να διχάζει τα κόμματα και να προβληματίζει τους συμμάχους. Αντιμέτωπη με την επιδείνωση της οικονομικής κατάστασης και τις παλινωδίες των Ελλήνων αξιωματούχων, η βρετανική πρεσβεία πρότεινε την ενεργότερη εμπλοκή των συμμάχων στη διαχείριση της οικονομικής πολιτικής. Το Λονδίνο παρέμενε επιφυλακτικό: το Foreign Office απευκόταν οποιαδήποτε εμπλοκή θα μπορούσε να «μετατρέψει την Ελλάδα σε μια δεύτερη Αίγυπτο», ενώ το Treasury ανησυχούσε για το κόστος της ανάληψης επιπλέον πρωτοβουλιών. Φοβούμενοι όμως πως η επικράτηση της Δεξιάς θα πυροδοτούσε έναν νέο εμφύλιο, οι Βρετανοί αποφάσισαν να στηρίξουν το Κέντρο, δίνοντάς του χρόνο να σταθεροποιήσει την κατάσταση και να κερδίσει ψήφους (Alexander, 1982: 142ff).

Στα μέσα Νοεμβρίου, ο Άγγλος Υφυπουργός Εξωτερικών, Hector McNeil, επισκέφθηκε την Αθήνα προκειμένου να μεταφέρει την πρόταση της βρετανικής κυβέρνησης για την αποστολή οικονομικών εμπειρογνομόνων στην Ελλάδα. Οι εμπειρογνώμονες αυτοί θα είχαν εκτελεστικές αρμοδιότητες και θα εντάσσονταν στην ελληνική διοίκηση, με στόχο να βοηθήσουν στην ανασυγκρότηση της οικονομίας. Σε αντάλλαγμα, τα ελληνικά κόμματα θα συμφωνούσαν σε μία νέα σταθεροποίηση και θα δεσμεύονταν ως προς την ημερομηνία διεξαγωγής

² Η διατύπωση ανήκει στον ίδιο τον Βαρβαρέσο και προέρχεται από προσωπική επιστολή του προς τον Μαντζαβίνο· βλ. Βαρβαρέσο (Ουάσιγκτον) προς Μαντζαβίνο, 4.4.1947, στο IATE-A5S1Y10F20.

³ Βλ. Waley προς Leith-Ross, 25.10.1945· πρόκειται για την απάντηση στο Leith-Ross προς Waley, 24.10.1945, με συνημμένο το "Note of Conversation with Mr. Varvaressos", 23.10.1945 – όλα στο T236-1046.

⁴ Σύμφωνα με τη μαρτυρία του επικεφαλής της ελληνικής αποστολής, Ξενοφώντα Ζολώτα, οι μόνες ενστάσεις προήλθαν από το Ιράν, που συμβιβάστηκε εν τέλει με μία θέση αναπληρωτή διευθυντή. Βλ. Ζολώτα, Ξ., *Εκθεσις επί της Διεθνούς Οικ. Διασκέψεως της Savannah, Georgia*, 29.3.1946, και Λοβέρδος, Αλ., *Εκθεσις επί της Διεθνούς Συνδιασκέψεως των Συμβουλίων των Διοικητών των ιδρυμάτων Μπρέττον Γουιντς*, 18.4.1946, αμφότερα στο IATE-A5S1Y11F2.

⁵ Παρά τις ενστάσεις του Keynes, που θεωρούσε τα συναφή ποσά σκανδαλώδη, στη Savannah επικράτησε η άποψη ότι οι αμοιβές των νεοσύστατων οργανισμών θα έπρεπε να προσελκύουν ικανά τραπεζικά στελέχη από τον ιδιωτικό τομέα. Έτσι, ο μισθός των εκτελεστικών διευθυντών ορίστηκε στα 17.000 δολάρια τον χρόνο – περισσότερα απ' όσα έβγαζε ο Αμερικανός Αντιπρόεδρος και τετραπλάσια σε σχέση με τις αποδοχές ενός Βρετανού βουλευτή (Gardner, 1969 [1956]: 206· Mason & Asher, 1973: 39).

⁶ Βαρβαρέσος προς Παπαχρυσάνθου, 11.12.1945, στο IATE-A4S2Y1F13/1.

των εκλογών.⁷ Προϊόν αυτών των ζυμώσεων ήταν η κυβέρνηση Σοφούλη, που ορκίστηκε τα ξημερώματα της 22ας Νοεμβρίου 1945 και ανέλαβε να διαπραγματευθεί τη συγκρότηση της Βρετανικής Οικονομικής Αποστολής (British Economic Mission ή BEM). Όπως ήταν φυσικό, η ελληνική πλευρά δεν θεώρησε την αποστολή μερικών εμπειρογνομόνων επαρκή εκδήλωση της συμμαχικής αλληλεγγύης. Πολύ σύντομα, στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων προστέθηκαν η παροχή πιστώσεων, η μετατρεψιμότητα της δραχμής και η επανέναρξη των πωλήσεων χρυσού.

Η κυβέρνηση Σοφούλη στηριζόταν σε προσωπικότητες του κεντρώου χώρου. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγονταν και αρκετοί παλιοί γνωστοί του Βαρβαρέσου. Η Αντιπροεδρία και ο συντονισμός της οικονομικής πολιτικής βρέθηκαν στα χέρια του Εμμανουήλ Τσουδερού, που έτσι επανήλθε δυναμικά στο πολιτικό προσκήνιο. Άλλος ένας φίλος από τα παλιά, ο Ιωάννης Σοφιανόπουλος, επέστρεψε στο Υπουργείο Εξωτερικών, απ' όπου είχε παραιτηθεί λίγους μήνες νωρίτερα. Γράφοντάς του, ο Βαρβαρέσος του μετέφερε τις ελπίδες αλλά και τους φόβους του για τη νέα κυβέρνηση:

«Φαντάζεσαι την χαράν που νοσθήνθη όταν έλαβα την είδησιν ότι ανέλαβες και πάλι το Υπουργείον των Εξωτερικών και δη όχι σε καμμιά από τις περίφημας “υπηρεσιακάς” Κυβερνήσεις, αλλά εις πολιτικήν Κυβέρνησιν, η οποία, αν δεν αποτελεί ιδανικήν λύσιν, είναι όμως ασφαλώς το καλλίτερον που ημπορούσε να γίνη υπό τις παρούσας συνθήκας. [...] Παρά ταύτα λαμβάνω το φιλικόν θάρρος να σου υπενθυμίσω μίαν μακράν ομιλίαν που είχαμε στο Καλυφτάκι, παρόντος και του Κώστα [Γουλιμή;]».⁸

Το περιεχόμενο της συνομιλίας των τριών φίλων στην Κηφισιά δεν είναι γνωστό. Αυτό που είναι σαφές είναι ότι ο Βαρβαρέσος παρέμεινε ιδιαίτερα επιφυλακτικός έναντι των προθέσεων της νέας κυβέρνησης, παρά το γεγονός ότι αυτή προερχόταν από έναν οικείο πολιτικό χώρο. Η στάση του επιβεβαιώθηκε λίγο αργότερα, όταν ο Τσουδερός του πρότεινε να αναλάβει εκ νέου τη Διοίκηση της Τράπεζας της Ελλάδος. Γράφοντας στον Σοφιανόπουλο, ο πρώην Διοικητής έσπευσε να απορρίψει την πρόταση, ξεκαθαρίζοντας τη θέση του:

⁷ Για τους στόχους της αποστολής McNeil, βλ. τηλ/μα 2266, Foreign Office προς Leeper, 7.11.1945· το υπόμνημα του McNeil προς την ελληνική κυβέρνηση περιέχεται στο McNeil προς Kanellou, 14.11.1945· αμφότερα βρίσκονται στο T236-1047, που περιέχει επίσης τα πρακτικά από τις συναντήσεις του McNeil στην Αθήνα. Για το πλήρες χρονικό των συζητήσεων, βλ. Lykogiannis (2002: 149ff).

⁸ Βαρβαρέσος προς Σοφιανόπουλο, 29.11.1945, στο IATE-A4S2Y1F4/3.

«[...] δι' εμέ παρήλθε πλέον προ πολλού, το υπαλληλικόν στάδιον. Δηλαδή το στάδιον εκείνο κατά το οποίον αποδέχεται κανείς να παράσχη τις τεχνικάς του γνώσεις και υπηρεσίας προς εφαρμογήν πολιτικής και προγραμμάτων των οποίων την ευθύνην θα έχουν άλλοι και με τα οποία ο ίδιος διαφωνεί ριζικώς. Οφείλω δε να σου ομολογήσω ότι δεν δύναμαι να συμφωνήσω ούτε με τις επικρατούσας παρ' ημίν αντιλήψεις ούτε με τις γενικές γραμμάς (αν υπάρχουν τοιαύται) τις οποίας οι ιθύνοντες αυτόθι ακολουθούν και προς τις οποίας φαίνεται τουλάχιστον προσαρμοζόμενη και η Κυβέρνησις. [...]

»[Στη διάρκεια της Κατοχής] οι σήμερον δεσποζόντες της οικονομίας της χώρας νοσολούντο, οι μεν πρακτικοί με την εκμετάλλευσιν της εθνικής αθλιότητος και την κερδοσκοπίαν, οι δε θεωρητικοί ή εμπειρικοί οικονομολόγοι με απηρχαιωμένας θεωρίας και με την τυφλήν πίστην εις την παντοδυναμίαν του χρυσού, ούτω δε, χωρίς αυτοί να το θέλουν συνέτεινον εις την πραγματοποίησιν των σκοπών των πρώτων. Εκείνο το οποίον οφείλω να ομολογήσω είναι ότι δεν εζήτησα πιστώσεις της μορφής που επιδιώκουν εκείνοι, οι οποίοι ως μόνον σκοπόν έχουν την διαφύλαξιν του προνομίου της ανενσχλήτου εκμεταλλεύσεως του λαού και της ασυδοσίας από πάσης θυσίας και οι οποίοι δυστυχώς ενισχύονται από τους αφελείς σπόνσοράς των, οι οποίοι ευρίσκονται ακόμη εις τις αρχάς του 19ου αιώνος. [...]

»Υπό τις συνθήκας αυτάς δεν βλέπω πώς θα ήτο δυνατή η οπωσδήποτε ανάμιξις μου [...] με τα οικονομικά προβλήματα της χώρας».⁹

Τη θέση αυτή την επανέλαβε, χωρίς περιστροφές, στον Τσουδερό, όταν οι δυο τους συναντήθηκαν στο Λονδίνο λίγες ημέρες αργότερα. Ο Αντιπρόεδρος της κυβέρνησης, που είχε μόλις φθάσει στη βρετανική πρωτεύουσα για να συνεχίσει τις διαπραγματεύσεις με το Treasury, ζήτησε τη βοήθεια του παλιού του συνεργάτη. Ο Βαρβαρέσος αρνήθηκε κατηγορηματικά. Όπως θα εξηγήσει λακωνικά, το προτεινόμενο σχέδιο:

«[...] στηρίζεται επί δύο κυρίων βάσεων: (α) την ελευθέραν μετατροπήν δραχμών εις ξένον συναλλάγμα, δηλ. την διάθεσιν του συναλλάγματος της χώρας προς τους κατόχους δραχμών, και (β) εις την επιβολήν ξένου ελέγχου επί της διαχειρίσεως του νομίσματος και των οικονομικών της χώρας.

»Προς τα δύο ταύτα μέτρα, τα οποία θα ηδυνάμεθα να αποφύγωμεν εάν απεφασίζαμεν να ασκήσωμεν εσωτερικήν οικονομικήν πολιτικήν σύμφωνον

⁹ Ο Τσουδερός απευθύνει την πρόσκληση προς τον Βαρβαρέσο με επιστολή της 3ης Δεκεμβρίου· η επιστολή φθάνει στα χέρια του Βαρβαρέσου στις 19 Δεκεμβρίου, οπότε και αποφασίζει να γράψει στον Σοφιανόπουλο. Βλ. Βαρβαρέσο προς Σοφιανόπουλο, 20.12.1945, στο IATE-A4S2Y1F4/5.

προς τα κοινωνικά και οικονομικά συμφέροντα της χώρας, ευρίσκομαι εις τόσον απόλυτον διαφωνίαν, ώστε μου φαίνεται ότι είναι άσκοπον να εισέλθω εις συζητήσεις επί των λεπτομερειών του σχεδίου».¹⁰

Στις 24 Ιανουαρίου, οι Bevin και Τσουδερός υπέγραψαν την περίφημη Συμφωνία του Λονδίνου, που σηματοδότησε την κορύφωση της βρετανικής εμπλοκής στη μεταπολεμική Ελλάδα (Lykogiannis, 2002: 151ff· Alexander, 1982: 141ff). Με αντάλλαγμα τη διαγραφή των πολεμικών χρεών και τη χορήγηση επιπλέον πιστώσεων ύψους 10 εκατ. στερλινών για τη νομισματική εξυγίανση, η ελληνική κυβέρνηση δεσμεύθηκε να εφαρμόσει ένα νέο σταθεροποιητικό πρόγραμμα και να συναινέσει στη δημιουργία δύο νέων οργάνων: της Βρετανικής Οικονομικής Αποστολής και της Νομισματικής Επιτροπής. Σε αντίθεση με την πρώτη, που είχε συμβουλευτικό χαρακτήρα, η Νομισματική Επιτροπή είχε σκοπό τον έλεγχο της κυκλοφορίας, με αποτέλεσμα κάθε νέα έκδοση χρήματος να απαιτεί πλέον τη συναίνεση των δύο ξένων μελών της – ενός Βρετανού και ενός Αμερικανού. Δύο μέρες αργότερα, η δραχμή υποτιμήθηκε για άλλη μια φορά, ενώ αποκαταστάθηκε η μετατρεψιμότητα σε συνάλλαγμα «για εισαγωγές και άλλους εγκεκριμένους σκοπούς, συμπεριλαμβανομένων των εγκεκριμένων κεφαλαιακών συναλλαγών».¹¹

Για τον Βαρβαρέσο, η θεωρία των «ρευστών κεφαλαίων», την οποία είχε ασπαστεί η κυβέρνηση, λειτουργούσε ως άλλοθι για την αποφυγή πιο γενναίων αποφάσεων. Οι όποιες πιστώσεις θα προσέφεραν μια «προσωρινή εξοικονόμηση της καταστάσεως, εφ' όσον ουδέν έτερον μέτρον λαμβάνεται. Είναι όμως φανερόν ότι τούτο δεν αποτελεί λύσιν και ότι μετ' ολίγον το πρόβλημα θα εμφανισθή και πάλιν οξύ».¹² Σε κάθε περίπτωση, ο ίδιος δεν ήταν διατεθειμένος να συμμετάσχει σε αυτή την πολιτική, η οποία έθετε σε κίνδυνο το πολύτιμο συναλλαγματικό «κομπόδεμα» που με τόσο κόπο είχε προστατεύσει στη διάρκεια του πολέμου. Στις 11 Φεβρουαρίου 1946, ο Υποδιοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος, Στυλιανός Γρηγορίου, ενημέρωσε το Γενικό Συμβούλιο ότι, μετά τις τελευταίες συνεννοήσεις του Τσουδερού στο Λονδίνο, η παραίτηση Βαρβαρέσου μπορούσε να θεωρείται οριστική και πρότεινε στη θέση

¹⁰ Βαρβαρέσος προς Τσουδερό, 16.1.1946, στο IATE-A4S1Y3F18/1.

¹¹ Οι νέες ισοτιμίες ήταν 20.000 δρχ./στερλίνα και 5.000 δρχ./δολάριο. Βλ. Patterson (1948: 334ff)· το κείμενο της ελληνοβρετανικής συμφωνίας στο *Financial and Economic Agreement between His Majesty's Government in the United Kingdom and the Greek Government, January 24, 1946*, στο FO371-58722.

¹² Βλ. Βαρβαρέσο προς Σοφιανόπουλο, 20.12.1945, στο IATE-A4S2Y1F4/5.

του τον Γεώργιο Μαντζαβίνο, που αναδείχθηκε έκτος κατά σειρά Διοικητής του εκδοτικού ιδρύματος της χώρας.¹³ Ο Βαρβαρέσος βρισκόταν πλέον μεταξύ τραπεζών.

Β. Διπλωματικές αποστολές

Παρά την απροθυμία του να συμμετάσχει ενεργά στη χάραξη της οικονομικής πολιτικής, ο Βαρβαρέσος δεν αρνήθηκε να συνδράμει την κυβέρνηση Σοφούλη – και κυρίως τον ίδιο τον Υπουργό Εξωτερικών, Ιωάννη Σοφιανόπουλο – σε διάφορες διπλωματικές αποστολές που αφορούσαν οικονομικά ζητήματα.¹⁴

Ένα από τα πρώτα θέματα που απασχόλησαν την κυβέρνηση ήταν οι πολεμικές επανορθώσεις. Οι σχετικές διαπραγματεύσεις κορυφώθηκαν στα τέλη του 1945 στο Παρίσι, όπου και το ελληνικό μερίδιο ορίστηκε στο 3% περίπου των συνολικών επανορθώσεων. Το ποσοστό αυτό δεν ικανοποίησε την ελληνική πλευρά, πόσο μάλλον εφόσον το σύνολο πάνω στο οποίο θα υπολογιζόταν ήταν πολύ περιορισμένο.¹⁵ Έτσι, στα μέσα Δεκεμβρίου, και ενώ η Διάσκεψη των Επανορθώσεων βρισκόταν σε εξέλιξη, ο Σοφιανόπουλος τηλεγράφησε στον Βαρβαρέσο, ζητώντας του να μεταβεί επείγοντως στη γαλλική πρωτεύουσα για να αναλάβει την ηγεσία της ελληνικής αντιπροσωπείας. Ελπίδα του Υπουργού ήταν πως το κύρος του Βαρβαρέσου θα επέτρεπε να «καταβληθή [η] δέουσα προσπάθεια περιφρουρήσεως [των] ελληνικών δικαιών»· άλλωστε, οι πρώτες εκτιμήσεις για τις οικονομικές συνέπειες της Κατοχής είχαν συνταχθεί υπό την εποπτεία του, στην υπηρεσία μελετών του Λονδίνου.¹⁶

¹³ Οι προκάτοχοί του, εκτός από τον Βαρβαρέσο, ήταν οι Αλέξανδρος Διομήδης, Εμμανουήλ Τσουδερός, Ιωάννης Δροσόπουλος (για λίγες ημέρες) και Ξενοφών Ζολώτας (ως Συνδιοικητής). Βλ. *Πρακτικά Γενικού Συμβουλίου* της 1ης Φεβρουαρίου 1946, Βιβλίο 12, σελ. 246ff, στο IATE-A1S2Y1F12. Αυθημερόν, η κυβέρνηση δημοσίευσε το διάταγμα που αποδεχόταν την παραίτηση Βαρβαρέσου (ΦΕΚ Γ 46)· βλ. Μυλωνά (Υπ. Οικονομικών) προς Βαρβαρέσο, 15.2.1946, στο IATE-A4S2Y2F2/20.

¹⁴ Η δραστηριότητα του Βαρβαρέσου εκείνη την περίοδο οφείλεται καθαρά στην προσωπική του σχέση με τους Σοφιανόπουλο και Τσουδερό· η δημοτικότητα του παρέμενε ιδιαίτερα χαμηλή, ενώ ο ίδιος ο Πρωθυπουργός φαίνεται ότι τηρούσε αποστάσεις από τις επιλογές του Υπουργού Εξωτερικών. Βλ. Βαρβαρέσο προς Σοφούλη, 29.1.1946, στο IATE-A4S1Y3F18/2 και τηλ/μα 2598, Leeper προς Foreign Office, 31.12.1945, στο T236-1048.

¹⁵ Θέλοντας να αποφύγουν την επανάληψη των λαθών του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, οι σύμμαχοι επέλεξαν να περιορίσουν τις επανορθώσεις στο υφιστάμενο κεφάλαιο της Γερμανίας (και όχι στο μελλοντικό της εισόδημα)· με δεδομένη την έκταση των καταστροφών που είχε υποστεί η γερμανική οικονομία, ήταν προφανές ότι οι επανορθώσεις θα κάλυπταν ένα πολύ μικρό μέρος του κόστους του πολέμου.

¹⁶ Τηλ/μα 27104, Σοφιανόπουλος προς Βαρβαρέσο, 15.12.1945· η απάντηση βρίσκεται στο Βαρβαρέσο προς Σοφιανόπουλο, 17.12.1945, αμφότερα στο IATE-A4S1Y3F19/4 & 6. Για ένα από τα συναφή υπομνήματα της υπηρεσίας μελετών της περιόδου 1943-44, βλ. «Η πραγματική επιβάρυνση της Ελλάδος εκ της παρά του εχθρού εισπράξεως εξόδων κατοχής», x.x., στο IATE-A4S1Y3F19/1.

Το τηλεγράφημα καθυστέρησε και ο Βαρβαρέσος δεν έφυγε ποτέ για το Παρίσι. Μελετώντας όμως τα αποτελέσματα της συνδιάσκεψης, παρατήρησε πως, αφού οι επανορθώσεις δεν αφορούσαν μόνο τις πολεμικές καταστροφές ή τα έξοδα κατοχής, αλλά και το κόστος *διεξαγωγής* του πολέμου, η έκβαση της διαπραγματεύσεως ήταν λίγο-πολύ προδιαγεγραμμένη. Το κόστος διεξαγωγής κάλυπτε το 73% των απαιτήσεων και αφορούσε πρωτίτως τις στρατιωτικές δαπάνες των μεγάλων συμμάχων, που θα κατέληγαν να εισπράττουν τη μερίδα του λέοντος. Έχοντας προσέλθει στις διαπραγματεύσεις υπό αυτούς τους όρους, η ελληνική αντιπροσωπεία είχε ελάχιστα περιθώρια ελιγμών. Τα τεχνάσματα με τα οποία προσπάθησε εκ των υστέρων να βελτιώσει τη θέση της – «φουσκώνοντας» τις εκτιμήσεις για τις πολεμικές καταστροφές ή παρουσιάζοντας τα έξοδα κατοχής ως συμβατικές υποχρεώσεις που όφειλαν να εξοφληθούν στο ακέραιο – δεν είχαν ουσιαστικό αποτέλεσμα και μείωσαν την αξιοπιστία των εθνικών αιτημάτων.¹⁷ Για τον Βαρβαρέσο, η Ελλάδα όφειλε να επικαλεστεί τις αντικειμενικές δυσκολίες που αντιμετώπιζε και να διεκδικήσει περισσότερες επανορθώσεις για τις φτωχότερες χώρες. Αυτός ήταν άλλωστε ο πυρήνας του υπομνήματος που έγραψε απευθυνόμενος στους συμμάχους για λογαριασμό του Υπουργείου Εξωτερικών. Οι απαντήσεις που έλαβε η Ελλάδα δεν άφησαν κανένα περιθώριο συζήτησης· για τους συμμάχους, το ζήτημα είχε κλείσει.¹⁸

Η πρώτη Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ

Στις 10 Ιανουαρίου 1946, στο Central Hall του Westminster, στο Λονδίνο, οι εκπρόσωποι 51 κρατών συγκεντρώθηκαν για την πρώτη Γενική Συνέλευση του νεοσύστατου Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών. Μεταξύ των Ελλήνων που παρβρέθηκαν ήταν και ο Βαρβαρέσος, ο οποίος είχε αναλάβει να εκπροσωπήσει τη χώρα στο Οικονομικό και Κοινωνικό Συμβούλιο (ECOSOC).

Σύμφωνα με το καταστατικό, αποστολή του Συμβουλίου ήταν ο συντονισμός των δραστηριοτήτων διαφόρων «εξειδικευμένων οργανισμών». Τα πιο βασικά ερωτήματα που έπρεπε να απαντηθούν αφορούσαν τη σχέση του Συμβουλίου με τους επιμέρους οργανισμούς: ποιες ήταν οι αρμοδιότητες και ποια τα όρια της εξουσίας του ΟΗΕ έναντι ανεξάρτητων φορέων όπως το Διεθνές Γραφείο Εργασίας (ILO),

¹⁷ Βαρβαρέσος προς Σοφιανόπουλο, 19.1.1946, στο IATE-A4S1Y3F19/9.

¹⁸ Το υπόμνημα που συνέταξε ο Βαρβαρέσος είναι το "Memorandum of the Greek Government on German Reparations Submitted to the Allied Governments", 21.1.1946· οι απαντήσεις των Βρετανών στο Smyth (Foreign Office) προς Mostrás, 9.2.1946, και στο State Department προς Υπ. Εξωτερικών, 16.4.1946· η απάντηση Βαρβαρέσου στην επιχειρηματολογία του Foreign Office στο Βαρβαρέσο προς Σοφιανόπουλο, 18.2.1946· όλα τα τεκμήρια στο IATE-A4S1Y3F19/10-14. Διευκρινίζεται ότι, παρά τις ενστάσεις της, η ελληνική αντιπροσωπεία υπέγραψε τη συμφωνία στο Παρίσι.

ο Οργανισμός Γεωργίας και Τροφίμων (FAO) ή το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (IMF); Από το βήμα, ο Βαρβαρέσος τάχθηκε υπέρ της ενίσχυσης του Συμβουλίου ως κεντρικού οργάνου, που θα προχωρούσε πέραν του απλού συντονισμού στην «ολοκλήρωση» των προωθούμενων πολιτικών. Λίγους μήνες αργότερα, όμως, όταν πλέον υπηρετούσε σε έναν από αυτούς τους «εξειδικευμένους οργανισμούς», ο ίδιος θα γινόταν πολύ πιο επιφυλακτικός στις διατυπώσεις του (βλ. κεφάλαιο 13)!

Η πιο ενδιαφέρουσα πτυχή της συμμετοχής του Βαρβαρέσου στη σύνοδο του Λονδίνου προκύπτει από το περιεχόμενο της μακροσκελούς ομιλίας που εκφώνησε στη διάρκεια της δεύτερης συνεδρίασης του Συμβουλίου, στις 29 Ιανουαρίου 1946. Πρέπει να ήταν γύρω στις έξι και μισή το απόγευμα, όταν ο Έλληνας εκπρόσωπος πήρε τον λόγο στην επιβλητική αίθουσα του Church House, στο κεντρικό Λονδίνο. Αυτό που ακολούθησε ήταν μια από τις πλέον χαρακτηριστικές τοποθετήσεις του Βαρβαρέσου για τον ρόλο του κράτους στη μεταπολεμική οικονομία.

Η ομιλία Βαρβαρέσου – την οποία είχε γράψει με τη Ζαφειρίου – καταδίκασε τον οικονομικό φιλελευθερισμό, που μπορεί να είχε απελευθερώσει τις παραγωγικές δυνάμεις των οικονομιών, είχε όμως αξιώσει επίσης ένα «*βαρύ τίμημα σε όρους ανθρώπινης ευτυχίας και αξιοπρέπειας*», επιτρέποντας σε λίγους να σωρεύσουν σημαντικό πλούτο, «*ενώ εκατομμύρια ζούσαν σε εξευτελιστική φτώχεια και αβεβαιότητα*».¹⁹ Με την πάροδο των χρόνων δε, οι συνθήκες που είχαν επιτρέψει στο «*αόρατο χέρι*» να λειτουργεί αποτελεσματικά είχαν αρχίσει να εκλείπουν. Ο μηχανισμός της αγοράς απαιτούσε ευελιξία· οι σύγχρονες οικονομίες ήταν άκαμπτες. Το κεφάλαιο είχε συγκεντρωθεί σε ολιγοπώλια που δεν επέτρεπαν την προσαρμογή των τιμών· οι εργαζόμενοι είχαν οργανωθεί σε σωματεία, μετατρέποντας τον μισθό από την ευέλικτη τιμή ενός παραγωγικού συντελεστή στο εισόδημα ενός ισχυρού κοινωνικού εταίρου.

Παραγνωρίζοντας τις εξελίξεις και αδιαφορώντας για τα διδάγματα του Keynes ή την εμπειρία του New Deal, την περίοδο του Μεσοπολέμου οι ορθόδοξοι οικονομολόγοι παρέμειναν προσκολλημένοι στο «*παρωχημένο δόγμα*» του φιλελευθερισμού. Η λήξη του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου συνοδεύθηκε από μια προσπάθεια επιστροφής στο παρελθόν – με ολέθρια αποτελέσματα. Χρειάστηκε άλλος ένας πόλεμος για να γίνει κατανοητή η υπεροχή του οικονομικού παρεμβατισμού.

¹⁹ Βλ. *Minutes of Second Meeting of the Economic and Social Council*, 29.1.1946, στο IATE-A4S1Y3F18/3· η παραπομπή παραλείπεται στα ακόλουθα παραθέματα που προέρχονται από την ίδια πηγή.

Η μεταπολεμική πρόκληση ήταν ξεκάθαρη: η μεταφορά των κεκτημένων του πολέμου στην περίοδο της ειρήνης. Σε αυτό το πνεύμα, το καταστατικό του ΟΗΕ έκανε λόγο για την εξασφάλιση πλήρους απασχόλησης και ενός υψηλότερου βιοτικού επιπέδου στους ανθρώπους. Για τον Βαρβαρέσο, αυτοί οι καταστατικοί στόχοι αξίωναν «*την πλήρη απομάκρυνση, αν όχι την πλήρη ρήξη με το παρελθόν*». Η κατεύθυνση ήταν σαφής:

*«Καταρχάς πρέπει να εγκαταλείψουμε μια για πάντα την πίστη στην ικανότητα του αυτορυθμιζόμενου μηχανισμού της οικονομίας της αγοράς να εξασφαλίζει την καλύτερη αξιοποίηση των διαθέσιμων υλικών πόρων για την ικανοποίηση των ανθρώπινων αναγκών. Πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι η τεχνική πρόοδος και η αφύπνιση της κοινωνικής συνείδησης έχουν καταστήσει την οικονομία του laissez-faire έναν μάταιο και επικίνδυνο αναχρονισμό».*²⁰

Ενώπιον των εκπροσώπων των Ηνωμένων Εθνών, ο Βαρβαρέσος προτίμησε να αμβλύνει τις διαφορές και να τονίσει κυρίως τις ομοιότητες μεταξύ των δύο διαφορετικών «κόσμων» που αναδύονταν από τον πόλεμο. Ο οικονομικός προγραμματισμός – με την ευρεία έννοια – αποτελούσε μονόδρομο.

Η τελευταία αποστολή της UNRRA

Στις αρχές του 1946, η κυβέρνηση ενημερώθηκε για την πρόθεση της UNRRA να περικόψει το ελληνικό πρόγραμμα εισαγωγών κατά 40 εκατ. δολάρια· τα 25 εκατ. από αυτά αφορούσαν τρόφιμα και μάλιστα σιτηρά, που βρίσκονταν σε διεθνή έλλειψη. Η μείωση ισοδυναμούσε με το ένα πέμπτο του αρχικού προγράμματος της Αθήνας και θα συρρίκνωνε τις εισαγωγές στα 143 εκατ. δολάρια – πολύ κάτω από τα 200 εκατ. δολάρια που χρειαζόταν η οικονομία για να συντηρήσει τον πληθυσμό της. Τα σχέδια της Ουάσιγκτον προέβλεπαν μάλιστα την εξάντληση του μεγαλύτερου μέρους των κονδυλίων έως τον Ιούλιο, εφόσον η UNRRA προβλεπόταν να αποσυρθεί από την Ευρώπη κατά το δεύτερο εξάμηνο του έτους.²¹

Θορυβημένος, ο Τσουδερός ζήτησε από την πρεσβεία στην Ουάσιγκτον να προβεί στα απαραίτητα διαβήματα. Εν όψει της επερχόμενης συνόδου του Συμβουλίου της UNRRA, που θα γινόταν στο Ατλάντικ Σίτι (Atlantic City) του New Jersey, επικοινωνήσε επίσης με τον Βαρβαρέσο, ζητώντας του να μεταβεί στις Ηνωμένες Πολιτείες και να αποτρέψει την περικοπή του ελληνικού προγράμματος.

Οι διερευνητικές επαφές του Βαρβαρέσου στο Λονδίνο δεν άφησαν πολλά περιθώρια αισιοδοξίας: ο προϋπολογισμός της UNRRA ήταν δεδομένος και άρα οποιαδήποτε αύξηση των ελληνικών εισαγωγών θα έπρεπε να γίνει εις βάρος κάποιας άλλης χώρας. Την ίδια στιγμή, οι εκθέσεις της αποστολής στην Αθήνα εξέφραζαν δυσανεξία για τη διαχείριση των εφοδίων και την οικονομική πολιτική της κυβέρνησης, με αποτέλεσμα να γίνονται δυσμενείς συγκρίσεις με άλλες χώρες.²² Η UNRRA παραδεχόταν ότι η χορηγούμενη βοήθεια βρισκόταν κάτω από τα επίπεδα συντήρησης της οικονομίας, θεωρούσε όμως ότι η χώρα μπορούσε να καλύψει τη διαφορά από τα συναλλαγματικά αποθέματα.²³ Την άποψη αυτή φαινόταν μάλιστα να συμμερίζεται η ελληνική κυβέρνηση, που σχεδίαζε να διαθέσει συνάλλαγμα σε όσους ιδιώτες αναλάμβαναν τις εισαγωγές τροφίμων που είχαν περικοπεί από την UNRRA.

Για τον Βαρβαρέσο, κάτι τέτοιο αποτελούσε επικίνδυνη πλάνη. *Πρώτον*, επειδή το μεγαλύτερο μέρος των συναλλαγματικών αποθεμάτων της χώρας ήταν σε λίρες και μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν μόνο στη ζώνη της στερλίνας, όπου τα διαθέσιμα αγαθά ήταν ελάχιστα. *Δεύτερον*, επειδή η διεθνής παραγωγή σιτηρών βρισκόταν ακόμα υπό τον έλεγχο των Combined Boards ή ήταν αντικείμενο διαπραγμάτευσης στην προθεσμιακή αγορά, όπου μεγάλοι κρατικοί οργανισμοί και επιχειρήσεις είχαν πολλαπλάσια αγοραστική δύναμη απ' ό,τι οι Έλληνες έμποροι. Όπως θα εξηγούσε στον Τσουδερό, στο γνώριμο πλέον ύφος της μεταξύ τους αλληλογραφίας:

*«[...] η κυβέρνηση νομίζει ότι δύναται [να] εξεύρη μεγάλης ποσότητας τροφίμων, αρκεί να καταβάλει αξιαν αυτών εις συνάλλαγμα. [...] η πραγματικότητα είναι ότι εισαγωγαί τροφίμων πέραν του προγράμματος [της] UNRRA έστω και επί καταβολή αξίας αυτών ελάχιστας πιθανότητας πραγματοποίησεως έχουν».*²⁴

Ο ίδιος πρότεινε στην κυβέρνηση να διεκδικήσει την αποκατάσταση της βοήθειας, τουλάχιστον ως προς το σκέλος των σιτηρών, με ενδεχόμενη περικοπή άλλων προϊόντων. Σε κάθε περίπτωση, όλες οι παραγγελίες έπρεπε να εκτελεστούν μέσω της UNRRA, ακόμα και αν το συναλλαγματικό αντίτιμο καταβαλλόταν από την

²⁰ Ibid., σελ. 29.

²¹ Βλ. «Υπόμνημα Κ. Βαρβαρέσου προς την Ελληνικήν Κυβέρνησιν περί της υπό της ΟΥΝΡΡΑ ενισχύσεως της Ελλάδος και των σχετικών προς την ενίσχυσιν ταύτην ζητημάτων», Λονδίνο, 16.2.1946, στο IATE-A4S1Y2F15/1.

²² Τηλ/μα Βαρβαρέσου (Λονδίνο) προς Σοφούλη και Τσουδερό, x.x., στο IATE-A4S1Y2F10/47. Η παρατήρηση αυτή έδωσε στον Τσουδερό το έναυσμα να απευθύνει συναφές ερώτημα προς τον αρχηγό της αποστολής στην Ελλάδα, Buell Maben, που απάντησε διαμαρτυρόμενος τόσο για τον τρόπο διαχείρισης των εφοδίων όσο και για τη γενικότερη κατάσταση της οικονομίας· η επιστολή συνιστούσε έμμεση δικαίωση των απόψεων του Βαρβαρέσου, εφόσον κατηγορούσε την κυβέρνηση για απουσία ελέγχων και εκτεταμένα φαινόμενα αισχροκέρειας. Βλ. Maben προς Τσουδερό, 1.3.1946· η κυβερνητική απάντηση στο Τσουδερό προς Maben, 8.3.1946, αμφότερα στο IATE-A4S1Y2F10/7.

²³ Τηλ/μα 325, Βαρβαρέσου (Λονδίνο) προς Τσουδερό, 21.2.1946, στο IATE-A4S1Y2F10/3.

²⁴ Τηλ/μα 1081, Βαρβαρέσου (Ουάσιγκτον) προς Τσουδερό, 11.3.1946, στο ΔΙΑΥΕ ΚΥ-Φάκελος 1746.1.

Ελλάδα. Στις αρχές του 1946, υπήρχε δυσκολία να ικανοποιηθούν ακόμα και οι παραγγελίες της UNRRA· υπό αυτές τις συνθήκες, οι ιδιώτες δεν είχαν καμία ελπίδα να βρουν προμηθευτές ή μεταφορείς.²⁵

Στα τέλη Φεβρουαρίου ο Βαρβαρέσος έφθασε την Αμερική, συνοδευόμενος από τη Ζαφειρίου και τον Πίντο. Οι τρεις τους βυθίστηκαν αμέσως στη γνώριμη ρουτίνα των διαπραγματεύσεων.²⁶ Η στρατηγική του Βαρβαρέσου παρέμεινε αμετάβλητη: τα ελληνικά αιτήματα όφειλαν να είναι επιστημονικά τεκμηριωμένα και να ακολουθούν τις διαδικασίες της UNRRA· τα «κενά ρητορικά σχήματα της σχολής Παπανδρέου-Κανελλοπούλου, [οι] εκκλήσεις ενθυμίζουσες επαρχιακά συλλαλητήρια, [τα] ψεύδη και [αι] υπερβολ[αί]» μόνο ζημιά μπορούσαν να κάνουν.²⁷

Σειρά είχαν πρώτα οι κεντρικές υπηρεσίες της UNRRA στην Ουάσιγκτον. Πολυσελίδη επιστολή προς τον Γενικό Διευθυντή της οργάνωσης, Herbert Lehman, απαντούσε στις επιφυλάξεις που διατυπώνονταν για τη χρήση της βοήθειας στην Ελλάδα και πρόβαλλε την έκταση του χρηματοδοτικού ελλείμματος της χώρας. Αναλυτικό υπόμνημα αμφισβητούσε τα στατιστικά στοιχεία πίσω από την προτεινόμενη κατανομή της βοήθειας: στην καλύτερη περίπτωση, η ελληνική παραγωγή εξασφάλιζε 734 θερμίδες ημερησίως, αντί για τις 1.275 που εκτιμούσε η Ουάσιγκτον· τυχόν περικοπή του προγράμματος σιτηρών κινδύνευε να προκαλέσει νέο λιμό στην Αθήνα.²⁸ Πιστός στη διαπραγματευτική γραμμή που είχε υποδείξει, ο Βαρβαρέσος διεκδικούσε πρόσβαση στον μηχανισμό παραγγελιών της UNRRA και αποκατάσταση των εισαγωγών τροφίμων. Τον ίδιο καιρό, η Ζαφειρίου άρχισε να συντάσσει το τρίτο (και τελευταίο) αίτημα της χώρας για δωρεάν παραχώρηση των εφοδίων.²⁹

Με την έναρξη των συζητήσεων στο Atlantic City, ο Βαρβαρέσος χρησιμοποίησε το βήμα της συνόδου και το ενδιαφέρον του διεθνούς τύπου για να προβάλει τα

ελληνικά αιτήματα.³⁰ Η ανταπόκριση ήταν μικρή: ο προϋπολογισμός του 1946 είχε «κλειδώσει» και κανείς δεν ήθελε να ξαναοίξει το κουτί της Πανδώρας. Βλέποντας τον χρόνο να τελειώνει, ο Βαρβαρέσος συναντήθηκε απευθείας με τους αντιπροσώπους των ΗΠΑ, του Καναδά και της Βρετανίας. Ο Βρετανός Υφυπουργός Εξωτερικών Phillip Noel-Baker αντιλήφθηκε τις συνέπειες μιας επισιτιστικής κρίσης για το έργο τη βρετανικής αποστολής στην Ελλάδα.³¹ Τα γρανάζια της αγγλικής διπλωματίας τέθηκαν σε κίνηση, ψάχνοντας τρόπο να αποκαταστήσουν το ελληνικό πρόγραμμα χωρίς να θίξουν τον συνολικό προϋπολογισμό.

Η λύση, όπως συχνά σε τέτοιες περιπτώσεις, ήρθε μέσα από διάφορες λογιστικές αλχημείες: οι Βρετανοί θα μείωναν την τιμολόγηση των εισαγωγών που προορίζονταν για την Ελλάδα· εφόσον οι Αμερικανοί έκαναν το ίδιο, η UNRRA θα εξοικονομούσε περίπου 25 εκατ. δολάρια – αρκετά για να εγγυηθεί τη συνέχιση του προγράμματος τροφίμων. Μια διαφορετική λογιστική αποτίμηση της αξίας των υφιστάμενων αποθεμάτων μπορούσε επίσης να προσφέρει άλλα 25 εκατ. δολάρια. Αποτέλεσμα ήταν η βοήθεια του 1946 να μην υποστεί την παραμικρή περικοπή. Λίγο αργότερα, η UNRRA ενέκρινε τη συνέχιση της δωρεάν χορήγησης των εφοδίων στην Ελλάδα, αυξάνοντας ταυτόχρονα τον προϋπολογισμό του δεύτερου εξαμήνου στα 40 εκατ. δολάρια (από τα 18 εκατ. που προβλέπονταν αρχικά).³²

Ο Βαρβαρέσος είχε κάθε λόγο να είναι ευχαριστημένος. Αυτό που τον δυσαρεστούσε ήταν η συνεχιζόμενη γκρίνια που ακουγόταν στους κύκλους της UNRRA για την Ελλάδα. Οι εκθέσεις του Maben από την Αθήνα περιείχαν γλαφυρές αφηγήσεις διαφθοράς και κακοδιαχείρισης. Ο νέος Διευθυντής της οργάνωσης, Fiorello La Guardia, εξέφραζε τη δυσφορία του για την απουσία ελέγχων τιμών. Η Ουάσιγκτον σχεδίαζε να αναστείλει τις αποστολές φαρμάκων και πρώτων υλών, τουλάχιστον μέχρις ότου η ελληνική κυβέρνηση αξιοποιούσε τα αποθέματα που παρέμεναν

25 Βλ. «Υπόμνημα κ. Βαρβαρέσου προς την Ελληνικήν Κυβέρνησιν περί της υπό της ΟΥΝΡΡΑ ενισχύσεως...», *op.cit.*

26 Τηλ/μα 117856/1050, 6.9.1947, στο ΔΙΑΥΕ ΚΥ-Φάκελος 174.6.1. Για το ευρύτερο πλαίσιο της Συνόδου στο Atlantic City, βλ. Woodbridge (1950: 43ff).

27 Προσωπική επιστολή Βαρβαρέσου προς Σοφιανόπουλο, 20.12.1945, στο IATE-A4S1Y2F14/5.

28 Varvaressos προς Lehman, 6.3.1946, στο IATE-A4S1Y2F14/2. Το υπόμνημα για τη θερμιδική αξία της εγχώριας παραγωγής είναι το "Remarks on the estimates of Greek indigenous food supplies", Greek Delegation to 4th Council of UNRRA, 11.3.1946, στο IATE-A4S1Y2F10/10· πρβλ. Varvaressos προς Lehman, 11.3.1946, στο IATE-A4S1Y2F14/2.

29 Βλ. "Notes on the recent decisions of the Administration with regard to assistance to Greece", 16.3.1946, και Varvaressos προς Rooks, 16.3.1946, στο IATE-A4S1Y2F10/17 & 18. Το υπόμνημα είναι το "Memorandum on the Economic and Financial Situation in Greece", 25.4.1946, στο IATE-A4S1Y2F14/20. Για τις συνεννοήσεις που προηγούνται του υπομνήματος αυτού, βλ. Lehman προς Varvaressos, 12.3.1946, στο IATE-A4S1Y2F14/8, καθώς και τα τηλεγραφήματα Βαρβαρέσου προς Τσουδερό, 15.3.1946 και 27.3.1946, στο IATE-A4S1Y2F10/13 & 34.

30 Βλ. *Statement of Varvaressos at Plenary Meeting*, 19.3.1946, στο IATE-A4S1Y2F14/9· *Minutes of the Committee on Policy*, 20.3.1946, στο IATE-A4S1Y2F10/23· "Broadcast by Varvaressos on NBC Service", 16.3.1946 στο IATE-A4S1Y2F10/16· Varvaressos προς Ray Mitten, 22.3.1946, στο IATE-A4S1Y2F14/11.

31 Βλ. ενδεικτικά Varvaressos προς Acheson, 15.3.1946· Acheson προς Varvaressos, 21.3.1946· Varvaressos προς Pearson (Καναδός πρέσβης), στο IATE-A4S1Y2F10/15, 23 & 27. Τα αποτελέσματα των επαφών με τον Noel-Baker περιγράφονται στο Βαρβαρέσος προς Τσουδερό (χειρόγραφο), 25.3.1946, στο IATE-A4S1Y2F10/32.

32 Βλ. Varvaressos προς Weintraub, 25.3.1946, στο IATE-A4S1Y2F14/12, καθώς και την τελική έκθεση του Βαρβαρέσου προς το Υπουργείο Εξωτερικών, 6.4.1946, στο IATE-A4S1Y2F10/46 και το ΔΙΑΥΕ ΚΥ-Φάκελος 174.6.1· πρβλ. Βαρβαρέσο, Κ., *Η δράσις μου εις την Διοίκησιν της Τραπεζής της Ελλάδος*, Αύγουστος 1953, σελ. 33, στο IATE-A4S2Y2F2/22.

στοιβαγμένα στις κρατικές αποθήκες.³³ Η ειρωνεία ήταν προφανής: λίγους μήνες μετά την παραίτησή του, ο αρχιτέκτονας του πιο φιλόδοξου ελληνικού προγράμματος ελέγχων αναγκάζονταν να δικαιολογήσει – «με όσα επιχειρήματα δύναται τις ευπρεπώς να επικαλεσθή», όπως θα έλεγε ο ίδιος – την αδυναμία της χώρας να διανείμει αποτελεσματικά τα εφόδια και να καταπολεμήσει τη μαύρη αγορά.

Ακόμα μεγαλύτερη δυσαρέσκεια προκαλούσε στον Βαρβαρέσο η πολιτική της κυβέρνησης στο συναλλαγματικό πεδίο. Η σταδιακή επανέναρξη των πωλήσεων χρυσού αποτελούσε ανάθεμα για τον Βαρβαρέσο, εφόσον θυσίαζε τα συναλλαγματικά αποθέματα στον βωμό της κερδοσκοπίας. Αλλά και η διάθεση δολαρίων σε ιδιώτες εισαγωγείς δημιουργούσε περισσότερα προβλήματα απ' όσα μπορούσε να λύσει. Η συνεισφορά της UNRRA στην Ελλάδα δεν σταματούσε στους συναλλαγματικούς πόρους που προσέφερε: χάρη σε αυτήν, οι εισαγωγές προγραμματιζόνταν και παραγέλλονταν μέσω ενός κεντρικού μηχανισμού προμηθειών που εξασφάλιζε σε μικρές χώρες, όπως η Ελλάδα, προνομιακή πρόσβαση σε αγορές, τιμές και μεταφορικά μέσα. Ανεξαρτήτως των διαπραγματεύσεων στο Atlantic City, η ελληνική οικονομία όφειλε να προετοιμαστεί για την εποχή μετά την UNRRA: ούτε τα συναλλαγματικά διαθέσιμα της χώρας ούτε οι ιδιώτες εισαγωγείς αποτελούσαν βιώσιμες επιλογές προς αυτή την κατεύθυνση· η διεθνής πραγματικότητα ήταν πολύ διαφορετική.³⁴

Η Αθήνα θεωρούσε τις απόψεις Βαρβαρέσου πολιτικά αβέλτερες· όπως θα του απαντούσε ο Τσουδερός:

«Γνωρίζομεν και ημεῖς την πραγματικότητα, επίσης ὅμως δεν αγνοούμεν και την λαϊκὴν ψυχολογίαν ἥτις δεν δύναται κατὰ σύστημα να παραγνωρίζηται προτιμούμενης μόνον [της] πραγματικότητος. Συνδυασμός αμφοτέρων ἀγείει εις το ὀρθὸν ἀποτέλεσμα της λαϊκῆς ἀποδοχῆς ἐκεῖνου ὅπερ υπαγορεύει και η πραγματικότης. [...] Εἰάν ἐκαθήμεθα ἐπὶ συναλλάγματος ἐνατενίζοντες περιδεεῖς ἐπικειμένην ἐξέλιξιν θα ἐξήπομεν περισσότερον την ἐν ἐξάψει λαϊκὴν ψυχολογίαν, λόγω ἐλλείψεως ἐπαρκῶν τροφίμων και λόγω υφισταμένης δυσπιστίας προς την δραχμὴν. [...] Ρόλος χρυσοῦ του φιλαργύρου ὅστις τον κρύπτει εις τα ὑπόγειά του ἐν ᾧ κινδυνεύει ἀποθάνει, διότι δεν τον χρησιμοποιεῖ, δεν εἶναι

ἐνδεικνυομένη σήμερον πολιτικὴ. Διότι τελικῶς και τον χρυσὸν θα ἐχάνομεν και ημεῖς θα εἴχομεν καταστροφὴ πνιγόμενοι εις τον πληθωρισμὸν και εις την υπερόγκωσιν των τιμῶν».³⁵

Έτσι, η ελληνική κυβέρνηση συνέχισε να προσφέρει δολάρια σε όσους ιδιώτες δέλωναν πρόθυμοι να εισάγουν τρόφιμα. Στις αρχές Απριλίου, οι Αμερικανοί κάλεσαν τον Βαρβαρέσο για να του εκθέσουν ένα πρόβλημα που είχε προκύψει στο εμπόριο των δύο χωρών. Στις αμερικανικές υπηρεσίες έφθανε σωρεία ελληνικών αιτήσεων για εισαγωγές ελεγχόμενων βασικών αγαθών. Λόγω των διεθνών ελλείψεων, τυχόν έγκριση των αδειών αυτών θα προκαλούσε αυτόματα περικοπή των ποσοτήτων που θα δικαιούταν η χώρα από την UNRRA. Με άλλα λόγια, η «επιτυχία» του ιδιωτικού εμπορίου λειτουργούσε εις βάρος του προγράμματος βοήθειας. Όπως θα διηγείτο έναν χρόνο αργότερα ο Βαρβαρέσος:

«Πλήρης οργῆς και ἐντροπῆς διὰ το κατάντημα αὐτὸ εις το ὁποῖον εἴχομεν περιέλθει, ἐδήλωσα ἀπεριφράστως ὅτι πρόκειται περὶ καταστάσεως η ὁποία ἀπετέλει πραγματικὸν σκάνδαλον και ὅτι ἀνελάμβανον πλήρως την ευθύνην (κατὰ τον συνήθη δικτακτορικὸν μου τρόπον) να δηλώσω διὰ λογαριασμὸν της Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως, ὅτι αὕτη ὀχι μόνον συγκατατίθεται ἀλλ' ὅτι και πα-
ρακαλεῖ ὅπως ουδεμία τοιαύτη αἰτίασις προμηθείας και ἐξαγωγῆς ἐγκριθῇ παρὰ των Ἀμερικανικῶν ἀρχῶν, ἐφ' ὅσον ἐπρόκειτο να ἔχη το ὡς ἄνω ἐπιβλαβὲς και σκανδαλῶδες ἀποτέλεσμα. [...] Και η μεν Κυβέρνησις ἐνέκρινε την ἐνέργειάν μου καίτοι εἶχον οἰκοποιηθῇ ἐξουσίαν η ὁποία δεν μοι ἀνῆκε, δυστυχῶς ὅμως το σύστημα του ἐλευθέρου ἀνοίγματος πιστώσεων ἐξηκολούθησεν, μέχρις ου, ἀπὸ Μαΐου του 1946 περίπου, το σύστημα της δῆθεν ἐλευθερίας του εμπορίου μετεβλήθη εις σύστημα πλήρους ἀναρχίας και ἀσυνδοσίας».³⁶

Πράγματι, η νέα κυβέρνηση του Λαϊκού Κόμματος που προέκυψε από τις εκλογές της 31ης Μαρτίου 1946 προχώρησε στην περαιτέρω χαλάρωση των εισαγωγικών περιορισμών, επιταχύνοντας την εκροή συναλλάγματος από τα ταμεία της Τράπεζας της Ελλάδος. Οι εκλογές σήμαναν επίσης το τέλος των διπλωματικών αποστολών του Βαρβαρέσου για λογαριασμό της ελληνικής κυβέρνησης. Στις αρχές Απριλίου παρέδωσε την ελληνική αντιπροσωπεία της UNRRA στον Ζολώτα

33 Βαρβαρέσος προς Υπ. Εξωτερικών, 5.4.1946 (χειρόγραφο προσχέδιο), στο IATE-A4S1Y2F10/43· τηλ/μα Βαρβαρέσου προς Τσουδερό (χειρόγραφο προσχέδιο), 28.3.1946, στο IATE-A4S1Y2F10/36· μία από τις βασικές πρώτες ύλες που βρισκόταν στοιβαγμένη στις κρατικές αποθήκες ήταν – προς θλιβερή έκπληξη του Βαρβαρέσου – το βαμβάκι, αφού η κυβέρνηση δεν είχε καταφέρει να συμφωνήσει με τους κλωστοϋφαντουργούς για την εκμετάλλευσή του.

34 Βλ. τηλ/μα 1081, Βαρβαρέσος (Ουάσιγκτον) προς Τσουδερό, 11.3.1946, στο ΔΙΑΥΕ ΚΥ-Φάκελος 174.6.1· «Υπόμνημα κ. Βαρβαρέσου προς την Ελληνικήν Κυβέρνησιν περί της υπό της ΟΥΝΡΡΑ ενισχύσεως...», ορ. cit.

35 Βλ. τηλ/μα 378, Τσουδερός προς Βαρβαρέσο, 21.3.1946, στο IATE-A4S1Y2F10/26.

36 Βαρβαρέσος (1947β: 357)· για την επίσημη αναφορά του περιστατικού προς το Υπ. Εξωτερικών, βλ. Βαρβαρέσος προς Υπ. Εξωτερικών (χειρόγραφο προσχέδιο), 5.4.1946, στο IATE-A4S1Y2F10/43.

και επέστρεψε στο Λονδίνο, απ' όπου θα αναχωρούσε έναν μήνα αργότερα για να πιάσει δουλειά στην τρίτη – και τελευταία – Τράπεζα της καριέρας του.³⁷

Γ. Το υπόμνημα για τον Acheson και η αμερικανική βοήθεια

Στη διάρκεια της Συνόδου του Atlantic City, ο Βαρβαρέσος συναντήθηκε με τον Αμερικανό Υφυπουργό Εξωτερικών, Dean Acheson, στον οποίο ανέπτυξε τις ανάγκες της ελληνικής οικονομίας. Στο περιθώριο αυτής της συνομιλίας, ο Acheson παρακάλεσε τον Βαρβαρέσο να συντάξει ένα «σύντομο υπόμνημα» με τις σκέψεις και προτάσεις του για την Ελλάδα.³⁸ Βρισκόμασταν άλλωστε στην αυγή του Ψυχρού Πολέμου και το State Department εξέταζε όλο και πιο σοβαρά το ενδεχόμενο να δραστηριοποιηθεί ενεργά στον βαλκανικό χώρο.

Διαβλέποντας τον κρίσιμο ρόλο που θα μπορούσε να παίξει ο αμερικανικός παράγοντας στην Ελλάδα, ο Βαρβαρέσος απέδωσε ιδιαίτερη σημασία στο αίτημα του Acheson. Έτσι, μαζί με τη Ρένα Ζαφειρίου, αφιέρωσε δύο μήνες στη σύνταξη ενός από τα πλέον *πολιτικά* κείμενα της σταδιοδρομίας του. Στις αρχές Αυγούστου ειδοποίησε τον Acheson ότι η έκθεση ήταν έτοιμη, αν και του είχε πάρει πολύ περισσότερο απ' ό,τι φανταζόταν μέχρι να γραφτεί και μάλλον θα τον τρομοκρατούσε το μέγεθός της.³⁹ Πράγματι, το «σύντομο υπόμνημα» είχε μεταμορφωθεί σε ένα πολυγραφημένο κείμενο 175 σελίδων – χώρια το εκτενές παράρτημα. Στη διάρκεια της μεταξύ τους συνάντησης, ο Βαρβαρέσος ζήτησε από τον Αμερικανό Υφυπουργό να το μεταχειριστεί ως άκρως εμπιστευτικό:

«[...] πρόκειται περί εντελώς ανεπίσημου κειμένου, το οποίο καταθέτω με δική μου πρωτοβουλία. Παρότι επί περισσότερα από τριάντα χρόνια συμμετείχα στη διαχείριση των οικονομικών προβλημάτων της Ελλάδας και την άσκηση οικονομικής πολιτικής, σήμερα δεν έχω καμία σχέση με τους επίσημους

ελληνικούς κύκλους στην Αθήνα ή στο εξωτερικό, ούτε με τα επίσημα σχέδια και την πολιτική της χώρας.

*Υπό φυσιολογικές συνθήκες θα ήμουν ιδιαίτερα επιφυλακτικός να υποβάλω τις προσωπικές μου απόψεις σε μια ξένη κυβέρνηση, πόσο μάλλον να καταθέσω προτάσεις και συστάσεις. Εντούτοις, μετά από αρκετούς ενδοιασμούς, έκρινα πως οι σημερινές συνθήκες στην Ελλάδα είναι τόσο ιδιαίτερες και η κατάσταση της χώρας τόσο απελπιστική, που δεν θα έκανα το καθήκον μου, αν απείχα από τη μόνη υπηρεσία που μπορώ να προσφέρω αυτή τη στιγμή, συγκεκριμένα το να επισημάνω στην κυβέρνηση των Ηνωμένων Πολιτειών την εξαιρετική κρισιμότητα της κατάστασης και την ανάγκη θετικών πρωτοβουλιών για να αποφευχθεί μια βέβαιη κατάρρευση στην Ελλάδα».*⁴⁰

Το «Υπόμνημα για την Ελληνική Οικονομική Κατάσταση», όπως ήταν ο πλήρης τίτλος του, παρουσιάζει αρκετό ενδιαφέρον, κυρίως στον βαθμό που αποκαλύπτει την πολιτική σκέψη του συντάκτη του. Μπορεί οι οικονομικές απόψεις του Βαρβαρέσου να ήταν γνωστές, οι πολιτικές αντιλήψεις που τις συνόδευαν όμως εκφράζονταν πολύ σπανιότερα. Η διατύπωση των αντιλήψεων αυτών – και μάλιστα σε μία κρίσιμη ιστορική συγκυρία – φωτίζει την ευρύτερη πολιτική τοποθέτηση του Βαρβαρέσου στη μεταπολεμική περίοδο.

Η πολιτική ταυτότητα του προβλήματος

Απώτερος στόχος του Υπομνήματος ήταν να υποστηρίξει την παροχή αμερικανικής βοήθειας στην Ελλάδα. Το καλοκαίρι του 1946, ο Βαρβαρέσος θεωρούσε πως, παρά την όποια βελτίωση επιμέρους δεικτών, η χώρα βρισκόταν στα πρόθυρα νέας κρίσης. Η οικονομία όδευε προς την εξάντληση των συναλλαγματικών της αποθεμάτων και τη λήξη της βοήθειας, χωρίς να έχει εξασφαλίσει επαρκείς πόρους και χωρίς να έχει αναπτύξει έναν αποτελεσματικό κρατικό μηχανισμό προμηθειών. Οι Ηνωμένες Πολιτείες ήταν η μόνη χώρα που μπορούσε να αναπληρώσει το χρηματοδοτικό και επιχειρησιακό κενό που θα προκαλούσε η αποχώρηση της UNRRA. Ο ίδιος δεν είχε βέβαια «καμία ψευδαισθήση ότι η πραγματική ανασυγκρότηση θα έπρεπε να προέλθει από την ίδια τη χώρα» ωστόσο, η εξωτερική βοήθεια – χορηγούμενη υπό την προϋπόθεση μιας ορθότερης πολιτικής – θα μπορούσε να βελτιώσει την κατάσταση, να σταματήσει τη διάδοση του κομμουνισμού και να «προσφέρει ελπίδα

37 Βλ. τηλ/μα Βαρβαρέσου προς Υπ. Εξωτερικών (χειρόγραφο προσχέδιο), 4.4.1946, στο IATE-A4S1Y2F7/17 και τελική αναφορά στο Βαρβαρέσο προς Υπ. Εξωτερικών, 6.4.1946, στο ΔΙΑΥΕ ΚΥ-Φάκελος 174.6.1.

38 Βλ. Επιστολή Varvaressos προς Acheson, 5.4.1946, στην οποία ζητεί επιπλέον χρόνο για τη σύνταξη του υπομνήματος, ώστε να μπορέσει να συνεκτιμήσει τα αποτελέσματα των εκλογών, στο IATE-A4S1Y2F10/44. Η απάντηση στο Acheson προς Varvaressos, 16.4.1946, στο IATE-A4S1Y5F18/1.

39 Varvaressos προς Acheson, 3.8.1946, στο IATE-A4S1Y5F18/4. Ο Βαρβαρέσος παρέδωσε δύο αντίτυπα της έκθεσης: ένα στον Acheson και ένα στον άλλο Αμερικανό Υφυπουργό Εξωτερικών, William Clayton· βλ. Varvaressos προς Clayton, 20.8.1946, και Clayton προς Varvaressos, 29.10.1946, αμφότερα στο IATE-A4S1Y5F18/4.

40 Το απόσπασμα προέρχεται από την επιστολή με την οποία προλογίζει το Varvaressos, K., "Memorandum on the Greek Economic Situation" («Υπόμνημα για την ελληνική οικονομική κατάσταση»), Washington, DC, 2.8.1946, στο IATE-A4S1Y5F17/1. Στο υπόλοιπο της ενότητας αυτής, οι παραπομπές στο Υπόμνημα θα αναφέρουν μόνο τις συναφείς σελίδες.

και έναν δημιουργικό στόχο σε έναν μπερδεμένο λαό, δίνοντάς του χρόνο να σκεφτεί τα προβλήματά του και να αναδείξει μια πιο μετριοπαθή και υπεύθυνη πολιτική ηγεσία» (σελ. 175).

Για την τεκμηρίωση του παραπάνω επιχειρήματος δεν αρκούσε η επίκληση του χρηματοδοτικού ελλείμματος που αντιμετώπιζε η χώρα.⁴¹ Οι Βαρβαρέσος και Ζαφειρίου έπρεπε επιπλέον να εξηγήσουν γιατί, δύο χρόνια μετά την Απελευθέρωση, η εγχώρια πολιτική ηγεσία και ο ξένος παράγοντας δεν είχαν ακόμη σταθεροποιήσει την οικονομία. Υπό αυτή την οπτική, το «Υπόμνημα για την Ελληνική Οικονομική Κατάσταση» μπορεί να διαβαστεί ως δριμύτατη κριτική του ρόλου της πολιτικής ηγεσίας και του βρετανικού παράγοντα στη μεταπολεμική Ελλάδα.

Στο εσωτερικό μέτωπο, ο Βαρβαρέσος έστρεψε τα πυρά του εναντίον της «Δεξιάς», όρο με τον οποίο αναφερόταν σε ένα ευρύ φάσμα κομμάτων, συμπεριλαμβανομένου του κεντρικού χώρου απ' όπου προερχόταν και ο ίδιος πολιτικά (σελ. 67):

«Ασχέτως αν αυτοαποκαλούνται βασιλικοί, λαϊκοί, συντηρητικοί, δημοκρατικοί, προοδευτικοί, φιλελεύθεροι, σοσιαλδημοκράτες, ριζοσπάστες ή ουδέποτε άλλο, αν διατείνονται πως η επιστροφή του βασιλιά είναι η μόνη λύση για τα προβλήματα της χώρας ή αν επιμένουν ότι η κατάργηση της μοναρχίας θα έφερνε μονομιάς όλα τα καλά της δημοκρατίας, ο αντικειμενικός παρατηρητής θα εντυπωσιαστεί περισσότερο από τα κοινά τους χαρακτηριστικά, παρά από τις διαφορές που προβάλλουν με τρόπο τόσο θορυβώδη στον λαό».

Έχοντας βρεθεί να κυριαρχεί στον πολιτικό στίβο, θα μπορούσε άραγε η Δεξιά να σταθεί στο ύψος των ευθυνών της (σελ. 64ff);

«Η απάντηση σε αυτή την ερώτηση είναι ένα σίγουρο και κατηγορηματικό όχι. [...] Σε οποιονδήποτε είχε παρακολουθήσει τις εξελίξεις στην Ελλάδα ήταν προφανές πέραν κάθε αμφιβολίας ότι η Δεξιά δεν είχε ούτε ένα εποικοδομητικό πρόγραμμα για την επίλυση των δύσκολων προβλημάτων της χώρας, ούτε μια ισχυρή ηγεσία, ικανή να συσπειρώσει έναν ταλαιπωρημένο και μπερδεμένο λαό· αντίθετα, στηριζόταν στον φόβο του κομμουνισμού και της ολαβικής κυριαρχίας που είχε καταλάβει μεγάλο μέρος του πληθυσμού μετά τα Δεκεμβριανά. Επικεφαλής της Δεξιάς είχε τεθεί μια παλιά φρουρά πολιτικών που είχαν χάσει την αξία τους ήδη πριν τον πόλεμο και έβλεπαν

την εξουσία ως μέσο εξυπηρέτησης και συντήρησης των πολιτικών τους φίλων και όχι ως δημόσιο λειτουργήμα για την επίτευξη ευρύτερων σκοπών. Η οικονομική της υποστήριξη προερχόταν από μια ισχυρή ομάδα βιομηχάνων, εμπόρων και τραπεζιτών που επεδίωκαν, μέσω της πολιτικής τους επιρροής, να διατηρήσουν τον έλεγχο σημαντικών κλάδων της εθνικής οικονομίας».

Πώς είχε καταφέρει όμως μια χρεοκοπημένη πολιτική τάξη να βρεθεί ξανά στο τιμόνι της χώρας; Η απάντηση για τον Βαρβαρέσο ήταν ξεκάθαρη και μονολεκτική: τα Δεκεμβριανά.

Τα Δεκεμβριανά και οι ευθύνες των Βρετανών

Η άνοδος της Δεξιάς μετά τον πόλεμο ήταν κάθε άλλο παρά προδιαγεγραμμένη – το αντίθετο μάλιστα. Η Κατοχή είχε οξύνει τις οικονομικές ανισότητες που υπήρχαν από την περίοδο του Μεσοπολέμου, μετατρέποντας την Ελλάδα «σε παράδεισο για τους πλούσιους και τους ασυνείδητους, δηλαδή για τους λίγους, και κόλαση για τους φτωχούς, δηλαδή για τη συντριπτική πλειονότητα του πληθυσμού» (σελ. 14). Έτσι, η Απελευθέρωση συνοδεύθηκε από αιτήματα κοινωνικών μεταρρυθμίσεων που είχαν ευρεία απήχηση, κυρίως στους νεότερους και προοδευτικούς ανθρώπους.

Το φαινόμενο δεν ήταν αμιγώς ελληνικό: σε πολλές χώρες οι λαοί ήταν απογοητευμένοι από τη στάση των παραδοσιακών, συντηρητικών δυνάμεων, πολλές από τις οποίες είχαν συνδέσει το όνομά τους με τον δωσιλογισμό και την κερδοσκοπία. Ο ένας μετά τον άλλον, οι λαοί γύριζαν την πλάτη τους στη Δεξιά, ενώ «νέα προοδευτικά κόμματα καταλάμβαναν την εξουσία από την ίδια τη δυναμική των γεγονότων» (σελ. 26). Στο οικονομικό πεδίο, αυτό εκφραζόταν με την απροθυμία των ευρωπαϊκών μαζών να «επιστρέψουν στο προπολεμικό οικονομικό πρότυπο της απρόσκοπτης ιδιωτικής επιχειρηματικότητας και της εμπιστοσύνης στον μηχανισμό της αγοράς» (σελ. 30).

«Δυστυχώς», όπως εξηγούσε ο Βαρβαρέσος, στην Ελλάδα το απελευθερωτικό κίνημα βρέθηκε υπό την κυριαρχία των κομμουνιστών, δηλαδή μιας καλά οργανωμένης μειοψηφίας, που τον Δεκέμβριο του 1944 αποπειράθηκε να καταλάβει την εξουσία με τα όπλα – με ολέθριες συνέπειες για τη χώρα. Στο σημείο αυτό, σύμφωνα με τον Βαρβαρέσο, οι ευθύνες των Βρετανών ήταν βαρύτερες. Πρώτον, γιατί είχαν οπλίσει και εκθρέψει ένα αντιστασιακό κίνημα βασισμένο σε μία «φανατική μειοψηφία, της οποίας ο διακηρυγμένος στόχος ήταν ανέκαθεν η βίαιη κατάληψη της εξουσίας»⁴² θέλοντας μάλιστα εκ των υστέρων να διορθώσουν

⁴¹ Μεγάλο μέρος του Υπομνήματος ήταν αφιερωμένο στην περιγραφή της οικονομικής κατάστασης και τον υπολογισμό των εισαγωγικών αναγκών της χώρας· καθότι οι απόψεις των συντακτών σε αυτά τα ζητήματα είναι γνωστές, η συζήτηση εδώ επικεντρώνεται στο πολιτικό σκέλος του κειμένου.

το λάθος τους, δημιούργησαν αντίπαλες αντάρτικες ομάδες, σπέρνοντας ακόμα μεγαλύτερη διχόνοια.⁴² Δεύτερον, γιατί μετά την Απελευθέρωση δεν προσέφεραν ούτε επαρκή εφόδια, ώστε να βελτιωθεί αισθητά η οικονομική κατάσταση και να εκτονωθεί η λαϊκή δυσαρέσκεια, ούτε έναν στρατό ικανό να αποτρέψει μια απόπειρα κατάληψης της εξουσίας. Έτσι συνέβαλαν στην αποδυνάμωση της κυβέρνησης εθνικής ενότητας, που «*αν και κατ' όνομα στηριζόταν από όλα τα κόμματα, στην πραγματικότητα ήταν διχασμένη, αδύναμη και ανίκανη, χωρίς κανένα συγκεκριμένο σχέδιο*» (σελ. 19). Τρίτον, διότι επέτρεψαν στη Δεξιά να δώσει στην εξέγερση χαρακτήρα εμφύλιας σύρραξης και να ερμηνεύσει την καταστολή της ως δική της νίκη επί της Αριστεράς. Ο Βαρβαρέσος θεωρούσε – χωρίς να είναι ιδιαίτερα πειστικός – ότι τα Δεκεμβριανά ήταν απλά μια «*δυσάρεστη αλλά απαραίτητη στρατιωτική επιχείρηση που είχαν αναγκαστεί να πραγματοποιήσουν οι βρετανικές δυνάμεις στην Ελλάδα, εναντίον μιας μικρής ομάδας φανατικών εξτρεμιστών*» (σελ. 23). Πολύ πιο πειστικά, καταδίκασε τις ολέθριες συνέπειες της αντεπίθεσης της Δεξιάς μετά τη Βάρκιζα, όταν προχώρησε «*στην εξόντωση των πολιτικών της αντιπάλων και την καταδίωξη όλων των προοδευτικών δυνάμεων της χώρας*» (σελ. 25). Το κατά πόσο βέβαια οι Βρετανοί θα μπορούσαν να έχουν αποτρέψει μια τέτοια εξέλιξη είναι πολύ συζητήσιμο.⁴³

Σε κάθε περίπτωση, τα Δεκεμβριανά επέδρασαν καταλυτικά στο πολιτικό φάσμα, προκαλώντας μια δραματική μετακίνηση των μεσαίων στρωμάτων, που αποτελούσαν τη «*ραχοκοκαλιά της ελληνικής πολιτικής και οικονομικής ζωής*», προς τα δεξιά.⁴⁴ Όσο και να προσπαθούσε κανείς να εξηγήσει στους ανθρώπους για τον κομμουνισμό ότι (σελ. 72):

«*[...] αποτελούσε σύμπτωμα, όχι αιτία, ότι κέρδιζε έδαφος μόνο σε χώρες όπου η φτώχεια και η δυσαρέσκεια ήταν διαδεδομένες, ότι ο καλύτερος τρόπος να τον καταπολεμήσει κανείς ήταν να βελτιώσει τις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες και να περιορίσει εκείνα τα συμφέροντα που ευθύνονταν για μεγάλο μέρος της μιζέριας και της εκμετάλλευσης στη χώρα [...] απαντούσαν ότι*

προτιμούν να μην το ρισκάρουν· η εξόντωση των κομμουνιστών ήταν πολύ πιο σίγουρη μέθοδος».

Αποτέλεσμα ήταν η Ελλάδα να χάσει την ευκαιρία να αποκτήσει ένα δημοκρατικό προοδευτικό κίνημα, ανάλογο της σοσιαλδημοκρατίας ή των χριστιανοδημοκρατών στη Δυτική Ευρώπη (σελ. 25). Τη θέση του πήρε μια συντηρητική και αντιδραστική Δεξιά, η ενδυνάμωση της οποίας στηρίχθηκε αποκλειστικά στα πολιτικά λάθη των αντιπάλων της. Σε μια από τις πιο σκληρές διατυπώσεις, ο Βαρβαρέσος εντόπισε και πάλι τον πολιτικό πυρήνα του προβλήματος στους γνωστούς επιχειρηματικούς κύκλους που συνήθιζε να καταδικάζει (σελ. 66ff):

«*Οι ίδιοι άνθρωποι που πριν έναν χρόνο θεωρούνταν φαντάσματα του παρελθόντος, μπόρεσαν να διεκδικήσουν την πολιτική ηγεσία της χώρας. Οι ίδιοι βιομήχανοι, οι ίδιοι έμποροι, οι ίδιοι κερδοσκόποι, που βρισκόνταν αντιμέτωποι με το λαϊκό μίσος εξαιτίας της ανελέητης εκμετάλλευσης του πληθυσμού στη διάρκεια της Κατοχής, μπόρεσαν ξανά να αυτοανακηρυχθούν «εθνικοί» ταγοί, ηγέτες της «εθνικής» βιομηχανίας, του «εθνικού» εμπορίου και ούτω καθεξής. [...] Ποτέ ξανά στην ελληνική ιστορία η λέξη «εθνικός» δεν έχει υποστεί τέτοια κατάχρηση και κακοποίηση*».

Η οικονομική ποδηγηση και η Συμφωνία του Λονδίνου

Για τον Βαρβαρέσο, οι κυρίαρχες πολιτικές δυνάμεις στερούνταν οράματος. Οι οικονομικές απόψεις της Δεξιάς μπορούσαν να συνοψιστούν ως εξής: η οικονομία ήταν εντελώς κατεστραμμένη και αβοήθητη· οι εγχώριοι πόροι ήταν ανίκανοι να θρέψουν τον πληθυσμό ή να ισοσκελίσουν τον προϋπολογισμό, αφού άλλωστε δεν υπήρχε κάτι να φορολογηθεί· συνεπώς, η ανασυγκρότηση αποτελούσε αποκλειστική ευθύνη και υποχρέωση των συμμάχων, που όφειλαν να αναγνωρίσουν τις θυσίες του ελληνικού λαού και να παράσχουν άφθονη βοήθεια· μέρος αυτής της βοήθειας έπρεπε να δοθεί σε συνάλλαγμα, που με τη σειρά του θα επέτρεπε την αποκατάσταση της μετατρεψιμότητας και την απελευθέρωση του ιδιωτικού εμπορίου (η περίφημη θεωρία των «ρευστών κεφαλαίων»).

Για τον Βαρβαρέσο οι αντιλήψεις αυτές αποτελούσαν ένα μείγμα αφέλειας – εφόσον πρόδιδαν άγνοια του τρόπου με τον οποίο λειτουργούσε το μεταπολεμικό οικονομικό σύστημα – και ιδιοτέλειας – εφόσον υπέκρυπταν την απροθυμία των πλουσίων να συμμετάσχουν στην ανασυγκρότηση. Μεγάλο μέρος του Υπομνήματος είναι αφιερωμένο στην εξιστόρηση των μεταπολεμικών εξελίξεων και την υπόδειξη των κατάλληλων οικονομικών πολιτικών που όμως

42 Σελ. 14· ο ίδιος μάλιστα ισχυρίζεται ότι είχε επανειλημμένα τονίσει στους Βρετανούς τους κινδύνους αυτής της πολιτικής (σελ. 16ff).

43 Για μια κάπως διαφορετική ερμηνεία, στηριγμένη στα αρχεία του Foreign Office, βλ. Alexander (1982)· πολύ πιο επικριτικός έναντι των Βρετανών είναι ο Richter (1986). Ο Alexander θεωρεί ότι η βρετανική πολιτική ήταν σαφώς προσανατολισμένη στη στήριξη κεντρικών/μετριοπαθών κυβερνήσεων, αλλά αντιμετώπιζε σοβαρές εσωτερικές και εξωτερικές αντιτάσεις· για τη μαρτυρία του ίδιου του Βρετανού πρέσβη στην Αθήνα, βλ. Leeper (1950).

44 Η συναφής ενότητα του Υπομνήματος περιγράφει τον πολιτικό προσανατολισμό διαφόρων κοινωνικών τάξεων· τα μεσαία στρώματα, που αντιστοιχούν σε περίπου 40% του πληθυσμού, αποτελούν την τάξη στην οποία ανήκει η ιδεολογική ηγεμονία, έναντι των αγροτών και των εργαζομένων (σελ. 70-75).

δεν ακολουθήθηκαν. Με εξαίρεση τη σύντομη παρένθεση του πειράματος, ο Βαρβαρέσος περιγράφει μια κατάσταση στην οποία «*κυβερνήσεις και πολιτικοί ζούσαν στον κόσμο της αυταπάτης*» (σελ. 80).

Άλλη μια φορά, οι ευθύνες που βάρυναν τους Βρετανούς ήταν μεγάλες. Απρόθυμοι να δώσουν αρκετή βοήθεια ή να δαπανήσουν το απαραίτητο πολιτικό κεφάλαιο, μεταχειρίστηκαν την Ελλάδα σαν πιόνι στη σκακιέρα της αυτοκρατορίας. Έτσι, ακολούθησαν τον δρόμο που «*τους φαινόταν πιο εύκολος ή λιγότερο μπελαλίδικος*» και κατέληξαν να συμβιβάζονται με τις πολιτικές και οικονομικές πρακτικές της Δεξιάς. Χωρίς να υποτιμά τις προκλήσεις που αντιμετώπιζε η ίδια η Βρετανία, ο Βαρβαρέσος εκτιμούσε πως έτσι «*κατέστρεψαν τις ελπίδες της ελληνικής ανασυγκρότησης και υπονόμισαν τα βρετανικά συμφέροντα στην περιοχή*» (σελ. 158).

Αποκορύφωμα αυτής της διαδικασίας ήταν οι διαπραγματεύσεις Βενίν-Τσουδερού, στις αρχές του 1946. Για τον Βαρβαρέσο, η Συμφωνία του Λονδίνου αποτελούσε ένα «*απίστευτο κείμενο*» από το οποίο δεν προέκυπτε κανένα ουσιαστικό όφελος για την ελληνική οικονομία. Αυτό που η κυβέρνηση είχε παρουσιάσει ως σημαντική διαπραγματευτική επιτυχία, στην πράξη δεν μετέβαλε τη ροή των πόρων προς την Ελλάδα. Το μεν πολεμικό χρέος των 46 εκατ. στερλινών δεν είχε καμία σχέση με τα προβλήματα της χώρας, ενώ η διαγραφή του είχε προεξοφληθεί προ πολλού. Μεγάλο μέρος των συναφών πιστώσεων είχε ήδη ξοδευθεί, ενώ το υπόλοιπο ήταν εκφρασμένο σε στερλίνες που δεν μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν άμεσα. Το ίδιο ίσχυε και για τα 10 εκατ. στερλίνες της πίστωσης για τη σταθεροποίηση: όσο οι στερλίνες δεν μπορούσαν να μετατραπούν σε εισαγωγές, δολάρια ή χρυσό, η μετατρεψιμότητα της δραχμής στο βρετανικό νόμισμα αποτελούσε κενό γράμμα. Γι' αυτό άλλωστε η κυβέρνηση αναγκαζόταν να πουλάει χρυσό και δολάρια στο κοινό, θυσιάζοντας τα συναλλαγματικά αποθέματα στον βωμό της κερδοσκοπίας (σελ. 121ff). Η *πραγματική* βοήθεια προς την Ελλάδα δεν ξεπερνούσε το μισό εκατομμύριο λίρες: τόσο ήταν η αξία των αγαθών που η Βρετανία μπορούσε να διαθέσει *άμεσα*. Ο Βαρβαρέσος δεν μπόρεσε να αποφύγει μια δόση ειρωνείας όταν εξηγούσε πως (σελ. 124):

«Όσο και αν αναγνωρίζει κανείς τις δυσκολίες που αντιμετώπιζε η Βρετανία εκείνο τον καιρό, δυσκολεύεται να πιστέψει ότι δεν μπορούσε να προσφέρει κάτι περισσότερο από βαμμένες στολές εκστρατείας και συναφή είδη αξίας μισού εκατομμυρίου λιρών σε μία χώρα που είχε αναλάβει τόσο εκτεταμένες ευθύνες».

Οι θεσμικές πτυχές της Συμφωνίας του Λονδίνου ήταν εξίσου προβληματικές με τους οικονομικούς της όρους. Η αποστολή Βρετανών ειδικών δεν είχε κανένα νόημα: η Ελλάδα δεν χρειαζόταν τεχνογνωσία, αλλά αποφασιστική ηγεσία. Χώρια που οι ξένοι ήταν λιγότερο εξοικειωμένοι με τις ελληνικές συνήθειες και πρακτικές, με αποτέλεσμα ο διορισμός τους στη διοίκηση, πού «*τόσο περιφρονητικός ήταν προς τη στοιχειώδη εθνική αξιοπρέπεια και περηφάνια*», να μη μπορεί να αποδώσει καρπούς (σελ. 126ff). Ακόμα και η Νομισματική Επιτροπή, μέσω της οποίας οι ξένοι συμμετείχαν στον έλεγχο της προσφοράς χρήματος, δεν είχε πολλές ελπίδες να επιτύχει κάτι καλύτερο (σελ. 128):

«Η έκδοση νέου χρήματος αποτελεί τον τελευταίο κρίκο στην αλυσίδα των γεγονότων που οδηγούν στον πληθωρισμό. Η ανάσχεση του πληθωρισμού απαιτεί τον έλεγχο των δημοσίων δαπανών, τη δυνατότητα αύξησης των εσόδων, τον έλεγχο των πιστώσεων και ούτω καθεξής. Καμία ομάδα ξένων εμπειρογνομόνων δεν θα μπορούσε να το κάνει αυτό, εκτός αν εγκαθιστούσε τη δική της οικονομική διοίκηση στην Ελλάδα και επέβαλε πλήρη έλεγχο στην οικονομία».

Τα λόγια του Βαρβαρέσου ήταν προφητικά: ούτε η Νομισματική Επιτροπή, ούτε η παρουσία πολυάριθμων ξένων εμπειρογνομόνων στην Ελλάδα κατάφεραν τελικά να επισπεύσουν τη σταθεροποίηση.⁴⁵

Η έλευση της αμερικανικής βοήθειας

Εξίσου προφητικά ήταν αρκετά από τα συμπεράσματα του Υπομνήματος για την πορεία της ελληνικής οικονομίας. Η Συμφωνία του Λονδίνου σήμανε το τέλος του υπερπληθωρισμού· η ηρεμία που έφερε αποδείχθηκε όμως εφήμερη. Όσο διαρκούσε το συναλλαγματικό «κομπόδεμα» της χώρας, οι πωλήσεις χρυσού και η απελευθέρωση των εισαγωγών προσέφεραν μια πλαστή σταθερότητα. Με την εξάντληση των αποθεμάτων, τον Δεκέμβριο του 1946, η οικονομία επέστρεψε στο χείλος του γκρεμού. Αντιμέτωπη με οξύτατη συναλλαγματική κρίση, η Τράπεζα της Ελλάδος ακύρωσε διάφορες άδειες εισαγωγών και επανέφερε τους περιορισμούς στο εξωτερικό εμπόριο. Η διαφαινόμενη αποχώρηση της UNRRA καθιστούσε την κατάσταση απελπιστική: ανήμπορη να εξασφαλίσει επαρκή τρόφιμα, η Ελλάδα

⁴⁵ Για τις περιπέτειες των ξένων μελών της Νομισματικής Επιτροπής, βλ. Patterson (1948). Για τα γενικότερα όρια των βρετανικών παρεμβάσεων στην ελληνική διοίκηση, βλ. Lykogiannis (2002)· για την ανάλογη αμερικανική εμπειρία, βλ. ενδεικτικά Lincoln (1975) και Wittner (1982)· πρβλ. Esposito (1994) για αντίστοιχα προβλήματα στην Ιταλία και τη Γαλλία.

κατευθυνόταν προς μια νέα επισιτιστική κρίση. Η χώρα είχε ανάγκη ενός «από μηχανής θεού», ο οποίος εμφανίστηκε υπό τη μορφή της αμερικανικής βοήθειας.⁴⁶

Αν και κατεχόχνη χρηματοδότες της UNRRA, οι Αμερικανοί είχαν υπάρξει ιδιαίτερα φειδωλοί απέναντι στην Ελλάδα, την οποία θεωρούσαν πρωτίτως βρετανική υπόθεση. Στην πορεία του 1946, η στάση αυτή μεταβλήθηκε: η όξυνση του Ψυχρού Πολέμου και το αυξημένο ενδιαφέρον για τις εξελίξεις στη Νοτιοανατολική Μεσόγειο έκαναν το State Department να στρέψει την προσοχή του στα Βαλκάνια. Στις αρχές του φθινοπώρου, οι ΗΠΑ προσέφεραν επιπλέον πιστώσεις για την αγορά πλοίων και συμμαχικού υλικού από την Ελλάδα. Λίγο αργότερα, η χώρα προστέθηκε στον κατάλογο όσων θα λάμβαναν τη λεγόμενη μετα-συνρική (post-UNRRA) βοήθεια περιθάλψεως. Το αποκορύφωμα αυτής της διαδικασίας ήρθε την άνοιξη του 1947, με τη διακήρυξη του Δόγματος Τρούμαν και την παροχή 300 εκατ. δολαρίων οικονομικής και στρατιωτικής βοήθειας προς την Ελλάδα.⁴⁷ Έτσι, πολύ πριν την έναρξη του Σχεδίου Μάρσαλ για την ευρωπαϊκή ανοικοδόμηση, η Ελλάδα έγινε αποδέκτης σημαντικών κονδυλίων από τις Ηνωμένες Πολιτείες. Αντίθετα βέβαια απ' ό,τι πρότεινε Βαρβαρέσος, το State Department επέλεξε να συνδέσει την παροχή της βοήθειας με την ενεργό συμμετοχή στην άσκηση της οικονομικής πολιτικής.⁴⁸ Η εποχή της αμερικανικής παρέμβασης στην Ελλάδα είχε μόλις ανατείλει.

Δ. Λύνοντας τη σιωπή

Ενάμιση χρόνο μετά την παραίτησή του, ο Βαρβαρέσος παρέμενε σιωπηλός – τουλάχιστον στον δημόσιο χώρο. Στις προσωπικές του επαφές και την αλληλογραφία του με Έλληνες αξιωματούχους δεν σταμάτησε βέβαια να επικρίνει την οικονομική πολιτική όσων τον είχαν διαδεχθεί. Στα τέλη του 1946, ήταν η σειρά του Πρωθυπουργού να γίνει αποδέκτης των αυστηρών υποδείξεων του πρώην Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος. Σε μια οκτασέλιδη επιστολή, με αφορμή την επίσκεψη του

Τσαλδάρη στις ΗΠΑ, εξέφρασε τις ενστάσεις του για τη στάση της κυβέρνησης, που κατά τη γνώμη του έθετε σε κίνδυνο τις προοπτικές εξασφάλισης ξένης βοήθειας:

«Μέχρι σήμερα οι διαχειρισθέντες τις τύχας της Ελλάδος ηκολούθησαν την εύκολον πολιτικήν της αυταπάτης, δημαγωγίας και διασπαθίσεως του πενιχρού συναλλαγματικού αποθέματος του Ελληνικού λαού. [...] Μέχρι σήμερα εισώπησα [...] Την στάσιν όμως ταύτην δεν δύναμαι να τηρήσω επ' άπειρον εφ' όσον είμαι εις θέσιν να γνωρίζω ότι το κύριον εμπόδιον διά την οικονομικήν ενίσχυσιν της χώρας ημών παρά των Ηνωμένων Πολιτειών αποτελεί η ανεύθυνος διαχείρισις των Ελληνικών ζητημάτων παρά των κυβερνώντων και η πλήρης αδιαφορία αυτών διά τας πραγματικές ανάγκας της χώρας».⁴⁹

Παρά την οξύτητα της, όσο διαρκούσαν οι διαπραγματεύσεις για την έλευση της αμερικανικής βοήθειας, η κριτική του Βαρβαρέσου παρέμενε εκτός δημοσιότητας. Την άνοιξη του 1947, αυτό έμελλε να αλλάξει ριζικά.

Η αντιπαράθεση με τον Διομήδη

Αφορμή στάθηκε ένας υπαινιγμός του Αλέξανδρου Διομήδη, σε άρθρο του στο περιοδικό *Νέα Οικονομία*, τον Φεβρουάριο του 1947. Συζητώντας για τη βαριά κληρονομιά της Κατοχής, ο Διομήδης (Διομήδης, 1947α: 185) επεσήμανε πως:

«Είναι πολύ εύκολον εις τους μη ζήσαντας εν τω τόπω κατά τα έτη της κατοχής να κατακρίνουν, από μακρυνής σκοπιάς, χωρίς να αισθάνονται τον καθημερινόν κίνδυνον επικρεμάμενον επί της κεφαλής των, τα λάθη και τας πλάνας των χρόνων εκείνων. Οι άτεγκτοι αυτοί Κήνσορες τους οποίους εχώριζεν ο απέραντος ωκεανός, νομίζω ότι θα ήτο σοφώτερον, πάντως δικαιότερον, να εκράτουν την αυστηρότητα δι' εαυτούς».

Αναγνωρίζοντας τον εαυτό του ως άτεγκτο Κήνσορα, ο Βαρβαρέσος έσπευσε να απαντήσει από τις στήλες του ίδιου περιοδικού. Απευθυνόμενος στον παλιό του προϊστάμενο, ομολόγησε πως ουδέποτε φανταζόταν «ότι ανήρ της ηλικίας σας θα ηδύνατο να υποστεί τοιαύτην επανάστασιν ιδεών και πεποιθήσεων». Εντούτοις, συνέχιζε, το γεγονός ότι οι απόψεις του Διομήδη είχαν μετακινηθεί εγγύτερα προς τη φωνή της λογικής, δεν τον απάλλαζε από τις ευθύνες για την οικονομική κατάσταση

⁴⁶ Η διατύπωση ανήκει στον Ζολώτα (1948): βλ. επίσης Kakridis (2009b). Για τη συναλλαγματική κρίση στα τέλη του 1946, βλ. Delivanis & Cleveland (1950), Politakis (1990: 190-208) και Patterson (1948: 591).

⁴⁷ Για την προκήρυξη του δόγματος Τρούμαν και την έλευση της αμερικανικής βοήθειας, βλ. μεταξύ άλλων Amen (1978: 71ff), Wittner (1982: 52-66) και Jeffery (2000: 51): για τη μετα-συνρική βοήθεια περιθάλψεως, βλ. Brown & Opie (1953: 112ff).

⁴⁸ Ο Βαρβαρέσος θα έκανε αργότερα λόγο για «πρωτοφανή κηδεμονία», διότι «πρωτοφανής υπήρξεν και η ασυνειδησία και αναληγοσία των κυβερνώντων»: βλ. επιστολή δημοσιευμένη στην *Ελευθερία*, 27.7.1947. Μια πιο συγκαλυμμένη κριτική στο ίδιο σημείο διαφαίνεται και στα σχόλιά του προς τον Αμερικανό συντάκτη της περίφημης έκθεσης Porter: βλ. Varvaressos προς Porter, 7.7.1947, στο IATE-A4S1Y3F21/3.

⁴⁹ Βαρβαρέσος προς Τσαλδάρη, 11.12.1946. Όπως ήταν φυσικό, η απάντηση του Τσαλδάρη δεν ικανοποίησε τον Βαρβαρέσο, ο οποίος επανήλθε εκφράζοντας την απογοήτευσή του για τη στάση του Πρωθυπουργού: βλ. Τσαλδάρη προς Βαρβαρέσο, 16.12.1946, και Βαρβαρέσο προς Τσαλδάρη, 30.12.1946. Το σύνολο της αλληλογραφίας βρίσκεται στο IATE-A4S2Y1F5/1 & 3-4.

της χώρας, ούτε του επέτρεπε να κατηγορεί εκείνους που είχαν υπερασπιστεί τα συμφέροντά της (Βαρβαρέσος, 1947α: 297).

Φανερά ενοχλημένος, ο Διομήδης επανήλθε με νέο άρθρο, ανατρέχοντας στο χρονικό της αποτυχίας του πειράματος και την απροθυμία του Βαρβαρέσου να συναινέσει στην αναζήτηση εξωτερικών πιστώσεων για τη σταθεροποίηση. Όπως θα θυμόταν ο Διομήδης: «άτεγκτος όμως δογματιστής ο κ. Βαρβαρέσος, με όλον τον φόρτον της περί παντοδυναμίας του Κράτους γερμανικής του θεωρίας» απέκρουε τότε κάθε συζήτηση περί μετατρεψιμότητας της δραχμής. Έχοντας μαθητεύσει «εις την σχολήν της δικτατορίας», εφάρμοσε μια ατελέσφορη πολιτική, στο πρόσωπο της οποίας ο παρεμβατισμός «επήρε την μάσκα του καχυπόπτου δεσπότη». Αποτυχάνοντας, εγκατέλειψε για δεύτερη φορά τη θέση του και «πλήρης πικρίας διά την υποτιθεμένην αγνωμοσύνην των Ελλήνων και την μη ασυζητητί υποταγήν εις τα κελεύσματά του, απήλθε μνηύων». «Περί ενός πράγματος ημπορεί ο κ. Βαρβαρέσος να είναι βέβαιος», κατέληγε ο ισχυρός άνδρας της Εθνικής Τράπεζας, «οι Έλληνες δεν αισθάνονται καμμίαν νοσταλγίαν να τον επανιδούν» (Διομήδης, 1947β: 301ff).

Οι τόνοι είχαν ανέβει για τα καλά. Τον Βαρβαρέσο δεν τον ενοχλούσε τόσο η δριμύτητα των επιθέσεων, όσο η διαστρέβλωση των γεγονότων και η σύνδεση όλων των μεταπολεμικών δεινών με την περίοδο του πειράματος. Θέλοντας να υπερασπιστεί το έργο του, σκεφτόταν μάλιστα να γράψει μια οικονομική ιστορία της Ελλάδας, εστιασμένη στα χρόνια που συνδέονταν στενά με την προσωπική του διαδρομή. Την άνοιξη του 1947 ζήτησε να του στείλουν όσα έγγραφα είχε αφήσει στην Αθήνα, καθώς και ό,τι άλλο θα τον βοηθούσε στη συγγραφή ενός τέτοιου έργου «εις τας ώρας τηςσχόλης [του]». ⁵⁰

Η ιστορία αυτή δεν γράφτηκε ποτέ. Η συνέχεια της αντιπαράθεσης με τον Διομήδη, ωστόσο, του επέτρεψε να εκφράσει πλέον δημοσίως τις απόψεις του για την κυβερνητική πολιτική. Ανήμερα του Αγ. Γεωργίου, ο Βαρβαρέσος έστειλε ένα πρωτότυπο δώρο στον σύζυγο της αδελφής του στην Αθήνα:

«Αγαππτέ Γεώργο, σήμερα στην ονομαστικήν εορτήν σου, σου στέλνω εγκάρδιους ευχάς και ένα αντίγραφον της απαντήσεώς μου εις τον παλαιόν

φίλον και συνεργάτην κ. Διομήδην. Φοβούμαι ότι θα θεωρήσῃς το μαστίγωμα περισσότερον του δέοντος τσουχτερό, αλλ' αφ' ου μια φορά απεφάσισα να λύσω την σιγήν έπρεπε να τα πω καθαρά και ξάστερα». ⁵¹

Το λύσιμο της σιωπής του Βαρβαρέσου καταλάμβανε 49 δακτυλογραφημένες σελίδες, που δημοσιεύθηκαν στις αρχές Μαΐου. Σε αυτές δεν υπερασπιζόταν μόνο τις επιλογές του· πρωτίτως κατακεραύνωνε τις οικονομικές επιλογές όλων των μεταπολεμικών κυβερνήσεων.

Παρότι οι βάσεις της πολιτικής που «είχε οδηγήσει εις το σημερινόν κατάντημα» είχαν τεθεί στις αρχές του 1946, τα πυρά του Βαρβαρέσου στράφηκαν κυρίως κατά των διαδόχων της κυβέρνησης Σοφούλη, που είχαν εγκαταλείψει τα προσχήματα και είχαν αποβάλει «πάντα χαλινόν». ⁵² Σε αυτούς αποδίδονταν η επιμονή στη θεωρία των «ρευστών κεφαλαίων» και τη μετατρεψιμότητα, η διασπάθιση του συναλλαγματικού αποθέματος, η κακοδιαχείριση της ξένης βοήθειας και η καθυστέρηση της ανασυγκρότησης. Τον χείμαρρο των επικρίσεων συμπλήρωναν επιμέρους κατηγορίες σχετικά με το «πρωτοφανές σκάνδαλον» της διάθεσης των πλοίων Liberty στους εφοπλιστές χωρίς ουσιαστικά ανταλλάγματα για το Δημόσιο και τη διοχέτευση του χρυσού «εις τα θυλάκια της ακορέστου κερδοσκοπίας» (Βαρβαρέσος, 1947β). Υπό αυτή την έννοια, η απάντηση του Βαρβαρέσου αποτελούσε την πιο εύγλωττη και βαρύνουσα δημόσια κριτική που είχε ασκηθεί έως τότε κατά της οικονομικής πολιτικής της κυβέρνησης Τσαλδάρη.

Η ιδιωτική αντιπαράθεση με τον Μαντζαβίνο

Λίγες ημέρες αργότερα ήταν η σειρά του Μαντζαβίνου να αντιμετωπίσει την πικρία του πρώην Διοικητή του. Έχοντας να επικοινωνήσει μαζί του από το προηγούμενο καλοκαίρι, στις 4 Απριλίου του 1947, ο Βαρβαρέσος κάθισε στο γραφείο του και έγραψε τις ακόλουθες λέξεις στον παλιό του συνεργάτη και φίλο:

«Αγαππτέ Γεώργο,

Οσονδήποτε και αν γνωρίζῃς και συ εκ πείρας την φυσικὴν μου αποστροφήν προς το γράφειν, δεν είναι δυνατόν να μην απόρρησες διά την τόσον μακράν σιγήν μου και να μην την εθεώρησες ως ανεξήγητον και αδικαιολόγητον. Αλλ'

⁵⁰ Απόσπασμα χειρόγραφης επιστολής Βαρβαρέσου προς Παπαχρυσάνθου, 31.3.1947, στο προσωπικό αρχείο Κώστα Παπαχρυσάνθου· από το τηλ/μα της 29.5.1947 γνωρίζουμε ότι ο Βαρβαρέσος έλαβε τουλάχιστον πέντε δέματα. Τα δέματα αυτά αποτελούν μάλλον τον πυρήνα του σημερινού αρχείου Βαρβαρέσου που, αρκετές δεκαετίες αργότερα, επέστρεψε στην Ελλάδα με τη βοήθεια της Ρένας Ζαφειρίου και του ανιψιού του Βαρβαρέσου, Κώστα Παπαχρυσάνθου.

⁵¹ Χειρόγραφη επιστολή Βαρβαρέσου προς Γ. Παπαχρυσάνθου, 23.4.1947, στο ΙΑΤΕ-Α4S2Y1F13/4.

⁵² Χειρόγραφη επιστολή Βαρβαρέσου προς Γ. Παπαχρυσάνθου, 26.5.1947, στο ΙΑΤΕ-Α4S2Y1F13/5. Οι παρατηρήσεις του Βαρβαρέσου σχετικά με την οικονομική διακυβέρνηση του Κέντρου προκάλεσαν την απάντηση του Τσουδερού, που απέρριψε τις κατηγορίες του Βαρβαρέσου, διατηρώντας ωστόσο ηπιότερους τόνους· βλ. Τσουδερό (1947).

αυτήν την φοράν δεν είναι η συνήθης νωθρότης μου περί την αλληλογραφίαν η μόνη αιτία της σιωπής μου. Είναι και ένας άλλος λόγος τον οποίον, ως φίλος, οφείλω να σου εκμυστηρευθώ. Ομολογώ, αγαπτε Γεώργε, ότι έχων υπ' όψει την παλαιάν συνεγασίαν μας, εδοκίμασα κάποιαν θλίψιν και απογοήτευσιν, όταν είδον ότι εδέχθης να παράσχης την προσωπικήν σου συνδρομήν και να συνδέσῃς το όνομά σου με μίαν περίοδον απιστεύτου οικονομικής κακοδιοικήσεως και διασπαθίσεως των πόρων της χώρας, την οποίαν δεν ήτο δυνατόν παρά να απεχθάνεσαι και να καταδικάζης. Φοβούμαι ότι η εξήγησις της στάσεώς σου ευρίσκεται εις μίαν παλαιάν δήλωσιν που, με κάποιαν πικρίαν, μου έκαμες κάποτε στο Λονδίνον, εξ αφορμής του διορισμού του Ζολώτα ως Συνδιοικητού. Τότε μου είχες ειπή ότι ήσουν αποφασισμένος να δεχθής τα πάντα και να μην αντιδράσῃς κατά οιασδήποτε πράξεως ή αποφάσεως. Τότε σε αντελήφθην πλήρως, διότι επρόκειτο περί προσωπικής σου υποθέσεως, σήμερον όμως ομολογώ ότι δυσκολεύομαι να εξηγήσω την απόφασίν σου». ⁵³

Η συνέχεια της επιστολής ήταν λιγότερο επικριτική, ενώ εκτός από πασχαλινές ευχές και οικογενειακές ειδήσεις, περιλάμβανε την προσωπική παράκληση του αποστολέα να διευκολυνθεί η αποστολή των ενοικίων που εισέπραττε από το σπίτι του Φαλήρου στην Αμερική, μιας και η Υβόννη συνέχιζε τις σπουδές της, ενώ ο ίδιος δεν ήξερε για πόσο καιρό θα μπορούσε ακόμα να εργάζεται. Σχολιάζοντας την πιθανότητα απόρριψης του αιτήματός του, ο Βαρβαρέσος δεν μπόρεσε και πάλι να συγκρατηθεί:

«Δε νομίζω ότι οι αρμόδιοι θα θεωρήσουν ορθόν και ευπρεπές να μου αρνηθούν ολίγας εκατοντάδας δολλαρίων εις αραιά διαστήματα διά την αντιμετώπισιν πραγματικής ανάγκης, την οποίαν επιβάλλουν αι περιστάσεις, προβάλλοντες ειδικώς εις εμέ ως δικαιολογίαν ότι τα αποθέματά μας εμειώθησαν εις το ελάχιστον, διατεθέντα και διατιθέμενα ακόμη καθ' όν τρόπον διατίθενται». ⁵⁴

Η σχέση των δύο ανδρών είχε κλονιστεί. Τα χρόνια που ακολούθησαν, η επικοινωνία μεταξύ τους αραιώσε. Όταν αργότερα έγραψε την περίφημη *Έκθεση επί του Οικονομικού Προβλήματος της Ελλάδος*, ο Βαρβαρέσος απέφυγε να ενημερώσει τον Μαντζαβίνο για το εμπιστευτικό τμήμα του κειμένου, παρ' ότι αφορούσε πρωτίστως ζητήματα της αρμοδιότητας της Τράπεζας της Ελλάδος (βλ. κεφάλαιο 14). Η άκομψη αυτή κίνηση προκάλεσε τη δυσφορία του Διοικητή, στα αυτιά του οποίου έφθαναν φήμες πως «ο φίλος σου ο Βαρβαρέσος εδήλωσεν εις την Κυβέρνησιν ότι δεν είνε

δυνατόν να γίνη καμμία σωστή οικονομική πολιτική, εφ' όσον την Τράπεζαν την διευθύνει ο Μαντζαβίνος». ⁵⁵

Δεν γνωρίζουμε αν οι σχετικές φήμες ήταν αληθινές. Γεγονός είναι πως ο Βαρβαρέσος δεν συγχώρεσε ποτέ στον συνεργάτη του την πολιτική του 1946-47, που είχε ως συνέπεια να χαθεί το συναλλαγματικό «κομπόδεμα» της Τράπεζας. Το 1955, με αφορμή την ξαφνική αντικατάσταση του Μαντζαβίνου από τον Ζολώτα, ο Βαρβαρέσος θα αναρωτιόταν αν επρόκειτο για μια απλή αντίδραση «κατά της ακατανοήτου και απαραδέκτου πολιτικής του Μαντζαβίνου, η οποία μοιραίως θα έπρεπε κάποτε να ξεσπάσῃ» ή «περί των συνήθων παρασκηνιακών ενεργειών προσώπων που επιδιώκουν ιδίους σκοπούς, τα οποία όμως τώρα ευρήκαν πρόσφορον ευκαιρίαν δράσεως». ⁵⁶

Όπως και στην περίπτωση του Τσουδερού, η αυστηρότητα και περηφάνια του Βαρβαρέσου του είχαν κοστίσει έναν φίλο, με τον οποίο είχαν συμπορευθεί επί πολλά χρόνια. Όπως και στην περίπτωση του Τσουδερού, παρά τα όποια του ελαττώματα, ο Μαντζαβίνος είχε αποτελέσει ιδανικό συνεργάτη – ίσως ακριβώς επειδή ο ήπιος και συμβιβαστικός χαρακτήρας του τον «έκανε ένα καλό νούμερο δύο» για τον πιο πεισματάρη προϊστάμενό του. ⁵⁷

Η αντιπαράθεση παίρνει διαστάσεις: η συζήτηση στη Βουλή

Η δεύτερη παρέμβαση του Βαρβαρέσου από τις στήλες της *Νέας Οικονομίας* πήρε μεγάλη δημοσιότητα και προκάλεσε ποικίλα σχόλια και συζητήσεις. Αρκετές εφημερίδες αναπαρήγαγαν το περιεχόμενο της αντιπαράθεσης, κλίνοντας υπέρ της μίας ή της άλλης πλευράς. ⁵⁸ Πρωτίστως, οι ισχυρισμοί του Βαρβαρέσου σχετικά με τη διασπάθιση του συναλλάγματος και την κακοδιαχείριση της βοήθειας αξιοποιήθηκαν δεόντως από την αντιπολίτευση και ανάγκασαν την κυβέρνηση να αντιδράσει.

Το απόγευμα της 20ής Ιουνίου 1947, ο Υπουργός Συντονισμού Στέφανος Στεφανόπουλος ανέβηκε στο βήμα της Βουλής για να απαντήσει σε επίκαιρη ερώτηση

⁵⁵ Βλ. χειρόγραφη επιστολή Μαντζαβίνου προς Βαρβαρέσο, 14.8.1953· η απάντηση του Βαρβαρέσου στη χειρόγραφη επιστολή προς Μαντζαβίνο, 24.8.1953· αμφότερες στο ΙΑΤΕ-Α4S2Y1F12/2-3.

⁵⁶ Βλ. χειρόγραφη επιστολή Βαρβαρέσου προς Παπαχρυσάνθου, 1.2.1955, στο ΙΑΤΕ-Α4S2Y1F13/13.

⁵⁷ Η διατύπωση ανήκει στον Βρετανό οικονομικό σύμβουλο, Sir Quintin Hill· βλ. Hill προς Bridges, 22.4.1945, στο T236-1044.

⁵⁸ Ενδεικτικά του εύρους των πιθανών αντιδράσεων είναι τα: «Οικονομικός παρεμβατισμός – οξεία διαμάχη Βαρβαρέσου και Διομήδη», *Ελευθερία*, 5.4.1947 και «Ο Βαρβαρέσος κινείται και πάλιν», *Κέρδος*, 12.4.1947.

⁵³ Βλ. χειρόγραφη επιστολή Βαρβαρέσου προς Μαντζαβίνο, 4.4.1947, στο ΙΑΤΕ-Α5S1Y10F20.

⁵⁴ Ibid.

σχετικά με τις αιτιάσεις Βαρβαρέσου.⁵⁹ Η ομιλία του κράτησε σχεδόν δύο ώρες, κατά τη διάρκεια των οποίων προσπάθησε όχι μόνο να αποσείσει τις καταγγελίες, αλλά και να τις στρέψει εναντίον του πρώην Αντιπροέδρου της κυβέρνησης. Έτσι, ο Βαρβαρέσος βρέθηκε κατηγορούμενος για την απώλεια σημαντικών (και ως επί το πλείστον φανταστικών) πιστώσεων που θα μπορούσε να είχε εξασφαλίσει η Ελλάδα στη διάρκεια του πειράματος. Βρέθηκε επίσης υπόλογος για συκοφαντία, κυρίως στο ζήτημα της διαχείρισης των εφοδίων της UNRRA, τα οποία η κυβέρνηση με τόσο κόπο είχε υπερασπιστεί από τις όποιες περικοπές! Στα μάτια μερικών κυβερνητικών βουλευτών, τα στοιχεία ήταν αδιάσειστα και το συμπέρασμα αναπόδραστο: «συνεργάζετο με τον Ζαχαριάδη ολοφάνερα», αναφώνησε ο βουλευτής Ηλείας, Δημήτριος Παπαδημητρίου! «Το είπον εγώ προχθές ότι είναι κουκουές», συμπλήρωσε ο συνάδελφός του από την Αθήνα, Ευστράτιος Κουλουμβάκης.⁶⁰ Ο οικονομικός δικτάτορας είχε πλέον μετατραπεί και σε κομμουνιστή.

Στην πραγματικότητα, η επιχειρηματολογία ήταν ισχνή και το κατηγορητήριο σαθρό. Ο Βαρβαρέσος δεν δυσκολεύθηκε να αποκρούσει τις κατηγορίες με εκτενές άρθρο του στην εφημερίδα *Ελευθερία*, με τον εκδότη της οποίας συνέχιζε να αλληλογραφεί. Η αντιπαράθεση συνεχίστηκε για λίγες ακόμα εβδομάδες από τις στήλες των εφημερίδων, με τη συμμετοχή του ίδιου του Υπουργού Συντονισμού.⁶¹ Το περιεχόμενο των επιστολών και των αντεγκλήσεων δεν έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Το σημαντικό είναι ότι η δημόσια αντιπαράθεση του Βαρβαρέσου με την κυβέρνηση Τσαλδάρη τον μετέτρεψε σε σημαντικό σύμβολο του αντιπολιτευτικού λόγου κατά της οικονομικής πολιτικής του Λαϊκού Κόμματος. Τον συμβολισμό αυτόν θα επιχειρούσε να καρπωθεί αργότερα ο χώρος του Κέντρου και ο Νικόλαος Πλαστήρας, όταν θα του ζητούσε να συμμετάσχει στα ψηφοδέλτια και την κυβέρνηση της Εθνικής Προοδευτικής Ένωσης Κέντρου (ΕΠΕΚ) (βλ. κεφάλαιο 14).

59 Βλ. *Πρακτικά ΡΛΗ ΄ Συνεδρίασης της Βουλής* της 20ής Ιουνίου 1947, σελ. 1424-1434.

60 Βλ. *ibid.*, σελ. 1427.

61 Βλ. «Ο κ. Βαρβαρέσος επικρίνει οφδορώς την κυβέρνησιν», *Ελευθερία*, 6.7.1947· βλ. επίσης και «Πρωτοφανής έλεγχος επί της βοήθειας», *Ελευθερία*, 27.7.1947. Όπως θα αφηγηθεί αργότερα στον Παπαχρυσάνθου, την απαντητική επιστολή του την είχε στείλει και στον εκδότη της *Καθημερινής*, Γεώργιο Βλάχο, ο οποίος όμως δεν του απάντησε ποτέ. Εντούτοις, στην παραίνεση του γαμπρού του να αποφύγει να γράφει στην *Ελευθερία* «γιατί κουκουεδίζει» δεν δίστασε να απαντήσει ενοχλημένος πως αρνείται να συμμεριστεί την άποψη ότι στην Ελλάδα «όσοι δεν παραδέχονται ότι ο Τσαλδάρης, ο Ζέρβας και τα κόμματά τους είναι οι κατάλληλοι κυβερνήται» πρέπει αυτομάτως να θεωρούνται κομμουνιστές· βλ. χειρόγραφη επιστολή Βαρβαρέσου προς Παπαχρυσάνθου, 29.8.1947, στο ΙΑΤΕ-A4S2Y1F13/6.

Όποιος επισκεφθεί σήμερα τα κεντρικά γραφεία της Παγκόσμιας Τράπεζας στην οδό Η της Ουάσιγκτον, λίγα μόλις μέτρα από τον Λευκό Οίκο, δεν θα αργήσει να αντιληφθεί ότι βρίσκεται σε έναν από τους μεγαλύτερους και πλουσιότερους διεθνείς οικονομικούς οργανισμούς των αρχών του 21ου αιώνα.

Μπαίνοντας στο κτήριο, θα διασχίσει το τεράστιο εσωτερικό αίθριο, ύψους 13 ορόφων, που επιτρέπει στο φως του ήλιου να πέσει γενναιόδωρα πάνω στο μαρμάρινο πάτωμα, τα εσωτερικά φυτά και τις πολυεπίπεδες καφετέριες στις οποίες συνομιλούν χαμηλόφωνα επισκέπτες και υπάλληλοι. Κατηφορίζοντας προς το τμήμα του ιστορικού αρχείου, που στεγάζεται – όπως φαίνεται να επιτάσσει κάποια σιωπηρή διεθνής πρακτική – στο βαθύτερο υπόγειο του κτηρίου, θα περάσει από την είσοδο του γυμναστηρίου, στην οποία μια μεγάλη ψηφιακή οθόνη θα τον ενημερώσει για τα προγράμματα γιόγκα και αερόβιας άσκησης που προσφέρονται εκείνη τη μέρα στα στελέχη της Τράπεζας. Το μεσημέρι θα ανηφορίσει στο κεντρικό εστιατόριο, όπου θα ακούσει δεκάδες διαφορετικές γλώσσες και θα επιλέξει ανάμεσα σε ισάριθμες εθνικές κουζίνες, προτού καθίσει σε κάποιο από τα τραπέζια δίπλα στην εσωτερική λίμνη που δεσπόζει στην καρδιά της αίθουσας. Σηκώνοντας το βλέμμα του, θα αντικρίσει και πάλι το κεντρικό αίθριο, αλλά και έναν εντυπωσιακό καταρράκτη που πέφτει από ύψος οκτώ μέτρων, σκεπάζοντας με τον υπόκωφο αχό του νερού τον θόρυβο από τα μαχαιροπήρουνα. Φωτεινές γυάλινες πυραμίδες φέρουν σε κάθε τους πλευρά ένα από τα κεντρικά συνθήματα της Τράπεζας: *«σταματήστε τη φτώχεια»*. Στην οδό Η, αριθμός 1818, η φτώχεια έχει σίγουρα σταματήσει.

Πλησιάζοντας τα εβδομήντα χρόνια λειτουργίας, η μικρή αδελφή του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου έχει ενηλικιωθεί. Αυτό που κάποτε αποτελούσε την αδυναμία της – η εξάρτησή της από τον διεθνή δανεισμό – έχει μετατραπεί σε δύναμη, εφόσον της επιτρέπει να κινητοποιεί περισσότερους ανθρώπους και κεφάλαια απ’

ό,τι το Ταμείο, που στεγάζεται λίγο παραδίπλα. Οι πολιτικές της μπορεί κατά καιρούς να αμφισβητούνται, όχι όμως και το κύρος της ή η συνεισφορά της στη βελτίωση του επιπέδου διαβίωσης εκατομμυρίων ανθρώπων. Ακόμα και όσοι διαφωνούν με τις επιλογές του ιδρύματος, αναγνωρίζουν την πρωτοκαθεδρία του στον τομέα της οικονομικής ανάπτυξης τις τελευταίες δεκαετίες.

Δεν ήταν όμως πάντα έτσι τα πράγματα. Όταν άνοιξε τις πόρτες της, το καλοκαίρι του 1946, ελάχιστοι γνώριζαν την Παγκόσμια Τράπεζα. Τα κεφάλαιά της ήταν περιορισμένα και η πρόσβασή της στις αμερικανικές κεφαλαιαγορές αβέβαιη. Έχοντας έρθει στον κόσμο ως η φτωχότερη συγγενής του Bretton Woods, χρειάστηκε μία δεκαετία περίπου για να οργανωθεί, να οριοθετήσει τις δραστηριότητές της και να κερδίσει την εμπιστοσύνη των αγορών και των επενδυτών.¹ Η Τράπεζα εκείνης της περιόδου ήταν κάθε άλλο παρά παγκόσμια: με 38 χώρες-μέλη, αποτελούσε σκιά του σημερινού εαυτού της, τόσο σε κεφάλαια όσο και σε διεθνή ακτινοβολία. Δεν έλειπαν μάλιστα οι φωνές που αμφισβητούσαν τη σκοπιμότητα ενός οργανισμού, ο οποίος δυσκολευόταν να ανταποκριθεί στις δανειακές ανάγκες του μεταπολεμικού κόσμου ή να αρθρώσει πειστικό λόγο για την ανασυγκρότηση ή την ανάπτυξη. Κι όμως, εκείνα τα χρόνια τέθηκαν πολλές από τις βάσεις που επέτρεψαν στην Τράπεζα να επεκτείνει τις δραστηριότητές της με τους εντυπωσιακούς ρυθμούς που γνώρισαν οι δεκαετίες του 1960 και 1970.² Τα χρόνια αυτά ήταν επίσης τα τελευταία στη ζωή του Κυριάκου Βαρβαρέσου, ο οποίος συνέδεσε το τέλος της σταδιοδρομίας του με την απαρχή ενός διεθνούς τραπεζικού οργανισμού.

Α. Πιάνοντας δουλειά

Ο Βαρβαρέσος έφθασε στην Ουάσιγκτον από το Λονδίνο στις αρχές Μαΐου του 1946. Ταξίδεψε μόνος· η Ματθίλδη έμεινε στην Οξφόρδη, όπου η Υβόννη είχε ακόμα να δώσει τις πτυχιακές εξετάσεις της. Η οικογένεια θα μετακόμιζε οριστικά στις ΗΠΑ στα μέσα του καλοκαιριού. Όπως θα εκμυστηρευόταν στον Μαντζαβίνο, ο Βαρβαρέσος ανυπομονούσε να τις ξαναδεί· εν τω μεταξύ, τα νέα του καθήκοντα τον κρατούσαν ιδιαίτερα απασχολημένο.³

1 Υπενθυμίζεται πως η επίσημη πρόκληση των ΗΠΑ προς τους λοιπούς συνέδρους ανέφερε ως στόχο του συνεδρίου τη «διατύπωση τελικών προτάσεων για ένα Διεθνές Νομισματικό Ταμείο και ενδεχομένως μία Τράπεζα για την Ανασυγκρότηση και την Ανάπτυξη» παρατίθεται στο Mason & Asher (1973: 12).

2 Για την ιστορία της Παγκόσμιας Τράπεζας, κυρίως δε για τις εξελίξεις της πρώτης δεκαετίας, βλ. Mason & Asher (1973), Kraske et al. (1996), Kapur et al. (1997) και Alacevich (2009a, 2009b)· βλ. επίσης Tenny & Salda (2014).

3 Χειρόγραφη επιστολή Βαρβαρέσου προς Μαντζαβίνο, 12.6.1946, στο IATE-A5S1Y10F20.

Η άνοιξη στην Ουάσιγκτον ήταν πανέμορφη. Χιλιάδες κερασιές, δώρο της ιαπωνικής κυβέρνησης από το 1912, χρωμάτιζαν με τα λουλούδια τους τις όχθες του ποταμού Πότομακ (Potomac) και τα πάρκα γύρω από τα κυβερνητικά κτήρια. Ανηφορίζοντας το ποτάμι και στρίβοντας αριστερά λίγο μετά τον Λευκό Οίκο, έφθανε κάποιος στο ογκώδες δεκαώροφο κτήριο της οδού Η, αριθμός 1818. Κτισμένο αρχικά για να στεγάσει τις αμερικανικές υπηρεσίες δημόσιας υγείας, το κτήριο χρησιμοποιείτο από το State Department. Το 1946, η αμερικανική κυβέρνηση το παραχώρησε στους νεοσύστατους οργανισμούς του Bretton Woods, την Τράπεζα και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο.

Η Τράπεζα εγκαταστάθηκε στον 10ο όροφο. Την ημέρα των εγκαινίων της, είχε μόλις 26 υπαλλήλους και 12 Εκτελεστικούς Διευθυντές, που εκπροσωπούσαν 38 χώρες.⁴ Μέσα σε λίγους μήνες, εκατοντάδες νέα στελέχη προστέθηκαν στο δυναμικό της, καταλαμβάνοντας τα γραφεία που άφηναν πίσω τους οι άνθρωποι του State Department. Νέα ονόματα εμφανίζονταν κάθε μέρα στον πολυγραφημένο τηλεφωνικό κατάλογο που μοιραζόταν τακτικά στο προσωπικό. Όπως θα θυμόταν μία από τις πρώτες υπαλλήλους:

*«[Εκείνο τον καιρό] ο κακόμοιρος ο Διευθυντής Προσωπικού είχε θαφτεί κάτω από μια χιονοστιβάδα αιτήσεων: πάνω από 700 κάθε μέρα. Επιτροπές σχηματίζονταν: Διαδικασιών, Ερμηνείας, Δανείων, κ.λπ. Συσκέψεις συγκαλούνταν κάθε ώρα και μέρα της εβδομάδας. Δελτία τύπου εκδίδονταν ώπου οι δημοσιογράφοι σταμάτησαν να μας λένε “θεσμό του Bretton Woods” και εφπύραν τον όρο “Παγκόσμια Τράπεζα”. Αρχισε να βρέχει κανόνες και διαδικασίες, επικράτησε τάξη και η διασκέδαση τελείωσε».*⁵

Ο Βαρβαρέσος εγκαταστάθηκε στο γραφείο 407, μαζί με δύο παλιούς γνωστούς του: τον πρώην Διοικητή της κεντρικής τράπεζας της Πολωνίας, Leon Baranski, και τον νεαρό Τσέχο οικονομολόγο Ernest Sturc.⁶ Παρότι και οι τρεις τους είχαν συναντηθεί πρόσφατα στο Bretton Woods, γνωρίζονταν από παλιά. Ως κεντρικός

4 Περίπου 70 χρόνια αργότερα, η Παγκόσμια Τράπεζα απασχολεί πάνω από 13.000 υπαλλήλους και κάπου 5.000 ad hoc συμβούλους από 188 χώρες-μέλη· σήμερα, άλλωστε, η Τράπεζα αποτελεί όμιλο πέντε επιμέρους οργανισμών, εκ των οποίων η (ιδρυτική) IBRD είναι μόνο ο ένας [βλ. *International Bank Notes*, vol. 15, (6), June 1961 (Fifteenth Anniversary Edition) και World Bank, 2014: 11].

5 Βλ. συνέντευξη της επί πολλά χρόνια υπεύθυνης της γραμματείας, Marie-Louise (Lise) Cathala, στο *International Bank Notes*, vol. 10, (7), July 1956.

6 Ενδεικτικό της ρευστότητας που επικρατούσε τους πρώτους μήνες στο κτήριο της οδού Η, ήταν ότι ο Sturc εργαζόταν για το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο και όχι για την Τράπεζα· με την ιδιότητά του αυτή έμελλε να παίξει καθοριστικό ρόλο σε μια σειρά συναλλαγματικών υποτιμήσεων, συμπεριλαμβανομένης και της ελληνικής υποτίμησης του 1953. Βλ. άρθρο “Ernest Sturc, ex-top aide of monetary fund is dead”, *Chicago Tribune*, 31.10.1980, section 3, σελ. 13.

τραπεζίτης, ο Baranski είχε συμμετάσχει σε διάφορες επιτροπές της Κοινωνίας των Εθνών που παρακολουθούσε και ο Βαρβαρέσος στη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Μετά τη γερμανική εισβολή, είχε ακολουθήσει την πολωνική κυβέρνηση στο Λονδίνο, μεταφέροντας την κεντρική τράπεζα της Πολωνίας – και τον χρυσό της – στο εξωτερικό. Εκεί είχε συναντήσει τον Βαρβαρέσο αλλά και τον Sturc, που ήταν μέλος της εξόριστης τσεχικής κυβέρνησης. Από κοινού είχαν συμμετάσχει και στις εργασίες της επιτροπής που είχε συγκροτήσει ο Paul Rosenstein-Rodan στο Chatham House, το 1943, για τη μελέτη των προβλημάτων της ανασυγκρότησης.⁷ Τους ενοίκους του γραφείου 407 συμπλήρωναν η Ρένα Ζαφειρίου και η Ida Armour, μια από τις πρώτες γραμματείς της Τράπεζας. Το δωμάτιο ήταν αρκετά ευρύχωρο, αλλά τελείως γυμνό· χρειάστηκε καιρός μέχρι να εξασφαλιστούν τα απαραίτητα έπιπλα.

Στις 4 Ιουνίου 1946, η Τράπεζα εξέδωσε το πρώτο δελτίο τύπου, ανακοινώνοντας την εκλογή του 70χρονου πεπειραμένου τραπεζίτη και εκδότη της *Washington Post*, Eugene Meyer, στη θέση του πρώτου Προέδρου του ιδρύματος. Ο Meyer ανέλαβε τα καθήκοντά του δύο εβδομάδες αργότερα και την Τρίτη, 25 Ιουνίου, η Παγκόσμια Τράπεζα άνοιξε επισήμως τις πόρτες της.

Οι «ιδρυτικοί πατέρες» και η ερμηνεία των γραφών

Το καταστατικό της Τράπεζας προέβλεπε δύο βασικά διοικητικά όργανα: το Συμβούλιο των Εκτελεστικών Διευθυντών, οι οποίοι διορίζονταν ή εκλέγονταν ανά δύο χρόνια από τη Γενική Συνέλευση των χωρών-μελών, και τον Πρόεδρο, που ψηφιζόταν από το Συμβούλιο και αναλάμβανε την καθημερινή λειτουργία της Τράπεζας, «*υπό την καθοδήγηση*» των Εκτελεστικών Διευθυντών.⁸

Το πρώτο Εκτελεστικό Συμβούλιο συγκέντρωνε σημαντικές διεθνείς προσωπικότητες. Στο γραφείο 1009, τη μοναδική αίθουσα συνεδριάσεων που διέθετε η Τράπεζα τον καιρό εκείνο, συναθροίζονταν έμπειροι τραπεζικοί, υψηλόβαθμοι διπλωμάτες

και πρώην υπουργοί. Εκτός από τον δυναμικό Αμερικανό Διευθυντή Emilio (Pete) Collado και τον Βρετανό ομόλογό του Sir James Grigg, που είχαν στα χέρια τους το μεγαλύτερο μέρος των ψήφων, στο Συμβούλιο συμμετείχε ο μελλοντικός Γάλλος πρωθυπουργός, Pierre Mendès-France, ο μετέπειτα Υπουργός Εξωτερικών της Ολλανδίας και πρωτεργάτης της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, Wim Beyen, και ο επιφανής Καναδός οικονομολόγος Robert B. Bryce. Με την προσχώρηση της Ιταλίας στην Τράπεζα, την άνοιξη του 1947, στο Συμβούλιο θα προστίθετο και ο διάσημος Ιταλός ακαδημαϊκός, τραπεζίτης και πολιτικός Costantino Bresciani-Turroni.⁹

Οι μισοί από τους πρώτους Εκτελεστικούς Διευθυντές είχαν συμμετάσχει στο Bretton Woods και θεωρούσαν τη θέση τους στο Συμβούλιο φυσική συνέχεια των εργασιών του Συνεδρίου. Αυτοί οι «*ιδρυτικοί πατέρες*», όπως αποκαλούνταν, έπαιξαν σημαντικό ρόλο στα πρώτα βήματα της Τράπεζας. Έχοντας συμμετάσχει στη σύνταξη του καταστατικού της, μπορούσαν να βοηθήσουν στην ερμηνεία και εξειδίκευση επιμέρους διατάξεων, μεταφέροντας το σκεπτικό και το περιεχόμενο των διαπραγματεύσεων στο Bretton Woods. Τα πρώτα χρόνια, άλλωστε, ήταν κατεχοκνή αφιερωμένα στην ανάπτυξη των διαδικασιών, την εξειδίκευση της εκάστοτε πολιτικής και την αντίστοιχη προσαρμογή του οργανογράμματος του νεοσύστατου οργανισμού.¹⁰

Ως ιδρυτικός πατέρας, ο Βαρβαρέσος βρέθηκε εξ αρχής να προεδρεύει στην Επιτροπή Ερμηνείας. Όπως φανέρωνε το όνομά της, σκοπός της ήταν η ερμηνεία επιμέρους άρθρων του καταστατικού και η άρση τυχόν αμφισημιών. Τα προβλήματα με τα οποία καταπιανόταν ξεκινούσαν από τα αμιγώς τεχνικά – όπως ήταν η διατήρηση της αξίας των περιουσιακών στοιχείων της Τράπεζας σε όρους χρυσού – και έφθαναν έως την καρδιά των πολιτικών προκλήσεων που αντιμετώπιζε το ίδρυμα τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας του. Η τεχνική φύση των ζητημάτων δεν αποθάρρυνε τον Βαρβαρέσο, που φαινόταν να έχει θυμηθεί τα νεανικά του χρόνια – τότε «που δούλευ[ε] νυχθημερόν σε τέτοια θέματα», όπως θα έγραφε στον γαμπρό του με περηφάνια!¹¹

⁷ Προϊόν της επιτροπής ήταν το περίφημο άρθρο του Rosenstein-Rodan στο *Economic Journal*, το οποίο αποτέλεσε και ένα από τα «ιδρυτικά» άρθρα του πεδίου των οικονομικών της ανάπτυξης μετά τον πόλεμο (Rosenstein-Rodan, 1943). Το αρχείο Βαρβαρέσου δεν περιλαμβάνει κανένα τεκμήριο από τις εργασίες της επιτροπής αυτής, στην οποία φαίνεται ότι πρόβαλε αρκετές ενστάσεις όσον αφορά τη συμμετοχή εκπροσώπων από τη Βουλγαρία· βλ. *Transcript of oral history interview with Paul Rosenstein-Rodan held on August 14, 1961*, World Bank Group Archives Oral Histories, σελ. 1-2. Το μοναδικό τεκμήριο που σχετίζεται με το Chatham House είναι το κείμενο μιας ομιλίας που εκφώνησε εκεί την Τρίτη, 2 Δεκεμβρίου 1941· βλ. IATE- A4S1Y1F32/6.

⁸ Βλ. Articles of Agreement, International Bank for Reconstruction and Development, άρθρο 5(β). Σημειώτεον ότι ο πρόεδρος δεν ήταν – ούτε μπορούσε να είναι, παρά μόνο προσωρινά – Εκτελεστικός Διευθυντής, ήταν ωστόσο δεδομένο ότι έπρεπε να είναι Αμερικανός. Αντίθετα, την Προεδρία του Διεθνούς Νομοματικού Ταμείου θα αναλάμβανε Ευρωπαίος.

⁹ Βλ. World Bank, (1946), *First annual report by the executive directors*, Washington, DC και Mason & Asher (1973: 47).

¹⁰ *Transcript of oral history interview with Morton M. Mendels held on July 17, 1961*, World Bank Group Archives Oral Histories· για τους απολογισμούς των εργασιών της πρώτης διετίας, βλ. τις αντίστοιχες ετήσιες εκθέσεις του Συμβουλίου των Εκτελεστικών Διευθυντών προς τη Γενική Συνέλευση των ετών 1946 και 1947.

¹¹ Χειρόγραφη επιστολή Βαρβαρέσου προς Παπαχρυσάνθου, 29.8.1947, στο IATE-A4S2Y1F13/6. Βλ. επίσης Varvaressos, K., “Memorandum for Committee on Interpretation”, 10.6.1946, στο IATE-A4S1Y4F2/4.

Ένα από τα πρώτα και σημαντικότερα ερμηνευτικά ζητήματα αφορούσε τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες η Τράπεζα θα χορηγούσε *σταθεροποιητικά* δάνεια, δηλαδή πιστώσεις που δεν συνδέονταν με την εκτέλεση συγκεκριμένου επενδυτικού έργου. Επρόκειτο για θέμα που είχε εγείρει η αμερικανική κυβέρνηση, θέλοντας να εξασφαλίσει τη χρηματοδότηση διαφόρων ευρωπαϊκών κρατών μετά τον πόλεμο. Στην εισήγησή του, ο Βαρβαρέσος συντάχθηκε με την αμερικανική πρόταση, ερμηνεύοντας κατάλληλα τη σχετική διατύπωση του καταστατικού. Ταυτόχρονα όμως, επεσήμανε ότι τα δάνεια θα χορηγούνται μόνο για τη χρηματοδότηση εισαγωγών και όχι για τη δημιουργία συναλλαγματικών αποθεματικών, όπως συνθηζόταν με τα δάνεια της Κοινωνίας των Εθνών τον καιρό του Μεσοπολέμου:

«[...] το παλιό είδος σταθεροποιητικών δανείων [...] που αποτελούσαν προϋπόθεση για την υιοθέτηση του κανόνα του χρυσού είναι ασυμβίβαστο με τις σημερινές ανάγκες και αντιλήψεις. [...] Σήμερα, καμία χώρα δεν είναι διατεθειμένη να συνδέσει τη μοίρα της οικονομίας της με το μέγεθος των συναλλαγματικών της αποθεμάτων, πόσο μάλλον να δανειστεί για να προσφέρει στους πολίτες της τα μέσα για τη φυγάδευση κεφαλαίων στο εξωτερικό».¹²

Η εισήγηση Βαρβαρέσου υιοθετήθηκε ομόφωνα από την Επιτροπή και το Συμβούλιο και επικυρώθηκε από τη Γενική Συνέλευση των Διοικητών, τον Σεπτέμβριο του 1946. Έτσι, άνοιξε ο δρόμος για την παροχή των πρώτων δανείων ανασυγκρότησης προς ευρωπαϊκές χώρες, όπως η Γαλλία, η Ολλανδία, η Δανία και το Λουξεμβούργο.¹³ Παρότι αρκετές χώρες δυσανασχέτησαν από την αυστηρότητα των ελέγχων που ασκούσε η Τράπεζα, η προθυμία της να χορηγήσει συνολικές πιστώσεις 497 εκατ. δολαρίων για εισαγωγές που δεν συνδέονταν με συγκεκριμένα επενδυτικά έργα είχε σαφή πολιτικό χαρακτήρα. Απευθυνόμενος στις κυβερνήσεις που εκπροσωπούσε, τον Αύγουστο του 1946, ο Βαρβαρέσος άφησε να εννοηθεί ότι η παροχή σταθεροποιητικών δανείων αποτελούσε την εξαίρεση και όχι τον κανόνα, προτρέποντας τις χώρες να υποβάλουν σαφείς επενδυτικές προτάσεις.¹⁴ Τα χρόνια που ακολούθησαν, η Τράπεζα περιόρισε τις χορηγήσεις της σχεδόν αποκλειστικά σε συγκεκριμένα επενδυτικά έργα, τα οποία αποτέλεσαν και το σήμα κατατεθέν της. Το 1950, ο Βαρβαρέσος θα έγραφε πλέον ότι, κατά τη γνώμη του:

«[...] η προσέγγιση των συγκεκριμένων έργων είναι ζωτικής σημασίας για τη δομή της Τράπεζας και για την επιτυχία της οργάνωσης. Εφόσον το δολαριακό έλλειμμα περιορίζει τον συνολικό όγκο του εξωτερικού δανεισμού, η κατάληψη των αναπτυξιακών προγραμμάτων σε συγκεκριμένα έργα αποτελεί μονόδρομο».¹⁵

Άλλο ένα σημαντικό ζήτημα που αντιμετώπισε η Τράπεζα τα πρώτα χρόνια αφορούσε τη συνεργασία της με τα Ηνωμένα Έθνη. Η πρώτη σύνοδος του Οικονομικού και Κοινωνικού Συμβουλίου (ECOSOC), στην οποία είχε συμμετάσχει ο Βαρβαρέσος (βλ. προηγούμενο κεφάλαιο), είχε καλέσει την Τράπεζα και το Ταμείο να προσέλθουν σε διαπραγματεύσεις για τη σύναψη μιας συμφωνίας συνεργασίας, αντίστοιχης με αυτήν που είχαν υπογράψει η FAO και το ILO. Οι διοικήσεις των οργανισμών του Bretton Woods δεν έβλεπαν με καλό μάτι την ανάμειξη του ΟΗΕ στις υποθέσεις τους. Ως μέλος της αρμόδιας επιτροπής της Τράπεζας, ο Βαρβαρέσος υιοθέτησε μια πολύ πιο επιφυλακτική στάση σε σχέση με τις απόψεις που είχε εκφράσει στο Λονδίνο, λίγους μήνες νωρίτερα: η Τράπεζα όφειλε μεν να συνεργαστεί με τον ΟΗΕ, χωρίς ωστόσο να διακινδυνεύσει την αυτονομία και ανεξαρτησία της. Άλλωστε, η υπαγωγή της Τράπεζας, όπου οι ψήφοι κάθε χώρας αντιστοιχούσαν στο μερίδιο των κεφαλαίων της, στον έλεγχο της Γενικής Συνέλευσης του ΟΗΕ, όπου όλες οι χώρες είχαν μία ψήφο, παραβίαζε τόσο το πνεύμα όσο και το γράμμα των συνθηκών του Bretton Woods.¹⁶ Το ζήτημα παρέμεινε ανοικτό έως τον Νοέμβριο του 1947, οπότε και υπογράφηκε η συναφής διμερής συμφωνία. Η τελική μορφή του κειμένου είχε περισσότερο τον χαρακτήρα μιας «*διακήρυξης ανεξαρτησίας*» εκ μέρους των οργανισμών του Bretton Woods και προκάλεσε δριμεία κριτική από τους Σοβιετικούς στον ΟΗΕ. Παρόλα αυτά, το κείμενο υπερψηφίστηκε, μπήκε στο ράφι και άρχισε να σκονίζεται, ενώ οι δύο οργανισμοί συνέχισαν να διαμορφώνουν τις μεταξύ τους σχέσεις στη βάση των εκάστοτε ισορροπιών.¹⁷

Δύο διαφορετικές φιλοσοφίες

Τα ζητήματα ισορροπίας ήταν εξίσου έντονα στο εσωτερικό της Διεθνούς Τράπεζας. Από την πρώτη στιγμή φάνηκε πως ο Πρόεδρος, Eugene Meyer, βρισκόταν σε αντι-

12 Varvaressos, K., "Memorandum on Stabilization Loans", 27.5.1946, στο IATE-A4S1Y4F2/1.

13 Βλ. *Draft Report of the Committee on Interpretation*, 22.8.1946, στο IATE-A4S1Y4F2/5 και Appendix E, "Report of the Executive Directors to the Board of Governors on the Interpretation of the Articles of Agreement" στο World Bank (1946), σελ. 22-27.

14 Varvaressos, K., *Communication to the Governments of Egypt, Greece, Iran, Iraq and Ethiopia*, 16.8.1946, στο IATE-A4S1Y4F1/1.

15 Varvaressos, K., *Criticisms against the Bank and suggestions for their refutation*, 11.4.1950, σελ. 45, στο WBA-30256315.

16 Varvaressos, K., "Memorandum on the legal relationships between the Bank and the United Nations, particularly regarding budgetary questions", 20.9.1946, στο IATE-A4S1Y4F2/6 και Varvaressos, K., *Cooperation between the UN and the Bank*, 29.5.1947, στο IATE-A4S1Y4F3/2.

17 *Transcript of oral history interview with Richard H. Demuth held on August 10, 1961*, World Bank Group Archives Oral Histories, σελ. 16-22, και Mason & Asher (1973: 54ff).

παράθεση με το Συμβούλιο και κυρίως με τον Αμερικανό Εκτελεστικό Διευθυντή, Emilio Collado. Ένθερμος New Dealer και πρώην συνεργάτης του αρχιτέκτονα της Τράπεζας, Harry D. White, ο Collado ήλεγχε το 40% των ψήφων και αποτελούσε τον ουσιαστικό δίαυλο επικοινωνίας με την αμερικανική κυβέρνηση. Υπό τη δική του καθοδήγηση, το Εκτελεστικό Συμβούλιο συνεδρίαζε δύο φορές την εβδομάδα, παρεμβαίνοντας στη Διοίκηση της Τράπεζας κατά τρόπο που αμφισβητούσε ευθέως την εξουσία του Προέδρου. Το διακύβευμα δεν ήταν μόνο ο έλεγχος του ιδρύματος, αλλά και ο γενικότερος προσανατολισμός του. Κι αυτό γιατί στην καρδιά της αρχιτεκτονικής της Τράπεζας συνυπήρχαν δύο πολύ διαφορετικές φιλοσοφίες, που ήταν αδύνατο να συμπερευθούν για πολύ.

Η μία έβλεπε την Τράπεζα πρωτίτως ως «*εργαλείο των κυρίαρχων κυβερνήσεων και όχι των ιδιωτικών χρηματοπιστωτικών συμφερόντων*».¹⁸ Σκοπός της ήταν η παροχή δανείων για τις κρατικές επενδύσεις που, ενώ συνέβαλλαν στην ανασυγκρότηση ή την ανάπτυξη, δεν είχαν ελπίδες να χρηματοδοτηθούν από τις κεφαλαιαγορές. Εξ ορισμού, αυτό σήμαινε την απομάκρυνση από αμιγώς ιδιωτικοοικονομικά κριτήρια, την υιοθέτηση ενός μακροχρόνιου επενδυτικού ορίζοντα και την ανάληψη κινδύνων που οι ιδιώτες θα ήταν απρόθυμοι να επωμιστούν – τουλάχιστον όχι χωρίς να ζητήσουν απαγορευτικά επιτόκια ή εγγυήσεις. Οι απόψεις αυτές, ευρύτατα διαδεδομένες στους κύκλους των New Dealers της αμερικανικής κυβέρνησης, συνυπήρχαν με μια έντονη καχυποψία έναντι της Wall Street. Όταν ο επικεφαλής της αμερικανικής αποστολής στο Bretton Woods, Henry Morgenthau, δήλωνε ότι η νέα Τράπεζα θα «*έδιωχνε τους τοκογλύφους από τον ναό του διεθνούς δανεισμού*», έδινε απλά μια βιβλική χροιά στο όραμα ενός διεθνούς *κρατικού* επενδυτικού οργανισμού που θα κινητοποιούσε σημαντικά κονδύλια για τη μεταπολεμική ανασυγκρότηση και την ανάπτυξη.¹⁹

Στην αντίπερα όχθη βρίσκονταν όσοι θεωρούσαν ότι ο νεοσύστατος οργανισμός δεν έπαυε να είναι μία τράπεζα. Ως τέτοια, όφειλε να χορηγεί δάνεια μόνο για συγκεκριμένες, αποδοτικές επενδύσεις και εφόσον ήταν πεπεισμένη για την ικανότητα του αποδέκτη να τα αποπληρώσει. Η Διοίκηση του ιδρύματος όφειλε να αντιστέκεται στις πολιτικές πιέσεις των κρατών-μελών, τα συμφέροντα των οποίων εκπροσωπούσαν από τους Εκτελεστικούς Διευθυντές, και να εφαρμόζει αυστηρά

κριτήρια και διαδικασίες, μιμούμενη τις πρακτικές των ιδιωτικών επενδυτικών τραπεζών. Μόνο έτσι θα μπορούσε η Τράπεζα να κατοχυρώσει την αυτονομία της και να κερδίσει την εμπιστοσύνη των αγορών.

Τα πρώτα χρόνια της Τράπεζας επισκιάστηκαν από την αντιπαράθεση των δύο αυτών προσεγγίσεων, πρώτα στο *εσωτερικό* του ίδιου του ιδρύματος και αργότερα στη σχέση του με επιμέρους κράτη και διεθνείς οργανισμούς, που δεν δίσταζαν να επικρίνουν την Τράπεζα για τον τρόπο που είχε επιλέξει να αναπτύξει τις δραστηριότητές της.

Το αναπτυξιακό δάνειο προς τη Χιλή

Ενδεικτική της απόστασης μεταξύ των δύο φιλοσοφιών ήταν η συζήτηση που προκάλεσε η πρώτη αίτηση ενός αναπτυξιακού δανείου. Τον Σεπτέμβριο του 1946, η Χιλή υπέβαλε αίτηση χρηματοδότησης ύψους 40 εκατ. δολαρίων για την εκτέλεση ενός πακέτου υδροηλεκτρικών, λιμενικών, οδικών και σιδηροδρομικών έργων. Γνωρίζοντας πως το State Department επιθυμούσε τη δραστηριοποίηση της Τράπεζας στη Λατινική Αμερική, ο Αμερικανός Εκτελεστικός Διευθυντής υποστήριξε την αίτηση, πιέζοντας μάλιστα για την άμεση εκταμίευση του δανείου. Η στάση του επιδοκιμάστηκε από τους εκπροσώπους της Λατινικής Αμερικής, αλλά και όσους συναδέλφους τάσσονταν υπέρ μιας «επιθετικής» δανειακής πολιτικής. Στα μάτια του Meyer και των πιο συντηρητικών στελεχών της Διοίκησης, η επιθετικότητα ισοδυναμούσε με απερισκεψία: χωρίς να γνωρίζει την οικονομία της Χιλή ή τις λεπτομέρειες των προτεινόμενων επενδύσεων, η Τράπεζα δεν μπορούσε να υποκύψει σε πολιτικές πιέσεις και να αρχίσει να μοιράζει χρήματα.²⁰ Διοίκηση και Συμβούλιο βρίσκονταν σε τροχιά σύγκρουσης.

Από τραπεζικής απόψεως, το δάνειο στη Χιλή είχε αρκετές αδυναμίες. *Πρώτον*, δεν αφορούσε μία μεμονωμένη επένδυση αλλά ένα ευρύτερο αναπτυξιακό πρόγραμμα· έτσι, ξέφευγε από τα όρια του καταστατικού της Τράπεζας, που πρότασσε τη χρηματοδότηση συγκεκριμένων, επαρκώς τεκμηριωμένων έργων. *Δεύτερον*, το δάνειο απευθυνόταν σε μία χώρα που τη δεκαετία του 1930 είχε πτωχεύσει, αφήνοντας ομόλογα αξίας 150 εκατ. δολαρίων σε εκκρεμότητα. Ήταν σωστό η Παγκόσμια Τράπεζα – με απώτερο στόχο την αποκατάσταση και ενδυνάμωση των ιδιωτικών επενδύσεων – να χρηματοδοτήσει μια πτωχευμένη χώρα; Δεν κινδύνευε έτσι να

18 Η διατύπωση ανήκει στον ίδιο τον Αμερικανό Υπουργό Οικονομικών, Henry Morgenthau, όπως παρατίθεται από τον Gardner (1969 [1956]: 76).

19 "Address of the Honorable Henry Morgenthau, President of the Conference, at the Closing Plenary Session", July 22, 1944, reprinted in: *Proceedings and Documents of the United Nations Monetary and Financial Conference, Bretton Woods, New Hampshire, July 1-22, 1944*, vol. 2, σελ. 1227 (Washington, DC: US Government Printing Office, 1948), όπως παρατίθεται από τους Kapur et al. (1997: 912).

20 *Transcript of oral history interview with Richard H. Demuth...*, op.cit., σελ. 5.

απομακρύνει ακόμα περισσότερο το ενδεχόμενο ενός συμβιβασμού με τους ιδιώτες πιστωτές (Mason & Asher, 1973: 155ff);

Οι απαντήσεις του Βαρβαρέσου στα παραπάνω ερωτήματα ήταν ενδεικτικές της στάσης που τήρησε στη διάρκεια της θητείας του στο Εκτελεστικό Συμβούλιο. Συντασσόμενος με τον Collado, υποστήριξε ότι η Τράπεζα όφειλε να αναλάβει αναπτυξιακές πρωτοβουλίες, παραμερίζοντας τις επιφυλάξεις των κεφαλαιαγορών. Για τον Βαρβαρέσο, κάτι τέτοιο δεν ισοδυναμούσε απαραίτητα με ανάληψη επιπλέον κινδύνων: *«σε αντίθεση με τις αγορές, που στηρίζονται αναγκαστικά σε εντυπώσεις, φήμες και προκαταλήψεις»*, η ορθολογική εποπτεία ενός διακρατικού οργανισμού θα οδηγούσε στην καλύτερη διάθεση των πιστώσεων. Το πρόγραμμα της Χιλής μπορούσε να χωριστεί σε επιμέρους έργα, που θα αξιολογούνταν και θα χρηματοδοτούνταν ανάλογα· η στάση πληρωμών έναντι των ιδιωτών δεν έπρεπε να επηρεάσει την Τράπεζα, που όφειλε να αξιολογήσει από μόνη της τα περιθώρια αποπληρωμής που διέθετε η Χιλή.²¹

Η τοποθέτηση του Βαρβαρέσου δεν ήταν άσχετη προς τα συμφέροντα των χωρών που εκπροσωπούσε, πόσο μάλλον της Ελλάδας. Εκείνη την εποχή, ο ίδιος ασκούσε πιέσεις στην ελληνική κυβέρνηση να σπεύσει να υποβάλει αίτημα χρηματοδότησης από την Παγκόσμια Τράπεζα· ταυτόχρονα, με χωριστό υπόμνημά του προς τον Αμερικανό Υφυπουργό Εξωτερικών, William Clayton, προέτρεπε τις ΗΠΑ να ασκήσουν την επιρροή τους (μέσω του Collado), έτσι ώστε να βελτιωθούν οι όροι χρηματοδότησης χωρών όπως η Ελλάδα.²² Βασική προϋπόθεση για κάτι τέτοιο ήταν η παράκαμψη του ζητήματος του εξωτερικού χρέους, το οποίο στην Ελλάδα παρέμενε σε εκκρεμότητα από το 1932. Για τον Βαρβαρέσο, η Τράπεζα δεν έπρεπε σε καμία περίπτωση να μετατραπεί σε «εισπράκτορα» των ιδιωτών ομολογιούχων, ούτε να βασιστεί στις δικές τους εκτιμήσεις για την πιστοληπτική ικανότητα κάθε χώρας.²³

Το πρόβλημα βέβαια δεν ήταν μόνο ελληνικό, ούτε οι απόψεις του Βαρβαρέσου ιδιαίτερα πρωτότυπες. Στη δεκαετία του 1930, η μία μετά την άλλη, οι περισσότερες

χώρες είχαν αναστείλει την εξυπηρέτηση των εξωτερικών τους δανείων. Μετά τον πόλεμο, πάνω από τα δύο τρίτα των κρατικών ομολόγων που είχαν εκδοθεί από ξένες κυβερνήσεις σε δολάρια βρίσκονταν σε καθεστώς πτώχευσης· το ποσοστό ήταν ακόμα υψηλότερο για τα ομόλογα από την Ευρώπη, στο 87%.²⁴ Το πρόβλημα των διεθνών επενδύσεων που επιχειρούσε να υπερβεί η Παγκόσμια Τράπεζα είχε τη ρίζα του σε αυτές ακριβώς τις πτωχεύσεις, που είχαν αφήσει πικρή γεύση στο στόμα των Αμερικανών επενδυτών. Έτσι, το Συμβούλιο των Εκτελεστικών Διευθυντών αποφάσισε, τον Δεκέμβριο του 1946, ότι η Τράπεζα θα λάμβανε μεν υπόψη της τα υφιστάμενα χρέη, θα απέφευγε ωστόσο να μετατραπεί σε μεσολαβητή μεταξύ όσων χωρών υπέβαλαν αίτηση δανείου και των ιδιωτών ομολογιούχων. Το καθεστώς πτώχευσης αυτό καθεαυτό δεν αποτελούσε εμπόδιο στον δανεισμό από την Παγκόσμια Τράπεζα.²⁵

Ο δρόμος για την έγκριση του πρώτου αναπτυξιακού δανείου φαινόταν πλέον ανοικτός, αν και θα χρειαζόταν ακόμα αρκετή επεξεργασία των επιμέρους σχεδίων από τα στελέχη του αρμόδιου τμήματος. Ωστόσο, πριν ληφθεί οποιαδήποτε απόφαση, στις 4 Δεκεμβρίου 1946 – έξι μήνες μετά την ανάδειξή του στην Προεδρία – ο Eugene Meyer υπέβαλε την παραίτησή του. Επισήμως, όπως εξηγούσε στο σχετικό ανακοινωθέν, η θητεία του περιοριζόταν στην αρχική περίοδο προπαρασκευής, με την ολοκλήρωση της οποίας η Τράπεζα θα έπρεπε να επιλέξει έναν μόνιμο προϊστάμενο. Ανεπισήμως, ο ίδιος δεν ήταν πλέον διατεθειμένος να παρατείνει την ομηρία του από το Συμβούλιο, κυρίως δε από τον Collado, με τον οποίο οι σχέσεις του είχαν φθάσει στο απροχώρητο. Οι προτεραιότητες των Εκτελεστικών Διευθυντών φάνηκαν προς στιγμή να επικρατούν έναντι της πιο συντηρητικής τραπεζικής φιλοσοφίας της Διοίκησης.

Β. Το «πραξικόπημα» των τραπεζιτών

Την αποχώρηση του Meyer διαδέχθηκε η παραίτηση του Αντιπροέδρου, Harold Smith, ο οποίος μάλιστα πέθανε πριν προλάβει να παραδώσει τη Διοίκηση. Έτσι, χωρίς ακόμα να έχει χορηγήσει το παραμικρό δάνειο, η Παγκόσμια Τράπεζα βρέθηκε ακέφαλη. Ακολούθησε μια τρίμηνη περίοδος ζυμώσεων και παρασκηνιακών

21 Βλ. δύο διαδοχικά υπομνήματα του Βαρβαρέσου, με τίτλους "Loan application of Chile", 2.12.1946, και "The Bank's attitude toward foreign bondholders", 4.12.1946, στο IATE-A4S1Y4F2/8.

22 Οι προτροπές προς την ελληνική κυβέρνηση στα Varvaressos, K., *Communication to the Governments...*, op.cit. και Βαρβαρέσος προς Υπ. Εξωτερικών, 7.10.1946, στο IATE-A4S1Y4F5/1. Η αλληλογραφία με το State Department στο Varvaressos προς Clayton, 26.10.1946, όπου επισυνάπτεται το υπόμνημα με τίτλο "Suggestions on policies that will enable the International Bank to grant effective assistance to Greece", 25.10.1946, στο IATE-A4S1Y4F5/2-3.

23 Πόσο μάλλον εφόσον η απροθυμία των χωρών να εξυπηρετήσουν τα δανεία τους υπέκρυπε συχνά τους δυσμενείς όρους που τους είχαν επιβληθεί από τους δανειστές· βλ. και τη συναφή ανάλυση του ιστορικού του δημοσίου χρέους της Χιλής στο Varvaressos, K., "The Bank's attitude...", op.cit.

24 Βλ. Foreign Bondholders Protective Council, (1946), *Annual Report of 1945*, New York, σελ. 8. Για εισαγωγή στο ακανθώδες ζήτημα του μεσοπολεμικού χρέους, βλ. Liaquat (2009).

25 *Secretary's Report, R-55 approved by the executive directors*, December 10, 1946, όπως αναφέρεται στο Mason & Asher (1973: 155). Για τον Collado, το ζήτημα του χρέους της Χιλής ήταν άλλωστε δευτερεύον· οι ΗΠΑ είχαν ήδη δανείσει στη χώρα 95 εκατ. δολάρια μέσω της Τράπεζας Εξαγωγών-Εισαγωγών, χωρίς να λάβουν υπόψη τους την εκκρεμότητα του ιδιωτικού χρέους.

διαβουλεύσεων. Εκμεταλλευόμενος την απουσία πρόθυμων διαδόχων, ο Collado έπεισε την αμερικανική κυβέρνηση να προτείνει τον ίδιο για την προεδρία.²⁶ Το βράδυ πριν τη σχετική ψηφοφορία, διάφορα στελέχη της Διοίκησης που προέρχονταν από τον κύκλο του Meyer διεμήνυσαν την πρόθεσή τους να παραιτηθούν, σε περίπτωση επικράτησης του Collado. Το State Department, που αγνοούσε την έκταση του ρήγματος μεταξύ Συμβουλίου και Διοίκησης, έσπευσε να αναδιπλωθεί: η ψηφοφορία αναβλήθηκε και το όνομα του Collado αποσύρθηκε. Στις 28 Φεβρουαρίου ανακοινώθηκε η εκλογή των John McCloy και Robert Garner στην Προεδρία και Αντιπροεδρία αντίστοιχα.

Η έλευση των McCloy και Garner σηματοδότησε τη μετατόπιση της ισχύος από το Εκτελεστικό Συμβούλιο στη Διοίκηση και την επικράτηση της τραπεζικής φιλοσοφίας. Ο McCloy ήταν δικηγόρος, με μακρά θητεία στη Wall Street, ενώ ο Garner είχε στην πλάτη του μια εικοσαετία ως Αντιπρόεδρος μιας μεγάλης νεοϋορκέζικης τράπεζας. Αμφότεροι είχαν αναλάβει τις θέσεις τους υπό τον όρο ότι το Εκτελεστικό Συμβούλιο θα τους παραχωρούσε την πρωτοβουλία των κινήσεων. Έχοντας αρχικά απορρίψει την Προεδρία, ο McCloy άλλαξε γνώμη μόνο αφότου εξασφάλισε τη δέσμευση των Εκτελεστικών Διευθυντών αλλά και την υπόσχεση της αμερικανικής κυβέρνησης να απομακρύνει τον Collado. Πράγματι, στις 14 Μαρτίου 1947 – τρεις ημέρες πριν την επίσημη έναρξη της θητείας του νέου προέδρου – ο Collado παραιτήθηκε και στη θέση του διορίστηκε ο Eugene Black, υψηλόβαθμο στέλεχος της τράπεζας Chase National (Mason & Asher, 1973: 49ff). Το «πραξικόπημα» είχε ολοκληρωθεί.

Η Wall Street χαιρέτισε την απομάκρυνση Collado ως ένδειξη ότι η Παγκόσμια Τράπεζα θα χορηγούσε δάνεια με οικονομικά και όχι πολιτικά κριτήρια. Ο όρος *τραπεζικά* ίσως να ήταν πιο δόκιμος, αλλά για τους τραπεζίτες η διαφορά ήταν μικρή. Οι κύκλοι των New Dealers, με τους οποίους ο Βαρβαρέσος είχε αρχικά συνταχθεί, έχασαν έδαφος στο εσωτερικό του ιδρύματος (Kapur et al., 1997: 79). Στο εξής, η Παγκόσμια Τράπεζα θα ήταν πρωτίστως *τράπεζα*, και θα υπερασπιζόταν με σθένος τις επιλογές της έναντι όσων την επέκριναν για συντηρητισμό ή μετριοπάθεια. Μετά την επικράτηση των τραπεζιτών στους κόλπους της Διοίκησης, οι περισσότεροι επικριτές της θα βρίσκονταν πλέον *έξω* από τους τοίχους του κτηρίου της οδού Η.

Γιατί όμως; Πώς εξηγείται αυτή η μεταστροφή, που έμελλε να σφραγίσει τη λειτουργία του νεοσύστατου ιδρύματος; Στο παρασκήνιο των προσωπικών φιλοδοξιών, των επιμέρους συμφερόντων και των διπλωματικών ισορροπιών ενεργούσαν πολύ ισχυρότερες ιστορικές δυνάμεις και μηχανισμοί.

Ένας διαφορετικός κόσμος

Τα δύο ιδρύματα που προέκυψαν από το συνέδριο του Bretton Woods στηρίζονταν στην προσδοκία μιας σχετικά ταχείας ανασυγκρότησης που θα αποκαθιστούσε τις διεθνείς ισορροπίες και θα έδινε γρήγορα τη θέση της σε έναν κόσμο στον οποίο το ελεύθερο εμπόριο, η απρόσκοπτη κίνηση των κεφαλαίων και η νομισματική σταθερότητα θα εξασφάλιζαν τις συνθήκες για την αρμονική λειτουργία της παγκόσμιας οικονομίας. Οι όποιες παροδικές ανισορροπίες θα εξομαλύνονταν από το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, που θα δημιουργούσε τις συνθήκες για την ταχεία επιστροφή της μετατρεψιμότητας. Η Τράπεζα, από την πλευρά της, θα λειτουργούσε επικουρικά προς τις αγορές, προσφέροντας πιστώσεις και εγγυήσεις για την τόνωση των μακροχρόνιων διεθνών επενδύσεων.

Οι προσδοκίες αυτές δεν άργησαν να διαψευστούν. Η ευρωπαϊκή ανασυγκρότηση θα απαιτούσε περισσότερο χρόνο και χρήμα από ό,τι είχε αρχικά προβλεφθεί. Η απόσυρση της UNRRA συνέπεσε με τον δραματικό χειμώνα του 1946-47, ο οποίος ανέδειξε την απόσταση που έπρεπε ακόμα να διανυθεί για να μπορέσουν οι ευρωπαϊκές οικονομίες να σταθούν στα πόδια τους. Οι ελλείψεις βασικών αγαθών και πρώτων υλών υπογράμμιζαν τις ανισορροπίες στο εξωτερικό ισοζύγιο της Ευρώπης, κυρίως έναντι των Ηνωμένων Πολιτειών. Στην άλλη πλευρά του Ατλαντικού, η απροθυμία του Κογκρέσου να ανοίξει τις αμερικανικές αγορές στα ξένα προϊόντα, συντηρούσε το δολαριακό έλλειμμα στον υπόλοιπο κόσμο.²⁷ Υπό αυτές τις συνθήκες, το παγκόσμιο χρηματοοικονομικό σύστημα παρέμενε κατακερματισμένο. Όπως είχε φανερώσει η κρίση της στερλίνας, το 1947, οι χώρες δεν ήταν πλέον πρόθυμες να υποτάξουν την εγχώρια οικονομική πολιτική στους νομισματικούς κανόνες που υπαγόρευε η πρόσδεση στο δολάριο. Υψηλοί ρυθμοί πληθωρισμού, κεφαλαιακοί περιορισμοί και μονομερείς υποτιμήσεις συνέχιζαν να θολώνουν το νομισματικό τοπίο, μετατρέποντας το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο σε αμήχανο παρατηρητή των συναλλαγματικών εξελίξεων (Gardner, 1969 [1956]· Oliver, 1984· Eichengreen, 2008 [1996]).

²⁶ Για τις δυσκολίες της θέσης, βλ. το άρθρο του Walter Lippmann, "The Vacancy at the World Bank", *New York Herald Tribune*, 18.1.1947. Σύμφωνα τουλάχιστον με έναν σύγχρονο παρατηρητή, η χρήση του τύπου προς αποθάρρυνση των υποψήφιων προέδρων υποκινείται από τον ίδιο τον Collado και τον Βρετανό ομόλογό του, που ήθελαν έτσι να αποτρέψουν την επιλογή ενός νέου «εξωτερικού» στελέχους: βλ. *Transcript of oral history interview with Richard H. Demuth...*, op.cit., σελ. 8· πρβλ. Kraske et al. (1996: 47ff).

²⁷ Η πλέον χαρακτηριστική εκδήλωση αυτής της απροθυμίας υπήρξε η αδυναμία της αμερικανικής κυβέρνησης, μετά το συνέδριο της Αβάνας, το 1948, να εξασφαλίσει την υπερψήφηση του καταστατικού ενός Διεθνούς Οργανισμού Εμπορίου – το τελευταίο κομμάτι που έλειπε από το παζλ του Bretton Woods (Toye, 2003).

Ο κόσμος που ευαγγελιζόταν το Bretton Woods είχε μείνει στα χαρτιά. Στη θέση του, δύο αντίπαλα στρατόπεδα φαίνονταν έτοιμα να βυθίσουν την ανθρωπότητα σε νέα πολεμική αντιπαράθεση. Από τον Μάρτιο του 1946, όταν ο Churchill πρωτομίλησε για το «σιδηρούν παραπέτασμα», έως τον Μάρτιο του 1947, οπότε ο Αμερικανός πρόεδρος εκφώνησε τον λόγο με τον οποίο εγκαινιάστηκε το δόγμα Τρούμαν, ο κόσμος άλλαξε αισθητά. Η όξυνση του Ψυχρού Πολέμου μετέβαλε τις πολιτικές προτεραιότητες, προτάσσοντας την ταχεία ανασυγκρότηση της Ευρώπης και μετατρέποντας τις διεθνείς ροές αγαθών και κεφαλαίου σε κατεχόμενη εργαλείο της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής. Το Σχέδιο Μάρσαλ, που εγκαινιάστηκε λίγους μήνες αργότερα, ήρθε να επισφραγίσει αυτές τις μεταβολές και να εκτοπίσει την Παγκόσμια Τράπεζα από το πεδίο της ανασυγκρότησης, για το οποίο, άλλωστε, οι πόροι της έμοιαζαν πλέον ολωσδιόλου ανεπαρκείς. Σχεδιασμένοι για έναν διαφορετικό κόσμο, οι δίδυμοι οργανισμοί του Bretton Woods βρέθηκαν ξαφνικά στο περιθώριο (Karur et al., 1997: 74).

Μια ιδιόμορφη αρχιτεκτονική

Αν οι διεθνείς εξελίξεις εξηγούν τους λόγους για τους οποίους η Παγκόσμια Τράπεζα δεν μπόρεσε να αναπτύξει τη δραστηριότητα που οραματιζόνταν οι πιο φιλόδοξοι πρωτεργάτες της, η τελική επικράτηση των τραπεζικών αρχών στους κόλπους της οφείλει πολλά στην ίδια την αρχιτεκτονική του ιδρύματος, όπως είχε προκύψει από το συνέδριο του Bretton Woods. Μια αρχιτεκτονική που είχε ως *βραχυχρόνιο* αποτέλεσμα τον περιορισμό των κεφαλαίων της Τράπεζας και την εξάρτησή της από τις αμερικανικές κεφαλαιαγορές.

Θέλοντας να περιορίσει στο ελάχιστο τη συναλλαγματική επιβάρυνση που θα προέκυπε από την ίδρυση της Παγκόσμιας Τράπεζας, η βρετανική αντιπροσωπεία στο Bretton Woods είχε καταφέρει να μειώσει τις *πραγματικές* εισφορές των χωρών-μελών στο 20% του εγγεγραμμένου κεφαλαίου. Από αυτό, μόλις 2% θα καταβαλλόταν σε χρυσό ή δολάρια, και το υπόλοιπο θα συμπληρωνόταν από τα εθνικά νομίσματα κάθε χώρας, στις επίσημες ισοτιμίες τους. Στην πράξη, επειδή τα περισσότερα νομίσματα δεν ήταν μετατρέψιμα, η μόνη χώρα της οποίας το 18% μπορούσε να αξιοποιηθεί *άμεσα* ήταν η Αμερική. Έτσι, έναντι ονομαστικών κεφαλαίων 8 δισεκ. δολαρίων, το 1947 η Τράπεζα είχε στο ταμείο της 1,6 δισεκ. δολάρια, από τα οποία μόλις 727 εκατ. ήταν πράγματι διαθέσιμα – τα 635 χάρη στις Ηνωμένες Πολιτείες. Συγκρίνοντας τα μεγέθη αυτά με τα 5,8 δισεκ. δολάρια που διέθεσε το Κογκρέσο κατά το πρώτο έτος εφαρμογής του Σχεδίου Μάρσαλ,

αντιλαμβανόμαστε την πεπερασμένη έκταση των ιδίων κεφαλαίων της Τράπεζας, σε σχέση με τις ανάγκες που φιλοδοξούσε αρχικά να καλύψει.²⁸

Τα περιορισμένα διαθέσιμα ίδια κεφάλαια σήμαιναν πως η Τράπεζα θα αναγκαζόταν πολύ σύντομα να προσφύγει στον εξωτερικό δανεισμό, δηλαδή να διαθέσει ομόλογα σε ιδιώτες. Μοναδικό καταστατικό της εφόδιο ήταν οι εγγυήσεις των κρατών-μελών, που υπόσχονταν να καλύψουν τυχόν ζημιές, τουλάχιστον μέχρι το υπόλοιπο 80% του εγγεγραμμένου κεφαλαίου. Θεωρητικά, αυτό σήμαινε πως η Τράπεζα θα μπορούσε να δανειστεί το ισόποσο του εγγεγραμμένου της κεφαλαίου στις διεθνείς κεφαλαιαγορές.²⁹ Στην πράξη, τα δανειακά της περιθώρια ήταν αρκετά στενότερα: η μόνη αγορά ικανή να κινητοποιήσει τους απαραίτητους πόρους εκείνη την εποχή ήταν η αμερικανική, όπου η μόνη κρατική εγγύηση που είχε την παραμικρή αξία ήταν αυτή των Ηνωμένων Πολιτειών. Έτσι, οι δανειακές δυνατότητες της Τράπεζας περιορίστηκαν στα όρια της αμερικανικής συμμετοχής, δηλαδή στο 40% περίπου του εγγεγραμμένου κεφαλαίου (Karur et al., 1997: 910ff).

Αποτέλεσμα αυτού του χρηματοδοτικού σχήματος ήταν ότι η Παγκόσμια Τράπεζα βρέθηκε εξαρχής εξαρτημένη από τη Wall Street, της οποίας την εμπιστοσύνη έπρεπε να κερδίσει, αν είχε την αξίωση να αναπτύξει τις δραστηριότητές της σε διεθνή κλίμακα.

Γ. Κερδίζοντας την εμπιστοσύνη των αγορών

Οι συνέπειες του «πραξικοπήματος» στην ηγεσία της Παγκόσμιας Τράπεζας δεν άργησαν να φανούν. Οι συνεδριάσεις του Εκτελεστικού Συμβουλίου αραιώσαν. Η πρωτοβουλία των κινήσεων μεταφέρθηκε στη Διοίκηση και τη μόνιμη υπαλληλία, που είχε πλέον αρχίσει να διαμορφώνεται και να οργανώνεται σε επιμέρους τμήματα και υπηρεσίες. Όσο ο McCloy προωθούσε την εικόνα της Τράπεζας στο επενδυτικό κοινό, η καθημερινή λειτουργία του ιδρύματος πέρασε στα χέρια του σκληροτράχηλου Robert Garner. Απαιτητικός από το προσωπικό και αιφύς με τους Εκτελεστικούς Διευθυντές – τόσο που ο Γραμματέας της Τράπεζας φρόντιζε συχνά

28 Για το διαπραγματευτικό παρασκήνιο που οδήγησε σε αυτές τις αποφάσεις βλ. Gardner (1969 [1956]) και Solomon (1977). Τα στοιχεία από τους Mason & Asher (1973: 53) και Foreign Operations Administration, *Procurement and Authorizations and Allotments (European and Far East Programs), Statistics and Reports Division, Data as of June 30, 1953*, σελ. 4-5.

29 Σε τεχνικούς όρους, θα λέγαμε ότι, εφόσον ήθελε να εξασφαλίσει την κάλυψη των ομολόγων της από κρατικές εγγυήσεις, η Τράπεζα έπρεπε να διατηρήσει τον δείκτη μόχλευσης κάτω από 1:1 έναντι του εγγεγραμμένου κεφαλαίου (ή 5:1 έναντι των κατατεθειμένων κονδυλίων).

να του υπενθυμίζει ότι το ίδιο καταστατικό που κατοχύρωνε τις θέσεις τους, δεν προέβλεπε τη δική του – ο Garner συνέβαλε στην επαγγελματική θωράκιση του προσωπικού και την προστασία της Διοίκησης από παρεμβάσεις του Συμβουλίου.³⁰

Στις αρχές Μαΐου του 1947, η Τράπεζα ενέκρινε το πρώτο της δάνειο, ύψους 250 εκατ. δολαρίων, προς τη γαλλική Crédit National. Έως τα τέλη του καλοκαιριού είχε χορηγήσει δάνεια συνολικού ύψους 497 εκατ. δολαρίων σε τέσσερις ευρωπαϊκές χώρες· τα τρία από αυτά αφορούσαν γενικότερες εισαγωγές εξοπλισμού και πρώτων υλών. Επρόκειτο για μια αρκετά τολμηρή πρωτοβουλία, με την οποία η Τράπεζα έμελλε να εξαντλήσει λίγο-πολύ τη συνεισφορά της στην ευρωπαϊκή ανασυγκρότηση. Στην πράξη, τα δάνεια αυτά γεφύρωσαν το χρηματοδοτικό κενό ανάμεσα στην UNRRA και το Σχέδιο Μάρσαλ. Τα ποσά μπορεί να υστερούσαν έναντι των ευρωπαϊκών αναγκών, δεν έπαυαν ωστόσο να είναι τεράστια για τα δεδομένα της Τράπεζας: μόνο το γαλλικό δάνειο ισοδυναμούσε με το ένα τρίτο των κεφαλαίων που είχε στη διάθεσή της. Η ανάγκη άντλησης επιπλέον κονδυλίων από ιδιώτες ήταν πλέον επιτακτική.

Όταν συμφωνούσαν την αρχιτεκτονική της Τράπεζας, οι σύνεδροι του Bretton Woods είχαν θεωρήσει αυτονόητο ότι το νεοσύστατο ίδρυμα – εφοδιασμένο με τις εγγυήσεις των κρατών-μελών – θα μπορούσε να εξασφαλίσει άφθονα κεφάλαια από τις διεθνείς κεφαλαιαγορές και μάλιστα με ιδιαίτερα χαμηλά επιτόκια. Τόσο χαμηλά, που θα της επέτρεπαν να χρεώνει επιπλέον περιθώριο 1% στους οφειλέτες της, έτσι ώστε να σχηματίσει ένα ικανό αποθεματικό, χωρίς όμως να ανεβάσει το κόστος των δανείων της σε απαγορευτικά ύψη.

Οι προσδοκίες αυτές δεν άργησαν να διαψευστούν. Μετά τον πόλεμο, οι αμερικανικές κεφαλαιαγορές – οι μόνες που ήταν ικανές να δανείσουν σε δολάρια – παρέμεναν ιδιαίτερα επιφυλακτικές. Στους επενδυτικούς κύκλους, οι δίδυμοι οργανισμοί του Bretton Woods αντιμετώπιζονταν με ένα μείγμα αδιαφορίας και καχυποψίας. Η Τράπεζα έμοιαζε με *«παράτολμη ιδέα»*, κάτι ανάμεσα σε φιλανθρωπικό ίδρυμα και διεθνές πολιτικό φόρουμ, σίγουρα πάντως όχι με οργανισμό που θα λειτουργούσε σύμφωνα με τραπεζικά κριτήρια και κανόνες.³¹ Όπως θα εξηγούσε στον Garner ένας παλιός γνωστός του από τη Wall Street, το όλο εγχείρημα ήταν ιδιαίτερα ενδιαφέρον, αλλά ο ίδιος δεν θα πλησίαζε τα ομόλογα της Τράπεζας *«ούτε στα δέκα μέτρα»*.³² Επιπλέον, όσοι επενδυτές ήταν διατεθειμένοι να έρθουν πιο κοντά,

συναντούσαν διάφορα νομοθετικά κωλύματα: για να μπορούν να αγοραστούν από τράπεζες ή ασφαλιστικά ταμεία, τα χρεόγραφα της Παγκόσμιας Τράπεζας έπρεπε να αξιολογηθούν, να εγκριθούν από την Ομοσπονδιακή Επιτροπή Κεφαλαιαγοράς και να αναγνωριστούν από τα νομοθετικά σώματα κάθε επιμέρους πολιτείας. Διοίκηση και Εκτελεστικοί Διευθυντές χρειάστηκε να περάσουν μεγάλο μέρος του χρόνου τους σε διάφορες πόλεις των Ηνωμένων Πολιτειών, προσπαθώντας να πείσουν δημοσιογράφους, γερουσιαστές, διοικητικούς υπαλλήλους και επενδυτές να παραμερίσουν τα νομικά, γραφειοκρατικά και ψυχολογικά εμπόδια που κρατούσαν την Τράπεζα μακριά από τα ταμπλό της Wall Street.

Οι επαφές με τους επενδυτικούς κύκλους ενίσχυσαν την πεποίθηση της Διοίκησης ότι ο νεοσύστατος οργανισμός όφειλε να υιοθετήσει αυστηρές τραπεζικές πρακτικές για να κερδίσει την εμπιστοσύνη των αγορών. Όπως ήταν αναμενόμενο, η απόφαση αυτή είχε σημαντικές επιδράσεις στον τρόπο λειτουργίας του ιδρύματος:

*«[...] η ανάγκη να καταστούν τα ομόλογά της αποδεκτά στις αγορές και ελκυστικά για τους συντηρητικότερους Αμερικανούς επενδυτές [...] ενίσχυσε την έμφυτη επιφυλακτικότητα ενός οργανισμού όπου κυριαρχούσαν πρόσωπα προερχόμενα από οικονομικά υπουργεία, κεντρικές τράπεζες ή ιδιωτικά χρηματοπιστωτικά ιδρύματα. Οποιαδήποτε διαδικασία ελέγχου καθυστέρουσε την έναρξη ενός δανείου ή περιόριζε τους σκοπούς για τους οποίους μπορούσε να διατεθεί ή αξίωνε συμπληρωματικές τροποποιήσεις στις πολιτικές του οφειλέτη για να εγκριθεί, ερμηνευόταν πάντα ως απαραίτητη προϋπόθεση για να εξασφαλιστεί και να διατηρηθεί η εμπιστοσύνη των επενδυτών του ιδιωτικού τομέα».*³³

Αυτός ήταν ο γνώμονας πάνω στον οποίο η Τράπεζα χάραξε τους όρους και τις διαδικασίες της ως επενδυτικός οργανισμός: η έμφαση στο αξιόχρεο του οφειλέτη, η προτίμηση για συγκεκριμένα επενδυτικά έργα, η δημιουργία αποθεματικών, η καθιέρωση αυστηρών διαδικασιών ελέγχου και η χρήση ρητρών αρνητικής δέσμευσης ήταν βασικές πρακτικές που εγκαινιάστηκαν και καθιερώθηκαν εκείνη την περίοδο για να ενισχύσουν την αξιοπιστία της.³⁴

³³ Mason & Asher (1973: 54).

³⁴ Οι ρήτρες αρνητικής δέσμευσης (negative pledge clauses) απαγορεύουν στους οφειλέτες να δώσουν προτεραιότητα (μέσω της παραχώρησης επιπλέον εγγυήσεων, υποθηκών κ.λπ.) σε κάποιον άλλον πιστωτή ή να μεταβάλουν τους όρους των υφιστάμενων εξωτερικών τους δανείων ή να αναλάβουν νέες υποχρεώσεις χωρίς να έχουν ζητήσει τη γνώμη της Τράπεζας.

³⁰ Transcript of oral history interview with Morton M. Mendels..., op.cit., σελ. 41ff.

³¹ Transcript of oral history interview with Richard H. Demuth..., op.cit., σελ. 12.

³² Συνέντευξη του Robert L. Garner, όπως αναφέρεται στο Kapur et al. (1997: 78).

Η διαχείριση των πρώτων δανείων ήταν ενδεικτική του νέου κλίματος. Το γαλλικό αίτημα για πιστώσεις 500 εκατ. δολαρίων ψαλιδίστηκε στο μισό και συνοδεύθηκε από αυστηρούς όρους επιτήρησης. Φανερά ενοχλημένος, ένας Γάλλος αξιωματούχος αναρωτήθηκε αν η Τράπεζα ήθελε να γνωρίζει «σε ποιον κλίβανο θα κατέλυνε το κάθε κομμάτι κάρβουνο»· ευθύς όπως πάντα, ο Garner αποκρίθηκε ότι θα του αρκούσε να σιγουρευόταν ότι «δεν θα κατέλυνε στα νυχτερινά κέντρα του Παρισιού».³⁵ Όσο δύσκολος και αν ήταν από οικονομικής απόψεως, ο έλεγχος της «τελικής χρήσης» των πόρων αποτέλεσε σταθερή πρακτική της Τράπεζας, κυρίως εξαιτίας του μηνύματος που έστελνε στους υποψήφιους αγοραστές των ομολόγων της.³⁶

Η περίπτωση της Χιλής ήταν ακόμα πιο αποκαλυπτική: απαντώντας στο σχετικό αίτημα, οι υπηρεσίες της Τράπεζας δεν επέκριναν μόνο το προτεινόμενο επενδυτικό πρόγραμμα, αλλά και την ευρύτερη οικονομική πολιτική της χώρας. Η πτώχευση του 1932 αναδείχθηκε σε μείζον εμπόδιο: αντιστρέφοντας την απόφαση του Εκτελεστικού Συμβουλίου, οι McCloy και Black αρνήθηκαν να προχωρήσουν στη χορήγηση πιστώσεων όσο εκκρεμούσε η διευθέτηση του προπολεμικού χρέους. Ο λόγος, θα εξηγούσε στους Χιλιανούς ο Garner, ήταν πως η Τράπεζα δεν μπορούσε να αδιαφορήσει για τη «διάχυτη δυσαρέσκεια των τραπεζικών και επενδυτικών κύκλων, στους οποίους έπρεπε να πουλήσει τα δικά της ομόλογα».³⁷ Στο εξής, η τακτοποίηση του εξωτερικού χρέους μιας χώρας θα αποτελούσε βασική προϋπόθεση για την πρόσβαση στα κεφάλαια της Τράπεζας.³⁸ Στην περίπτωση της Χιλής, το πρόβλημα θα λυνόταν το αμέσως επόμενο έτος: μία μόλις ημέρα μετά την ανακοίνωση της συμφωνίας με τους ομολογιούχους – την άνοιξη του 1948 – η Τράπεζα ενέκρινε τη χορήγηση των δύο πρώτων δανείων, συνολικού ύψους 16 εκατ. δολαρίων, για την κατασκευή ενός υδροηλεκτρικού εργοστασίου και την προμήθεια αγροτικών μηχανημάτων. Σε άλλες περιπτώσεις, με χαρακτηριστικότερη ίσως αυτή της Ελλάδας,

η εκκρεμότητα του προπολεμικού χρέους θα κρατούσε τις πόρτες της Τράπεζας κλειστές στη χώρα για πολλά χρόνια ακόμα!³⁹

Μεταξύ κρατών και κεφαλαιαγορών: ο Βαρβαρέσος ως Εκτελεστικός Διευθυντής

Από τη θέση του Εκτελεστικού Διευθυντή, ο Βαρβαρέσος παρακολουθούσε τις εξελίξεις με ανάμεικτα συναισθήματα. Η θητεία του στον τραπεζικό τομέα και η εμπειρία του στην Ελλάδα τον καθιστούσαν καχύποπτο απέναντι σε όσες χώρες επεδίωκαν να παρακάμψουν τα εσωτερικά τους προβλήματα μέσω εξωτερικών δανείων. Έτσι, υποστήριξε εξ αρχής την αυστηρή αξιολόγηση των επενδυτικών προτάσεων και τον έλεγχο της χρήσης των πόρων. Από την άλλη, ο ίδιος παρέμενε εγγύτερα στο όραμα ενός διακρατικού οργανισμού που θα λειτουργούσε ανεξάρτητα από τις αγορές. Ανατρέχοντας στις ιδρυτικές συζητήσεις, θύμιζε πως στη διάρκεια του Bretton Woods:

«[...] δεν είχε υπάρξει ποτέ η παραμικρή αμφιβολία ότι τα χρήματα της Τράπεζας ήταν δημόσια ή ότι επρόκειτο για έναν διακρατικό θεσμό στον οποίο οι κυβερνήσεις των χωρών-μελών είχαν εμπιστευθεί την άσκηση των πολιτικών τους στον τομέα των ξένων επενδύσεων. Η ιδέα ότι οι εργασίες της Τράπεζας θα εξαρτιόνταν με κάποιον τρόπο από τις εκτιμήσεις των αγορών για την ορθότητα των δανείων της δεν είχε περάσει ποτέ από το μυαλό όσων πρότειναν την ίδρυσή της».⁴⁰

Ο Βαρβαρέσος διαφωνούσε με την επιλογή της Τράπεζας να υποβαθμίσει την κρατική της ιδιότητα και να συνδέσει την αξιοπιστία της με τη φερεγγυότητα των χωρών στις οποίες δάνειζε. Εκ των πραγμάτων, οι περισσότερες από αυτές ήταν φτωχές και κατεστραμμένες· συνεπώς, όσο και να τόνιζε τη σύνεση και την αυστηρότητα της πολιτικής της, η Τράπεζα θα είχε στην κατοχή της ένα χαρτοφυλάκιο δανείων που οι ιδιώτες θα έκριναν επισφαλές.⁴¹ Συνδέοντας την αξιοπιστία της με

35 Transcript of oral history interview with Robert Garner held on July 19, 1961, World Bank Group Archives Oral Histories, σελ. 9ff.

36 Για τον Rosenstein-Rodan, η εμμονή της Τράπεζας στο σημείο αυτό συνιστούσε ένα «ψυχαναλυτικό πρόβλημα» των τραπεζιτών, που δυσκολεύονταν να κατανοήσουν το ζήτημα της υποκαταστησιμότητας των πόρων: «η Τράπεζα μπορεί να θεωρεί ότι χρηματοδοτεί ένα εργοστάσιο ηλεκτροπαραγωγής, αλλά αν το εργοστάσιο θα κτιζόταν ούτως ή άλλως από εθνικούς πόρους και το επιπλέον κεφάλαιο που εισήλθε χρησιμοποιούνταν, για παράδειγμα, για τη δημιουργία ενός πορνείου, η Τράπεζα θα θεωρούσε ότι χρηματοδοτεί ένα εργοστάσιο ηλεκτροπαραγωγής και στην πραγματικότητα θα είχε χρηματοδοτήσει ένα πορνείο»· Transcript of oral history interview with Paul Rosenstein-Rodan..., op.cit., σελ. 8.

37 Πρακτικά συνάντησης Garner με εκπροσώπους της Χιλής της 21ης Μαΐου 1947, όπως παρατίθεται στο Mason & Asher (1973: 157).

38 Για την ακρίβεια, αναγνωρίζοντας ότι οι ιδιώτες ομολογιούχοι μπορούσαν να προβάλλουν υπερβολικές αξιώσεις, η Τράπεζα ζητούσε από τους πιστωτές να έχουν τουλάχιστον καταθέσει μια καλόπιστη συμβιβαστική πρόταση· στην πράξη βέβαια, επειδή η ερμηνεία της καλής πίστης ήταν δύσκολη, η χορήγηση δανείων συνδεόταν με τη διευθέτηση του εξωτερικού χρέους. Βλ. Transcript of oral history interview with Eugene R. Black held on August 6, 1961, World Bank Group Archives Oral Histories, σελ. 5ff.

39 Παρά το γεγονός ότι η Ελλάδα είχε εκδηλώσει από νωρίς την επιθυμία να αντλήσει πιστώσεις από την Τράπεζα, το ζήτημα του εξωτερικού χρέους λειτούργησε απαγορευτικά έως το 1964· βλ. Transcript of oral history interview with Richard Westebbe held on January 25, 1988, Interviews by Robert Oliver for George Woods and the World Bank, California Institute of Technology. Το πρώτο ελληνικό δάνειο εγκρίθηκε τελικά το 1968 και αφορούσε τη χρηματοδότηση του συναλλαγματικού σκέλους των βιομηχανικών δανείων της ΕΤΕΒΑ· βλ. Greece - Development Finance Corporation Project: Loan 0530 Agreement, 18.3.1968. Washington, DC: World Bank.

40 Varvaressos, K., Some suggestions on the present problems of the Bank, 1.12.1948, σελ. 13, στο WBA-1071227.

41 Αυτό ήταν άλλωστε το νόημα της ύπαρξής της: η χρηματοδότηση όσων αποδοτικών επενδύσεων κρίνονταν ιδιαίτερα επισφαλείς με αμγώς ιδιωτικοοικονομικά κριτήρια· βλ. Varvaressos, K., "Loan application of Chile", op.cit.

την ποιότητα των χορηγούμενων δανείων, η Τράπεζα κινδύνευε να βρεθεί εκτός αγορών ή να επιβαρυνθεί με υψηλά επιτόκια. Σύμφωνα με τον Βαρβαρέσο, ο οργανισμός έπρεπε αντιθέτως να τονίσει την κεφαλαιακή εγγύηση με την οποία τον είχαν προικίσει τα κράτη-μέλη, πρωτίστως οι Ηνωμένες Πολιτείες: όποιος δάνειζε στην Παγκόσμια Τράπεζα δάνειζε εμμέσως στο αμερικανικό Δημόσιο και έπρεπε να έχει το κεφάλι του ήσυχο.

Τα πράγματα όμως πήραν διαφορετική τροπή. Το καλοκαίρι του 1947, μετά από πολύμηνες προετοιμασίες και επαφές, η Τράπεζα άντλησε τα πρώτα 250 εκατ. δολάρια από τις αγορές, πουλώντας 10ετή και 25ετή ομόλογα στην αμερικανική αγορά. Τα ομόλογα πρωτοεμφανίστηκαν στα ταμπλό της Wall Street λίγο μετά τις 10:00 το πρωί της 15ης Ιουλίου. Έως το μεσημέρι, η έκδοση είχε υπερκαλυφθεί: Διοίκηση και Συμβούλιο υποδέχθηκαν τα νέα με ανακούφιση. Από την άλλη, η Τράπεζα είχε αναγκαστεί να προσφέρει υψηλότερα επιτόκια για να δελεάσει τους επενδυτές. Όπως θα εξηγήσει ο Βαρβαρέσος:

*«Η αγορά έκρινε ότι τα ομόλογα της Τράπεζας, παρά την [κεφαλαιακή] εγγύηση, ενείχαν ρίσκο και ήταν σαφώς υποδεέστερα των αμερικανικών κρατικών ομολόγων. Η ίδια η Τράπεζα, στις αρχές της διαδρομής της, έκρινε ότι θα κέρδιζε την εμπιστοσύνη των αγορών, αν τόνιζε την αξιοπιστία της πολιτικής της παρά τη σημασία της εγγύησης. Επρόκειτο για μια φιλόδοξη αντίληψη που υπέθετε ότι η Τράπεζα θα μπορούσε να τα βγάλει πέρα μόνη της, χωρίς την ανάγκη κρατικής υποστήριξης, και η οποία αποδείχθηκε υπερβολικά αισιόδοξη στις μεταπολεμικές συνθήκες».*⁴²

Το μήνυμα της Wall Street ήταν σαφές: η χρηματοδότηση της Τράπεζας θα ήταν δυσκολότερη και ακριβότερη απ' ό,τι είχαν εκτιμήσει οι ιδρυτές της. Η Τράπεζα χρειάστηκε περισσότερο από μια δεκαετία για να μειώσει το κόστος κεφαλαίου της, να αποκτήσει την πολυπόθητη πιστοληπτική διαβάθμιση AAA, αλλά και να αντλήσει αξιόλογα κονδύλια εκτός της αμερικανικής χρηματαγοράς.⁴³

Για τον Βαρβαρέσο, η εξάρτηση από τις κεφαλαιαγορές είχε δύο τουλάχιστον δυσάρεστες συνέπειες: *πρώτον*, περιόριζε τον όγκο των κεφαλαίων της Τράπεζας και άρα το εύρος των δραστηριοτήτων της· *δεύτερον*, αύξανε το κόστος των κεφαλαίων αυτών

και ανάγκαζε την Τράπεζα να λαμβάνει υπόψη της τις ενδεχόμενες αντιδράσεις των αγορών στις δανειακές της επιλογές. Ο αποκλεισμός όσων χωρών δεν είχαν τακτοποιήσει τα προπολεμικά τους χρέη, η χρέωση υψηλών περιθωρίων και η προτίμηση σε έργα υποδομής έναντι άυλων επενδύσεων στην υγεία ή την παιδεία ήταν κάποιοι από τους περιορισμούς που η Τράπεζα θα επέβαλλε στον εαυτό της *«με γνώμονα τις διαθέσεις των πιστωτών και όχι τις ανάγκες των οφειλετών της»*. Ως εκπρόσωπος πέντε φτωχών χωρών που προσέβλεπαν σε διεθνή δανεισμό, ο Βαρβαρέσος ήταν ευαίσθητος στις ανάγκες των υποψήφιων δανειστών. Συνοψίζοντας τη θητεία του στο Εκτελεστικό Συμβούλιο, τον Αύγουστο του 1948 θα εξηγήσει πως:

«Υπό τις συνθήκες που επικράτησαν έκρινε πως ο καλύτερος τρόπος να υπηρετήσω την αποστολή μου ήταν το να συμμετέχω ενεργά στη χάραξη της πολιτικής της Τράπεζας και να υποστηρίξω τα συμφέροντα των μελλοντικών οφειλετών της. Έτσι θέλησα, πρώτον, να φροντίσω ότι το Συμβούλιο θα έδινε σημασία στις απόψεις των εκπροσώπων μικρών χωρών, που μπορούσαν να συμβάλουν στη λύση γενικότερων προβλημάτων· δεύτερον, να εξασφαλίσω ότι οι γενικές αρχές πολιτικής

*της Τράπεζας θα λάμβαναν επαρκώς υπόψη τους τα συμφέροντα και τις ανάγκες των μικρών χωρών».*⁴⁴

Ενδεικτική αυτής της στάσης ήταν η επιμονή με την οποία ο Βαρβαρέσος επέκρινε την πολιτική προμηθειών και επιτοκίων. Απολαμβάνοντας σχετική ελευθερία από το καταστατικό της, η Τράπεζα είχε αποφασίσει να χρεώνει επιτόκια ίσα με το κόστος δανεισμού πλέον ενός περιθωρίου 1,25 ποσοστιαίες μονάδες· πρακτικά, αυτό ανέβαζε το συνολικό κόστος στο 4% με 5%, ανάλογα με τη διάρκεια του δανείου και το νόμισμα στο οποίο ήταν εκφρασμένο.⁴⁵ Πιστή στην τραπεζική λογική, η Διοίκηση θεωρούσε πως η επιβολή ενός υψηλού περιθωρίου ενθάρρυνε την ταχύτερη αξιοποίηση των κονδυλίων και επέτρεπε τον σχηματισμό ικανών αποθεματικών, ενισχύοντας έτσι την εικόνα του ιδρύματος στις κεφαλαιαγορές.

Ο Βαρβαρέσος απεναντίας θεωρούσε πως οι προμήθειες αυτές έριχναν το βάρος του σχηματισμού αποθεματικών στους ώμιους εκείνων ακριβώς που δεν μπορούσαν να το αντέξουν: των χωρών που προσέφευγαν στην Παγκόσμια Τράπεζα για να

42 Varvaressos, K., *Some suggestions on the present problems...*, op.cit., σελ. 14.

43 Η πρώτη έκδοση ομολόγων σε άλλο νόμισμα πραγματοποιήθηκε ήδη το 1948, με τη διάθεση ομολόγων αξίας 17 εκατ. ελβετικών φράγκων στην Τράπεζα Διεθνών Διακανονισμών (BIS): τα χρόνια που ακολούθησαν υπήρξαν διάφορες εκδόσεις σε ελβετικά φράγκα, στερλίνες και ολλανδικά φιορίνια, οι οποίες όμως παρέμεναν πάντα σε χαμηλά επίπεδα σε σχέση με τα κεφάλαια που αντλούνταν από τις αμερικανικές αγορές· βλ. Mason & Asher (1973: 125ff) καθώς και Kapur et al. (1997: 928ff).

44 Varvaressos προς Noury-Esfandiary, 3.8.1948, στο IATE-A41Y4F1/13· ο Musa Noury-Esfandiary ήταν ο Ιρανός πρέσβης στην Ουάσιγκτον και αναπληρωματικός Εκτελεστικός Διευθυντής του Βαρβαρέσου· η αλληλογραφία εκείνης της περιόδου μεταξύ των δύο ανδρών σώζεται στον ίδιο φάκελο.

45 Βλ. Kapur et al. (1997: 926ff). Από την άλλη, η απόφαση της Τράπεζας να προσφέρει – σε κάθε δεδομένη στιγμή – το ίδιο επιτόκιο σε όλες τις χώρες-μέλη, αποσυνδέοντάς το έτσι από τον κίνδυνο κάθε δανείου, ισοδυναμούσε με έμμεση επιδότηση του επιτοκίου των χωρών με χαμηλότερη πιστοληπτική ικανότητα (Kraske et al., 1996: 57).

χρηματοδοτήσουν την ανασυγκρότηση ή την ανάπτυξή τους. Αυξάνοντας τα επιτόκια, η Τράπεζα μείωνε τις πιθανότητες εξυπηρέτησης των δανείων και συμπεριφερόταν ασυμβίβαστα προς τον σκοπό της δημιουργίας της, που δεν ήταν άλλος από τη *διευκόλυνση* του διεθνούς δανεισμού. Σε όλη τη διάρκεια της θητείας του στο Εκτελεστικό Συμβούλιο – αλλά και αρκετά χρόνια αργότερα – ο Βαρβαρέσος επέμενε στην ανάγκη μείωσης των σχετικών προμηθειών και την αναθεώρηση της πρακτικής που ήθελε την Τράπεζα να χρεώνει τόκους από την ημερομηνία έγκρισης και όχι από την εκταμίευση του δανείου.⁴⁶ Στο ζήτημα αυτό, όπως και στα περισσότερα που προέκυψαν τα χρόνια εκείνα, επικράτησαν τελικά οι απόψεις της Διοίκησης και των μεγάλων πιστωτριών χωρών.

Πέραν του *κόστους*, ο Βαρβαρέσος προβληματιζόταν και για τον *όγκο* των κεφαλαίων της Τράπεζας, που ήταν σαφώς κατώτερα των αρχικών προσδοκιών, περιορίζοντας έτσι την πιστωτική δραστηριότητα του ιδρύματος. Από τα μέσα του 1947 έως τα τέλη του 1948 χορηγήθηκαν μόλις τρία δάνεια, συνολικής αξίας 28 εκατ. δολαρίων. Σε εμπιστευτική του έκθεση προς τον McCloy, γραμμένη στα τέλη του 1948, ο Βαρβαρέσος εξηγούσε πως:

«Η τεχνική βοήθεια, οι μελέτες, οι αποστολές και τα μικρά έργα είναι όλα πολύ χρήσιμα και σημαντικά, αλλά αν οι χώρες δεν λάβουν οικονομική βοήθεια ικανή να μεταβάλει ουσιαστικά τη θέση τους, θα βαρεθούν τελικά να συζητούν τα προβλήματά τους με την Τράπεζα και να εισπράττουν κριτική και νουθεσίες. [...] Αν η Τράπεζα θέλει να συνεχίσει να συμβάλλει καθοριστικά στην επίλυση των μεταπολεμικών προβλημάτων, πρέπει να φροντίσει οι πιστωτικές της δραστηριότητες τα επόμενα χρόνια να είναι ικανές να δικαιολογήσουν τη δομή της και να υποστηρίξουν την εξουσία της έναντι των κρατών-μελών.

»Ο χρόνος τελειώνει για την Τράπεζα και κάτι πρέπει να γίνει γρήγορα. [...] Η ανυπομονησία είναι ήδη προφανής. Τρομάζει κανείς με τη σκέψη άλλης μιας επίσης Γενικής Συνέλευσης στην οποία – εν μέσω αμύχανης σιωπής – θα τονίζεται ο μακροχρόνιος χαρακτήρας του ιδρύματος».⁴⁷

Έξω από την αίθουσα της Γενικής Συνέλευσης, η αμύχανη σιωπή είχε ήδη μετατραπεί σε πικρή αμφισβήτηση. Τα χρόνια εκείνα, πολλοί ήταν εκείνοι που κατηγορούσαν την Τράπεζα για μετριοπάθεια και υπερβολικό συντηρητισμό. Οι

κριτικές απέκτησαν μάλιστα θεσμική έκφραση μέσω των εκθέσεων του ECOSOC. Εντός των τειχών, ο Βαρβαρέσος αναγνώριζε τους περιορισμούς που επέβαλε η εξάρτηση από τις κεφαλαιαγορές. Γι' αυτό όμως ήταν διατεθειμένος να υποστηρίξει την αύξηση της *άμεσης* χρηματοδότησης της Τράπεζας από *δημόσιους* πόρους.

Η συζήτηση δεν ήταν μόνο θεωρητική, αφού η προκήρυξη του Σχεδίου Μάρσαλ, το καλοκαίρι του 1947, δημιούργησε την προοπτική μιας σημαντικής ένεσης κρατικών κεφαλαίων: η αμερικανική κυβέρνηση βολιδοσκοπήσε τη Διοίκηση σχετικά με την προθυμία της Τράπεζας να αναλάβει τη χορήγηση 3,1 δισεκ. δολαρίων αποκλειστικά στην Ευρώπη. Στη συνεδρίαση της 19ης Νοεμβρίου 1947, ο McCloy ρώτησε τους Εκτελεστικούς Διευθυντές ευθέως, αν πίστευαν πως η αποδοχή των κεφαλαίων θα μετέτρεπε την Τράπεζα σε εξάρτημα της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής. Οι περισσότεροι φάνηκαν να προβληματίζονται· κάποιοι, όπως ο Baranski, αντιτάχθηκαν στο εγχείρημα. Άλλοι παρέμειναν πιο επιφυλακτικοί, εστιάζοντας στις προϋποθέσεις υπό τις οποίες η Τράπεζα θα μπορούσε να διατηρήσει την ανεξαρτησία της. Για τον Βαρβαρέσο, τα πράγματα ήταν πιο ξεκάθαρα:

«Για μένα δεν χωρεί αμφιβολία ότι πρέπει να συνεισφέρουμε στο Σχέδιο Μάρσαλ. Στο σύνολό του, το Σχέδιο είναι ανασυγκρότηση. Ανεξαρτήτως του κατά πόσο και υπό ποιες συνθήκες, νομίζω ότι η Τράπεζα έχει χρέος να συμμετάσχει σε αυτή τη γενική προσπάθεια ανασυγκρότησης και αποκατάστασης της Ευρώπης, ενεργοποιώντας τη λειτουργία της να δανείζει χρήματα για έργα ανασυγκρότησης».⁴⁸

Ο ίδιος προτιμούσε οι ΗΠΑ να παράσχουν περαιτέρω εγγυήσεις, έτσι ώστε η Τράπεζα να μπορέσει να αντλήσει τα επιπλέον κεφάλαια από τις αγορές και να παραμείνει αυτόνομη στη διαχείριση των πόρων. «Θα ήταν λάθος να δώσουμε την εντύπωση ότι η Τράπεζα συμμετέχει σε οποιαδήποτε βραχυχρόνια πολιτική αντιπαράθεση», ανέφερε μάλιστα με νόημα, έχοντας υπόψη του τις ανάγκες των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης και συνέχισε: «πρέπει να είμαστε αισιόδοξοι, να αντιμετωπίζουμε την τρέχουσα αντιπαράθεση ως προσωρινή και να ελπίζουμε ότι στο μέλλον θα αποκατασταθεί η συνεργασία ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση». Σε κάθε περίπτωση, ο Βαρβαρέσος θεωρούσε μια ενδεχόμενη παράκαμψη της Τράπεζας όσον αφορά το ευρωπαϊκό εγχείρημα πολύ πιο επικίνδυνη από την αποδοχή της αμερικανικής πρότασης. Έχοντας να επιλέξει ανάμεσα στη Wall Street και το State Department, ο ίδιος ήταν πρόθυμος να αυξήσει την *πολιτική* εξάρτηση

46 Βλ. Varvaressos, K., "Re: Report (R-71) of the Committee on Financial policy", 5.1.1947, στο IATE-A4S1Y4F3/1: Varvaressos, K., *Comments by Prof. K. Varvaressos on the research department memoranda on the trade of Marshall countries*, 9.1.1948, στο IATE-A4S1Y4F4/2: Varvaressos, K., *Some suggestions on the present problems...*, op.cit., σελ. 25, και Varvaressos, K., *Criticisms against the Bank...*, op.cit., σελ. 86ff.

47 Varvaressos, K., *Some suggestions on the present problems...*, op.cit., σελ. 2ff & 20· η συνοδευτική επιστολή της έκθεσης είναι η Varvaressos προς McCloy, 1.12.1948, στο WBA-1071226.

48 *Verbatim Transcript of Discussion of Executive Directors on November 19, 1947*, 24.11.1947, στο IATE-A4S1Y4F3/3.

της Τράπεζας, εφόσον αυτό θα της επέτρεπε να αναλάβει ενεργότερη δράση στην ευρωπαϊκή ανασυγκρότηση.⁴⁹

Η ιστορία ακολούθησε διαφορετικό δρόμο. Η ιδέα της παροχής δανείων μέσω της Τράπεζας εγκαταλείφθηκε από την αμερικανική κυβέρνηση, που προτίμησε να αναθέσει την υλοποίηση του Σχεδίου Μάρσαλ σε έναν αμιγώς εθνικό οργανισμό, την περίφημη Διοίκηση Οικονομικής Συνεργασίας (Economic Cooperation Administration). Η Τράπεζα όχι μόνο δεν συμμετείχε στη διαχείριση της ευρωπαϊκής βοήθειας, αλλά αποσύρθηκε συνολικά από το πεδίο της ανασυγκρότησης. Αντίθετα όμως απ' ό,τι φοβόταν ο Βαρβαρέσος, η εξέλιξη αυτή δεν την οδήγησε στην υποβάθμιση ή την αφάνεια. Απαλλαγμένη από το δυσανάλογο βάρος της ανασυγκρότησης, η Τράπεζα μπόρεσε να ενισχύσει την εικόνα της στις αγορές και να στραφεί σε εκείνο το αντικείμενο με το οποίο κατέληξε να συνδέσει το όνομά της: την οικονομική ανάπτυξη και την καταπολέμηση της φτώχειας. Τα χρόνια που ακολούθησαν, το πρόταγμα της ανάπτυξης, που ελάχιστα είχε απασχολήσει το συνέδριο του Bretton Woods, βρέθηκε στο επίκεντρο της διεθνούς προσοχής. Σε αυτό δεν συνέβαλε μόνο ο εντεινόμενος ψυχροπολεμικός ανταγωνισμός δύο αντίθετων κόσμων, αλλά και η εμφάνιση μιας σειράς νέων χωρών, που απέβαλαν το αποικιακό τους παρελθόν για να συγκροτήσουν αυτό που ονομάστηκε, διόλου τυχαία, ο Τρίτος Κόσμος.⁵⁰ Αυτός έμελλε να γίνει και ο κόσμος της Τράπεζας.

Δ. Δύο τέλη, δύο αρχές

Το καλοκαίρι του 1948, ο Βαρβαρέσος πλησίαζε στο τέλος της διετούς θητείας του στο Εκτελεστικό Συμβούλιο της Παγκόσμιας Τράπεζας. Παρά την εκτίμηση την οποία απολάμβανε μεταξύ των συναδέλφων του και τις προτροπές μερικών από τους πρεσβευτές των χωρών που εκπροσωπούσε, ο ίδιος δεν είχε καμία ψευδαίσθηση για τις πιθανότητες επανεκλογής του: χωρίς ποτέ να έχουν υπάρξει ιδιαίτερα αγαστές, οι σχέσεις του με την ελληνική κυβέρνηση είχαν βρεθεί στο ναδίρ μετά τη δημόσια αντιπαράθεσή του με τους Διομήδη και Στεφανόπουλο (βλ. κεφάλαιο 12). Το Υπουργείο Εξωτερικών, υπό την πολιτική ηγεσία του Τσαλδάρη, είχε διακόψει κάθε ουσιαστική επαφή με τον Έλληνα Εκτελεστικό Διευθυντή, τον οποίο

θεωρούσε άκρως ανεπιθύμητο. Ο Βαρβαρέσος, από την πλευρά του, εξακολουθούσε να ασκεί σκληρή κριτική στους κυβερνητικούς χειρισμούς, κυρίως όσον αφορούσε την εξωτερική οικονομική πολιτική.

Η απόσταση μεταξύ των δύο πλευρών διαπιστώνεται και από την αλληλογραφία του Βαρβαρέσου με την ελληνική πρεσβεία της Ουάσιγκτον, στην οποία η Αθήνα είχε αναθέσει τη διερεύνηση των προοπτικών χορήγησης ενός δανείου 320 εκατ. δολαρίων από την Τράπεζα. Σκοπός του δανείου ήταν η χρηματοδότηση ενός μέρους του ελληνικού προγράμματος ανασυγκρότησης, όπως αυτό είχε καταρτιστεί από τις αρμόδιες ελληνικές υπηρεσίες.⁵¹ Για τον Βαρβαρέσο, που κλήθηκε να εκφέρει μια πρώτη γνώμη:

«Ο αναγινώσκων το πρόγραμμα αυτό αποκομίζει την εντύπωση ότι, παρά την καταβληθείσαν φιλότιμον προσπάθειαν, ιδία εκ μέρους τεχνικών υπηρεσιών, δεν φαίνεται ότι έχομεν ακόμη αντιληφθή επαρκώς ποία είναι η έννοια ενός προγράμματος οικονομικής ανασυγκροτήσεως [...] Αν εξετάσωμεν τον ογκώδη τόμον [...] θα ιδώμεν ότι το πρόγραμμα αυτό δεν είναι παρά μόνον μια απαρίθμηση των δαπανών αίτινες θα απαιτούντο διά την ανάπτυξιν των διαφόρων κλάδων της Εθνικής Οικονομίας».⁵²

Η προέλευση των εκτιμήσεων, η εξειδίκευση των δαπανών σε πάγιο εξοπλισμό, πρώτες ύλες ή εργασία, ο επιμερισμός μεταξύ εγχώριων και ξένων προμηθευτών, τα προσδοκώμενα οικονομικά αποτελέσματα ή ο τρόπος εξυπηρέτησης του δανείου απουσίαζαν παντελώς από την ελληνική πρόταση. Αντίθετα, η πρόταση υπερέβαλλε ως προς την έκταση των πολεμικών καταστροφών και διεκτραγωδούσε την κατάσταση της οικονομίας, υπονομεύοντας έτσι την πιστοληπτική ικανότητα της χώρας. Με δυο λόγια, το ελληνικό αίτημα δεν είχε καμία ελπίδα να γίνει αποδεκτό, άποψη με την οποία συντάχθηκε και η πρεσβεία, ενημερώνοντας σχετικά την Αθήνα.⁵³

Ούτως ή άλλως, η προσέγγιση της Τράπεζας ήταν άκαιρη: η έναρξη της αμερικανικής βοήθειας έδινε στην Ελλάδα πρόσβαση σε δωρεάν πόρους, καθιστώντας τον δανεισμό λιγότερο ελκυστικό. Την άνοιξη του 1947, το State Department

49 Αξίζει να σημειωθεί ότι ο ίδιος αργότερα θα αναθεωρούσε αυτή την άποψη: γράφοντας ως σύμβουλος της Διοίκησης, το 1950, θα τόνιζε πως οποιαδήποτε αύξηση των κρατικών πηγών χρηματοδότησης θα μείωνε την ανεξαρτησία της Τράπεζας, κάτι που έπρεπε να αποφευχθεί. Βλ. Varvaressos, K., *Criticisms against the Bank...*, op.cit., σελ. 99.

50 Βλ. Kapur et al. (1997: 82ff) και Alacevich (2009a).

51 Πρόκειται για το πρόγραμμα του Οργανισμού Ανασυγκροτήσεως, τον οποίο είχε συστήσει η κυβέρνηση Τσαλδάρη το 1946, υπό την προεδρία του καθηγητή του Πολυτεχνείου, Ανάργυρου Δημητρακόπουλου. Μετά την ανακοίνωση του Σχεδίου Μάρσαλ, ο Οργανισμός αντικαταστάθηκε από το Ανώτατο Συμβούλιο Ανασυγκροτήσεως, υπό την προεδρία του Αλέξανδρου Διομήδη· βλ. Politakis (1990: 245ff).

52 Βλ. Βαρβαρέσο προς Καρανίκα (πρεσβεία Ουάσιγκτον), Ιούνιος 1947, και απάντηση Καρανίκα προς Βαρβαρέσο, 27.6.1947, αμφότερα στο IATE-A4S1Y4F5/8-9.

53 Βλ. Καρανίκα (πρεσβεία Ουάσιγκτον) προς Υπ. Εξωτερικών (Αθήνα), 9.7.1947, στο IATE-A4S1Y4F5/10.

απέτρεψε την κυβέρνηση από τη διεκδίκηση επιπλέον πιστώσεων, επικαλούμενο την ενεργοποίηση του δόγματος Τρούμαν. Μετά και την ανακοίνωση του Σχεδίου Μάρσαλ, οι ελληνικές διεκδικήσεις προσανατολίστηκαν σε μόνιμη πλέον βάση προς την κυβέρνηση των Ηνωμένων Πολιτειών· τα σχέδια χρηματοδότησης από την Παγκόσμια Τράπεζα μπήκαν στο συρτάρι. Στα μάτια του Βαρβαρέσου, η κίνηση αυτή δυστυχώς δεν συνοδεύθηκε από την απαραίτητη βελτίωση των ελληνικών προτάσεων: σχολιάζοντας τις 22 σελίδες της ελληνικής δήλωσης προς την Επιτροπή Ευρωπαϊκής Οικονομικής Συνεργασίας, τον Σεπτέμβριο του 1947, σχολίαζε στον Μαντζαβίνο:

«Εις αυτάς τας εικοσιδύο σελίδας περιλαμβάνεται πάσα χονδροειδής υπερβολή και πάσα ανακρίβεια, η επιστήμη κακοποιείται κατά πρωτοφανή τρόπον, η φρασσεολογία ομοιάζει με το κουβεντολόι, εις το οποίον ήμεθα συνηθισμένοι· επιπροσθέτως είναι εντελώς ασυνάρτητος, αι δε προβλέψεις περί του μέλλοντος επιβεβαιούν το γεγονός ότι οι συντάξαντες αυτήν και η Κυβέρνησις ευρίσκονται εκτός πάσης πραγματικότητας. Εδώ μεν την εξακατήρισαν ως awful αλλ' εις τα U[nited] N[ations] εγέλασαν επί αρκετάς ημέρας. Είμαι βέβαιος ότι εις την Ελλάδα ουδείς συγκινείται με τέτοια μικροπράγματα. Το σημερινόν καθεστώς εκθέτει το κύρος του Κράτους και την αξιοπρέπειαν του Έθνους εις όλας τας κατευθύνσεις της δράσεώς του, επομένως μία ακόμη απόδειξις δεν έχει καμμίαν σημασίαν».⁵⁴

Μέσα σε αυτό το κλίμα, η ανανέωση της θητείας του Βαρβαρέσου ήταν μάλλον αδιανόητη. Όπως πληροφορούσε τους συγγενείς του, ο ίδιος σκεφτόταν να επιστρέψει στην Ελλάδα με τη Ματθίλδη. «Οι λόγοι», όπως εξηγούσε, «ήσαν οικονομικοί, συνέτρεχε όμως και κάποια νοσταλγία που μας έπιασε αμφοτέρους για τον τόπον που ζήσαμε τόσα χρόνια της ζωής μας και για μερικά προσφιλή πρόσωπα που τόσοσιν νοσθήντην την έλλειψίν των».⁵⁵

Στην επόμενη Γενική Συνέλευση της Τράπεζας, που πραγματοποιήθηκε τον Σεπτέμβριο του 1948, η ελληνική κυβέρνηση υποστήριξε την επανεκλογή του Ιταλού Εκτελεστικού Διευθυντή, Constantino Bresciani-Turroni, αφήνοντας εκτός ψηφοφορίας τον Βαρβαρέσο.⁵⁶ Η σχέση του όμως με την Τράπεζα δεν έμελλε να διακοπεί τόσο απότομα· όπως θα αφηγείτο στον γαμπρό του, λίγο αργότερα:

«Από μακρού χρόνου ο πρόεδρος της Τραπέζης και πολλοί εκ των συναδέλφων εδείκνυν εξαιρετικόν ενδιαφέρον διά την περαιτέρω παραμονή μου εις την Τράπεζαν. Ο πρόεδρος με πρώτα συχνά αν θα ήτο δυνατόν να επανεκλεγώ, μου εδήλου δε ότι θα ήτο πρόθυμος και αυτός να παρέμβη καθ' οιονδήποτε τρόπον διά να επιτύχη την επανεκλογήν μου. Του εξήγησα ειλικρινώς ότι δεν υπήρχε ουδέ η ελαχίστη πιθανότης να συμβή αυτό και τον παρεκάλεσα θερμώς να μην κάμψω τίποτα που θα ημπορούσε να ερμηνευθή ασφαλώς ως προκληθέν παρ' εμού. Όταν ολίγον προ της εκλογής τού ανεκοίνωσα ότι η Ελληνική Κυβέρνησις έδωκεν εντολήν εις τον αντιπρόσωπόν της να ψηφίση, χωρίς επιφύλαξιν ή όρον τινά, τους Ιταλούς και εις την Τράπεζαν και εις το Fund, μου είπεν ότι θα επεθύμει πολύ να ημπορούσα να συνεχίσω παρέχων τας υπηρεσίας μου εις την Τράπεζαν. Επειδή έβλεπε ότι δεν θα ήτο δυνατόν να δεχθώ θέσιν κανονικού υπαλλήλου της Τραπέζης, μου προέτεινε να δεχθώ να υπηρετήσω ως ειδικός οικονομικός σύμβουλος. Η πρότασις ήτο πολύ τιμητική, η δε τοιαύτη διαρρύθμισις είχε το πλεονέκτημα ότι μου επέτρεπε να παραμείνω επί χρόνον τινά ακόμη ενταύθα εν πλήρει δράσει. Απεφάσισα λοιπόν, κατόπιν συνεννοήσεως με τη Ματ[θ]ίλδη, να δεχθώ, χθες δε ανεκοινώθη το πράγμα εις το Συμβούλιον της Τραπέζης. Σε βεβαιώ, αγαπητέ Γεώργε, ότι ο ειλικρινής ενθουσιασμός με τον οποίον το Συμβούλιον υπεδέχθη την ανακοίνωσιν αυτήν και τα θερμά και κολακευτικά λόγια που άκουσα από όλους τους συναδέλφους με συνεκίνησαν βαθύτατα. Έτσι αναβάλλεται διά μερικών καιρόν ακόμη η επιστροφή μας στην πατρίδα, παρά δε την πραγματικήν μας νοσταλγίαν είμαι ευχαριστημένος διότι νομίζω ότι, υπό τας σημερινάς συνθήκας, αυτή ήταν η καλλιτέρα λύσις».⁵⁷

Η πρόσκληση του McCloy επέτρεψε στον Βαρβαρέσο να παραμείνει στην Τράπεζα, εντάσσοντάς τον – με τον τίτλο του «ειδικού οικονομικού συμβούλου» – στο πάγιο προσωπικό του οργανισμού. Ανεξαρτήτως της προσωπικής συμπάθειας που ενδέχεται να έτρεφε ο Αμερικανός δικηγόρος για τον Έλληνα εκπρόσωπο, η αξιοποίηση έμπειρων διευθυντών σε θέσεις συμβούλων αποτελούσε δοκιμασμένη πρακτική της Τράπεζας, που είχε εγκαινιαστεί από την εποχή του Collado. Η στελέχωση της Διοίκησης με απερχόμενα μέλη του Εκτελεστικού Συμβουλίου βελτίωνε άλλωστε τη συνεργασία μεταξύ των δύο βασικών πυλώνων της Τράπεζας. Η αλλαγή σκυτάλης στην προεδρία – μετά την αντικατάσταση του McCloy από τον Αμερικανό Εκτελεστικό Διευθυντή, Eugene Black – επιβεβαίωσε αυτή την

⁵⁴ Χειρόγραφη επιστολή Βαρβαρέσου προς Μαντζαβίνο, 14.3.1948, στο IATE-A5S1Y10F20. Για το παρασκήνιο της σχετικής συνόδου και τη γενικότερη αποτυχία των αμερικανικών προσπαθειών να δώσουν συγκεκριμένο χαρακτήρα στην έκθεση της επιτροπής, βλ. Milward (1984: 87ff).

⁵⁵ Χειρόγραφη επιστολή Βαρβαρέσου προς Παπαχρυσάνθου, 14.10.1948, στο IATE-A4S2Y1F13/8.

⁵⁶ Βλ. World Bank (1948), *Third annual meeting of the Board of Governors of International Bank for Reconstruction and Development: Proceedings*, Washington, DC.

⁵⁷ Χειρόγραφη επιστολή Βαρβαρέσου προς Παπαχρυσάνθου, op.cit.

πρακτική και εξασφάλισε τη συνέχεια στην πολιτική του ιδρύματος.⁵⁸ Ο Βαρβαρέσος παρέμεινε ειδικός σύμβουλος του οικονομικού τμήματος, η διεύθυνση του οποίου ανατέθηκε σε έναν απερχόμενο αναπληρωτή Εκτελεστικό Διευθυντή, τον Γάλλο Leonard Rist.

Εκτός έδρας

Λίγους μήνες μετά τη λήξη της θητείας του στο Εκτελεστικό Συμβούλιο, ο Βαρβαρέσος πληροφορήθηκε από τον Κοσμήτορα της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών ότι η παράταση της απουσίας του δημιουργούσε πλέον «μεγάλην διδακτικήν αταξίαν», εφόσον δεν συνέτρεχαν οι προϋποθέσεις του νόμου για την πρόσληψη επικουρικού καθηγητή ή υφηγητή προς κάλυψη των μαθημάτων της έδρας Πολιτικής Οικονομίας.⁵⁹ Έχοντας επανέλθει στην έδρα του το 1945, ο Βαρβαρέσος δεν είχε προλάβει να διδάξει, ενώ μετά την παραίτησή του από την κυβέρνηση είχε λάβει οκτάμηνη εκπαιδευτική άδεια.⁶⁰ Η εκλογή του στο Εκτελεστικό Συμβούλιο της Παγκόσμιας Τράπεζας είχε επιτρέψει την περαιτέρω αναστολή των καθηκόντων του· δεν ίσχυε όμως το ίδιο και για τη νέα του ιδιότητα, με την οποία δεν εκπροσωπούσε πλέον την ελληνική κυβέρνηση. Αναγνωρίζοντας το πρόβλημα, ο Βαρβαρέσος έσπευσε να υποβάλει την παραίτησή του, διευκρινίζοντας τους λόγους για τους οποίους είχε αποφύγει να κινήσει τις σχετικές διαδικασίες:

«Παρακαλώ να πιστεύσετε ότι οι πνευματικοί και αισθηματικοί δεσμοί οι οποίοι με συνέδεσαν με την Σχολήν υπήρξαν τόσο ισχυροί ώστε νοθανόμην ιδιαίτερον θλίψιν όταν ανελογιζόμην ότι αι περιστάσεις θα μου επέβαλον μοιραίως το καθήκον να διαρρήξω αυτούς. Ομολογώ ότι είχαν την επιθυμίαν να διατηρήσω επί όσον το δυνατόν μακρότερον χρόνον την σχέσιν μου με την

Σχολήν, εφ' όσον τούτο δεν θα εγένετο εις βλάβην των συμφερόντων αυτής. Εις την επιθυμίαν και την ελπίδα ταύτην με ενίσχυε το γεγονός ότι από του 1933 ήσκησα τα καθήκοντά μου εν τω Πανεπιστημίω αμισθί».⁶¹

Στις 10 Αύγουστου του 1949, το Υπουργείο Παιδείας εξέδωσε διάταγμα με το οποίο έκανε αποδεκτή την παραίτηση του Κυριάκου Βαρβαρέσου από την Α' έδρα της Πολιτικής Οικονομίας του Πανεπιστημίου Αθηνών.⁶² Μια τριακονταετής πανεπιστημιακή σταδιοδρομία είχε μόλις φθάσει στο τέλος της.

Λίγους μήνες αργότερα, η Νομική Σχολή ξεκίνησε τις διαδικασίες διαδοχής, ορίζοντας αρμόδιο εισηγητή τον Ξενοφώντα Ζολώτα. Μεταξύ των τεσσάρων υποψηφίων ξεχώριζε το όνομα του Δημοσθένη Στεφανίδη, ομότιμου καθηγητή και πρώην πρύτανη του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, που είχε παραιτηθεί από την έδρα του το 1947. Έναντι των τριών νεότερων υποψηφίων, το επιστημονικό έργο του Στεφανίδη ήταν ασφαλώς πλουσιότερο· για τον Βαρβαρέσο, που παρενέβη στη διαδικασία με προσωπική του επιστολή προς τον Ζολώτα, ο Στεφανίδης συγκέντρωνε «τα περισσότερα προσόντα όπως καταλάβη την έδραν ταύτην».⁶³ Ο Ζολώτας όμως προτιμούσε να προαχθούν νεότεροι επιστήμονες σε κατώτερες βαθμίδες: επικαλούμενος την παρατεταμένη απουσία του Στεφανίδη από το Πανεπιστήμιο, τον κατηγορήσε για άγνοια των πρόσφατων εξελίξεων, που θα τον υποχρέωνε «να διδάξη με τα παλαιά κριτήρια, πράγμα όπερ ο κ. Ζολώτας [εθεώρει] ζημίαν διά την ανάπτυξιν της οικονομικής επιστήμης και την μόρφωσιν της νεολαίας».⁶⁴ Απώτερος στόχος του Ζολώτα ήταν η αναβάθμιση και αυτονόμηση των οικονομικών σπουδών εντός της Νομικής, εξέλιξη που θεωρούσε ασυμβίβαστη με την εκλογή Στεφανίδη. Την άποψη αυτή δεν συμμερίζονταν όλοι του οι συνάδελφοι, πολλοί από τους οποίους έσπευσαν να παραπονεθούν για την

58 Τον Μάιο του 1948 – στα μέσα περίπου της θητείας του – ο McCloy ανακοίνωσε την παραίτησή του από την προεδρία της Τράπεζας, αναλαμβάνοντας ταυτόχρονα τη θέση του Υπατού Αρμοστή των ΗΠΑ στη Γερμανία. Ωστόσο, αντίθετα απ' ό,τι συνέβη στην περίπτωση του Meyer, η αποχώρησή του δεν προκάλεσε κάποιο ουσιαστικό ζήτημα διαδοχής: η ανάθεση της προεδρίας στον Eugene Black διασφάλισε τη συνέχεια στη Διοίκηση και επέτρεψε στον Αμερικανό Εκτελεστικό Διευθυντή να σφραγίσει με το όνομά του την πρώτη δεκαετία της Τράπεζας· βλ. Kraske et al. (1996: 69ff) και Kapur et al. (1997: 60ff).

59 Γαρδίκας προς Βαρβαρέσο, 8.6.1949, στο IATE-A4S2Y2F4/1· προηγείται η σχετική απόφαση της Νομικής Σχολής· βλ. *Πρακτικά Συνεδριάσεων της Νομικής Σχολής*, τόμ. 15, Συνεδρίαση της 1ης Ιουνίου 1949, σελ. 25-29, στο ΙΑΕΚΠΑ.

60 Βλ. *Πρακτικά Συνεδριάσεων της Νομικής Σχολής*, τόμ. 14, Συνεδρίαση της 29ης Μαρτίου 1945, σελ. 53-56, στο ΙΑΕΚΠΑ, όπου ανακοινώνεται η αποκατάσταση όσων είχαν απολυθεί στη διάρκεια της Κατοχής· η εφαρμογή της σχετικής συντακτικής πράξης υπ' αρ. 60/1945 ανακοινώνεται στη Συνεδρίαση της 14ης Αυγούστου, στην οποία ο πρόεδρος Κ. Τριανταφυλλόπουλος και ο πρεσβύτερος καθηγητής της Σχολής, Γ. Μαριδάκης, υποδέχονται τον Βαρβαρέσο (*Πρακτικά Συνεδριάσεων της Νομικής Σχολής*, τόμ. 14, σελ. 85-90). Για τη χορήγηση της οκτάμηνης εκπαιδευτικής άδειας, βλ. *Πρακτικά Συνεδριάσεων της Νομικής Σχολής*, τόμ. 14, Συνεδρίαση της 21ης Δεκεμβρίου 1945, σελ. 134-136, στο ΙΑΕΚΠΑ.

61 Χειρόγραφο σχέδιο απάντησης Βαρβαρέσου προς Γαρδίκη, 11.7.1949, στο IATE-A4S2Y2F4/1. Συνημμένο είναι και το σχέδιο της επιστολής παραίτησης προς τον Υπουργό Παιδείας, στην οποία επικαλείται το «από 8 Ιουνίου [...] έγγραφον της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου των Αθηνών, δι' ου μου ανακοινούται ότι η περαιτέρω απουσία μου εκ του Πανεπιστημίου δημιουργεί διδακτικές και διοικητικές δυσχερείας εις την Σχολήν».

62 Το διάταγμα δημοσιεύεται στο ΦΕΚ 213 Γ, 18.10.1949· βλ. και Εμμανουήλ (πρύτανης) προς Βαρβαρέσο, 17.9.1949, στο IATE-A4S2Y2F4/4.

63 *Πρακτικά Συνεδριάσεων της Νομικής Σχολής*, τόμ. 15, Συνεδρίαση της 25ης Απριλίου 1951, σελ. 181, στο ΙΑΕΚΠΑ.

64 Με τη διατύπωση αυτή ο Ζολώτας άφηνε να εννοηθεί ότι ο Στεφανίδης ανήκε στη (γερμανική) ιστορική σχολή και αγνοούσε τη σύγχρονη κεϋνσιανή θεωρία· βλ. και τη μετέπειτα παρέμβαση του Λιντζερόπουλου· *Πρακτικά Συνεδριάσεων της Νομικής Σχολής*, τόμ. 15, Συνεδρίαση της 25ης Απριλίου 1951, σελ. 180-197, στο ΙΑΕΚΠΑ.

καθυτέρηση της εκλογής.⁶⁵ Αποτέλεσμα των εσωτερικών αυτών διαφωνιών ήταν η έδρα του Βαρβαρέσου να παραμείνει κενή για άλλη μία διετία. Στις 25 Απριλίου 1951, μετά από πολύωρη και επίπονη συνεδρίαση, η Νομική Σχολή αποφάσισε τελικά να εκλέξει τον Δημοσθένη Στεφανίδη στη θέση του τακτικού καθηγητή της Πολιτικής Οικονομίας. Η μάχη της διαδοχής είχε κριθεί.

Ένας γάμος και τρεις βαφτίσεις

Κάπως έτσι αποφασίστηκε ότι ο Βαρβαρέσος και η οικογένειά του θα έμεναν στην Αμερική. Η νοσταλγία την οποία περιέγραφε στις επιστολές του ήταν μάλλον προσωπική. Η Ματθίλδη εκτιμούσε την ανωνυμία που της προσέφερε η ζωή στην Ουάσιγκτον. Κανείς από τους δύο, άλλωστε, δεν ήθελε να απομακρυνθεί από την κόρη τους.

Η Υβόννη ήταν πλέον 23 ετών, όταν διέσχισε τον Ατλαντικό για να εγκατασταθεί στην Αμερική. Έχοντας πάρει το πτυχίο της από την Οξφόρδη, το 1946 γράφτηκε στη Ιατρική Σχολή του Πανεπιστημίου George Washington. Παρά τις συχνές διαβεβαιώσεις του πατέρα της – σε συγγενείς και φίλους – πως την είχε αφήσει να επιλέξει ελεύθερη, ο Βαρβαρέσος πρέπει να άσκησε σημαντική επιρροή στην απόφαση της κόρης του να στραφεί στην ιατρική – ένα επάγγελμα «με διεθνή ισχύ», όπως θα τονίζε ο ίδιος.⁶⁶

Στη διάρκεια των σπουδών της, η Υβόννη γνώρισε έναν νεαρό γιατρό που δούλευε στο πανεπιστημιακό νοσοκομείο της Ουάσιγκτον. Το όνομά του ήταν Thomas Edward Stone και έμελλε να γίνει ο σύντροφός της για το υπόλοιπο της ζωής τους. Την 1η Ιουνίου 1950, μία μόλις ημέρα μετά την αποφοίτηση της Υβόννης από το Πανεπιστήμιο, το νεαρό ζευγάρι ανέβηκε τα σκαλιά του ελληνορθόδοξου ναού της Αγίας Σοφίας στην Ουάσιγκτον.⁶⁷ Μετά από ένα γαμήλιο ταξίδι στις παραλίες του Ναγκς Χεντ (Nags Head), στη Βόρεια Καρολίνα, επέστρεψαν στα περίχωρα της αμερικανικής πρωτεύουσας, όπου και εγκαταστάθηκαν.

⁶⁵ Βλ. παρεμβάσεις διαφόρων καθηγητών, *Πρακτικά Συνεδριάσεων της Νομικής Σχολής*, τόμ. 15, Συνεδρίαση της 21ης Μαρτίου 1949, σελ. 167-173, στο ΙΑΕΚΠΑ. Ενδιαφέρον έχει και η παρέμβαση του καθηγητή Πολιτικής Οικονομίας, Γεώργιου Ράμμου, για τον οποίο «η παράτασις της εκκρεμότητος εκθέτει την Σχολήν και απέναντι του κ. Βαρβαρέσου, διά την παραίτησιν του οποίου εγένετο υπόδειξις ακριβώς ίνα μη μείνι επί τώσων χρόνων κενή η έδρα αύτη».

⁶⁶ Το παράθεμα από τη χειρόγραφη επιστολή Βαρβαρέσου προς Μαντζαβίνο, 4.4.1947, στο IATE-A5S1Y10F20· οι λοιπές πληροφορίες από προσωπική συνέντευξη του συγγραφέα με τον εγγονό του Βαρβαρέσου Alan Stone, Ουάσιγκτον, 19.3.2015.

⁶⁷ Βλ. την αναγγελία του γάμου στο *The News from Frederick, Maryland*, 3.6.1950, σελ. 5.

Ο Thomas δούλεψε αρχικά ως γιατρός σε ένα νοσοκομείο βετεράνων στην Ουάσιγκτον. Σύντομα όμως άνοιξε δικό του ιατρείο στο Φρέντερικ (Frederick), μια επαρχιακή πόλη του Μέριλαντ (Maryland), 80 χιλιόμετρα βορειοανατολικά της πρωτεύουσας. Γιος μιας ιδιαίτερα δραστήριας γυναίκας της υψηλής κοινωνίας της Ουάσιγκτον, συμμεριζόταν την αγάπη της Υβόννης για τους χαμηλούς τόνους και οραματιζόταν μια ήρεμη ζωή. Όταν παντρεύτηκαν, παρακάλεσε τη σύζυγό του να μην ασκήσει το ιατρικό επάγγελμα, κάτι που η Υβόννη δέχθηκε μάλλον με ανακούφιση. Το 1951, γεννήθηκε η πρώτη τους κόρη, η Helen, την οποία ακολούθησαν η Diana, το 1953, και ο Alan, το 1956. Η οικογένεια μετακόμισε στο Μπράντοκ Χάιτς (Braddock Heights), ένα χωριό έξω από το Frederick, κτισμένο πάνω στο βουνό, όπου το καλοκαίρι κατέφευγαν πολλοί από τους κατοίκους της Ουάσιγκτον για να γλιτώσουν από τη ζέση. Στη διάρκεια του πολέμου της Κορέας, ο Thomas επιστρατεύτηκε και υπηρέτησε στο Πεντάγωνο, παραμένοντας όμως κοντά στην οικογένειά του.

Ο Βαρβαρέσος και η Ματθίλδη μετακόμισαν στον αριθμό 4908 της οδού Chesapeake, στη βορειοδυτική Ουάσιγκτον. Το διώροφο σπίτι τους, με την καταπράσινη αυλή, τη μπροστινή βεράντα και τα τρία παράθυρα να εξέχουν από τη σκεπή, στέκει έως σήμερα στο ήσυχο προάστιο, μισή ώρα από τα κτήρια της Παγκόσμιας Τράπεζας. Λίγα μέτρα πιο πέρα, κατοικούσαν τα πεθερικά της Υβόννης, η Bessie και ο William Sweet. Οι δύο οικογένειες ανέπτυξαν στενές σχέσεις μεταξύ τους και βοηθούσαν η μία την άλλη όπως μπορούσαν. Το μόνο πρόβλημα ήταν φαίνεται τα ελληνικά ονόματα των Βαρβαρέσων, που σύντομα αντικαταστάθηκαν από τα παρατσούκλια Minoka, για τη Ματθίλδη, και Minouli, για τον Κυριάκο· αυτά ήταν και τα ονόματα με τα οποία τους θυμούνται τα εγγόνια τους έως σήμερα...⁶⁸

Ε. Σύμβουλος της Τράπεζας

Το φθινόπωρο του 1948, ο Βαρβαρέσος εντάχθηκε στο ολιγάριθμο οικονομικό επιτελείο ενός οργανισμού που εξακολουθούσε να ελέγχεται από τραπεζικά στελέχη, νομικούς και μηχανικούς. Έναντι του παντοδύναμου τμήματος δανείων, που αξιολογούσε τις επιμέρους επενδυτικές προτάσεις, το οικονομικό τμήμα βρισκόταν σαφώς σε μειονεκτική θέση, με αποτέλεσμα να προκαλούνται τριβές στο εσωτερικό της Τράπεζας. Η σαρωτική μεταρρύθμιση του 1952, που δημιούργησε τρία νέα

⁶⁸ Προσωπική συνέντευξη του συγγραφέα με τον εγγονό του Βαρβαρέσου Alan Stone, Ουάσιγκτον, 19.3.2015.

περιφερειακά τμήματα, δεν έλυσε οριστικά το πρόβλημα· η ιεραρχία συνέχισε να ευνοεί τους τραπεζικούς αναλυτές, ενώ το οικονομικό τμήμα – για το οποίο ούτε ο Black, ούτε ο Garner έτρεφαν ιδιαίτερη εκτίμηση – περιθωριοποιήθηκε ακόμα περισσότερο.⁶⁹ Τη δεκαετία του 1950, η πολιτική του ιδρύματος παρέμεινε προσηλωμένη στην εξασφάλιση της εμπιστοσύνης των αγορών· τραπεζίτες και δικηγόροι συνέχισαν να ασκούν μεγαλύτερη επιρροή στον μακροχρόνιο σχεδιασμό απ' ό,τι οι οικονομολόγοι.⁷⁰

Μέσα σε αυτό ο ιδιόμορφο οικοσύστημα, οι Βαρβαρέσος και Ζαφειρίου εξειδικεύθηκαν στη μελέτη ποικίλων οικονομικών ζητημάτων, από τη μεταρρύθμιση της στερλίνας και τις προοπτικές της ευρωπαϊκής ανασυγκρότησης έως τις οικονομικές επιπτώσεις του πολέμου της Κορέας και τις εξελίξεις στη Μέση Ανατολή. Πολλές από τις μελέτες τους καταπιάνονταν – άμεσα ή έμμεσα – με τις διεθνείς συναλλαγές και τα προσκόμματα που συναντούσε η υλοποίηση του οράματος του Bretton Woods για ελεύθερο εμπόριο και

σταθερές ισοτιμίες.⁷¹ Άλλες πάλι εστιάζονταν στις παγκόσμιες οικονομικές εξελίξεις και τις προοπτικές των διεθνών επενδύσεων.⁷² Ταυτόχρονα, ο Βαρβαρέσος συμμετείχε στη σύνταξη των ομιλιών του προέδρου, υπέβαλε σχόλια και παρατηρήσεις στα κείμενα της Τράπεζας και διαχειριζόταν όσα ερωτήματα έφθαναν στο γραφείο του από τον επικεφαλής του οικονομικού τμήματος, Leonard Rist.⁷³

Η ενσωμάτωση του Βαρβαρέσου στη Διοίκηση ήρθε σε μια κρίσιμη συγκυρία για την Τράπεζα. Εν μέσω των προσδοκιών που δημιουργούσε ο ψυχροπολεμικός ανταγωνισμός στον Τρίτο Κόσμο, πολλοί ήταν αυτοί που την κατηγορούσαν για ανεπάρκεια πόρων και αδικαιολόγητο συντηρητισμό. Μπορεί το Σχέδιο Μάρσαλ

να της είχε επιτρέψει να αποτραβηχθεί από το μέτωπο της ανασυγκρότησης, ο στόχος της ανάπτυξης αποτελούσε ωστόσο ακόμα μεγαλύτερη πρόκληση. Έναντι αυτής, τη δεκαετία του 1950, η Παγκόσμια Τράπεζα δεν είχε να επιδείξει ιδιαίτερες κατακτήσεις: τα αναπτυξιακά της δάνεια άγγιζαν τα 200 εκατ. δολάρια ετησίως, την ίδια στιγμή που μόνο οι Ηνωμένες Πολιτείες χορηγούσαν πάνω από 1,8 δισεκ. δολάρια αναπτυξιακής βοήθειας ετησίως – και μάλιστα με πολύ ευνοϊκότερους όρους.⁷⁴

Η ανεπάρκεια της Τράπεζας έμοιαζε ακόμη μεγαλύτερη σε σχέση με τις υφιστάμενες ανάγκες. Το 1951, μια έκθεση-ορόσημο του ΟΗΕ υπολόγισε τις ξένες επενδύσεις που χρειαζόνταν προκειμένου να αυξηθεί το κατά κεφαλήν εισόδημα των φτωχότερων χωρών κατά 2% σε 10 δισεκ. δολάρια, προειδοποιώντας πως:

*«Όταν τα μέλη των Ηνωμένων Εθνών κάνουν λόγο για ταχεία αύξηση του βιοτικού επιπέδου στον υπανάπτυκτο κόσμο, οφείλουν να γνωρίζουν ότι αυτό που συζητούν προϋποθέτει τη μεταβίβαση αρκετών δισεκατομμυρίων δολαρίων κάθε χρόνο».*⁷⁵

Η σύγκριση με τις δανειακές επιδόσεις της Τράπεζας δεν ήταν καθόλου κολακευτική. Για τους συντάκτες της έκθεσης, στους οποίους συγκαταλέγονταν δύο μελλοντικοί νομπελίστες των οικονομικών της ανάπτυξης, η Τράπεζα:

*«[...] δεν ανταποκρίνεται στις προκλήσεις των συνθηκών [...] και δεν έχει αντιληφθεί επαρκώς τον ρόλο της ως οργανισμού, στον οποίο τα Ηνωμένα Έθνη έχουν αναθέσει την προαγωγή της οικονομικής ανάπτυξης. [...] Η Τράπεζα θα έπρεπε να επιδιώξει, εντός μιας πενταετίας, να αυξήσει τις ετήσιες πιστώσεις της προς τις υπανάπτυκτες χώρες τουλάχιστον στο ένα δισεκατομμύριο. Σε διαφορετική περίπτωση, τα Ηνωμένα Έθνη θα πρέπει να επανεξετάσουν συνολικά το ζήτημα της καταλληλότητας του διεθνούς οργανισμού για την επαρκή χρηματοδότηση των υπανάπτυκτων χωρών».*⁷⁶

Δεν ήταν η πρώτη, ούτε όμως και η τελευταία φορά που ο ΟΗΕ στρεφόταν εναντίον της Τράπεζας, αφήνοντας ανοικτό το ενδεχόμενο ίδρυσης ενός εναλλακτικού φορέα

69 Για τα προβλήματα της Διοίκησης και τη μεταρρύθμιση του 1952, βλ. Mason & Asher (1973: 75ff). Για μια αρκετά επικριτική περιγραφή της σχέσης οικονομολόγων και τραπεζικών υπαλλήλων εντός της Τράπεζας, βλ. *Transcript of oral history interview with Paul Rosenstein-Rodan...*, op.cit., σελ. 22ff για την οπτική της άλλης πλευράς, βλ. *Transcript of oral history interview with Robert Garner...*, op.cit.

70 Βλ. *Transcript of oral history interview with Gerald Alter, Harold Larsen, and John C. de Wilde held on July 21, 1961*, World Bank Group Archives Oral Histories, σελ. 6ff.

71 Για τον Βαρβαρέσο, το όραμα του Bretton Woods όφειλε να προστατευθεί: «Δεν πιστεύω στις ελεύθερες ή τις κυμαινόμενες ισοτιμίες. Θεωρώ τη σταθερότητα των ισοτιμιών θεμελιώδη προϋπόθεση για ομαλές διεθνείς συναλλαγές. Οι προτάσεις για ελεύθερες ή κυμαινόμενες ισοτιμίες θα επέτρεπαν σε κάθε χώρα να θέτει την ισοτιμία της κατά βούληση [...] Μία τόσο μονομερής προσέγγιση σε ένα πρόβλημα που εξ ορισμού απαιτεί διεθνή συνεργασία εγκυμονεί σοβαρούς κινδύνους», θα έγραφε στο Varvaressos προς Illif, 18.12.1952, στο WBA-1071227.

72 Για έναν πλήρη κατάλογο των 38 μελετών που εκπόνησαν οι Βαρβαρέσος και Ζαφειρίου για λογαριασμό της Παγκόσμιας Τράπεζας τη δεκαετία 1947-57, βλ. IATE-A4S1Y4F8/1.

73 Βλ. εσωτερική αλληλογραφία Βαρβαρέσου στην Παγκόσμια Τράπεζα, στο WBA-1071226 & WBA-1071227· βλ. επίσης αλληλογραφία McCloy, στο WBA-1506591.

74 Τα ποσά αφορούν τον ετήσιο μέσο όρο της περιόδου 1949-61 και εξαιρούν τη στρατιωτική βοήθεια των Ηνωμένων Πολιτειών· βλ. Kapur et al. (1997: 100) και Wood (1986).

75 Βλ. United Nations Department of Economic Affairs, (1951), *Measures for the Economic Development of Underdeveloped Countries*, Report by a Group of Experts appointed by the Secretary General, New York, σελ. 79.

76 Ibid., σελ. 80-82. Μεταξύ των πέντε συντακτών της έκθεσης, ξεχώριζαν οι Arthur Lewis και Theodore W. Schultz, που το 1979 μοιράστηκαν το Νόμπελ των οικονομικών επιστημών για τη συμβολή τους στη θεωρία της ανάπτυξης.

που θα ανταποκρινόταν καλύτερα στις προσδοκίες των φτωχότερων χωρών.⁷⁷ Το 1958, ο ΟΗΕ θα προχωρούσε στη σύσταση του Ειδικού Ταμείου των Ηνωμένων Εθνών για την Οικονομική Ανάπτυξη (SUNFED), κίνηση που επέδρασε καταλυτικά στην απόφαση της Τράπεζας να αυξήσει κατακόρυφα τις πιστώσεις προς τον αναπτυσσόμενο κόσμο, κυρίως μέσω της ίδρυσης της Διεθνούς Αναπτυξιακής Ένωσης (International Development Association ή IDA).⁷⁸

Έχοντας διατελέσει μέλος του Εκτελεστικού Συμβουλίου, ο Βαρβαρέσος συμμετείχε στις συζητήσεις για τον ρόλο της Τράπεζας και την έκταση των υποχρεώσεων που θα μπορούσε να αναλάβει. Σε εμπιστευτικό υπόμνημα που υπέβαλε λίγες μόλις εβδομάδες μετά τον διορισμό του, το 1948, προέτρεψε τον McCloy να εντατικοποιήσει τις χορηγήσεις, αναγνωρίζοντας συνάμα τα αντικειμενικά εμπόδια που αντιμετώπιζε το ίδρυμα:

«Οι πιο αισιόδοξες εκτιμήσεις [...] που υποθέτουν πως η χρηματοδότηση της Τράπεζας θα μπορούσε να ξεπεράσει το ένα δισεκατομμύριο δολάρια ετησίως παραβλέπουν τόσο τη σοβαρότητα και τη μονιμότητα της παγκόσμιας έλλειψης δολαρίων, όσο και την καταστατική υποχρέωση της Τράπεζας να δανείζει μόνο όταν οι προοπτικές της εξυπηρέτησης και αποπληρωμής του δανείου είναι ικανοποιητικές».⁷⁹

Τα εμπόδια όμως δεν αφορούσαν μόνο την Τράπεζα, δηλαδή την πλευρά της προσφοράς· η ζήτηση ήταν εξίσου προβληματική. Στο ίδιο κείμενο, ο Βαρβαρέσος ξεκαθάριζε πως τα επενδυτικά σχέδια που υπέβαλλαν διάφορες χώρες ήταν μάλλον ανεδαφικά, εφόσον «κόστιζαν δισεκατομμύρια δολάρια και ελάχιστη σχέση είχαν με τις πραγματικές [αναπτυξιακές] δυνατότητες των χωρών αυτών» (σελ. 9).⁸⁰ Η

αναπτυξιακή διαδικασία ήταν πιο σύνθετη απ' αυτήν που είχαν κατά νου όσοι αποδοκίμαζαν την εγκράτεια της Τράπεζας.

Τα χρόνια που ακολούθησαν, ο Βαρβαρέσος επανήλθε αρκετές φορές στον ρόλο της βοήθειας και του διεθνούς δανεισμού στην ανάπτυξη. Η οπτική του φυσικά ήταν αυτή του τραπεζίτη, που καλείτο μεταξύ άλλων να υπερασπιστεί τις επιλογές του ιδρύματος στο οποίο υπηρετούσε. Ως σύμβουλος, αναδείχθηκε σε έναν από τους βασικούς αρχιτέκτονες της υπερασπιστικής γραμμής της Τράπεζας έναντι των επικριτών της, αλλά και σε συνεπή θεωρητικό της οικονομικής ανάπτυξης.⁸¹ Όσο και αν ακούγεται παράδοξο, για έναν οργανισμό που κατέληξε να συνδέει το όνομά του με την ανάπτυξη, στις αρχές της δεκαετίας του 1950 η θεωρητική παραγωγή της Τράπεζας ήταν μάλλον περιορισμένη. Το οικονομικό τμήμα ήταν περιθωριοποιημένο, ενώ οι περισσότερες εκθέσεις εκπονούνταν από το τμήμα δανείων και εστιάζονταν στις εμπειρίες συγκεκριμένων χωρών.⁸²

Μέσα από τα κείμενα και τις παρεμβάσεις τους, οι Βαρβαρέσος και Ζαφειρίου υπήρξαν από τα λίγα στελέχη που καταπίαστηκαν με το ζήτημα της ανάπτυξης και τον ρόλο της ξένης βοήθειας γενικότερα. Αναγνωρίζοντας μάλιστα την απουσία γενικότερων μελετών, το 1955 συνέταξαν μια εμπιστευτική έκθεση που επιχειρούσε να συνθέσει και να αξιολογήσει τα συμπεράσματα όλων των επιμέρους εθνικών αποστολών. Παρότι εντυπωσιακά διεξοδική και φιλόδοξη, η ογκώδης αυτή μελέτη προκάλεσε αρκετή αμνηχανία στους διαδρόμους της Τράπεζας, εξαιτίας των καυστικών παρατηρήσεων που περιείχε.⁸³

Ανεξαρτήτως της απήχησης που είχαν, τα κείμενα του Βαρβαρέσου παρουσιάζουν αρκετό ενδιαφέρον, μιας και αποκαλύπτουν τον τρόπο με τον οποίο ο σύμβουλος της Παγκόσμιας Τράπεζας διαμόρφωσε τις απόψεις του γύρω από το ζήτημα της ανάπτυξης στις αρχές της δεκαετίας του 1950.

77 Ανάλογα ήταν ήδη τα συμπεράσματα της έκθεσης: United Nations Department of Economic Affairs, (1949), *National and International Measures for Full Employment*, Report by a Group of Experts appointed by the Secretary General, New York, καθώς και της έκθεσης του Food and Agriculture Organization of the United Nations (1949), *Report on International Investment and Financing Facilities*, Washington, DC. Αμφότερα τα κείμενα αξιολογήθηκαν για λογαριασμό της Τράπεζας από τους Βαρβαρέσο και Ζαφειρίου· βλ. Varvaressos προς Rist, 23.4.1950, στο WBA-1071227, και Varvaressos, K. & Zafiriou, R. (1949), *The FAO report on international investment and financing facilities*, Economic Department Report, No. E71., Washington, DC: World Bank.

78 Η IDA ιδρύθηκε το 1960 και ξεκίνησε τη λειτουργία της το 1961· στηρίζομενη σε δικούς της (κρατικούς) πόρους και ένα νέο καταστατικό, επέτρεψε στην Τράπεζα να παρακάμψει τα τυπικά και ουσιαστικά προβλήματα που εμπόδιζαν την IBRD να προσφέρει δάνεια σε φτωχά κράτη με χαμηλή πιστοληπτική ικανότητα· βλ. Kapur et. al. (1997: 154ff).

79 Varvaressos, K., *Some suggestions on the present problems...*, op.cit., σελ. 11.

80 Αρκετές από τις διατυπώσεις του σημειώματος ήταν εξίσου ωμές· ο Βαρβαρέσος είχε άλλωστε προειδοποιήσει τον McCloy με συνοδευτική επιστολή ότι «[είχε πάρει] το θάρρος [να υποβάλει] προτάσεις που, με τα συνήθη κριτήρια, θα θεωρούνταν υπερβολικά τολμηρές για να διατυπωθούν εγγράφως» Varvaressos προς McCloy, 1.12.1948, στο WBA-1071226.

81 Βλ. τη χαρακτηριστικότερη ίσως εμπιστευτική έκθεση – έκτασης 121 σελίδων – με τίτλο *Η κριτική που ασκείται στην Τράπεζα και προτάσεις για την αναίρεσή της* (Varvaressos, K., *Criticisms against the Bank...*, op.cit.): πρβλ. Varvaressos, K., *The role of the Bank in the World Economy*, 21.4.1949, στο WBA-1071226.

82 Κατά τον Paul Rosenstein-Rodan, την εποχή εκείνη «ο κύριος όγκος των κειμένων που διαμόρφωναν την κοινή γνώμη [για την ανάπτυξη] προερχόταν δυστυχώς από πηγές εκτός της Τράπεζας, ενώ η τελευταία αναγκαζόταν να ακολουθήσει κάτω από την πνευματική, ηθική ή πολιτική πίεση της κοινής γνώμης» (*Transcript of oral history interview with Paul Rosenstein-Rodan...*, op.cit., σελ. 28· πρβλ. Mason & Asher, 1973: 457ff).

83 Varvaressos, K. & Zafiriou, R., *The Reports of the Bank's General Survey Missions: A synthesis*, Economic Staff, Report No. E.C.45-a, 5.3.1956, Washington, DC: World Bank. Η σχετική πρόταση είχε υποβληθεί από τον Βαρβαρέσο στις 17.5.1954 (βλ. WBA-1071226)· το σώμα της έκθεσης πρωτοκυκλοφόρησε στις 31.5.1955 με αριθμό E.C.45· το γεγονός ότι ένα εσωτερικό κείμενο της Τράπεζας χρειάστηκε άλλον ένα χρόνο, για να καταλήξει στην τελική του μορφή, είναι ενδεικτικό των συζητήσεων που προκάλεσε. Βλ. επίσης Varvaressos προς Alter, 28.9.1955, στο WBA-1071226.

Εκατομμύρια, όχι δισεκατομμύρια

Αφετηρία της σκέψης του Βαρβαρέσου για την οικονομική ανάπτυξη ήταν η πεποίθηση ότι επρόκειτο για **αργόσυρτη και σύνθετη διαδικασία**, κυρίως εξαιτίας της έντονης αλληλεξάρτησης διαφόρων κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών παραγόντων που εγκλωβίζουν τις υπανάπτυκτες χώρες στη φτώχεια: οι ελλείψεις στην υγεία και την παιδεία μειώνουν την παραγωγικότητα, στερώντας τη χώρα από τους πόρους που απαιτούνται για να βελτιωθούν η υγιεινή και η εκπαίδευση· τα χαμηλά εισοδήματα των αγροτών περιορίζουν την εσωτερική αγορά, υπονομεύοντας την εγχώρια βιομηχανία· η βιομηχανία με τη σειρά της αδυνατεί να κινητοποιήσει τις απαραίτητες επενδύσεις ή να συντελέσει στον γεωργικό εκσυγχρονισμό· με δυο λόγια, *«όλα τείνουν να εμποδίζουν όλα τα άλλα»*, ανατροφοδοτώντας τον φαύλο κύκλο της υπανάπτυξης. Το συμπέρασμα ήταν ξεκάθαρο: *«η αλληλεξάρτηση των οικονομικών φαινομένων απαιτεί ισόρροπες, παράλληλες κατακτήσεις σε διάφορους τομείς, όπου κάθε μία τροφοδοτεί την επόμενη, παράγοντας σωρευτικά οφέλη για την οικονομία»*.⁸⁴

Η επίκληση της *ισόρροπης ανάπτυξης* από έναν σύμβουλο της Παγκόσμιας Τράπεζας ήταν μάλλον απροσδόκητη. Κι αυτό γιατί ο όρος, τον οποίο είχε εισάγει στη διεθνή βιβλιογραφία ο Ragnar Nurkse, παρέπεμπε σε φιλόδοξα οικονομικά σχέδια που προέβλεπαν την ταυτόχρονη υλοποίηση πολλών επενδύσεων, με προτίμηση σε συμπληρωματικούς κλάδους της βιομηχανίας.⁸⁵ Κάτι τέτοιο δεν συμβιβαζόταν εύκολα με την πολιτική ενός ιδρύματος που χρηματοδοτούσε *μεμονωμένα* έργα, προτιμώντας μάλιστα τους κλάδους της ενέργειας και των μεταφορικών υποδομών. Πολλοί από τους επικριτές της Τράπεζας επικαλούνταν την έννοια της *ισόρροπης ανάπτυξης* για να αποδοκιμάσουν την απροθυμία του ιδρύματος να χρηματοδοτήσει ευρύτερα αναπτυξιακά προγράμματα ή να ενθαρρύνει την ίδρυση κρατικών βιομηχανιών.⁸⁶

84 Varvaressos, K. & Zafeiriou, R., *The Reports of the Bank's General Survey Missions...*, ibid., σελ. 168 & 378.

85 Βλ. Nurkse (1953): συναφής ήταν και η έννοια της *μεγάλης ώθησης* (big push), που υποστήριζε ο Rosenstein-Rodan (1943). Θεμελιώδη ρόλο έπαιξε το κράτος ως φορέας που κινητοποιούσε τους πόρους που απαιτούνται για να αυξηθεί η εσωτερική ζήτηση και να ξεπεραστούν οι ατέλειες της αγοράς. Αυτή η κενυσιανή χροιά των θεωριών οίγουρα ασκούσε αρκετή γοητεία στη Ρένα Ζαφειρίου, αν όχι και στον ίδιο τον Βαρβαρέσο. Για μια επισκόπηση των θεωριών της ανάπτυξης τις δεκαετίες του 1940 και 1950, βλ. Hunt (1989), Meier (2005) και Kakridis (2009c).

86 Η αντιπαράθεση μεταξύ όσων υποστήριζαν την *ισόρροπη ανάπτυξη* - και άρα ήταν διατεθειμένοι να χρηματοδοτήσουν ευρύτερα αναπτυξιακά σχέδια - και όσων προέκριναν την αποτίμηση επιμέρους έργων αποτελεί τον πυρήνα του επιχειρήματος του Alacevich (2009a) σχετικά με τα πρώτα χρόνια της ιστορίας της Τράπεζας. Πρβλ. *Transcript of oral history interview with J. Burke Knapp held on October 6 and 29, 1981*, World Bank Group Archives Oral Histories, σελ. 2-4. Ειδικά για το θέμα της βιομηχανίας, βλ. επίσης Mason & Asher (1973: 457ff).

Για τον Βαρβαρέσο, η έννοια της *ισορροπίας* είχε διαφορετικό περιεχόμενο. Όπως θα εξηγήσει, συνοψίζοντας τα ευρήματα των συναδέλφων του, *ισόρροπη ανάπτυξη* σήμαινε αναγνώριση των δυσκολιών που συνοδεύουν την αναπτυξιακή διαδικασία:

«Ένα-δυο μνημειώδη έργα μπορεί να ικανοποιήσουν την εθνική υπερηφάνεια, αλλά δεν μπορούν να φέρουν πραγματική ανάπτυξη. Ομοίως, μια σειρά κακοσυντονισμένων ή οικονομικά ασύνδετων έργων δεν θα αλλάξει ουσιαστικά τη γενική εικόνα. Αυτό υπογραμμίζει τη σημασία, πρώτον, μιας λογικής και όχι συναισθηματικής προσέγγισης της ανάπτυξης και, δεύτερον, της ανάγκης για καλό σχεδιασμό και συντονισμό των αναπτυξιακών πρωτοβουλιών».⁸⁷

Η *ισορροπία* συνεπώς θα επερχόταν με την προσεκτική αποτίμηση όλων των εναλλακτικών επενδύσεων και την ταυτόχρονη προώθηση των μεταρρυθμίσεων και της τεχνογνωσίας σε τομείς όπως η υγεία, η παιδεία και η δημόσια διοίκηση. Οι επενδύσεις σε κτήρια και μηχανήματα δεν αρκούσαν. Η μονομερής προσήλωση στην εκβιομηχάνιση ήταν καταδικασμένη, εφόσον παραμελούσε κρίσιμες πτυχές του προβλήματος. Μεταξύ αυτών, ο Βαρβαρέσος ξεχώριζε την παραγωγικότητα του αγροτικού τομέα, που προσδιόριζε το μέγεθος της εσωτερικής αγοράς και τα περιθώρια τροφοδοσίας της βιομηχανίας. *«Θέλοντας να επιτύχουν ταχεία εκβιομηχάνιση, οι υπανάπτυκτες χώρες έχουν παραγνωρίσει τη στρατηγική σημασία του αγροτικού τομέα στην ανάπτυξη. Στην πραγματικότητα, η αγροτική ανάπτυξη συνιστά προϋπόθεση, όχι εναλλακτική της εκβιομηχάνισης»*, θα έγραφε με νόημα το 1956.⁸⁸

Πίσω από τις παραπάνω διατυπώσεις κρυβόταν η γενικότερη πεποίθηση ότι το πρόβλημα της ανάπτυξης δεν επιδεχόταν εύκολες λύσεις· στο μονοπάτι για ένα ανώτερο βιοτικό επίπεδο, οι χώρες δεν μπορούσαν να κόψουν δρόμο. Υπερασπιζόμενος το ίδρυμα απ' όπου προερχόταν, ο Βαρβαρέσος **διαφωνούσε με όσους θεωρούσαν την έλλειψη κεφαλαίων ως το βασικό εμπόδιο στην ανάπτυξη**· η ξένη βοήθεια ή τα δάνεια δεν αρκούσαν για να βελτιώσουν τις οικονομικές επιδόσεις μιας οικονομίας. Όπως θα εξηγήσει ήδη τον Απρίλιο του 1949:

«Αυτό που χρειάζεται ο κόσμος για να βελτιώσει τις παραγωγικές του δυνατότητες είναι μια σταθερή ροή μετρημένων κονδυλίων σε καλοστημένα

87 Varvaressos, K. & Zafeiriou, R., *The Reports of the Bank's General Survey Missions...*, op.cit., σελ. 378. Σημειωτέον ότι, με εξαίρεση τα δάνεια για την ανασυγκρότηση των ευρωπαϊκών οικονομιών, ο Βαρβαρέσος παρέμεινε σταθερός υποστηρικτής της επιλογής του ιδρύματος να αξιολογεί μεμονωμένα επενδυτικά έργα· βλ. π.χ. Varvaressos, K., *Criticisms against the Bank...*, op.cit., σελ. 44-75.

88 Varvaressos, K. & Zafeiriou, R., *The Reports of the Bank's General Survey Missions...*, op.cit. Πρβλ. Varvaressos, K., *Criticisms against the Bank...*, op.cit., σελ. 40.

επενδυτικά έργα, όχι τεράστια ποσά που θα ξοδευθούν σε ελάχιστο χρόνο σε μεγαλεπήβολα σχέδια για τα οποία δεν υπάρχει καμία από τις απαραίτητες προϋποθέσεις υλοποίησης. Η ανάπτυξη είναι μια αργόσυρτη διαδικασία και για να ευοδωθεί δεν αρκούν τα δολάρια ή τα μηχανήματα. Δυσμενείς παράγοντες όπως η κακή διακυβέρνηση, η δημοσιονομική αστάθεια, η κακή υγεία και η έλλειψη εκπαιδευτικών ευκαιριών συμβάλλουν στη χαμηλή παραγωγικότητα και το φτωχό βιοτικό επίπεδο τόσο, όσο και η ανεπάρκεια πόρων ή η έλλειψη παραγωγικών υποδομών. [...] Ένα από τα πράγματα που η Τράπεζα ανακαλύπτει, καθώς αναπτύσσει τις δραστηριότητές της, είναι ότι η δυνατότητα των υπανάπτυκτων χωρών να απορροφήσουν ξένα κεφάλαια για γνήσια παραγωγικούς σκοπούς και να εξασφαλίσουν την αποτελεσματική αξιοποίηση των πόρων είναι πολύ περιορισμένη. Δεν συνιστά υπερβολή να πούμε ότι θα αρχίσουμε να σημειώνουμε επιτυχία, μόνο εφόσον σταματήσουμε να σκεφτόμαστε σε όρους δισεκατομμυρίων».⁸⁹

Τη δεκαετία του 1950, η περιορισμένη απορροφητική ικανότητα διαφόρων χωρών αναδείχθηκε στη βασική υπερασπιστική γραμμή της Τράπεζας. Σε αντίθεση με όσα ισχυρίζονταν οι επικριτές της, η Τράπεζα θεωρούσε πως διέθετε αρκετούς πόρους· αυτό που απουσίαζε ήταν οι προϋποθέσεις για την αποτελεσματική αξιοποίησή τους.⁹⁰

Στα κείμενα των εμπιστευτικών του εκθέσεων, ο Βαρβαρέσος προχωρούσε ένα βήμα παραπέρα, εξετάζοντας τα βαθύτερα πολιτικά και κοινωνικά αίτια πίσω από την έξαρση των αιτημάτων για ξένες πιστώσεις και βοήθεια:

«Θεωρώ την ιδέα ότι τα δολάρια αποτελούν τη λύση σε όλα τα οικονομικά και κοινωνικά δεινά του κόσμου ένα από τα πιο ολέθρια δόγματα που διαδόθηκαν τα τελευταία χρόνια. Αντικατοπτρίζει την τάση να αναζητεί κανείς βιαστικά μπαλώματα εκεί που χρειάζονται διαρκείς κόποι και ουσιαστικές λύσεις».⁹¹

Από την κριτική δεν εξαιρούνταν οι ευρωπαϊκές οικονομίες, των οποίων τα συνεχιζόμενα εμπορικά ελλείμματα συντηρούσαν το δολαριακό κενό που κάλυπτε το Σχέδιο Μάρσαλ. Σε αντίθεση όμως με την Οικονομική Επιτροπή του ΟΗΕ για την Ευρώπη, τις εκθέσεις της οποίας κλήθηκε αρκετές φορές να αξιολογήσει, ο

89 Varvaressos, K., *The role of the Bank...*, op.cit., σελ. 15ff. Λίγους μήνες αργότερα, η ετήσια έκθεση της Παγκόσμιας Τράπεζας θα αναπαρήγαγε τις προειδοποιήσεις – και ενίοτε τις διατυπώσεις – του Βαρβαρέσου: βλ. International Bank for Reconstruction and Development, (1949), *Fourth Annual Report 1948-1949*, Washington, DC, σελ. 8.

90 Για μια έντονη κριτική σε αυτό το επιχείρημα, βλ. *Transcript of oral history interview with Paul Rosenstein-Rodan...*, op.cit., σελ. 5.

91 Varvaressos, K., *Criticisms against the Bank...*, op.cit., σελ. 37.

Βαρβαρέσος δεν θεωρούσε τον αμερικανικό προστατευτισμό αποκλειστικά υπεύθυνο για την παράταση της διεθνούς ανισορροπίας: εξίσου μεγάλο πρόβλημα ήταν η απροθυμία των Ευρωπαίων να προβούν στις απαραίτητες εσωτερικές μεταρρυθμίσεις, προκειμένου να τιθασεύσουν τον πληθωρισμό ή να υποτιμήσουν τα νομίσματά τους.⁹² Αυτός ήταν και ο λόγος που ο Βαρβαρέσος στράφηκε σταδιακά εναντίον της παράτασης της βοήθειας προς την Ευρώπη, τα δολάρια της οποίας κατέληγαν να «μπαλώνουν» τα ελλείμματα του ενδοευρωπαϊκού εμπορίου και να «συντηρούν το status quo».⁹³

Η σύγκρουση μεταξύ των δυνάμεων της προόδου και της συντήρησης ήταν ακόμα εντονότερη στην περίπτωση των αναπτυσσόμενων χωρών. Από τη μία, υπήρχε η «αυξανόμενη δυσαρέσκεια των μαζών για τις συνθήκες άθλιας φτώχειας στις οποίες είναι καταδικασμένες να ζουν».⁹⁴ Από την άλλη, υπήρχαν οι προνομιούχες τάξεις, που αναγνώριζαν τη σημασία της ανάπτυξης στη διαχείριση των λαϊκών προσδοκιών, επιθυμούσαν όμως συνάμα να προστατέψουν τα προνόμιά τους. Έναντι αυτού του διλήμματος, η προοπτική της ξένης βοήθειας υποσχόταν «να αυξήσει το βιοτικό επίπεδο των μαζών χωρίς να στερήσει τους πλούσιους από τα προνόμιά τους».⁹⁵ Φανερά επηρεασμένος από την ελληνική εμπειρία, ο Βαρβαρέσος θεωρούσε πως η σύνδεση της ανάπτυξης με την ξένη βοήθεια αποτελούσε παραλλαγή της θεωρίας των «ρευστών κεφαλαίων», υπέκρυπτε δηλαδή συχνά την προσπάθεια των κυρίαρχων κοινωνικών ομάδων να αποφύγουν τις απαιτούμενες θυσιές. Έτσι, οι ξένες πιστώσεις ή η βοήθεια όχι μόνο δεν συνέβαλλαν στην οικονομική ανάπτυξη, αλλά υπήρχε κίνδυνος να την υποσκάψουν:

«Προσωπικά θεωρώ ότι, τις περισσότερες φορές, η εύκολη πρόσβαση στην ξένη βοήθεια κάνει περισσότερο κακό παρά καλό στις χώρες που την εισπράττουν, καθώς μειώνει το κίνητρο για αλλαγές και για διαρκή εσωτερική προσπάθεια. [...] Στη θεωρία, όσοι υποστηρίζουν ότι η λύση στο πρόβλημα της ανάπτυξης των χωρών θα προέλθει από μεγάλης έκτασης ξένη βοήθεια αναγνωρίζουν την ανάγκη εσωτερικών μεταρρυθμίσεων και προσπάθειας. Στην πράξη δίνουν

92 Βλ. Varvaressos K. & Zafiriou, R., *Report of the Economic Commission for Europe, "Economic Survey for 1948", Summary and Comments* 24.5.1949, στο WBA-66886· ο Milward (1984: 84) ισχυρίζεται πως το εν λόγω κείμενο συντάχθηκε κατά παραγγελία του State Department, ως απάντηση στην έκθεση της επιτροπής του ΟΗΕ. Η πληροφορία αυτή δεν μπόρεσε να επιβεβαιωθεί στο αρχείο της Παγκόσμιας Τράπεζας.

93 Varvaressos, K., *Criticisms against the Bank...*, op.cit., σελ. 38. Ειδικά για το ζήτημα του ενδοευρωπαϊκού εμπορίου, βλ. Varvaressos προς McCloy, 10.2.1949, και Varvaressos προς Illif, 20.5.1952, αμφότερα στο WBA-1071227· πρβλ. Varvaressos, K. & Zafiriou R., *The report of intra-European trade and payments and its significance to European recovery*, Economic department report, No. E15, 31.12.1948.

94 Varvaressos, K., *Some suggestions on the present problems...*, op.cit., σελ. 8. Πρβλ. Βαρβαρέσο (2002 [1952]: 312).

95 Ibid.

όμως έμφαση στην εξωτερική βοήθεια. Με τον τρόπο αυτό, κατά τη γνώμη μου, προσφέρουν κακές υπηρεσίες στις χώρες αυτές, αφού καλλιεργούν την προσδοκία μιας ανώδυνης προόδου που είναι βέβαιο ότι θα διαψευστεί».⁹⁶

Όταν, λίγο αργότερα, ο Βαρβαρέσος κλήθηκε από την κυβέρνηση Πλαστήρα να συντάξει μια έκθεση για το ελληνικό οικονομικό πρόβλημα, του δόθηκε η ευκαιρία να μεταφέρει αυτές του τις απόψεις σε μία χώρα εθισμένη σε γενναιόδωρες εισροές αμερικανικής βοήθειας και συνεπαρμένη από το όραμα της ταχείας εκβιομηχάνισης. Όπως ήταν αναμενόμενο, η υποδοχή που του επιφύλαξαν στην Ελλάδα δεν ήταν ιδιαίτερα θερμή.

⁹⁶ Varvaressos, K., *Criticisms against the Bank...*, op.cit., σελ. 115ff.

Ειδικός σύμβουλος: η Έκθεση του 1952

Α. Πριν από την Έκθεση

Τον Ιούλιο του 1951, ο πρώην πρωθυπουργός και αρχηγός της Εθνικής Προοδευτικής Ένωσης Κέντρου (ΕΠΕΚ), Νικόλαος Πλαστήρας, έστειλε ιδιόχειρη επιστολή στον Βαρβαρέσο, με την οποία τον ενημέρωνε πως:

«Σήμερα τα πράγματα της ΕΠΕΚ [...] επήραν άλλην μορφήν. Η παρουσία σου στο κόμμα μου ως οικονομικού εγκεφάλου και καθοδηγητού αποτελεί εθνικὴν ἀνάγκην, ἀλλὰ και καθήκον σας (sic) να τεθήτε εις την υπηρεσίαν του λαού μας. Πιστεύω ότι η ΕΠΕΚ θα καταγάγη περιφανή νίκην εις τας προσεχείς εκλογάς, η δε προσωπική σου επιτυχία εις τον Συνδυασμόν των Αθηνών [είναι] απολύτως εξασφαλισμένη».¹

Είχε προηγηθεί – λίγες ημέρες πριν – η διάσπαση της ΕΠΕΚ και η μεταπήδηση του Εμμανουήλ Τσουδερού στο Κόμμα Φιλελευθέρων του Σοφοκλή Βενιζέλου. Εν τω μεταξύ, η κυβέρνηση Βενιζέλου είχε απολέσει τη στήριξη του Δημοκρατικού Σοσιαλιστικού Κόμματος (ΔΣΚ) του Γεώργιου Παπανδρέου, που ήταν η τρίτη και μικρότερη δύναμη στο πολιτικά κατακερματισμένο Κέντρο. Στον χώρο της Κεντροδεξιάς ο παλιός κυβερνητικός εταίρος των Φιλελευθέρων, το Λαϊκό Κόμμα, ήταν ήδη αποδυναμωμένο από διάφορα σκάνδαλα· η ίδρυση του Ελληνικού Συναγερμού από τον Αλέξανδρο Παπάγο έμελλε να δώσει στην παράταξη του Κωνσταντίνου Τσαλδάρη τη χαριστική βολή στις επερχόμενες εκλογές.

Αυτός ήταν ο καμβάς των πολιτικών εξελίξεων, στο περιθώριο των οποίων ο Πλαστήρας θέλησε να εντάξει τον Βαρβαρέσο στο οικονομικό του επιτελείο. Το πολιτικό τοπίο διερχόταν μια μεταβατική περίοδο που είχε ξεκινήσει λίγο μετά τη λήξη του

¹ Χειρόγραφη επιστολή Πλαστήρα προς Βαρβαρέσο, 20.7.1951, στο ΙΑΤΕ-A4S2Y1F8/1.

εμφυλίου και θα κατέλγη – μέσω της αναδιάταξης των πολιτικών δυνάμεων – στην επικράτηση του Συναγερμού, τον Νοέμβριο του 1952. Στις «ενδιάμεσες» εκλογές της 9ης Σεπτεμβρίου 1951, ο Συναγερμός αναδείχθηκε πρώτο κόμμα, αλλά η πλειοψηφία των εδρών παρέμεινε στον έλεγχο του Κέντρου. Μετά την άρνηση του Παπάγου να συμμετάσχει σε μια ευρεία συγκυβέρνηση, ΕΠΕΚ και Φιλελεύθεροι σχημάτισαν κυβέρνηση συνεργασίας, με Πρωθυπουργό τον Πλαστήρα.²

Επικαλούμενος την πάγια αρχή του να μην ανακατεύεται «εις την ενεργόν πολιτικήν», ο Βαρβαρέσος απέρριψε την πρόσκληση του αρχηγού της ΕΠΕΚ.³ Αμέσως μετά τις εκλογές, ο Πλαστήρας επανήλθε, ζητώντας του να αναλάβει το Υπουργείο Συντονισμού. Ο Βαρβαρέσος αρνήθηκε και πάλι, προτείνοντας εναλλακτικά:

«[...] να υπηρετήσω και πάλιν την χώραν υπό την ιδιότητα εκτάκτου οικονομικού συμβούλου της Κυβερνήσεως. Μία διαμονή δύο-τριών μηνών εν Ελλάδι θα μου ήτο αρκετή διά να συμπληρώσω την μελέτην της σημερινής οικονομικής μας θέσεως και [να] υποδείξω εις την Κυβέρνησιν τας διαφόρους δυνατάς λύσεις των Ελληνικών προβλημάτων, τα κατά την κρίσιν μου ληπτέα μέτρα και τας οικονομικάς και πολιτικές συνεπείας των. Θα είναι τότε έργον της Κυβερνήσεως να αναλάβη την εκτέλεσιν εκείνων που θα προκρίνη. Οφείλω όμως να σας ομολογήσω ότι φοβούμαι πολύ ότι η πολιτική κατάσταση, όπως εξελίσσεται σήμερον, θα εμποδίση την επιδίωξιν αξίας λόγου μεταβολής των συνθηκών που επικρατούν σήμερον».⁴

Οι επιφυλάξεις του Βαρβαρέσου για την πολιτική κατάσταση σίγουρα βάρυναν στην απόφασή του να τηρήσει αποστάσεις από την κυβέρνηση. Άλλωστε, η εμπειρία του «πειράματος» παρέμενε ακόμη νωπή στη μνήμη του, όπως και σε εκείνη των πολιτικών του αντιπάλων, αρκετοί από τους οποίους προέρχονταν από τον ίδιο πολιτικό χώρο. Η ιδιότητα του συμβούλου θα του επέτρεπε να σταθμίσει τα πράγματα

2 Για τις πολιτικές εξελίξεις του «κεντρώου διαλείμματος», βλ. Νικολακόπουλο (2001: 95ff)· ειδικότερα για την αποχώρηση Τσουδερού από την ΕΠΕΚ, που φαίνεται πως αποτέλεσε την αφορμή για την κίνηση Πλαστήρα, βλ. το κεντρικό άρθρο στο πρωτοσέλιδο της *Ελευθερίας*, 14.7.1951.

3 Βλ. τηλ/μα Βαρβαρέσου προς Πλαστήρα, 26.7.1951, στο IATE-A4S2Y1F8/2· αντίστοιχα, ο Βαρβαρέσος απέρριψε την πρόταση του Πλαστήρα να συμπεριληφθεί το όνομά του στο ψηφοδέλτιο της Αθήνας και να αποφασίσει μετά τις εκλογές αν θα αναλάμβανε τη βουλευτική έδρα· βλ. Μοάτσο (διευθυντής πολιτικού γραφείου Πλαστήρα) προς Βαρβαρέσο, 28.7.1951, και τηλ/μα Βαρβαρέσου προς Μοάτσο, 8.8.1951, στο IATE-A4S2Y1F8/3-4.

4 Βαρβαρέσος προς Κόκκα, 26.9.1951, στο IATE-A4S2Y1F8/7. Ο διευθυντής της εφημερίδας *Ελευθερία* Πάνος Κόκκας είχε αναλάβει για λογαριασμό του Πρωθυπουργού να πείσει τον Βαρβαρέσο να συμμετάσχει στην κυβέρνηση· βλ. Κόκκα προς Βαρβαρέσο, 16.9.1951, στο IATE-A4S2Y1F8/6.

προτού λάβει τυχόν οριστικές αποφάσεις.⁵ Ο Πλαστήρας συμφώνησε και έτσι, στις αρχές Οκτωβρίου, η ελληνική κυβέρνηση κάλεσε επισήμως τον Βαρβαρέσο να μελετήσει την κατάσταση και να προτείνει μέτρα για την αντιμετώπιση του οικονομικού προβλήματος της χώρας.

Βραχυχρόνια σταθεροποίηση και μακροχρόνια ανάπτυξη

Ποιο ήταν όμως το οικονομικό πρόβλημα της Ελλάδας;⁶ Η χώρα που κλήθηκε να μελετήσει ο Βαρβαρέσος ήταν πολύ διαφορετική από αυτήν που είχε αφήσει πίσω του έξι χρόνια νωρίτερα. Στις αρχές της δεκαετίας του 1950, η ελληνική οικονομία είχε ανακτήσει – και σε αρκετές περιπτώσεις ξεπεράσει – τις προπολεμικές της επιδόσεις, τουλάχιστον ως προς τους βασικούς κλάδους της γεωργικής και βιομηχανικής παραγωγής (βλ. Πίνακα 14.1). Βασικά τρόφιμα και πρώτες ύλες βρίσκονταν σε σχετική επάρκεια, ενώ οι τιμές των αγαθών είχαν πάψει να διπλασιάζονται κάθε δύο μήνες· σε αυτό είχε συμβάλει η επιβράδυνση των ρυθμών με τους οποίους η Τράπεζα της Ελλάδος υποχρεωνόταν να αυξάνει την κυκλοφορία για να στηρίζει το τραπεζικό σύστημα και τον προϋπολογισμό. Χάρη στη σταθερή εισροή ξένης βοήθειας τα προηγούμενα χρόνια, η ανασυγκρότηση είχε προχωρήσει με γοργούς ρυθμούς – πόσο μάλλον αν συνυπολογιστούν οι θυσίες που είχε επιβάλει το ίδιο διάστημα ο εμφύλιος.

Η λήξη των εκθροπραξιών, το φθινόπωρο του 1949, είχε επιτρέψει την απόλυση χιλιάδων εφέδρων από τον στρατό, τον επαναπατρισμό των προσφύγων και την επιτάχυνση των δημοσίων επενδύσεων. Με τη βοήθεια του Σχεδίου Μάρσαλ, εκατοντάδες έργα βρίσκονταν σε εξέλιξη σε όλη τη χώρα: δρόμοι, νοσοκομεία, σχολεία, λιμάνια και αεροδρόμια εκσυγχρονίζονταν ή κατασκευάζονταν εξ αρχής· καλλιέργειες προστατεύονταν από τις πλημμύρες και αρδεύονταν· βιομηχανίες αγόραζαν νέα μηχανήματα και υιοθετούσαν νέες τεχνικές. Το πλέον emblematico παράδειγμα του συντελούμενου εκσυγχρονισμού ήταν η ίδρυση της Δημόσιας Επιχείρησης Ηλεκτρισμού (ΔΕΗ) και η έναρξη ενός φιλόδοξου προγράμματος

5 Αυτή ήταν και η συμβουλή του παλιού του συνεργάτη, Αριστοτέλη Κουτσομάρη, μέσω του οποίου ο Πλαστήρας επιχείρησε να τον προσεγγίσει: «φρονώ, ότι θα ήτο προτιμότερον, χωρίς να παραιτηθίτε της αυτοθι θέσεώς σας να έλθετε προσωπικώς εδώ, να αντιληφθίτε την κατάστασιν και κατόπιν να αποφασίσετε οριστικώς», του έγραφε ο Κουτσομάρης στις 14.9.1951· βλ. IATE-A4S2Y1F8/5· η απάντηση του Βαρβαρέσου δυστυχώς δεν σώζεται στο αρχείο.

6 Τόσο η παρούσα ενότητα όσο και αρκετά σημεία του υπόλοιπου κεφαλαίου αντλούν στοιχεία και επιχειρήματα από την αδημοσίευτη μελέτη του Α. Κακριδή, *Πέραν του καλού και του κακού: Η οικονομική ιστορία της αμερικανικής βοήθειας στη μεταπολεμική Ελλάδα*· ποσοτικά στοιχεία αντλούνται επίσης από το: Κακριδής (2016). Ακολούθως παρατίθενται μόνο τυχόν πρόσθετες πηγές.

Πίνακας 14.1 Μακροοικονομικές εξελίξεις και το διπλό έλλειμμα

		1947	1948	1949	1950	1951
Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν	1938=100	70,2	67,6	80,6	80,9	87,3
% μεταβολή	%		-3,8%	19,3%	0,4%	7,9%
Αγροτική παραγωγή	1935/8=100	89,5	85,0	108,0	97,2	112,2
% μεταβολή	%		-5,1%	27,0%	-10,0%	15,5%
Βιομηχανική παραγωγή	1939=100	67,0	73,0	87,0	110,0	125,0
% μεταβολή	%		9,0%	19,2%	26,4%	13,6%
Τιμάρηθος ακρίβειας ζωής	1938=1	174,6	247,3	283,7	306,1	344,6
% μεταβολή (πληθωρισμός)	%		41,6%	14,7%	7,9%	12,6%
Ισοζύγιο εξωτερικών συναλλαγών (προ βοήθειας)						
Εισαγωγές	εκατ. δολ.	302,7	451,0	411,8	431,5	428,6
Εξαγωγές	εκατ. δολ.	79,4	89,4	83,9	83,9	103,2
Εξωτ. ισοζύγιο ¹	εκατ. δολ.	-160,9	-299,7	-297,4	-316,8	-282,3
Έλλειμμα ως % εισαγωγών	%	53,2%	66,5%	72,2%	73,4%	65,9%
Δημόσια οικονομικά ² (οικονομικά έτη, σταθερές τιμές 1955)						
Δαπάνες (εκτός ανασυγκρότησης)	εκατ. δρχ.	8.516,1	7.608,1	9.087,7	8.528,0	9.038,5
% αμυντικών δαπανών ³	%	26,3%	29,3%	29,5%	35,9%	30,4%
Εγχώρια έσοδα	εκατ. δρχ.	5.776,1	5.690,9	6.189,5	6.725,3	7.723,5
Ισοζύγιο (προ βοήθειας) ⁴	εκατ. δρχ.	-2.740,0	-1.917,2	-2.898,2	-1.802,7	-1.315,1
Έλλειμμα ως % δαπανών	%	32,2%	25,2%	31,9%	21,1%	14,5%

1 Υπολογίζεται ως η διαφορά μεταξύ των πληρωμών για εισαγωγές και των εισπράξεων από εξαγωγές, καθαρούς άδηλους πόρους και λοιπές κινήσεις κεφαλαίων (εξαιρουμένης της βοήθειας): η διαφορά χρηματοδοτείται κυρίως από τη βοήθεια και λιγότερο από τα συναλλαγματικά αποθέματα.

2 Τα στοιχεία αντλούνται από τους ετήσιους απολογισμούς (και εκφράζονται σε σταθερές τιμές του 1955). Εξαιρούνται τυχόν δαπάνες ανασυγκρότησης που εγγράφονται στον προϋπολογισμό ή στρατιωτικές δαπάνες εκτός προϋπολογισμού που καλύπτονται απευθείας από την ξένη βοήθεια: αντίστοιχα, τα έσοδα εξαιρούν τις εισπράξεις βοήθειας.

3 Ως αμυντικές δαπάνες λογίζονται οι δαπάνες των τριών στρατιωτικών υπουργείων: εξαιρούνται όσες δαπάνες καλύπτονται απευθείας από τη βοήθεια (κυρίως εξοπλισμοί).

4 Εγχώρια έσοδα (φόροι, δικαιώματα, κ.λπ.) μείον δαπάνες (εκτός ανασυγκρότησης): η διαφορά χρηματοδοτείται κυρίως από τη βοήθεια και τις πιστώσεις της Τράπεζας της Ελλάδος προς το Δημόσιο.

Πηγή: Κακριδής (2016).

εξηλεκτρισμού, με στόχο την ενοποίηση των δικτύων διανομής και την κατασκευή νέων μονάδων ηλεκτροπαραγωγής.

Η θεαματική ανάκαμψη δεν πρέπει να μας παρασύρει σε λάθος συμπεράσματα: το αφετηριακό σημείο της ελληνικής οικονομίας ήταν ιδιαίτερα χαμηλό· το 1951 η χώρα εξακολουθούσε να είναι από τις πιο φτωχές στην Ευρώπη.⁷ Εκεί ακριβώς συνίστατο και το βασικότερο οικονομικό πρόβλημα της μεταπολεμικής περιόδου: η απλή ανασυγκρότηση, με την έννοια της αποκατάστασης των προπολεμικών επιδόσεων, δεν ικανοποιούσε πλέον τις ελληνικές προσδοκίες. Το ζητούμενο ήταν η *ανάπτυξη*, δηλαδή η υπέρβαση της οικονομικής καχεξίας του Μεσοπολέμου και η συστηματική βελτίωση του βιοτικού επιπέδου του πληθυσμού. Η επιλογή του κατάλληλου μείγματος πολιτικής και η εξασφάλιση των απαιτούμενων επενδύσεων αποτελούσε προνομιακό πεδίο ιδεολογικής αντιπαράθεσης και δέσποζε στον πυρήνα του μεταπολεμικού οικονομικού προβληματισμού.⁸

Το δεύτερο πρόβλημα που αντιμετώπιζε η ελληνική οικονομία ήταν πιο βραχυπρόθεσμο και απέρρεε από τις τεράστιες ανισορροπίες στο εμπορικό ισοζύγιο και τον κρατικό προϋπολογισμό. Έξι χρόνια μετά την αποτυχία του πειράματος Βαρβαρέσου και παρά την τithάσευση του πληθωρισμού, η ουσιαστική *σταθεροποίηση* της οικονομίας παρέμενε σε εκκρεμότητα. Οι εξαγωγές και οι λιγοστοί άδηλοι πόροι κάλυπταν μόλις το ένα τρίτο των εισαγωγών. Τα δημόσια οικονομικά δεν ήταν σε πολύ καλύτερη μοίρα: παρά την αύξηση των φορολογικών εσόδων, σημαντικό ποσοστό των δαπανών παρέμενε ακάλυπτο (βλ. Πίνακα 14.1). Η λήξη του εμφυλίου είχε μάλιστα τροφοδοτήσει νέο κύμα διεκδικήσεων: στις αμείωτες στρατιωτικές δαπάνες είχαν προστεθεί μισθολογικές αυξήσεις, επιδόματα και διάφορες άμεσες ή έμμεσες εισοδηματικές ενισχύσεις. Πολλές από αυτές – όπως οι επιδοτήσεις στα τρόφιμα και οι διανομές κρατικών προμηθειών με δελτίο – αποτελούσαν πυροσβεστικές παρεμβάσεις για τη συγκράτηση του πληθωρισμού. Επρόκειτο άλλωστε για ένα από τα κεντρικά μοτίβα της ασκούμενης πολιτικής, που προτιμούσε να καταπολεμά τα συμπτώματα παρά να αντιμετωπίζει τα βαθύτερα αίτια της νομισματικής αστάθειας. Οι πωλήσεις χρυσών λιρών αποτελούσαν την πλέον χαρακτηριστική εκδήλωση

7 Το 1951, το κατά κεφαλήν ΑΕΠ στην Ελλάδα μόλις που άγγιζε το 40% του δυτικοευρωπαϊκού μέσου όρου: ο υπολογισμός στηρίζεται στα στοιχεία του Maddison Project (2013), που εκτιμούν το ελληνικό κατά κεφαλήν ΑΕΠ το 1951 σε 2.062 δολάρια, έναντι 5.205 δολαρίων για τις 12 δυτικοευρωπαϊκές οικονομίες (σε δολάρια Geary-Khamis, δηλαδή σταθερής αγοραστικής αξίας διεθνώς, του 1990). Σύμφωνα με τα ίδια στοιχεία, τα ελληνικά μεγέθη υπερτερούσαν έναντι των βαλκανικών γειτόνων της χώρας, αλλά υστερούσαν έναντι χωρών όπως η Πορτογαλία, η Ιρλανδία και η Ισπανία.

8 Το φαινόμενο δεν ήταν μόνο ελληνικό: οι πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες συμπίπτουν με τη «χρυσή εποχή» των οικονομικών της ανάπτυξης διεθνώς. Βλ. Ascher (1996) και Meier (2005): ειδικότερα για τη συζήτηση περί ανάπτυξης στη μεταπολεμική Ελλάδα, βλ. Kakridis (2009c).

αυτής της πολιτικής, που είχε στόχο να εξασφαλίσει στην Ελλάδα επιπλέον χρόνο ώσπου να ξεφύγει από τη δίνη του εμφυλίου και να αποκαταστήσει τον παραγωγικό της ιστό.

Ο χρόνος αυτός δεν ήταν ανέξοδος. Τον πλήρωνε η ξένη, δηλαδή κυρίως η αμερικανική, βοήθεια: αυτή χρηματοδοτούσε τα ελλείμματα του προϋπολογισμού· αυτή εξασφάλιζε το συνάλλαγμα για τις εισαγωγές· αυτή πλήρωνε ακόμα και τις χρυσές λίρες που η Τράπεζα της Ελλάδος διοχέτευε στην αγορά. Η συνεχιζόμενη εξάρτηση από την ξένη βοήθεια αποτελούσε την αχίλλειο πτέρνα της ελληνικής οικονομίας, σε μία συγκυρία μάλιστα που οι προτεραιότητες της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής είχαν αρχίσει να μετατοπίζονται. Η έκρηξη του πολέμου της Κορέας, το καλοκαίρι του 1950, είχε επισπεύσει την αποκλιμάκωση της αμερικανικής βοήθειας προς την Ευρώπη, όπου οι χώρες καλούνταν να αναλάβουν πλέον το μερίδιο που τους αναλογούσε στην κοινή άμυνα της Δύσης.

Οι επιδράσεις στην Ελλάδα ήταν καταλυτικές. Η αναβάθμιση του στρατιωτικού ρόλου της χώρας στο πλαίσιο του ΝΑΤΟ «κλείδωσε» τις μετεμφυλιακές αμυντικές δαπάνες σε ιδιαίτερα υψηλά επίπεδα, την ίδια στιγμή που οι ΗΠΑ ετοιμάζονταν να μειώσουν τη βοήθεια. Παραμονές της άφιξης του Βαρβαρέσου στην Αθήνα, η Ουάσιγκτον ανακοίνωσε την περικοπή του ελληνικού προγράμματος κατά ένα τρίτο σε σχέση με τον προηγούμενο χρόνο. Η κίνηση αιφνιδίασε ακόμα και την αμερικανική πρεσβεία στην Αθήνα και προκάλεσε την έντονη διαμαρτυρία της κυβέρνησης Πλαστήρα, που κλήθηκε να λάβει επώδυνα μέτρα για να ισοσκελίσει τον προϋπολογισμό και να βελτιώσει το εξωτερικό ισοζύγιο. Η εφαρμογή ενός σταθεροποιητικού προγράμματος δεν κινδύνευε μόνο να δυσχεράσει τους ψηφοφόρους της νέας κυβέρνησης: περικόπτοντας τις πιστώσεις και αναστέλλοντας την υλοποίηση κρίσιμων επενδύσεων, η σταθεροποίηση κινδύνευε να φρενάρει την ανάπτυξη της οικονομίας, «σκοτώνοντας» τον ασθενή που επεδίωκε να θεραπεύσει.⁹ Στο πλαίσιο αυτό, η *Έκθεση επί του οικονομικού προβλήματος της Ελλάδος* αποτέλεσε την προσπάθεια του Βαρβαρέσου να υποδείξει την κατάλληλη θεραπευτική αγωγή για να συμβιβάσει τη *βραχυχρόνια* σταθεροποίηση με τη *μακροχρόνια* ανάπτυξη της μετεμφυλιακής οικονομίας.

Β. Η Έκθεση

Συνοδευόμενος από τη Ματθίλδη, ο Βαρβαρέσος έφθασε στην Αθήνα το βράδυ της Πέμπτης 29 Νοεμβρίου 1951. Το ζευγάρι εγκαταστάθηκε στο σπίτι της Εκάλης, που με τις φροντίδες των συγγενών είχε μόλις εξοπλιστεί με τα απολύτως απαραίτητα: «πιάτα, ποτήρια, μαχαιροπήρουνα, κατσαρόλες, σινδώνια, πετσέτες κ.λπ. – όχι πολλά, ούτε ακριβά, ακριβώς ό,τι χρειάζεται για μια πρόχειρον εγκατάστασιν τριών μηνών», έλεγαν οι οδηγίες του Κυριάκου από την Αμερική. Στην καρδιά του χειμώνα, το σπίτι ήταν κρύο, προσέφερε όμως ένα οικείο περιβάλλον και την απαραίτητη πουχία.¹⁰

Η *Έκθεση επί του οικονομικού προβλήματος της Ελλάδος* γράφτηκε μέσα σε λιγότερο από δύο μήνες. Μεγάλο μέρος της σχετικής προετοιμασίας είχε γίνει ήδη στην Ουάσιγκτον, με την πολύτιμη βοήθεια της Ρένας Ζαφειρίου. Στην Αθήνα, ο Βαρβαρέσος συνάντησε δεκάδες στελέχη της διοίκησης και συνομίλησε με πολιτικούς αρχηγούς, εκπροσώπους οργανισμών, υπουργούς και μέλη της αμερικανικής αποστολής. Οι επαφές αυτές του επέτρεψαν να εμπλουτίσει την Έκθεση με στοιχεία και να ανταλλάξει απόψεις με τα πρόσωπα που θα καλούνταν να εφαρμόσουν τις υποδείξεις του – εφόσον αυτές υιοθετούνταν. Παράλληλα έγραφε, έσβηνε και συμπλήρωνε διαρκώς το κείμενό του. Πολλά αποσπάσματα της Έκθεσης μπορούν να διαβαστούν ως διάλογοι, με τις ενστάσεις των αόρατων συνομιλητών να αναπτύσσονται και να αντικρούονται στη συνέχεια από τον συγγραφέα. Σε άλλα σημεία, το κείμενο παρεμβαίνει στην επικαιρότητα, προτείνοντας λ.χ. έναν συμβιβασμό στις μισθολογικές διαφωνίες της κυβέρνησης με τους συνδικαλιστικούς εκπροσώπους των δημοσίων υπαλλήλων.

Αποτέλεσμα αυτής της κοπιώδους διαδικασίας ήταν ένα πυκνογραμμένο κείμενο 260 σελίδων. Οι 200 από αυτές, που καταπιάνονταν κυρίως με τα βραχυχρόνια προβλήματα της σταθεροποίησης, υποβλήθηκαν στην κυβέρνηση στις 12 Ιανουαρίου 1952. Έξι μέρες αργότερα ακολούθησαν άλλες 60 σελίδες αφιερωμένες αποκλειστικά

⁹ Για τις αντιδράσεις της ελληνικής πλευράς, αλλά και της αμερικανικής πρεσβείας στην Αθήνα, βλ. Σταθάκη (2004: 385ff) και Βετούπουλο (2007: 292ff)· ειδικότερα για το σταθεροποιητικό πρόγραμμα, βλ. Warren (1998) και Eliadis (1954).

¹⁰ Χειρόγραφη επιστολή Βαρβαρέσου προς Παπαχρυσάνθου, 1.11.1951, στο IATE-A4S2Y1F13/10. Ο Βαρβαρέσος δεν ζήτησε αμοιβή για τις υπηρεσίες του, παρ' ότι έλαβε άδεια άνευ αποδοχών από την Παγκόσμια Τράπεζα. Ζήτησε όμως να καλυφθούν τα έξοδα ταξιδιού και διαμονής του· τα έξοδα της Ματθίλδης τα πλήρωσε από την τσέπη του. Οι συναφείς λεπτομέρειες είδαν το φως της δημοσιότητας όταν κυκλοφόρησαν φήμες σχετικά με το «μυθικό» ύψος της αμοιβής του· βλ. την επιστολή στο *Βήμα*, 19.3.1952, σελ. 3, και τις διευκρινίσεις του Γ. Καρτάλη, που δημοσιεύθηκαν στις 22.3.1952 στην ίδια εφημερίδα· πρβλ. χειρόγραφη επιστολή Βαρβαρέσου προς Παπαχρυσάνθου, 14.3.1952, στο IATE-A4S2Y1F13/11.

στη μακροχρόνια ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας.¹¹ Το αντικείμενο της Έκθεσης ήταν τόσο ευρύ που μπορούσε να διαβαστεί – και διαβάστηκε – με πολλούς διαφορετικούς τρόπους. Κάθε αναγνώστης μπορούσε να επιλέξει εκείνα τα σημεία που εξυπηρετούσαν τις θέσεις ή τις προκαταλήψεις του για τα οικονομικά της χώρας. Σε αυτό ομολογουμένως συνέβαλε το ίδιο το κείμενο, που σε αρκετά σημεία απέφευγε να εξειδικεύσει ή να ιεραρχήσει τις προτεραιότητες του συγγραφέα, ενθαρρύνοντας διαφορετικές ερμηνείες και προσεγγίσεις.

Υπό αυτή την έννοια, κάθε σχόλιο για την Έκθεση Βαρβαρέσου αποτελεί ένα σχόλιο πάνω σε μία συγκεκριμένη *ανάγνωση* της Έκθεσης· τέτοιες αναγνώσεις έχουν υπάρξει πολλές.¹² Οι παράγραφοι που ακολουθούν προσφέρουν άλλη μία. Δεν φιλοδοξούν να υποκαταστήσουν το πρωτότυπο ούτε να εξαντλήσουν τις σκέψεις που μπορούν να προκύψουν από αυτό· φιλοδοξούν να αναδείξουν την Έκθεση ως προϊόν του δημιουργού της και της συγκυρίας κατά την οποία κλήθηκε στην Ελλάδα. Παράλληλα, προσπαθούν να διατηρήσουν την ισορροπία μεταξύ σταθεροποίησης και ανάπτυξης: εστιάζοντας στο πολυσυζητημένο κεφάλαιο για την ανάπτυξη, οι περισσότεροι μελετητές ξεχνούν πως τα τέσσερα πέμπτα της Έκθεσης Βαρβαρέσου ήταν αφιερωμένα σε πιο «βραχυχρόνια» ζητήματα· τα κεφάλαια για τη δημοσιονομική και νομισματική πολιτική, το ισοζύγιο εξωτερικών συναλλαγών και τη δημόσια διοίκηση αποκαλύπτουν εξίσου πολλά για τον τρόπο σκέψης του συντάκτη τους.

Σταθεροποίηση και αναδιανομή

Το πρώτο και μεγαλύτερο μέρος της Έκθεσης Βαρβαρέσου ήταν αφιερωμένο στο ζήτημα της σταθεροποίησης, δηλαδή στην αποκατάσταση της εσωτερικής και εξωτερικής νομισματικής ισορροπίας. Προεξοφλώντας την αποκλιμάκωση των αμερικανικών κονδυλίων, ο Βαρβαρέσος πρότεινε τη σταδιακή απεξάρτηση της οικονομίας από τη βοήθεια.¹³ Αυτό προϋπέθετε την αντιμετώπιση βασικών μακροοικονομικών

ανισορροπιών, όπως ήταν το έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου, η ανεπάρκεια των δημοσίων εσόδων και η πληθωριστική επέκταση των τραπεζικών πιστώσεων. Οι ανισορροπίες αυτές βρέθηκαν στο επίκεντρο των πρώτων κεφαλαίων της Έκθεσης.

Στο μέτωπο των δημόσιων οικονομικών, ο Βαρβαρέσος τάχθηκε υπέρ μιας δημοσιονομικής προσαρμογής, με στόχο την ισοσκέλιση των εσόδων με τα *τακτικά* έξοδα του προϋπολογισμού. Αναγνωρίζοντας το δυσβάστακτο βάρος των αιμυντικών δαπανών, θεώρησε δικαιολογημένη τη χρηματοδότηση του 50% των σχετικών εξόδων από πόρους της βοήθειας. Το υπόλοιπο 50% – όπως και το σύνολο των πολιτικών δαπανών – έπρεπε να καλυφθεί από εγχώριους πόρους, δηλαδή από τα φορολογικά έσοδα. Στο σκέλος των δαπανών, η Έκθεση επεσήμανε την ανάγκη «φειδούς και περισυλλογής κατά την διαχείριση του δημοσίου χρήματος», απέφυγε όμως να προτείνει συγκεκριμένες περικοπές· το κύριο βάρος της προσαρμογής θα προερχόταν από την πλευρά των εσόδων.¹⁴ Η πρόταση Βαρβαρέσου ισοδυναμούσε με αύξηση της φορολογίας κατά ένα τρισεκ. δραχμές ή 25% σε σχέση με το προηγούμενο έτος. Τα νέα έσοδα θα προέρχονταν κατά το ήμισυ από την αύξηση της οικονομικής δραστηριότητας και τις φορολογικές παρεμβάσεις που προβλέπονταν ήδη στον προϋπολογισμό του 1951–52. Το υπόλοιπο – σύμφωνα πάντα με την Έκθεση – θα προέκυπτε από την πάταξη της φοροδιαφυγής: η μεταρρύθμιση της διοίκησης, η δημοσίευση των φορολογικών δηλώσεων, η συνεπής εφαρμογή των ποινών και οι χαμηλότεροι φορολογικοί συντελεστές θα συνέβαλαν σε αυτή την κατεύθυνση· δεν χρειαζόνταν νέοι φόροι (σελ. 125ff).

Η συζήτηση για τη φοροδιαφυγή επέτρεψε στον Βαρβαρέσο να επανέλθει σε κάποιους από τους αγαπημένους του αντιήρωες από την εποχή του «πειράματος»: οι βιομήχανοι, οι έμποροι – πρωτίστως οι εισαγωγείς – και οι εφοπλιστές βρέθηκαν στο στόχαστρο της Έκθεσης για την ευνοϊκή φορολογική μεταχείριση που απολάμβαναν ή για την απόκρυψη σημαντικών εισοδημάτων. Αντίθετα με όσους αποδοκίμαζαν το ύψος της φορολογικής επιβάρυνσης, ο Βαρβαρέσος θεωρούσε πως «το τρωτόν της Ελληνικής φορολογίας δεν είναι το υπερβολικόν της βάρος, αλλά η άνισος κατανομή της».¹⁵ Δύσκολα θα μπορούσε κανείς να διαφωνήσει με τις

11 Ο αριθμός των σελίδων βασίζεται στα περιεχόμενα της Έκθεσης, όπως δημοσιεύθηκε το 1952· οι σελίδες που παρατίθενται σε αυτή την ενότητα αφορούν πάντα τη σύγχρονη επανέκδοση (Βαρβαρέσος 2002 [1952]), στην οποία έχουν ευκολότερη πρόσβαση οι περισσότεροι αναγνώστες.

12 Μεταξύ των μεταγενέστερων αναγνώσεων, βλ. αυτές που προσφέρουν οι Βεργόπουλος (1984: 540ff), Χατζιωσήφ (1986: 365ff), Κωστής (2002) και Χαλικιάς (2004).

13 Η μεταστροφή της αμερικανικής πολιτικής αποτελεί το αντικείμενο του πρώτου κεφαλαίου της Έκθεσης. Η μείωση της βοήθειας παρουσιάζεται ως αναπόφευκτη αλλά και επιθυμητή, εφόσον επρόκειτο να βελτιώσει το διεθνές κύρος της χώρας, υποχρεώνοντάς τη να στηριχθεί στις δικές της δυνάμεις. Ο Βαρβαρέσος επικρίνει για άλλη μια φορά την άποψη «κατά την οποίαν κυρία φροντίς της πολιτικής μας πρέπει να είναι η συνέχεις και, ει δυνατόν, η αύξησης της έξωθεν βοήθειας» (σελ. 96), που έχει ως αποτέλεσμα την υπονόμευση της εμπιστοσύνης στην οικονομία.

14 Εξάιρεση αποτελούσε η πρόταση για περικοπή της μισθολογικής δαπάνης κατά 20% «δι' απομακρύνσεως των περιπτώσεων, ακαταλλήλων ή επιβλαβών υπαλλήλων», ικανή να αποδώσει 200 διοεκ. δραχμές ετησίως, με τις οποίες όμως ο Βαρβαρέσος ήλπιζε να χρηματοδοτήσει τις μισθολογικές αυξήσεις στο Δημόσιο (σελ. 111ff).

15 Σελ. 125· στο σημείο αυτό ο Βαρβαρέσος διαχωρίζει τη θέση του από τα πορίσματα του Ι. Κούλη, εισηγητή στην επιτροπή Ζολότα για τη μελέτη της φορολογικής επιβάρυνσης (βλ. Κούλης, 1950). Τα πορίσματα της επιτροπής – που θεωρούσε τη φορολογία στην Ελλάδα ιδιαίτερα καταθλιπτική – επανήλθαν στο προσκήνιο μετά τη δημοσίευση της Έκθεσης Βαρβαρέσου· βλ. για παράδειγμα το άρθρο «Υψηλή και άνιση φορολογική επιβάρυνση», *Βήμα*, 10.2.1952, σελ. 4· η εκτενέστερη απάντηση δόθηκε από τον ίδιο τον Κούλη (1952).

παρατηρήσεις της Έκθεσης σχετικά με το βάρος της έμμεσης φορολογίας, την αστάθεια των φορολογικών κανόνων ή την «αναρχικήν αφαίμαξιν» που προκαλούσαν οι φόροι υπέρ τρίτων. Επρόκειτο άλλωστε για χρόνια προβλήματα που διαδοχικές κυβερνήσεις είχαν υποσχεθεί να αντιμετωπίσουν – χωρίς ιδιαίτερο αποτέλεσμα. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο, η επιλογή της Έκθεσης να στηρίξει το μεγαλύτερο μέρος της δημοσιονομικής προσαρμογής στην πάταξη της φοροδιαφυγής και την οικοδόμηση «μιας νέας σχέσεως μεταξύ κράτους και πολιτών» (σελ. 131) δεν ήταν μόνο τολμηρή· ήταν και υπερβολικά αισιόδοξη.

Στον τραπεζικό τομέα, η δυσπιστία του κοινού απέναντι στη δραχμή είχε ως αποτέλεσμα τη συστηματική υποσκέλιση των καταθέσεων από τις πιστώσεις· καλύπτοντας τη διαφορά, η Τράπεζα της Ελλάδος κατέληγε να διογκώνει την προσφορά χρήματος (σελ. 151ff). Ο Βαρβαρέσος πρότεινε το πάγωμα του δανεισμού στα τρέχοντα επίπεδα: περαιτέρω αυξήσεις θα τροφοδοτούσαν τον πληθωρισμό· τυχόν περικοπές θα προκαλούσαν κάμψη στις τιμές και την οικονομική δραστηριότητα (σελ. 158) – η ελληνική οικονομία δεν χρειαζόταν τίποτα από τα δύο. Αντιθέτως, τα διαθέσιμα κεφάλαια μπορούσαν να αξιοποιηθούν καλύτερα «διά της οργανώσεως ικανής, χρηστής και αμερολήπτου υπηρεσίας ελέγχου των ιδιωτικών Τραπεζών και των πιστούχων» (σελ. 163) – τουλάχιστον ώπου η σταθεροποίηση να αποκαθιστούσε την ομαλή λειτουργία του τραπεζικού συστήματος. Τα μεγαλύτερα προβλήματα εντοπίζονταν και πάλι στους κλάδους του εμπορίου και της βιομηχανίας, όπου πολλοί οφειλέτες εκμεταλλεύονταν τον πληθωρισμό για να κερδοσκοπήσουν.¹⁶ Για την αντιμετώπιση του φαινομένου, ο Βαρβαρέσος πρότεινε την εφαρμογή ρύτρας χρυσού στις τραπεζικές συναλλαγές: τυχόν μεταβολές στην αξία της δραχμής θα προκαλούσαν την αυτόματη αναπροσαρμογή των δανείων, κρατώντας σταθερή – σε χρυσό – την αξία της αρχικής οφειλής. Ταυτόχρονα, οι καταθέτες θα ενθαρρύνονταν να επιστρέψουν στις τράπεζες, ρευστοποιώντας κάποιες από τις λίρες που είχαν στα χέρια τους. Στο μεσοδιάστημα, «η πολιτική της συγκρατήσεως της τιμής της χρυσής λίρας διά πωλήσεων χρυσού παρά της Τραπεζής της Ελλάδος πρέπει δυστυχώς να συνεχισθεί, διότι εγκατάλειψίς της θα είχε ως συνέπεια την ενίσχυσιν της κερδοσκοπίας» (σελ. 214). Υποστηρίζοντας μια πολιτική που είχε καταδικάσει απερίφραστα στο παρελθόν, ο Βαρβαρέσος ερχόταν να υιοθετήσει την άποψη

16 Αντιθέτως, τα αγροτικά δάνεια θεωρούνταν «αναμφισβητήτως παραγωγικ[ά] ως προς τον προορισμόν των», καίτοι «πολλαί εκ των χορηγηθεισών πιστώσεων ήσαν πιστώσεις μόνον κατ' όνομα», εφόσον στην πράξη λειτουργούσαν ως κρυφές επιδοτήσεις (σελ. 163). Με τις φράσεις αυτές και την ευχή η Αγροτική Τράπεζα να βελτιώσει τη διαχείριση των κεφαλαίων της, ο Βαρβαρέσος ουσιαστικά παρέκαμπε τον τομέα προς τον οποίο κατευθύνονταν περισσότερες από τις μισές πιστώσεις της ελληνικής οικονομίας!

όσων θεωρούσαν τη χρυσή λίρα βαρόμετρο των πληθωριστικών προσδοκιών στην οικονομία. Ο ίδιος είχε άλλωστε προειδοποιήσει τον Πλαστήρα πως:

«Τινά εκ των μέτρων τα οποία υποδεικνύω είναι τελείως αντίθετα προς τις θεωρητικές μου πεποιθήσεις, αλλά προτείνω ταύτα διότι νομίζω ότι υπό τις ειδικάς συνθήκας, αι οποίαι έχουν δημιουργηθή, θα είναι τα περισσότερον αποτελεσματικά».¹⁷

Αποτέλεσμα των «ειδικών συνθηκών» που επικρατούσαν στην ελληνική οικονομία ήταν και το τεράστιο έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου, στο οποίο ήταν αφιερωμένο το τρίτο κεφάλαιο. Αφετηρία της ανάλυσης ήταν η τολμηρή παραδοχή ότι οι εισαγωγές για τη συντήρηση του στρατού και την εκτέλεση του προγράμματος ανασυγκρότησης θα συνέχιζαν να καλύπτονται από έκτακτους συναλλαγματικούς πόρους, όπως ήταν η βοήθεια και οι επανορθώσεις (σελ. 223). Έχοντας παρακάμψει έτσι σημαντικό μέρος του προβλήματος, ο Βαρβαρέσος εστίασε στη χρηματοδότηση των «κανονικών αναγκών» της οικονομίας. Η περικοπή των εισαγωγών και η τόνωση των εξαγωγών ήταν οι βασικοί άξονες της προτεινόμενης σταθεροποίησης, που έπαιρνε ως αφετηρία τη διάθρωση του προπολεμικού εξωτερικού εμπορίου. Παρά τον πλούτο των στοιχείων και την ευρηματικότητα ορισμένων από τις προτάσεις που τη συνόδευαν, η επιχειρηματολογία του κεφαλαίου ήταν μάλλον απογοητευτική. Ο Βαρβαρέσος φαινόταν να προσδοκά την *άμεση* εξασφάλιση *επιπλέον* 100 εκατ. δολαρίων – όσες περίπου ήταν και οι εξαγωγές του 1951 – μέσω διαρθρωτικών παρεμβάσεων, όπως η βελτίωση της ποιότητας των εξαγόμενων καπνών, η απλούστευση των τελωνειακών διατυπώσεων και η μείωση του κόστους παραγωγής. Ο πλέον καλόπιστος αναγνώστης θα δυσκολευόταν να πιστέψει πως τέτοια μέτρα αρκούσαν για να αυξηθούν οι εξαγωγές κατά 63% μέσα σε δύο χρόνια.¹⁸

Παραδόξως, ούτε ο Βαρβαρέσος πίστευε κάτι τέτοιο. Πίσω από τους υπολογισμούς του κρυβόταν η προσδοκία μιας γενναίας υποτίμησης της δραχμής έναντι των ξένων νομισμάτων, την οποία είχε όμως υποχρεωθεί να απαλείψει από το τελικό κείμενό του. Όπως θα εξηγούσε αργότερα στον Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος, Γεώργιο Μαντζαβίνο:

«[Την έκθεση] την είχα ετοιμάσει με το κεφάλαιο περί αναπροσαρμογής, άνευ του οποίου [...] θα ήτο ατελής και λειψή. Καθ' όν χρόνον όμως επρόκειτο να

17 Σελ. 86 της Έκθεσης.

18 Σελ. 261-278. Για την ακρίβεια, η Έκθεση προέβλεπε την περικοπή των εισαγωγών κατά 40 εκατ. δολάρια και την αύξηση των εξαγωγών κατά 60 εκατ. δολάρια εντός μίας διετίας. Βάσει των αριθμών που παραθέτει ο ίδιος ο Βαρβαρέσος για τις «κανονικές» εισαγωγές και τις εξαγωγές των ετών 1950-51, οι προτεινόμενες μεταβολές ισοδυναμούσαν με μείωση των εισαγωγών κατά 13,5% και αύξηση των εξαγωγών κατά 63%.

την υποβάλω, η ψυχολογία ήτο τοιαύτη ώστε η δημοσίευσίς της, παρά τους περιορισμούς και τας προϋποθέσεις που έθετε, θα εδημιούργη κινδύνους των οποίων την ευθύνη δεν ημπορούσα να αναλάβω. Ο Καρτάλης, με τον οποίον συνεννοήθην, μου εξήτησε να αφαιρέσω ολόκληρον το κεφάλαιον και να υποβάλω το υπόλοιπον της εκθέσεως. Τούτο διά τους ανωτέρω λόγους δεν ημπορούσα να δεχθώ. Έτσι έγινε ο συμβιβασμός να υποβάλω ένα μόνον πρωτότυπον της πλήρους εκθέσεως προσωπικώς εις τον Καρτάλη, χωρίς ούτε ο Πρωθυπουργός ούτε οι άλλοι αρμόδιοι Υπουργοί να γνωρίζουν περί αυτού, ένα δε αντίγραφον να κρατήσω εγώ. Αντιλαμβάνεσαι ότι υπό τας συνθήκας αυτάς δεν είχα το δικαίωμα ούτε άλλο αντίγραφον να δώσω ούτε και να συζητήσω περί του σοβαρού αυτού θέματος, παρά την δυσφορίαν που νοσθάνομην εκάστοτε εις τας συζητήσεις, διότι δεν ημπορούσα να εξηγήσω πλήρως τας απόψεις και προτάσεις μου».¹⁹

Τη δυσφορία αυτή ο Βαρβαρέσος μπόρεσε να την ξεπεράσει μόλις τον Απρίλιο του 1953, οπότε και η υποτίμηση Μαρκεζίνη του επέτρεψε να δημοσιεύσει το εμπιστευτικό τμήμα της Έκθεσης.²⁰ Εκεί, φαινόταν πως είχε προτείνει την αναπροσαρμογή της ισοτιμίας κατά 40%, με στόχο την αποκατάσταση της αγοραστικής δύναμης της δραχμής στα προπολεμικά επίπεδα.²¹ Θέλοντας όμως να περιορίσει τις πληθωριστικές επιπτώσεις της υποτίμησης, είχε προτείνει τη διατήρηση της παλιάς ισοτιμίας για τις εισαγωγές βασικών τροφίμων, όπως ήταν το σιτάρι, η ζάχαρη, τα όσπρια και το γάλα· για τον ίδιο λόγο, θεωρούσε σκόπιμο η Τράπεζα της Ελλάδος να διατηρήσει αμετάβλητη την τιμή του χρυσού στην ελληνική αγορά.²²

19 Χειρόγραφο σχέδιο επιστολής Βαρβαρέσου προς Μαντζαβίνο, 24.8.1953, στο IATE-A4S2Y1F12/3. Η παράλειψη δεν είχε περάσει απαρατήρητη από μερικούς σχολιαστές· βλ. για παράδειγμα τις παρατηρήσεις του Π. Τζαννετάκη στο άρθρο «Το ισοζύγιον πληρωμών», *Βήμα*, 9.2.1952, σελ. 1-2.

20 Η δημοσίευση έγινε με πρωτοβουλία του Βαρβαρέσου, ο οποίος ενημέρωσε ταυτόχρονα τον εκδότη του *Βήματος*, Δ. Λαμπράκη· βλ. τις σχετικές οδηγίες στο Βαρβαρέσο προς Παπαχρυσάνθου, 25.4.1953, στο IATE-A4S1Y5F22.

21 Το ύψος της υποτίμησης υπολογίστηκε με στόχο την ισοδυναμία αγοραστικών δυνάμεων. Θεωρώντας (λίγο-πολύ αυθαίρετα) ότι η προπολεμική ισοτιμία των 125 δρχ./δολάριο αντιστοιχούσε στην ισορροπία του εξωτερικού ισοζυγίου, ο Βαρβαρέσος υπολόγισε πως το επίπεδο των τιμών στην Ελλάδα είχε αυξηθεί κατά 400 φορές, ενώ στις ΗΠΑ είχε διπλασιαστεί. Συνεπώς, η δραχμή όφειλε να υποτιμηθεί από τις 15.000 δρχ./δολάριο στις 125 x 400/2 = 25.000 δρχ./δολάριο. Ταυτόχρονα, η Έκθεση πρότεινε την απαλοιφή δύο μηδενικών από το εθνικό νόμισμα (σελ. 388 & 405).

22 Με άλλα λόγια, πρότεινε η Τράπεζα της Ελλάδος να κρατήσει την τιμή της χρυσής λίρας *σε όρους δραχμών* σταθερή, παρά την υποτίμηση του νομίσματος έναντι του συναλλάγματος. Κάτι τέτοιο δημιουργούσε σοβαρό κίνδυνο arbitrage μεταξύ χρυσού και συναλλάγματος με τις γειτονικές χώρες, καθιστώντας de facto απαραίτητη την εφαρμογή ενός συστήματος πολλαπλών συναλλαγματικών ισοτιμιών. Πεισιμύστος ότι τυχόν ανατίμηση της λίρας θα αναζωπύρωνε τον πληθωρισμό, ο Βαρβαρέσος θεωρούσε τη θυσία αυτή αναπόφευκτη. Από την άλλη, πρότεινε την κατάργηση διαφόρων φόρων και επιδοτήσεων, μέσω των οποίων το κράτος παρενέβαινε στην ισοτιμία για επιμέρους προϊόντα και υπηρεσίες: η αρχή της ενιαίας τιμής του συναλλάγματος όφειλε «να αποτελέσει την βάση της συναλλαγματικής μας πολιτικής» (σελ. 397).

Η αρχιτεκτονική της προτεινόμενης σταθεροποίησης δεν επεφύλασσε ιδιαίτερες εκπλήξεις. Επιμέρους τεχνικές λεπτομέρειες μπορούσαν να συζητηθούν. Κρίσιμες υποθέσεις σχετικά με το ύψος της βοήθειας, τα περιθώρια πάταξης της φοροδιαφυγής ή την κατάλληλη ισοτιμία της δραχμής μπορούσαν να αμφισβητηθούν και εν ανάγκη να αναθεωρηθούν. Κανένας ωστόσο δεν θα μπορούσε να διαφωνήσει με τον πυρήνα ενός προγράμματος που επεδίωκε να «κλείσει τις τρύπες» οι οποίες κρατούσαν την ελληνική οικονομία εξαρτημένη από τη βοήθεια: το διπλό έλλειμμα στο εξωτερικό εμπόριο και τον προϋπολογισμό έπρεπε να εξαλειφθεί· οι εσωτερικές αξίες έπρεπε να σταθεροποιηθούν και να ευθυγραμμιστούν με τις διεθνείς τιμές.

Η Έκθεση επί του οικονομικού προβλήματος της Ελλάδος δεν σταματούσε όμως εκεί· ο Βαρβαρέσος προχωρούσε ένα βήμα παραπέρα, συνδέοντας για άλλη μια φορά τη σταθεροποίηση με την αναδιανομή. Επανερχόμενος στη ρητορική της περιόδου του «πειράματος», υπενθύμιζε πως η Κατοχή και ο πληθωρισμός είχαν λειτουργήσει ευεργετικά για την τάξη των εμπόρων και επιχειρηματιών: οι τιμές των προϊόντων τους είχαν αυξηθεί με σχεδόν διπλάσιους ρυθμούς απ' ό,τι οι μισθοί ή οι τιμές των αγροτικών ειδών.²³ Η εξήγηση ήταν απλή: «κυρία και αποφασιστική αιτία των δυσαναλόγως υψηλών τιμών των προϊόντων τούτων είναι η υπέρογκος αύξηση των [...] πραγματοποιούμενων κερδών», προϊόν των «μονοπωλιακών ή ημιμονοπωλιακών καταστάσεων [που επικρατούσαν] εις πλείστους τομείς της βιομηχανίας και του εμπορίου».²⁴ Αποτέλεσμα αυτής της ανισότητας ήταν η διόγκωση των πολυτελών εισαγωγών, η στρεβλή κατανομή των πόρων και η καθυστέρηση με την οποία οι λαϊκές τάξεις φαινόταν να συμμετέχουν στα οφέλη της ανασυγκρότησης (σελ. 172ff).

Η νομισματική σταθεροποίηση ισοδυναμούσε με την προσαρμογή των ονομαστικών διεκδικήσεων στο μέγεθος της πίτας των αγαθών – μιας πίτας στην οποία ο Αμερικανός φορολογούμενος θα σταματούσε αργά ή γρήγορα να εισφέρει κάθε χρόνο ένα χορταστικό κομμάτι. Στο πλαίσιο αυτό, η σταθεροποίηση των μισθών και των τιμών δεν αρκούσε, εφόσον παγίωνε την υφιστάμενη «μοιρασιά». Για τον Βαρβαρέσο, η βελτίωση του *σχετικού* μεριδίου των λαϊκών τάξεων αποτελούσε

23 Σελ. 206· βλ. σελ. 194, όπου εξηγείται πώς «η δυσχερής θέσις [...] των αγροτών, όπως και των μισθωτών, δεν οφείλεται εις το ανεπαρκές των [ονομαστικών] εισοδημάτων, αλλά εις το εξαιρετικώς υψηλόν επίπεδον των τιμών του εμπορίου και της βιομηχανίας». Υπό μία έννοια, η θέση αυτή αποτελεί τον πυρήνα της ενόητης «Τιμαί και μισθοί-ημερομίσθια», που καταλαμβάνει περίπου το ένα τέταρτο του πρώτου μέρους της Έκθεσης.

24 Τα παραθέματα βρίσκονται στις σελίδες 172 & 169, αντίστοιχα· η αρκετά ακαδημαϊκή συζήτηση για τα μονοπώλια (σελ. 165ff) φέρει τα σημάδια της γραφής της Ρένας Ζαφειρίου. Σημειωτέον ότι η μονοπωλιακή ισχύς μπορεί να ερμηνεύσει την ανακατανομή των πόρων από τους καταναλωτές στις επιχειρήσεις, όχι όμως τη νομισματική αστάθεια.

προϋπόθεση για την αντιμετώπιση του οικονομικού προβλήματος· πιστός στις απόψεις του, θεωρούσε πως η αναδιανομή όφειλε να γίνει εις βάρος των κερδών της εμποροβιομηχανικής τάξης:

«Προσωπικώς δεν έχω καμμίαν αμφιβολίαν ότι τα μεγάλα εισοδήματα *δύνανται* να φέρουν τα βάρη, τα οποία είναι αναγκαία διά την σταθεροποίησιν της οικονομίας εις επίπεδον επιτρέπον την βελτίωσιν της θέσης των λαϊκών τάξεων. [...] [Τ]α εξαιρετικώς μεγάλα εισοδήματα της τάξεως των επιχειρηματιών είναι η κεντρική και βαθυτέρα αιτία της συνεχιζόμενης εν τη χώρα ανωμαλίας».²⁵

Όπως και το 1945, το σκεπτικό του Βαρβαρέσου δεν ήταν μόνο ηθικό, αλλά και πολιτικό (βλ. κεφάλαιο 10), καθώς η όξυνση της οικονομικής ανισότητας υπέσκαπτε τη συνοχή και σταθερότητα της ίδιας της ελληνικής κοινωνίας:

«[...] το προκύψαν καθεστώς έχει εντείνει επικινδύνως τας εν τη χώρα κοινωνικάς ανισότητας και δημιουργήσει δύο χωριστούς κόσμους με εντελώς διάφορον οικονομικήν υπόστασιν και διάφορα μέτρα αξιών. Ο εις είναι ο κόσμος των μισθοσυντηρητών, των συνταξιούχων, των αγροτών, διά τον οποίον αι τιμαί των ειδών του εμπορίου και της βιομηχανίας είναι σχεδόν απαγορευτικά και διά τον οποίον η ικανοποίησις και των πλέον στοιχειωδών αναγκών συνεπάγεται βαρείας θυσίας. Ο έτερος είναι ο κόσμος των ευκόλων κερδών, της ανέτου ζωής και της αποθησαυρίσεως, διά τον οποίον αι ισχύουσαι τιμαί είναι αι κανονικάι τιμαί τας οποίας εισπράττει διά τα προϊόντα που πωλεί και πληρώνει ευχαρίστως διά τα προϊόντα των οποίων έχει ανάγκην. Η αντίθεσις αυτή είναι εκ των κυρίων αιτιών της πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής ασταθείας, η οποία επικρατεί εις την χώραν».²⁶

Η οικονομική πραγματικότητα ήταν βέβαια πιο σύνθετη από το διπολικό σχήμα που παρουσίαζε ο Βαρβαρέσος: δεκάδες κρυφές και φανερές επιδοτήσεις, τιμές ασφαλείας, διανομές αγαθών, πιστώσεις και αυξήσεις παρενέβαιναν επιλεκτικά στη διαμόρφωση των τελικών εισοδημάτων – κατευνάζοντας πρόσκαιρα τη μία κοινωνική ομάδα εις βάρος των υπολοίπων. Υπό αυτή την έννοια, η νομισματική αστάθεια αποτελούσε εκδήλωση μιας συνεχιζόμενης διανεμητικής σύγκρουσης, όχι προϊόν της επικράτησης μιας στενής ομάδας συμφερόντων. Η ίδια η Έκθεση καταδίκασε τις «δημοκοπικές» αυξήσεις στις τιμές ασφαλείας των αγροτικών προϊόντων ή τους μισθούς, που απλά ανακύκλωναν το πρόβλημα.²⁷ Για τον Βαρβαρέσο όμως, ο φαύλος κύκλος των

πληθωριστικών ανατιμήσεων έπρεπε να σπάσει σε ένα συγκεκριμένο σημείο: αυτό του εμπορίου και της βιομηχανίας, όπου εντοπίζονταν τα μεγαλύτερα εισοδήματα.

Έχοντας ξεκαθαρίσει τον στόχο, η Έκθεση προχωρούσε στα *μέσα* της προτεινόμενης αναδιανομής, που δεν ήταν άλλα από αυτά που ο συντάκτης της είχε επιστρατεύσει στη διάρκεια του «πειράματος», το καλοκαίρι του 1945:

«[...] το Κράτος πρέπει να επέμβη αμέσως και αποφασιστικώς προς μείωσιν των εξαιρετικώς υψηλών κερδών του εμπορίου και της βιομηχανίας διά της ασκήσεως αποτελεσματικού ελέγχου επί των τιμών και των κερδών».²⁸

Για δεύτερη φορά μέσα σε λίγα χρόνια, ο Βαρβαρέσος ζητούσε από την αγορανομία να μειώσει τις τιμές, βελτιώνοντας τις πραγματικές αποδοχές εργατών, μισθωτών και συνταξιούχων. Θέλοντας να προλάβει τυχόν ενστάσεις, διευκρίνιζε ότι οι έλεγχοι θα περιορίζονταν «εις μικρόν σχετικώς αριθμόν ειδών ευρείας καταναλώσεως, δοθέντος ότι δεν διαθέτομεν επαρκή μέσα» (σελ. 185). Οι μετριοπαθείς διατυπώσεις συνοδεύονταν από λιγότερο μετριοπαθείς στόχους: χάρη στον έλεγχο των πιστώσεων, τις διοικητικές παρεμβάσεις και την τόνωση του ανταγωνισμού, οι τιμές στο εμπόριο και τη βιομηχανία θα μειώνονταν κατά 20–25% (σελ. 186). Μισθοί και απασχόληση θα παρέμεναν αμετάβλητοι, με τη διαφορά να απορροφάται από τα επιχειρηματικά κέρδη, δηλαδή τα ίδια εισοδήματα που θα επωμίζονταν το βάρος της δημοσιονομικής προσαρμογής. Είναι αμφίβολο κατά πόσον οποιαδήποτε οικονομική ομάδα θα ήταν διατεθειμένη να επιτρέψει μια τόσο σημαντική περιστολή των εισοδημάτων της – είτε αυτά ήταν μικρά είτε ήταν «εξαιρετικώς μεγάλα», όπως πίστευε ο Βαρβαρέσος. Το σίγουρο ήταν πως μια τέτοια παρέμβαση στον μηχανισμό των τιμών και των μισθών θα απαιτούσε πολύ περισσότερο από έναν «μικρόν σχετικώς αριθμόν» ελέγχων.²⁹

«Γνωρίζω τας αντιρρήσεις αι οποίαι και πάλιν θα διατυπωθούν», έσπευδε να παρατηρήσει ο Βαρβαρέσος:

«Θα λεχθή ότι ο έλεγχος δεν είναι δυνατόν να εφαρμοσθή αποτελεσματικώς, διότι δεν διαθέτομεν τα κατάλληλα όργανα και διότι η σημερινή κατάσταση της διοικήσεως είναι τοιαύτη, ώστε είναι βέβαιον ότι ο έλεγχος θα αποτύχη.

28 Σελ. 182.

29 Για τη συνεργασία του περιοδικού *Νέα Οικονομία*, που δεν φημιζόταν για τις φιλελεύθερες θέσεις του, ο Βαρβαρέσος φαινόταν να λησμονεί την πραγματική σημασία των προτεινόμενων μέτρων: «Ο υποβιβασμός των τιμών των βιομηχανικών προϊόντων και ο έλεγχος των τιμών γενικότερα σημαίνουν ουσιαστικά έλεγχο ολοκλήρου της οικονομικής δραστηριότητος. [...] Ένα τέτοιο σύστημα ολοκληρωμένου ελέγχου και κατευθύνσεως της οικονομίας [...] σήμερα δεν είναι δυνατό χωρίς ριζική μεταβολή του όλου κοινωνικού και πολιτικού πλαισίου της οικονομίας»: βλ. Ρ.Χ. [Ρένα Χριστούλα] (1952), «Η έκθεση Βαρβαρέσου», *Νέα Οικονομία*, τόμ. ΣΤ' (62), σελ. 49–52· πρβλ. Κανελλόπουλο, Ι.Κ., «Η έκθεσις του κ. Βαρβαρέσου», *Ναυτεμπορική*, 5.2.1952, σελ. 7.

25 Σελ. 401ff.

26 Σελ. 173ff.

27 Σελ. 179 & 198· για μια ερμηνεία του μεταπολεμικού πληθωρισμού ως εκδήλωσης μιας διανεμητικής σύγκρουσης, βλ. Κακριδή (2016).

Εἰς ταῦτα ἔχω να παρατηρήσω ὅτι ἡ ἀναδιοργάνωσις τῆς διοικήσεως καὶ [ἡ] δημιουργία ἰκανῆς καὶ χρηστῆς κρατικῆς μηχανῆς αποτελοῦν προϋπόθεσιν διὰ τὴν ἐπιτυχίαν *οἰασδήποτε* οικονομικῆς πολιτικῆς. Ἀν λάβωμεν ὑπ’ ὄψιν τὴν *σημερινήν* διοίκησιν, ὡς ἔχει αὕτη διαμορφωθῇ κατόπιν τῆς κατοχῆς καὶ τῶν μεταγενέστερων κομματικῶν παρεμβάσεων καὶ πιέσεων, πρέπει να ἀπελπισθῶμεν, ὅτι δυνάμεθα να ἀντιμετωπίσωμεν τὸ οικονομικὸν καὶ κοινωνικὸν πρόβλημα τῆς χώρας καὶ πρέπει μοιρολατρικῶς ν’ ἀφήσωμεν τὰ πράγματα εἰς τὴν τύχην τῶν». ³⁰

Με ἄλλα λόγια, ὁ διοικητικὸς ἐκσυγχρονισμὸς αποτελοῦσε βασικὸ συστατικὸ τῆς προτεινόμενης συνταγῆς: τὸ προτελευταῖο κεφάλαιο τῆς Ἐκθεσῆς ἦταν ἀφιερωμένο ἐξ ὁλοκλήρου στὶς προοπτικὲς ἐκκαθάρισης καὶ ἀναδιοργάνωσης τῆς κρατικῆς μηχανῆς. ³¹ Τὸ κατὰ πόσο μία τόσο ριζικὴ μεταρρύθμιση θα μποροῦσε να υλοποιηθεῖ ἐντὸς τοῦ στενοῦ χρονοδιαγράμματος τῆς σταθεροποίησης χωροῦσε βέβαια ἀρκετὴ συζήτηση. Ἡ Ἐκθεση προεξοφλοῦσε τὴν ἐπιτυχία τοῦ ἐγχειρήματος, ἐφόσον τὰ πολιτικὰ κόμματα παραμέριζαν τὶς ἐπιμέρους διαφωνίες καὶ συμπαρατάσσονταν με τὴν κοινὴ γνώμη. Οἱ δημόσιοι υπάλληλοι ἀπὸ τὴν πλευρὰ τους εἶχαν συμφέρον «ὄχι μόνον να μὴν ἀντιδράσουν κατὰ τοιοῦτου μέτρου, ἀλλὰ καὶ να ἐνισχύσουν με κάθε τρόπον τὴν ευδωσίᾱ του» (σελ. 302). Στὸ σημεῖο αὐτὸ – ὅπως καὶ σε πολλὰ ἄλλα – ἡ Ἐκθεση Βαρβαρέσου ἦταν ἀδικαιολόγητα αισιόδοξη.

Ἀνάπτυξη

Ἡ αισιόδοξία τοῦ πρώτου μέρους δὲν μεταφερόταν στὸ τελευταῖο κεφάλαιο τῆς Ἐκθεσῆς, ποὺ ἦταν ἀφιερωμένο στὸ πρόβλημα τῆς οικονομικῆς ἀνάπτυξης. Τὸν λόγο ἐξηγοῦσε ὁ ἴδιος ὁ Βαρβαρέσος, γράφοντας στὸν προϊστάμενό του στὴ Διεθνή Τράπεζα, Eugene Black, λίγες ἡμέρες μετὰ τὴν κατάθεση τοῦ τελικοῦ κειμένου στὴν κυβέρνησις:

³⁰ Σελ. 186.

³¹ Βλ. κεφάλαιο Δ, σελ. 280ff. Βασικὸς ἀξὼνας τῆς διοικητικῆς μεταρρύθμισης ἦταν ἡ σύσταση μιᾶς Μεγάλης Επιτροπῆς Ἀναδιοργάνωσεως τῆς Διοικήσεως, ποὺ θα ἀναλάμβανε – σε ὀρίζοντα «τεσσάρων ἢ το πολὺ ἐξ ἑνῶν» (σελ. 292) – τὴν ἀπομάκρυνση τῶν υπεράριθμων καὶ ἀκατάλληλων υπαλλήλων, καθὼς καὶ τὴν ἀναδιοργάνωση καὶ ἀποκέντρωση τῶν ὑπηρεσιῶν. Στὴ συνέχεια, ἡ ἐπιτροπὴ θα ἀποκτοῦσε μόνιμο χαρακτῆρα, με καθήκον τὴν ἐποπτεία τῆς διοικήσεως καὶ τὴν παρακολούθηση τῶν προσλήψεων, προαγωγῶν καὶ μεταθέσεων. Παράλληλα, ἡ Ἐκθεση πρότεινε τὴν κατάργηση τῶν πλασματικῶν υπερωριῶν καὶ ἐπιδομάτων καὶ τὴ χορήγηση μισθολογικῶν αὐξήσεων στοὺς υπαλλήλους ποὺ θα παρέμεναν στὶς ὑπηρεσίες μετὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς μεταρρύθμισης.

«*Φοβάμαι πὼς αὐτὸ τὸ μέρος τῆς ἐκθεσῆς θα προκαλέσει – αὐτὸς ἦταν ἄλλωστε ὁ σκοπὸς τοῦ – βαθιὰ ἀπογοήτευση σε ὅσους πιστεύουν ὅτι γιὰ να μετασχηματιστεῖ μία φτωχὴ χώρα σε πλούσια, μέσα σε λίγα χρόνια, ἀρκεῖ να ἐκβιομηχανιστεῖ με τὴ βοήθεια ἀφθονοῦ ξένου κεφαλαίου*». ³²

Στὸ προηγούμενο κεφάλαιο εἶδαμε πὼς ὁ Βαρβαρέσος συμμετεῖχε στὴν ἀντιπαράθεση μετὰ τῆς Παγκόσμιας Τράπεζας καὶ τῶν επικριτῶν τῆς, συμπεριλαμβανομένου τοῦ ΟΗΕ, ποὺ τὴν κατηγοροῦσαν γιὰ ἀνεπάρκεια πόρων καὶ ἀδικαιολόγητο συντηρητισμὸ. Φανερά ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὴ διεθνή συζήτηση, στὴν Ἐκθεση ἐπιχείρησε να μεταφέρει τὶς ἀπόψεις τῆς Παγκόσμιας Τράπεζας στὴν ἐλληνικὴ περίπτωση. Πρόθεσή του δὲν ἦταν να προτείνει ἓνα ἐναλλακτικὸ πρόγραμμα ἀνάπτυξης, ἀλλὰ να υποδείξει τὶς βασικὲς κατευθύνσεις ποὺ θεωροῦσε συμβατές με τὶς συνθήκες τῆς οικονομίας καὶ τὴ βελτίωση τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου τῶν λαϊκῶν στρωμάτων. Τὸ ὅτι οἱ υποδείξεις τοῦ ἦταν ἀσύμβατες με τὴν κρατοῦσα ρητορικὴ δὲν τὸν ἀποθάρρυνε· ἴσα-ἴσα, ὁ Βαρβαρέσος φιλοδοξοῦσε να ἐπισημάνει τὶς παρανοήσεις τῆς κυρίαρχης συζήτησης καὶ να μετριάσει τὶς υπερβολικὲς προσδοκίες ποὺ τὴ συνόδευαν (πρβλ. Κωστή, 2002: 62).

Στὸ πεδίο τῆς ἀνάπτυξης, ἡ πρώτη μεταπολεμικὴ περίοδος θα μπορούσε να χαρακτηριστεῖ ὡς ἐποχὴ τῶν μεγάλων προσδοκιῶν. Οἱ λέξεις «ἀνοικοδόμηση» καὶ «ἀνασυγκρότηση» ἀντικαταστάθηκαν σταδιακὰ ἀπὸ τὸν ὅρο «ἀνάπτυξη», ποὺ σηματοδοτοῦσε τὴν υπέρβαση τοῦ μεσοπολεμικοῦ παραγωγικοῦ προτύπου. Ἀποκρούοντας τὶς παλιότερες ἀντιλήψεις περὶ φτώχειας τῆς ἐλληνικῆς γῆς, πολιτικοί, ἐπιχειρηματίες καὶ ἐπιστήμονες κάθε λογῆς ἀγκάλιασαν τὸ ὄραμα τῆς ἀνάπτυξης καὶ ἐξάρτησαν ἀπὸ αὐτὸ τὸν ριζικὸ μετασχηματισμὸ τῆς κοινωνίας. Σὲ αὐτὸ συνέβαλε ἡ ἰδεολογικὴ φόρτιση τοῦ θέματος, ποὺ βρέθηκε ἀπὸ νωρὶς στὸ ἐπίκεντρο τῆς ἀντιπαράθεσης μετὰ τῆς Ἀριστερᾶς καὶ Δεξιᾶς. Συνέβαλε ἐπίσης ἡ ἐλευση τοῦ «ἀπὸ μηχανῆς θεοῦ» τῆς ξένης βοήθειας, ποὺ δὲν υποσχόταν μόνον να λύσει τὸ πρόβλημα τῆς χρηματοδότησης, ἀλλὰ προκάλεσε τὴν κινητοποίηση ἐκατοντάδων ἐμπειρογνομῶνων καὶ τὴν κατάρτιση τῶν πρώτων ἀναπτυξιακῶν προγραμμάτων. Παρότι τὰ περισσότερα παρέμειναν στὰ χαρτιά, ὁ σχεδιασμὸς τοὺς συνέβαλε στὴν ἐπικράτηση νέων ἰδεῶν γιὰ τὴν οικονομία. ³³ Τὸ φαινόμενο ἄλλωστε δὲν ἦταν μόνον ἐλληνικὸ: τὰ οικονομικὰ τῆς ἀνάπτυξης γεννήθηκαν τὴν περίοδο τῆς ἐυρωπαϊκῆς

³² Varvaressos προς Black, 23.1.1952, στὸ IATE-A4S1Y5F22/2.

³³ Τὸ πιο πολυουζητημένο σχέδιο ἦταν τὸ *Προσωρινὸν μακροπρόθεσμον πρόγραμμα οικονομικῆς ἀνορθώσεως τῆς Ἑλλάδος*, ποὺ κατατέθηκε ἐκ μέρους τῆς Ἑλλάδας στὸν Ὄργανισμὸ Ἑυρωπαϊκῆς Οἰκονομικῆς Συνεργασίας (ΟΕΟΣ), παραμονὲς τῆς ἐναρξῆς τοῦ Σχεδίου Μάρσαλ (Ἀνώτατον Συμβούλιον Ἀνασυγκροτήσεως, 1949). Ἀντίστοιχα προγράμματα εἶχαν ἐκπονηθεῖ ἤδη τὴν περίοδο τῆς UNRRA, με κύριον στόχον τὴ διεκδίκηση ἐπιπλέον ἐξωτερικῆς βοήθειας.

ανασυγκρότησης και ανδρώθηκαν στο πλαίσιο της ψυχροπολεμικής αντιπαράθεσης των δύο συνασπισμών για την κυριαρχία σε αυτό που – διόλου συμπτωματικά – ονομάστηκε Τρίτος Κόσμος.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1950, οι νέες ιδέες για τις προοπτικές της ελληνικής οικονομίας είχαν αποκρυσταλλωθεί σε μια *αναπτυξιακή συναίνεση*, ένα σύμπλεγμα κοινών παραδοχών και προτάσεων πολιτικής, που έμελλαν να κυριαρχήσουν στον οικονομικό λόγο τις επόμενες δύο δεκαετίες.³⁴ Στο επίκεντρο αυτής της συναίνεσης βρίσκονταν δύο βασικές ιδέες. *Πρώτη* ήταν η *ταύτιση της ανάπτυξης με την εκβιομηχάνιση*, ως βασικό μοχλό για τον παραγωγικό εκσυγχρονισμό και την απορρόφηση του εργατικού πλεονάσματος της ελληνικής υπαίθρου.³⁵ Η εκβιομηχάνιση μάλιστα όφειλε να είναι εστιασμένη σε βασικές βιομηχανίες, όπως ήταν η μεταλλουργία και τα πετροχημικά, που μπορούσαν να δημιουργήσουν σημαντική προστιθέμενη αξία και να τροφοδοτήσουν άλλους παραγωγικούς κλάδους. Το κράτος όφειλε να παρεμβαίνει προς ενίσχυση – ενίοτε και υποκατάσταση – της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, ειδικά σε εκείνες τις περιπτώσεις επενδύσεων που ξεπερνούσαν τις δυνατότητες των ιδιωτών. *Δεύτερη* ερχόταν η έμφαση στη συσσώρευση κεφαλαίου και η πεποίθηση ότι το κεφάλαιο αποτελούσε το κλειδί για να «ξεκλειδώσει» η αναπτυξιακή διαδικασία: τεχνογνωσία, θεσμικό πλαίσιο, φυσικοί και ανθρώπινοι πόροι έπαιζαν ασφαλώς τον ρόλο τους, αλλά σε φτωχές χώρες όπως η Ελλάδα το βασικό εμπόδιο ήταν η ανεπάρκεια των εγχώριων αποταμιεύσεων και η στενότητα συναλλάγματος. Συνεπώς, η προσέλκυση ξένων κεφαλαίων – υπό τη μορφή των επενδύσεων, των πιστώσεων ή της βοήθειας – αποτελούσε προϋπόθεση για την πραγματοποίηση των μεγάλων έργων που χρειάζονταν προκειμένου να «απογειωθεί» η οικονομία.³⁶

34 Ο όρος «αναπτυξιακή συναίνεση» (development consensus) και το περιεχόμενό του αντλείται από τον Kakridis (2009c). Σημειωτέον ότι η κυρίαρχη συναίνεση συνέκλινε, αλλά δεν ταυτιζόταν, με τις απόψεις της Αριστεράς, κυρίως ως προς τον ρόλο του ξένου κεφαλαίου. Βλ. το κλασικό έργο του Δημήτρη Μπάτση (1977 [1947]) και την αρθρογραφία του περιοδικού *Ανταίος*.

35 Την υποαπασχόληση στην υπαίθρο συμπλήρωνε η ανεργία και η παρασιτική απασχόληση στα αστικά κέντρα: βλ. ενδεικτικά Στεφανόπουλο (1951: 3) και Χαλικιά (1958: 14): πρβλ. τις αναφορές του Κουβέλη (1952β: 15) στο «μαλθουσιανόν φάσμα» ή του Γεωργαντά (1952) στα 117 ημερομίσθια που χάνονταν ετησίως ανά απασχολούμενο στον πρωτογενή τομέα. Το υποκείμενο θεωρητικό επιχείρημα έμεινε γνωστό στη διεθνή βιβλιογραφία από το κλασικό άρθρο του Lewis (1954) με τίτλο «Economic development with unlimited supplies of labour».

36 Ο όρος «απογείωση» παραπέμπει σκόπιμα στο κλασικό έργο του Rostow (1956): αυτού του είδους ο κεφαλαιστικός φονταμενταλισμός δεν αποτελούσε άλλωστε αποκλειστικά ελληνικό φαινόμενο: βλ. την αποτίμηση του Seers (1979: 712ff). Για την πραγματική εξέλιξη της ελληνικής βιομηχανικής παραγωγής κατά τη μεταπολεμική περίοδο, βλ. Κουτουμάρη (1963), Ellis et al. (1965), Γιαννίτση (1983) και Louri & Pepelasis-Minoglou (2001, 2002).

Αυτές ήταν οι αντιλήψεις που επικρατούσαν στον δημόσιο λόγο το φθινόπωρο του 1951, όταν ο Βαρβαρέσος κλήθηκε να προσφέρει τις υπηρεσίες του στην κυβέρνηση. Τα πολιτικά κόμματα διαγκωνίζονταν για τον συντομότερο δρόμο προς την εκβιομηχάνιση. Οι εφημερίδες επέσειαν τον κίνδυνο εκτροχιασμού, εφόσον οι Αμερικανοί επέμεναν στην περικοπή της βοήθειας. Οικονομολόγοι και μηχανικοί σχεδίαζαν ήδη τις επόμενες μεγάλες επενδύσεις. Στα μάτια του Βαρβαρέσου, οι περισσότερες από αυτές τις ιδέες αποτελούσαν επικίνδυνες υπερβολές: η Έκθεση του έδινε την ευκαιρία να βάλει τα πράγματα στη θέση τους. Όπως θα εξηγούσε στον Αμερικανό Υπουργό Εξωτερικών, Dean Acheson, λίγους μήνες αργότερα:

*«Την τελευταία δεκαετία ο ελληνικός λαός έχει υποστεί καταιγισμό δημιουργίας και προπαγάνδας από πολιτικούς, επιχειρηματίες, οικονομικούς και τεχνικούς εμπειρογνώμονες κ.λπ. που τονίζουν [...] ότι η χώρα έχει “τεράστιες” δυνατότητες οικονομικής ανάπτυξης, φθάνει να της δοθεί “άφθονο και φθινό κεφάλαιο”, και ότι είναι χρέος των Μεγάλων Δυνάμεων να χρηματοδοτήσουν ένα φιλόδοξο πρόγραμμα ανάπτυξης, ικανό να μεταβάλει πλήρως τη δομή της ελληνικής οικονομίας, να της προσφέρει σύγχρονες βιομηχανίες και να αυξήσει το βιοτικό της επίπεδο. [...] Είναι συνεπώς απαραίτητο ο πληθυσμός – και κυρίως οι ηγέτες του – να υιοθετήσουν μια πιο ρεαλιστική στάση. Αυτό προσπάθησα να ενθαρρύνω με την έκθεσή μου, αλλά η φωνή μου ήταν μοναχική και δεν θα αργήσει να ξεχαστεί».*³⁷

Στο τελευταίο κεφάλαιο της Έκθεσης, η μοναχική φωνή του Βαρβαρέσου εξαπέλυε ολομέτωπη επίθεση στα δύο βασικά συστατικά της αναπτυξιακής συναίνεσης, κυρίως στις πιο φιλόδοξες εκδοχές τους:

«[...] [Η] περιωρισμένη έκταση της χώρας εν συγκρίσει προς τον πληθυσμόν της, το άγονον του εδάφους της και η έλλειψις άλλων σπουδαίων φυσικών πόρων καθιστούν τας δυνατότητας οικονομικής αναπτύξεως της χώρας μας κατ’ ανάγκην περιωρισμένας [...]

*»Η οικονομική ανάπτυξις μιας χώρας είναι ζήτημα συνεχούς προσπάθειας προς άρσιν εμποδίων και αντιμετώπισιν δυσχερειών και είναι δυνατόν να πραγματοποιηθή μόνο βαθμιαίως, ιδία κατά τας πρώτας αυτής φάσεις. Όσοι ισχυρίζονται το αντίθετον πλανώνται».*³⁸

37 Varvaressos, K., “Summary of conclusions on present conditions and prospects in Greece (Secret, for the use of the Secretary of State)”, 17.4.1952, σελ. 2, στο IATE-A4S1Y5F19/3.

38 Τα παραθέματα από τις σελίδες 339 & 353 του τελευταίου κεφαλαίου της Έκθεσης: διατυπώσεις σχετικά με τη φτώχεια της ελληνικής οικονομίας μπορεί κάποιος επίσης να αναζητήσει στις σελ. 87 & 232.

Η μεγαλύτερη πλάνη απέρρεε από την ταύτιση της ανάπτυξης με την εκβιομηχάνιση, που εμφανιζόταν ως μονόδρομος για τη βελτίωση των συνθηκών ζωής του πληθυσμού. Πέραν του ότι μπερδευε τα *αίτια* με τα *αποτελέσματα* της οικονομικής προόδου, για τον Βαρβαρέσο η αντίληψη αυτή υποτιμούσε τον κομβικό ρόλο της γεωργίας, που τροφοδοτούσε τη βιομηχανία με πρώτες ύλες, εργατικά χέρια και δυνητικούς καταναλωτές. Εκβιομηχάνιση χωρίς παράλληλη βελτίωση της αγροτικής παραγωγής κινδύνευε να προκαλέσει δυσχέρειες στην τροφοδοσία των αστικών πληθυσμών, ελλείψεις σε πρώτες ύλες και πληθωρισμό (σελ. 317ff). Πόσο μάλλον εφόσον το πλεόνασμα των εργατικών χεριών στην ελληνική ύπαιθρο ήταν πολύ μικρότερο απ' ό,τι υπέθεταν τα φιλόδοξα σχέδια εκβιομηχάνισης της χώρας.³⁹

Έστω όμως πως η Ελλάδα διέθετε επαρκείς πόρους – φυσικούς και ανθρώπινους – ώστε να προχωρήσει στις επενδύσεις που οραματίζονταν οι θιασώτες της ταχείας εκβιομηχάνισης. Για τον Βαρβαρέσο, κάτι τέτοιο εξακολουθούσε να αποτελεί σφάλμα, *ιδίως για μια χώρα που ήθελε να βελτιώσει άμεσα το βιοτικό επίπεδο των λαϊκών τάξεων*. Οι επενδύσεις στη γεωργία ή την ελαφρά βιομηχανία κόστιζαν λιγότερο, απέδιδαν γρηγορότερα και δημιουργούσαν περισσότερες θέσεις απασχόλησης. Αντίθετα, τα πιο μεγαλεπήβολα βιομηχανικά σχέδια απαιτούσαν τεράστια κεφάλαια, χρησιμοποιούσαν περιορισμένη εργασία και απέδιδαν βραδύτερα – ή και καθόλου, εφόσον οδηγούσαν στη λειτουργία αντιοικονομικών μονάδων που χρειάζονταν πολυετή δασμολογική προστασία (σελ. 322ff). Απευθυνόμενος στον τεχνικό κόσμο της χώρας, ο Βαρβαρέσος τόνιζε πως:

«[...] δεν αρκεί να καταδειχθεί ότι δυνάμεθα, *από τεχνικής απόψεως*, να παραγάγωμεν αλουμίνιον, άζωτον, ή σίδηρον. Πρέπει να καταδειχθεί επίσης ότι τοιαύτη παραγωγή θα είναι και *οικονομικώς συμφέρουσα*, το οποίον σημαίνει εξασφάλισιν ότι δεν θα επιβαρυνθή η κατανάλωσις με υψηλόν κόστος και μεγάλα κατά μονάδα προϊόντος κέρδη».⁴⁰

Δεδομένου του μικρού μεγέθους της ελληνικής αγοράς, η Έκθεση επεσήμαινε τον κίνδυνο δημιουργίας αναποτελεσματικών επιχειρήσεων με δυσανάλογη μονοπωλιακή ισχύ· πόσο μάλλον εφόσον η ίδρυση των βιομηχανιών γινόταν στη λογική της υποκατάστασης των εισαγωγών.

Στη βάση των παραπάνω συλλογισμών, η Έκθεση έθετε ως προτεραιότητες τις επενδύσεις σε βασικές υποδομές, όπως ήταν η συγκοινωνία και η ενέργεια, την αγροτική ανάπτυξη και την ενθάρρυνση της *ελαφράς* βιομηχανίας, με έμφαση στην παραγωγή ειδών ευρείας κατανάλωσης. Αντίθετα, ο Βαρβαρέσος συνιστούσε «να είμεθα λίαν προσεκτικοί εις την δημιουργίαν [...] αδοκιμάστων βιομηχανιών, αίτινες εν τη πράξει θα πδύναντο να αποδειχθούν ασύμφοροι διά την χώραν» (σελ. 349). Παράλληλα, πρότεινε την εκτέλεση ενός εκτεταμένου προγράμματος ανέγερσης λαϊκών κατοικιών. Στηριζόμενος πρωτίστως σε εγχώριους πόρους, ο κλάδος των κατασκευών δεν είχε ανάγκη συναλλάγματος ή δαπανηρών εγκαταστάσεων, ενώ προσέφερε δουλειά σε χιλιάδες εργαζομένους και απέδιδε γρήγορα, βελτιώνοντας τις συνθήκες διαβίωσης των λαϊκών τάξεων (σελ. 350ff). Τα πιο φιλόδοξα σχέδια όφειλαν να μετατεθούν για μετά τη σταθεροποίηση και να υλοποιηθούν στη βάση προσεκτικών μελετών.

Η χρηματοδότηση των παραπάνω έργων απαιτούσε έναν συνδυασμό δραχμικών και συναλλαγματικών πόρων, για την κάλυψη των οποίων η ελληνική οικονομία θα χρειαζόταν για αρκετά ακόμη χρόνια τη βοήθεια των ξένων. Όπως και σε άλλα σημεία της Έκθεσης, ο Βαρβαρέσος θεώρησε δεδομένη την παράταση του αμερικανικού προγράμματος για άλλα τρία με τέσσερα χρόνια. Παρότι αναγνώριζε τη βιαιότητα των πρόσφατων περικοπών, θεωρούσε πως η σταθεροποίηση θα επέτρεπε την απελευθέρωση κονδυλίων για τη χρηματοδότηση ενός «σοβαρού και μεμετρημένου προγράμματος οικονομικής αναπτύξεως» (σελ. 362). Πιστός στο σύνθημα «εκατομμύρια, όχι δισεκατομμύρια» (βλ. προηγούμενο κεφάλαιο), πίστευε πως το πρόγραμμα αυτό θα μπορούσε να πετύχει περισσότερα με λιγότερα. Άλλωστε, δεν συμεριζόταν την άποψη όσων αντιμετώπιζαν την έλλειψη κεφαλαίων ως το βασικό εμπόδιο στην ανάπτυξη: «η αντίληψις αύτη απλοποιεί επικινδύνως εν εκ των δυσχερεστέρων και πλέον περιπλόκων προβλημάτων, τα οποία αντιμετωπίζει σήμερον ο κόσμος», σημείωνε στις αρχές του κεφαλαίου, για να προσθέσει λίγο παρακάτω:

«Αι καθυστερημέναι χώραι δεν υστερούν μόνον από απόψεως κεφαλαίων και τεχνικών γνώσεων, αλλά και από απόψεως της όλης αυτών πολιτικής, κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσως».⁴¹

Αναπαράγοντας τις απόψεις που είχε διαμορφώσει στους κόλπους της Παγκόσμιας Τράπεζας, ο Βαρβαρέσος έδινε μεγαλύτερη σημασία στην ποιότητα της διοίκησης, τη δημοσιονομική πειθαρχία και την πολιτική σταθερότητα. Χωρίς αυτές τις προ-

39 Το επιχείρημα του Βαρβαρέσου ήταν πως η εποχική διακύμανση της απασχόλησης στον αγροτικό *τομέα* δεν σήμαινε πως οι αγρότες μπορούσαν να μετακινηθούν ανέξοδα στη βιομηχανία· η μείωση του αγροτικού πληθυσμού όφειλε να παρακολουθεί τον εκουχρονισμό της αγροτικής παραγωγής και την αύξηση της παραγωγικότητας· αυτή με τη σειρά της προϋπέθετε ένα ισορροπημένο αναπτυξιακό πρόγραμμα που δεν θα παραμελούσε τον πρωτογενή τομέα (σελ. 320, 343). Η εμπειρική υποστήριξη των απόψεών του θα ερχόταν μια δεκαετία αργότερα από τους Perelasis & Yotopoulos (1962), η μελέτη των οποίων επίσης συνάντησε αντιδράσεις μετά τη δημοσιοποίησή της.

40 Σελ. 348 της Έκθεσης.

41 Σελ. 313.

υποθέσεις, η οποία βοήθεια όχι μόνο θα πήγαινε χαμένη, αλλά κινδύνευε και να συμβάλει στη συντήρηση του υφιστάμενου καθεστώτος.⁴²

Η υποδοχή της Έκθεσης

Αμέσως μετά τη δημοσίευσή της, η Έκθεση Βαρβαρέσου κυριάρχησε στην επικαιρότητα. Το περιεχόμενό της συνοψίστηκε και αναπαράχθηκε – συχνά επιλεκτικά – από τον ημερήσιο τύπο, αλλά και τους ξένους ανταποκριτές στην Αθήνα. Ακολούθησαν δεκάδες άρθρα και επιφυλλίδες με σχόλια και παρατηρήσεις. Σε αυτά προστέθηκαν οι δηλώσεις, συνεντεύξεις και διευκρινίσεις του Βαρβαρέσου, που συνεχίστηκαν και μετά την αναχώρησή του για την Αμερική, στα μέσα Φεβρουαρίου του 1952.⁴³ Επαγγελματικά επιμελητήρια, σωματεία και συνδικαλιστικοί φορείς κάθε βαθμίδας εξέδωσαν ψηφίσματα και συνέταξαν υπομνήματα, σχολιάζοντας τις προτάσεις του οικονομικού συμβούλου της κυβέρνησης. Επιστημονικές εταιρείες αφιέρωσαν ειδικές ημερίδες στα συμπεράσματα της Έκθεσης. Οι ενότητες της σταθεροποίησης έτυχαν ευρείας επιδοκιμασίας· το κεφάλαιο για την ανάπτυξη επικρίθηκε σφοδρότατα. Όλοι επαίνεσαν τη φιλοπονία του συγγραφέα και την ενδελέχεια της Έκθεσης. Κανείς δεν θέλησε να κάνει κάτι περισσότερο.

Σχολιάζοντας την Έκθεση Βαρβαρέσου, στις 14 Ιανουαρίου ο Υπουργός Συντονισμού Γεώργιος Καρτάλης δήλωνε στους δημοσιογράφους:

«Σπανίως το ελληνικόν πρόβλημα εμελετήθη εν τω συνόλω του τόσο εμβριθώς. Είμαι βέβαιος ότι η Κυβέρνησις θ' αντλήσει πολύτιμα πορίσματα εκ των προτεινομένων λύσεων. Θα επεθύμουν δημοσία να ευχαριστήσω τον κ. Βαρβαρέσον διά την μεγάλην προσπάθειάν του. Η πανελλήνιος απήχσις της εκθέσεως θα δώση τόσον εις την Κυβέρνησιν, όσον και εις την αντιπολίτευσιν μίαν βάσιν καρποφόρων συζητήσεων».⁴⁴

Σε κυβερνητικό επίπεδο, οι συζητήσεις ξεκίνησαν δύο ημέρες αργότερα στο Υπουργείο Συντονισμού, όπου ο Βαρβαρέσος συμμετείχε σε ευρεία σύσκεψη με

τους συναρμόδιους υπουργούς. Τις επόμενες εβδομάδες ακολούθησαν διαδοχικές συναντήσεις σε υπουργεία και υπηρεσίες, με στόχο την παρουσίαση και εξειδίκευση των πορισμάτων της Έκθεσης.⁴⁵ Από την αρχή ήταν ωστόσο ξεκάθαρο πως οι προτάσεις Βαρβαρέσου δεν θα μπορούσαν εύκολα να εφαρμοστούν: κάποιες έρχονταν σε αντίθεση με τις κυβερνητικές εξαγγελίες· άλλες συναντούσαν έντονες αντιστάσεις· οι περισσότερες όμως ήταν απλά ανεφάρμοστες – τουλάχιστον στα χρονικά περιθώρια που αντιμετώπιζε η κυβέρνηση Πλαστήρα. Στις αρχές Φεβρουαρίου, ο Πρωθυπουργός διευκρίνισε πως οι υποδείξεις Βαρβαρέσου δεν θα πραγματοποιούνταν «αμέσως και καθ' ολοκληρίαν», αλλά έπρεπε «να κλιμακωθούν εις μακρότερα χρονικά διαστήματα και να τεθούν εις εφαρμογήν αναλόγως προς τας εκάστοτε οικονομικάς συνθήκας».⁴⁶ Η αντιπολίτευση άδραξε την ευκαιρία να καταγγείλει τον Πλαστήρα για ανακολουθία· ο φιλοκυβερνητικός τύπος αναρωτιόταν ήδη γιατί η κυβέρνηση αγνοούσε τις συστάσεις ενός συμβούλου που η ίδια είχε προσκαλέσει ως «θαυματουργόν ιατρόν, κομίζοντα νέα αλάθητα διά την ελληνικήν οικονομικήν κατάστασιν φάρμακα».⁴⁷ Στην πράξη, όλοι αντιλαμβάνονταν πως – παρά τις διαβεβαιώσεις της κυβέρνησης για το αντίθετο – το μεγαλύτερο μέρος της Έκθεσης θα παρέμενε στα χαρτιά.

Ο Βαρβαρέσος δεν απόρριψε καθόλου. Γνώριζε καλά πως η παρουσία του στην Ελλάδα ήταν ενοχλητική, κυρίως για όσα κυβερνητικά στελέχη έβλεπαν με κακό μάτι την πολιτική του ενεργοποίηση. Με εξαίρεση τον Υπουργό Συντονισμού, οι σχέσεις του με τα περισσότερα μέλη της κυβέρνησης ήταν μάλλον τυπικές.⁴⁸ Ο ίδιος θεωρούσε τον Υπουργό των Οικονομικών «πετεινόμυαλο», ενώ ήταν «σχεδόν βέβαιος ότι δεν διάβασε [την έκθεσιν], ή την διάβασε επιπολαιώς». Με τα λεχθέντα του Υπουργού άνευ Χαρτοφυλακίου, Ιωάννη Ζίγδη, απαξιούσε να ασχο-

42 Σελ. 313ff σε προηγούμενες παραγράφους, ο Βαρβαρέσος επαναλάμβανε την άποψη πως η ξένη βοήθεια υποστηριζόταν σθεναρά από τις ελίτ των χωρών γιατί καθιστούσε «δυνατήν την ικανοποίηση των επιδιώξεων των λαϊκών τάξεων χωρίς να απαιτήση σοβαράν θυσίαν εκ μέρους των κατόχων του πλούτου» (σελ. 312)· για μια προγενέστερη διατύπωση, βλ. Varnavaessos, K., *Criticisms against the Bank and suggestions for their refutation*, 11.4.1950, σελ. 115ff, στο WBA-30256315· πρβλ. τις απόψεις του για τη θεωρία των «ρευστών κεφαλαίων», όπως συζητήθηκαν στο κεφάλαιο 12.

43 Προς τον σκοπό αυτό ο Βαρβαρέσος χρησιμοποίησε κυρίως τις στήλες των εφημερίδων *Βήμα* και *Ελευθερία*· βλ. για παράδειγμα τις επιστολές του που δημοσιεύονται ταυτόχρονα στα τεύχη της 6.5.1952 και 11.5.1952.

44 «Ο Γ. Καρτάλης διά την Έκθεσιν» στο πρωτοσέλιδο της *Ναυτεμπορικής* 15.1.1952· πρβλ. και «Σημειώματα», *Βήμα*, 16.1.1952, σελ. 3.

45 Για την πρώτη συνάντηση βλ. «Αρχίζουν σήμερα αι συσκέψεις επί των προτάσεων του κ. Βαρβαρέσου», *Ναυτεμπορική*, 16.1.1952· το περιεχόμενο των διαδοχικών συναντήσεων ανακοινώνονταν καθημερινά στον τύπο.

46 «Ο κ. Πλαστήρας φρονεί ότι αι υποδείξεις Βαρβαρέσου είναι εν μέρει μόνον πραγματοποιήσιμα προς το παρόν», *Βήμα*, 2.2.1952, σελ. 4.

47 «Τι κινδυνεύει να αντιμετωπίσῃ» και «Αναμένομεν», *Βήμα*, 18.1.1952 και 9.2.1952. Ενδεικτικό της αρθρογραφίας του αντιπολιτευόμενου τύπου, το κεντρικό άρθρο του *Κέρδους* «Η κυβέρνησις και ο Βαρβαρέσος», 9.2.1952· στην ίδια εφημερίδα, οι ιατρικές παρομοιώσεις αποκτούσαν ασυνήθιστη σκληρότητα, με τον Βαρβαρέσο να χαρακτηρίζεται ως «ψευτοοδοντοίατρος των εμποροπανηγύρεων» που πρότεινε «μαγιοβότανα» στην κυβέρνηση (βλ. τα φύλλα της 19.1.1952 και 16.2.1952).

48 Η καλή συνεργασία με τον Γ. Καρτάλη συνεχίστηκε και μετά την επιστροφή του Βαρβαρέσου στην Αμερική· βλ. Βαρβαρέσο προς Καρτάλη, 15.2.1952, και Καρτάλη προς Βαρβαρέσο, 12.5.1952 και 9.12.1952, όλα στο IATE-A4S2Y1F10/1-3.

ληθεί, εφόσον «ουδείς τα εθεώρησεν ως σοβαρά».⁴⁹ Προϊστάμενος στο Υπουργείο Εργασίας ήταν ο σφοδρός πολιτικός του αντίπαλος από την εποχή του πειράματος, Γρηγόριος Κασσιμάτης. Το κλίμα στις συσκέψεις με τους Υπουργούς δεν πρέπει να ήταν ιδιαίτερα θερμό.

Η καρδιά του προβλήματος δεν ήταν όμως προσωπική, αλλά πολιτική· όπως θα εξηγούσε ο Βαρβαρέσος στον πρόεδρο της Παγκόσμιας Τράπεζας, Eugene Black:

*«Δυστυχώς, η κυρίαρχη αίσθηση είναι ότι, παρότι υπάρχουν κάποιοι καλο-προαίρετοι και αποφασισμένοι άνθρωποι, οι κομματικές έριδες και ο έντονος πολιτικός ανταγωνισμός [...] θα αποτρέψουν οποιαδήποτε κυβέρνηση από την ανάληψη των δραστικών και αποτελεσματικών μέτρων που χρειάζονται».*⁵⁰

Πράγματι, αντιμέτωπη με την περικοπή της βοήθειας, τις κινητοποιήσεις των δημοσίων υπαλλήλων και τις σφοδρές επιθέσεις της αντιπολίτευσης, η κυβέρνηση Πλαστήρα κρεμόταν από μία κλωστή. Η απροθυμία της να ανοίξει επιπλέον μέτωπα ήταν παραπάνω από εύλογη. Ελπίδα του Βαρβαρέσου ήταν τα δύο μεγάλα κόμματα – ΕΠΕΚ και Συναγερμός – να συμφωνήσουν στην εφαρμογή ενός κοινού προγράμματος και να μοιραστούν το αντίστοιχο πολιτικό κόστος. Τις σκέψεις του αυτές τις είχε μοιραστεί τόσο με τον Πλαστήρα, όσο και με τον Παπάγο, τον οποίο είχε φροντίσει να συναντήσει αρκετές φορές στη διάρκεια της επίσκεψής του. Οι πρωτοβουλίες του μάλιστα αναζωπύρωσαν τα σενάρια σχηματισμού οικουμενικής κυβέρνησης, χωρίς όμως να οδηγήσουν σε κάποιο αποτέλεσμα.⁵¹ Η τελευταία του συνάντηση με τον Παπάγο, στις 8 Φεβρουαρίου 1952, κατέληξε σε αδιέξοδο. Έπειτα από τρεις ημέρες, ο Βαρβαρέσος αναχώρησε από την Αθήνα με τελικό προορισμό την Ουάσιγκτον. Η τελευταία κυβερνητική αποστολή της σταδιοδρομίας του είχε μόλις λήξει.

Λιγότερο από δύο εβδομάδες αργότερα, στις 22 Φεβρουαρίου, συνεδρίασε εκτάκτως η Ελληνική Εταιρεία Οικονομικών Επιστημών (ΕΕΟΕ), με αντικείμενο την

αποτίμηση της Έκθεσης.⁵² Από το βήμα του συνεδρίου παρέλασε η αφρόκρεμα των οικονομολόγων της εποχής, συμπεριλαμβανομένων δύο μελών του υπουργικού συμβουλίου. Κάποιοι από τους ομιλητές, όπως οι Ι. Κούλης, Α. Κυρκιρίτης και Κ. Τσάτσος καταπίδισκαν με επιμέρους ζητήματα του πρώτου μέρους της Έκθεσης. Οι περισσότεροι προτίμησαν ωστόσο να παρακάμψουν τη σταθεροποίηση και να στρέψουν τα πυρά τους στο κεφάλαιο της ανάπτυξης. Ο ένας μετά τον άλλον, όσοι έπαιρναν τον λόγο καταδίκασαν τη μετριοπάθεια των συμπερασμάτων του Βαρβαρέσου σχετικά με τις δυνατότητες εκβιομηχάνισης της χώρας. Ο Ξ. Ζολώτας θεώρησε πως η Έκθεση υποτιμούσε το πρόβλημα της υποαπασχόλησης και παραγνώριζε την «επιτακτικότητα της λελογισμένης οικονομικής αναπτύξεως» (Ζολώτας, 1952: 2). Ο Χ. Ευελπίδης υποστήριξε πως «η σημασία της αναπτύξεως βιομηχανίας είναι αναμφισβήτητος, λόγω της υπάρξεως πρώτων υλών, διαθεσίμου εργασίας και των αναγκών της εσωτερικής καταναλώσεως» (Ευελπίδης, 1952: 23). Για τον Ι. Ζίγδη, η Έκθεση έπρεπε να «λησμονηθή το ταχύτερον», εφόσον αποτελούσε «κήρυγμα δι' επισημοτέραν στροφήν εις την ιδέαν της μικράς Ελλάδος» (Ζίγδης, 1952: 27). Αρκετοί από τους ομιλητές επικαλέστηκαν εκθέσεις που είχαν συνταχθεί από ξένους εμπειρογνώμονες· μεταξύ αυτών ξεχώριζε η έκθεση-ορόσημο του ΟΗΕ για την ανάπτυξη, που θυμίζουμε πως επέκρινε την Παγκόσμια Τράπεζα για υπερβάλλοντα συντηρητισμό. Έχοντας μεταφέρει την επιχειρηματολογία της Τράπεζας στην Ελλάδα, ο Βαρβαρέσος ήταν φυσικό να βρεθεί αντιμέτωπος με τις επικρίσεις που δεχόταν εκείνη στο εξωτερικό!⁵³

Οι απόψεις της ΕΕΟΕ δεν αποτελούσαν την εξαίρεση, αλλά τον κανόνα. Η άγνοια του δεύτερου μέρους της Έκθεσης ως καταδίκης για το οικονομικό μέλλον της χώρας αποτελούσε σχεδόν μόνιμη επωδό των σχετικών αναλύσεων – ανεξάρτητα μάλιστα από τις ιδεολογικές προτιμήσεις του εκάστοτε αναγνώστη. Υπό αυτή την έννοια, ο Βαρβαρέσος είχε καταφέρει να συσπειρώσει τις πολιτικές δυνάμεις του τόπου σε ένα οικονομικό πρόγραμμα – απλά, όχι στο δικό του. Όλες σχεδόν οι εφημερίδες παρουσίαζαν την Έκθεση ως αποδοκιμασία της εκβιομηχάνισης, στο σημείο που ο Βαρβαρέσος αναγκάστηκε να προβεί σε διευκρινιστικές δηλώσεις.⁵⁴ Το ίδιο ίσχυε για τα περισσότερα υπομνήματα των εμπορικών και βιομηχανικών

49 Ο πρώτος χαρακτηρισμός αφορά τον Χρυσό Ευελπίδη και αναφέρεται σε προσωπική επιστολή προς τον Γ. Παπαχρυσάνθου, με ημερομηνία 14.3.1952, που βρίσκεται στο ΙΑΤΕ-Α4S2Y1F13/11· αντίθετα, η απαξιωτική αναφορά στον Ζίγδη διατυπώθηκε δημοσίως, στην απαντητική επιστολή του προς τον Ζολώτα, που δημοσιεύθηκε στην *Επιθεώρηση Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών* (1952), τεύχ. 2-3, σελ. 208. Από τις 24.4.1952, ο Ζίγδης είναι πλέον Υπουργός Βιομηχανίας της κυβέρνησης Πλαστήρα.

50 Varvaressos προς Black, 23.1.1952, στο ΙΑΤΕ-Α4S1Y5F22/2.

51 Η αφήγηση των πρωτοβουλιών Βαρβαρέσου στο Varvaressos, K., "Summary of conclusions on present conditions...", *op.cit.*, σελ. 19ff· μία από τις παραλλαγές των σεναρίων που κυκλοφόρησαν στα μέσα Φεβρουαρίου αφορούσε το ενδεχόμενο σχηματισμού κυβέρνησης ΕΠΕΚ-Συναγερμού υπό την πρωθυπουργία του Βαρβαρέσου· βλ. «Τουλάχιστον να το βελιώσουν», στο πρωτοεξέλιδο του *Βήματος*, 10.2.1952.

52 Οι σχετικές εισηγήσεις δημοσιεύθηκαν στο πρώτο τεύχος της *Επιθεώρησης Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών* του 1952· για την ΕΕΟΕ, που ήταν η μεγαλύτερη επιστημονική εταιρεία στον χώρο των οικονομικών στη μεταπολεμική Ελλάδα, βλ. Kakridis (2009a).

53 United Nations Department of Economic Affairs, (1951), *Measures for the Economic Development of Underdeveloped Countries*, Report by a Group of Experts appointed by the Secretary General, New York· σχετικά αποσπάσματα παρέθεσαν τόσο ο Ξ. Ζολώτας όσο και ο Π. Κουβέλνς (1952a).

54 «Ο κ. Βαρβαρέσος συμφωνεί διά την ανάγκην εκτελέσεως των μεγάλων έργων Πτολεμαΐδος, Αζώτου και Αχελώου», *Βήμα*, 9.2.1952, σελ. 4.

επιμελητριών. Ακόμα και η Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδος (ΓΣΕΕ), που θεωρούσε πρόσφορη την ανέγερση λαϊκών κατοικιών, βρήκε το πρόγραμμα Βαρβαρέσου «περικεκομμένον και προσηρμοσμένον εις τους περιορισμούς ους επιβάλλει η αναγγελθείσα περικοπή της αμερικανικής βοήθειας και όχι εις την ανάγκην του τι πρέπει να γίνη εις τον τόπον διά να καταστή η Ελλάς βιώσιμος, δηλαδή ικανή να διαθρήψη επαρκώς τον αυξανόμενον πληθυσμόν της».⁵⁵

Αν υπήρξε ωστόσο ένας επαγγελματικός φορέας που αντιμετώπισε το δεύτερο μέρος της Έκθεσης ως ανάθεμα, αυτός δεν ήταν άλλος από το Τεχνικό Επιμελητήριο της Ελλάδος (ΤΕΕ). Σε αυτό συνέβαλαν διάφορα σημεία της Έκθεσης που επέκριναν την επικράτηση των τεχνικών έναντι των οικονομικών κριτηρίων. Έχοντας συμμετάσχει εξαρχής στην κατάρτιση διαφόρων αναπτυξιακών προγραμμάτων, οι Έλληνες μηχανικοί είχαν συμβάλει καθοριστικά στη διαμόρφωση της αναπτυξιακής συναίνεσης. Η σχέση τους με τους οικονομολόγους δεν ήταν ποτέ ανέφελη, ειδικά όποτε οι επαγγελματικές φιλοδοξίες των δύο ομάδων έρχονταν σε σύγκρουση (Kakridis, 2013). Η ιδέα του προέδρου του ΤΕΕ, Αθανάσιου Ρουσόπουλου, να χρηματοδοτηθεί η εκβιομηχάνιση μέσω της εκτύπωσης χρήματος αποτελούσε μόνο μία – ίσως την πιο εκκεντρική – πρόταση για την υπέρβαση των επιφυλάξεων των οικονομολόγων απέναντι στα δαπανηρά τεχνικά έργα.⁵⁶ Στα μάτια του ΤΕΕ, η Έκθεση Βαρβαρέσου δεν εξέφραζε απλά επιφυλάξεις, αλλά «πνεύμα πικρόχολο και οιονεί απαγορευτικής διαθέσεως έναντι της οικονομικής και τεχνικής αναπτύξεως διά την οποία προσφέρονται αι σημεριναί Ελληνικαί συνθήκαι». Η στάση αυτή, εξηγούσε το υπόμνημα του ΤΕΕ, αντικατόπτριζε τις αντιλήψεις του περασμένου αιώνα, όταν η οικονομική ζωή αποτελούσε προνομιακό πεδίο των οικονομολόγων. Τα πράγματα όμως είχαν αλλάξει:

«[...] εις τον σημερινόν αιώνα, [η οικονομική ζωή] έχει αντιστρόφως 90% [περιεχόμενον] τεχνικοεπιστημονικόν και μόλις 10% οικονομολογικόν. Συμπέρασμα άμεσον προκύπτει, ότι αποφάσεις επί οικονομικών ερωτημάτων δεν δύνανται να λαμβάνωνται σήμερον εν απουσία των τεχνικών και ότι τουναντίον η χάρaxis των λύσεων κυρίως εκ των τελευταίων δέον να προέρχεται».⁵⁷

Δεν χωρεί αμφιβολία πως η στάση του ΤΕΕ αντικατόπτριζε τον θιγμένο εγωισμό και τα συμφέροντα μιας επαγγελματικής ομάδας που θεωρούσε την εκβιομηχάνιση

προνομιακό πεδίο ενασχόλησής της. Πολύ περισσότερο, όμως, αντικατόπτριζε τη φυσική άμυνα της εγχώριας αναπτυξιακής συναίνεσης απέναντι σε ένα ξένο σώμα. Με άλλα λόγια, οι αντιδράσεις στην Έκθεση Βαρβαρέσου δεν ήταν απλές αντιδράσεις συμφερόντων· ήταν θεμελιώδεις αντιδράσεις ιδεών. Λίγες δεκαετίες αργότερα, οι παρατηρήσεις της Έκθεσης – για τους κινδύνους της αλόγιστης εκβιομηχάνισης, την ανταγωνιστικότητα, τη σημασία της πρωτογενούς παραγωγής και τον ρόλο του μακροοικονομικού περιβάλλοντος – θα βρίσκονταν στο επίκεντρο της οικονομικής ορθοδοξίας. Σήμερα, αποτελούν πλέον κοινοτοπίες στα περισσότερα εγχειρίδια οικονομικής ανάπτυξης. Τη δεκαετία του 1950, όμως, αποτελούσαν ανάθεμα.

Γ. Μετά την Έκθεση

Στις αρχές Μαρτίου ο Βαρβαρέσος βρέθηκε και πάλι στο γραφείο του στην Παγκόσμια Τράπεζα. Η τρίμηνη απουσία στην Ελλάδα δεν έκανε την προσαρμογή του εύκολη: «ακόμη δεν ημπορώ να συνηθίσω στην ιδέα ότι μας χωρίζουν χιλιάδες μιλίων», έγραφε στον γαμπρό του, Γιώργο Παπαχρυσάνθου· «πολλές φορές αφηρημένος, όταν σκεφθώ κάτι ή επιθυμήσω κάτι, νομίζω ότι θα πάρω το τηλέφωνο να επικοινωνήσω με έναν από σας». Η επιστροφή είχε βέβαια και τα καλά της, αφού η Ουάσιγκτον επιφύλαξε στην Έκθεση επί του οικονομικού προβλήματος της Ελλάδος πολύ καλύτερη υποδοχή σε σχέση με την Αθήνα:

«Από τα Αμερικανικά Υπουργεία Εξωτερικών και Οικονομικών έχομεν διαρκώς αιτήσεις περί νέων αντιτύπων και μας εκφράζουν τα ειλικρινή των συχαρητήρια διά την εργασίαν. Πολλοί μας λένουν ότι είναι η αρτιωτέρα έκθεσις που έχουν ποτέ διαβάσει διά τα οικονομικά μιας χώρας».⁵⁸

Λίγες εβδομάδες αργότερα, ο Βαρβαρέσος δέχθηκε ένα ασυνήθιστο τηλεφώνημα. Στην άλλη άκρη της τηλεφωνικής γραμμής ήταν ο Samuel Welldon, τραπεζίτης από τη Νέα Υόρκη, που είχε μόλις αναλάβει την ηγεσία μιας αποστολής Αμερικανών εμπειρογνομόνων στην Ελλάδα. Ο Αντιπρόεδρος της Παγκόσμιας Τράπεζας, Robert Garner, ήταν προσωπικός του φίλος και του είχε συστήσει να έρθει σε επαφή με τον Βαρβαρέσο πριν την αναχώρηση της αποστολής του. Έτσι, στις 26 Μαρτίου 1952, ο Welldon επισκέφθηκε τα γραφεία της Παγκόσμιας Τράπεζας, στην οδό Η. Τον συνόδευε ένα ακόμα μέλος της αποστολής, ο Victor Sullam, υπεύθυνος για το ελληνικό πρόγραμμα στη Διοίκηση Αρμολογίας Ασφάλειας (MSA), την υπηρεσία

⁵⁵ «Αι απόψεις της ΓΣΕΕ επί της εκθέσεως Βαρβαρέσου», *Ναυτεμπορική*, 2.2.1952, σελ. 8.

⁵⁶ Για τις απόψεις του προέδρου του ΤΕΕ, βλ. Ρουσόπουλο (1949). Η έκθεση απορρίπτει τις προτάσεις ως ατελέσφορες και επικίνδυνες για τη νομισματική σταθερότητα της χώρας· σελ. 328ff· βλ. επίσης την απάντηση Βαρβαρέσου στο υπόμνημα του ΤΕΕ, με ημερομηνία 9.2.1952, στο IATE-A4S1Y5F24/2.

⁵⁷ Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας (1952), «Το Τεχνικόν Επιμελητήριον της Ελλάδος επί της Εκθέσεως του κ. Βαρβαρέσου», *Τεχνικά Χρονικά*, (3), σελ. 4.

⁵⁸ Χειρόγραφη επιστολή Βαρβαρέσου προς Παπαχρυσάνθου, 14.3.1952, στο IATE-A4S2Y1F13/11.

που διαχειριζόταν τη βοήθεια του Σχεδίου Μάρσαλ.⁵⁹ Όσα ειπώθηκαν τις επόμενες ώρες έκαναν τον Βαρβαρέσο ιδιαίτερα ανήσυχο.

Η συζήτηση περιστράφηκε γύρω από την πολυπλοκότητα σταθεροποίησης. Η περικοπή της βοήθειας προς την Ελλάδα, το προηγούμενο φθινόπωρο, είχε υποχρεώσει την κυβέρνηση Πλαστήρα να αυξήσει τους φόρους και να μειώσει τις δαπάνες της. Κάποιοι από τις περικοπές είχαν θέσει σε κίνδυνο την εκτέλεση του προγράμματος δημοσίων επενδύσεων, προκαλώντας δυσφορία όχι μόνο στην κυβέρνηση, αλλά και στους αμερικανικούς κύκλους της Αθήνας, που θεωρούσαν επικίνδυνη την απότομη απόσυρση της βοήθειας. Στα μάτια της αμερικανικής πρεσβείας στην Αθήνα, η Ουάσιγκτον επεδίωκε «να θεραπεύσει τον ασθενή γρήγορα, με μια δραστική εγχείρηση, που ενδέχεται όμως και να τον σκοτώσει».⁶⁰ Την άνοιξη του 1952, οι σχέσεις μεταξύ της Αθήνας και των κεντρικών υπηρεσιών στην Ουάσιγκτον είχαν φθάσει πλέον σε κρίσιμο σημείο. Η επιτροπή Welldon αποτελούσε την ύστατη προσπάθεια της Διοίκησης Αμοιβαίας Ασφάλειας και του State Department να γεφυρώσουν το χάσμα μεταξύ των δύο πλευρών.

Εκείνο το πρωινό, στο γραφείο του Βαρβαρέσου, ο Victor Sullam ανέπτυξε το σκεπτικό των “stabilization boys”.⁶¹ Στόχος της επικείμενης επίσκεψης στην Αθήνα δεν ήταν η μελέτη της κατάστασης αλλά η κάμψη των αντιστάσεων και η επιβολή των απαραίτητων σταθεροποιητικών μέτρων. Αποφασισμένη να επιδιώξει την ταχύτερη απεμπλοκή από την Ελλάδα, η Ουάσιγκτον επιθυμούσε την άμεση ισοσκέλιση του προϋπολογισμού και του εξωτερικού ισοζυγίου. Όπως θα εξηγούσε ο Βαρβαρέσος, στη διάρκεια της συνάντησης επιβεβαίωσε πως:

«[...] ο Οργανισμός Αμοιβαίας Ασφαλείας [...] εμφορείται από αυστηράς αντιπληθωρικής αντιλήψεις εν σχέσει με την Ελλάδα και πιστεύει ότι η αποκατάσταση οικονομικής και νομισματικής σταθερότητας εν τη χώρα είναι δυνατή διά της δημιουργίας μεγάλης στενότητας χρήματος, ήτις διά να

59 Μετά την έκρηξη του πολέμου στην Κορέα, το *Mutual Security Act* (PL165 της 10.10.1951) οδήγησε στην (πρώην) κατάργηση της Διοίκησης Οικονομικής Συνεργασίας (Economic Cooperation Administration, ECA) και τη διαχείριση της βοήθειας από την Mutual Security Administration (MSA). Το σχετικό παρασκήνιο της σύγκρουσης μεταξύ της κυβέρνησης, του Κογκρέσου και του State Department περιγράφεται στον Hogan (1987: 389ff).

60 Η διατύπωση ανήκει στον πολιτικό επιτετραμμένο της αμερικανικής πρεσβείας στην Αθήνα, Charles Yost· βλ. τηλ/μία 2515, Yost προς State Department, 29.11.1951, στο FRUS 1951:524.

61 Ο χαρακτηρισμός αφορούσε τους υπέρμαχους της σταθεροποίησης και υιοθετήθηκε στην εσωτερική αλληλογραφία των αμερικανικών υπηρεσιών· βλ. Turkel προς Maynard, 18.8.1952, όπως παρατίθεται στον Σταθάκη (2004: 393).

πραγματοποιηθεί απαιτεί αυστηρόν περιορισμόν των πιστώσεων και των παραγωγικών δαπανών».⁶²

Στα μάτια των στελεχών της MSA στην Ουάσιγκτον, η περικοπή των πιστώσεων και το πάγωμα των επενδύσεων αποτελούσαν αναγκαίες θυσιές για την τιθάσευση του πληθωρισμού. Αυτή με τη σειρά της θα επέτρεπε το τελευταίο βήμα της σταθεροποίησης, που δεν ήταν άλλο από την υποτίμηση. Μάλιστα, στην επιτροπή συμμετείχε ο Edward Tennenbaum, βασικός εμπνευστής της γερμανικής νομισματικής μεταρρύθμισης του 1948, ο οποίος είχε ήδη επισκεφθεί την Αθήνα για να εξετάσει τις δυνατότητες εφαρμογής μιας ριζικότερης νομισματικής μεταρρύθμισης (Ψαλιδόπουλος, 2013: 123ff).

Στο άκουσμα αυτών των σκέψεων, ο Βαρβαρέσος θορυβήθηκε. Στην Έκθεσή του είχε βέβαια υποστηρίξει την ανάγκη σταθεροποίησης ενόψει της περικοπής της βοήθειας. Ο ίδιος, ωστόσο, είχε προτείνει ένα ιδιαίτερα *ήπιο* πρόγραμμα προσαρμογής. Όπως είδαμε στην προηγούμενη ενότητα, η Έκθεση απέρριπτε την επιβολή νέων φόρων και στήριζε τη σταθεροποίηση στην πάταξη της φοροδιαφυγής, τον έλεγχο τιμών και κερδών και τη συγκράτηση των πιστώσεων στα τρέχοντα επίπεδα· τυχόν σκληρότερα μέτρα έθεταν σε κίνδυνο την ανάπτυξη και τις επενδύσεις. Θεμελιώδης παραδοχή των προτάσεων Βαρβαρέσου ήταν η παράταση της βοήθειας για τρία-τέσσερα χρόνια, σε επίπεδα ικανά να χρηματοδοτήσουν τις μισές στρατιωτικές δαπάνες και το σύνολο του προγράμματος ανασυγκρότησης. Η βοήθεια αυτή θα προσέφερε στη χώρα το απαραίτητο περιθώριο για να εφαρμόσει ένα πρόγραμμα σταθεροποίησης, «ουχί όμως και αντιπληθωρισμού».⁶³

Η *ποσοτική* διαφορά μεταξύ των δύο προσεγγίσεων φαίνεται στον Πίνακα 14.2, όπου συγκρίνονται οι πραγματικοί ρυθμοί αποκλιμάκωσης της βοήθειας με τις υποθέσεις στις οποίες στηριζόταν η Έκθεση Βαρβαρέσου. Η *ποιοτική* διαφορά ήταν ότι ο Βαρβαρέσος θεωρούσε την εφαρμογή σκληρών αποπληθωριστικών μέτρων ατελέσφορη και επικίνδυνη. Την επομένη της συνάντησης έγραψε μακροσκελή επιστολή στον Sullam, συνιστώντας εγκράτεια:

62 Υπόμνημα Βαρβαρέσου, όπως μεταφέρεται στο τηλ/μία 1442, Πολίτης προς Βενιζέλο, 24.1952, στο IATE-A451Y3F27/23.

63 Βαρβαρέσος (2002 [1952]: 383ff). Πρόκειται για μια πτυχή της Έκθεσης Βαρβαρέσου, την οποία ξεχνούν όσοι θέλουν να υπερτονίσουν την «αυστηρότητα» των οικονομικών του συνταγών. Την άνοιξη του 1953, όταν δημοσιεύθηκε το εμπιστευτικό τμήμα της Έκθεσης, ο Βαρβαρέσος υπενθύμισε στους αναγνώστες του τις δύο βασικές προϋποθέσεις των προτάσεών του: την παράταση της βοήθειας για μία τριετία και την αποτροπή του αποπληθωρισμού.

*«Θα ήταν μεγάλο λάθος να αποδώσει κανείς την ελληνική νομοματική αστάθεια αποκλειστικά σε νομοματικούς παράγοντες. [...] Τυχόν προσπάθειες να αντιμετωπιστούν οι καθαρά νομοματικές πτυχές του προβλήματος είναι καταδικασμένες να αποτύχουν ή ακόμα και να οξύνουν την υφιστάμενη αστάθεια και αβεβαιότητα. [...] Είμαι πεπεισμένος πως οποιοσδήποτε πειραματισμός με το νόμισμα θα έχει καταστροφικά αποτελέσματα για την οικονομία και μπορεί να θέσει σε κίνδυνο την εντυπωσιακή πρόοδο που έχει συντελεστεί με τη βοήθεια των αμερικανικών κεφαλαίων και συμβουλών».*⁶⁴

Ταυτόχρονα, ο Βαρβαρέσος ζήτησε από τον Garner να μιλήσει σε ανάλογο ύφος στον Welldon, ενώ έσπευσε να προειδοποιήσει την ελληνική κυβέρνηση, προτείνοντάς της να δηλώσει «ανεπιφυλάκτως, ότι τοιαύτα μέτρα θα είναι επιζήμια διά την χώραν και θα συναντήσουν την ομαδική αντίδραση όλων των τάξεων και του πολιτικού κόσμου». Η εφαρμογή μιας αποπληθωριστικής πολιτικής, εφόσον χρειαζόταν τελικά να γίνει, «θα έπρεπε να τύχη της εγκρίσεως των κυριωτέρων κομμάτων».⁶⁵

Στον απόηχο της συνάντησης με τους εκπροσώπους της MSA, ο Βαρβαρέσος αναζήτησε το αρμόδιο στέλεχος του State Department για το ελληνικό πρόγραμμα, Francis Lincoln, και του εξέφρασε τις επιφυλάξεις του. Παράλληλα, του εμπιστεύθηκε αντίγραφο του μυστικού τμήματος της Έκθεσής του, που αφορούσε την υποτίμηση της δραχμής.⁶⁶ Προβληματισμένο για τις ενδεχόμενες πολιτικές προεκτάσεις μιας βίαιης περικοπής του ελληνικού προγράμματος, το αμερικανικό Υπουργείο Εξωτερικών παρακολουθούσε με ανησυχία τις εξελίξεις στην Αθήνα. Η ελληνική κυβέρνηση φαινόταν να έχει εξαντλήσει το πολιτικό της κεφάλαιο· η παρατεταμένη ασθένεια του Πλαστήρα και η σκληρή αντιπολίτευση του Συναγερμού είχαν κλονίσει την ικανότητά της να ασκήσει αποτελεσματική πολιτική. Στο State Department κέρδιζε έδαφος η ιδέα της διεξαγωγής εκλογών, από τις οποίες – εφόσον εφαρμόζονταν ένα ισχυρά πλειοψηφικό εκλογικό σύστημα – θα μπορούσε να προκύψει μια ισχυρή κυβέρνηση Παπάγου, ικανή να φέρει σε πέρας την υποτίμηση.⁶⁷

⁶⁴ Varvaressos προς Sullam, 27.3.1952, στο IATE-A4S1Y3F27/1.

⁶⁵ Υπόμνημα Βαρβαρέσου, όπως μεταφέρεται στο τηλ/μα 1442, Πολίτης προς Βενιζέλο, 2.4.1952, στο IATE-A4S1Y3F27/23· η κυβέρνηση δεν απάντησε ποτέ στον Βαρβαρέσο. Βλ. τη μεταγενέστερη αφήγηση στον εκδότη της εφημερίδας *Βήμα*, Δημήτρη Λαμπράκη (χειρόγραφο σχέδιο επιστολής Βαρβαρέσου προς Λαμπράκη, 31.7.1952, στο IATE-A4S2Y1F14/8). Πρβλ. Varvaressos προς Garner, 28.3.1952, στο IATE-A4S1Y3F27/2.

⁶⁶ Varvaressos προς Lincoln, 27.3.1952, στο IATE-A4S1Y3F27/3· σημειωτέον ότι ο Lincoln συμμετείχε ως εκπρόσωπος του State Department στην επιτροπή Welldon.

⁶⁷ "Memorandum by the Acting Assistant Secretary of State for Near Eastern, South Asian and African Affairs (Berry)" προς Acheson, 6.3.1952· Peurifoy προς State Department, 17.3.1952, αμφότερα στο FRUS 1952:786ff.

Αυτή ήταν η συγκυρία στην οποία ο Αμερικανός Υπουργός Εξωτερικών Dean Acheson ζήτησε από τον Βαρβαρέσο να συντάξει και πάλι ένα σύντομο υπόμνημα με τα συμπεράσματά του για την οικονομική κατάσταση στην Ελλάδα. Όπως και την προηγούμενη φορά (βλ. κεφάλαιο 12), το υπόμνημα Βαρβαρέσου δεν ήταν ούτε σύντομο, ούτε εστίαζε αποκλειστικά στις οικονομικές εξελίξεις. Αντίθετα, έδινε έμφαση στο πολιτικό πεδίο, τονίζοντας για πολλοστή φορά τη σημασία της διακομματικής συναίνεσης στην επιτυχία των μεταρρυθμίσεων.⁶⁸ Παράλληλα, ο Βαρβαρέσος επιχείρησε να αποθαρρύνει τους Αμερικανούς από τη λύση Παπάγου: παρότι εγκωμιαστικός στα προσωπικά του σχόλια για τον αρχηγό του Συναγερμού, θεωρούσε πως «δεν φαίνεται να έχει οποιοδήποτε οικονομικό και κοινωνικό πρόγραμμα», ενώ η παράταξή του στηριζόταν υπερβολικά σε παλαιοκομματικά στελέχη (σελ. 15ff). Έτσι, τυχόν εκλογές δεν ήταν βέβαιο ότι θα αναδείκνυαν μια κυβέρνηση ικανή να αντεπεξέλθει στις υφιστάμενες προκλήσεις. Κατανοώντας την ανυπομονησία των Αμερικανών, ο Βαρβαρέσος συνιστούσε ψυχραιμία:

*«Τα τελευταία πέντε χρόνια, οι Αμερικανοί αξιωματούχοι έχουν υπάρξει, αν μη τι άλλο, υπερβολικά ανεκτικοί απέναντι στους Έλληνες πολιτικούς και υπερβολικά διατεθειμένοι να τους συγχωρήσουν τις αδυναμίες τους, με αποτέλεσμα να έχουν – άθελά τους – ενθαρρύνει την ανευθυνότητα στην κορυφή της ιεραρχίας. Θα ήταν λάθος να στραφούν απότομα στο άλλο άκρο και να υιοθετήσουν μια υπερβολικά αυστηρή στάση απέναντι στη χώρα και τους ηγέτες της. Παράλογες απαιτήσεις και τιμωρητικά μέτρα θα καταφέρουν μόνο να προκαλέσουν σύγχυση στον πληθυσμό και να δημιουργήσουν μια αίσθηση αδικίας εις βάρος της χώρας, με αποτέλεσμα να αυξηθούν η αβεβαιότητα και η απαισιοδοξία που εμποδίζουν ήδη την οικονομική ανάκαμψη. Παρατηρώ πως η Διοίκηση Αμοιβαίας Ασφάλειας έχει ήδη αρχίσει να υιοθετεί μια τέτοια στάση απέναντι στην Ελλάδα και ομολογώ πως ανησυχώ για τις συνέπειές της».*⁶⁹

Την άνοιξη του 1952, ο Βαρβαρέσος αντιτάχθηκε σε οποιαδήποτε απότομη μεταστροφή της αμερικανικής πολιτικής στην Ελλάδα. Συμμεριζόμενος τις επιφυλάξεις της Αθήνας, θεωρούσε πως μια «δραστική εγχείρηση» θα μπορούσε – αντί να θεραπεύσει τον ασθενή – να θέσει σε κίνδυνο την ανάκαμψη της οικονομίας και να παρασύρει τη χώρα σε νέες περιπέτειες. Η ιστορία των επόμενων χρόνων έμελλε να τον διαψεύσει.

⁶⁸ Varvaressos, K., "Summary of conclusions on present conditions...", op.cit., σελ. 10ff. Ταυτόχρονα, βέβαια, το υπόμνημα επανέλαβε τις βασικές θέσεις του Βαρβαρέσου για την ανάγκη διατήρησης της αμερικανικής βοήθειας για άλλα τέσσερα έως πέντε χρόνια και την αποφυγή ακραίας αντιπληθωριστικής πολιτικής (σελ. 19).

⁶⁹ Ibid., σελ. 17.

Πίνακας 14.2 Αμερικανική βοήθεια:¹ προβλέψεις και πραγματικότητα

		1950-51	1951-52	1952-53	1953-54	1954-55
Προβλέψεις Βαρβαρέσου (1952) ²	εκατ. δολ.	284,0	221,0	155,3	119,5	89,6
Εγκριθείσα οικονομική βοήθεια	εκατ. δολ.	284,0	179,6	81,2	21,9	34,1
Διαφορά (σε σχέση με πρόβλεψη)	%	0,0%	-18,7%	-47,7%	-81,7%	-61,9%

- 1 Οικονομική βοήθεια (σχέδιο Μάρσαλ και διάδοχα προγράμματα): τα στοιχεία αφορούν τα κονδύλια που εγκρίνονταν από το αμερικανικό Κογκρέσο για κάθε οικονομικό έτος.
- 2 Οι προβλέψεις ενσωματώνουν τα είδη *συντήρησης* του στρατού, τα οποία ο Βαρβαρέσος εξαιρούσε από τον πίνακα της «έξωθεν βοήθειας»· εντός κειμένου, ο ίδιος υπολογίζει την επιπλέον ενίσχυση σε 36 εκατ. δολάρια για τα έτη 1951-52· προς συμπλήρωση του πίνακα υποθέτουμε ότι το ποσό αυτό μειωνόταν με τους ίδιους ετήσιους ρυθμούς, όπως η υπόλοιπη βοήθεια.

Πηγές: Βαρβαρέσος (2002 [1952]: 100)· η εγκριθείσα βοήθεια από τον Πίνακα ΙΙΙ στον Καραβία (1964: 10).

Σταθεροποίηση και απογείωση

Η άφιξη της επιτροπής Welldon στην Αθήνα, την άνοιξη του 1952, σήμανε την οριστική επικράτηση των απόψεων της Ουάσιγκτον και την έναρξη της πιο κρίσιμης φάσης της σταθεροποίησης.

Στο νομισματικό πεδίο, η Τράπεζα της Ελλάδος προχώρησε στη δραστική περικοπή των δανείων προς το εμπόριο, ενώ προσπάθησε να συγκρατήσει την αύξηση των πιστώσεων στους άλλους τομείς. Αποτέλεσμα ήταν τα συνολικά δάνεια, που έως τότε αυξάνονταν συστηματικά, να υποχωρήσουν κατά 2,5% το 1952 (6,8% αν λάβουμε υπόψη μας τον πληθωρισμό). Παρότι μικρή, η μείωση ήταν αρκετή για να συγκρατήσει τον πληθωρισμό και να ρίξει την τιμή του χρυσού στην ελεύθερη αγορά. Στο μέτωπο του προϋπολογισμού χρειάστηκαν νέοι φόροι, ανατιμήσεις στα είδη μονοπωλίου και πολλές έκτακτες εισφορές για να αυξηθούν τα έσοδα. Η συγκράτηση των δαπανών προήλθε κυρίως από την κατάργηση μιας σειράς επιδοτήσεων, τη μείωση των εγγυημένων τιμών στα αγροτικά προϊόντα και τον έλεγχο των στρατιωτικών δαπανών. Πολύ μεγαλύτερη – και πολύ πιο επώδυνη – ήταν η περικοπή του Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων. Αποτέλεσμα ωστόσο ήταν η θεαματική βελτίωση των δημόσιων οικονομικών και η άρση των πληθωριστικών πιέσεων. Η *εσωτερική* σταθεροποίηση προκάλεσε μείωση των εισαγωγών, με αποτέλεσμα να βελτιωθεί ταυτόχρονα και το *εξωτερικό* ισοζύγιο (βλ. Warren, 1998, και Eliadis, 1954).

Το φθινόπωρο του 1952 προκηρύχθηκαν νέες εκλογές, αφού πρώτα υιοθετήθηκε ένα ισχυρά πλειοψηφικό εκλογικό σύστημα. Η εκλογική αναμέτρηση της 16ης Νοεμβρίου 1952 οδήγησε στην πλήρη επικράτηση του Παπάγου και τον σχηματισμό της πρώτης σταθερής μονοκομματικής κυβέρνησης στη μεταπολεμική Ελλάδα. Όλα ήταν πλέον έτοιμα για το τελικό στάδιο της σταθεροποίησης, δηλαδή την υποτίμηση των εσωτερικών αξιών σε σχέση με τις διεθνείς.

Η αναπροσαρμογή της ισοτιμίας – από 15.000 σε 30.000 δραχμές ανά δολάριο – ήρθε στις 10 Απριλίου 1953 και συνδέθηκε με το όνομα του νέου Υπουργού Συντονισμού, Σπύρου Μαρκεζίνη.⁷⁰ Σχολιάζοντας τις επιλογές της κυβέρνησης, ο Βαρβαρέσος αναγνώρισε την αναγκαιότητα της υποτίμησης και επεσήμανε τον κίνδυνο αναζωπύρωσης του πληθωρισμού. Ταυτόχρονα, επανέλαβε την ανησυχία του για τις επιπτώσεις μιας παρατεταμένης αντιπληθωριστικής πολιτικής. Συνοψίζοντας τις εκτιμήσεις του για τις μακροχρόνιες προοπτικές της χώρας, προσέθεσε λίγους μήνες αργότερα:

«Πιστεύω ότι η χώρα μας είναι πτωχή και ότι επομένως δεν πρέπει να αναμένωμεν θαύματα κατά τα προσεχή έτη, αλλά πιστεύω εξίσου ότι η πρόοδος θα συνεχισθή [...].⁷¹

Κανένας από τους φόβους του δεν επαληθεύθηκε. Οι πληθωριστικές επιδράσεις συγκρατήθηκαν και η νέα ισοτιμία διατήρησε την ανταγωνιστικότητά της, συμβάλλοντας στην ισοσκέλιση του εξωτερικού ισοζυγίου. Οι επιδράσεις στην πραγματική οικονομία ήταν σχεδόν ανεπαίσθητες: η οικονομική δραστηριότητα υποχώρησε οριακά (-0,1% το 1952), με θύματα κλάδους όπως το εμπόριο, η κλωστοϋφαντουργία και ο καπνός, που είχαν ευνοηθεί από τις στρεβλώσεις της προηγούμενης περιόδου. Το χαμένο έδαφος ανακτήθηκε πλήρως το 1953, οπότε η οικονομία αναπτύχθηκε κατά 13% μέσα σε έναν χρόνο! Για πρώτη φορά από την Απελευθέρωση, η Ελλάδα στεκόταν στα πόδια της χωρίς τα δεκανίκια της ξένης βοήθειας. Ο Βαρβαρέσος είχε υποτιμήσει την ελαστικότητα τόσο της ελληνικής οικονομίας όσο και του εγχώριου πολιτικού συστήματος. Η δραστική εγχείρηση όχι μόνο δεν σκότωσε τον ασθενή, αλλά τον μετέτρεψε σε αθλητή επιδόσεων: υπό το νέο καθεστώς μακροοικονομικής

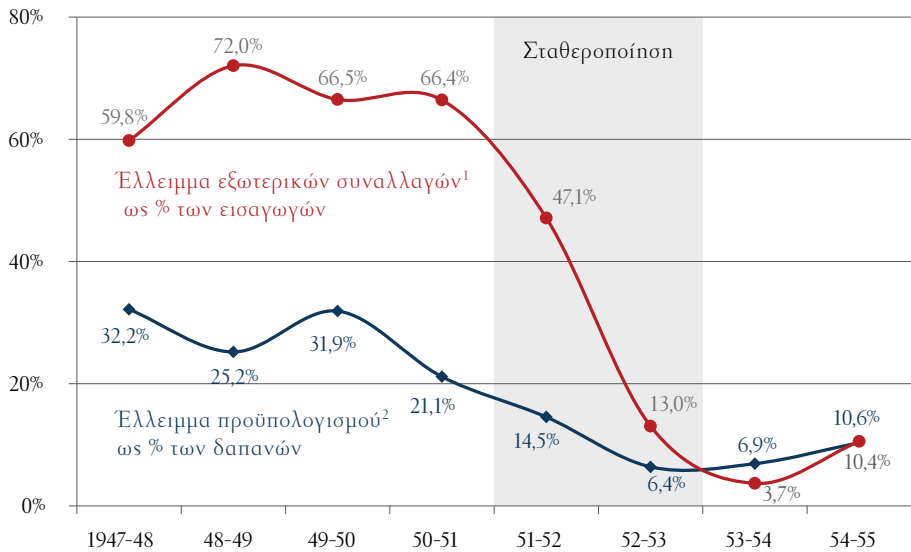
70 Η αναβολή της υποτίμησης μετά τις εκλογές ήταν επιλογή του State Department, που ανησυχούσε για τη σταθερότητα της κυβέρνησης Πλαστήρα. Αντίστοιχα αναβλήθηκαν – και τελικά εγκαταλείφθηκαν – οι πιο τολμηρές νομισματικές προτάσεις του Tennenbaum που είχαν θορυβήσει τον Βαρβαρέσο· βλ. Kenney (MSA) προς Peurifoy, 29.5.1952, και Byroade προς Acheson, “Memorandum on Greek Currency Reform”, 28.7.1952, αμφότερα στο FRUS 1952:794ff· πρβλ. Σταθάκη (2004: 392ff).

71 Βλ. Βαρβαρέσο, Κ., *Η δράσις μου εις την Διοίκησιν της Τραπεζης της Ελλάδος*, Αύγουστος 1953, σελ. 35, στο IATE-A4S2Y2F2/22. Οι παρατηρήσεις σχετικά με την υποτίμηση καταγράφονται στην εισαγωγή με την οποία προλόγιζε τη δημοσίευση του μυστικού τμήματος της Έκθεσης· βλ. Βαρβαρέσο, Κ., (2002 [1952]: 385ff).

σταθερότητας, η ανάπτυξη επιταχύνθηκε. Τις δύο επόμενες δεκαετίες, η Ελλάδα – με βασικές ατμομηχανές τη βιομηχανία, την ενέργεια και τις κατασκευές – πέτυχε εντυπωσιακούς ρυθμούς ανάπτυξης και κατάφερε να τετραπλασιάσει το κατά κεφαλήν εισόδημα του πληθυσμού της.⁷² Η χώρα δεν ήταν πια φτωχή.

⁷² Η πληρέστερη ερμηνεία του «καθεστώτος πολιτικής» που επέτρεψε αυτές τις θεαματικές επιδόσεις ανήκει στον Ιορδάνογλου (2003· υπό έκδοση).

Διάγραμμα 14.1 Η «δραστική εγχείρηση»
(Ο προϋπολογισμός και το εξωτερικό ισοζύγιο κατά τη σταθεροποίηση)

1 Υπολογίζεται ως η διαφορά μεταξύ των πληρωμών για εισαγωγές και των εισπράξεων από εξαγωγές, καθαρούς άδηλους πόρους και λοιπές κινήσεις κεφαλαίων (εξαιρουμένης της βοήθειας). Η διαφορά χρηματοδοτείται κυρίως από τη βοήθεια και λιγότερο από τα συναλλαγματικά αποθέματα.

2 Εγχώρια έσοδα (φόροι, δικαιώματα, κ.λπ.) μείον δαπάνες (εξαιρουμένων των δαπανών ανασυγκρότησης). Η διαφορά χρηματοδοτείται κυρίως από τη βοήθεια και τις πιστώσεις της Τράπεζας της Ελλάδος προς το Δημόσιο.

Πηγή: Κακριδής (2016).

Η σύνταξη της *Εκθέσεως επί του οικονομικού προβλήματος της Ελλάδος* αποτέλεσε την τελευταία επίσημη αποστολή του Βαρβαρέσου για λογαριασμό της ελληνικής κυβέρνησης. Η τρίμηνη επίσκεψή του στην Αθήνα του επέτρεψε να σταθμίσει τα πράγματα από κοντά και να αξιολογήσει τις προοπτικές μιας ενεργότερης ανάμειξής του στην ελληνική πολιτική. Οι αντιδράσεις που προκάλεσαν τόσο οι προτάσεις του για την οικονομία, όσο και η ίδια του η παρουσία στο πολιτικό προσκήνιο, δεν άργησαν να απομακρύνουν αυτές τις σκέψεις. Όταν, τον Αύγουστο του 1952, ο Πλαστήρας του πρότεινε να αναλάβει μια πιο μόνιμη θέση οικονομικού συμβούλου στην κυβέρνηση, ο Βαρβαρέσος αρνήθηκε, υπενθυμίζοντας στον Πρωθυπουργό πως πολλοί Υπουργοί «διάκεινται λίαν δυσμενώς προς ανάμειξίν μου εις την διαχείρισιν των οικονομικών υποθέσεων της χώρας».¹ Ανάλογη ήταν η αντίδρασή του έναν μήνα αργότερα, όταν βολιδοσκοπήθηκε από κύκλους του παλατιού για την πρωθυπουργία σε μια υπηρεσιακή κυβέρνηση που θα είχε την ευθύνη να οδηγήσει τη χώρα σε εκλογές.² Ο Βαρβαρέσος προτίμησε να παραμείνει στην Ουάσιγκτον· ο «ακούσιος εκπαιρισμός» είχε μετατραπεί πλέον σε εκούσιο.

Η απόφαση του Βαρβαρέσου να κρατηθεί μακριά από το ελληνικό προσκήνιο δεν σήμαινε πως έπαψε να ενδιαφέρεται για τις εξελίξεις στην Ελλάδα. Λίγο μετά την επιστροφή του στην Ουάσιγκτον, προσπάθησε να αναθερμάνει τις σχέσεις της χώρας

1 Αχρονολόγητο χειρόγραφο σχέδιο επιστολής Βαρβαρέσου προς Πλαστήρα, σε απάντηση προς το τηλ/μα Πλαστήρα προς Βαρβαρέσο, 18.8.1952, αμφότερα στο ΙΑΤΕ-Α4S2Y1F11/2 & 6.

2 Παραμονές της προκήρυξης των εκλογών, ο γενικός γραμματέας του βασιλιά Παύλου Α΄, Γεώργιος Βεντάρης, απέστειλε εμπιστευτική επιστολή στον Βαρβαρέσο, με την οποία του πρότεινε να αναλάβει υπηρεσιακός Πρωθυπουργός· Βεντάρης προς Βαρβαρέσο, 6.9.1952, στο ΙΑΤΕ-Α4S2Y1F9/2. Παρόμοιες σκέψεις είχαν εκφραστεί και στο παρελθόν, χωρίς να έχουν ιδιαίτερη τύχη.

με την Παγκόσμια Τράπεζα.³ Συναντώντας τον Πρόεδρο του διεθνούς οργανισμού Eugene Black, του εξήγησε πως οι συνθήκες είχαν πλέον ωριμάσει για την ευνοϊκή εξέταση ενός ελληνικού αιτήματος βοήθειας. Η ολοκλήρωση του Σχεδίου Μάρσαλ καθιστούσε αναγκαία την εξεύρεση εναλλακτικών κεφαλαίων για την ελληνική ανασυγκρότηση. Παράλληλα, η σταθεροποίηση της οικονομίας και η βελτίωση του ισοζυγίου επέτρεπαν στην Τράπεζα να άρει τις επιφυλάξεις της απέναντι στη χρηματοδότηση της ελληνικής οικονομίας. Ως πρώτο βήμα προς αυτή την κατεύθυνση, ο Βαρβαρέσος πρότεινε την αποστολή μιας ομάδας εμπειρογνομόνων που θα διερευνούσε τις αναπτυξιακές προοπτικές της χώρας. Ο Black συμφώνησε και ο Βαρβαρέσος έσπευσε να ενημερώσει την κυβέρνηση, η οποία υπέβαλε το σχετικό αίτημα μέσω της πρεσβείας στην Ουάσιγκτον.⁴

Επισημώς, η πολιτική της Παγκόσμιας Τράπεζας απαγόρευε την ανάμειξη στελεχών σε υποθέσεις των χωρών απ' όπου κατάγονταν. Ανεπισημώς, ο Βαρβαρέσος κλήθηκε να μεσολαβήσει μεταξύ των δύο πλευρών και να γνωμοδοτήσει σχετικά με τις προτεραιότητες μιας ενδεχόμενης αποστολής στην Ελλάδα. Εκτιμώντας πως η σταθεροποίηση – που βρισκόταν άλλωστε υπό τη στενή εποπτεία των Αμερικανών – είχε μελετηθεί επαρκώς, ο Βαρβαρέσος πρότεινε στην Τράπεζα να εστιάσει την προσοχή της στο ζήτημα της ανάπτυξης. Μεταφέροντας την πρόσφατη εμπειρία του στην Ελλάδα, προειδοποίησε πως:

*«Το ζήτημα της ανάπτυξης προκαλεί έντονα συναισθήματα στην Ελλάδα. Εμπειρογνώμονες, οικονομολόγοι και πολιτικοί έχουν μια τάση να αμφισβητούν τα κίνητρα οποιουδήποτε θελήσει να προειδοποιήσει για τους κινδύνους των υπερβολικά φιλόδοξων έργων».*⁵

Σε αυτό το πλαίσιο, μια ξένη αποστολή που θα αξιολογούσε τις αναπτυξιακές δυνατότητες της χώρας ψύχραιμα και αντικειμενικά θα μπορούσε να προσφέρει σημαντικές υπηρεσίες στην ελληνική οικονομία.

Η διοίκηση της Παγκόσμιας Τράπεζας ήταν πιο επιφυλακτική. Γνώριζε πως το πραγματικό διακύβευμα δεν ήταν η μελέτη, αλλά η δανειοδότηση της ελληνικής

οικονομίας. Μια αποστολή στην Αθήνα θα μπορούσε να στείλει το λάθος μήνυμα στην ελληνική κυβέρνηση, την ίδια στιγμή που η αρμόδια επιτροπή δανείων της Τράπεζας είχε ξεκαθαρίσει πως οι πιθανότητες χρηματοδότησης της Ελλάδας ήταν ελάχιστες. Επικαλούμενος φόρτο εργασίας, ο Black προσπάθησε να κερδίσει χρόνο: πρότεινε να στείλει στην Αθήνα έναν εκπρόσωπο της Τράπεζας για να συζητήσει τη σύνθεση και τους στόχους μιας μελλοντικής αποστολής· η πραγματοποίηση της αποστολής έμεινε στον αέρα.⁶

Η προκήρυξη των εκλογών, το φθινόπωρο του 1952, προκάλεσε επιπλέον καθυστερήσεις. Οι συνομιλίες συνεχίστηκαν από την κυβέρνηση Παπάγου, η οποία όμως δεν επιθυμούσε καμία ανάμειξη του Βαρβαρέσου. Ο νέος Υπουργός Συντονισμού, Σπύρος Μαρκεζίνης, το ξεκαθάρισε εξ αρχής στον αρμόδιο εκπρόσωπο της Παγκόσμιας Τράπεζας, Martin Rosen: η συνεργασία των δύο πλευρών ήταν εφικτή *«μόνο εφόσον οι εκπρόσωποι της Τράπεζας ήταν άνθρωποι αντικειμενικοί στις απόψεις τους για την Ελλάδα και την κυβέρνηση»* στα μάτια του Μαρκεζίνη, ο Βαρβαρέσος δεν ήταν τίποτα από τα δύο.⁷

Ο Rosen διαφώνησε με την παρατήρηση του Υπουργού, αλλά δεν επέμεινε. Άλλωστε, ο Βαρβαρέσος δεν θα μπορούσε ποτέ να εκπροσωπήσει την Τράπεζα στην Ελλάδα. Ίσως να ήταν καλύτερα έτσι· οι απόψεις των δύο ανδρών δεν θα συμβιβάζονταν εύκολα. Στη διάρκεια της ίδιας συνάντησης, ο Μαρκεζίνης υπενθύμισε στον συνομιλητή του πως *«ήταν πολιτικός, όχι οικονομολόγος»* γι' αυτό άλλωστε τόνισε πόσο απαραίτητο ήταν *«να καλλιεργηθεί εμπιστοσύνη και να δημιουργηθεί η αίσθηση ότι γίνονταν παραγωγικά και χρήσιμα πράγματα»*.

*«Καταλάβαινε, για παράδειγμα, ότι το προτεινόμενο πρόγραμμα [επενδύσεων] μπορεί να χρειαζόταν οκτώ χρόνια ώσπου να ολοκληρωθεί και όχι δύο ή τρία, όπως είχε ακουστεί αρχικά, ή πέντε, όπως θα έλεγε ο ίδιος στη Βουλή. Αλλά δεν γινόταν να πει στον κόσμο ότι θα έπαιρνε τόσο καιρό. Για τον ίδιο λόγο, έπρεπε το πρόγραμμα να αναφέρεται ως πρόγραμμα “εκβιομηχάνισης”, ασχέτως αν το μεγαλύτερο μέρος του είχε στόχο να ενισχύσει τη γεωργία».*⁸

Ο Βαρβαρέσος δύσκολα θα συναινούσε σε έναν τέτοιο χειρισμό. Τελικά, ούτε η Παγκόσμια Τράπεζα χρειάστηκε να συναινέσει: η χορήγηση δανείου στην Ελλάδα

3 Οι σχέσεις είχαν «παγώσει» το καλοκαίρι του 1951, μετά την άρνηση της Τράπεζας να στείλει εμπειρογνώμονες στην Αθήνα. Είχε προηγηθεί αίτημα της Ελλάδας για την έκδοση εσωτερικού ομολογιακού δανείου με ρήτρα χρυσού και εγγυήτρια την Παγκόσμια Τράπεζα· βλ. Rosen, M., “Memorandum on Bank's relations with Greece”, 5.5.1953, στο WBA-176990.

4 Πολίτης προς Βαρβαρέσο, 23.5.1952 και Βενιζέλος προς Βαρβαρέσο, 3.6.1952· το επίσημο αίτημα για την αποστολή, με στόχο *«να μελετήσουν τις οικονομικές δυνατότητες της χώρας, να προσδιορίσουν τις γενικές κατευθύνσεις στις οποίες θα έπρεπε να διοχετευθούν οι επενδύσεις και να υποβάλουν σχετικές προτάσεις»*, στο Politis προς Black, 11.9.1952· οι επιστολές στο σύνολό τους βρίσκονται στο IATE-A4S1Y4F7/1-3.

5 Varvaressos, K., “Note on Projected Bank Mission to Greece”, 19.9.1952, στο IATE-A4S1Y4F7/6.

6 Βλ. Iliff, W., “Note on Greece”, 18.9.1952· Πολίτης προς Υπουργείο Εξωτερικών, 19.9.1952· Iliff προς Hoar, Demuth και Rist, 23.9.1952, όλα στο IATE-A4S1Y4F7/4-7· πρβλ. Rosen, M., “Memorandum on Bank's relations...”, op.cit.

7 Rosen, M., “Memo on Meeting with Minister Markezinis on Thursday, 29th of October”, 31.10.1953, στο WBA-1763123.

8 Ibid.

προσέκρουσε στον διακανονισμό του εξωτερικού χρέους της χώρας και αναβλήθηκε για περισσότερο από μία δεκαετία.⁹

«Η δράσις ανήκει εις τους νεωτέρους»

Τον ίδιο καιρό που η κυβέρνηση Παπάγου έκλεινε την πόρτα της στον Βαρβαρέσο, ο θάνατος του Πλαστήρα προκαλούσε σοβαρές πολιτικές ανακατατάξεις. Στερούμενος φυσικής ηγεσίας, ο χώρος του Κέντρου βρέθηκε αποδυναμωμένος και κατακερματισμένος, ενώ αναζητούσε αντίβαρο στη δυναμική του Ελληνικού Συναγερμού.

Τα επόμενα χρόνια, ο Βαρβαρέσος δέχθηκε αρκετές προσκλήσεις να επιστρέψει στην Ελλάδα για να αναλάβει την ηγεσία ενός νέου πολιτικού συνασπισμού. Παλιός συνεργάτης του Παπαναστασίου και βουλευτής της ΕΠΕΚ, ο Δημήτριος Ηρακλείδης θα του έγραφε το φθινόπωρο του 1954 πως:

«[...] ο Δημοκρατικός και Προοδευτικός κόσμος [...] αναζητεί τον ΕΝΑ προς ανάληψιν του αγώνος, μακράν των σημερινών ηγετών των κομμάτων. Το όνομα υμών, πιστεύσατε, ασκεί βαθειάν απήκhsιν. Αναζητείσθε διά τον αγώνα αυτόν, ως ο αδιάβλητος, ο μη εφθαρμένος, ο συμπαθών τον κόσμον της εργασίας, του κόπου, του μόχθου και του δεινοπαθούντος, και ως ο γνώστης των αιτημάτων του Δημοκρατικού και Προοδευτικού κόσμου γενικότερον».¹⁰

Η άνοδος του Κωνσταντίνου Καραμανλή στην πρωθυπουργία, τον Οκτώβριο του 1955, αναζωπύρωσε τα σενάρια επανένωσης του Κέντρου. Έναν μήνα αργότερα, ο παλιός φίλος του Βαρβαρέσου και εκδότης της εφημερίδας *Ελευθερία*, του επεσήμανε την ανάγκη να «δοθεί μια σοβαρά και φερέγγυος διέξοδος» με τη δημιουργία ενός πόλου έλξεως των προοδευτικών δυνάμεων «εις τα πλαίσια του Κέντρου»:

«Πιστεύω ότι κατά την παρούσαν στιγμήν είσθε ο μόνος που δύναται να αναχαιτίση την παρακμήν της προοδευτικής παρατάξεως, να συγκεντρώση την γενικήν αναγνώρισιν των ηγετών και στελεχών της, να της δώση ένα συγχρονισμένον, συγκεκριμένον και υπερήφανον ιδεώδες και να σχηματίση ένα επιτελείον εντίμων και ικανών ανδρών διά την διακυβέρνησιν της χώρας. [...] Έχω ρητήν δήλωσιν του κ. Βενιζέλου ότι λίαν ευχαρίστως θα σας αναγνώριζεν ως αρχηγόν ενός ενιαίου Κέντρου. Γνωρίζω δε ότι τόσο ο κ.

Παπανδρέου όσο και ο κ. Παπαπολίτης δεν έχουν διάφορον εν προκειμένω γνώμην. Ακόμα εντονώτερα είναι τα αισθήματα των στελεχών των».¹¹

Ο Βαρβαρέσος έμεινε σταθερός στην απόφασή του να μην αναμειχθεί στην ενεργό πολιτική. Η εμπειρία άλλωστε τον είχε κάνει ιδιαίτερα επιφυλακτικό. Το κακό στην Ελλάδα, εξηγούσε σε έναν παλιό φοιτητή του, είναι ότι «δεν ξέρεις έως πότε οι σημερινοί φίλοι και συνεργάται θα σε συμπαραστέκουν και θα σε ενισχύουν, αν σε ενισχύουν ειλικρινώς, και πότε θα σ' εγκαταλείψουν».¹² Σε όσους ζητούσαν επίμονα την επιστροφή του θύμιζε τα πολιτικά του «ελαττώματα»: την ισχυρογνωμοσύνη και την απάρεσκέιά του στους συμβιβασμούς. Θύμιζε επίσης, με χιούμορ, πως είχε συμπληρώσει το εβδομηκοστό έτος της ηλικίας του και ήταν λίγο αργά να αλλάξει συνήθειες: «η δράσις, και ιδίως η πολιτική δράσις, ανήκει κατά φύσιν εις τους νεωτέρους», που μπορούσαν να διοχετεύσουν τις δυνάμεις και τον ενθουσιασμό τους σε μια σταθερή και μακροχρόνια προσπάθεια.¹³ Τέλος, επιστρέφοντας στις προσφιλείς ιατρικές αναλογίες, ο ίδιος πίστευε πως η ελληνική «νόσος»:

«[...] δεν είναι ούτε οξεία, ούτε κρίσιμος, είναι μάλλον οργανική και ενδημική. Η θεραπεία δεν ημπορεί κατά την γνώμην μου να επιτευχθή διά μιας χειρουργικής επεμβάσεως, αλλ' είναι μάλλον ζήτημα μακράς σχετικώς και συστηματικής νοσηλείας, η οποία δεν είναι έργον ενός ανδρός».¹⁴

Τα υπόλοιπα χρόνια της ζωής του, ο Κυριάκος Βαρβαρέσος συνέχισε να εργάζεται στην Παγκόσμια Τράπεζα, δίπλα στην αγαπημένη του συνεργάτιδα, Ρένα Ζαφειρίου. Μεταξύ του γραφείου του, στην οδό Η, και της διώροφης μονοκατοικίας στην οδό Chesapeake, στα περίχωρα της Ουάσιγκτον, ο γηραιός οικονομολόγος είχε βρει το τελευταίο του λιμάνι. Παραμονές των εβδομηκοστών γενεθλίων του θα ομολογούσε πως:

«Εις την εδώ εργασίαν μου και τας δημιουργηθείσας νέας συνθήκας της οικογενειακής μου ζωής εύρον μίαν πνευματικήν και ψυχικήν ηρεμίαν, η οποία μου είναι πολύτιμος ύστερα από τόσους μακρούς και επιπόνους αγώνας».¹⁵

11 Χειρόγραφη επιστολή Κόκκα προς Βαρβαρέσο, 30.11.1955, στο IATE-A4S2Y1F14/16. Αρκετά διορατικός, στην επιστολή του ο Κόκκας επισημαίνει τον κίνδυνο ενίσχυσης της *Ενιαίας Δημοκρατικής Αριστεράς* (ΕΔΑ), σε περίπτωση που το Κέντρο δεν κατάφερε να ανασυγκροτηθεί εγκαίρως έως τις επόμενες εκλογές.

12 Βλ. Γ. Μυλωνά, «Διατί απέτυχε η μεταπελευθερωτική οικονομική προσπάθεια του Βαρβαρέσου», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 7.3.1957, σελ. 7.

13 Βλ. χειρόγραφη επιστολή Βαρβαρέσου προς Τουρκοβασίλη, 14.1.1954, στο IATE-A4S2Y1F14/21.

14 Αχρονολόγητο χειρόγραφο σχέδιο επιστολής Βαρβαρέσου προς Ηρακλείδη, στο IATE-A4S2Y1F14/14 από την επιστολή του Βαρβαρέσου προς τον Παπαχρυσάνθου, 1.2.1955, γνωρίζουμε ότι η επιστολή συντάχθηκε στις αρχές του 1955.

15 Βλ. χειρόγραφη επιστολή Βαρβαρέσου προς Τουρκοβασίλη, 14.1.1954, στο IATE-A4S2Y1F14/21.

9 Westebbe, R., *Transcript of interview of 25.1.1988, Conversations about George Woods and the World Bank*, California Institute of Technology. Το πρώτο ελληνικό δάνειο θα εγκριθεί τελικά το 1968 και θα αφορά τη χρηματοδότηση του συναλλαγματικού σκέλους των βιομηχανικών δανείων της ΕΤΕΒΑ: World Bank, Greece - Development Finance Corporation Project: Loan 0530 Agreement, 18.3.1968, Washington, DC.

10 Χειρόγραφη επιστολή Ηρακλείδη προς Βαρβαρέσο, 23.9.1954, στο IATE-A4S2Y1F14/14.

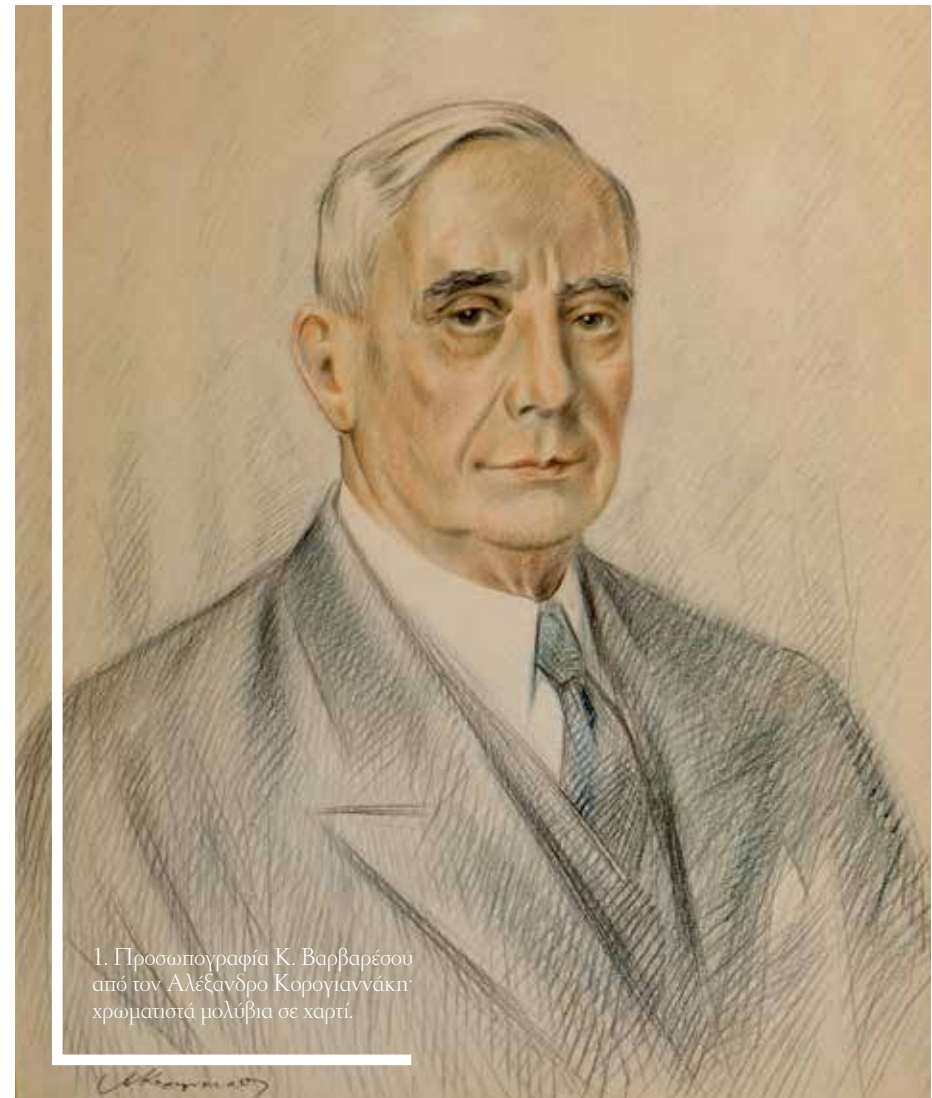
Οι «νέες συνθήκες» της οικογενειακής του ζωής ονομάζονταν Helen, Diana και Alan – τα τρία εγγόνια που φρόντισε να καλομάθει, όπως κάθε ευσυνείδητος παππούς. Τα καλοκαίρια συνήθιζε να επισκέπτεται την Ελλάδα, μαζί με τη Μαθίλδη. Απαλλαγμένος από υπηρεσιακούς δεσμούς και ευθύνες, συναντούσε μόνο τους συγγενείς και τους φίλους του. Λίγοστές ομιλίες και συνεντεύξεις αποτελούσαν τις μόνες εξαιρέσεις στη ζωή ενός ανθρώπου που είχε πλέον αποσυρθεί από τα φώτα της δημοσιότητας.

Το πρωί της Τετάρτης, 22 Φεβρουαρίου 1957, ο Βαρβαρέσος πήγε ως συνήθως στο γραφείο του στην Παγκόσμια Τράπεζα. Λίγο μετά το μεσημέρι, ένιωσε έντονο πόνο· ένα ανεύρυσμα αορτής είχε μόλις διαρραγεί. Μέσα σε λίγα λεπτά, είχαν όλα τελειώσει.

Παραρτήματα

Φωτογραφίες και τεκμήρια

1. Προσωπογραφία Κ. Βαρβαρέσου
από τον Αλέξανδρο Κορογιάννη·
χρωματιστά μολύβια σε χαρτί.

2. Οι γονείς του Κυριάκου Βαρβαρέσου, Χαράλαμπος και Υπατία (το γένος Μαγειροπούλου), σε φωτογραφία του 1900· στο βάθος ο μικρότερος γιος της οικογένειας, Αχιλλέας, ζωγράφος και χαράκτης στην Τράπεζα της Ελλάδος.

3. Ο μπαρμπα-Χαράλαμπος· δεκαετία του 1930.

4. Ο Κυριάκος Βαρβαρέσος.

5. Τα τέσσερα μεγαλύτερα αδέρφια: ο Κυριάκος (πάνω αριστερά), ο Αγησίλαος (κάτω αριστερά), η Κατίνα (δεξιά) και ο Κλεισθένης (καθιστός)· από τον φωτογράφο της αυλής της Α.Μ. του Βασιλέως, Ν. Παντζόπουλο.

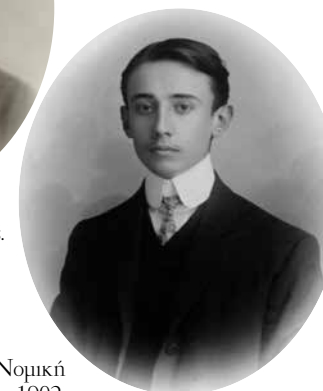
6. Η πίσω βεράντα από το πατρικό σπίτι της οδού Βύρωνος, περί το 1930· ελαιογραφία με την οποία ο Αχιλλέας Βαρβαρέσος συμμετείχε στην Biennale του 1934.

7. Το πατρικό του Κυριάκου Βαρβαρέσου, όπως σώζεται σήμερα, στην οδό Βύρωνος 17 στην Πλάκα.

8. Ο Κυριάκος Βαρβαρέσος.

9. Πρωτοετής φοιτητής στη Νομική Σχολή Αθηνών· 1902.

10. Στο Βερολίνο· γύρω στο 1910.

11. Φοιτητής στη Γερμανία: 1908-10.

12. Δελτίο φοίτησης στο Πανεπιστήμιο Μονάχου (χειμερινό εξάμηνο του 1909), με το όνομα Kyriakoulis Varnavaessos, τα μαθήματα και τις υπογραφές των καθηγητών· διακρίνονται οι υπογραφές του Brentano και του von Mayr.

13. Κάρτα του Κυριάκου προς τους γονείς του από το Βερολίνο· 13.7.1910.

«Αγαπητοί μου,

Έλαβα το γράμμα του Μπαμπά και χαίρω που είσθε καλά και εγώ από υγείαν άλλο τίποτε. Τα εθνικά μας πράγματα είναι σε κακό χάλι, εδώ διαδίδονται φήμες περί πολέμου, ο δε Γουλιμς μου είπε ότι έπρεπε να παρουσιασθώ για τα γυμνάσια και ότι άλλως θα υπηρετήσω πρόσθετον. Γράφτε μου παρακαλώ τι συμβαίνει γιατί δεν έχω ιδέαν. Σας στέλλω την φωτογραφία του σπιτιού που κάθουμαι για ενθύμιον. Εγώ κάθουμαι στο απάνω πάτωμα, στα παράθυρα που σας σημειώνω, εκ των οποίων το ένα είναι σκεπασμένο απ' το μπαλκόνι. Δεν είναι ωραία? Ελπίζω πως θα είναι το τελευταίο σπίτι που κάθουμαι εδώ στο Βερολίνο και θα το κρατήσουμεν για ενθύμιον. Πολλά φιλά εις όλους.

Σας φιλώ, Κυριάκος»

14. Η Μαθίλδη Ράκοβιτς.

16. Ο Κυριάκος με τη Μαθίλδη.

15. Κάρτα που διαφημίζει το κομμωτήριο για κυρίες της Μαθίλδης Ράκοβιτς (Mathilde Rakowitz), που μόλις είχε ανοίξει στην Πλατεία Συντάγματος, αρ. 4.

17. Η Μαθίλδη, την εποχή περίπου που γνώρισε τον Κυριάκο.

18. Η οικογένεια:
η Ματθίλδη,
η Υβόννη και ο
Κυριάκος· τέλη της
δεκαετίας του 1920.

19. Η (ευρύτερη) οικογένεια στην αυλή του σπιτιού στο Π. Φάληρο, πριν την επέκταση και ανακατασκευή του, που πραγματοποιήθηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1930 και εξηγεί τη σύγχρονη όψη του.

Σύμφωνα με τις επιθυμίες του Κυριάκου, μετά τον θάνατό του, η Ματθίλδη δώρισε το σπίτι στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, που ανέλαβε «όπως, διά των καθαρών εισοδημάτων του δωρουμένου ακινήτου, χορηγή υποτροφίας [...] χάριν ευρυτέρων εν τη Αλλοδαπή Οικονομικών Σπουδών».

20. Το ίδιο σπίτι σήμερα, εγκαταλειμμένο επί χρόνια (οδός Ποσειδώνος 30, Παλαιό Φάληρο).

Ως μέλος της επιτροπής για την αξιοποίηση της περιουσίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, το 1930 ο Βαρβαρέσος είχε διαπιστώσει «φανεράν έλλειψιν επαρκούς τάξεως» στη διαχείριση των κληροδοτημάτων (βλ. κεφάλαιο 4)· τόσες δεκαετίες αργότερα, το κληροδότημα «Ματθίλδης, χήρας Κυρ. Βαρβαρέσου» φαίνεται να επαληθεύει την ίδια διάγνωση.

21. Ο Κυριάκος,
η Ματθίλδη,
η Υβόννη και
ο μπαρμπα-
Χαράλαμπος· γύρω
στο 1930.

22. Η Υβόννη, η Ματθίλδη και ο Κυριάκος· τέλη της δεκαετίας του 1930.

23. Το δεύτερο σπίτι της οικογένειας, στην Εκάλη, με την Υβόννη στο μπαλκόνι σε παιδική ηλικία.

24. Εξώφυλλο της έκδοσης του
εναρκτήριου λόγου που εκφώνησε
ο Βαρβαρέσος στο Πανεπιστήμιο
Αθηνών· Απρίλιος του 1920
(εκδόθηκε το 1923).

25. Κατά τα πρώτα χρόνια της ίδρυσης
της Τράπεζας της Ελλάδος.

26. Οικογενειακή επίσκεψη στην Ακρόπολη· γύρω στο 1930.

28. Υποδιοικητής και Διοικητής: Ο Κυριάκος Βαρβαρέσος με τον Εμμανουήλ Τσουδερό.

29. Καθηγητής Πολιτικής Οικονομίας στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών και Υποδιοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος: ο Κυριάκος Βαρβαρέσος τη δεκαετία του 1930.

30. Στο γραφείο του στην Τράπεζα της Ελλάδος: δεκαετία του 1930.

31. Φωτογραφία από την τελετή καταθέσεως του θεμέλιου λίθου στο Κεντρικό Κατάστημα της Τράπεζας της Ελλάδος: 20.11.1933.

32. Το Γενικό Συμβούλιο συνεδριάζει στις 4.4.1938, ημέρα των εγκαινίων του Κεντρικού Καταστήματος της Τράπεζας της Ελλάδος. Τον Διοικητή Ε. Τσουδερό πλαισιώνουν οι δύο Υποδιοικητές Κ. Βαρβαρέσος και Γ. Μαντζαβίνος.

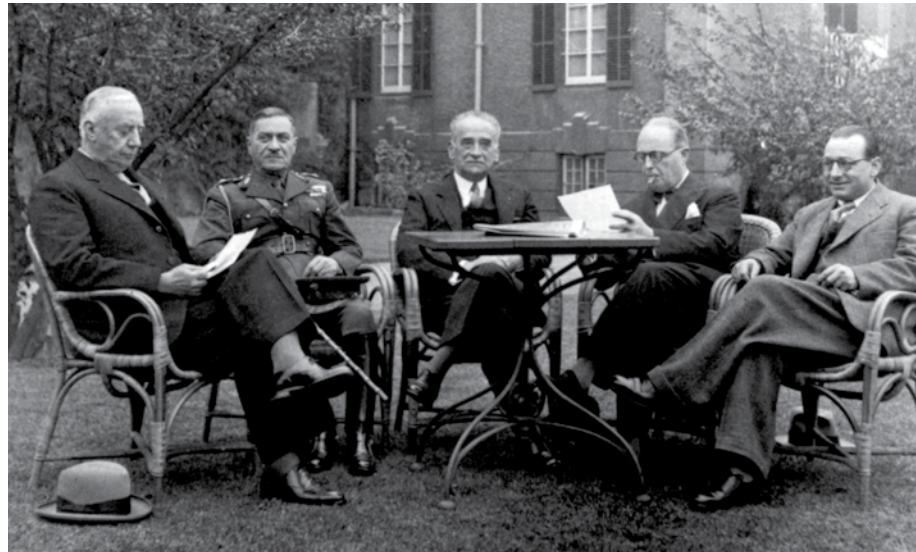
34. Στο Πανεπιστήμιο Αθηνών· τέλη της δεκαετίας του 1930. Μεταξύ των φοιτητών του οι, νεαροί τότε, Κωνσταντίνος Μπτοσάκης και Ιωάννης Πεσμαζόγλου (τρίτος και τέταρτος αριστερά από τον καθηγητή τους).

33. Το Γενικό Συμβούλιο την ημέρα των εγκαινίων. Μπροστά: Μ. Νεγροπόντης, Γ. Στρέιτ, Κ. Βαρβαρέσος, Ε. Τσουδερός, Γ. Μαντζαβίνος, Π. Εξαρχάκης. Πίσω: Ν. Ζουμπουλίδης (αρχιτέκτων), Κ. Παπαδάκης (μηχανικός), Ε. Λαμπρινούδης, Κ. Κοσμετάτος, Μ. Πουρής, Ν. Καρέλας, Δ. Νομικός και Ι. Χαρίτος (διευθυντές κτηρίων).

35. Στιγμιότυπο από τις ελληνογερμανικές εμπορικές διαπραγματεύσεις στο Bad-Gastein· Αύγουστος του 1939· στον τοίχο τα λόγια του Α. Χίτλερ, "Im Glauben an Deutschland werden wir das Schicksal meistern" («Με την πίστη στη Γερμανία θα δαμάσουμε τη μοίρα»).

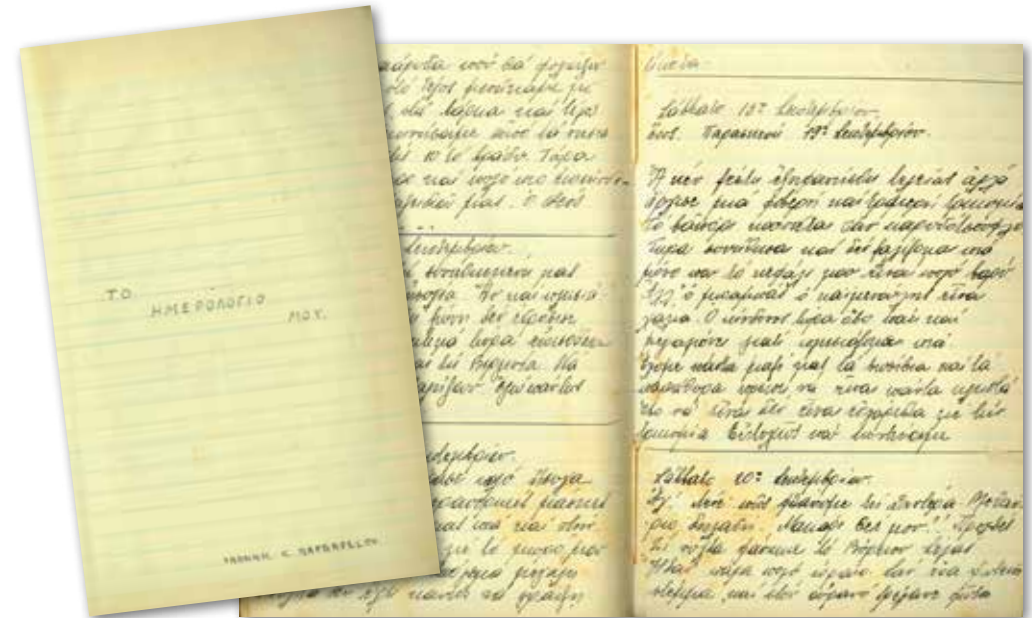
36. Μέλη της εξόριστης κυβέρνησης στο Κέιπ Τάουν της Ν. Αφρικής· Αύγουστος του 1941. Από αριστερά: Κ. Βαρβαρέσος, στρ. Π. Νικολαΐδης (Υπ. Αεροπορίας), Ε. Τσουδερός (Πρωθυπουργός), Σ. Θεοφανίδης (Υφυπ. Εμπ. Ναυτιλίας) και Α. Δημητράτος (Υφυπ. Εργασίας).

37. Μέλη της εξόριστης κυβέρνησης και στελέχη της Τράπεζας της Ελλάδος με τις οικογένειές τους στον κήπο του Mount Nelson Hotel, στο Κέιπ Τάουν της Ν. Αφρικής· 16.8.1941.

Σε μεγέθυνση ο Κ. Βαρβαρέσος με τα τρία στελέχη της Τράπεζας, Μ. Λεβή, Α. Λαζαρίδη και Σ. Κοσμίδη.

38. Ημερολόγιο Υβόννης Βαρβαρέσου.

Απόσπασμα ημερολογίου:

«Σάββατο 13 έως Παρασκευή 19 Σεπτεμβρίου [1941].

Η μεν ζέση εξηφανίσθη τελείως αλλά άρχισε μία φοβερή και τρομερή τρικυμία. Το βαπόρι κουνιέται σαν καρυδότσουφλο. Τώρα συνήθισα και δεν ζαλίζομαι πια, μόνο που το κεφάλι μου είναι πολύ βαρύ. Αλλά ο μπαμπάς ο καϊμενούλης (sic) είναι χάλια. Ο κίνδυνος τώρα όλο και μεγαλώνει γιατί πλησιάζουμε πια. Έχομε πάντα μαζί μας τα σωσίβια και τα παράθυρα πρέπει να είναι πάντα κλειστά. Όσο να 'ναι δεν είναι ευχάριστα με την τρικυμία. Ευτυχώς που κοντεύουμε».

39. Η Υβόννη Βαρβαρέσου σε ελαιογραφία που έχει φιλοτεκνηθεί από τον θείο της, Αχιλλέα.

40. Στο Συμμαχικό Συνέδριο στο Λονδίνο, με τον Ε. Τσουδερό και τον Έλληνα πρέσβη Χ. Σιμόπουλο· Σεπτέμβριος του 1941.

42. Υπογραφή της Ελληνοβρετανικής Στρατιωτικής Συμφωνίας από τους Ε. Τσουδερό και Α. Eden, στο Foreign Office· 9.3.1943. Ο κεντρικός Έλληνας διαπραγματευτής της συμφωνίας, Κ. Βαρβαρέσος, στέκεται δεξιά.

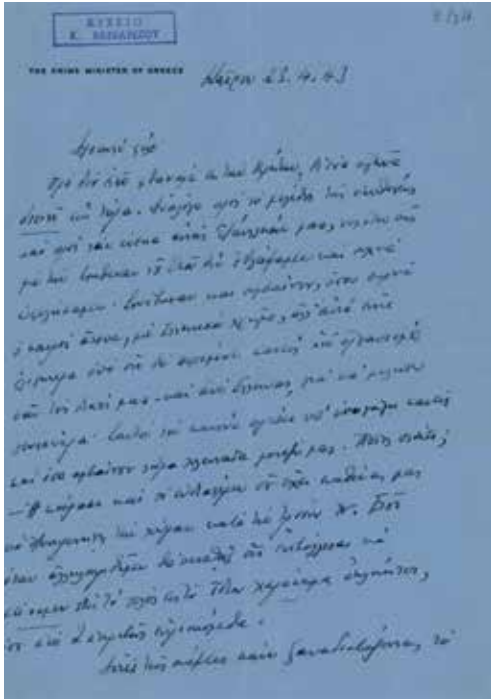
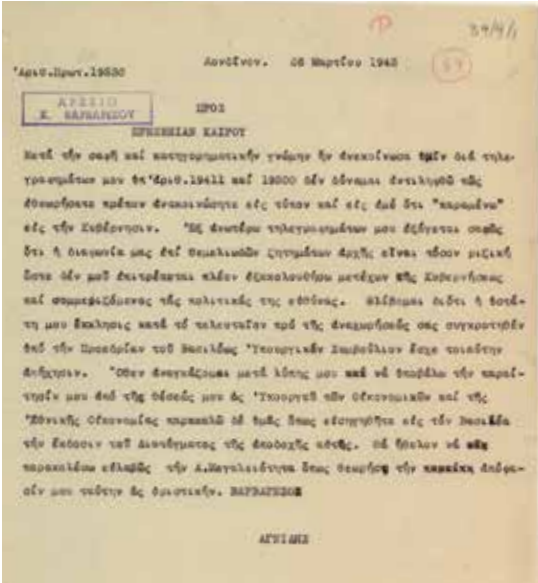
41. Στη διάρκεια της επίσκεψης του Π. Κανελλόπουλου στο Λονδίνο· φθινόπωρο του 1942. Από αριστερά: Α. Αγκίνης, Κ. Βαρβαρέσος, Π. Κανελλόπουλος, ο Νοτιοαφρικανός ηγέτης Jan C. Smuts, ο βασιλιάς Γεώργιος Β΄, ο Ε. Τσουδερός και ο Σ. Δημητρακάκης.

43. Με τον Υποδιοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος Γεώργιο Μαντζαβίνο, με τον οποίο γιόρτασαν αρκετές επιτυχίες στην κοινή τους πορεία.

44. Τηλ/μα 19530, Κ. Βαρβαρέσος προς Ε. Τσουδερό, 26.3.1943.

Η απόφαση του Τσουδερού να ανακοινώσει την παραμονή του Κ. Βαρβαρέσου στην κυβέρνηση προκαλεί την έντονη αντίδραση του τελευταίου, που διαφωνεί με τους χειρισμούς του Πρωθυπουργού στη Μέση Ανατολή.

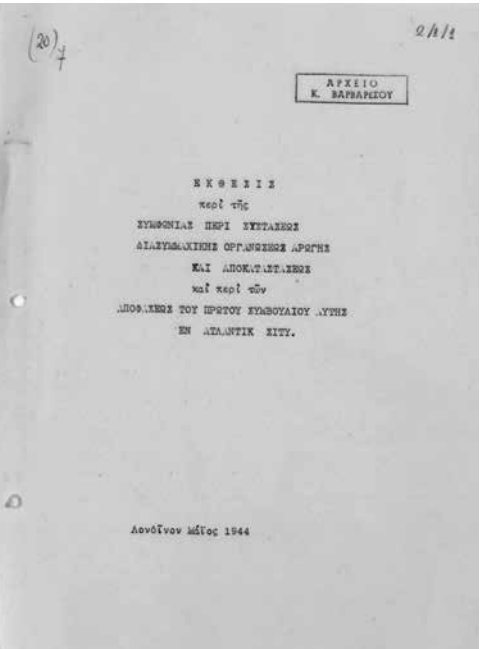

45. Απόσπασμα ιδιόχειρης επιστολής από 23.4.1943 του Ε. Τσουδερού προς τον Κ. Βαρβαρέσο, εν μέσω της κρίσης που οδηγεί στην παραίτηση του τελευταίου από την κυβέρνηση.

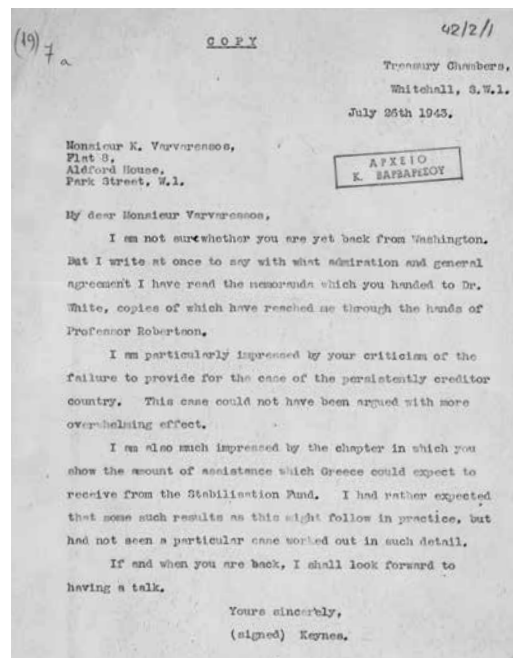
«Αγαπτιέ φίλε,
προ δύο ετών φθάναμε εις την Κρήτην, δι’ έναν αγώνα διητή ως τώρα. Ανάλογα προς το μέγεθος της υποθέσεως και προς την ένεκα αυτής εξάντλησίν μας, νομίζω πως με την βοήθειαν του Θεού δεν εβλάψαμεν και συχνά ωφελήσαμεν. Συνέβησαν και συμβαίνουν, όσο περνά καιρός άτοπα, με Ελληνικόν χρώμα, αλλ’ αυτά είναι ολιγώτερα από ό,τι θα περίμενε κανείς από οργανισμούς σαν τους δικούς μας – και από Έλληνας, για να μιλήσω γενικότερα. Σ’ αυτόν τον κανόνα πρέπει να υπαγάγη κανείς και όσα συμβαίνουν τώρα τελευταία μεταξύ μας. Ποιος πταίει; Η κούρασι και το ενδιαφέρον που έχει καθένας μας να εξυπηρετήσει την χώραν κατά τον τρόπον του. Έτσι όταν αλληλοκριθώμεν θα πεισθής ότι επιβάλλεται να μείνωμεν έως το τέλος εις το ίδιον χαράκωμα ακλόνητοι, όπου από 2 [έτη] ακριβώς ευρισκόμεθα».

46. Πρώτη σύνοδος της UNRRA στο Ατλάντικ Σίτυ Νοέμβριος του 1943. Δεξιά από τον Βαρβαρέσο ο Έλληνας πρέσβης στις ΗΠΑ, Κ. Διαμαντόπουλος, και η Ρ. Ζαφειρίου.

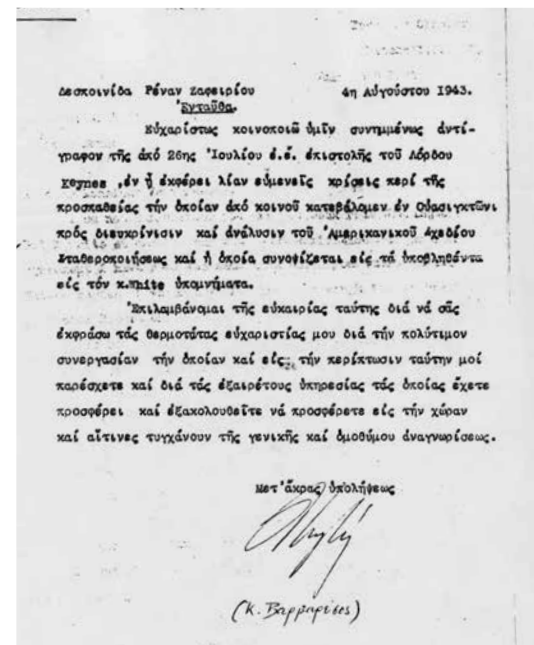

47. Το εξώφυλλο της πολυσελίδης έκθεσης που συνέταξε ο Βαρβαρέσος μετά το πρώτο Συμβούλιο της UNRRA στο Ατλάντικ Σίτυ στην έκθεση αναπτύσσει τη διαπραγματευτική στρατηγική που οφείλει να υιοθετήσει η Ελλάδα για να εξασφαλίσει τη μέγιστη δυνατή βοήθεια από τον νεοσύστατο οργανισμό.

48. Τον Ιούλιο του 1943, οι Κ. Βαρβαρέσος και Ρ. Ζαφειρίου συντάξαν ένα μακροσκελές υπόμνημα, σχολιάζοντας τις αμερικανικές προτάσεις του Σχεδίου White.

Το παραπάνω υπόμνημα προκάλεσαν τη θετική αντίδραση του J. M. Keynes, που τηλεγράφησε σχετικά στον Βαρβαρέσο· 26.7.1943.

49. Ο Βαρβαρέσος, από την πλευρά του, έπευσε να ενημερώσει σχετικά τη Ρ. Ζαφειρίου, ευχαριστώντας την «διά την πολύτιμον συνεργασίαν» της.

50. Ξενοδοχείο Mt. Washington στο Bretton Woods, όπου πραγματοποιήθηκε το ομώνυμο συνέδριο· Ιούλιος του 1944.

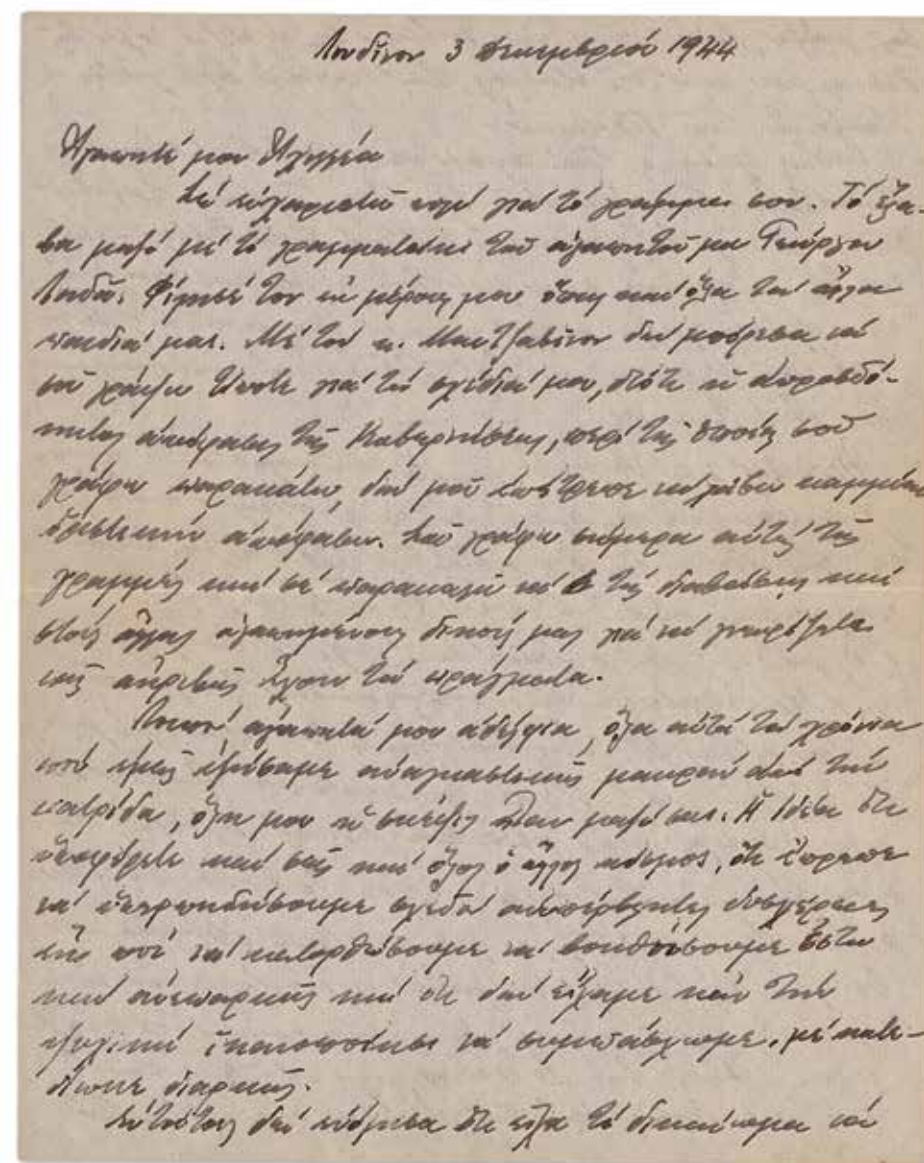
51. Διαβουλεύσεις στο Bretton Woods, 6.7.1944· Α. Σμπαρούνης, Κ. Βαρβαρέσος και Α. Αργυρόπουλος.

52. Αναμνηστική φωτογραφία από το συνέδριο του Bretton Woods· Ιούλιος του 1944.

53. Στο περιθώριο του Συνεδρίου του Bretton Woods· Ιούλιος του 1944.
Ο Κ. Βαρβαρέσος, συνομιλεί με τον Α. Παπανδρέου· δεξιά ο Α. Σμπαρούνης.

54. Ιδιόχειρη επιστολή του Κυριάκου Βαρβαρέσου προς τον αδελφό του Αχιλλέα, 3.12.1944· η πρώτη μεταπολεμική επαφή του Κυριάκου με τους συγγενείς του στην Ελλάδα. Σε 16 σελίδες, η επιστολή συνοψίζει τη δράση του στο εξωτερικό και εκφράζει την πικρία του για τις πρόσφατες «απροσδόκτες» εξελίξεις στην Τράπεζα της Ελλάδος, που δεν είναι άλλες από τον διορισμό του Ξ. Ζολώτα σε θέση Συνδιοικητή (βλ. κεφάλαιο 9).

55. Ο Διευθυντής της UNRRA στην Ελλάδα, Β. Maben (όρθιος), σε σύσκεψη με Έλληνες αξιωματούχους. Δίπλα του καθισμένοι ο πρωθυπουργός Π. Βούλγαρης και ο Αντιπρόεδρος της κυβέρνησης Κ. Βαρβαρέσος· καλοκαίρι του 1944.

56. Ο Αντιπρόεδρος της κυβέρνησης, Κ. Βαρβαρέσος, με τον Διευθυντή της UNRRA στην Ελλάδα Β. Maben· καλοκαίρι του 1944.

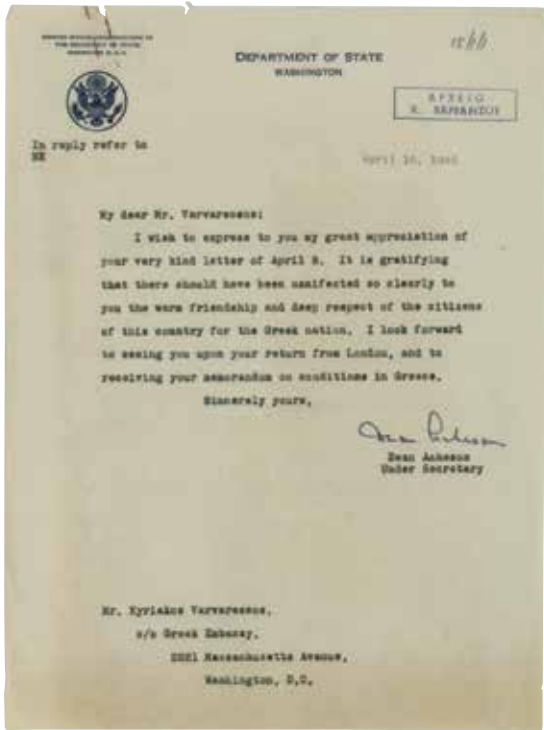

57. Δημοσιεύματα στον τύπο από την περίοδο του «πείραματος» του 1945, όταν ο Κ. Βαρβαρέσος ανέλαβε Αντιπρόεδρος της κυβέρνησης, υπεύθυνος για την οικονομική πολιτική. *Εμπρός*, 5.6.1945, σελ. 1· *Μακεδονία*, 2.6.1945, σελ. 1 & 6.6.1945, σελ. 1 & 4.9.1945, σελ. 1· *Ριζοσπάστης*, 1.6.1945, σελ. 2· 5.7.1945, σελ. 1 & 31.8.1945, σελ. 1· *Η Πανεμπορική*, 30.6.1945, σελ. 1.

58. Στην πρώτη σύνοδο του Οικονομικού και Κοινωνικού Συμβουλίου (ECOSOC) του ΟΗΕ στο Λονδίνο· Ιανουάριος του 1946.

59. Επιστολή του Αμερικανού Υφυπουργού Εξωτερικών, Dean Acheson, προς τον Βαρβαρέσο, με την οποία εκφράζει την επιθυμία του να διαβάσει ένα σύντομο υπόμνημα για τις οικονομικές συνθήκες στην Ελλάδα· 16.4.1946. Στις αρχές Αυγούστου του 1946, ο Βαρβαρέσος παραδίδει 175 δακτυλογραφημένες σελίδες ενός εμπιστευτικού υπομνήματος για την ελληνική οικονομική κατάσταση, που έμεινε γνωστό ως «υπόμνημα για τον Acheson».

60. Στην Ουάσιγκτον.

INTERNATIONAL BANK FOR RECONSTRUCTION AND DEVELOPMENT				TELEPHONE---EXECUTIVE 6360	
NAME	ROOM NO.	EXTENSION			
Alvarez, Aramis	1011	2167-8	Goodman, Glenn	1002	2136-7
Baranski, Leon	407	2151-2	Hanks, Mrs. Mary E.	1020	2171-2
Basyn, Thomas	1018	2188-9	Harrison, Floyd R.	1023	2147-8-9
Beyen, J.W.	1018	2161-2	Hooker, Mrs. Jacquelyn	1013	2177-8
Bryce, R.B.	1013	2181-2	Hooker, John S.	1006	2143-4
Collado, Emilio G.	1013	2177-8	Hsu, Edward Y.	409	2153-4
de Jongh, Crena	1018	2161-2	Kraft, Mrs. Nita G.	1002	2191-2
Grigg, Sir James	1016	2186-7	Leperlier, Jacqueline	1016	2183-4
Rutton, Maurice	1016	2186-7	Moffett, Guy	1124-A	2170
Illanes, Fernando	1011	2173-4	McCorkle, William E.	1020-B	2175-6
Luxford, Ansel F.	425	2197-8	Old, Vivian Cozzette	1013	2181-2
Machado, Luis	1011	2167-8	Paradise, Charles F.	1023	2147-8-9
Mendes-France, Pierre	1016	2183-4	Pollock, Marvel O.	1006	2143-4
Meyer, Eugene	1023	2147-8-9	Portela, Epi	1011	2173-4
Moller, Victor	1011	2173-4	Rhodes, Virginia L.	1002	2191-2
McLain, Chester A.	425	2107-8	Riley, Henry W.	1002	2136-7
Rist, Leonard B.	1016	2183-4	Russell, Margaret	1016	2186-7
Shen, Yuen-Ting	409	2153-4	Seal, Despina B.	1006	2143
Smith, Harold D.	1002	2191-2	Sharkey, Francis M.	1011	2167-8
Sturc, Ernest	407	2151-2	Starcevic, Anne M.	425	2107-8
Sundaresan, N.	404	2155-6	Thompson, Andrew	1002	2136-7
Varvarezos, Kyriakos	407	2145-6	Van der Wyck, Germaine	1018	2161-2
Wright, Peter	1013	2181-2	Weber, Laura F.	1023	2147-8-9
-----			Willard, Gladys E.	425	2197-8
Allen, Mrs. Mary E.	Switchboard		Walters, Lucy	1020	2171-2
Armour, Ida Mae	407	2151-2	Zafirion, Rena	407	2145-6
Art, Andree	1018	2188-9	Schwarzwalder, George	1004	2133-4
Borda, Joseph F.	1020-A	2171-2	SERVICE ROOMS		
Cannon, Nora	1002	2136-7	Conference Room	1009	2165-6
Cartee, Elisabeth	1006	2143-4	Messenger, Mail & Stock Room	1020-C	2193-4
Cathala de St. Sauveur, Marie	1016	2183-4	Information and requests concerning office service should be phoned to Extension 2175.		
Clark, Ruth	1011	2167-8	Long Distance -----811 and not by dialing outside for the operator		
Demuth, Richard	1023	2147-8-9			
Donovan, Edward J.	1020-B	2175-6			
Dougherty, Marion J.	1020-B	2175-6			

61. Ένας από τους πρώτους τηλεφωνικούς καταλόγους της Παγκόσμιας Τράπεζας. Ο Βαρβαρέσος μοιράζεται το γραφείο 407 με τον πρώην Διοικητή της κεντρικής τράπεζας της Πολωνίας Leon Baranski και τον Τσέχο οικονομολόγο Ernest Sturc. Μεταξύ άλλων, ξεχωρίζουν τα ονόματα του μελλοντικού Γάλλου πρωθυπουργού Pierre Mendés-France και του μετέπειτα Ολλανδού Υπ. Εξωτερικών Wim Beyen.

62. Στην είσοδο των γραφείων της Παγκόσμιας Τράπεζας και του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου, στην οδό Η 1818, στην Ουάσιγκτον.

64. Ο Κυριάκος με τη Μαθίλδη.

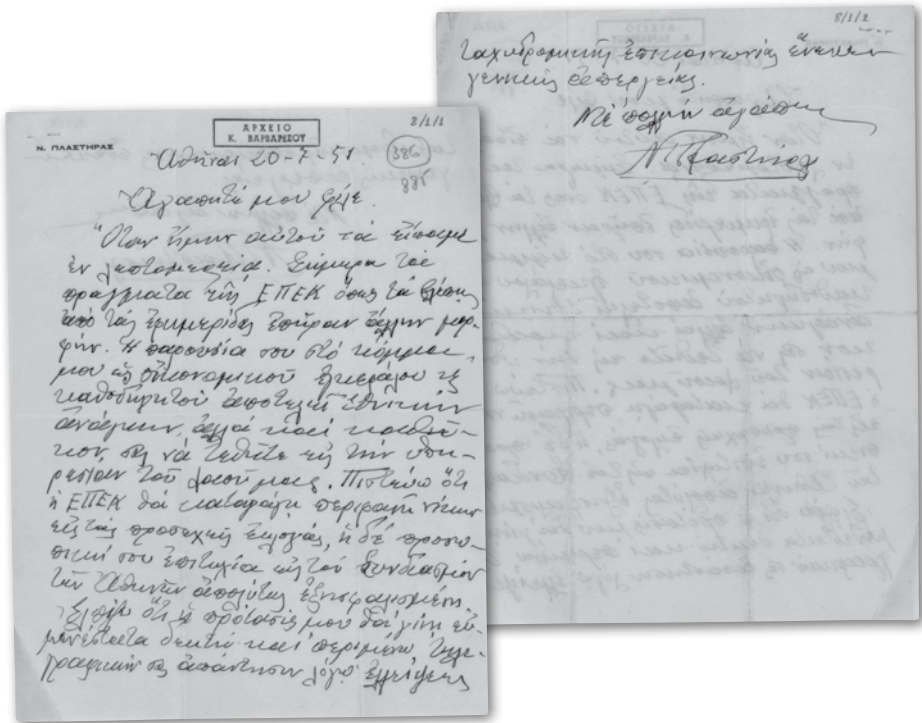
63. Στο γραφείο του στην Παγκόσμια Τράπεζα, στην Ουάσιγκτον: δεκαετία του 1950.

65. Η Υβόννη μητέρα.

66. Ο περήφανος παππούς με την πρώτη εγγονή του στο Braddock Heights του Maryland: Σεπτέμβριος του 1951.

67. Καλοκαίρι του 1951.

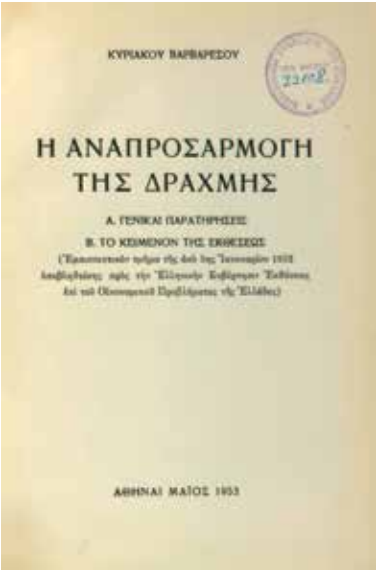
Με επιστολή της 20.7.1951, ο Ν. Πλαστήρας προσκαλεί τον Κ. Βαρβαρέσο να συμμετάσχει στις επερχόμενες εκλογές με την ΕΠΕΚ ως «οικονομικός εγκέφαλος και καθοδηγητής». Ο Βαρβαρέσος αρνείται, αντιπροτείνει ωστόσο να συντάξει την Έκθεσιν επί του Οικονομικού Προβλήματος της Ελλάδος.

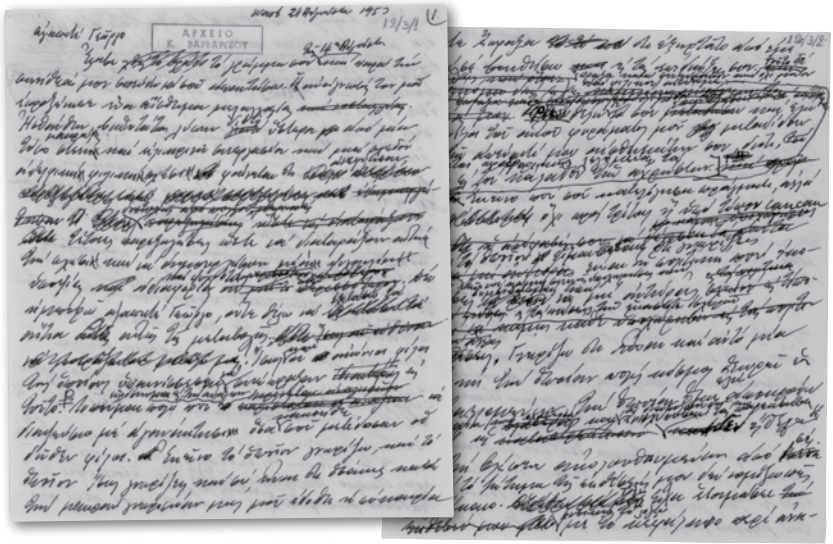
68. Με τη Ρ. Ζαφειρίου, την εποχή της προετοιμασίας της Έκθεσως.

69. Το εξώφυλλο της Έκθεσως επί του Οικονομικού Προβλήματος της Ελλάδος, όπως εκδόθηκε το 1952.

70. Το εξώφυλλο του εμπιστευτικού τμήματος της Έκθεσως, όπως δημοσιεύθηκε μετά την υποτίμηση του 1953.

71. Προσχέδιο της επιστολής Κ. Βαρβαρέσου στον Γ. Μαντζαβίνο, με την οποία ο συντάκτης προσπαθεί να δικαιολογήσει την απόφασή του να αποκρύψει την ύπαρξη εμπιστευτικού τμήματος στην Έκθεσιν από τον Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος· η δυσκολία του να επιλέξει την κατάλληλη διατύπωση είναι έκδηλη στο χειρόγραφο· 24.8.1953.

72. Η Ειρήνη (Ρένα) Ζαφειρίου, η στενότερη συνεργάτιδα του Κυριάκου Βαρβαρέσου επί περισσότερο από μία δεκαετία, με την οποία έγραψε κάποια από τα σημαντικότερα κείμενά του.

Γεννήθηκε στο Λονδίνο το 1912 και μεγάλωσε στην Ελλάδα. Αποφοίτησε από τη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών το 1934 και εργάστηκε για μία διετία στο Υπουργείο Οικονομικών. Έχοντας κερδίσει μια υποτροφία για μεταπτυχιακές σπουδές, τον Οκτώβριο του 1939 γράφτηκε στο London School of Economics, όπου ανακηρύχθηκε διδάκτωρ το 1945.

Στη διάρκεια του πολέμου προσέφερε τις υπηρεσίες της στην εξόριστη ελληνική κυβέρνηση. Έτσι ξεκίνησε η συνεργασία της με τον Κ. Βαρβαρέσο, που την οδήγησε το 1946 στην Ουάσιγκτον, όπου και εργάστηκε για την Παγκόσμια Τράπεζα και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο. Πέθανε στην Ουάσιγκτον στις 20 Οκτωβρίου 2002.

Σήμερα, το Αρχείο Βαρβαρέσου στην Τράπεζα της Ελλάδος σώζεται χάρη κυρίως στις δικές της φροντίδες και τις προσπάθειες του ανιψιού του Κ. Βαρβαρέσου, Κώστα Παπαχρυσάνθου.

Πηγές φωτογραφικού υλικού:

(οι αριθμοί στην παρένθεση παραπέμπουν στην αρίθμηση των φωτογραφιών και τεκμηρίων στο παράρτημα)

Οι περισσότερες φωτογραφίες προέρχονται από την οικογένεια Βαρβαρέσου και δημοσιεύονται με την ευγενική άδεια των Κώστα Παπαχρυσάνθου (2-5, 8-11, 13-19, 21-23, 26, 29, 35, 43, 46, 50-53, 58, 60-61, 68), Ντένη Ζαχαρόπουλου (6) και Alan Stone (38-39, 64-66). Οι σύγχρονες φωτογραφίες των κατοικιών στην Πλάκα και το Παλαιό Φάληρο (7, 20) ανήκουν στον Νικόλα Κομίνη, ενώ το φωτογραφικό πορτραίτο της Ρένας Ζαφειρίου (72) προέρχεται από το προσωπικό αρχείο του Αλέξανδρου Ζαφειρίου.

Σημαντικός αριθμός τεκμηρίων και φωτογραφιών αντλούνται από το Ιστορικό Αρχείο της Τράπεζας της Ελλάδος και συγκεκριμένα από τα Αρχεία Βαρβαρέσου (12, 24-25, 28, 30, 36, 44-45, 47-49, 54-56, 59, 62-63, 67, 69-71), Τσουδερού (31-32) και Πεσμαζόγλου (34). Το πορτραίτο του Κ. Βαρβαρέσου (1) ανήκει στη Συλλογή Έργων Τέχνης της Τράπεζας της Ελλάδος.

Οι φωτογραφίες 33 και 40 προέρχονται από το βιβλίο *Εμμανουήλ Τσουδερός, ο Πρωθυπουργός της Μάχης της Κρήτης* (Βενέζης 1966), ενώ η φωτογραφία 42 αναπαράγεται από το *Εμμανουήλ Ι. Τσουδερός, 1882-1956: κεντρικός τραπεζίτης και πολιτικός* (Δρίτσα 2012). Η φωτογραφία 41 προέρχεται από τη Συλλογή Ιστορικών Κειμηλίων Αναστασίου Κανελλόπουλου στο Ίδρυμα Κ. Γ. Καραμανλή: τέλος, η φωτογραφία 37 ανήκει στη φωτογραφική συλλογή του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου.

Τα δημοσιεύματα που παρουσιάζονται ως τεκμήρια με αριθμούς 27 και 57 αναπαράγονται από τις εφημερίδες *Ακρόπολις*, *Βραδυνή*, *Ελεύθερον Βήμα*, *Εμπρός*, *Μακεδονία*, *Πανεμπορική*, *Ριζοσπάστης*, κατόπιν σχετικής άδειας των ιδίων των εντύπων, της Βιβλιοθήκης της Βουλής (για την εφημερίδα *Εμπρός*) ή της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης Εφημερίδων και Περιοδικού Τύπου (<http://efimeris.nlg.gr>) της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος (για την εφημερίδα *Ακρόπολις*).

Βιβλιογραφία

Α. Αρχειακές πηγές (αδημοσίευτες)

Στις παραπομπές σε αδημοσίευτα αρχειακά τεκμήρια εφαρμόζεται ο εξής κανόνας: μετά την περιγραφή του εκάστοτε τεκμηρίου (συγγραφέας, τίτλος, ημερομηνία, κ.λπ.) αναφέρεται η αρχειακή συντομογραφία, ακολουθούμενη από το όνομα ή τον κωδικό του φακέλου στον οποίο βρίσκεται το τεκμήριο. Συχνά, το όνομα ή ο κωδικός αυτός περιλαμβάνουν την αρχειακή (υπο)σειρά στην οποία ανήκει ο φάκελος. Όποτε η ταξινόμηση του αρχείου φθάνει σε επίπεδο τεκμηρίου, ο τελευταίος αριθμός του κωδικού διαχωρίζεται με κάθετο (/) και δηλώνει τον αριθμό του *συγκεκριμένου* τεκμηρίου.

Έτσι, για παράδειγμα, η παραπομπή στο «Τηλ/μα 137, Βαρβαρέσος προς Σβώλο, 12.10.1944, στο ΙΑΤΕ-Α4S1Y1F5/32» αναφέρεται σε τηλεγράφημα που βρίσκεται στο Αρχείο Βαρβαρέσου του Ιστορικού Αρχείου της Τράπεζας της Ελλάδος (ΙΑΤΕ-Α4), και συγκεκριμένα στον Φάκελο 5 της Σειράς 1, Υποσειράς 1, και φέρει αριθμό τεκμηρίου 32.

Ιστορικό Αρχείο Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα

ΙΑΤΕ-Α1	Αρχείο Τράπεζας της Ελλάδος
ΙΑΤΕ-Α3	Αρχείο Τσουδερού
ΙΑΤΕ-Α4	Αρχείο Βαρβαρέσου
ΙΑΤΕ-Α5	Αρχείο Μαντζαβίνου (αταξινόμητο)

Αρχειό Ακαδημίας Αθηνών (ΑΑΑ), Αθήνα

Αρχειό Βενιζέλου (ΑΒ), Μουσείο Μπενάκη & Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελ. Βενιζέλος», Αθήνα & Χανιά

Γενικά Αρχεία του Κράτους, Αθήνα

ΑΜΑ	Αρχειό Μέσης Ανατολής (αταξινόμητο)
ΑΤ	Αρχειό Τσουδερού

Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχειό Υπουργείου Εξωτερικών (ΔΙΑΥΕ), Αθήνα

Ιστορικό Αρχειό Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος (ΙΑΕΤΕ), Αθήνα

Ιστορικό Αρχειό Εθνικού & Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών (ΙΑΕΚΠΑ), Αθήνα

Ιστορικό Μουσείο Κρήτης, Ηράκλειο

ΑΤΙΜΚ	Αρχειό Τσουδερού
ΑΕΜΤ	Αρχειό Εμμανουήλ & Μαρίας Τσουδερού

Bank of England Archive (Αρχειό Τράπεζας της Αγγλίας), Λονδίνο

ΟV	Bank of England, Overseas Department

Bundesarchiv (Γερμανικά Ομοσπονδιακά Κρατικά Αρχεία) (BArch), Βερολίνο

National Archives (Βρετανικά Κρατικά Αρχεία), Λονδίνο

FO	Αρχειό Foreign Office
T	Αρχειό Treasury

Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (Αρχειό Υπουργείου Εξωτερικών Γερμανίας) (PAAA), Βερολίνο

United Nations Archive (Αρχειό Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών), Νέα Υόρκη

UNA	Αρχειό UNRRA (εντός του αρχείου των Ηνωμένων Εθνών)

World Bank Archive (WBA), Ουάσιγκτον

B. Αρχειακές πηγές (δημοσιευμένες)

Στις παραπομπές σε δημοσιευμένα αρχειακά τεκμήρια εφαρμόζεται ο εξής κανόνας: μετά την περιγραφή του εκάστοτε τεκμηρίου (συγγραφέας, τίτλος, ημερομηνία, κ.λπ.) αναφέρεται η αρχειακή συντομογραφία, ακολουθούμενη από τον τόμο του δημοσιευμένου αρχείου και τον αριθμό της σελίδας όπου εντοπίζεται το συγκεκριμένο τεκμήριο.

Έτσι, για παράδειγμα, η παραπομπή στο «Keynes προς Waley, 30.5.1944, στο JMK, XXVI: 43» αναφέρεται σε έγγραφο που βρίσκεται στη σελίδα 43 του τόμου XXVI των Collected Writings of John Maynard Keynes.

Ιστορικό Αρχειό Εμμανουήλ Ι. Τσουδερού, 1941-1944 (ΙΑΕΙΤ), Αθήνα: Εκδόσεις Φυτράκη, 1990.

Τόμ. Α	Πολιτικά

Τόμ. Β	Πολιτικά
Τόμ. Γ1	Πολιτικά
Τόμ. Γ2	Πολιτικά
Τόμ. Δ	Στρατιωτικά
Τόμ. Ε	Στρατιωτικά

Foreign Relations of the United States diplomatic papers (FRUS), US Department of State, US Government Printing Office, διάφορα έτη: οι σχετικές με την Ελλάδα ενότητες ανά έτος στους εξής τόμους:

1941	Vol. II Europe, 635-754
1942	Vol. II Europe, 724-832
1943	Vol. IV The Near East and Africa, 124-177
1944	Vol. V The Near East, South Asia and Africa, 84-231
1945	Vol. VIII The Near East and Africa, 98-358
1946	Vol. VII The Near East and Africa, 88-288
1947	Vol. V The Near East and Africa, 1-484
1948	Vol. IV Eastern Europe; the Soviet Union, 1-221
1949	Vol. VI The Near East, South Asia and Africa, 227-470
1950	Vol. V The Near East, South Asia and Africa, 335-444
1951	Vol. V The Near East and Africa, 445-543
1952-54	Vol. VIII Eastern Europe; Soviet Union; Eastern Mediterranean, 780-864

The Collected Writings of John Maynard Keynes (JMK), edited by Donald Moggridge: διάφορα έτη, Cambridge and New York: Cambridge University Press. Στη βιογραφία αξιοποιήθηκαν οι ακόλουθοι τόμοι:

Vol. XXIII	Activities 1940-1943: External War Finance
Vol. XXIV	Activities 1944-1946: The Transition to Peace
Vol. XXV	Activities 1940-1944: Shaping the Post-War World: the Clearing Union

Vol. XXVI	Activities 1941-1946: Shaping the Post-War World: Bretton Woods and Reparations

Γ. Μονογραφίες και άρθρα

A. Ξενόγλωσσα

Abreu, Marcelo de Paiva (2014), “A ‘Blank Cheque’? Portuguese Second World War Sterling Balances, 1940-73”, *The Economic History Review*, vol. 67 (2), 535-55.

Acheson, Dean (1970 [1969]), *Present at the Creation: My Years in the State Department*, London: Hamilton. [Originally published in New York in 1969 by W.W. Norton & Co].

Alacevich, Michele (2009a), *The Political Economy of the World Bank: The Early Years*, Stanford: Stanford University Press.

Alacevich, Michele (2009b), “The World Bank’s Early Reflections on Development: A Development Institution or a Bank?”, *Review of Political Economy*, vol. 21 (2), 227-44.

Alesina, Alberto & Drazen, Allen (1991), “Why Are Stabilizations Delayed?”, *American Economic Review*, vol. 81 (5), 1170-88.

Alexander, George Martin (1982), *The Prelude to the Truman Doctrine: British Policy in Greece, 1944-1947*, Oxford: Oxford University Press.

Amen, Michael Mark (1978), *American Foreign Policy in Greece 1944-1949: Economic, Military and Institutional Aspects*, Frankfurt am Main: Peter Lang & Institut Universitaire des Hautes Études Internationales.

Andreades, André M. (1927), “Griechenland“ in Hans von Mayer, Frank A. Fetter & Richard Reisch (eds), *Die Wirtschaftstheorie der Gegenwart*, Vienna: Springer Verlag, vol. I, 236-46.

Angell, Norman (1919), *The Peace Treaty and the Economic Chaos of Europe*, London: Swarthmore.

Ascher, William (1996), “The Evolution of Post-War Doctrines in Development Economics” in A. W. (Bob) Coats (ed.), *The Post-1945 Internationalization of Economics, Annual Supplement to Volume 28 of the History of Political Economy*, Durham and London: Duke University Press, 312-36.

- Bærentzen, Lars, Iatrides, John O. & Smith, Ole Langwitz (eds) (1987), *Studies in the History of the Greek Civil War, 1945-1949*, Copenhagen: Museum Tusculanum Press.
- Bernanke, Ben S. & James, Harold (1991), "The Gold Standard, Deflation, and Financial Crisis in the Great Depression: An International Comparison" in Glenn R. Hubbard (ed.), *Financial Markets and Financial Crises*, Chicago and London: University of Chicago Press for the National Bureau of Economic Research (NBER), 33-68.
- Bordo, Michael D. & MacDonald, Robert (2003), "The Inter-War Gold Exchange Standard: Credibility and Monetary Independence", *Journal of International Money and Finance*, vol. 22 (1), 1-32.
- Bordo, Michael D. & Schwartz, Anna J. (eds) (1984), *A Retrospective on the Classical Gold Standard, 1821-1931*, Chicago and London: University of Chicago Press for the National Bureau of Economic Research (NBER).
- Boughton, James M. (2002), "Why White, Not Keynes? Inventing the Postwar International Monetary System", *IMF Working Paper*, WP/02/52.
- Brentano, Lujo (1870), *On the History and Development of Gilds, and the Origin of Trade-Unions*, London: Trübner & Co.
- Brentano, Lujo (1909), "Die Malthus'sche Lehre Und Die Bevölkerungsbewegung Der Letzten Dezennien", *Abhandlungen Der Historischen Klasse Der Königlich Bayerischen Akademie Der Wissenschaften*, (24), 567-625.
- Brown, William Adams Jr. (1940), *The International Gold Standard Reinterpreted, 1914-1934*, New York: National Bureau of Economic Research (NBER).
- Brown, William Adams & Redvers, Opie (1953), *American Foreign Assistance*, Washington, DC: Brookings Institution.
- vom Bruch, Rüdiger (2006), "Die Staatswissenschaftliche Gesellschaft zu Berlin, 1883-1919" in Rüdiger vom Bruch, Björn Hofmeister & Hans-Christoph Liess (eds), *Gelehrtenpolitik, Sozialwissenschaften und Akademische Diskurse in Deutschland im 19. und 20. Jahrhundert*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 332-82.
- Candilis, Wray O. (1968), *The Economy of Greece, 1944-1966: Efforts for Stability and Development*, Praeger Special Studies in International Economics and Development, New York: Praeger.
- Cassel, Gustav (1918), "Abnormal Deviations in International Exchanges", *The Economic Journal*, 28 (December), 413-15.
- Cassel, Gustav (1922), *Money and Foreign Exchange after 1914*, New York: Macmillan.
- Chrissochoidis, Ilias (2013), "Spyros P. Skouras, Memoirs (1893-1953)", Stanford: Brave World.
- Christodoulaki, Olga (2001), "Industrial Growth in Greece between the Wars: A New Perspective", *European Review of Economic History*, vol. 5, 61-89.
- Christodoulakis, Nicos (2013), "Currency Crisis and Collapse in Interwar Greece: Predicament or Policy Failure?", *European Review of Economic History*, vol. 17 (3), 272-93.
- Clarke, Stephen V. O. (1977), "The Influence of Economists on the Tripartite Agreement of September 1936", *European Economic Review*, vol. 10 (3), 375-89.
- Coles, Harry Lewis & Weinberg, Albert Katz (1964), *Civil Affairs: Soldiers Become Governors*, Washington, DC: Office of the Chief of Military History, Dept. of the Army.
- Conway, Edmund (2014), *The Summit: the biggest battle of the Second World War, fought behind closed doors*, New York: Norton.
- Cutlip, Scott M. (1965), *Fund Raising in the United States, its Role in America's Philanthropy*, New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press.
- Delivanis, Dimitrios & Cleveland, William C. (1949), *Greek Monetary Developments 1939-1948: A Case Study of the Consequences of World War II for the Monetary System of a Small Nation*, Bloomington: Indiana University.
- Dertilis, Panagiotis B. (1936), *Le problème de la dette publique des états balkaniques*, Athènes: Éditions "Flamma".
- Divine, Robert A. (1967), *Second Chance - the Triumph of Internationalism in America during World War II*, New York: Atheneum.
- van Dormael, Armand (1978), *Bretton Woods: Birth of a Monetary System*, London: Macmillan.
- Dornbusch, Rudiger & Wolf Holger (1990), "Monetary Overhang and Reforms in the 1940s", *NBER Working Paper*, no. 3456.
- Eichengreen, Barry J. (1992), *Golden Fetters: The Gold Standard and the Great Depression, 1919-1939*, NBER Series on Long-Term Factors in Economic Development, New York: Oxford University Press.
- Eichengreen, Barry J. (2008 [1996]), *Globalizing Capital: A History of the International Monetary System* (2nd ed.), Princeton: Princeton University Press [1st edition 1996].
- Eichengreen, Barry J. & Flandreau, Marc (eds) (1997), *The Gold Standard in Theory and History* (2nd ed.), London and New York: Routledge.
- Eichengreen, Barry J. & Irwin, Douglas A. (1995), "Trade Blocs, Currency Blocs and the Reorientation of World Trade in the 1930s", *Journal of International Economics*, vol. 38, 1-24.

- Eichengreen, Barry J. & Olivier, Jeanne (2000), "Currency Crisis and Unemployment: Sterling in 1931" in *Currency Crises*, Chicago: University of Chicago Press for the National Bureau of Economic Research (NBER), 7-43.
- Eliadis, Evangelos A. (1954), "Stabilization of the Greek Economy and the 1953 Devaluation of the Drachma", *IMF Staff Papers*, 4 (1), 22-72.
- Ellis, Howard S. (1940), "German Exchange Control, 1931-1939: From an Emergency Measure to a Totalitarian Institution", *The Quarterly Journal of Economics*, vol. 54 (4), 1-158.
- Ellis, Howard S., Psilos, Diomidis D., Westebbe, Richard M. & Nikolaou, Calliopi (1965), "Industrial Capital in Greek Development", *Research Monographs Series*, Athens: Centre of Planning and Economic Research, vol. 8.
- Espósito, Chiarella (1994), *America's Feeble Weapon: Funding the Marshall Plan in France and Italy, 1948-1950*, Westport, Conn.: Greenwood Press.
- Feinstein, Charles H., Temin, Peter & Toniolo, Gianni (1997), *The European economy between the wars*, Oxford: Oxford University Press.
- Ferguson, Thomas & Temin, Peter (2003), "Made in Germany: The German currency crisis of July 1931", *Research in Economic History*, vol. 21, 1-53.
- Fernandez, Raquel & Rodrik, Dani (1991), "Resistance to Reform: Status Quo Bias in the Presence of Individual-Specific Uncertainty", *American Economic Review*, 81 (5), 1146-55.
- Fisher, Irving (1911), *The Purchasing Power of Money; Its Determination and Relation to Credit, Interest and Crises*, New York: The Macmillan Company.
- Fleischer, Hagen (1978), "The 'Anomalies' in the Greek Middle East Forces 1941-1944", *Journal of the Hellenic Diaspora*, vol. 5, 5-36.
- Fox, Grace (1950), "The Origins of UNRRA", *Political Science Quarterly*, vol. 65 (4), 561-84.
- Freris, Andrew (1986), *The Greek Economy in the Twentieth Century*, Croom Helm Series on Contemporary Economic History of Europe, London: Croom Helm.
- Gardner, Richard N. (1969 [1956]), *Sterling-Dollar Diplomacy: The Origins and the Prospects of our International Economic Order*, New York: McGraw-Hill Book Co. [1st edition 1956].
- Gigerenzer, Gerd, Swijtink, Zeno, Porter, Theodore, Daston, Lorraine, Beatty, John & Kruger, Lorenz (1989), *The Empire of Chance: How Probability Changed Science and Everyday Life*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Grenzebach, William S. (1988), *Germany's Informal Empire in East-Central Europe: German Economic Policy toward Yugoslavia and Rumania, 1933-1939*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Grimmer-Solem, Erik (2003), *The Rise of Historical Economics and Social Reform in Germany, 1864-1894*, Oxford: Oxford University Press.
- Hadziiosif, Christos (1987), "Economic Stabilisation and Political Unrest, Greece 1944-1947", in Lars Bærentzen, John O. Iatrides & Ole Langwitz Smith (eds), *Studies in the History of the Greek Civil War, 1945-1949*, Copenhagen: Museum Tusculanum Press, 24-40.
- Hagemann, Harald (2001), "The Verein Für Sozialpolitik from Its Foundation (1872) until World War I", in *The Spread of Political Economy and the Professionalisation of Economists*, London: Routledge, 152-75.
- Hagemann, Harald & Rösch, Matthias (2012), "Economic Textbooks in the German Language Area" in Massimo M. Augello & Marco E. L. Guidi (eds), *The Economic Reader: Textbooks, Manuals and the Dissemination of the Economic Sciences during the 19th and Early 20th Centuries*, Oxford and New York: Routledge, 96-123.
- Harlaftis, Gelina (1989), "Greek Shipowners and State Intervention in the 1940s: A Formal Justification for the Resort to Flags-of-Convenience?", *International Journal of Maritime History*, vol. 1(2), 37-63.
- Harlaftis, Gelina (1996), *A History of Greek-Owned Shipping; the Making of an International Tramp Fleet, 1830 to the Present Day*, London and New York: Routledge.
- Harrison, Mark (ed.) (1998), *The Economics of World War II: Six Great Powers in International Comparison*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Harrod, Roy (1951), *The Life of John Maynard Keynes*, New York: Harcourt.
- Helleiner, Eric (2014), *Forgotten foundations of Bretton Woods: international development and the making of the postwar order*, Ithaca, N.Y.: Cornell University Press.
- Hennesy, Peter (1992), *Never Again: Britain, 1945-51*, London: Johnathan Cape.
- Hertz, Sébastien (2001), "Georg von Mayr" in Christopher Charles Heyde, Eugene Seneta et al. (eds), *Statisticians of the Centuries*, New York: Springer Press, 219-22.
- Hionidou, Violetta (2006), *Famine and Death in Occupied Greece, 1941-1944*, Cambridge Studies in Population, Cambridge, UK; New York: Cambridge University Press.
- Hogan, Michael J. (1987), *The Marshall Plan: America, Britain, and the Reconstruction of Western Europe, 1947-1952*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hoopes, Townsend & Brinkley Douglas (1997), *FDR and the Creation of the U.N.*, New Haven: Yale University Press.

- Horsefield, J. Keith (1969), *The International Monetary Fund, 1945-1965: Twenty Years of International Monetary Cooperation*, Washington: International Monetary Fund, vol. I: Chronicle & vol. III: Documents.
- Howson, Susan & Moggridge, Donald E. (eds) (1990), *The wartime diaries of Lionel Robbins and James Meade, 1943-45*, London: Palgrave Macmillan.
- Hunt, Diana (1989), *Economic Theories of Development: An Analysis of Competing Paradigms*, New York: Haverster Wheatsheaf.
- Iatrides, John O. (1980), *Ambassador MacVeagh Reports: Greece, 1933-1947*, Princeton, N.J: Princeton University Press.
- Jeffery, Judith S. (2000), *Ambiguous Commitments and Uncertain Policies: The Truman Doctrine in Greece, 1947-1952*, Maryland and Oxford: Lexington Books.
- Kacarkova, Vera (1976), "Handelsbeziehungen zwischen Deutschland und Griechenland in den 30er Jahren des XX. Jh", *Études Balkaniques*, vol. 3, 43-60.
- Kahn, Richard (1976), "Historical origins of the International Monetary Fund" in A. P. Thirlwall (ed.), *Keynes and international monetary relations*, London: Palgrave Macmillan, 3-34.
- Kakridis, Andreas (2009a), "Continuity and Change: Mapping the Community of Economists in Greece (1944-1967)", *The European Journal of the History of Economic Thought*, vol. 16 (4).
- Kakridis, Andreas (2009b), "Deus Ex Machina? Truman/Marshall Aid, Engineers, and Greece's Post-War Development Discourse", *Journal of Modern Greek Studies*, vol. 27 (2), 241-74.
- Kakridis, Andreas (2009c), "The Quest for Development: Theorising Economic Development in Post-War Greece (1944-1967)", PhD Thesis, Athens: Panteion University of Political and Social Sciences.
- Kakridis, Andreas (2013), "Rebuilding the Future: C. A. Doxiadis and the Greek Reconstruction Effort (1945-1950)", *The Historical Review/La Revue Historique*, vol. X, 135-60.
- Kapur, Devesh, Lewis, John P. & Webb, Richard (1997), *The World Bank: Its First Half Century*, Washington, DC: Brookings Institution Press, vol. 1: *History*.
- Kendzia, Michael J. & Zimmermann, Klaus F. (2013), "Celebrating 150 Years of Analyzing Fertility Trends in Germany", *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik/Journal of Economics and Statistics*, vol. 233 (3), 406-22.
- Keynes, John Maynard (1919), *The Economic Consequences of the Peace*, London: Macmillan and Co.
- Kindleberger, Charles P. (1986 [1973]), *The world in depression, 1929-1939* (2nd ed.), Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Kitroeff, Alexander (1980), "The Greek Seamen's Movement, 1940-1944", *Journal of the Hellenic Diaspora*, vol. 7 (Fall/Winter), 73-97.
- Klopstock, Fred H. (1946), "Monetary Reform in Liberated Europe", *American Economic Review*, vol. 36 (4), 578-95.
- Koliopoulos, John S. (1977), *Greece and the British Connection, 1935-1941*, Oxford: Clarendon Press.
- Kraske, Jochen, Becker, William H., Diamond, William & Galambos, Louis (1996), *Bankers with a Mission: the Presidents of the World Bank, 1946-91*, New York: Published for the World Bank by Oxford University Press.
- Lawlor, Sheila (1982), "Greece, March 1941: The Politics of British Military Intervention", *The Historical Journal*, vol. 25 (4), 933-46.
- League of Nations (1935), *Enquiry into Clearing Arrangements*, Joint Committee on the Enquiry into Compensation and Clearing Agreements, Geneva.
- League of Nations (1944), *International Currency Experience: Lessons of the Inter-War Period*, New York: Columbia University Press for the League of Nations Economic, Financial and Transit Department.
- Leeper, Reginald (1950), *When Greek Meets Greek*, London: Chatto & Windus.
- Leith-Ross, Frederick (1968), *Money Talks: Fifty Years of International Finance: The Autobiography of Sir Frederick Leith-Ross*, London: Hutchinson.
- Lewis, Arthur W. (1954), "Economic Development with Unlimited Supplies of Labour", *Manchester School of Economic and Social Studies*, vol. 22, 139-91.
- Leon [Leontaritis], George B. (1974), *Greece and the Great Powers 1914-1917*, Thessaloniki: Institute for Balkan Studies.
- Liaquat, Ahamed (2009), *Lords of Finance: the Bankers Who Broke the World*, New York: Penguin Press.
- Lincoln, Francis F. (1975), *United States' Aid to Greece, 1947-1962*, Tennessee: Professional Publishers/Katherine Fite Lincoln.
- Lloyd, Edward M.H. (1945), "Price Control and Control of Inflation", *The Review of Economics and Statistics*, vol. 27 (4), 149-55.
- Louri, Helen & Pepelasis-Minoglou, Ioanna (2001), "On the Determinants of De-Industrialization: A Quantitative Exploration", *International Review of Applied Economics*, vol. 15 (4), 397-410.
- Louri, Helen & Pepelasis-Minoglou, Ioanna (2002), "A Hesitant Evolution: Industrialization and De-Industrialization in Greece over the Long Run", *The Journal of European Economic History*, vol. 31 (2), 321-48.
- Lykogiannis, Athanasios (2001), "Why Did the 'Varvaressos Experiment' Fail?", *Journal of Modern Greek Studies*, vol. 19 (1).

- Lykogiannis, Athanasios (2002), *Britain and the Greek Economic Crisis, 1944-1947: From Liberation to the Truman Doctrine*, Columbia: University of Missouri Press.
- Macmillan, Margaret (2001), *Paris 1919: Six Months That Changed the World*, New York: Random House.
- Makinen, Gail (1986), "The Greek Hyperinflation and Stabilization of 1943-1946", *The Journal of Economic History*, vol. 46 (3), 795-805.
- Makinen, Gail (1988), "The Greek Hyperinflation and Stabilization of 1943-1946: A Reply", *The Journal of Economic History*, vol. 48 (1), 140-42.
- Mason, Edward S. & Asher, Robert E. (1973), *The World Bank Since Bretton Woods*, Washington, DC: Brookings Institution.
- Mavrogordatos, George Th. (1983), *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- von Mayr, Georg (1895), *Theoretische Statistik*, Freiburg: Mohr.
- Mazower, Mark (1991), *Greece and the Inter-War Economic Crisis*, Oxford: Oxford University Press.
- McCleary, Rachel M. (2009), *Global Compassion: Private Voluntary Organizations and U.S. Foreign Policy since 1939*, Oxford and New York: Oxford University Press.
- Meier, Gerald M. (2005), *Biography of a Subject: An Evolution of Development Economics*, Oxford: Oxford University Press.
- Metzler, Lloyd Appleton, Triffin, Robert & Haberler, Gottfried (1947), *International Monetary Policies. Postwar Economic Studies*, Washington: Board of Governors of the Federal Reserve System.
- Mikesell, Raymond F. (1947), "The Determination of Postwar Exchange Rates", *Southern Economic Journal*, vol. 13 (3), 263-75.
- Mikesell, Raymond F. (1994), *The Bretton Woods Debates: A Memoir. Essays in International Finance*, Princeton, N.J.: International Finance Section, Dept. of Economics, Princeton University.
- Mills, Geoffrey & Rockoff, Hugh (1987), "Compliance with Price Controls in the United States and the United Kingdom during World War II", *The Journal of Economic History*, vol. 47 (1), 197-213.
- Milward, Alan S. (1981), "The Reichmark Bloc and the International Economy" in Gerhard Hirschfeld & Lothar Kettenacker (eds), *Der "Führerstaat": Mythos und Realität. Studien zur Struktur und Politik des Dritten Reiches*, Stuttgart, 377-413.
- Milward, Alan S. (1984), *The Reconstruction of Western Europe 1945-51*, London: Methuen.
- Moggridge, Donald E. (1992), *Maynard Keynes: An Economist's Biography*, London: Routledge.
- Morgan, Daniel & Taylor Bruce (2011), *U-Boat Attack Logs: A Complete Record of Warship Sinkings from Original Sources, 1939-1945*, Yorkshire: Seaforth Publishing.
- Muchlinski, Elke (2005), "Kontroversen in Der Internationalen Währungspolitik. Retrospektive Zu Keynes-White-Boughton Und IMF", *Intervention. Zeitschrift Für Ökonomie*, vol. 2 (1), 57-73.
- Neal, Larry (1979), "The Economics and Finance of Bilateral Clearing Agreements: Germany, 1934-38", *The Economic History Review*, vol. 32 (3), 391-404.
- Nevins, Allan (1963), *Herbert H. Lehman and His Era*, New York: Scribner.
- Nurkse, Ragnar (1944), *International Currency Experience: Lessons of the Interwar Period*, Geneva: League of Nations Economic, Financial and Transit Department.
- Nurkse, Ragnar (1953), *Problems of Capital Formation in Underdeveloped Countries*, Oxford: Oxford University Press.
- O'Brien, Dennis Patrick (1975), *The Classical Economists*, Oxford: Clarendon Press.
- Oliver, Robert W. (1984), "Bretton Woods: A Retrospective Essay", *Humanities Working Paper, California Institute of Technology*, (108).
- Palairt, Michael R. (2000), *The Four Ends of the Greek Hyperinflation of 1941-1946. Studies in 20th & 21st Century European History*, Copenhagen: Museum Tusculanum Press, University of Copenhagen.
- Papanikolaou, Dimitris (2006), "Demetrios Capetanakis: a Greek poet (coming out) in England", *Byzantine and Modern Greek Studies*, vol. 30 (2), 201-223.
- Papastratis, Procopis (1984), *British Policy towards Greece during the Second World War, 1941-1944*, Cambridge and New York: Cambridge University Press.
- Papastratis, Procopis (1987), "The Purge of the Greek Civil Service on the Eve of the Civil War" in Lars Bærentzen, John O. Iatrides & Ole Langwitz Smith (eds), *Studies in the History of the Greek Civil War, 1945-1949*, Copenhagen: Museum Tusculanum Press, 41-53.
- Patterson, Gardner (1948), "The Financial Experiences of Greece from Liberation to the Truman Doctrine, October 1944 - March 1947", (unpublished PhD Thesis), Cambridge, Ma.: Harvard University.
- Pelt, Mogens (1998), *Tobacco, Arms and Politics: Greece and Germany from World Crisis to World War, 1929-41*, Copenhagen: Museum Tusculanum Press.

- Penrose, Ernest F. (1953), *Economic Planning for the Peace*, Princeton: Princeton University Press.
- Pepelasis, Adamantios & Yotopoulos, Pan A. (1962), "Surplus Labor in Greek Agriculture, 1953-1960", *Research Monograph Series*, Athens: Centre of Economic Research, vol. 2.
- Pepelasis-Minoglou, Ioanna (1996), "Transplanting Economic Ideas: International Coercion and Native Policy," *Economic History Working Papers*, London School of Economics and Political Science, (30).
- Petsalis-Diomidis, Nikos (1978), *Greece at the Paris Peace Conference (1919)*, Thessaloniki: Institute for Balkan Studies.
- von Philippovich, Eugen (1923 [1893]), *Grundriss Der Politischen Oekonomie. Erster Band. Allgemeine Volkswirtschaftslehre*, Achtzehnte Auflage Thübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck).
- Politakis, George (1990), "Greek Policies of Recovery and Reconstruction, 1944-1952" (unpublished PhD Thesis), Oxford: St. Catherine's College, Oxford.
- Polk, Judd (1941), "Freezing Dollars Against the Axis", *Foreign Affairs*, vol. 20 (1), October, 113-30.
- Psalidopoulos, Michalis (2000), "Irina (Rena) Zafirou" in Robert W. Dimand, Mary Ann Dimand & Evelyn L. Forget (eds), *A Biographical Dictionary of Women Economists*, Cheltenham, UK & Northampton, Mass: Edward Elgar, 490-91.
- Reinisch, Jessica (2008), "Introduction: Relief in the Aftermath of War", *Journal of Contemporary History*, vol. 43 (3), 371-404.
- Richter, Heinz A. (1986), *British Intervention in Greece: From Varkiza to Civil War, February 1945 to August 1946*, London: Merlin Press.
- Richter, Heinz A. (2012), "Griechenland 1940-1950: Die Zeit Der Bürgerkriege", *Peleus, Studien Zur Archäologie und Geschichte Griechenlands Und Zyperns*, Rühpolding: Verlag Hans Phillip Rutzen, (59).
- Ricks, David (1996), "Demetrios Capetanakis: A Greek Poet in England", *Journal of the Hellenic Diaspora*, vol. 22, 61-75.
- Riste, Olaf (1987), "Norway in Exile 1940-45: The Formation of an Alliance Relationship", *Scandinavian Journal of History*, vol. 12 (4), 317-29.
- Rockoff, Hugh (1998), "The United States: From Ploughshares to Swords" in Mark Harrison (ed.), *The Economics of World War II: Six Great Powers in International Comparison*, Cambridge: Cambridge University Press, 81-121.
- Rodrik, Dani (1996), "Understanding Economic Policy Reform", *Journal of Economic Literature*, vol. 34 (1), 9-41.
- Rosenstein-Rodan, Paul (1943), "Problems of Industrialisation of Eastern and South-Eastern Europe", *The Economic Journal*, vol. 53 (210/211), 202-11.
- Roselli, Alessandro (2014), *Money and Trade Wars in Interwar Europe*, Hampshire and New York: Palgrave Macmillan.
- Rostow, Walt Whitman (1956), "The Take-off into Self-Sustained Growth", *The Economic Journal*, vol. 66 (261), 25-48.
- Sayers, R.S. (1956), *Financial Policy 1939-45*, London: H.M. Stationery Office.
- Sayers, R.S. (1976), *The Bank of England, 1891-1944*, Cambridge: Cambridge University Press, vol. 2.
- Schefold, Bertram (1987), "Brentano, Lujo (Ludwig Josef) (1844-1931)" in John Eatwell, Murray Milgate & Peter Newman (eds), *The New Palgrave: A Dictionary of Economics*, New York and London: Macmillan Press, 275-76.
- Schininger, Francesca (1987), "German Historical School" in John Eatwell, Murray Milgate & Peter Newman (eds), *The New Palgrave: A Dictionary of Economics*, New York and London: Macmillan Press, 516-18.
- Schneider, Michael C. (2013), *Wissensproduktion Im Staat: Das Königlich Preussische Statistische Bureau, 1860-1914*, Frankfurt am Main: Campus.
- Schönfeld, Roland (1990), "Wirtschaftliche Kooperation unter Krisenbedingungen -Deutsch-Griechische Handelsbeziehungen in der Zwischenkriegszeit" in Bernhard Hänsel (ed.), *Die Entwicklung Griechenlands und die Deutsch-Griechischen Beziehungen im 19. und 20. Jahrhundert*, München: Südost-europa Gesellschaft, 123-36.
- Schuler, Kurt & Rosenberg, Andrew (eds) (2012), *The Bretton Woods Transcripts*, New York: Center for Financial Stability.
- Seers, Dudley (1979), "The Birth, Life and Death of Development Economics (Revisiting a Manchester Conference)", *Development and Change*, vol. 10 (4), 707-19.
- Shephard, Ben (2008), "'Becoming Planning Minded': The Theory and Practice of Relief 1940-1945", *Journal of Contemporary History*, vol. 43 (3), 405-19.
- Siemianowski, Jordan (2010), "Behind the Scenes of Norway's Role in the Second World War: the Norwegian-British Tonnage Agreement from 11th November 1939", *Folia Scandinavica*, vol. 11, 45-58.
- Siemianowski, Jordan (2012), "The Struggle for the Norwegian Shipping Fleet and the Establishment of the Nortraship (Norwegian Shipping and Trade Mission)", *Studia Maritima*, vol. 25, 51-78.
- Singleton, John (2010), *Central Banking in the Twentieth Century*, Cambridge: Cambridge University Press.

- Skidelsky, Robert (2003), *John Maynard Keynes, 1883-1946: Economist, Philosopher, Statesman*, London: Macmillan.
- Solomon, Robert (1977), *The International Monetary System, 1945-1976: An Insider's View*, New York: Harper & Row.
- Steiner, Zara (2005), *The Lights That Failed: European International History, 1919-1933*, Oxford: Oxford University Press.
- Steinert, Johannes-Dieter (2008), "British Humanitarian Assistance: Wartime Planning and Postwar Realities", *Journal of Contemporary History*, vol. 43 (3), 421-35.
- Temin, Peter (1989), *Lessons from the Great Depression*, Cambridge, Mass.: MIT Press
- Temin, Peter (1993), "Transmission of the Great Depression", *Journal of Economic Perspectives*, vol. 7 (2), 87-102.
- Tenny, Sarah & Salda, Anne C. (2014), *Historical Dictionary of the World Bank*, Lanham, MD: Scarecrow Press, Inc.
- Toooze, Adam J. (2001), *Statistics and the German State, 1900-1945*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Toye, Richard (2003), "Developing Multilateralism: The Havana Charter and the Fight for the International Trade Organization, 1947-1948," *The International History Review*, vol. 25 (2), 282-305.
- Tribe, Keith (1995), *Strategies of Economic Order: German Economic Discourse, 1750-1950*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Tribe, Keith (2003), "Historical Schools of Economics: German and English" in Warren J. Samuels, Jeff E. Biddle & John B. Davis (eds), *A Companion to the History of Economic Thought*, Oxford: Blackwell, 215-30.
- Tsilaga, Flora (2006), "The UNRRA Mission to Greece: The Politics of International Relief, October 1944 - June 1947", PhD Thesis, University of London, Department of Byzantine and Modern Greek Studies.
- Tsilaga, Flora (2008), "'The Mountain Laboured and Brought Forth a Mouse': UNRRA's Operations in the Cyclades Islands, c.1945-46", *Journal of Contemporary History*, vol. 43 (3), 527-45.
- Waller, Maureen (2005), *London, 1945: Life in the Debris of War*, New York: St. Martin's Press.
- Warren, James C. (1998), "Origins of the 'Greek Economic Miracle': The Truman Doctrine and Marshall Plan Development and Stabilization Programs" in Eugene T. Rossides (ed.), *The Truman Doctrine of Aid to Greece: A Fifty-Year Retrospective*, New York and Washington, DC: Academy of Political Science; American Hellenic Institute Foundation, 76-105.

- Weir, David R. (1987), "Malthus's Theory of Population", in John Eatwell, Murray Milgate & Peter Newman (eds), *The New Palgrave: A Dictionary of Economics*, New York and London: Macmillan Press, 290-93.
- Wendt, Bernd-Jürgen (1987), *Grossdeutschland: Aussenpolitik Und Kriegsvorbereitung Des Hitler-Regimes*, München: dtv.
- Wittner, Lawrence S. (1982), *American Intervention in Greece, 1943-1949, Contemporary American History Series*, New York: Columbia University Press.
- Wolf, Jeremy (2014), "Iron Law of Wages" in Michael T. Gibbons, Diana Coole, Elisabeth Ellis & Kennan Ferguson (eds), *The Encyclopedia of Political Thought*, 1913-15, Malden, MA and Oxford: Wiley-Blackwell.
- Wood, Robert E. (1986), *From Marshall Plan to Debt Crisis: Foreign Aid and Development Choices in the World Economy*, Berkeley: University of California Press.
- Woodbridge, George (1950), "UNRRA; the History of the United Nations Relief and Rehabilitation Administration", New York: Columbia University Press.
- Woodhouse, Christofer M. (1976), *The Struggle for Greece, 1941-1949*, London: Hart-Davis, MacGibbon.
- World Bank (2014), *Annual Report 2014*, Washington, DC.
- Zafiriou, Rena (1945), "The concept of capital in economic theory: a critique of orthodox economics", PhD Thesis, London: London School of Economics and Political Science, Department of Economics.
- Zweiniger-Bargielowska, Ina (2000), *Austerity in Britain: Rationing, Controls, and Consumption, 1939-1955*, Oxford: Oxford University Press.

B. Ελληνικά

- Αγγελόπουλος, Άγγελος Θ. (1937), *Το δημόσιον χρέος της Ελλάδος*, Αθήναι: Ι. Ν. Ζαχαρόπουλος.
- Αγγελόπουλος, Άγγελος Θ. (1945), *Το οικονομικό πρόβλημα της Ελλάδος: θέση και αντιμετώπιση*, Αθήναι: Αργ. Παπαζήσης.
- Άγρας, Τέλλος (1937), «Για τα εκατό χρόνια του Πανεπιστημίου Αθηνών», *Νέα Εστία*, (263), 1848-1850, (τεύχος αφιερωμένο στην Εκατονταετία του Πανεπιστημίου Αθηνών, 1837-1937).
- Αλιβιζάτος, Μπάμπης Β. (1937), *Κράτος και γεωργική πολιτική*, Αθήναι: Υπουργείον Γεωργίας εκ του Εθνικού Τυπογραφείου.
- Αλιβιζάτος, Νίκος Κ. (1983), *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974: Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Αθήνα: Θεμέλιο.

- Ανδρεάδης, Ανδρέας Μ. (1938), *Εργα εκδιδόμενα υπό της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών τη επιμέλεια Κ. Χ. Βαρβαρέσου, Γ. Α. Πετρόπουλου & Ι. Δ. Πίντου*, Αθήναι: Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, τόμ. Ι: Ελληνική οικονομική και δημοσιονομική ιστορία.
- Ανδρέου, Απόστολος Ι. (1933), *Η εξωτερική εμπορική πολιτική της Ελλάδος, 1830-1933*, Αθήναι: Ρόδης.
- Ανώτατον Οικονομικόν Συμβούλιον (ΑΟΣ) (1935), *Οι δείκται της οικονομικής δραστηριότητος της Ελλάδος κατά τα έτη 1928-1934*, Αθήναι: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου.
- Ανώτατον Οικονομικόν Συμβούλιον (ΑΟΣ) (1939), *Επί του γεωργικού προβλήματος της χώρας (γνωμοδοτήσεις, εισηγήσεις, εκθέσεις)*, Αθήναι: Πυρσός.
- Ανώτατον Συμβούλιον Ανασυγκροτήσεως (ΑΣΑ) (1949), *Προσωρινόν μακροπρόθεσμον πρόγραμμα οικονομικής ανορθώσεως της Ελλάδος. Σειρά Εκδόσεων Ανασυγκροτήσεως*, Αθήναι: Υπουργείο Συντονισμού, ΥΣΕΣΑ.
- Βαρβαρέσος, Κυριάκος Χ. (1912), *Η θεωρία του πληθυσμού*, Εν Αθήναις: Τυπογραφείον της Β. Αυλής Α. Ραφτάνη.
- Βαρβαρέσος, Κυριάκος Χ. (1923α), *Αι εμπορικά συμβάσεις και η ρήτρα του μάλλον ευνοούμενου κράτους*, Αθήναι: Τύποις Π. Γ. Μακρή & Σία.
- Βαρβαρέσος, Κυριάκος Χ. (1923β), *Η σημασία των οικονομικών όρων της Συνθήκης των Βερσαλλιών*, Αθήναι: Τύποις Π. Γ. Μακρή & Σία.
- Βαρβαρέσος, Κυριάκος Χ. (1940), «Σκέψεις τινές επί του προβλήματος της αξίας» στο Kyriakos Varvaressos (ed.), *Études Dédiées à La Mémoire D' André M. Andréadès*, Athènes: Imprimerie Pyrsos, 337-47.
- Βαρβαρέσος, Κυριάκος Χ. (1947α), «Ανοικτή επιστολή προς τον κ. Αλέξανδρον Διομήδην», *Νέα Οικονομία*, τόμ. Α (6), 297-99.
- Βαρβαρέσος, Κυριάκος Χ. (1947β), «Απολογισμός και κριτική της οικονομικής πολιτικής των τελευταίων ετών (απάντησις εις τον κ. Αλέξανδρον Διομήδην)», *Νέα Οικονομία*, τόμ. Α (7), 337-62.
- Βαρβαρέσος, Κυριάκος Χ. (2002 [1952]), *Εκθεσις επί του οικονομικού προβλήματος της Ελλάδος*, Αθήνα: Σαββάλας. [Ανατύπωση της πρώτης έκδοσης του 1952, συμπεριλαμβανομένων του εμπιστευτικού τμήματος που δημοσιεύθηκε τον Μάιο του 1953 και επιλογής κειμένων της εποχής με σχόλια και αντιδράσεις: πρόλογος του Ι. Πεσμαζόγλου, εισαγωγή του Κ. Π. Κωστή].
- Βενέζης, Ηλίας (1955), *Χρονικόν της Τραπεζής της Ελλάδος*, Αθήναι: x.e.
- Βενέζης, Ηλίας (1966), *Εμμανουήλ Τσουδερός, ο Πρωθυπουργός της Μάχης της Κρήτης*, Αθήναι: x.e.

- Βεργόπουλος, Κωνσταντίνος (1978), «Η Ελληνική οικονομία από το 1926 ως το 1935» στο *Ιστορία του ελληνικού έθνους: Νεώτερος ελληνισμός από το 1913 ως το 1941*, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, τόμ. ΙΕ, 327-42.
- Βεργόπουλος, Κωνσταντίνος (1984), «Η συγκρότηση της νέας αστικής τάξης, 1944-1952» στο Γιάννης Ο. Ιατρίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950: ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα: Θεμέλιο, 529-59.
- Βερέμης, Θάνος (1977), *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική, 1916-1936*, Αθήνα: Εξάντας.
- Βερέμης, Θάνος (επιμ.) (2009), *Ο Μεταξάς και η εποχή του*, Αθήνα: Ευρασία.
- Βερέμης, Θάνος & Mazower, Mark (2009), «Η ελληνική οικονομία, 1922-1941» στο Θάνος Βερέμης (επιμ.), *Ο Μεταξάς και η εποχή του*, Αθήνα: Ευρασία, 73-90.
- Βετσόπουλος, Απόστολος (2007), *Η Ελλάδα και το Σχέδιο Μάρσαλ: η μεταπολεμική ανασυγκρότηση της ελληνικής οικονομίας*, Αθήνα: Gutenberg.
- Βλάχου, Ελένη (2008), *Πενήντα και κάτι... δημοσιογραφικά χρόνια: ο κόσμος της οδού Σωκράτους (1935-1951)*, Αθήνα: Ελευθερουδάκης, τόμ. Α.
- Βουρνάζος, Κωνσταντίνος Χ. (1919), *Αποσκυβάσεις ανεπιστημονικού ελέγχου των κ.κ. καθηγητών Γ. Αγγελοπούλου, Α. Ανδρεάδου και Θρ. Πετμεζά επί των επιστημονικών συγγραφών αυτού*, Εν Αθήναις: Τύποις Αφών Β. Φραντζεσκάκη.
- Βούρος, Γεώργιος (1955), *Παναγής Τσαλδάρης (1867-1936)*, Αθήναι: Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία.
- Γαβρόγλου, Κώστας, Καραμανωλάκης, Βαγγέλης & Μπάρκουλα, Χάιδω (2014), *Το Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1937) και η ιστορία του*, Αθήνα: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Γιαννίτσος, Τάσος (1983), *Η Ελληνική Βιομηχανία: ανάπτυξη και κρίση*, Αθήνα: Gutenberg.
- Γεωργαντάς, Κωνσταντίνος Δ. (1952), «Αι δυνατότηται εκβιομηχανίσεως», *Σπουδαί*, τόμ. Β (2), 126-39.
- Δαφνής, Γρηγόριος (1970), *Σοφοκλής Ελευθερίου Βενιζέλος*, Αθήνα: Ίκαρος.
- Δαφνής, Γρηγόριος (1997 [1974]), *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων, 1923-1940* (2η έκδ.), Αθήνα: Κάκτος. [Ανατύπωση της 2ης έκδοσης του 1974 από τις εκδόσεις Ίκαρος στην Αθήνα: 1η έκδοση το 1955 από τις εκδόσεις Ίκαρος].
- Δελαπόρτας, Παύλος (1977), *Το σημειωματάριο ενός πιλάτου*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Δελιβάνης, Δημήτριος Ι. (1959), «Κυριάκος Βαρβαρέσος», *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, τόμ. 39 (Α), 132-38.
- Δερτιλής, Παναγιώτης Β. (1960), *Το δημόσιον χρέος της Ελλάδος και απόψεις περί του διακανονισμού του*, Θεσσαλονίκη - Αθήνα: Αφοί Π. Σάκκουλα.

- Διβάνη, Λένα (1991), *Η πολιτική των εξορίστων ελληνικών κυβερνήσεων, 1941-1944*, Αθήνα - Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας.
- Διομήδης, Αλέξανδρος (1947α), «Απάντησις του κ. Αλ. Διομήδη εις την από 20 Μαρτίου 1947 εξ Ουάσιγκτων ανοικτήν επιστολήν του κ. Κ. Βαρβαρέσου», *Νέα Οικονομία*, τόμ. Α (6), 299-304.
- Διομήδης, Αλέξανδρος (1947β), «Σκέψεις τινές επί της οικονομικής καταστάσεως», *Νέα Οικονομία*, τόμ. Α (4), 182-91.
- Δρίτσα, Μαργαρίτα (2012), *Εμμανουήλ Ι. Τσουδερός, 1882-1956: κεντρικός τραπέζης και πολιτικός*, Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος.
- Ένωσις Ελλήνων Εφοπλιστών (1946), *Η ελληνική φορτηγός ναυτιλία κατά τον πόλεμον και μετά αυτόν. Έκθεσις πεπραγμένων του Διοικητικού Συμβουλίου της «Ενώσεως Ελλήνων Εφοπλιστών» του έτους 1945*, Αθήναι.
- Ευελπίδης, Χρυσός (1952), «Σκέψεις τινές επί της εκθέσεως του κ. Βαρβαρέσου», *Επιθεώρησις Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών*, τόμ. 7 (1), 25-26.
- Ζίγδης, Ιωάννης (1952), «Παρατηρήσεις επί της εκθέσεως του κ. Βαρβαρέσου», *Επιθεώρησις Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών*, τόμ. 7 (1), 27-29.
- Ζολώτας, Ξενοφών Ε. (1936), *Κατευθύνσεις της οικονομικής μας πολιτικής*, Αθήναι: Εκδοτικός Οίκος Δ. Ν. Τζάκα - Σ. Δελαγαρμάτικα & Σία.
- Ζολώτας, Ξενοφών Ε. (1945), *Η πολιτική της Τραπέζης της Ελλάδος: από 19 Οκτωβρίου 1944 μέχρι 8 Ιανουαρίου 1945*, Αθήναι: Αργύρης Παπαζήσης.
- Ζολώτας, Ξενοφών Ε. (1948), *Ανασυγκρότησις και βιωσιμότης*, Αθήναι: Αργύρης Παπαζήσης.
- Ζολώτας, Ξενοφών Ε. (1952), «Η έκθεσις του κ. Βαρβαρέσου και η οικονομική ανάπτυξις», *Επιθεώρησις Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών*, τόμ. 7 (1), 1-24.
- Ιορδάνογλου, Χρυσάφης Ι. (2003), «Η οικονομία 1949-1974: ανάπτυξη και νομισματική σταθερότητα» στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000. Νικητές και ηττημένοι, 1949-1974: νέοι ελληνικοί προσανατολισμοί: ανασυγκρότηση και ανάπτυξη*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, τόμ. 9, 59-86.
- Ιορδάνογλου, Χρυσάφης Ι. (υπό έκδοση), *Μετεμφυλιακή οικονομική ιστορία της Ελλάδας*, Αθήνα: Πόλις, τόμ.1: 1950-73: Ανάπτυξη, Σταθερότητα και «Πειθαρχία».
- Κακριδής, Ανδρέας, *Ιστορικές στατιστικές της ελληνικής ανασυγκροτήσεως (HISTAGREC)*, ερευνητικό πρόγραμμα που χρηματοδοτήθηκε από το Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2016.
- Κακριδής, Ανδρέας, *Πέραν του καλού και του κακού: Η οικονομική ιστορία της αμερικανικής βοήθειας στη μεταπολεμική Ελλάδα*, αδημοσίευτη μελέτη.

- Καλιτσουνάκης, Δημήτριος Ε. (1932), «Σωτήριος Δ. Βεζανής (1875-1932)», *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, τόμ. 12 (3), 348-49.
- Καλιτσουνάκης, Δημήτριος Ε. (1945), «Εμπορική πολιτική (εξωτερική)», *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, τόμ. 25 (1-4), 1-111.
- Κανελλόπουλος, Παναγιώτης (1964), *Τα χρόνια του Μεγάλου Πολέμου, 1939-1944: ιστορική αναδρομή και κείμενα*, Αθήναι: κ.ε.
- Κανελλόπουλος, Παναγιώτης (2003 [1977]), *Ημερολόγιο Κατοχής, 31 Μαρτίου 1942 - 4 Ιανουαρίου 1945*, Αθήνα: Εστία. [Ανατύπωση της 1ης έκδοσης του 1977 από τις εκδόσεις Κέδρος].
- Καραβίας, Θεόδωρος Σπ. (1964), «Η βοήθεια των Ηνωμένων Πολιτειών την Ελλάδα κατά την περίοδον 1944-1962», *Επιθεώρησις Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών*, τόμ. 19 (3-4), 197-226.
- Κασιμάτης, Γρηγόριος (1945), *Το οικονομικόν πρόβλημα: τι έγινε, τι πρέπει να γίνη*, Αθήναι: Νικ. Σάκκουλας.
- Κιμουριτζής, Παναγιώτης Γ. (2008), «Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης: το έργο του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών» στο Α. Μ. Ανδρεάδης: *ο πατριάρχης των δημόσιων οικονομικών*, Αθήνα: Μεταμεσονύκτιες εκδόσεις, 61-93.
- Κλαδάς, Σ. Γ. (1932), *Η στατιστική εν Ελλάδι*, Αθήναι: Τύποις Ν. Απατοίδη.
- Κόκκινος, Γιώργος (1996), *Ο πολιτικός ανορθολογισμός στην Ελλάδα: το έργο και η σκέψη του Νεοκλή Καζάζη, 1849-1936*, Αθήνα: Τροχαλία.
- Κολιόπουλος, Ιωάννης (1978), «Εσωτερικές και εξωτερικές εξελίξεις από την 1η Μαρτίου 1935 ως την 28η Οκτωβρίου 1940» στο *Ιστορία του ελληνικού έθνους: Νεώτερος ελληνισμός από το 1913 ως το 1941*, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, τόμ. ΙΕ, 258-453.
- Κόντης, Βασίλειος (2000), «Η διολίσθηση προς την εμφύλια σύγκρουση, 1944-46» στο *Ιστορία του ελληνικού έθνους: Σύγχρονος ελληνισμός από το 1941 ως το τέλος του αιώνα*, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, τόμ. ΙΣΤ, 96-119.
- Κουβέλης, Πέτρος Τ. (1952α), «Αι δυνατότητες εκβιομηχανίσεως της Ελλάδος», *Επιθεώρησις Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών*, τόμ. 7 (1), 60-69.
- Κουβέλης, Πέτρος Τ. (1952β), «Προγραμματισμός και εκβιομηχανίσις», *Σπουδαί*, τόμ. Β (1), 15-40.
- Κούκουνας, Δημοσθένης (2013), *Η ελληνική οικονομία κατά την Κατοχή και η αλήθεια για τα κατοχικά δάνεια*, Θεσσαλονίκη: Ερωδίσος.
- Κούλης, Ιωάννης Ν. (1950), «Η φορολογική επιβάρυνσις εν Ελλάδι», *Επιθεώρησις Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών*, τόμ. 5 (1), 53-95.
- Κούλης, Ιωάννης Ν. (1952), «Ο φόρος εισοδήματος ως παράγων αναπτύξεως της ελληνικής οικονομίας», *Επιθεώρησις Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών*, τόμ. 7 (4), 277-334.

- Κουντούρης, Μάνος (1998), «Η εξέλιξη της οικονομικής σκέψης στην Ελλάδα: 1837-1942» (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Κουτσουμάρης, Γεώργιος Φ. (1963), *Η μορφολογία της ελληνικής βιομηχανίας - Μελέτη επί της βιομηχανικής ανάπτυξεως*, Σειρά Οικονομικών Μονογραφιών, Αθήνα: Κέντρο Οικονομικών Ερευνών, τόμ. 6.
- Κωστελένος, Γεώργιος, Βασιλείου, Δημήτριος, Κουνάρης, Εμμανουήλ, Πετμεζάς, Σωκράτης & Σφακιανάκης, Μιχαήλ (2007), *Πηγές οικονομικής ιστορίας της Νεότερης Ελλάδας: Ποσοτικά στοιχεία και στατιστικές. Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν, 1830-1939*, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος & Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών.
- Κωστής, Κώστας Π. (1986), *Οι τράπεζες και η κρίση, 1929-1932*, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος.
- Κωστής, Κώστας Π. (2002), «Εισαγωγή» στο Βαρβαρέσος, Κ. (2002 [1952]), 17-78.
- Κωστής, Κώστας Π. (2003), *Ιστορία της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1914-1940*, Αθήνα: Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος.
- Κωστής, Κώστας Π. (2012), «Η οικονομία, 1932-1940» στο Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά, 1936-1941*, Αθήνα: ΔΟΛ, 83-101.
- Λεβής, Μίνωας (1990), «Η διάσωση του χρυσού της Τραπέζης Ελλάδος κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο», *Χρονικά (Όργανο του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου της Ελλάδος)*, τόμ. ΙΔ (113), 5-7.
- Λεονταρίτης, Γεώργιος (2000), *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο 1917-1918*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Μάιμουκας, Γεώργιος (1945), *Σαράντα πέντε ημέρες οικονομικής πολιτικής τριών καθηγητών του Πανεπιστημίου Αθηνών*, Αθήνα: χ.ε.
- Μαρκέτος, Σπύρος (1989), «Η ίδρυση του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης: κριτική στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου «Πανεπιστήμιο: ιδεολογία και παιδεία. Ιστορική διάσταση και προοπτικές»*, Αθήνα 21-25 Σεπτεμβρίου 1987: ΙΑΕΝ-Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, τόμ. 2, (19), 397-420.
- Μαυρογορδάτος, Γεώργιος Θ. (1996), *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση: Ι. Οι επίστρατοι του 1916*, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- Μαυρογορδάτος, Γεώργιος Θ. (2015), *1915: Ο Εθνικός Διχασμός*, Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- Μεταξάς, Ιωάννης (1960), *Το προσωπικό του ημερολόγιου (1933-1941)*, Αθήνα: Εκδόσεις Ίκαρος, τόμ. Δ.
- Μητροφάνης, Γιώργος (2011), «Τιμές και ιστορικοί αριθμοδείκτες τιμών» στο Θανάσης Καλαφάτης & Ευάγγελος Πρόντζας (επιμ.), *Οικονομική ιστορία του Ελληνικού Κράτους*, Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, 371-482.
- Μιχαλοπούλου, Καίτη (2004), *Στην αυτοκρατορία των ενδείξεων: η ιστορία της δειγματοληπτικής πρακτικής στην Ελλάδα*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Μπαμπούρης, Επαμεινώνδας (1949), *Το ελληνικόν εμπορικόν ναυτικόν κατά τον τελευταίον πόλεμον (Δράσις και θυσίαι)*, Αθήνα: χ.ε.
- Μπάτσος, Δημήτριος (1977 [1947]), *Η βαρεία βιομηχανία στην Ελλάδα*, Αθήνα: Κέδρος. [1η έκδοση το 1947].
- Μπαφούνης, Γιάννης (2006), *Στατιστική και πλάνη είναι λέξεις συνώνυμοι... - Η ελληνική στατιστική τον 19ο αιώνα*, Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Παράρτημα του περιοδικού *Μνήμων*, αρ. 14.
- Μπέλλα, Μαριάνθη (2011), «Η Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή (1921-1923)», *Εκπαιδευτική Κοινότητα*, (99).
- Μυλωνάς, Γεώργιος Δ. (1939 [1937]), *Εφηρμοσμένη πολιτική οικονομία: πολιτική του εξωτερικού εμπορίου, κατά τις παραδόσεις του καθηγητού κ. Κυρ. Βαρβαρέσου* (2η έκδ.), Αθήνα: Βιβλιοπωλείον "Το Νομικόν", Νίκ. Αντ. Σάκκουλα. [1η έκδοση το 1937].
- Μων, Παύλος (1969), *Inter arma caritas: Αναμνήσεις από την Ελλάδα κατά την Κατοχή (1941-1944)*, Λευκωσία: χ.ε. [επιμέλεια και πρόλογος Χρήστου Χρησίδη].
- Νικολακόπουλος, Ηλίας (2001), *Η καχεκτική δημοκρατία: κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- Παγουλάτος, Γεώργιος (2006), *Η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, 1940-2000*, Αθήνα: Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος.
- Παντελάκης, Νίκος Σ. (1988), *Συμμαχικές πιστώσεις: κράτος και Εθνική Τράπεζα (1917-1928)*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Παντελάκης, Νίκος Σ. (1991), *Ο εξηλεκτρισμός της Ελλάδας: από την ιδιωτική πρωτοβουλία στο κρατικό μονοπώλιο (1889-1956)*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Παπάγος, Αλέξανδρος (1945), *Ο ελληνικός στρατός και η προς πόλεμον προπαρασκευή του: από Αυγούστου 1923 μέχρι Οκτωβρίου 1940*, Αθήνα: Τύποις «Πυρσού» Α.Ε.
- Παπαναστασίου, Νίκος (2009), «Η στρατηγική "συνεργασία" Ελλάδας - Γερμανίας (1936-1941)», στο Θάνος Βερέμης (επιμ.), *Ο Μεταξάς και η εποχή του*, Αθήνα: Εκδόσεις Ευρασία, 215-58.

- Παπασπυρόπουλος, Βασίλειος Σ. (1925), *Πολιτική Οικονομία. Κατά τις αυθεντικές παραδόσεις του καθηγητού του Κυριάκου Βαρβαρέσου*, Αθήναι: Εκδοτικός Οίκος Τζάκα, Δελαγραμμάτικα & Σία, (Α).
- Παπασπυρόπουλος, Βασίλειος Σ. (1930), *Πολιτική Οικονομία. Κατά τις αυθεντικές παραδόσεις του καθηγητού του Κυριάκου Βαρβαρέσου* (2η έκδ.), Αθήναι: Εκδοτικός Οίκος Τζάκα, Δελαγραμμάτικα & Σία.
- Πετμεζάς, Σωκράτης (2012), *Προλεγόμενα στην ιστορία της ελληνικής αγροτικής οικονομίας του μεσοπολέμου*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Πετρακόπουλος, Θεόδωρος Π. (1961), *Η ζωή μου: όσα είδα, όσα έμαθα, όσα έπραξα*, Αθήναι: χ.ε.
- Πύρρος, Γεώργιος Α. (1936), *Συμβολή εις την ιστορίαν της Τραπεζής της Ελλάδος. Τα κατά την ίδρυσιν*, Αθήναι: Εκδοσις "Κύκλου", τόμ. Α.
- Πύρρος, Γεώργιος Α. (1946), *Συμβολή εις την ιστορίαν της Τραπεζής της Ελλάδος*, Αθήναι: Τυποεκδοτική, τόμ. Β.
- ΡΙζάς, Σωτήρης (2011), *Απ' την Απελευθέρωση στον εμφύλιο*, Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Ρουσόπουλος, Αθανάσιος (1949), «Οικονομική αποσυμφόρποις και διεύρυνσις - κατάργησις της Φορολογίας και έκδοσις παραγωγικού νομίσματος», *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, τόμ. 27 (Α-Δ), 234-43.
- Σβώλος, Αλέξανδρος (1945), *Η ιστορία μιας προσπάθειας*, Αθήναι: Π. Κ. Ράνος.
- Σεφέρης, Γιώργος (1979), *Πολιτικό ημερολόγιο Α΄: 1935-1944*, Αθήνα: Ίκαρος.
- Σμπαρούνης, Αθανάσιος Ι. (1951), *Μελέται και αναμνήσεις εκ του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου*, Αθήναι: Εθνικό Τυπογραφείο.
- Σταθάκης, Γιώργος (2004), *Το δόγμα Τρούμαν και το σχέδιο Μάρσαλ: Η ιστορία της αμερικανικής βοήθειας στην Ελλάδα*, Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Στεφανίδης, Δημοσθένης Σ. (1930), *Η εισροή ξένων κεφαλαίων και αι οικονομικά και πολιτικά της συνέπειαι*, Θεσσαλονίκη: χ.ε.
- Στεφανόπουλος, Στέφανος (1951), «Η εκβιομηχάνισις της χώρας», *Σπουδαί*, τόμ. Α (1), 3-12.
- Σφήκας, Θανάσης Δ. (2000), *Η Ελλάδα και ο ισπανικός εμφύλιος πόλεμος: ιδεολογία, οικονομία, διπλωματία*, Αθήνα: Στάχυ.
- Σωτηρόπουλος, Βρασίδας Χ. (1985), *Μποδοσάκης*, Αθήνα: Ερμείας.
- Τράπεζα της Ελλάδος (1978), *Τα πρώτα πενήντα χρόνια της Τραπεζής της Ελλάδος*, Αθήνα.
- Τσίρκας, Στρατής (2005 [1960]), *Ακυβέρνητες πολιτείες*, Αθήνα: Κέδρος, τόμ. 1: Η Λέσχη [1η έκδοση το 1960 από τις ίδιες εκδόσεις].
- Τσοκόπουλος, Βάσις (1999), *Μεγάλα τεχνικά έργα στην Ελλάδα, τέλη 19ου - αρχές 20ού αιώνα*, Αθήνα: Καστανιώτης.

- Τσουδερός, Εμμανουήλ Ι. (1945), *Ελληνικές ανωμαλίες στη Μέση Ανατολή*, Αθήναι: Αετός.
- Τσουδερός, Εμμανουήλ Ι. (1946), *Ο επισιτισμός 1941-1944*, Αθήναι: Αργύρης Παπαζήσης.
- Τσουδερός, Εμμανουήλ Ι. (1947), «Περί της οικονομικής πολιτικής της κυβερνήσεως του Δημοκρατικού Κέντρου. Επιστολή του πρώην πρωθυπουργού κ. Εμμ. Τσουδερού», *Νέα Οικονομία*, τόμ. Α (8), 401-5.
- Τσουδερός, Εμμανουήλ Ι. (1950), *Διπλωματικά παρασκήνια*, Αθήναι: Αετός.
- Φαρμακίδης, Ευάγγελος Ι. (1934), *1. Η τραπεζική μεταρρύθμισις, 2. Τα καλύμματα*, Καβάλα: χ.ε.
- Χαλικιάς, Δημήτριος Ι. (1958), «Η εκβιομηχάνισις της Ελλάδος», *Αρχείον Μελετών και Ομιλιών*, Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, τόμ. 3.
- Χαλικιάς, Δημήτριος Ι. (2004), «Εκθεση Βαρβαρέσου: σταθεροποίηση και κατευθύνσεις αναπτυξιακής πολιτικής», Εισήγηση στο *ΙΓ΄ Συνέδριο Μελετών Οικονομικής Πολιτικής*, Αθήνα 19 Μαρτίου 2004.
- Χατζηβασιλείου, Ευάνθης (2000), «Οι εξόριστοι κυβερνήσεις» στο *Ιστορία του ελληνικού έθνους: Σύγχρονος ελληνισμός από το 1941 ως το τέλος του αιώνα*, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, τόμ. ΙΣΤ, 72-89.
- Χατζηβασιλείου, Ευάνθης (επιμ.) (2012), *Η δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά, 1936-1941*, Αθήνα: ΔΟΛ.
- Χατζηβασιλείου, Νικόλαος Ι. (1936), *Κατευθύνσεις της εξωτερικής εμπορικής μας πολιτικής*, Αθήναι: Εκδοτικός Οίκος Δ. Ν. Τζάκα - Σ. Δελαγραμμάτικα & Σία.
- Χατζηιωσήφ, Χρήστος (1986), «Απόψεις γύρω από τη βιωσιμότητα της Ελλάδας και τον ρόλο της βιομηχανίας» στο Βασίλης Κρεμμυδάς, Χρύσα Μαλιέζου & Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης (επιμ.), *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο*, Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης, τόμ. 2, 330-68.
- Χουλιάρκης, Μιχαήλ (1972), «Ιστορική εξέλιξις της κρατικής στατιστικής εν Ελλάδι, 1821-1971», στο Μ. Χουλιάρκης, Ε. Μακρή, Ε. Γριτσοπούλου, Μ. Γκεβέτσι & Α. Αγιοπετρίτη (επιμ.), *Στατιστικά μελέται, 1821-1971 - Η στατιστική κατά τα 150 έτη από της παλιγγενεσίας της Ελλάδος*, Αθήναι: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, 15-112.
- Ψαλιδόπουλος, Μιχάλης (1989), *Η κρίση του 1929 και οι Έλληνες οικονομολόγοι - Συμβολή στην ιστορία της οικονομικής σκέψης στην Ελλάδα του μεσοπολέμου, Μελέτες νεοελληνικής ιστορίας*, Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος.
- Ψαλιδόπουλος, Μιχάλης (1999α), «Η οικονομική επιστήμη στην Ελλάδα, 1944-1967: από τις εθνικές ιδιομορφίες στο αγγλοσαξωνικό παράδειγμα» στο

Πολιτική Οικονομία και Έλληνες διανοούμενοι - Μελέτες για την ιστορία της οικονομικής σκέψης στη σύγχρονη Ελλάδα, Αθήνα: Τυπωθήτω - Γιώργος Δαρδανός, 169-89.

Ψαλιδόπουλος, Μιχάλης (1999β), «Μεταφράσεις βιβλίων οικονομικών επιστημών στην ελληνική γλώσσα, 1808-1944: τα ιδεολογικά μηνύματα» στο *Πολιτική Οικονομία και Έλληνες διανοούμενοι - Μελέτες για την ιστορία της οικονομικής σκέψης στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα: Τυπωθήτω - Γιώργος Δαρδανός, 11-37.

Ψαλιδόπουλος, Μιχάλης (2006), «Οικονομική σκέψη και πολιτικές» στο Κώστας Κωστής & Σωκράτης Πετμεζάς (επιμ.), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά τον 19ο αιώνα (1830-1914)*, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Alpha Bank, 337-78.

Ψαλιδόπουλος, Μιχάλης (2013), *Επιτηρητές σε απόγνωση: Αμερικανοί σύμβουλοι στην Ελλάδα, 1947-53: από τον Paul A. Porter στον Eduard A. Tenenbaum*, Αθήνα: Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις.

Ο Κυριάκος Βαρβαρέσος αποτελεί μια από τις πιο ενδιαφέρουσες προσωπικότητες στον χώρο της οικονομικής σκέψης και πολιτικής στην Ελλάδα του 20ού αιώνα. Ανώτερος δημόσιος υπάλληλος και αργότερα καθηγητής, Υπουργός Οικονομικών κατά την πτώχευση του 1932, Υποδιοικητής και μετέπειτα Διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος έως το 1946, Υπουργός της εξόριστης κυβέρνησης στη διάρκεια της Κατοχής και Αντιπρόεδρος της κυβέρνησης το 1945, υπεύθυνος για την πλέον φιλόδοξη σταθεροποιητική προσπάθεια της μεταπολεμικής οικονομίας, ο Βαρβαρέσος συνέδεσε το όνομά του με τις πιο κρίσιμες οικονομικές εξελίξεις μιας ολοκληρης εποχής.

Λιγότερο γνωστό, αλλά εξίσου ενδιαφέρουσα ήταν η δράση του στο διεθνές προσκήνιο. Από το Συνέδριο της Ειρήνης μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, όπου συμμετείχε ως απλός σύμβουλος, μέχρι το Bretton Woods, όπου προϊστάτο της ελληνικής αποστολής, ο Βαρβαρέσος ήταν παρών σε όλες τις σημαντικές διεθνείς συναντήσεις της εποχής του. Διαπραγματεύθηκε τον διακανονισμό του ελληνικού χρέους, τις εμπορικές συμφωνίες του Μεσοπολέμου και τη μεταπολεμική βοήθεια. Απέκτησε τη φήμη οξυδερκούς ημειρογνώμονα και ικανού διαπραγματευτή. Στιρίχθηκε στη φήμη αυτή, το 1946, για να εκλεγεί στο πρώτο συμβούλιο της Παγκόσμιας Τράπεζας στην Ουάσιγκτον, όπου και παρέμεινε μέχρι τον θάνατό του, το 1957.

Σήμερα, όσοι τον θυμούνται έχουν κυρίως υπόψη τους την περίφημη «Εκθεση επί του Οικονομικού Προβλήματος της Ελλάδος», ένα μακροσκελές κείμενο που υπέβαλε στην κυβέρνηση Πλαστήρα, το 1952 με τις προτάσεις του για τη σταθεροποίηση και την ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας. Παρά τη σημασία της, η «Εκθεση» δεν παύει να αποτελεί ένα από τα τελευταία έργα του – ψηφίδα μιας πολύ μεγαλύτερης εικόνας του ανθρώπου και της εποχής του.

Αυτή είναι η εικόνα που φιλοδοξεί να αναδείξει η βιογραφία Βαρβαρέσου, ανοίγοντας ένα παράθυρο στις αγωνίες, τις επιτυχίες και τις απογοητεύσεις τεσσάρων δεκαετιών ελληνικής οικονομικής ιστορίας.